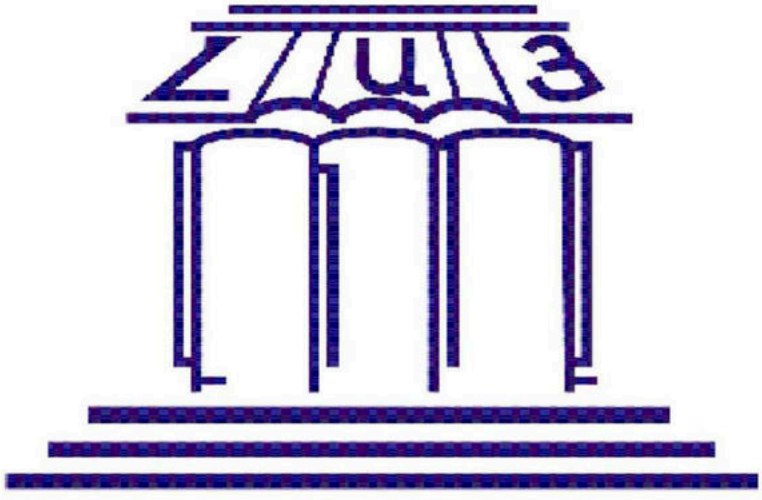

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ՊՈԼԻՍ ԵՒ ԻՐ ԴԵՐԸ

ՍՈՒԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ
(1453 — 1800)

ՊԷՅՐՈՒԹ
1965

9(47.925)
Ս-55

Նուէր Համազգայինի
Մելանքթոն եւ Հայկ Արսլանեան
Ճեմարանէն

1/3

11 OCT 2010

9(47 925)
Ա-55

1/3

9.р.

Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ՊՈԼԻՍ ԵՒ ԻՐ ԴԵՐԸ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ
(1453—1800)

ՊԷՅՐՈՒԹ

1965

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՅԻՍՆԱՄԵԱԿԻՆ

3 1 JUL 2013

15359

Յ. Ա. ՍԻՐՈՒՆԻ

4114-2010

ԶՐՈՅՑ ԸՆԹԵՐՑՈՂԻՆ ՀԵՏ

Ա.

Այս տողերը պրի առնուիլ սկսան Պոլսէն հեռու, ռումէն հողի վրայ, ուր դէպքերը մեզ բերեր էին քառասուն տարիներ առաջ։ Քառասուն տարին բաւարար ժամանակ է որպէսզի մարդ մոռնայ շատ բան, ու շատ բան նոր չիշէ։ Մոռնայ բոլոր աննշան բաները, եւ չիշէ բաներ զորս չէր կրցած տեսնել երբ անոնց մօտն էր։

Պոլիսը կը սկսինք պատմել ուրեմն պահու մը երբ վաղուց է հեռու ենք անկէ, այսինքն երբ այլեւս կրնանք ճշդրիտ տեսնել զայն, ու աւելի պաղարիւն զայն գտնել, քան ինչ որ պիտի կրնայինք ընել նթէ իր ծոցն ըլլայինք, այսինքն իր յուզումներուն մասնակից, եւ ականատես՝ իր փորձութիւններուն։

Այս երկը չարադրել սկսանք «Էջմիածին»ի խմբագրութեան հրաւէրով, 1962ին, ճիշդ այն տարին, երբ հայկական Պոլիսը կը պատրաստուէր իր յորելեանը տօնել, — հինգ դարը Պատրիարքական Աթոռին հաստատման Վոսփորի ափերուն վրայ, որ սկիզբն էր եղեր նաեւ հայ կեանքի հինգ հարիւր տարիներուն տուլթաններու մայրաքաղաքին մէջ, ուրեմն յորելեանը զաղութի մը բովանդակ կեանքին։

Իրականին մէջ վաղուց է որոճացեր ենք այս նիւթին վրայ։ Պոլսէն բաժնուելէ յետոյ յաճախ անդրադարձեր ենք անոր։ Ոչ միայն խանդավառութեան տարիներուն համար զորս Պոլիս ձգեցինք ձեռք առնելէ առաջ պանդուխտի ցուպը եւ որոնց կարօտով եւ յիշատակով տառապեցուց մեզ մեր տարտղրութիւնը, այլեւ այն պիտակցութեան

համար թէ Պոլիսը լրիւ չէինք ճանչցեր երբեմն անոր ծոցն էինք, չէինք ճանչցեր ինչպէս իր հին օրերուն, նոյնպէս իր ներկային մէջ:

Առաջին անգամ նոյն այս խորագրին տակ յօդուածներու շարք մը լոյս ընծայեցինք Պուքրէշի մեր «Արագ»ին մէջ 1936–1937 տարիներուն՝ երբ Սոֆիւռքի հայ մամուլին մէջ խծբծանքներու առարկայ եղած սեռանք Պոլիսը, այն առեն ծանրանալով առաւելապէս վերջին մէկ դարու անոր ճիպերուն վրայ, եւ ըսելով մեր յօդուածներու վերջաբանին մէջ թէ «մեր ըրածը համեստ փորձ մըն էր միայն քանի մը ընդհանուր գիծեր տալու այն եռուն կեանքէն, զոր Պոլիսը ամբողջ դար մը ապրեցաւ, եւ այդ՝ ջրելու համար միանգամ ընդմիշտ այն ձրի մեղադրանքը զոր Պոլսոյ ճակատին կը նետեն, զայն անհատզօրէն հաշակելով հայ ժողովուրդի յուզումներուն»: Ու կ'աւելցնէինք որ «աւելի հիմնական աշխատանքի մը վերապահելով ամբողջական լուսարանութիւնը այդ յաւերժ դարուն՝ վերջ կու տանք պրպտումներու այս շարքին»:

Տարիներ կ'անցան, այն է 1947ին, երբ երեւան կը գոնուէինք ոչ–հաճելի պայմաններու մէջ, եւ երբ անհնարին մը առանձնութիւնը արամադրութիւն կը առեղծէր մեր մէջ՝ անդրադառնալու հին օրերու վրայ ալ, Պոլիսը դարձեալ մեր մտքէն յաճախ կ'անցնէր: Ու այդ օրերուն ալ, իրրեւ սեռակ մը «պարապ վախտի խաղալիք», փորձեցինք չարաշրջել քիչ մը բան՝ ուրուագծելու համար Պոլիսը իր երբեմնի կեանքին մէջ: Հապճեպ ուրուագիծ՝ զոր եթէ կ'իշեցինք, ցոյց տալու համար էր որ Պոլիսը մեր մտածումը առինքնած է յաճախ:

Այնպէս որ երբ դրելու կը սկսէինք յօդուածներու մեր շարքը «Էջմիածին»ի մէջ՝ հոգնպէս պատրաստ էինք արդէն մեր նիւթին համար: Կը մնար ընդլայնել զայն փաստերու օգնութեամբ, գիմելով հնարաւոր բոլոր աղբիւրներուն: Ու այդ բանին յանձնառու եղանք սիրով, որովհետեւ մեզ կ'ոգեւորէր ինքը նիւթը: Բայց անիկա այնքան մեզ ոգեւորեր էր, որ մեր խանդավառութենէն տարուած, եւ դրդուած նաեւ բարեացակամ նամակներէն որոնք կը տեղային մեր վրայ ամէն կողմէ, կորնգուցինք չափի զգացումը, առանց անդրադառնալու որ մեր յօդուածաշարքը, գեռ նիւթին կէսը չհասած, արդէն վազուց զլեր անցեր էր պարբերականի մը համար ներելի սահմանը:

Հետեւաբար ընդհատեցինք մենք զայն երբ հնարաւորութիւն արուեցաւ մեզ հատորով լոյս ընծայելու մեր աշխատութիւնը, նոր մշակման մը ենթարկելով զայն բնականաբար, ըլլայ պլուխները որ լոյս տեսած չէին դեռ, ըլլայ անոնք որ տպուած էին արդէն «Էջմիածին»ի մէջ:

Ընթերցողները թող չզարմանան ուրեմն եթէ յաւելումներ դանեն «Էջմիածին»ի միջոցով արդէն հրատարակուած պլուխներուն

մէջ: Պարբերականի մը համրուած էջերը թոյլ չէին տար աւելի ընդլայնուիլ: Նիւթեր կան որոնք չեն կրնար հարեւանցի պատմուիլ, եւ մանաւանդ սահմանափակ երեւոյթներու տակ: Պոլսոյ դերը այդ նիւթերէն է: Ան մեզ կը տիպէր որ չօշափենք յարակից շատ երեւոյթներ, որոնք առաջին ակնարկով կապ չունենալ կը թուին բուն նիւթին հետ, բայց որոնք կոչուած են լուսարանելու դերը զոր Պոլիսը ունեցաւ հինգ դարերու ընթացքին, մանաւանդ բացառիկ այն չրջաններուն, երբ ան վերածուած էր մտաւոր եւ քաղաքական կեդրոնի բովանդակ հայութեան համար: Ահա թէ ինչու ներելի պէտք է դանել նաեւ չեզոքները զրա բնել պիտի հարկադրուինք յաճախ մեր ուսումնասիրութեան ընթացքին:

Պոլսոյ անցեալը լրիւ տալու մեր մտահոգութիւնը կը բխի նաեւ անկէ որ անով պրպտելու արամադիր այլեւս քիչերը կան հինէրէն, իսկ նորերու համար նիւթը կը թուի խայծ չունենալ: Նոյնիսկ Պոլսոյ Աթոռին հինգ դարու յարելեանը քիչերը մղեց անդրադառնալու անոր:

Իր հինգ հարիւր տարին նշելու համար Պոլիսն ալ անշուշտ թիւրանալ չուզեց, որքան կը ներէին անշուշտ իր հնարաւորութիւնները: Ու այդ հնարաւորութիւնները չատ զօրն էին որպէսզի Պոլիսը ներկայացնէին իր հինգ դարերու կեանքին մէջ: Ոչ «Ծողակաթ»ի բացառիկ թիւը որ լոյս տեսաւ Պոլսոյ Աթոռին հինգհարիւրամեակին առթիւ, ոչ յօդուածներու չարքը որուն հանդիպեցանք «Քուլիս»ի մէջ Պոլսոյ երբեմնի հայ կեանքի մասին, եւ ոչ իսկ յօդուածներու երկար չարանը զոր Յակոբ Մարթայեան քանի մը տարիէ ի վեր կը տպագրէ «Մարմարա»ի մէջ «Համայնապատկեր հայ մշակոյթի» խորագրին ներքեւ եւ ուր Պոլիսն ալ կ'երեւայ մշակոյթի իր ճիպերուն մէջ, բաւական չէին որ նոր օրերու հայ Իսթամպուլը իր պարագաներ հատուցանէ դարերուն հանդէպ որոնք քրտինք թափեցին Վոսփորի ափերուն վրայ:

Ու Պոլիսը թող ներէ եթէ այդ պարագաները հատուցանելու փորձը կ'ընէ, գուրսէն, համեստ հայ մտաւորական մը, որ ամբողջ երիտասարդութիւն մը անցուցած է իր ծոցին մէջ, եւ եթէ շատ զօրն եղած է աշխատանքի անոր բաժինը ճիպերուն մէջ սերունդի մը որ աքնեցաւ Պոլսոյ հոգիին վերելքի պահուն՝ դիտապատառ լքնալու համար իր խանդավառ վազքի կէս ճամբուն վրայ, ապրած է սակայն այդ օրերու ոգեւոր մթնոլորտին մէջ, չնչած է այդ սերունդին քովն ի վեր, հազորդակից դառնալով ինքն ալ այն յուզումներուն եւ տեսիլքներուն որոնցմով բռնկեցաւ պահ մը Պոլիսը իր հինգ դարերը յանձնելէ առաջ պատմութեան: Նուիրական պարտք կը սեպէ հետեւաբար ան իրեն՝ բան մը փրկել Պոլսոյ այդ հինգ դարերէն, որպէսզի ան չմըչնայ երբ իր դերը պրպտուն օր մը մարդիկ:

* * *

Այս աշխատանքը մամուլի տակ կը մնայ պահու մը, երբ այս տողերը զրողը արդէն եաին ձգած իր կեանքին երեք քառորդ դարը, յաւակնութիւնն ունի կարենալ պազարիան նայիլ եաեւ: Փոքր չէ թիւը տարիներուն որոնք անցեալին կը յանձնուին այսպէս, եւ փոքր չէ եղած թիւը յուզումներուն ալ որոնք պլլուեցան այդ տարիներուն, յոյներով եւ յուսախաբութիւններով, խանդավառութեամբ ու նաեւ դառնութիւններով լեցնելով զանոնք: Եթէ ի հեճուկս այդ բոլորին՝ բան մը կը յամառի անվթար մնալ իր մէջ, իր խոր հաւատքն է հայ ժողովուրդի մեծ առաքելութեան մասին, հաւատք զոր խորտակել չկրցան կեանքի բոլոր փորձութիւնները, հակառակ հոգեկան խռովքներուն զոր արծարծեցին չարունակ:

Դասերը զոր ան քաղեց այդ դառնութենաց ընթացքին եւ դէպքերը որոնք անպրպտարձման պահերու մղեցին դինքը յաճախ, այն բարիքն ունեցան որ հիմա անկաշկանդ կրնայ դիտել երկիրը, միշտ հպարտ սերունդով որուն կոգքին ան չնչեց, պիտակցելով սակայն ա-նոր դեղեւումներուն ու վրէպներուն: Պազարիան այդ արամագրութիւնը որ ունի երկուան դէպքերը նժար զրած առեն, պայն պիտի չլքէ Պոլիսը դառնալու առթիւ ալ, ու պիտի ջանայ ներկայացնել պայն ինչպէս անոր ճիպերուն եւ ճախրանքներուն, նոյնպէս եւ անոր մեղքերուն մէջ:

Ու տարօրինակ զուգադիպութեամբ մը, ճիշդ այս տարուան մէջ է որ վեց տասնամեակ կը լրանայ յորմէհետէ այս տողերը զրողը, դեռ հազիւ թէ պատանի, իր զբչի նախափորձերը սկսեր էր ընել Պոլսոյ հայ մամուլին մէջ: Ան չէր կրնար պահ մը չմտաբերել այդ օրերը եւս, մէկ կողմէ ազրալու համար այնքան աւիւնով եւ երազներով սկսած եւ այնքան ունայն վատնուած վաթսուն այդ տարիներուն ետեւէն, եւ միւս կողմէ վերապրելու համար այն ազուոր յուզումները որոնք վարակեր էին պայն եւ իր ընկերները կեզրոնականի զրասեղաններուն վրայ, Համիտի ամէնէն զժնդակ այդ տարիներուն երբ հայ ժողովուրդի մեծ տառապանքը կը խռովէր անոնց ազու հոգին եւ զանոնք կը լեցնէր անհնարին տեսիլքներով: Այդ տեսիլքները պահ մը նորէն կ'արթնան իր մէջ Պոլիսը վերյիշած պահուն, զգացնելու համար որ տարիները ի զուր են փորձեր խեղդել ու խորտակել զանոնք երբնց տեղծած այնքան յուսախաբութեանց ճիրաններուն մէջ:

* * *

Ու հիմա որ ապագրութեան կը յանձնէ ան այս համեստ զործը՝ հայ ժողովուրդը կը նչէ կէս դարը սուգի մեծ տարուան, զարհուրելի այն թուականը երբ ան հոզը զրաւ իր կէսը: Հայ ժողո-

վուրդի պատմութեան մէջ թուական մըն է ան որ պիտի չմոռցուի, այն արհաւիրքներուն համար նախ որոնք իրենց նմանը չունեցան հայ ժողովուրդի եւ բոլոր ժողովուրդներու կեանքին մէջ, բայց եւ այն ուխտին համար զոր ան կը կապակէ վերապրողներուն՝ զարերուն մեզ բերած ջահը փոխանցելու համար մեր յաջորդներուն: Թշնամին փորձեր էր զայն մարել եւ չէր յաջողեր: Ան լոց առաւ վերատին մեր սուրբին մէջ իսկ, եւ սարսափներէն ճողոպրածներու ներքին կրկին փառեց պիմանալու, տեւելու եւ միշտ առեղծելու կորովն ու տենդը: Ու երբ հայ ժողովուրդը կը նչէ այսօր զարհուրելի այդ տարին՝ իր հոգիին մէջ նորոգելու համար է միայն մեռնողներուն կապակը, որպէսզի հերպետ մօտենայ զալոց զարերուն: Հայ ժողովուրդը լացի պատ չուներ. ան իր սուգը կը ածէ յանուն նոր աքնութեանց ու նոր յաղթանակներու: Շատ անողոք ու չատ զաժան եղաւ թշնամին, բայց Հայը իր վրէժը անկէ կը լուծէ՝ յաղթական կանգնելով անոր դէմ միշտ առոյգ եւ միշտ կենսունակ, միշտ լեցուած աքնելու կիրքով, եւ առեղծելով նոր հայրենիք մը:

Այս երկի ընթացքին պիտի պատմուի ահաւոր այն օրը որ 1915 Ապրիլ Քառանչորդն եղաւ, խռովքի եւ մղձաւանջի այն տարիներուն հետ որոնք նախորդեր էին զայն եւ այն զարհուրանքներուն հետ որոնք հետեւեցան իրեն: Պոլսոյ կեանքին զժնդակ այդ պահը որ հինգ զարու յուզումները կը փակէ, այլ երբեւ ոգեկոչումը աքնելու եւ առեղծելու տենդով բռնկած սերունդի մը որ փլաւ իր ճիպերուն ամէնէն խանդավառ մէկ պահուն, բայց որ չարունակեց ու կը չարունակէ միշտ ապրիլ:

Այդ սերունդին թող յուշարձան ըլլայ այս զիրքը:

Բ.

Ու հիմա որ «Էջմիածին»ի էջերէն հատոր կը փոխադրուի նիւթը՝ անոր հեղինակը չի կրնար մտերիմ զրոյց մը չունենալ իր նոր ընթերցողներուն հետ: Ան կ'ուզէ որ վինք կարզացողներն ալ ծանօթ ըլլան առաջին պահէն հիմնական մտահոգութիւններուն որոնք առաջնորդած են վինքը այս աշխատութիւնը չարազրած առեն, եւ իր տառամաններուն ու վերապահումներուն երկերու առջեւ որոնք այս կամ այն չափով չօչափած են իր խոկ ընդգրկած նիւթը, եւ որոնք իրեն եւս ապրիլ պիտի ծառայեն յաճախ:

Անոր կարծիքով, չաուշն անունդմէ որոնք Պոլսոյ անցեալը պրպտած են իր դանազան կեսնեներուն մէջ՝ պլիաւոր մեղք մը ունին: Անոնք զերին են եղած իրենց ընդգրկած նիւթին, զայն չօչափած, ընդլայնած, վերլուծած են իրրեւ առանձին կեսուքի, առանց գիտնալ փոքձելու պայմաններըը որոնց մէջ ծնած եւ հասունցած է տուեալ հարցը: Պոլսոյ դաւանական վէճերը, առհմանադրական կռիւները, հայ աշխարհարարի կացմութիւնը, հայ դատին անցած փուլերը, հայ բեմին կարած ճամբան, կամ Պոլսոյ հայ պրականութեան տարբեր հանդրուանները, օրինակ, հետաքրքրութեանց նիւթ կազմած են, ինչպէս եւ ուսումնասիրութիւններ նուիրուած առանձին դէմքեր որոնք զեր կատարած են Պոլսոյ հայ հանրային կեանքին մէջ: Բայց այդ ուսումնասիրութիւններէն քիչերը միայն փոքած են իրենց շրջագիծէն դուրս ելլել, եւ փնտռել կապը որ գոյութիւն ունեցած է իրենց որդեգրած եղեւոյթին եւ զայն շրջապատող պայմաններուն միջեւ: Ու տակից է որ մարդիկ չուարած են կեանքի մէջ հասունցող խնդիրներուն պատճառները որոնած տեղն, եւ բնականարար սայթաքած իրենց եզրակացութեանց մէջ ալ: Որքան տարբեր պիտի ըլլար մեր գաղափարը այսօր այս կամ այն դէպքին ու դէմքին մասին, եթէ հիմնադիս ճանչցած ըլլայինք նաեւ անոնց շրջապատը՝ իր տարբեր յարաբերութիւններով եւ տարբեր զերակատարներով:

* * *

Ակռէ գաս այս կրքին հեղինակը կը կարծէ որ աւշադրաւ դէպքեր որոնելու մարդոց մարմաջը՝ անոնց թոյլ չէ տուած նայելու փոքր անցքերու վրայ, որոնցմով կարելի պիտի ըլլար յաճախ բացատրել մեծ իրողութիւնները: Այս երեւոյթը դժալի է Պոլսոյ անցեալին նուիրուած ուսումնասիրութեանց մէջ ալ: Անոնք կարծուած արքան փաստեր տեղ չեն գտած անոնց մէջ, մանաւանդ ինչ կը վերաբերի խնամրհ խաչերու արամադրութիւններուն հայ կեանքը յուզող բացառիկ իրադարձութեանց պահուն, եւ փոխարէն արքա՞ն մանրամասնութիւններ դէպքերու մասին որոնք ի զուր ազմուկ հանած են տեղին՝ իրենց արձագանգը հասցնելով մինչեւ մեզի:

Նոյն այդ մասնութիւնն է որ չաուշ աւշադրութիւնը կատարած պահած է կարկառուն դէմքերու վրայ որոնք իրենց վրայ խօսեցուցած են իրենց օրերուն եւ շնորհիւ առոր՝ կրցած են յաճախ դիմանալ, չուքի մէջ ձգելով խնամրհ մարդիկը որոնք զործած էին իրենց հետ: Պէտք է շատ աւշադիր հետեւիլ դէպքերուն, տեսնելու համար թէ մեծ անուններըը չեն եղած յաճախ բուն զերակատարներըը, եւ թէ տուներու մէջ մնացած մարդիկ են եղած որ ոչ միայն տարած են աեւ աշխատանքը պայքարներու եւ ճիգերու մէջ, այլ անոնք են եղած շատ յաճախ չարժման սիրտն ու մղիչ ուժը:

Խոնարհինք, այո՛, մեծ տպաւորներուն առջեւ, որոնք իրենց տպրած չրջանը պճնեցին բացառիկ փառքով: Ու տակից չատ ունի մեր պատմութիւնը: Ունեցած ենք Պոլսոյ մէջ եւս արտակարգ ձիրքեր մշակոյթի բոլոր մարզերուն վրայ, գիտութեան, արուեստներու, թէ պրականութեան մէջ: Եւ տեղին է որ հայ մշակոյթի պատմութիւնը չարադրողը իր էջերուն մէջ լայն տեղ տայ անոնց, եւ անոնց անուններ փոխանցէ սերունդէ սերունդ իրրեւ ոահվիրաներու կամ դրօշակիրներու որոնք իրենց արդար բաժինն ունին չահուած յաջողութեանց մէջ:

Բայց եւ չմոռնանք թէ համեստ, անանուն մարդիկն են եղած յաճախ որ անոնց կռնքին քրտինք թափած են յանուն սերունդներու վերելքին: Որո՞ն մտքէն անցած է կրթական խնամրհ վաստակաւորներն ալ որոնել մեզ պատմաբաններն ու անոնց գործը պատմութեան յանձնած տանն, հայ լեզուի համեստ այն վարժապետներըը որ մեր աշխարհարարը փոխանցեցին սերունդէ սերունդ՝ անոր ծագումն բոլոր հանդրուաններուն համընթաց: Մեզ հրապարակագիրներըը տարփոզած տանն ո՞վ հոգն ունեցած է պրպտելու նաեւ այն հէք մարտիրոսները որոնք խմբագրատուներու մէջ օրը իրիկուն ըրած են պատուոյ մը պաներ—հացով, ու գիշերներ են լուսցուցած սեզաններուն վրայ որպէսզի առաւն հայ ընթերցողը հայ թերթն ունենայ ձեռքը, մարդիկ՝ որոնք իրենց աքնութեամբ դարբնած են ու ճոխացուցած օրը օրին մեր աշխարհարարը:

* * *

Երբ մարդ աչքէ կ'անցընէ Պոլսոյ մասին գրուած նիւթերը, չի կրնար չնշմարել որ անոնք չուարած են յաճախ պատմութեան մէջ տեղ մը որոնած տանն իրենց հերոսին: Այս տողերը գրողը ապշած է ինքն ալ չատ անգամ այն կերպարանքին առջեւ որով կ'երեւան մեր պատմութեան ընթացքին զեր կատարած մարդիկը իրենց նուիրուած ուսումնասիրութեանց մէջ: Իր զգացած այդ չփոթութիւնը առաւելապէս հետեւանքն է այն բանին որ ինքն ալ փորձած է այդ մարդոց զերը գնահել եւ իր եզրակացութիւնները չատ անգամ տարբեր եղած են ուրիշներու մեզ բերած զաղափարներէն: Ան ցաւով է նշմարած որ երբեմն մարդոց թափած ջանքերը չափելու տանն սխալ նժար ընտրուած է յաճախ:

Դէպքերը իրենց արդիւնքէն միայն զատելու մոլորութիւնը, օրինակ, սայթաքեցուցած է չաուշը: Մեր պատմութեան մէջ իրր յաղթանակ ուեղուած դէպքեր պանոնք միշտ մղած են որպէսզի անհունապէս ծանրանան այն մարդոց վրայ որ նախաձեռնողներն են եղած թափուած ջանքերուն, կամ թէ մաս առած են անոնց մէջ: Մեր պատմութիւնը, այս կերպով, մասունքի պէս պահած է այդպիսինե-

Ես ոչ միայն ինքս չէի հավատում իմ խոսքերին, այլև զգում էի, որ նրանք ոչ մի տպավորություն չեն թողնում իմ զրուցակցի վրա։ Ես տեսնում էի, որ նա ինձ ուշադիր լսում է, բայց ոչ մի կերպ չի կարողանում հասկանալ, թե ինչ եմ ուզում ասել։ Ես ինձ զգում էի այնպես, ինչպես մի մարդ, որ ուզում է ինչ-որ մեկին ցույց տալ մի գեղեցիկ նկար, բայց ինքն էլ չի կարողանում հասկանալ, թե ինչ է պատկերված այդ նկարի վրա։ Ես ուզում էի ասել, որ ես ուզում եմ ինչ-որ մեկի հետ ընկերանալ, որ ես ուզում եմ ինչ-որ մեկին սիրել, որ ես ուզում եմ ինչ-որ մեկի հետ ամուսնանալ, որ ես ուզում եմ ինչ-որ մեկի հետ ապրել, որ ես ուզում եմ ինչ-որ մեկի հետ մեռնել։ Ես ուզում էի ասել, որ ես ուզում եմ ինչ-որ մեկի հետ ամեն ինչ անել, որ ես ուզում եմ ինչ-որ մեկի հետ ոչինչ չանել։ Ես ուզում էի ասել, որ ես ուզում եմ ինչ-որ մեկի հետ լինել։

Ես ուզում էի ասել, որ ես ուզում եմ ինչ-որ մեկի հետ լինել։

* * *

Ես ուզում էի ասել, որ ես ուզում եմ ինչ-որ մեկի հետ լինել։

Ես ուզում էի ասել, որ ես ուզում եմ ինչ-որ մեկի հետ լինել։

ծերը երբեմն սուտեր են բերած իրենց խոր զործունէութեանը վրայ, եւ այդպէս ալ յիշատակուած մեր սարեկդուխեանց մէջ, ինչպէս են, օրինակ, «Ազգային Ձօղեր»ու մէջ անմահացած զէմքերէն ամանք: Եւ ի՞նչ ընէ մանուկնդ նոր օրերու մեր ինչ ինչ մեծ մարդոց պարապմունքին, զոր ինքն իսկ ճանչցած է անձամբ, եւ որոնց պատկառելի վաստակին առջեւ սոխպուած է այնպէս խոնարհիլ՝ որ այլեւս իր միտքը չեն զոր անոնց մարդկային չատ մը արատները:

Պարապան աւելի զժբախտ կը զառնայ երբոր հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ իրենց տուտել կամ նուազ դրական զորձերով ուշադրու զարձած մարդիկ՝ յանկարծ կը սպրիսքին օր մըն ալ, ու կը զառնեն նոյն այդ ժողովուրդին: Օրինակներ յիշելու տեղը չէ· բանիք միայն այսքանը թէ հայ ժողովուրդի պատմութիւնը չատ ճանչցաւ այնպիսի զէպքեր երբ ջերմ հայրենասէր կարծուողներ մեզմէ խլեց թշնամին, կամ ամենաթուղ յեղափոխականներէն մտանիշներ պարգեւեց մեզի: Այստեղ արդէն պատմիչը տատամսելու երկիք կարիք չունի պատմութեան խարանին յանձնելու համար այդպիսիները, եւ այդտեղ արդէն տուտնց վերապահութեան:

* * *

Մեր պատմութեան բոլոր զէմքերը չէ որ չատակ կ'երեւան մեզի: Շատերու զիմազծութիւնը խեղաթիւրուած է զարերու ընթացքին, որովհետեւ մեր պատմիչները միշտ չէ որ անաչառ զանուած են զանոնք պատմութեան յանձնելու առթիւ: Անոնք ոչ միայն պոյներբը անհետպէս խոտացուցած են չատ իրենց հերոսը տարփոզած տուեն, այլեւ տանձ չեն զրած իրենց տուելութեան՝ երբ պէտք եղած է այս կամ այն զէմքը ներկայացնել բացատական զիծերով: Աւելին: Անոնք չատ զիծեր չեն ուզած երբեք տեսնել իրենց ներբողած հերոսներուն վրայ, եւ ընդհակառակը իրենց բացատական սեպած զէմքերուն մօտ ամէն ինչ սեւ զոած են: Ատկէ է որ հայ բանասիրութիւնը կը տքնի, քանի մը տասնեակ տարիէ ի վեր, մեր պատմիչներուն մեզ հասցուցած զէմքերը դնել ի նորոյ, ուտն եւ անաչառ:

Որքան ալ մարդ համաձայն չըլլայ մեր բանասէրներէն ոմանց ինչ ինչ եզրակացութեանց եւ անոնց աճապարանքին կուռքեր փշրելու եւ ուրիշներ զետեղելու անոնց պատուանդանին վրայ, չի կրնար չընդունիլ, անոնց հետ մէկտեղ, թէ մեր պատմութիւնը պէտք է զեռ չատ անցնի զննութեան բովէն՝ որպէսզի մեզ պարզէ անցեալ զէմքերը իրենց հարազատ զիմազծութեան մէջ:

Զմեղադրենք մեր հին պատմիչները միայն: Նոր օրերու մէջ անգամ ճշմարտութիւնը չարչարողները քիչ չեն: Այնպէս որ ապագայ մարդիկը եւս չատ պիտի տատապին որպէսզի մեր օրերու կեանքը լրիւ պատկերացնեն, եւ ապրուին իրենց կարգին, հերոսներ

Գ 114 - 2010

վար իջեցնել իրենց պատոյքէն, եւ զարնի ընդայել արհամարհուած մարդոց:

Բացառիկ այն պայմաններուն մէջ ուր կ'ապրի հայ ժողովուրդը, չատ ալ զարմանալու չէ եթէ ամէն հոսանք իր հերոսը կը ստեղծէ, եւ եթէ մարդիկ զէմք եւ հեղինակութիւն կը զառնան՝ չնորհիւ իրենց կապերուն: Դար մը որ հատուածներու բաժնած է հայ ժողովուրդը եւ չկրնք մնալ չի թոյլատրեր ոեւէ մէկուն, չի կրնար տալ այնպիսի զէմքեր՝ որոնց վրայ կեզրոնանայ բոլորին ակնածանքը: Որքան զարհուրելի պիտի ըլլայ վազուան պատմիչին դերը չոկելու տանել նոր օրերու մեր մեծ մարդիկը:

Ու զէմքեր ալ կան որոնք մեր օրերուն ապրեցան ու զործեցին, եւ պատմութեան պիտի յանձնենք իրրեւ մէյ մէկ առեղծուած: Դէմքեր եղան արդարեւ որ թէ հերոս սեպուեցան եւ թէ զաւաճան, ու մեռան զայն առանց որ մարդոց պարզուէր իրենց հոգին: Հայ յեղափոխութիւնը, այն այլանդակ պայմաններուն մէջ ուր զործեց, այլանդակ զէմքեր ալ տուաւ, որոնց ոչ հայրենասիրութեանը կրնաս վստահիլ, ոչ ալ զաւաճանութեանը հաստատել: Ու անոնք որ մեր ապրած օրերը պիտի պատմեն, պիտի տանջուին խորհրդաւոր այդ զէմքերը ըմբռնելու իրենց անզօրութեանը համար:

* * *

Ինչպէս հայ ժողովուրդի պատմութեան մեծ հանդրուաններուն տանն, անցեալ զարը եւս իր ուրոյն սերունդներն ունեցաւ Պոլսոյ մէջ: Քանի մը սերունդ, տեւէ տեւէ, աքսեցան հայ ժողովուրդի վերելքին համար: Հասարակաց մտահոգութիւններ կ'ոգեւորէին զանոնք, եւ հասարակաց ձիպերու ալ լծուեցան, յանուն այդ մտահոգութեանց:

Եւ այնուամենայնիւ հաւաքական զիմազծութիւն չունեցան այդ սերունդները: Պայքարի եւ աքսութեան մէջ մխացած՝ տարբեր խաւերէ եւ զասերէ կու զային սակայն անոնք, եւ տարբեր ձամբով ալ զային յետագային՝ ձիպերու առաջին թափը անցնելէ յետոյ: Հայ կեանքը զանոնք ի վերջոյ զտաւ տարբեր, չատ հակոտնեայ զիրքերու վրայ:

Այնպէս որ սերունդները կարճ տեւեցին: Մինչեւն զատին ախոյեանները զիրար յետոյ չճանչցան, որովհետեւ հոգեպէս ալ անջատուեցան իրարմէ: Սահմանադրութեան սերունդը, օրինակ, սերունդ էր զայն խլելու համար մղուած պայքարներու մէջոցին: Սերունդ ըլլալէ զադրեցաւ՝ Սահմանադրութեան օրով: Անոնք որ զայն երդեր էին՝ «փրկարար» կոչելով զայն, առաջին յուսախարները եղան:

Նոյն այդ սերունդէն մաս մը յարեցաւ հայկական զատին եւ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

մխաին աքնեցաւ անոր իրականացման համար: Ինչ յետոյ, Պերլինի յաւսախարութիւնը գրեթէ գրեթէ բրաւ պայն ալ:

Մտաւորականներու հոյլին որ «Հայրենիք»ի շուրջ դարձեց, — չբանեք հասունցաւ՝ որովհետեւ անոր շուրջ խմբուած պահուն անհատականութիւններ էին արդէն անոնցմէ ամանք,— յաջորդեց սերունդ մը որ «Արեւելք»ի շուրջ կարելի սահզծեր էր, «Մասիս»ի շուրջ մարդուեր եւ հասունցեր էր «Հայրենիք»ի հովանիին տակ: Այդ սերունդը ամէնէն պատրաստեալ եղաւ՝ գոնէ հայ լեզուին եւ հայ պրակտիկայի համար: Ան էր որ գանդուածը մօտեցուց իրեն, ձեւը կարկառեց գաւառին, փոքձեց կամաւրջ դառնալ հայութեան գոտ հատուածներուն միջեւ: Բայց յետոյ ի՞նչ մնաց այդ սերունդէն: Միեւնոյն պայքարով բռնկած մարդիկ թշնամի զարձան քիչ հաք իրարու, նոյնիսկ հալածեցին միրար՝ իրենց փոխադարձ սիրը փոխադրելով նաեւ արտաստհման:

Այնպէս որ շատ համեստ խմաւոով պէտք է ըմբռնել սերունդները որոնք վերելքի գարը գարբնեցին եւ որոնցմով պարծեցաւ միշտ Պոլսեցին:

* * *

Անցեալը պատմող մարդոց համար չկայ աւելի դժնդակ պահ քան երբ կը հատնին իրենց օրերուն: Ու այստեղ փորձութիւնը իրենց առջեւ յանկարծ կը ցցուի: Ճիշդ է որ աւելի իրատես իրենց պատմած դէպքերուն քան անոնք որ յետպատին թերթերու հատուածներուն մէջ պիտի թափառին նիւթեր որպէսզի համար իրենց, դժուարութիւն չունին գտնելու սուտը իրաւէն. բայց պիտի դժուարանան անաչառ մնալու դէպքերուն վերլուծման առեն, եւ պահ մը մտնող տեսակէտները գրեթէ երբեմն ունեցած են, անձնական համակրութիւններն ու հակակրութիւնները դէպի դէպքերն ու դէմքերը որոնց ժամանակակից եղած են:

Պարագան աւելի դժնդակ կը դառնայ երբ անցեալի դէպքերը չարաղրողը, ինք ալ չափամ ունեցած է անձամբ իր պատմածներուն հետ: Մեծ քաջութիւն ունենալ պէտք է պատրիւն մնալու համար՝ անցքերու առջեւ, որոնք երբեմն յուզած են հայ կեանքը եւ որոնց հետ առնչութիւն ունեցած է պատմողը, եթէ այդ առնչութիւնը նոյնիսկ շատ դոյդն եղած է: Որքան ալ անաչառ ըլլալ փորձէ մարդ, դժուար է անկեղծ մնալ գաւելու առեն մանաւանդ այն անձնաւորութիւնները որոնց հետ ինքն ալ գործակցած է առեներն: Ո՞ւր մնաց եթէ ինքն իսկ դերակատար մը եղած է այն իրագործութիւններուն մէջ որոնք փոթորկած են երբեմն հայ կեանքը: Հերոսի գործ է ինքն իր գատաւորն ըլլալ:

Յուշեր գրելու առեն մարդ այնքան կաշկանդուած չէ անշուշտ:

Կերպով մը ապատ է իր երբեմնի տեսակէտներուն եւ համոզումներուն փոխոխքէն չդաժնուելու, թէեւ այդ պարագային եւս ան ստիպուած է թօթափած ըլլալ ամէն տեսակ եւ կիրք: Բայց պատմական նիւթեր պրպտողի մը դերն ու պարտականութիւնը տարբեր է յուշագրին ունեցածէն, որքան ալ ժամանակակից դէպքերու մօտեցած առեն յաճախ օգտուի ինքն ալ անձնապէս իր դիտցածներէն եւ ապրածներէն: Միշտ պայման է սակայն որ դերի չդառնայ այն օրերու իր տպաւորութիւններց եւ զգացումներուն, եւ դիրք չընտրեցնեն իր սէրն ու պաշտամունքը դէպի մարդիկ որոնք այլեւս չկան: Գերեզմաններբը պէտք է խաղաղ թողուն մեզ:

* * *

Մտերիմ այս զրոյցը պէտք է ա՛լ փակենք: Նիւթին անցնելէ առաջ պէտք էր ան, բայց չարաչար չզործածենք մեր ընթերցողներուն համբերատարութիւնը: Ըսենք սակայն թէ այսքանով չ'տատամսիր մեր վերապահումներուն չարքը այն վրէպներուն հանդէպ որոնցմէ խուսափիլ կրցած չեն մեր երիկը պրպտողներէն շատերը եւ որոնց պիտի անդրադառնանք, առիթէ առիթ, մեր աշխատութեան ընթացքին:

Վրէպներ պիտի ունենանք անշուշտ մենք ալ, ըլլայ դէպքերուն մօտենալու, ըլլայ գանոնք վերլուծելու մեր կերպին մէջ: Խօսքը չենք բներ մեզ պահող համոզութեան, այլինքն մեր առհմանափակ ծանօթութեանց մասին, զոր յաճախ պիտի հասատաեն մեր ընթերցողները իրենք ալ: Միակ բան մը պիտի չկրնան գանել անոնք մեր աշխատութեան մէջ, — անաչառութեան պահասը մեր երիկը գատելու առեն:

ՊՈԼԻՍ ԵՒ ԻՐ ԴԵՐԸ

ՆԻԻԹԻՆ ԱՆՑՆԵԼԷ ԱՌԱՋ

Ա.

ԽՂՃԻ ԵՒ ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐՏՔ

1.

ՄՈՌՑՈՒԱԾ ՊՈԼԻՍԸ

«Էջմիածին»ի խմբագրութեան հեռագիրը պիտ չուարեցուց: Պահ մը խանգաւառեց պիտ անչուչա: Հաճելի էր ինձ համար լսել որ պիտի նչուի Պոլսոյ Հայ Պատրիարքութեան հինգհարիւրամեակը, եւ որ հետեւաբար պիտի ողկոյզուի այդ առթիւ հինգ դարու պատմութիւն մը՝ որ այնքան մօտ է մեզի ու այնքան հեռու: Այդ հինգ դարերը արքա՞ն չահեկան բաներ ունին մեզի պատմելու, ի՞նչ տխուր եւ ի՞նչ անուշ դրուագներ հոգւերով եւ ճիգերով լեցուն այն ժամնգակ շրջանէն զոր ապրեցաւ հայը սուլթաններու անմիջական թաթին տակ, հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ ինք ալ գրելով էջ մը:

Այդ հինգ դարերը պէտք էր որ պատմուէին, ու պէտք էր որ նչուէր անոնց բացառիկ դերը հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ: Որքա՞ն տեղին էր ուրեմն նախանձախնդրութիւնը ոչ միայն դէպք մը ողկոյզելու, այլ նաեւ առիթ գտնելու համար որ քրքրենք մեր նորագոյն պատմութեան քանի մը մոռցուած էջերը:

Կը խոստովանիմ՝ վազուց է կ'ուզէի գրել Պոլսոյ եւ իր դերին մասին: Ու հիմա որ առիթն է ահա՝ չփոթեցայ մէկէն: Ուրկէ՞ սկսիլ եւ ինչպէ՞ս սկսիլ: Յաւակապիճը պատրաստ կեցեր է առջիս, գրքի ու թուղթի դէզերը կուտակուիլ կը սկսին սեղանիս վրայ, բայց ես դեռ կը տատամսիմ: Յոյսերով ու կսկիծներով, ամօթով ու փառքով,

ալիկոծութեամբ ու մաքառումներով լեցուն դաշտ մըն է առջիդ, զոր պէտք է պըպտես ուշագիր եւ պազարիւն: Պէտք է անդամ մըն ալ վերապրիս հին օրերու այդ յուզումները, փորձես բացատրել, ամփոփել զանոնք ու յետոյ միայն յանձնել թուղթին: Ու այդ այնքան ալ դիւրին չէ թուիը գիտի, քանի մտածես թէ պիտի ստիպուիս վերքեր ալ բանալ, զէմ զիմաց զալ նախապաշարումներու հետ, եւ դեռեւիլ եղրակացութեանց յանգելու առեն:

Շատ բան զրուած է անշուշտ Պոլսոյ հայ զաղութին մասին, բայց դրեթէ բան մը ըսուած չէ: Այո՛, դրքեր կան զրուած Պոլսոյ պատրիարքներուն մասին եւ անոնցմէ չատերուն վրայ զատ զատ: Զանազան երկերու մէջ էջեր նուիրուած են Պոլսոյ պատրիարքներուն եւ անոնց ժամանակակից դէպքերուն: Առանձին ուսումնասիրութեանց նիւթ եղած է նոյնպէս Պոլսոյ հայ կեանքը, ինչպէս եւ խօսուած է չատերուն մասին հայ զաղութին մէջ դեր կատարած դէմքերէն:

Բայց դեռ չունինք ամբողջական ակնարկ մը այն հինգ զարերուն վրայ զոր հայը անցուց սուլթաններու մայրաքաղաքին մէջ, անոր մտահոգութեանց ու ջանքերուն, անոր տպնապներուն եւ խոռովքներուն, եւ մանաւանդ անոր կատարած դերին վրայ հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ:

Իսկապէս զժրախտութիւն է որ հայկական Պոլիսը իր մենագրութիւնը չունեցաւ զարդ, ինչպէս ունեցան այնքան հայ չրջաններ, եւ այսպէսով առաւել կամ նուազ պատկառելի ուսումնասիրութեանց մէջ չատ բան փրկուեցաւ հայ հին օճախներէ որոնք ոչ եւս են: Մինչդեռ Պոլիսը դեռ իր պատմագրին կը սպասէ, որ, աւա՛զ, մի՛չտ կ՚ուշանայ, եւ քանի՛ կ՚ուշանայ՝ դէպքերը կը հեռանան մեզմէ ու կը չքանան այնքան թանկագին աղբիւրներ:

Զգիտենք՝ պիտի գանուի՞ սակայն այդ բարի ճեռքը որ վազուան սերունդներուն ճանչցնէ զաղութ մը որ բացառիկ դեր կատարեց հայ նոր Վերածնութեան մէջ ու անոր ապրած այդ հինգ զարերը՝ որ հայ ժողովուրդի պատմութեան ամէնէն ալեկոծներէն եղան, բայց եւ ամէնէն բեղմնաւորներէն. տխուր եւ մռայլ էջեր չաճախ արձանագրեցին՝ բայց եւ թողուցին լոյսի հետքեր:

Ով որ պիտի դրէ այդ մենագրութիւնը՝ պէտք է լայն սիրտ ու տոկուն ջիղեր ունենայ, ոչ խանգավառուելու համար մեծ զաղութի մը փայլուն պահերէն, ոչ ալ տարուելու համար նախապաշարումներէն որոնք անոր անուան հիւսուած են դարերը: Պոլսոյ զաղութը այն չէ ինչպէս պահ մը ան երեւակայեր էր ինքզինքը իր վառքի օրերուն մէջ, ոչ ալ ան՝ ինչպէս հեռուէն ճանչցած ու զատած են զայն:

Այդ զաղութը պէտք է զննել պայմաններուն մէջ որոնք զայն

առեղծեցին ու դիմացուցին հինգ զար, ու դերին մէջ զոր ան կատարեց հինգ զար չարունակ:

Մերը համեստ փորձ մըն է միայն, դրեթէ ուրուանկար մը: Սպասելով որ Պոլսոյ հայ զաղութին մենագրութիւնը զրուի օր մը՝ ուզեցի ուղերը զրզիլ հոս պիտի փորձէ դիծերը տալ դէպքերով ու դէմքերով այնքան հարուստ հայ զաղութի մը, որ աւելի քան հինգ զար տրոփեց, ու դեռ կը փորձէ չնչել, դիմանալ, եւ կ՚ուզէ ինքն ալ ծօնել իր հինգ զարերը:

Թող այս ծօնը առիթ մը ըլլայ վերյիչելու մոռցուած Պոլիսը:

2.

ԴԱՏԱՐԿ ՄԱՒԱՂՈՎ

Պէտք է երթալ Պոլիսը փնտռել նախ՝ զայն ծօնել փորձելէ առաջ:

Ու զայն գտնելը այնքան ալ դիւրին չէ հիմա:

Զճանչցանք Պոլիսը երբ անոր ծոցն էինք, ու երբ իր ափերէն հեռացանք, մշուշի մէջ թողուցինք մենք զայն: Ու քանի տարիները կ՚անցնին, կը խտանայ մշուշը, ու մեզմէ կը հեռանայ Պոլիսը:

Մշուշի մէջ է անոր անցեալը նախ: Մեր պատմութեան մէջ հայ աւելի մութ չրջան քան այն զարերը երբ Հայերն ու Թուրքերը առաջին անգամ չիման մէջ մտան: Շրջան մըն է, որուն մասին այնքան ժլատ են հայ աղբիւրները, իսկ թուրք աղբիւրները ոչ միայն ժլատ, այլեւ չիմի ու չիմա՛:

Աղբիւրներ մեզ կը պակսին նախ հայերուն մասին որ Պոլիս էին Ֆաթիհէն առաջ: Ապացուցուած է որ որոչ թիւով հայեր կային Պոլսոյ մէջ Թուրքը զեռ հոն չմտած: Պէտք է չոզի թելերու կառչիլ, քանի մը նօթ քաղելու համար այդ հին հայերուն վրայ: Ու ի՛նչ ուժ կ՚ունենայ չոզի այդ վախտ թելը, երբ քեզ կը ձգէ կէս ճամբան, առանց յաջողելու փարատել մառախուղը որ չուրջդ է:

Ֆաթիհի չրջանէն եւս հայ աղբիւրներ դրեթէ չունինք: Երկու հայ տաղտապագներ որոնք երգած են Պոլսոյ առումը Թուրքերու կողմէ զոյզ աղբերու մէջ՝ ոչինչ կ՚ըսեն հայերուն մասին որոնք անշուշտ կային հոն ճակատագրական այդ օրերուն: Բլլայ Աբրահամ Անկիւրացին, բլլայ Առաքել Բաղիշեցին՝ աղէտը սպառով տարուած՝ բան մը չեն ըսեր մեզի իրենց տեսած հայերուն վրայ:

Թուրք աղբիւրներուն զալով՝ անոնք չատ ալ պրպտուած չեն: Եւ առհասարակ զարդ արհամարհած են եղեր դիրար հայ եւ Թուրք բանասիրութիւնները, երկուստեք: Նոր է որ Թուրք եւ հայ բանասէրները կը թօթուեն հին նախապաշարումները: Եւ սակայն ցանցառ են նիւթերը զորս Թուրք հին հեղինակները կրնան մեզ հայթայթել

Պոլսոյ հայ պատմութիւն անցեալին մասին, եւ արդէն շատ ալ վատահելի աղբիւրներ չեն անոնք նայնիսկ թուրքերուն իրենց պատմութիւնը ճանչնալ ուզողին համար: Թուրք հին պատմիչներէն շատերը ուրիշ բան չեն ըրած յաճախ բայց եթէ ճոռոմ նկարագրութիւններ, արուեստական չափազանցութիւններու եւ տարտամ ակնարկութիւններ մէջ կարծես թէ աքօղել բուն դէպքերը, լուռ անցնելով հիմնական դրուագները, ու հետեւաբար մեծ ճիգերու պէտք ունիս անոնցմէ քանի մը տասը տուներնեը քաղելու համար: Որքան թանկագին պիտի ըլլար մեզ համար, օրինակ, Էվլիա Չէլէբին, եթէ Ֆանթէզին չիտաներ իր տեսածներուն եւ լսածներուն, այն բնագրածակ անգիտութեանց տարիս որ կու տայ իր ուղեգրութեան մէջ հայկական շրջաններուն մասին: Պոլսոյ հայերուն վրայ շատ քիչ ծանօթութիւն կու տայ սակայն ան մեզի, ու այն ալ իր ուղեգրութեան առաջին հատորին մէջ որ նուիրուած է սուլթաններու մայրաքաղաքին:

Աւելի եւս անմատահելի են պաշտօնական թուրք պատմիչները, այսինքն անոնք որ պարտականութիւնն ունէին արձանագրելու օր օրին թուրք սուլթաններու սերտագործութիւնները: Վաֆաա-Նիւվիխ անունով ծանօթ այդ տեսակ մը քրոնիկագրներուն պաշտօնն էր օրաւան սուլթանին գովքն ընել՝ յաղթանակի վերածելով անոր ամէն մէկ քայլը: Ու ասոնք աւելին են բրած. յաղթանակի վերածած են անոնց պարտութիւնները անգամ, ու քիչ կը չուարեցնեն եթէ փորձես քանի մը նօթ քաղել իրենց պրամներէն:

Վաֆաա-Նիւվիխներու շարանը որ Հիջրէթի ԺԱ. դարէն կը սկսի Նայիմայով եւ մինչեւ 1264 (1847) կը հասնի՝ վերջ պահելու համար Ահմէտ Լութֆիի հետ, ժիր բանասիրաբար շատ քիչ բան կը պատմէ մեզի Պոլսոյ հայութեան մասին: Անոնց երկու վերջիններն են առաւելապէս, Ահմէտ Ճեվտէթ փաշան եւ Ահմէտ Լութֆին, որոնք պատմագրած են չորրորդ երեք քառորդ դարու շրջան մը 1188էն մինչեւ 1264 (1774–1847) եւ որոնք դպրութիւնները ալ կու տան Պոլսոյ հայ կեանքը խոռոչող դէպքերուն հետ կապուած, առաջինը իր պատմութեան Ա. եւ ԺԱ. հատորներուն, իսկ երկրորդը՝ առաջինին եւ հետեւորդին մէջ:

Փոխարէն՝ հայերուն թուրք յարաբերութիւնները հետաքրքրողներուն համար անգնահատելի գործ կը կատարեն թրքական արխիւային նիւթերը: Իսկ անոնք լոյսին հանուած չեն լրիւ, դեռ ինչ կը մնայ բերի մէկ հատորիկը հարցերուն: Թուրք նոր պատմաբաններուն համար՝ որոնք Օսմանեան կայսրութեան անցեալը հետաքրքրութեամբ կը պրպտին ներկայիս՝ թանկագին աղբիւրներ եղան ու կ'ըլլան արխիւային այդ նիւթերը. ֆաթուաթամէները, վաքըֆնամէները, բուգդամէները որոնք հետզհետէ երեւան կու գան կայսրութեան հին արխիւներուն մէջ՝ շատ բան փոխելին արդարեւ ցարդ պատմուածներէն: Ու

դեռ որքա՜ն նիւթեր կան չպրպտուած անոնց մէջ: Ֆայիք Բէյհա Ատնաթ, թուրք պատմութեան կամաւոր նախապահը, պալքանապէտներու միջազգային հանդիպումին առթիւ, որ 1962 Յուլիսին տեղի ունեցաւ Սինաայի մէջ, քառասուն միլիոնի կը հանէր թուրք արխիւներուն մէջ կուտակուած դոկումէնտներուն թիւը, յիշելով միեւնոյն ատեն թէ անոնց պատասխանատուութեամբ զանգազ կ'ընթանայ մատնագէտներու պահակազէն: Աւելի քան հետաքրքրական է որ շատ բան լուսաբանեն անոնք նաեւ մեր մասին, բայց ա՛յլ պիտի ե՛րթ:

Բարեբախտաբար թուրքերուն մէջ եւս պատմաբաններու սերունդ մը հասունցաւ սա վերջին քանի մը տարին եւ քիչ մը պիտակեան մեթոտ տեսու անոնց ուսումնասիրութեանց մէջ: Ատաթուրքեան Շէրէֆէն յետոյ որ հին պատմիչներուն չրջանը փակեց, կամ, աւելի ճիշդ, նորերուն շարքը բացաւ՝ արդէն պիտակեան մտահոգութիւնը սկսաւ ուղեցոյց դառնալ թուրք պատմաբաններուն համար ալ: Եւ սակայն նոր օրերու թուրք պատմիչներն ալ դեռ կը տատամսին ճշմարտութիւնը մեր դէմքու ուրիշ ամէն նկատումէ, ու կ'անձրիկիս կը մնաս երբ անոնց տասած նիւթերուն հիման վրայ հայ պատութիւն անցեալը փորձես լուսաբանել: Նոր օրերու թուրք այդ պատմիչներուն մէջ ալ անշուշտ զէմքեր կան, ինչպէս Ահմէտ Ռեֆիքը, որոնք այլեւս չեն կաշկանդեր իրենց գնահատանքը հայ արուեստին դէմ վրայ թօսելու տասն, եւ չեն վախնար, օրինակ, հայ ծագումը ապացուցանելու Մէյմար Սինանին՝ որ դէպատոն փառքն էր թուրք ճարտարապետութեան եւ որուն տալով մեզմէ կը սեպէին ու դեռ կը սեպեն շատերը:

Պէտք է հաճոյքով արձանագրենք հոս որ փորձեր եղան վերջերս Հայն ու Թուրքը ճանչցնելու իրարու: Զոյգ հատորները գործ Ա. Ա. Սաֆրաստեան Երեւանի մէջ հրատարակեց 1961ին եւ 1964ին եւ որոնց պիտի հետեւին նաեւ երկու ուրիշներ «Թուրքական աղբիւրները Հայաստանի, Հայերի եւ Անդրկովկասի միւս ժողովուրդներու մասին» խորագրին ներքեւ, առաջին լուրջ փորձն էին մեր բանասիրութեան ծանօթացնելու Հայոց մասին խօսող թուրք աղբիւրները:

Փոխարէն թուրք պատմութիւնը չհետաքրքրող հայ աղբիւրները թուրքերուն ծանօթացնելու փորձեր ալ տեղի ունեցան Պոլսոյ մէջ, փորձեր որոնց նախաձեռնութիւնը գլխաւորաբար Հրանդ Տէր Անդրէասեանին կը պարտինք: Անոր եւ ուրիշներու ջանքերով թուրքերը ծանօթացան Վարդանի, Երեմիա Չէլէպիի, Ինճիճեանի, Գալուստ Ալպաճեանի գործերէն գլխաւորները հետաքրքրող նիւթերու:

Այնուամենայնիւ թուրքեր միշտ կան որ թոյն կը պահեն իրենց լեզուին տակ: Ատոնց կարգէն է խատա Ուբաս, որ 1950ին Անպարա տպած իր մէկ գրքին մէջ («Հայերը պատմութեան մէջ եւ հայկական խնդիրը») կը ծամծմէ հին խծբծանքները: Փոքր չէ թիւը այն

թուրք հեղինակներուն որոնք նոյնպէս կը չարունակեն խեղաթիւրել պատմութիւնը իրենց դանագան երկերուն մէջ, պատահած ազգանըրուն հայերը պատասխանատու հռչակելու եւ թուրք վարիչներու չղթայակերտ վայրագութիւնները չքմեղացնելու համար: Այդ հեղինակներու կարգին կարելի է յիշել Թավիլ Կէօքսիթկին, Եուսուֆ Հիքմէթ Պայուր, Ճէմալ Քուրթայ, Ալի Ֆուատ Ճէպէսոյ, եւայլն:

Թուրք նոր պատմագիրներու աւանդական յերիւրանքներուն դէմ բնական է թէ ամբաշ պիտի նահէր նոր օրերու հայկական Պոլիսը ներկայիս: Ան տրանջալու իսկ պիտի չհամարձակէր: Ան ուրիշ բան պիտի չկրնար ընել բայց եթէ յեղյեղել թէ Հայերը միշտ ալ բարիք տեսած են Թուրքէն ու հաւատարմօրէն ծառայած անոր: Ինչպէս Համիտի օրով, նոյնպէս Քէմալի հովանիին տակ, հայերը ունեցան Պոլիսը որոնք սարկութիւնը իր ամէնէն գարշելի չափերուն տարին, եւ իրենց փառաբանական խեղկատակութիւններով, — ինչպէս այդ տեսանք Քէմալի սարքած լեզուական եւ պատմական համաժողովներուն առթիւ, — ծիծաղելի գարձուցին անունը հայ մտաւորականին ու հայուն:

Լոբենաշուրթն փառաբանութենէ տարբեր բան մը չէր հառոյր դոր ե· Զարք անուան տակ ծպտուած հայ կաթոլիկ հոգեւորական մը, Կոմիտաս վրդ· Զարքճեան, Պոլսոյ մէջ հրատարակեց 1953ին, «Հայերը թուրք պետութեան ծառայութեան մէջ» («Թիւրք Տեօվլէթի Խըզմէթիւտէ Էրմէնիլէր») խորագրին ներքեւ, հառոր, որ լոյս տեսաւ Թուրքերուն կողմէ Պոլսոյ գրաւման 500ամեակին առթիւ, թուրքը կ'ընէր բոլոր այն հայ մարդոց որոնք Թուրքին ծառայեր էին, առանց կարենալ բսելու թէ ի՛նչ վարձատրութիւն գտաւ Հայը փոխարէն:

Թուրք հեղինակներու այս նոր վայրահաչութիւնները բարեբախտաբար անպատասխան չմնացին: Անոնց անդրադարձան նախ ե· Ղ· Սարգիսով եւ Ա· Ի· Սաֆրաստեան «Պատմութեան հակապատական լուսաբանման մի քանի փաստերի մասին» խորագրով յօդուածով մը («Արեւելագիտական Ժողովածու», Ա·, 1960, էջ 379–398), որուն յաջորդեց Ե· Սարգսեանի եւ Ռ· Սահակեանի արձակը 1963ին «Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմութեան նենգափոխումը թուրք պատմագրութեան մէջ» վերնագրին տակ: Երեւանի մէջ լոյս տեսած այս գոյգ գրութիւնները կը ջրէին թուրք նոր պատմագիրներու ունայն փորձերը արդարանալու պատմութեան առջեւ: Ուրիշ դրքոյկով մը, որ «Սովետա–Թուրքական յարաբերութիւնների պատմութեան հակապատական լուսաբանումը ժամանակակից թուրք պատմագրութեան մէջ» խորագիրը կը կրէր, վերջին հեղինակը, Ռ· Սահակեան, նոր փաստերու լոյսին տակ, կը մերկացնէր թուրք պատմագիրներու նոր յերիւրանքները եւ անոնց ճիգերը թուրքիոյ նոր

վարիչները չքմեղացնելու Հայ ժողովուրդին դէմ գործուած իրենց նարպոյն գաւերուն մէջ:

* * *

Եւրոպական աղբիւրներէն ալ վատահելի չեն կարծուած չափով: Նախ քիչերն են միայն անոնցմէ անկողմնակալ Արեւելքը Եւրոպային պատմելու առնն: Իսկ ինչ կը վերաբերի մեզի՝ եւրոպացի հեղինակները կամ լուռ են, եւ կամ թեթի կը ճանչնան Հայը: Պէտք է չատ չարչարուիս քանի մը ափյափոյ նօթեր գտնելու համար Հայերու մասին՝ նոյնիսկ այնպիսի հեղինակներու մօտ՝ որոնք Օսմանեան կայսրութեան ամբողջական պատմութիւնը չարադրած են: Սոյդ չատ քիչ բան ըսած են մեր մասին՝ Թուրքիան իրրեւ թէ լրիւ պատմող օտար այդ հեղինակները, եւ ստիպուած ենք ապաւինիլ առաւելապէս ճանապարհորդներու նօթերուն:

Եւ այնուամենայնիւ եւրոպացի ճամբորդներու ուղեւորական նօթերն իսկ լրիւ չունինք Պոլսոյ մասին, ինչպէս չունինք առհասարակ մեզ հետ կապուած ուղեգրութիւններէն չատ չատերը: Փորձը գոր ըրաւ Յովհաննէս Յակոբեան, Երեւանի մէջ, այդ ուղեգրութիւնները հայերէնի վերածելու՝ կանգ առաւ դժբախտաբար: Յարութիւն Քիւրտեան առիթ առիթ արտասահմանի հայ պարբերականներուն մէջ չարունակեց տալ մոռցուածներէն ոմանք: Օտար աղբիւրներ պրպտելու այդ ազուր կիրքը Հայի Պէրպէրեանն ալ ունի, տարիներէ ի վեր, մանաւանդ ինչ կը վերաբերի անոնց որոնք Պոլսոյ մասին եւս կը խօսին: Եւ սակայն այդ աղբիւրներուն մէջ դեռ որքա՜ն անտեսուածներ, չգիտցուածներ կան, որոնք պիտի կրնային արժէքաւոր նօթեր տալ մեզի, թէեւ այդ նօթերը չարադրուած ըլլան չատ յաճախ հապճեպ եւ ափյափոյ, քաղուած երբեմն ալ պղտոր աղբիւրէ: Բացառութիւններ անշուշտ ասոնց մէջ ալ կան, եւ կրնան երբեմն որոշ չափով յատկացնել մեր հետաքրքրութիւնը: Ո՞վ մեզ այնքան չահեկան նօթեր պիտի տար Ժ·Զ· դարու հայկական Պոլսոյ մասին, եթէ չըլլար, օրինակ, Թեվրլաքը:

Շատ աւելի մեծ չափով զղուշութիւն եւ վերապահութիւն կը հարկադրեն մեզ մարդոցներու գրչէն ելած էջերը: Արդէն սարսափ կու գայ վրադ երբ կը կարդաս անոնց խեղաթիւրումներն ու ստութիւնը: Բաւ է յիշել Կղեմէս Գալանոսը որ ոչ միայն չարաչուք դեր ունեցաւ ինք անձամբ գաւանական այն վէճերուն մէջ որոնք յուզեցին Պոլսոյ հայ կեանքը Ժէ· դարուն եւ որ Պոլսէն յետոյ գնաց խռովեց Լեհահայոց գաղութը եւս, այլեւ լղճեց հայ պատմութիւնը, եռահատոր իր գործին մէջ որ Հռոմ տպուեցաւ 1650–1661, «Միաբանութիւն Հայոց Սուրբ Եկեղեցւոյն ընդ մեծի Սուրբ Եկեղեցւոյն Հռոմայ» խորագրին ներքեւ:

Նոր օրերուն է որ Եւրոպացի հեղինակները այնքան ալ չեն ա-համարձակիր փոքրիկ այս ժողովուրդը որ Հայ կը կոչուի եւ որ այնքան քրանիք թափեց Արեւելքի եւ Արեւմուտքի հանդիսման այս կէտին վրայ: Հայկական դատը՝ որ պահ մը պիտի փորձէր արթնցնել մարդկութեան թմրած խղճմտանքը՝ մեղմով պիտի հետաքրքրէր պատմութեամբ պրպտողներն ալ: Ու մեր դատը կարմիկ տակաւ մեծ դրամատան մը, որուն պիտի դիմենք անշուշտ մենք ալ տարիէ տարի: Բայց երբ մեր դատը իր հունը փոխեց՝ լսեց նաեւ Եւրոպան, թէեւ պետական չահագրգռութիւն մը միշտ ալ մնաց: Պոլսոյ հայ անցեալը եւս այդ հետաքրքրութեան ճանկը կ'իյնայ երբեմն:

* * *

Ժէ. դարու սկիզբն է որ կը յայտնուին ժամանակակից հայ պրիւրնները: Երկու թանկագին երկեր մեզ հասած են այդ օրերէն: Սիմէոն Լեհացիի ուղեգրութիւնը նախ, որ քանի մը տասնեակ տարի առաջ միայն յայտնաբերուեցաւ եւ որ թանկագին լուսեր կու տայ մեզի Պոլսոյ մասին ալ: Սիմէոն Լեհացիի սոյն ուղեգրութիւնը, որ լոյս տեսաւ 1936ին Հ. Ներսէս Ակինեանի կողմէ, ամէնէն վաստահելի պրիւրնէրէն մէկին է զոր երբեւիցէ ունեցած է մեր պատմութիւնը Ժէ. դարու անցքերուն մասին:

Պոլսոյ այդ շրջանի անցքերը չատ աւելի հասկնալի կ'ընէ մեզ տակաւին Գրիգոր Դարանաղցին, որուն ժամանակագրութիւնը, լոյս տեսած 1915ին Երուսաղէմի մէջ Մեսրոպ Եպ. Նշանեանի ջանքերով, չատ բան մեզ պիտցուց Ժէ. դարու Պոլսոյ անցուդարձերուն վրայ, որոնց մէջ գործօն դեր կատարեր էր Դարանաղցին ինք եւս:

Այս երկու հեղինակները անոյ աւելի թանկագին կը դառնան այսօր մեզի՝ որովհետեւ այնպիսի նիւթեր մեզ կու տան որոնք մատչելի չէին եղած Պոլսոյ գաղութով երբեմն զբաղողներուն: Օրմանեան, օրինակ, անոնց ծանօթ չէր Ժէ. դարու դէպքերը չարագրած առեն, ինչպէս որ անոնց ծանօթ եղած չէին եւ բոլոր անոնք որոնք իրմէ առաջ զբաղած էին նոյն այդ Ժէ. դարով:

Ժէ. դարու դէպքերուն ամէնէն վաւերական չափանիշը՝ որ Առաքել Դաւրիժեցին է՝ դժբախտաբար չատ քիչ բան ունի Պոլսոյ մասին, եւ ան ալ ժամանակակից կաթոլիկոսներու Պոլիս այցը պատմելու առեն:

Ժէ. դարու կէսերէն յետոյ բացառիկ դէմք մը կը յայտնուի յանկարծ հայ հորիզոնին վրայ: Երեմիա Զէլէպի Քէօմիւրճեանն է: Համբաւուած իր խոհ դարուն մէջ եւ մինչեւ մեր օրերուն, նոր է միայն որ տակաւ երեւան կու գան իր ձեռագիր երկերը, որոնցմէ ոմանք, ինչպէս «Ստամպոլայ պատմութիւնը», սերտ կապ ունին Պոլսոյ հայ անցեալին հետ: Ոչ ոք պիտի կրնար այնքան անաչառ եւ անկողմնակալ ըլլալ իր օրերու մարդիկը ու պատահարները դատելու առեն, որքան եղած է երեմիա, հակառակ իր ունեցած մօտէն չփումին անոնց հետ, եւ աւելի քան յանկալի է որ մեր բանասիրութեան սեփականութիւն դառնան ինչ որ ան անտիպ ունի պատմական մատենադարանները մէջ:

Ինքնակենսագրութիւնը զոր մեզ թողած է Ժէ. դարէն Աւետիք Եւդոկիացին, պէտք է նոյնպէս դասել սկզբնաղբիւրներու չարքին, թէեւ ան չարադրուած ըլլայ «գերութեան» պայմաններու մէջ, այսինքն փարիզեան բանտի մը խուցը՝ ուր տարած թմրած էին զայն Հռոմի գործակալները Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռէն զայն առեւանգելէ եւ կաթոլիկ դարձնելէ յետոյ եղերական պարագաներու մէջ: Այդ ինքնակենսագրութիւնը, այնուամենայնիւ, մեզ կը պարզէ մեթոտը զոր կիրարկեց Հռոմ, Պոլսոյ հայութիւնը իր ճանկը ձգելու համար, «ապստամբ»ն Թրանսայի եւ իր Պոլսոյ ներկայացուցիչ Ֆերիոլի փոքրոգի մեզամակցութեամբը:

Ժէ. դարը այլապէս ալ քանի մը վստահելի պրիւրներ կու տայ: Առանցմէ մէկը Սարգիս պիւր Յովհաննէսեանն է, որուն ժամանակագրութիւնը թէեւ դեռ անտիպ, բայց պրիւր ծառայած է այդ դարու դէպքերը պատմել փորձողներուն, Հրանդ Ասատուրին, Օրմանեանին եւ մանաւանդ Բժ. Թորգոմեանին՝ որուն սեփականութիւնն էր արդէն յիշեալ ձեռագիրը:

Մեր մօտաւոր անցեալը չատ աւելի մութ պիտի մնար մեզ՝ եթէ չըլլային սակայն ձեռագիրներու յիշատակարանները քիչ մը աւելի լոյս սփռելու համար դարերու վրայ, որոնք այնքան մօտիկ են մեզի եւ սակայն այնքան անծանօթ: «Ձեռագրաց ցուցակ»ներէն յետոյ, որոնց պիտական ուղին Տաշեանը բացաւ եւ որոնք հետզհետէ սկսան կազմուիլ ու տպուիլ, մեր բանասիրութիւնը չատ բան պիտցաւ արդարեւ շրջաններու մասին, որոնք դժբախտաբար իրենց պատմիչը ունեցած չէին: Այնպէս որ յիշատակարանները՝ որոնք նեմտուածութեան «Ձեռագրաց ցուցակ»ներուն մէջ՝ կու գային դարմանել մասամբ պատմական պրիւրներու այդ սովը:

Այս մարդին մէջ չատ բան կը պարունակ, օրինակ, Ամիրտովլաթ Ամասիացիին: Ժե. դարու համբաւաւոր այդ հայ բժիշկը, որ յօրինեց չարք մը բժշկական արժէքաւոր երկեր, որոնցմէ ոմանք կը մնան իրենց բնագրով եւ ուրիշներ իրենց ընդօրինակութեանց մէջ, իր աշխատութեանց կցեց նօթեր ալ որոնք ամէնէն ճշգրիտ թուականներն ու անունները կու տան Պոլսոյ գաղութին կազմութեան շրջանէն:

Ձեռագրերու յիշատակարաններէն է որ նօթեր կը քաղենք յետագայ շրջաններու մասին ալ, եւ այս տեսակէտով, գաղութներու կեանքը ուսումնասիրողներուն համար, թանկագին օժանդակ մը ըլ-

լալու կոչուած են յիշատակարաններու համապրական ժողովածուները դուռ նախաձեռնեցին, պրեթէ մեւնոյն առեն, Գարեգին Կաթողիկոս Յովհաննէսեանց Անթիլիասի եւ Լեւոն Պաշիկեան Երեւանի մէջ, նախաձեռնութիւն՝ զոր այս վերջինը կը շարունակէ լրման հասցնել յաջողական հաւատրնեռու մէջ լոյս ընծայելով մեզ հասած բոլոր յիշատակարանները:

Բայց հայ ձեռագիրներու յիշատակարանները համապրող այս երկերէն՝ Պոլսոյ գաղութին անցեալին համար ոչ նուազ կարեւոր նիւթեր ու նօթեր կը պարունակէին Զալաթիոյ, Երուսաղէմի, Վիեննայի եւ Վենետիկի դրադարաններուն մէջ պահուած հայերէն ձեռագիրները, որոնց ցուցակները կը պարաիներ Բարսէղ Վրդ. Կիւլէսէրեանի, Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեանի, Նորայր Եպիսկ. Պօղարեանի, Հ. Յակոբոս Տաշեանի, Հ. Բարսեղ Սարգիսեանի եւ Հ. Համազասպ Ոսկեանի, եւ որոնք նոյնպէս թանկագին օժանդակներ են Պոլսոյ անցեալը պրպտողին:

* * *

Հայ բանասիրութիւնը առհասարակ ազքատ է արխիւային նիւթերով: Շատ քիչ բան փրկուած է հին գիւաններէն, եւ փրկուածն անգամ լրիւ ծանօթ չէ հայ բանասիրութեան: Այդ նիւթերուն մէջ անշուշտ շատ բան կայ Պոլսոյ անցեալը եւս մեզ լուսաբանող, եւ սակայն պրեթէ ոչինչ ունինք ի ձեռին, եթէ չհաշուենք այն ինչ որ կը պանենք Գիւտ քհնյ. Ազանեանցի «Դիւան Հայոց Պատմութեան» շարքին մէջ, եւ կամ Վենետիկեան Մխիթարեանց «Մայր Դիւան»ին մէջ, զոր լոյս ընծայեց Հ. Ղեւոնդ Տայեան:

Հայ Եկեղեցւոյ նուիրապետական աթոռներէն շատերը բախտաւոր եղան: Անոնք իրենց պատմութեան համար թանկագին արխիւներ ձգեցին՝ չնորհիւ պարբերականներուն զոր սակայն իրենց կաղքին եւ որոնց մէջ արձագանգ գտաւ ոչ միայն իրենց առօրեայ կեանքը, այլեւ բազմաթիւ նիւթեր իրենց հին օրերու զարծուեցութիւններէն: Մայր Աթոռը իր «Արարատ»ն ունեցաւ եւ «Էջմիածին»ը՝ նոր օրերու մէջ: Երուսաղէմ իր «Սիոն»ին չնորհիւ շատ բան փրկեց իր պատմութիւնէն, իսկ Կիլիկիոյ Աթոռը, իր «Հասկ»ով, նիւթ կը կտակէ վաղուան: Կաթոլիկ հայերը եւս իրենց հոգեւոր կեանքին արձագանգ տալու մտահոգութիւնն ունէցան. առանց յիշելու «Բազմավէպ»ն ու «Հանդէս Ամսօրեայ»ն՝ որոնք հայագիտական բեմեր ըլլալով հանդերձ, Մխիթարեանց զոյգ թեւերուն օրկաններն էին եւ են, Հայ Կաթոլիկ Պատրիարքարանը եւս ուզեց չմնալ պահել գանգուածներուն հետ, նախ «Կաթողիկէ Արձագանգ»ով, երբ դեռ պոլիս էր, եւ «Աւետիք»ով, երբոր Պէյրութ փոխադրուեցաւ:

Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռը իր արտասյոութեան բեմը

չունեցաւ: Ճիշդ է որ Պոլսոյ հայ մամուլը իր հովանիին տակ ծնաւ եւ առաջաւ իր առաջին թափը: «Հայաստան»ը որ 1840ին հիմնուեցաւ Պոլսոյ մէջ եւ աւելի մինչեւ 1852, տեսակ մը օրկանն եղաւ Պատրիարքարանի: «Յոյս»ը՝ զոր 1864էն մինչեւ 1877 տպեց Արմաչի մխիթարեանները Պոլսոյ Աթոռին համար ուրոյն բեմ մը չեղաւ: Շատ մօտ օրերու մէջ էր միայն որ Գարեգին Պատրիարք Յակոբեանի չնորհիւ Պոլսոյ Աթոռն ալ իր պարբերաթերթին ունեցաւ յանձին «Եղանկաթ»ի, ուր Պոլսոյ անցեալը չօշափող յօդուածներ սակայ տպուեցան, արխիւային նիւթերու հետ մէկտեղ:

* * *

Թանկագին նպաստ մը մեզ կրնային բերել նաեւ վիմական արձանագրութիւնները: Քարերը գեռ լրիւ չհօսկցան սակայն Պոլսոյ մէջ:

Արձանագրութիւնները որոնք կը շարունակէին պահպանուած մնալ մինչեւ մեր օրերուն Պոլսոյ հայ եկեղեցիներուն մէջ, քիչ շատ ծանօթ դարձան չնորհիւ պանապան միաբանութեանց եւ մանաւանդ այն «Յիշատակարան»ներուն որոնք վերջին տասնամեակներուն լոյս ընծայուեցան Պոլսոյ մէջ՝ եկեղեցիներու հիմնարկութեանց յուբիլեական թուականներուն առթիւ:

Պոլսոյ անցեալին լուսաբանութեան համար ոչ նուազ կարեւոր էին տապանագիրները որոնք կը պանուէին Պոլսոյ պանապան հայ գերեզմանատուններուն մէջ եւ որոնցմէ շատերը հասան մինչեւ մեր օրերուն, թէեւ անոնցմէ շատ գոյն մաս մը միայն ծանօթ դարձաւ հայ բանասիրութեան:

Բարսէղ Վրդ. Կիւլէսէրեան Կոլոտ Պատրիարքի նուիրած իր հատորին մէջ (Վիեննա, 1904) հրատարակութեան տուաւ Զալաթիոյ հայ եկեղեցին մէջ իր գտած խաչքարերը: Ամենահինն անոնցմէ 1437 թուականէն մնացած խաչքար մըն էր:

Դամբանային արձանագրութիւններ հրատարակելու ասիթ ունեցան ուրիշ հայ բանասէրներ ալ: Ճիշենք Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեանը որ Բանկալթիի գերեզմանատան տապանագիրներէն մաս մը տպեց՝ գերեզմանոցին հայ կաթոլիկներու պատկանած բլլալը ապացուցանել փորձած առեն, Հ. Եփրեմ Պօղոսեան Պոլսոյ հին հայ կերդատուններուն նուիրած իր մենագրութեանց ընթացքին, եւ գեռ քանի մը ուրիշներ՝ Պոլսոյ պանապան հայ թաղերու եւ եկեղեցիներու իրենց նուիրած մենագրութեանց մէջ: :

Բժիշկ Թորգոմեանին կը պարաիներ պլեւսորաբար առաջին նախաձեռնութիւնը Պոլսոյ պանապան հայ գերեզմանատուններու տապանագիրները կորուստէ փրկելու: Տասնեակ տարիներու ընթացքին

Բեռայի, Շիշլիի, Խարնէ Քարուի, Պալըքլըի, Սկիւտարի եւ ուրիշ թաղերու հայ դերեզմանոցներէն ան հաւաքած է բազմահարիւր դամբանագրութիւններ, որոնց առաւար մասը լոյս ընծայած է երեմեան Զելեպիի «Առաքելական Պատմութեան» ծանօթագրութեանց երեք հատորներուն մէջ՝ ընթերցողը զանազան թաղեր մանածած առնելու: Նման արձանագրութիւններ օգտագործած է «Կ. Պոլսոյ հայ պատրիարքներու առպանագրները» («Բազմավէպ», 1918) եւ «Հայ բժշկական արձանագրաբանութիւններ» («Բազմավէպ» 1931) ուսումնասիրութեանց, ինչպէս նաեւ «Ախտացոյց առպանագրեր» խորագրով իր յօդուածաշարքին («Հայրենիք», 1939 Յունիս-Յուլիս) մէջ, իսկ ուրիշ աշխատութեան մը մէջ՝ որ «Շերմակիր» վերնագիրը պիտի կրէր եւ որ սակայն անտիպ մնաց՝ ան համախմբած էր հայ նահատակներու առպանագրութիւնները իրենց լուսանկարներով:

Ուրիշ հայ բանասէր մը Գ. Մանուկեան (Գ. Հնասէր), որ ծանօթ է Պոլսոյ հայ անցեալին հետ կապուած իր ուսումնասիրութիւններով, նմանպէս հաւաքած է Պոլսոյ հայ դերեզմանատուններու առպանագրները՝ անոնցմէ փոքր մաս մը միայն հրատարակութեան առած ըլլալով սակայն, նախ «Բիւզանդիոն»ի (1897), յետոյ «Կոչնակ»ի (1927) եւ «Բազմավէպ»ի (1929) մէջ, մինչ առաւար մասը իր հաւաքած արձանագրութեանց կը շարունակէ անտիպ մնալ:

Գ. Հնասէր, «Նիւթեր Կ. Պոլսոյ աշխարհագրարի պատմութեան համար» խորագրով իր յօդուածաշարքին մէջ, հրատարակելու առթիւ Զարպհանց Գասպար ամիրայի առպանագիրը, կ'ըսէ թէ զայն կը քաղէ իր Բանկալթիի հնամենի դերեզմանատան ամբողջական քարտէսէն՝ ուր ընդհանրապէս կայ 4800է աւելի առպանագրութիւն(1):

Աւելցնենք որ ամենահին չիբմաքարը զոր Թորգոմեան եւ ուրիշներ գտած են Բանկալթիի դերեզմանատան մէջ 1551 թուականէն է, եւ կը պատկանի խոճագեղցի Մխայէլ անուն նահատակի մը(2):

Տարօրինակ զուգադիպութեամբ մը ճիշդ նոյն տարիէն էր նաեւ ամենահին առպանաքարը որ երբեմն կը գտնուէր Պոլսոյ հնագոյն դերեզմանատան, Պալըքլըի մէջ, ուր, ըստ Ինճիճեանի, «տապանագիրք սրբ երեւին՝ ոչ յառաջ են քան ՋՌ (1551) թուական մեր, իսկ նախնագոյնք, կամ են անգիր, եւ կամ թաղեալք ի խորս»(3): Եւ սակայն առնք ալ չկան այսօր:

---

(1) «Անահիտ», 1931 Մայիս-Օգոստոս, էջ 139:

(2) «Ստամպոլայ Պատմութիւն», Բ., էջ 596:

(3) Հ. Դուկաս Ինճիճեան, *Աշխարհագրութիւն...*, Եւրոպա, հատոր Ե., էջ 116:

Ընթերցողը պիտի նկատէ թէ այս գրքին հեղինակին մատչելի չեն եղած Պոլսոյ անցեալին նուիրուած կամ անոր հետ առնչութիւն ունեցող բոլոր երկերն ու յօդուածները:

Բայց ըլլան անոնք զոր կրցած է իր տրամադրութեան տակ ունենալ, ըլլան անոնք որոնց ծանօթացած է անուղղակի կամ որոնք բոլորովին անմատչելի մնացած են իրեն, միշտ մշուշի առին կը պահեն հայկական հին Պոլիսը:

Դեռ չատ տքնութիւն պէտք է որպէսզի ան իր դէմքը լրիւ ցուցնէ...:

3.

ԱՂԲԻՒՐ ԳՏՆԵԼՈՒ ՅՈՅՍՈՎ

Եւ սակայն պէտք է ճամբայ փնտռել նոյնիսկ մութին մէջ:

Ու առիթատած ես արդէն ապաւինիլ ուրիշներու փորձերուն մշուշին մէջէն ճամբայ բանալու:

Բարեբախտաբար հայ բանասէրներու պատկառելի թիւ մը պրպտած է Պոլիսով: Ունինք արդէն գրքերու դէզ մը՝ որ կրնայ առաջ ծառայել Պոլսոյ անցեալով հետաքրքրուողին: Աւելի մեծ քանակութեամբ նիւթեր ցրուած են թերթերու եւ պարբերականներու մէջ, թէեւ անոնցմէ չատերը մարդոց անմատչելի ըլլան ներկայիս: Եւ սակայն բոլոր առնք դեռ բաւական չեն Պոլիսը լրիւ ճանչնալու համար, քանի դեռ պրպտուած չեն օսար բոլոր հեղինակները Պոլսոյ հայութեան մասին իրենց ձգած նօթերով, եւ լոյս աշխարհ եկած չեն արխիւային բոլոր նիւթերը, հայ թէ օսար:

Պոլիսը բանասէրներու նիւթ կը դարձնէր դառնալ ԺԹ. դարուն հետ միասին: Եւ սակայն ԺԸ. դարն իսկ մեծ երկ մը թողուցեր էր մեզ մնռնելէ առաջ: Վէնետիկի մէջ 1784–1785 թուականներուն լոյս կը տեսնէր Զամչեանի վիպական գործը, — երեք հատորները անոր «Հայոց Պատմութեան»: Երրորդ հատորին մէջ Զամչեան առաջինը կ'ըլլար որ մեզ կը պատմէր Պոլսոյ հայ գաղութին ծագումը՝ որքան թոյլ կու տային առձեռն տղբիւրները այն առեն: Ցետագայ պրտնեներուն մէջ եւս ան չատախ պրպտած է Պոլիսով: Դաւանական վէճերու չրջանը կոխելէ յետոյ ան արդէն կը տիպարի չատախ տուրք տալ այլուր քան ճշմարտութեան:

Մխիթարեանք յետագային մեզ օգնութեան չհասան Պոլիսը լրիւ ճանչնալու մեր փորձերուն մէջ: Եթէ անոնց բան մը կը պարտինք՝ Ինճիճեանի չնորհիւ է: Ստեփանոս Գիւվեր Ակոնցի նախաձեռնութեամբ լոյս տեսած աշխարհագրութեան հատորներու չարքին մէջ երեք հատորները Ինճիճեանինն են, այսինքն անոնք որ կը խօսին Հայաստանի, Եւրոպական Թուրքիոյ եւ Պոլսոյ մասին: Պոլսոյ նը-

ւիրուած հատորին մէջ (1804) է որ ան կը պատմէ մեզ Պոլսոյ թաղերը, ու ամէն թաղէ բան մը կը պատմէ մեզի: «Եղանակ Բիւզանդեան»ի մէջ (1794) ան պարզեալ Պոլսոյ թաղերը մեզ կը պատմէ. բայց հոս արդէն պատմիչը չկայ. ան փորձած է, ատ՛ով, քերթող դառնալ հոս, ու ասոր մը լուր չէր տար մեզ օրուան հայ կեանքին:

«Հայոց Պատմութիւն»ը դար 1871ին Պոլսոյ մէջ լոյս ընծայեց Աւետիս Պէրպէրեան, փորձ մըն էր մեր պատմութիւնը չարունակելու Զամչեանէն ասդին: Իրականին մէջ Պէրպէրեանի այս գործը չափով մը մեզի կ՛արդարացնէ իր խորագիրը. ան պատմութիւնն է աւատներպէն որոնք յուղեցին Պոլսոյ հայ կեանքը ԺԹ. դարու առաջին կիսուն, մասնաւորաբար պատնական վէճերուն, համեմատութեան փորձերուն եւ եկեղեցական դրութիւններուն որոնց թատերավայր Պոլսոյ ապրող կեանքը՝ անջատ հայ-կաթոլիկ պատրիարքութեան մը առեղծմամբ պահ մը մարելու եւ նոր պայքարներու առիթ դառնալու համար այս անգամ հայ-կաթոլիկ հասարակութեան ծոցին մէջ, ինչպէս նաեւ Հայոց Պատրիարքարանի չուրջ ունեցած այն ազդրկալի վէճերուն՝ որոնք պիտի յանդիպին 1860ի Ապր. Սահմանադրութեան: ԺԹ. դարու Պոլսոյ հայ կեանքը ուսումնասիրողին համար փաստերու չափազանց մըն է անշուշտ այս գիրքը՝ որ սակայն հնարաւորութիւն չի տար քեզ Պատրիարքարանի չրջանակէն շատ հեռանալու եւ Պոլիսը լրիւ ճանչնալու:

Պոլսոյ անցեալը ճանչնալու համար մեր առաջին կատարը անշուշտ Օրմանեանն է որ իր «Ազգապատում»ին վերջին երկու հատորներուն (1914 եւ 1927) մէջ հսկայ նիւթ կու տայ Պոլսոյ անցեալին մասին: Եւ սակայն իր աւտարը բաւական չէ պազմիլի մը հինգ դարերը ամբողջապէս ճանչնալու համար: Տարբեր մտահոգութիւններ ունեցած է ան «Ազգապատում»ը չարադրած աոեն, ձգտելով առաւելապէս Հայ Եկեղեցւոյ պատմութիւնը գրել Հայ Ժողովուրդի պատմութեան հետ անոր առնչութեանը մէջ, եւ հետեւաբար Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան սահմաններէն շատ չհեռանալ հայ կեանքի գանագան հանգրուանները եւ գրուագները չօշափած պահուն: Եւ յետոյ՝ սխալմը որով Օրմանեան մշակած է իր «Ազգապատում»ը, կաթոլիկութեան հետ ընթանալով քայլ առ քայլ եւ անոնց չրջանին ու գործունէութեան կապելով հայ կեանքի բոլոր երեւոյթները, կը սահոյկ ընթերցողը որ գլուխ գլուխ թափառի այս կամ այն նիւթին ու երեւոյթը գտնելու համար: Եւ այնուամենայնիւ անոր երկը անոպատ չափարան մըն է ծանօթութեանց, վերլուծումներու եւ եզրակացութեանց, եւ ընթերցողին համար մեծապէս թելադրական եւ հրահանգիչ են իր գատաստանները եթէ նոյնիսկ համաձայն չմնաս անոնց ի վերջոյ: Պոլսոյ Պատրիարքութեան գարաւոր կեանքը պատմութեան չանձնելու համար աւելին կը սպասուէր անշուշտ նախկին պատ-

րիարքէ մը, որ տպուած ապրիւրներով գոհացած է աւելի ու իր սեփական հետաքրքրութիւններով. արխիւային նիւթերը, եթէ հնարաւորութիւն ունեցած ըլլար գանոնք եւս գնելու, աւելի պիտի արժէքաւորէին իր երկը, ու պիտի հանդիսացնէին գայն յուսթի ամբար մը բոլոր ժամանակներուն համար: Երախտապարտ ենք սակայն մեզ արուածին համար ալ, որովհետեւ թանկագին ուղեցոյց մը պիտի մնայ ան մեզի:

Ուսումնասիրութիւնը դար Հրանդ Անտուր հրատարակեց 1901ին Ապր. Հիւսնգանոցի Ընդարձակ Օրացոյցին մէջ (էջ 77–258) Պոլսոյ հայոց և իրենց պատրիարքներուն վրայ շատ կամրիք մըն է միանգ Պոլսոյ անցեալին մասին: Նօթերու հաւաքածոյ մըն է պարզապէս ուրանք քեզ չեն կրնար ճանչցնել երբեմնի Պոլիսը այնպէս ինչպէս որ էր: Ապրիւրներու յիշատակութիւն պրեթէ չունի: Շարագրուած՝ համիսի ամէնէն մռայլ չրջանին՝ շատ մը դէպքեր ու դէմքեր չեն երեւար հոն իրենց հարազատ պիծերով, ու կանգ կ՛առնեն Սերօբեան Յակոբ պատրիարքին հետ որպէսզի երբեք չխօսուի Ապր. Սահմանադրութեան փշոտ չրջանին վրայ: Եւ սակայն հարեւանցի այդ նօթերն անդամ կրնան երբեմն ուղեկցիլ քեզի պրպտումներուդ մէջ: Հրանդ Անտուր այլապէս ալ երախտապարտ կ՛ընէ քեզ Պոլսոյ ինչ ինչ դէմքերուն մասին իր այնքան չահեկան «Դիմատուներներ»ով, ինչպէս նաեւ պոլսահայ բեմին պատմութեան նուիրուած այնքան չահեկան իր յօդուածներով, որոնց մէկ մասը լոյս ընծայուեցաւ կեա-մահու:

Պոլսոյ անցեալը պրպտողը նաեւ բժիշկ Վ. Թորգոմեանը: Բայց Պոլսոյ հին դէմքերուն մասին իր գրած բազմաթիւ յօդուածներէն ու ճշդումներէն, հրատարակելու առիթ երեմիա Զելեպիի «Մատմպոյայ Պատմութիւն»ը՝ ծանօթագրութեանց ձեւով հարուստ նիւթ կու տայ Պոլսոյ թաղերուն եւ իրենց անցեալին մասին, երեք հատորներու մէջ (1913, 1932, 1938 Վիեննա): Պրպտելու կիրքը՝ որով ողեւորուած էր Թորգոմեան իր գրեթէ բոլոր ուսումնասիրութեանց մէջ՝ գժբախտաբար միշտ ընկերացած չէր պիտական լրջութեան. այնպէս որ ծանօթագրութիւններուն մէջ՝ որոնք կցուած են երեմիա Զելեպիի գործին՝ թանկագին տեղեկութեանց կողքին դիւրին է տանել անտեղի չեզումներ, չապտութիւն գովեստներու եւ գրագրակցութիւններու, եւ պոռթկում սեփական յուզումներու ալ: Թորգոմեան Պոլսոյ մենագրութեան վազուան հեղինակին կ՛աջակցի նաեւ իր հրատարակած բազմաթիւ յօդուածներով հին հայ բժիշկներու մասին որոնցմէ չատերը ապրած եւ գործած են Պոլսոյ մէջ, մաս առնելով նաեւ հանրային կեանքին՝ որպիսին էին օրինակ Սերվիչէն, Ռուսինեան, Սահեան վաչէ Ալանեան, եւայլն:

Բարկէն վարդապետ, յետագային եպիսկոպոս եւ աթոռակից կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, քանիցս պրպտեցաւ Պոլսոյ անց-

էալով՝ մանաւանդ անոր ծագման չբնանով։ Յովհաննէս Կոլոտ (1904, Վիեննա) եւ Գրիգոր Պատմաճեան (1908, Փարիզ) պատրիարքներուն նուիրած իր մենագրութիւններէն զատ, որոնք նոյնպէս արժէքաւոր նպաստ են Պոլսոյ գաղութի պատմութեան համար, Բարսէղն բազմաթիւ յօդուածներ ալեւոյ պարբերականներու եւ տարեգրքերու մէջ ո-րոնք կը լուսաբանեն այդ պատմութեան ինչ ինչ պահերը։ Պոլսոյ Ազգ. Մատենադարանը վարած իր տարիները յարմար առիթ էին նրութիւնու աւելի խոր պրպտումներու. լրջութեամբ եւ համառութեամբ օժտուած բանասէր՝ արժէքաւոր նիւթեր պիտի կրնար թողուլ ան մեզի Պոլսոյ մասին ալ, ինչպէս եղան, օրինակ, Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան Գաւառանագիրքը, Գաղատիոյ Կարմիր Վանքին եւ Ղալաթիոյ Ազգ. Մատենադարանին Ձեռագրաց Յուցակները որոնք լոյս տեսան իր մահէն յետոյ։

Պատկառելի է նոյնպէս նպաստը զոր Աբրահամ Ալպոյաճեան բերաւ Պոլսոյ անցեալին լուսաբանութեան համար։ Բազմաթիւ յօդուածներէ զատ զոր ան չուրջ վաթսուն տարի ցրուեց թերթերու եւ պարբերականներու մէջ՝ իր գանազան մենագրութեանց մէջ եւս չշոշափած է Պոլսոյ անցեալը։ Հայ պատմագրութիւնը աւելի լայն չափով երախտապարտ պիտի մնար սակայն իրեն եթէ այդ անցեալը ան մեզ տուած ըլլար ուրոյն մենագրութեան մը մէջ, այնքան մանրամասն որքան խղճամիտ, ինչպէս եղան, օրինակ, մենագրութիւնները զոր ան նուիրեց Կեսարիոյ, Եւդոկիոյ, Մալաթիոյ եւ Եղիպտոսի հայ գաղութներուն, ինչպէս եւ առհասարակ հայ գաղութներու պատմութեան։ Ալպոյաճեան լրիւ պիտի կրնար մեզ պատմել Պոլսոյ անցեալը քան վերապրողներէս ոեւէ մէկը, հոգ չէ թէ ան եւս չկարենար պաղարիւն եւ անաչառ մնալ երբ իր օրերուն հասնէր, ինչպէս չկրցաւ մնալ իր միւս մենագրութիւններէն ամանց մէջ։

Պոլսոյ անցեալ կեանքը չարաղրելու ձեռնարկող մը չի կրնար նոյնպէս երախտապարտ չըլլալ նոր օրերու մեր ամէնէն հմուտ բանասէրներէն մէկուն, Հայկ Պէրպէրեանի, որ քանի մը տասնեակ տարիներէ ի վեր այնքան չհեւկան նիւթեր կը ցրուէ պարբերականներու մէջ Պոլսոյ անցեալին մասին։ Հետազօտութիւնները զոր ան կ'ընէ խղճամիտ վերլուծումի մը ենթարկելով եւրոպական եւ թուրք ազբիւրները մեր մասին, ճիշդ է որ յաճախ կը հակասեն հայ աղբիւրներու մեզ ասանդածին, բայց երբեք արհամարհելի չեն վերականգնելու համար բուն ճշմարտութիւնը, մանաւանդ ինչ կը վերաբերի Զամչեանի, Օրմանեանի եւ անոնց հետեւողներու կարծիքին Պոլսոյ հայ գաղութին եւ հայ Պատրիարքութեան ծագման հետ կապուած հարցերու։

Յ. Գ. Մրմրեան որքան չհեւկան իր ինքնատիպ ոճին եւ իմաստասիրական վերացումներուն մէջ՝ նոյնքան խոցելի է երբ կը փորձէ

պրպտել պատմական հետազօտութիւններով։ Գիտական արժէքէ զուրկ եղան հետեւաբար անոր հրատարակած երբեր ի մասին պուէտ Խաչատուր Մխաքեանի, Յովհաննէս Պրուսացի Տէրոյենցի, Թուրքահայոց վաճառականութեան, ինչպէս եւ անոր «Սուուերք հին դէմքերու»ն, որոնք չատ չատ նոթեր կրնան հայթայթել Պոլսոյ անցեալ դարը պրպտողներուն։

Դժբախտաբար դոյզն եղած է նաեւ նպաստը զոր մեր օրերու լուսարան բանասէրներէն մէկը, Կարապետ Բասմաջեան, բերաւ Պոլսոյ հայ անցեալին ուսումնասիրութեան, եւ այն ալ ճշդելու առիթ ունեցաւ խօսելու հայ բժիշկներու վրայ որոնք կապ ունեցած էին Պոլսոյ հետ։

Մխիթարեան բանասէրները մեր օրերուն ալ իրենք դիրենք չարդարացուցին, սկսելով բուն պոլսեցիներէն։ Եթէ չհաշուենք Հ. Գաբրիէլ Մինեվիչեանի Պոլսոյ հին վերդաստաններէն մէկուն՝ Տիւզեանց նուիրած գրքոյկը, եւ Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեանի լոյս ընծայած հատորը կարգ մը պատրիարքներու մասին կամ անոր գանազան յօդուածները ինչ ինչ պատրիարքներու կամ հերայի դերեզմանատան չուրջ՝ «Հանդէս Ամսօրեայ»ի առաջին սերունդը մեզ չթողուց չուրջ բան մը, իսկ այդ լոյս տեսածներն ալ թաթաւուն էին յաճախ դաւանական կրքով։ Պէտք է աւելի եւս մեր օրերուն զալ, որպէսզի Պոլիսը նիւթ դառնայ գարձեալ Մխիթարեաններուն։

Բացի Հ. Ներսէս Ակինեանէն որ իր գանազան գրութեանց մէջ չօշափած է առն առն Պոլսոյ անցեալը եւս, — որպիսին էր, օրինակ, անոր գիրքը Երեմիա Զելեպիի մասին, — եւ որ, ըսենք ի պատիւ իրեն, գրեթէ միշտ վեր մնաց դաւանական կիրքէ կամ նեղմտութենէ, — ինչպէս չէին կրցած մնալ իր նախորդները, — պէտք է յիշենք անունը նոր օրերու Մխիթարեանի մը՝ Հ. Եփրեմ Պօղոսեանի, որ ըլլայ իր մանրակրկիտ պրպտումներով Պոլսոյ հին եւ նոր մշակութային ընկերութիւններու մասին, ըլլայ Պոլսոյ հին հայ վերդաստաններուն վրայ իր յօրինած ճիւղագրական ուսումնասիրութիւններով թանկագին առաղձ մը կու տայ Պոլսոյ պատմութիւնը գրողին, որքան ալ այդ առաղձը գործելու չատ կարիք ունենայ, մանաւանդ այն անուղղի մանրամասնութեանց համար որոնցմով կը խճողէ իր ճիւղագրութիւնները բանասէրի բծախնդրութենէն չափազանց առուած։

Պոլսոյ անցեալը ճանչնալու համար մեզ մեծապէս պիտի սատարէին երբեմնի հայ վերդաստաններուն նուիրուած ուսումնասիրութիւնները, որոնք դժբախտաբար, այնքան ալ սուղ չեղան թիւով։ Այս տեսակէտով հայ կաթոլիկ վերդաստանները աւելի բարեբախտ եղան, չնորհիւ Մխիթարեան վարդապետներու այդ առիթ-

ցայց առած հոգածութեան: Հ. Գաբրիէլ Մինեվիչեանէն յետոյ որ, Տիգրանց ճիւղապրութիւնը հրատարակէր էր 1890ին չատ թուղթի պիծեալ մէջ, Հ. Սերովբէ Բաճեան 1908ի «Բագմավէպ»ին մէջ առաւ Ալլահվերեան առհմին մէկ ապստամբութիւնը: Բայց այս մարդին մէջ եւս չատ աւելի բեղմնաւոր պիտի ըլլար Հ. Եփրեմ Պօղոսեան որ նախ «Հանդէս Ամսօրեայ»ի էջերէն եւ յետոյ առանձին հատորներով ներկայացուց Ալլահվերեան, Կօչէկեան, Քէօմիւրճեան, Թոկըզեան, Պիլկիկեան գերդաստաններն՝ բոլորն ալ հայ կաթոլիկ հասարակութենէն, եւ յետոյ ալ ձեռնարկեց Տաճեան առհմին ապստամբութեան, որ այս տողերը գրուած պահուն դեռ կը չարունակուի:

Այս քանի մը գերդաստաններուն մասին մեր խմացածին հետ, պէտք չէ՞նք պնդել քիչ մը աւելի բան ալեծուխ այն կեանքին վրայ որ Պոլսոյ ամիրաներուն եղաւ: Ամրողջ երեք դար իշխեցին անոնք Պոլսոյ հայ կեանքին, բայց ո՛վ պիտի անոնց մասին լուրջ բան մը: Տժգոյն փորձերը դորս բրին Առաքել Քէչեան եւ Թորոս Ազատեան փառապանծ հիւսելու համար ակնցի ամիրաներուն, գոնէ անոնցմէ ոմանց, հեռու են պատկերը տալէ անխտրական ազնուութեան մը: Իսկ ամիրաներուն մէջէն ան որուն նմանով հպարտ կրնայ բլլալ արեւէ ժողովուրդ՝ Գալոստ Աբեղեան՝ հէքեաթներու մէջէն միայն կ'երեւայ մեզի, թէեւ անոր կեանքին գրքեր ալ նուիրուած բլլան, ինչպէս Սահակեան Փափազեանի եւ Տօքթ. Մանուէլ Իւթիւճեանի յօրինած կենսագրութիւնները: Աւելի բախտաւոր եղաւ Կարապետ Տաւուտ փաչան, չնորհիւ անոր հետ կապուած դոկումէնտներու առատ թիւի մը գոր հրատարակութեան յանձնեց Մեսրոպ Վրդ. Թէրզեան «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ:

Պատմութիւնը թերացած պիտի բլլար իր պարտականութեան մէջ եթէ այնքան թեթեւ անցնէր ոսկեւորութեան վրայէն որ խանդավառէր էր Պոլիսը ասկէ ճիշդ դար մը առաջ: Ազգային Սահմանադրութիւնը՝ որուն հարիւրամեակը լրացաւ դեռ նոր՝ այդ ոսկեւորութիւնը կը խորհրդանչէր: Մարմին առած ծոփերու եւ երկերու մէջ եւ խծբծուած ամբողջ դար մը՝ կ'արժէր որ ան աւելի պատշաճին նուիրուի, իր սեւովն ու ճերմակովը: Այդ աշխատանքը կատարելին համար անշուշտ որ պիտանի են ուսումնասիրութիւնները որոնք նուիրուեցան անոր, ինչպէս են Առաքել Սարուխանի գիրքը, Աբէգեան Ալպոյաճեանի երկարաշունչ յօդուածը 1909ի Ընդարձակ Օրացոյցին մէջ, եւ բժիշկ Թորոսեանի գրած դանագան յօդուածները անոր հիմնադիրներէն ոմանց մասին: Եւ այնուամենայնիւ դարն պէտք է կրկին քննել հարիւրամեայ իր կեանքին անաչառ վերլուծումով:

Այդ օրերուն եւ անկէ յետոյ Պոլսոյ հայ կեանքին մէջ դեր կատարած անձերէն քիչերը միայն լրիւ ծանօթ են, եթէ չհաշուենք այն

քանի մը դէմքերը որոնցմով, ինչպէս յիշեցինք, զբաղեցաւ Մրմրեան, մէջն բլլալով տեսարժան Տէրոյենցն ալ զոր հերոսացուց իր հէք երկրպագուն, ինչպէս եւ գիմատաուերներու այն չարքը զոր 1920ին Պոլիս տպուած հատորի մը մէջ մեզ ներկայացուց Հրանտ Ասատուր՝ մաս մըն ալ վերապահած երկրորդ հատորի մը որ, աւա՛ղ, դեռ լոյս չտեսաւ, եւ վերջապէս «Անհետացող Դէմքեր» խորագրին տակ երեւցած մահագրականներէ զոր տասնեակ տարիներու ընթացքին թերթերու մէջ գանգնեց Արշակ Ալպօյաճեան, ամէն անգամ որ կարկառուն դէմք մը աչքը կը փակէր, եւ կենսագրութիւնները զոր գանագան դէմքերու մասին լոյս ընծայեց ան (Սրբուհի Տիւսաբ, Գրիգոր Զօհրապ, Մինաս Զերազ) կամ չարագրեց առանց տպուած տեղերու (Կարապետ Փանոսեան, Կարապետ Իւթիւճեան, Բիւզանդ Քէչեան, Արմենակ Հայկունի, Վահան Թէքէեան):

Պոլսոյ մէջ անուն ձգած անձերու մասին հսկայ տառզած մեզ թողուց ուրիշ հայ բանասէր մը: Արդարեւ, գրական մտահոգութիւնները հեռու, եւ հեռուաբար խմբագրուած առանց սիստեմի ու մեթոտի, այնուամենայնիւ այդ առթիւ թանկագին տառզած մը կու տան Պոլսոյ մտաւոր անցեալը պրպտողին՝ «Յիշատակարան»ի պրակները զոր Վահան Զարդարեան լոյս ընծայեց նախ Պոլսոյ եւ յետոյ Եգիպտոսի մէջ: Անոր կողքին, նոյնպէս առանց բացառիկ յատկանութիւններու, վերջին տասնամեակներուն Պոլսոյ անցեալի լուսաբանութեան համար իրենց որոշ նպաստը բերին նաեւ Յովհան Փալապաշեան, Պիմէն Զարդարեան, Երուանդ Ալեանաք, Գրիգոր Մարգարեան, Գրիգոր Ապտճեան, Սիմոն Գափամաճեան եւ հատուածաբար դեռ չատ ուրիշներ, որոնք վրիպած են մեր ուշադրութենէն:

Պատմութիւնը չատ քիչ բան պիտի նոյնպէս Պոլսոյ մտնակցութեանը վրայ այն մեծ ճիպին մէջ որուն յանձնառու եղաւ հայ ժողովուրդը իր դատին համար: Ժամանակակիցներու հարուածեցի նոթերէն զատ որոշ բան չենք պիտեր Սան-Սթեֆանոյի օրերուն Պատրիարքարանի գործունէութեան մասին, ոչ ալ անոր իսկական աշխատանքներուն վրայ Պերլինի մէջ, քանի մը ամիս յետոյ: Իր պատուիրակները՝ Պերլինէն դառնալէ յետոյ՝ հայ ժողովուրդին չպատմեցին ամէն բան. Խրիմեան բառախաղեր միայն բերաւ Եւրոպայէն, Նարպէյ իշխանական իր վառքը, Զերազ փորձեց հայ ժողովուրդը համոզել թէ «ինչ չտեսնցանք Պերլինի վեհաժողովէն», իսկ Ստեփանոս Փափազեան իր յուշատետրին մէջ, զոր յետոյ «Ընտիր» տպեց, առաւելապէս արձանագրեր էր պատուիրակութեան ներքին էնթրիկները: Զերազի բացատրութիւնները «Ազգային խնդիրներ»ուն մէջ, Պերլինէն կէս դար յետոյ՝ չատ համով կը կարդացուին. բայց այդքան միայն. ու Ալպոյաճեան մասամբ իրաւունք ունէր համարատուութիւն պահանջելու անհիպոտներու տեղ:

Ասելի վերջն էր որ հակայ պրականութիւն մը պիտի առեղծուէր Պերլինի դաշնագրին եւ անոր հետեւանքներուն շուրջ։ Սկսեալ Փրոֆ. Կ. Թումանեանէն որ իր «Պատմութիւն Արեւելեան Խնդրոյ եւ առաջնորդ Հայկական Հարցի» աշխատութեան մէջ (Լոնտոն, 1905) այդ շրջանն ալ չօշափեց, մինչեւ Վարանդեան եւ Լէօ, որ իր «Թուրքահայ Յեղափոխութեան Գաղափարախօսութիւնը» երկով (Ա.,Փարիզ, 1934) Պերլինեան օրերուն ալ անդրադարձաւ, շատեր պրնցին Հայկական Դատի արծարծման մասին ԺԹ. դարու ութերորդ տասնամեակին, մինչեւ որ նոր օրերու մէջ արդէն նոր վերլուծութեանց նիւթ կազմեց հայկական դատի այդ հրատապ շրջանը (տեսնել, ի միջի այլոց, Խ. Բագրատեան, «Հայկական Հարցը Սան–Սթեֆանոյի պայմանագրամի եւ Բեռլինի Կոնգրեսում 1878 թ.», Երեւան, 1955)։ Եւ սակայն մութ մնացած եւ մանաւանդ վերլուծման կարօտ պեւ շատ կէտեր կան որոնց լուսաբանման համար բաւական չեն ցարդ մեր ունեցած նիւթերը, ոչ ալ փաստական տուեալները զոր կարելի է քաղել Պոլսոյ Ազգ. Ժողովի տեղեկագրութիւններէն, կամ զանազան դեսպանատուներու նոր յայտնուող յուշերէն, որպիսին էին, օրինակ, Ռուսաստաւրեան վարդապետի յուշերը հայկական հարցին ծագման հետ կապուած դէպքերու մասին։ Այդ դէպքերուն մէջ Պոլսոյ դերը ճշդելու համար դեռ շատ պրպտում պէտք է, մանաւանդ օտար պետական արխիւներու մէջ, որոնցմէ մէկն ալ անշուշտ Թրքականն է։ Աւելցնենք որ, մեր պետացածին համար, Թօփքափու սերայի թանգարանին արխիւը հարուստ է նման նիւթերով, հոն պահպանուած բլլալով Հայոց Պատրիարքարանի բոլոր թաղթերները, եւ անոնց արուած պատասխանները Բ. Դրան կողմէ, օտար պետութիւններէ հասնող գիրերը իրենց արուած պատասխաններով, եւ դեռ շատ բան հայկական չարժման հետ կապուած։

Որքա՜ն չահեկան պլուխ մը պիտի բլլար գարձեալ՝ Պոլսոյ եւրկիր պիտողին համար՝ դերը զոր հայ արուեստագէտն ու արհեստաւորը ունեցան Վոսփորի ափերուն վրայ, դեր որ նոյնքան փառաւոր էջ մը պիտի կազմէր ինքնին հայ արուեստներու պատմութեան մէջ։ Մանաւանդ ինչ կը վերաբերի մեզմէ արդէն հեռացող դարերուն՝ զրկեթէ ոչինչ պիտենք, եւ հետեւաբար հաճելի պիտի բլլար պիտնալ այն հայերուն մասին ալ որոնք չէնքերով ողողեցին Պոլիսը, քէօշկեր եւ պալատներ ծաղկեցին, նկարներով զարդարեցին անոնց պատերը, եւ հռչակեցին աշխարհի՝ հայ ոսկերչութիւնը։ Ոչ ոք պիտի կարենար այնքան հեղինակօրէն օգնութեան հասնիլ այդ տեսիլ հայ բանասիրութեան քան Արմենակ Սազլըը, որ Եփգաֆի Թանգարանին նախկին տնօրէնի իր հանգամանքովը եւ մանաւանդ իրրեւ ճանաչող, իր ֆրանսերէն ուսումնասիրութիւններով հնարաւոր նպաստը բերած պիտեւսած մարդ մը լոյսին հանելու համար։

Պոլսոյ երկիր մեզ ճանչցնելու համար ոչ նուազ ճիգ թափեց, նոր օրերու մէջ, տաւերը քաշուած հայ բանասէր մը որ Գ. Չոպանէր կը տարակուսէ եւ որուն քաղած տեղեկութիւններուն համար չի կըրնար չնորհակալ չըլլալ Պոլսոյ հայ անցեալով ուշէ զբաղող։ Անոր կը պարտինք ինչ ինչ չահեկան նիւթեր, ինչպէս հայ արհեստաւորներու եւ առեւտրականներու, թուրք բանակին եւ նաւատորմին մէջ հայ հին ծառայողներու, նոյնպէս եւ Պոլսոյ հին հայ կենցաղին մասին։

Պոլսոյ հայ բեմը ինչո՞ւ մնար ցարդ առանց պատմութեան, ու հայ թատրոնին մենագրութիւնը գրելու փորձերը դժուարութեան բախէին հիմա։ Շարասանի (Սարգիս Թիւթիւնճեան) գիրքը Թրքահայ բեմի գործիչներուն մասին համակրելի համեստ փորձ մըն էր միայն։ Ու յետոյ երկո՛ր լուութիւն մը, մինչեւ որ Հրանտ Ասատուր քանի մը յօդուածներ նուիրեց Պոլսոյ հայ բեմին զանազան շրջաններուն Հիւսնպանոյի «Ընդարձակ Տարեցոյց»ներուն մէջ, ինչպէս Սմբատ Դաւթեան Պուքրէշի «Նաւասարդ»ին եւ «Ամէնուն Տարեցոյց»ներուն մէջ։ Պէտք է թափառիլ թերթերու հաւաքածոներուն մէջ քիչ մը աւելի լոյս կորզելու համար, եւ դիմում ընել զանազաններու յուշերուն ալ, ինչպէս՝ օրինակ, Տիկին Հրաչեայի պատմածներուն հին «Անահիտ»ներուն մէջ. իսկ Վահրամ Փափազեանի յուշերը, որոնք «Անահիտ»ներուն մէջ. իսկ Վահրամ Փափազեանի յուշերը, որոնք այլապէս այնքան համով կը կարդացուին, չեն կրնար քեզ լրիւ տալ փորձերը որոնք Պոլսոյ մէջ եղան հայ բեմը վերստեղծելու թուրք Հուրիէթէն յետոյ եւ Զինադադարին։ Չմոռնանք Պոլսոյ հայ բեմին ամբողջ կեանք մը նուիրած համեստ բայց բեղմնաւոր դէմքն մը՝ Աշոտ Մատաթեանցի վերջերս գրի առած էջերը Պոլսոյ թատրոնին եւ բեմնի գործիչներուն մասին կամ հայ բեմին նոյնպէս սատարած ուրիշ հայ դէմքի մը, Սմբատ Քէսկէճեանի յուշերը, որքան ալ վրիպումներ սպրդած բլլան անոնց մէջ։

Երախտապարտ բլլանք Երեւանի մեր գրողներուն որ իրենց հոգածութեան տակ առին նաեւ արեւմտահայ բեմին պատմութիւնը։ Հատորներու չարքէն յետոյ զոր հայ բեմին մեծագոյն աստղերուն, Ազամեանի եւ Սիրանոյշի նուիրեց Ռուբէն Զարեան, Գառնիկ Սահակեանի եւ Սիրանոյշի նուիրեց Ռուբէն Զարեան, Գառնիկ Սահակեան իր չահագրգռութիւնը՝ մենագրութեանց չարքի մը ձեռնարկելով արեւմտահայ թատրոնի մասին, «Ուրուագիծ արեւմտահայ թատրոնի պատմութեան» խորագրին ներքեւ, չարք՝ որուն առաջին հատորը լոյս տեսաւ արդէն 1962ին։ Վերջերս ուշադրութեան առարկայ դարձաւ նաեւ Մարտիրոս Մնակեան, հայ բեմին հին սիւներէն մին՝ որ ստիպուած էր եղեր ամբողջ կեանք մը վաստնել թուրք բեմին համար, եւ որուն արդէն յօդուած մը նուիրեց երիտասարդ պրպտող մը, Հենրիկ Յովհաննիսեան, աւելի լայն կերպով անդրադառնալու համար հատորի մը մէջ, որ լոյս պիտի տեսնէ չուտով։ Յիշենք ուսումնասիրութիւնները եւս որոնք նուիրուեցան

բեմական այն գործիչներուն որոնք Պոլսոյ առաջին էին եղեր կամ-
կասի բեմին, սկսելով Տիկին Հրաշեայէն, Վրոյրէն եւ Արմէնեանէն,
մինչեւ, ուելի նոր օրերու մէջ, Վահրամ Փափազեանն ու Արուս Ո-
կանեանը, Մկրտիչ Զանանն ու Հրաշեայ Ներսէսեանը, որոնք պայծ-
մէյ մէկ փառք հանդիսանալու ամբողջ բեմի վրայ:

Պոլիսը ճիգեր բրաւ երաժշտութեան մարդին վրայ ալ: Ի՞նչ է
սակայն մեր պիացածը այդ մասին: Առաջին Պապա Համբարձումէն
մինչեւ երկրորդ Պապա Համբարձումը ինչ երաժշտագէտներ ու ա-
նոնց կողքին ինչ հասարակ ախբացուներ ալ մեզի տուաւ Պոլիսը:
Ո՞վ պիտի սակայն լրիւ բան մը անոնց բոլորին մասին: Պոլիսը Գար-
բիէլ Երանեաններ, Եղիա Տնտեսեաններ, Նիկողոս Թաշճեաններ, եւ
ի լրումն բոլորին Տիգրան Զուհաճեան մը առաւ: Զուհաճեան, հնար-
հիւ Եբրեացի, հայ արուեստներու պատմութեան մէջ գրաւեց արդէն
պատուոյ իր տեղը: Բայց ո՛վ բան մը պիտի փրկէ համեստ մնաս ա-
նուններէն, որոնք փորձեցին չմոռցնել հայերէն երգը, թէեւ չկրցան
անոր ակունքը գտնել, մինչեւ կամերտաս մը չհասաւ: Ամբողջ դար մը
տեւած է Պոլսոյ խորհրդարը, ու այդ գարուն մասին վերջ հասած մը
միայն ունինք, Հիսարլեան Աբրահամէս քահանայի ուսումնասիրու-
թիւնը Պոլսոյ հին հայ երաժիշտներու մասին:

Պոլսոյ գլխաւոր արժանիքներէն մէկը իր կատարած դերը պի-
տի մնայ արեւմտահայ աշխարհաբարի կազմութեան մէջ, դեր որ
հարեւանցի կերպով միայն չօշափուած է: Ճշմարտութիւնը որ երբեմն
տիրած էր այդ աշխարհաբարին ծագման եւ զարգացման շուրջ դեռ
բոլորովին փարատած չէ, եւ իրարու հետ դեռ չփոխզոներ կան տե-
զական բարբառը որ երբեմն կը խօսուէր Պոլսոյ մէջ եւ գրական աշ-
խարհաբարը որ ծնունդ առաւ հոն՝ խօսակցական բարբառ եւս գոր-
ծադրելու համար ի վերջոյ: Շատ քիչ ուսումնասիրուած են նոյնպէս
հանգրուանները ուրկէ անցաւ այդ աշխարհաբարը իր այսօրուան
վայլին հասնելու համար, եւ հետեւաբար ճիգերը եւս որոնց թռուե-
ցան Պոլսոյ մէջ քանի մը սերունդ՝ որպէսզի մէկ գարու ընթացքին
ստեղծեն չքեղ լեզու մը: Պոլսոյ այդ աշխարհաբարը ճանչնալու հա-
մար թանկագին նպաստ մըն էին Աճառեանի աշխատանքները Պոլսոյ
բարբառին եւ հայերէնի լեզուներու կատարած փոխադարձ փո-
խառութեանց մասին: Հաճոյքով հետեւեցանք նոյնպէս Հրանտ Թո-
սունեանի յօդուածաշարքին «Պայքար»ի մէջ՝ արեւմտահայ աշխար-
հաբարի ծագման եւ զարգացման մասին: Անկէ անկախաբար նոյն
նիւթին մասին մենք եւս ուսումնասիրութիւն մը պատրաստած ու-
նինք երկար տարիներէ ի վեր, ինչպէս նաեւ ուրիշ մը որ նիւթ ունի
հայ եւ թուրք լեզուներու փոխադարձ կապը: Մեր ներկայ աշխա-
տութեան ընթացքին յաճախ պիտի դիմենք մեր յիշեալ ուսումնասի-

րութեանց, պարզելու համար աքնութիւնը զոր Պոլիսը սատնձնեց
արդիպոլ ներկայ լեզուն ստեղծել:

Արեւմտահայ գրականութիւնը կ'արժէր որ նոյնպէս ներկայա-
նար համապրական ուսումնասիրութեան մը մէջ, իրրեւ փառքերէն
մէկը որով կրնար հպարտանալ Պոլիսը: Այդ գրականութիւնը յաճախ
նիւթ եղած է ուսումնասիրութեանց, որոնք գլխաւոր գատագիր-
քեր էին ուելի, ինչպէս էին, օրինակ, Հ. Գաբրիէլ Զարպհանելեա-
նի, Վրթանէս Փափազեանի, Գապրիէլ Օզանեանի եւ ուրիշներու գատ-
րատասխանները, կամ Հրանտ Ասատուրի մեզ ատենագործ Կեդրոնականի
մէջ: Այդ գրականութիւնը որոշ կերպով չօշափուեցաւ տակաւին քն-
ննութեան յատուկ գպրոցական ձեռնարկներու մէջ եւս, եւ կը
շարունակէ չօշափուիլ մինչեւ այսօր ալ: Նոր օրերու մէջ, երբ ա-
րեւմտահայ գրականութիւնը հպիւ կը ջնջէ Պոլսոյ մէջ եւ կը թափառի
պազմեմ պազմեմ, միշտ առարկայ է մարդոց – չհամպրդութեան,
եւ ուրախալի է տեսնել որ ան ուսումնասիրութեանց նիւթ կը գառ-
նայ յաճախ, եւ բացի երկերէն որ կը նուիրուին առանձին չրջաններու
եւ առանձին գրական դէմքերու՝ համապրական աշխատանքներու
մէջ եւս կ'ուսումնասիրուի արեւմտահայ գրականութիւնը: Օշականի
վիպագրի գործը մասամբ միայն մեզի ծանօթ է, եւ հակառակ մեր
վերապահումներուն դէպի անոր կերպը գրական երեւոյթներու եւ
դէմքերու մօտենալու, վստահ ենք որ ան կը ներկայանայ իրր վեր-
լուծումն ու գատաստաններ մեր գրականութեան ամէնէն պատկառելի
եւ խորունկ դէմքերէն մէկուն: Թերթերու ակնարկներէն միայն պի-
տենք գարձնալ որ արեւմտահայ գրականութեան պատմութեան եր-
կեր նուիրած են արտասահմանի մեր գրողներէն ոմանք, ինչպէս Ճա-
նաչեան, Սասունի, Թաչեան, Թէօլէօլեան, եւ թերեւս նաեւ ուրիշ-
ներ: Այս բոլորը նշաններ են որ արեւմտահայ գրականութիւնը պի-
տի յաղթի պատմութեան յանձնել իր փառքերը:

Զենք կրնար հոգեկան բացարիկ յուզումով չյիշել այստեղ
դուրսբանքը զոր Երեւանի գրական նոր սերունդը սկսած է տածել
դէպի արեւմտահայ արժէքները: Դեռ թերի է անշուշտ տեղը որ ա-
նոնց կը յատկացուի գպրոցական ձեռնարկներու մէջ, բայց չենք կըր-
նար գոհունակութեամբ չարձանագրել խոր հետաքրքրութիւնը որ
գոյց կը արուի առանձին դէմքերու հանդէպ: Բացի Դուրեանէն եւ
Պարոնեանէն որոնք ի պատուի միշտ եղած են առհմանէն անդին, վեր-
ջին տասնամեակներուն իրենց երկերուն ժողովածուներն ունեցան եւ
մենագրութեանց նիւթ գարձան շատերը Պոլսոյ գրողներէն, ինչպէս
Վարուժանն ու Սիամանթօն, Զօհրապն ու Արփիարը, Մեծարենցն ու
Սեւակը, Սրպուհին ու Որբերեանը, Սահակեանն ու Երուխանը, եւ դեռ
այնքան ուրիշներ: Սոյն աշխատութեան մէջ մենք եւս առիթ պիտի
ունենանք գրագելու անոնցմէ շատերով, որովհետեւ գրականութիւնը

մէկին հանդիսացաւ այդ գաշտերէն ուր Պոլիս արժեցաւ իր կեանքը։

Պոլսոյ հայ տպագրութիւնը իր ուրոյն մենագրութիւնը չունեցաւ ցարդ, թէեւ ան իր պատուոյ տեղը գրաւեց ընդհանուր հայ տպագրութեան պատմութեան նուիրուած աշխատանքներու մէջ։ Հ. Գաբրիէլ Զարպհանալեանէն մինչեւ Թէոդիկ, հայ տպագրութեան պատմութեան յատկացուցած իրենց մենագրութեանց մէջ անհրաժեշտ առագձը կու տան մեզ Պոլսոյ տպագրութիւնը ճանչնալու համար իր զանազան հանգրուաններով։ Բայց կ՚արժէր որ ան եւս իր առանձին մենագրութիւնն ունենար, ոչ միայն անոր համար որ օտար հողի վրայ ծնելէ յետոյ՝ հայ տպագրութիւնը Պոլիսն էր որ խանձարուրը ունեցաւ իրեն, այլ այն դերին համար զոր ունեցաւ ինչպէս Պոլսոյ երկունքի զարուն՝ նոյնպէս անոր զարթօնքի շրջանին։

Ոչ նուազ չահեկան պիտի ըլլար ուրոյն մատենագիտութիւնը Պոլսոյ մէջ տպուած հայ գրքերուն սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը։ Պէտք է թափանալ Զարպհանալեանի, Ղազիկեանի, Անասեանի հատորներուն մէջ ծանօթանալու համար այն մեծ ճիգին զոր կատարած է Պոլիս տպուած գիրքը տալու համար հայ ընթերցողներուն ձեռքը։ Գաղանիք չէ որ մինչեւ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմը, երբ Պոլիս Հայ ժողովուրդի հոգեկան երկու մեծ կեդրոններէն մէկն էր՝ ան էր որ կը գրաւէր առաջին տեղը իր տպած գրքերու թիւով։ Պոլսոյ մէջ կատարուած հրատարակութեանց ոչ իսկ ցուցակն ունինք, կարենալ հետեւելու համար հիմնական մատենագրութիւններուն որոնք ճանչնալ տուին Կիպիմպէրկի մեքենան սուլթաններու մայրաքաղաքին մէջ։

Պոլսոյ հայ մամուլին պատմութիւնը եւս դեռ լրիւ չունինք։ Ան տեղ գտած է անշուշտ Զարպհանալեանի, Գալէմքեարեանի, Լեւոնեանի մենագրութեանց եւ Պատուրեանի մատենակի աշխատութեան մէջ՝ հայ պարբերական մամուլի օրըստ հանդիսացող այլ վայրերու կարգին, բայց տուեալները որոնք այդ երկերը մեզ կը հայթայթեն բաւական չեն Պոլսոյ դերը պատմելու համար պարբերական հայ մամուլի կեանքին մէջ։ Նոյնպէս դադանիք չէ որ մինչեւ իր ատրպոնումը Պոլիս բոլոր հայ կեդրոնները կը դէմ իր լոյս ընծայած թերթերու թիւով։ Հայ պարբերական մամուլի ամբողջական առաջին ցուցակը, դոր 1934ին Երեւանի մէջ լոյս ընծայեց Գարեգին Լեւոնեան, հակառակ բազմաթիւ վրէպներուն որոնք ապրած են հոն, — ինչպէս ցոյց տուին Ներսէս Գասապեան եւ «Բազմավէպ»ի խմբագրութիւնը իրենց դրախօսականներուն մէջ, — մեզ ուղեցոյց մըն է հետեւելու համար նաեւ Պոլսոյ ճիգին։

Հայ պարբերական մամուլի բիբլիոգրաֆիան դոր քանի մը հատորներով լոյս ընծայեց Յովհ. Պետրոսեան Երեւանի մէջ, հակառակ ոքնային աշխատանքին դոր հարկադրած է իր հեղինակին, հետու է

հայ մամուլի մօտ 175 տարիներու կեանքին ճշգրիտ հայելին ըլլալէ։ Իր բազմաթիւ մոռացումներն ու անհետումները, ինչպէս եւ վրէպները որոնք կը վհատան այդ հատորներուն մէջ՝ զգուշութեան կը հարկադրեն մեզ, երբոր փորձենք պոլսահայ մամուլի կեանքը որոնելու հան։

Եւ արդէն նման ցուցակները, եթէ ամբողջական եւ անխոցելի անդամ ըլլային, պիտի չկրնային մեզ լրիւ պատմել այն տենդոտ կեանքը զոր հայ մամուլը ապրեցաւ Պոլսոյ մէջ, մանաւանդ անցեալ դարու կէսերէն յետոյ։

Ինչե՛ր կրնային մեզ պատմել երբեմնի մեր լրագրողներէն շատերը, եւ որքան քիչ բան պատմեցին։ Անոնց «մէկ ոտքը խմբագրատունն էր, մէկ ոտքն ալ Պատրիարքարանը», ու տեղեակ էին շատ մը բաներու զոր հասարակ մարդիկը չէին կրնար պիտանալ կամ լսել։ Ինչ ինչ բաներ պատմեցին իրենց տեսած ու լսածներէն անոնցմէ ոմանք։ Կարապետ Իւթիւճեանի կամ Տիգրան Աբփիարեանի տպած յուշերը բաներ մը կ՚ըսեն, բայց ի՞նչ կրնային ըսել երբ Համիտի զբաքնութիւնը իրենց վրայ կը հսկէր։ Սուտը իրարին խառնած՝ իր «Ճար Հայ կենագրութեանց»ը գրեց Աբրահամ Այվազեան, բան մը ուզելով փրկել ինքն ալ իր կարգին։ Գաղանիքի տոպրակ մըն էր Արիկ Մուրատեանը ու կրնար բոլորէն աւելի լաւ պիտանալ շատ մը բաներ. բայց հազիւ քանի մը նօթ ցանցնեց թերթերու սիւնակներուն մէջ։ Արամ Անտոնեան պահեց ու պահէց իր գիտցածները, բայց երբ առնը հասած կարծեց զանոնք թուղթին յանձնելու՝ ալ շատ առեն չունեցաւ։ Պարոյր Քէչեան Թուրքիոյ նոր բժիշկին օրով Պոլսոյ Հայ թերթերուն մէջ շատ բան պատմեց Համիտի չրջանին մասին իր գիտցածներէն, ու շատ լաւ ըրաւ։

Պոլիսը ճանչնալու համար որքա՜ն կարիք ունինք նաեւ իր եկեղեցական թերթերուն եւ երդիծարաններուն։ Անոնց գրածներուն մէջ է որ երբեմն Պոլիս իր իսկական դիմագիծը ցոյց կու տայ մարդոց։ Որքան ալ խառացուցած ըլլան անոնք դոյները բարքեր նկարագրելու առեն եւ ծաղրանկարի վերածած իրենց հերոսները անոնց ծիծաղելի կողմերը մեզի ցուցնելու համար առաւելապէս, միշտ ճշմարտութեան հետք մը կայ սակայն որ Պոլիսը մեզ կը նկարէ իր բացառական գիծերուն մէջ ալ։ Տարբեր խնդիր որ մոլորութիւն է լոկ իր խոցելի կողմերէն դատել երկուան Պոլիսը, եւ Ազգային Ջոջերէն ու Մեծ պատիւ Մուրացկաններէն, Թազականներու Կնիկներէն եւ Միջնորդ Տէրպապաններէն դուրս հայ չգտնել Պոլսոյ մէջ։ Պոլսոյ անցեալէն չատ բան վրիպած են արդարեւ Սվաճեանն ու Պարոնեանը, Հաճեանն ու Այվազեանը, Օտեանն ու մինչեւ իսկ Լիլան ու Ալիքսոր։ Ակռէ պատ ատիպուած ենք յաճախ երդիծաթերթերուն ալ դիմել ճանչնալու համար Պոլիսը իր ամկօրէնին մէջ։ Եթէ Աճառեանը քեզ ուղեցոյց ալ

ատենս Պոլսոյ բարբառը ուսումնասիրելու համար՝ պէտք է թղթատես նաեւ «Մեղու»ն եւ «Ծիծաղ»ը, «Թատրոն»ն ու «Մխիթար»ը, «Մասիս»ն ու «Մխոս»ը, մինչեւ մեր օրերու «Կռունկ»ն ու «Կիլիկօ»ն:

Մշակութային ընկերութիւնները ամէնէն կենսունակ երեւոյթները մէկը կազմած են Պոլսոյ հայ կեանքին, ինչպէս մեր աչխատասիրութեան ընթացքին պիտի տեսնենք: Մեր բանաստեղծներէն ամենը, բարեբախտաբար, մեզ բաւարար ատագ հայթայթած են: Առանց յիշելու ակնառու բանաստեղծը (Տօքթ. Ն. Տպաղարեան) որ 1898ի «Աբեւելք»ներուն մէջ հարեւանցի ակնարկ մը նետած էր թրքահայոց դրական եւ կրթական ընկերութիւններուն վրայ, Տօքթ. Վ. Թորոսեանն էր որ առաջին անգամ լայն տեղեկութիւններ տուաւ մեկի Պոլսոյ ընկերութեանց վրայ երեմիա Չելեպիի «Սահմպարայ Պատմութեան» կցած իր ծանօթագրութեանց մէջ: Յետոյ Աբշակ Ալթօյեանն եղաւ որ Պուքրէշի «Գազոփհատայ Տարեգիրք»ի 1939ի, 1940ի եւ 1941ի հատորներուն մէջ համառօտ համայնապատկերը ներկայացուց անոնց: Սակայն Հ. Եփրեմ Պօզոսեանն էր որ իր յօրինած հայ մշակութային ընկերութիւններու պատմութեան շարքին Ա. հատորը նուիրեց պոլսահայ մշակութային ընկերութեանց (Վիեննա, 1957, էջ 784), մատնանշելու միտքն փրկելով շատ բան, քրքրելէ յետոյ ամբողջ դարու մը մասուլը:

Մեր պիտացածը այնուամենայնիւ լրիւ չէ: Բանաստեղծներուն մեկ հայթայթածը դեռ շատ է թերի որպէսզի ծանօթանանք այդ միութեանց ամբողջական գործունէութեան, որ միշտ ալ արձագանգ գրատած չէ օրուան մամուլին մէջ, կամ գտած է շատ հարեւանցի: Շատերն եղած են Պոլսոյ մէջ գործած մշակութային ընկերութիւնները, — որոնց թիւը Հ. Եփրեմ Պօզոսեան 700ի կը հասցնէ, մինչ կը կարծենք, հիմնուելով մեր խմ պիտացածներուն վրայ, որ այդ թ' անգամ ամբողջական չէ, — որոնք բացառիկ դեր են կատարած կեանքի մէջ, առանց լրիւ ճանչցուած բլլալու այդ դերը, կամ ճանչցուած բոլորովին տարբեր երեւոյթի առիթ: Պոլսոյ անցեալը պրպտողը բաւական պէտք է աքնի որպէսզի դանդաղ ներկայացնէ իրենց իսկական դիմագծութեանը մէջ:

Եւ վերջապէս՝ բարեբախտութիւն մըն էր որ Պոլսոյ եկեղեցականներէն ոմանք վերջերս ուշեցին իրենց յարելեաններէն եւ այդ առիթով տեսան քանի մը մենագրութիւններ: Այդ եկեղեցիներուն մէջ էին Պալաթի Ս. Հրեշտակապետաց, Սկիւտարի Ս. Խաչը, Բեբայի Ս. Երրորդութիւնը, Խասգիւղի Ս. Սահմանուսը, Գուրուչէշմէի Երեմեան Ս. Խաչը, Պաքրքէօյի Ս. Աստուածածինը, Նալըփափըի Ս. Յովհաննէս, Թոփփափըի Ս. Նիկողոս, Գումգափուի Բրսի Ս. Յարութիւնը: Յորելեաններ ուշեցին նաեւ Պէյճեան Մայր-Վարժարանը, Գումգափուի Պօզոսեան-Վասվասեան վարժարանը, Պաքրքէօյի Տատեան վարժարանը, Բեբայի Եսայեան վարժարանը, հատնաբար եւ ուրիշ դպրոցներ ալ: Կ'արժէ որ չնորհակալ բլլանք համեստ այն անուններուն, որոնք խմբագրեր էին այդ մենագրութիւնները, հատքելով եւ տալով մեզի ինչ որ կրցեր էին, — ինչպէս այդ ըրին Մելքոն Ասատուր, Մարտիրոս Հանէսեան, Թորոս Ազատեան, Պետրոս Կարապետեան, Հմայեակ քհնյ. Էքսէրճեան, Յակոբ Վարժապետեան, Արիստակէս քհնյ. Հիսարլեան եւ հատնաբար դեռ ուրիշներ ալ, որոնց երկերը կրնան մատչելի եղած չբլլալ մեզ:

Զանազան տաւններ Պոլսոյ հայ կաթոլիկ հատատատութիւնները ոմանք եւս իրենց մենագրութիւնները ունեցան, ինչպէս Բանկալթիի Ս. Յակոբ Հիւանդանոցը (Հ. Սահակ Սրապեան, 1915) եւ Օրթագիւղի Ս. Լուսաւորիչը (Կոմիտաս վրդ. Զարքճեան, 1941):

Կարկառուն դէմքերու եւ բացառիկ երեւոյթներու ու դրուագներու հետեւն վազեցին տատելապէս մեր բանաստեղծները, ու փոյթ չբրին պեղելու նաեւ Պոլսոյ ընդերքը: Շատ քիչ գործեր նուիրուած են Պոլսոյ բարքերուն եւ սովորութիւններուն, անոր փոլքլորին ու ոսմիօրէնին: Հինգ դար հազիւ յանձնեցինք՝ առանց ճանչցած բլլալու նաեւ խոնարհ խաւերը իրենց օրուան կեանքին մէջ, իրենց արտատական հոգերուն եւ կեանքի համար իրենց մղած պայքարին մէջ:

Ինչո՞ւ «Տարեցոյց»ներ հանելով Թէոդիկ պիտի վառնէր իր կեանքը: Զիրենք թղթատողներուն հաճելի ժամանցներ անշուշտ տըւին Թէոդիկի հանած այդ «Ամէնուն Տարեցոյց»ները ամբողջ 17 տարի եւ դուցէ չահեկան նիւթեր ալ տան օր մը պիրենք պրպտողներուն: Բայց անոնք Թէոդիկը իր բուն կոչումէն խլեցին: Ոչ ոք իրեն չափ Պոլիսը փնտռած էր իր ընդերքին մէջ, սերտած էր անոր բարբառը, դիտէր շատ բան անոր փոլքլորէն: Ան պիտի կրնար շատ բան փրկել մեռնող Պոլիսէն: Վկայ «Պոլսոյ հայեվարը», Պոլսոյ բարբառին ըմմայլելի բառագիրքը, զոր կազմեց իր կնոջ Աբշակուհի Թէոդիկի հետ մէկտեղ եւ որուն համար մրցանակ ալ առաւ Իզմիրլեանցէն, չտպած մեռնելու համար: Վկայ Պոլսոյ կեանքէն իր գրած այնքան համով էջերը, վկայ իր «Ճանչուոր դէմքերը», վկայ տեղն տեղն Պոլիսը յիշած պահերը, եւ արդէն կը համոզուինք որ ան իրապէս գտաւ իր բուն կոչումին:

Ու ի՞նչ գաղտնիքներ պիտի առնէ հետը տանի Պոլիսը: Վազը ո՞վ պիտի գիտնայ պատ մը բան խորհրդաւոր այն աշխատանքներուն մասին զոր Ազատ-Որմնադրութիւնը կատարած է Պոլսոյ մէջ անցեալ գարու կէսերէն սկսեալ: Մեզմէ ո՞վ կրնայ կռահել հիմա դերը զոր հայ ազատ-որմնադիրները ունեցան Պոլսոյ չարժումներուն մէջ, եւ տեղն վեր պիտի չցատկէ երբոր իմանայ անուններըը կարկառուն հայ դէմքերու որոնք պատկանած են որմնադրական օթեւաններուն:

Անոնք առաւելի մէջ պահեցին իրենք պիրենք, եւ զուգ իրենց մասին բնաւ բան մը չդիանայինք, եթէ մեր օրերու ապատ–օրմնապիրներէն ոմանք պզտոցներէն քանի մը նիթ դուրս չհանէին, ինչպէս բրին Ար–մենակ Ֆէնէրճեան եւ Ռուբէն Պէրպէրեան՝ անպատահաւթիւն մը շր–տեսնելով այլեւս խորհրդաւոր զուռը կիսով մը բանալու:

Համիտի շրջանը մանաւանդ խորհրդաւոր էջ մը պիտի մնայ պատմութեան համար: Քիչեր միայն մեզ առագձ առին այդ օրերու Հայկական Պոլիսին մասին, ու սակայնաւ ենք ապաւինիլ առաւելա–պէս մեր պիացածներուն ու մեր պրպտածներուն: Ոչ կարելի է կրթի–նել Պոլսոյ այն օրուան մամուլին վրայ, ոչ ալ շատ յուշի առնել մեր մասին գրաւածները արտասահմանի մէջ:

Աւա՛ղ, շատ ուշ մնաց Պոլիսը արձանագրելու համար բնդար–ձակ մենագրութեան մը մէջ:

Ու ամէն օր որ կ'անցնի՝ կ'առնէ կը տանի հետը փոտա մը, ապրիւր մը, նիթ մը:

Գոնէ երախտապարտ մնանք անոնց որոնք անցեալէն փրկեցին բան մը եւ պահանջք իրենց թողած լոյսովը՝ ճամբայ դնելու հա–մար մութին մէջ:

Բայց մեր յոյսը գնենք բախտին վրայ ալ:

Ապրիւրները զոր ունիս առջիդ քեզ կ'օգնեն երբեմն ճամբայ դնելու համար: Բայց եւ յաճախ կը մոլորեցնեն քեզ: Անոնք լեցուն են շատ անպատ այնպիսի չհոթաւթիւններով որ քեզ կը կեցնեն ճամ–բան չուարած: Կը տեսնես որ ապրիւրները զոռս կուտան կը կարծէիր քեզի՝ կը սկսին հակասել մէկը միւսին, ու հերքել դիրար:

Բա՛խտ ունիս եթէ դիպուածը օգնութեան հասնի յանկարծ քեզի: Ու յաճախ ան կը հասնի խակապէս: Գիտութիւնը քի՞չ բան կը պարտի դիպուածին, եւ նաեւ պատմութիւնը: Ինչո՞ւ բացատրութիւն ըլլայ Պոլիսը, ու դիպուածը անակնկալներու առջեւ չդնէ մեզ ալ՝ Պոլսոյ հին գարերը իրենց մթութիւնէն դուրս հանելու մեր ճիգե–բուն մէջ:

Ընթերցողները պիտի տեսնեն թէ բախտը յաճախ ժպտած է մեզի:

4.

ՊԱՐՏՔ ՄԸ ՀԱՏՈՒՑԱՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Պոլսոյ հանդէպ պարտք մը ունիմ հատուցանելիք, — խղճի՛ պարտք մը: Գաւառը մնծցած ազգս Պոլիսը չատ չհինք սիրեր: ու քանի Պոլիս էինք՝ երբեք չտաքցանք անոր. զայն արհամարհեցինք, ու ծաղրեցինք ալ: Պէտք եղաւ որ հեռանանք օր մը Պոլսէն, ճանչնանք

զայն աչխարհր, որպէսզի ճանչնանք Պոլիսն ալ ինչպէս ան եղեր էր: Որպէսզի սիրենք ու կարօտնանք զայն: Որպէսզի խմանանք թէ մեր հեղնած այդ քաղաքը՝ ազգս պահեր չատ էր ունեցեր իր պատմութեան մէջ: Թէ ազաներ, տիրացուներ, հոտհոտներ զուրան ալ եղած են ու կան, եղած են ու կան ամէն տեղ:

Անդրադառնալ տուին՝ խղճի պարտք մըն էր ինծի:

Հայոց Պատմութիւնը եւս հատուցանելիք պարտք մը ունի Պոլսոյ, — այս անգամ երախտապարտութեան պարտք մը: Պոլիսը ցարդ անգիտացան, չբանիք արհամարհեցին: Ամէն անգամ որ զայն յիշեցին՝ Պարոնեանը իրենց միտքն ինկաւ: Նոր է որ Պոլիսը կը ըս–տանայ իր հարազատ դիմագիծը մարդոց մտածումին մէջ: Մարդիկ հի՛մա կը զգան որ ազաներուն եւ լեվանդիններուն քաղաքը չէր ան լոկ, այլ եւ օրրանը շատ մը ներուժներու որոնք դեր կատարեցին հայ նոր վերածնութեան մէջ:

Կ'ուզեմ, յետագայ էջերուն մէջ, այդ զոյզ մը պարտքը հա–տուցանել մէկէն: Ուրտանկարել զայն այնպէս ինչպէս որ էր, — իր բիծերուն բայց եւ իր լուսաւոր պահերուն մէջ: Մարդիկ կ'ըմբռնեն իրենց վրէպներով եւ ձիրքերով, ու պատմութեան շրջանները իրենց ապրումներուն ու ճիգերուն մէջ հաւասարապէս: Ինչպէս որ սը–խալ է մարդիկը զատել միմեանց իրենց տաքնութեանց մէջ՝ ան–տեսնելով անոնց մեղքերը, նոյնպէս սխալ է զանոնք նժարը դնել ի–րենց բացատական դիծերուն հետ միասին: Նոյնն է պատմութեան համար. զանոնք պէտք է դնել նոյն օրերու պայ–մաններուն մէջ, իրարմով բացատրել այդ օրերու սեւն ու ճերմակը. դէպքերը չդատել իրենց հետեւանքներէն, եւ մարդոց փորձած ճի–գերը՝ ձախողութիւններէն ու ապտնեներէն:

Ընթերցողները պիտի ներեն ինծ անշուշտ եթէ յուսախաբ բրած եմ դիրենք: Ցանցանքը իրենցն է եթէ պատմաբանի, բանասէրի տեղ էն դրած դիս, ու կարծած՝ թէ պիտի կարենամ Պոլիսը ներկայացնել այնպէս ինչպէս ան եղած է իրականին մէջ: Վիթխարի այն մենա–գրութեանց քով՝ որոնք գրուեցան ու կը գրուին մտաւոյման վիհէն դուրս հանելով մէկ քանին երբեմնի հայ ոստաններէն, իմս համեստ փորձ մըն է միայն քանի մը չահեկան պահեր պալու Պոլսոյ գարաւոր կեանքէն եւ ուրուագծելու գերը զոր այդ գաղութին մէջ կատարեց քանի մը սերունդ եռուէ եռու:

Հեղինակներ կան որոնք ապրիւրներուն կը կառչին, թիւերուն ու թուականներուն, մարդոց ու վայրերու անուններուն, փաստա–թուղթերուն եւ վիճակագրութիւններուն: Այդ տեսակէտով ազգա–չատ է այս աչխատանքը, ու պիտի չկրնայ թերեւս ընթերցողը համոզել:

Առանձին փաստերէն լոյս կորզելու ճիգ մըն է միայն մերը,

ու այդ լույսը մարդ միչա կրնայ կորսնել եթէ դէպքերը յաջողի պատեհ պայմաններուն, ու չվախնայ նախապաշարումներէն որոնք միչա ալ կը կաչկանդեն մեզ ամէն անգամ որ փորձենք նեռ նայիլ: Այս ճիկը վազուան սերունդին ձգելու համար է քանի մը տող մեր ապաւորութիւններէն երկուսան մարդոց մասին, ու մեր իսկ ապրածներէն:

Թող ա՛յս ալ ըլլայ մեր խղճի տուրքը:

Բ.

ՊՈԼՍՈՅ ՀԻՆԳ ԴԱՐԸ

1.

Հինգ դար լրացաւ այն օրէն ի վեր երբ Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմէտ Ցռվակիմ Եպիսկոպոսը բարմեցուց Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռին վրայ:

Անցնող այդ հինգ դարերը ուրոյն չրջան մըն են Հայ Եկեղեցւոյ կեանքին մէջ, ու չահեկան մէկ կողմը Հայ ժողովուրդի պատմութեան:

Երկար դարեր՝ քով քովի քալած են անոնք, Հայ Եկեղեցւոյ պատմութիւնը եւ Հայ ժողովուրդինը: Մեր դերութեան դարերուն՝ անոնք արդէն կը չփոթուին. Հայ ժողովուրդի պատմութիւնը ընդլուզուած կը քալէ Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան հետ եւ մինչեւ մեր օրերուն գաս՝ չես կրնար անջատել զանոնք իրարմէ:

Նոյնը նաեւ Պոլսոյ մեր հինգ դարերուն համար:

Պոլսոյ հայ գաղութին պատմութիւնը կարելի չէր պատել Պատրիարքական Աթոռի պատմութենէն, եւ փոխադարձաբար: Քանի եկեղեցին էր որ կ՚անձնաւորէր հայ համայնքները, հայ կեանքը չէր կրնար դուրս ելլել Հայ Եկեղեցւոյ չրջափակէն: Ոչ միայն հայ դպրոցները եւ բարեգործական հաստատութիւնները մարմին կ՚առնէին ու կը զարգանային Հայ Եկեղեցւոյ հովանիին տակ, այլ գրեթէ ինչ որ կապ ունէր հայ կենցաղին հետ: Հայոց Պատրիարքարանը տեսակ մը կառավարութիւն էր Հայ ժողովուրդին համար: Ան էր որ կ՚արտօնէր իր նշանաւքներն ու պահները, ան էր որ կը վճռէր իր ընտանեկան վէճերը, ան էր որ պաշտպանութիւն կ՚ընծայէր իրեն՝ իր նեղութեան պահերուն:

Այնպէս որ Պոլսոյ Պատրիարքութեան պատմութիւնը իր մէջ

կ՚ընդգրկէ հայ գաղութին ալ բովանդակ այդ հինգ դարերու ընթացքին, թէեւ հայ կեանքը յաճախ եկեղեցւոյ չրջանակէն դուրս ալ ելաւ, ու հայ տարրէն մաս մը հեռացաւ Հայոց Պատրիարքարանի հովեւոր իրաւասութենէն: Նոյնիսկ այդ պարագային Հայոց Պատրիարքարանն էր որ մնաց հիմնական կորիզը հայ գաղութին, բազկերակը անոր յուզումներուն:

Զկար աւելի պատչաճ առիթ ակնարկ մը նետելու այդ հինգ դարերուն վրայ: Հանգրուանները ամէնէն բարեղէպ պահն են եռեւ նայելու համար:

2.

Աչխատութիւնը որ կը հետեւի, մաս կը կազմէ, իրականին մէջ, դրուագքներու չարքի մը, որոնք պիտի պատմեն Հայ ժողովուրդին կեանքը սուլթաններու լուծին տակ: Գլխաւորը այդ չարքէն նպատակ ունի ներկայացնելու «Հայերը եւ Թուրքերը Պատմութեան աչքեւ», սկսեալ այն օրէն երբ ճակատագիրը դէմ դիմաց հանեց զանոնք, բայց ծանրանալով առաւելապէս այն չրջանին վրայ երբ ժողովուրդի մը յուսահատ ճիկը արեւուն տակ խաղաղ ապրելու՝ պիտի խորտակուէր դիտապատա: Երբ պիտի դաւէր իրեն իր հաւատքը՝ վիճ մը բանալով երկու ժողովուրդներու միջեւ:

Երկրորդ աչխատութեան մը մէջ այս տողերը գրողը պիտի ուսումնասիրէ այն խելագար երթը որուն անձնատուր եղան Երիտասարդ Թուրքերը եւ որ ճակատագրական եղաւ երկու ժողովուրդներուն համար ալ: Խորագրուած «Թուրանի ճամբան», ան պատմութիւնն է ոմանց այն ծրագրին որ Թուրքը մղեց Թուրան հասնելու, փորձելով խաւիերը հարթել նախ ճամբուն վրայէն: Հայ ժողովուրդը այդ խաչընդոտն էր, եւ պատապարտուած էր չքանալու յանուն ցնորքի մը, — ցնորք՝ որ չքանալու պատապարտուած էր ինքն ալ շուտով, մոխիր եւ դիակ փռելէ յետոյ իր ճամբուն վրայ:

Ներկայ գրուածքը կու գայ լրացնել պատկերը դարաւոր կեանքին որ Հայ ժողովուրդը ընչեց Թուրք տիրապետութեան տակ: Ան ցոյց պիտի տայ որ ի հեճուկս տարկութեան դարերուն գրոս ստիպուած էր ապրիլ՝ Հայ ժողովուրդը այնուամենայնիւ վաղեց լոյսին եռեւէն, ու պատմութեան մէջ իրեն համար կռուան ստեղծեց:

3.

Վերջակէս դար Թուրքին հետ ապրեցաւ Հայը: Այս էջերուն մէջ պիտի չգրագրնք անոնցմով՝ որքան ալ չահեկան ըլլայ անոնց պատմութիւնը մեր օրերուն համար ալ: Մարդիկ քանի մտամփոփ դիտեն

իրենց եկեղը ու քանի պատ նժարը դնեն պատարիճն, այնքան աւելի ճշդիւ կը գծեն իրենց վատառն ուղին ալ: Վերջակէս գործը փոքր չըլլան մը չէ սրպէսզի լեցուն չըլլայ դէպքերով, մանաւանդ երբ այդ դէպքերը կ'ընթանան բացառիկ պայմաններու առիթ՝ աշխարհը խրոխտ մեծ ապստամբներու չըջապատյաին մէջ:

Պոլսոյ մէջ ամբողջ հինգ դար ապրեցանք մենք Թուրքին հետ: Ապրեցանք՝ առանց առանց պիտոյ ճանչնալու: Նախ ամառոր անդադար կար մեր միջեւ՝ անանք ակռ էին ու մենք ոայա: Կար եւ անչըպատ կրօնքին՝ կեավուրներ էինք մենք պարտադիս: Աւելցուցէք առանց վրայ՝ բնաւանեկան բարքերն ու սովորութիւնները, տանդութիւնները ու լեզուն, հոգեկան ամբողջ աշխարհը որ մեզ կը գատէր եւ մեզ խորթ կ'ընէր իրարու: Ինամառոր աւելի եւս պիտի յաչնար երբ Թուրք ապ մը պիտի կապմուէր առակաւ ու իր դէմը գանէր եկեղեցւոյն ոայան իրաւունք պահանջելով ինքն ալ:

Այդ պահէն կը սկսի բացուիլ մեծ խրամատը, — երկու ժողովուրդներու միջեւ խոշ պայքարը, որ հանդրուաններէ անցնելով ամբողջ դարու մը ընթացքին՝ պիտի յանգէր ի վերջոյ մեծ ազրեղդութեան մը: Այդ հանդրուաններուն պիտի չհետեւինք մենք հոս այս էջերուն մէջ. անանց, ինչպէս ըսինք, պիտի անդրադառնանք այլուր:

Նախքանաձ՝ առաւելապէս ուրուագծելու դերը զոր հայկական Պոլիսը հայ կեանքի մէջ ունեցաւ եւ կեանքը որ չնչեց Հայոց Պատրիարքարանի շուրջ՝ այդ ազրեղդութեան ծալքերուն մէջ պիտի ջմբխրրձի այս աշխատանքը:

4.

Սակն աշխատութիւնը սահմանած էր այնուամենայնիւ չօշափել ինչ ինչ պահեր եւ երեւոյթներ երկու ժողովուրդներու գարաւոր կապին, առաջին հերթին պարզելու համար դերը զոր հայ տարրը ունեցաւ օսմանեան կրօնքի մայրաքաղաքին մէջ: Երբ մէկ կողմէ ջանքեր կ'ըլլան սրպէսզի արդարացուին ազէանները զոր Հայերը կրեցին տուլմանների տիրապետութեան առիթ, միւս կողմէ կ'ուրացուի նպաստաւոր զոր Հայը բերաւ Թուրք պետութեան՝ երկու ժողովուրդներու չափան առաջին պահէն մինչեւ եղերական տարիները մեծ սպանդին:

Չէինք կրնար այս աշխատութեան մէջ չխօսիլ հետեւաբար նպաստին մասին զոր Հայը առաւ Թուրքին, եւ առհասարակ դերին մասին զոր ան ունեցաւ օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ: Ու այդ նպաստն ու դերը փոքր եղած չեն՝ որքան ալ մարդիկ այսօր փորձեն պանանք ուրանալ կամ արհամարհել:

Արդարեւ երբ մարդ կը կարդայ նոր օրերու մէջ յօրինուած պատմութեան գրքերը՝ չուարած կը մնայ: Չի գիտեր, արդահատի՞ թէ սրամախ, տեսնելով անբացատրելի այդ արհամարհանքը: Կարծես թէ եղած չէ Հայը երբեմն Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, տըքնած ու քրտնած չէ բնաւ, տանգծագործած չէ երբեք:

Մարդիկ հարց չեն տար իրենք իրենց թէ ո՞վ տանգծեց հապա փաստաչափ մկկիմներն ու պալատները տուլթաններու երբեմնի մայրաքաղաքին մէջ: Ո՞վ հիմնեց հապա Թուրք թատրոնը, եւ ո՞վ երաժշտութիւն պարգեւեց Թուրքին:

Զանգրադառնալ չէինք կրնար այդ բնագրին այս աշխատութեան մէջ:

5.

Այս աշխատութեան ընթացքին պիտի խօսինք առաջին հերթին Պոլսոյ Հայ Պատրիարքներուն մասին, սկսելով առանգուածային այդ Յովակիմէն ու հասնելով մեր օրերուն:

Ու այդ դիրքին աշխատանք չէ:

Հինգ դարու ընթացքին 80ի չափ պատրիարքներ նստած են Պոլսոյ Աթոռին վրայ: Տարբեր նկարագրով, տարբեր արժէքով ու տարբեր հեղինակութեամբ դէմքեր, եւ պաշտօնի անցած տարբեր պահերու, տարբեր ալ պիտի ըլլային անշուշտ իրենց գործունէութեամբ, իրենց կատարած գերով եւ Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ իրենց դրաւած տեղով: Այդ դէմքերէն չատերը հետք մը չձգած գացին, ուրիշներ ալ եղան որոնց գործունէութեան մասին ոչինչ յայտնի չէ: Եղան ալ, աւա՛ղ, որոնց եաեւէն սեւ բիծ մը մնաց:

Արդարեւ Յովհաննէս Կալոթաի եւ Յակոբ Նալեանի կողքին, օրինակ, որոնք փառքով պահպանեցին իրենց չըջանը, եւ նաեւ այնքան ուրիշներու՝ որոնք տէր կանգնեցան Հայ ժողովուրդին իր փորձութեան ու դժբախտութեան պահերուն, պատրիարքներու ամբողջ չարան մըն ալ կայ, զոր պատմութիւնը պիտի յիշէ եւ անցնի:

Շրջան մը եղաւ ուր պատրիարքները արագ արագ յաջորդեցին իրարու: Ու քիչ չեղան դէպքերը երբ միեւնոյն դէմքը քանիցս եկաւ Աթոռը բազմիլ: Կարապետ Կեսարացին 3 անգամ նստած է Պատրիարքական Աթոռը, 4ական անգամ են նստած Գաւիթ Արեւելցին եւ Յովհաննէս Խուլը, ու Յակոբ՝ Եփրեմ Ղափանցին ու Գրիգոր Կեսարացին: Տասնըվեց պատրիարքներ ալ 2ական անգամ գրաւած են Աթոռը:

Յաճախակի այս փոփոխութիւններուն մէջ իշնչ տարուր փաստեր ծածկուած են սակայն երբեմն: Եթէ մէկ կողմէ դեր կատարած էն օրուան ազդեցիկ հայերու կամայականութիւնները այդ փոփոխութեանց մէջ, կամ տուլթաններուն ու վէզիրներուն չահագրգռութիւ-

նը, նուազ դեր չեն կատարած անձնական փառասիրութիւնները, փոխադարձ թշնամութիւնները, ինչպէս եւ կրքոտ պայքարը Աթոռը ի-րարմէ յափշտակելու համար:

Բաւական է յիշել որ միակ տասնամեակի մը ընթացքին, 1641էն 1650, եօթը պատրիարք փոխած է Պոլիսը:

Պատրիարքներ ալ եղան որ Պոլսոյ Աթոռը կուտան բրին էջմիածին հասնելու համար, պատրիարքարանը գործնեայով յաճախ հնթիքներու բոյն: Երջաններ ունեցաւ Հայ Եկեղեցին երբ Հայ ժողովուրդը գրկուած էր՝ ամենադոյզն չափով մը անգամ՝ դեր ունենալ կաթոլիկոսներու ընտրութեան առեն: Լուսաւորչի Աթոռը կ'երթային բազմիլ անոնք որ ճարպարութիւնը կ'ունենային Շահին կամ Սուլթանին եւ կամ տասնոց մարդոցը կամքը շահելու: Այդ չրջաններուն Պոլսոյ հայ ամիրաներուն քմահաճոյքէն կախուած էր այս կամ այն հոգեւորականը այդ գահը բազմեցնել, եւ հոն կ'երթար բազմիլ հետեւաբար ան որ ամէնէն աւելի հաճելի էր օրուան ամիրաներուն:

Կոլոտ ու Նալեան անչուշտ բացառութիւններ չէին: Անոնցմէ առաջ ու անոնցմէ յետոյ Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռը բազմեցան կարկառուն ուրիշ դէմքեր ալ զորս չի կրնար յարգանքով չյիշել Հայ Եկեղեցւոյ պատմութիւնը, որպիսին էր, օրինակ, անոնցմէ շատ առաջ, Գրիգոր Կեսարացին, թէեւ ան զուգադիպեցաւ կրքերու բախման օրերու՝ պայքարներու առիպուելով խառնուիլ ինքն ալ, եւ անոնցմէ շատ յետոյ ամբողջ շարան մը դէմքերու՝ որոնք պատուեցին իրենց չրջանը:

Դեռ խօսքը չենք ըներ ԺԷ. եւ ԺԸ. դարերու բանասեղծ մեր պատրիարքներուն՝ որ աշխարհիկ մեր պրականութեան համեստ նախակարապետներն եղան եւ երգեցին ժողովուրդին լեզուով եւ անոր յուզումներով, ինչպէս նոյն այդ Գրիգոր Կեսարացին եւ Յակոբ Նալեանը, նոյնպէս Մելքիսեդեկ Սուպհին (1698–1699), Գալուստ Կայծակ Ամասիացին (1703–1704), Զաքարիա Վանեցին (1626–1631 եւ 1636–1639), նաեւ այն տարաբախտ Աւետիք Եւդոկիացին (1702–1703 եւ 1704–1706) որմէ համով տազեր կը մնան, առանց դեռ յիշելու հին դարերու միակ մնծ երգիծաբանը, Մարտիրոս Ղրիմեցին, որ կարճ պահ մը (1659–1660) նստաւ Պոլսոյ Աթոռին վրայ ալ եւ որմէ երգիծանքի քանի մը ղլուխ-գործոցներ կը մնան:

Պատրիարքական Աթոռը դժնդակ պահեր անցուց մանաւանդ այն չրջաններուն երբ կաթոլիկ քարոզութիւնը թափ կը տառնար Հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ: Կանակը Ֆրանսայի տաւած՝ Հռոմ ուղեր էր դրաւել այն օրերու Հայ միջնաբերդը, Պոլիսը: Ու ան կիրարկեց խայծի բոլոր ձեւերը: Առանց յիշելու ախորահոչակ Մելքիսեդեկ Գառնեցին որ իր չահատակութեանց ճամբուն վրայ տարի մը Պոլսոյ Աթոռն ալ նստաւ (1599–1600), իր նոր արկածախնդրութեանց մէջ մը-

խըրձելէ եւ իր խիղճը վերջնապէս վաճառելէ առաջ Հռոմին, Պոլսոյ հայ պատրիարքներէն քանի մը ուրիշներ ալ, ինչպէս Զաքարիա Վանեցին եւ Յովհաննէս Մուլը, չուտով ինկան ծուղակը, ինչպէս ուրիշ քանի մը եղկելիներ ալ իրենցմէ յետոյ, եւ փոխարէն պատրիարքներ ալ եղան, ինչպէս Գրիգոր Կեսարացին (երբոյս Պատրիարք 1601–1626 տարիներուն միջեւ), Դաւիթ Աբեւեցին (գործեալ երբոյս Պատրիարքական Աթոռը նստած 1643–1651 տարիներուն), Եփրեմ Ղափանցին (նոյնպէս Պատրիարք երբոյս 1684–1702 տարիներու չրջանին), որոնք բուռն պայքար բացին մարդասրանքներուն դէմ, պայքար՝ զոր ծայրայեղութեան պիտի հասցնէր, աւա՛ղ, Աւետիք Եւդոկիացին (1702–1703 եւ 1704–1706), առիթ տալով դժբախտ դէպքերու՝ որոնց զոհ պիտի երթար եւ ինքը: Յաջորդեցին ուրիշներ, ինչպէս Կոլոտ (1715–1741) ու Նալեան (1741–1749 եւ 1752–1764) որոնք մեղմ դիրք բռնեցին պատահական այս կռիւներուն մէջ, ինչպէս անոնց ժխորին մէջ պիտի չըփոթէր, իրենցմէ յետոյ, Գրիգոր Պասմաճեան (1764–1773), թէեւ դէպքերը դարձեալ ծայրայեղութեան պիտի մղէր ասոր յաջորդը Զաքարիա Կաղզուանցին (1773–1781):

Դաւիթ-Դանիէլեան չարաբաստիկ վէճերը Մայր Աթոռին մէջ՝ Պոլիսն ալ պիտի վարակէին ճիշդ այդ օրերուն, իրենց յորձանքին մէջ քաչելով պահ մը Պոլսոյ Աթոռը եւս:

ԺԹ. դարու սկիզբը արդէն չօշափելի էր վտանգը որ Հայ Եկեղեցւոյ կը սպառնար կաթոլիկ քարոզութեան երեսէն: Որսացուղնեբու թիւը հետզհետէ կը չատնար, հոգեւորականներ փարախ կ'իյնային տակաւ, ու ամիրաներուն մէջ ալ փոքր չէր կաթոլիկ դարձածներուն թիւը: Օրուան պատրիարքները չէին կրնար անտարբեր մնալ յարաճուն այս վտանգին առջեւ: Արդարեւ պատմութիւնը կ'արձանագրէ անոնց միամիտ ճիգերը Հայ Եկեղեցւոյ ծոցը բերելու մոլորեալները, ինչպէս այդ եղաւ Պօղոս Ապրիանուպոլսեցի (1815–1823) եւ Կարապետ Պալաթեցի (1823–1831) պատրիարքներու օրով, երբ միութեան ամուլ փորձերէ եւ անոնց կղուած եղերական դէպքերէ յետոյ, Հռոմ, կաթոլիկ պետութեանց աջակցութեամբ, հուսկ ուրեմն պիտի յաջողէր հայ-կաթոլիկ ուրոյն պատրիարքութիւն մը ստեղծել Պոլսոյ մէջ 1830ին, եւ նուիրապործել այս կերպով ճեղքը զոր զարերէ ի վեր կը փորձէր բանալ Հայ ժողովուրդի ծոցէն ներս:

Պատրիարքական Աթոռ եկան նստիլ, ԺԹ. դարու կէսերուն մօտ, կարգ մը դէմքեր ալ, որոնց օրով Պոլսոյ հայ համայնքը ինքն ակտաւ խլրտիլ ներսէն: Ժողովրդական խաւերու պայքարն էր միահեծան պատրիարքներու եւ ամիրաներու կամայականութեանց դէմ:

Ամբողջ երեսուն տարի, այսինքն Ստեփանոս Ազաւնի (1831–1839 եւ 1840–1841), Ստեփանոս Ազաւնի (1831–1839 եւ 1840–1841), Ստեփանոս Ազաւնի (1841–1844), Մատթէոս Զուհաճեան (1844–1848), Յակոբ Սերոբեան (1839–1840 եւ 1848–1858)

եւ Գէորգ Քէրէսթէճեան (1856–1860) պատրիարքներուն օրով էր որ պարեւ որ Հայոց Պատրիարքարանը թատր եղաւ բուռն պայքարներու՝ որոնք 1860ին պիտի յանդէին Ազգ. Սահմանադրութեան, յոյսերու եւ յուսախաբութեանց երկար շրջան մը բանալով հայ համայնքին: Սոյն յիշուածներէն երկուքը, Մատթէոս եւ Գէորգ, յետոյ նստեցան նաեւ Կաթողիկոսական Աթոռոյ, տասչինը 1858–1865, եւ երկրորդը 1866–1882: Մատթէոս, ծանօթ նաեւ իր մտաւնապրական աշխատանքներով, իրրեւ պատրիարք ուշագրաւ եղաւ ամիրաներու հանդէպ իր անհաչա դիրքով եւ իր յախուռն զգածունէութեամբ, իսկ Գէորգ որ Պրուսան չէնցուցեր էր պատրիարք դառնալէ առաջ, հին հոգեւորականի տիպար էր ու չկրցաւ հաշտուիլ նոր օրերու մարզոց հետ երբոր նոյնիսկ Պատրիարքի Աթոռոյ փոխարէն յուսաւոր հետք մը պիտի ձգէր էջմիածնի մէջ, — ճեմարանը, — որուհետեւ հոն տարբեր պայմաններ էին:

Մտնելով մեր օրերուն, տասչին պատրիարքները դուռս Սահմանադրութիւնը բերաւ զգածի դլուխ, տարբեր եղան իրենց խառնուածքով ու դիրքով: Առանցքէ Սարգիս Ազրիանուպոլսեցի (1860–1861), Մեսրոպ Մաղաքեան որ երկու տարի անդադարութիւն վարեց (1861–1863) եւ Գէորգ Թաքմաքեան (1863–1869) պատպանեցան Սահմանադրութեան մեզրալուսնի օրերուն ու քալեցին օրուան հոսանքին հետ:

Ներսէս Վարժապետեան (1869–1873) Պատրիարքական Աթոռ կու գար արդէն կուռք դարձած, բայց իր անդուլ նկարագիրը չկրցաւ տակալ Սահմանադրութեան կաչկանդումներուն: Սակայն Աթոռը լքել՝ ժողովուրդին ցաւերուն նուիրուելու համար զարձեալ, ու անոնց անուղղակի երթալ բանելու համար Եւրոպայի խղճմտանքին ու ձեռնտուին դառնալու համար եւս: Երբոր Համիտ գայն աքսոր դրկեց Երուսաղէմ՝ գայն աւելի ամրացուց Հայ ժողովուրդի պաշտամունքին մէջ: Ազգը, միահամուռ, Կաթողիկոսական Գահը բերաւ գայն իր աքսորէն՝ յանախանուելու համար չուտով զարձեալ միահամուռ: Ինչպէս Պատրիարքական Աթոռին՝ նոյնպէս Կաթողիկոսական Գահուն վրայ չկրցաւ դեր խաղալ Հայոց Հայրիկը: Ան պատմութեան անցաւ Հայոց Աչխարհի կոկիծներուն արձագանգ եղած, անոնց նոյնացած եւ դառնութիւնք երգած բլլալուն համար առաւելապէս:

Ներսէս Վարժապետեան (1874–1884) պատմական բռնկէ մրն էր որ դանուեցաւ տպրին դլուխը: Հայկական Դատը սեզան եկաւ իր օրով, եւ առաւելապէս իր ջանքերով: Քաջութիւնն ունեցաւ ան Եւրոպայի դռները բախելու յանուն Հայ ժողովուրդի Դատին, եւ երբ Եւրոպան պղտանց դինքը իր յոյսերուն մէջ՝ նոյնքան ճարտար եղաւ Համիտի վրէժխնդրութիւնը հետապնդելու: Օժտուած մտաւոր որոշ պատրաստութեամբ, անոգիւռ նկարագրի տէր, կարճ կեանք մը ունեցաւ սակայն, եւ չկրցաւ Լուսաւորչի Աթոռն իսկ բարձրել, թէեւ ընտրուած էր: Իր հակառակորդները իր քաղաքականութիւնն էր որ հարուածեցին: Մէկը չկրցաւ դպիլ մարդուն:

Իր յաջորդը՝ Յարութիւն Վարժապետեան (1885–1888) իր անունը Երուսաղէմի կապեց քան թէ իր Պոլսոյ Պատրիարքութեան: Մոլեռանդ ու խստաբարոյ, Պոլսոյ մարդը չէր ինք այդ օրերուն, ու նախընտրեց Երուսաղէմը: Բայց հոն ալ, իր գառամեալ տարիներուն խրատելի մը պիտի դառնար յաճ, պատճառ հանդիսանալով որ բռնակցուի գժբախտ այն թնճուկը որ տասնեակ տարի ալեկոծեց Հայ կեանքը Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի մէջ:

Համիտի տիրապետութեան վերջին 18 տարիները աւելի ահաւոր եղան: Անոնք զուգադիպեցան այն պոռթկումներուն դուս Հայ ժողովուրդը ունեցաւ տեղ տեղ իր ցասումը յայտնելու համար ոեժիմի մը դէմ որ հետզհետէ պարտուելի կը դառնար:

Հայոց Պատրիարքներն ու Պատրիարքարանի տպպային դեկավարները չէին կրնար զգպելութեան խաղալիք չըլլալ այդ ահաւոր շրջանին: Երեք պատրիարքներ նստեցան այդ շրջանին Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռին վրայ, Խորէն Աշըղեան (1888–1895), Մատթէոս Իզմիրլեան (1895–1896) եւ Մաղաքիա Օրմանեան (1896–1908), եւ երեքն ալ տարբեր կերպով ըմբռնեցին իրենց դերը ու տարբեր քաղաքականութիւն վարեցին Հայ ժողովուրդի դլխուն կուտակուած ամպերը հեռացնելու եւ երբ փոթորիկը այնուամենայնիւ պոռթկաց՝ մեղմելու համար ազէտը: Աշըղեան ծնրադրեր էր գպանին առջեւ ողթելու համար գայն, Իզմիրլեան՝ Եւրոպայի վրայ յոյս դրած՝ աւելի եւս դրգռեր էր գազանը, Օրմանեան՝ չանցեր էր գպանը դրսպել: Մատուր պատրաստութիւն ունէին երեք պատրիարքներն ալ, բայց Օրմանեանն եղաւ որ մեր աչքերուն իսկ առջեւ հսկայի մը պէս ծառացաւ Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ, Պոլսոյ Աթոռը անդամ մը եւս պահելով չուքով եւ վառքով, Նալեանէն երկու դար յետոյ:

Զորս հոգեւորականները, որոնք Պատրիարքական Աթոռը նստան երիտասարդ Թուրքիոյ սերպահութեան օրով, — Մատթէոս Իզմիրլեան (1908–1909), Եղիշէ Դուրեան (1909–1910), Յովհաննէս Արշարունի (1910–1913) եւ Զաւէն Եղիայեան (1913–1915 եւ 1919–1922), — տարբեր պահերու զուգադիպեցան: Իզմիրլեան, 12 տարուան աքսորէ կը դառնար վառքով, բայց գեռ չհաչտուած նոր կլիմային հետ՝ Հայ ժողովուրդը գայն էջմիածին տարաւ բռնկեցուց. երբեմնի «երկաթէ պատրիարք» նոր օրերու մարդը չէր ատկայն: Դուրեանի մտաւոր բարձր ձիրքերը, անձին հմայքն ու պատկառանքը բաւական չեղան արդիւնաւոր ընելու Պոլսոյ իր պատրիարքութիւնը, ինչպէս պիտի ընէին օրինակ անոր տասնամեայ պատրիարքութեան չրջանը Երուսաղէմի մէջ (1921–1930): Յովհաննէս Արշարունի պլուխ

մը չարձանագրեց իրեն համար իր եռամեայ պատրիարքութեամբը, որովհետեւ բացառիկ դէմք մը չէր բացառիկ այդ շրջանին համար՝ երբ կուսակցական կրքերը իրենց մոլեգնութեան հասած էին Պոլսոյ հայ կեանքին մէջ եւ երբ Պալքանեան պատերազմը նոր կացութիւն կը ստեղծէր հայութեան յարաբերութեանց համար եւ մեր հարեւանութեան քաղաքական շրջադարձը հայկական դատը կը վերարանար: Զայն ամէնէն դժբախտ եղաւ պատրիարքներուն. յոյսի պահէ մը կար՝ որ մեզ պարգեւեր էր հայկական դատը՝ պիտի պայթէր մեծ վսթորիկը, աքսոր ջելով օրուան պատրիարքն ալ, ափսոսանքի քանի մը տարի չնորհելէ յետոյ աքսորէն դարձին՝ բայց ի վերջոյ հեռաւոր ափեր նետելով զայն ալ իր ժողովուրդին հետ:

Զրկուած իր դարաւոր իրաւունքներէն ու ամփոփուած հոգեւոր պետի մը համեստ պատեանին մէջ՝ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքը բացառիկ դեր մը այլեւս չունի նոր Թուրքիոյ օրով: Տժգոյն պատրիարք մը եղաւ Մեսրոպ Նարոյեան (1926–1944). ոչ իր համեստ ուժերը ոչ ալ օրուան պայմանները թոյլ կու տային Արմաշի նախկին վանահօր՝ անուն մը թողուլ: Գէորգ Ասլանեան, որ երկիցս ազգապահ եղաւ (1923–1926 եւ 1944–1951) առանց յաջողելու Պատրիարքական Աթոռը բազմիլ, ծափերու մէջ չհեռացաւ աշխարհէն: Գարեգին Յովսէփեան իր 10ամեայ պատրիարքութեան ընթացքին (1950–1961) սիսեռանք մը եղաւ իր հօտին համար, խոհեմութիւնը քծինքի չվերածելց, սիրաչահելց՝ բայց չարիացաւ, ուզեց չունչ տալ հայ կեանքին ու Պատրիարքական Աթոռին՝ հմայք, ու աչքերը փակեց իր ստեղծած դպրեվանքին առաջին բերքը չտեսած: Անոր թափուր Թողած Աթոռը նստաւ, 1961ին, Շնորհք Գալուստեան. հինգ տարիներ՝ գրեթ ոչնչով Աթոռը՝ Թող իրեն ուզեցոյց ըլլան:

Այս դէմքերէն չատերուն պիտի անդրադառնանք: Եթէ այժմէն իսկ քանի մը դիծեր տանինք անոնց գործունէութենէն՝ ընդգծելու համար էր միայն թէ ի՛նչ ահաւոր բեռ էր դրած ճակատագիրը անոնցմէ իւրաքանչիւրի ուսին, եւ թէ որքան դժուար էր յաճախ նաւը ռեւագիթաք անցընել փոթորիկներու մէջէն:

Չկարծենք սակայն որ Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռը իր պատմութիւնը գրելու համար բաւ կը սեպէ իր պատրիարքները: Այդ Աթոռը պէտք է ըմբռնել իր ամբողջ կազմով, ու իր չրջապատո՛վ ալ: Շատ անգամ պատրիարքներուն դերը աւելի դոյդն եղած է քան անոնցը որոնք իրենց չուրջն են եղած եւ որոնք յաճախ վարած են պիրենք: Հոգեւորական թէ աշխարհական այլազան դէմքեր կը պարզաբեն Պոլսոյ հինգ դարու կեանքը՝ թէեւ պետութիւնը պատրիարքը ճանչցած է միշտ իրրեւ դլուխ ազգին, եւ պատմութիւնն ալ անոր կը կապէ իր չրջանը: Թողունք ամիրաները՝ որոնց քմայքներուն հետ քայլ է նետած յաճախ օրուան պատրիարքը, աշխարհական մարդիկ

են եղած որոնց չատ անգամ կրթնած է ան, եւ որոնք, քանի մօտենան մեր օրերուն, այնքան տիրական են դարձած Պատրիարքարանի մէջ: Իսկ աւտւար է թիւը հոգեւորականներուն որոնք առանց Պատրիարքական Աթոռին վրայ նստած ըլլալու՝ իրենց չէշտը դրած են իրենց ժամանակին վրայ, եւ եղած են նոյնիսկ քահանաներ որոնք աւտւարի մէջ ձգած են մեծ տիպարները: Մեր օրերուն քահանաներ ալ տեսանք որոնց առջեւէն ակնածանքով կ'անցնէր թաղին քարոզիչ եպիսկոպոսը:

6·

Բայց Պոլսոյ հայ դաղութին պատմութիւնը միմիայն Պատրիարքական Աթոռին պատմութիւնը չէ:

Պոլիս դեր կատարեց Հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ նաեւ տարբեր մարդերու վրայ, աւելի ճիշդ՝ դրեթէ ամէն մարդի վրայ:

Դեր կատարեց նախ անոր համար որ Օսմանեան Կայսրութեան մայրաքաղաքն էր եղեր ան ամբողջ հինդ դար: Ու բնական էր որ մայրաքաղաք դառնար ան եւ Հայուն համար, չնորհիւ առանձնաշնորհեալ այն դիրքին զոր հայ տարրը կը վայելէր հոն օսմանեան դահուն անմիջական հովանիին տակ, ինչպէս կը վայելէին ուրիշ ազգեր ալ, իսկամ ըլլային թէ ոչ:

Պոլիսը պիտի չկրնար կատարել սակայն այն դերը զոր իսկապէս կատարեց Հայ ժողովուրդի պատմութեան վերջին հինգ դարերուն մէջ՝ եթէ հոն հաստատուած չըլլար, դէպքերու բերմամբ, Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքական Աթոռը: Այդ Աթոռին չնորհիւ էր որ հայ ազգային կեանքը ծաղկեցաւ օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ, հեղինակութիւն եւ ուզեցոյց դառնալով մօտաւոր եւ հեռաւոր բոլոր հայ չրջաններուն համար:

Ծանր բեռ է՝ խօսիլ Պոլսոյ հայ դաղութին եւ իր դերին մասին: Դժուար է՝ նիւթին ընդարձակութեանը համար նախ: Բայց մանաւանդ երեսներ կ'ընդդիմէ այդ մեկ նիւթը՝ որովհետեւ Հայ ժողովուրդի պատմութիւնը պահ մը եկաւ կեդրոնանալ սուլթաններու մայրաքաղաքին մէջ. Հայ ժողովուրդի բազկերակը դարձաւ ան երկար տաներ մը, ու հայ կեանքի չատ մը երեւոյթները հոն սկիզբ առին կամ հոն գարգացան: Պոլսոյ հայ դաղութին պատմութիւնը գրել կը նչանակէ հետեւաբար Հայ ժողովուրդի հինգ դարու կեանքը պատմել կերպով մը, որովհետեւ առաւել կամ նուազ չափով, եւ ուղղակի ան առնչութիւն ունեցաւ այդ կեանքին բոլոր փուլերուն հետ ալ:

Դժուար է եւ անոր համար որովհետեւ նիւթը չատ բարդ երես-

ներ ալ ունեի որոնք տարբեր եղրակացութեանց կը բերեն փոյ տարբեր անկիւններէ դիտուած տանն։ Շատ է գրուած Պոլսոյ Հայ գաղութին մասին, բայց երբեք լրիւ։ Թերի գիտած են ու սխալ գտած են գայն յաճախ, ու բնականաբար հակառական են արուած վճիռներն ալ։ Դժուարութեան կը բախիս եթէ փորձես վերջնական եղրակացութեան յանգիլ նոր օրերու լոյսին տակ մէկ յայտարարի բերելու համար այդ հակընդդէմ տեսակէտները։

Իրականին մէջ Պոլիս գաղութ մը չէր իր ուրոյն դիմագծութեամբ, ոչ ալ Հայ Համայնք մը իր տիպական յատկանիշներով։ Այդպէս՝ ան յաճախ փորձեր էր ըլլալ, բայց միշտ ձախողեր էր։ Հարիւր կերպարանք առնել սկսած՝ նոր տարր մը եկեր հասեր էր ծայր, ու նոր դիմագծութիւն էր առեր անոր։ Հետեւաբար անհնարին պիտի ըլլար Պոլիսը դնել իրր միատարր գաղութ մը իր հանրային կեանքին որքան իր բարքերուն եւ սովորութեանց մէջ։ Միակ հնարաւորը հետեւիլը պիտի ըլլար, քայլ առ քայլ, անոր կեանքին զարկ տար, ու անոր այլազան դիմագիծերուն, ու փնտռել նպատակ տար ան բուռացաւ ուրիշներէ, եւ նպատակ տար ուրիշներուն բաշխուիլ փոխադարձին։

Պոլիս խճանկար մըն էր ունէր՝ ուր բոլոր Հայ գաւառներէն մասնիկ մը կար։ Ամէն պատահարի հետ գաւառներէն նոր կարաւան մը խուժելու էր Պոլիս, միասին բերելով իր բարքերն ու սովորութիւնները, իր բարբառն անգամ։ Ճիշդ է որ իր ծայր խուժող բոլոր այդ տարրերը կը ձուլուէին իր մէջ, բայց յաճախ ալ կ՚այլափոխէին գայն։ Այդպէս է որ գարերու ընթացքին հին Պոլիսէն հետք մը չմնաց, ու եկուորները տիրեցին Պոլսոյ՝ հաչտուելէ յետոյ սակայն նոր կլիմային հետ, իրենց բարքերը խառնելով տեղւոյն մէջ իրենց գաղծնեբուն, իրենց բարբառը ձուլելով տեղական ոամկօրէնին հետ։

Այնպէս որ երբ Պոլիս կ՚բանիք պէտք է հաստնալ հայութիւն մը որ անընդհատ կը նորոգուէր հոն, եւ որ անդադար գաւառէն բարքեր կը բերէր մայրաքաղաքին պատշաճեցնելով դանոնք, տարակոյս փորձելով խառնել եւրոպացիներէն իր տեսածներուն, յաճախ կապկելով ու երբեմն իւրացնելով ուրիշներէն տեսածը, տարրեր կենցաղ տեղծելով թաղէ թաղ ու դասէ դաս։

Այդ գաղութը տակաւ պատմութեան կը ներկայանայ իրրեւ դանգուած մը, որ ի վերջոյ որոշ դիմագծութիւն մը առնդնէ իրեն, եւ աչքառու դեր կատարեց Հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ։

Պոլսոյ հինգ գարերու այդ պատմութիւնը՝ վէպն է ժողովուրդի մը որ կը դիտնուի ամէն օր եւ գարձեալ առջի կը կանգնի, կ՚անցնի փոթորիկներէ եւ տակաւ կը յաջողի ափ հասնիլ երկին, կուրծք կուտայ հեղեղին ու ապտնեբուն ու սպանդներուն՝ իր սուրին մէջ անվհատ, արցունքին ժպիտ խառնած, եւ երբեք չկորսնցնելով յոյսը։

Պոլիս Հայ Դատին կեդրոնը գարձաւ, ու գերը գոր ան ունեցաւ այդ գատին հետապնդման մէջ՝ մէկն է իր կեանքին ամէնէն ուշագրաւ գլուխներէն, ինչպէս է ամէնէն չահեկան մէկ էջը Հայ ժողովուրդի պատմութեան։ Այնպէս որ այս աշխատութեան ընթացքին չհինք կրնար շրջանցել Պոլսոյ այդ գերով եւս, մանաւանդ որ ամբողջ կէս գար, Պերլինէն մինչեւ Լօզան, Հայկական Դատը իր վերջին փուլերէն անցաւ կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութեան անմիջական հովանիին տակ։

Պայմաններն էին որ Պոլիս բերին Հայկական գատը։ Ցորմէ հետէ Ջանջախուէր էր Կիլիկիան, Հայ հողը ոտքի կոխան էր եղեր արշաւանքներու, եւ այլազան լուծերու էր յանձնուեր Հայ մեծագործացը, ամբողջ երկու գար Հայ ժողովուրդը խարխափեր էր ընդունայն՝ չգիտնալով ուր գարնէ գլուխը։ ԺԶ. գարուն, Սաեփանոս Սարմատաեցիին հետ մէկտեղ, մարմին կ՚առնէր մեր գատը՝ երթալ բախելու համար Եւրոպայի գռներէն, Հայ ժողովուրդի ազատագրութեան պարսկական լուծէն՝ կապելով արեւմտեան պետութեանց ու նաեւ Պապին բարեհաճութեանը հետ։ Եւրոպան սակայն մեր գատը յուսախար պիտի ընէր ի վերջոյ, իսկ Հռոմը սակարկութեան պիտի նստէր Հայ ժողովուրդի խղճմտանքին հետ՝ ճիշդ ինչպէս երեք էր Կիլիկեան տապնտպներու շրջանին։

Դժնդակ պահերէ պիտի անցնէր յետոյ Հայ ժողովուրդը, յոյսեր եւ յուսախարութիւններ, պատրանքներ եւ հիասթափութիւններ, ճիգեր ու պայքարներ պիտի յաջորդէին իրարու, մինչեւ որ, Խրատչէ Օրիի հետ մէկտեղ, Հայ Դատը մտնէր իր բնական հունը, — մտնէր Ռուս ժողովուրդի հովանիին տակ։

Ու գար մը ամբողջ Հայ ժողովուրդը իր ճակատագիրը կապեր էր ռուս զէնքերու բախտին հետ, ու հետեւեր էր, սրտատրոփ, անոր արշաւանքներուն հայ հողին վրայ, ինքն ալ խառնելով իր արեան տուրքը ռուս բանակներու սնոթապարծութեանց, մինչեւ որ ինքզինք հասած էր կարծեր իր երազներու պատկման, երբ 1828ին Աբարատեան գաշտը կ՚ապատէր պարսկական լուծէն։

Երեւանի նահանգին ազատումը Ռուսերուն կողմէ՝ չէր լուծած սակայն հայկական հարցը։ Յարական ռեժիմը ռուսական նահանգի մը վերածեր էր իր գրաւած երջանը։ Փոխարէն, սակայն, բախտաւոր գար մը սկսեր էր Հայ ժողովուրդին համար. մէկ կողմէ կեանքի առելի տանելի պայմաններ ստեղծուեր էին իրեն համար ու բարգաւաճելու հնարաւորութիւն, եւ միւս կողմէ չիման մէջ էր մտեր Հայութիւնը Ռուս ժողովուրդին հետ. հաղորդուեր էր ռուս մտքին, ռուս

մշակույթը ուղեցոյց էր առնր իրեն. իր ճակատագիրը այլևս ցմիշտ կապեր էր Ռուս ժողովուրդին:

Իսկ անդին Հայ ժողովուրդը կը հեծէր սուլթաններու լուծին տակ, մինչ, իր աչքերուն առջեւ, ուրիշ ժողովուրդներ հետզհետէ կ՚ազատագրուէին այդ լուծէն: Մինչեւ այդ օրերուն Հայ ժողովուրդը պաշտօնական դաս չէր ունեցեր Թուրքին հետ. իր պահանջքը Թուրքէն՝ կեանքի, ինչքի եւ պատուոյ ապահովութիւնն էր միայն: Իսկ այդ անգամ ղեցուներ էր միշտ իրեն: Ընդհակառակը կեղեքումները միշտ աւելի եւս սաստկացեր էին Եւրոպայի անտարբեր աչքերուն առջեւ: Ձէյթունի բռնկումը 1862ին՝ առաջին պատճիւմն էր եղեր Հայ ժողովուրդին ու հերոսական փորձ ակ կանգնելու իր ճակատագրին: Այդ փորձը դատապարտուած էր սակայն վիժելու, որովհետեւ Եւրոպան չահ չունէր Հայ ժողովուրդի ազատագրութեան մէջ, իսկ Հայուն ուժերը անզօր էին պայքարի մտնելու համար: Դատաւէն հանուող ողբի ազդակներուն առջեւ՝ Պատրիարքարանի մէկ պէնքը իր թաքրիրներն էին դրա Բ. Դուռ կը տեղայնէր ամէն օր:

1877–1878ի ռուսեւթուրք պատերազմը երազներով ողողեց պահ մը Հայ ժողովուրդը: Ան յուսաց թէ ռուս զէնքերուն յաղթանակը փրկութիւն պիտի բերէր իրեն: Յաղթեցին արդարեւ ռուս զէնքերը: Հայկական դատը, այդ պահուն, նոր կերպարանք կր առնար, եւ Պոլիան էր որ յանձին իր Պատրիարքարանին ակր կը դառնար այդ դատին:

Յաջորդեց դարձեալ պատրանքներու եւ հիասթափութեանց շրջան մը, Սան Սթէֆանօ եւ Պերլին, բողոքներ եւ խլրտումներ, ու անոնց ալ յաջորդեց Լարդ ու ազէտ: Պատրիարքարանն էր որ պիտի սոխպուէր ի վերջոյ չալկել հողերուն բռնանդակ բեռը, չուարած եւ անզօր:

Թրքահայ Հարիւրեմը հայեւթուրք եղբայրութեան խարուսիկ շրջան մը պիտի բանար: Պահ մը փակուած կարծուեցաւ հայկական դատը: Բայց քիչ յետոյ, 1912–1913ին, երբ երիտասարդ Թուրքերը Հայ ժողովուրդին համար նոր ազէտ մը կը դարբնէին՝ հայեւթուրք եղբայրութեան կարճ շրջանը ցմիշտ փակելով, Հայոց Պատրիարքարանն էր դարձեալ որ ակր կանգնեցաւ Հայ Դատին:

Յոյսերու եւ երազներու նոր պահ մըն էր Հայ ժողովուրդին համար, բայց Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը, 1914ին, չքացուց զանոնք եւս, ու Երիտասարդ Թուրքերը կարծեցին թէ սպաժուէթինէ անցընելով Հայոց Աշխարհը պիտի ընդմիշտ թաղեն Հայ ժողովուրդի դատը, անոր աւերակներուն տակ: Պատմութիւնը ցուցուց որ անոնք սխալած էին:

Մանրամասնութեամբ պիտի չանանք մեծ ողբերգութիւնը զոր

ապրեցաւ Հայ ժողովուրդը արեւուն տակ ազատ ու խաղաղ ապրելու իր յամառութեանը համար: Պիտի չօչափենք մեկ մեկ դերը զոր Պոլիս եւ իր Պատրիարքարանը ունեցան Հայ Դատին հետապնդման առթիւ, դեր որ այնուամենայնիւ ուշադրաւ պահ մըն է Հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ՝ հակառակ խարխափումներուն եւ սայթաքումներուն որոնց մէջէն անցաւ մեր դատը, մեր չփոթութեանց եւ մեր վրէպներուն:

8.

Պոլիս հայ մշակոյթին օրրանը եւս դարձաւ պահ մը: Ու իր այդ դերը չի կրնար չկազմել բացառիկ ուշադրութեան առարկան բոլոր անոնց որոնք երբեւիցէ պիտի զբաղին Պոլսոյ անցեալով: Այդ դերը կապուած է Պոլսոյ Պատրիարքարանի դարաւոր կեանքին հետ ալ, որովհետեւ պատրիարքարաններու իրաւասութեանց ենթակայ էր կարեւոր չափով մը փոքրամասնութեանց մտաւոր կեանքը եւս եւ հետեւաբար անոնց հովանիին տակ է որ զարգացաւ ան առաւելապէս:

Դիպուածով չէր որ Պոլիսը մշակութային կեդրոն դարձաւ Հայութեան համար:

Միայն Օսմանեան Կայսրութեան մայրաքաղաքը չէր ան: Մինչեւն առնն Արեւմուտքի եւ Արեւելքի հանդիպման կէտն էր, եւ հետեւաբար կոչուած էր լուսամուտ մը եւս դառնալ լոյսի սպասող ժողովուրդներուն համար:

Հայ դպրութիւը եւս պիտի օգտուէր այդ լուսամուտէն, առաւելագոյն չափով մը:

* * *

Հայ ժողովուրդը, եւ անոր հետ նաեւ Պոլիան ալ, չատ բան կը պարտի նախ Կիւթեմպէրկին:

Օտար հողի վրայ ծնունդ առնելէ յետոյ 1512ին՝ հայ տպագրութիւնը իր առաջին կայքերէն մէկն էր ըրեր Պոլիսը եւ պատճառ դարձեր որ անոր չնորհիւ հորիզոն բանայ իրեն Հայ ժողովուրդը: Պոլսոյ մէջ էր արդարեւ որ Աբգար դպիր կանգ պիտի առնէր Եւրոպայէն իր դարձին եւ տպարան պիտի հիմնէր 1567ին, Պոլսոյ առաջին հայ տպարանը: Իրմէ դար մը յետոյ էր, 1677ին, որ հայ դրքերու տպագրութեան հետամուտ պիտի ըլլար պահ մը Երեմիա Ձէլէպին ալ, տպարկղ տալով յետոյ Գրիգոր Մարսուանցիին, որ ամբողջ 40 տարի, 1694–1734, հայերէն գիրք պիտի տպագրէր: ԺԸ. դարուն արդէն կը բազմանային հայ տպարանները, ու իրարու հետեւ իրենց տպարանները կ՚ունենային Սարգիս դպիր, Մարտիրոս դպիր, Աբրահամ

պիբը, Ընչին Յովհաննէս, Մատթէոս պիբը, յիշելու համար ամէնէն կարեւորները:

Ու չմոռնանք որ Պոլիս ապրած այդ հին պրքերը որոնք թէ-թեւս չատ անշուք մնան եւրոպական ոստաններու մէջ ապրած չքնդ հատորներուն քով, չուք կը ձգեն բոլորին վրայ իրենց գմայլելի պարզերով, որոնց մէջ անանուն համեստ փորագրիչներ փորձեր են ապրեցնել հայ մանրանկարներու պարզագին ոճը:

Հայ տպագրութիւնը, այս կերպով, հայ մտքին ճամբայ բացաւ Պոլսոյ մէջ: Հայ մշակոյթի պատմութիւնը չատ բան պարտական է հետեւաբար համեստ մարդոց այն անխոնջ հոյլին որ այդ օրերու նախնական եւ յաճախ գժնդակ պայմաններուն մէջ պատճառ եղաւ որպէսզի անընդհատ ճոնչէ Կիւթեմպէրկի մեքենան տուլթաններու մայրաքաղաքին մէջ, անընդհատ պրբք տուաւ հայուն, եւ ոստաբեկ որպէսզի թուրքն ալ ունենայ իր տպուած տառը: Հայուն հետ թուրքն ալ պարտական է հետեւաբար հայ տպագրիչներէն չատերուն, եւ մանաւանդ անոնցմէ երկու կարկառուններուն, նախ Պօղոս Արապեանի եւ իր տոհմին (1799–1855) եւ յետոյ Յովհաննէս Մուհէնտիսեանի (1840–1873) հիմնած ու վարած տպարաններուն: Ժ-Թ. եւ Ի. դարերը արդէն հայ տպարանները կ'ողողեն Պոլիսը եւ այս կերպով հայ տպագրութիւնը փառքի ութդոններէն մէկը կը դառնայ Պոլսոյ՝ որովհետեւ առանց անոր քայլ մը պիտի չկրնային նեաւել դարերը:

* * *

Մաքի սխռաններով հարուստ չեղան հայ գերութեան դարերը: Հայ մշակոյթը՝ վանքերուն խուցն էր քաչուած երկչոտ, իսկ դուրսը քաջութիւն չունէին մարդիկ իրենց միտքը ճմլելու: Պոլիսը բացառութիւն պիտի չկազմէր: Եւ այնուամենայնիւ Ժ-Ը. եւ Ժ-Ը. դարերուն քանի մը դէմքեր եկան յայտնուիլ եւ փառքով պահել իրենց դարը: Ժ-Ը. դարուն ծառացաւ յանկարծ, կռնծած այդ չրջապատին մէջ՝ ուր զաւեշտական վէճերը կը հիւծէին հայ կեանքը եւ հազար հոգեր կը խռովէին Հայ ժողովուրդը, Երեմիա Զէլէպին որ ջահ մը եղաւ մոայլ այդ օրերուն համար, իր չունչին տակ պահելով իր ապրած այդ կարճ չրջանը, եւ պատկառելի երկեր ձգելով իր յաջորդներուն ալ, երկեր ուր կը կոթողանայ պրչի եւ հմտութեան մարդը, բանաստեղծն ու լեզուագէտը, մատծողն ու ասհվիբան: Իրմէ դար մը յետոյ Պաղտասար դպիրն եղաւ որ լոյս տարածեց սերունդի մը վրայ, հայ նոր աչխարհտարբերին խանճարուրը պատրաստեց, ճանապարհ հարթեց նոր աշուղներու, սերունդ եւս ստեղծեց: Իր պերճն է որ Պոլիսը ունեցաւ հմտութեան ու ութդութեան նոր բարձունք մը՝ Գէորգ Պալեթցին, լեզուագէտ ու պատմաբան հաւատարապէս, որուն

ապրած ու անտիպ երկերը ամօթով կը թողուն յետագայ չատ մը սերունդներ: Պիտի անդրադառնանք այս երեքին ալ՝ որովհետեւ առանց անոնց դժբախտ պիտի ըլլային այդ երկու դարը:

* * *

Նոր աչխարհտարբերը Պոլսոյ մէջ էր որ մարմին առաւ: Եւ այս պզտիկ արժանիք մը չէ գաղութի մը համար որ չատ նախնական ոսմկօրէն մը կը խօսէր ինքը, եւ որ այնքան հետու էր մայր հողէն թարմ աւիշ ծծելու համար անընդհատ անկէ եւ իր բարբառը առօդ պահելու համար: Եւ սակայն Պոլիսը կրցաւ, անխոնջ իր ճիգով, դրբական լեզուի վերածել իր այդ անշուք բարբառը, զեղեցկացնել եւ ճոխացնել գայն: Դիւրին չէր այդ աչխատանքը: Պատուէլիներու ամբողջ փաղանգ մը կար Պոլսոյ մէջ որ կը գանէր այդ ոսմկօրէնէն, ու կառչած կը մնար միչտ գրաբարին, գրաբարը հասկնալով անշուչտ նոր օրերու իր ևգծուած ձեւին մէջ: Նախ պէտք եղաւ ուրեմն այդ մղձաւ որչքերը մաքրել, եւ յետոյ ժողովուրդին գրբք ու թերթ տալ իր հասկցած լեզուով: Մեծ ութդութիւնը անկէ յետոյ էր: Շատ աղքատ էր այդ ոսմկօրէնը գարուն տակալու համար: Քանի մը սերունդ ճգնեցաւ որպէսզի զէչ գայն ու հարստացնէ: Ճիշդ է՝ Մխիթարեանք եւ բազմականները օգնութեան հասան իրենք եւս ոսմկօրէնը որդեգրելով իրենց ինչ ինչ հրատարակութեանց՝ ինչպէս «Դիտակ»ին եւ «Բազմավէպ»ին, ու «Շաւիմարան»ին մէջ, կամ ուղի ցոյց տալով ինչպէս բրաւ մեծ Ալթընեանը: Բայց Պոլսոյ սերունդներն էին որ բռանձնեցին բուն աքնութիւնը: Պէտք եղաւ սակայն որ գպրոցի ոմանց խանդավառութիւնը բռնապրօսիկ աչխարհտարբեր մը ստեղծելու քմահճին կանոններով, ուրիշներու ալ ապաժամ փորձերը գրաբարը իր գպգղէն հանելու: Նուազ դժուար չեղաւ աչխարհտարբերը թուրքերէն բառերէն եւ ձեւերէն ազատագրելու մեծ աչխատանքը որ նոյնպէս անհրաժեչտ էր, եւ մանաւանդ նոր լեզուն նոր բառերով հարբուցնելու, օտար մտքը հայ բառերով արտայայտելու ճիգը՝ որ տեսակ մը կիրք եւ մենամոլութիւն դարձաւ ի վերջոյ արեւմտահայ գրողին համար: Գուցէ չափազանցութեան պատինք մեր այդ կրքին մէջ, բայց մատամբ մեր այդ կրքին պարտական է նոր աչխարհտարբերը իր բառապանճը, ուրկէ բարերախտաբար լայն չափով մը կ'օգտուի այսօր սովետահայ աչխարհտարբերը՝ թէեւ երբեմնի հայ Կովկասը կը հեղնէր մեզ բառ ստեղծելու մեր նոյն այդ կրքին համար: Դասական ձեւը նոր էր գտած արեւմտահայ աչխարհտարբերը, երբ արեւմտահայ գրականութիւնը սարսեցաւ իր իսկ բոյնին մէջ:

Պոլսոյ մշակութային կեանքին մաս կը կազմեն նաեւ հայ գպրոցները, որոնք, հիմնուիլ սկսած Ժ-Ը. դարու սկիզբներէն, անցեալ դարուն է որ ցանց ստեղծեցին Պոլսոյ բոլոր հայ թաղերուն մէջ:

Դիւրին աշխատանք չէր եկեղեցիներու խուցերէն եւ պատուիրներու ճանկէն ազատել հայ մանուկները, բայց այդ աշխատանքը այնուամենայնիւ եղաւ մինչեւ որ կրթութիւնը սկսաւ քալել օրուան պահանջներուն հետ: Ամէն թաղ իր նախակրթարանն ունեցաւ, Սկիւտար իր ճեմարանը, եւ յետագային Գալաթիա իր Կեդրոնականը, առանց հաշուելու այն կրթարանները որոնք անհատական նախաձեռնութեան արդիւնք էին եւ որոնք եւս սերունդ հասցուցին տասնեակ տարիներ՝ ինչպէս Պէրպէրեանը, ու առանց հաշուելու հայ կաթոլիկ կրթարանները, որոնցմէ մէկուն՝ Լուսաւորչեանին՝ տեսուչը Վարուժանն էր պահ մը, եւ գոյ Մխիթարեանց կրթարանները Բանկալթիի, Բեբայի եւ Գալաթիոյի մէջ՝ որոնք նոյնպէս հունձք տուին բազմաթիւ տասնեակ տարիներ: Մեր ուսումնասիրութեան ընթացքին բացառիկ յուզումով է որ պիտի յիշենք սակայն դուրգուրանքը զոր Հայ ժողովուրդը ընծայեց իր զաւակներուն, ու այն պայքարները զոր ան մղեց, ինչպէս Սկիւտարու ճեմարանի պարագային, որ ճամբայ պիտի բանար Ազգային Սահմանադրութիւնը կանխող կռիւներուն:

Պոլսոյ հայ մտաւոր կեանքին ծաղկման մէջ բացառիկ դեր կատարեցին թաղերու մէջ հիմնուած ընթերցարաններն ու մշակութային միութիւնները եւս: Ճիշդ է այնքան ալ երկար չեղաւ անոնցմէ ամէն մէկուն կեանքը, բայց ամէն մէկը իր նպատակը բերաւ առնել պահու մը: Ժողովուրդը կարդալու վարժեցուցին նախ անոնք, գրքեր ու թերթեր իսկ հրատարակեցին կամ ստացան անոնց հրատարակութեան եւ մաս առին Պոլսոյ գրական ու գեղարուեստական կեանքին մէջ: Ու արդար էր որ մեր բանասէրներէն ոմանք գրագիտին անոնցմով, ինչպէս այդ ըրին Տօքթ. Թորգոմեան, Արշակ Ալպօյաճեան եւ վերջերս ալ Հ. Եփրեմ Պողոսեան, թէեւ անհրաժեշտ է որ անոնցմէ չատերը առանձին ուսումնասիրութեան առարկայ դառնան՝ ուշադրաւ այն դերին համար զոր ունեցան իրենց գործունէութեան ընթացքին, ինչպէս ունեցան, օրինակ, Մխայեալը, Ապտանուէրն ու Հայուհեացը՝ Պոլսոյ, սիրտը ջերմացնելու համար գաւառին, ինչպէս ունեցեր էր, ատոնցմէ չատ առաջ, Համազգեացը՝ կամուրջ դառնալու համար «մրրկաւ գաւուած» եղբայրներու միջեւ:

Հայ մամուլը եւս թափ առաւ Պոլսոյ մէջ: Եթէ ան ծնունդ էր առեր 1794ին հեռաւոր Հնդկաստանի մէջ Ճարութիւն ֆէնդ. Շմաւոնեանի «Ազդարար»ով, Պոլիսն է որ զայն զիւեցուց: Առանց յիշելու «Դիտակ Բիւզանդեան»ը որ Պոլսոյ համար, բայց Վիեննաիկ կը տպուէր, եւ «Լրոյ դիր»ը որ տեղեկատու մըն էր միայն, Պոլսոյ մէջ էր որ հետզհետէ լոյս աշխարհ եկան անհամար հայերէն թերթեր՝ որոնց թուումն անպակ կրնայ դիմել պատմութիւնը մարզուս:

Այս թերթերէն չատերը կարճ կեանք մը միայն ունեցան: Ո-

մանք ալ տպուեցան տպուած ըլլալու եւ հայ մամուլի պատմութեան մէջ յիշատակուած ըլլալու համար լոկ: Եղան ալ որ սեւ հետք ձգեցին՝ ինչպէս Տէրոյենց պատուիրի հրատարակածները, որոնց դերն եղաւ կռիւ բանալ նոր գաղափարներու դէմ:

Բայց թերթեր ալ եղան որ պիծ բացին կեանքի մէջ: Սմաճեանի «Մեղու»ն էր առանցքն մէկը որ կրնային եղաւ նոր սերունդի մը նոր կեանք առեղծելու իր ճիպերուն մէջ: Իւթիւճեանի «Մասիս»ը մէկ կողմէ ժողովուրդին սիրցուց հայ թերթը եւ միւս կողմէ լայն չափով մը դարձնեց նոր աշխարհաբարը· իր թերթը ձեռք ձեռք անցաւ յետոյ՝ ամէն մէկ խմբագրի հետ ուրոյն դիմագիծ առանալով, բայց հայ մամուլի պատմութիւնը բացառապէս պիտի յիշէ Զօհրապի վաթած չրջանը: «Արեւելք» եւ «Հայրենիք» մամուլը ինչպէս եւ գրականութիւնը մօտեցուցին ժողովուրդի սրտի զարկին եւ գրական սերունդ պատրաստեցին իրենց չուրջ: Այդ սերունդէն է որ մեզ պիտի գային Արփիարեանը, Զօհրապն ու Բաշալեանը, Կիւրճեանն ու Օտեանը, Զօպանեանն ու Կամսարականը, եւ դեռ չատ չատերը անոնցմէ յետոյ: Զմառնանք եւ Պարոնեանը իր «Մեղու»ով եւ «Միծաղ»ով, «Թատրո»ով ու «Ծիկար»ով, եւ իր ծիծաղն ու հեգնութիւնը՝ որոնք չատախ բժշկեցին Պոլիսը: Այս քանի մը անուններն ոչինչ չեն ըսեր սակայն մամուլի մը մասին որ ցոլացուց Պոլիսը կէս դարէ աւելի, եւ ուր պէտք է երթալ փնտռել մեր լեզուն՝ դեղեցկանալու իր ճիպերուն մէջ, մեր գրականութիւնը՝ իր այնքան զմայլելի էջերով, եւ երէկուան հայ կեանքը՝ որ պահուրտած է թերթերու հաւաքածոներուն մէջ:

Հայ բեմը Պոլիսը խանձարուր ունեցաւ իրեն: Բեմ առեղծելու փորձերը որոնք եղեր էին այլուր՝ պատահական դէպքեր էին լոկ: Պոլիսն է որ բուն քայլը առաւ, եւ քիչ յետոյ արձագանգ առաւ իրեն Թիֆլիսը: Հազիւ քանի մը տասնեակ տարի չոգաց այդ բեմը, բայց այդ քանի մը տասնեակ տարին բաւ եղաւ որ անոր ծոցէն հայ ժողովուրդին դան իր մեծագոյն արուեստագէտները, Աւետեակ եւ Աստղիկ, Հրաչեայ եւ Սիրանուշ, Մարի-Նուարդ եւ Գարագաշեան քոյրեր, Ազամեան ու Մնակեան, Թրեանց ու Ֆասուլեաճեան, Վարդովեան ու Մազաքեան, Հօլաս ու Զաիրեան, եւ դեռ հայ բեմի այնքան վարպետներ որոնց չարանը հասաւ մինչեւ մեր օրերուն, երբ ունեցանք Վահրամ Փափազեանը եւս՝ Արուս Ոսկանեանի եւ Հրաչեայ Ներսէսեանի հետ մէկտեղ:

Հայ ժողովուրդին մեղքը չէր եթէ Պոլսոյ հայ բեմը խամրեցաւ համխառն ռեժիմի ճիրաններուն մէջ: Իր ուժերուն մէկ մասը գնաց այն տանն Կովկաս, եւ ուրիշ մաս մը անձնատուր եղաւ թուրք բեմին: Երկու վախճ ճիպեր Պոլիսը ըրաւ 1908ին եւ 1919ին՝ վերատեղծելու համար իր բեմը· բայց երկու անգամն ալ չորցաւ հազիւ ծլած:

Բայց մանաւանդ հայ գրականութիւնը չատ բան կը պարտի

Պոլսոյ: Դժբախտութիւն էր Հայ ժողովուրդին համար վերածուիլ երկու հատուածներու, որոնք կաշուած էին զարպանալ սաբրեր պայմաններու մէջ, տարբեր միջավայրերու ազդեցութեան տակ, եւ բաւեղծել ուրոյն գրական լեզու եւ գրականութիւն: Հայ ժողովուրդի արեւմտեան հատուածը Պոլիսը իրեն խարխոխ ունեցաւ առեղծելու համար իր լեզուն, ինչպէս եւ իր գրականութիւնը, որ դարու մը ճիգերէն յետոյ սկսեր էր առանձալ իր սեփական դիմագիծը երբ փոթորիկը սարսեց զայն հիմէն: Բայց վարպետները որոնք հատուցան այդ գրականութեան ծոցին մէջ հայ մշակոյթի պատմութեան համար պիտի մնան մէյ մէկ սիւն, ու պիտի չկորսուին իրենց թողած երկերը, գոհարներու պէս չզգալով միշտ Հայ ժողովուրդի հոգեկան պանճարանին մէջ:

Պոլսոյ գերը պատմելու առիթ հայ մշակոյթի նոր գրքոյթին մէջ՝ պիտի չմոռնանք անդուլա եւ քաջ Զմիւռնիան, որ մաս առաւ արեւմտահայ լեզուի եւ գրականութեան համար թափուած ճիգերուն մէջ, գալոց ու մամուլ ունեցաւ, ինչպէս եւ գրչի ու մաքի մշակներ՝ որոնք իրենց առեղծագործութիւններով եւ մանաւանդ թարգմանութիւններով գործ տուին արեւմտեան աշխարհաբարի բաւեղծման եւ ճոխացման:

Մի մոռնա չենք կարծելու համար որ հայրենի հողէն հեռու կրնան երկար շնչել գաղութները իրենց մաքի ճիգերով: Ուշ կամ կանուխ անոնք գատապարտուած են խամրելու: Բայց այն օրերուն երբ Պոլիսը կ'առաջնորդէր հայ մտքը՝ Հայը դեռ չունէր իր սեփական հողը, ու Պոլիսը ինքը գաղութ չէր: Ճիշդ ինչպէս Թիֆլիսն ու Պաքուն էին Հայ ժողովուրդի արեւելեան հատուածին համար, Պոլիս ու մասամբ Իզմիրն եղան հայ մտքի կեդրոն՝ ուր հեռաւոր հայ հայրենիքը անընդհատ աչք կը հասկէր:

Հիմա, արդէն, հայ գաղութները, Պոլիսն ալ մէջը, մանիկներ են լոկ:

9.

Հինգ դարերու այդ պատմութիւնը որքան ախուր էջեր ալ ունի: Սարկութեան ի՛նչ գառն դրուագներ կան այդ դարերուն մէջ: Բիւզանդիան միշտ կը ընդէր Պոլսոյ մէջ: Ներքին վէճերու հնոց մրն էր միշտ ան, մեծ մասամբ ունայն վէճեր որոնք կը բռնկէին հոն յանկարծ, կը բորբոքէին կրքերը երկար, մարելու համար անպատուշ: Որքան բեղմնաւոր պիտի ընէր Պոլիս իր հինգ դարերը՝ այդ յուսախաբ վատնուած կորսին ու ճիգերը եթէ չըլլային:

Լեմանդենիզմի գաղափարական քաղաքն էր Պոլիսը: Դարերու ընթացքին հոն առեղծուեր էր տեսակ մը արտասով ոչխար, որ արեւմուտքը կը կապկէր, բայց ասիացի էր հոգւով, եւ որ սեփական դիմագիծ չունէր:

Հայերու մէջ ալ դաս մը եղաւ որ լեվանդենի հովեր փոթռեց տանել: Եւրոպացի գառնալու իր անյաջող ճիգերուն մէջ ան կորսընցուցեր էր իր սեփականն ալ: Կը գանէր ու կ'ամչնար իր պապերուն ձորձերէն, մխմոսի վերածուած կեղծ բեհեզներու մէջ: Այդպէս թիփեր տուին մանաւանդ «քաթօլիք միլլէթի»ն, «փրօթեսթան միլլէթի»ն, որոնց բերնէն չամանին հատը դեռ կու գար, բայց որոնք ամօթ կը պզտային հայ անունէն:

Ամիրաներու չարանը որ քանի մը դար իր թաթին մէջ պահեց հայ կեանքը՝ նոյնպէս ախուր էջեր թողուց Պոլսոյ պատմութեան: Գաւառէն արեխներով մայրաքաղաք եկող այդ բախտախնդիրները՝ կը հարստանային խարէ չղնելով միջոցներու միջէն, եւ յետոյ կը նետուէին մէյ մէկ փաչայի՝ կու գային իշխել հայ ժամուն: Եզան անոնց մէջ որ չմոռցան նաեւ իրենց ժողովուրդը իրենց փառքին մէջ, հրեան ակը կանդնեցան անոր պժնդակ վայրկեաններուն, ու առատ բերին ալ ժամուն, գալոցին: Բայց մեծ մասամբ չքացան գային առանց հետք մը ձգելու: Ոչ մէկը առաց ներսունդէ մը աւելի, եթէ չհաշուենք երեք այն գերդաստանները որոնք դրոս սիրով պիտի արձանագրէ մեր պատմութիւնը եւ որոնք Պալեան, Տատեան ու Տիւզեան կոչուեցան:

Ժ֊Թ. դարու կէսերէն յետոյ ա՛լ ամիրա չունեցանք: Թուրքիոյ մէջ առեղծուած նոր պայմանները նոր թիփ առեղծեցին, — հայ ազգան: Նոյնքան գարշելի որքան երբեմնի հայ ամիրանները, հայ ազգներն ալ բախտով հարստացածներ էին նոյնպէս, մեծ մասամբ կրթպակներու մէջ դիպած իրենց հարստութիւնը: Անոնք եւս իրենց ախրատութեան տակ կ'ուզէին պահել ժամն ու գալոցը, եւ իրենց գերապոյն հաճոյքն էր իրենց դէմը բարեւ կեցնել ախրակրներն ու վարժապետները: Սարուխ՝ Թուրքին մօտեցած առեն, յախորտ կը մանէին ժամուն բակէն ներս, բայց քիչերը միայն իսկական «աղա»ներ էին, այսինքն փչրանք միայն կը նետէին ազգին:

Կամաց կամաց քիչցաւ եւ անոնց թիւը, աւելի ճիշդ անուն ու տարազ փախեցին անոնք: Ու ազգներուն տեղ ունեցանք էֆէնտիները: Նոյն թիփն էր, որ իր քամակով առնքալու փոխան՝ կը գոռոզանար պետութեան մէջ իր գրաւած դիրքով: Ինք բէմբեճահը գետնէն կու տար ճագըրին՝ բայց թագին քարոզիչը դողով կ'ելլէր իր դէմը:

Մեծ ատաններուն պէս որոնք արհամարհանքով կը նայէին պիւղին՝ Պոլիսը եւս վերէն նայեցաւ յաճախ գաւառին վրայ: Այդ ալ բաւուր մէկ երեսն է հինգ դարերու իր պատմութեան, ու գառնութեամբ է որ պիտի անդրադառնանք մենք անոր:

Տխուր այդ էջերէն եղան նաեւ դաւանական վէճերը՝ որոնք դարերով պղտորեցին հայ կեանքը Պոլսոյ դպրութիւն մէջ եւս:

Պժգանքով է որ պիտի քրքրենք այդ վէճերը եւս յետապայ էջերուն մէջ: Ոչինչ կայ այնքան կսկծալի եւ ամօթալի քան այն մոլիպին արշաւանքը որով Հռոմ կը հետապնդէ Հայ ժողովուրդը դարերէ ի վեր իր փարախը մացնելու համար զայն, խարէ չդնելով միջոցներուն մէջ, դարանակալ ապաւելով ազէտի պահերուն՝ որպէսզի դիմադրելու անկարող գտնէ Հայ ժողովուրդը, փորձելով խայծերուն բոլոր տեսակները:

Կիլիկեան շրջանէն սկսած այդ արշաւանքը, ու յետոյ փորձուած Հայաստանի հողին վրայ ու դպրութիւններու մէջ, ան պիտի աշխուժանար յետագային Պոլսոյ մէջ եւս, արձանագրելով այնպիսի դժնդակ էջեր զորս թղթատելն անգամ սարսուռով կը լեցնէ մեզ այսօր եւ զորս սակայն չենք կրնար աննշմար թողուլ, որովհետեւ ահռնք պէտք է որ չմոռցուին նաեւ մեր օրերուն, երբ դաւանական մոլեռանդը առեն առեն կը խլրտի դեռ մարդոց հոգիներուն մէջ, այնքան փոթորիկներէ եւ ազէտներէ յետոյ ալ:

Մեր պժգանքը անոր համար աւելի բուռն է որովհետեւ Հռոմ իր արբանեակները միշտ ունեցաւ Հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ եւս: Անոր փորձերը բերդը ներսէն գրաւելու համար այնքան ալ ապարդիւն չանցան: Կիլիկիոյ շրջանին ունեցանք հայ թագաւորներ որոնք հաւատացին Հռոմի խոստումներուն, ու կաթողիկոսներ ալ որոնք ակարկուտեան նման անոր հետ՝ Հայ ժողովուրդին բարիք ապահովելու յոյսով: Ու բոլորն ալ խաբուեցան անշուշտ իրենց ակնկալութեանց մէջ: Կաթողիկոսներուն մէջ Մելքիսեդեկն անգամ ունեցանք որ դիջանեցաւ ծախել իր խիղճը եւ պատրիարքներ ալ Պոլսոյ Աթոռին վրայ որ չդիմացան խայծերուն: Ու դեռ որքա՜ն հայ մեղսակիցներ Հայ Եկեղեցւոյ դէմ սարքուած այդ դաւերուն մէջ, որոնք պատճառ պիտի դառնային Աւետիք Պատրիարքի սպանութիւններուն ու ի վերջոյ անոր եղերական վախճանին, եւ միւս կողմէ գոհերու՝ ինչպէս սա տարաբախտ Կոմիտաս քահանան՝ զոր կաթոլիկ քարոզութիւնը թուրք դահիճին պիտի հասցնէր՝ սուրբերուն կարգը դասելու համար յետոյ զայն:

Դաւանական վէճերը որոնք երբեմն կը փոթորկէին Պոլսոյ հայ կեանքը՝ եղրայրասպանց մոլուցքի մը վերածուելով չատ յաճախ, իրենց ամօթը հասցուցին մինչեւ մեր օրերուն: Դաւանական կիրքը միշտ վառ մնաց մարդոց հոգիներուն մէջ՝ ի հեճուկս ազէտներուն որոնք զգեանեցին Հայ ժողովուրդը: Արեւմ ներկուեցաւ Հայոց Աշխարհը, ամբողջ ժողովուրդ մը խողխողուեցաւ իր օճախին մէջ,

հազար ափերու վրայ տարտղնուեցաւ Հայ ժողովուրդի մնացորդացը, եւ դեռ մարդիկ կան որ կը հրահրեն դաւանական փցուն հակաճառութիւնները:

Եթէ նկրելի էր երբեմն մարդոց միամտութիւնը Հռոմէն բարիք սպասելու Հայ ժողովուրդի դառին համար եւ յանուն այդ բարիքին ուրանալու իրենց պապերուն հաւատքը, այսքան յուսախաբութիւններէ եւ ազէտներէ յետոյ արդէն ոճիր կը դառնայ դաւանական կիրքեր չարունակել զրգռել Հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ եւ խրամատ բանալ փոքր ժողովուրդի մը ներսը, որ հոգեկան միութեան պէտք ունի առաւել քան երբեք՝ գլուխ հանելու համար իրեն վիճակուած մեծ առաքելութիւնը: Պոլսոյ անցեալով զբաղող մը համար նուիրական պարտք մըն էր ուրեմն մատնանշել դաւանական վէճերը եւս որոնք փոթորկած են երբեմն հայ կեանքը եւ սեւ էջեր թողած Պոլսոյ հայ պատմութեան մէջ:

Մարդ կը չուարի սակայն երբոր փորձէ զբաղիլ Պոլսոյ հայ դպրութով: Հակասութեանց ամբողջ աշխարհ մը փռուած է առջիդ, ու դուն չես գիտեր ինչ բան կռուան ունենաս հարազատ գիմագիծը տալու համար այս տարօրինակ դպրութին: Հակասութեանց աշխարհ մը նախ դպրութը ինքը, այլազան տարրերու խճանկար մը որ նոր դիծ ու երանգ ստացած է ամէն դարու հետ, չարան մը բազմազան սերունդներու՝ որոնք կը հերքեն յաճախ գիրար, եւ խառնարան պէս պէս մտայնութեանց, բարքերու, որոնք քեզ կը չփոթեցնեն եթէ փորձես մէկ յայտարարի բերել զիրենք: Աւելցուցէք եւ խայտարղէտ կարծիքները որոնցմով մարդիկ ցարդ զատած են զայն, յօրինելով դպրեւանքներու եւ պարսաւներու ամբողջ բաւիղ մը որ քեզ կը մոլորեցնէ որքան ալ ջանաս անոնց ճանկին մէջ չիյնալ:

Ամիրաներու, ազաներու եւ էֆէնտիներու քաղաք էր Պոլիսը, բայց հոն չնչեցին նաեւ խոնարհ խաւերը: Մարդոց կոզքին որոնք ատրճան էին ժամուն, ու կը սիրէին իրենց դէմը բարեւ կեցնել տէրտէրներն ու վարժապետները, համեստ մարդոց դաս մը եւս կար որոնք հայ բարքերը դարերով անեղծ պահեցին ընտանեկան իրենց յարկէն ներս: Որոնք կապուած մնացին հայրենի աւանդութիւններուն, վառ պահեցին միշտ իրենց դպրոցն ու եկեղեցին: «Անմահ բարերար»ներու քովն ի վեր որոնք փչրանք նետեցին Հայ ժողովուրդի կարիքներուն՝ էգան նաեւ համեստ գանձանակները որոնք ամոքեցին այդ կարիքները:

Հոսհոսաններու քաղաք էր Պոլիսը, բայց չուտ մը բռնկող ու չուտ մը ամքող այդ բազմութեանց քովն ի վեր հայ գրչի ու մտքի

անխոնջ մշակներ ալ եղան՝ որոնք աչխեցան ու մաքառեցան, գմայլելի լեզու մը թողուցին իրենց յաջորդներուն, բարձունք հանելցին հայ գրականութիւնը: Մեծապատիւ մատրացկաններ եղէ երբեմն եղան, եթէ եղան պաղատասար ապրարներ ու Մանուկ ապաներ՝ եղան պարոնեաններ ալ:

Տիրացուներու քաղաք էր Պոլիսը, բայց ան պահեր ունեցաւ ուր թեւ առաւ հոգւոյն, բեմ ու մամուլ առեղծեց, գպրոց ու ընթերցարան սփռեց թաղէ թաղ:

Գաւառն խորթ նայեցաւ յաճախ Պոլիսը ու արհամարհեց պայն: Բայց ի վերջոյ ո՞վ էր որ արձագանգ առաւ գաւառի ճիչին, եղբայրացաւ անոր կսկիծներուն հետ, լոյս տարաւ գաւառ:

«Երջանկութեան Սեմ»ն էր Պոլիսը եւ մխիթոյն առեն գարխոհերուն քաղաքը: Վաչխառուն եւ սեղանաւորը կը վխտային հոն, բայց եւ որքա՜ն պանդուխտներ խաներուն անկիւնը: Գաւառէն Պոլիս չառերը եկան կրպակ բանալու, խարէլու-խաբխբելու, ամբար պառնալու համար. բայց եւ որքան խեղճեր որոնք առաքինութեամբ բեռ կրեցին պառառ մը հայ գրկելու համար իրենց երախաներուն, ու մարեցան խանի մը անկիւնը:

Սուլթաններու քղանցքը լղոզ մարդոց քով ի՛նչ ճմարիտ հայեր ալ առաւ սակայն Պոլիսը: Մանկավարիկներ, սարուկներ, եւ անչուչա ուրացողներ ալ ծնցուց իր ծոցէն՝ բոլոր մեր միւս պատութիւնները պէս, բայց փոխարէն հոգիի տէր այնքան մարդիկ ալ, նոյնիսկ իր ամէնէն գժնդակ պահերուն: Դրան մարդոց մէջ եղան այնպիսիները որ իրենց ժողովուրդը մոռցան, բայց եւ քանիներ նոյն այդ մարդոց մէջ որոնք տէր կանգնեցան, անվեհեր ու խիզախ, Հայ ժողովուրդին ու անոր գաղին:

Երբոր կը սկսինք Պոլիսը պատմել՝ մեր մտքին մէջ կը խուժեն բոլոր այդ հակասութիւնները ու մեզ կ'ահաբեկեն պահ մը բացատրական գիծերը որոնք թաւալեցին անոր հինգ դարը. բայց յանկարծ հարցում մը կը ցցուի մեր ուղեղին մէջ.

— Հապա՞ եթէ եղած չըլլար այն միւս Պոլիսը...

Պոլիսը նժարը գրած եւ գայն քաւարանէ մը անցուցած առեն՝ չմոռնանք նաեւ այդ միւս Պոլիսը...

Ա.

«ԳԻՐՔ ԾՆՆԴՈՑ»

1.

ԲԻԶԱՆԴԻՈՆԻ ՀԻՆ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԻՔԸ

Դժուար բան է կազմել հայ գաղութներու գիրք-ծննդոցը: Անոր համար նախ որ մեզ ապրիլներ կը պակսին գանելու համար առաջին հայերու հետքը գանազան գաղութներու մէջ: Եւ յետոյ մինչեւ այսօր ալ պարզ չէ մեզմէ չատերուն համար թէ ինչ պէտք է համարել գաղութ ըսելով: Գաղո՞ւթ պէտք է հաշուել, օրինակ, հայերու որեւէ համախմբութիւնն օտար երկինքի մը տակ: Կը թուի թէ չատ չափազանցութեան կ'երթանք գաղութ անունը տալով գանազան երկիրներու մէջ մարմին առած մեծ թէ փոքր առհասարակ բոլոր հայ կորիզներուն: Սիսլ պիտի ըլլար անոնց բոլորն ալ գաղութ սեպել, քանի պատմութեան չեն ներկայանար անոնք արդէն կազմուած իբր համայնք, առաւել կամ նուազ հայ դիմագծութեամբ: Նման համայնքներ հին օրերուն կրնային առաջացնել առաւելապէս եկեղեցիներու չուրջ: Մեզի ծանօթ հայ գաղութներու ամբողջ շրջանին եկեղեցին էր որ միակ կապը կը մնար ցիրուցան հայութեան մէջեւ, հայ դիմագիծ տալով գանազան ափերու վրայ գոյութիւն առնող այդ համայնքներուն, ու անոնց մէջ գիմացնելով հայրենի աւանդութիւնները, սովորութիւնները, ինչպէս եւ լեզուն: Եկեղեցին էր գարձեալ որ կապուած կը պահէր գանոնք մայր գանգուածին հետ, ու համուրջ կը գառնար գաղութէ գաղութ:

Ճիշդ է որ աչխարհի քարտէսին վրայ չատ չատ կազմուած են հայ բջիջներ որոնց պակսած է հայ ազօթատեղին, ինչպէս էին՝

օրինակ՝ հալածանքներէն փախելով օտար երկիրներ ապաստանող հայ բազմութիւնները, որոնք համախումբ ապրած են ի սկզբան ու պահպանած են որոշ առեն իրենց հայ դիմագիծը, կամ այն առեւտրական կայաններէը զոր ստեղծած են հայ վաճառականները աշխարհի զանազան կէտերուն մէջ՝ իրենց հոգեկան կապերը առանց խզելու մայր ժողովուրդին հետ, եւ փորձելով հայ կեանք ստեղծել եւ իրենց չուրջը: Բայց անոնցմէ ոչ մէկը չէնչեց երկար: Ամանք խառնուեցան չուտով տեղական ժողովուրդներուն, ձուլուեցան, հատան: Ուրիշներ կայան փոխեցին, ցրուեցան, տարբրաւծուելու համար իրենց կապին բնիկ տարրին մէջ: Տոկացին միայն անոնք որոնք հնարաւորութիւն ունեցան իրենց հոգին կապուած պահելու մայր պանդուածին հետ, ու դիմացնել իրենց աւանդութիւնները: Ու Հայ Եկեղեցին էր զարձեալ որ մեծ դեր կատարեց այդտեղ:

Պոլիս մէկն էր այն հայ զազութներէն որոնք կրցան դիմանալ:

* * *

Պոլիս զազութ մը չէր՝ բառին սովորական իմաստովը: Գաղութ էր այն հասկացողութեամբ միայն որ հայ պանդուած մըն էր հայրենի երկրէն հեռու: Այլապէս ան զազութէ աւելի բան մըն էր, անսակ մը հայ աշխարհ հայ հոգին հեռու, որ բազկերակը պիտի դառնար պահ մը հայ կեանքին երբ ամէն ինչ խամրէր հայ հոգին վրայ: Ճշմանկար մը պիտի դառնար պահ մը ան՝ ուր պիտի պային բոլոր հայ դաւառները իրենց բարքերը բերել, իրենց աւանդութիւններէն, իրենց բարեները, հետքեր իրենց ընտանեկան սովորութիւններէն, իրենց բառէն: Վառարի ափերուն վրայ Հայաստանի մը մանրանկարը պիտի ստեղծուէր այդպէս, ուր անընդհատ աւիշ պիտի դար հոսէր դաւառէն, եւ որ միշտ պիտի ազատագուէր ու միշտ պիտի թարմանար:

Պոլիսը պիտի չկրնար սակայն կատարել դերը զոր իրապէս կատարեց, եթէ ան մայրաքաղաքը չըլլար Թուրքին: Գաւառի համար Պոլիսը պիտի դառնար տեսակ մը ապաւէն, ուր պիտի խուժէին բոլոր կարիքները դարման գտնելու յոյսով, բոլոր ցաւերը, բոլոր յոյսերը: Պանդուխտներով պիտի լեցուէին Պոլսոյ խաները, ու հայ տասպանքը պիտի գար ցուցապրուէր եկեղեցիներու բակին մէջ: Գաւառը Պոլիս պիտի խուժէր որպէսզի բախտ ալ փորձէր, ու դերը չիներ իրեն տակաւ: Պոլիս այս կերպով մայրաքաղաք գարձաւ Հայուն ալ: Հայը ինքն ալ ունեցաւ հոն իր աւազանին, — իր ամիրաները, որոնք կրճնած մէյ մէկ փաչայի՝ իրենց կարգին իրենք ալ մէյ մէկ արքունիք ստեղծեցին ու արբանեակներու իրենց բանակը, որ կը տեւէր որքան ամիրան, իսկ ամիրան կը տեւէր՝ որքան տեւէր իր փաչան:

Պոլիս սակայն իր կատարած այդ դերը առաւելապէս կը պարտի Պատրիարքական Աթոռին զոր պարապանները ստեղծեցին հոն: Այդ Աթոռը կապը պիտի հանդիսանար պետութեան եւ իր հայ հպատակներուն միջեւ, ու ամբողջ հինդ զար իրեն պիտի կապէր Հայ ժողովուրդի բախտը: Ան պիտի դառնար ոչ միայն հոգեւոր կեդրոնը Օսմանեան կայսրութեան բոլոր հայերուն, այլեւ պիտի փորձէր վարել նաեւ Հայ ժողովուրդի ճակատագիրը, արհամարհանքով նայելով յաճախ Հայ Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան վրայ, եւ ջանալով նոյնիսկ իր ազդեցութեան տակ պահել զայն: Քիչ չէ պատահած որ Պոլսոյ Աթոռը իշխէ էջմիածինին, իրեն ենթարկէ երուսաղէմը, առաւելի մէջ թողու Կիլիկիան, իսկ Աղթամարը հաշուի իսկ չառնէ: Օսմանեան գահը գահ բրած եւ իրենց՝ Պոլսոյ պատրիարքները յաճախ են փորձած բացառիկ դերք տալ իրենց Աթոռին որուն տիրանալու համ իրարմէ խլելու համար մղուած կռիւները հատորներ կրնան լեցնել:

Պոլիս իր փառքը կարեւոր չափով մը պարտական է նաեւ դերքին զոր կը դրաւէր ցամաքներու եւ ծովերու հանդիպման զմայլելի այդ կէտին վրայ: Երբոր ցամքեցան առեւտրական բոլոր միւս ճանապարհները որոնք Արեւելքը կը կապէին Արեւմուտքին եւ փոխադարձարան, Պոլիս հանդիսացաւ առեւտուրի մեծագոյն կայանը հսկայ կայսրութեան մը համար, ու իր ծոցը համախմբեց ինչպէս առեւտուրի մարզիկը՝ նոյնպէս եւ բոլոր անոնք որոնք իրենց բախտը փորձելու ապարէդ կը փնտռէին: Այդպէս էր որ հայ առեւտրականներու նաեւ գանց մը պիտի կազմուէր Պոլսոյ մէջ, մեծատուններու ամբողջ փաղանգ մը որ իր կարգին տակաւ ծնունդ պիտի տար քաղքենիներու դասի մը, որ, Ասիայէն բխած, Եւրոպայէն չափիկ պիտի փոխ առնէր, մինչ քանի մը քայլ անդին բովանդակ գաւառ մը պիտի հեծէր թշուառութեան մէջ: Հարստացաւ Պոլիսը ու ամբարտաւանացաւ, ինչպէս քիչ մը անդին պիտի ուռճանար ու սնքաբ Զմիւռնիան եւս, չնորհիւ Յունիականին, ինչպէս պիտի պարարտանային եւ յոխորտային, աւելի անդին, հայկական Թիֆլիսն ու Բագուն, իրենց հին տրեխները պահ մը մոռցած բոլորն ալ, ու քամահրելով ցնցոտիները զոր դեռ կը հագնէին մարզիկ գիւղին մէջ:

Եւ սակայն նոյն այդ Պոլիսը, իր բիծերուն ու մեղքերուն հակառակ, հայ կեանքի մէջ բացառիկ դեր կատարեց ամբողջ հինդ զար: Ի հեճուկս կռիւներուն որոնք խաղաղ չձգեցին երբեք Պատրիարքական Աթոռը, գաւանական վէճերուն որոնք սեւցուցին այդ հինդ զարերու պատմութեան չատ մը էջերը, ի հեճուկս նաեւ ամիրաներուն, ազատներուն ու էֆէնտիներուն՝ որոնք փոխնիփոխ իրենց ամբարտաւանութիւնը փռեցին հայ եկեղեցւոյ բակին մէջ, Պոլիսը միշտ ունեցաւ թիւնը փռեցին հայ եկեղեցւոյ բակին մէջ, Պոլիսը միշտ ունեցաւ նաեւ խաւ մը որ սէր մնաց հայ աւանդութիւններուն, նոյնացաւ Հայ ժողովուրդի յուզումներուն հետ, ու փորձեց զարթօնքի այն մեծ ճի-

ղը, որ պիտի դար հորիզոն բանալ հայուն, բարձունք առևդնել հայ մշակոյթի բոլոր մարզերուն վրայ, հայ դառին ի սպաս դնել քանի մը սերունդ:

Պէտք չէ որ այդ Պոլիսը մոռնայի:

* * *

Պոլսոյ հայ կեանքին հինգ դարերուն դննութեան անցնելէ առաջ անհրաժեշտ էր կանգ առնել պահ մը Պոլսոյ հայ դպրութիւն ծագման վրայ, նկատի ունենալով որ մինչեւ օրս ալ դժբախտաբար չէ լուսաբանուած լրիւ, հնարելով որ առանց այդ սկզբնական շրջանի պարզաբանութեան՝ անկարելի էր ըմբռնել կեանքը դպրութիւն մը որ ամբողջ կէս հազարամեակ Հայ ժողովուրդի հոգեւոր ու ազգային կեդրոն է հանդիսացեր, խանձարուրն է եղեր արեւմտահայ աշխարհաբարին ու առնուազն չունէ առած գրականութեան:

Մադաթիա Օրմանեան անդամ, որ, իրրեւ Պոլսոյ նախկին պատրիարք, պէտք էր շատ մանրակրկիտ ուսումնասիրած բլլար Պոլսոյ հայ դպրութիւնն եւ մանաւանդ Պոլսոյ Հայ Պատրիարքութեան առեղծման պարագաները, մանաւանդ ինչ կը վերաբերի Ֆաթիհ սուլթանի եւ անոր յաջորդներուն կողմէ Հայոց Պատրիարքութեան արուած առանձնաշնորհումներուն, դժբախտաբար շատ հարեւանցի եւ չափազանց դէպքերուն նուիրած իր հատուածներուն մէջ եւ ինչ որ կու տայ այդ առթիւ պարզապէս քաղ մըն է հին աղբիւրներու, որոնք չեն ճշդուած տակաւին վաւերագրերու լոյսին տակ: Այնպէս որ պատկառելի իր երկը՝ «Ազգապատում»ը՝ ուր հայ պատմութեան այնքան չրջաններ ու տուն հետ կապուած այնքան դէպքեր մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան ապարիւղ են եղած, ոչինչ նոր բան կ'ըսէ Պոլսոյ հայ դպրութիւն ծագման մասին:

Հրանդ Ասատուր եւս իր «Կ. Պոլսոյ հայերը եւ իրենց պատրիարքները» խորացած աշխատութեան մէջ(1) դժբախտաբար շատ հարեւանցի կ'անցնի այս հարցին վրայէն: Աւելի շատ հպանցի նօթեր են ինչ որ կ'արձանագրէ հոն, առանց մը կմախք որ թուական ու անուն կու տայ լուռտա, բայց չի խօսեցներ դէպքերը, — կմախք որ բուսական չէ մարդոց ու անոնց գործերուն հետեւելու համար, երբ մանաւանդ, գրի առնուած եւ ապուած համխտան պրպտումներուն տակ, ցոլացած է բազմաթիւ «անհաճոյ» դէպքերու վրայէն ու կանգ առած անցեալ գարու կէսերուն՝ ուրիկ սկսող դէպքերը կրնային աւելի եւս անհաճոյ դառնալ:

(1) «Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան Ազգ. Հիւանդանոցի», Կ. Պոլիս, 1901, էջ 77–288:

Պոլսոյ դպրութին ծագման հարցը ուրիշ շատերն ալ զբաղեցուցած է անշուշտ, առանց սակայն լիովին պարզաբանուած բլլալու: Շրջան մըն է Հայոց Պատմութեան մէջ՝ որուն մասին մեզ հասած աղբիւրները չատ եւ միեւնոյն ատեն չափազանց քիչ են. հայ աղբիւրներ գրեթէ չունինք՝ բացի ինչ ինչ ձեռագրերու յիշատակարաններէն, իսկ ցարդ յայտնուած օտար աղբիւրները լեցուն են հակասութիւններով, ու ասկէ եւս կը չփոթեցնեն մեզ:

Բարգէն Կաթողիկոս, որ յաճախ զբաղած է ինքն ալ Պոլսոյ հայ դպրութին անցեալով, շատ իրաւունք ունէր ըսելու.

«Մատուցիս որոշ կերպով չենք գիտեր թէ Հայերը առաջին անգամ ե՞րբ հաստատուեցան Կ. Պոլսոյ մէջ: (Ինդիրը դանդաղածային դպրթի վրայ է անշուշտ: Վասնզի, ակիզբէն ի վեր հայ ուսանողներ գործուած են Կ. Պոլսոյ մէջ, ինչպէս նաեւ հայ իշխաններ եւ պետական՝ արքունիքին հետ իրենց ունեցած յարաբերութեանց պատճառով:) Այս մասին ինչ տեղեկութիւն որ կայ մեր ազգային պատմութեան մէջ, շատ հին թուականներու չի վերաբերիր: Ակէ գատ ճոխ ու մանրամասն չեն այդ տեղեկութիւնները եւ հայ գաղթականութեան պատմութիւնը կը գառնայ Ժ. դարուն չուրջը»(1):

Առաջին ինդիրը ուրեմն զոր անհրաժեշտ է ճշդել հայ տարրին հնութեան պարագան է Պոլսոյ մէջ: Անհրաժեշտ՝ որովհետեւ առանց ճշդելու սկզբնական կորիզը, անկարելի է ըմբռնել դերը վաճառականներուն որոնք անընդհատ հոսեցան այնտեղ, ամէն մէկը նոր ուրիշ մը բերելով, ամէն մէկը հետք մը ձգելով: Անհրաժեշտ՝ ըմբռնելու համար մանաւանդ ժամանակի ընթացքին միշտ կերպարանք ու դիմագիծ փոխած այն տարօրինակ զանգուածը որ Պոլսոյ գաղութ կը կոչուի:

Ընդհանրապէս Պոլսոյ հայ գաղութին ծագումը ցարդ կը կապին Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմէտի կողմէ Պոլսոյ գրաւման հետ: Ոչինչ պէտք է Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմէտի կողմէ Պոլսոյ գրաւման հետ: Ոչինչ աւելի անհիմն է քան այս ենթադրութիւնը, որ մեզ կը գրկէր Ֆաթիհի կողմէ Հայոց ընծայուած գերքը ըմբռնելու հնարաւորութենէն, եւ յետագային Պոլսոյ գաղութին դերը կը բացատրէր բացառապէս օսմանեան բարեհաճութեամբ: Հիմա արդէն բոլոր տուեալները կան հայ գանգուած փնտռելու եւ գտնելու օսմանցիներէն ալ առաջ:

* * *

Հայերը վաղուց է կային Բիւզանդիոնի մէջ, յաճախ նաեւ հոծ թիւով: Ու շատ բնական էր այդ: Կայսրութիւն մը որուն հետ չփոխ

(1) Բարգէն Եպիսկոպոս, «Կ. Պոլսոյ հայ գաղութին ծագումը եւ հնագոյն եկեղեցին», «Ընդարձակ Տարեցոյց», Կ. Պոլիս, 1926, էջ 291:

ունեցած էին Հայերը անոր հիմնադրութեան օրերէն սկսեալ եւ ուր, պանդան չրջաններու, բացառիկ ալ դեր էին կատարած, չէր կրնար հայեր համախմբած չըլլալ իր մայրաքաղաքին մէջ:

Այնպէս որ Բիւզանդիան չատ կանուխէն ճանչցած է Հայը: Սկսեալ այն օրերէն երբ Հռոմ Արեւելքի մէջ իր դերը փոխանցեց Բիւզանդիոնին, այս վերջինն էր որ ժառանգեց անոր յաւակնութիւնները եւս Հայաստանի վրայ, ինչպէս որ Աստանեանք յաջորդելով Պարթեւներուն՝ անոնց դերը պիտի ստանձնէին Հայ ժողովուրդի ճակատագրին մէջ: Հռոմէական–պարթեւական մրցակցութեան տեղ հայ հողին վրայ՝ մարմին պիտի առնէր բիւզանդա–պարսկականը, մանաւանդ 384էն յետոյ երբ Հայ ժողովուրդի երկու ազատ հարեւանները իրենց միջեւ պիտի բաժնէին Հայաստանը:

Այդ օրէն կը սկսէր Հայ ժողովուրդի դարաւոր կապը Բիւզանդիոնի հետ:

Բազմաթիւ էին կապերը դարս Հայ ժողովուրդը ունեցաւ Բիւզանդիոնի հետ: Մեզ չատ հետաքրքրը կը ստանէր անոնց մանրամասնումը: Բաւնք միայն որ քաղաքական եւ պինուորական յարաբերութեանց կողքին՝ դարս Բիւզանդիան բնականաբար պիտի ունենար չըրջանի մը հետ, որուն վրայ կը տարածէր իր ազդեցութիւնը, Հայերն ու Յոյները մշակութային կապեր ունեցան դարեր չարունակ, առանց յիշելու երկու ժողովուրդներու յարաբերութիւնները կրօնական եւ դաւանական դեռնի վրայ, որոնք նոյնպէս դարեր տեւեցին:

Բայց թէ Բիւզանդիոնի մէջ մնայուն դաղութ ունէ՞ր Հայ ժողովուրդը, դժուար է այդ հարցին դրական պատասխան տալ, մանաւանդ ինչ կը վերաբերի յարաբերութեանց սկզբնական չրջանին, եթէ դաղութ չեպենք ուսանողներու հոծ թիւը դոր ե· դարէն սկսեալ հայերը ունէին Բիւզանդիոնի մէջ՝ ինչպէս ունէին, թէեւ աւելի նուազ թիւով, մաւոր ուրիշ կեդրոններու մէջ եւս:

Պարագան կը փոխուի երբ կը հասնինք այն դարերուն, երբ Հայերը իրենք սկսան դեր ունենալ Բիւզանդիոնի կեանքին մէջ, դորձօն մասնակցութիւն բերելով կայսրութեան քաղաքական եւ պինուորական կեանքին:

Արդարեւ մայրաքաղաքի մը մէջ ուր հայ ծագումով ստանեակ մը կայսրեր բազմեցան ու չատ մը կայսրուհիներ, եւ որուն բանակներուն մէջ հայեր բացառիկ դերք ու դեր ունեցան դարերով, անչուչա որ պիտի ունենար մնայուն հայ բնակչութիւն մը իր պատերէն ներս: Կարկառուն այդ դէմքերուն հետ որոնք կու գային դեր ստանձնել կայսրութեան ճակատագրին մէջ, անհնար էր որ Վոսփորի ափերուն վրայ չդային զեռեղուիլ իրենց մօտաւոր ու հեռաւոր պարագաները, ինչպէս եւ ապրակիցներու առաւել կամ նուազ հոծ թիւ մը՝ ի հարկին կռուան դառնալու համար իրենց:

Շրջան մը եղաւ սակայն երբ հայու հետքը չքացաւ կարծես Բիւզանդիոնէն: Այդ այն չրջանն էր երբ հայերը իրենց քաղաքական ու պինուորական ազդեցութիւնը այլեւս չունէին Բիւզանդական կայսրութեան մէջ: Տրամաբանական է ենթադրել որ այդ չրջանին հայերը ոչ կարիք ոչ ալ հնարաւորութիւն ունէին կայսրութեան մայրաքաղաքին մէջ համախմբուելու, մանաւանդ երբ այդ չրջանը կը զուգադիպէր այն դարերուն ուր Բիւզանդիոն բացառական դեր սկսած էր ստանձնել Հայ ժողովուրդի ճակատագրին մէջ՝ ըլլայ իր զգուշաւոր փորձերով Հայ Եկեղեցին քարչ տալու համար Օրթոտոքս Եկեղեցւոյ հովանիին տակ, ըլլայ իր դաւերով Հայ պետութեան դէմ:

Եւ սակայն ինչ ալ եղած ըլլայ հայերու թիւը հայերիւզանդական յարաբերութեանց այդ բոլանդակ չրջանին՝ չէր կրնար ուրոյն համայնք մը կազմած ըլլալ ան: Բիւզանդիոնի անդիջող ոդին ազգային տարրերու հանդէպ, եւ օրթոտոքս մոլեռանդութիւնը չպիտի հանդուրժէին որ հայ համայնքը ազգային դիմագիծ պահէր կայսրութեան սահմաններէն ներս, կամ է վիճակի ըլլար իր ծէսը պահպանելու:

1302ին Սերթատիա դրուած Յայմաւուրք մը, զոր վերջերս ստացած է Վիեննայի Մխիթարեան դրադարանը, ընդօրինակուած է յունարէն Յայմաւուրքի մը հայ թարգմանութենէն կատարուած 992 թուականին Պոլսոյ մէջ, Յովսէփ Կոստանդնուպոլսեցիի ձեռքով, որ դրած է իր կատարած թարգմանութեան յիշատակարանին մէջ.

«Ես անարժանս եւ տգէտս եւ մեղաւոր թարգմանիչս Յովսէփ, ծնեալ եւ սնեալ եւ ծերացեալ յաստուածապահ քաղաքիս Կոստանդնուպոլիս, եւ գհայրենի լեզու եւ գդիր ի տեղիս ուսեալ, ի մերոյ հոռոմ Տօնացոյցէ թարգմանեցի զՁառս կարճառօտի ի թորգոմական բարբառ ի Ն· եւ Ի· թուականութեան Հայոց· եւ էր յԱդամայ ՋՈՇ անցեալ ամաց (991–992)» (1):

Սոյն Յայմաւուրքը առիթ կու տայ Ակինեանի հաւաստելու որ «թէեւ չունինք որեւէ վկայութիւն թէ Կ· Պոլիս հայկական դպրոց գոյութիւն ունեցած ըլլայ ժ· դարու առաջին կէսին, բայց պիտենք թէ կար հոն հայ դաղութ մը ազդեցիկ ոյժով եւ մտաւոր կարողութեամբ»: Արդարեւ ծանօթ է այս չրջանէն Թուխայէլ գրիչ, որ օրինակած է 909ին Աչոտ իշխանի համար հայերէն Աւետարան, որուն յիշատակարանն է· «ՅԾՐ թուականութեանն Հայոց հրամանաւ տեառն Աչոտոյ գրեցաւ Ս· Աւետարանս ի Կոստանդնուպոլիս ի ձեռն

(1) Հ· Ներսէս Ակինեան, «Յովսէփ Կոստանդնուպոլսեցի, թարգմանիչ Յայմաւուրքի», «Հանդէս Ամսօրեայ», 1957, թիւ 1–2, էջ 3:

դյոլովս զարձոյց ի կրօնս իւր, եւ զայլս հալածականս արար» (1)։

ԺԲ. դարու վերջերուն տեղի ունեցած այդ հալածանքը վերջիններէն եղած ըլլալ կը թուի։

«Կոստանդնուպոլիս հայ բնակիչներ ունեցած է Բիւզանդական կայսրութեան առաջին առիններէն, կը գրէ Հրանդ Առաուար։ Առանք յունական ծէսին հետեւելով իրր առանձին հասարակութիւն չէին ներկառուեր։ Բայց ԺԲ. դարուն Կ. Պոլսոյ մէջ կային արդէն Հայ եկեղեցւոյ զաւակ բազմաթիւ հայեր, որոնք սկսեր էին իրր առանձին մարմին նկատուիլ, այնպէս որ երբ 1197ին Ծոպպատիկ պատահէցաւ եւ Հայերը Յոյներէն չարաթ մը եաքը ուզեց Ս. Զատիկը, Յոյները զրոնք արդէն կը հալածէին յունածէս չեզող հայերը, սկսան նեղել զանոնք եւ բռնադատել որ Յունաց ծոները եւ ծէսերը ընդունին։ Գրիգոր Ապիրատ Կաթողիկոսը նոյն տարին Պոլիս գրկեց Ներսէս Լամբրոնացին, սակայն չհրցաւ այդ կրօնական հալածանքը վերջացընել տալ· չատ հայեր յունածէս եղան, եւ չատեր ալ հարկադրուեցան հեռանալ։ Իսկ երբ Պալէոլոգները բիւզանդական մայրաքաղաքը 1261ին վերստին առին Լատիններուն ձեռքէն, որոնք գրաւած էին զայն 1204ին, տ՛ել չջարունակեցին կրօնական հալածանքը Հայոց դէմ, եւ ԺԴ. դարուն սկիզբները Կ. Պոլսոյ մէջ կար արդէն հայ գաղթականութիւն մը, եկեղեցոյս մը ունենալու չափ կարեւոր» (2)։

Լատիններու Կ. Պոլսոյ կայսրութեան տիրած չրջանին (1204–1261), Հայերը խտացան մասնաւորապէս Կ. Պոլսոյ մէջ, մինչդեռ Բիւզանդական կայսրութեան բեկորներուն, ի մասնաւորի Նիկիական կայսրութեան մէջ, հայ գաղութները կը հիւծէին եւ իրենցմէ աններշան հետքեր միայն կը մնային (3)։

Վիլհամ տը Ռուբրիք՝ որ 1253ին, այսինքն լատին տիրապետութեան մէջտեղին Կ. Պոլիս այցելած է՝ իր ուղեգրութեան մէջ կը պատմէ որ Հայերու հանդիպած է հոն (4)։

Երբ Պալէոլոգները Լատիններուն ձեռքէն Կ. Պոլիսը առին 1261ին, Բիւզանդական կայսրութիւնը ճարճատիլ սկսած էր արդէն։ Անատոլուի եւ Բումելիի չատ մը վայրերը եղած էին իր ձեռքէն, բիւզանդական բանակը զանցառելի ուժ մը կը ներկայացնէր միայն, իսկ ճենովացիները տուն-տեղ եղած էին Բիւզանդիոնի քիթին տակ՝ Գալաթիոյ եւ Բերայի մէջ։

---

(1) «Հաւաքումն պատմութեան վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 133։

(2) «Ընդարձակ Օրացոյց», Կ. Պոլիս, 1901, էջ 77–78։

(3) Արշակ Ալպոյաճեան, «Պատմութիւն հայ գաղթականութեան», Բ., էջ 526։

(4) «Հայրենիք» Ամսագիր, ԺԲ. տարի, թիւ 2։

Այնպէս որ վերստին հաստատուելէ յետոյ Բիւզանդիոնի մէջ՝ Պալէոլոգները այլեւս կը գործեցնէին հալածանքը եւ հայերը վերստին կը սկսէին տառապանալ հոն։

Պալէոլոգներու չրջանին Հայերու կապը Բիւզանդիոնի հետ նոր թափ կը առնար երբոր Միքայէլ Թ. կայսրը (1295–1320) դահակալութենէն տարի մը յետոյ իբրեն կնութեան կ՛առնէր Հեթում Թագաւորին քոյրը Ուիթան(1)*, թէեւ որեւէ ազդեցիկ մեզ լուսաբանուած չէ Հայոց գերը այդ պահուն Կ. Պոլսոյ մէջ։*

Պոլսոյ պրաւումը նախորդող քանի մը դարերու ընթացքին Հայերը կարծես թէ կրկին կ՛աչխուժանան Բիւզանդիոնի մէջ։ Եւ այս չատ բնական էր։ Բիւզանդիոնի «մէջքը կոտրած» էր որպէսզի չարաչահկր հին թշնամութիւնը Հայաստան Հայերուն հանդէպ եւ չհանդուրժէր զանոնք իր մայրաքաղաքին մէջ։

Ալպոյաճեան ակնարկելով այն չորս դարերուն որոնք սկսան Սելճուքներու Հայաստան մուտքով եւ տասն մինչեւ Պոլսոյ գրաւումը Թուրքերուն կողմէ եւ որոնց ընթացքին Հայութեան տուաւ թիւ մը դէպի Արեւմուտք խուժեց, կ՛ըսէ թէ Հայ գաղթականութիւնը ի սկզբան դէպի բիւզանդական հողերը կը խուժէր, բայց յետոյ կանգ առաւ թուերը, երբ «չատ մը հազարաւեր որոնց մէջ Հայերը ամենէն չատ խտացած էին, գաղրեցան բիւզանդական տագչտուածք ըլլալէ» եւ «այն պտղիկ տարածութեան մէջ որ այս չրջանին վերջերը ունէր Բիւզանդիոն, Հայերու մեծ թիւ մը կարելի չէր ունենալ»։ Հայերու գերը, բատ Ալպոյաճեանի, անչքացաւ նաեւ անոր համար որ մինչ ի սկզբան Հայերը կը փայլէին առաւելապէս պինդ-առական ասպարէզի վրայ՝ տակաւ գրաւեցան ազնուականութեան եւ պալատական ծառայութեան մէջ։ «Երկրին անապահով դրութիւնը եւ անտեսական չատ անկեալ կացութիւնը եւս ակլցնելով այս խնդճ վիճակին վրայ, պիտի կարենանք լիուլի համոզում գոյացնել թէ Հայերը՝ ինչպէս նախնեաց չրջաններուն՝ նոյնպէս եւ այս չրջանի սկիզբը, որչափ որ ոգեւորութեամբ բիւզանդական երկիրներ ապաստանած են, այնքան ալ այս չրջանի վերջերը, անկէ հեռացած եւ հեռուէ աչխարհներ գաղթած են», *մանաւանդ երբ Հայոց կացութիւնը գժնդակ կը դարձընէին կրօնական հալածանքները «զորս բիւզանդացիք ընդհանուր կերպով կը գործադրէին ոչ-քաղկեդոնականներու կամ միաբնակներու գէմ»* (2)։

Մոլեռանդութեան ալիքը որով համակուած էր Բիւզանդիոն, կասած էր սակայն կայսրութեան վերջին չրջանին։ Անուր վտանգին

---

(1) Ալպոյաճեան, «Պատմութիւն հայ գաղթականութեան», Բ., Գահիրէ, 1955, էջ 523։

(2) Ալպոյաճեան, անդ, էջ 528։

առջեւ՝ զոր կը ներկայացնէր Թրքական արշաւանքը՝ Բիւզանդիոն աչքերը սոխպուած էր Արեւմուտք յառել: Բիւզանդիոնի կայսեր եւ Յունաց պատրիարքին համակերպութիւնը Եւգինէոս Դ. Պապին մխրճանական փորձերուն՝ առաւելապէս Կաթոլիկ Եկեղեցւոյ եւ անոր միջոցով կաթոլիկ Եւրոպային աջակցութիւնը ապահովելու սիրոյն էր Թրքական վտանգին առջեւ: Նման մթնոլորտի մը մէջ բնականաբար հայ զազութ մը հին օրերու չհամութեան նշաւակ պիտի չըլլար այլեւս Բիւզանդիոնի պատերէն ներս, եւ հետեւապէս հայ զազութ մը պիտի գանէր հոն Ջաթիհ՝ երբ բանի բանաբ քաղաքին դռները:

2.

ՀԱՅԸ ՁԵՆՈՎԱԿԱՆ ԱՓԻ ՎՐԱՅ

Պոլսոյ հին հայ զազութին մասին խօսած առեն չենք կրնար մոռնալ նաեւ այն հայ կորիզը որ գոյութիւն ունեցած է Բիւզանդիոնի հանդիպակաց ափին վրայ Ջաթիհէն ալ առաջ:

Այդ հայ կորիզը կը գտնուէր Գալաթիա կամ Գալաթա թաղին մէջ, որ ամբողջ երկու դար ձենովացիներու իշխանութեան ներքեւ էր նախ քան Ջաթիհը:

Լեւոն Քեբռական, Արեւելքի կայսրերուն նուիրած իր պատմութեան մէջ զոր յօրինեց շուրջ 1013ին, կը յիշէ արդէն Գալաթա ամբողջ Ոսկեղջիւրի հանդիպակաց ելեւէջին վրայ:

Գալաթան կը յիշէ նաեւ Իպն-Պաթութա արաբ աշխարհագիրը ԺԲ. դարուն:

Միքայէլ Թ. Պալէոլոգ կայսրն էր սակայն (1295–1320) որ զայն 1303ին արամադրեց ձենովացիներուն: Անոնց մրցակիցները, վենետիկցիք, որոնք նոյնպէս կայան ունէին Ոսկեղջիւրի վրայ, հաշտ աչքով չնայեցան իրենց հարեւաններուն, եւ նոյնիսկ վէճեր ունեցան յաճախ անոնց հետ, վէճեր որոնք արիւնալի բախումներու անդամ յանգեցան:

Ձենովացիք խաղաղ չապրեցան նաեւ Բիւզանդիոնի հետ: Միդիւսեի զրաւումը ձենովացիներու կողմէ պատճառ եղաւ որ Անդրոնիկոս Գ. կայսրը (1328–1341), կռուի մեկնելէ առաջ յարձակի նախ Գալաթիոյ վրայ:

Երբ Անդրոնիկոս Գ. կը մեռնէր 1341ին, ձենովացիք այլեւս գօրաւոր դիրքի իրենք զիրենք, միջամտեցին յաճախ Բիւզանդիոնի ներքին գործերուն եւ ընդհարումներ ալ ունեցան անոր հետ:

Այդ շրջանին է որ Վենետիկեան նաւատորմ մը երեւցաւ Գալաթայի առջեւ, եւ դաշնակցած Բիւզանդիոնի կանդակուզէն կայսեր հետ (1341–1355) յարձակեցաւ քաղաքին վրայ, ինչ որ ստիպեց ձենովացիները՝ Թուրքերու սուլթանին, Օրխանի օգնութեան դիմել: Վենետիկցիք հարկադրուեցան պաշարումը լքել եւ մեկնիլ:

Կանդակուզէն ստիպուեցաւ ի վերջոյ դաշինք կնքել 1352 Մայիս 16ին Գալաթայի ձենովացիներուն հետ նորոգելով անոնց նախապէս ունեցած իրաւունքները:

Ձենովացիք սկսան այն առեն ամրացնել Գալաթան, իշխանութեան մը վերածուիլ տակաւ եւ նոյնիսկ զրամ կոխեցին զազանի:

Եւ որովհետեւ Կանդակուզէնի հետ իրենց կնքած դաշնագրին բեմամբ ստիպուած էին անոր օժանդակել ի հարկին, ձենովացիք 1386ին օգնեցին անոր սուլթան Մուրատի զրոհին առեն, ինչպէս որ պիտի օգնէին քանի մը տարի յետոյ ալ երբ Եըլտըրըմ Պայազիտ կ'արշաւէր բիւզանդական հողերուն վրայ:

Լէնկթիմուրի յարձակումը Պայազիտի վրայ՝ Թրքական վրէժխնդրութենէ պահ մը փրկեց ձենովացիները: Լէնկթիմուր նոյնիսկ բնծաներ զրկեց Գալաթա:

Ջաթիհ սուլթան Մէհմէտ՝ որ չէր ուզեր վէճ զրգռել ձենովացիներուն հետ Պոլսոյ վրայ յարձակման նախօրեակին՝ Ապրիանուպոլսէն 1451ին իրաւատութեան ֆերման մը տուաւ Գալաթայի հինգ ազգերուն հետ, — որոնք յիշատակուած են Peroz, Gara, Ayoz, Agortez և Arcaz անուններով եւ որոնք կը կարծուին հայեր ըլլալ:

Եւ սակայն, ինչպէս յայտնի է, ձենովացիք Պոլսոյ զրաւման համար մղուած կռիւներուն առեն օգնութեան հասան Կոստանդինի կայսեր, անոր արամադրելով նաւային ուժ մը ճոխանի ճուսթինիանիի զլխաւորութեամբ, որ, աւա՛ղ, կռիւներու ամէնէն ճակատագրական մէկ պահուն՝ վատօրէն պիտի լքէր կայսրը ու փախչէր:

Բայց միւս կողմէ Թուրքերու Կ. Պոլիսն առնելու միջոցին՝ Գալաթացիք Թուրքերուն հետ միացան, եւ փոխարէն սուլթան Մէհմէտ Բ. ճանչցաւ իրենց ներքին կառավարութիւնը ինչ ինչ չափաւորութիւններով. զրեթէ երկու դար չարունակելէ յետոյ այսպէս՝ հետզհետէ ջնջուեցան անոնց առանձնաշնորհումները (1):

Ձենովան արդարեւ պիտի չկրնար երկար չնչել Պոլսոյ եղերքներուն վրայ: Ջաթիհ կարճ առեն մը միայն հանդուրժեց անոր: Ցետոյ պատմութեան անցան անոր երկու դարերը Բիւզանդիոնի իբրեւ զրացի:

«Ձենովական զազութը, կը զրէ Պելին, շուրջ երկու դարու

---

(1) Հ. Գ. Գալէմքեարեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1911, էջ 80:

ինքնավար դոյութենէ մը կեցոյ, անհետացաւ յոյն կայսրութեան հետ, որուն դէմ պայքարած էր գրեթէ միշտ: Սոյն բախտակից չըրջանին, ինչպէս եւ անկէ առաջ երբ լատիններէն դեռ կը բնակէին Պոլսոյ քաղաքին մէջ իսկ, լատինութիւնը երկու չատ որոշ չրջաններ կը հաշուէ, չրջանը՝ ուր վենետիկ կը դերակշռէր առանց անպատնէշ մրցակիցներ, եւ այն չրջանը երբ ճենովա պարտութեան մատնուց պոլսոյ, այլ մրջոցին, հաստատուած էր իսկ հողին վրայ՝ Գալաթիոյ մէջ, ան այլամերժ ներազեցութիւն մը ունեցաւ, նոյնիսկ կրօնական տեսակէտով: Իր ուժը խորտակուեցաւ ի վերջոյ, բայց քանի որ կաթոլիկ կրօնքը երբեք կապուած չէ քաղաքական պատուարի հետ, չբունակեց ապրիլ, նոյնիսկ Մահմետի կայսրութեան ներքեւ» (1):

* * *

Արդ, Բիւզանդական կայսրութեան խոր օրով՝ Բիւզանդիոնի հանդիպակաց այն եզերքին վրայ, հոն ուր ճենովացիք բոյն դրած էին՝ տակաւ սկսած էր հասունցնալ հայ տարր մը: Քէֆէի կամ Կաֆայի (Թէոդոսիա) չրջանէն հայեր էին ասոնք՝ առեւտրական սերտ կապերով կապուած ճենովացիներուն հետ:

Եթէ հայերը կըցեր էին «Մովային Հայաստան» (Armenia Maritima) մը առեղծել Ղրիմի մէջ՝ ճենովացիներու հետ իրենց ունեցած կապերուն չնորհիւ (2), ու Ղրիմը կապել աշխարհի բազմաթիւ նաւահանգիստներուն հետ, զարմանալի պիտի չթուի որ ասոնք Բիւզանդիոնի դիմացն իսկ առեղծէին կայք մը:

Այսպէս ուրեմն երբ Բիւզանդիոնի հանդիպակաց Գալաթան ճենովացիներու իշխանութեան տակ կ'անցնէր 1303ին, հայ տարրը որ վաղուց է կոր Բիւզանդիոնի մէջ, ճենովացիներէն իսկ քաջալերութիւն դանելով, եկաւ կեդրոնանալ այս թաղը, երբ մանաւանդ ճենովացիք, Յովհաննէս Կանտակուզին կայսեր յաղթելով 1352ին սկսան աւելի եւս ամրանալ հոն, տարածուելով մինչեւ Բերա:

Հայերը կրօնական ազատութիւն պէտք է վայելած ըլլան ճենովական թաղին մէջ, ինչ որ չունէին բուն Բիւզանդիոնէն ներս: Այսպէս չի բացատրուիր անոնց առեղծած հոգեւոր կեանքը Ս. Սարգիս անուն եկեղեցիի մը չուրջ նոյն այդ թաղին մէջ ԺԴ. դարու կէսերէն քիչ յետոյ, երբ նոյնիսկ ճեռագիրներ կ'ընդօրինակուին հոն 1360–1361 տարիներուն (3):

---

(1) Belin, Histoire de Latinité de Constantinople, Paris, 1894, p. 165.

(2) Տես իմ երկը Armenia Maritima, Պուքրէշ, 1943:

(3) Ա. Ալպոյաճեան, «Պատմութիւն հայ դպրոցի», Ա., էջ 372:

Հայ տարրը տակաւ տեւապացաւ Բիւզանդիոնի ճենովական թաղին մէջ, իրեն կորիզ ունենալով կաֆայէն եկողները: Կաֆայի եւ ուրիշ քաղաքներու հայոց նիւթական ճեռնտուութեամբ էր որ արդէն 1389ին «եղեւ սկիզբն չինութեան Սրբոյ Լուսաւորչին ի Գալաթիա, որ յանուն Սուրբ Գրիգոր Հայոց Մեծաց Հայրապետի», եւ դեռ Պոլսոյ Թուրքերու կողմէ գրաւումէն քիչ առաջ, 1436ին, պիտի վերաչինէին Գալաթիոյ հայերը:

Հայերու ուրիշ հոսանք մը Ղրիմէն Գալաթիա խուժած պէտք է ըլլայ 1391ին երբ Թոխթարները եկան տիրել Թեոդոսիոյ: Թուական տուեալները մեզ կը պակսին տակաւին այդ մասին:

Իսկական զարգացում տակաւին Պոլսոյ գրաւումէն յետոյ է որ պիտի կազմուէր տալիաններու նոր մայրաքաղաքին մէջ:

* * *

Թէ ինչ գաւանանքի կը պատկանէին Գալաթայի հայերը՝ մէկն է այն դժբախտ հարցումներէն որոնք տակաւին տակաւին վէճ կը գրգռեն հայ եւ հայ-կաթոլիկ բանասէրներու միջեւ, զուտ պատմական բնոյթ կրող խնդիրներու մէջ անգամ գաւանական կիրքեր հրահրելով:

Գալմ՛քեարեան ապացուցանելու համար որ Քէֆէի հայերը մեծ մասամբ, եւ հետեւաբար նաեւ Գալաթիա հաստատուածները կաթոլիկ էին, ի միջի այլոց կը յիշէ հետեւեալ փաստերը.

«Գալաթիոյ ճենովական իշխանութիւնը Քէֆէի իշխանութեան հետ միասին՝ բուն ճենովայի հասարակապետութեան ենթարկեալ էր: Քէֆէի Պօղոս հիւպատոսը (Paolo Imperiali), որ այնչափ փոյթ ունեցաւ Քէֆէի հայերը Հռոմայ միութեան բերելու 1433–1440, չէր կրնար, ինքը կամ իր կառավարութիւնը, անփոյթ ըլլալ Գալաթիոյ հայերուն մասին, եթէ ասոնք արդէն կաթոլիկ եղած չըլլային:

«1451ին Գալաթիոյ ճենովական իշխանութեան եւ Մահմուտ (ուզդկ Մեհմէտ) Բ.ի միջեւ հաստատուած դաշնագրին մէջ կը կարգայ՝ «իշխանք եւ պատգամաւորք Գալաթա քաղաքին՝ Պերոզ, Գարա, Այոց, Ագորթէս եւ Արքայ» (Peroz, Gara, Ayoz, Agortez, Arcaz, համ. Պելին, 154): Այս բոլոր երեւոյթին հայապետները, եթէ կաթոլիկ չէին, կարելի չէր որ Գալաթիոյ չերմեռանդ լատինները, որոնք Քէֆէի պոմինիկեան եւ փրանկիսկեան քահանաներու ձեռքն էին, զանոնք իրրեւ իրենց ներկայացուցիչները ընդունէին» (1):

Բնական էր որ կաթոլիկները ալ պահանջէին Գալաթիոյ հայ պա-

---

(1) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1911, էջ 470:

դուքին մէջ՝ ինչպէս որ կային Արիմ, ուրկէ եկեր էին Ղալաթիոյ հայերը։ Բայց այդ պարագան չ'ենթադրեր բնաւ որ կաթոլիկ էր ամբողջ համայնքը, մանաւանդ երբ, ինչպէս պիտի տեսնենք, հայկական էին անոր կառուցած եկեղեցիները, եւ հայ եպիսկոպոսներ կու պային դայն հովուել։

3.

ԲԻԶԱՆԴԻՈՆԻ ՄԷՋ ՀԻՆ ՀԱՅ ԱՂՕԹԱՏԵՂԻՆԵՐ

Երկրորդ խնդիրը՝ որ Պոլսոյ հայ գաղութի պատմութեամբ զբաղողները չահագրգռած է՝ այն հարցն է թէ ե՛րբ է հիմնուած առաջին հայ եկեղեցին Պոլսոյ մէջ։ Այդ պարագան նշանակութիւն ունի մանաւանդ անոր համար՝ որ կը բացատրէ նաեւ հայ տարրին վեհեցման հանգրուանները քաղաքի մը մէջ, որ մայրաքաղաքն եղաւ յաջորդական կայսրութեանց։

Միքայէլ Ասորի պատմիչը ակնարկութիւն մը ունի Պոլսոյ մէջ հայ եկեղեցւոյ մը անդրադարձի պատճառին.

«Մինչեւ Ալեքսիս Ա. կայսեր օրերը (1081–1118) մեր (Ասորւոց) ազգը եւ Հայոց ազգը մէկ մէկ եկեղեցի ունէին Կ. Պոլսոյ մէջ, եւ իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ մէջ կային քահանայ մը, աշխարհական վաճառականներու մարմին մը, եւ ուրիշներ»։ Պատմիչը կ'աւելցնէ թէ ասորի քահանայի մը դրպարտութեան վրայ թէ Կ. Պոլսոյ Ասորիները եւ Հայերը Թուրքերու հետ յարաբերութիւն կ'ընեն, կայսրը բարկացաւ, եւ անոր հրամանով այրեցին երկու եկեղեցիները, արտաքսեցին երկու քահանաները, իսկ ժողովուրդին մնացածը մեծ մասամբ հերետիկոս եղան» (1)։

Բարձէն եպիսկոպոս արտատպելէ յետոյ այս մէջբերումը կ'աւելցնէ թէ «Ալեքսիս Ա.ի հրամանով կամ մոլեռանդութեամբ հրդեհուած եկեղեցին — հաւանաբար փայտաշէն չինուածք մը — պոյսութիւն ունէր Թ.–Ժ. դարերու միջեւ, եթէ ոչ աւելի կանուխ» (2)։

Ցետոյ աղբիւրները կը լռեն հայ աղօթատեղիներու պոյսութեան

(1) Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199). Editée par I.-B. Chabot. Paris, 1905, p. 185.

(2) Բաթգէն եպ. «Կ. Պոլսոյ հայ գաղութին ծագումը եւ հնագոյն եկեղեցիներ», «Ընդարձակ Տարեցոյց», Կ. Պոլիս, 1926, էջ 294։

մասին բիւզանդական մայրաքաղաքին մէջ։ Տարաժամ ակնարկութիւններ որոնց առեն առեն կը հանդիպինք հետեւ են կռուան դառնալէ մեզի։

Ինճիճեան կը գրէ օրինակ.

«Իսկ առ ժամանակօք ակրութեան Ցունաց՝ յիշատակի ի կոստանդնուպոլիս լեալ մենաստան, Հայոց անուամբ, յուներէն Առմէնիաուօն, յորում Լեւոն արդել գիծփոս. յիշեն զայս մենաստան Զոնարա, Սկիլիձիս, անանուն հեղինակն Քօմպէնդիպան, եւ Լեւոն գրամատիկ, այլ պատճառ անուանակոչութեան ոչ ոք գիտէ. կարծէ Տիքանք՝ թէ սակս բնակութեան հայոց կրօնաւորաց ի նմա՝ ի սկզբան անդ, կոչեցաւ այսպէս» (1)։

Հարեւանցի այս նօթերը արեւէ փաստի չեն տանիր սակայն մեզ, եւ հետեւաբար աւելի նոր օրերու պէտք է դալ փաստեր գտնելու համար։

Առաջին հայ եկեղեցին՝ որ կը յիշատակուի աւելի ստուգապէս՝ պոյսութիւն ունեցած է Բիւզանդիոնի հանդիսակաց ափին վրայ, Ղալաթիոյ մէջ։ Այդ մասին մեզ հասած տեղեկութիւնները արդէն գոնէ կ'ելլեն ենթադրութեանց սահմանէն։

Հայերէն ձեռագրերու յիշատակարանները՝ որոնք այնքան վճռական փաստեր մեզ տուած են եւ կու տան մեր պատմութեան ամէնէն մոտյլ ու չփոթ դարերուն մասին՝ մեզ օգնութեան կը հասնին հոս ալ։

Գալատիոյ կարմիր վանուց ձեռագիրներուն մէջ՝ քան Բարձէն կաթողիկոսի ցուցակին՝ «Բերականութիւն եւ մեկնութիւն քերականի եսայեայ Նչեցւոյ եւ մեկնութիւն բառից Դաւթի փիլիսոփայի» խորագրով ձեռագիր մը կայ արդարեւ որուն յիշատակարանը կ'ըսէ.

«Գրեցաւ ի թուին Հայոց ՊԺ (1361) ի կոստանդնուպոլիս ի մօտ ի Ղալատան ընդ հովանեաւ Սուրբ Սարգսի ի հանդիպումն ճանապարհի մեզ յերուսադէմայ ի Ղրիմն։ Քրիստոս Աստուած ... երկնապարհի մեզ յերուսադէմայ ի Ղրիմն։ Քրիստոս Աստուած ... երկնից արքայութեան արժանի առնէ զօրինակիս գրողն զկիրիան վարդապետն եւ զաշակերտն նորին Սէթ վարդապետն եւ զեղբայրն Աւետիս ... եւ զմեզ զծոզս Ստեփաննոս անարուեստս եւ փծուն գրչի մերոյ Թոզութիւն պարզեւեսցի» (2)։

Ս. Սարգիս անուամբ եկեղեցւոյ մը նախնական պոյսութիւնը կը հաստատուի նաեւ ուրիշ յիշատակարանով մը՝ որ կը գտնուի Վիեննայի Մխիթարեանց մօտ պահուած ուրիշ ձեռագրի մը մէջ.

(1) Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի», Եւրոպա, հատոր Ե., 1804, վենետիկ, էջ 134։

(2) Տօքթ. վ. Թորգոմեան, «Երեմիա Զէլէպի», Բ. հատոր, էջ 484։

«Արդ եղեւ զրաւ զրութեան սորա ի յաչխարն Ցունաց ի քաղաքս կոստանդնուպոլիս, ընդ հովանեաւ Ս. Սարգսի, ձեռամբ Աստուածատուր Աբեղայի, ի թուականին ՊԹ (1360)» (1):

Ս. Սարգիս եկեղեցիին մասին եղած յիշատակութեան ակնարկելով Օրմանեան կ'ըսէ թէ «Ս. Սարգիս անունը վատահութիւն կը ներշնչէ թէ յունական եկեղեցի մը չէ. յիշուած տարին (1360) կ'երեսայ այն չրջանին երբ հայերը աւելի լատիններու վրայ կը կրթնէին, եւ յոյներ՝ հայերը իրենց մօտենալու ջանքեր կ'ընէին». բայց կ'աւելցնէ «թէ այդ Ս. Սարգիս եկեղեցին ուրիշ կոդմէն ծանօթ չէ, եւ տեղն ալ ճշդել դժուար է» (2):

Այնուամենայնիւ որոշ է սակայն որ Ս. Սարգիս եկեղեցին կը գտնուէր Ղալաթիոյ ճենովական թաղին մէջ, բայց հաւանական չէ որ անոր հողին վրայ իսկ չինուած ըլլայ յետագային Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին, քանի որ, ինչպէս այս վերջին եկեղեցւոյ մասին մեզ հասած յիշատակարանը կ'ըսէ, անոր հողը ի նարոյ գնուեցաւ Կոմս կամ Կոդմա անուն խրիմցի հայու մը կողմէ:

* * *

Կ. Պոլսոյ ամենահին հայ եկեղեցին՝ որ մեզ ծանօթ է աւելի եւս անվիճելի կերպով՝ Ղալաթիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին է: Ան կառուցուած է Կ. Պոլսոյ առումէն առաջ, երբ Ղալաթիա ճենովական թաղ մըն էր բուն Բիւզանդիոնի դիմացը, եւ ուր, ինչպէս տեսանք, հայ տարր մը գոյութիւն ունէր վաղուց, իրրեւ տեսակ մը ենթատուգութ Խրիմի հայ գաղութին:

Երկար տարեն այն կարծիքը կը տիրէր թէ Ղալաթիոյ հայ եկեղեցին կառուցուած է Կ. Պոլսոյ առումէն 18 տարի առաջ միայն, այսինքն 1435–1436ին, Կոմս կամ Կոդմա անուն Կաֆացի հայ վաճառականի մը կողմէ, նախապէս ճենովացիներէն գնուած հողի մը վրայ:

Այդպարեւ Ղալաթիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի մուտքին վերեւ փորագրուած արձանագրութիւնը սակայն կը սկսի.

«Ի սկզբան կառուցաւ սուրբ տաճարս յանուն Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի մերոյ ի Հայրապետութեան Հայոց Տեառն Թէոդորոսի սրբազան կաթողիկոսի եւ ի պատրիարքութեան Սրբոյ Երուսաղէմի Տեառն Եսայեայ Արքեպիսկոպոսի առաջնոյ. գնեալ տեղիս սրբոյ տաճարին ի ճենովացւոց Կոմս անուն բարեպաշտ վաճառականի ուրումն Քէֆէ քաղաքին Ղրըումու, յամի Տեառն 1436»:

Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան իր «Սամպոյայ պատմութեան» մէջ ակնարկելով Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ չինութեան՝ կ'ըսէ.

«Զսա չինեն կաֆայեցի՝
պաղիրկեանքն յանուն նախնական,
...Թիւն ութն հարիւր ութսուն հինգ (1436)՝
ընդ Ցունաց տիրապետութեան»:

Երեմիա Չէլէպին վերլուծողներէն ոմանք ենթադրած են թէ «յանուն նախնական» բացատրութեամբ Երեմիա ուզած է ցոյց տալ թէ եկեղեցին կառուցուած է նախապէս հոն գոյութիւն ունեցող Ս. Լուսաւորիչ անուամբ հին եկեղեցւոյ մը տեղը: Բժ. Վ. Ց. Թորգոմեան ուրիշ օրինակի մը վրայէն կ'ուղղէ այդ բառերը «յԱնուոյ նախնական», որով Երեմիա պէտք է ուզած ըլլայ նշել Խրիմի հայ գաղութին ծագումը Անիէն:

Իսկ ըստ Ինճիճեանի՝

«(Ի Ղալաթիա) մի եկեղեցի է Հայոց, զոր նախ առաջին չինեցաց Կոմս անուն վաճառական ոմն, որոյ եկեալ ի Քէֆէ քաղաքէն Ղրըմու ի Սամսպոլ ի 1391, ի կաթողիկոսութեան Տեառն Թէոդորոսի, էառ տեղի ի ճենովացւոց Ղալաթա քաղաքի, եւ անդ ի թուականին ՊՅԵ (1436) կառոյց զայս եկեղեցի յանուն Սրբոյ Լուսաւորչի. իսկ զարբին ոմն Աւետ անուն կառոյց զսեղան սրբոյ Խաչին որ առ նովաս...» (1):

Պալաթցի Սարգիս գպիր եւս իր ձեռագիր Տեղագրութեան մէջ կ'ըսէ.

«(Եւ անդ ի Ղալաթիա) եկեղեցին Հայոց յանուն Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին: Զոր սկսեալ է ազգ մեր ի թուականին Հայոց ՊՁԵ, եւ յամի Տեառն 1436.

«Եւ չինեալ է զսա Կոմս անուն հայ իշխան ոմն, եկեալ ի Կաֆա քաղաքէ ցամաքակղզւոյն Ղրըմու, յորժամ էր քաղաքն Ղալատա ընդ իշխանութեամբ ճենովացւոց:

«Զորոյ զմատուռն՝ որ յանուն սրբոյ Խաչին՝ չինեալ է զարբին ոմն Աւետ անուն: Եւ այս պատահեաց յամի ժամանակի մինչդեռ կոստանդնուպոլիս էր ի ձեռս Ցունաց՝ ութսունսան ամօք քան զառումն նորին ի տաճկաց...»:

Ցովհան Գ. Փալազաչեան Ղալաթիոյ հայ եկեղեցւոյ մասին «Կոչնակ»ի մէջ հրատարակուած յօդուածաշարքի մը ընթացքին լոյս ընծայեց եկեղեցւոյ մէջ իր գտած բոլոր արձանագրութիւնները, եւ

---

(1) Հ. Յ. Տաշեան, «Մայր Յուցակ», էջ 782:
(2) «Ազգապատում», Բ., էջ 2149:

(1) Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի», Ե. հատոր, Վենետիկ, 1805, էջ 183:

հիմնուելով նաեւ ցարդ եբեւան հանուած պատմական յիշատակութիւններուն վրայ, տարուեցաւ եղրակացնելու թէ եկեղեցին կառուցուած է 1391ին, այսինքն հոգին դնման իսկ տարին, իսկ 1436 թուականը հաւանարար յիշատակարանին դեպեդման թուականն է՝ եկեղեցւոյն ընդարձակման կամ վերաշինութեան առթիւ: Դիտել կու տայ ի միջի այլոց թէ յիշատակարանին մէջ յիշուած Թէոդորոս Կաթողիկոսի եւ Երուսաղէմայ Եսայի պատրիարքի պաշտօնավարութեանց ժամանակը եւս կը համապատասխանէ 1391ին եւ ոչ թէ 1436ին:

Յովհան Փալատաչեան եկեղեցւոյ մէջ կատարած իր պրպտումներու ընթացքին դատ եկեղեցւոյ հարաւային պահարանին մէջ պահուած մարմարեայ ուղղանկիւն քարի մը վրայ, — դժբախտաբար մէկ անկիւնը կտրած — մեսրոպեան տառերով փորագրուած արձանագրութիւն մը եւս՝ որուն առաջին կիսատողերուն եւ երկրորդ կիսատողերուն սկզբնատողերը կը յօրինեն «Ի Մեսրոպ դպրէ ասացեալ բանս», իսկ վերջատողերը «պարոն Բարսեղ»՝ որ հաւանաբար ճարտարապետն է տաճարին:

Սա ի չգոյէ թուականի՝ Փալատաչեան կ'առաջարկէ իրը թուական արձանագրութեան վերջին տողին «պանծացեալ» բառը՝ որուն տառերուն համագումար արժէքն է 1350, — թուական զոր կ'ենթադրէ եկեղեցւոյ սկզբնական կառուցման տարին (1):

Կ. Յ. Բասմաջեան «Կոչնակ»ի մէջ հրատարակեց այդ առթիւ յաւելուածական քանի մը տող «Հայոց հնագոյն եկեղեցին Կ. Պոլսոյ մէջ» խորագրին ներքեւ, եւ հաստատելով Փալատաչեանի լուծումը 1350 թուականի մասին, կ'ըսէ թէ «Պարոն Բարսեղ»ի կողմէ կառուցուած այդ եկեղեցին եւս սկզբնականը չէ, թէ ան եւս երկրորդ կառուցում մըն է աւելի հին տաճարի մը աւերակներուն վրայ, «քանի որ տեսանք թէ 1307ին Յուսիկ մը կը յիշուի Պոլիս, իրրեւ առաջնորդ, իսկ հայոց բնակարանները՝ դիտենք թէ հաստատուած էին հոն ծովեզերեայ վայրեր, մասնաւորապէս Գալաթիա, բիւզանդական կամ թէ գենուական պարիսպներուն կից»:

Գալաթիոյ հայ եկեղեցւոյ հինութեան թուականին ճշդման համար հիմնական փաստը սակայն եկեղեցւոյ Օրհնութեան Գիրն է, որ 1389ին կը նշանակէ զայն, ըսելով. «ի հայրապետութեան Տեառն Թէոդորոսի եւ երեսփոխանութեան Տէր Յովհաննէսի արքեպիսկոպոսի ամենայն Ռուսաց եւ Վլախաց աշխարհի եղեւ սկիզբն հինութեան Ս. Լուսաւորչին ի Գալաթիա» (2): 1389ին սկսած՝ կրնայ 1391ին ալ աւարտած ըլլալ հինութիւնը:

(1) Անդ, էջ 1052:

(2) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1946, էջ 116:

* * *

Ու ահա միւնոյն դժնդակ հարցը դէմդ կը ցցուի, կամ աւելի ճիշդ դէմդ կը ցցեն հայ կաթոլիկները: Ի՛նչ դատանքի կը պատականէր Գալաթիոյ հայ եկեղեցին:

Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեան՝ որ իր պատմական հետազօտութեանց ընտանած է միշտ դատանական նեղմտութիւնը՝ կ'ըսէ առանց այլեւայլի.

«Ինչպէս Քէֆէի Յոյներ արդէն 1304ին Գալաթիոյ մէջ իրենց համար Ս. Աստուածածին եկեղեցին չինած էին, նոյնպէս Քէֆէի Կաթոլիկ Հայեր 1391ին Գալաթիոյ մէջ Ս. Գր. Լուսաւորիչ եկեղեցին չինեցին, որ յետոյ 1436ին վերաշինուեցաւ»:

Օրմանեան անխմաստ կը գտնէ կաթոլիկ եկեղեցի կարծել Ս. Լուսաւորիչը՝ պարզապէս անոր համար որ Կաֆայեցիներ էին զայն չինողները.

«Շինողներուն Կաֆայեցի ըլլալը բաւական եղած է ամանց համար հոմէադաւանութեան հիմնարկութիւն կարծել սոյն եկեղեցին, սակայն Կաֆայի ոչ ամբողջ հայարնակութիւնը, այլ մի մասը միայն Ունիթորներու հետեւած էր, եւ Կաֆայի մէջ ալ հայադաւաններու եկեղեցիներ կային, Գենուացւոց իշխանութեան ներքեւ» (1):

Անխմաստ կը գտնէ նոյնպէս հիմնադրին Կոմոս անունէն հետեւցնել թէ ան կաթոլիկ մը միայն կրնար եղած ըլլալ, քանի որ այդ «անունը անծանոթ չէր Հայոց համար»:

Եւ վերջապէս Օրմանեան ինքն ալ իր կարգին կը մղուի ենթադրելու թէ Գալաթիայի ճենովացիները աւելի չահադրգռուած էին հայադաւան եկեղեցւոյ մը չինութիւնը քաջալերելու քան թէ կաթոլիկ պաօթատեղիի մը.

«Վերջապէս Գենուացիք, առեւտրական մարդիկ, չահադիտական քան կրօնական յարաբերութեանց հետամուտ, կ'աշխատէին Հայերը մօտեցնել իրենց չահին եւ իրենց օգտին: Հետեւաբար հայ եկեղեցիի մը չինութիւնը քաջալերելնին, աւելի հայադաւաններուն համար պէտք էր, դի հոմէադաւանները լատիններուն եկեղեցիներուն ալ կը բաւականանային, մանաւանդ թէ կը նախադասէին ալ»:

Օրմանեան իր տեսակէտին ի նպաստ փաստ մը կը նկատէ նաեւ այն պարագան որ Գալաթիոյ եկեղեցւոյ 1436ի վերաշինութեան առեն Պոլսոյ մէջ կը յիշատակուէին Եսայի եւ Յովհաննէս եպիսկոպոսները, «որոնք հոմէական չէին դի միութեան կը հրաւիրուէին»:

Օրմանեան յիշելով դարձեալ Երեմիա Զէլէպիի այն ակնարկութիւնը թէ եկեղեցին չինուած է «ընդ Յունաց տիրապետու-

(1) «Ազգապատում», Բ., էջ 2150:

թեան (1) եւ յետագայ յիշատակարանի մը այն տողը թէ չինութիւնը կատարուած է «ընդ իշխանութեամբ Յունաց հրաման առեալ չինեցայ» (2), կ'եզրակացնէ թէ «Գենուացիներու միջամտութիւնը կամ հոմէադաւանութեան ենթադրութիւնը այս կոպմէն ալ հիմ չի պրաներ» (3):

Ղալաթիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ հիմնարկութեան օրհնութեան դիրը որ յայտնուեցաւ յետագային, կու գար լուծելու այդ վէճը: Օրհնութեան այդ դիրը կ'ըսէր թէ «Ի հայրապետութեան Տեառն Թէոդորոսի եւ երեսփոխանութեան Տէր Յովհաննէսի արիքեպիսկոպոսի ամենայն Ռուսաց եւ վլախաց աշխարհի եղեւ սկիզբն չինութեան Ս. Լուսաւորչին ի Ղալաթիա» (4):

Միամիտ չըլլանք կարծելու համար որ այսքան դիւրաւ կը լուծուին նման վէճերը...

* * *

Ուզենք թէ չուզենք՝ հայ գաղութ մը Բիւզանդիոնի մէջ պիտի թուապրենք առաջին հայ եկեղեցիներուն հետ որոնք հիմնուեցան հոն: Որովհետեւ, ինչպէս ըսինք, եկեղեցիներու չուրջ է որ պիտի պիծ ակած են առանձ հայ գաղութները դրեթէ ամենուրեք, եւ առաւելապէս այն երկիրներուն մէջ ուր կրօնական մոլեռանդութիւնը դիւրին կը վերածուէր ազգային անհանդուրժողութեան:

Այժմ արդէն պարզ է որ Պոլսոյ առումէն եւ Հայոց Պատրիարքութեան հաստատումէն չատ առաջ հոգեւոր հայ կեդրոն մը գոյութիւն ունեցած է Պոլսոյ մէջ, տեսակ մը եպիսկոպոսութիւն:

Հարեւանցի եւ չատ չփոթ են սակայն մեր ունեցած տեղեկութիւնները այդ մասին: Որոշ չենք գիտեր մանաւանդ թէ ի՛նչ էին հայ հոգեւորականներու իրաւասութիւնները օրթոտոքս իշխանութեան մը ներքեւ եւ ի՛նչ էր անոնց դիրքը Հայ Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան մէջ:

Առաջին տարտամ տեղեկութիւնը զոր ունինք Ժ. դարէն է: Յաքիկ Արշարունի կաթողիկոսին մասին կ'ըսուի թէ փորձած է հայապատան հայերու համար եպիսկոպոսութիւն մը հաստատել Բիւզանդական կայսրութեան սահմաններուն մէջ, ազատելով այսպէս զանոնք օրթոտոքս հոգեւորականներու կամայականութիւններէն:

(1) Տօքթ. վ. Թորգոմեան, «Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի Ստամպոլայ Պատմութիւն», Ա., Վիեննա, 1913, էջ 74:

(2) Բարգէն վարդ. Կիւլէսէրեան, «Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարք», Վիեննա, 1904, էջ 110:

(3) «Ազգապատում», Գ., էջ 2151:

(4) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1946, էջ 116:

Օրմանեան, հիմնուելով Ասողիկի տուեալներուն վրայ, կը գրէ Յաքիկ Կաթողիկոսի համար թէ հոգ տարաւ «պաշտպանել իւր եկեղեցւոյն հաւատարիմ հաւատացեալները, որոնք յունական պատանեաւ մէջ կը գտնուէին, Յունական Հայաստանի սահմաններէն դուրս: Հայ միճակներուն մէջ եղող եպիսկոպոսները երեսուն կացութիւն մը ունէին, երբեմն ընդլիմանալով եւ երբեմն համակերպելով, բայց աւելի սրտաբին կերպով, եւ ոչ երբեք հիմնապէս իրենց եկեղեցին բաժնուելով: Իսկ այդ միճակներէն դուրս օտար երկիրներու մէջ գտնուող գաղթականներ՝ յոյն եպիսկոպոսներու պիտի հպատակէին, եւ չուզելով ալ յունադաւան կղերին ձեռքը պիտի մնային: Ուստի Յաքիկ ատոնց համար հոգաց եւ ձեռնարկեց անոնք հոմուելու համար ձեռնադրել եպիսկոպոսութիւն, որոնք հարկաւ իրենց ձեռքին տակ քահանաներ ալ ունէին եւ կը չատացնէին ըստ պատշաճի»(1):

Յաքիկ Կաթողիկոսի նոյն այդ փորձին մասին խօսելով Օրմանեան կ'ըսէ այլուր.

«Նա ոչ միայն կրցաւ հաշտութիւն գոյացնել գտնատան հայապէտ թագաւորութեանց եւ իշխանութեանց մէջ, այլեւ ուժգնակի պաշտպանեց ազգային եկեղեցւոյ գաւանութեան հետեւող Հայերը, որ բիւզանդական գաւառներու մէջ կը գտնուէին, եւ որոնց վրայ բռնադատութիւններ կը գործադրուէին յունական եկեղեցւոյ դիրքը մտնելու համար: Յաքիկ եղաւ որ անգամ հայ եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց յունական միճակներու մէջ գտնուող հայադաւան հաւատացեալներու համար: Մինչեւ այն աստեն, իւրաքանչիւր միճակի մէջ միկ միկ աւելի եպիսկոպոսներ չէր գտնուեր, եկեղեցւոյ նախնական կանոններուն համաձայն: Իրօք ալ այդ միջոցին սկսելով կը տեսնենք, որ միեւնոյն միճակի մէջ տարբեր եպիսկոպոսներ կը գտնուին ծէսերու եւ գաւանութիւններու տարբերութեանց համեմատ»(2):

Այնպէս որ պարմանալի թող չթուի եթէ բարձրաստիճան հայ հոգեւորականներու առջեւ կը հանդիպինք Բիւզանդական կայսրութեան սահմաններուն մէջ Ժ. դարէն վերոյ, թէեւ որեւէ փաստ չունինք թէ մեզի հայ թեմ մը գոյութիւն ունեցած է այդ սահմաններէն ներս, եւ այդ թեմին վրայ եպիսկոպոսներ յաջորդած են իրարու:

Այնուամենայնիւ հայ եպիսկոպոսներ չատ չիշատակուած են Բիւզանդիոնի մէջ՝ Թուրքերէն գրաւուելէ չատ առաջ, ուրեմն գոնէ հայ պատրիարքութիւն չհաստատուած Պոլսոյ մէջ:

Այսպէս՝ Սիսի Ս. Սոփիա եկեղեցին մէջ 1307 Մարտ 19ին գրամարուած ժողովին մասնակցողներու կարգին կը չիշուի Յուսիկ

(1) «Ազգապատում», Ա., էջ 1137–1138:

(2) Օրմանեան, «Հայոց Եկեղեցին», 1911: էջ 72

«եպիսկոպոս Սաինպոլայ Հայոց» (1), ինչ որ նշանակալից պարագայ մըն է այդ ափերուն վրայ հայ եկեղեցական կեանքի մը գոյութիւնը ապացուցանող: Ոչ նուազ հետաքրքրական է նաեւ այն պարագան որ Յուսիկի հետ միասին Սիսի նոյն ժողովին մասնակցած են Թեսաղոնիկէի եւսայի եւ Կիպրոսի Նիկոզոս եպիսկոպոսները, ինչ որ ցոյց կու տայ թէ հայ զաղութներ կային արդէն այդ չրջաններուն մէջ եւս եւ կազմակերպուած էին իրրեւ եկեղեցական համայնք:

Բացի յիշեալ ժողովի արձանագրութենէն որուն ներքեւ կ'երեւայ Յուսիկ եպիսկոպոսի անունը եւս, ուրիշ տեղեկութիւններ չունինք անոր մասին, եւ ոչինչ դիտենք իր անձնաւորութեան եւ իր իրատասութեան սահմաններուն վրայ: Աւելցնենք այս առթիւ թէ «Յուսիկ»ը բնագրին մէջ կը ներկայանայ «Hesychios» ձեւով, եւ Հրաչեայ Աճառեան կ'առաջարկէ զայն «Սուքիաս» ուղղել(2):

Սոյն եպիսկոպոսներու կարգին «Յուսիկ եպիսկոպոս Սաինպոլայ» յիշատակողն է Կղեմէս Կալանոս համբաւաւոր մխիթարը, որ իր լատիներէն երկասիրութեան մէջ կը յայտարարէ թէ իր թուած անուններուը բոլոր առ բոլոր քաղած է ամենահին ցուցակէ մը(3): Տարակուսողներ կան սակայն յիշատակութեան ճշդրտութեանը մասին, այն պատճառաբանութեամբ թէ «Սաամպոլ» բառը չէր կրնար գործածական եղած ըլլալ Պոլսոյ առումէն առաջ Օսմանցիներու կողմէ:

Օսմանեան, օրինակ, կը փորձէ առեղծուածային անձ մը նկատել Կղեմէս Կալանոս եւ յետագային Զամչեանէ յիշատակուած այս Յուսիկը.

«Սոյն ժողովականներուն կարգին առեղծուածական անձ մը եղած է Յուսիկ Եպիսկոպոս Ստիմպոլայ (Կալանոս, էջ 459), զոր նոքերէն չատեր համարձակօրէն իրրեւ Կոստանդնուպոլսոյ եպիսկոպոս իմացած են (Զամչեան, Գ., էջ 309), սակայն Կոստանդնուպոլսոյ եպիսկոպոս մը՝ իւր փառաւոր կոչումը ազատ անունի մը չէր փոխեր հարկաւ՝ եւ Կոստանդնուպոլիան ալ դեռ օսմանեան սուլթաններէն դրաւուած չէր, որ Ստամպոլ անունը գործածական ըլլար: Ուստի քանի որ ազատ անունի մը դիմաց կը գտնուինք եւ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ հայ եպիսկոպոսութեան աթոռ մը գտնուին ալ՝ բնաւ հաւանականութիւն չ'ընծայեր, ոչինչ կ'արգելու ըսել՝ որ Իսաւրիոյ Սելինայի, կամ Փոքր Ասիոյ Սաւրոպոլի կամ Սեւիանուպոլի, կամ

(1) Հ. Ադեքսանդր Պալեեան, «Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս», էջ 281:

(2) Հ. Աճառեան, «Անձնանունների Բառարան», Գ., էջ 592:

(3) Կալանոս, «Միաբանութիւն Հայոց Սուրբ Եկեղեցւոյն ընդ Մեծի Սուրբ Եկեղեցւոյն Հռոմայ», Հռոմ 1690, էջ 459:

ուրիշ քաղաքի մը անունին չարաչար ապաւաղումին պիտոյ կը պտնուինք» (1):

Օսմանեանի տեսութիւնը բնականաբար հետու էր տրամաբանական ըլլալէ եւ բարկէն եպիսկ. իրաւունք ունէր գրելու.

«Բաւական բանագրօսիկ է այսպիսի հերքում մը. վասնզի Ստամպոլ ձեւը եթէ երբեք ընդունուի իսկ իրրեւ թուրք ամկարատութիւն, տակիս չի կրնար հերքել պատմական իրողութիւն մը: Կղեմէս արեւէ դիտում կամ չահ չունէր առեղծուածային անձ մը բռնազբելով Կ. Պոլսի Հայոց Առաջնորդական Աթոռին համար եւ ապատեղծելով Կ. Պոլսի անունը: Ըստ իս հատատաի եւ պատմական է Յուստպելով Կ. Պոլսի անունը: Ըստ իս հատատաի եւ պատմական է Յուսիկ եպիսկոպոսի մը գոյութիւնը, իրրեւ Առաջնորդ Կ. Պոլսոյ կամ Ստիմպոլայ»(2):

Ինչպէս ապացուցած ենք մեր մէկ յօդուածին մէջ(3), Խարամպոլ կամ Խարամպոլ տիտղոսը՝ զոր Թուրքերը որդեգրեցին Բիւզանդիան փոխարէն՝ արդարեւ ապաւաղումն է յունարէն Սթինպոլիին, եւ սակայն ան ծանօթ էր Պոլսոյ գրաւումէն դեռ դարեր առաջ: Զայն գործածած է Մատուղի արաբ աշխարհագիրը ժ դարուն, ինչպէս եւ Եակուբ պատմիչը ԺԳ. դարուն: Անոր կը հանդիպինք նաեւ Իբն–ալ–Աթիր, Արուլ–Ֆիդա, Դիմիչկի, Իբն–Բաթուտա արաբ հեղինակներուն, ինչպէս նաեւ արեւմտեան հեղինակներու մօտ, որպիսին է Շիլտբերգէր(4):

Բառը հայ աղբիւրներու մէջ եւս գործածուած է սկսեալ ԺԲ. դարէն՝ երբ Հռիփսիմեին վրայ երեւցած իսկ չէին դեռ Թուրքերը: Ստամպոլ բառին կը հանդիպինք, օրինակ, ԺԲ. դարու ձեռագրի մը յիշատակարանին մէջ(5), ինչպէս եւ ուրիշի մը մէջ որ ԺԴ. դարէն է (6): ԺԵ. դարուն եւս անոր կը հանդիպինք հայերէն ձեռագրերու մէջ, ինչպէս Յայսմաւուրքի մը մէջ որ 1449ին գրուած է, այսինքն Պոլսոյ առումէն առաջ(7):

(1) «Ազգապատում», Բ., էջ 1786:

(2) Բարգէն եպիսկոպոս, «Կ. Պոլսոյ Հայ Պատրիարքութեան ծագումը», «Հանդէս Ամսօրեայ», 1924, էջ 437–438:

(3) H. Dj. Siruni, «Nom de la ville de Constantinople dans les textes arméniens et Turcs». «Studia et Acta orientalia», III, 1961—1962, p. 171.

(4) Աղբիւրները ցոյց տրուած են մեր յիշեալ յօդուածին մէջ:

(5) Գաբեգին Կաթողիկոս Յովսէփեան, «Յիշատակարանի Ձեռագրաց», Ա., Անթիլիաս, 1951, էջ 419:

(6) Լեւոն Խաչիկեան, «ԺԴ. դարու հայերէն ձեռագրերու յիշատակարաններ», Երեւան, 1950, էջ 622:

(7) Երեւանի Մատենադարանին թիւ 2379, 2748, 9004 ձեռագիրները ,զոր կը յիշէ Խաչիկեան համապատասխան տարիներու տակ:

Այնպէս որ Յուսիկ, կամ Աճառեանի ուղղագրով Սուբխան, կը հանդիսանայ մեզի ծանօթ առաջին հայ եպիսկոպոսը Պոլսոյ մէջ:

* * *

1389ին Պոլիս կը գտնենք «առաջաց եւ վերնոց աշխարհի տեղապահակոպաս» Յովհաննէսը, որ 1388ին իր աթոռին վրայ վերահաստատուելէ յետոյ Թէոդորոս Կաթողիկոսէն՝ տարի մը յետոյ ներկայ կ'ըլլար Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ հիմնարկէքին(1): Եկեղեցւոյ օրհնութեան պիրին մէջ յիշատակուած այն պարբերութիւնը թէ եկեղեցին հիմնուած է «ի հայրապետութեան Տէր Թէոդորոս Կաթողիկոսի եւ երեսփոխանութեան Տէր Յովհաննէսի արքեպիսկոպոսի ամենայն առաջաց եւ վերնոց աշխարհի»՝ ենթադրել կու տայ թէ ան իր հոգեւոր իրաւասութեան տակ ունէր Բիւզանդիոնի հայերն ալ: «Կ'երեւայ թէ Յովհաննէս, կը գրէ արդարեւ Ակինեան, կարգուած է Կաթողիկոսին կողմէ երեսփոխան արեւմտեան կողմանց, ոչ միայն Առաջաց եւ Վերնոց աշխարհներու, այլեւ Բիւզանդիոնի հայ գաղթականութեանց»(2):

Յովհաննէս եպիսկոպոսը որուն կ'ակնարկէ Ղալաթիոյ եկեղեցւոյ օրհնութեան պիրը եւ որ Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ ծանօթ է Յովհաննէս որդի Նասրեդդինի անունով, մէկն է այն առաջին հոգեւորականներէն որոնք նստած են Լվովի արքեպիսկոպոսական աթոռին վրայ: Լվովի թեմը նուիրագործուած Մեսրոպ Կաթողիկոսի 1364 Յունուար 15ի կոնդակով, իբր առաջին թեմական ունեցեր էր Գրիգոր անուն եպիսկոպոս մը(3), որ սակայն գժգոհ թողուցեր էր Մայր Աթոռը «զի առանց իր ձեռնադրողին հրամանաց յայլոց վիճակ կու ձեռնարկէր եւ ամբարտաւանութեամբ կու գնայր»(4): Այնպէս որ Կոնստանդին Կաթողիկոս որ իր 1374 Յունուար 15ի կոնդակով հաստատեր էր զայն իր պաշտօնին վրայ(5), ի վերջոյ հրաժարեցուցեր էր եւ Լվովի թեմին համար եպիսկոպոս ձեռնադրեր էր 1380ին «Յովհաննէս պր. Նասրատանին որդին» որ Սիս կը գտնուէր այդ պահուն «վասն եպիսկոպոսութեան այլոյ վիճակի» եւ զայն գրկեր էր Լվով(6), թէեւ Գրիգոր կը չարաչարկէր գրաւուած պահել աթոռը եւ կը մերժէր հպատակիլ կաթողիկոսական հրամանին:

(1) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1946, էջ 116:
(2) Հ. Ներսէս Ակինեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1947, էջ 309:
(3) Ալիշան, «Կամենից», էջ 5–6:
(4) Ալիշան, «Կամենից», էջ 9–13:
(5) Ալիշան, «Կամենից», էջ 215–216:
(6) Ալիշան, «Կամենից», էջ 217:

* * *

Պոլսոյ առաջին առաջ հայ եպիսկոպոսի մը Պոլսոյ մէջ ներկայութեան մասին թանկագին վկայութիւն մը մեզ հայթայթեց առաջին պատմագիր Փրօֆ. Փ. Փ. Փանայիթիէսքու՝ հրատարակութեան տալու տարին Մոլտովայի Ալիքսանդր-չել-պուն (Ալիքսանդր-բաբի) իշխանին կողմէ 1401 թուականին արուած հրովարտակը Սուչովայի մէջ հայ եպիսկոպոսութեան մը հաստատման մասին: Այդ հրովարտակը իր կարեւորութիւնն ունի ճշդելու համար ոչ միայն Ռումանիոյ հայ թեմին սկզբնաւորութիւնը, այլ նաեւ Պոլսոյ մէջ այդ թաղականներուն ներկայութիւնը բարձրաստիճան հայ հոգեւորականներու:

Յովհաննէս Լվովի վերապարձին մասին է բերած «Ներսէս Լամբրոնացւոյ Մենութիւն Սագմոսաց», գրուած 1301ին, զոր կաթողիկոսը նուէր բրած էր նորընծային եւ որուն յիշատակարանին մէջ կը յիշուին հայրը՝ պարոն Նասրատին, մայրը՝ Նուրշայ խաթուն, եղբայրները՝ Աւագ կրօնաւոր եւ Աւետիս քահանայ(1): Յաջորդ կաթողիկոսը Թէոդորոս եւս Յովհաննէսը կը հաստատէր իր աթոռին վրայ 1388ին(2), թէեւ պինաթափ չէր եղած դեռ իր մրցակիցը՝ հակաթոռ պաշտօնակից եղած եւ բանտարկուած բլլալուն, եւ կը մերժէր նոյնիսկ կաթողիկոսին կողմէ գրկուած նուիրակները, առանց մէկը իրրեւ թէ ապաննել էր տուած ճանապարհին:

Յակոբ Գ. կաթողիկոս, իր կարգին, իր 1409 թիւի կոնդակով Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը կը վերահաստատէ իր թեմին վրայ երբ ան Երուսաղէմ ուխտի գացած՝ Սիս հանդիպած էր իր թեմը դառնալ առաջ, բանալով իր կոնդակին մէջ թէ ինչպէս իր նախորդները «զտա նմա օրինակի նոյնպէս եւ մեք պարգեւեցաք մեր բարձր հրամանամբ՝ եւ օրհնութեամբ գրոմս՝ վերոյ իւր բոլորովին երկրով՝ Տէր Յովհաննէսի գտամիմ սեփական թեմ եւ վիճակ, աթոռ եւ հանգրուանեան տեղի, ի վերայ ան սահմանին զոր առաջին սուրբ եւ երջանիկ կաթողիկոսքն են հաստատել, որ ոչ ոք կարէ խորել ի Լովին երկրին թեմէն»(3):

Յովհաննէսի գործունէութեան մասին ուրիշ որեւէ լուր չունինք, բացի կաթողիկոսական սոյն երկու կոնդակներու մէջ իր մասին չտպուած գովեստներէն: Ռօչքա(4) եւ Բժշկեան(5) թագաւորական գործ սեպած կը նկատեն զայն:

(1) Ակինեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1947, էջ 302:
(2) Ալիշան, «Կամենից», էջ 9–13:
(3) Ալիշան, «Կամենից», էջ 222:
(4) Ալիշան, «Կամենից», էջ 131:
(5) Բժշկեան, «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան», էջ 106:

Արդարեւ այդ հրովարտակին համաձայն Բիւզանդիոնէն է որ Յունաց Անտոն պատրիարքին յանձնարարութեամբ Մոլտովա կու գայ եւ Ալեքսանդր–չէլ–պուն իշխանին կտրմէ Սուչովայի եւ Մոլտովայի մէջ հայ եկեղեցիներուն վրայ առաջնորդ կը կարգուի 1401ին Յովհաննէս եպիսկոպոս մը:

Ալեքսանդր–չէլ–պունի հրովարտակը կ'ըսէ.

«Շնորհիւն Աստուծոյ, մենք, Ալեքսանդրու Վոյվոդ(1), իշխան Մոլտովայի, իմ եղբօրս Պոկտանի հետ(2) մէկտեղ կը ծանուցանենք մեր այս դրով բոլոր ընթեր հպատակներուն որոնք պիտի տեսնեն այս դիրը կամ պիտի լսեն, թէ այս իրական հայ եպիսկոպոս Յովհաննէսը եկաւ մեզ մօտ, Մոլտովական մեր աթոռը, եւ մեզ ներկայացուց իսկական նամականիները Կ. Պոլսոյ Անտոն ատենապետ պատրիարքին(3), — որովհետեւ իրենց հայ պատրիարքը(4) դեռ չենք ճանչցած, — որպէսզի բարձրացուի այդ եպիսկոպոսութեան, աջակցութեամբ մեր ամբողջ Վխռոլդի(5): Եմանապէս երդուընցաւ մեր իշխանութեան՝ ընդունիլ եւ հաստատել եկեղեցական ամէն կարգ–կանոն:

«Հետեւաբար Յովհաննէս հայ եպիսկոպոսին տուինք հայ եկեղեցիները եւ անոնց քահանաները: Ան մեր ամբողջ երկրին մէջ իրաւասութիւն պիտի ունենայ Հայոց վրայ եպիսկոպոսական իր իրաւունքով: Անոր աթոռը հաստատեցի Սուչովա, մեր մայրաքաղաքը: Հայերէն ան որ զայն կը պատուէ՝ մեզ պատուած պիտի ըլլայ Մոլտովայի մեր երկրին մէջ. ով որ պիտի չլսէ անոր՝ պիտի պատժենք զայն անոր ձեռքով:

«Իմ հաստատս է այս, վերոյիշեալ Ալեքսանդրու Վոյվոդիս, եւ հաստատն է իմ եղբօրս Պոկտանին, եւ Մոլտովայի բոլոր բոյարներուն, մեծ ու պզտիկ: Գրուեցաւ Սուչովա, մեր կնիքին տակ, 6909 (1401) թուականին, Յուլիս 30ին, Բրաթէչի ձեռքով»(6):

Յովհաննէս եպիսկոպոսի Պոլսոյ հետ ունեցած կապին մասին աւելի լայն տեղեկութիւններ չունինք: Սա միայն յայտնի է որ Անտոն

---

(1) Ալեքսանդրու–չէլ–պուն (բարի), իշխան Մոլտովայի, 1400–1432:

(2) Պոկտան, եղբայր Ալեքսանդր–չէլ–պունի:

(3) Անտոն Դ., Կ. Պոլսոյ Յունաց պատրիարք, 1389–1390 եւ 1391–1397: Իր յանձնարարականը ուշ հասած պէտք է ըլլայ Ալեքսանդրու–չէլ–պունին:

(4) Իմանալ կաթողիկոսը:

(5) Վիտոլդ, մեծ դուքս Լիտուանիոյ, որ այն օրերուն կը հովանաւորէր Մոլտովան:

(6) P. P. Panaitescu, Hrisovul lui Alexandru cel Bun, Bucuresti, 1935, p. 4—5

պատրիարքի յանձնարարականը առանձին չատ հաքն է որ ներկայացած է Սուչովա, որովհետեւ Ալեքսանդր–չէլ–պուն իշխանը երբ 1401ին զայն առաջնորդ կը կարգէր Մոլտովայի հայերուն, Անտոն պատրիարք մեռած էր վաղուց:

* * *

1403 թուին Պոլսոյ առաջնորդ կը յիշուի Զաքարիա արքեպիսկոպոս: Զեռագիր Աւետարանի մը յիշատակարանը զոր Ալիշան կը հրատարակէ «Հայկարան»ի մէջ, կ'ըսէ արդարեւ.

«Ի թվ. ՊՇԲ (1403) ի պարանոյթեան Ամիր–Արզալին եւ ի հայրապետութեան կոստանդնուպոլսոյ արքիեպիսկոպոսի տէր Զաքարիայ, ի գիւղն Մգունք, ընդ հովանեաւ սուրբ Առաքելոցն, առաջս սուրբ Սահակոսի»:

Մեր տեղեկութիւնները Զաքարիայի մասին՝ հակիրճ այս նոթին անդին չեն անցներ:

4.

ՀԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐ ԲԻԶԱՆԴԻՈՆԻ ՄԷՋ

Ու ահա կը հասնինք քրիստոնեայ եկեղեցիներու պատմութեան բացառիկ մէկ պահուն: Այդ պահը նախօրեակն է Փլորենտիոյ պատմական ժողովին զոր դումարեց Եւգինիոս Դ. Պապը, Կաթոլիկ եկեղեցւոյ համար նոյնքան բացառիկ պահու մը: Կաթոլիկ եկեղեցւոյ պատմութեան ծանօթ եղողները գիտեն թէ պապական աթոռին չուրջ տեղի ունեցած վէճերէ եւ դայթակղութիւններէ յետոյ էր որ Եւգինիոս Պապը նախաձեռնած էր Փլորենտիոյ ժողովը, որուն չնորհիւ կը յուսար իր դիրքը ապահովել նախ, եւ պատմութեան մէջ եւս հռչակուած մնալ Օրթոտոքս եկեղեցին յաջողելով բերել Պապերու գերիշխանութեան տակ:

Պոլիսը հրատապ օրեր կ'անցընէր ինքն ալ: Թրքական խուժումի վտանգին առջեւ որ Բիւզանդիոնի դրան հասած էր արդէն՝ կայսրն ու պատրիարքը փրկութեան միակ լաստը կը նկատէին Պապը որուն չնորհիւ կը յուսային Արեւմուտքի օգնութիւնը եւս ապահովել: Անոնց ընդառաջումը Պապին հրաւէրին միաբանական ժողովի մը երթալ մասնակցելու՝ առաւելապէս այս մտահոգութենէն կը բխէր, թէեւ յոյն կղերին ստուար մէկ մասը եւ ժողովրդական լայն զանգո-

եածնելը զմ ըլլային այս յանձնառութեան: Տպնապը որ Պոլսոյ մէջ առեղծուած էր ժողովրդական խաւերու այս դժգոհութենէն կը բխէր, եւ կ'ուռճանար օր օրի, մինչ մահիկը կը մօտենար արդէն Պոլսոյ դռներուն:

Ու ճիշդ այդ պահուն Պոլսոյ մէջ կը յիշատակուին երկու հայ եպիսկոպոսներ՝ Եսայի եւ Յովհաննէս, որոնց անունը եւս կը խառնուի նոյն օրերու ապրումներուն: Ակնարկս որ անոնք ոչ միայն երկու նոր անուն կ'աւելցնեն Պոլսոյ պատմէն առաջ բիւզանդական մայրաքաղաքը նստող հայ եպիսկոպոսներու շարքին մէջ, այլ պատմութեան կ'անցնեն Փլորենթիոյ ժողովին Հայոց մասնակցութեան հետ կապուած դէպքերուն մէջ իրենց ունեցած դերով:

Արդարեւ անոնց մէջոցու էր որ Պապը փորձէց Փլորենթիա հրաւիրել Հայոց Կաթողիկոսը, որ Կոստանդին Ջ. վահկայեն էր այդ պահուն:

Աբգանապրելով Հայ Եկեղեցւոյ ուղղուած այդ հրաւէրը, հայ կաթոլիկ պատմիչը կ'ըսէ.

«Նոյնիսկ Բասիլէայի սիւնհոդոսին Հարքը՝ 1433ին՝ ոչ միայն Յունաց կայսրն եւ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքն ի ժողով հրաւիրած էին, այլ Հայոց կաթողիկոսն ալ, որպէսզի արեւելեան եկեղեցին ամբողջ իրենց կողմն ունենան. հրաւիրանաց թուղթն ուղղակի Յովհաննէս եւ Եսայի արքեպիսկոպոսներուն ղրկեցին ի Կոստանդնուպոլիս, ուր ատոնք իրրեւ Հայոց Եկեղեցւոյն երեսփոխաններն եւ պատգամոյ առաջնորդք կը բնակէին, որպէսզի միջնորդ ըլլան կաթողիկոսն ալ յորդորեն, որ կա՛մ անձամբ ժողովի երթայ, կա՛մ իր երեսփոխանները ղրկէ: Հրաւիրանաց թուղթն օրինակը կորսուած է, բայց Յովհաննէս եւ Եսայի արքեպիսկոպոսներուն պատասխանը պահուած է» (1):

Արդարեւ Յովհաննէս եւ Եսայի արքեպիսկոպոսները 1433 Սեպտ. 30ին գրած իրենց պատասխանին մէջ, զոր Պալճեան կը հրատարակէ Մանսիէն(2) առնելով, կը տեղեկացնեն թէ կաթողիկոսին հաղորդած են ստացուած հրաւէրը, աւելցնելով մեւնոյն ատեն թէ «կարի դժուարին է մեզ դալ ժողովել ի միասին, քանզի գրեա թէ ոչ ջոյն իսկ ապ մեր ցրուեալ է ի սիւնս բարբարոսիկ ազգաց, Թաթարաց, Տաճկաց եւ անհաւատից, եւ չարագոյն այն է, զի անկեալ կայ ընդ լծով ծառայութեան եւ հարկատու, եւայլն»(3):

(1) Հ. Ադեքսանդր Պալճեան, «Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս», Վիեննա, 1878, էջ 80:

(2) Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, Venetiis, 1785, tom. XXX, p. 642.

(3) Պալճեան, անդ, էջ 82:

1434 Նոյեմբեր 1ին միշտ Պոլիէն դրուած նամակի մը մէջ(1), զոր Եսայի մեռնի ինք կը ստորագրէ, կը հաղորդուի Եւգինիոս Պապին թէ իր հրաւէրը, յանձնելէն ընդդէմ հայերէնի վերածուելով, յղուած է Հայոց Կաթողիկոսին՝ ուրկէ ստացուելիք պատասխանը պիտի հասցէ հաղորդուի իրեն:

Յաջորդ նամակի մը մէջ զոր 1434 Նոյ. 1ին կ. Պոլիէն Եւգինիոս Պապին գրկած է Եսայի, այս վերջինը ինքզինք կ'անուանէ «Եսայի Երուսաղէմի»: Գալէմքեարեան կ'ըսէ թէ Եսայի եպիսկոպոսը այդ պահուն «Երուսաղէմի պատրիարքութիւնն ալ կը վարէր Մարութիոս եպս. ի ձեռօք»(2), մինչ ուրիշ ազբիւրէ(3) դիտենք թէ Եսայի նոյն մէջոցին Երուսաղէմի Մարութիոս պատրիարքին աթոռակիցն էր, ինչպէս կ'ընդունի Օրմանեան ալ(4):

Արդարեւ Եսային ծանօթ է իրր աթոռակիցը Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքին: Երուսաղէմի պատրիարք Մարութիոս իր կենսագրութեան խակ իրեն դարձակից–օգնական նշանակած էր զայն՝ նոյնիսկ «պատրիարք» տիտղոսը տալով անոր եւ 1432ին կամ 1433ին ալ իրր տառաջնորդ ղրկած էր Պոլիս ուր ան պիտի մնար մինչեւ 1438, տարի մը յետոյ Մարութիոսի մահուամբ իրր պատրիարք գալ նստելու համար Երուսաղէմ:

Եսայի Մարութիոսի աջակցած էր Գողգոթայի վերստացման գործին մէջ, ու կարծողներ կան որ ան Մարութիոսի հետ միասին եղած է Պոլիս կաֆայի հարուստ հայ գաղութէն զրամական ակնկալութեամբ եւ բնակած է Բերա–Գալաթիոյ ձեռնտական բաժնին մէջ որ կաֆայի ենթակայ էր եւ սերտ կապեր ունէր անոր հետ(5):

Հայ կաթոլիկ պատմիչը, Պոլսոյ երկու հայ եպիսկոպոսներուն հանդամանքը ուզելով ճշդել կ'ըսէ թէ անոնցմէ մնացած նամակներուն մէջ «մատդրութեան արժանի է այն՝ որ Յովհաննէս բոլոր բուն մէջ «մատդրութեան արժանի է այն՝ որ Յովհաննէս բոլոր բուն դաղական երկիրներու եպիսկոպոս է կաթողիկոսի կողմանէ, իսկ Եսայի յատկապէս Պոլսոյ եպիսկոպոս է, եւ այն՝ ո՛չ թէ Գալաթիոյ կողմանի, որ այն առեն Բիւզանդիային անկախ ձեռնտական պետութիւն էր, այլ բուն Սամսպոլի, վասնզի այս եպիսկոպոսներ Բիւզանդիոյ հռոմէական կայսրն իրենց տէրը կը նկատեն: Դարձեալ ասոնք

(1) Պալճեան, անդ, էջ 84:

(2) Գալէմքեարեան, անդ, էջ 469:

(3) Բառնաբաս Վրդ. Յովսէփեան, «Յաջորդութիւն Պատրիարքացն Երուսաղէմի», Կ. Պոլիս, 1872, էջ 48:

(4) «Ազգապատում», Բ., էջ 2077:

(5) Ալպոյաճեան, «Շողակաթ», 1952, էջ 275:

երկուքն ալ կաթողիկէ չէին ... թէեւ ջերմ կաւատիկ մը-թեան»(1):

Գալէմքեարեան կ'ենթադրէ որ Եսայի հաւանաբար դեր ունեցած է Ղալաթիոյ եկեղեցւոյ վերաշինութեան մէջ եւս 1436ին. այս ենթադրութիւնը ընելու կը մղուի այն փաստէն որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Աւազ պրան վրայ՝ 1733ին դրուած արձանագրութեան մը մէջ կը յիշուի «Պատրիարքն Երուսաղէմի Տէր Եսայիաս»: «Ապա թէ ոչ, կ'ըսէ, ի՞նչ հարկաւոր էր Երուսաղէմի պատրիարքը յիշել»(2):

Եսայիի Երուսաղէմ մեկնելէն յետոյ ալ Յովհաննէս եպիսկոպոս Պոլիս է 1438ին: Հոն է որ Քէֆէյի հայերը իրեն կը դրկեն 1438 թուակիր իրենց նամակը Սիսի Կոստանդին Կաթողիկոսին ուղղուած:

Իսկ Կոստանդին Կաթողիկոս 1438 Յուլիս 25ին Թէոդոսիոյ հայոց ուղղած իր պատասխան մէջ կը դրէ թէ «եկն առ մեզ Յովհաննէս եպիսկոպոս եւ մատոյց պճուղթ ձեր ի Թէոդոսիայ»(3):

Ենթիկոս արքեպ. Զեքքին՝ Փլորենեան ժողովոյն պատմագիրը՝ վատիկանեան պրչատրերէն քաղելով կը գրէ թէ 1438ին Սիսհոդոսի նիստերուն մասնակցեցան երկու հայ արքեպիսկոպոսներ(4): Պալճեան կ'ենթադրէ թէ անոնք կ. Պոլիս դանուող Եսայի եւ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսներն էին(5), բայց այդ մասին որեւէ լուր չունինք ուրիշ աղբիւրէ:

* * *

Նոյն այդ օրերուն, երբ քրիստոնեայ եկեղեցիները իրարանցումի մէջ էին վարկը փրկելու համար Եւգինիոս Դ. Պապին, որ Կաթոլիկ եկեղեցւոյ մէջ բռնկած ներքին պայքարներու ամէնէն հրատապ մէկ պահուն Փլորենտիոյ մէջ ժողովի հրաւիրեր էր Արեւելքի եկեղեցիները, եւ երբ Բիւզանդական կայսրութեան մայրաքաղաքը յունադաւան միաբանութեան հարցը կը ծեծէր՝ նոյն այդ մայրաքաղաքին մէջ չորսի վրայ պահելով հոն համախմբուած ափ մը հայերը, յանկարծ նոր հայ եպիսկոպոս մը կը յայտնուի բեմին վրայ ճիշդ նոյն տարին, 1438ին, — Յովակիմը:

Անոր անունը կը յիշատակուի առաջին անգամ այն երկու նամակներուն մէջ զոր Հայոց Կոստանդին Զ. կաթողիկոսը ի՛ուղղէ

---

(1) Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեան, «Կ. Պոլսոյ Պէյօղլուի Հայոց գերեզմանատունը», «Հանդէս Ամսօրեայ», 1911, էջ 456–458:

(2) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1911, էջ 469–470:

(3) Հ. Ադեքսանդր Պալճեան, «Պատմութիւն կաթողիկեայ վարդապետութեան ի Հայս»: էջ 88:

(4) Մասն Ա., Յիշատ. ՃՂԴ:

(5) Պալճեան, անդ, էջ 92:

կաթայի ճենովացի հիւպատոս Պաօլո Իմպերիալիի եւ Ս. Աթոռն վանքի վանահայր Սարգիս վարդապետի՝ հաղորդելով անոնց որ պատուիրակութիւն մը կազմած է որպէսզի իր անունով ներկայանայ Փլորենտիոյ մէջ հրաւիրուած միաբանական ժողովին: Կաթողիկոսի կազմած այդ պատուիրակութեան մէջ էր նաեւ Յովակիմ եպիսկոպոս:

Սարգիս վարդապետի ուղղած իր նամակին մէջ՝ որ 1438 Յունիս 25 թուականը կը կրէ՝ կաթողիկոսը կ'ըսէ. «... ես իմով լի եւ կատարեալ ճոխութեամբ եաու իշխանութիւն Սարգսի վարդապետի, որ է եւ եղիցի փոխանակ անձին իմոյ, ընդ նմին եւ Մարկոսի եւ Թոմմայի վարդապետաց եւ Յովակիմայ եպիսկոպոսի Բերիոյ, պի երթիցեն ի ժողովն եւ լուսաւոր եղիցի նոցա Հոգին Սուրբ...»(1):

Նման պարբերութիւն մը կայ ճենովացի հիւպատոսին ուղղուած նամակին մէջ եւս.

«... Լիով իշխանութեամբ մերով կարգեցուք փոխանակ անձին մերոյ զարգի իմ զՍարգիս վարդապետ, զՄարկոս վարդապետ եւ զՅովակիմ եպիսկոպոս Բերիոյ, պի երթիցեն ի սինհոդոսն յայն օրհնեալ...»(2):

Փլորենտիոյ ժողովին հետ կապուած անցուդարձերով զբաղող մեր բոլոր հեղինակները, Ջամչեան(3), Պալճեան(4), Գալէմքեարեան(5), Օրմանեան(6), եւայլն, Յովակիմը կարծած են Բերիոյ այդ սինքն Հալէպի եպիսկոպոս: Հ. Ներսէս Ակինեան առաջարկեց սակայն ուղղել Պերայի, հիմնուելով այն փաստին վրայ որ բնագրին մէջ Pera է՝ այսինքն Բիւզանդիոնի հանդիպակաց ճենովական թաղը(7): Ակինեանի ուղղումէն յետոյ հայ բանասիրութիւնը Յովակիմը Բերայի կամ որ նոյնն է Կ. Պոլսոյ եպիսկոպոս կը նկատէր, հայ գաղութը այդ չրջանին, խմբուած ըլլալով ճենովական թաղին մէջ:

Ակինեանի առաջարկած ուղղումը այլապէս ալ արամաբանական էր, որովհետեւ Կոստանդին կաթողիկոս կարիք չունէր Հալէպի եպիսկոպոսը ընկերացնել Փլորենտիոյ ժողովին համար իր նշանակած

---

(1) Հ. Ադեքսանդր Պալճեան, «Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս», Վիեննա, 1878, էջ 88:

(2) Անդ, էջ 89:

(3) «Պատմութիւն Հայոց», Գ., :

(4) «Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս», էջ 87:

(5) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1911: էջ 463:

(6) «Ազգապատում», Բ., էջ 2080:

(7) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1935, էջ 38:

պատուիրակութեան՝ որուն մէջ երեք անդամները կաթոլիկ էին եւ որ Պոլսէն պիտի անցնէր Իտալիա մեկնելու համար:

Յովակիմի Պոլսոյ եպիսկոպոս ըլլալու պարագան ունի նաեւ ուսուցած նկատուելիք մանուանդ յիշատակարանի մը հիման վրայ զոր Բարսէղն եպիսկոպոս հայ բանասիրութեան ծանօթացուցած էր տարիներ առաջ: Կ'ակնարկենք այն «Ձեռնադրութեան Դիւրք»ին որ սեփականութեանն էր Թրոյ (Մխայեալ Նահանգները) բնակող հայու մը, մատչէյն Նչան Կ. Կանեմեանի եւ որուն յիշատակարանը ուսուցած ու բնօրինակած էր Բարսէղն եպիսկոպոս (յետագային Աթոռակից Կաթողիկոս Կիլիկիոյ):

Արդ, այդ յիշատակարանը կ'ըսէր.

«Գրեցաւ դիւրքս ձեռնադրութեան թվ. ՊՁԺ (1438) ի վայելումն Արհիեպիսկոպոսին Տէր Յովակիմին կոստանդնուպոլսի: Զոր Տէր Աստուած վայելեալ ասցէ յամենայնի ժամանակաց. ամէն: կատարեցաւ հրամայեալն ի քէն ով ակր պատուական: Զսակաւ գծիկս ընկալ յանպիտան Յակոբ արեգէ Տրապիզանցոյ, իբրեւ դիակնէկս այլոյն: Եւ անմեղապիր լեր խոչորութեան եւ անարհեստութեան եւ սխալանաց սորա, զի կար մեր այսչափ էր, եւ մի մոռնար ի մատց քոց սուրբ ի բարի մասի պանաբժանս ազաչեմ»(1):

Բարսէղն եպ. այս առթիւ ցոյց տալէ յետոյ թէ Պոլսոյ առուտուրին չատ առաջ մայրաքաղաքին հայերը ունէին եկեղեցական վարչական կազմակերպութիւն մը, բանիք Առաջնորդութիւն մը, որուն դիւրքը կը պահուէր 1438ին, Տէր Յովակիմ Արքեպիսկոպոս, պիտի կու տար.

«Այիկա ցոյց կու տար նաեւ թէ Կ. Պոլիս հայ բնակչութիւն մը ունէր արդէն, եւ այս հայ բնակչութիւնն ալ ունէր իր կազմակերպեալ Առաջնորդութիւնը, որուն սկիզբը եւ ծագումը թէեւ անծանօթ է մեզ, բայց անհաւանական չէ դնել Աշխէկ Կաթողիկոսէն (973–992) առաջ, որ կազմակերպեց Արեւմուտքի հայ գաղութները՝ յատկապէս ձեռնադրեալ եպիսկոպոսներ դրկելով Բիւզանդական Կայսրութեան սահմաններուն մէջ հաստատուած հայոց վրայ: Թէեւ, Կ. Պոլիս չի յիշուիր Աշխէկի կազմակերպութեանց մէջ, եւ սխալ թերեւս այն պատճառով որ Կ. Պոլիս արդէն ունէր իր կազմակերպեալ Առաջնորդութիւնը, Աշխէկ Կաթողիկոսի կարգադրութիւնէն առաջ»(2):

(1) Բաբգէն եպ., «Կ. Պոլսոյ Հայ Պատրիարքութեան ծագումը եւ առաջին Պատրիարք Յովակիմ Արքեպիսկոպոս», «Հանդէս Ամսօրեայ», 1924, էջ 432–441:

(2) Բաբգէն եպ., անդ:

Յովակիմ Եպիսկոպոսի պարագան անդամ մը եւս իր լուսաբանութիւնը գտած կը Հալէպի նախկին առաջնորդ Արտաւազդ Արք. Հալէպի Հայոց պատմութեան մէջ 1438ին Աստուածաբան անուամբ արքեպիսկոպոս մը կը յիշէր իբրեւ Բերիոյ (Հալէպ) առաջնորդ (1):

Հարցը հայ բանասիրութեան համար վճռուած կը նկատուէր, երբ Հ. Ներսէս Ակինեան հրապարակ հանեց անբացատրելի յետադիմութեամբ մը, յայտարարելով որ Հ. Ագէքսանդր Պալճեան իր «Պատմութիւն կաթոլիկէ վարդապետութեան ի Հայս» գրքին մէջ Pera-ն չատ ճիշդ թարգմանած է «Բերիա», այսինքն Հալէպ, որ, քանի այնմ պէտք է վերադին ուղղել 1935ին իր ըրած ուղղումը, եւ որ հետեւաբար չեն սխալած Զամչեան, Պալճեան եւ Գալէմքեարեան, Յովակիմը նկատելով իբրեւ «Բերիոյ առաջնորդ»(2): Ակինեան այս առթիւ կամքի մըն ալ կու տար Արտաւազդ արքեպիսկոպոս Սիւրմէլեանին՝ ընդելով որ անոր համեմելի չէր բնականաբար Հալէպի առաջնորդներու շարքին ունեցած ըլլալ եպիսկոպոս մը որ պիտի մասնակցէր Փլորենտիոյ ժողովին: Ակինեանի կարծիքը եւս այն էր թէ «Յովակիմ ձեռնադրուած Հալէպի թեմին վրայ կը դործէր պաշտօնով Կ. Պոլիս»:

Ալպոյաճեան փութաց մասնակից ընել Ակինեանի այս տարօրինակ յետադիմութեամբ, անհաւանական գտնելով միեւնոյն ատեն Արտաւազդ Արք.ի վերագրուած դիտումը, եւ անուղղի՝ Ակինեանի փորձը Յովակիմ եպս.ի անունը վերատին Հալէպի առաջնորդական աթոռին կապելու, առանց նոր յայտնութեան մը(3):

Ալպոյաճեան նոյն հարցին պիտի անդրադառնար նաեւ աւելի յետոյ (4) հերքելու համար «զպամահմուտ եւ վատահաւատ Մխիթարեանին» տեսութիւնը:

Անդամ մը եւս պնդելէ եւ փաստելէ յետոյ թէ բնագրին Pera բառը պէտք է Պերա առասպարձել եւ ոչ թէ Բերիա, Ալպոյաճեան սխալ կը գտնէ Ակինեանի այն տեսութիւնը թէ Յովակիմ ձեռնադրուած Հալէպի թեմի վրայ՝ պաշտօնով կը գործէր Կ. Պոլիս, ու կ'ըսէ. «1438ին Բերիոյ առաջնորդ Յովակիմ եպս.ը կարելի չէր անմիջապէս Կ. Պոլսոյ արքեպիսկոպոսական աթոռոսով պճնել: Հայ եկեղեցւոյ օրէնքներուն համաձայն եպիսկոպոսները ներելի չէ թեմէ թեմ փոխադրել: Հալէպի առաջնորդ եպիսկոպոսը, Հայոց կաթողիկոսը հաւանական չէ որ Կ. Պոլսոյ եպիսկոպոս նշանակած ըլլայ ձիշդ

(1) Արտաւազդ արք. Սիւրմէեան, «Պատմութիւն Հալէպի հայոց», Գլուխ Գ., էջ 11:

(2) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1951, էջ 461:

(3) «Հայաստանի Կոչնակ», 1951, էջ 946:

(4) «Ստամպօլի եւ շրջականերու հայոց հոգեւոր վարչութեան սկզբնաւորութիւնը», «Շողակաթ», Կ. Պոլիս, 1952, էջ 272–277:

այն պահուն որ զայն կը նշանակէր պատգամաւոր եւ կ՚ուզէր դրկել Իտալիա: Հետեւաբար Յովակիմ եպիսկոպոս բնաւ հաւանական չէ որ Հալէպի առաջնորդութիւնը վարած ըլլայ: Pera-ն Բերա կարդալով եւ սխալ թարգմանելով կազմուած է այն կարծիքը թէ Յովակիմ Բերիոյ եպիսկոպոս էր, մինչ առիկա հաստատող ոչ մէկ վաւեր կայ: Հետեւաբար Հ. Ակինեանի առաջին կարծիքը աւելի հիմնաւոր է քան այս երկրորդ սրբագրեալը»:

Ալպոյաճեան ընդարձակ մէջբերում մը(1) կ՚ընէր այս առթիւ Օսմանեանէն, ցոյց տալու համար որ Փլորենտիոյ ժողովին Հայոց մասնակցութիւնը ապահովելու ցանկութիւնը առաւելապէս Արիմի ճենովացի իշխաններուն խոզովակով եկաւ Սիս, եւ կ՚ըսէր թէ Օսմանեան շատ ճիշդ դատողութեամբ մը կրցած է տեսնել թէ ճենովացի պաշտօնատարներու պահանջումով, ճենովական հպատակ հայերու կողմէ Հայոց Կաթողիկոսին եղած խնդրանքին Հայոց Հայրապետը զոհացում տուած է բաւականանալով իրրեւ պատուիրակ «չորս անձեր նշանակել Նոյնիսկ Կաֆայի մէջէն»: Արդ, ասոնցմէ եւրեքը իսկապէս Կաֆայէն էին, իսկ չորրորդը «Յովակիմ, կ՚ըսէ Ալպոյաճեան, իրապէս կը դտնուէր, իր կարգին, ոչ թէ Կաֆա, այլ ատոր պէս ճենովական տիրապետութեան տակ դտնուող Բերայի մէջ», մանաւանդ որ «իսլամական տիրապետութեան տակ դտնուող Հալէպի եպիսկոպոսը կրնանք ըսել թէ անկարելի է որ նշանակուէր Հայոց Կաթողիկոսին պատուիրակ առանց վանդելու Կաթողիկոսը եւ իր անձը»:

Յովակիմ եպիսկոպոսի առեղծած կնճիռը հայ բանասիրութեան համար մխիթարն իր տիպարէն չի բխիր սակայն:

Չեռագիրներու յիշատակարանները դանազան թուականներու Յովակիմներ կը յիշեն տարբեր վայրերու մէջ, այնպիսի չփոթութեանց առիթ դնելով հայ բանասիրութիւնը որ մինչեւ այսօր ալ ան անճրկած կը մնայ ճշդելու առեն թէ այս բոլոր Յովակիմները ի՞նչ կապ ունին այն Յովակիմին հետ որ 1461ին Կ. Պոլսոյ Հայոց առաջին պատրիարքը պիտի ըլլար Ֆաթիհի կարգադրութեամբ, թէ միեւնոյն եպիսկոպո՞սն են բոլորն ալ կամ թէ տարբեր անձնաւորութիւններ:

Բացի այն Յովակիմէն որ 1438ին կը դտնենք Կ. Պոլիս, Յովակիմներ կը յիշուին արդարեւ նաեւ 1444ին՝ Պրուսայի եւ 1445ին՝ Կուտինայի մէջ, բացի այն Յովակիմէն որ 1461ին Կ. Պոլսոյ պատրիարք պիտի դառնար եւ բացի անկէ որ 1469ին յիշուած է իբրեւ եպիսկոպոս ի Փիլիպէ:

Ոմանք կը նոյնացնեն բոլոր Յովակիմները, եւ կ՚ենթադրեն թէ Պոլսոյ երբեմնի Յովակիմ եպիսկոպոսն է որ յետոյ անցած է

(1) «Ազգապատում», Բ., էջ 2079 եւ յաջորդները:

Փոքր Ասիա թուրք պետութեան մէջ դտնուող հայերը հովանաւորու, դտնուած է Պրուսա եւ Կուտինա ուր չիման մէջ եղած է թուրք իշխանութեանց հետ, յետոյ Պոլիս կանչուած է Ֆաթիհի կողմէ որ զայն բազմեցուցած է պատրիարքական աթոռը, եւ վերջապէս դրտնուած է նաեւ Փիլիպէ՝ որ մաս կը կազմէր արդէն թուրք պետութեան:

Ինչ ալ ըլլայ բոլոր այս Յովակիմներուն կապը մեր Յովակիմին հետ, սա միայն առոյգ է որ 1438էն յետոյ ան այլեւս Պոլիս չէ, եւ որ ուրիշ եպիսկոպոսներ կու դան յիշատակուիլ անոր փոխարէն:

Բէօթահիոյ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ «քիւթիւկ»էն Վահրամ Արք. Մանկունի առեներն ընդօրինակած է հետեւեալ տողերը.

«Հաստատեցաւ յիշատակարանս այս թվին ՊՂԴ (1445) ամէն. ի հայրապետութեան տն. Կարապետին եւ յեպիսկոպոսութեան տն. Յովակիմայ եւ երեսփոխանութեան Յակոբին, ի քահանայութեան եւ սպասաւորութեան սր. եկեղեցւոյս Կիրակոս երէցու եւ Գրիգոր եպիսկոպոս եւ ի թագաւորութեան Տաճկաց Սուլթան Մուրատի»:

* * *

Այցելու հայ եպիսկոպոսներ եւս յաճախ պիտի եղած ըլլան Վոսփորի ափերէն Պոլսոյ դրաւումէն առաջ: Սակայն քիչերու միայն յիշատակութիւնը ունինք: 1439ին Կ. Պոլսոյ մէջ կը յիշուի, օրինակ, Տիարպէքիրի առաջնորդ Մկրտիչ Նաղաշ եպիսկոպոսը:

Մկրտիչ Նաղաշ համբաւաւոր այն տաղասացն ու նկարիչն է, որ 15րդ դարու սկիզբները Բաղէշի մօտ Պոռ գիւղը ծնած, կրօնական ասպարէզը ընդգրկած եւ յետագային եպիսկոպոս ձեռնադրուած կոստանդին Զ. վահկացի Կաթողիկոսէն, միջնադարեան հայ դրականութեան ամէնէն կարկառուն դէմքերէն մէկը հանդիսացաւ: Միջնադարեան հայոց առաջնորդն էր, բայց սքեմը չարգիլեց զինքը երգել դեռքի հայոց առաջնորդն էր, բայց սքեմը չարգիլեց զինքը երգել ընկերային մօթիֆներ եւս՝ ինչպէս իրմէ առաջ ըրեր էր Ֆրիկը, եւ դմայլելի տաղեր նուիրել մանաւանդ հայ զարհուրներուն:

Նաղաշ նախանձամական դեր կատարած է իրեն յանձնուած թեմին մէջ: Շահած ըլլալով Աքքոյունլուներու պէյլին Օսմանի համակրանքը՝ յաջողած է ամէն տեսակ արտօնութիւններ ապահովել քրիստոնեաներուն, եկեղեցիներու նորոգութեան թոյլտուութիւնն առանալ, տուրքէ զերծ կացուցանել հոգեւորականները, պաշտամունքի ազատութիւնը ապահովել, զերիներու փրկութիւնը ձեռք ձգել, եւայլն: «Երկրորդ լուսաւորիչ ամենայն Միջագետաց եւ պարծանք պարծանաց ամենայն քրիստոնէից» կ՚որակէ զայն ձեռագրի մը յիշատակարանը:

Բայց ինչ որ վինք բացառապէս կը կապէ Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան՝ այն անյողդողդ կեցուածքն է զոր ցոյց տուաւ Եւդոկիոս

Պապի մխթարնական փոքձերուն առթիւ։ Պատասխանելով Կոստանդին Զ. Վահկացի Կաթողիկոսին հարցումին Փլորենտիոյ ժողովին մասնակցելու համար Պապէն ստացած հրաւէրին առթիւ, թելադրած է մերժել որեւէ առաջարկ որ կը ձգտի Հայ Եկեղեցիին պարտադրել Քաղկեդոնը։ Պատմական իր զրուցիները հատած է մեզի «Պատասխանի Լատինացոց Թղթոյն ի Մկրտիչ նկարագրէ զոր գրեաց Հրամանատ Կաթողիկոսին եւ մեծ բարուեպատեան Թումայի»(1)։

Հայ կաթոլիկ պատմիչը ստիպս կը ներկայացնէ պարագան.

«Իսկ Կաթողիկոսն Կոստանդին իրրեւ լաւ գիտուցի Պապին եւ ընթերցաւ, ուրախ եղեւ. բայց տարակուսեալ եւս էր. զի ոտիկ անձինս ունէր առ իւր ի Կիլիկիա՝ խորհել ինչ նոքօք ի վերայ իրացս այսոցիկ. իսկ եպիսկոպոսունք եւ վարդապետք՝ վանահարք եւ երիցունք Մեծին եւ Փոքուն Հայոց ի տառապանս կային յերեսաց Թրքաստանեայց, եւ որք երեւէին փոքր մի ի յանդարտակալ, որպիսի էին բնակիչք Բարձր Հայոց եւ Տայոց, նոքա եւս ի կասկած երկիւղի ըմբռնեալ էին. վասնորոյ եւ ոչինչ մարթացաւ գրել առ նոսա Կաթողիկոսն. այլ միայն յղեալ Թուղթ առ Մկրտիչ Նազաշ՝ զոր ինքն էր ձեռնադրեալ եպիսկոպոս»։

«... Իսկ Մկրտիչ Նազաշ ընթերցեալ գիտուցին, եւ տեղեկացեալ թէ լաւինք եւ յոյնք յորդորեն զՀայս ի միաբանութիւն, սկսաւ վարանիլ ի պէսպէս խորհուրդս»։ Եւ որովհետեւ «եղեալ էր ի մոլ յանդէպս եւ թիւր մտածութեամբ» Քաղկեդոնի ժողովին մասին, «ուստի եւ ըստ մոլար այմ ճանաչման իւրոյ գրեաց Թուղթ ի Թուին Հայոց ՊՁԵ (1436) ի 16 Մայիսի ... առ Կոստանդին Կաթողիկոսին» որուն յիշեցնելէ յետոյ Հայոց հաւատարմութիւնը տիեզերական առաջին երեք ժողովներուն «ապա սկսանի առաջի դնել պատմութիւն ժողովոյն Քաղկեդոնի՝ առեալ ի սուտ գրութենէ ասորւոց, եւ յաւելու բանս անարգանաց եւ արհամարհանաց, եւ պահանջէ ի լատինացւոց եւ ի յունաց, զի նախ Թողցեն զքաղկեդոնիկին լինել եւ զրաժանմամբ գաւանութիւնն, եւ ապա ի խնդիր լիցեն միաբանութեան։ Տարակուսեալ Կոստանդեայ Կաթողիկոսի՝ խորհեցաւ ինքնին արձակել հրեշտակս յիտալիա. բայց քանզի յամախեալ էին ազմուկք պատերազմաց, խափանեցաւ առ ժամանակ մի»(2)։

«Նազաշի պատասխանին վրայ բարձի Թողի մնաց հրաւէրին խնդիրը, կ'ըսէ Օրմանեան, որ մեծ նշանակութիւն ունի ազգամոլութեան խմորով շինթուած կաթողիկոսի մը համար, եւ Եւգինիոսի 1434ին գրած նամակը մինչեւ 1438 անպատասխանի մնաց։ Այդ պարագան կը բաւէ հաւատալ թէ Հայերը, եւ նոյնիսկ Սոյ Ամոռը, ոչ

(1) Մատենադարան, ձեռագիր թիւ 5657։
(2) Ջամչեան, Գ., էջ 474։

միայն կատարեալ հոմոէական չէին, այլեւ ոչ այնպէս ըլլալու միտում ունէին. ապա թէ ոչ ինչ չափ ալ ծանր ըլլային քաղաքական պայմանները, չորս տարուան լռութեան պատճառ մը չկար, եւ ինչպէս պիրր գացած էր, պատասխանն ալ կրնար գառնալ»(1)։

Տարրեր է տակտն հայ կաթոլիկ ուրիշ պատմիչի մը եզրակացութիւնը։ Անոր կարծիքով Կոստանդին Կաթողիկոսը, թէեւ ուշ, բայց այնուամենայնիւ ընդունած է Պապին հրաւէրը ի հեճուկս Նազաշի ընդդիմութեան, եւ ինք անձամբ չկարենալ մեկնելով հանդերձ իր պատուիրակները նշանակած է.

«Կաթողիկոսն արդէն ապէկ արամատրուած էր, ուստի քանի մը եպիսկոպոսներու՝ գլխաւորաբար Մկրտիչ Նազաշ Ամասիոյ եպիսկոպոսին գիմադրութիւնը բանի տեղ չդնելով Քահանայապետին հրաւէրն ընդունելու. բայց՝ տեսնելով իր անկարողութիւնը Հայրապետական Աթոռէն հեռանալու, թէ՛ անհատաններու եւ թէ՛ չարագործ քրիստոնէից միաբանակարութենէն վախնալով, իր տեղը երեսփոխան ընտրեց Յովակիմ եպիսկոպոս Բերիոյ, Սարգիս Վ. Աթոռակալ Ջուղայի եկեղեցւոյն, եւ Մարկոս եւ Թովմա երկու վարդապետները, ձեռքերնին պատգամատուրութեան գեղեցիկ Թուղթ մը տալով»(2)։

Գալով իր Պոլիս այցելութեան, այդ մասին հետեւեալը կ'ըսէ.

1449ին գրուած Յայտարարութեան մը յիշատակարանը զոր ձեռագրին յետագայ ընդօրինակութիւններուն հման վրայ վերակազմած է Լ. Ալիշեան եւ որ կը պարունակէ Մկրտիչ Նազաշի կենսագրութիւնը, կը պատմէ թէ Նազաշ որ 1431ին նստած էր «յաթոռ հայրապետական ի յԱմիթ չահաստանի», ի ՊՁՐ (1439) թուին սկանի վերանորոգել զամենապատ եւ զամենահրաշն զամենեցուն զտրմանալին՝ զհրաշափառ կաթուղիկէն, որ յԱմիթ չահաստանի, որ յանուն սրբոյն Թէոդորոսի գինաւորին», «գլուխ գմբէթին բարձր էր քան զմնարսյն Թէոդորոսի գինաւորին», «զոր տեսեալ քրիստոսատեաց ազգն մահմետականք, եւ ի բայլեցն», «զոր տեսեալ քրիստոսատեաց ազգն մահմետականք, եւ ի խոր խոցեցան, եւ ձայն եառն մխիթարից որդիքն Հայաստաց, եւ հռչակ հարեալ համբաւեցին եւ ամբաստան եղեն առ սուլթանն Եգիպտոսի, եւ առ թագաւորն Պարսից, եւ առ սուլթանն Հռոմոյ տանն, եթէ այսպիսի գեղեցիկ յօրինուածով բարձրացաւ եկեղեցին քրիստոնէից։ Զոր լսեալ նոցա վառեցան չար նախանձու եւ խոկան խոկ գեսպան եւ հրամարտակս առաքեցին առ Սուլթան Համզէն՝ քակել զամենապատ սուրբ կաթուղիկէն։ Եւ անտանելի սուգ հասաւ Հայոց ազգին, եւ ամենեքեան ի խոր խոցեցան, եւ յամենայն աչաց արտասուս

(1) «Ազգապատում», Բ., էջ 2079։
(2) Հ. Ագեմեանցը Պալեեան, «Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս», Վիեննա, 1878, էջ 87։

հեղոյը: Եւ եառն կաշառս զանձս բազումս, եւ ոչ կարացին ապաւել, զի զամենահրաշ եւ զամենազով հրաշալի զմբէթն քակեցին հաւասար աւերեցան, եւ ամենայն քրիստոնեայք ի սուգ մտին: ... Եւ առաւելապէս արի այցելուն եւ քաջ հովուապետն տէր Մկրտիչ՝ չինող սուրբ կաթուղիկէին: Եւ ի սասակի խոցոյն եւ ի զառն կսկծանացն տարաշխարհիկ եղեւ, եւ գնացեալ էանց ի ծովն Պոնտոսի եւ եհաս ի Կաֆայ եւ յԱտամպօլ, եւ զցայղ եւ զցերեկ խոցեալ սրտիւ առ Աստուած աղաչակէր՝ այցելուս լինել կաթուղիկէին յառաջ քան զելանելն ի մարմնոյն, զի մի մոցէ խոցով ի գերեզմանս: Այլ ողորմածն Աստուած սասակեաց գայնոսիկ որք քակեցին զմբէթն եւ յարոյց այլ թագաւոր Մէջագեաց՝ զՀանդիք իմերպայն: Եւ տեսչութեամբն Աստուծոյ նա խնդիր արար, եւ գիր եւ գեսպան առաքեաց Զհանդիրն, եւ ամենայն մեծամեծքն, եւ զաւէտսն, եւ տանուտէրքարքն քրիստոնէից, եւ ամենայն քահանայքն՝ ժողովրդովք մխարան գիր գրեցին հետ պարոնաց թղթին Բ. եւ Գ. անգամ, եւ մեծաւ չանիւ առաքեցին ի Կաֆայն, եւ բերին զամենեցուն զանէչալին զարհիական զղուխն զտէր Մկրտիչն՝ մեծաւ պատուով ... Եւ կատարեցաւ սուրբ կաթուղիկէն ի ՊՂԶ (1447) թուին...»(1):

Եթէ լայն տեղ տուինք Նազաչին՝ հայ մեծ հոգեւորականի մը նեբրոզը ընելու համար չէր: Ուզեցինք նախ ցոյց տալ անոր սերտ կապը Փլորենտիոյ ժողովին հետ կապուած անցուդարձերուն հետ՝ որոնք իրենց կարգին պիտի անդրադառնային մթնոլորտին վրայ ուրուն մէջ պիտի հասունցնային Պոլսոյ հայ զաղութը եւ իր պատրիարքական աթոռը: Ակէ զատ իր առժամեայ մեկնումէ իր թեմէն ու հրջաղայիլը Տրապիզոն, Կաֆա եւ Պոլիս, չէր կրնար հեռանկարն ըլլալ մխիթարն իր զգացած կսկիծներուն՝ հայ տաճարի մը կաթողիկէին փլցուելուն առթիւ: Իր թափառումէ քաղաքէ քաղաք ճիշդ այն օրերուն երբ տեղի կ'ունենային միաբանական փորձերը, որոնց հանդէպ քանի մը տարի առաջ ճչզած էր ան իր դիրքը, չէր կրնար որեւէ կերպով կապուած չըլլալ այդ փորձերուն հետ: Նշանակելի է եւ այն պարագան որ ան Կաֆա կը գտնուէր երբ Հռոմէն կը վերադառնար Սարգիս վարդապետ Հռոմի Պապէն նուէր առացած Քրիստոսի խաչափայտէն մասունք մը, — խոչ մը «ի լուսափայլ ակռոյ, եւ ի սիրուս խաչին գՔրիստոս բեւեռեալ յոսկոյ ձուլածոյ», մասունք զոր նուէր պիտի առնար ինքն ալ, Ծիպրանակերտ տանելու համար հետը(2):

Զամչեան՝ Հռոմի միութեան փորձին դէմ ակնյայտնի կերպով պայքարող Նազաչը յետագային դարձի եկած ցոյց տալու նախան-

(1) Լ. Ս. Խաչիկեան, «Ժե. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Ա., Երեւան, 1955, էջ 627–629:

(2) Լ. Խաչիկեան, անդ:

ձախնդրութեամբ, — ինչպէս սովորաբար կ'ընեն հայ կաթոլիկ պատմիչները, — սարբեր զարձուածքներով կը պատմէ անոր այցը Կաֆա եւ հանդիպումը Սարգիս վարդապետին հետ: Ըսելով որ Նազաչ Ս. Թէոդորոս նորակառոյց եկեղեցւոյ զմբէթին կործանման պատճառով «ի սասակի տրամութենէն ոչ կարացեալ կալ ի քաղաքին Ամգայ, ... եկ գնաց ի կողմանս Պոնտոսի. եւ չգտեալ հանդիսաց գնաց ի կ. Պոլիս եւ անտի չորս տարի յերկիրն Ղրիմու. եւ հասեալ ի քաղաքն Կաֆայ՝ հանդիպեցաւ ... Սարգսի վարդապետի, ընդ որում եւ յառաջմէկ ունէր բարեկամութիւն. եւ եկիս պատիւ մեծ ի նմանէ: Եւ ի զգալիս իւրում անդ պրպտեալ ժամանակս խօսեցաւ ընդ նմա յերկար Սարգիս վարդապետ ի վերայ գնալոյն իւրոյ յԻտալիա, եւ թելադրեաց արար գնա գաւանութեան եւ աւանդութեան եկեղեցւոյն Լատինացւոց եւ Յունաց՝ չինելոց զմիտս նորա եւ հաստատեալ յուղիղ կարծիս»(1): Զամչեան կը յիշէ յետոյ Նազաչի առացած նուէրները Սարգիս վարդապետէն:

Ականջան չատ իրաւամբ դիտել կու տայ թէ «Զամչեանի աղբիւրն առանց տարակոյսի Մկրտիչ Նազաչի կենսագրութիւնն է, ուրկէ առնո

ականատես է պարհուրելի անցքերուն որոնք Պոլիս ապանդի թառը բերին 1453 Մայիսին, իսկ Բազիլեացին՝ թէեւ Պոլիս չէ դանուած ապէմ օրերուն՝ սակայն ծանօթ է իրեն Բիւզանդական Կայսրութեան երեմնի մայրաքաղաքը:

Թէ ինչ կապ ունէին սոյն երկու հոգեւորականները Պոլսոյ հայ թեմին հետ՝ ոչինչ մեզ յայտնի չէ · բայց անոնց ներկայութիւնն իսկ Պոլիս՝ ակնհայտ վառա է հայ հոգեւոր կազմակերպութեան մը բիւզանդական մայրաքաղաքին մէջ:

* * *

Ֆաթիհի մուտքը Պոլիս նոր շրջան մը պիտի բանար հայութեան համար՝ մանաւանդ երբ 1461ին պատրիարքական աթոռ մը հաստատուէր նոր մայրաքաղաքին մէջ: Բայց մինչեւ աթոռին հաստատումը՝ հայ հոգեւորականներ չարունակած են հոսիլ իրենց փոքր հօտը թուրք վարչութեան առակ:

1459–1461 թուականներուն, ուրմէն արդէն Պոլսոյ պրաւումէն բաւական չեռոյ եւ պատրիարքութեան հաստատումն նախօրեակին, արդարեւ չիշատակուած կը դանենք Մարտիրոս «եպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսի վիճակին»(1):

Երեւանի Մատենադարանին 8871 թիւ ձեռագիրը, «Ուսումն Բժշկութեան Ամիրզովլաթի Ամասիացւոյ», հետեւեալ յիշատակութիւնը ունի.

«Գրեցաւ թագաւորական բժշկարանս ի թուականութեանն Հայոց ՉԸ (1459) ամին եւ ի Նոյեմբերի ամսուն ի Գ (3), օրն Շաբաթ, եւ ի քաղաքին Կոստանդինոպոլսի, եւ ի յաւ ոսն վանիցն սուրբ Ստեփանոսու, եւ ի կաթուղիկոսութեանն Հայոց ակր Գրիգորայ, եւ ի հայրապետութեանն ակր Մարտիրոսին Կոստանդինոպոլսոյ վիճակին, եւ ի պարոնութեանն Մուհամատ խանին...»(2):

Հրաչեայ Աճառեան սոյն Մարտիրոսը կ'ուզէ նոյնացնել աւելի ուշ յիշուած Մարտիրոս Եպս. Կաֆայեցիի եւ Գարամանէն 1479ին Կ. Պոլիս բերուած Մարտիրոս վարդապետի հետ(3), թէեւ բաւարար հիմքեր չկան նման նոյնացութեան մը համար:

Այդօրինակ կարծիքով «Մարտիրոս 1459ին կը վարէր Պոլսոյ եւ Բերայի եպիսկոպոսութիւնը, մինչեւ որ Յովակիմի պատրիարք ընտրութեամբ կը ջնջուէր այդ աթոռը, կը վերնար երկուութիւնը եւ

(1) Գր. Ապահեան, «Շողակաթ», Բ. տարի, 276:

(2) Լ. Խաչիկեան, «Յիշատակարաններ», Բ., 1958, էջ 115:

(3) «Անանանուանց Բառարան», Գ., էջ 282 եւ 284:

բոլոր օամ. երկիրներու հայերը կը միանային Պալթանեան լեռներէն մինչեւ կեդրոնական Փոքր–Ասիան»(1):

* * *

Ֆէրմանը՝ որ վերջերս յայտնաբերվեց դերման համբաւաւոր արեւելագէտ Ֆրանց Պապինգեր(2) եւ որուն պիտի անդրադառնանք դեռ՝ պահ մը անակնկալի մը առջեւ դրաւ հայ բանասիրութիւնը: Ան նոր հոգեւորական մը կը դնէր Պոլսոյ եպիսկոպոսական աթոռին վրայ՝ պատրիարքութեան հաստատման նախօրեակին: Արդարեւ Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմէտի վերապրուած այդ հրովարտակը, — որ կոչուած էր միակ վաւերաթուղթը հանդիսանալու Ֆաթիհի օրերէն հայոց առնչութեամբ, — 1458ին Սուլու–Մանաստիրի մէջ հաստատուած հայոց իրը առաջնորդ կը դիտէր Գրիգոր եպիսկոպոսը, անուն մը որ մեզ ծանօթ չէր այլուստ եւ որ հիմնովայր կը չրջէր հայ բանակրներու բազմաթիւ ենթադրութիւնները: Ֆէրմանը, ինչպէս պիտի տեսնենք, յետագային փոխեց իր ենթադրեալ տարեթիւը եւ հետեւաբար գայն չնորհող սուլթանը, Գրիգոր եպիսկոպոսը եւս հետացնելով իր աթոռէն:

* * *

Բոլոր այս տուեալները մեզ կը բերեն այն եզրակացութեան որ Պոլսոյ մէջ հայ թեմ եղած է Ֆաթիհէն առաջ, եւ որ հետեւաբար Ֆաթիհէն չի թուագրուիր հայ եկեղեցական կազմակերպութիւն մը Վոսփորի ափերուն վրայ: Ոչ մէկ տարակոյս չկայ որ հայ բջիջ մը արդէն կար այնտեղ ու հոգեւոր կեանք անոր ծոցին մէջ, երբ դեռ Հայերը չմտան մէջ մտած չէին Թուրքին հետ, եւ երբ Ֆաթիհ դեռ բեմ մտած չէր:

* * *

Մինչեւ այսօր չլուսաբանուած կը չարունակէ մնալ այն հարցը թէ ո՞ւր կը նստէր հայ եպիսկոպոսը Պոլսոյ մէջ: Անոր աթոռը բուն Բիւզանդիոնի մէ՞ջ էր թէ Գալաթիոյ ճենովական թաղը՝ ուր հայերը եկեղեցի ալ ունէին ԺԴ. դարէն ի վեր: Այս մասին յայտնուած կարծիքները ենթադրութիւններէն անդին չեն անցներ, որովհետեւ ժամանակիդ որեւէ ապրիւր օգնութեան չի հասներ մեզի:

Իրենց Պոլիս գտնուած մէջոցին ո՞ւր կը նստէին, օրինակ,

(1) «Շողակաթ», 1952, էջ 276:

(2) Franz Babinger, Rin Besitztreit um Sulu-Manastir unter Mehmed II. Beitrag zur Fruhgeschichte des armenischen Patriarchats in Konstantinopel. Prag. 1956. «Charisteria Orientalia».

Յովհաննէս եւ Եսայի եպիսկոպոսները, որոնք յաճախ յանուանէ կը յիշուին Պալոյ մէջ ԺԵ. դարու երեսունական թուականներուն:

Փաստ առնելով այն պարագան որ Յովհաննէս եպիսկոպոս յիշատակուած է իբրեւ «կարգեալ ի կաթողիկոսէ մերմէ ամենայն Հայոց ի կողմանս Կոստանդնուպոլսի», իսկ Եսայի եպիսկոպոս «ի նմին քաղաքի եղեալ ի հոգաբարձութիւն եկեղեցւոյն Հայոց», Ալթունեան կ'ենթադրէ թէ «Բիւզանդական կայսրութեան վերջին օրերուն երբ Պոլիս երկու իշխանութեանց միջեւ բաժնուած էր, ինքա՝ որ ճենովական էր՝ ունէր առանձին առաջնորդ կամ ներսէս եւ Կ. Պոլիս քաղաքը յունական վարչութեան տակ ուրիշ հոգեւոր պետ մը»(1):

Ուրիշ կնճիռ մը եկեղեցին է ուր բնակած են Պոլիս գտնուող հայ եպիսկոպոսները: Դժուարութիւնը ինքնին կը վերնայ երէկ Ղալաթիան անպէնք անոնց կայան. այդ պարագային՝ նախ Ս. Սարգիսը պէտք է հիւրընկալած ըլլայ զանոնք, եւ յետագային Ս. Լուսաւորիչը:

Իսկ Բիւզանդիոնի՞ մէջ: Ո՞րն էր անոնց օթեւանը հոն: Եթէ մեզ ալ ներուէր ենթադրութեանց հետքերուն վրայէն քալել, անոնց խուցը պիտի փորձուէինք Սամաթիա փնտռել: Եւ ահա թէ ինչո՞ւ: Երբ Ֆաթիհ սուլթանը հայոց առաջին պատրիարքը կը դնեցկէր Սուրբ Մանասթիրի յունական Ս. Գէորգ եկեղեցին, պէտք է հայերը զոնէ ատենդութեամբ մը կապուած ըլլային այդ մենաստանին հետ:

5.

ԵՐԲ ՀԱՅԸ ԿԸ ՀԱՆԴԻՊԻ ԹՈՒՐՔԻՆ

Կ. Պոլսէն շատ առաջ հանդիպեր էր արդէն Հայը Թուրքին: Թուրքը Արեւմուտք արշաւած առեն առաջին հերթին Հայը պիտի դանէր իր ճամբուն վրայ, ու հայ հոգն էր հետեւաբար որ պիտի արբորուէր առաջին անգամ անոր ոտքերուն ներքեւ: Սելճուքներն էին որ հայ սահմաններուն վրայ երեւցեր էին նախ: 1048ին արդէն մտած Բասենի եւ Կարնոյ դաշտերը, 1053ին, Տուղրիլ պէկի պլխաւորութեամբ, իրենց թիւրախ զարձուցած Կարսը, ու յաջորդ տարին նաեւ Գանձակն ու Դուինը, 1064ին արդէն կը պրաւէին Անին՝ այս անգամ արդէն Ալփասլանի հրամանին տակ որ տարի մը առաջ յաջորդեր էր Տուղրիլին: Ու անկէ յետոյ ամբողջ երկու դար Սելճուքներու բերած թուրանական լուծը ճաշակեց Հայ ժողովուրդը, ըլլայ Իկոնիոնի մէջ անոնց ստեղծած սուլթանութեան թեւին տակ, ըլլայ Իրանի մէջ անոնց հիմնած պետութեան ներսէն, ըլլայ մանաւանդ բուն Հայաստանի մէջ մարմին առած աւատապետական իշխանութեանց անուրը վրին, եւ այդ՝ չնայած այն ընդվզման պահերուն, զոր առեն առեն պոռթկաց Հայ ժողովուրդը իրեն պարտադրուած այդ լուծերուն դէմ, հերոսական էջեր ցանելով ստրկութեան դարերու իր սեւ գրքին մէջ:

Շուրջ երկու դար յետոյ, 1236ին, Մոնղոլներն էին որ կը մըտնէին Հայաստան Ջարմագանի պլխաւորութեամբ, նոյն տարին իսկ նուաճելով Անին եւ Կարսը, եւ սուրէ անցնելով հայ բնակչութիւնը: Բաչուն, Ջարմագանի յաջորդը, 1243ին կ'արշաւէր Փոքր Ասիա, պարտութեան կը մատնէր Իկոնիոնի սելճուք սուլթանը, եւ կը պրաւէր Երզնկան, Սերաստիան, Դիվրիկը: Կը սկսէր նոր դողդոջայ մը Հայ ժողովուրդին համար, — հարստահարութեանց կարճ բայց անոդոք չրջան մը որ պիտի չլսաէր Հայ ժողովուրդի բոլոր ուժերը վերչքի բովանդակ իր ճիգերուն մէջ մայր հողին վրայ, մինչ անդին, Կիլիկիոյ մէջ, հայութեան ուրիշ մասնիկ մը կը փորձէր իր գերապոյնը լուսաւոր պահ մը ստեղծելու համար Հայ պատմութեան մէջ:

Կէս դար չանցած թուրանական ուրիշ ցեղ մըն է որ կացութեան տէր պիտի դառնար Փոքր Ասիոյ մէջ:

Սելճուքներու պետութիւնը մահամերձ էր արդէն ԺԳ. դարու կէսերուն: Քէօսէտաղի պատերազմը 1243ին խորտակեր էր անոր ողնայարը եւ սպիկը էր գայն որ Մոնղոլներուն հարկատու դառնայր: Միւս կողմէ ներքին վէճերու հետեւանքով Սելճուքները այլպէս ալ հիւծեր էին, ճիշդ այն միջոցին երբ Բիւզանդական կայսրութիւնն ալ կը սկսէր կծկիլ, Փոքր Ասիան թատր դարձնելով այսպէս թիւրքմէն ցեղերու ասպատակութեանց: ԺԳ. դարուն սկիզբը այս պատկերը աւելի եւս պիտի մռայլէր, երբ, 1308ին, Գիյասեդդին Մասուտ Բ.ի մահուամբ սելճուք պետութիւնը պիտի կորսնցնէր իր անուանական գոյութիւնը եւս, ասպարէզը բաց ձգելով թուրանական ցեղերու առջեւ՝ որոնք ազդեր էին Անատոլուն:

ԺԳ. դարուն արդէն բազմաթիւ փոքր իշխանութիւններ կազմըւած կը գտնենք արդարեւ Փոքր Ասիոյ մէջ, ինչպէս Կարամանօղլուներու, Էրթէֆ օղլուներու, Համիտ օղլուներու, Մէնթէշէ օղլուներու, Տէնիզլիի նեներու, Գերմիյան օղլուներու, Սահիբ-Աթա օղլուներու, Դենիշմէնի պէկերու, Այդին օղլուներու, Սարուխան օղլուներու, Փարկոսի օղլուներու եւ Ջանդար օղլուներու աւելի կամ նուազ կարեւոր իշխանութիւնները որոնք կը տիրէին սելճուքեան եւ բիւզանդական երբեմնի հողերուն մէջ, ճիշդ այն պահուն երբ պատմութեան թատերաբեմը

(1) «Շողակաթ», 1952, էջ 275:

կը մանէր Օսմանցին(1), մինչ Հայ ժողովուրդը կը հեծէր մայր հողին վրայ, իսկ Կիլիկիան պատմութիւան կ'անցնէր դժնդակ հոգեւարքի մը յետոյ, հազիւ երեք դար չնչած:

Ո՞վ էին եւ ուրկէ՞ կու գային այս նոր Թուրքերը:

Բազմաթիւ ժողովուրդներու պէս որոնք հազար քարի կը զարնեն իրենց դլուխը՝ առուգելու համար իրենց ծագումը, Օսմանցի Թուրքերը եւս չատրած են իրենց ծագումը փնտռած առեն: Հակառութիանց այն լարիւրինթոսին մէջ զոր Թրքական հին աւանդութիւնները իրենց կը բերեն դժուար է իրենց հասատատուն թել մը դտնել հանելու համար մայր ակունքը: Առասպելներով անած մինչեւ այսօր՝ Թուրք պատմադրութիւնը կը տատամսի անոնց լուծը թմբուկել: Նեւազ պայծառ չեն օտար ապրիւրները որոնք իրենց ծագման մասին կը խօսին, ու անոնք եւս աւանդութիանց ակէն չատ չեն հեռանար: Իսկ եւրոպացի նոր պետնականներու պրպտումները չատ ալ համելի չեն Թուրք Թուրք նոր պատմադիրներուն, որոհետեւ անոնց հետազօտութիւնները միւնոյն չեն տանիր բազմացուած ակին:

Զանազան օտար պետնականներ՝ ինչպէս Marquart, Brochelman, Wittek, Gibbons, եւայլն, որոչ եղրակացութիանց յանկատն վերջին տատմահակներուն Օսմանցի Թուրքին ցեղային ծագման մասին, տահատարակ չատագով հանդիսանալով մանդալական ծագման տեսութեան, որ չատ ալ համապատասխան չի Թուրք Թուրք նոր պատմադիրներու պաշտպանած կարծիքներուն: Խօսքը չենք բներ օտար այն պետնականներուն որոնք պատմութեան տուեալները պահ մը խաչանդիպին ապացուցանելու համար որ այնպէնտծին է Թուրքը, ու Թուրանի հետ կապ չունի:

Թուրք նոր պատմարաններու կարեւոր թիւ մը, վերջին տասնամեակներուն, ինքն ալ հետազօտեց Օսմանեանց ծագումը, ինչպէս Ալթընայ Ահմէտ Րզֆիքը, Աբդը Ֆահրիէ, Տմիրտաչ Ֆարուք, Քէօփրիւլիւ Ֆուատ, Օրքուն Հիւսէյին Նամըք, Ուզունչարշըլը Խալիլ Հաքքը, Թէվհիդ Ահմէտ, Զէքի Վէլիտի Թօղան, եւայլն, որոնք աւանդութիւնները, օտար պետնականներու տեսութիւնները, ինչպէս եւ նորագոյն հետազօտութեանց ու պեղումներու արդիւնքը փորձեցին հաշտեցնել, անշուշտ չատ չհետանալով որոչ տեսակէտներու չրջագծէն:

Թուրք նոր պատմարանները Օսմանեան պետութեան ծագումը կը սկսին Օղուզ ցեղախումբին Գինհան կոչուած թեւին Քայը ցեղէն, որ Ալայիւդին Քէյքուբադ Ա.ի (1219–1236) օրէն արդէն տեղաւորուած էր Անքարայի արեւմուտքը Քարաճատաղի կողմերը եւ որ ԺԳ. դարու երկրորդ կէսերուն հազիւ թէ 400 վրաններէ կը բաղկանար էրթողրուլ պէյի հրամանին տակ: Թուրք ազբիւրները համաձայն չեն էրթուղրուլի ծագումը ճշդելու համար: Յարդ Սուլէյմանչահի որպէ կը նկատէին զայն, հիմա արդէն Գիւնդիւզալըը կը հռչակեն անոր հայր: Սոսկ կը սեպեն սակայն որ ան էր որ սկսաւ տարածուիլ նախ, եւ առաջին հերթին իր սիրապետութեան տակ առաւ Սկօյիւդը, Դամանիչը եւ էրմէնի–Եերբինդին: Արդ սոյն էրթողրուլի կրտսեր որդին Օսմանն էր որ 1281ին կամ 1288ին, անոր մահէն յետոյ, աշխիթին դլուխը անցած, պիտի սկսէր տարածուիլ դէպի բիւզանդական հողերը(1):

Հայ ժողովուրդին համար կ'ուեւնաը նոր մղձաւանջ մը:

Ճիշդ է՝ Օսմանցի Թուրքերը ուղղակի դեր չունեցան Հայաստանի վերւոման մէջ: Բագրատունիներու քայքայման առեն՝ ԺԱ. դարուն՝ անոնք ատպարէզ իջած չէին դեռ: Երեք դար յետոյ, ԺԴ. դարու վերջերը, Կիլիկիան չքացու առաւելապէս հարաւէն իր առած հարուածներուն պատճառով: Ճիշդ այս պարապան է որ Թուրքերը երբեմն մղած է չքմեղանալու՝

— Հայերը ի՞նչ կ'ուզեն մեզմէ. մենք անոնցմէ ի՞նչ հող առինք որ...

Բայց այնուամենայնիւ հայ նոր մարտիրոսապրութիւն մը սկսաւ առաջին սուլթաններուն իսկ օրէն:

Օսմանէն կը սկսի Թուրք պետութիւնը եւ մեր ալ լուծը: Թէեւ Թուրք նոր պատմագիրները վեհապանեներու կարգը չեն դասեր դեռ Օսմանը, հիմնուած այն վստահ վրայ որ անոր ոչ դրամը գտնուած է եւ ոչ ալ ֆիրաբէն, զայն «ծայրամասի պէյ» մը (ուջ–պէյի) կը նկատեն պարզապէս, եւ Օսմանեան Կայսրութիւնը կը թուադրեն Օրխան պէյէն (1324–1362), որ առաջին հիմերը պիտի դնէր պետութեան, պիտի բնդարձակէր պետութեան հողերը, վարչական եւ պետական կազմակերպութիւն պիտի ստեղծէր եւ պիտի ձգտէր դէպի եւրոպական ափ, մինչ իր յաջորդը, Մուրատ Ա. (1362–1389), աւելի եւս պիտի ամրացնէր պետութիւնը եւ պիտի ապահովէր Թուրք գոյութիւնը Բալքանի մէջ, իր յաջորդին՝ Պայազիտ Ա.ի (1389–1402) ձգելով հզօր կայսրութիւնը Անատոլուի մէջ եւս ընդարձակելու, պետութեան առհասարակ մէջ առնելով նոր չրջաններ եւս, ինչպէս Ամասիան, Սամսունը, Սերասիան ու Մալաթիան եւ հասնելով մինչեւ Երզնկա(2):

Ու ահա արդէն Հայ ճակատագիրը կը կապուի Թուրքին հետ:

---

(1) Տեսնել Փրոֆ. Խալիլ Հաֆիը Ուզունչարշըլը, «Օսմանլը Թարիխի», Ա. հատոր, Բ. տպագրութիւն, Անկարա, 1961, էջ 39–91:

(1) Ուզունչարշըլը, անդ, էջ 97–105:

(2) Ուզունչարշըլը, անդ, էջ 496–497:

Յաջորդաբար կրելէ յետոյ արաբական, սելճուք եւ մոնղոլ լուծերը, հայ հոգին ու Հայ ժողովուրդն մաս մը կ'անցնի արդէն թուրք սուլթաններու մականին տակ՝ որուն նկարքեւ այլեւս պիտի մնար ամբողջ վեցուկէս դար: Այդ վեցուկէս դարու ընթացքին նիւթ մէկ կողմէ լեցուն է կեղեքումներով եւ հարստահարութիւններով՝ որոնց ենթակայ եղաւ հայ տարրը սուլթաններու ախրատեսութեան տակ, եւ որոնք ամլացուցին Հայ ժողովուրդի հոգեւոր ճիգերը շատ մը դարերու համար, բայց մեծ կողմէ ան մեզ կու տայ պատկերը այն ահաւոր արքունութեան զոր Հայ ժողովուրդի սարկութիւնը ի սպաս դրաւ դէմքհանելով անոր արաբշաւ թափին հետ մէկտեղ դէպի Արեւմուտք: Անգարան, Կուտինան, Պրուսան հայերուն համար եւս հանդրուան եղան՝ Արեւմուտք խուժող թուրք արշաւի պահուն:

Ոչ մէկ տարակոյս որ Թուրքին հետ միասին Եւրոպա ցամաք եկաւ եւ Հայը, եւ Ադրիանուպոլսոյ մէջ էր ինքն ալ երբ սուլթանները պահ մը մայրաքաղաք ըրին գայն իրենց: Շատ բան չգիտենք հայ տարրին առաջին կոլիգներուն մասին Մարմարայի գոյգ ափերուն վրայ· բայց մեր գիտցածն իսկ բաւ է մեզ համոզելու որ Թուրքերը իրենց հետ միասին հայեր եւս կը բերէին իրենց մեծ արշաւին պահուն, ու անոնց ամէն մէկ կայքին հետ հայ կոլիգ մը եւս կը տեղափոխուէր կամ թէ կ'ուռճանար:

Դժբախտաբար ժամանակակից հայ ազբիւրները շատ են ժլատ Հայ եւ Թուրք ժողովուրդներու առաջին շփումը լուսաբանելու համար, հատնաբար այն միակ պատճառով որ այդ շփումը հայ հողի վրայ չէր որ տեղի ունեցաւ ի սկզբան: Փոխարէն՝ հակառակ նիւթ կայ հայ հին ազբիւրներուն մէջ այն արշաւանքներուն մասին որոնց թաար բերին հայ հողը Թուրանէն եկող ուրիշ ասպատակներ: Բաւական է յիշել ԺԱ.–ԺԵ· դարերու հայ պատմիչները՝ ինչպէս Արխուռակէս Լասթիվերացին, Մատթէոս Ուռհայեցին, Սամուէլ Անեցին, Վարդան Վարդապետը, Կիրակոս Գանձակեցին, Մագաքիա Արեղան, Ստեփանոս Օրբելեանը, Հեթում Պատմիչը, Թովմա Մեծոփացին, եւայլն, որոնք մեզ կը պատմեն ասիական հորդաներու արշաւը Տուրքիէն մինչեւ Թիմուր: Ու հատնաբար նոյն այդ պատճառով է որ Հայերու եւ Օսմանցիներու առաջին շփումներուն վրայէն այնքան հարեւանցի անցած են նոր չրջանի մեր պատմագիրներն ալ՝ Զամչեանէն սկսեալ մինչեւ մեր օրերու հեղինակները, ինչպէս Լէօն եւ Մանանդեանը:

Ինչ կը վերաբերի օսմանեան առաջին սուլթաններու օրով Հայ ժողովուրդի անցուցած տագնապներուն՝ նոյնպէս ափսոսով հեռապատած են, եւ մանաւանդ հակառակ ենթադրութեանց տեղի ըրած է նոյն այդ սուլթաններու վերաբերումը դէպի հայ տարրը: Եւ-

րոպան ոչ իսկ պրպտած է անով, ու իր ճանապարհորդները տարտամ նօթեր միայն թողած են: Գալով Թուրքերուն՝ հին սուլթաններու փառքն ու բարեմասնութիւնները պովերգելու իրենց խանգավառութեանը մէջ չեն խրտչած ապերախտ դանելու Հայը իր վայելած բարիքներուն փոխարէն արատաւորէ սկսած ըլլալուն համար ի վերջոյ: Հայոց իրենց պատասխանն ալ չափօք ու հակասական է այդ չրջաններու մասին: Այն հեղինակներու կողքին որոնք առաջին օրէն գարհուրելի գտած են թուրք լուծը, կան ալ որոնք որոշ վերապահութիւն կ'ընեն հին սուլթաններուն:

Օրմանեան, օրինակ, խօսելէ յետոյ առաջին սուլթաններու, Օսման Ա.ի, Օրխան Ա.ի, Մուրատ Ա.ի և Պայազիտ Ա.ի նուաճումներուն Փոքր Ասիոյ պոնտոսեան չրջաններուն մէջ և եւրոպական ցամաքամասի վրայ, չես գիտեր ինչու կ'անտեսէ Հայոց աշխարհին տառապանքները նոյն այդ սուլթաններուն օրով, ծանրանալով առաւելապէս անոնց ցոյց տուած բարեացակամութեան վրայ դէպի հայ տարրը:

«Յիշեալ սուլթաններուն Հայոց հետ յարաբերութիւնները միշտ քաղցր ու բարեացակամ եղան: Օսմանեանք, լոկ զէնքի նուիրուած ժողովուրդ մըն էին, բայց դէպի քաղաքակիրթ երկիրները տածած բաժանելով, արուեստից ու ճարտարութեանց պէտքը զգացին, եւ յոյներուն չկրնալով վստահիլ, հայ տարրին վրայ հաստատեցին իրենց մտաղրութիւնը, եւ անոնցմէ օգտուելու համար, ամէն տեսակ դիւրութիւններ ցուցուցին: Փոխադարձաբար հայերն ալ, որ ուրիշ տեղեր հալածուած ու նեղուած էին, խուռն սկսան գիմել Օսմանեանց տիրապետած երկիրները, եւ այս միջոցին սկսած է Փոքր Ասիոյ հանց տիրապետած երկիրները, եւ այս միջոցին սկսած է Փոքր Ասիոյ առաջադիման, եւ յայնկոյս Վոսփորի գաւառներուն նորանոր գաղթականութիւններով հայաբնակ եւ հայաշատ երկիրներ դառնալը: Օսմանեանք կրօնական ազատութիւն ալ լիապէս կը յարգէին, ինչ որ Հայերը կը քաջալերէր, մինչ Յունական Կայսրութիւնը կրօնական բռնադատութիւններով սոսկած էր Հայերը իրմէ հեռու մնալ, եւ Հայաստանի գաղթականներն ալ կը նախընտրէին կովկասը անցնելով դէպի Արիմ եւ Լեհաստան, կամ եփրատը անցնելով դէպի Ասորիք տարածուիլ, իսկ կիլիկիոյ գաղթականները ծովը անցնելով դէպի Իտալիա կը տարածուէին: Բայց Օսմանեան սուլթանութեան զօրանալէն ետքը՝ գաղթականութեանց հոսանքին ընթացքը փոխուեցաւ, եւ արեւմտեան Ասիան եղաւ իրենց նախընտրած կողմը»(1):

Ճիշդ է՝ առաջին սուլթաններուն օրով դեռ վիհ չէր բացուած երկու ժողովուրդներու մէջեւ: Ցեղային ոխ չկար դեռ ընդմէջ Հայուն եւ Թուրքին, որովհետեւ ազգային գիտակցութենէ զուրկ հորդան մըն էր տակաւին Թուրքը: Իսկ կեավուրին հանդէպ առելութիւնը

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», բ., էջ 2005–6:

մալեանդութեան չէր հասած դեռ Թուրքին մէջ, որովհետեւ խոյտութիւնը պլխաւոր պնդքը չէր տակաւին անոր: Կրօնական եւ ցեղային առելութիւնն ու սխալ ուելի յետոյ է որ թոյն պիտի առնային, եր սուլթաններու լուծին տակ ակռէր կիզեքումներու եւ ճնշումներու երկար շրջան մը, դժնդակ շրջան՝ բազկացուցիչ բոլոր տարրերուն համար անխտիր, բայց մանաւանդ հայերուն համար՝ որովհետեւ միակ քրիստոնեան էր ան իսլամ գանգուածներուն մէջ:

Տառապանքը որ վիճակուած էր Հայ ժողովուրդին՝ Թուրքին հետ չփման գալու վայրկեանէն, հետեւանքն էր խելագար այն թափին որով աշխարհը նուաճելու ելեր էր գեռ նախնական բնազդներով տոգորուած տարր մը արիւնռուչ պետերու հրամանին տակ: Հայուն մեղքն այն էր որ անոր գաբշապարին տակ կ'իյնար առաջին հերթին՝ Արեւմուտք վազելու անոր խոլ արշաւին մէջ: Այդ արշաւանքը անշուշտ պիտի ցամքեցնէր ամէն կենսունակ բան իր ճամբուն վրայ, ու պիտի քամէր ինչ որ թարմ ու գալար գոնէր իր առ կոխած տեղը: Փոքր ցեղ մըն էր որ բեմ իջած էր, ու ան պէտք էր տեւտրտանար: Տքնելու եւ տեւզծելու բնազնակ չէր գեռ ան, եւ տրիէր պէտք էր աքնէր իրեն համար ալ: Ատկէ կը բխի անոզբմ լուծը որով սուլթանները ճնշեցին իրենց հանդիպած բոլոր ժողովուրդները: Ատար ու յափշտակութիւն, տարապարհակ ու հարկեր, հալածանք եւ սպանութիւն այդ լուծին բնական հետեւանքը պիտի գառնային ա՛լ, ու պէտ խորհրդանչէին սուլթաններու տիրապետութեան բռնանդակ շրջանը՝ ժողովուրդներու մէջեւ խրամատ բանալով անընդհատ, գոհերը թշնամացնելով իրարու: Այնպէս որ երբ վերջ գաւ այդ տիրապետութիւնը՝ գերեզմանն ու մոխիր թողուց միայն հետէն, եւ հարեւաններ վիհով բաժնուած:

Ճիշդ է նաեւ որ տարրեր շրջաններու տարրեր եղաւ Հայ ժողովուրդի կրած տանջանքը: Արեւնարբու սուլթաններու կոզքին՝ եղան վեհապետներ ալ որոնց օրով հեզիզ չկպչեց թափուած արիւնը: եղան շրջաններ ալ երբ սուլթաններր ուղղակի գէր չունեցան իրենց անունով տարբուած սպանդներուն մէջ: Բայց լուծը նոյնն լուծն էր միշտ, իշխողը սուլթան ըլլար թէ մեծ ու փոքր միւս բռնապետներր որոնցմով լեցուն եղաւ միշտ Օսմանեան կայսրութիւնը, իր ծնունդէն մինչեւ իր հոգեւարքը: Իր հոգեւարքի պահն անգամ ազէտ բերաւ երկրին, եւ առաւելապէս Հայուն՝ որովհետեւ միակ անպաշտպանն էր մնացած ան:

Սուլթաններու դարաւոր այդ լուծը բնորոշելու համար՝ հակիրճ սա պատկերը սրբա՛ն խօսուն է.

«Ոչ-Թուրքական ծագում ունեցող ժողովուրդներուն նկատմամբ օսմանեան գործիչները կիրառում էին ազգային ճնշման ու կրօնական հալածանքի ամենագաժան ձեւերը: Հայ ժողովրդին, ինչպէս նաեւ նուաճուած միւս ժողովուրդներին, նրանք տալիս էին «ռայա» (հօտ) արհամարհական անունը: Բնակչութիւնը զրկուած էր ամենաստորրական իրաւունքներից: Նա չէր կարող ապատ երթեւեկել, պնդք կրել, հագնուել ըստ իր ցանկութեան: Կեղեքիչներն անպատիժ կերպով ճնշում էին, թալանում եւ սպանում: Նրանք ամենակոպիտ ձեւով անարգում եւ ծաղրում էին ժողովրդի բարոյական եւ ազգային զգացմունքները: Բռնակալները գնդքի ուժով խլում էին աղջիկներին՝ սուլթանների եւ փաշաների հարեմների, եւ տղաներին՝ սուլթանական ենիչերիական բանակի համար: Նրանք ձգտում էին ամբողջացիայի ենթարկել Հայ ժողովրդին: Բնակչութեան մի մասն իր ֆիզիկական գոյութիւնը փրկելու համար ընդունում էր հայրենիքը եւ գաղթում որեւէ երկրներ: Թուրքական դեսպոտիզմի տիրապետութիւնը կասեցնում էր արտադրզական ուժերի եւ արտադրական նոր յարաբերութիւնների զարգացումը, խանգարում եւ դժուարացնում էր երկրի անտեսական եւ կուլտուրական վերելքը»(1):

Ուրիշ աշխատութեան մը վերապահած ենք քննել Հայոց կեանքը սուլթաններու լուծին տակ: Պարսոյ հայ գաղութին կեանքը պատմել սկսելէ առաջ չէինք կրնար չտալ հարեւանցի այս ուրուագիծը, ցոյց տալու համար պարզապէս որ Հայը կու գար կորիզ կազմել Պարսոյ մէջ իր ճակատագիրը Թուրք պետութեան հետ կապած, պիտանալու բնազդը միայն ամուր պահած իր նեարը, եւ իր հոգիին մէջ՝ լոյսի ծարաւը:

Բոլոր անոնք որ օսմանեան այդ սուլթաններուն բարեմասնութիւնները կը թուեն՝ փառաբանութիւնն ընելով անոնց իմաստութեան, վեհանձնութեան եւ բարեացակամութեան, անշուշտ իրենց մտքէն կ'անցընեն նաեւ թէ այդ միեւնոյն սուլթաններն էին որ պարբոյր ճնշեցին ու կեղեքեցին ռայան իրենց գահը կանգուն պահելու համար, ռայաները զրզռեցին մէկը միւսին դէմ եւ մահացու թշնամիներ գործուցին զանոնք իրարու՝ որպէսզի իրենք կարենան անխոով իշխել, Թուրք ժողովուրդը թոզուցին ապիտութեան եւ յետամնացութեան մէջ՝ գայն թշնամի պահելով միշտ կեավուրին: Սուլթաններու գոմաստանքն բրած առեն պէտք է միշտ յիշել նաեւ որ անոնց առեծած աւանդութիւններուն երեսէն է որ Օսմանեան կայսրութիւնը խաղ օր մը չտեսաւ, Թուրքիոյ բազկացուցիչ տարրերը իրրեւ ոսոխ ապրեցան՝ գիտար գործելու եւ յօշոտելու միշտ պատրաստ, եւ բացուեցաւ ու միշտ լայնցաւ վիհը Թուրքին եւ իր հարեւան ազգերուն մէջեւ:

---

(1) Մ. Գ. Ներսէսեան, «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը Թուրքական բռնապետութեան դէմ 1850–1870 թթ.», Երեւան, 1955, էջ 11:

6.

ՀՌՈՄ ԵՒ ԻՐ ՈՒՐՈՒԱԿԱՆԸ

Թէրի ճանչցած պիտի ըլլայինք հայ կեանքը Բիւզանդիոնի վերջին դարերուն՝ եթէ զանոց ընդհինք խօսիլ մղձաւանջի մը վրայ որ հայ կեանքը ալեկոծած է իր պատմութեան զանազան շրջաններուն մէջ: Կ'ակնարկենք այն մոլեղին պայքարին զոր մղած են քրիստոնեայ միւս եկեղեցիները որպէսզի Հայ ժողովուրդը քաշեն իրենց վտանգը:

Այս պայքարը Ե. դարու կէսերէն է որ սկսած էր իրականին մէջ: Քաղկեդոնի ժողովը՝ որ գումարուած էր 451ին եւ որուն չէր մասնակցած Հայ Եկեղեցին՝ սկիզբն եղաւ դարաւոր ճիգերու զոր առաջին հերթին Օրթոտոքս Եկեղեցին էր որ փորձեց Հայ ժողովուրդը բերելու համար իր հոգեւոր իրաւասութեան տակ:

Օրթոտոքս Եկեղեցւոյ այդ երկար մաքառումը Քաղկեդոնը ճանչցնել տալու համար Հայ ժողովուրդին եւ բիւզանդական կայսրերու ուղղակի միջամտութիւնը այդ առթիւ՝ Հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ ստեղծեցին այնպիսի ախտաբեր դրուագներ, որոնցմէ չի կրնար չկարմրիլ պատմութիւնը եւ որոնք դեր պիտի ունենային, ա՛ւ, Հայութեան դլխուն պայթած ազէտներուն մէջ ալ: Եթէ այդ դրուագները մեզ ամօթով կը լեցնեն այն դժուելի դերին համար զոր Հայ հոգեւորականներէն ոմանք ունեցան իրենք իսկ Բիւզանդիոնի դաւերուն պահուն, չեն կրնար սարսուռ չպատճառել մեզ ամէն անդամ որ փորձուինք յիշել Բիւզանդիոնի մեղսակցութիւնը հայ անկախութեան ապստամբներուն մէջ:

Անոնք՝ Սելճուքներու կողմէ խողխողուելէ առաջ՝ պղտռտուած էր արդէն Բիւզանդիոնէն, ամօթալի դաւերու պինով:

Միաբանական փորձերը Յոյն եւ Հայ Եկեղեցիներու միջեւ պահ մը չարունակուեցան Կիլիկեան չրջանին ալ: Բիւզանդիոն կը յամառէր Հայ Եկեղեցին Տիեզերական Պատրիարքին ենթարկելու իր ճիգերուն մէջ եւ Հայ հոգեւոր պետերէն ոմանք դեռ միամտութիւնն ունէին բարիք յուսալու մերթեցումէ մը Հայ եւ Յոյն Եկեղեցիներու միջեւ: Որքան ալ փորձենք չքմեղացնել կաթողիկոսներէ ոմանց սիրալիր ընդառաջումը Բիւզանդիոնի հրաւէրներուն՝ միամտութիւնը, որով առզրուած էին անոնք, բարիք պիտի չկրնար երբեք տալ:

Յոյն Եկեղեցւոյ ջանքերը Հայ Եկեղեցին իրեն որսալու՝ սպարպիւն պիտի անցնէին սակայն Կիլիկիոյ մէջ ալ: Բիւզանդիոն այնտեղ եւս դաւեր էր Հայ ժողովուրդին, եւ փորձեր էր իր խանճարուրին մէջ խեղդել Հայ անկախութիւնը: Անգամ մը եւս կը խորհուրդ Հայ ժողովուրդին եւ Բիւզանդիոնի միջեւ բացուած վիհը, եւ այլեւս ցմիչտ պիտի կասէին մերձանական փորձերը Հայ եւ Յոյն Եկեղեցիներու միջեւ:

Հայ ժողովուրդը սոխրուած էր այլեւս ուղղել իր աչքերը:

Խաչակիրներու անցքը Կիլիկեան հողէն առաջին առթին էր երբ որ Հայ ժողովուրդը չփման մէջ մտնէ Արեւմուտքի հետ: Նոր հորիզոն կը բացուէր Հայուն, եւ յոյսերու նոր դաշտ՝ դիմագրաւելու համար այն փոթորիկներուն որոնց ենթակայ էր Կիլիկեան վերելքի իր այս թափին մէջ: Իսլամական աշխարհէն եկող վտանգին դէմ՝ արուեստ մը պիտի ըլլար իրեն քրիստոնեայ Եւրոպան, որուն յենած, ան պիտի կրնար իր անկախութիւնը ապահովել ու բարգաւաճել:

Հոմ օգտագործելու Հայ ժողովուրդի միամտութեան այդ պահը: Այն միջոցին երբ Լեւոն իր դլխուն պիտի դնէր արքայական թագը՝ Հոմ իր դէմը ցցուեցաւ յանկարծ իր պայմաններով: Ի հեճուկս Հայ եպիսկոպոսներու բողոքին, Լեւոն, կաթողիկոսն ալ մէկտեղ, ստիպուեցան ընդունիլ զանոնք, եւ պապական նուիրակը 1199 Յունուար 6ին արքայական թագը դրաւ Լեւոնի դլխուն: Առաջին նուիրատուր Կիլիկիոյ Հայ վեհապետներուն՝ Հոմի առջեւ: Ու կը յայտարդէր երկար չէրան մը երբ Հայ թագաւորներ իրենց գահը փրկելու սիրոյն պիտի քծնէին Հոմին եւ նոյնիսկ անձնատուր պիտի ըլլային անոր, ու պիտի դանուէին Հայ կաթողիկոսներ ալ՝ որ պիտի հաւանէին մանելու անոր պերիչխանութեան տակ:

Հայկիլիկիոյ երեք դարերը, Հոմի համար, յոյսի չրջան մըն էին եղեր այսպէս Հայ ժողովուրդը իր ուսկանը ձգելու: Ան Կիլիկիա փութացուց իր ամէնէն ճարպիկ դործակալները որպէսզի թափանցեն զանազան ճակատներէն ալ ներս, բնչպէս դործակալներով պիտի ողողէր Հայաստանն ալ՝ Հայ ժողովուրդը մոցնելու համար դաւերու իր դուելի ցանցին մէջ: Ունեիմարներու դժբախտ չրջանն էր որ այնքան պիտի դառնար Հայ ժողովուրդին:

Երեք դար տեւելէ յետոյ (1080–1375) Կիլիկիան անցած էր պատմութեան՝ մաքառումներու եւ ճախողութեանց, լուսաւոր եւ մըռայլ դրուագներու, յոյսերու եւ յուսախաբութեանց ամբողջ աշխարհ մը տանելով հետը: Ամբողջ երեք դար Հայ ժողովուրդը մարտնչեր էր հազար փորձութեանց դէմ, կուրծք էր տուեր անթիւ փոթորիկներու, ուրիչ կողմեր չունենալով բայց եթէ դիմանալու իր կամքը եւ ներս, ուրիչ կողմեր չունենալով բայց եթէ դիմանալու իր կամքը եւ

առնգնելու իր կիրքը: Բայց ան միամտութիւնն ունեցաւ էր յոյս պահելու քրիստոնեայ Եւրոպային վրայ՝ իսլամական աշխարհի մահացու պրոհներու պահուն, միամտութիւն՝ որ այնքան առատ պիտի արժէր իրեն:

Կիլիկեան այդ կիրք գաղափարը միաբանական փորձերէն Հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ ուրիշ հետք չմնաց, ատ՛ը, բայց եթէ պատահման որդը որ գաղափար պիտի կրծէր Հայ Եկեղեցին, ազգասպանները զոհ կրնչ հայ լեզուն, եւ անոնք որով հայ կաթոլիկոսներէն ամանք պատմութեան անցան: Ասոնք եղան Հոոմի նուէրը Հայ ժողովուրդին:

Այդ կիրք գաղափարը զոհ մը կը թողուին նաեւ իրեն՝ Հոոմին: Բայց ան չուզեց օգտագործել այդ զոհն: Ան չուզեց ըմբռնել թէ կարելի չէ պղեղել ժողովուրդ մը՝ որ այնքան ամուր փարած է իր ազգութեանց: Թէ վաղանցուկ այն դէմքերէն մէր որոնք պահ մը կուգան նայիլ արքայական պահուն կամ կաթոլիկոսական աթոռին վրայ եւ զոհ կարելի է հրապուրել, խաբել, նոյնիսկ սիրաշահիլ, ինքը, Հայ ժողովուրդը կայ որ իր խիղճը դիւրին չի ծախեր:

Երկար իրաւունք ունէր գրելու թէ Հայերը չարաբնակեցին ապրիլ, որովհետեւ հաւատարիմ էին մնացեր իրենց պապերու հաւատքին, որովհետեւ ճգնաժամային իրենց օրերուն մէջ այդ հաւատքին վրայ է որ պիտի կրճնէր իրենց ազգութիւնը(1):

Հայ Եկեղեցւոյ անկախութիւնը խորտակելու համար Հոոմի կատարած փորձերը, յոյսի պահեր ապրեցէ կեանք, կանգ էին առեր յանկարծ Կիլիկիոյ փլուզման հետ մէկտեղ, աւելի թափով վերսկսելու համար չուտով: Հոոմ չհնազանդ Հայ ժողովուրդի ոտքին, ու իր գաղերը կրկին սկսաւ դժբախտ մայրաքաղաքին մէջ, ուր դեռ կը մնար Կաթոլիկոսական Աթոռը:

Գաղերու նոր չրջան մըն էր այդ, որ յոյսի նոր ատիթներ տուաւ Հոոմին: Ու կաթոլիկոսները միշտ պոռնուկան որ ժամն վաճառեցին իրենց միամտութիւնը:

* * *

Կ. Պոլսոյ Թուրքերուն կողմէ պրոհման ճիշդ նախօրեակին՝ բացառիկ դէպք մը տեղի կ'ունենար Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ: Աւելի քան հինգ դար անցած էր Կիլիկիոյ ազգէն ի վեր, բայց սարսափը դեռ կ'իշխէր Մկրտիչ Արկերկրականի ափերուն վրայ: Եւ մինչ Հայ ժողովուրդը կը հետեւր խաղաղական լուծի տակ, ու քրիստոնեայ Եւրոպան հայ ստրատպանքը հետեւէն կը դիտէր անտարբեր, Հոոմ չէր

(1) N. Iorga, «Patru conferinti», p. 48.

«լքած» Հայ ժողովուրդը: Անոր ուրուականը միշտ կը շրջէր Սիսի մէջ: Հայ Եկեղեցին ուրիշ բան չէր մնար ընել բայց եթէ ապաստան փնտռել այլուր: Հայ հոգեւորականութեան առաջ մէկ մասը կ'ուզէր հայրենիք վերադարձնել Հայ Եկեղեցին: Շարժման գլուխն անցան Արեւելեան թեմերու հայ եպիսկոպոսները եւ յաջողեցան Լուսաւորչաց Աթոռին վրայ փոխադրել կրկին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը:

Մայր Աթոռի երկամեայ փոխադրութիւնը Սիսէն 1441ին՝ ամբողջութեան մատնեց պահ մը Հոոմի գաղերը որոնք նոր թափ առացած էին Կիլիկիոյ մէջ: Անոր ծրագիրն էր, քանի մը գարէ ի վեր, Հայ Եկեղեցին արմատապէս ենթարկել իրեն՝ օգտագործելով ամէնէն առաջ անոր գլուխը, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը: Իր հիմնական ճիգն էր եղեր կիլիկեան բովանդակ շրջանին իր հովանին տարածել հայ արքունիքին եւ հայ կաթոլիկոսութեան վրայ: Հայ արքունիքը չքացած էր ի սպառ, իսկ կաթոլիկոսական աթոռը խոյս տուած էր գաղերու իր ցանցին մէջէն ճիշդ այն պահուն երբ կը կարծէր իր հովանիին տակ բերած ըլլալ զայն:

Հայ կաթոլիկ պատմիչը իրաւունք ունէր վրդովմամբ արձանագրելու այս դէպքը, եւ զայն հոչակել Թոմմաս Մեծոփեցի վարդապետին խռովութեանց պատուղը· «Նոյն երազատես վարդապետը՝ ազգամիա կաթոլիկոսաց դէմ ունեցած առերեսութեան՝ Կիլիկիոյ Աթոռին վրայ տեսած կամ կարծած գեղծումները պատրուակ առնելով՝ Էջմիածին ժողով գումարեց սակաւաթիւ եպիսկոպոսներով՝ բայց վարդապետներու, վանականներու եւ քահանաներու հոծ բազմութեամբ: Հոն նենգաւոր հնարքներով՝ օրինաւոր կաթողիկոսին դաղափարեցին՝ վճռել առաւ կաթողիկոսական Աթոռին Սիսէ վերադարձ հակառակ՝ վճռել առաւ կաթողիկոսական Աթոռին Սիսէ վերադարձ ցլիլն ու Էջմիածին փոխադրութիւը, եւ այսպէս Կիրակոս Վիրապեցի վարդապետն առին կաթողիկոս ընտրեցին, անմիջապէս եպիսկոպոսական օծութիւնն ալ տուին եւ անուանեցին Կաթողիկոս Էջմիածնի» (1):

Կաթողիկոսական Աթոռը Էջմիածին փոխադրելով Սիսէն՝ Հայ Եկեղեցին կարծեր էր պահ մը թէ ճողոպրած է կաթոլիկ քարոզութեան ճանկէն: Հոոմ սակայն ձեռնթափ չեղաւ: Ան չարունակեց հետեւ

տեն մը: Սկսի մէջ ուրոյն կաթողիկոսութեան մը գոյութիւնը ձեռնհաս էր Հռոմի: Գրիգոր Մեսաբէդեան յամառելով Կիլիկիա մնալ կաթողիկոսական տիեզրոսը վրան՝ ուրիշ բան չըրաւ բայց եթէ բաց պահել դաշտ մը Հռոմի գործակալներուն ասպատակութեանց առջեւ: Հռոմ յետոյ ունեմորական գործունէութեան թատր չարունակեց պահել Հայաստանը ուր պիտի յաջողէր տեղ տեղ համախոհներ ալ որսալ եւ ներքին կաթողիկոսական Աթոռին բալրաթիքը սպրոսկիլ: Եւ վերջապէս չհեռանալ բոլոր այն վայրերէն ուր հայ զանգուած մը կը շնչէր:

Այնպէս որ խաղաղ կեանք չունեցաւ Հայ Եկեղեցին ուր ալ ոտք կոխեց: Հռոմի ուրուականը միշտ կը հետապնդէր զայն:

Ան զայն հետապնդեց զաղութներու մէջ ալ: Ծանրաբեռնուած հարաւ հոգերով՝ հայ զաղութները ամէնէն պարարտ դաշտն էին Հռոմի քարոզութեանց եւ էնթրիկներուն, ու լայն ասպարէզ կրնային զտնել հոն մարզորսական փորձերը:

Հռոմի գործակալները իրենց առաջին դրոհը տուին Արեմի վրայ: Ու առանց պատճառի չէր այդ: Այն պահուն որ հայ զանգուածները կու գային Արեմը ֆայլ բնել իրենց, կաթոլիկ պետութիւն մը արդէն եկած կայան հաստատած էր հոն: Ձենովացիք իրենց ձեռքն ունէին Արեմէն կարեւոր մաս մը, ու զայն կեդրոն էին զարձուցած իրենց առեւտրական գործունէութեան:

Հայերը Ախտարայէն փոխադրուելով Արեմ, ճիշդ է, ապառնէ էին թաթար կեղեքամներէն, ու բարգաւաճ կեանքի մը հնարաւորութիւններ ասպարէզ էին բացեր իրենց: Արեմը պահ մը հայկական կեդրոն կը զառնար, Կաֆան կամ Ղէֆէն ունենալով գլխաւոր կարիք: Ի զուր չէ որ Ծովային Հայաստան կը կոչէին զայն:

Հռոմ չէր կրնար անտեսել այս ազուր որսը: Ձենովացիք, որ այդ պահուն տէր-տիրական էին հոն, Եբաչխիք մըն էին պարարտ հունձքի մը համար:

Արդարեւ սկիզբ կապը զոր հայերը Արեմի մէջ ունէին ձենովացիներուն հետ՝ գլխաւոր պատճառներէն մէկն եղաւ որ կաթոլիկութիւնը տակաւ թափանցէ հայ զաղութէն ներս:

Այդ թափանցման եկան ուժ տալ ունեմորները եւս որոնք Արեմ վաճառական էին հայ ժողովուրդին հետ եւ արմատ նետած հոն, Արեմը կամբջագլուխ մը զարձնելով Հռոմի համար ուրիշ զաղութներ եւս արշաւելու իր ճամբուն վրայ: Այդ եղկելիները որոնք մարմին էին առեր հայ հոգին վրայ 1328ին եղբարք Միաբանեալք կամ Միաբանող եղբարք անուան տակ, յաջողեր էին «50 վանք ունենալ Հայաստանի մէջ 700 կրօնաւորներով որոնց գրեթէ ամէնքն ալ հայազգի էին», ինչպէս կը պարծենայ հայ կաթոլիկ պատմիչը Հռոմի Դոմինիկեան Հարց գլուխն Թիւեր քաղելով, եւ որոնք «Թէոդոսիա կամ

Քէֆէ չատ յառաջացում ունեցան» իրենց չահատակութիւնները հասցընելով այնպիսի չափերու, որ հայ կաթոլիկ նոյն այդ պատմիչը՝ անոնց ծառայութեանց գովքը հիւսելու առեն՝ ստիպուած է խոստովանիլ թէ «իրենց վրայ այս միայն մեղադրութեան արժանի կը տեսնուի, որ քանի մը ծէսերու լատինական ձեւ տուին, մինչեւ նաեւ գոմինիկեան պատարագամատոյցը հայերէն թարգմանեցին, եւ զայն կը գործածէին» (1):

Օրմանեան ինքն ալ կ'ընդունի թէ հայերը կաթա դալ հաստատուելով 1330ին ճենովացիներու պաշտպանութեան տակ, բարդատեաներ էին ամբողջ զարու մը ընթացքին, եւ սակայն դէպի կաթոլիկութիւն հակում մը զգալի սկսած էր զառնալ տեղւոյն հայութեան ծոցին մէջ:

«Այդ թուականէն զար մը անցած էր եւ չատ զարգացած էր հայոց գիրքը Գենեւացւոց պաշտպանութեան ներքեւ, սակայն բարի դրացիութիւն եւ բարեացակամութիւն չտեղու նպատակները, Կաֆայի հայերուն մէջ մերձաւորութիւն մը առեղծեցին դէպի լատինականութիւն, որ ոչ բոլոր հայրենակութեան հաւասար, եւ ոչ ալ կատարեալ եւ պաշտօնական կերպով էր, եւ մաս մը միայն մինչեւ ուղղափառական յանձնառութիւններ հասած էր եւ երկար վանքեր ունէր: Ուրիշ մաս մը կիլիկեցւոց ոճով ազգաբմայական գիջումներու կը միտէր, եւ վերջապէս ճշմարիտ հայազատան մաս մըն ալ կար, միշտ ուրապետողներու հետ լաւ յարաբերութիւններ պահելու զգուշաւորութեամբ» (2):

Հռոմ յաջողեցաւ այս կերպով կարիք մը առեղծել իրեն համար «Ծովային Հայաստան»ի մէջ: Այդ կարիքը անհրաժեշտ էր իրեն եւրոպական ափ ելլելու համար, ու հետեւելու համար հայ կաթաներու ընթացքն որոնք կը մեկնէին Արեմէն ու կ'երթային նոր կայք առեղծելու հետու: Տարօրինակ թող չթուի եթէ Հռոմ նոյն այս կարիքը գործիք պիտի գարձնէր իրեն Հայ Եկեղեցւոյ մառնակցութիւնը ապահովելու համար Փլորենթիոյ ժողովին:

Հայ կաթոլիկ ուրիշ բանաւէր մը որ Արեմի հայ զաղութի ծոցին մէջ կաթոլիկ հետքերը մանրամասն պրպտած է, երկու հիմնական եզրակացութեանց կը յանգի.

1· Քէֆէի հայերն, ամբողջ ժողովուրդն եւ երեմիա եպիսկոպոսը, 1318էն յառաջ Հռոմայ Եկեղեցւոյ հետ միացած են ի հաւատս: Այս միութիւնը տեւած է ատոյգ միջեւ 1410 մերձաւորապէս, որ միջոցին հայ կաթողիկէ ունեմոր եպիսկոպոսներ Քէֆէի հայ աթոռը նստած են յաջորդարար:

---

(1) Պալեեան, անդ, էջ 72:

(2) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ·, էջ 2076:

2· ՔՀՓՀՑի հայեր՝ որ 1438ին բաւական յառաջ արդէն խոտած էին Հռոմայ հետ կրօնական յարաբերութիւնը, նոյն եւ յաջորդ տարին Ֆիորենցայի Սիւնհադոսին մէջ դարձեալ միացան Հռոմայ Եկեղեցւոյ հետ(1):

Կաթոլիկ կրօնքը Արիմի հայութեան մէջ զիմացաւ՝ որքան զիմացաւ ճենովական իշխանութիւնը: Այդ կրօնքը պիտի ակնբանար քանի Թաթարները կացութեան տէր դառնային, ինչպէս կը խոստովանի հայ կաթոլիկ բանաստէրը ինք եւս.

«Երբ 1391ին Թաթարները բոլոր Ղրիմի տիրեցին եւ ՔՀՓՀի հետ առիսպուեցան ակամայ բարեկամանալ, այնուհետեւ սկսան Ղրիմի հայերը նեղել: Առանք հալածանքէն խուսափելու համար ՔՀՓՀ, Պեսարապիա եւ մինչեւ Լեհաստան քալեցին քայլ քայլ, բնակմեցին ի-րենց մէջ ՔՀՓՀի կաթոլիկութիւնն, զէթ քան մեծամասնութեան. այնպէս որ 1433ին չատ տարիներ յառաջ ՔՀՓՀի հայերն իրենց եպիսկոպոսով Հռոմէն անջատեալ էին» (2):

Շատ չանցած Թուրքերը պիտի պային տիրել Արիմին: Անոնց մուտքը Արիմ 1475ին ճակատագրական եղաւ ունիթորներու ցանած սերմերուն համար:

Ճենովացիներուն հետ կաթոլիկ ապրեցութիւնն ալ մեկնեցաւ Արիմէն:

Այնպէս որ Dortelli d'Ascoli 1634ին կաֆայի մէջ պիտի գտնէր 70 մզկիթ, 2 սինագոկ, 15 յունական եւ 28 հայկական եկեղեցիները, ու մէկ հատ միայն կաթոլիկ(1):

Յուսահատութիւնը դրուած չէ սակայն Հռոմի դրքին մէջ:

* * *

Փլորենտիոյ ժողովը ուրոյն մէկ էջն է Հռոմի դարաւոր փորձերուն իր հովանաւորութեան տակ բերելու Արեւելքի ժողովուրդները: Եթէ կաթոլիկ եկեղեցին այդ ժողովը դումարած առեն առաւելապէս Օրթոտոքս եկեղեցին իրեն ենթարկելու մեծ ծրագիրը կը հետապնդէր, նուազ բաւն չէր իր մէջ Հայ փոքրիկ ժողովուրդը եւս որսալու տենչը: Այդ փորձը, տեղի ունեցած Կ. Պոլսոյ դրաման դրեթէ նախօրեակին, սոխպուած էինք նեմուծել Կ. Պոլսոյ հին հայ գաղութին նուիրուած այս էջերուն մէջ՝ անոր հետ ունեցած իր անմիջական կապին համար ալ:

(1) Հ· Գրիգորիս Գալէմքեարեան, «Կ· Պոլսոյ Հայոց Պէյօղլուի Գերեզմանատունը», «Հանդէս Ամսօրեայ», 1911, էջ 468:

(2) Հ· Գրիգորիս Գալէմքեարեան, անդ, էջ 453:

(3) «Encyclopedie de l'Islam», vol. II, p. 657.

Փլորենտիոյ ժողովը, գումարուած Եւգինիոս Դ. Պապին (1431–1447) նախաձեռնութեամբ, մէկն էր արդարեւ Եկեղեցական ամէնէն կարեւոր հաւաքումներէն ուր քննութեան առնուեցաւ միութեան հարցը: Ան բացուեցաւ 1439 Փետր· 26ին, մասնակցութեամբ արեւելեան Եկեղեցիներու մօտ 700 պատուիրակներուն, որոնք ի ներկայութեան 160 լատին հոգեւորականներու, ընդունեցին Կաթոլիկ Եկեղեցւոյ ուսմունքները այն տարբերութեանց մասին որոնք Ցոյն Եկեղեցին կը բաժնէին Հռոմէականէն, այսինքն ճանչցան որ Սուրբ Հոգին Հօրմէն եւ Որդիէն կը բխի եւ որ Պապը գլուխն է քրիստոնեաներուն: Արեւելքի եւ Արեւմուտքի միջեւ միութեան այդ աքթը 1439 Յուլիս 6ին առորագրեցին Կ. Պոլսոյ յոյն պատրիարքը եւ Յովհաննէս Դ. Պալէոլոգ Կայսրը:

Ցոյն կղերը իր առուտր մեծամասնութեամբ, եւ Ցոյն ժողովուրդը իր բռնանդակ դանդաղաժոմ, զիմադրեց սակայն յանուն միութեան տեղի ունեցող այս փոփոխութեան: Բիւզանդիոնի մէջ պայթեցաւ գայլոյթի փոթորիկ մը եւ գուռ բացաւ բաւն վէճերու, ու այդ՝ այնպիսի պահու մը երբ կայսրութիւնը ճակատագրական օրեր կ'ապրէր Թրքական վտանգի առթիւ:

Միութեան աքթը զոր Բիւզանդական Յովհաննէս Ը. Կայսրը եւ Յունաց Յովսէփ Բ. Պատրիարքը առորագրեր էին Փլորենտիոյ մէջ թէեւ «Կ. Պոլսոյ գայթակղութիւն եւ աննկարագրելի յուզմունքի առիթ առած էր վաւերացուել յունական կղերի կողմէ, որով եւ մեացել էր լոկ թղթի վրայ, վերջին կայսր Կոստանդին Դրագասը առաւել քան երբեք վտանգուած տեսնելով իր կայսրութեան գոյութիւնը սուլթան Մուհամէտ Բ.ի կողմէ, հարկադրուած էր եղել Նիկոդոս Ե. Պապէն նորէն խնդրել օգնութիւն, խոստանալով իրականացնել միաբանութեան գործը: Հռոմէն պինդ օգնութեամբ, բայց եւ միութեան գործը վերջացնելու պահանջով, որպէս լիազօր ուղարկուել էր Փլորենտեան ժողովի գործիչներէն մէկը՝ իր դաւանանական արարքներով յայտնի Կարտինալ Իսիդոր Ռուսը, որը Կ. Պոլիս էր հասել 1452 թ· Նոյեմբերին: Նորէն էր բարձրացել յուզմունքի եւ պայթյոյթի ալիքը բիւզանդական ժողովրդի ամէնալայն խաւերի մէջ եւ, ամէնէն առաջ, այսպէս կոչուած ուղղափառական պարտիայի, որին գլխաւորում էր Գէորգիոս Սքոլարիոսը, անկարելի դարձնելով որեւէ առաջացում միութեան գործում» (1):

Բիւզանդիոն կ'ալեկոծէր, մինչ Անդիրագ իր գոներուն առջեւ էր արդէն:

(1) Հ· Ս· Անասեան, «Հայկական աղբիւրները Բիւզանդիայի անկման մասին», Երեւան, 1957, էջ 16–17:

* * *

Եւգինիոս Պապը չէր մոռցած նաեւ Հայ Եկեղեցին: Ամէն էր Կաթոլիկ Եկեղեցւոյ զարաւոր Լրացը Լրականացնելու: Պապը Հայերն ալ հրաւիրեց իր նախաձեռնած ժողովին, նախ պիմելով Կ. Պոլիս գտնուող երկու հայ Եպիսկոպոսներու, ինչպէս անոնք, եւ յետոյ ուղղակի Կաթողիկոսին: Կաթողիկոսը, որ Կոստանդին Զ-ն էր (1430–1439) ոչ անձամբ մասնակցելու պնդոյ սակայն Փլորենտիոյ ժողովին, ոչ ալ պատուիրակութիւն մը ղրկեց Կիլիկիայէն: Ժողովին մասնակցելու նախաձեռնութիւնը Կաֆայէն էր որ բխեցաւ, եւ գործին մղում տուողներն եղան Կաֆայի ճենովացի կառավարիչ Պաօլո Իմպերիալին եւ իր երկու օգնականները, այսինքն «օտարապետի եւ օտարազուտ անձինք, որոնք մէջտեղ բնկած են Եւգինէոսի ապստամբին օգնութիւն հատցնելու»(1) եւ որոնց դիմումին վրայ է որ Կոստանդին Կաթողիկոս կը յօժարէր Կաֆայէն չորս հայ վարդապետներու պաշտօն տալ ներկայանալու Փլորենտիոյ ժողովին:

Բաւական է աչքի առջեւ բերել պարագաները որոնց մէջ հայ պատուիրակութիւնը մեկնեցաւ Կաֆայէն Փլորենտիա ներկայանալու համար «յանուն բովանդակ ազգին», ըմբռնելու համար բովանդակ դաւէշը զոր կը խոտորին Պապին զործակալները: Ասոնց նոր օրերու մէկ ջատագովը կը գրէ խանդավառութեամբ թէ «Բէֆէլի հիւպատոսը Պօղոս Իմպերիալի 1 Դեկտ. 1438 թուականով նամակ մը գրած է Եւգինիոս Դ-ին, որուն մէջ կ'ըսէ թէ այս Հայ ազգը միութեան բերելու համար թէպէտ շատ յառաջ փորձեր եղան, սակայն ինքն համբերութեամբ սպասել աւելի պատշաճ տեսած էր: Իսկ հիմա տեսնելով Բահանայապետին այնչափ յօժարութիւնն ի միութեան քրիստոնէից, ձեռնարկեց վաստկիլ Հայերը, որ եւ իր յուսացածէն շատ աւելի դիւրութեամբ յաջողեցաւ, եւ ի մասնաւորի Հայոց այս միութիւնն իրեն համար ամէնէն մեծ երջանկութիւնն է: Կը ծանուցանէ՝ որ Հայոց պատրիարքութիւնն իրենց կաթողիկոսին կողմանէ կու գայ յանուն բովանդակ ազգին, եւ լիուլի իշխանութեամբ: Պատրիարքութեան տասնհոգի պիսի բլլայ Բահանայապետին փոխանորդն ֆրա Յակոբ, որ այս միութեան գլխաւոր լուսատուն եւ օգնականն եղաւ, եւ Հայերու սիրտն բոլորովին անոր ձեռքն է, այնպէս որ առանց անոր չնն կարող Բահանայապետին ներկայանալ» (2):

Հայ կաթոլիկ յօդուածագիրը որ հրճուանքով կը տարօրինակէ վերի տողերը գոյց տալու համար թէ Կաֆայի ճենովացի իշխանաւորները ինչպէս գիւրաւ որոշեցին տեղւոյն հայերը եւ զանոնք Պապին ղրկեցին «յանուն բովանդակ ազգին» համբուրելու համար նուիրական հոզեթափերը, կը մոռնայ սակայն ընդգծել նաեւ կաֆայի ճենովական հիւպատոսին յաջորդ խօսքերն ալ որոնցմէ կ'երեւայ թէ հայ պատուիրակները Պապին կ'երթային իրրեւ տեսակ մը «կալանաւոր», հակոզուեցանը տակ կաթոլիկ միսիոնարի մը՝ առանց որուն իրաւունք չունէին նոյնիսկ Պապին ներկայանալու...

1438 Օգոստոսին Կ. Պոլիս կը գտնէր արդէն «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պատուիրակութիւնը» որ Արիմէն կու գար Ջիխրինցա մեկնելու եւ մասնակցելու համար եկեղեցիներու միութեան ժողովին: Բայց Հռոմի չար բախտէն անոնք չկրցան առնուն Փլորենտիա հասնիլ՝ աւելի հանդիսաւոր դարձնելու համար իր սարքած ժողովը եւ Յոյներուն հետ մէկտեղ Հայոց ատորոգութիւնն ալ ունենալու համար հմնական աթոռին ներքեւ:

«Կաթողիկոսին երեսփոխանները ... ճամբայ ելան դէպի Քէֆէ, ուր Բահանայապետին նուիրակներուն հետ միանալով՝ դէպի Բիւզանդիոն կ'երթային որպէսզի հոն Յունաց կայսեր եւ պատրիարքին ընկերանան: ... Բայց՝ երբ Բիւզանդիոն հասան՝ կայսրն ու պատրիարքն արդէն դէպի Իտալիա ճամբայ ելած էին, ուստի պարտաւորուեցան առանձին ընդ ծով եւ ընդ ցամաք երթալ խոր ձմեռուան մէջ՝ բազմամսանդ եւ երկարաձիգ ճամբորդութիւնն յանձն առնուլ, այնպէս որ՝ երբ Իտալիայի ծովեզերքն ոտք կոխեցին, Յունաց՝ կաթողիկէ Հռոմէական եկեղեցւոյ հետ միաբանութիւնն արդէն կատարուած էր (6 Յուլիս 1439) եւ կայսրն իր յունական եպիսկոպոսներովն ու արքունեաց բազմութեամբ նո դառնալու կը պատրաստուէր» (1):

Հինգ զար յետոյ իրրեւ գաւէշական կոզ միայն կարելի է կարդալ Եւգինիոս Պապին 1439 Նոյեմբեր 22ին հրատարակած կոնդակը ուր կ'ըսէր թէ Հայերը «անձուկ փափաքանօք միութեան, առաքելին մեզ պատգամաւորս նշանաւորս, բարեպաշտօնս եւ խոստունս, լիագօր իշխանութեամբ ճոխացեալս որք եկին ի հեռաւոր աշխարհաց բազում նեղութեամբք եւ ծովային վտանգօք» եւ ուր կը թուէր այն կէտերը զորս Հայերը պարտաւոր էին ընդունիլ:

Փլորենտիոյ ժողովը զումարած առեն՝ կաթոլիկ եկեղեցին ինքզինք յաղթական կարծելը էր պահ մը: Բայց իր ցնծութիւնը երկար չտեւեց:

«Հայոց եւ Յունաց եկեղեցիներուն ի կերպն կաթոլիկէ միութեան զառնալն եառը, Եւգինիոս Դ. Բահանայապետն իրաւամբ կրցաւ ուրախանալ թէ բաժանման որմը քանդուեցաւ, արեւելեան եւ

---

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ., էջ 2079:

(2) Հ. Գրիգորիս Պալէմբեանեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1911, էջ 464, բուո՝ H. Justianus, Acta S. Oe. Conc. Florent., Roma, 1638, p. 349—350.

(1) Պալմեան, անդ, էջ 90:

արեւմտեան եկեղեցիները նախնի հաւատոյ եւ սիրոյ ուխտին կապուեցան. քայց՝ Յունական հաւատամքութիւնը՝ չատ չանցաւ՝ այս միութեան կապը նորէն խզեց եւ առաջին հերձուածոյ դարձաւ, ամանց անզգամութեամբ եւ ամանց խարդախութեամբ» (1):

Եւգինիոս Պապի չար բախտէն էր դարձեալ որ դիպը դար 1439 Դեկտեմբեր 15ին կը դրէր Կոստանդին Կաթողիկոսին, իր հասցէին չհասաւ: Կաթողիկոսը արդէն ութը ամիս առաջ, այն է 1439 Ապրիլ 20ին, մեռած էր արդէն, այնպէս որ, ինչպէս դիտել կու տայ Օրմանեան, Պապը «հանդուցեալի մը ուղղած կ'ըլլար իւր գիրը» (2):

Հայ կաթոլիկ պատմիչը՝ Ազեքսանդր Վ. Պալճեան, «Արքեպիսկոպոս Ակրիպա, Խորհրդական Սուրբ Ժողովոյ Տարածմանն Հաւատոյ», որ իր այս ուղղութեան կը կոչէ «ի Մխիթարեան Վիեննական Ուխտէն» ալ, ատ՛ը, եւ որ ամբողջ հատոր մը նուիրած է Փլորենտիոյ ժողովին Հայոց մասնակցութեան պարագաներուն, կը նկարագրէ Փլորենտիոյ խորհրդակցութեանց մասնակցող հայ պատուիրակներուն յաղթական վերադարձը հայրենիք «ծանրապին ընծաներով» եւ «ռակի խաչով ակամբք զարդարուած», կ'րսէ թէ «երբոր ատենք իրենց հայրենիքն հասան՝ Կոստանդին Ե. Կաթողիկոս, արդէն յանանց կեանս փոխեալ էր, զրեթէ մի եւնոյն ատեն որ Յունաց պատրիարքը Ֆիորենցա վախճանեցաւ ի միութեան եկեղեցւոյ», և թէ «Հայոց պատգամաւորքն ուրիշ ծանրապոյն դժբախտութեան մ'ալ հանդիպեցան, որ զրենք չարաչար կը խռովէր. նոյնիսկ Կաթողիկոսական Աթոռը՝ անգործմանելի եղանակաւ երկու ձեղքուած տեսնելով» (3):

Հայ կաթոլիկ ուրիշ պատմաբան մը, Հ. Վարդան Ըսկարեան, խանդավառ այն հատուածներէն յետոյ զոր նուիրած է Հայոց մասնակցութեան Փլորենտեան ժողովին, կը սիրսուի ի վերջոյ խոստովանիլ.

«Թվիկտ պատմութիւնն որոշ չի ցուցներ հայ Մարկոս Եվգենացի մը՝ որ Փլորենտիայի միաբանութիւնը քակելու աշխատած ըլլայ, սակայն չի վկայեր ալ որ Փլորենտիոյ ժողովոյն վճիռները Հայոց կղերին ձեռքը հասան եւ թէ ի՛նչ ընդունելութիւն գտան» (4):

Այս պարագան կը վերապրէ այն բանին որ «նոյն միջոցին Կաթողիկոսական Աթոռը պահանջութեան եւ երկպառակութեան խա-

(1) Պալճեան, անդ, էջ 144:
(2) «Ազգապատում», Բ., էջ 2085:
(3) Պալճեան, անդ, էջ 147:
(4) Հ. Վարդան Ըստկարեան, «Եկեղեցական պատմութիւն...», Վիեննա, 1872, էջ 247:

դալիկ եղած էր», — ակնարկութիւն Սսոյ անցուդարձերուն՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան Աթոռը էջմիածին փոխադրուելուն առթիւ 1441ին:

Այնպէս որ Փլորենտիոյ ժողովը, փողով ու թմբուկով ծանուցուած, չկրցաւ դեր կատարել: Ան չկրցաւ Հռոմի ծոցը բերել ոչ Յոյները, ոչ ալ Հայերը:

Կաթոլիկ Եկեղեցւոյ կը սպասէր սակայն դժբախտութեանց ապրիլ ահաւորը: Փլորենտիոյ ժողովէն 14 տարի իսկ չանցած Ֆաթիհ Պոլիս կը մտնէր՝ ցրեխ ցրեխ ընելով Հռոմի բոլոր յոյսերը, գոնէ երկար առենուան համար...

* * *

Բոլոր անոնց առջեւ որոնք կը փորձեն Պոլսոյ հայ պաղատին հինգ դարերը պրպտել՝ ո՛րքան դժնդակ գաշտեր կը բացուին: Պէտք է համբերութեամբ եւ պազարիւնով պրպտել զանոնք՝ որքան ալ պժգանքը համակէ քեզ, վասն յուզումը գալարէ հոգիդ, ի տես դէպքերուն որոնք կը սեւցնեն այդ պատմութեան չատ մը էջերը: Պէտք չէ ոչ ամչնաս եւ ոչ ալ տատամսիս այդ էջերը գննելու առեն, որովհետեւ առանց այդ անաչառութեան՝ առաւելի մէջ պիտի մնան լուսաւոր այն դիծերը զորս յաճախ ապրած է հինգ դարու այդ պատմութիւնը:

Աչխատանքը զոր Հռոմ տարած է Պոլսոյ հայ պաղատի ծոցին մէջ՝ ամէն դնով գայն իր վարթեր քաչելու համար, ամէնէն անփառունակ էջերէն մէկն է Կաթոլիկ Եկեղեցւոյ պատմութեան, եւ միեւնոյն առեն որատճմլիկ դէպք մը Պոլսոյ հայ պաղատի կեանքին մէջ: Առանց հետեւելու քայլը քայլին այդ աչխատանքի յաջորդական փուլերուն՝ ըմբռնելի պիտի չըլլային այն հոգերը զորս Պոլսոյ հայ պաղատը տարիներ տարիներ է եղած դիմադրելու, եւ որոնք դանդազեցուցած, ջլատած, յաճախ եւ չքացուցած են վերելքի իր ճիգը, եւ մթագնած չատերը իր լուսաւոր պահերէն:

Որքան ալ վերէն նայիլ ուղէ մարդ հաւատքի հետ կապուած բաներուն վրայ, եւ որքան ալ պժգանքով դիտէ դաւանական վէճերը որոնց վկայ եղած են դարերը մեզմէ առաջ եւ որոնց ականատես եղանք ու կ'ըլլանք մենք եւս մեր օրերուն, չի կրնար հարեւանցի անցնիլ անոնց վրայէն, որովհետեւ առանց բանալու անոնց ծալքերը՝ անհնար է բացատրել այլաբանութիւնները զորս ունեցան Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռին վրայ բազմող դէմքերէն ոմանք, գայթակղութիւնները որոնք անպակաս եղան հայ համայնքէն ներս, եւ ծայրայեղութիւնները որոնք գործուեցան յաճախ դաւանական վէճերու ընթացքին, ատ՛ը, երկուստեք:

Ընթերցողները անշուչտ կը կռահեն թէ արտի ի՛նչ ճմլումով է որ կ'անդրադառնանք այս էջերու ընթացքին այն չարաչուք դերին զոր

Հառմ ուեցած է Հայ ժողովուրդի ճակատագրին մէջ։ Եթէ այդ դերը ազէտալի եղաւ մեր չատ մը պատմութիւններուն մէջ, նուազ դարհուրելի չեղաւ Պոլսոյ ազգութիւն նկատ։ Եկեղեցիներու միջեւ հոգեկան եղբայրակցութիւն մը ստեղծելու ազատ նշանաբանը Հառմ վերածեց քայլ եկեղեցիներու վրայ թաթ տարածելու մոլեգին կիրքի մը, եւ այդ կիրքը յաղեցնելու իրրեւ պարարտ դաշտ գտաւ Պոլսոյ պատմութ՝ ուր դէպքերը հայութեան հոծ թիւ մը կը համախմբէին։

Զի կրնար մարդ ուղղակի գործանք չդրել տեսնելով մանաւանդ այն մեթոտները զոր գործածած են մարզպանները հոգեբոյ ու վէրքերով բեռնաւոր փոքր ժողովուրդ մը թակարդը ձգելու համար։ Այդ ու քծինք, գաղ ու սպառնալիք փոխն ի փոխ կիրարկուած են ի գատս Հառմի։ Ոչ մէկ խղճահարութիւն, միջոցներու միջեւ ոչ մէկ խտրութիւն չէ ստնձահարած մարզպանութեան թափը, որ ամէն ձախողութենէ յետոյ բռնկած է ի նորոյ, կարծես աւելի կատաղի դարձած։

Կոկիծն աւելի խոր կը զգանայ մարզուս՝ երբ կը չօշափէ ազէտը զոր մարզպանութիւնը ցանած է Հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ, ազգականելով մարզու հոգին եւ զայն բնազանակ դարձնելով գաղութեան բոլոր կեդրոններուն, հայը լրբելով հայուն, եղբայրը եղբօր դէմ, երկուքի բաժնելով Հայ ժողովուրդը, ու այդ այնպիսի պահու մը երբ այդ ժողովուրդը զրկուած իր անկախութենէն, աշխարհէն լքուած եւ նետուած հազար փորձութեանց գիրկը՝ ուրիչ ազգէն չունէր դիմադրելու համար անոնց բայց եթէ իր եկեղեցին։

Պահ մը կու գայ արդարեւ երբ ամօթը կը համակէ քեզ՝ տեսնելով չարանը այն եղկելիներուն որոնք մարզպաններուն ճանկը կ'իյնան ուրանալով իրենց պապերուն հաւատքը, տակաւ ուրանալու համար նաեւ իրենց եղբայրը։ Պոլսոյ գաղութին պատմութիւնը քանի՜ ան զրաւականը ունի ուր եղբայրը արդէն թշնամի է եղբօրը, ուր գաւակը արդէն կը գաւէ հօրը, հայրը գաւկին դէմ։ Ո՞վ կրնայ չամչնալ այդ զրաւականը վերյիշած առեն, ու սարսափով չլեցուիլ գարաւոր գաւերուն առջեւ, որոնց չնորհիւ Հառմ պիտի յաջողէր Հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ նոր «ապգ» մը կազմել ու զայն պայքարի հանել հայրենի աւանդութեանց ու սրբութեանց դէմ։

Բայց չէինք կրնար չհետաքրքիլ մենք ալ Հառմի ուրուականին՝ երբ ան քայլ առ քայլ կը հետապնդէ Հայ ժողովուրդը, ամէն գարու հետ նոր կոթիղ մը խլելով անկէ, նոր գայթակղութիւն մը, նոր գաւ մը սարքելով ամէն մէկ քայլին, ուրացողներու, գաւալիքներու, գաւաճաններու նոր թիւ մը կցելով պոչին ամէն գաւէ ետք, եւ յաջողելով վերջապէս հասնիլ Հառունի գարուն՝ որ ծիրանիի մը սիրոյն պիտի փեսեկտէր դժբախտ ժողովուրդ մը, ճամբան հարթելով նոր Հառուններու եւ անոնց հոպիաններուն։

Երբոր ապրած ես սերունդի մը հետ որ աքնած է բովանդակ կեանք մը, որպէսզի Հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ բացուած վիհերը լեցուին եւ ճակատագիրը Հայ ժողովուրդը միաձոյլ պահէ ազէտներուն դիմաց, երբ ճանչցած ես Հայ ժողովուրդի զմայլելի այն զաւակները՝ որոնք պատմութեան յանձնած զաւանական վէհերը, եւ գերազգային եղբայրութեան մը մէջ ձուլուած ի նորոյ՝ հայ գաւին է սպաս գրին իրենց կեանքը, ու գահիճին դէմ ելան գրկաւած, չես կրնար սարսռանով չհամակուիլ հիմա երբ կը փորձես քրքրել քառմենելի այդ գրաւականները՝ որոնք պղծեցին երէկուան մեր պատմութիւնը, ու երբ մանաւանդ կը տեսնես որ այսքան փորձութիւններէ ետք պէտք կեսոյ՝ գաւանական վէհերը կը սկսին ընձիւղել նորէն, պղծելու համար նոր օրերու մեր պատմութիւնը։

Գրութիւր զոր կը վակենք ներկայ հատուածով Հառմի ուրուականը միայն նկատի ունի։ Այն չբջանին զոր այդ գլուխը կը պարփակէ դեռ չատ հեռու էր այն միտս վտանգը որ նոյնպէս պիտի գար խրատատ բանալ Հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ։ Այդ վտանգը՝ զոր բողոքական մխիթարները հրամցուցին Հայ ժողովուրդին՝ անցեալ գարու կէսերուն մօտ է որ կը ցցուի անոր դէմը, օտար պետութեանց մեզոակցութեամբ ճեղքելու համար ինքն ալ իր կարգին անպաշտպան այս ժողովուրդը։ Նուազ նզիկալի իր մեթոտներով եւ նուազ ահաւոր իր սփռած աւերով, Բողոքական չարժումն ալ մէկն է մեր պատմութեան ամօթալի էջերէն, եւ պիտի անդրադառնանք իր տեղին նաեւ անոր։ Այս քանի մը տողը ներմուծեցինք մենք այստեղ՝ ըսելու համար այժմէն որ հատուածրակս պղտելի են մեզ համար բոլոր այն փորձերը որոնք եղած են ու կ'ըլլան Հայ ժողովուրդը փեսեկտելու համար ներսէն՝ ամէնէն գաւն փորձութեանց առեն։

Գրութիւր փակելէ առաջ չենք կրնար յուզումով չյիշել եւ այն փորձերը որոնք եղան առեն առեն մարզպաններու բացած խրամատը լեցնելու համար եւ որոնց եւս պիտի անդրադառնանք իր տեղին։ Կ'ակնարկենք այն ճիգերուն որոնք եղան գաւանական վէհերը սանձելու, եւ վերստին եղբայրացնելու համար մրրկով գաւուածները։ Զենք կրնար յուզումով չյիշել եւ այն սերունդները որոնք հայ մնացին որեւէ գաւանանքի տակ, որոնք հայրենիքը չվտեղեցին այս կամ այն կրօնքին հետ եւ որոնք աքնեցան, մաքառեցան եւ զոհուեցան ալ Հայ ժողովուրդի հատարակաց գաւին, եւ հայ հայրենիքին համար։

Բ.

ՖԱԹԻՀ ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

1.

ՄԱՀԻԿԸ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ԴՌՆԵՐՈՒՆ ԱՌՋԵՒ

Պատմութեան թատերաբեմ կու գար Օսմանեան Թուրքը ԺԴ. դարու սկիզբը։

Գար մը չանցած՝ ան Եւրոպայի դռները կը բախէր արդէն։

Ինչքի պատճառ կը պատճառէ մարդուս՝ սրընթաց թափը որով մարմին առեր էր օսմանեան պետութիւնը, չորս հարիւր վրաններէ մեծագոր կայսրութիւն մը սահդծելով։

Բաւական է աչքէ անցընել դուցակը չրջաններուն ու քաղաքներուն ուր քայլ առ քայլ յառաջացան Թուրքերը, զարմանքի բայց եւ սարսափի մատնելով բովանդակ աշխարհը իրենց ամէն մէկ նուաճումէն յետոյ։

Այսպէս Օսմանի (1306–1326) օրով իսկ Թուրք պետութեան տակ լինկան Փոքր Ասիոյ կարգ մը կարեւոր վայրերը, ինչպէս Գարահիսար, Պիլեճիք, Եարհիսար, Իզնիկիոլ, Եէնի–չէհիր, Քէօփրիհիսար, Լէֆքէ, Եէնիճէ, Աքչէհիսար, Գէյվէ, Աքեապի, Բօլու, Տիւզճէ։

Անոր յաջորդին՝ Օրխանի (1326–1360) օրով նախ գրաւուեցաւ Պրուսան 1326ին, յետոյ յաջորդաբար Էմէնի–փապարի, Իզմիթ, Հէրէքէ, Իզնիք, Գէմլէյիկ, Բէրգամա, Միհալիճ, Եարէմիա, Թարաքլը, Մուդանիա։ Օրխան եւս նաեւ եւրոպական ափ եւ Մարմարայի հանդիպակաց եղերքին վրայ հետզհետէ գրաւեց Կէլիպօլուն (1359),

Հայրէպօլուն, Վիզէն, Ռոտոսթօն, Զօրլուն, Մալկարան, Իփսիլան, Պուլայիրը, եւայլն։

Սուլթան Մուրատ (1360–1389) առնլի եւս տարածուեցաւ Բումէլիի մէջ եւ իր տիրապետութեան տակ առաւ Պիզան, Զօրլուն, Լիտիրէն (1360), Ֆիլիպէն (1360), Քէօսթէնտիլը (1371), Նիշը (1375) եւ յաջորդաբար Կիւմիւլճինէն, Քըրքքիլիսէն, Գավալան, Սէրէզը, Տրաման, Սիլիսթրէն, Սօֆիան (1382)։

Սուլթան Պայազիտ (1389–1403) իր տիրապետութիւնը ընդարձակեց Փոքր Ասիոյ մէջ եւ հետզհետէ ձեռք անցուց Այտընը, Սարուխանը, Մէնթէշէն, Գանիան, Ագշէհիրը, Նիյտէն, Կեսարիան, Սվասը, Թօգաթը, Գասթէմունին, Սամսունը, Տիվրիկը, Մալաթիան, Քանդրըն, Ալաշէհիրը, Քեմախը, իսկ Բումէլիի մէջ գրաւեց Իսկիւպը, Վիտինը, Սելանիկը, Մօրան, Լարիսան, Թինչէս եւ Աթէնքը։

Չէլէպի Սուլթան Մեհմէտ Ա.ի (1413–1421) օրով վերստին յափշտակուեցան Գանիան, Քեանդրըն, Սամսունը՝ որոնք պահ մը ձեռքէ ելած էին, եւ Թուրքերը հասան մինչեւ Հէրէքէ, Կէյվէ, Տարըճա։

Սուլթան Մուրատ Բ.ը (1421–1440 եւ 1445–1451) վերստին գրաւեց եւս խլուած կարգ մը հողեր, ինչպէս Այտընը, Մէնթէշէն, Սարուխանը, ձեռք ձգեց Իզմիրը, եւ Բումէլիի մէջ Եանիան ու Վարնան։

Թաթիհ Սուլթան Մեհմէտ (1440–1445 եւ 1451–1481) արդէն կայսրութեան սահմանները հեռուն տարածեց եւ 1453ին գրաւելէ յետոյ Կ. Պոլիսը, 1460ին Սերպիան եւ Յունաստանը, 1461ին Եպիրոսն ու Ալպանիան, 1462ին Կղզիներուն մէկ մասը, 1467ին Հէրսէքը, 1474ին ալ Ղրիմը ձեռք անցուց եւ 1479ին Գարամանը, եւ յաջորդաբար իր տիրապետութեան ենթարկեց Կիլիկիան, Սելեւկիան, Տարսոնը, Ամասիան, Շապին Գարահիսարը։

Սուլթաններէն՝ որոնք յաջորդեցին Թաթիհին՝ առնլի եւս ընդլայնեցին Օսմանեան Կայսրութիւնը։ Անոնք մէկ կողմէ տարածուեցան դէպի Արեւելք ի հաչիւ Պարսիկներուն, յափշտակեցին կանաչ պրօշը, իրենց սահմաններէն ներս առին բովանդակ արաբական աշխարհը, տիրեցին ափրիկեան ափերուն ալ, եւ միւս կողմէ նուաճեցին Պալքանեան ամբողջ թերակղզին, Դանուբէն ալ անցան՝ պահ մը հասնելով մինչեւ Վիեննայի դռները։

Ամբողջ երեք դար աշխարհը անդոհանքի մէջ պահեցին այդպէս, ու սոխրեցին Եւրոպան ամբողջ երեք դար պրպտել իրենցմով։

Յետոյ էր որ պիտի սկսէր մեծ փլուզումը։ Պիտի խորտակուէր ահաւոր այն ուժը որ սարսափ էր սփռեր երեք դար ոտք կոխած տէրը։ Որդը ներսէն պիտի կրծէր Թուրքիան, ու ան պիտի նահանջէր քայլ առ քայլ՝ կծկուելով անընդհատ։ Եւրոպան պայն միշտ հաչուի

պիտի առնէր սակայն, որովհետեւ Հիւանդ Մարդը պիտի չմոռնար երբեք զայն: Ընդհակառակը ինք պիտի պատակէր յաճախ ետրպան, որ պիտի երբեք չկրնար լուծել Արեւելեան Հնդիրը: Պիտի չկրնար բաժնել Թուրքիան:

* * *

Օսմանեանց նուաճումներուն մեծագոյնը Պալթոյ գրաւումն եղաւ սակայն, որովհետեւ ան էր որ խոչընդոտ կազմեր կայսրութեան, եւ միեւնոյն ատեն թոյլ՝ Արեւելք ձգտող բոլոր ցանկութեանց առջեւ: Ի զուր չէր ըսուած՝ ով կը տիրէ Նեղուցներուն, կրնայ եւ աշխարհին տիրել: Թուրքը ամբողջ հինգ դար յաջողցաւ իր ձեռքը պահել այդ մոպական բանալին, զրկել անընդհատ Եւրոպայի յաջակնութիւնները եւ միշտ ալ խորտակել զանոնք:

Յորմէ հետէ Իսլամը պատմութեան թատերաբեմը մտաւ՝ աշխարհը նուաճելու իր սանձարձակ թափին մէջ քանիցս փորձած էր Վատիրի ափերուն հասնիլ: 663 թուականէն մինչեւ 870, երկու դարու ընթացքին մօտ տասը անգամ Բիւզանդիոնը պաշարեցին արաբ խալիֆաները, բայց չկրցան արժանանալ Մարմարայի խոստացած վարձքին: Դէտ կանուխ էր վայելելու համար երանութիւնը զոր Մուհամմէտ բաժին կը հանէր կատանդնուպոլիսը գրաւող հրամանատարին ու անոր զինուորներուն:

Պէտք էր վեց դար եւս անցնէր որպէսզի Մարմարայի ոսկորները խայտային իրենց վերեմանին մէջ:

Պալքան Օսմանեան սուլթաններու եւս սեւեռակէտն եղաւ: Երկ առաջին քանի մը սուլթանները չկրցան մօտենալ անոր պարիսպներուն, սուլթան Պայազիտ արդէն ժամանակը հասած սեպեց Բիւզանդիոնը պաշարել փորձելու իր իսկ մերձնարերդին մէջ: Պայազիտ չորիցս պաշարեց զայն, 1391ին, 1395ին, 1396ին եւ 1400ին: Լենկթիմուր սահմանը ընդհատեց անոր փորձերը: Բայց 12 տարի յետոյ, այն է 1412ին, Բիւզանդիոնը պաշարելու պիտի ձեռնարկէր նաեւ Մուսա Զէլէպին, ու անկէ յետոյ ալ, 1422ին, սուլթան Մուրատ Բ.ը:

Ամբողջ երեսուն տարի տարերայ հոգեր կրանեցին Թուրքիան, եւ ուշացուց վերջին պրոհը:

1453ին էր որ սուլթան Մեհմէտ Բ. պիտի խլէր Բիւզանդիոնը տիրոջը ձեռքէն:

* * *

Դիպուածին չվերապրենք սակայն Օսմանցի Թուրքերուն յաղթական արշաւը դէպի Եւրոպայի դռները: Դիպուածները չեն որ կը պրեն պատմութիւնը: Ամէն դէպք որ աշխարհը կը ցնցէ հեռուներէն է առուելի կամ նուազ խոր չարժառիթներու:

Դիւրին է ըսել՝ չորս հարիւր վրաններէ Թուրքերը յաջողեցան

կայսրութիւն մը ստեղծել: Դիւրին է ըսել նաեւ որ բախտը միշտ հետեւեցաւ անոնց կամ թէ պայմանները միշտ անոնց բերին իրենց նպաստը: Բախտը շատ ալ կոյր չէ ինչպէս զայն ցոյց կու տայ աւանդութիւնը: Ամէն մեծ դէպքի ետին պատճառ մը թաքնուած է:

Իրենց յաղթական արշաւանքին մէջ դէպի Արեւմուտք՝ Ալփասլան, Ձէնկիլ եւ Լենկթիմուր կանգ էին առեր տեղ մը: Անոնք չէին կրցեր իրենց յաղթանակներէն օգտուիլ, որովհետեւ «պայմանները չէին նպաստեր իրենց»: Որովհետեւ անոնք, իրականին մէջ, աւելի թալանի եկան քան թէ պետութիւն ստեղծելու:

Թուրք պատմագիր Ուզունչարշըլը յիշելէ յետոյ թէ ինչպէս օսմանեան վեհապետները պինդ ու պարտաւոր կազմակերպութիւն մը ստեղծեցին առաջին օրէն եւ այդպէսով կրցան ապահովել իրենց յաղթական նուաճումները, կ'ըսէ թէ այդքանը բաւական չէր կարենալ պետդուելու համար օտար շրջանի մը մէջ որ կրօնքով ալ տարբեր էր իրենցմէ, ինչպէս էին, օրինակ, Պալքանեան երկիրները: Օսմանեան վեհապետներու այս յաջողութիւնը, կ'ըսէ, բարոյական եւ հոգեկան պատճառներ ալ ունէր եւ կը շարունակէ.

«Օսմանեան իշխանապետութիւնը Անատոլուի մէջ տարածուած առանձն իսկ ոչ միայն կ'օգտուէր քաղաքական ամէն առիթէ, այլ խոնարհելով իր պրուած վայրերու ժողովուրդին հետ՝ չէր միջամտեր անոր կրօնական եւ ընկերային գործերուն, կը յարգէր անոր իշխանի պատուութիւնը, կը պահանջէ միայն զինուորական ծառայութիւն մը (ճիհատ) ենթարկելով իր նոր հպատակները, որոնք ձգտած էին ծանր տուրքերու բեռան տակ, եւ չէր թոյլ տար իրեն ապօրինի եւ քմահաճ որեւէ վարմունք անոնց հանդէպ: Ասկէ դիւրին է հասկնալ պատճառը թէ Օսմանեան Թուրքերը ինչու կը յառաջանային այդքան արագ եւ թէ ինչու նուաճուած վայրերու բնակչութիւնը Թուրք վարչութիւնը կը նախընտրէր իրենց նախապէս ունեցածէն»: Կը յիշէ այս առթիւ թէ ժամանակակից երկու Թուրք պատմագիրներ, Աչըքփաշա-զադէ եւ Նէշրի, այդ մասին փաստեր կ'արձանագրեն (1):

Ուրիշ Թուրք նոր հեղինակ մը, Փրոֆ. Խալիլ Ինալճիք, Օրխանի եւ իր չորջիններուն կողմէ քրիստոնեաններու հանդէպ ցոյց տրուած թոյլատու վերաբերումին իրրեւ փաստ կը յիշէ 1355ին Օսմանեանց ձեռքը գերի ինկող Սելանիկի եպիսկոպոս Գրիգոր Փալամասի մէկ նամակը որ պատմեր էր քրիստոնեաններու վայելած ազատութիւնը Օսմանեան իշխանութեան տակ (2):

---

(1) Իսմայիլ Ուզունչարշըլը, «Օսմանլը Թարիխի», Ա., 1961, էջ 182:

(2) Հ. Ինալճիք, «Ֆաթիհ տեվրի իւզերինէ Թէթքիքլեր, վեսիքալար», 1956, էջ 143:

Ուզունչարշըլը կը պատմէ յետոյ թէ Օսմանցիք նոյն վերաբերումը ունեցան եւրոպական ամէն վրայ ալ դէպի քրիստոնեայ տարրը, արդար եւ մեզմ քաղաքականութիւն մը վարելով անոնց հանդէպ, ինչ որ դիւրացուց իրենց արագ յառաջխաղացումը։ Անոնց յաջողութեան «պատճառն էր մէկ կողմէ Բիւզանդական կայսրութեան ապականած վարչութիւնը, քահանայ տուրքերը, Բամբիլի իշխաններուն եւ նոյնիսկ կայսերուն սարքած կողոպուտը իրենց կարասիները լեցնելու համար, երկրին մէջ տիրող անապահովութիւնը եւ ասոնց վրայ ածելցող անտեսական տագնապը։ Միւս կողմէ Թուրքերուն կարպատահ զեկավարութիւնը, նուաճուած ժողովուրդներու հանդէպ անոնց ցոյց տուած արդար, դիւրգուրա եւ ճնշումէ զերծ քաղաքականութիւնը, իրենց հպատակներուն վճարելու կարողութեանը համաձայն գրաւած տուրքերը եւ մանաւանդ այն յարգանքը զոր Թուրքերը ցոյց տուին զէպի կրօնական եւ դատական զգացումները պալքանեան ժողովուրդներուն, որոնք մոլեռանդ օրթոտոքս էին եւ զոր ուրիշները կը փորձէին կաթոլիկ դարձնել մահուան սպառնալիքով։ այս նուրբ եւ զգայուն կէտը կիւրակելով՝ օսմանեան վարչութիւնը դիմաւորուեցաւ իրրեւ պալքանցիներու ազատարարը կաթոլիկ ճնշումէն»։

Թուրք պատմագիրը ուրիշ պատճառ մըն ալ կ'աւելցնէ ասյն ազգակներուն վրայ, այն է Պալքաններու մէջ ներկայութիւնը Փէչենէֆ, Քումանի, Գագաւուզ, Վարդար եւ ուրիշ ցեղակից տարրերու որոնք դարերէ ի վեր հաստատուած Պալքաններու մէջ եւ քրիստոնեայ դարձած, դիւրացուցին Թրքական տիրապետութիւնը սոյն շրջաններուն մէջ։ Թուրք հեղինակը կը շեշտէ յետոյ թէ Թուրքերու կողմէ ցոյց տրուած այս վերաբերումն էր որ ոչ մէկ պալքանեան տարր չմրմտացաւ իրենց տիրակալութեան դէմ, նոյնիսկ այն խաչակրութեանց պահուն որոնք կազմակերպուեցան Թուրքերը եւրոպայէն վտարելու համար։

Ուզունչարշըլը կ'աւելցնէ յետոյ թէ ի հեճուկս այն պատմաբաններուն որոնք ոխակալութեամբ կ'արձանագրեն Թուրք նուաճումները եւրոպական ափին վրայ՝ կան խղճամիտ հեղինակներ ալ որոնք կ'ընդունին թէ Թրքական յաջողութիւնները պատահական արկածախնդրութեանց հետեւանքը չէին այլ կը հետապնդէին իրենց դրաւած վայրերուն վրայ դեռեղուելու եւ կեանք սկսելու որոշ ծրագիր մը, որուն հետեւանքով էր որ անոնք Անատոլուէն զգպթականներ եւս բերին Պալքանները՝ իրենց դրաւած հողերը բնակչութեամբ օժտելու համար, վերական եւ ընկերային հիմնարկութիւններ ստեղծելին, արդարութեամբ վարուեցան քրիստոնեաներու հանդէպ, թէմբ կանգնեցան Պապին եւ իր համախոհներուն մարզպետական փորձերուն առջեւ։ Ուզունչարշըլը հպարտութեամբ կ՝ըսէ մէջ կը բերէ հաս Դիբբընսի վկայութիւնը եւս.

«Ինչի ալ վերագրենք օսմանցիներուն ցոյց տուած հանդուրժողութիւնը զէպի քրիստոնեաները, — դիւանագիտութեան, զուտ մարդասիրութեան թէ անտարբերութեան, — կարելի չէ հերքել սա փաստը թէ օսմանցիները առաջին ազգը եղան որ կրօնական պատուէրները իրենց պետութեան հիմնաքար ըրին։ Հրէական հալածանքներու եւ հաւատաքննութեան արատով սեւցած այդ դարերուն մէջ՝ քրիստոնեաներն ու իսլամները խաղաղ եւ ներդաշնակ կ'ապրէին Թուրք վարչութեան տակ»։

«Կը տեսնուի թէ նոր ծնող օսմանեան պետութիւնը, կ'եզրակացնէ Ուզունչարշըլը, եթէ այդքան արագ ընդլայնեցաւ, այդ բանը ան չի պարտիր միայն իր նուաճումներուն, պետութեանց միջեւ տիրող վէճերուն եւ իր ճարտար քաղաքականութեան, այլ նաեւ բարոյական չարժառիթներուն դրոս Թուեցինք եւ որոնց չնորհիւ էր որ Թուրքերը ափ մը ուժով Բամբիլի մէջ կրցան իրենց ձեռքը պահել այդքան ընդարձակ հողեր, եւ մինչ Թիմուրի յարձակման առեն օսմանեան պետութիւնը բաժան բաժան կ'ըլլար Անատոլուի մէջ, անդին, Բամբիլի մէջ անսասան մնաց»(1)։

«Ի՞նչ բանի մէջ կը կայանային, հարց կու տայ Ա. Ֆ. Միլլէր, սովետական յայտնի հեղինակը՝ որ Թուրք պատմութիւնը մօտէն կը ճանչնայ, չարժառիթները Թուրք պէնքերու արագ յաջողութեանց։ Գլխաւոր դերը, բնականաբար, խաղացին միջնադարեան եւրոպայի պետութեանց միջեւ գոյութիւն ունեցող տարակարծութիւնները, ինչպէս եւ քայքայման այն խոր պրոցեսը որ համակած էր Բիւզանդիոնը Թրքական նուաճումներէն դեռ դարեր առաջ։ Ինչ կը վերաբերի բալկանեան երկիրներուն, այդտեղ արդէն Թրքական նուաճումները դիւրացան չնորհիւ այն տեսլութեան զոր ընչազուրկ գիւղացիութիւնը կը տնուցանէր զէպի իր կեղեքիչները, յոյն, հունգար եւ լեհ տուտատալանները։ Ի սկզբան բալկանեան բնակչութիւնը իր ազատարները սեպեց Թուրքերը, որոնց մասին հազիւ թէ լսած էր հարեւանցի։ Թուրքերուն իսլամականացումէն մինչեւ այն տատիճանին հասաւ որ ԺԵ.–ԺԶ. դարերուն կեդրոնական եւրոպայի քաղաքներուն դեմքան բնակչութեան մէջ կը տարածուէր անլեզալ պրպականութիւն մը որ Թուրքերը կը ներկայացնէր իրրեւ չքաւոր գասին իրաւունքներուն համար մարտնչողներ ընդդէմ հարուստներուն» (2)։

* * *

Արդարեւ Թուրքերուն արագ թափանցումը պալքանեան երկիրներու մէջ անոնց զէնքերու ուժին արդիւնքը չէր լոկ։ Անոնց այս

(1) Ուզունչարշըլը, աւդ, էջ 185։
(2) Ա. Ֆ. Միլլէր, ռուսերէն, Մոսկուա, 1948, էջ 14։

չոնդալից յաջողութիւնները հետեւանքն էին հոգեբանական պատճառներու ալ, եւ առաջին հերթին այն խոր դժգոհութեանց զոր ունէին ժողովրդական լայն զանգուածները:

Եւ սակայն պալքանեան այդ միւնոյն ժողովուրդներն էին որ աւելի քան չորս դար տառապեցան սուլթաններու լուծին տակ, կղզեւեցան ու հալածուեցան, ջարդուեցան ալ, ու ի վերջոյ պէտք ունին այդ միեւնոյն սուլթաններուն դէմ անոնց լուծը թօթափելու համար, մաքառեցան ու զոհուեցան բայց եւ գիտեն իրենց պատասխանը՝ սուլթաններուն անէծք կարդալով: Օսմանեան կայսրութեան պատմութիւնը չարաղբդները երբ կը փորձեն ջատագովել թուրք սուլթաններուն հանդուրժող եւ մեղմ վերաբերումը քրիստոնեայ տարբերուն հանդէպ, եւ անոնց այդ խմառուն վարմունքը պատճառ ցոյց կու տան թուրք բանակներու յաջողութեանց, պէտք է մտաբերեն նաեւ այն զարհուրելի էջերը զոր թուրք սերբապետութիւնը գրեց նուաճուած ժողովուրդներու պատմութեան մէջ, եւ գարաւոր հալածանքներն ու ճնշումները որոնք օր մը ցասումի եւ պոռթկումի պիտի փոխարկուէին եւ պիտի բանային նոր էջ մը այդ ժողովուրդներու պատմութեան մէջ, — ազգային գաւերու եւ ազատագրական պայքարներու շրջանը: Այդ ժողովուրդներէն ո՞րն է որ պիտի կրնար առանց կսկիծի եւ առանց նզովքի յիշել գարերը զոր ապրեցաւ սուլթաններու լուծին տակ:

Զգիտեմ ինչո՛ւ՝ ամէն անգամ որ գովքը կը լսեմ օսմանեան սուլթաններու յաղթական արշաւներուն աշխարհէ աշխարհ, անոնց կատարած նուաճումներուն ու տարածած լուծերուն, անոնց կառուցած մզկիթներուն, մեարեաներուն, իմարէթհանէներուն եւ սիրուած բարիքներուն, միտքս կու գան այն քանի մը բառերը զոր ճիշդ կէս դար առաջ ինծի կ'ըսէր Օսմանեան Ազակեդրոնացման Կուսակցութեան նախագահ իշխան Սաղահէտտին՝ երբոր հարց կու տայի անոր թէ ինչո՛ւ Օսմանեան կայսրութիւնը քայլ առ քայլ նահանջեց յետոյ եւ դեռ կը նահանջէ իր զրաւած լայնատարած հողերէն, առանց հետք մը թողելու ետին.

— Որովհետեւ, կ'ըսէր ինծի իշխանը, մենք մեր նուաճած երկիրներուն մէջ չգաղութացուցանք՝ այլ միացուցանք (չհաւիֆիս զաբթ իթտիյիմիզ եէրլէրտէ եէրլէշմէտիթ՝ իլիշտիթ անիաթ):

Ոչ մէկ բացատրութիւն այնքան պերճախօս չէ որքան այս քանի մը բառը երբ մարդ ուզէ արձանագրել սուլթաններու կայսրութեան խուճապահար նահանջը քաղաքակրթութեան արշաւանքին առջեւ:

* * *

Օսմանի եւ իր յաջորդներուն արշաւանքը դէպի իր ափերը պահ մը լուրջի չառաւ Եւրոպան: Երկար տարի ան պայն դիտեց անտար-

բեր: Եւ երբ վտանգը սկսաւ իր ափերուն մօտենալ՝ այլեւս ուշ էր: Ան ի վիճակի չէր վտանգը դիմագրաւելու:

Բիւզանդիոնը պիտի կրնար ըլլալ մեկ թումբը որ պիտի արգիլէր Թուրքը տաք դնել եւրոպական ափի վրայ: Բիւզանդիոն սակայն որդնատած էր ներսէն, իսկ Եւրոպան չատ էր անհոգ օգտակար դառնար. ան, ընդհակառակը, աւելի եւս կը թուլցնէր մարզոց կորովն ու համերաշխութիւնը դժբախտ պարիսպներէն ներս:

Թուրք յառաջխաղացումը մանաւանդ Եւրոպայի մէջ՝ աւելի եւս խուճապի մատներ էր բոլոր պետութիւնները: Անոնց փոյթը չէր եղեր երբ Թրքական գլանը իր ճամբուն վրայ փշրեր էր այնքան փոքր ժողովուրդներ: Հիմա որ վտանգը այլեւս ուղղակի իրենց կը սպառնար՝ չփոթած էին բոլոր մեծերը: Անոնց պակասեալ սակայն խմառութիւնը փոքր վէճերը պահ մը մոռնալու մեծ պատասխանին առջեւ:

Եւրոպան արժանի էր այդ պատասխանին:

2.

ՀԱՅԸ ՄԱՀԻԿԻՆ ՆԵՐՔԵՒ

Օսմանեան պետութիւնը առաջին վայրկեանէն քրիստոնեաներու հոծ թիւ մը ունեցաւ իր գերիշխանութեան տակ: Եւ այս շատ բնական էր: Երբ թուրանական տարրերը խուժեր էին Փոքր Ասիա՝ խլամ ժողովուրդներ չէին գտած հոն: Արաբները եկեր ու մեկներ էին առանց խլամութիւն ձգելու իրենց ետին: Թուրանը կու գար գոնէ այնտեղ այն միեւնոյն ժողովուրդները որոնք յաջողեր էին ողջ ճոգոպրիլ արաբական մրրիկէն:

Սելճուքները երբ գետեղուեցան բիւզանդական հողերու վրայ ու հոն կայսրութիւն մը հիմնեցին՝ Իկոնիոնը մայրաքաղաք ընտրուած անոր, քրիստոնեան տարրը էր թիւով, եւ չէին կրնար հաշուի չառնել զայն:

Իրենց կարգին քրիստոնեաներու տարբ զանգուածներ Սելճուքներէն ժառանգեցին Օսմանցիները իրենց զրաւած հողերուն վրայ: Աւելի տակաւութիւ քան Սելճուքներն էին իրենց կայսրութիւնը հիմնած տունն, օսմանցի Թուրքերը տեսած էին աւելի եւս հաշուի առնել իրենց փոխանցուած քրիստոնեայ տարրը:

* * *

Պոլիս հասնելէ առաջ մահիկը իր չուքին տակ առեր էր արդէն հայ հողէն մաս մը: Այնպէս որ Փոքր–Հայքէն կարեւոր մաս մը օսմանցի Թուրքը ունէր իր գերիշխանութեան տակ, երբ կու գար նոր էջ սահղծել աշխարհի պատմութեան մէջ՝ սահիկեալ ժողովուրդներր որպէսզի իրեն եւս ուշադրաւ տեղ մը սան աշխարհ, եւ սահիկեալ նահւ Հայ ժողովուրդը իր ճակատագիրը Թուրքին կապելու չսա մը գարերու համար:

Մահիկը բազմաթիւ Հայեր եւս գտած էր այն չրջաններուն մէջ զոր ժառանգեր էր Սելճուքներէն: Արդարեւ Սելճուքները իրենց կայսրութեան սահմաններուն մէջ ունեցեր էին հայ հպատակներ ալ որոնք իրենց նպատան էին բերեր կայսրութեան ծագման: Իրեւ սպասուցուած է այսօր գերը զոր Հայերը խաղացին Սելճուքներու չրջանին, ինչպէս տնտեսական նոյնպէս եւ արուեստի մարզին մէջ:

Սելճուքները՝ որոնք այնքան ահռելի գեր կատարեր էին Հայաստանի փլուզման մէջ՝ չէին կրնար անդոնել հիմա Հայը երբոր պետութեան մը հիմերը կը գնէին: Պէտք ունէին անոր՝ ինչպէս քրիստոնեայ միւս ժողովուրդներուն որոնց վրայ կը տարածուէր իրենց տիրապետութիւնը:

Ալպօյաճեան իրաւամբ կ'ըսէ որ ըլլայ Դանիշմենտները, ըլլայ Սելճուքները, որոնք առաջիններն են դէպի Արեւմուտք չարժող ասիական բարբարոսներուն, կը գտնուէին գարպացման նախնական աստիճանին վրայ, գրեթէ վրանարնակ էին եւ նոր միայն կը վարժըւէին նստակեաց կեանքի: Հետեւաբար պէտք ունէին երկրագործներու, առեւտրականներու, չինութեանց գործաւորներու, որոնք կը պակսէին իրենց: Բնիկներէն Հոռոմները անշուշտ ամէնէն ընդունակներն էին այս գործերուն համար, ասկայն կասկածելի էին, քանի որ չէին հանգուրժեր խլամ տիրապետութեան: Հայերը եւ Ասորիները գտնէ այն ապահովութիւնը կ'ընծայէին որ հակառակորդներ էին Հոռոմներուն, որոնցմէ կը հալածուէին յանուն «ուղիղ» հաւատքին եւ այդպէս գրաւած էին Հոռոմ տիրապետութենէն (1):

Բարեբախտութիւն մըն էր, սելճուք պետութեան համար, իմաստուն մարդ մը ունենալ գլուխը երբ կը հիմնուէր:

Սելճուք կայսրութեան հիմնադիրը Սիւլէյման Իպն Գութլմիշ (1075–1086) «որ յաջողած էր Գոնիան մայրաքաղաք գարձնելով բաւական կանոնաւոր պետութիւն մը հիմնել Փոքր Ասիոյ սիրտին վրայ, կրցաւ սիրաչահիլ իր տիրապետած երկիրներուն մեծ մասամբ

(1) Արշակ Ալպօյաճեան, Պատմութիւն Հայ Գաղթականութեան, Բ., էջ 141:

քրիստոնեայ — Յոյն, Հայ եւ Ասորի — բնակչութիւնը եւ չամայացընել Փոքր–Ասիան...: Վարպետ քաղաքականութիւն մը ընդդրկեց՝ կրօնական ազատութիւն տալով ամէնուն եւ վերջ դրաւ օրթոտոքսեբու բացած հալածանքներուն: Ան ընտրեց նաեւ անտեսական նոր ուղղութիւն մը, որովհետեւ ապահարկ ըրաւ երկրագործները եւ ջնջեց տարկութիւնը ու միայն գլխահարկ առաւ:

«... Մինչեւ ԺԴ. գարուն սկիզբը իր գոյութիւնը պահող սուլթանութեան ջնջումէ՝ Հայերը չլքեցին անոր հողերը եւ աւելի հեռու վայրեր չգացին: Ընդհակառակն, նոյնիսկ նոր գաղթականներ եկան հաստատուելու Ռումի սուլթանին հովերուն վրայ, որովհետեւ Սիւլէյմանի յաջորդները տեղացիներուն համակրութիւնը չահելու քաղաքականութիւնը չարունակեցին եւ իրենց իշխանութիւնը ամրապնդեցին, մինչ Բիւզանդական Կայսրութիւնը օրէ օր աւելի կը քայքայուէր, եւ նոյնիսկ բաժան բաժան ըլլալու վտանգին տակ էր» (1):

Բնականաբար թուրանական բոլոր պետերը միեւնոյն չափով խուժդուժ եղած չէին: Անոնց մէջ մեզմ վարուողներ ալ գտնուեցան գանազան պահերու: Հայերու հանդէպ տիրական եղած էր, օրինակ, Կարա Օսմանը, Ակ–Կոյունլուներու պետը, զոր Թոմմա Մեծոփեցին յոյժ սիրող ազգիս Հայոց կ'անուանէ (2):

Մատթէոս Ուռհայեցին Տանիշմենտ համար կը գրէ· «Այր բարի եւ շինող աշխարհի, եւ էր յոյժ ողորմած ի վերայ հաւատացելոյն Քրիստոսի (3):

1346ին Բարեբդի մէջ նորոգուած եւ այժմ Սոֆիայի Ապ· Մատենադարանը պահուած Աւետարանի մը կազմողը՝ Յովհաննէս Նազաւ՝ կ'ըսէ Թաթարներու Արքինա պէչին համար թէ Աստուած յերկար առնէ զպետութիւն նորա...(4):

Նման դէպքեր բացառութիւն են սակայն, եւ իրաւունք չեն տար մեզ ընդհանրացումներ ընելու:

* * *

Աւելի քան մէկուկէս գար պէտք եղաւ Թուրքերուն որ Պոլիս հասնին: Բայց իրենց ճամբուն վրայ անոնք չգտան յաճախ ունեցան Հայուն հետ:

Բայց այն հայ բջիջներէն որոնք կային Սելճուքներու օրէն, Թուրքերու գալէն յետոյ եւս սկսան անոնցմէ տակաւ կազմուիլ

(1) Արշակ Ալպօյաճեան, «Պատմութիւն Հայ Գաղթականութեան», Բ., Գահիրէ, 1955, էջ 533–534:

(2) Մեծոփեցի, Փարիզ, 1860, էջ 72:

(3) Ուռհայեցի,, Վաղարշապատ, 1898, էջ 297:

(4) Յ· Քիւրտեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1926, էջ 344:

Փոքր–Ասիոյ այն մասին մէջ ուր իր կայսրութիւնը պիտի հիմնէր Օսման: Թրքական հին ազբիւրները հայ անուամբ վայրեր կը յիշեն, օրինակ, Անգարայի, Էսկիշէհիրի եւ Իմրիթի շրջաններուն մէջ:

Ժե· դարու թուրք պատմագիր Աչըքփաչազատակ ամենահին թուրք ազբիւրն է որ հայ անուամբ տեղանուններ կը յիշէ առաջին սուլթաններու օրով: Ինսկոլով օսմանցի Թուրքերու նախահայր Էրթողրուլի երեք որդիներուն՝ Օսմանի, Կիւնտուզլի եւ Սարուհանիի մասին, կ'ըսէ թէ Սէյճուքներու Ալեւտին սուլթանը տուաւ Սէօյիւտ՝ Գարաճահիսարի եւ Պիլեճիկի միջեւ, Թօմանիճ–իլլին եւ Էրմէնի–քէլիճն(1):

Աչըքփաչազատակ յիշելով չինարարութիւնները դուս ըրին Ցաթիհի շրջանի վէպերները, կը գրէ թէ առանցմէ Մուսթաֆա փաշան իմարէթ մը, մետրեսէ մը եւ մզկիթ մը հիմնեց Էրմէնի–փազարիի մէջ (2):

Աչըքփաչազատակ խոսկով այլուր Քէօյլը–Հիսարի պրուսան մասին Ցաթիհի կոզմէ, կ'ըսէ թէ ան Բումելիի բէյլերբէյլի Համտա բէյին պաշտօն յանձներ էր նոյն քաղաքը պրուելու, եւ որովհետեւ պրուումը դլուխ չելու, ի սկզբան՝ նահանգը թալանի տուին: Աչըքփաչազատակ կը պատմէ յետոյ ազաք կոչուած պինուորներու ապստամբութիւնը հայ գիւղի մը մէջ, ուր անոնք ամօթալի արարքներ ի դործ դրին հայ կանանց եւ աղամարդոց վրայ, որով հայ քահանան սոխպուելու բողոքի երթալ Ուրուն Հասանին: Թուրք պատմագիրը կ'աւելցնէ ի վերջոյ թէ ազաք կոչուած այս պինուորները ծանօթ էին իրենց կատարած անձադործութիւններով (3):

Թուրք պատմաբան Ուզունչարշըլը թուրք հին ազբիւրներէ առնելով ինքն ալ կ'ըսէ թէ կարդ մը աշխէյներ, որոնք նախապէս Անգարայի արեւմտեան կոզմը Գարաճահիսարի շրջանները գեհեղուած էին, աւելի յետոյ փոխադրուեցան Սէօյիւտ, Թօմանիճի եւ Էրմէնի–դերբենտի շրջանը, որոնք գրաւուած էին Էրթողրուլ բէյի կոզմէ (4):

Թուրք ազբիւրներու մէջ Էսքիշէհիրի մօտակայքը կը յիշուի Էրմէնի–ֆէօյի անուն գիւղը այն ընդհարումներուն առթիւ որոնք 1313ին տղուեցան Օսման–Ղափի եւ Էսքիշէհիրի թուրք պէյին միջեւ

(1) «Աչըք փաշա զատէ թարիհի», 1332 (1914), Իսթանպուլ, էջ 4:

(2) Անդ, էջ 191:

(3) Անդ, էջ 151–152:

(4) Փրոֆ· Իսմայիլ Հաֆիը Ուզունչարշըլը, «Օսմանլը Թարիհի», 1961, Ա· հատոր, Բ· տպագրութիւն, էջ 102:

եւ որու մէջտեղին Օսմանի կողմն անցաւ եւ յետոյ իսլամութիւնն ընդունեց համբաւաւոր Բէօսէ Միհալ պէյը (1):

Դարձեալ թուրք աղբիւրները Նիկոմիդիոյ նահանգին մէջ Սապանճա լիճին մօտիկ կը յիշեն էրմէնի–փազարը անուն վայրը, որ 1320ին պրուսած է Աքչա–Քօճա՝ Քանդրա կոչուած պիւղին հետ մէկտեղ: Աքչա–Քօճա պէյլքի ընկերն էր Օսման–Ղափի եւ հրաման ունէր Իմրիթի շրջանը պրաելու (2): Ան էր որ պրաւեց Իմրիթէն մինչեւ Սկիւտար տարածութիւնը եւ որուն անունով Իմրիթի նահանգը յետագային պիտի կոչուէր Քօճա–էլի:

«ԺԳ· դարէն սկսեալ, կ'ըսէ թուրք պատմաբան մը, մեծ եւ հին քաղաքներու մէջ՝ որպիսին էին Գոնիան, կեսարիան, Սվազը, կը պահենք ոչ միայն թուրքեր, այլ եւ ըլլայ ցեղային ծագմամբ, ըլլայ կրօնքով տարբեր տարբեր: Թէեւ թուրքերն ու միւսլիմանները կը կազմէին ատուար մեծամասնութիւնը, հոն կային նաեւ յոյներ եւ հայեր, եւ մաս մը հրեաներ ալ» (3):

Ալպոյաճեան (4) հաւանական կը դանէ որ բիւզանդական շրջանէն իսկ հայեր եղած ըլլան Պրուսայի մէջ: Թրքական գրաւումէն (1314) քիչ յետոյ սակայն հայեր ատուդապէս կային հոն, որոնց թիւը տակաւ աճեցաւ Կիլիկիայէն եկող գաղթականներով 1375ին: Հայոց առաջին եկեղեցին, Ս· Լուսաւորիչը, պէտք է այդ շրջանին կառուցուած ըլլայ: Զէլէպի Սուլթան Մէհմէտի օրով (1418–1421) նոր հայեր եկած են Պրուսա, եւ աշխատած մզկիթներու շինութեան մէջ:

1463 թուականին Երուսաղէմի մէջ Մարզարէ արեզայի կողմէ բնօրինակուած Յայտնութեան մը յիշատակարանը կը յիշէ «զտէր Մարտիրոս եպիսկոպոսն Պրուսացի, որ աշխատեցաւ եւ ծաղկեց զքրքս» (5):

* * *

Օսմանեան սուլթանները քանի տարածուեցան դէպի Բիւզանդական կայսրութեան սահմանները՝ այնքան ստիպուած էին հաշուի

(1) Ուզունչարշըլը, անդ, էջ 570:

(2) Անդ, էջ 114, 117 եւ 551:

(3) Keuprulu Mehmed Fuad, «Les Origines de l'Empire Ottoman», Paris, 1935, p. 69.

(4) Ա· Ալպոյաճեան, «Պրուսայի շրջանի հայերը», «Էջմիածին», 1959 Յունիս, էջ 45, 47, 49:

(5) Մկրտիչ եպ· Աղաւնունի, «Մխաբաւիճ եւ այցելուիճ հայ Երուսաղէմի», էջ 253–254:

առնել քրիստոնեայ տարրը իրենց դրաւած հողերուն վրայ: Պետութեան մը համար՝ որ նոր կը ստեղծուէր՝ բաւական չէին յաղթական բանակները: Գրաւուած հողերը պէտք էր որ չէնային: Այդ բանը քրիստոնեան միայն կրնար ընել այդ օրերուն:

Հայ եւ թուրք ազգութիւնները համեմատութիւն չեն պատմելու առնչութեան մէջ, որ կը վարէին հայերը թուրք վարչութեան առաջ: Հայ ճեմարաններու յիշատակարանները ողողուած են արցունքով: Անոնք գրուած են «զառն» ժամանակներու մէջ, ինչպէս կը յիշեն գրեթէ բոլորն ալ: Կեղեքումներու, հարկերու ճնշումին առաջ կը տաքնային հայ գանգուածները, եւ կը ճաշակէին բոլոր այն բարիքները զոր ռայա մը կրնար ճաշակել:

Թուրք նոր պատմագիրները, հպարտ են այն սիրալիր վերաբերմունքի համար զոր երբեւ թէ ցոյց տուած են առաջին սուլթանները իրենց լուծին տակ մտած քրիստոնեայ ժողովուրդներուն հանդէպ, եւ կը ճառեն անընդհատ անոնց վայելած բարիքներէն: Կը յիշեն մանաւանդ իսպառ համակեցութիւնը թուրք եւ քրիստոնեայ ժողովուրդներուն, անոնց հասարակաց բարքերը:

«Յոյն եւ հայ բնակչութիւնները՝ որոնք Անատոլուի թուրքերուն հետ միասին կ'ապրէին՝ սոված էին թրքերէնը, կ'ըսէ թուրք ծանօթ հեղինակ մը. նոյնպէս թուրքերուն մէջ հազուագիւտ չէին անոնք որոնք կը խօսէին անոնց լեզուն, մանաւանդ յունարէնը: Թուրքերու ամուսնութիւնը յոյն եւ հայ կանանց հետ մեծ դեր կը կատարէր այդ տեսակէտով: Սելճուքեան քաղաքներու մէջ, ինչպէս որ բնակչութիւնը որեւէ տարբերութիւն չէր ներկայացներ նիւթական քաղաքակրթութեան տեսակէտով, այնպէս ալ միւսլիմաններու եւ քրիստոնեաններու միջեւ կրօնական չարժառիթներէ ծագած թշնամութիւններ եւ վէճեր չկային» (1):

Ճիշդ է որ զանգուածային խլամացումներ յիշատակուած չենք պահեր թուրքական տարրերու սիրապետութեան սկզբնական շրջանին: Թուրքական այդ տարրերը դեռ մոլեռանդ խլամներ չէին որպէսզի իրենց լուծին տակ մտած քրիստոնեաները խմբովին խլամ դարձնէին: Ակէ գաս պատմութեան մէջ կը գտնենք նոյնիսկ թաթար պետեր որոնք քրիստոնէութեան հակում ցոյց կուտան եւ նոյնիսկ քրիստոնէութիւնը կ'ընդունին: Այնպէս որ կրօնական հալածանքներու դէպքեր գրեթէ չկան սկիզբները ինչպէս թաթարներու, նոյնպէս պարսմանցի պէյերուն եւ օսմանցի առաջին սուլթաններուն օրով:

Իսկ դեվշիրմէն, «մանկամարտը», որ այնքան զարհուրանք պիտի ստեղծէր քրիստոնեայ բնակչութեան ծոցին մէջ, 1517ին, եւ-վուղ Սուլթան Սելիմի օրէն է որ կը սկսի:

(1) Քէօփրիւլիւ Մեհմէտ Ֆուատ, աւդ, էջ 70:

Եւ սակայն խլամացման դէպքերու կը հանդիպինք առաջին իսկ օրէն: Քրիստոնեայ արիւնը խառնուած է անընդհատ թուրք արիւնին:

Թուրք պատմագիրը ինքն իսկ կ'ընդունի թէ «Սելճուքեան շրջանին քրիստոնեաները կային բնականաբար որոնք կրօնափոխ կ'ըլլային... Երկարատեւ յարաբերութիւններ, երկրին վարչութեան մէջ միւսլիմաններու առանձնաշնորհեալ դիրքը, ոչ-խլամներու յառաջկարգ մը հարիպզրանքներէ խուսափելու ցանկութիւնը, վերջապէս մասամբ հոգեբանական եւ մասամբ անտեսական պատճառներ, առիթ կ'ըլլային կրօնափոխութեանց:

«... Պէտք է նկատի ունենալ նաեւ որ Օսմանեան կայսրութիւնը բռնի խլամացնելու քաղաքականութեան մը երբեք չհետեւեցաւ, եւ որ մեծ քաղաքներու մէջ անհնարին բան մըն էր զանգուածային կրօնափոխութեան չարժում մը:

«Թուրք ազգութիւնները, ինչպէս Աչըքփաշազատէն, կ'ըսեն թէ նուաճումներու առաջին շրջանին, քանի մը դիւղեր, հրապուրուած թուրք վարչութեան արդարութենէն, խմբովին խլամացան. բայց պատմական արժէքը նման չարաչարութեանց, որոնք առաւելապէս բնականալի աւանդութեանց վրայ կը յենուն, խիստ կասկածելի է: Ակէ գաս մի՛ւնոյն ազգութիւնը չի խօսիր երբեք քազաքներու մէջ տեղի ունեցած կրօնափոխութեան չարժումներու մասին եւ կ'ըսէ թէ նուաճուած վայրերու քրիստոնեայ բնակչութիւնը քրիստոնեայ ալ մնաց» (1):

Մեր նոր բանասէրներէն մէկը որ չափազանց ուսումնասիրութիւն մը նուիրեց Պոլսոյ հայութեան սկզբնական շրջանին՝ քազաքին Թուրքերուն կողմէ գրաւման 500ամեակին առթիւ, Թուրքերը դերադաս կը սեպէր Բիւզանդիոնէն՝ օտար տարրերու հանդէպ իրենց վարած քազաքականութեան տեսակէտով.

«Նախ սելճուքեան եւ ապա Թրքական կարգ մը իշխաններ եւ անոնցմէ վերջ ալ օսմանցիները այդ գրաւեալ վայրերուն մէջ հիմնեցին խլամական պետութիւններ եւ խնամքով պահեցին իրենց քրիստոնեայ հպատակները եւ բազգատմամբ Բիւզանդիոնի, աւելի խաղաղ ու տանելի կենցաղ մը ապահովեցին անոնց, արդարօրէն բաչխելով տուրքերը, արտօնելով նաեւ պահելու իրենց կրօնքն ու հետեւելու իրենց հնաւանդ սովորութիւններուն:

«Սելճուքեան եւ օսմանեան շրջաններուն Փոքր-Ասիոյ մէջ ապրող հայութիւնը նպաստաւորուեցաւ այս նորաստեղծ վիճակին: Նոր գպղթականութիւններ եւս եկան աւելնալու հիններուն վրայ: Պետութիւնը գանոնք կը տեղաւորէր յարմար վայրերու մէջ եւ իրենց

(1) Քէօփրիւլիւ Մեհմէտ Ֆուատ, աւդ, էջ 96–97:

կը տրուէր հարկ եղած դիւրութիւններ ու խաղաղ աշխատանքի հնարաւորութիւն եւ կը վայելէին ամէն կերպով պետութեան պաշտպանութիւնը» (1):

Ի՞նչպէս ջնջենք սակայն պատմութեան չատ մը սեւ էջերը, որոնք ամէն անգամ կը խռովեն մեր հոգին երբ կը փորձենք գանոնք թղթատել, ու չեն թողուր որ դիրենք մոռնանք: Որքան ալ մարդ ջանայ պաղարիւն նայիլ անցեալին վրայ, պատմութիւնը ինքը քեզ կը թուէ սրտմտած բոլոր այն կռիւները զորս Հայ ժողովուրդը կրեց, ու հալածանքները որոնք զգեանեցին զայն ամէն անգամ որ թռիչք մը փորձեց, խաչատանգեցին առեղծապորթ իր ճիգը ու թոյլ չտուին որպէսզի խաղաղ պահ մը ունենայ իր հոգեկան դանձը կատկելու համար վազուան:

Սեբաստիոյ Ս. Նշան վանքի Աստուածաշունչը, զոր 1453 թուականին կազմած է կիւրեղ անուն եպիսկոպոս մը, հետեւեալ յիշատակարանը ունի.

«Ի թուականիս Հայոց չիբն հարիւր եւ յԲ. (1453) ի գառն եւ գժնեայ ժամանակիս, յորում տարաբերեալ ծիլիմք՝ պանդխտութեամբ, պատահեալ մեր ի գաւառս Սեբաստիոյ, ի տուրբ անապատս սրբոյ հրեշտակապետաց եւ նուաստ ... տեսեալ գաստուածաշունչ գիրս գայս հնացեալ ... եւ անփոյթ ընկեալ. եւ կազմել եաու աշակերտին իմոյ Կիւրեղ սրբազան կրօնաւորի» (2):

Հայ ժողովուրդի ճակատագիրը այդ է եղած չատ մը դարեր, «ծիլիլ պանդխտութեամբ», բայց եւ ոքնիլ փրկելու համար իր հոգեկան գանձերը:

* * *

Մահիկը քանի կը մօտենար Եւրոպայի դռներուն՝ իր հետ կը քաշէր նաեւ Հայ ժողովուրդի ճակատագիրը: Ու Հայը կը չարունակէր «ծիլիլ պանդխտութեամբ», հայրենի հողը ամայի թողած՝ աւելի բախտաւոր ափեր հասնելու համար:

Հայ ժողովուրդն ալ, Թուրքին եաեւէն Պոլիս կը վազէր կարծես:

---

(1) Գրիգոր Ապաեեան, «Շողակաթ», կ. Պոլիս, 1953, էջ 224:
(2) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1923, էջ 71:

3.

ՖԱՔԻՀ ԻՐ ՆՈՐ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻՆ ՄԷՋ

1453ը թուական մըն է աշխարհի պատմութեան համար: Պոլսոյ պրաւումբ Թուրքերու կողմէ այդ տարին՝ համաշխարհային նշանակութեամբ իրագործութիւն մըն էր, որ ոչ միայն Օսմանեան կայսրութիւնը պիտի ամրապնդէր Եւրոպական ափի վրայ եւ պիտի տեւականացնէր անոր գոյութիւնը չատ մը դարերու համար, այլ մեծապէս պիտի անգրադառնար բազմաթիւ ժողովուրդներու ճակատագրին վրայ եւս՝ գանոնք յաջողելով քաշել օսմանեան լուծի տակ եւ դարեր դիմացնելով այդ լուծը:

Աւելին: Պոլիսը, անցնելով Թուրքին, պիտի պատուարէր ու ժուռաբացնէր Արեւմուտքի թափանցումը Ասիոյ մէջ, պիտի չեղեցրնէր քաղաքակրթութիւնը իր բնականոն ճամբէն, պիտի յետաչրջէր աշխարհը իր անտեսական կեանքին մէջ եւս՝ առեւտրական հին չուկաները ու անոնց տանող ճամբաները խախտելով:

Առանց պատճառի չէր որ հին պատմագրութիւնը Պոլսոյ պրաւումով կը փակէր Միջին դարը: Եթէ այդ սահմանագծումը իր հին հիմքերով ընդունելի չէ մեր ներկայ ըմբռնումներուն, այնուամենայնիւ ան ցոյց կու տայ այն մեծ դերը զոր Պոլսոյ պրաւումը խաղաց Եւրոպայի եւ Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդներուն ճակատագրին վրայ, այն մեծ դէպքերու կողքին որոնք, նոյն այդ դարուն մէջ պատահած, բացարձակ յեղաչրջումներու առջեւ դրին նոյնպէս մարդկութիւնը, եւ որոնք էին տպագրութեան գիւտը Պոլսոյ անկումէն քիչ առաջ, 1440ին, եւ Ամերիկայի յայտնութիւնը Եւրոպային, որ տեղի ունեցաւ դարուն վերջերը, 1492ին:

Պոլսոյ պրաւումը անհրաժեշտութիւն մըն էր Թուրքերուն համար՝ կայսրութիւն մը ստեղծելու եւ զայն ամրացնելու իրենց ճիգերուն մէջ: Անոնք զգացեր էին թէ որքան ալ ճգէր եւ զօրաւոր իրենց կայսրութիւնը ասիական ափունքի վրայ՝ ան սպառնալիքի տակ պիտի մնար միշտ քանի տեւէր Բիւզանդական կայսրութիւնը երկու աշխարհներու անցքը եւ երկու ծովերու բանալին իր ձեռքին:

Բիւզանդիոնը ամէն գնով ընկճելու իրենց յամառութեան մէջ այլապէս ալ չարժառիթներ ունէին Թուրք սուլթանները: Իրենց պետութիւնը պիտի չտեւէր եթէ չտնօրէր եւրոպական ափ, ու այդ ա-

փին վրայ պիտի չդիմանար եթէ իրենց ձեռքը չերկարէր Բիւզանդիոնը։ Որքան ալ այս վերջինը դրկուած ըլլար իր երբեմնի հզօրութենէն, ան այնուամենայնիւ վտանգ մը պիտի ըլլար իրենց կռնակը՝ եթէ պայն իրենց եաին ձգած յառաջանային եւրոպական ուժի վրայ։

Լենկթիմուրը ցոյց տուեր էր Թուրքերուն թէ Ասիոյ մէջ կեանք չունին եթէ ամուր չեն Եւրոպայի մէջ, եւ Եւրոպայի մէջ երբեք ամուր պիտի չըլլային եթէ որեւէ դժուարութեան պահու մը իրենց դէմ պիտի ցցուէին յանկարծ այն ժողովուրդները զոր կարծեր էին նուաճած ըլլալ։

Արդարեւ, երբոր Պայազիտի պարտութիւնը էնկիւրիի ճակատամարտին մէջ պահ մը մեղմեր էր սարսափը ժողովուրդներուն որոնք կծկուեր էին պահ մը Թուրքէն դողալով, կամ ինչպէս որ Թուրք պատմագիրները կ'ըսեն՝ ոչնուրեր էր Թուրքիոյ թշնամիները եւ դանոնք չարժման մղեր յանկարծ։ Գարամանի պէյը, Սերպիոյ տեսրոնը, Վալահիոյ վոգան եւ Բիւզանդիոնի կայսրը սիրտ առեր էին Պայազիտի ձախողութեան հետ եւ սպառնալ սկսեր օսմանեան պետուն։

Բանի Բիւզանդիոնը կար նման փորձութեան պահեր մէջտ պիտի ըլլային։

Օսմանեան սուլթաններըը կը ջղայնացնէր նաեւ քաջալերութիւնը զոր Բիւզանդիոն եւ իր հարեւաններըը կ'ընծայէին Թուրքիոյ ներքին դժգոհութիւններուն, ապստամբ ուղով դժգոհներու յաւակնութեանց, հիւրընկալելով ու խրախուսելով պահուն աչք ունեցողները։ Բիւզանդիոն յաճախ էր ապաստանութիւն տուեր անոնց։ Ան էր, օրինակ, որ ապստամբ էր ընծայեր Պայազիտի միւս որդուն, Սիւլէյմանին, երբոր անոնք կին էր հայրաթեր անոր, ու դայն խրախուսեր՝ ինչպէս պիտի խրախուսէր անոր զաւակը, Օրխանը եւս։

Պոլիս պէտք էր ամէն դնով պրաւուէր եւ ան չէր կրնար չպրաւուիլ։ Ան ջրաուած էր ներսէն, ու իր հսկեան կարմիր կարանցուցած դաւանական վէճերու երեսէն։ Դժգոհներու դաս մը կը սնուցանէր իր խոկ ծոցին մէջ։ Բաւական է աչքի առջեւ բերել միաբանական փորձերը որոնք տեղի կ'ունենային Պոլսոյ մէջ ճակատագրական պահու մը, եւ ցաւալի զոր կը հրահրէին անոնք ժողովրդական զանգուածներու մէջ։

Ինչպէս յայտնի է՝ 1452 Նոյեմբերին կարթինալ Իսիտոր Պոլիս հասած էր, եւ Դեկտեմբեր 12ին, արքունիքին, ծերակոյտին եւ բարձրաստիճան հոգեւորականութեան ներկայութեան, Սուրբ Սոփիայի մէջ հրօնական պաշտամունքը կատարուեր էր Փլորենտիոյ ձեւակերպութեանց համաձայն։ Ժողովրդական խաւերը, սոսրագոյն հոգեւորականութեան եւ մասնաւորաբար Գեննադիոս անուն պիտանական վանականի մը ազդեցութեան տակ, պրպտուեցան այս դէպքին։

վանականներու խումբեր փողոցները չրջեցան ապստամբելով եւ անէծք կարկտելով Լատիններուն դէմ. ուղղուեցան յետոյ Պանտոկրատորի վանքը ուր կը մնար Գեննադիոս եւ պահանջեցին անկէ որ ճշդէ իրենց հետեւելիք ուղին։ Գեննադիոս պրատր տուաւ իր պատասխանը ուր կը խօսէր պապենական հաւատքին հասցուած ամօթին եւ այն աստուածային պատիժին մասին որ պիտի գար այս սրբապղծութեան պատճառով։ Ամբոխը այն աստն սկսաւ փողոցները թափառիլ գըրգռուած եւ անիծել Փլորենտիոյ ժողովին որոշումներն ու անոնց կատարիչները։ Յետոյ խումբեց պինիի մթերանոցներուն վրայ, բաժակ պարպելու համար յանուն Սուրբ Կոյսին որ միակ փրկիչը կրնար ըլլալ վտանգուած քաղաքին։ Յոյցերը գէռ աստն մը տեւեցին, սարսափ ձգելով եկեղեցիներու միութեան ջատագովներուն մէջ։ «Ժողովուրդը այն աստն կորսնցուց իր բարոյական տոկունութիւնն ու կրաւը որոնք այնքան անհրաժեշտ էին ծայրայեղ մտատանջութեանց այս ժամերուն, այս դժբախտ հերձուածին պատճառաւ» (1)։

Միլլէր, Թուրքիոյ մասին իր երկերով ծանօթ սովետական պատմագիրը, քննելով հոգեբանական պատճառները որոնք հնարաւոր դարձուցին Պոլսոյ պրաւումը, կը գրէ.

«Ինչ որ տեղի կարեւոր է այն պարագան էր թէ միութիւնն չհար պաշտպանուածներուն միջեւ։ Կայսերական իշխանութիւնը տեղի էր ժողովուրդին։ Պոլսոյ պահակազօրքին չարքերուն մէջ ներկայութիւնը 3 հազարի չափ լատիններու, — ճենովացիներու, վենետիկցիներու, սպանացիներու, — ազնիւ կաթոլիկներու, չէր վայելեր օրթոտոքս բնակչութեան վստահութիւնը։ Օրթոտոքս հոգեւորականութեան միջին եւ ստորադաս խաւը, որ մեծ ազդեցութիւն ունէր քաղաքային զանգուածներուն վրայ, վճռապէս կը հակառակէր Փլորենտիոյ միութեան, զոր կայսրը 1439ին կնքած էր Պապին հետ, ստիպուելու անոր մէջ կը տեսնէր Պապին ձգտումը իր ձեռքն առնելու Օրթոտոքս Եկեղեցին, եւ միեւնոյն ատեն Բիւզանդիոնի եկեղեցական հարստութիւնները։ Միարանական առաջին արարողութիւնը, որ տեղի ունեցաւ 1453 տարուոյ վերջերը Ս. Սոփիա մայր-եկեղեցին մէջ, մեծ դրգռութիւն առաջ բերաւ։ Մինչեւ իսկ Պոլսոյ բարձր չըրջանակները խլամ իշխանութիւնը գերադաս կը սեպէին կաթոլիկ տիրապետութենէն։ Բիւզանդական նաւատորմին պետը, — մեծ կանցլերը, — Լուկա Նօթարաս յայտարարեց ամէնուն լսելի կերպով թէ լատազոյն կը սեպէ քաղաքին մէջ Թուրքերուն փաթթոցը տեսնել քան թէ Պապին թագը։ Պապական Աթոռին հետ կնքուած միութեան հանդէպ թշնամական զգացումները տարածուած էին քաղաքին ընչա-

(1) Franz Babinger, «Mahomet II le Conquérant», Paris, 1954, p. 103.

զուրկ դասին մէջ եւս: Քաղաքին պրաման նախօրեակին, ինչպէս ցոյց կու տան աղբիւրները, Պոլսոյ բնակիչները խմեցին Պապին կոթստեան համար» (1):

Կաթոլիկներու հետ միութեան փոթձերուն առթիւ յոյն պաշտօնեաներուն սրամտութեան արձագանգը հասեր էր մինչեւ հայկական չրջանները:

1453 թուականին Մարբերդի մէջ Դաւիթ եպիսկոպոսի կողմէ ընդօրինակուած Յայսմաւուրքի մը յիշատակարանը, որ Մրուանձաեանց մէջ կը բերէ, կը յիշէ Բիւզանդիոնի կայսեր եւ Յունաց պատրիարքին պիտոյքը առ ատս Պապին, «իսկ յորժամ զարձեալ եկին նոքա Սահմրատ իշխանացն Հռոմոց կարծեալ էր թէ պատրիարքն եւ թագաւորն ի Փռանգստիթին զարձան... եւ սխա պահեալ իշխանացն Հռոմոց ընդ թագաւորին եւ պատրիարքին իւրեանց, եւ այլ ոչ միաբանեցան ընդ նոսա» (2):

Պաշարուած Բիւզանդիոնը հոգեպէս ալ ընկճուած էր: Ցոյս չունէր թէ պիտի յաղթէ: Ամէնէն յառաջացած նախապատրաստութիւնները համակած էին զայն: Քաղաքին մէջ չրջան կ'ընէին ամէն տեսակ սեւ կանխատեսութիւններ՝ որոնք իրրեւ թէ եղած էին նախատեսելով կայսրութեան մօտալուտ վախճանը, ու Ցոյնը, արդէն ընդունակ սրտնանելու նախապաշարումներով, իր ճակատագիրը վճռուած կը սեպէր, ու այդ վճիռը, ըստ իրեն, երկինքէն էր որ կու գար:

Պաշարողները, ընդհակառակը, լեցուած էին վայրապ ոգեւորութեամբ մը: Վատահ էին իրենց յաղթանակին: Աւարի ակնկալութեամբ մը կոզմէ, եւ միւս կոզմէ կրօնական մոլեռանդութիւնը կը զրգռէին յարձակման թափը: Անոնց չարքերուն մէջ ալ կանխատեսութիւնները չրջան կ'ընէին, բայց անոնք իրենց մօտալուտ յաղթանակն է որ կը նախատեսէին: Ալլահն ու իր մարգարէն յաղթանակ խոստացեր էին իրենց, ու այդ յաղթանակը պիտի գար անվրէպ:

* * *

Ֆաթիհի մուտքը Պոլիս՝ նախճիրներու երեք օրեր պարզեւեց դժբախտ քաղաքին:

Ժամանակակից աղբիւրները, յոյն թէ օտար, լեցուն են ազեխարչ մանրամասնութիւններով: Պատմութեան մէջ յաճախագէպ են ծայրայեղութիւնները որոնք զործուած են արչուանքներու առթիւ՝ երբ մոլեգնած բանակ մը կը մտնէ նուաճուած քաղաք մը ներս: Բայց ինչ որ պատահած է Բիւզանդիոնի երբեմնի մայրաքաղաքին

(1) Ա. Ֆ. Միլլէր, ռուսերէն, Մոսկուա, 1948, էջ 13:
(2) «Թորոս Ադթար», Բ., էջ 279–281:

մէջ այդ ահաւոր երեք օրերուն՝ աւելի զարհուրելի կը դառնայ, որովհետեւ քաղաքին բնակչութեան հետ խեղդամահ կ'ըլլար ամբողջ քաղաքակրթութիւն մը:

Բիւզանդիոնի անկումը նկարագրող օտար պատմիչներէն ոչ մէկը այնքան կենդանի գոյներով չէ նկարագրած Թուրքերուն մուտքը Պոլիս՝ որքան Կիւսթաւ Շլիւմպերժէ: Պատմելի չեղոյ բոլոր անցքերը որոնք զրաւումը կանխեցին, եւ զրաւման բոլոր փուլերը, Շլիւմպերժէ կարծես թէ ինք է որ զօրքերուն հետ կը մտնէ Պոլիս: «Ինչ որ տեղի ունեցաւ այն առեն մեծ ոստանին Թաղերուն մէջ իրրեւ ասրատի՝ վեր է ամէն երեւակայութենէ, ամէն նկարագրութենէ, — Չարդն ու գերութիւնը ընդարձակ քաղաքին բովանդակ բնակչութեան: Ուռճացած որ վերջկետնապէս յաջորդեց Թուրք առաջին հրոսակախումբերու մուտքին՝ անօրինակ, զարհուրելի էր: Հեծեծանքներու, աղաղակներու, նզովքներու, անէծքներու, Աստուծոյ եւ սուրբերու ուղղուած աղերսանքներու ընդմէջէն, ամէն գառ, ամէն սեռ փախուստականներու ամբոխը, քանի կը տարածուէր ահռելի լուրը, մէկ գաղին միւսին առած ինչ որ ամէնէն աւելի թանկագին ունէր, կը խուժէր դէպի նաւահանգիստ, փրկութեան միակ կարելի ճամբան:

«... Ինչպէ՞ս նկարագրել ահաւոր խուճապը այս լայնատարած բովանդակ քաղաքին, սարսափելի զարթնումը քրիստոնեայ այս ամբոխին որ, դեռ երէկ, կ'օրօրուէր յիմար յոյսերով, զարհուրանքը աչքերան պճնագեղ, հարուստ, եւ երբեմն անուանի կանանց՝ որ յանկարծակի, երկվայրկեանի մը մէջ դէմ յանդիման կը գտնուէր վայրի պատաններու որոնց միակ մտածումն էր բռնաբարել, ջարդել, գերի վերցնել իրենց դժբախտ զոհերը: Ամէն հրապարակ, ամէն փողոց ահռելի թատրն էր սարսափի եւ հոգեւարքի քառնելի տեսարաններու:

«... Անթիւ խլամ զօրքեր, յաղթանակէն գինովցած եւ ընկճուած անլուր խռնչկնքէն այս երկարատեւ պաշարման եւ վերջին դիմադրութեան յարձակման, չէին խնայեր ոչ ոքի... Համատարած սպանդ մըն էր... Բոլոր անոնք որ կ'երեւային փողոցներուն մէջ, բոլոր անոնք զոր կը գտնէին Թուրքերը կողոպուտի համար իրենց մտած տուներէն ներս՝ սուրէ կ'անցընէին ի ջահոյն:

«... Ցեղոյ չարդը կանգ առաւ: Կողոպուտի անդուսպ ախրը պահ մը մեղմեց սպանութեան ոչ նուազ բուռն կիրքը: Բոլոր գեղեցիկ գեղատի աղջիկները, բոլոր գեղեցիկ տղաքը, մանաւանդ անոնք որ ազնուական ընտանիքներու կը պատկանէին, խնամքով պահուեցան, մեծ գինով վաճառուելու համար յետոյ, զմայլելի որսը գառնալու համար հարէմին, եւ վերապահուած ամէնէն ճոխ փրկագինները»:

Ֆրանսացի հեղինակը հետեւեալ մէջբերումը կ'ընէ այս առ-

թիւ թուրք պատմիչ Սաադէտտինէն. «Թուրք կառավարները, կղզեպահելու արտօնութիւն սահացած ըլլալով, քաղաքին վրայ խուժելին ուրախ, եւ հոն, բոլոր յափշտակելով զժբախտ կեավուրներուն ինչքերն ու բնտանիքները, լացուցին զանոնք կսկիծահար, հատատարիմ մարգարէական պատգամին թէ սպանիցէք ծերերը, իսկ երիտասարդները գերի վարեցէք» (1):

Թուրք պատմագրութիւնը զղջայ է թուրք զօրքերուն Պոլիս մուտքը պատմելու առնն: Ան չատ մեզմ կ'անցնի ահաւոր այն եղեռնքն զոր Պոլիսը արհաւիրքներու թատր բրին զրաւումէն յետոյ: Կը լռէ սպանդին մասին որ արեան հեղեղներ հոսեցուց զժբախտ մայրաքաղաքին մէջ, ու բնական կը գտնէ եղեռնքն զոր կղզեպատուը քաղաքի մը մէջ որ այդքան ճիգերով գրաւուած էր կամ երբ զօրքը կը խուժէ Այա-Սոֆիա եկեղեցին հոն խնամուած ժողովուրդէն իր ուղածը գերի առնելու համար (2):

Թուրք պատմագիրները դանդ պիտի ընէին բնականաբար տեղ տալ բոլոր այն օտար ազգերուն որոնք Թուրք բանակին նախճիրները կը պատմեն: Փոխարէն մէջբերումներ կ'բնեն այն օտար հեղինակներէն որոնք հարեւանցի անցած են սարսափներուն վրայէն, կամ նպաստաւոր տպաւորութիւն ստացած են Ֆաթիհի հասցէին արձանագրելու առնն անոր ջանքերը ծայրայեղութեանց վերջ տալու եւ բնականոն կեանքը վերահաստատելու համար իր նոր մայրաքաղաքին մէջ: Ու իրաւ ալ 22ամեայ այդ վեհապետը՝ որ երբեմն հզօր կայսրութեան համբաւաւոր այդ ոստանը կը գրաւէր՝ չէր կրնար սարսուռով լեցուած չըլլալ իր բանակին սփռած աւերներէն տեղեակ եւ հրամայած չըլլալ որ կանգ առնեն խիստ ծայրայեղութիւնները, որքան ալ դժուար ըլլար սանձել բանակ մը որ ամէնուրեք մաքառումէ մը յետոյ կը մտնէր հարուստ քաղաք մը եւ պղտնալ անոր իր խակ յաղթանակին պտուղը եղող աւարը: Անհաւատալի չէ որ ան իր զօրքերուն հրամայած ըլլայ որ թալանեն բայց չաւերեն չէնքերը· «Աւարը ձեզի, չէնքերը ինձի», երբ թէ ըսած ըլլայ ան:

Ոսկեղջիւրը, հանդիսակաց ափը, ծայրայեղութեանց ականատես չեղաւ:

Գալաթիոյ ճենովացիները երկերես քաղաքականութիւն մը վարեր էին Բիւզանդիոնի վերջին օրերուն: Մէկ կողմէ կայսրութիւնը կը պաշտպանէին, միւս կողմէ կը փորձէին ազատել յարձակողները(3):

(1) Gustave Schlumberger, «Le siège, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453», p. 27.

(2) Ուզունչարշըլը, աձդ, էջ 490:

(3) Sauli, «Della Colonia degli Genovesi in Galata», 1831, I, p. 162.

երբ Ֆաթիհ պրաւեց Պոլիսը՝ ճենովացիներէն չատերը խոյս տալ սկսան մեծին առած իրենց գանձերը: Սուլթանին չահերուն համապատասխան չէր անոնց փախուստը, եւ հետեւաբար Սաղանոս փաշան ղրկեց անոնց որպէսզի իրենց տեղերը մնան ու խոստացաւ նորոգել յոյն կայսրերու հետ կնքած իրենց դաշնագրերը: Ճենովացիք, այն ատեն, յաղթական սուլթանին ղրկեցին քաղաքին բանալիները, եւ խնդրեցին որ ան նորոգէ մենաշնորհները որոնք իրենց շնորհուած էին կայսրերու օրով (1): Սուլթանը պատասխ յօնքերը եւ ճենովացի պատուիրակներուն յիշեցուց թէ ճենովացիներուն կը պարտի իր առաջին ձախողութիւնները: Ճենովացիք ատիպուեցան իրենց երբեմնի տառապանքներուն հրաժարիլ, եւ գոհանալ այն իրաւունքներով զոր սուլթանը պիտի շնորհէր իրենց (2): Ճենովացիներուն չընորհուած նոր արտօնագիրը անոնց կը թոզուր «իրենց ինչքերը, տուները, խանութները, այրինները, ջաղացքները, նաւերը, նաւակները, եւայլն, երթեւեկի ազատութիւն կու տար անոնց, գերծ կը կացուցանէր մաքսէ եւ տարապարտակէ՝ պղտհարկ մը վճարելու պայմանով, անոնց կը թոզուր եկեղեցիները, պայմանով որ նորը չչինեն եւ դանդաղութիւն չընեն» (3), եւ նաեւ անոնց կու տար ինչ ինչ արտօնութիւններ ալ՝ իրենց համայնքին գործերը վարելու համար: Նոր օրերու մէջ յայտնուած ֆէրման մը, որ 857 ճմտզիլհիճէ 30 (1453 Յունիս 8) թուականը կը կրէ, կը թուէ բոլոր այդ իրաւունքները՝ չեչտելով որ ճենովացիք ակր կը մնան իրենց եկեղեցիներուն եւ արտօնուած են ազատօրէն պաշտամունք կատարել հոն՝ պայմանով որ պանդակ չպարծածեն եւ նոր եկեղեցի չկառուցանեն (4):

Տարբեր խնդիր որ արտօնութիւններէն չատերը կարճ կեանք միայն ունեցան, եւ ճենովացիք ատիպուեցան մեկնիլ ատեն, այլեւս ցմիչա:

* * *

Այնքան առեղծուածային է Ֆաթիհի դէմքը որ մինչեւ այսօր ալ մարդիկ կը դժուարանան եզրակացութեանց յանգիլ նկարագրի իր դիծերը բնորոշելու առնն:

Քիչ մարդ խօսեցուցած է իր վրայ այդքան հակայ չափով որ-

(1) Belin, «Histoire de Latinité de Constantinople», 1894, p. 155.

(2) Hammer, «Histoire de l'Empire Ottoman», III, p. 168.

(3) Hammer, II, 523.

(4) «Թարիխի օսմանի էնճիւմէնի մէճմուասը», 1330 (1914), թիւ 5:

քան Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմէտ եւ ոչ ոք իրեն պէս այնքան առարկայ եղած է հակառակ կարծիքներու:

Համմէր իրաւամբ դիտել կու տայ.

«Եթէ Բիւզանդացիք եւ Մեհմէտի ժամանակակից եւրոպացի պատմագիրները, ինչպէս Barletius և Caoursin որոնք իրենց ականատես վկայ պատմեցին Շկոտրայի եւ Հռոդոսի պաշարումները, մեզի զոյներով կը ծանրաբեռնեն Ֆաթիհի դիմագիծը եւ չափազանցութեան կ'երթան գայն ներկայացուցած առեն իր յոռի դիմեբուն մէջ, ուրիշ պատմիչներ, ինչպէս Spandugino, Giovio և Sansavino, օրինակ, նուազ հեռացած չեն պատմական ճշմարտութենէն՝ երբ Մեհմէտը տարտարացման կը դարձնեն: Այսպէս Spandugino կը պնդէ թէ ան արդէն կէս մը քրիստոնեայ դարձած էր Ցունաց Աքօլարիտա պատրիարքին ջանքերով, իր մահը նախորդող չրջանին, եղած էր մասունքներու բուռն երկրպագու մը, եւ մշտապէս լամբար վառել կու տար անոնց առջեւ» (1):

Ջամչեան, ժամանակակից յոյն պատմիչէն, Փրանդաձէն քաղելով կը գրէ.

«Ջոմանկ բաղում գովութիւնս գրէ Գէորգ Փրանդաս՝ ականատես գոլով. էր ասէ սոյն այս սուլտան Մեհեմմէտ ի մանկութենէ հետամուտ գործոց արութեան. որոյ վասն եւ ասէպ ընթեռնոյր ասէ պատմութիւն գործոց Ալեքսանդրի Մեծի, Օգոստոսի կայսեր, մեծն Կոստանդիանոսի, Մեծին Թէոդոսի, եւ այլոց դիւցազանց, առ ի համառ լինելոյ՝ թէ որո՛վ օրինակաւ պերճ հանդիսացան նոքա: Եւ էր ինքն այր արդարակորով եւ առատամիտ. եւ գիտէր գլեղուս ազգաց բազմաց, գպարսից, գյունաց, եւայլն» (2):

Ֆրանց Պաբինժէր կը մէջբերէ կարծիքը Հայնրիխ ֆոն Թրէյչքէի (Heinrich von Treitchke) որ Մեհմէտ Բ.ի ցոյց առած հանդուրժողութիւնը հանդէպ ռայաներու՝ արդիւնքը կը նկատէ «առըբկացնելու արուեստի» մը: «Մեհմէդ Բ.ի այդքան վառաբանուած հանդուրժողութիւնը, կը գրէ Թրէյչքէ, ցոյց կու տայ պարզապէս թէ ո՛րքան գործացած էր առկայնելու այդ սխեմը. Սուլթանը չէր փոփաքեր խլամացնել ճնշուած ժողովուրդները, որովհետեւ ռայա ազգերը «անհաւատ չուներ» մնալով էր միայն որ խլամը կրնար չքեղ անոնց պարտնոյին» (3):

Անգլեալ գարու ուրիշ պատմիչ մը կ'ըսէ.

«Մեհմէտ Բ., բոլոր օսմանեան վեհապետներուն մէջ ան է, որուն մասին աւելի յաճախ խօսած են Եւրոպացիները: Իր ժամանակակիցները, մանաւանդ Բիւզանդացիք, ամէնէն սեւ գոյներու տակ կը նկարեն զայն. անոր իրական վայրագութեանց կ'աւելցնեն նաեւ երեւակայականներ: Երբ իր մահը ծանուցուեցաւ Հռոմի մէջ՝ Պապը հրամայեց սարքել ծոներ եւ ազօթքներ որոնք տեւեցին երեք օր. բռնակալ քրիստոնէութիւնը ինքզինք ապահով կարծեց իր ամէնէն վտանգաւոր թշնամիէն: Աւելի յետոյ վիպասէր գրողները կամ բառաւոքի սիրահարներ հաճոյք զգացին, ընդհակառակը, հիւսելու իր նկարագիրը, թուեցին հանդիսաւորապէս անոր նուաճած քաղաքներն ու թագաւորութիւնները, գովաբանեցին իր հանդուրժողութիւնը եւ իր լոյսերը, հաւատացին թէ վեց լեզուներ կը խօսէր ան: Ան թրքերէն գիտէր. ուրիշ ոչինչ. բաւական լաւ կը գրէր պարսկերէն, կ'ըսուէն, ու կը սիրէր գպրութիւնները եւ կը հովանաւորէր զանոնք: Միւս կողմէ, կրքոտ էր ան, վաւաշ, անգութ՝ ըլլայ իր թշնամիներուն, ըլլայ իր ծառաներուն համար. ան ունէր ապականած բարքերուն մը բոլոր մոլութիւնները: Բայց ոչ իր վայրագութիւնը, ոչ իր լրբութեան բարքերը չեն արգիլեր որ ան եղած ըլլայ ճարտար քաղաքակէտ մը, օրէնսգիր մը, հիմնադիր մը: Իր հզաձեռնութեանց չնորհիւ էր որ Պոլիսը գարձաւ եւրոպական իր աւերակներէն, եւ առանձնապես քաղաքներու բնակիչներ բերուեցան որպէսզի բնակչութեամբ օժտեն նոր մայրաքաղաքը. պարիսպներ բարձրացուեցան, կառուցուեցան չորս նոր մզկիթներ, եւայլն» (1):

Անգլեալ գարու ուրիշ պատմիչ մը կ'ըսէ.

«Մեհմէտ Բ.ի վայրագութիւնը եթէ չէր արդարանար, գոնէ կը պատճառաբանուէր թերեւս թշնամիներու այն թիւով որոնցմով չրջապատուած էր: Պոլսոյ պատը, եւ առաւելը որով չրջապատուած էր անոր անունը, իր փառաւորութեան եւ իր ճակատագրին դէմ դիմած էին եւրոպական ցամաքամասը եւ արեւմուտքի քրիստոնէութիւնը: Նոյն աւերութիւնը, նոյն արհաւիրքը համակած էր նաեւ Վրաստանը, Մինգրելիան, ինչպէս եւ Հայաստանն ու Պարսկաստանը՝ որոնք Ուզուն-Հասանի իշխանութեան տակ էին: Բախտաւոր Մեհմէտ ուրիշ ընելիք չունենար բայց եթէ պարտութեան մատնել մէկը միւսին հաւէն իր թշնամիները որոնք փոխադարձ պիտի դառնային եթէ յաջորդարար իր վրայ յարձակած ըլլային մի-մին: Մահմետութիւնը խորհուրդ կու տար իրեն ջախջախել իր թշնամիները՝ վախնալիք բան մը չունենալու համար անոնցմէ» (2):

---

(1) Hammer, III, p. 295.
(2) Ջամչեան, Գ., էջ 492:
(3) Franz Babinger, « Mohamet II le Conquérant », p. 502-503.

(1) Théophile Lavallée, «Histoire de l'Empire Ottoman depuis les temps anciens jusqu'à nos jours», Paris, 1855, p. 191.
(2) De Salaberry, «Histoire de l'Empire Ottoman», I, Paris, 1817, p. 219.

Ուրիշ պատմագրի մը համաձայն, «Մեհմէտ մեծ նպատ ունէր Յոյներէն նոյնքան բարեւեցեան համար: Ինչպէս Պայազիտ իր պապը, ան յանկարծակի կը վճռէր եւ կը գործադրէր կայծակի պէս: Պատերազմները մեծապէս օգնեցին իրեն: Բոլոր իր մեծ յաղթանակները ա-ժանդակներ կամ մեզոակիցներ գտան այն ժողովուրդներուն մէջ ո-րոնց վրայ կը յարձակէր... Մեհմէտ միայն նուաճող մը չեղաւ, այլ նաեւ հիմնադիր մը: Իր ընդարձակ միտքը կ'ընդգրկէր ամէն բան: կը սիրէր գրաւոր թիւնները, կը հովանաւորէր գիտուններ եւ ոսկի կը նետէր բանաստեղծներուն: Ինքն իսկ քերթուածներ կը յօրինէր... Ինչպէս բոլոր խակապէս վայրագ մարդիկը՝ իր վայրագութիւնը կը աջօդէր մեղմ ու քաղաքավար ձեւերու տակ: Մահամէտ կ'արձակէր ժպտելով եւ մօտը փայփայելով: Իր բարքերուն ապականութիւնը գերազանցեց հռոմէական անհման չէջանի բոլոր պղծութիւն-ները: Իր կեանքն ուրիշ բան չեղաւ բայց եթէ երկար անարգանք մը ընդդէմ բնութեան» (1):

Անդրադառնալով կրօնական համոզումներուն որոնք վերա-դրուած են Ֆաթիհէն, եւ որոնք կը ձգտին գայն ներկայացնել լրիտա-խոհ, նախապաշարումներէ վեր, իսկամ մոլեռանդութեան կաշկան-դումներէն ազատ, հանդուրժող եւ մինչեւ իսկ համակիր քրիստոնէ-ութեան, Ֆաթիհէն կենսագիրներէն մէկը կը գրէ.

«Սուլթանը երբեմն տարուեցաւ ճանչնալու քրիստոնէութեան սկզբունքները. ինչպէս ցոյց կու տան իր պրպտարանին մէջ գտնուած ինչ ինչ ձեռագիրներ, իմանալու խորհրդականներու եւ մանաւանդ Գենաւեզոս պատրիարքի միջոցաւ, ուզեց թափանցել քրիստոնէ-թեան պատմութեան եւ վարդապետութեան: Քանիցս երբեմն մարգածուեցաւ չահկան այն լուրը թէ Մեծ-Թուրքը կաթոլիկութեան է յարած: Նոյնիսկ լուր տարածեցին թէ իր քրիստոնեայ մօրմէն ու-սած է Հայր-Մերը եւ ուրիշ աղօթքներ դուրս բոլորն ալ մոռցած է յե-տոյ, եւ հեռացած քրիստոնէութենէն: Բնականաբար տեղիք չկայ հաւատք ընծայելու նման պատմութեանց: Բայց փոխարէն չատ ուշի կարեւոր է իրական դէպքերը այն Հաւատամքին զոր խմբագրած է Սքօլարիոս, այսինքն Գեղոյ անկումէն յետոյ առաջին յոյն պատ-րիարքը Գենաւեզոս, եւ որուն յաջորդին հետ գտնուած է նաեւ Թրքերէն թարգմանութիւնը. դժուար չէ գուշակել թէ այս «ու-ղեցոյց»ը պէտք է գրուած ըլլայ Սուլթանին մէկ փափաքին իրր գո-հացում, կամ գործադրելու համար անոր մէկ հրամանը: Բայց բա-ցարձակապէս սխալ պիտի ըլլար այս «հանդանակ»ին հիման վրայ եզրակացնել թէ Սուլթանը ուզած ըլլայ պատրաստել քրիստոնէու-

(1) Louis Enault, «Constantinople et la Turquie», Paris, 1855, p. 130-131.

թեան յաղթել: Բիւզանդական մայրաքաղաքին եւ քրիստոնեաներէ բնակուած ընդարձակ երկիրներու գրաւումէն յետոյ, Մեհմէտ Բ. ուզած է տեղեկանալ իր նոր հպատակներու կրօնական իմրանուժնե-րուն մասին» (1):

Նշանակալից է որ Պիոս Բ. Պապը թուրք յառաջխազացումը կասեցնելու համար այնքան փորձերէ յետոյ, հարկ կ'համարը Ֆաթիհէն տարած յաղթանակները Սեւ ծովի ափերուն վրայ եւ խոր-տակումը Տրապիզոնի կայսրութեան, Սուլթանին կը դիմէր յանկարծ՝ առաջարկելու համար անոր որպէսզի քրիստոնէութիւնն ընդունի: Տարակոյս չկայ որ այդ պատճառով ժեռաին գայն մղողը Պիոսը Յունաց Գենաւեսոս Պատրիարքին խմբագրած հանդանակին է Մեհմէտ Բ.ի համար եւ երկիւղը թէ Սուլթանը կը յարի օրթոտոքսութեան: Պիոս Բ. Պապը հաւանաբար քաջալերուած է այն պրոյցներէն որոնք չէջան կ'ընէին Եւրոպայի մէջ եւ որոնց համաձայն իբրեւ թէ Սուլ-թանը թերահաւատութեամբ կը վարուի դէպի Մուհամմէդի կրօնը, թէ հակումներ ցոյց կու տայ դէպի քրիստոնէութիւնը, թէ Հայր-Մերը գոց գիտէ, եւայլն: Պապին այս պրութիւնը, որուն յաւնարէն եւ Թրքերէն թարգմանութիւնները հասած են մեզի, մահմեդական կրօնին մարգապետութիւնը կէտ առ կէտ կը չարչարէ եւ կ'ընէ քրիստոնէութեան մանրամասն չաւաշտոմականը, բայց չի մոռնար մի-եւնոյն ատեն Ֆաթիհէն վատաբերութիւնը պրպտել՝ յայտնելով որ ան այս կերպով պիտի հանդիսանայ վիհապէտ մը որուն փորքին դեռ չէ հասած ոչ ոք (2):

Ակնարկելով այն սեւ գոյներուն որոնց մէջ Ֆաթիհ նկար-ագրուած է յաճախ եւրոպական պատմագրութեան մէջ եւ յորջորջ-ուած «երկիրներու ուրիչ, կերպանց արիւնարբու, ամէնէն գարհու-րելին մարգպետներուն, քրիստոնէութեան ժառանգական թշնամի, իսկական նեռը», ժամանակակից հեղինակը նոյնքան ծայրայեղ կը դանէ Ֆաթիհի հանդէպ ընծայուած պաշտամունքը նոր օրերու թուրք պատմութեան մէջ. «Թուրք աշխարհին մէջ, ընդհակառակը, Ֆա-թիհը մեր օրերուն կը ներկայացուի իրրեւ ամենամեծ թերեւս բոլոր սուլթաններուն, իրրեւ զէմք մը որուն հետ դժուար է բաղդատել որեւէ մէկը մարդկութեան պատմութեան մէջ: Գանի կը հետանան Մեհմէտ Բ.ի չրջանէն՝ դնահատութիւնները աւելի գովաստանական կը դառնան, եւ զէմքը զոր պատմագիրները կ'ուզեցուն իրենց հայ-բենակիցներուն՝ կա ներկայացուի հետզհետէ աւելի վառ եւ չոգևո-գան գոյներու մէջ: Շահկան երեւոյթ որ կը բացատրուի չղթայա-

(1) Franz Babinger, «Mohamet II le Conquérant», Paris, 1954, p. 500.

(2) Franz Babinger, op. cit., p. 239-241.

դերծ ապրելակերպով մը մխայն: Երջանիկ մը ուր արդէն հետապոյ անցեալի մը դէմքերը կը սկսին ժպտիլ աւելի նոր օրերու, չըսելու համար ժամանակակից դէպքերուն առջեւ, կը տեսնենք, անհաշուելի թիւով հրատարակութեանց մէջ, Ֆաթիհ Մեհմէտ թուրք ժողովուրդին ներկայացուած իբրեւ ամէնէն արտակարգ եւ իբրեւ ամէնէն անհպատանելի անձնաւորութիւնը իր պատմութեան» (1):

Մեր օրերուն յաճախ լսած ենք, թուրքերու բերնէն, կշտամբանքներ Ֆաթիհի հասցէին, ոչ-իսլամներուն հանդանաւորած եւ անոնց դիւրութիւնը պահանջած ըլլալուն համար, թուրք ժողովուրդի ծոցին մէջ:

Թուրք ծանօթ բանաստեղծ Ակա Կիւնթուլպ, Պալբանեան պատերազմի սկիզբի օրերուն «Թանին»ի մէջ հրատարակեց Ֆաթիհէն ճօնուած տեսակ մը ուղերձ ուր կ'ըսէր.

«Թո՛ղ տուր ինծի, ո՛վ իմ Թագաւորս, որ մէկ նայուածքիդ տակ բերդը կը հալեցնէիր. Թուրքը ճանճրացա՛ւ այլեւս. իր պատմութեան, իր հայրենիքին եւ քու վրէժդ լուծել կ'ուզէ ան այնքան իրաւամբ: Դուն ապրեցուցիր անոնց նախնիքը՝ ատկայն անոնք փոխանցին թոռներդ. ապրանքներ նուիրեցիր դուն անոնց՝ ատկայն անոնք աւերակ դարձուցին քու տունդ: Դուն յարգանք ազդեցիր անոնց ծերունիներուն. անոնք եղրայրս խեղդեցին Եփեքայի մէջ, Միւնագի մէջ՝ դաւակս, ու քեռորդիս՝ Կարսի մէջ: ... Զա՛ն տուր, ո՛վ իմ Թագաւորս, պէտք չէ՞ որ ողջակէզի ոչնր կատարուի այլեւս...»:

Ինչ որ ըլլայ իր խախութեան մէջ Ֆաթիհի դիմապիծը, որքան ալ սեւ դիծեր գծուին անոր նկարագրին մէջ եւ կամ որքան ալ իրական ըլլայ իրեն վերագրուած դաժանութիւնը, եւ մես կոդմէ ինչ յաւիտականութեան մէջ ալ մոլորած ըլլան դինք դովաբանողները, բան մը ստոյգ է, երեսատարդ այդ սուլթանը կանգ վերաչինել աւերակ քաղաքը՝ դոր մայրաքաղաք պիտի դարձնէր իր կայսրութեան, յունական Բիւզանդիոնին տեղ պիտի ստեղծէր Թուրքի քաղաք մը, «Իսթամբօլ»ը՝ ինչպէս զայն կը կոչէին Ճոյները՝ պիտի վերածէր «Իսլամբօլ»ի, այսինքն իսլամներով լեցուն ոստանի մը: Արդարեւ «Իսլամբօլ» կոչումը՝ դոր ԺԸ. դարու թուրք սուլթաններ պիտի նուիրագործէին իրենց դրամներուն վրայ՝ Ֆաթիհ է որ տուած է իր նոր մայրաքաղաքին, ինչպէս կը վկայէ ժամանակակից հայ տարեգրուն, Աբրահամ Անկիւրացին.

Փոխեաց զանուանն Ըստամպոլիս
...Ասաց «Իսլամպոլ կոչեցին»:

Բայց որպէսզի Բիւզանդիոնը «Իսլամբօլ» դառնար՝ նախ չէնցընել պէտք էր աւերակ քաղաքը:

(1) Franz Babinger, op. cit., p. 498-499.

4.

ՀԱՅԵՐԸ ԵՒ ՊՈԼՍՈՅ ԳՐԱՒՈՒՄԸ

Ուսումնասիրութեան չահեկան նիւթ մըն է տպաւորութիւնը զոր Պոլսոյ գրաւումը գործած է Հայոց վրայ, ինչպէս առհասարակ չահեկան է պիտնալ թէ ի՛նչ եղած է Հայոց վերաբերումը դէպի թուրք սուլթանները օսմանեան տիրապետութեան ընթացքին: Շահեկան՝ որովհետեւ հակառակ կարծիքներու բախած է միշտ այն հարցումը թէ ի՛նչ է եղած առաջին սուլթաններուն վերաբերումը դէպի Հայերը, եւ ի՛նչ եղած կրնար ըլլալ Հայերու իրե՛նց դիտումը վեհապետներու հանդէպ որոնց լուծին ներքեւ քչեր էր զանոնք ճակատագիրը:

Մէջ տեղ, նախընթաց դլուխի մը մէջ, Օսմանեանի դատաստանը այն վերաբերումին մասին որ առաջին սուլթանները ունեցած են դէպի Հայերը: «Ճիշտ սուլթաններուն Հայոց հետ յարաբերութիւնները միշտ քաղցր ու բարեացակամ եղան» (1) բառն էր հոն Օսմանեան: Անոր այս կարծիքը, նախկին պատրիարքի մը, կարկառուն մտաւորականի մը եւ մանաւանդ պատմագրի մը կողմէ, կրնար ընթերցողը մղել այն ենթադրութեան թէ Հայերը բարօրութիւն վայելած են նոյն այդ սուլթաններուն օրով, թէ իրենց կարգին համակրական ղդացումներով տոգորուած են անոնց հանդէպ, եւ թէ, հետեւաբար, զոհունակութեամբ է որ պիտի ողջունէին Ֆաթիհի մուտքը Պոլիս:

Ու այս ենթադրութիւնը աւելի հաւանական պիտի մեզ թուէր՝ այն իրողութեան վրայ եւս թէ Բիւզանդիոն ամբողջ դարեր դառնացած էր Հայ ժողովուրդը, հալածած ու ճնշած էր զայն, փորձած էր իր կրօնը ուրանալ տալ իրեն, ինչ որ անտարբեր պիտի ընէր Հայերը անոր վիճակուած աղէտին առջեւ:

Փաստերը սակայն նման եղրակացութեան մը չեն առաջնորդեր մեզ: Սխալ պիտի ըլլար նախ բարեացակամութեան այս կամ այն ժեսաը ընդհանրացնել հռչակելու համար թէ սիրալիր վերաբերմունք վայելած են Հայերը առաջին սուլթաններու օրով եւ առիչէ ալ եղրակացնել թէ զոհունակութեամբ տրամադրուած են փոխադարձա-

(1) «Ազգապատում», Բ., էջ 2005:

բար Հայերն ալ դէպի թուրք վեհապետները։ Ժողովուրդ մը որմէ խլուած է իր հողը, որ դերի կ'ապրի իր իսկ հողին վրայ, որ կը կռնգռնքուի եւ կը հնձէ տուրքերու բեռան տակ, չի կրնար դառնութենէ տարբերը բան զգալ, եթէ նոյնիսկ պահ մը կասած է ջարդը, եւ կամ, ենթադրենք, իր հաւատքին դպող մը չկայ։

Այնպէս որ հակառակ այն զառնութեան զոր Հայերը կը անուշանէին դէպի Բիւզանդիոնը, Հայ ժողովուրդին հասած ազէտներուն անոր խաղացած այնքան տխուր դերին համար, այնուամենայնիւ թուրք լուծէ տակ անոնց անցուցած մէկուկէս դարը չէր կրնար զանոնք չմտահոգել մահիկին յաղթական արշաւին ի տես, արշաւ՝ որ կը սպառնար յաւէրժացնել անոնց տիրապետութիւնը եւ իրենց ալ լուծը։

Ընդհակառակը դեռ այն միամտութիւնը կար Հայոց մէջ որ քրիստոնեայ աշխարհը իրեն օգնութեան պիտի գայ հասնի օր մը, ու Բիւզանդիան մէկը պիտի ըլլայ իր ապագայ ազատարարներէն։ Այդ միամտութիւնը չէր կրնար բնական չտեղծել իր հոգիին մէջ՝ Պոլսոյ գրաւման լուրը առնելուն, մինչ ինք կը յուսար որ Թրքական յառաջխաղացումը պատուարի մը պիտի բախի ուշ կամ կանուխ ու ինք պիտի թօթուէ իր լուծը։ Բիւզանդիոնի ազէտը պէտք է ցնցած ըլլայ ուրեմն զինք, մանաւանդ խորտակուած տեսնելով թուրմ մը որուն պաշտպանութեանը, կ'ըսեն, իր համեստ մասնակցութիւնը բերած էր ինքն-ալ։

«Կ. Պոլսի անկման լուրը, կը գրէ մեր նոր բանասէրներէն մէկը, առանձնապէս ծանր ազդեցութիւն էր առաջ բերել Հայաստանում այն պատճառով, որ իր պետականութիւնն ու անկախութիւնը կորցրած Հայ ժողովրդի համար Բիւզանդիան մինչեւ այդ առացել էր ապագայ ազատարար լինելու հմայքը։ Ինչ–որ Ագաթրոն փիլիսոփայի վերագրուած մարգարէութեան մի հատուածը գոյց է տալիս այն քաղաքական ակնկալութիւնը, որ Հայերն ունէին Բիւզանդիայից՝ իրենց ազատագրման համար, դեռեւս ԺԳ. դարում (1)։

«... Այս տեսակէտից էլ հասկնալի է թէ ինչո՛ւ համար Բիւզանդիոնի հայերը, յոյներն եւ իտալացիների հետ միասին, այդպէս անձնուիրաբար զոհուեցին մասնակցութիւն են ունենում քաղաքի հերոսական պաշտպանութեան գործում 1453 թուականին, երբ Մուհամմէտ Բ.ի զօրքերը կոխեցին էին մղում նրա դէմ»։

Զգեանք որքան չօշափելի էր այդ մասնակցութիւնը։ Գիտենք

(1) Հ. Ս. Անասեան, «Հայկական աղբիւրները Բիւզանդիայի անկման մասին», Երեւան, 1957, էջ 7–8։

մեզի որ Հայը ազերը հիւսեց Բիւզանդիոնի աղէտին առջեւ։

Զարհուրանքը որով համակուած են զոյգ հայ տազտացներու՝ Աբրահամ Կրետացիի եւ Առաքել Բաղիշեցիի հիւսած ազերը, — առաջինը ականատես Բիւզանդիոնի մէջ ղեկավարուած սարսափներուն եւ երկրորդը հաւանաբար ականատեսներէ իսկ լսած զանոնք, — բաւական են թարգման ըլլալու հայ խաւերու մէջ տարածուած անդորհանքին։

Աբրահամ երեք ամիս մնացած է Պոլիս, աղէտին ներկայ գտնուած եւ ապա Անկիւրիոյ մէջ չարաչարած է հաւանաբար իր ազերը.—

Ես Աբրահամ մեղօք լըցեալ
Բազում ցաւօք զազրս յօրինեալ
Քանի պկռատանդնուպօլիան
Ի բարեբեան ժամն եմ տեսեալ։

Երեք ամիս անդէն կացեալ
Եւ պարբութիւնսն ուխտ արարեալ
Ըզպատմուճանն Քրիստոսի
Բազում անգամ աչօք տեսեալ։

Զկիզկեցեալ ընտիր անօթքն
Մարգարտաշար եւ մեծագին,
Աբծաթեպատ սեհեռաքանքն
Պատկերանկար վայելչագին։

Ըզմարանա քաղաք լըցին
Եւ բզպուրսա կըշտացուցին,
Մինչ յԱնկիւրիա չատ ինչք բերին
Ցաչխարհս ամէն բոլորեցին։

Աբրահամ կենդանի դոյներով կը պատմէ յետոյ պարհուրանքի այն քանի մը օրերը որոնք աւեր սփռեցին հէք մայրաքաղաքին մէջ.—

Եւ մրրկման ազին որ մրաին
Աբծակեցան ի քաղաքին
Նախ ըզպալատան եկեալ առին
Որ զարգան էր թագաւորին։

Անառ չըսեալ յառաջ գնացին՝
Դիմեալ յաւար եկեղեցին,

Որ Սոփիա անուանէին
Եւ էր աթոռ պատրիարքին։

Բազում յարանց քրիստոնէից
Անդ դումարեալ ի մարտ մրտին.

...Զանձինս իւրեանց ի մահ տալն
Որպէս դոչխարս ի սպանդ մրտին.
Անթիւք սրբով անկանէին
Որպէս դառու արիւնքն հոսին։

Իսկ չար սուլթանն Մահամատ
Մրտեալ ի մեծ եկեղեցին
Յոյժ դահուիճաւոր ուրախ լինէր,
Որ եւ հասեալ յիւր ըղձալին։

Եւ գօրքն անթիւ ոը գհետ մրտին՝
Աբճակեցան ի փողանին.
Իրր ըղպտան մրտրնէին
Որ ծարաւի արեան լինին։

Զպատերազմողսն գոր գրտին
Զամենեսեան կոտորեցին.
Այլեւ ըղայրս եւ ըղկանայս
Ի գերութիւն խակ վարեցին։

Եւ գնորահաս տղայս նոցին
Ի մօր գրկակցըն խըլէին,
Առեալ գքարի հարկանէին
Զծերսըն սրբով խողխողէին։

Այլ գաղազակ եւ գողբ նոցին՝
Զլալեացն ըղձայն եւ գկականին
Ոչ ոք կարէ լեզուով ասել
Եւ ոչ բանիւ մարդկան պատմին։

... Զեկեղեցիս աստուածպարտ
Յոյժ անողորմ կողոպտեցին,
Ի պատուական ի յանօթից
Եւ ի զարդուց մերկացուցին։

Մեռեալբոցաց ըղսուրբ նըշխարան,
Զոր պատուելով անդ պահէին,
Զամենեսեան յոյժ ցրրուեցին,
Ցոտըն հարեալ կոխեալ արին։

Զթագաւորաց ըզգերեզմանսն
Որ ի մարմար տապանս կային,
Բացեալ գնոսա կազատեցին
Զոսկերս ամէնըն փըշրեցին։

... Առեալ գաւարն եւ ըզդերին
Ի քաղաքէն ի դուրս հանին,
Ցերեք ժամէն մինչ լինըն ժամն
Ոչինչ թողին ի քաղաքին։

Աբրահամ կ'ուզէ Հայ ժողովուրդի կսկիծին Թարգմանն ըլլալ կարծես երբ կը գրէ իր նոյն ողբին մէջ.

Այլ մեք գոչեմք յոյժ ողբալով,
Եւ հառաչեմք արտասուելով,
Հոգոց հանեմք կսկծալով,
Ըզմեծ քաղաքն սիոնասլով։

Եկայք, եղբայրք հաւատացեալք,
Հայրք եւ ընտրեալք իմ սիրեցեալք,
Յարմարեսցուք ողբս արտասուաց
Բանիս որ այժմ են պատահեալ...(1)

Բիւզանդիոնի անկման ողբը հիւսող միւս հայ տաղասացը, Անդրէաս Բաղիշեցին, հաւանաբար ինքը Պոլիս չէր գտնուեր ահաւոր այդ օրերուն, ինչպէս կ'երեւայ ողբին սա քանի մը տողէն.

Վա՜յ եւ եղուկ ժամանակիս
Որ լսեցաք գձայն քո, Սալմպօլ,
Եթէ «Աւին եւ գերեցին
Ազգն Թուրքաց գմեծն Ըսալմպօլ»։

Բայց ան աղէտը կ'ողբայ մէկու մը նման որ բիւզանդական

(1) Բոլոր մէջբերումները Անասեանի լոյս ընծայած համահատոր թէքսթէն կատարուած են։

մայրաքաղաքը ճանչցած է իր վառքի օրերուն, եւ որ երբեմնի այդ մեծ ոստանին զովքը կը հիւսէ կարծես արցունքը աչքին, եւ եթէ իր այդ զովքին մէջ յավերժահռչակ տարուած քերթողի մը մտքի թռիչքը կայ՝ կ'ընդունէմարուի նաեւ կռիւը որով համակուած է.

Աստուածութեան էիր տեղի
Եւ օթեւան, քաղաք Սարմպօլ.

... Հրեշտակք երկնից մեծարէին
Զքեզ, աննըման քաղաք Սարմպօլ.

... Փառք ես ծովու եւ ցամաքի,
Նաւահանգիստ քաղաք Սարմպօլ:

... Էիր պայծառ դու, Բաբմպօլ,
Արեգական նման, Սարմպօլ:

... Ապրիւք կենաց, դու Բաբմպօլ,
Ծարաւելոց, դու Բաբմպօլ:

... Եղեմ պրախաին նման, Սարմպօլ,
Անկեալ աչով տեառն, Բաբմպօլ:

... Դու պանձանակ տեառըն պանծուց
Հոգեւորաց կարպեալ, Սարմպօլ:

... Դու մարգարէա՝ տեառըն քարող
Աբգարեանց երկրի, Սարմպօլ:

... Երանութեանց էիր տեղի
Եւ զովութեանց պատճառ, Սարմպօլ:

Ընաիր քաղաք Բիւզանդիա
Աստուածահրաչ Բիւզանդիա
Աստուածասքանչ Բիւզանդիա
Քաղաք սըրբոց Բիւզանդիա
Մեծահանդէս Բիւզանդիա
Եւ հոյակապ Բիւզանդիա
Ահեղ աչխարհի Բիւզանդիա
Հռչակաւոր Բիւզանդիա
Վիրաց բժիշկ Բիւզանդիա
Մեղաց քաւիչ Բիւզանդիա (1):

(1) Մէջբերումները միշտ Ալիսեանի միեւնոյն գրքէն են:

Առաքել Բաղիշեցի իր ոգբին չարունակութեանը մէջ կը պատըճէնէ այն հարուածը զոր կը կրեն Հայ ժողովուրդի յոյսերը եւս, եւ այն դաչակութիւնները որոնք սերունդէ սերունդ փոխանցուած են Հայ ժողովուրդի երեւակայութեան մէջ քրիստոնեայ աչխարհէն իրեն պաչիք օգնութեան մը համար...

Հայ ժողովուրդի հոդեկան արամադրութեան տեսակէտէն նըշանակալից չէ այն առանձնաւորը զոր Բիւզանդիոնի առումէն աւելի քան երկու դար յետոյ չարադրած է Երեմիա Զէլէպի Քէօմիւրճեանը եւ որ կ'ոդեկոչէ այդ դառն օրերը, երբ ծաթիհ

Հրամայէ՛ պետդա գօրացն
Որք «Փէտէպիր ուլլահ» ձայնեալ.
Տարածին յանկիւնս համայն
Սուսերամե՛րկքըն յարձակեալ:

Եւ քունճ քո՛ւնճ պհարուածս առնեն
Զարդիս կռնայս յափըշտակեալ.
Զչըքնաղ աղջկո՛ւնս եւ պնար հարսուն–
Ըս քարչէի՛ն խայտառակեալ (1):

Յօսելով Հայ ժողովուրդի մէջ տարածուած կանխազուշակութեանց, անոր անուցած յոյսերուն եւ Բիւզանդիոնի պաչտպանութեան համար անոր բերած աչակցութեան վրայ, Անասեան կը գրէ.

«Այս պատճառով Բիւզանդիայի անկման լուրն ուղղակի չանթահարել էր հայ հոդեւորական եւ մտաւորական վերնախաւերին, քանի որ նրա հետ միասին Հայերը կորցնում էին իրենց ազատագրական յոյսերի հզօր կռուանը: Արբահամ Անկիւրացին եւ Առաքել Բաղիշեցին երկարաչունչ քերթուածներով ողբացին Կ. Պոլսի անկումը, արտայայտելով Հայ ժողովրդի ոչ թէ միայն վերնախաւերի, այլ առհասարակ բոլոր խաւերի խոր վրդովմունքը, ցաւն ու վիշտը քաղաքակրթութեան այդ հոյակապ ոստանի նուաճման ու աւերման առթիւ, եւ նրանց բացասական վերաբերմունքը՝ նուաճող բարբարոսների հանդէպ» (2):

Ոչ նուազ ուշագրաւ է որ հեռաւոր Խարբերդէն Պոլսոյ ազէտին արձագանգ կ'ըլլայ Դաւիթ Խարբերդցին ճիշդ նոյն տարին, եւ կ'անդրադառնանք Ղուկաս Նոտարեանը իբրեւ դատաճան մը որ իր հայրենիքի

(1) Յ. Ս. Ալիսեան, անդ, էջ 83:
(2) Անդ, էջ 8:

դռները բացեր էր Թշնամիին առջեւ «օրպէս յաւուրս սրբոց Վարդանանց չար իշխանն Սիւնեաց ուրացեալն Վասակ» (1):

* * *

Եւ սակայն...

Եւ սակայն Հայերը չէին կրնար չհաշտուիլ նոր կացութեան հետ ինչ ալ եղած ըլլար իրենց տրամադրութիւնը այն մեծ դէպքին առթիւ որ Պոլսոյ դրաւումն էր Թուրքերու կողմէ:

Անոնք սախսուած էին աջակցիլ օրպէսզի չհիննայ նոր մայրաքաղաքը...

5.

ՈՐՊԷՍԶԻ ՇԷՆՆԱՅ ՆՈՐ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԸ

Ժամանակակից ապրիւրնները կը պատմեն մեկի մէկ ծաթիհ իր մայրաքաղաքը հիննցնելու համար իր առաջին հոգը բրաւ նոր բնակչութիւն բերել Պոլիս, որ նօսրանալ սկսած էր Յոյներու խուճապահար փախուստէն յետոյ:

Բնականաբար առաջին հերթին ան չանք պիտի ընէր իսլամներով լեցնել օսմանեան մայրաքաղաքը:

Մեկ հեռուները պիտի տանէր գրաւել բոլոր այն միջոցներով որոնց դիմեց ծաթիհ Իսթամպոլը վերածելու համար Իսլամպոլի, այսինքն Թրքական դիմագիծ տալու համար քաղաքի մը ուր Յոյն ժողովուրդը ու յոյն մշակոյթը դրոշմեր էին դարերէ ի վեր իրենց հետքերը: Այժմեան չատ էին որպէսզի ամէն կողմէ իսլամները դային լեցուէին իրենց կայսրութեան մայրաքաղաքը: Տուներ պիտի աւերէին անոնց, մզկիթներ, մետրեսէներ, իմարէթհանէներ պիտի կառուցուէին իրենց համար, եւ պիտի սառնային առաւելութիւններ՝ զոր պատահի Թուրքը չունէր:

Ժամանակակից Թուրք պատմիչը, Նէշրի, կը գրէ թէ ծաթիհ քաղաքին մէջ պարապ մնացած տուները չբջանեներէն եկող իսլամներուն տուաւ, բայց թիւ եկեղեցիներ գրաւեց եւ անոնց գանգակատուները փլցնել տալով՝ մինարէներ կանգնեց անոնց տեղ (2):

(1) Գարեգին Վ. Սրուանձտեանց, «Թորոս Ադբար», Բ., Կ. Պոլիս, 1885, էջ 380:

(2) «Ճիհանիամէ», Բ., Լայպցիը, 1955, էջ 264:

* * *

Այն օրերուն Թուրքը ի վիճակի չէր սակայն մայրաքաղաք մը չհիննցնելու, ինչպէս որ ի վիճակի պիտի չըլլար դեռ շատ մը դարեր Պոլսոյ դրաւումէն յետոյ:

Պէտք էր որ իսկապէս չհնարար տարբ մը ծաղկեցնէր քաղաքը:

Ճիշդով թէ ինչպէս Բիւզանդիոնի երբեմնի կայսրերը բնակչութեամբ կ'օժտէին իրենց մայրաքաղաքը, Համմեր կ'ըսէ.

– «Մեհմէտ Բ.ի որդեգրած գաղթատարման սիստեմով, Կ. Պոլսոյ պրեմիէ բոլոր բնակիչները բնաջնջելէ յետոյ, բոլորովին ուրիշ բնակիչ ունէր: Իր յաղթանակները (Փոքր) Ասիոյ հիւսիսային եւ արեւելեան չրջաններուն մէջ նպաստեցին բնակչութեամբ կրկին օժտելու իր նոր մայրաքաղաքը: Լազեր եւ Գարամանցիներ, Իլխրիացիներ եւ Յոյներ դէպի կայսրութեան կեդրոնը բերուեցան Պոնտոսէն, Կապադոկիայէն, Սերպիայէն եւ Պելոպոնեսէն: Նուաճուած տասնեակու մայրաքաղաքներու (1) բոլոր ունեւոր բնակիչները յատկացուեցան չհնցնելու սուլթաններու ոստանը: Այս գաղթականութեանց փոքր մէկ մասը միայն, — այն որ բերուած էր Գարամանիայէն, — խլամ էր. մնացեալները, բոլորն ալ քրիստոնեաներ զանազան ծէսէ, արուեստներ կիերարկելու իրենց գաւառներէն» (2):

Տարակոյս չկայ որ յունական տարրը դժուարին մնաց մինչեւ Պոլսոյ մէջ, Թուրքերով եւ քրիստոնեայ տարրերով քաղաքը լեցուելէ յետոյ ալ: Այնպէս որ օսմանեան մայրաքաղաքը բոլորովին չկորնցուց իր յոյն դիմագիծը հիննչպէս ծաթիհի չբջանին, նոյնպէս անկէ յետոյ եւս: Մինչեւ մեր օրերուն ալ Պոլսոյ շատ մը թաղերը յունական այդ դրոշմը պահպանեցին, հիննչպէս որ յոյնը հինգ պիտի յամառէր անվթար պահել իր ներսը հիչ որ իրրեւ աւանդութիւն ժառանգեր էր երբեմնի Բիւզանդիոնէն, անոր օր մը կրկին տիրանալու յոյսին հետ...

Արդ, Թուրքն էր տէրը քաղաքին, բայց դեռ Յոյնն էր որ կ'իշխէր այնտեղ...

(1) Ըստ Համմերի, այդ 12 մայրաքաղաքներն էին Սինոպը, Գասթեմունին եւ Տրապիզոնը, Կափա եւ Մանկուբ հեթովական իշխանութիւնները, Միդիլլուն Լեսպոս կղզիին մէջ, Գարամանիոյ հաղարներէն Իկոնիոնը, Լարենդան եւ Ակսէրայը, Աքէնէը, Արկադիան եւ Ակովան Յունաստանի մէջ, հիննչպէս նաեւ Բոդոդիսկա հաղարը Բոսնիայի մէջ:

(2) Hammer, «Histoire de l'Empire Ottoman», III, Paris, 1836, p. 212.

* * *

Բրիսաոնեայ մեկ տարբ մը ծագկեցնել քաղաքի մը մէջ՝ որ Օսմանեան Կայսրութեան մայրաքաղաքը պիտի ըլլար յետ այսու՝ իմաստուն քայլ չէր։ Թուրքը դեռ զոյգն էր հոն թիւով, եւ ի միճակի չէր զիմագիծ տալ իր տիրած այդ նոր ոստանին։ Բազաբր Յունաբուն յանձնե՛լ պիտի նշանակէր՝ ուրիչ տարբ մը չունենալ անոնց կազբին։ Այդ տարբը Հայը միայն կրնար ըլլալ այն օրերու պայմաններուն մէջ։ Ու Ֆաթիհ զգաց այդ բանը առաջին իսկ օրէն։

— Այնպէս որ Պոլսոյ գրաւումբ Թուրքերուն կողմէ 1453ին՝ Թրուական մը բացաւ Հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ ալ։

Սկիզբը գրաւ Պոլսոյ Հայ գաղութին։

Այդ գաղութը կործիններ ունէր հինէն նոր մայրաքաղաքին մէջ, եւ անոնցմէ գլխաւորն էր Ղալաթիոյ Համայնքը իր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիով։

Ինչպէս տեսանք, Ղալաթիա՝ մինչեւ այժմու Եւրոպական Թաղաբրմի բարձունքը՝ ճենովական Թաղ մըն էր, զոր ճենովացիները 1303էն ի վեր կը կառավարէին Պոլսոյ յոյն կայսրերէն անկախ, եւ երբ 1352ին Բիւզանդիոնի Քանթաքուզէն կայսեր յաղթեցին՝ կայսրը ստոնց յանձնեց Ղալաթիան մինչեւ վերին բարձրաւանդակը, ուրկէ Բերան կը սկսէր։ Ինչպէս ճենովական բոլոր խարիսխները զանազան նաւահանգիստներու մէջ՝ Ղալաթիան եւս առեւտրական բանուկ կայան մըն էր, մշտական հաղորդակցութեան մէջ ճենովական միւս կայքերուն, եւ առաջին հերթին Կրիմի հետ։

Հայերը որ ճենովացիներուն հետ սերտ զործակցութիւն ունէին Կրիմի, եւ մասնաւորաբար Կաֆայի մէջ, սերտ կապ պահպանեցին անոնց հետ Ղալաթիոյ մէջ ալ, ուր իրենց առանձին թաղն ու համայնքն ունեցան։

Ճենովական այդ թաղը աւերումէ զերծ մնաց, ու հայ համայնքը եւս բնականաբար մնաց իր տեղը, անդրանիկ հայ բջիջը զառնալով որպէս սուլթաններու նոր մայրաքաղաքին մէջ։

Փաստեր չունինք թէ հայերը Պոլսոյ գրաւումէն վերջ խուճապահար փախուստ տուած ըլլան Ղալաթիայէն, Դանուբը անցնելու եւ միանալու համար Արեւելեան Եւրոպայի մէջ վաղուց կազմուած հայ կրիճներուն՝ ինչպէս եղաւ կը կարծէ (1)։ Արեւելեան Եւրոպայի այդ հայ գաղութները միշտ հիւսիսէն է որ նոր տարբ ընդունեցին, իսկ Փոքր-Ասիացին հայերու հոծ զազթ մը, ուզղակի թէ Պոլսոյ ճամբով, ժէ. դարու սկիզբն է որ կը թուագրուի։

(1) N. Iorga, «Armenii si romini. o paralela istorica», 1914, p. 64.

Սակայն Ղալաթիոյ հայերը բաւական չէին հայ գաղութի մը հիմը դնելու համար Պոլսոյ մէջ։ Պէտք էր հայերու հոծ թիւ մը զար համախմբուէր հոն, մանաւանդ հանդիպակաց ափին վրայ, ուր երբեմն Բիւզանդիոնն էր եղեր եւ ուր եկաւ զետեղուիլ Ֆաթիհ ինք եւս։

Բոլիմովուլոս յոյն պատմիչը, որ Իմբրոսի գրաւման առեն կառավարիչն էր կղզիին եւ նպատակ անոր գրաւման Թուրքերուն կողմէ, եւ որ թողած է չահեկան նօթեր Ֆաթիհի շրջանին մասին՝ կը յիշէ նաեւ փորձերը զորս սուլթանը ըրաւ իր նոր մայրաքաղաքը հիմնելու համար։

Բոլիմովուլոս, ակնարկելով այն բնակչութեանց զորս Ֆաթիհ համախմբեց իր նոր մայրաքաղաքին մէջ, կը գրէ.

«Սուլթանը, Պոլիս զառնալէ յետոյ, ձեռնարկեց բնակչութեամբ օժտել քաղաքը եւ բարեզարդել զայն։ Գաւառներէն ժողովուրդ համախմբելու համար կայսերական հրովարտակներ եւ հրամաններ հանեց։ Այս կերպով քրիստոնեաներէն եւ Թուրքերէն, նոյնիսկ հրեաներէն բազմաթիւ ընտանիքներ փոխադրուեցան Պոլիս (1)։

Բրիմովուլոս իր նօթերուն մէջ կը գրէ այլուր.

«Պաշտօնատարներ զրկելով Ամասթրա, որ կը գտնուի Սեւ ծովի եզերքի Պափլագոնիա նահանգին մէջ՝ տեղւոյն ժողովուրդին մեծ մասը փոխադրեց Պոլիս, ինչպէս իրենց գտնուած վայրերէն Պոլիս տեղափոխեց Օսմանեան տիրապետութեան տակ գտնուող Հայերուն եւ ուրիչ տարբերու մէջէն անոնք որ պիտանի էին, ինչքի եւ արհեստի տէր էին եւ կը զրաղէին առեւտուրով» (2)։

* * *

Առաջին հայերը որոնք Պոլիս մտան քաղաքը Թուրքերուն կողմէ գրաւուելէն յետոյ՝ բնականաբար Պրուսայէն եւ Էմիրնէն էին։ Օսմանեան կայսրութեան երկու նախկին մայրաքաղաքներն ալ հայ համայնքներ ունէին Պոլսոյ գրաւման առեն։

Ինչպէս տեսանք Ադրիանուպոլիսը հայերուն վաղուց էր ծանօթ, ու հոն եպիսկոպոս անպամ ունեցեր էին բիւզանդական չրջանին։ Թուրքերուն հոն գալ զետեղուելէն եւ զայն իրենց մայրաքաղաք ընտրելէն յետոյ ալ անշուշտ հայեր եկեր էին էմիրնէ եւ նոր կորիզ մը կազմեր անտեղ։

«Յովակիմ պատրիարքը որուն գործունէութեան մասին այնքան քիչ բան գիտենք որքան իր հօտին թիւին վրայ, կը գրէ Պալին-

(1) Բրիբովուլոս, բրեերէն թարգմանութիւն Բարօլիտիսի, կ. Պոլիս, 1329 (1913), էջ 92. յատեղուած Օսմ. Պատմութեան Կաճառի Հանդէսին (Թարիհ-ի Օսմանի Էնճիւմէնի Մէճմուասը)։

(2) Բրիբովուլոս, անդ էջ 128։

կէը, իր պաշտօնը կատարեց մինչեւ 1478, եթէ պէտք է հաւատալ հայ աղբիւրներուն: Կը թուի թէ բանական կարեւոր հայ պատճառ մը կ'ապրէր Պրուսայի մէջ, ուր իր ապրուստը կը շահէր վաճառականութեամբ: Այլապէս, Ղալաթիոյ թաղին մէջ էր որ կարելի էր գտնել պլխաւորաբար հայութեան առաւել թիւ մը. հոն ճարպիկ առեւտրականներ էին անոնք, եւ այդպէս ալ մնացին մինչեւ մեր օրերուն: Թուրքիոյ մնացեալ մասին, մասնաւորապէս Բուժելիի շրջանին մէջ, անոնք բացառապէս կ'ապրէին ամենակարեւոր քաղաքները, ինչպէս Ադրիանուպոլիս, Փիլիպպոպոլիս, Վառնա եւ ծովափնեայ նաւահանգիստները: Անոնց թիւը դժուար թէ կէս միլիոնը անցած էր. Ծաթիհի շրջանին պէտք է եղած էլլայ չատ աւելի նուազ» (1):

Մարմարայի գոյգ ափերուն մօտ եւ անոնցմէ աւելի նեռանալով գետեղուած հայերուն մասին նօթեր ապրած են հայ աղբիւրներու մէջ ալ, եւ հայ բանաւէրներ հետազօտութեան նիւթ ալ բրած են զանոնք:

«Օսմանի հիմնած պետութեան մէջ՝ կը գրէ Ալպոյաճեան՝ հարիւր տարուան ընթացքին հայերուն թուական արագ աճումը եւ բանական առաւել թիւով հայերուն գոյութիւնը կը հաստատուի այն իրողութեամբ, որ Բիւզանդական կայսրութեան վերջին բնակիչն՝ Պալաց մէջ առնուազն 1307էն ի վեր, — կամ հաւանօրէն աւելի կանուխէն, — գոյութիւն ունեցող հայ եպիսկոպոսներ՝ անշուշտ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներու կարգադրութեամբ, եթէ ոչ աւելի կանուխ, ապահովաբար դէթ ԺԵ. դարէն սկսեալ կը հսկուէին նաեւ Արեւմտեան Փոքր–Ասիոյ, ինչպէս Պրուսայի եւ Կուտինայի մէջ ու չուրջը հաստատուած հայերը եւ 1316էն ի վեր Էնկիւրիի մէջ հաստատուած հայոց առաջնորդութիւնը իր գոյութիւնը կը պահէր (2):

Հետեւաբար զարմանալու չէ եթէ Պոլոյ գրաւման տարին իսկ Անգարայէն եւս հայեր կու գան մայրաքաղաք:

Աբրահամ Անկիւրացին կը վկայէ իր ծանօթ ոտրին մէջ թէ 1453 Հոկտեմբեր 28ին խումբ մը հայեր Պոլիս բերուած են Անգարայէն.

«Նա ոչ միայն տաճկաց ազգին,
Այլ զբրիստոնեացքն ի մէջ բերին
Ի քաղաքումն հոկտեմբերին
Զչորս հայ յԱնկիւրոյ բերին:

---

(1) Franz Babinger, «Mohamet II le Conquérant», Paris, 1954, p. 238.

(2) Արշակ Ալպոյաճեան, «Պատմութիւն Հայ Գաղթականութեան», Բ., Գահիրէ, 1955, էջ 549:

Առաւաձառաւր Սաթըմխէին
Եւ Սիմէոն բարի բաշին
Եւ Պապայի որդի Այվատն
Եւ պարան Գորդ էշիմ հաճին»:

Անշուշտ այս չորս հայերը չէին միայն որ Պոլիս բնակեցան Ծաթիհի կողմէ: Առանք հաւանարար պլխաւորներն էին աւելի առաւել խումբի մը որ իրենց հետ եկաւ կամ հետեւեցաւ իրենց:

Հայկ Պէրպէրեան (1) կ'ըսէ թէ այդ չորս հայերը փարթամ վաճառականներ պէտք է եղած ըլլային, եւ թէ անոնցմէ երկուքին յէշատակութիւնը կը կարծէ գտած ըլլալ Պրուսայի չէրիի գտատարանին արձանագրութեանց մէջ, զոր հրատարակեց Հալիլ Ինալճիք (2): Ժառանգական թոզօնի մը արձանագրութեան մէջ որ 1488 Մայիս 21 թուականէն է եւ կը վերաբերի Պրուսա մեռած Անկիւրացի Իսկէնտէրի, յիշուած են անոր քրիստոնեայ կինը Անկիւրիոյ մէջ, ինչպէս նաեւ Այվաթ եւ Սաթըմբէյ անուն երկու մանչեր, եւ Մարթա անուն աղջիկ մը: Արդ, կ'ըսէ Պէրպէրեան, Այվաթ եւ Սաթըմբէյ 1453ին Անկիւրիացին Պոլիս փոխադրուած չորս հայերէն երկուքն են, եւ արձանագրութեան մէջ յիշատակուած թոզօնէն կարելի է հետեւցնել թէ Իսկէնտէր եւ իր որդիները հարուստ անձեր էին, ինչպէս պէտք էին եղած ըլլալ Պոլիս բերուած միւս երկու հայերը:

Պէրպէրեան կ'ենթադրէ թէ «Ծաթիհ Իսկէնտէրի երկու դաւակները Պոլիս բերել տալով անտարակոյս նպատակ ունեցած է որ ան առեւտրական յարաբերութիւններ հաստատէ Իթթիհատ Ալի հետ եւս: Անհաւանական չէ որ Ծաթիհ անձնական ծանօթութիւն ունեցած ըլլայ Իսկէնտէրի եւ անոր զաւակներուն հետ Պրուսայի մէջ» (3):

1464 թուականին ընդօրինակուած ժողովածուի մը մէջ (Մաթենադարան, ձեռագիր թիւ 2549, էջ 255 ա) հետեւեալ կարեւոր յիշատակարանը կայ.

«Ի թուականիս Հայոց ՋԺԳ տպրել սմաոյ ԻԲ եղեւ վերափոխումն ՏԷր Ներսէս եպիսկոպոսին Անկուրիոյ, էր սա յերկրէն Ղրիմոյ, աշակերտ Սարգիս վարդապետի որ (որպէս) արեգական փայլէր յերկրին Հ(ո)սմանից, բազում երկրորդ ածր Ներսէս կոչէին. էր ազգատոհմէ, ճղնապղետ, ըստ տեառն բանին՝ զինչս իւր ձրի առնուր եւ ձրի տայր, ի բազանիս ոչ մտանէր, ամենեւին ի կին մարդ չհա-

---

(1) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1962, էջ 406–407:

(2) Halil Inalcik, «15րդ դարու Թուրքիոյ տնտեսական եւ ընկերային պատմութեան աղբիւրները» (Istanbul Universitesi Iktisat Fakultesi Mecmuasi, XV, 1953-1954, s. 64).

(3) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1962, էջ 407:

յէր եւ չնորհաւք սուրբ հոգւոյն անդադար քարոզէր հայոց եւ Փռանկաց, Հռոմոց եւ բազումք ի մեծամեծաց տաճկաց լսէին պրանն կենաց եւ հաւատին ի Քրիստոս:

«Իսկ անաւրէնն արքայն տաճկաց ժողովեաց զքրիստոնէից մանկունսն եւ երեք Ըստամպօլ· իսկ եպիսկոպոսն եկեալ ի հետ մանկանցն եւ երեք պիտուիք ապաստութեան Հայոց, իսկ անօրէնն արքայն ոչինչ համարեցաւ զիտուիքն: Բայց զԱնկուրիոյ քրիստոնէքն չնորհեց նմա, եւ յետ Ջ(6) տարոյ տարան զծնունդք մանկանց ի Ըստամպօլ եւ զնացեալ սրբոյն գնետ նոցա ի Ղալաթիան· ոչ իւր վիճակին միայն, այլ ամենայն քրիստոնէից էր սուրբ եպիսկոպոս ակն Ներսէս· Ի(45) ամաց գերեզման եղեւ ի Ղալաթիան· փոխեցաւ բարի մահուամբ ի Քրիստոս» (1):

Հիմնուելով այս յիշատակարանին վրայ, հայ բանաստէղծ մը գիտէ կու տայ թէ «քրիստոնեայ մանուկներու ժողովումը», որուն ակնարկութիւն կ'ըլլայ հոն, եթէ Ֆաթիհէն օրով կատարուած մանկահաւաքի մը չի վերաբերիր՝ «կրօնափոխ հայ մանուկներու կամ ընտանացրգնելու» մասին պէտք է ըլլայ: Այդ պարագային, բան պիտի ըլլայ, նոր հերքում մը կ'ըլլայ այս բոլոր անոնց կարծիքին՝ որոնք կը պնդեն թէ Ֆաթիհ Պոլիսը հայերով լեցուց յատկապէս մեծամասնութիւնը հակակշռելու նպատակով, որովհետեւ իսլամութեան մէջ ներմուծուած հայեր այդ դերը պիտի չկարենային կատարել: Տարբեր խնդիր այդ օրերուն մանկահաւաք մը ինքնին անհաւանական է, քանի որ, այդ պարագային, վեց տարի յետոյ անոնց ծնողքները Պոլիս չէին գտնուեր: «Հետեւաբար, փոխադրուածները արհեստաւոր կամ վաճառական երիտասարդներ էին» (2):

* * *

Պահ մը ենթադրուեցաւ թէ Թուրքիոյ նոր մայրաքաղաքը չէնցընելու համար հայեր բերուած են նաեւ Աքքերմանէն:

Աքքերմանը ամէնէն հին ոստաններէն մէկն էր Արեւելեան Եւրոպայի հայութեան եւ Ժ.Դ· դարուն արդէն հայ համայնք պոյութիւն ունեցած է հոն: Ժե· դարուն ծագիկալ կեդրոն էր ան, ու հոն է որ Նիկոդոս եպիսկոպոս ընդօրինակած է 1460ին մագաղաթեայ ճաշոց մը եաչի հայ եկեղեցիին համար (3): Նոյն այդ դարուն հոծ

(1) Լ· Խաչիկեան, «Ժե· դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Մասն Բ·, Երեւան, 1958, էջ 216:

(2) Հայկ Պէրպէրեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1962, էջ 408:

(3) Տես մեր «Tara Voevodului Stefan», Bucuresti, 1941, էջ 21–25:

թիւով էին հայերը այնտեղ, եւ Աքքերման ինքը մինակը աւելի չատ հայ բնակչութիւն ունէր քան Եաչը, Սուչաւան, Սիլիթը, Ռոմանը, Վասլուին, յետագային եւ Բոթոշանը միասին (1):

Արդ, ըստ ենթադրութեան, Աքքերմանէն հայեր պէտք է բերուած ըլլան Պոլիս Ֆաթիհէն իսկ կողմէ:

Այս ենթադրութիւնը հիմ ունէր բիւզանդացի ժամանակագիր Գէորգիս Սֆրանձիսի այն յիշատակութիւնը թէ Մեհմէտ Բ., կ. Պոլսոյ առումէն քիչ յետոյ Ասպրօ-Կաստրոնէն (Աքքերման) ժողովուրդ բերած է իր նոր մայրաքաղաքը եւ բնակեցուցած հոն (2): Անհաւանական չէր հետեւաբար որ անոնց մէջ հայեր եւս ըլլային:

Սուլթանական ֆերմանը զոր գերման արեւելագէտ Ֆրանց Պապինգեր յայնաբերեց Սամաքիոյ հայ եկեղեցիին արխիւներուն մէջ եւ որ պահ մը վերագրուեցաւ նոյնինքն Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմէտի, որոշապէս կ'ըսէր թէ Սուլու Մանաստիրի հայոց առաջնորդ Գրիգորը 1458ին բողոքած է Սուլթանին թէ իրենց պատկանող անեւակներուն (օտա) եւ վայրերուն (եէր) վրայ Աքքերմանէն եկող խումբեր (թայիֆէ) կը փորձեն գալ հաստատուելու (3):

Յետագային սակայն, ինչպէս դեռ պիտի անդրադառնանք, ըլլայ գերման արեւելագէտը ինքը, ըլլայ ուրիշ մասնագէտներ սխալ ընթերցումի մը վերագրեցին ինչպէս Ֆերմանին թուականը նոյնպէս եւ պայն չնորհող սուլթանին թուղրան, ապացուցանելով որ ան արուած էր Սուլթան Սելիմի կողմէ: Այս պարագան սակայն չէր ժխտեր ոչ Աքքերմանցիներու գալը Պոլիս Ժե· դարու վերջերուն, ոչ ալ անոնց կատարած առնգութիւնները Սուլու Մանաստիրի հայ եկեղեցւոյ սեփական հողերուն վրայ:

Եթէ նոյնիսկ կասկածի տակ ձգենք պահ մը Ֆաթիհէն կողմէ Աքքերմանէն Պոլիս հայեր բերուած ըլլալու պարագան, առայդ կը մնայ այնուամենայնիւ թէ Աքքերմանէն հայեր Պոլիս եկած են այն տարիներուն երբ թրքական արշաւանքները կ'ուղղուէին Մոլտովա:

Ֆաթիհ Սուլթանը որ 1462ին առաջին արշաւանք մը կատարած էր Վալաքիոյ վրայ՝ ծունկի բերելու համար Վլադ-Ցկիփէը, 1475ին իր յարձակումները ուղղեց Մոլտովայի իշխանին՝ Շթեֆան-չէմարկի վրայ որ մասնոզիչ սկսած էր դառնալ իրեն, ճիշդ նոյն տարին երբ կէսիք Ահմէտ փաշան ալ կը ղրկէր Խրիմը նուաճելու:

Բայց մինչ Ահմէտ փաշա կը յաջողէր Խրիմի մէջ պրաւել Կաֆան, ինչպէս եւ աւելի յետոյ Մանգուփը, ասդին, Մոլտովայի մէջ, թրքական նաւերը չէին յաջողեր ընկճել Քիլիան եւ Աքքերմանը, իսկ

(1) N. Iorga, «O Paralela Istorika», Bucuresti, 1914, p. 64.

(2) Գէորգիս Սֆրանցիս, «Քրոնիկոն», Պոն, 1838, էջ 308:

(3) Charisteria Orientalia, 1956, Praha, p. 33.

Սուլթանը անկարող կ'ըլլար ցամաքէն յառաջանալու եւ կը ստիպուէր եւս դառնալ տառապելով յօգտակէ:

Ինչ որ չյաջողեցաւ ըլլուի հանել Ցաթիխ, իրականացուց Պայազիտ Բ., գրաւելով Պիլիան եւ Աքքերմանը: Յաջողութեամբ պսակեց ան արշաւանքը որուն անձամբ ձեռնարկեց 1484ին: Ութը օրուան պաշարումէ մը յետոյ Յունիս 14ին ինկաւ Բիլիան. իսկ Աքքերմանը դիմացաւ միայն երկու օր:

Թուրքերը Պոլիս բնակչութիւն բերին այդ երկու քաղաքներէն ալ:

Դարանագրի իր ժամանակագրութեան մէջ կ'ըսէ թէ Սուլթան Պայազիտ 1484ին արշաւեց Բիլիայի վրայ ու զայն գրաւեց, յետոյ յարձակեցաւ Աքքերմանի վրայ ու սիրացաւ եւ անոր, ապա տեղւոյն հայերը ինչպէս եւ յոյներէն եւ ուրիշ ազգեր, իրենց կիներուն եւ զաւակներուն հետ աքսորեց ու բերաւ Պոլիս (1):

Աքքերմանէն նոր նկոյնները եւս պէտք է փորձած ըլլան Սուլթ Մահմէթը հաստատուելէ, եւ երկար ջանքերէ յետոյ կրցած են ի վերջոյ հաստիլ իրենց նպատակին: Այդպէս «Հիճրէթի 913 (1507) թուականին, Ցաթիխի յաջորդին Սուլթան Պայազիտ–ի Վէզիրի օրով, Ազդէրմանցի Պօղոս քահանայի մը ջանքերուն շնորհիւ կ'արտօնուին արքունական ֆէրմանով բնակելու Սուլթմանասթրըի մէջ» (2):

Դար մը յետոյ աքքերմանցիք դեռ կային Սուլթ Մահմասթրըի մէջ: Սիմէոն Լեհացի, ժէ. դարուն սկիզբը, խօսելով Կաֆայի եւ Աքքերմանի հայերուն վրայ իրրեւ Անիէն սերած, կ'ըսէ թէ անոնցմէ «դեռ կան ի Սուլթմանասար եւ հայնակ գրուցեն» (3):

Աքքերմանի հայոց սոյն բանագրքին մասին Թանկրէդին տեղեկութիւն գրձեալ մեզ Դարանագրին կու տայ, յիշելու առիթ 1634ին տեղի ունեցած վէճ մը Պոլսոյ մէջ ինչ ինչ հայ երեւելիներու եւ պանդուխտ հոգեւորականներու միջեւ: Վէճը յանգած է գառնբան, ուր ներկայ եղած է Դարանագրին եւ ինքը: Դատաւարութեան պահուն թուրք դատաւորը կ'ըսէ հայ երեւելիներուն թէ կեսվուրնե'ր, դուք սերտնդը չէ՞ք միթէ անոնց գոլս Սուլթան Մեհմէտ աքսոր բերաւ հոս Աքքերմանէն, եւ եկեղեցին գոր այսօր ունիք յոյներէն չառա՞ւ եւ տուաւ ձեզ, ինչո՞ւ ուրեմն նեղութիւն կու տաք այս խեղճերուն (4):

---

(1) Դարանագրի, «Ժամանակագրութիւն», էջ 12:

(2) Գ. Ապահեան, «Շողակաթ», 1953, էջ 258:

(3) Սիմէոն Լեհացի, «Ուղեգրութիւն», էջ 346:

(4) Դարանագրի, անդ, էջ 125:

* * *

Ժամանակագրական կարգով՝ Գարամանէն է որ հայեր կը բերուին Պոլիս:

1344ին կաֆա ընդօրինակուած Ատեառանի մը յետագային դրուած մէկ յիշատակարանը կ'ըսէ.

«Ի դառն եւ անբաւի ժամանակիս... Քրիստոնեայք տարաչխարհիկ եղեալ սուրկուն... Սուլթան Մուհամմէտն ի յԱստամպօլ ոչ թէ յԱնկուրիոյ միայն, այլ յամենայնէ աշխարհէ որ ընդ իւր իշխանութեամբն է եւ յանապատ ի բերել ի ներսէ... բայց յողորմութենէ յԱստուծոյ ա՞յն ինչ է որ սիրով ընդունեցաւ փառիչահն զհայոց ազգս եւ ամենայն քաղաքացոց եկեղեցեացս չնորհեաց չէն եւ փարթամ եւ մեծ» (1):

Արդ, այդ չբջաններուն Գարամանիան ալ կար:

Իրականին մէջ Գարամանիայէն բռնագրքեր քանիցս տեղի ունեցած են: Թուրք աղբիւրները առաջին բռնագրքի մը կը յիշեն 1466ին: Այս տարին է որ Գարամանիոյ Փիր Ահմէտ պէյին ցոյց տուած ընդդիմութեանց պատճառով՝ Ցաթիխ ինք անձամբ արշաւանքի ձեռնարկեց: Փիր Ահմէտ Լարէնտէ փախաւ, բայց անտեղ եւս պարտութիւն կրելով մեծ վնգիր Մահմուտ փաշայի զօրքերուն կողմէ՝ խոյս տուաւ հանկէ ալ: Օսմանցիները, տէր դառնալէ յետոյ այսպէս Գոնիայի եւ Լարէնտէի, բնակչութեան գարաման երեւելիներէն չատերը, եւ այդ քաղաքներէն արհեստաւորներ գրկեցին Պոլիս (2):

Հ. Գաբրիէլ Այվազովսքի կը պատմէ ինքն ալ թէ ինչպէս Ցաթիխ Սուլթան Մեհմէտ երբ Գարամանի Իպրահիմ իշխանին մահուընէն յետոյ ծագած յաջորդութեան վէճը կարգադրելու պատրուակով մտաւ Գարամանի աշխարհը եւ գրաւեց Իկոնիոնը, իր Մահմուտ փաշա վէզիրը եւս գրկեց Լարանդա (Գարաման) քաղաքին վրայ 1466ին, եւ քաղաքին նուաճումէն յետոյ հրաման ըրաւ Մահմուտ փաշայի «զամենայն արուեստաւորս Իկոնիոնի եւ Լարենտայ խաղացուցանել ի Կոստանդնուպոլիս» (3):

Գրիգոր Դարանագրի՝ իրմէ առաջ պատահած պատմական դէպքերու քաղի մը մէջ դար կը դեռեւէ իր ժամանակագրութեան սկիզբը՝ կը գրէ.

«Թվին ՋԺէ (1468) այս Սուլթան Մուհամմատս զնաց բաղում

---

(1) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1926, էջ 238:

(2) Սաատէտտին, «Թաճ–իւթ–Թեվարիխ», Բ., էջ 512:

(3) Հ. Գաբրիէլ Այվազովսքի, «Պատմութիւն Օսմանեան», Ա., էջ 205:

զօրօք ի Ղարամանն եւ զերկիրն Կաւռ եւ զմարզն սուրկուն երեք ի Քաստամպօլ» (1):

Համմէր արձանագրելով Ֆաթիհի ջանքերը իր նոր մայրաքաղաքը չէնցնելու գաւառներէն բերուած գաղթականներով՝ կ'ըսէ իր կարգին.

«Շատ փոքր մասը այս գաղթականներուն, ինչպէս Գարամանէն բերուածներուն, խլամ էին: Մնացեալը բոլորն ալ քրիստոնեայ, գանազան գաւառանքէ, որոնք իրենց պաշտամունքը կատարելու արտօնութիւն ստացան» (2):

Թուրք պղրիւրներու համաձայն մեծ վեզիր Մահմուտ փաշա չկրցաւ վայելել իր յաղթութեան պտուղը: Բայց Մեհմէտ փաշա, որ ոտքն էր Մահմուտին՝ գայն ամբաստանեց սուլթանին մօտ թէ Գանիայի եւ Լարէնտէի բնակիչներէն չքաւորները միայն աքսոր ղրկած է Պոլիս, իսկ հարուստներէն կաշառք առնելով պահած է իրենց տեղը: Սուլթանը, սրամտած, Մահմուտ փաշայի վրանը փլցուցած է պլխուն, ինչպէս սովորութիւն էր, պաշտօնանկ ըրած է զայն, եւ տեղը բայց Մեհմէտը անուանած: Այս վերջինը սուլթանը Գարամանի երեւելիները բնաջնջելու ղրկեց 1468ին, բայց ան այնպիսի ծայրայեղութեանց եւ նախճիրներու ձեռնարկեց որ ժողովուրդը զայրացուց պետութեան դէմ: Իսկաք փաշա, որ յաջորդեր էր անոր 1470ին, Գարամանցիներու վրայ ղրկուեցաւ: Ան գրաւելէ յետոյ բազմաթիւ բերդեր, Աքսերայի բնակիչներէն մաս մը Պոլիս փոխադրեց, ուր անոնք բնակութիւն հաստատեցին՝ իրենց անունը տալով իրենց բնակած թաղին (3):

1471ին նոր արշաւանքով մը ղրկուեցաւ Գարամանցիներուն դէմ, այս անգամ կէտիկ Ահմէտ փաշայի հրամանին տակ: Ալայիէն, Սէլէֆքէն, Մօքանը Օսմանցիներուն ձեռքը անցան: Կէտիկ Ահմէտ փաշա, սահպուեցաւ սակայն ի վերջոյ Գանիա քաշուիլ, որովհետեւ Գարամանիոյ Փիր Ահմէտ պէյը, որ Աքքոյունլուներու վհատեցուն Ուզուն Հասանի մօտ ապաստանած էր՝ սաստիկ ուժերով յարձակման անցած էր Օսմանցիներու դէմ:

Ինչպէս յայտնի է Աքքոյունլուներու վհատեցիր Ուզուն Հասան, Քարապօյունլուները ենթարկելէ յետոյ իրեն, փորձեց դէպի Արեւմուտք եւս ընդարձակուիլ եւ 1471ին դէպի Փոքր-Ասիա ղրկեց Եուսուֆը, որ Եւդոկիան խլեց Օսմանցիներու ձեռքէն, Գանիայի եւ Ասանայի գաւառները արշաւեց, բայց ի վերջոյ պարտուեցաւ Օսմանցիներէն եւ զերի բռնուեցաւ: Ֆաթիհ այդքանով ալ չգոհացաւ

(1) Դարանադցի, «Ժամանակագրութիւն», էջ 10:
(2) Hammer, «Histoire de l'Empire Ottoman», III, p. 212.
(3) Ուզունչարշըլը, «Օսմանլը Թարիխի», Բ., էջ 89–92:

եւ 1473ին ինքն անձամբ նոր արշաւանք մը կազմակերպեց Ուզուն Հասանի դէմ, գրաւեց անոր կարգ մը գաւառները եւ զայն փախուստի մատնեց: Այդ յաղթութիւններով, կ'ըսէ Օրմանեան, աւելի եւս ընդարձակուեցաւ օսմանեան տիրապետութիւնը հայ ազգին վրայ, եւ աւելի բազմացան մայրաքաղաքի հայերը (1):

Գարամանօղլուներու դէմ վերջին արշաւանք մը կը յիշուի 1473–1474ին, երբ Կէտիկ Ահմէտ փաշա, Գարամանիան ամբողջապէս գրաւել չկրցաւ, իրեն հետ մխրճուն Պոլիս փոխադրեց մեծ թիւով այրեր, կիներ եւ մանուկներ, որոնք, յետոյ, մասամբ Սերպիա եւ մասամբ Պոսնիա եւ Ալպանիա փոխադրուեցան, ինչպէս կը յիշեն Donatto da Lezze, Babinger, Catarino Zeno (2).

Հայ աղբիւրները 1479ին եւս բանտարկեալ մը կը յիշեն: Ամիրզովթիի համբաւաւոր Սազմոսին յիշատակարանը կ'ըսէ այդ մասին.

«Յարժամ գնաց մեծ խոնդքար Սուլթան Մուհամատն ի վերայ Ուզուն Հասանայ եւ կռուեցաւ գնա արար փախստական, բուն գերծեալ գնաց ի Թավրէժ, եւ սա դարձաւ եմուտ ի Խախթեան գաւառ ի քաղաքն Բարերթ կոչեցեալ՝ այրեաց եւ աւերեաց եւ զերի երեք Ըստմտոլ սազմոսարան մի լաւ եւ ընտիր տպրնակ, հանդիպեցաւ Ամիրթօվլաթի քժչիչքս եւ ապատեաց զսուրբ Գիրքն զայն ի գերութենէ. այս եղեւ ի թվ. ՉԻԲ (1473) ամին: Դարձեալ ի թուականիս Հայոց ՉԻՀ (1479) աւուրկուն խոնդքարն արար գՂարամանին աչխարհին գնայցպես, եւ գիս անպիտան հոգս գմարթիրոս, հետ բերին ի Կոստանդնուպօլիս, առ ոտս սուրբ վարդապետին մերոյ տէր Մաթէոսի Սերաստացւոյ, եւ Աբրահամ վարդապետի Տրապիզոնեցւոյ, որ եւ բազում ալ խոնդքարն բերել էր վասն պատրիարգութեան համար եւ սոքա ոչ առին յանձն լաւ համարելով զմխայնակեցութիւն, քան թէ փառք առնուլ ի մարդկանէ» (3):

Ալպօյաճեան ակնարկելով Ամիրտովլաթի Սազմոսին գրիչ Մարտիրոս Աբեղայի վկայութեան թէ Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմէտ Բ. 1479ին «Ղարամանին աչխարհին գնայ ապա սուրկուն արար», կ'ըսէ թէ «Ղարամանի աչխարհ» բանալով Գարաման քաղաքը պէտք չէ հասկընալ, այլ ամբողջ երկիրը, կեսարիան ալ մէջը՝ որովհետեւ այդ երկրին Գարամանի տիրապետութեան տակ էր նաեւ կեսարիան:

«Գանիա եւ Գարաման չատ մեծ թուով հայեր չեն բնակած. հետեւաբար 2–3 անգամ անոնք պարպուելէն յետոյ սաստիկ թիւ հա-

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ., էջ 2184:
(2) Հայկ Պէրպէրեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1962, էջ 410:
(3) Տօքթ. Վ. Թորգոմեան, «Յիշատակարան Ամիրտովլաթ-այ Սազմոսին», «Հանդէս Ամսօրեայ», 1895 Օգոստոս, էջ 247:

յիր կարելի չէր պահալ հոն 1479ին, փոխադրելու համար Կ. Պոլիս։ Ուստի պէտք է ընդարձակ խմռատով առնել Մարտիրոս Արեզայի «Ղարամանի աշխարհ» բացատրութիւնը եւ անոր մէջ ներթագրել չատ լրատամբ նաեւ Կեսարիան, եւ վստահութեամբ ըսել թէ «Ղարամանի աշխարհէն Պոլիս փոխադրուած հայոց մեծամասնութիւնը Կեսարիայէն եւ Արփէսոի սահրոտը տեղատուրուած հայերէն պէտք է ըլլան, վասնզի Ղարամանի սիրապետութեան չրջանակին մէջ առաւելապէս եւ ամէնէն մեծ թուով հայեր պարունակող չրջանակը այդ կողմերն էին» (1)։

Ալպոյաճեան Ղարամանէն տարուած հայերուն մեծ մասամբ կեսարացիները ըլլալուն փաստ կը նկատէ բացառիկ ձեռներէցութիւնը որով անոնք կրցան, ի հեճուկս բազմաթիւ դժուարութիւններու եւ թշնամանքին ու արհամարհանքին զոր կը կրէին տեղացի յոյներէն, «առանց յուսահատելու, ամէնէն տարբեր գործերու իսկ յանձնառու ըլլալով եւ ահռելապետութեամբ, իրենց համար քիչ քիչ դիրք տեղծել» (2)։

Հայկ Պէրպէրեան (3) կ'տարակէ տակայն Ալպոյաճեանի, եւ անոր ենթադրութիւնները կը վերագրէ ծագումով կեսարացի ըլլալուն... Մարտիրոս Արեզայ, կը գրէ Պէրպէրեան, բսած չէ թէ տեղահանուած հայերը տուարաթիւ էին. «ցհայ ազգս» բառերը պարզապէս կը նշանակեն «հայերը» եւ ոչ թէ «ամբողջ նահանգի մը բոլոր հայերը առանց բացառութեան կամ մեծամասնութեամբ»։ Ղարամանիոյ մէջ գրաւուած քաղաքներու կարգին Կեսարիա բնաւ չէ յիշուած։ Մարտիրոս Արեզայի օրով կատարուած տեղահանութիւնը Ղարամանիոյ վերջնական կցումէն հաք կատարուած ըլլալ կը թուի եւ այդ թուականին իսկ Կեսարիոյ կցումը Օսմանեան Կայսրութեան տակ պօրէն ծանօթ չէ (4)։

Ամասիացին բերուած հայերու մասին ալ հարեւանցի յիշատակութիւն մը ունինք։

1480 թուականին ընդօրինակուած ձեռագրի մը մէջ («Ժամանակագրութիւն Միխայէլի Ասորւոյ եւ Սամուէլի Անեցւոյ», Մատենադարան Երեւանի, ձեռագիր թիւ 343) յիշատակարանը կ'ըսէ արդարեւ.

«Արդ, գրեցաւ պատմագիրքս այս ի թուականութեանս Հայոց ՋԻԹ (1480) ի քաղաքիս ի Բիւզանդիայ որ այժմ կոչի Կոստան(դ)ի-

(1) Արշակ Ալպոյաճեան, «Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ», Ա., էջ 585։

(2) «Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ», Ա., էջ 586։

(3) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1962, էջ 413։

(4) Besim Darkat, «Kayseri», s. 490 a.

նուպաւլիս, ձեռամբ մեզապարտ եւ անարհեստ գրչի Ներսէս սուտանուն քահանայի, ի թագաւորութեան սուլտան Մահմատին, ի նեղ եւ ի նուրբ ժամանակիս, զոր բազում մրրիկ հարուցանէր ի վերա քրիստոնէից եւ իւր ազգին, ի տեղէ ի տեղ փոխելով եւ հարկապահանջութեամբ եւ այլ վշտուք։

«Արդ, յերես անկեալ ազաչեմ զձեզ, որք կարդայք կամ աւրինակէք յիշեցէք ի մաքրափայլ ազաւթս ձեր զթափուրս յամենայն բարեաց. իսկ եթէ սղալ, կամ խոչորապիր կամ անախորժ մտաց ձերոց գոցի ի սմա՝ անմեղադիր լերուք, զի ի մէջ դառնութեան գրեցի զսա, զի բռնութեամբ եւ ակամայ ի յԱմասիու զմեզ բերին ի Կոստանդնուպաւլիս. եւ ես լալով եւ բազում հառաչանաւք գրեցի զսա. այլ եւ մեր կար այս է» (1)։

Հայկ Պէրպէրեան (2) ըսելէ յետոյ թէ Ամասիացին կատարուած այս բռնագաղթը հաւանականաբար 1480էն դէթ մէկ կամ երկու տարի առաջ եղած է, մէջ կը բերէ Տօնալտօ տա Լեցցոյի վկայութիւնը որուն համաձայն Ֆաթիհի որդին Պայազիտ, որ Ամասիոյ կուսակալն էր մինչեւ հօրը մահը (1481), մերժած էր իր բարեկամներէն հայ վաճառականի մը եւ անոր ընտանիքին Պոլիս առաքումը, զոր հայրը պահանջած էր մասնաւոր պատուիրակի մը միջոցաւ, եւ այս մերժումը պատճառ եղած էր հօրը հետ իր յարաբերութեանց ձգտումին (3)։

Տրապիզոնէն եւս բռնագաղթ մը կը մատնանշէ Հայկ Պէրպէրեան (4)։ Տրապիզոն գրաւուեցաւ 1461 Օգոստոս 15ին։ Պոլիս գրկուեցան, բայց կայսրէն, անոր ընտանիքէն եւ աւագանիէն, քաղաքին նշանաւոր ընտանիքները։ Առանց հետեւեցաւ ժողովուրդին մէկ մասը, որուն բնակութեան վայր յատկացուեցաւ Ոսկեղջիւրին վրայ Ցեներ, ուր կը գտնուէր Ցանայ պատրիարքարանը։ Առանք, ըստ Անճօլէլլոյի, Տրապիզոնցիներ կը կոչուէին։ Տուրսուն պէյ եւս կը գրէ թէ Ֆաթիհ Տրապիզոնի գերիներուն մէկ մասն ալ Իսթանպուլ գըրկեց (5)։ Արդ, այդ չրջանին, հայեր ալ կային Տրապիզոնի մէջ։ 1487ին այնտեղ կատարուած մարդահամարի մը համաձայն 226 տուն

(1) Ներսէս եպ. Պօղարեան, «Մայր ցուցակ», Գ., էջ 250–251։

(2) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1962, էջ 410։

(3) Տօնալտօ տա Լեցցօ, էջ 164–165։ Տես նաեւ Հայկ Պէրպէրեան, «Պայեզիտի հայ բարեկամը», «Հանդէս Հայ Մշակոյթի», Իսթանպուլ, 1952, թիւ 11–12, էջ 22։

(4) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1962, էջ 409։

(5) Dursum, s. 192.

մահմետական, 734 տուն յոյն, 129 տուն հայ, 33 տուն ճենովայի կային (1):

Տրապիզոնի այն բանագրքին յիշատակութիւնը կը պահենք Կաֆայի գրաւումէն (1475) ետք Պոլիս բերուած ձեռագիր հայ աւետարանի մը մէջ (Երեւան, Մատենադարան, թ· 7831), զոր նոյն այդ տարին գնած էր Աւետիք, «այժմ աուրկուն ի չքսամպալս ի յԱյթոթոսիայի մահալան, ի գուռն սրբոյն Սարգսի գաւառաարին» (2):

* * *

Հայերու ուրիշ կարեւոր թիւ մը Պոլիս համախմբեց Մահմէտ երբ 1475ին գրաւեց Կրիմը ու հայկական գանգուած մը եւս բանի գաղթեցուց Պոլիս, — բանագրքի որ յաճախ նիւթ կազմած է հայ բանասիրութեան շահագրգռութեան, նախ անոր համար որ ամէնէն առաջը նկատուած է ան Պոլիս բերուած հայ գանգուածներէն եւ յետոյ որովհետեւ կարեւոր դեր վերագրուած է անոր՝ Պոլսոյ հայ գաղութի նոր դիմագծութեան ու Պոլսոյ հայ բարբառին կազմութեան մէջ, առանց յիշելու դեռ տեղը զոր ան գրաւած է գաւառական վիճերուն մէջ:

Մահմէտ սկիզբէն իսկ աչքերը յառեր էր Կրիմին: Անոր գրաւումով ոչ միայն Սեւ ծովու միւս ափը ուղ պիտի կոխէր իր կայսրութիւնը, այլեւ դերի ու աւար պիտի լեցուէր իր մայրաքաղաքը: Քանի տարի հազիւ անցած էր Պոլսոյ գրաւումէն ի վեր, եւ արդէն իր ձեռքն ինկած էին այնքան ընդարձակ հողեր Փոքր–Ասիոյ մէջ թէ եւրոպական ափի վրայ: Կրիմինն էր հիմա կարգը օսմանեան գահուն աւար դառնալու, — ծրագիր որ ազէտալի պիտի բլլար տեղւոյն հայութեան, մանրերի վերածելով «Ոսկեայն Հայաստան»ը՝ որ Կաֆան էր եղեր եւ հայ գանգուած մը բանի բերելով հռնկէ աւլիմաններու մայրաքաղաքը:

«Մեհմէտ Բ·ի թափանցող միտքը, կը գրէ Համմէր, վազուց է հասկցած էր բոլոր այն առաւելութիւնները զոր օսմանեան առեւտուրը կրնար քաղել Կաֆայի տէր դառնալով· Ջանիէ կը դիտէր որ Կրիմը կը պակսի իր կայսրութեան, եւ պատրաստակի մը կը սպասէր միացնելու համար զայն անոր՝ եթէ ոչ իրրեւ նահանգ մը գոնէ իրրեւ հարկառու պետութիւն: Առիթը ներկայացաւ չուտով: Սքուէչաֆիքօն, ապրող ճենովացի, խոստացած բլլալով թէ Կաֆայի գրեթէ պիտի բանայ իրեն, Մեհմէտ ամպարտեց մեծ–վեզիրը զրկելու:

(1) Halil Inalcik, «Mehmed II», s. 519.

(2) Լ· Խաչիկեան, «Ժե· դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Բ·, էջ 389:

... Ամմէտ փաշա 1475 Յունիս 1ին խարխոս նետեց Կաֆայի պարիսպներուն առջեւ, 40 հազար մարդ ցամաք հանեց եւ սկսաւ պաշարման մարակոցներ դնահդել: Քաղաքը երեք օր միայն դիմացաւ· չորրորդ օրը անձնատուր եղաւ: Քառասուն հազար հոգի գերի զրկուեցան Պոլիս, եւ հազար հինգ հարիւր ճենովացի երիտասարդ տղոցմէ նեմտուժուհցան եհնիչէրիներու շարքերը» (1):

Կաֆան (Թէոդոսիա կամ Քէֆէ) մէկն էր Կրիմի այն քաղաքներէն ուր հայերը ամէնէն աւելի հոծ էին թիւով եւ ուր մեծագոյն ծաղկեալ գաղութ մը ունէին ճենովական շրջանին: Համբաւուած էր իրենց առեւտուրը աշխարհի զանազան մասերուն հետ, եւ ձրի չէր հետեւաբար «Ոսկեայն Հայաստան» տիտղոսը որ տրուած է իրենց գաղութին (2):

«Կաֆայի գրաւման ութերորդ օրը, կը պատմէ Համմէրը, Ահմէտ փաշա մեծ հացկերոյթ մը տուաւ Կաֆայի հայ երեւելիներուն, որոնք, Սքուէչաֆիքօյի հետ համախորհուրդ, քաղաքը իրեն յանձնած էին: Ճաշկերոյթը վերջանալուն՝ մեծ–վեզիրը ճամբեց իր հիւրերը· սրահին դուռը կը բացուէր նեղ սանդուխի մը վրայ ուրկէ միակ անձ մը կրնար անցնիլ: Սանդուխին վերջին աստիճանին վրայ կը սպասէր դահիճը, որ եկողին գլուխը թռցուց: Ինչպէս միայն Սքուէչաֆիքօյին՝ որպէսզի սպանուի Պոլսոյ մէջ» (3):

Հայ պղիսրնեերը աւելի մանրամասն կը պատմեն այս զարհուրելի սպանդը:

Կաֆա գրաւած եւ յետոյ Նոր Նախիջեւան տարուած հին Յայսմաւուրքի մը մէջ, Ս· Սարգսի վկայաբանութենէն անմիջապէս յետոյ «Պատմութիւն Անցեալ Քէֆէի» խորագրով հատուած մը կայ, որ կը խօսի 1475ի եղերական դէպքերուն մասին ալ: Ըսելէ յետոյ թէ Թուրքերը 300 նաւերով եկան պաշարել Կաֆան, կը շարունակէ·

«Յայնժամ ընդդիմացան իշխանքն եւ ազնուականքն մեր եւ ոչ կարեն գրերդն: Ապա Թուրքքն ուխտ եդեալ ընդ հայոց չմեզանչել եթէ հնազանդեսցեն, այլ ազատութիւն տալ: Տեսեալ իշխանաց մերոց եւ ազնուականաց զթութիւն իշխանին ջինիւիցց եւ զօրացն նոցին, մանաւանդ թէ իշխանն փախուստ կաս, անճար մնացեալ ի սովու, առին զերդումն եւ զքաղաքն կարեն Թուրքաց· զայս եղեւ Ջիզ (1475) թուին:

«Իսկ Թուրքքն զկնի սուղ ինչ ժամանակաց սակեցին երդմանց եւ պայմանին իւրեանց՝ հանապազ հարկապրէին իշխանաց մերոց եւ

(1) Hammer, «Histoire de l'Empire Ottoman», III, p. 196.

(2) Տես մեր «Armenia Maritima», Bucuresti, 1914.

(3) Hammer, «Histoire de l'Empire Ottoman», III, p. 197.

ազնուականաց՝ զառնալ ի կրօնս մահմետական. զի զերծուա նուաճել զինացեալ զոհիկս: Բազում կէսիկ Աշմէտ զափխան փաշային բանաստարէզը եւ բազմիցս ի ճաշ եւ ի ընթրիս հրաւիրեալ զպատասխանս խնդրէը զառնալ ի հաւատոց. եւ իշխանքն մեր պատասխանեն՝ թէ եթէ բանաւիճեամբ եւ կամ սրով կոտորես զմեզ, մեք յօժար եմք փոխել զկենցաղս զայս ընդ յաւիտենականի, քան թէ զքրիստոնէական կրօնն ընդ մահմետականի, զի մեք չեմք վաճառող կամ փոխող հաւատս ընդ հաւատոյ. այլ սէր ընդ բարեկամի, եւ բարեկամ ընդ սիրոյ: Եւ յետ բազում հարցմանց եւ պատասխանաւուիճանց, կրկին կեզծեալ բարեկամացան. բազմիցս իրրեւ զկէր ցուցանէր իշխանաց եւ ազնուականաց մերոց, եւ ասէր այսուհետեւ ոչ է պատեհ ձեզ զսուր ընդ մէջ կապել առ իս զալ ի ճաշ, կամ ընթրիս. այլ առանց սրոյ, եւ այլ բազում բանիւ:

«Յաւուր միում հաւատացեալ իշխանաց մերոց՝ բանիցն փաշային եւ մանաւանդ անճար մնացեալ՝ ըստ հրամանի նորին զինացին առանց սրոյ ի ճաշ առ փաշայն. զի էր բնակութիւն նորա խիկէյ զաբաւսին ի վերայ չորրորդ առաիկուի պալատին. յետ ճաշելոյ նոցին ի յիջանելն ի ձիս ձիս առաիճանան պալատին՝ զահիճքն ըստ հրամանի փաշային՝ մի մի կոտորեալ արկին ի ծով: Այսպէս իշխանքն մեր եւ ազնիւք կատարեցան ի Քրիստոս. ապա հրամայեաց թուրքաց եւ թաթարաց կոտորել զամենայն ազգս Հայոց, որք ի նմին աւուր բազմամարդ քաղաքն Ջէօտօսխա սակաւարնակ արարին. զի զծներս եւ զտղայս, զարս եւ զկանայս սրոյ ճարակ եղուն եւ զարիւնս նոցա յերկիր հեղեալ իրրեւ զմսակս զեղոց ընթանայր ի փողոցան. անթիւ ազջիկք եւ մանկունք եւ մատաղ տղայք զերեալ առաքեցին ի Պոլիս առ սուլթանն. զոմն սարին ի Կապարաթ եւ ի Սուրխաթ: Այսպէս բազում իշխանաց եւ ազնուականաց եւ հասարակ ժողովրդոց մեր՝ յամանս առ Աստուած կատարեցան եւ յամանս զերի վարեցան վանս հաւատոյն եւ վանս անուան Յիսուսի Քրիստոսի» (1):

Եւբակս տաղաւոց որ ականատես է եղած Կաֆայի պրաւման Թուրքերու կողմէ 1475ին եւ որ զայն նկարագրած է «Ողբ մայրաքաղքին Կաֆայու» խորագրով քերթուածի մը մէջ, կը գրէ ինքն ալ.

Անթանայ ժողովեցին
զերկու եղբարքն ի մէկ տեղին
Զնոր պըսակած հարսն ու փեսան
Լալով տուին ի նավ դրին

(1) Հ. Միւնաս Բժշկեան, «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան...», էջ 339–340:

Հայրքն ու մայրքն չատ լացին
եւ պլխարաց ի հետ գնացին (1):

Եւ վերջապէս 1475ին ընդօրինակուած Աւետարանի մը մէջ (Մատենադարան, ձեռագիր թիւ 7831, էջ 295 ա եւ բ) յիշատակարանը կ'ըսէ.

«Ի թվականիս Հայոց ՋԻԴ (1475) Յունիս ամսոյ Զ (6) Իմաստկցայիքն ասին զկաֆային եւ գրեցաւ Սուրբ Աւետարանս եւ բերաւ ի Լատամպաւլ. եւ ես՝ Աւետիքս գնեցի եւ եդի սրբոյն Սարգսի տաճարն, ի յիշատակի վերացման Քաշին կիրակին:

«Զվերջին ատացաւզ Սուրբ Աւետարանիս ի յայլազգեացն որ պերեալ ի Կաֆայէն եւ բերին ի Լատամպաւլս: Եւ ես Աւետիքս որ եմ Տրապիզոնցի եւ եմ այժմ սարկաւն ի Լատամպաւլս ի Յայթմէնսալայի մահալան, ի գուան սրբոյն Սարգսի գաւթավարին» (2):

Արդ, Սրբիէն Պոլիս բերուած այս հայ գազութը ամէնէն ասուարն էր Թիւով, թէեւ այդ Թիւը ճշդելու առնն մեր բանասէրները չափազանցութեան կ'ենթան իրենց ենթադրութեանց մէջ: Հրաչեայ Աճառեան, օրինակ, հիմնուելով Համամէրի տեղեկութեան վրայ, կը գրէ որ եթէ կէսը հայ ընդունինք անոր ասուած Թիւին (40·000), «Պոլսի հայ պաղթականութեան պատմութիւնը բոլորովին կը փոխուի· 20·000ը այնպիսի խոշոր մի Թիւ է, որի առաջ նահմանում են Փոքր–Ասիայի հազարները: Այսպիսով Պոլսահայ բարբառը կապկս գառնում է Սրիմի բարբառը, եւ դրա համար է որ այնքան խոշոր նմանութիւն ունի Նոր–Նախիջեւանի բարբառի հետ» (3):

Հայկ Պէրպէրեան կ'ըսէ Թէ նոյնիսկ «հայկական ծանօթ ազբիւրները Աճառեանի այս ենթադրութիւնը հաստատելու բնոյթը ունենալ չատ հետու են» (4):

Պէրպէրեան իրր ապացոյց կը յիշէ Հ. Մինաս Բժշկեանի ազբիւր ծառայող յայտարարութիւնը, որուն հեղինակը «կը Թուի ժամանակակից եղած եւ կամ ժամանակակիցներէ ըրուած պատմութիւնէ մը օգտուած ըլլալ» եւ որ «ոչ միայն քանի մը հազար հայու տարագրութեան խօսքը չէ ըրած, այլ չատ յատակօրէն ալ չէ ըսած Թէ տարկց անձերը տարագրուած են», յիշելով միայն «մատաղատի աղջիկներու

(1) Յ. Փիւրտեան, «Ողբ մայրաքաղաքին Կաֆայու», «Բազմավէպ», 1957, Մարտ–Ապրիլ, էջ 83:

(2) Լեւոն Խաչիկեան, «Ժե. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Մասն Բ., Երեւան, 1958, էջ 389:

(3) Հ. Աճառեան, «Բնիւրիւն Պոլսահայ բարբառի», 1941: էջ 24:

(4) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1962, էջ 412:

եւ մանչերու դերութիւնը»: Պէրպէրեան նոյնպէս պիտի կու տայ թէ «Ողբ մայրաքաղաքին Կաֆայու» վերնագրով տպուին հեղինակը՝ Ներսէս եւս, որ «պէպերան ականատես կամ, ամէն պարագայի մէջ, ժամանակակից կ'երեւայ», պատմելով հանդերձ բոլոր լատիններուն տարագրութիւնը, մանուկներու եւ երիտասարդներու հետաքրքրութիւնը, բոլոր կրօնափոխութիւններն ու հարստահարութիւնները, չի յիշեր հայոց զանգուածային տարագրութիւնը: Եւ վերջապէս Պէրպէրեան նշանակալից կը գտնէ այն պարագան, որ, «17րդ դարու տպագրած Մարտիրոս Ղրիմեցի, անտարակոյս օգտուելով հանդերձ հնագոյն աղբիւրներէ, շատ աւելի չափաւոր լեզուով մը կը պատմէ քաղաքին աւերումը, օմանցիներուն հարստահարութիւնները, եւայլն, եւ, ինչ որ բոլորովին նորութիւն է, կ'ըսէ·

Իսկ մեծայինք մնացեալք ի նմն պատմեն
Տուեալ հարկս կայսեր կացին անսասան (1):

Պէրպէրեանի եզրակացութիւնն այն կ'ըլլայ թէ հայ տղիւրները առաւելապէս հայ մանչերու ե աղջիկներու եւ մաս մըն ալ չափահասներու տեղափոխութիւնը կը յիշատակեն, «սակայն ասոնց թիւը շատ հեռու է 20 կամ նոյնիսկ 10 հազարէ, նոյնիսկ եթէ դեռահասներուն հետ բազմաթիւ չափահասներ ալ գտնուած ըլլան» (2):

Պէրպէրեանի վերապահութիւնը կը թուի հիմ գտնել նաեւ Մրմի պրաւումէն քիչ յետոյ, այն է 1478ին կատարուած Պոլսոյ բնակչութեան մարդահամարով, որուն պիտի անդրադառնանք եւ ուր նոյնպէս շատ համեատ են Մրմէն բերուածներու մասին արուած թիւերը:

Այս բոլորով հանդերձ Մրմը իր հիմնական ազդեցութիւնն ունեցած է Պոլսոյ հայ գաղութին կազմութեան մէջ, ինչպէս պիտի տեսնենք:

Կաֆայի պրաւումէն յետոյ վեց ամիս չանցած՝ Թուրքերը ձեռք անցուցին Մանգուպն ալ· բայց չի պիտցուիր թէ այստեղէն եւս հայերը փոխադրուա՞ծ են Պոլիս:

* * *

Հայ-կաթոլիկ բանասէրները՝ յիշելու առթիւ Մրմէն հոծ թիւով հայերու բանագաղթը 1475ին դէպի Պոլիս, կ'արծարծեն հերթական վէճ մը: Ի՛նչ դաւանանքի կը պատկանէին նորեկ հայերը:

Թէ ի՛նչ դաւանանքի էին Պոլիս գտնուող կամ հետզհետէ Պոլիս գեանգուող այդ առաջին հայերը, այդ հարցը շատ աւելի դրաղեցու-

(1) Ա· Ա· Մարտիրոսեան, «Մարտիրոս Ղրիմեցի», Երեւան, 1958, էջ 150:

(2) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1962, էջ 413:

ցած է մեր բանասէրներէն ամանք, քան հայ գաղութի ծագման խընդիրը ընդհանուր առմամբ:

Հ· Գրիգորիս Գալէմքեարեան, օրինակ, որ այնքան պրպտումներ ըրած է հայ գաղութին անցեալը լուսաբանելու համար, շատ աւելի ճիզ թափած է, ինչպէս տեսանք, ապացուցանելու համար թէ առաւելապէս կաթոլիկներ էին Պոլսոյ առաջին առաջ արդէն հոն գտնուող հայերը՝ ինչպէս եւ անոնք որ Մրմէն բերուեցան Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմէտ Բ·ի կողմէ, թէ Պոլսոյ առաջին հայ եկեղեցիները հայ կաթոլիկներու կը պատկանէին, թէ անոնց կը պատկանէին նաեւ առաջին հայ գերեզմանատունները Պոլսոյ մէջ (1):

Գալէմքեարեանի այդ յօդուածաշարքը պատճառ եղաւ այն առիթն որ Գրիգոր Մարգարեան (2) եւ Աբրահամ Ալպոյաճեան (3) իրենց կարգին արծարծեն մէջտեղ դրուած այդ հարցը՝ հերքելու համար Գալէմքեարեանի հետեւտնութիւնները:

Գալէմքեարեան կը գրէ·

«Քէֆէէն եկող հայերուն կաթոլիկէ ըլլալուն վկայ է նաեւ այն պարագան՝ որ երբ 1475ին Սուլթան Մուհամմէտ Քէֆէէն նոր հայ գաղութ մ'ալ բերաւ՝ զանոնք տեղաւորեց Խիրիսթ Գափուի կողմը Քէֆէցի Լատիններու Ս· Նիկողայոս եկեղեցին, որուն մէջ Դոմինիկեան լատին կրօնաւորներու հետ իրենց եկեղեցական պաշտամունքը կը կատարէին: Դոմինիկեան հայրերն անշուշտ ոչ-կաթոլիկներու հետ չէին կրնար եկեղեցական յարաբերութիւն ունեցած ըլլալ: Սակայն հետզհետէ Թուրքերն Գալաթիոյ շուրջն ու մէջը բազմացան, տէրութիւնն սկսաւ կառավարութիւնը ձեռքն առնուլ, հայ նոր պատրիարքութիւն հաստատուեցաւ 1461ին եւ բովանդակ Հայ ազգին վրայ իշխանութիւն տրուեցաւ անոր, որով կաթոլիկ հայերու առանձնայատկութիւնքն, անջատեալ վիճակն անհետացաւ, եւ մին հայերու հետ կազմեցին մէկ հաստատութիւն, առանց կրօնական ձուլման» (4):

Օրմանեան կ'ընդունի թէ Մրմի մէջ կաթոլիկութեան յարող հայեր անշուշտ որ կային, բայց չի կարծեր որ անոնք միեւնոյն ետանդի կաթոլիկներ եղած ըլլան·

(1) Տես իր յօդուածաշարքը «Կ· Պոլսոյ Պէյօղլուի հայոց գերեզմանատունը եւ կաթոլիկ հայերու տապանագիրներ», «Հանդէս Ամսօրեայ», 1911, էջ 79–90, 144–149, 449–497:

(2) «Ժամանակ» ,Կ· Պոլիս, 1911, թիւ 753, 57, 61, 63, 65:

(3) «Բիւզանդիոն», Կ· Պոլիս, 1911, թիւ 4401, 02, 03, 04, 08, 09, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 20, 21, 24, 25:

(4) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1911, էջ 81:

«Կաֆայի անունը գօրաւոր վտառ մըն է Հռոմէականներու ձեռքը, բոլոր անկէ կեզրնները Հռոմէադաւան ենթադրելու, եւ անոմ իրենց դաւանակիցներուն թիւը աւելցնելու. սակայն Կաֆայի հայաբնակութիւնը, Ընդհանր մասէն զատ հայադաւան մեծ մաս մըն ալ ունէր, եւ քաղաքին մէջ երկու հայ եպիսկոպոսներ եղած եւ մէջերնին վէճեր մղուած ըլլալուն յիշատակութիւնը բաւական է ցրելու անոնց ենթադրութիւնը: Զենք կարծեր որ կարենան ըսել թէ Ֆաթիհ բնաբոյի մխայն Հռոմէադաւանները բերած էր իւր մայրաքաղաքը, մանաւանդ որ անոր համակրութիւնը վտառկուած էր իրեն բարեկամ հայադաւաններուն եւ ոչ թէ թշնամի Գենուացւոց բարեկամ Հռոմէադաւաններուն» (1):

Օրմանեան անհնթեթ կը դանէ նոյնպէս ենթադրել որ Պոլսոյ հայերը կաթոլիկ էին ի սկզբան, յարելով սակայն թէ անոնց մէջ «Հռոմէադաւան մաս մըն ալ դանուած ըլլալը կրնայ ընդունուիլ»:

* * *

Ամփոփելով Ֆաթիհի առեն կատարուած բռնագաղթերուն մասին գանազան աղբիւրներու յիշատակութիւնները, Պէրպէրեան կը գրէ թէ «Ֆաթիհի օրով Իսթանպուլի հայերուն վերաբերեալ տեղեկութիւնները ապահովաբար ամբողջ իրականութիւնը չեն ներկայացներ: Հայկական աղբիւրները կը վկայեն Անկիւրիայէն, Պրուսայէն, Ամասիայէն, Տրապիզոնէն եւ Գարամանիայէն հայկական բնակ տեղափոխութեանց մասին: Ֆաթիհի պատմագիրը Քրիթովուլոս առանց բնակավայրի յիշատակութեան հայերու փոխադրութիւնը կը յիշէ, իսկ Էվլիա Թօլաթի եւ Սերաստիոյ հայերուն տեղահանութիւնը» (2): Պէրպէրեան թիւրիմացութեան կը վերագրէ Թօրպմանեանի կարծիքը թէ Կիլիկիայէն եւ Բաբերդէն ալ հայեր փոխադրուած են (3): «Կիլիկիա», կ'ըսէ Պէրպէրեան, կը թուի գործածուած ըլլալ Գարամանիայի տեղ, որովհետեւ Ֆաթիհ չէ որ Կիլիկիան գրաւած է, այլ Եաւուզ Սուլթան Սելիմ (1512–1520): Թօրպմեան Բաբերդէն փոխադրութեանց ազրիւրը ցոյց տուած է Մարաիրոս արեզակի յիշատակարանը, ուր Բաբերդէն հայկական տեղահանութեան խօսք չկայ, որքան ալ տեղահանութիւն մը հաւանական ըլլայ»:

Ցիշենք անցողակի թէ Թուրքերու կողմէ Կաֆայի գրաւման նախօրեակին՝ 1456ին եւ 1458ին Կաֆայի մէջ ընդօրինակուած ձեռագրերու յիշատակարաններ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս մը կը յիշէ

(1) «Ազգապատում», Բ., էջ 2185:
(2) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1962, էջ 419:
(3) «Ստամպոլայ Պատմութիւն», Ա., էջ 210:

ազնուել իրրեւ հայոց առաջնորդ, «ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորի Ամենայն Հայոց» (1):

... Դժրախտ բան է երբ մարդ իր ամէն մէկ քայլին դէմ յանդիման կու գայ վէճերու որոնց մէջ դաւանական կիրքը միշտ խառնուած է, եւ սոսկալի անձանապրել եւ այդ վէճերը...

Պոլսոյ անցեալը, աւա՛ղ, նման շատ վէճեր դեռ պիտի հանէ մեր դէմը...

6.

«ԱԼՔԸ ՁԷՄԱԱՔ» ԵՒ «ՕԽՏԸ ՕՏԱԼԱՐ»

Այսպէս կազմուեցաւ Պոլսոյ հայ կորիզը, ու այսպէս սկսան Հայերը հետզհետէ համախմբուիլ եկեղեցիներու չուրջ, կամ աւելի ճիշդ՝ իրենց համախմբուած վայրերուն մէջ աղօթատեղիներ սկսան ճարել իրենց, եւ որովհետեւ արտօնուած չէին իրենց սեփական եկեղեցիները կառուցանելու՝ օտար եկեղեցիներ ապահովել, թուրք իշխանութեանց իսկ յօժարութեամբ:

Օրմանեան կ'ըսէ թէ Պոլսոյ առաւմէն եօթը-ութը տարի յետոյ հետզհետէ բերուած կամ եկած գաղթականութիւնները հայարնակութեան լուռ բազմութիւն մը կազմած էին, եւ Ֆաթիհ գանոնք հետզհետէ կը գետեղէր քաղաքին պարիսպներուն ներքեւը կարեւոր դուռներուն մօտերը, թէ՛ Մարմարայի ծովեզերքին, թէ՛ ցամաքակողմի կիծին եւ թէ՛ Ոսկեղջիւրի եզերքներուն ուղղութեամբ, որոնք ռազմավարութեան եւ ապահովութեան տեսակէտէն մեծ կարեւորութիւն ունէին, եւ ուր յարմար չէր նկատուեր պահել յոյն տարրը (2):

Ըստ Հրանդ Ասատուրի՝ Ֆաթիհի հրամանով Գարամանէն բերուած հայերուն իրր բնակավայր Սամաթիան յատկացուեցաւ, ուր անոնք բնակեցան Ղասպրիա մենաստանին առջեւ գտնուող անտառի մը մէջ, վրաններու տակ, եւ յետոյ է որ եկեղեցւոյ չուրջը քիչ քիչ տուներ չինեցին (3): Անոնք ի սկզբան ապրած են այնպիսի վատթար

(1) Լ. Խաչիկեան, «Ժե. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանները», Մասն Բ., էջ 77 եւ 111 (Մատենադարան ձեռ. թիւ 7831 եւ թիւ 7760):
(2) «Ազգապատում», Բ., էջ 2154:
(3) Հ. Ասատուր, «Ընդարձակ Օրացոյց», 1901, էջ 81–82:

պամաններու մէջ, որ քիչ յետոյ ժանտախտի մեծ համաճարակի մը պատ պատճառ են անոնցմէ շատեր (1)։

Ղալաթիացին ու Սամաթիացին կ՚ըսուի՝ ուր հայեր կորիւղ կապ–մած էին եկեղեցիներու շուրջ, պատճառն է որ հայեր համախմբուելու իր ծոցը՝ Խաչատուր–քաղաքի Ս. Նիկողոս եկեղեցւոյ շրջակաները, ինչպէս պիտի տեսնենք երբեմն խօսինք հայ ազօթատեղիներու մասին։

Ֆաթիհի շրջանին Պոլսոյ մէջ գտնուած հայ թաղերը ճշդելու տեսակէտ մեզ օդնութեան կը հասնին Ֆաթիհի կողմէ չինել տրուած մզկիթներուն վաքըֆնամէները։ Ֆաթիհի կողմէ մզկիթի վերածուած Այա–Սոֆիայի վաքֆիյէն չէ հասած մեզի։ Փոխարէնն՝ Պոլսոյ պիւ–նաստուններուն մէջ երեւան հանուեցան Էյուբ–Սուլթան եւ Ֆաթիհ մզկիթներուն վաքֆիյէները։ Այս վերջին մզկիթին վաքֆիյէները, գրս հրատարակեցին Թահսին Էօզ 1935ին եւ Օսման Էրզին 1945ին, կը յիշեն վեց հայ թաղեր.

1. Էրմէնի Բազմէնօ Մահալլէսի
2. Էրմէնի Էթմէքճի Անդրէա Մահալլէսի
3. Էրմէնի Հաճիգէք Մահալլէսի
4. Էրմէնի Շադիրէյ Մահալլէսի
5. Էրմէնի Ֆէնարէյ Մահալլէսի
6. Էրմէնիեան Մահալլէսի

Արձանագրելով թաղերու այս անունները՝ որոնցմէ ամենք խո–կապէս անվերծանելի կը մնան՝ Գրիգոր Ապաճեան հետեւեալ դիտո–ղութիւնները կը կոչ.

«Այստեղ յիշուած անունները նորութիւններ են մեզի համար եւ այդ պատճառաւ կարելի չեղաւ առայժմ ճշդել այդ անուններուն պատմութեան հետ ունեցած ազերքը, թէ այդ հայերը — որոնցմէ մին խալամական անուն կը կրէ — ուրկէ՞ եւ ի՞նչ առիթով եկան Ի–թանպուլ եւ ի՞նչ պատճառներ պայմաններ անոնց անունները–րով մկրտելու քաղաքին մէջ հայոց յատկացուած առաջին թաղերը։ Ֆաթիհի վաղիւյէի օրինականերուն մէջ միայն ասոնք են որ կը յիշ–ուին իրրեւ հայոց թաղեր, բայց մենք կ՚ենթադրենք թէ կային նաեւ այսօրինակ ուրիշ թաղեր ալ, որոնք ազերս չունենալով Ֆաթիհի կը–տակած կալուածներուն հետ, չեն յիշուած վաղիւյէին մէջ։ Նոյնպէս ուշադրաւ պարագայ մըն է, այդ թաղերէն միայն «Էրմէնիեան Մա–հալլէսի» (Հայոց Թաղ) անունը կրելը, մինչ միւսները կը կրեն հայ անհատներու անուններ։ Դժբախտաբար կարելի չեղաւ որոշել անոնց քաղաքին որ մասերուն մէջ գտնուիլը» (2)։

(1) Գ. Հնաւէր, «Բազմավէպ», 1928, էջ 210։
(2) «Շողակաթ», 1954, էջ 70։

Աւելցնենք մենք ալ մեր կարգին թէ պէտք չէ դարմանալ իս–լամական անուններ գտնելով հայոց մէջ։ Արեմի հայերը յաճախ կրած են նման անուններ, ինչպէս որ չարունակած են կրել Արեմէն գալով Գալիցիա եւ Մոլտովա հաստատուած հայ գերդաստաններէն շատե–րը։ Մեր պրպտումներու ընթացքին, Մոլտովայի, մինչեւ անգամ Թրանսիլվանիոյ մէջ, յաճախ հանդիպած ենք ոչ միայն թաթարական ծագում ունեցող ազգանուններու (Ասլան, Զօմաք, Զօլաք, Թօսուն, Էմիւֆ, Ռոնդիքար, Խուդավերդի, Ալթըն, Ազգէյ, Հուլուգէյ, Ու–լուգէյ, Եօղգէյ, Խիլգէյ, Խօզգէյ, Մութլուգէյ, Ֆաթիոյ, եւայլն), այլ եւ ըլլայ արաբական ըլլայ կանացի մկրտութեան անուններ ալ՝ ո–րոնք նոյնպէս թաթարական են (Ամիրա, Թամուր, Ռօչխաբար, Դաւ–լաթ, Մելիք, Մուրատ, Սինան, Ազիզ, Ազաջան, խաթուն, Ռանում, Եաղութ, Զմրութ, Թուֆան, Սրմա, եւայլն)։ Եւ ինչ որ աւելի բնո–րոշ է, Շահբազէյ անունը, որուն կ՚ակնարկէ հաւանարար յօդուածա–պիրը, անուն է ծանօթ հայ գերդաստանի մը որ նոյնպէս Արեմէն կը սերի եւ հասած է մինչեւ մեր օրերուն։ Ֆաթիհի վաղիւյէին մէջ յիշուած «Էրմէնի Շահ պէյ Մահալլէսի»ն կրնայ այդպէս կոչուած ըլլալ 1475ին Արեմէն բերուած հայու մը անունով։ Կրնայ նաեւ ան Պոլիս եկած ըլլալ աւելի կանուխ, եւ ըլլալ այն հայ երեւելին որուն նուիրուելու համար էր որ Ամիրատովլաթ Ամասիացին յօրինեց իր «Ուսումն Բժշկութեան» անուն երկը 1459ին, «ի վայելուն պարոն Շահիպէկին, որդւոյն պարոն Վարդին»։

Ճարտարապետ Ալի Սամի Էրդէն Ժ.Ե. եւ Ժ.Զ. դարերու յա–տուկ Ֆաթիհի վաքֆիյէներուն մէջ Ղալաթիոյ կողմը յիշատակուած կը գտնէ կարգ մը թաղեր՝ առանց կարենալ ճշդելու անոնց ներկայ վայրը։ Այդ թաղերուն մէջ են

Էրմէնի Էմմէճի Անդրէա Մահալլէսի
Էրմէնի Պաղմինուր Մահալլէսի
Էրմէնիեան Մահալլէսի (1)։

Արդ սոյն երեք թաղերը կ՚երեւան Ֆաթիհի Մզկիթին վաքըֆ–ներուն մէջ եւս, — «Պաղմինուր»ը «Պաղմինօ» ձեւով, — ինչ որ ցոյց կու տայ թէ յիշեալ մզկիթին կապուած վաքըֆներուն մէջ Ղալաթիոյ երեք հայ թաղերն ալ կային։

Ժամանակի ընթացքին հայերը ցրուեցան Պոլսոյ գանազան թա–ղերուն մէջ, բայց Էչմանուէթեանց աչքին սկզբնական Այբ–Ենմասաբն (մեր հասարակութիւն) էր հայութեան կորիզը, ու անոնք է որ հայ համայնքը կը ներկայացնէին պաշտօնապէս։ Այդ մեց–հասարակու–թեանց պլաւարներն էին գրս պետութիւնը կը ճանչնար իրրեւ հա–

(1) Mimar Ali Saîm Ulgen, «Fatih Devrinde Istanbul» (1453-1481), Ankara, 1939, p. 41.

յոց պլուխ, եւ անոնց հաճութեամբն էր որ կ՚ընտրուէր նոր պատրիարքը: Այնպէս որ Ալթը-ճէմաաթ բառը նուիրապետուած մնաց Պոլսոյ հայ համայնքը յատկանշելու համար եւ գայն զօրծածուած կը տեսնենք անցեալ դարու սուլթանական ֆէրմաններուն մէջ իսկ:

Գաթիճէն երկու դար յետոյ Էվլիա Չէլէպին ակնարկելով Պոլիսը բնակչութեամբ օժտելու համար նոյն սուլթանին թափած ջանքերուն՝ կը թուէ Բումելիի եւ Անատոլուի այն քաղաքները ուրկէ բնակչութիւն բերուեցաւ Պոլիս եւ թագերը ուր գետեղուեցան անոնք: Էվլիան չատ ալ վստահելի աղբիւր մը չէ, երբ մանաւանդ կը խօսի երկու դար առաջուան վրայ: Այսուհանդերձ չհեկնանութենէ դուրկ չէ յիշել թէ Եւդոկիացին ու Սերաստացին եկած հայերը կը գետեղէ Սուլու Մանասթրըի մէջ, իսկ առանց ապստութիւն յիշելու Պրուսացիները կը գետեղէ Էյուբ, Քարամանցիները՝ Պէօյլիք Քարաման, Բօնիացիները՝ Քիւչիւք Քարաման թաղերուն մէջ եւայլն (1):

* * *

Ալթը-ճէմաաթի կազմին ժամանակի ընթացքին նուիրապետական պիտի ստանար նաեւ ուրիշ բան մը, Օխտը օտալարը, միշտ յատկանշելու համար թագերը ուր գետեղուած էին հայերը Պոլսոյ մէջ: Օտալարնները նոյն ինքն խումբն էին բնակարաններուն ուր կ՚ապրէին հայերը տուեալ թաղին մէջ, եւ հոմն էին ի սկզբան: Ու թէեւ անոնց թիւը չատցաւ յետագային բայց բառը, Օխտը-օտալարը մնաց ժողովրդական գործածութեան մէջ:

Ինճիճեան հետեւեալ կերպով մեզ կը պատկերացնէ «Օխտը օտալար»ը, ինչպէս անոնք գետ գոյութիւն ունէին տակէ երկու դար առաջ.

«Յաւժամ Գաթիհ Սուլթան Մէհմմէտ Հան պատանդոլ, կատկածելով պապատամբելոց Յունաց, ի Պրուսայէ կամ լատ այլոց ի գանդան կողմանց՝ հած բնակեցոյց գՀայս ի վեց գանդան տեղիս քաղքին, որք եւ անուանեցան Վեց Ժողովուրդ, ած. Ալթը ճէմաաթ, եւ մինչեւ ցայժմ յաւրքունի հրովարտակի պատրիարգին՝ ապ Հայոց յայնչափ խումբս բաժանեալ համարի, եւ Վեց Ժողովուրդ անուամբ միշտ յիշատակի:

«Այժմ այն խումբք Հայոց նուազեալ են յոյժ, եւ սակաւ բնակութիւնք աղքատաց միայն մնացեալ կան ի նոսա որք Օտալար անուամբ կոչին, եւ են սոքա.

1. Գուրա Կիւմրիւճ Օտալարի ի մաքսանոցի մերձ յԻսրէնճ Գափուսուին.

2. Մալդա Օտալարի ի Մալդա Զարշուին մերձ ի Սուլթան Մէհէմմէտ.

---

(1) Էվլիա Չելէպի, «Սէյահաթնամէ», Ա., էջ 128:

3. Զարշէնպիի Օտալարի մերձ ի Ֆէթհիէ ճամխին.

4. Թէֆեէ Օտալարի ի տեղւոջ որ կոչի Քիւչիւք Մուստաֆա փաշա, ի ներքին կողմն Այա Գափուսիին.

5. Քէօմիւրճի Օտալարի ի Գավուզ պազարին ի փողոցի դարբնոց որ է մօտ ի Վէզիր Խանն եւ ի Օսմանիէն:

6. Ի ներքս կոյս Ախոռ Գափուին:

7. Ոմանք յաւելուն եւ զեօթներորդն որ ի Դոփխանէն, յանցանել ընդ Եէնակէն ի ճանապարհին որ ելանէ ի Տէօրթ Եօլ ազդի Պէյօղլուին:

Այժմ ամենայն Օտալարք են ի մէջ բնակութեանց տաճկաց որ է ցոյց ի վազուց անտի բնակելոյ նոյն Հայոց յայն տեղիս. այլ այժմ փոխանակ ասցին՝ Վեց Ժողովրդեամբ խմանն զժողովուրդս ի թիւմէ 6 եկեղեցեաց Հայոց յորոց 3 են ի քաղաքին, եւ 3 յարուարձանեայս» (1):

Ինչպէս ըսինք՝ հայ օտալարներուն թիւը աճեցաւ հետզհետէ: Ալպոյաճեան կ՚ըսէ թէ Ղալաթիոյ եւ Բերայի մէջ 1500–1800 չրջանին հայերը բնակած են 12 օտալարներու մէջ որոնցմէ մէկուն անունը Սարգիս է: Միւս 11ին անուններն էին Զէվրէճի, Տավուս, Երանոս, Մեստճի, Բասարմաճի, Բէչկիրճի, Թէք-խուլուլու, Տիպէճ, Քէվրան, Չամամա, Կիւրճիւ: Կարելի՞ է ենթադրել արդեօք, կ՚ըսէ Ալպոյաճեան, թէ «Սարգիս օտալարը» կապ մը ունի անհետ կորսուած (Ղալաթիոյ) Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն հետ (2):

Խօսելով հայոց օտալարներուն մասին ուրիշ հայ բանասէր մը կը գրէ.

«Պատմութենէն գիտենք թէ յետ գրաւման բերուած գաղթականները գետեղուեցան Յոյներէ պարպուած չէնքերու կամ պետական եւ անհատական ձեռնարկներով չինուած օտալարներու մէջ: Թէեւ չատոնց կորսուած են այդ օտալարներուն հետքերը եւ ճշդիւ չենք գիտեր թէ քանի՞ տեսակ չինուածներ էին անոնք, սակայն ատ մասին գոյութիւն ունեցող աւանդութենէն գատելով կրնանք ըսել թէ խեղճուկրակ խրճիթներու չարքեր էին անոնք, չինուած սուղ ժամանակի մէջ, ժողովուրդը բացօդեայ չձգելու դիտաւորութեամբ եւ նման՝ այսօրուան դիւղերատիպ տուներուն» (3):

---

(1) Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի», Ե., վենետիկ, 1804, էջ 115–116:

(2) Արշակ Ալպոյաճեան, «Պալաթու թաղի կազմութիւնը», «Երեքդարեան պատմութիւն Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ», Կ. Պոլիս, 1931, էջ 161–162:

(3) Գրիգոր Ապաճեան, «Շողակաթ», 1954, էջ 71:

Գրիգոր Ազաճեան թուրք ապրիւրներէ քաղելով Երեւանի մօտ ուրիշ օտալարներ եւս կը յիշէ Պոլսոյ պանապան թաղերուն մէջ, բնդունելով հանդերձ որ «անոնցմէ ամանց մէջ խալամներ, հրեաներ, յոյներ, սերպեր, ալպանացիներ կը բնակէին» եւ որ «այդ օտալարներուն մէկ մասը չինուած է յետ դրաւման, իսկ միւսներն ալ հետզհետէ հաստատուած՝ երբոր նոր նոր գաղթականական ալիքներ եկած են հաստատուելու Իսթանպուլ» (1):

Այսուհանդերձ իր յիշած այդ օտալարներուն մէջ կը հանդիպինք Երմէնիի օտալարի մը Թօփկափուի հայոց եկեղեցւոյ քով, եւ ուրիշի մը Էյուբի կողմը Խալամբէյ թաղին մէջ: Մնացեալներէն ամանց մէջ ալ հայեր կրնան բնակած ըլլալ՝ նկատի ունենալով անոնց հարեւանութիւնը հայ եկեղեցիներու:

Կարելի չէ ճշդել հայկական օտալարներուն ճշդութիւնը, որովհետեւ արդարեւ հայկական թաղեր միշտ չմնացին անոնք: Օտալարներէն շատեր ցրուեցան տարբեր թաղեր, ու երբեմնի հայ օտալարներուն մէջ հետզհետէ թուրքեր եկան բնակիլ:

Բայց օտալար կոչումը մնաց. պայն իրենց հետ տարին հայերը երբ տեղափոխուեցան ուրիշ թաղեր. բառը սկսաւ յատկանշել այլեւս Պոլսոյ բնիկ հայը համախումբ բնակած իր թաղերուն մէջ:

«Օտալարցի՛»:

Այս բառը կ'ապրէր եւ մեր օրերուն: Կոչական մըն էր ան՝ որով կ'որակէին զեհլիկ դասը:

Մեր օրերուն «օտալարցի» էին, օրինակ, Բերայի Ծայրամասի ժողովրդական թաղերու հայերը, Տօլապտէրէյցին, Եէնիչէհիրցին ու Պըրնաւուլացին, կամ անոնք որ վազեմի Պոլսոյ ժողովրդական ինչ ինչ թաղերը կը բնակէին դեռ՝ ինչպէս Սալմաթօմրուքցին ու Խարխափուցին:

Կ'ենթադրուի թէ նոյնիսկ Պոլսոյ առումին առեն հայեր պատկանած են Ղալաթիայէն աւելի վեր, Բերայի մէջ եւս, սակայն պատմական ոչ մէկ փաստ կարելի է դանել այս մասին: Միայն սա յայտնի է որ 16րդ դարուն, երբ եւրոպացիներ իրենց բնակութիւնը Ղալաթիայէն կը փոխադրէին Բերա, եւ հոն կը հիմնէին եկեղեցիներ եւ դեսպանատուները, հայերն ալ՝ դեսպանատան մէջ ծառայող խոհարար, դռնապան, սպասաւոր, եւայլն, բնակութիւն կը հաստատէին Բերայի մէջ: Այդ ժամանակէն յետոյ հետզհետէ կը շատնար թիւը հայերուն՝ բազկացած ընդհանրապէս պաշտօնեաներէ, որոնք կը զործէին երբ Ջրկիր, պահապան, դռնապան, մշակ, դարբին, բեռնակիր եւ կը բնակէին դլխաւորաբար օտալար կոչուած անկիներու եւ խաներու մէջ, կալաթա Սէրայէն սկսեալ մինչեւ Պըրնաւուլայի կողմերը: «Այսօր Պալըքբազարի այն փողոցը՝ որ կը բացուի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ դէմ, եւ կը վերջանայ անգլիական դեսպանատան դրան առջեւ, կը կոչուի Տուտու Օտալար, որ անշուշտ նոյն ժամանակներէն մնացած անուն մըն է: Իսկ Պըրնաւուլա Տիվրիկի Խուռնավիլլաներ» (1):

«Պոլսոյ Հայեվար»ը առաւելապէս կ'ապրէր այս նոր օտալարներուն մէջ եւ Պոլսոյ տեղական բարբառը պնդելու համար մարդ ուխտած է հետեւիլ անոնց խօսակցական լեզուէն մնացած հետքերուն:

* * *

Թուական տուեալներ չունինք Հայոց համրանքին մասին Ցաթիւի օրով: Հարեւանցի յիշուած է միայն որ կաֆայէն բերուած գաղթականները, որոնց մէջ զլալի էր հայոց թիւը, տասնեակ հազարներու կը հասնէին:

Թուրք նորապսդն հեղինակներէն Օսման Էրզին իր մէկ յօդուածին մէջ (2) չափազանցուած կը նկատէ կաֆայէն բերուած գաղթականներուն թիւը, այն առարկութեամբ թէ, եթէ ոչ անկարելի՝ շատ դժուար կը այն առենուան փոխադրական միջոցներով փոխադրել այդքան ժողովուրդ եւ պարենաւորել ու տեղաւորել զանոնք: Ըստ իրեն՝ կաֆայէն փոխադրուած գաղթականներն ալ — որոնք գոնէ հարիւր անդամ քիչ էին, կ'ըսէ, յոյց տրուած թիւէն — ո՛չ խալամ թուրքեր, ո՛չ հրեաներ եւ ոչ ալ քրիստոնեաներ էին, այլ հրէազատան «պարապի թուրքեր», որոնք կեղրոնական Ասիայէն Խրիմ գաղթած էին նախապէս եւ վարժ էին վաճառականական գործառնութեանց:

Ջ'ընդունիր նաեւ Գարամանէն բերուած գաղթականներուն հաստատիլը եւ Փրօֆ. Եորկան վկայութեան կոչելով կ'ուզէ ապացուցանել թէ անոնք Օրթոտոքս կամ Հայ Եկեղեցւոյ զաւանանքը ընդունած թուրքեր էին: Ան կը յենու վաւերագրի մը մէջ գտնուած պարբերութեան մը վրայ, որուն մէջ իբր թէ Գարամանէն բերուած գաղթականներուն դիմացը նշանակուած է եղեր «Գարամանլը չէքլինակ էրմէնի» («Գարամանցիի ձեւով Հայ»):

Օսման Էրզին իր յիշեալ յօդուածին մէջ կը ներկայացնէ Պոլսոյ եւ Ղալաթիոյ չէնքերուն մէկ ցուցակը, քաղելով Թօփկափուի պալատան թանգարանին թիւ 9524 վաւերագրէն ուր ցոյց տրուած է արդիւնքը 862 (1478) թուականին, այսինքն գրաւումէն քառորդ դար յետոյ Պոլսոյ կատարին կողմէ կատարուած մարդահամարի մը: Օսկան Պոլսոյ հայերուն թիւը կը հաշուէ 16 հազարի չափ, որ կը համապատասխանէ ընդհանուր բնակչութեան 10 տոկոսին:

(1) Գէորգ Արքեպ. Արսլանեան, «Հայ Կին», 1932 Յունուար 1:

(2) «Բէսիմլի թարիհ մէճմուասը», 1958, թիւ 41, էջ 2352–2364:

ման էրկին հիմ ունենալով յիշեալ վաւերագրին մէջ ցոյց տրուած թիւերը զանազան համայնքներու պատկանող չհնքերուն մասին, եւ դուրս հանելով քաղաքին մէջ գտնուող 3920 խանութները՝ 16326 տուն կը համբէ Պոլսոյ եւ Գալաթիոյ մէջ, եւ իրաքանչիւր տան մէջ հինգ հոգի նկատի ունենալով 85,620 հոգի կը հաշուէ Պոլսոյ ընդհանուր բնակչութեան թիւը, որմէ 51·430ը Թուրք, 18·515ը յոյն, 8235ը հրեայ, 1660ը Ֆրանկ-լատին, 155ը գնչու, եւ 2170ը միայն հայ՝ առանձին հաշուած ըլլալով 1920 Գարամանկիները եւ 1335 Կաֆացիները: Այս 2170 հայերէն 1860ը գտած է բուն Պոլսոյ կողմը՝ իրենց 372 բնակարաններով, եւ 62 տուն Գալաթիոյ մէջ 310 բնակիչով:

Օսման էրկին իր յիշած վաւերագրէն առնելով կը պարբառակ հետեւեալ ցուցակը, ուրկէ դուրս ձգուած են խանութները որոնք 3920 են թիւով.

Խաթանպուլի կողմը	Տուն	Բնակիչ
Թուրք-խալամ	8,951	48,755
Նասրանի-յոյն	3,151	15,755
Հրեայ	1,647	8,235
Հայ	372	1,860
Գարամանկի	384	1,926
Կաֆացի	267	1,335
Գնչու	31	155
	14,803	78,015

Գալաթիոյ կողմը	Տուն	Բնակիչ
Թուրք-խալամ	535	2,675
Նասրանի-յոյն	592	2,960
Ֆրանկ-լատին	334	1,660
Հայ	62	310
	1,523	7,605

Օսման էրկինի հաշուով կ'ունենանք յետագայ պատկերը Գալաթիոյ եւ Խաթանպուլի թիւերը միասին դնելով.—

	Տուն	Բնակիչ
Թուրք-խալամ	9,486	51,430
Նասրանի-յոյն	3,743	18,715
Հրեայ	1,647	8,235
Հայ	434	2,170
Գարամանկի	384	1,920
Կաֆացի	267	1,335
Գնչու	31	155
Ֆրանկ-լատին	384	1,660
	16,326	85,620

Ակնարկելով 1478ի այդ կալուածահամարէն Օսման էրկինի քաշած թիւերուն՝ Ասլանեան հետեւեալ դիտողութիւնները կ'ընէ.

«Վերոգրեալ ցուցակը արդիւնքն է կալուածահամարի մը, ուր միայն տեղ կրնան ունենալ սեփականատէր ընտանիքները եւ այս հաշուէն դուրս են անշուշտ վարձքով բնակողները, որոնք ամէն տեղ, ամէն առեն կրկնապատիկ, քառապատիկ աւելի կ'ըլլան սեփականատէրէն: Ուրեմն կրնանք ըսել թէ Պայ Օսման էրկինի գտած վանութիւնը հիմ չի կրնար ըլլալ Խաթանպուլի այն առեներուն բնակչութիւնը հաշուելու գործին համար»:

Կաֆացիներու եւ Գարամանկիներու թիւն ալ բարձրելով հայոց թիւին վրայ, հայ յօդուածագիրը 1023 տուն հայ կալուածատէր կը գտնէ Պոլսոյ կողմը իրենց ընտանիքին մէջ 5115 չունչով, իսկ Գալաթիոյ մէջ 62 հայ տուն 310 չունչով, որով ընդամէնը 1085 հայ տուն 5425 բնակչութեամբ, աւելցնելով որ «այս արդիւնքն ալ վերջնական ու ճշդրիտ հանգամանք չունի», քանի որ այս չհնքերէն դուրս կը մնան օտարներու մէջ եւ այլուր վարձքով բնակող ընտանիքները, որոնք չատ աւելի պէտք է ըլլան կալուածատէրերու թիւէն» (1):

Թուրք յօդուածագրին թիւերն ու դիտողութիւնները յիշելէ յետոյ՝ պոլսեցի հայ բանասէրը, իրաւացի կերպով կ'առարկէ անոր այն կարծիքին թէ հայերը չէին գտնուեր Կաֆայէն եւ Գարամանէն բերուած գաղթականութեան մէջ, ու կը յիշէ այս առթիւ հոծ հայ գաղութը որ Կաֆայի մէջ կար եւ ունէր իր եկեղեցավարչական կազմակերպութիւնը եւ որ «հռոմէադաւան ճենովացիներու բռնութիւններէն ապաստելու համար էր որ օժանդակեց Կէտիք Ահմէտ փաշայի՝ քաղաքին գրաւման առեն»: Միւս կողմէ անհեթեթ կը գտնէ

(1) Գրիգոր Ասլանեան, «Նոդակաբ», 1954, էջ 92:

թուրք յօդուածագրին այն ենթադրութիւնը թէ Գարամանէն նկատները օրթոտոքս կամ հայադաւան թուրքեր էին պարզապէս, քանի որ նման թուրքեր երբեք դոյութիւն ունեցած չեն Անատոլուի մէջ, իսկ վաւերաթուղթէ մը քաղած «Գարամանլը չէքլինակ էրմէնի» պարբերութիւնը ընդհակառակը փաստ մը կը նկատէ անոնց հայ ըլլալուն:

1478 թուականի սոյն կալուածահամարին վերջնական բնոյթին մասին «Ճոզակաթ»ի յօդուածագրին յայտնած վերապահումներուն կցենք եւ այն որ Ֆաթիհէ օրով Պոլսոյ հայութեան թիւը իր ամբ չէր կորսնցուցած դեռ 1478ին, որովհետեւ 1479ին էր որ Պոլիս պիտի բերուէր հայերու ուրիշ հոծ թիւ մը Գարամանէն:

Ցետագային 1478 թուականի սոյն վիճակագրութեամբ պրպտեցաւ նաեւ Հայիկ Պէրպէրեան (1), հմնուած Բրիքը Մելուլ Մերիճի կողմէ հրապարակուած թիւերու վրայ (2), որոնք յիշատակուած էին զննադան հեղինակներու մօտ (3), միշտ ապրիլը ունենալով Թօփքափու սարայի Թանզիմաթի արխիւին մէջ պահուած յիշեալ վաւերաթուղթը:

Պէրպէրեան թուական տուեալները տալէ յետոյ, կ'ուշադրէ. «Այս վիճակագրութիւնը միանգամ ընդմիշտ կը հերքէ այն անհիմն հաւատալիքը թէ Ֆաթիհ Մահմէտ Բ. կ. Պոլսոյ «ջախջախիչ» կամ պարզ յոյն մեծամասնութիւնը հակակշռելու համար առուտրական հայեր փոխադրած է քաղաքը: Ֆաթիհ մեծամասնութեամբ մահմետական, ասոնց դրեթէ մէկ երրորդին հաւասար յոյներ եւ յարբերաբար սակաւաթիւ հայեր փոխադրած է Իսթանպուլ, առանց յիշելու քաղաքին շուրջը հաստատած մեծ մասամբ օրթոտոքսները (4):

* * *

Թուրք ծանօթ պատմագէտ Ահմէտ Բեֆիք, որ պետական հին դիւաններու մէջ պահուած վաւերաթուղթերու հիման վրայ երկար տարիներ ուսումնասիրած է Պոլսոյ երբեմնի կեանքը, հետեւեալը կը գրէ հայերու վերաբնակման մասին Պոլսոյ մէջ.

«Երբ Թուրքերը Իսթանպուլը գրաւեցին՝ բնակչութեան մեծ մասը կը կազմէին յոյները: Բայց հայեր կը բնակէին Սուլու Մանաս-

(1) Հայկ Պէրպէրեան, «Իսթանպուլի հայ բնակչութիւնը Ֆաթիհի գրաւումէն մինչեւ Ֆաթիհի Մեհմէտ Բ-ի մահը, 1453–1481», «Հանդէս Ամսօրեայ», 1960, էջ 420–423:

(2) Rifki Melûl Meric, «Bir kaç muhim arsiv vesikalari», «Istanbul Enstutusu Dergisi», 888, s. 33-35.

(3) Alfonso Maria Schneider, Franz Babinger, Halil Inalcik

(4) Պէրպէրեան, անդ, էջ 422:

թըրի եւ Պալաթի կողմերը, իսկ Եէնիճամիի եւ Հօճափաշայի կողմերն ալ հրեաներ:

«Ֆաթիհ, Իսթանպուլը գրաւելէն յետոյ Անատոլուէն թուրքեր եւ հայեր փոխադրեց Իսթանպուլ՝ յոյներուն պղեցութիւնը կուրելու համար: Հայերը տեղաւորեց Պալաթի մէջ: Իսկ 1461ին ալ, Պուռսայի Յովակիմ եպիսկոպոսը պատրիարք նշանակեց ամբողջ Թուրքիոյ հայերուն: Այս կերպով հայոց պատրիարքութիւն մը հաստատեց յոյն պատրիարքութեան կողքին:

«1475ին, կէտիք Ահմէտ փաշա, Արիմի մէջ Քէֆէն գրաւած տեղն, ժողովուրդին մեծ մասը Իսթանպուլ բերաւ: Քէֆէ այդ միջոցին գաղթավայրն էր ճենովացիներուն որոնց չտեսը յետոյ վերադարձան իրենց երկիրը: Յոյները Գալաթիա տեղաւորուելով իրենց համար չենեցին Փանայա Քաֆֆաթիանի եկեղեցին: Քարաիթ հրեաները Գալաթիա, Քարաքէօյ անունը առնող թաղին մէջ, իսկ հայերուն մէկ մասը Պէօյիւքթերէի կողմերը Քէֆէլիքէօյի, չատերն ալ դարձեալ Պալաթի հայերուն մօտ բնակութիւն հաստատեցին»:

* * *

Ֆաթիհի օրով Պոլիս հաստատուած հայերուն մէջ, ինչպէս ըսինք, հայ-կաթոլիկներ ալ կային: Բայց ոչ մէկ ապացոյց կայ թէ առանձին համայնք կազմած ըլլան անոնք, կամ իրենց եկեղեցին ունեցած: Շատ չատ անոնցմէ մաս մը յաճախած կրնայ ըլլալ Խաչքափաի Ս. Նիկողայոս եկեղեցին՝ զոր միասին կը գործածէին հայերն ու լատին Դոմինիկեաններըը: Այլապէս անոնք խառնուած էին միւս հայերուն, ու ենթակայ էին անոնց համայնքին: Ինչպէս պիտի տեսնենք՝ Հայոց Պատրիարքարանի իրաւասութիւնները կը տարածուէին անոնց ալ վրայ, եւ կնունք, պսակ ու թաղում հայ քահանաներու ձեռքով կ'ընէին:

Զպիտանք որ Պոլիս հաստատուած հայերուն մէջ հայ-հռոմեական ալ կայի՞ն: Փոխարէն ստոյգ է որ գաւառէն բերուած բնակչութեան մէջ հայ-րոչաններու նկատելի թիւ մը կար:

Ապաճեան հետեւեալ չափական տեղեկութիւնները կու տայ Պոլիս հաստատուած հայ րոչաններու մասին.

«Թօփպարուի ամենահին բնակիչները եղած են հայ րոչանները: Անոնք, լատ աւանդութեան, գրաւման բանակին հետ եկած էին եւ գրաւումէն անմիջապէս յետոյ հաստատուած Թօփպարուի Պայազիտ աղա թաղին մէջ, քաղաքին պարիսպներուն դրսէն: Անոնք կը պարապէին մսավաճառութեամբ եւ ջրկիրանութեամբ: Զանոնք կը յիշէ եպիսկոպոս Զէլէպի Քէօմիւրճեան իր Սատմպոլայ պատմութեան մէջ, ուր բազդատութեան կը դնէ յոյն եւ հայ րոչաններու բարոյականը, նա-

խապատուհիները տալով հայուն, ուխլցնելով նաեւ թէ անոնց մեծ մասը խլամացած է:

«Իրաւ ալ, Սուլթան Ահմէտի մզկիթը չինուած առեն անոնցմէ չատեր ... կ'աչխատէին մզկիթի չինութեան գործին մէջ իրր բանուոր: Ահա այդ միջոցին է որ անոնցմէ չատեր խլամացան դանազան պատճառներով: Խլամացածներուն թոռները կը բնակին նոյն տեղը, որ, թէեւ պաշտօնապէս կը կոչուի Պէյօղլուքտա Մահալլէսի, սակայն ժողովուրդին կողմէ կ'անուանուի «էչքֆի» (մազապուրծ) կամ Փաչա (բաշային պատատեալ ձուն է) Մահալլէսի: Անոնք ձգած են այժմ մազապուրծութիւնը եւ կը բնակին իրենց հայ հարեւաններուն մօտ, ունին իրենց սովորութիւնները, իրենցմէ չատերը կը հասկնան կամ կը խօսին հայ լեզուն: Իսկ անոնք որ չէին խլամացած, երկար առեն (մինչեւ անցնող գարուն կէսը) պահած են իրենց դոյութիւնը եւ տակաւ առ տակաւ ձուլուած՝ 1620–1640 թուականներուն Երզնկայէն, Կամախէն, Տիվրիկէն եւ Ակնէն եկող գազթականներուն մէջ» (1):

... «Ալթը–ճէմաաթ»ին մենք դեռ պիտի հանդիպինք երբ առիթ ունենանք խօսելու պատրիարքներու ընտրութեան վրայ:

7.

ՖԱՔԻՀ ՅՈՅՆԵՐՈՒՆ ՀԱՆԴԷՊ

Իսլամ պետութիւնները ձեռք դնելէ յետոյ քրիստոնեայ հպատակ ժողովուրդներուն կենցաղական դիրքը ճշդել, եւ այդ մասին օրինական կացութիւն մը կազմել: Այդ դժուարութեանց պատճառը իրենց քաղաքական եւ կենցաղական օրէնսդրութիւնն էր, որ բովանդակ կրօնական սկզբունքներու եւ գործնական պատգամներու վրայ հիմնուած ըլլալով, անհնար էր քրիստոնեաներու պատշաճեցնել: Ուստի երկու ծայրայեղ որոշումներու կը մղուէին, ինչպէս որ պարագային կիրքերը կը գրգռէին. կամ կատարածով կը սպառէին եւ բռնութեամբ կրօնափոխ կ'ընէին, եւ կամ զինուորական եւ վարչական մարմինները իրենց վերապահելով, բոլոր կենցաղական օրէնքները անոնց կամքին կը թողուէին, անոնց մէջէն պատասխանատու պետ մը նշանակելով» (1):

Օրմանեան իր նոյն այս տեսութիւնը կը պարզէ նաեւ այլուր, խօսելով մանաւանդ Օսմանեան սուլթաններու վերաբերմամբ սոյն դէպի իրենց ոչ–իսլամ հպատակները:

«Օսմանեանց օրէնսդրութիւնը ամբողջապէս կրօնական կամ իսլամական էր, եւ բոլոր անհատական եւ ընկերական եւ կենցաղական իրաւունքները բացառապէս մահմետական կրօնքին սկզբունքներէն ներշնչուած էին: Ասկէ առաջ իսլամ պետութիւնները քրիստոնէական երկիրներ նուաճած առեններն, երկու պայմաններէն մէկուն հետեւելու պարտաւորուած էին. կամ իրենց կրօնքը բռնի ընդունել տալ իրենց նուաճած ժողովուրդներուն, եւ կամ անոնց ինքնուրոյն կառավարութիւն եւ յատուկ կենցաղական կացութիւն մը շնորհել: Այդ այս երկու պայմաններէն ոչ մէկը հնար էր հաստատել Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, որ նորահաստատ իսլամական կայսրութեան մայրաքաղաքը կը հռչակուէր: Մէհէմմէտ Ֆաթիհ այդ դժուարութիւնը լուծեց, Յոյներուն կրօնական պետին, այսինքն է պատրիարքին թողլով այն ամէն կենցաղական եւ քաղաքական իշխանութիւնները, որոնք ներքին եւ սերտ կապակցութիւն ունէին քրիստոնէական կրօնքին վերաբերեալ կէտերուն հետ: Այս կերպով կրօնական պետին իրաւասութեան ներքեւ անցան այն ամէն խնդիրներ եւ գործեր, որոնք կը պահանջէին քրիստոնեաներու ընդհանուր կեանքին, ամուսնական խնդիրներուն, ընդհանուր դաստիարակութեան, բարեգործական հաստատութեանց, կրօնական պահանջից, եկեղեցական պաշտօնէից, կրօնապատական գործոց, եւայլն» (2):

Ֆաթիհ ուրիշ ոեւէ մէկէն աւելի պատճառներ ունէր տեղական ժողովուրդը սիրաշահելու: Մայրաքաղաքը՝ զոր պիտի հիմնէր՝ կարօտ էր բնակչութեան: Պէտք էր տեղացին չխրտչէր իրմէ եւ տեղը

(1) «Շողակաթ», 1954, էջ 71–72:

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ., էջ 2151:

(2) Օրմանեան, «Հայոց եկեղեցին», 1911, էջ 101–102:

մնաը, եւ մեւս կողմէ խայծ մը պէտք է ցոյց տար որպէսզի պատրաստ ալ բազմութիւններ գային: Ու այս բոլորը հնարաւոր կը դառնար իրաւունքներ խոստանալով ոչ–իսլամներուն, ու զանոնք երաչխաւորելով:

«Ֆաթիհի կացութիւնը, կը գրէ Օրմանեան, ասկէ աւելի ճարտար ձեւ մը կը պահանջէր: Նա իր մայրաքաղաքը կը հաստատէր քաղաքի մը մէջ, որուն բնակչութիւնը քրիստոնեայ էր, եւ իսկոյն բնակչութիւնը նոր պետի սկսէր. նա չէր կրնար քաղաքը անմարդացրնելով նորէն սկսիլ, եւ քաղաքացիութիւն պետութիւն մըն ալ կազմակերպելու ձգտումներն ունէր: Քրիստոնեայ ազգերը պէտք էր մնար, իր յատուկ կենցաղական օրէնքներով պէտք էր ապրէր, իսլամական օրէնքները անոնց պարտադիր ընել անհնար էր, պատրիկ մը կամ իշխան մը հաստատելն ալ զօրացնել կ'ըլլար մայրաքաղաքի քրիստոնէից ղէրքը, որ անյարմար էր մայրաքաղաքի մը համար: Արդէն յոյն ժողովուրդն ալ իսլամական օրէնքներու ներքեւ ապրելու անհնարութիւնը նախատեսելով, խմբովին պզտիկ Ասիա կ'արտագաղթէր, գոնէ հայրապետական աթոռը քրիստոնեայ հովանաւորութեան մը ներքեւ տանիլ կը մտածէր: Այսպէս մէջտեղ եկաւ Ֆաթիհի քաղաքակալ գիւտը» (1):

Ակնարկելով այն պայմաններուն որոնց մէջ Ֆաթիհ Յունաց Պատրիարքական Աթոռին վրայ բազմեցուց Գեննադիոսը, Օրմանեան կ'ըսէ թէ «Նա մտածեց թէ իսլամ ժողովուրդին կենցաղական օրէնքները իրենց կրօնքէն կը բխէին, օրէնքի պաշտօնեաները իրենց օրէնսդէտ կրօնականներն էին, պաշտօնեաներուն ալ դլուխը մեծ դէնպեան էր: Ըստ այսմ կենցաղական ճիւղը օրէնքով եւ օրէնքի պաշտօնեաներով կրօնքի չրջանակին մէջ կը պարունակուէր: Միւսնոյն ձեւը որոշեց յարմարցնել քրիստոնեաներուն, եւ նախատես յոյներուն, որ կենցաղական օրէնքնին պահէն իրենց կրօնքին համաձայն, իրենց կրօնքին պետը բլլայ պաշտօնէութեան ալ դլուխը: Ինքն իրեն պահեց միայն յոյն կայսրերուն դերը, որ էր կրօնքի պետը կամ պատրիարքը հաստատել եւ հռչակել:

«Աթանաս պատրիարք պատերազմին մէջ սպաննուած էր, Ֆաթիհ հրամայեց նոր մը ընտրել, եւ ժողովուրդը ուրախութեամբ ներկայեց Գէորգ Սկոլարիոս դիանական եպիսկոպոսը, որ եղաւ Գեննադիոս Բ. եւ Ֆաթիհ զայն հաստատեց միւսնոյն չքեղ արարողութեամբ, որով յոյն կայսրներ պատրիարքները կը հաստատէին, եւ անոր տուաւ իր կրօնակիցներուն կենցաղական կացութեան վերաբերող իշխանութիւնները» (2):

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ., էջ 2152:

(2) «Ազգապատում», Բ., էջ 2152–3:

Գեննադիոս պատրիարքին աթոռակալութիւնը Ֆաթիհի հրամանով տեղի ունեցաւ 1453 Յունիս 1ին այն միւսնոյն չքեղութեամբ որով տեղի կ'ունենար Բիւզանդական Կայսրութեան չրջանին: Արարողութիւններէն յետոյ Ֆաթիհ փառաչուք հացկերոյթի մը հրաւիրեց պատրիարքը եւ անոր փառաւոր ընդունելութիւն մը ըրաւ: Երկար եւ բարեկամական առնակցութենէ մը յետոյ երբ պիտի մեկնէր Գեննադիոս, Սուլթանը թանկագին մատան մը նուիրեց անոր եւ ըսաւ. «Պատրիարք եղէք, եւ թող ձեզ պահպանէ երկինքը. ամէն հարցի մէջ վստահեցէք բարեկամութենիս. ունեցէք այն բոլոր իրաւունքներն ու առանձնաշնորհումները որոս կը վայելէին ձեր նախորդները»: Սուլթանը մինչեւ բակը առաջնորդեց Պատրիարքը, եւ հրամայեց որ մեծ պաշտօնատարներուն ուղեկցել անոր մինչեւ Սինոդ: Վերադարձին փաշաներու թափօրով մը Գեննադիոս, հեծած Սուլթանին ամէնէն գեղեցիկ ձիերէն մէկուն վրայ, առաջնորդուեցաւ Ս. Առաքելոց եկեղեցին որ պատրիարքութեան աթոռ նշանակուած էր Այա Սոֆիայի տեղ, որ վերածուած էր արդէն մզկիթի» (1):

Ֆաթիհ Յունաց Պատրիարքի ընտրութեան միւսնոյն ձեւը եւ պահպանութեան միւսնոյն արտօնութիւնները պահպանեց նաեւ այն պատրիարքներուն նկատմամբ որոնք Գեննադիոսի յաջորդեր էին իր իսկ օրով, — Խիզոր Բ. (1459–1463), Սոփրանիոս (1463–1464), Յովասափ Ա. (1464–1466), Մարկոս (1466–1467), Դիոնիսիոս Ա. (1467–1472), Սիմէոն Ա. (1472–1475), Ռափայէլ Ա. (1475–1476) եւ Մաքսիմոս Գ. (1476–1482): Միւսնոյն արտօնութիւնը չարունակուեցաւ ամբողջ երկու դար, մինչեւ Սուլթան Մեհմէտ Գ. (1648–1687) որ, 1657ին, վերջ տուաւ անոր՝ երբ կախաղան հանել կու տար Պարթենիոս Գ.ը (1656–1657), եւ այդ թուականէն յետոյ պատրիարքներու աթոռակալութիւնը սկսաւ տեղի ունենալ Մեծ–Եպարքոսին ներկայութեանը (2):

Յիշելով բացառիկ պատիւը զոր ընծայեց Ֆաթիհ նորընտիր պատրիարքին, Քրիստոդուլոս յոյն պատմիչը, որ համակրութեամբ տրամադրուած է առհասարակ դէպի Ֆաթիհը, կը գրէ.

«Եւ ի վերջոյ զայն կարգեց պատրիարք եւ հոդեւոր պետ քրիստոնեաներուն, ուրիշ բազմաթիւ իրաւունքներու եւ առանձնաշնորհումներու կարգին, անոր տուաւ ղեկավարութիւնը եկեղեցւոյ, եւ իրաւասութիւնն ու հեղինակութիւնը, ոչ սակաւ չափով քան ինչ

(1) Hammer, «Histoire de l'Empire Ottoman», III, p. 3-4.

(2) Aurel Decei, «Versiunea turceasca a confesiunei Patriarhului Ghenadie II Scholarios scrisa in cererea sultanului Mehmed II», in «omagin t. P. S. S. Dr. Nicolae Balan, mitropolitul Ardealului», Sibin, 1940, p. 377.

որ ունէր նախապէս, ազատօրէն եւ անվախօրէն արտայայտելու իր առջեւ ամէն կարծիք ու վասա քրիստոնէական գաւանանքին եւ վարդապետութեան մասին: Ինք անձամբ դնաց անոր մօտ՝ իր արքունիքին պաշտօնատարներուն եւ խորհրդականներուն հետ մէկտեղ, անոր ընծայելով բացառիկ պատիւ մը այսպէս: Եւ ուրիշ բազմաթիւ ձեւերով զոհացուց զայն» (1):

Արդարեւ, ինչպէս կը պատմուի, երբ Կ. Պոլիս իր խաղաղութիւնը գտաւ, Ֆաթիհ ուղեց իր նոր մայրաքաղաքը այցելել: Գեննատիոս պատրիարքը հաճելի անակնկալը ունեցաւ այցելութիւնն ընդունելու նոյն ինքն Սուլթանին, այցելութիւն, որուն նկարագրութիւնը կ'ընէ յայտնի հելլենասէր մը իր երկասիրութեան մէջ, Պոլսոյ իր թղթակիցներէն առացած տեղեկութեանց հիման վրայ.

«Օր մը, Սուլթան Մեհմէտ, ձիով կ'անցնէր Պատրիարքարանի շրջականերէն, չուրջը դիտելով եւ ամէն բանի մասին հետաքրքրուելով: Հասնելով Ս. Կոյս եկեղեցւոյ մօտ, հետաքրքրուեցաւ անով եւ իրեն պատասխանուեցաւ թէ պատրիարքին բնակած վանքն է: Սուլթանը իջաւ ձիէն եւ եկեղեցի մտաւ, ուր քիչ յետոյ եկաւ պատրիարքն ալ: Սուլթանը բազմելով գահու մը վրայ թանկագին իրերու զանձատունն եղող մատուռի մը մէջ, եւ պատրիարքին խնդրեց լուսաբանել գինքը քրիստոնէական կրօնի մասին, առանց վերապահումի, առանց բանէ մը երկիւղ ունենալու»: Պատմիչը կ'ըսէ յետոյ թէ պատրիարքը բացատրեց քրիստոնէութեան կլխաւոր հիմերը, եւ Սուլթանը այնքան գոհ մնաց՝ որ Յոյներուն հանդէպ իր ունեցած բռնանգակ սիրը գնաց, եւ սկսաւ յետոյ ամէնուն գովել Յունաց Պատրիարքին իմաստութիւնը (2):

Կը պատմուի թէ աստուածաբանական այս զրոյցները չարունակուեցան տակէ յետոյ ալ, եւ Գեննատիոս ինքն իսկ կ'ըսէ թէ երկար եղան անոնք (3): Զրոյցները տեղի ունեցան հաւանաբար յունարէն լեզուով, որովհետեւ, ինչպէս կ'ըսէ Փրանձէս, Սուլթանը «հինգ լեզու կը խօսէր անսխալ, յոյն, լատին, արաբ, քաղդէական եւ պարսկական լեզուները, եւ չատ կ'ախորժէր խօսքի նատիլ իմաստուն եւ պիտուն մարդոց հետ, որով եւ կը սիրէր Գեննատիոս Պատրիարքը, կ'ունկնդրէր անոր, եւ միտքին կը խօսէր յաճախ» (4):

(1) Kritovoulos, «History of Mehmed the Conqueror», trans. by Charles T. Riggs, Princeton, New Jersey, 1954, p. 94.

(2) Martin Crusius, «Turco-Graecia», I., p. 16.

(3) Gh. Scholarios, «Հարցումներ եւ պատասխաններ մեր Տիրոջ Յիսուսի Քրիստոսի Աստուածութեան մասին». Petit-Siderides-Jugie, «Œuvres complètes de Geanade Scholarios», Paris, 1930, tome IV, p. 468.

(4) Gh. Phrantzes, p Migne, tome CLVI, p- 95.

Երկրորդ անակնկալն էր որ Ֆաթիհ պատրիարքէն պահանջած է գրի առնել իր խօսածները, ինչ որ ըրած է Գեննատիոս: Սուլթանը, սակայն, չատ երկար պահելով գրութիւնը, պահանջած է աւելի համառօտ մը: Իրենց երրորդ հանդիպումէն յետոյ պատրիարքը գոհացուցած է սուլթանին այս փափաքն ալ, եւ խմբագրած է աւելի կարճ մը, որ կը բաղկանար 12 յօդուածներէ եւ կը կրէր «Ի մասին մարդոց փրկութեան ճամբուն» խորագիրը (1):

* * *

Հրովարտակը՝ զոր Ֆաթիհ տուաւ Յունաց Պատրիարքին գայն աֆտոր բազմեցնելէ քիչ յետոյ՝ կ'ըսէր. «Թող ոչ ոք հարկի չենթարկէ պատրիարքը. թող ոչ ոք չնեղէ զայն. թէ ինք, թէ իր աւագերէցներն ու սեղակալները թող յաւիտեան վերծ բլլան հանրային ամէն պարտադրանքէ»: Հրովարտակը հետեւեալ երեք առանձնաշնորհումները կ'ներաշխաւորէր յոյներուն. «Մղկիթի չափէ կրնան վերածուիլ իրենց եկեղեցիները. պահակները, յուղարկաւորութիւնները եւ իրենց միւս բոլոր սովորութիւնները պիտի պահպանուին ըստ յունական եկեղեցւոյ ծէսերուն եւ սկզբունքներուն, եւ վերջապէս Զատկական ուրբանները պիտի չարունակուին ուրբանախմբուիլ, եւ այս առթիւ Ֆէնէրի, այսինքն յունական թաղին դռները, բաց պիտի մնան երեք գիշեր» (2):

Ֆաթիհի կենսագիրներէն մէկը կը գրէ թէ «Թերեւս ամէնէն կարեւոր միջոցը զոր Մեհմէտ Բ. ձեռք առաւ 1453 տարին նոյնիսկ չլրացած՝ ընտրութիւնն ու օծումն եղաւ նոր պատրիարքի մը: Այս ձեռակերպութիւնը լրացաւ յաջորդ տարուան առաջին ամիսներուն եւ նուիրապործուեցաւ աւանդական ծէսերու եւ սովորութեանց համաձայն:

«... Մեհմէտ Բ. Գեննատիոսի չնորհեց սահմանադրութիւն մը որ կը տրամադրէր թէ «ոչ ոք իրաւունք չունի պայն նեղելու եւ խանգարելու. ինք եւ իրեն ենթակայ բոլոր աւագերէցները ցմիշտ պերծ պիտի բլլան ամէն կարգի տուրքերէ եւ հարկադրանքներէ, եւ ոչ մէկ առթիւ նեղը պիտի գրուին, սակերու պիտի ենթարկուին, եւ անհանգիստ պիտի բլլան իրենց տեւէ հակառակորդին»: Հրովարտակով մը երեք պատուութիւններ երաշխաւորուեցան յոյներուն. ա) Իրենց եկեղեցիները մղկիթի պիտի չվկրածուին. բ) Իրենց պահակները, յուղարկաւորութիւնները եւ կրօնական ուրիշ արարողութիւնները իրենց կոզմէ պիտի կիրարկուին առանց խանգարուելու տեւէ մէկէն.

(1) Petit-Sideres-Jugie, tome III, p. 434-458.

(2) Hammer, III, p. 4-5.

գ) Զաւակական ամէն պիտի ուծնուի իր բոլոր արարողութիւններով, եւ Զաւակուան կրնայ պիտի մնան յունական թագին, այսինքն Յունաց նոր պատրիարքին տրուած իրաւասութեանց առթիւ։

Ուրիշ պատմագիր մը կ'ըսէ։

«Պահպանելով իրենց պատանդները, իրենց ինչքերը եւ իրենք կրօնք կառավարելու իրաւունքը, Յոյները ընդարձակ հասարակութիւն մը կազմեցին՝ բոլորովին անջատուած յաղթական ազգէն։ Կրօնքին հարկեր կը վճարէին բլլայ իրենց անձին, բլլայ իրենց հողերուն համար։ Հասարակութեան պետը պատրիարքն էր որուն կը պարծակցէր սինոդ մը։ Վեզիրի ատաճան ունէր ան եւ էնդիշէրիներէ կազմուած պահակախումբ մը։ Պոլսոյ չրջանի յոյն ազնուներու բոլոր քաղաքային եւ պատժական պաշտօնները իր առեանին առջեւ է որ կը տեղադրէին։ Բազկացած բարձրաստիճան հոգեւորականներէ՝ այս ատեանը կրնար ամէն վճիռ տալ, նոյնիսկ մահափիռ, եւ պինուորական իշխանութիւնները պարտաւոր էին ի կատար ածել անոնց վճիռը։ Սինոդը ազգին վերապոյն խորհուրդն էր եւ միեւնոյն ատեն վերաքննիչ ատեան։ Իր անդամները, ինչպէս եւ պատրիարքը, դերձ էին խաչաձեւ տուքին։ Ամէն Եպիսկոպոս իր թեմին մէջ կը վայելէր այն միեւնոյն իրաւունքները՝ ինչ որ պատրիարքը կ. Պոլսոյ մէջ» (2)։

Օրմանեան իր կարգին հետեւեալ խորհրդածութիւնները կ'ընէ Յունաց նոր պատրիարքին տրուած իրաւասութեանց առթիւ։

«Պատրիարքին իրաւասութեան յանձնուեցաւ կրօնք, եկեղեցի, պաշտամունք, եկեղեցականութիւն, դաստիարակութիւն, ուսում, ամուսնութիւն, ընտանիք, ժառանգութիւն, բարեգործութիւն, անհատականութիւն, ազգահամար, եւ նմանիք, որոնք թուրք կամ խալամ ժողովուրդին համար մեծ դէնպետին իրաւասութեան կը պատկանէին։ Միանգամայն պատրիարքին իշխանութեան ենթարկուեցան եպիսկոպոս, վարդապետ եւ քահանայ, ինչպէս դէնպետին կ'ենթարկըէին նահանգներու եւ գաւառներու եւ քաղաքներու կրօնաւորներն ու դասաւորները։ Մեր տուած տեղեկութիւնները յայտնապէս կը ցուցնեն, թէ այդ դրութիւնը, որ առէպ առանձնաշնորհում անուանել կը յիշուի, բնաւ չնորհք մը, աղատ պարգեւ մը, եւ բացառիկ առաւելութիւն մը չէ, այլ կատարելապէս իսլամ ժողովուրդին ունեցած դիրքին հաւասարաչափ զուգակշիռն է, եւ օսմանեան պետութեան օրէնսդրական դիրքին բացարձակ պահանջն է։ Հակառակ պարագային պիտի էր համապատասխան ազատութեան մը ձեւը գործադրել, եթէ Ֆաթիհէն որչափ աչքառնական նոյնչափ աչքառուգիտ միտքը չունէր՝ ամէն կերպով այդ վայրագ ձեւերէն խորշիլ, եւ քաղաքակիրթ երկրի մէջ հաստատուղ տարբեր նոր պահանջներու ընտելացնել» (1)։

Յատկապէս այն չարժառիթներուն մասին որոնք դրդեցին Ֆաթիհը յոյն պատրիարքութիւնը վերահաստատելու այդքան լայն իրաւասութիւններով, Պապինկէր կ'ըսէ թէ «եթէ Մեհմէտ Բ. ուզեց ոչխլամներուն հետ վարուիլ խնամքով վեհանձն կերպով, պէտք է այդ բանը մեծ մասամբ վերագրել կրօնական հարցերու մէջ իր ունեցած ըմբռնումներուն, իր հանդուրժողութեան, յատկութիւններ՝ որոնք սերտօրէն կապուած կը մնան բլլալ հաւատքի հանդէպ իր իսկ սեփական ազատամտութեան, իր կրօնական դիրքին՝ որ դերծ էր ամէն խստակրօն կապերէ» (2)։

Եորկա կ'ըսէ իր կարգին թէ «Մեհմէտ Բ. անած պազտարներով որոնք աշխարհի իշխանութիւնը կը չփոթէին կրօնականին հետ, հետամուտ եղաւ, յաղթանակի վազորդայնին իսկ, երբ պետ Ֆրանչիսկեաններու վանքը կը բնակէր, կամ տակէ քիչ յետոյ, պետ մը տալու արեւելեան պատանդներ իր քրիստոնեայ հպատակներուն, եւ Գէորգ Սքօլարիոսը պետ կարգեց ոսկի լայանները՝ գրս միտք չունէր անձամբ կառավարելու ինք» (3)։

Թիւրիմացութիւն պիտի բլլար սակայն կրօնական հանդուրժողութեան վերապրել Ֆաթիհէն ժեսար, կամ մարդասիրական նկատումներ ալ փնտռել քրիստոնէութեան հանդէպ անոր հանդուրժող վերաբերումին մէջ։ Մեր կարծիքով անոր այդ «վեհանձն» կամ «լայնամիտ» ժեսարին մէջ քաղաքական որոշ խմաստութիւն մը պէր ունէր։ Ան կը դգար թէ առանց քրիստոնեաներու պիտի չկրնար իր կայսրութիւնը վարել, թէ հետեւաբար դանոնք սիրաշահիլ պէտք էր, թէ, վերջապէս, զանոնք իրեն կապելու լաւագոյն միջոցը կրօնական ազատութիւններ ապահովելն էր անոնց։

* * *

Եւ սակայն Ֆաթիհ մկրտիչ վերածեց բազմաթիւ եկեղեցիներ, յունական եկեղեցիներէն չատերը յոյներուն ձգելով հանդերձ։

Ահռչակ այնպէս կը կարծուի թէ Ֆաթիհ մկրտիչ վերածեց

(1) Franz Babinger, «Mahomet II le Conquérant», Paris, 1954, p. 129-130.

(2) A. de Jonquière, «Histoire de l'Empire Ottoman», Paris, 1881, p. 163.

(1) «Ազգապատում», Բ., էջ 2154։

(2) Franz Babinger, op. cit., p. 502.

(3) N. Iorga, «Byzance après Byzance», Bucarest, 1935, p. 80.

եկեղեցիները առաւելապէս այն թաղերուն մէջ դրա թուրք բանակը ձեռք անցուցեր էր բուռն կռիւներէ յետոյ, եւ իրենց նախկին ապրեր ուն թողուց այն թաղերուն մէջ՝ որոնք ինքնաբերաբար յանձնուած էին յաղթականներուն:

Դիմիտրի Քանթէմիր արձանագրելով Յաթիհի մասին պոլիս ծօվ–քափու գոնէն, կ'ըսէ թէ ան իսկոյն յայտարարեց Յոյներուն թէ չպիտի դրաւուին իրենց եկեղեցիները եւ ապատ պիտի թողուի իրենց կրօնը, «բայց որովհետեւ քաղաքին մէկ մասը դրաւելի պէնքի ուժով, եւ մին մասը ինքը անձնատուր եղաւ՝ մզկիթի պիտի վերածէի եկեղեցիներն ու վանքերը պէնքով դրաւած մասին մէջ, իսկ միւսները պիտի մնան քրիստոնեաներուն»:

Քանթէմիր կ'ըսէ թէ այս կերպով էր որ Աքսարայէն մինչեւ Այա–Սոֆիա բոլոր եկեղեցիները մզկիթի փոխարկուեցան, իսկ Սուլու–Մանասթրըն մինչեւ Խորնէ–քափու բոլորը մնացին քրիստոնեաներուն: Իսկ ծանօթագրութեան մէջ կ'աւելցնէ թէ Սուլու–Մանասթրըր, — որ «Ջրսա վանք» կը նշանակէ եւ որ այսպէս կոչուած է Ջուրի ակերուն համար որոնք կը բխէին եկեղեցւոյ հիմքէն, — «քրիստոնեաներու չբջանին եկեղեցին էր հայերուն, որոնք կը բռնադատէին քաղաքին այս մասին մէջ» (1):

Պատմիչները համաձայն չեն սակայն Յաթիհի վերապրուած մասնմամբ՝ պանագանութիւն դնելու թաղերու մէջեւ եկեղեցիներու մզկիթի վերածման առթիւ: Ձօն Ռուսել, օրինակ, բոլորովին անհիմն կը նկատէ պատմիչներէ ամենց այն ենթադրութիւնը թէ Յաթիհ խնայած բլլայ անձնատուր բլլալ վերադարձող թաղերու եկեղեցիներուն (2):

Յունական 8 եկեղեցիները՝ դրա մզկիթի վերածեց Յաթիհ՝ հետեւեալներն էին.

1· Այա Սոֆիան:

2· Փոքր Այա Սոֆիան (նախապէս առաքեալ Բակոսի եւ Սերգիոսի):

3· Քիլիսէ ճամիսին (նախապէս Պանտոկրատոր վանք):

4· Ֆէթհիյէ ճամիսին (նախապէս Պանայիոտիսա վանք):

5· Քահրիյէ ճամիսին:

6· Գիւլ ճամիսին (կառուցուած Ռոմանոս Արգիրոս Տրիակոնտուփիլոս կայսեր կողմէ):

(1) Dem. Cantemir, «Istoria imperiului otoman», trad. Dr. Ios. Hodosiu, Bucuresti, 1876, p. 139-140.

(2) John Russel, «L'établissement des Turcs en Europe», trad. de l'anglais. Paris, 1828, p. 5.

7· Էսքի Մարմարա ճամիսին (նախկին Հէքսակիոնիումի տեղւոյն վրայ):

8· Էյուլ–Վէֆա ճամիսին (Սիոթակիոս պատրիարքի կառուցած եկեղեցին Արկադիոս կայսեր օրով) (1):

Պէտք է աւելցնել թէ Յաթիհ չգոհացաւ իր գրաւած եկեղեցիներով: Ինքն իսկ չորս մզկիթներ կառոյց Կ. Պոլսոյ մէջ.

1· Յաթիհ ճամիսին:

2· Էյուբ ճամիսին:

3· Խասքոյ մեճ չէյխին անուան մզկիթը Խորնէ–քափուի մօտ:

4· Օրթա ճամին յանուն էֆենտիչէրիներուն՝ անոնց զօրանոցներուն մօտիկ:

Դիմիտրի Քանթէմիր յիշելու առթիւ թէ Սուլթան Սելիմի օրով (1512–1520) քրիստոնեաներէն գրաւուեցան, մզկիթի վերածուելու համար, նաեւ այն եկեղեցիները զոր կէս դար առաջ Յաթիհ թոյլատուր էր անոնց, մէջ կը բերէ ընդարձակ հատուած մը թուրք հեղինակէ մը որ ժամանակակից եղած է դէպքին: Ակնարկուած հեղինակը Սէլի կը կոչուի, ծագումով Գելիպոլցի, որ պանճային քարտուղար (խագինէ էիաբիպի) եղած է Սուլթան Սելիմի օրով եւ որուն յօրինած պատմութիւնը ինք անձամբ կարդացած է Քանթէմիր Պոլիս գտնուած միջոցին: Ըստ թուրք հեղինակին պատմածին՝ Սելիմ ուզելով քրիստոնեաներէն խլել իրենց եկեղեցիները եւ հիմնուած մզկիթին մէկ ֆէթվային վրայ որ ըստ Քուրանի ներելի ցոյց կու տար այդ գրաւումը, հրամայեց կ'ըսէ քրիստոնեաներէն գրաւել իրենց աղօթատեղիները եւ հրապարակային որեւէ պաշտամունք արգիլել անոնց: Յունաց պատրիարքը կը մերժէ հնազանդիլ, եւ կը պահանջէ որպէսզի թոյլ տան իրեն իր գտած պաշտպանել կայսերական դիւանին առջեւ: Սուլթանը կը հրամայէ դիւան կազմել Ադրիանուպոլսոյ մէջ ուր այդ պահուն կը գտնուէր ինքը եւ հրահանգ կու տայ որ անոր ներկայացնայ պատրիարքը իր մետրոպոլիտներով: Պատրիարքը կը յայտարարէ թէ ոչ միայն անարդար է Սուլթանին տուած հրամանը, այլ առնակախ կ'ըսէ նաեւ դաշնագիրը զոր Յաթիհ տուած էր յոյներուն Բիւզանդիոնը գրաւած առեն: Տէֆթէրտարը՝ որ հոն ներկայ է՝ կը հարցնէ թէ ինչ դաշնագրի մասին է խօսքը: Պատրիարքը կը պատասխանէ թէ Յաթիհ Կ. Պոլիսը նուաճելէ յետոյ հրամայած է որ ա) Քրիստոնեաներու եկեղեցիները մզկիթի չվերածուին. բ) Ամուսնութիւնները, յաջորկաւորութիւնները եւ ուրիշ սովորութիւնները անարգել կիրարկուին ըստ քրիստոնեայ եկեղեցւոյ ծէսերուն եւ արարողութեանց. գ) Զաւակը ծնող ազատօրէն, եւ որպէսզի արուար-

(1) Hammer, «Constantinople et le Bosphore», I, p. 375-399.

Հանձնեու քրիստոնեանները կարենան ազնուրեն մասնակցիլ իրենք եւս, Յանարի դուռը բաց ձգուի երեք դիշեր: Պատրիարքը կը պահանջէ որ որուն իրենց այս իրաւունքները կիրարկել նաեւ յետ այսու: Մխիթթին, այն առեն, կ'ուզէ տեսնել Ցաթիհի հրամարտակին բնագիրը: «Բնագիրը հրդեհի մը առեն փճացած է, կը պատասխանէ պատրիարքը, բայց կրնանք երեք վկաներ ցոյց տալ որոնք ներկայ եղած են դէպքին»: Կը կանչուին երեք էֆենտիներ, երեքն ալ հարիւրն անցուցած, որոնք կը վկայեն թէ արդարեւ իրենք տեսած են ու լսած ինչ որ պատրիարքը հաւաստած էր: Ի վերջոյ խօսք կ'առնէ սուլթանը, յայտարարելով որ ինք եւս կը հաւանի որ քրիստոնեաները չարունակեն ազատօրէն կիրարկել իրենց կրօնական արարողութիւնները, բայց Ղուրանի համաձայն չի պտներ որ անոնց մէջ նաեւ իրենց եկեղեցիները: Ու կը հրամայէ որ պրաւուին ու մզկիթի վերածուին բոլոր քարաշէն քրիստոնեայ եկեղեցիները, քրիստոնեաներուն իրաւունք տալով պահել փայտաշէնները եւ նորոգել անոնք որ կ'աւերուին ժամանակին հետ:

Քանթէմիր կ'աւելցնէ որ այդ կերպով կը պրաւուին բոլոր եկեղեցիները սկսելով պատրիարքանիստ տաճարէն որ կը կոչուէր Պանմակարիստոս (Ամենայն Սրբոց) եւ որ մզկիթի վերածուելով անուանուեցաւ Ֆէթհիյէ (1):

* * *

Պատմական դէպքեր չտարապրողները ի զուր ուխտ կ'ընեն փառաւորէն երբեք չհետանալ ու չիյնալ առասպելներուն ծուզակը: Այս աշխատութեան ձեռնարկած առեն մենք ալ երբեք այդ ուխտը, բայց ահա, մեր ընթերցողներուն չար բախտէն, ստիպուած ենք հէքեաթներու եւս դիմել: Այնքան առեղծուածային է Ցաթիհ Սուլթան Մհմմէտի դէմքը ու այնքան խորհրդաւոր անոր ունեցած կապը քրիստոնեաներուն հետ՝ որ ուզես չուզես հազար քարի պէտք է զարնես պրլուխդ մեկնութեան մը սիրոյն: Ու միշտ մեր ընթերցողներու չար բախտէն՝ կ'իյնանք ահա Էվլիյա Զելեպիի ճանկը, հեղինակի մը որ առմէն խորհրդաւոր բան լուծելու սիրոյն կ'առնէ իր լուծ բոլոր պրոյեկտները, կը նատեցնէ զանոնք իր երեւակայութեան թեւերուն վրայ ու ճամբայ կ'ելլէ, մէկտեղ քաշելով իր խեղճ ընթերցողներն ալ, ու կը սոխէ զանոնք որ հաւատան իր պատմածներուն (2):

(1) Dem. Cantemir, «Istoria imperiului otoman», trad. Ios. Hodosiu, partea I, Bucuresti, 1876, p. 141-144.

(2) Տեսնել ռումաներէն մեր ձեռագիր ուսումնասիրութիւնը՝ «Պուրբէշ fաղամը՝ բուրբ ճանապարհորդ Էվլիյա Զելեպիի կողմէ դիտուած»:

Էվլիա Զելեպի ռումէն երկիրները մեռ եկած առեն Թէ. գարու կէսերուն, կը նշմարէ թէ Կ. Պոլսոյ յոյն պատրիարքները դեր կը խաղան յաճախ ռումէն գոյ իշխանապետութեանց իշխաններուն ընտրութեան առեն եւ համոզուած որ անոնց այդ ուժը Ցաթիհ Սուլթան Մհմմէտի օրերէն կու գայ, ճիշդ այն պահուն որ Պուքրէշ քաղաքին պովքը կը պատրաստուի մեկ հիւսել, յանկարծ քանի մը գար ետ կը տանի մեկ՝ Ցաթիհի օրերուն հասնելու համար, ու մեկ այլեւս կը յանձնէ հէքեաթներու քղանցքին:

Հէքեաթները հէքեաթներով է որ կը բացատրուին, ու Էվլիա մեկ հօթերորդ գար կը տանի, առասպելական ասորի հոգեւորականի մը՝ Բահիրային, որ առաջինն էր եղեր խլամներու մարգարէին գալուստը գուշակող երբ փոքր մանուկ մրն էր ան դեռ եւ հետեւաբար եղեր էր անդրանիկ հաւատացեալը լոյսի նոր կրօնին որ չուտով պիտի փոթորկէր աշխարհը եւ որուն օր մը պիտի ծնրադրէր եւ ինքը: Բահիրա մէկ բաղձանք մը միայն ունէր, — որ մանուկն Մուհամմէտ, վաղուան մարգարէն, թանաքի մէջ թաթխէ իր նուիրական մատները եւ մատագաթի մը վրայ դրոշմէ անոնց հետքը, բաղձանք որ չնորհուեր էր այն առեն: Իսկ թանկագին այդ մատագաթը ձեռքէ ձեռք ու վանքէ վանք անցած եկեր հասեր էր Կ. Պոլիս:

Աւրպ, Էվլիա Զելեպի կը պատմէ թէ երբ Ցաթիհ պրաւեց Կ. Պոլիսը՝ Յունաց Պատրիարքը ներկայացուց Սուլթանին եղնիկի մորթէ չինուած այդ թանկագին մատագաթը որուն վրայ խլամներու մարգարէին մատները դրոշմուած էին: Ցաթիհ, այն առեն, կարծիքը հարցուց Աք-Շէմսէտտին պետնականին որ անբաժան էր իրմէ եւ որ հաւատացեց արդարեւ թէ այս մատնունքը մարգարէին մատներու նշաններն էին գրաս մարգարէն, դեռ մանուկ, չնորհած էր ասորի վանականին:

Եւ որպէսզի հէքեաթները աւելի եւս ընդհատուին իրարու՝ Էվլիա Զելեպի կ'աւելցնէ թէ մարգարէի մատներու դրոշմը կրող այդ սրբազան մատագաթը, զոր յունաց պատրիարքը մատոյց Ցաթիհին, վաթխուած էր Քրիստոսի դաստառակին մէջ, կրկնակի նուիրական ընծայելով զայն: Էվլիա ըսել կու տայ պատրիարքին թէ Քրիստոսի սոյն դաստառակէն երկու ուրիշներ ալ կան, մէկը պահուած Հռոմի Ս. Պետրոս տաճարի գանձարանին, միւսն ալ Աղթամարայ կղզիին հայ վանքին մէջ, բայց Կ. Պոլսոյ մէջ է միայն որ ան կը պահպանուի բացառիկ երկիւղածութեամբ (1):

Էվլիա գաղնալէ յետոյ՝ հայերէն Աւրպաու գրոյցը եւ Պոլիս բերելէ յետոյ Քրիստոսի դաստառակը, այլեւս գժուարութիւն չունի

(1) Էվլիա Զելեպի, «Սեյահաթնամէ» (ճանապարհորդութիւն), հատոր Է., Կ. Պոլիս, 1926, էջ 465–484:

չարունակելու առաջադրեալ իր չարքը, սկսելով Ֆաթիհի երկիւղած ակնածանքէն դէպի սրբազան այդ մասունքները, մինչեւ հրամայական ըլլան երկիւղածութեան այդ վայրկեաններուն: Ան հրաման բրած է նախ որ դաստառակը սրբութեամբ պահուի Պատրիարքարանի մէջ եւ ոչ մէկ կեավուր չհպի անոր, յետոյ պատգամած՝ որ զայն հոնկէ խլողին գլխուն թափին Փարաւոնի, Կորեխի, Շեդատի եւ Եղիտի բոլոր անէծքները, երրորդ ֆեթմանի մը մէջ ան պատուիրած է որ բոլոր կեավուրները հնազանդին առաջ մասունքներուն ակը մնացող հոգեւորականին: Այնուամենայնիւ պատրիարքը, կ'ըսէ Էվլիա, յաղթական սուլթանին յանձնեց նուիրական այս պատառոտակը որ այն օրէն կը պահուի կայսերական պանձարանին մէջ: Այս աննախընթաց նուէրին փոխան, կը չարունակէ հեղինակը մեծ հնարիչը, պատրիարքը սուլթանէն խնդրեց որ ապատ արձակուի իր եղբայրը, նախկին իշխան Վլատիսլաւ, որ 789 թուին կերպ տարած եւ Պրուսա բերած էր երջանկայիշատակ իր պապը՝ Պայպրտ, ապրած՝ որպէս ընդառաջ գնաց Կ. Պոլսոյ վեհանձն յաղթականը:

Եկեղեցական աւանդութիւնները երբեմն հակա կ'րնթանան առասպելներուն հետ: Անոնք կ'ըսեն արդարեւ որ Սուրբ Դաստառակը 9 դար եղեսիա պահուելէ յետոյ 944ին Ռոման Լեկապէն կայսեր օրով Կ. Պոլիս բերուեցաւ ուր կը գտնուէր Ֆաթիհի մայրաքաղաք մտած օրերուն (1): Ուրիշ աւանդութեան մը համաձայն Պոլսոյ ժողովուրդը պիշեր մը ամբողջ հսկում կատարեց, ազօթեց ու լացաւ սրտկոտոր սրբազան աւանդը չխլեն իրմէ (2):

Կը մնայ միայն աւելցնել որ Բահիրայի կողմէ մանուկ Մուհամմէդն կրծատած այս «մասունց հետք»երու պրպտին հետ կապուած են պիտանապետական այնքան կեղծ փոխումներ եւ խալիֆայական կամ սուլթանական ֆեթմաններ գանազան ժամանակներու չնորհուած իրաւունքներու մասին (3):

* * *

Ֆաթիհի կողմէ տրուած առանձնաշնորհումներուն չնորհիւ աւելի եւս կ'ամրանար Տիեզերական Պատրիարքին դիրքը: Ան կ'ապահովէր նախ միանգամ ընդմիշտ կաթոլիկ եկեղեցւոյ յաւակնութեանց դէմ: Ցետոյ՝ աւելի եւս կ'ընդարձակուէին անոր իրաւասութեանց սահմանները, եւ անոնց կիրարկութիւնը կ'երաշխաւորուէր պետութեան կողմէ:

Եւ ինչ որ բացառապէս կը շահագրգռէ մեզ՝ Յունաց Պատրիարքին տրուած իրաւունքները հիմ պիտի դառնային, քանի մը տարի յետոյ, այն առանձնաշնորհումներուն որոնք պիտի տրուէին Հայոց Պատրիարքին ալ:

(1) A. A. Vasiliev, «Histoire de l'Empire Byzantin», trad. du russe, Paris, 1932, III, p. 405.

(2) Nic. Serbanescu, «Ortodoxia», 1953, III, p. 443.

(3) Jean Deny, «Mélanges N. Iorga», Paris, 1933, p. 214.

8.

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆԸ

Պոլսոյ հայ գաղութի պատմութեան հետ կապուած կարեւոր խնդիրներէն մէկն ալ Պոլսոյ Հայ Պատրիարքութեան հիմնարկութեան հարցն է, զկնք՝ որ կոչուած էր ճակատագրական դեր կատարելու ոչ միայն Պոլսոյ հայ գաղութին դարաւոր կեանքին, այլ բովանդակ Հայ ժողովուրդի նորագոյն պատմութեան մէջ, նկատելով որ օսմանեան կայսրութիւնը բացառիկ դեր պիտի կատարէր Հայ ժողովրդի ճակատագրին մէջ, եւ այդ առնչութեամբ ալ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը նաեւ ապրային կերպարն պիտի հանդիսանար բոլոր Արեւմտահայութեան համար:

Դժբախտաբար այդ Աթոռին հիմնարկութեան պարագաները լրիւ ծանօթ չեն մեզի, որովհետեւ, ինչպէս կ'ըսէ Օսմանեան, «Կոստանդնուպոլսոյ Հայրապետութիւնը կամ լուսեւոր օսմանեան Հայութիւնը, իբր յատուկ պատմագիրք չէ ունեցած, որ որոշակի ցուցնէր մեզի՝ անոր առաջին ժամանակներուն հանդամանքները, եւ ուրիշած ենք կցկտուր ակնարկներով կազմել անոր նախնական պատմութիւնը, մինչեւ որ հասնինք այն ժամանակներուն, ուր պրլխտուոր դիրք եւ կարեւորութիւն առած էր ընդհանուր Հայութեան հանդէպ» (1):

Արդարեւ Պոլսոյ Պատրիարքութեան ծագման պարագաներուն չուրջ քանի մը ճշդրիտ տուեալներ որոշելու համար ուրիշած ենք ապաւինիլ ձեռագրաց յիշատակարաններուն, եւ սակայն անոնք ալ չփոթութեան կ'առաջնորդեն մեզ յաճախ: Դոյզն են մնացանոնք եւ չփոթ մեր պահպանները Հայոց գրաւած դիրքին մասին մայրաքաղաքին մէջ, անոնց ունեցած կապերուն մասին պետական շրջանակնե-

(1) «Ազգապատում», Բ., էջ 2186:

բան հետ, որքունիքին հետ կապ ունեցող հայ դէմքերուն մասին Պատրիարքութեան հիմնարկութեան օրերուն, ինչպէս որ հարուստներ են մեր ունեցած տեղեկութիւնները Հայոց պաշտօնական դիրքին մասին Թաթիհի Պոլիս մտած պահուն:

Այնպէս որ Գրիգոր Ժ. Ձալալըէդեանց Կաթողիկոսի օրով (1443–1465) տեղի ունեցած անցքերուն վրայ խօսելու առեն, Օրմանեան ստիպուած է ընդհանուր բառերով դոհանալ երբ կարդը կու գայ Պոլսոյ Պատրիարքութեան հաստատման:

«Նորութիւններ են գոր հետզհետէ պատմութիւնը մեր առջեւը կը հանէ այդ միջոցին, կ'ըսէ, եւ անոնցմէ մէկն ալ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ նոր եւ մեծ սթոռի մը ակզբնաւորութիւնն է, Պատրիարքութեան անունով: Կոստանդնուպոլսոյ մէջ հայարնակութեան մը պայութիւնը պատմութենէն ակնարկ է, սակայն հնագոյն ժամանակներու թեմակալ իշխանութիւնը տեղական եւ եզական բլլալով, մինչ նոյն քաղաքի մէջ մէկէ աւելի թեմակալ եպիսկոպոս չէր բլլար, եւ բոլոր վիճակի մը մէջ գանուողները միեւնոյն եպիսկոպոսին կը հնազանդէին, եւ նոյն եկեղեցիէն հոգեւոր մխիթարութիւն կ'ընդունէին: Հետեւապէս հայերն ալ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ իրենց յատուկ եկեղեցական դիրք մը չունէին, թէպէտեւ քաղաքական դիրքին տիրապետելու չափ թիւ եւ ազդեցութիւն ունէին, բանակին մէջ մեծ դիր կը կազմէին, կայսերական թիկնապահ գունդին լաւ մասն էին, բժիշկութիւ եւ քաջ զօրավարներ ունէին, պալատական պաշտօնեաներու չարքին կը պատուէին, եւ կայսերական գահն ալ դրաւելու կը յաջողէին: Յունական Հայրապետարանին ու Պարսկական Հայրապետարանին փոխըստականներն էին՝ որ այդ տարրերը կը կազմէին: Որչափ ալ Քաղկեդոնի խնդիրը՝ խնդիր մը կը դնէր Յոյներուն եւ Հայերուն մէջ, սակայն Հայերը կամ այն էր որ ստիպել կը համակերպէին, եւ կամ անհատաբար իրենց ինքնութիւնը կը պահէին, բայց հայ եկեղեցի եւ հայ թեմակալութիւն չկար, ոչ Կոստանդնուպոլիս եւ ոչ կայսրութեան ուրիշ կողմերը, Մեծ–Հայքէն եւ Փոքր–Հայքէն զատ՝ ուր բնիկները Հայերն էին» (1):

Օրմանեան, այլուր, Պոլսոյ մէջ Հայ Պատրիարքութեան մը հիմնարկութեան մտածումը Թաթիհի կողմէ՝ կը կապէ յոյն տարրին կողքին ուժեղ հայ համայնք մը եւս առնելու անոր նպատակին հետ, որովհետեւ, կ'ըսէ, «Աչխարհակալ թագաւորը Յոյներուն կացութիւնը ճշդելէն եառքը, մտածեց անոնց դիմացը ուրիշ քրիստոնեական տարր մըն ալ կազմակերպել, տարր մը որ աւելի կապուած էր իրեն ակնութեան չահերուն: Բայմանիւ հայ պոլիմականութիւն մը վոխադրեց Կոստանդնուպոլիս քաղաքը, եւ զայն գետնէն քաղաքին

(1) «Ազգապատում», Բ., էջ 2148–2149:

չուրջանակի թաղերուն մէջ, պարիսպներուն ներքեւ եւ պիտուր պուռերուն մօտ: Միեւնոյն ատիթով, իրրեւ առաւել վստահութեան միջոց, Յոյները հատուցեան քաղաքին մէջտեղերը, աչտարակներէն եւ ամրութիւններէն հեռու» (1):

Հայերը իր վստահութեան առարկան դարձնելէ յետոյ այսպէս՝ Թաթիհ չէր կրնար տատամսիլ անոնց համար ուրոյն պատրիարքութիւն մը հաստատելու իր մտածման մէջ:

Դժբախտաբար ժամանակակից հայ աղբիւրներ կը պակսին մեկի մանրամասնութիւններ պիտնալու համար: Զկան նաեւ օտար աղբիւրներ: Յետագայ պատմիչները հասիլ թէ դէպքը կ'արձանագրեն ու կ'անցնին: Անոնք կ'բսեն պարզապէս թէ «Պոլսոյ պրուտմէն յետոյ Մեհմէտ Բ. Հայոց Պատրիարքին եւս տուաւ այն միեւնոյն բռնատութիւնները զոր տուած էր օրթոտոքս պատրիարքին» (2):

Հայ բանաձեր մը որ առհասարակ տրամադիր չէ Պոլսոյ մէջ հոծ հայ պատեթ մը ենթադրելու Թաթիհի օրով, ոչ ալ ընդունելու Հայ Պատրիարքութեան մը հաստատումը աւանդաբար մեզ հասած մեւականին, կ'ըսէ թէ Թաթիհի ժամանակակից պատմիչը Քրիստոֆորոս «կը յիշէ Յունաց պատրիարքին եւ Հրեաներու խոհամապետին անուանումները, բայց ոչ՝ Հայոց «պատրիարքութեան» հաստատումը կամ հոգեւոր դերապոյն պետի մը անուանումը»: Իր կարծիքին իրր փաստ կը յիշէ նոյնպէս այն պարագան որ Պրուսայէն Պոլիս բերուած չորս կամ վեց բնատնիքները, ինչպէս նախապէս էնկիւրիէն բերուած «մանուկ»ները Գալաթիա հաստատուած են եւ ոչ Իսթամպուլ (3):

Կ. Պոլսոյ Հայ Պատրիարքութիւնը կը հաստատուէր ճիշդ այն տարին երբ Թաթիհ աչխարհակալութենէն նոր չարքէ մը յետոյ Արշիպելագոսի կղզիներուն, ինչպէս եւ Սերպիոյ ու Յունաստանի զանազան չրջաններուն մէջ՝ չէր յաջողած ծունկի բերել Ալպանիան եւ ստիպուեր էր դինադուլ մը կնքել Սկէնտեր–պէկի հետ:

Փոխարէն ճիշդ այդ տարուան ամառն էր որ յաղթական արշաւանք մը կատարեր էր Փոքր–Ասիոյ սեւծովեան եզերքներուն վրայ, եւ «գրեթէ առանց արիւնահեղութեան ու միակ արշաւանքով մը իր կայսրութեան միացուցեր էր Փոքր–Ասիոյ բովանդակ հիւսիսային չրջանը, Հերակլիայէն (Էրէյլի) մինչեւ Հայաստանի սահման-

(1) Օրմանեան, «Հայոց Եկեղեցին», 1911, էջ 102:

(2) A. de Jonquière, «Histoire de l'Empire Ottoman», p. 57.

(3) Հայկ Պէրպէրեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1962, էջ 409:

նեը, իր երեք պլխաւոր նաւահանգիստներով, որոնք էին Ամասարիա, Սինոպն ու Տրապիզոնը» (1):

Յիշելով հայ ազբիւրներու վկայութիւնը թէ Յունիս 1461ին Պրուսայէն Պոլիս վերադարձ Յովակիմ հայ եպիսկոպոսը եւ դայն պատրիարք կարգից կայսրութեան բոլոր հայերուն, Պապինկէր կ'ըսէ որ «եթէ այս դէպքը տեղի չունենար սուլթանին առաջին անգամ Պրուսայէն անցած աեն երբ ան իր բանակով Արեւելեան Անատոլու կ'ուղղուէր, պէտք եղաւ որ ան կատարուի Տրապիզոնի իր արշաւանքէն դառնալուն: Կարելի է ենթադրել թէ նոր պատրիարքին պատասկանութիւններն ու իրաւունքները յարեւնման էին անոնց որոնք ճշդուեցան իր յոյն պաշտօնակիցին համար» (2):

* * *

Դժբախտաբար մեզի չեն հասած սուլթանական ֆերմաններէն որոնցմով Ֆաթիհ յոյն եւ հայ պատրիարքարաններուն օժտից պանպան առանձնաշնորհումներով: Անոնք երեւան չեկան ոչ յոյն եւ ոչ ալ հայ պատրիարքարաններուն մէջ եւ ոչ ալ թուրք պետութեան արխիւներուն մէջ գտնուեցան անոնց պատճէնները յարդ: Յաջորդակի հրդեհները՝ որոնց թատր եղաւ Պոլիսը՝ այնքան կարեւոր դոկումենտներու հետ մոխրացուցած պէտք է ըլլան պանոնք ալ: Ինչ որ պիտենք առանձնաշնորհումներուն մասին գոնէ սուլթանը չնորհից երկու պղերուն՝ պատրիարքարաններու հաստատման հետ մէկտեղ, տնոնց դարաւոր կիրարկութիւնն է Ֆաթիհի օրերէն սկսեալ մինչեւ 1923ի Լոզանի դաշնագիրը:

Այդ կէտը կը չեշտէ Օրմանեան ալ, երբ կ'ըսէ «թէ' պետական եւ թէ' պատրիարքական դիւաններուն հրդեհները չատ կարեւոր փրեր ոչնչացուցած են, եւ այսօր չի գտնուիր սկզբնական արտօնագիրը որով Մեհմէտ Ֆաթիհ վճռից պատրիարքական իշխանութեան ձեռնհասութիւնները: Միայն իրարմէ փոխանցուելով կազմուած վերջին պաշտօնագիրները, եւ գործածութեամբ պահուած սովորութիւնները կը գծեն այն ձեւը, որ նախապէս 1453ին կազմուեցաւ պատրիարքական իշխանութեան համար» (3):

Միայն հրդեհները չեն սակայն որ չքացուցած են անցեալէն մեզ մնացած այդ թանկագին նիւթերը· անոնք զոհ գացած են նաեւ

(3) Franz Babinger, « Mohamet II le Conquérant », p. 236.

(2) Անդ, էջ 238:

(3) «Ազգապատում», Բ·, էջ 2153:

«չետագայ կարգ մը անխիղճներու ձեռքով կատարուած կողոպուտներուն» (1):

Պետրոս Կարապետեան, ծանօթ թրքագէտը, կը հաւաստէր թէ ինք տեսած է Ֆաթիհի կողմէ Յովակիմ Պատրիարքին տրուած այդ հրովարտակը: Արշակ Ալպոյաճեան տարակուսելով հանդերձ նման հրովարտակի մը գոյութեան մասին, հրապարակով կոչ ուղղեց Կարապետեանին հարկադրա թարգմանութեամբ մը հայ բանասիրութեան մատչելի դարձնել զայն (2):

Օրմանեան կը կարծէ թէ Հայոց պատրիարքներուն տրուած առանձնաշնորհմանց ֆերմաններէն չատ ալ տարբերութիւն պէտք չէ ունեցած ըլլան Յունաց պատրիարքներուն տրուածէն, որ հաւանաբար «իրրեւ սկզբնատիպ ծագայեց Հայերուն ալ տրուած կամ օրինադրուած ձեւին» (3):

* * *

Կարծես բաւական չըլլային չփոթութիւնները, որոնց մէջ կը տապլտկի հայ բանասիրութիւնը Պոլսոյ Աթոռին ծագումը լուսաբանելու իր ճիգերուն մէջ, նոր կնճիռ մը մէջտեղ եկաւ վերջերս յայտնութեամբը ֆերմանի մը որ իբր թէ մեզ կը հասնէր Ֆաթիհէն օրերէն, եւ հիմնիմայր կ'ընէր չատ բան մեր ենթադրութիւններէն, եւ նոյնիսկ մեր ստոյգ կարծածներէն: Այդ կարծեցեալ յայտնութիւնը կու գար պերման ականատես արեւելագէտ մը՝ Ֆրանց Պապինկէրէ, որ կ'րսէր թէ յայտնաբերած իր այդ ֆերմանը պատկանած է Սամաթիոյ Մ. Գէորգ եկեղեցիին եւ դայն կը հրատարակէ հիմա առաջին անգամ (4):

Ակնարկուած ֆերմանը, որ իբր թէ 1473ին տրուած էր Ֆաթիհ սուլթանին անունով, ուղղուած էր Կ. Պոլսոյ թուրք դատաւորին որուն կը հրամայուէր ստուգել թէ արեւ անպատեհութիւն կա՞յ վերանորոգելու նոյն սուլթանին կողմէ 1458ին Սուլու Մանաստիրի մէջ բնակող հայոց Գրիգոր եպիսկոպոսին տրուած ֆերմանը որով Սուլու Մանաստիրի վանքին մօտակայ բնակարաններն ու վայրերը իրրեւ հայոց սեփականութիւն կը ճանչցուէին եւ հետեւաբար կ'արգիլուէին Աքքէրմանէն եկող խումբերը երթալ տեղաւորուիլ անոնց մէջ:

(1) Գ· Ապաեան, «Շողակաթ», 1953, էջ 256:

(2) Արշակ Ալպոյաեան, «Կ· Պոլսոյ Պատրիարքութեան ծագումը», «Հայաստանի Կոչնակ», 1936 Փետր·, էջ 34:

(3) «Ազգապատում», Բ·, էջ 2154:

(4) Franz Babinger, «Ein Besitzstreit um Sulu Monastir unter Mehmed II. (1473), «Charisteria Orientalia», Praha, 1956, p. 29-37.

Հիմնուելով իր «յայտնաբերած» ֆերմանին վրայ Թրանց Պապինկէր պիտի կու տայ որ այն պահուն երբ Սուլթան Մահմէտը հայ հոգեւոր պետին կը տրուէր սուլթանական ոսկի ֆերմանը՝ սուլթանը Պալիս չէր ինքը: Արդարեւ ֆերմանը, յատ իրեն, 1473 Օգոստոս 8 թուականը կը կրէր, մինչ այդ միջոցին Յակիմ Արեւելեան Անատոլու կը պտուտէր, ուր Օգոստոսի 4ին առաջին քահանայ կ'ունենար Ուզուն Հասանի հետ, իսկ չորեքշաբթի մը յետոյ, 11 Օգոստոսին, վճռական ճակատամարտն էր որ տեղի կ'ունենար Երկու ոսոխներու միջեւ: Այս բարդութիւնը լուծելու համար Պապինկէր կ'ըսէր որ Օսմանեան կայսրութեան պիւանական կեանքին ծանօթ եղողները պիտեն թէ սուլթաններու Պոլսէն բացակայութեան միջոցին իրենց փոխանորդը իրաւունք ունէր յաճախ ֆերման չնորհել յանուն սուլթանին: Զոյգ ոտորագրութիւնները, որոնք կ'երեւային Հայոց արուած ֆերմանին կռնակը, կը կարգացուին Մուհամմէտ եւ Հասան, որոնք, ինչպէս կը գրծէր Պապինկէր, պէտք է օրուան տէֆտէրտարն ու գայմագամն ըլլային, այսինքն մէկը մեծ-տոմարակալը, եւ միւսը մեծ վէզիրին փոխանորդը մայրաքաղաքին մէջ, ինչ որ երաչխիք մըն էր ինքնին, մինչ ըստ Պապինկէրի, ֆերմանին հարատեւութեան:

Կ. Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռի պատմութեան համար բացառիկ արժէք ներկայացնող այս վաւերաթուղթը չատ բան հիմնովայր պիտի ընէր մեր ցարդ ընդունածներէն: Ան նախ Գրիգոր անուն եպիսկոպոս մը պիտի նուիրագործէր Կ. Պոլսոյ մէջ 1458ին, ուրմէն Պատրիարքութեան հաստատումէն 3 տարի առաջ, — անճնաւորութիւն որուն յիշատակութեան չէինք հանդիպած այլուր: Յետոյ Սուլթան Մահմէտը վանքը իր չբջակայ թաղով հայոց սեփականութիւն ցոյց պիտի տար 1458էն իսկ առաջ, ուրկէ ճիշդ «հինէն ի վեր»: Եւ վերջապէս սոյն Գրիգոր եպիսկոպոսը իր պաշտօնին վրայ պիտի գտնէր 1473ին ալ, ուրեմն 15 տարի յետոյ առաջին յիշատակութենէն:

Ֆերմանը, միեւնոյն ատեն, մեզ կը դնէ կարգ մը կնճռոտութեանց առջեւ ալ, ինչպէս պիտի տեսնենք:

Բայց բարեբախտաբար թէ դժբախտաբար, ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ յետոյ երբոր Պոլսոյ հայ աշխատակիցներուն մասին խօսինք, ֆերմանը Յակիմի օրերէն չէր զար, եւ դերման համբաւաւոր արեւելագէտը զոհն էր չփոթութեան մը: Սխալ էր կարգացած ֆերմանին թուղթն եւ թուականը:

Այս կերպով այլեւս անհնար կը դառնար Գրիգոր անուն եպիսկոպոս մը բերել բազմեցնել Պոլսոյ մէջ Յակիմէն իսկ առաջ:

9.

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐՔԸ

Պոլսոյ առաջին հայ պատրիարքն եղաւ Յովակիմ եպիսկոպոս:

Անոր պատրիարք անուանման պարագաները, ինչպէս ըսինք, լրիւ ծանօթ չեն մեզի: Առաջին անգամ Զամչեանն է որ քանի մը տեղեկութիւններ կու տայ այդ մասին, յայտնելով որ Յովակիմ նախապէս առաջնորդ էր Պրուսայի ուր ճանչցած էր զայն Յակիմը եւ նոյնիսկ խոստացած անոր՝ հայերու ղլուխ կարգել Պոլսոյ մէջ, եթէ յաջողէր յայնկերէն խլել իրենց մայրաքաղաքը:

Ահա Զամչեանի համապատասխան հատուածը.

«1453· Սոյն այս սուլտան Մէհէմմէտ յառաջմէ մինչդեռ ի Պրուսա էր, զուտ ունէր ի վերայ ազգին Հայոց, եւ ի վերայ առաջնորդի տեղւոյն՝ որ կոչիւր Յովակիմ եպիսկոպոս. եւ յաւուր միում ի խօսիլ նորա ընդ նմա, եւ յառել ցնա առաջնորդին, բարձրացուցէ ամէր պիտակաւորութիւն քոյ քան զամենայն, խոստացաւ նմա սուլտանն, եւ ասէ· եթէ յաջողեսցի ինձ առնուլ նաեւ զԿոստանդնուպոլիս՝ տարայց զքեզ անդր հանդերձ մեծամեծօք Հայոց եւ արարից զքեզ զլուխ նոցա: Ապա իրրեւ էառ զայն, եւ հաստատեաց անդ պիտակաւորութիւն իւր, յետ ամաց ինչ յորժամ զէպ եղեւ նմա գնալ ի Պրուսա, յիշեալ պիտակումն զոր արարեալն էր, երեր անտի ի Կոստանդնուպոլիս զՅովակիմ եպիսկոպոս հանդերձ քանի մի երեւելի տարբք Հայոց (զոր ոմանք վեց տուն ասեն)· ի Թուին Հայոց ՋԺ. եւ ետ նոցա տեղի բնակութեան՝ ոմանց ի ներքս ի քաղաքն, եւ ոմանց ի Գալաթիա, ուր արդէն կային բազում Հայք· երեր եւ ի Գալատիոյ գչորս տունս Հայոց: Եւ զՅովակիմ եպիսկոպոս արքունի նամակաւ կացուցեալ առաջնորդ կոչեաց գնա փաթրիկ, այսինքն պատրիարք· տուեալ նմա իշխանութիւն ուրեքէյ ի վերայ Հայոց եղելոց ի Յունաստան եւ յԱնատոլիա: Եւ անտի սկսեալ տեւէ ցարդ յաջորդութիւն այնր պատրիարքութեան ի Կոստանդնուպոլիս» (1):

Այս տեղեկութիւնը Զամչեանէ զատ ոչ մէկ հայ կամ օտար ապ-

(1) Զամչեան, «Պատմութիւն Հայոց», Գ·, էջ 500:

բիւր կ'արձանագրէ սակայն, եւ կասկածի տակ ձգողներ կան հետեւաբար անոր վաւերականութիւնը (1):

Ինչ որ կը կնճռոտէ սակայն հարցը՝ այն պարապան է թէ քանի մը Յովակիմներ կը ցցեն մեր դէմը յիշատակարանները, եւ դժուարութեան առջեւ կը դնեն մեզ անոնց մէջէն գտնել Պոլսոյ առաջին հայ պատրիարքը:

«Բերիայի» կամ «Բերայի» եպիսկոպոս Յովակիմի մը հանդիպեցանք, ինչպէս յայտնի է, այն պատուիրակութեան մէջ զոր կոստանդին Ձ. Վահկացի Կաթողիկոսը կազմած էր 1438ին Փլորենտիայի ժողովին մասնակցելու համար:

Յովակիմ եպիսկոպոս մը յիշուած է 1439էն սկսեալ իբր «արհիեպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսի», ուրիշ Յովակիմ մը 1445ին Կաւթինա – Բրուսա չրջանին մէջ եւ չորրորդ մը 1469ին իբր Փիլիպէի եպիսկոպոս:

Արդ մինչեւ այսօր ալ բանասիրութեան համար չլուսաբանուած կը մնայ թէ այս բոլոր Յովակիմները նո՞յնն են այն Յովակիմին հետ որ Կ. Պոլսոյ պատրիարք ընտրուեցաւ 1461ին, կամ թէ այդ դանագան Յովակիմ եպիսկոպոսներէն ո՞րն էր որ Պոլսոյ անդրանիկ պատրիարքն եղաւ:

Արդարեւ Ֆիօրէնցայի ժողովին վաւերագրերուն համաձայն Կոստանդին Ե. կաթողիկոսը 1438 Յուլիս 15 թուականով Թէոդոսիոյ հայոց ուղղած իր գրութեան մէջ կ'ըսէր թէ «ես իմով լի եւ կատարեալ ճոխութեամբ եառու իշխանութիւն Սրբոյն վարդապետէն, որ է եւ եղիցի փոխանակ անձին իմոյ, ընդ նմին եւ Մարկոսի եւ Թովմայի վարդապետաց եւ Յովակիմայ եպիսկոպոսի Բերիայ, դի երթիցեն ի ժողովն եւ լուծանու լիցի նոցա Հոգին սուրբ» (2):

Սոյն Յովակիմին համար ուրիշ տեղեկութիւն չունինք: Ինչպէս տեսանք նախընթաց գլուխի մը մէջ՝ հաւանական էր որ Բերայի հայոց եպիսկոպոսն էր եւ եւ ոչ Բերիայի, եւ իր այդ հանգամանքին համար էր որ կաթողիկոսը զայն գրաւ կաֆայի պատուիրակութեան մէջ:

Յովակիմը որ իրրեւ «Կոստանդնուպոլսոյ արքեպիսկոպոս» կը յիշուի 1439ին, մեզ ծանօթ է, ինչպէս տեսանք նախընթաց գլուխի մը մէջ, Ձեռնադրութեանց Գրքէ մը՝ որ այդ թուականին ընդօրինակուած է իրեն համար (3):

---

(1) Արշակ Ալպոյաճեան, «Բրուսայի շրջանի Հայերը», «Էջմիածին», 1959, էջ 40:

(2) Հ. Ադեմեանդր Պալեեան, «Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս», էջ 88:

(3) Բարգէն եպիսկ., «Հանդէս Ամսօրեայ», 1924, էջ 432–441:

Յաջորդ Յովակիմը կը գտնենք Ջէօթահիա պահուած արձանագրութեան մը մէջ՝ ուր կ'ըսուի թէ գրուած է 1445 թուին «ի հայրապետութեան տեառն Կարապետին եւ յեպիսկոպոսութեան տեառն Ովակիմայ» (1):

Բրուսայի մէջ Յովակիմ եպիսկոպոս մը յիշողը Ջամչեանն է միայն (2) եւ ուրիշ ապրիւրէ այդ մասին որեւէ տեղեկութիւն կը պակսի մեզի, թէեւ անհաւանական չէ որ Ջէօթահիոյ առաջնորդը խակապէս գտնուած ըլլայ այնտեղ Պոլսոյ գրաւման օրերուն:

Յովակիմ մը վերջին անգամ յիշատակուած կը գտնենք Փիլիպէի մէջ 1466–1469 թուականներուն՝ Ամիրատոլլահի «Յօդուտ Բժշկութեան» աշխատութեան յիշատակարանին մէջ (3):

Օրմանեան տրամադիր է գտնագան այս Յովակիմները բերել դեպանելլ Պոլսոյ պատրիարքին անձին մէջ, նոյն անձը համարելով նախ Կուտինայի, Բրուսայի եւ Փիլիպէի մէջ յիշատակուած Յովակիմները եւ գտնենք Պոլսոյ պատրիարք անուանուող Յովակիմին հետ նոյնացնելով, որովհետեւ, կ'ըսէ «այդ յիշատակութիւններէն գրժուար չէ հետեւցնել, թէ Յովակիմը՝ Օսմանեան պետութեան ներքեւ գտնուող Հայերուն առաջնորդն էր, համապատասխանելով օսմանեան տարածութեանց տեղափոխութեանց, որ ինչպէս գիտենք, սկսան Մէհմետ Կուտինայի մօտերը, անկէ անցան Պրուսա, անկէ Անդրիանուպոլիս, անկէ Կոստանդնուպոլիս, եւ Յովակիմ եպիսկոպոս ալ նոյն պարագաներուն մէջ տեղափոխութիւններ կատարեց» (4): Թերեւս տարակուսելի չվերջնէ մեզի համար Յովակիմին սոյն տեղափոխութիւնները, բայց անհերքելի է գտնենք կապել օսմանեան գահուն տեղափոխութեանց հետ, որոնք մեկուկէս գարու չրջան մը կ'ընդգրկեն:

Օրմանեան յետոյ կ'աւելցնէ թէ «անունի նոյնութիւնը միտք կը ձգէ Յովակիմ Հայկալ եպիսկոպոսը որ 1438ին կաֆայէ Հռոմ գացող պատուիրակութեան մէջ կը գտնուէր»:

Օրմանեան յիշելէ յետոյ Փաթիհի եւ Յովակիմի միջեւ Բրուսայէն իսկ ծանօթութեան մը գոյութիւն ունենալու պարագան, կը

---

(1) Այս արձանագրութեան պատճէնը գոր Վահրամ եպիսկ. Մանկուեան հաղած է Ջէօթահիոյ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ քահանայէն՝ ներկայիս պահուած է Փարիզի Պօղոս Նուպար մատենադարանին մէջ (Արշակ Ալպոյաճեան, «Պոլսոյ Պատրիարքութեան Տագումը», «Հայաստանի Կոչնակ», 1936 Փետր., էջ 34):

(2) Ջամչեան, «Պատմութիւն Հայոց», Գ., էջ 500:

(3) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1899, էջ 108–112:

(4) «Ազգապատում», Բ., էջ 2155:

խոստովանի սակայն թէ չի կրնար վաւերական ազբիւրներով ճշդել այդ կէտերը եւ դիտել կու տայ թէ ամէն պարագայի մէջ Յովակիմի առաջածը նոր պաշտօն մը չէր, թէ ան արդէն արեւելեան Փոքր Ասիոյ եւ Հարաւային Եւրոպայի օսմանեան դաւառներուն առաջնորդն էր, եւ ինչ որ Ֆաթիհէ կը ստանար պատրիարքի տիտղոսն էր միայն եւ իր իրաւասութեանց նուիրապետութեամբ (1)։

Բարդէն Կաթողիկոս նոյն կարծիքէն չէ, եւ ընդհակառակը դիտել կու տայ թէ, «Սրբազրութեան եւ ուղղութեան կարօտ ուրիշ կէտ մըն ալ Օսմանեանի այն ձգտումն է որով քանի մը ժամանակակից Յովակիմները կ'ուզէ նոյնացնել Կ. Պոլսոյ առաջին պատրիարք Յովակիմին հետ, պարզապէս տարբերով անուններու նոյնութենէն, առանց պատմական հիմքի եւ թուերի» (2)։

Այսուհանդերձ Բարդէն եպիսկ. ինքն ալ արամապիր է Բրուսայի Յովակիմը Պոլսոյ պատրիարք բնորոշելու.

«Յովակիմ Արքեպիսկոպոս նախապէս առաջնորդն էր Պրուսայի եւ այդ առթիւ ծանօթացած Ֆաթիհին եւ չահած անոր համակրանքը. եւ յետոյ՝ Պրուսայի առաջնորդութենէն կոչուած է Կ. Պոլսի առաջնորդութեան, եւ այդ պաշտօնի վրայ կը գտնուէր 1430ին (ուղղ 1438ին), այսինքն Կ. Պոլսի առումէն տասնիհինգ տարի յառաջ. այնպէս որ երբ Ֆաթիհ առաւ զԿ. Պոլիս 1453ին, իրեն ծանօթ Պրուսայի Յովակիմ եպիսկոպոսը արդէն Կ. Պոլսի առաջնորդն էր 15 տարիներէ ի վեր, եւ Կ. Պոլսոյ զրաւումէն ուրթը տարի ետքը Ֆաթիհ կատարեց իր խոստումը, պատրիարք կարգելով զայն Կ. Պոլսի եւ չորքակողմից Հայոց վրայ, եւ այս վեհապետական կարգագրութեամբ Կ. Պոլսի Հայոց Առաջնորդութիւնը վերածուեցաւ Կ. Պոլսի Հայ Պատրիարքութեան։

«Թերեւս կարենայ ենթադրուիլ նաեւ թէ Յովակիմ Կ. Պոլսի առաջնորդութենէ կոչուած ըլլայ Պրուսայի առաջնորդութեան, եւ Պրուսայէն փոխադրուած Կ. Պոլիս՝ իրրեւ պատրիարք։ Այսպիսի ենթադրութիւն մը թէեւ անհաւանական չէ, բայց մեզի աւելի բնական կը թուի Պրուսայի առաջնորդութենէն Կ. Պոլսի առաջնորդութեան եւ ապա՝ Կ. Պոլսի պատրիարքութիւն յառաջդիմական ընթացքը» (3)։

Բարդէն եպիսկ. արամապիր է նոյնպէս Բրուսայի միւնոյն Յովակիմ եպիսկոպոսը նկատելու Քէօթահիոյ եկեղեցին նորոգող հովեւարականը։

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ., էջ 2156։

(2) Բարգէն եպիսկ., «Կ. Պոլսոյ Հայ Պատրիարքութեան Ծագումը», «Հանդէս Ամսօրեայ», 1924, էջ 439–440։

(3) Բարգէն եպիսկ., անդ, էջ 439։

«Պրուսայի առաջնորդ կամ եպիսկոպոս Յովակիմ, ըստ ամենայն հաւանութեան, միեւնոյն անձն է Կուտինայի եկեղեցին նորոգող Յովակիմի հետ. որովհետեւ Կուտինա այն առեններ կրնար մէկ թէմն եղած ըլլալ Պրուսայի առաջնորդական վիճակին, եւ ոչ թէ առանձինն վիճակ մը, անկախ Պրուսայէն, ինչպէս որ էր վերջին ժամանակներս մէջ» (1)։

Ալպօյաճեան կը կարծէ իր կարգին թէ Յովակիմ, ինչպէս Կ. Պոլսոյ պրաւումէն առաջ, նոյնպէս նաեւ անկէ վերջ, պատրիարքական ոտիոտս առանձէ յետոյ, իր հովուեր իրաւասութեան չրջանակին մէջ ունէր բոլոր օսմանեան ոտիոպետութեան եկեղեցիները, Պրուսան, Քէօթահիան, Խիւրնէն, Ֆիլիպէն, որոնք մինչեւ այդ թուականները չէին ունեցած իրենց եկեղեցական վարչութիւնը կամ չատ նշանակելի թուով հայեր չունենալով եւ կամ յունական մոլեռանդութեան պատճառով թոյլատրուած չըլլալով։

Ալպօյաճեան իրրեւ ապացոյց մէջ կը բերէ յիշատակարանը Ամիրատվլաթի Բժշկապանին, որ Պոլսոյ Ազգ. Մատենադարանը կը գտնուի եւ որ կը յիշէ թէ Ամիրատվլաթ իր երկն սկսաւ «ի Ֆիլիպայ, ի թուականութեանս Հայոց ՋԺԵ (1466)։ Թարգմանեցաւ պատուական Բժշկապանս ի թուականիս Հայոց ՋԺԸ (1469) ամիս Դեկտ. ԻՉ. ի կաթողիկոսութեան Տէր Ըղբատաիկի եւ յեպիսկոպոսութեան Տէր Յովակիմ...»։

Անկախ բացորոշապէս կը հաստատէ թէ, կ'ըսէ Ալպօյաճեան, Ֆիլիպէ 1466էն առաջ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան իրաւասութեան ներքեւ էր։ Ինչ որ Ֆիլիպէի համար ճշմարտութիւն մըն էր՝ Ադրիանուպոլսոյ համար աւելի եւս, վասնզի աշխարհագրապէս վերջինը առաջինէն աւելի մօտ էր Կ. Պոլսոյ (2)։

Ջոյլ հայ եպիսկոպոսներու, Տրիպոլի եւ Մարաթիոսի ներկայութիւնը Պոլսոյ մէջ առաջին Յովակիմի յիշատակութենէն երկու տասնեակ տարիներ յետոյ, մեզ կը մղէն հետեւցնելու թէ 1438ին Պոլսոյ մէջ յիշատակուած Յովակիմը նոյնը չէր կրնար ըլլալ յետագային յիշուած Յովակիմներուն հետ, բայց հաւանարար նոյն անձն էին Բրուսայի եւ Կուտինայի Յովակիմներն ու Պոլսոյ առաջին պատրիարքը, եւ անուշտ այս վերջինն էր նաեւ այն Յովակիմը որ 1466–1469ին Ֆիլիպէի մէջ պիտի յիշատակուէր Ամիրատվլաթի կողմէ։

Կ. Պոլսոյ պատրիարքներու մինչեւ վերջերս անտիպ մնացած ցուցակ մը (3), որ կը գտնուի Վիեննայի Մխիթարեանց մօտ եւ որ

(1) Բարգէն եպիսկ., անդ, էջ 440։

(2) «Ամէնուն Տարեցոյցը», 1909, էջ 210։

(3) Հայկ Պէրպէրեան, «Կոստանդնուպոլսոյ Հայ Պատրիարքներու հրովրդ անտիպ ցուցակ մը», «Հանդէս Ամսօրեայ», 1964, Յունուար–Մարտ, էջ 1–6։

պատրաստուած է 1848 եւ 1858 տարիներու միջեւ «օրինակեալ յարձանագրութենանց Պատրիարքարանի», հետեւեալը կը պրկ Պատրիարքութեան սկզբնաւորութեան մասին.

«Քանզի որպէս ուսաք ի պատմութենանց եւ յիշատակարանաց, ազգ մեր բնակութիւն կալաւ ի Պոլիս յետ առման քաղաքին Թաթիհ սուլթան Մէհմէտէ հզօր արքային օսմանցւոց: Որ ած եւ երեր ի Պռուսայէ առաջնորդ ակը Յովակիմ եպիսկոպոս տարբք տարբք, եւ ի վեց թագս եւս նոցա տեղի բնակութեան եւ կարգեաց պՅովակիմ եպիսկոպոս պատրիարք ի վերայ Հայոց: Եւ ահա տասի սկիզբն կալաւ իշխանութիւն պատրիարքութեան»:

Աւելցնենք որ Յովակիմ պատրիարք իր պաշտօնին վրայ էր մինչեւ 1478: Այդ տարին է որ Նիկոպոլսոյ եպիսկոպոս մը կը յիշատակուի իբրեւ անոր յաջորդ, որովհետեւ Մատթէոս եւ Աբրահամ վարդապետները՝ զոր Թաթիհ Պոլիս էր կանչած Սերաստացին եւ Տրապիզոնէն Յովակիմի յաջորդ կարգելու համար՝ մերժած էին բռնանձնել պատրիարքական պաշտօնը, «լաւ համարելով պմխայնակեցութիւն, քան թէ փառք առնուլ ի մարդկանէ» (1):

10.

ԹԱԹԻՀ ՀԱՅԵՐՈՒՆ ՀԱՆԴԷՊ

Թաթիհ Սուլթան Մէհմէտ բարեկամ ցոյց որուած է Հայերուն: Հայերը, իրենք, անոր կ'ընծայեն իրաւունքները զոր պարերով վայելեցին Թուրքիոյ մէջ, եւ զոր ստիպուած եղեր էին յարկել յաջորդ բոլոր սուլթանները, ճիշդ է, որոշ սեղմումներով, բայց առանց կարենալ ջնջելու զանոնք գրեթէ մինչեւ մեր օրերը: Հայ աւանդութեանց մէջ իրրեւ տեսակ մը Հայոց բարերար կը ներկայանայ ուրեմն Թաթիհ, եւ անոր չնորհը կը սեպեն դարաւոր կեանքը զոր Հայը ունեցաւ սուլթաններու մայրաքաղաքին մէջ իր բարգաւաճ վայրկեաններով:

Հաւանաբար իր նոր մայրաքաղաքին մէջ Հայոց համար պատրիարք մը նշանակելը մէկն է այն պատճառներէն որոնք Հայոց հանդէպ բացառիկ բարեացակամութիւն մը կը վերապրեն Թաթիհին:

(1) Տօքթ. Վ. Թորգոմեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1895, էջ 247:

Պէտք է խոստովանիլ թէ այդ դէպքը, ինչ ալ եղած ըլլան անոր տուն տուող չարժառիթները, փոքր դեր չկատարեց Հայ ժողովուրդին մէջ, եւ առանց պատճառի չէր այն գերապոյն խանդավառութիւնը զոր մեր օրերու թուրք վարիչները զգացին երբոր կը ջնջէին Թաթիհի հնոցհամ առանձնաշնորհումները:

Չդիտենք սակայն թէ բարեացակամութիւն իրո՞ք կը զգար Թաթիհ դէպի Հայերը, եւ կամ ի՞նչ բանէ կը բխէր ան:

Առասպելներու անճնառուր ըլլալ է սակայն հայկական արիւն եւս փնտռել Թաթիհի երակներուն մէջ եւ առով փորձել բացատրել բարեացակամութիւնը զոր Թաթիհ ցոյց տուած է դէպի Հայերը:

Նման առասպելներ տարօրինակ է որ կրցած են արձագանգ գտնել նոյնիսկ մեր ամէնէն լուրջ բանասէրներուն մօտ:

«1480ին խաղացի նկարիչ Պելլինին նկարեց Սուլթան Մէհմէտ Բ.ի դիմանկարը, կը գրէ անոնցմէ մէկը: Այս նկարէն օրինակուած մեդալ մը, որ կը գտնուի Բրիտանական Թանգարանին մէջ, ցոյց կու տայ Սուլթանին հայկական արծուեռունդն քիթը, որ բնաւ նմանութիւնը չունի մոնկոլեան տափակ քիթին հետ եւ ցոյց կու տայ հայկական արիւնախառնուրդ մը սուլթանական գերդաստանին մէջ, եւ արդէն պիտենք, թէ Սուլթան Մեհմէտ Բ.ի մայրը գերի մըն էր, հաւանաբար հայուհի» (1):

Հայկական այդ քիթը որքան սրած է երբեմն մարդոց երեւակայութիւնը հայ արիւն փնտռելու համար ականաւոր մարդոց երակներուն մէջ եւ մղած ալ է զանոնք երթալ խուզարկել սուլթաններու հարեմը:

«Թուրքերը իրենց փադիշահը գերիի զաւակ կը կոչեն յաճախ, կը գրէ Ֆրանսացի հեղինակ մը, որովհետեւ Պոլսոյ առուքէն ապրին սուլթանները միշտ գերուհիներ ունեցած են իրրեւ մայր: Տեսակ մը պետական օրէնք դարձած է որ փադիշահները ամուսնութիւն երթեք չկնքեն իսլամ ընտանիքներէ սերող կանանց հետ: Հարեմը իր գեղուհիները կը ջոկէ հելլենուհիներու մէջէն, Սպանիոյ, Պրովանսի, Իտալիոյ ափերուն վրայ, Ռուսիոյ, Զերքեզիստանի, Վրաստանի, Մինգրելիոյ եւ Բարձր-Հայքի մէջ» (2):

Առասպելները ձգելով հէքիաթի սիրահարներուն՝ չենք կրնար ժխտել Թաթիհի մէկ ժեստը, որ անծանօթ մնացած է մեր բանասիրութեան:

(1) Արշակ Ալպոյաճեան, «Պատմութիւն Հայ Դաղթականութեան», Բ., Գահիրէ, 1955, էջ 547:

(2) Louis Enault, «Constantinople et la Turquie», Paris, 1855 p. 134.

Եորկա (1) կը յիշէ Մաքսիմոս պատրիարքի մէկ դիրը 1480ին դրուած Վենետիկի տաժին, որմէ կը խնդրէր իր քաղաքին մէջ գտնուած օրթոտոքսները այլեւս չհալածել եւ որուն կը դրէր այս առթիւ իր ակրը, «մեծ եւ ամենապատիւ սուլթանը, ուրիշ գաւառներէ ըլլալով հանդերձ, ապատ կը ձգէ քրիստոնեաները եւ բոլոր միւսները ինչ կը վերաբերի անոնց դաղափարներուն եւ անոնց հաւատքին, եւ, դեռ քիչ առեն առաջ, իմանալով որ Մեծն Վալահիոյ հայերը հալածուած են օրթոտոքս դարձուելու համար, դիր գրեց եւ պաշտօնապարներ ուղարկեց հրամայելով որ Աստուծոյ հաւատքը բռնութեան չենթարկուի, եւ այս կերպով արդիլեց հալածանքը» (2):

Զգիտենք ինչի վերագրել Ֆաթիհի ժեսար պաշտպան կանգնելու Վալահիոյ հայոց՝ անգլոյն իշխանին կողմէ անոնց դէմ ուղղուած կրօնական հալածանքի մը առթիւ: Հնդկնակը որ այս ժեսար կը յիշէ մեզ ծանօթ միակ ազբիւրն է այդ թուականին Հայոց դէմ սարքուած նման հալածանքի մը մասին, եւ ուրիշ մանրամասնութիւն չի տար:

Այդն պարագայի մէջ Ֆաթիհի հանդուրժող դիրքը դէպի իր քրիստոնեայ հպատակները վեր է ամէն կասկածէ՝ եթէ նոյնիսկ բացառիկ բարեացակամութեան ալ չվերագրենք զայն:

Թէեւս Մեհմէտ Բ.ի բարեացակամ վերաբերումն էր դէպի քրիստոնեաները որ համոզեցուցիչ կերպով ապացուցանելու համար Պոլսոյ Պատրիարքութեան հաստատումէն ճիշդ տարի մը յետոյ: Քրիստոնեայ աշխարհին կոչ մը ուղղելէ առաջ որպէսզի դէնք առնէ Թուրքերուն դէմ՝ Պապը իր այդ նամակով փորձ մը կ'ընէր քրիստոնէական վարդապետութեան ճշմարտութիւնը եւ իսլամութեան սուտութիւնը ապացուցանելու Թուրքերուն եւ զայն համոզելու որ քրիստոնէութիւնն ընդդրկէ, այս պարագային իր օդնութիւնն անդամ խոստանալով անոր նոյնիսկ պատերազմի մէջ: Այս դիմումին անհետեւանք մնալուն վրայ էր որ Պիոս Գ. Թուրքերուն դէմ խաչակրութեան մը ձեռնարկեց որուն վենետիկ, Հունգարիա եւ Սքենդեր բեկը միայն յարեցան եւ որ պիտի վերջանար սակայն ձախողութեամբ, առանց Եւրոպան կարենալ վրկելու Թրքական նոր յառաջխաղացումներէն:

Չենք կրնար այս հատուածը փակել առանց պահ մը հարց տալու մենք մեզի թէ բան մը չէ՞ն պարտիր արդեօք Հայերը Ֆաթիհի ցոյց տուած սիրալիր վերաբերումին մէջ ականատուր այն հայուն որ

(1) N. Iorga, «Byzance après Byzance», Bucarest, 1935, p. 58.

(2) Miklosich et Muller, «Acta et Diplomata», graeca, V, p. 284.

կը կոթողանայ Ժե. դարու այս մտայլին մէջ եւ որ կապեր պէտք է ունեցած ըլլայ Ֆաթիհ Սուլթանին հետ: Կ'ակնարկենք Ամիրտուվլաթ Ամասիացի բժիշկապետին, որուն անհրաժեշտ է որ դեռ անդրադառնանք:

11.

ԱՂՕԹԱՏԵՂԻՆԵՐ ՀԱՅԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ

Հայ եւ օտար ազբիւրները համաձայն չեն յիշատակելու առթիւ ազօթատեղիները զոր Պոլսոյ մէջ ունէին հայերը Ֆաթիհէն օրով: Համաձայն չեն նաեւ թիւին մասին հայոց ունեցած եկեղեցիներուն: Յետոյ չտեսերը իրարու հետ կը չփոթեն եկեղեցիները, կամ թէ տարբեր թաղերու մէջ կը գետեղեն զանոնք:

Ամէնէ Րէֆիք թուրք պատմագիրը, Պոլսոյ առումէն յետոյ հայոց տրամադրուած եկեղեցիներուն մասին խօսելով, կը գրէ.

«Խոթանպուլի մէջ Սուրբ Նիկողոս եկեղեցին մանաւորաբար Հայերուն եւ Լատիններուն տրուեցաւ: Եկեղեցիին երկու երրորդը Հայերուն, մէկ երրորդն ալ Լատիններուն կը պատկանէր: Այս եկեղեցիին վերեւ գտնուած Ս. Աստուածածին եկեղեցին ալ միայն Լատիններուն թողուեցաւ: Սակայն Մուրատ Դ.ի ժամանակ, 1635ին, Հայերուն եւ Լատիններուն եկեղեցիները գրաւուեցան Րէչէր փաշայի կողմէ: Հայերուն ցոյց տրուեցաւ Պալաթի Այա-Խոթրաթի եկեղեցին: Սուրբ Նիկողոս եկեղեցին ալ մզկիթի վերածուելով Քէֆէլի-ճամի ընուեր առաւ: Քէֆէէն եկող Հայերուն բնակած թաղը Քէֆէլի-մահալլէսի կոչուեցաւ: Ս. Աստուածածին եկեղեցին ալ Օտալար-Մէաճթաի եղաւ»:

Թուրք ուրիշ հեղինակ մը, Տարատարապետ Ալի Սամի Իւլգէն, Ֆաթիհի չրջանի Պոլիսը նկարագրող իր մենագրութեան մէջ կ'ըսէ թէ պատմական քարէսին վրայ ցոյց կը տրուի հայ եկեղեցի մը որ նախկին Մխիթարիչ Աստուածածնայ եկեղեցին է (Էկլիզ տը Նօթր-Տամ լա Բօնուօլաբրիս), ուրիշ հայ եկեղեցի մը՝ որ նախկին Ս. Համբարձման եկեղեցին է (Էկլիզ տը լ'Ասանսիօն), եւ երրորդ մը՝ որ ցոյց տրուած է Սուլու Մանասթըրի եկեղեցի անունով որ Պեսեվլեվասոսի նախկին վանքն է (Մօնասթէր տը Սէնք Մարի տը Փէրիվլէբք):

Սոյն երեք եկեղեցիներն ալ նախապէս բիւզանդական եկեղեցիներ եղած են, կ'ըսէ Թուրքիոյ հեղինակը (1):

Գերման արեւելագէտ Ֆրանց Պապինգէր Ֆաթիհի նուիրած իր հատորին մէջ, խօսելով Կաֆայէն Պոլիս բերուած գերիներուն մասին, կը գրէ.

«Երբ գերիներով եւ անասնման աւարով բեռնաւորուած նաւերը Պոլիս հասան 1475 Օգոստոս 3ին, պէտք եղաւ որ հրաժարին զանոնք ցամաք հանելէ ահռելի ժանտախտին պատճառով որ դեռ կը տիրէր մայրաքաղաքին մէջ: Յեղճերը, իտալացի եւ հայ, նախ եւ առաջ Սկիւտար առաքնորդուեցան. յետոյ, երբ համաճարակը իր աւերները գադրեցուց, անոնց բնակութեան տեղ յատկացուցին Ափրանուպոլսոյ Դրան (Էտիրնէ Քափուսու) եւ Ոսկեղջիւրի միջեւ: Ս. Կոյսի (Օտալար ճամի) եւ Մանուէլի վանքին (Բէֆէլի ճամի) բիւզանդական եկեղեցիները յանձնուեցան նոր ժամանողներուն» (2):

Եօրկա կը գրէ (3) թէ «Սուրբ Իոնի վանքը Թագը եղաւ հայերուն, որոնք երբեմն հարուստ պահարավաճառներ (4), տարեկան 1000 դուկատ վարձք կու տային սուլթանին (5). Ս. Գէորգի մեծ եկեղեցին, ամէնէն գեղեցիկը Սուրբ Սոփիայէն յետոյ, մնաց առանց (6). իրենց եպիսկոպոսը Թափօրներու առեն ոսկեզօծ պատրիարքէն անմիջապէս յետոյ կու գար, եւ իսլամ իշխանի մը թլփատման հանդէսին ան կրնար ներկայանալ ուխտուներէվեց քահանաներով եւ երկուհարիւրքառասուն հետեւորդներով» (7):

Ուրիշներ Սուրբ Մանասթիրի հայոց եկեղեցին միայն կը յիշեն: Թուրքիոյ նուիրուած հատորի մը մէջ հեղինակները խօսելով վեհանձն կեցուածքին մասին զոր ցոյց էր տուեր Ֆաթիհ քրիստոնեաներուն հանդէպ, կ'ըսեն թէ «Ան պարտաւորեցուց կրօնական պաշտամունքի ազատութիւն շնորհեց, եւ անոնց տուաւ բոլոր եկեղեցի-

---

(1) Mimar Ali Saîm Ulgen, «Fatih Devrinde Istanbul» (1453-1481), Ankara, 1939, p. 28.

(2) Franz Babinger, «Mohamet II le Conquérant», Paris. 1954, p. 419.

(3) N. Iorga, «Byzance après Byzance», Bucarest, 1935, p. 48.

(4) Gerlach, «Tagebuch», p. 141, 349.

(5) Crusius, «Germano-Graecia», Bâle, 1585, p. 227-228.

(6) Gerlach, «Tagebuch», p. 184-185, 186, 201-204, 327-339.

(7) Crusius, «Turco-Graecia», Bâle, 1584, p. 235.

ները որոնք կը պահէին Սուրբ Մանասթիրի հայոց եկեղեցին մինչեւ Խաչվեղ-քափու» (1):

Նոյնքան հակիրճ է նաեւ Ժօնքիէր.

«Սուլթանական Ֆերման մը ցանուցիր եղած Յոյներուն հրամայեց Կ. Պոլիս դառնալ, եւ զաւանանքի ազատ կիրարկութիւն եւ ինչքերու պահպանութիւն խոստացաւ անոնց: Յոյները պահեցին իրենց եկեղեցիները որոնք կը պահէին Սուրբ Մանասթիրի հայոց եկեղեցին մինչեւ Ափրանուպոլսոյ Դուռը (Խաչվեղ քափուսու)» (2):

Օրմանեան, ընդհակառակը, վեց եկեղեցիներ կ'ենթադրէ.

«Ապրը ճիշդաւ կամ վեց հասարակութիւն անունը որով կոչուած են Կոստանդնուպոլսոյ Հայերը առաջին հրովարտակներուն մէջ, գոնէ վեց սկզբնական եկեղեցիներու գոյութիւնը կը պահանջէ, մի նոյնիսկ առաջական ըմբռնումի մէջ, ամէն հասարակութիւն կամ ժողովուրդ կամ թաղ՝ իր ազօթատեղիով կը սեպնար իր ուրոյն կազմութեան հիմը» (3):

* * *

Ի ձեռին ունեցած մեր տուեալները մեզ այն եզրակացութեան կը բերեն թէ Ֆաթիհի օրով Հայերը չորս ազօթատեղիներ միայն ունէին Պոլսոյ մէջ:

Առնչմէ ամենահինը Ղալաթիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչն էր: Կառուցուած 1391ին եւ վերանորոգուած 1436ին, ան գոյութիւն ունէր Պոլսոյ գրաւման տաեն 1453ին Բիւզանդիոնի հանդիպակաց ափին վրայ՝ զոր Ֆաթիհ չուտով պիտի միացնէր իր մայրաքաղաքին, կարճ տաեն մը միայն հանդուրժելով ձենովացիներու գոյութեան իր դէմ քայլ մը անպին:

Ղալաթիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին իր երկրորդ վերաշինութենէն յետոյ դիմացած է մօտ երեք դար, 1436էն մինչեւ 1733, երբ, 1731ի մեծ հրդեհէն յետոյ, պիտի կառուցուէր Կալաթա Յովհաննէս պատրիարքի ջանքերով:

Հայ-կաթոլիկ բանաւէճերը պնդած են ու դեռ կը պնդեն թէ ի սկզբան հայ-կաթոլիկներուն էր Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչը: Անոնց դիմաւոր փաստն այն է, ինչպէս տեսանք, թէ ճենովական թաղի մը մէջ որպիսին էր Ղալաթիան՝ հայոց եկեղեցին կաթոլիկ միայն

---

(1) J. M. Jouannin et Jules van Gaver, «Turquie», Paris, 1840, p. 76.

(2) A. de Jonquière, «Histoire de l'Empire Ottoman», Paris, 1881, p. 163.

(3) «Ազգապատում», Բ., 2186:

կրնար եղած ըլլալ, եւ կաֆայի հայերը որոնք կառուցին այդ եկեղեցին անառարակաւելիօրէն կաթոլիկ էին:

Եթէ ձենովայիներու օրով Ղալաթիոյ մէջ բնակող հայերը խստապէս կաթոլիկ եղած ըլլային, ինչպէս նաեւ եթէ կաթոլիկներ եղած ըլլային կաֆայէն 1475ին բերուած հայերը, այս վերջիններս պիտի երթային դեռեզուլ իրենց դաւանակիցներուն մօտ: Մինչդեռ ինչպէս ցոյց կու տայ վերջերս յայտնուած կալուածագիրը մը՝ կաֆայէն եկած ոչ մէկ կալուածատէր չի յիշուիր Ղալաթիոյ մէջ 1478ին, մինչ կաֆայէն եկող 267 կալուածատէր ցոյց կու տայ վաւերաթուղթը բուն Պոլսոյ կողմը (1):

Պոլսոյ պրաւումէն յետոյ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչը միակ եկեղեցին էր որ հայերը կառուցած էին իրենք: Զայն ունէին նախապէս եւ ակը մնացին անոր Ֆաթիհէն պալէն յետոյ: Ֆաթիհ թոյլ չտուաւ որ քրիստոնեայ որեւէ նոր եկեղեցի կառուցուի իր մայրաքաղաքին մէջ: Մեծ չնորհ էր իր կողմէ՝ եթէ յոյներուն թողուց անոնց նախապէս ունեցած եկեղեցիներուն մէկ մասը: Իսկ հայերուն կրօնական պահանջներուն գոհացում տալու ուրիշ ելք չգտաւ՝ բայց եթէ քանի մը եկեղեցի պրաւել յոյներէն եւ պանծալ որամատրել հայերուն:

* * *

Երկրորդ պօթաճեցին դուր հայերը ունեցան Ֆաթիհէն օրով Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցին է: Մեր ցարդ ունեցած տուեալներուն համաձայն ան յունական եկեղեցի մը եղած է ի սկզբան, եւ յետոյ հայոց տրուած թուրք սուլթաններուն կողմէ:

Անոր առաջին անգամ կ'ակնարկէ Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան իր «Ստամպոլոյ պատմութիւն» երկասիրութեան մէջ, դուր յօրինած է 1661–1684 տարիներուն: Իր գործին Ա. գլուխին 51–60րդ տողերը կ'ունկնդրենք արդարեւ.

«Երկրորդ խոհէլ եւ գուռն՝ որ ի Սամաթիայ է կոչման,
Ուր չատ մէկմանէք կային՝ ախրահրներն ատա մէնթի միւթամ:
Վէց եւ եօթն ադղին յունաց՝ քիլիսայք ատա են բնական.
Վայելուչ վայրք պարտիզօք՝ դի սա ջիլք քաղքիս դիպման:
Հազար տունք յաւել ատա հայք՝ ի վերայ որպէս գիտեալ կան,
Սուրբ Մանաստիրը կոչեալ Սուրբ Գէորգն վառաւորական,

(1) Օսման Էրգին, «Բէսիմլի քարիհ մէճմուասը», 1958, թիւ 41, էջ 2352–64:

Ծովահայեաց պարտիզօք՝ յատաչն էր մեր Փիսկոպաան.
Զոր յունաց առեալ ատյ մեզ՝ հիւնքեարն որ Սուլթան Սուլէյման» (1):

Երեմիա Չէլէպիի ատենագիրն համաձայն Սուլթան Սիւլէյմանն Ա (1520–1566) ուրիշն որ յոյներէն առնելով հայերուն տուած է Ս. Գէորգ եկեղեցին:

Յետագային յայտնուեցան նոր փաստեր՝ որոնց համեմատ 1490ական թուականներուն արդէն հայոց կը պատկանէր Ս. Գէորգը եւ Ֆաթիհ Սուլթանն է որ ընծայած է զայն հայերուն Պոլսոյ առաջնորդին:

Արդարեւ Սարգիս գպիր Յովհաննէսեան «Տեղագրութիւն Կ. Պոլսոյ» խորագիրը կրող իր ձեռագիր երկին մէջ խօսելով Սուլթան Մահմատ Բրդի Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ մասին՝ կը գրէ.

«Առաւն եկեղեցոյս ի ձեռաց յունաց եղեալ է ի ժամանակի Սուլթան Մէհէմմէտին յառման քաղաքին Կ. Պոլսոյ, վասնզի տեսեալ եւ ընթերցեալ է իմ գիրք մի Ողբոց Եղեսիոյ, բոլոր գրով, որոյ յիշատակարանին գրի այսպէս. «Գրեցաւ երգարանս Ցեառն Ներսէսի ի մայրաքաղաքն Սարնպուլ, ի Սուրբ Մանաստէրս՝ ընդ հովանեաւ Սրբոյ Գէորգայ զաւրավարին, ձեռամբ անիմաց եւ մեղսամած գրչի կարապետ երիցու Համչենցւոյ: Ազաչեմ գձեզ անմեղադիր լերուք գի կար մեր այնչափ էր: Թվին ՋՂՒ Յունիս ամսոյ ի Իե (1492)» (2):

Երկրորդ յիշատակարան մը ձեռագիր Աւետարանի մը մէջ որ կը պահուէր Սամաթիոյ եկեղեցին եւ որ ընդօրինակուած է 1293 թուին Լամբրան բերդի մօտ Արմէն կոչուած լերան մէկ վանքին մէջ եւ որ Սամաթիոյ Ս. Գէորգին տրուած է 1495ին, կ'ըսուի.

«Նուաստս ծառայս ծառայիցդ Աստուծոյ կարապետ եպիսկոպոս կաֆայեցի, բազմամեղ հոգս, որ ազաչեմ կոչել ի բարձրադոյն քահանայական անուամբն եւ իմ այլ ոչինչ ունելով տալ աւետն Աստուծոյ իմ, զսուրբ Աւետարանս, որ յիմ հալալ արդեանց գնեցի եւ զԱւետարանիչքն նկարել տվի եւ նոր կապել տվի եւ գրի յիշատակ իմ հոգոյս եւ իմ ծնողացն ի Ս. Գէորգ տաճարիս, որ կոչի Սուրբ Մանասիր: Մի ոք իշխեսցէ գրաւել. Թվ. ՋՂԴ (1495) (3):

(1) «Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան», վիեննա, 1913. Ա. հատոր, էջ 1):

(2) Հրատ. վ. Յ. Թորգոմեան, «Ծաւօթազրութիւնք Ստամպօլոյ պատմութեան», հատոր Ա., վիեննա, 1913, էջ 211:

(3) Հրատ. կ. Բասմաջեան, «Ծաղիկ», կ. Պոլիս, 1891, թիւ 25, էջ 4–5:

Գարամանէն տեղափոխուած Ֆաթիհ Սուլթան Մէհէմմէտ Բ.ի ձեռամբ: Այս պաղեստինեանները Սամաթիոյ արդի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն տեղը գոյութիւն ունեցող յունական մենաստանի մը առջեւ գտնուած անտառին մէջ, նախ վրանի տակ կը բնակէին եւ քիչ քիչ եկեղեցւոյն շուրջը տուներ կը շինէին:

«1486 եւ 1487 թուականներուն արեւելեան դատաւորէն խնդճ ու կրակ հայ պաղեստինեաներու կարաւաններ կ. Պոլիս հասնելով կը տառապացնէին հայոց թիւը կ. Պոլսոյ մէջ:

«Հաւանական է ենթադրել թէ քիչ յետոյ ազօթատուն մը ուենալու համար իրենց չնորհուած ըլլայ յունական մենաստանը, որուն Հայոց սեփականութիւն դառնալու թուականը թէեւ որոշ չէ, սակայն բացորոշ է որ ան արդէն 1493–95ին տուեալները Հայոց կը պատկանէր», ինչպէս կը հետեւի նոյն թուականներուն «ի Սուլու Մանաստիրը», «ընդ հովանեաւ սրբոյն Գէորգայ զօրավարին» կամ «ի Ս. Գէորգ տաճարին» գրուած ձեռագիրներու յիշատակարաններէն» (1):

Թէ երբէն ի վեր Սուլու–Մանաստիրը կը պատկանի հայերուն ձեռքը՝ պղիւրնելը չատ ալ համերաշխ չեն: Պահ մը կարծուեցաւ նոյնիսկ որ ան հայերուն պատկանած է Պոլսոյ գրաւումէն իսկ առաջ: Այդ կարծիքը հետեւանքն էր վերման ծանօթ Թրքագէտ Ֆրանց Պապինգէրի յայտնաբերած մէկ ֆերմանին (2): Անով Ֆաթիհ Սուլթան Մէհմէտ 1473 Օգոստոս 8ին կը հաստատէր 1458 Մարտ 17ին տուած իր մէկ նախկին ֆերմանը, որով ի պատասխան Սուլու Մանաստիրի հայոց առաջնորդ (մարիասա) Գրիգորի դիմումին՝ անգամ մը եւս կ'արգիլէր Աքքերմանէն եկող պաղեստինեաներու ուղեգնթացները Սուլու Մանաստիրի վանքին մօտակայ խարխուլ տաղաւարներուն (օտալար) եւ հողերուն (եէրլէր) վրայ, որոնք հինէն ի վեր (գատիմտէն) պատկանած էին նոյն վանքին, եթէ սակայն առաջին ֆերմանէն յետոյ դանոնք վաճառելու որոշում մը արուած չէր քան շէրիի:

Աւելցնենք որ Պապինգէրի յօդուածը թարգմանաբար լոյս տեսաւ 1957ին «Շողակաթ»ի մէջ, ֆերմանին համառօտութեան եւ անոր

(1) Արշակ Ալպոյաճեան, «Երեքդարեայ պատմութիւն Պատրիարքաց Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ», Կ. Պոլիս, 1931, էջ 169–170:

(4) Franz Babinger, «Ein Besitzstreit um Sulu Monastir unter Mehmed II. (1473), Beitrag zur Fruhgeschichte des Armenischen Patriarcats von Konstantinopel. «Charisteria Orientalia...», Praha, 1956, S. 29-37.

հայերէն ճապաղ թարգմանութեան հետ միասին (1): Կը տեսնենք նոր թարգմանութիւն մը ընել բնագրին վրայէն, նկատի ունենալով որ Պապինգէրի ընթերցումը եւ հետեւաբար անոր կատարած վերմանէրէն թարգմանութիւնը եւս որոշ չեղումներ կը պարունակէին.—

«Ամէնէն արդարադատը մուսուլմաններու դատաւորներուն, յատկապէս անոնց որ կը ճանչնան հաւատքի միութիւնը, առաքինութեան եւ ճշմարտութեան պզիւրը, ժառանգորդ պիտութեանց մարգարէներու եւ առաքեալներու, բովանդակ արարչագործութեան ըստուղութեան ապացոյց, ամէնէն նշանաւորն անոնց որոնք թագաւորին կ'օգնեն լիապէս, ո՛վ մեր մոլլան, դատաւորը պաշտպանեալ քաղաքին Կոստանդնուպոլսոյ, — յաւերժական թող ըլլան իր առաքինութիւնները, — երբ քեզ կը ժամանակէ արքայական այս հրովարտակը յատնի ըլլայ քեզ՝

«Գրիգոր, Հայոց առաջնորդը (մեթրխասա) որ Սթամպօլ, Սուլու Մանաստիրը կը բնակի, ասկէ առաջ իմ բարձր առեանս գալով յառներ էր թէ յիշեալ վանքին մօտակայ խարխուլ սենեակներուն (օտա) եւ տեղերուն (եէր) մէջ, որոնք հինէն ի վեր (Ֆատիմտէն) նոյն վանքին ենթակայ էին եւ անոր կը պատկանէին, հիմա Աքքերմանէն եկող ինչ ինչ խումբեր (քայիֆէ) ուզ կը գնեն. (առոր վրայ) 862 տարուոյ Չեմազիվկվիվէլ ամսուան մէջ (1458 մարտ) արքայական հրամանի մը արուած էր իրենց. (իսկ) հիմա ան կը պահանջէ որ արքայական այդ հրամանը նորոգուի:

«Մենք կը հրամայեմ որ արքայական այս հրամանը առանալուդ՝ համապատասխան ձեւով քննես եւ տեսնես, եւ եթէ առկէ յետոյ հակառակ իմաստով հրաման մը արուած չէ, Աքքերմանցի այդ խումբերը ապօրէն կերպով միջամտելու կ'ըլլան յիշեալ վանքին մօտը գտնուղ եւ հինէն ի վեր վանքին ենթակայ խարխուլ սենեակներուն եւ տեղերուն մէջ՝ մինչ ըստ օրինի անոնց վաճառման անհրաժեշտութիւն չկայ, այդ բանն արգիլես եւ թոյլ չտաս ապօրէն կերպով միջամտելու ըլլալ: Գիտցիր ուրեմն ըստ այնմ եւ հաւատք ընծայէ նուիրական նշանիս:

«Գրուեցաւ 878 տարուոյ Բէրիւլէվվէլ ամսուան 13ին (1473 Օգոստոս 8), Կոստանդնուպոլիս քաղաքին մէջ»:

Երկար չտեւեց Պապինգէրի յայտնաբերած Ֆերմանին պատճառած անակնկալը հայ բանասիրութեան: Երեւան եկաւ չուտով թէ չափազանցութեան մը դէմ դացած էր Պապինգէր: Սխալ կարգացած էր

(1) «Սեփականութեան վէճ մը Սուլու Մանաստրի շուրջ Մեհմէտ Բ.ի օրով, 1473», թարգմ. Տօքթ. Գ. Քրպրգեան, «Ընդհակառակ», 1957 Հոկտ.–Նոյեմ., էջ 337–341, Դեկտ., էջ 367–369:

Ֆելմանին Թուղրան եւ Թուականը: Թիւրիմացութեան անդրադարձաւ Պապինկէրը ինքն իսկ, որ իր յօդուածին հրատարակութենէն չուրջ երկու տարի առաջ, 2 Մայիս 1958 Թուակիրը նամակով մը կը յայտնէր թէ Ֆելմանին վերեւը դրոշմուած Թուղրան կը պատկանէր Սուլթան Սելիմ Բ.ի (1566–1574) եւ ոչ թէ Ջահիւ Սուլթան Մէհմէտի (1451–1481): Այս պարագան բացատրելու համար երեք ենթադրութիւն կ'ընէր, որոնցմէ կը նախընտրէր այն վարկածը թէ Ջահիւ Մէհմէտ Բ.ի կողմէ արուած Ֆելման մը, հինցած կամ կորսուած ըլլալով, ա-նոր վերանորոգումը խնդրուած եւ ստացուած էր Սելիմ Բ.ի օրով: Միշտ համոզուած ըլլալով սակայն թէ Ֆելմանը արուած է Ջահիւհի կողմէ, կը հետեւցնէր թէ Իսթանպուլի մէջ Հայերը կրօնական բաժ-բաղդան իշխանութիւն մը ունէին 1461էն առաջ, Թուական որ բռա Զամչեանի («Պատմութիւն Հայոց», Գ., էջ 500) Հայոց Պատրիարքութեան հիմնարկութեան կը համապատասխանէ: Հետեւաբար, ի'նքնակացնէր Պապինկէրը, Յովակիմ եպիսկոպոսէն առաջ, Հայերը ունեցած են Գրիգոր անուն եպիսկոպոս մը կ. Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռին վրայ (1):

Պապինկէրի վարկածը ընդունելութիւն չգտաւ սակայն ի վերջոյ, եւ դիտել տրուեցաւ թէ «Ֆելմանին ուշադիր ընթերցումը կատկած կը յարուցանէր անոր Թուականներուն եւ անոնց վրայ հիմնուած եզրակացութիւններուն մասին», որովհետեւ եթէ իրապէս «1458ին Սուլու Մանասթըրի վանքը հիմնէն ի վեր այսինքն առնուազն հարիւր տարիէ ի վեր, Հայոց սեփականութիւնն էր, պէտք էր ընդունել թէ Բիւզանդացիները, Պոլսոյ գրաւումէն առնուազն հարիւր տարի առաջ, Հայոց յանձնած էին իրենց Փերիթլէփթաս վանքը, որ յետոյ Սուլու Մանասթըր կոչուեցաւ», ինչ որ պիտի ըլլար «անհնթնթ ենթադրութիւն մը», եւ կամ «եթէ 1458ին Սուլու Մանասթըր Հայոց կը պատկանէր՝ պէտք էր ենթադրել թէ Ջահիւհ, Իսթանպուլը գրաւելէն առ առաւելն չորս տարի առաջ, Հայոց յանձնած էր յունական այդ վանքը եւ հոն հայ եպիսկոպոս մը բնակած էր, եւ, հետեւաբար, գրաւման յաջորդ չորս տարուան ընթացքին Իսթանպուլի մէջ քանի մը հարիւր հայ կը գտնուէր», ենթադրութիւն որուն «ի նպաստ ոչ մէկ պատմական ապրիւր եւ ոչ իսկ աւանդութիւն դոյութիւն ունի» (2):

Մեր բարեկամին առարկութեան առաջին մասը տեղին էր անշուշտ, եթէ նոյնիսկ վերապահ ըլլանք անոր չարունակութեանը:

«Անհրաժեշտ էր ուրեմն, ի'նչպէս Պէրպէրեան, առնել Ֆելմա-

(1) Հայկ Պէրպէրեան, «Օսմանեան Բանի մը վաւերագիր Իսթանպուլի Հայոց եկեղեցիներէն ումանց մասին», «Հանդէս Ամսօրեայ», 1961, էջ 724–725:

(2) Հայկ Պէրպէրեան, անդ, էջ 725:

նին մէջ գործածուած երկու Թուականները· այս առաջադրեցին երկու ձեռնհաս Թրքագէտներ, մասնագէտ Թուրքերէն դիւանական պրչութեան», եւ անոնց առաջարկն ալ այն եղաւ թէ «Ֆելմանին առաջին Թուականն է 932 Ջմայիլ էվվէլ, որ կը սկսի 1526 Փետրուարին, իսկ երկրորդ Թուականն է 976 բեբիւլէվվէլ 13, որ կը համապատասխանէ 14 Օգոստոս 1570ին» (1):

Եթէ, հակառակ Պապինկէրի պնդումին, ընդունելի սեպենք այս առաջարկը՝ պէտք կ'ըլլայ եզրակացնել որ Սուլու Մանասթըրի Գրիգոր Եպիսկոպոսը 1526ին Սիւլէյման Քանունի Սուլթանին (1520–1566) օրով է որ առաջած է առաջին Ֆելմանը, զոր պէտք եղած է նորոգել չուրջ 44 տարի յետոյ, այն է 1570ին, Սելիմ Բ.ի օրով (1566–1575):

«Եթէ» կ'բանէք՝ որով Ֆելմանը մեւնոյն անձը ենթադրել կուտայ երկու դիմումներն ալ ընդը:

Այն առեն պէտք կ'ըլլայ նաեւ ընդունիլ որ Ֆելմանին մէջ յիշատակուած Գրիգորը այն Գրիգոր եպիսկոպոսն է (2), որ 1526էն 1537ի մէջեւ Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռին վրայ յիշուած է եւ որ եղբօրորդին էր Զաքարիա Վաղարշապատցի Կաթողիկոսին, եւ որ, Յովակիմէն, Նիկոդոսէն, Կարապետէն եւ Մարտիրոսէն յետոյ՝ կը հանդիսանար հինգերորդ հայ պատրիարքը Պոլսոյ մէջ, եւ ուրեմն պէտք է ըլլայ որ դիմում ըրած է Սուլթան Սիւլէյմանին՝ Աքքերմանցիներու առանձնութիւններէն ազատելու համար պատրիարքական նոյն եկեղեցւոյ անփական տագաւարներն ու հողերը: Այս պարագան է թերեւս որ կարծել տուած է երեմիա Չէլէպիի թէ Սուլթան Սիւլէյմանն Յոյներէն առնելով Հայոց տուաւ Սուլու Մանասթըրը·

Սուլու Մանաստրր կոչեալ՝ Սուրբ Գէորգ վիճակաւորական,
Զոր Յունաց առեալ մեզ տայ՝ հանճարն՝ որ Սուլթան Սիւլէյման(3):

Ու դարձեալ պէտք կ'ըլլայ ընդունիլ որ Աքքերմանէն եկող հայ գաղթականները իրապէս անհանգիստ կ'ընէին Պատրիարքարանը այդ օրերուն, փոքձելով գալ դէմառնել անոր հողերուն վրայ, հաւանաբար Ֆելմանի մը ուժով զոր 1507ին ստացեր էին Ջահիւհի յաջորդ Սուլթան Պայազիտ Բ.էն՝ Աքքերմանցի Պօղոս անուն քահանայի մը ջանքերով (4):

(1) Հայկ Պէրպէրեան, անդ, էջ 726:

(2) Զամչեան, Գ., էջ 113· Հրանտ Ասատուր, «Ընդարձակ Օբաց ոյց Ազգ· Հիւանդանոցի», 1901, էջ 83· Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ., էջ 2225:

(3) Տօքթ· վ· Յ· Թորգոմեան, «Երեմիա Չէլէպիի Ստամպոլայ Պատմութիւն», Ա., էջ 7:

(4) Գրիգոր Ապաճեան, «Շողակաթ», 1953, էջ 258:

Թէ ինչ պատճառներ դրդեցին որ 44 տարի յետոյ Հայոց Պատրիարքը անգամ մը եւս Սուլթանին դիմէ իր կալուածներուն պաշտպանութիւնը խնդրելու համար՝ չդիտենք ստուգապէս: Այդ միջոցին Պոլսոյ Պատրիարքն էր Յակոբ Եպիսկոպոս որ 1563ին յաջորդեր էր Տիրատուր Սահակին եւ որուն օրով էր որ հայ տպագրութիւնը պիտի մտնէր Պոլիս: «Ըստ կրեւոյթին սեպհականութեան վէճի մը առթիւ, Սիւլէյման Ա.ի ֆերմանին նորոգութիւնը խնդրուած է, եւ կամ թէ 1526ին արուած ֆերմանը հինցած ըլլալով, անոր հարթապատ պատճէնը հանել տրուած է» (1):

Ոբքան ալ Ֆաթիհի վերապրուած ֆերմանը առարկութեանց բախեցաւ այսպէս՝ առոյգ կը չարունակէ մնալ ատկայն բան մը, — թէ հայերը տէր էին Սուրբ Մանասթըրին Ֆաթիհի խակ օրէն: Այդ մասին, ինչպէս յիշած ենք իր տեղին, համաձայն են հայ թէ օտար աղբիւրները: Անոր յիշատակութիւնը կ'ընեն, իրրեւ հայկական սրբավայր, 1493ին եւ 1495ին պրուած հայերէն ձեռագիրներու յիշատակարանները, ժամանակակից յոյն պատմիչը Սֆրանձէս, ինչպէս եւ յետագայ ուղեգիրներ եւ պատմիչներ, Գերլախ, Համմեր, Ժուաննէն-Գամբե, Ա. որ Ժօնքիէռ, Եորգա, եւայլն:

Աւելցնենք որ Սամաթիոյ առն Ս. Գէորգ եկեղեցին էր որ Հայոց առաջին պատրիարքարանը պիտի ըլլար եւ այդպէս պիտի մնար մօտ երկու դար:

* * *

Ս. Նիկողայոսը երբորդն է հայ եկեղեցիներէն զոր ունեցան Հայերը Պոլսոյ պրաւումէն ետք:

Շրթթութեանց առիթ տուած է յաճախ Ս. Նիկողայոս անուանով զանազան եկեղեցիներու դոյութիւնը Պոլսոյ մէջ:

Այն Ս. Նիկողայոսը ուր պաշտամունք կ'ընէին հայերը Ֆաթիհի օրով եւ որ մկրտիքի պիտի վերածուէր 1629ին առանալով Բէֆէլի-ճամի անունը, կը գտնուէր Խիրնէ-քափուի կողմը, ու կը պատկանէր Հայերուն եւ Լատիններուն հաւասարապէս: Ան փոքր եկեղեցի մըն էր, եւ կը գտնուէր Լատիններու Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն խիստ մօտը, ինչպէս կը վկայէ Փիեթրօ ատլլա Վալլէ որ Պոլսէն անցած է 1614ին (2): Լատիններու մասին մէջ դամինիկեան հայրերն են որ պաշտամունք կը կատարէին (3):

(1) Հայկ Պէրպէրեան, անդ, էջ 726:

(2) Viaggi di Pietro della Valle, Turin, 1843, I., 26.

(3) Carbognano, Discrizione Topografica di Constantinopali, 1794.

Ան կը յիշուի նաեւ Պալաթի եւ Գարակէօմրիւկի կամ Կէօմրիւկի թաղերուն անուններով, որովհետեւ այդ թաղերը կից էին Խիրնէ-քափուին եւ կը չփոթուէին յաճախ:

Հաղուագէպ երեւոյթ չէր որ մեւնոյն եկեղեցին օգտուէին տարբեր պատանդներ: Մանաւանդ է որ ԺԶ.-ԺԷ. դարերուն Հալէպի հայոց եկեղեցիներէն կ'օգտուէին նաեւ «Փռանկք», ինչպէս կը յիշատակէ Սիմէոն Լեհացի (1), այսինքն լատինադէս կաթոլիկներ՝ իտալացիք, գաղղիացիք, եւայլն (2), որոնք վաճառականութեամբ կը գտնուէին Հալէպ եւ չունէին տակաւին իրենց սեպհական եկեղեցին (3):

Պարբերէ հին հայ եկեղեցւոյ պարագան եւս ունինք: Նախ քան Ս. Հրէշտակապետ եկեղեցւոյ կառուցումը, հայերն ու կաթոլիկները մեւնոյն եկեղեցւոյ մէջ էր որ պաշտամունք կը կատարէին: Այդ եկեղեցին՝ որ Բըրըցիա (եղբայրութիւն) կը կոչուէր՝ մինչեւ այսօր ալ կայ. երբ իրենց առանձին եկեղեցին ունեցան հայերը՝ Բըրըցիան մնաց լատիններուն:

Ամենահին վաւերաթուղթը՝ զոր լատինները ունին՝ Բեթալի իրենց համայնական վարչութեան 1583 Նոյեմբեր 18 թուականով Պոլսոյ լատին ներկայացուցչին ուղղած մէկ դիրն է որով կը խնդրուի ապահովել այն իրաւունքները զորս լատին հոգեւորականները ունէին, Մեհմէտ Բ.ի կողմէ իսկ 1453ին արուած հրովարտակի մը համաձայն Պոլսոյ Ս. Նիկողոս եւ Ս. Աստուածածին, եւ Բեթալի Ս. Աննա, Ս. Բէնուա, Ս. Յովհաննէս, Ս. Սեբաստիան, Ս. Անտոն եւ Ս. Գէորգ եկեղեցիներուն վրայ (4):

Դակտ. Պասպատի, յայտնի բիւզանդագէտը, խօսելով Ս. Նիկողայոսի մասին կ'ըսէ թէ «հաւանաբար ան հայկական եկեղեցի եղաւ 1475ի վերջերը երբ օսմանցիք վերադարձան Կաֆայի արշաւանքէն» (5):

Հայ կաթոլիկ բանասէրները այն կարծիքին են որ Ս. Նիկողայոս եկեղեցին կապ չունի բնաւ հայոց հետ. ան, բուն իրենց, լատինական եկեղեցի մը եղած է պարզապէս, ուր յաճախելու եւ պաշտամունք ընելու արտօնուեցան կաֆայէն եկող հայերը, որովհետեւ անոնք եւս կաթոլիկ էին:

(1) «Ուղեգրութիւն», էջ 319:

(2) Հ. Ներսէս Ակինեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1933, էջ 310:

(3) F. Tournebize, «Le Catholicisme à Alep au XVII siècle», «Etudes», t. 134 (1913), p. 351-370.

(4) Belin, «Histoire de Latinité de Constantinople», 1894, p. 110.

(5) «Բանասէր», Փարիզ, 1899, էջ 49:

Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեան՝ որ այդ կարծիքը կը հրահրէ՝ հետեւեալը կը գրէ.

«Լատինաց Բէֆէլի Ս. Նիկողայոս եկեղեցին կը պատէր Ոսկեղբօրի կողմը, եկնի Գափուի (Իչէրի), Պալաթի, Խարիճ Գափուի եւ Գարաիչմրիւքի մէջտեղերը, եւ այս պատճառաւ ան չորս (վայրերու) անուններով կ'որոշուի պատմութեանց մէջ: Լատին Դոմինիկեան Հայրերը որ 1200ի վերջերէն սկսեալ Բէֆէէն կու գային Գալաթիա եւ Սամսպոլ առաքելութեան, Բէֆէի իրենց վանքին մեծաւորին իրաւասութեան ենթարկեալ էին: Ասոնք թէ՛ Գալաթիա եւ թէ՛ Սամսպոլ վենետական-ճենովական ժողովրդեան քահանաներն էին:

«... Այս Ս. Նիկողոսը Հայոց հետ բնաւ կապ չունի: Եւ եթէ Սուլթան Մուհամմէտ Ֆաթիհ, որ իր հպատակ ժողովուրդն ի մեր ձուտս կը ճանչնար եւ պիտակցարար կը դործէր, Բէֆէի սրահատար Հայերուն մնացորդներն այդ Բէֆէյի լատին դոմինիկեանց եւ Գալաթայի Բէֆէյի Հայերուն յանձնեց, եւ ոչ՝ Հայոց պատրիարքին, անտարակոյս պատճառն ա՛յն էր, որ ասոնք այն Դոմինիկեաններուն հետ, որոնց մէջ Հայապզի միաբաններ չատ կային, եւ արդէն Ունիթոռ Հայերուն ալ նոյն Միաբանութեան կը վերաբերէին, եւ Գալաթայի Բէֆէյի Հայերուն հետ կրօնական կապ մ'ունէին:

«... 1475ին Բէֆէէն բերուած հայ գերիներն (եւ ոչ պագմատիանութիւն) կաթոլիկ էին, որոնք հաւանարար միաբան եկած ճենովայի լատին ժողովրդեան մէջ խառնուելան, հետզհետէ լատինացան, եւ 1627-8ի գրամանէն եաւս յունացան, մահմետականացան, գրուելան, ջնջուելան» (1):

Արդարեւ Դոմինիկեանց մեծաւորը 1636 Հոկտ. 8ին Հռոմի Աբեւելեայց խնամատար կարթինալին կը գրէ (Պէյին, 112-119) թէ Թուրքերը 1627-8ին գրաւելին Ս. Նիկողոսը եւ 1634ին Ս. Աստուածածինը Սուլթան Մուրատ Դ.ի հրամանաւ, իսկ եկեղեցւոյն լատինացած ժողովուրդն, որ Խարիճ Գափուէն դուրս պարսպին մօտ երիք պիւղակներու մէջ կը բնակէր, քանի մը տարիէն լատ մասին յունադաւան եղաւ, եւ լատ մասին մահմետական» (2):

Գալէմքեարեան այստեղ ալ ծայրայեղութեան կը տանի պատմական իր նախանձախնդրութիւնը: Ս. Նիկողայոսը երկու դատաստանքներուն պատկանած է հաւասարապէս:

Սիմէոն Լեհացի որ Պոլսէն անցած է 1608ին, կը գրէ իր ուղեդրական նօթերուն մէջ.

«Եւ կայ ի Պալատ եկեղեցի մի. կէսն Փռանկի, կէսն հայի. նոքա ժամ ու պատարագ կ'առնեն. եւ Հայք կ'առնեն ի միասին սիրով եւ խաղաղութեամբ» (1):

Ուրիշ աղբիւրի մը համաձայն՝ գոր Գալէմքեարեան ինքն իսկ մէջ կը բերէ՝ «Բէֆէյի ճամբուն եկեղեցի էր սրբոյն Նիկողայոսի, կէսը հայոց՝ կէսը լատինաց. Բէֆէյի հէմ զբերմէն եկող Թոմինիկեան կրօնաւորներուն ձեռքն էր այս եկեղեցին. Բէֆէէն կու գային կ'երթային, անոր համար Բէֆէյի մահալլէսի, կամ հայերէն քաղքցոց մահալլէսի կ'ըսեն մինչեւ հիմայ, Սարմա Թօմրուճին ակմին էր նէ. կամ թէ ան եկեղեցիին կէսը մեր չեզած Ֆրենկի մահալլէ էր, Եաքը Գրիգոր պարօնտէրը, որ Երուսաղէմայ պատրիարք էր, Ֆրենկին մօհտակէթ տալով՝ ժամուն կէսը վարձքով կը բնակէինք, եաքը 1600ին տաճիկը ուզեց ճամի ընել, եաքը Ֆրանքօքղին էլչին թող չի տուաւ. քիչ մը տաեն անցաւ Մուֆիդին դուռը մէօհրեց. 4 ամիս եաքը վարագով իգին տուին. կէնէ եաքն ալ օրտուճենիւ սուլթան Մուրատին տաեներ ճամի չինեցին» (2):

Եթէ Ս. Նիկողայոսը կաթոլիկներուն ըլլար՝ Դարանաղցին ի՞նչ գործ ունէր հոն: Դարանաղցին պատմելով Երուսաղէմէն իր Պոլիս դարձը 1627ին, կ'ըսէ արդարեւ թէ իջեւանեցաւ Ս. Նիկողայոս եկեղեցին, այնպիսի պահու մը երբ «մահալլէի տաճիկն չարացեալք վազուց հետէ, կու միասին վառն ի կողմն կէօմրիւկի եղեալ Ս. Նիկողայոս եկեղեցւոյն», որուն կէսը փառնկաց, եւ միւս կէսը ի հնուց մեր Հայերուս կը պատկանէր: Դարանաղցի կ'ըսէ թէ յաջողեցաւ ընդարձակել հայոց մասը. «չատ ընդարձակեցաք եւ մեծացաք, որ յառաջ մէկ մարդոյ նստելոյ տեղ ոչ կայր մեր հայոցս, բայց սակաւ ծառատունկ, եւ զերեզմանատուն, եւ բուրաստան, իսկ Փռանկաց տունք եւ տեղիք եւ բուրաստանք չատ կային, որ մեր ազգն վարձուորք էին: Նա հանց յաջողութիւն եղեւ յԱստուծոյ, որ մերն՝ քան զնոցայն չատ եղեւ: Քանզի չորպատճէ մի կայր անդ, որոյ տներն հուպ էր եկեղեցւոյն: Սա բնաջինջ եղեւ ամենայն տամբն, որոյ տներն մեք գնեցաք եւ այլ չատ զեզեցիկ չէնք չինեցաք, եւ անուշահամ ջուր մի հաննեց մեր աչակերտ Ճակոր արեղան, եւ այլ բազում սպասիւք զեկեղեցին զարդարեցաք»:

Դարանաղցին յետոյ կը մեկնի Երուսաղէմ, եւ իր բացակայութեան է որ տեղի կ'ունենայ Ս. Նիկողայոսի գրաւումը Թուրքերուն կողմէ՝ վերածուելու համար մզկիթի, գէպք զոր ի լոյ է որ կ'արձանագրէ Դարանաղցին: Ան կը պատմէ թէ իր մեկնելէն յետոյ Թուրքերը եկած ու կնքած են եկեղեցին՝ գրամ պահանջելով: Հայերը տուած են մաս մը գրամ, ու գացած գիմած են պատրիարքին՝ որ Գրի-

(1) Գալէմքեարեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1911, էջ 478, 481:
(2) Անդ, էջ 480:

(1) «Սիմէոն Լեհացւոյ ուղեգրութիւն», էջ 25:
(2) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1911, էջ 480-481:

դոր կեսարացին էր, Դարանաղցիի հակառակորդը եւ որ իրրեւ թէ վանուած ըլլայ դիմող հայերը ըսելով անոց թէ «Քառանկներն եւ սեփական տեղացիքն կու հոգան»: Հայերը, ճարահատ, կ'երթան մխիթիէն եա կը պահանջեն իրենց տուած դրամը, ինչ որ ճակատագրական կ'ըլլայ եկեղեցւոյ համար, որովհետեւ «անոց կու տեսանէ մխիթին որ չեա կ'առնուն դրամն, յայնժամ կու հաւաքէ զամենայն ուլամայն իւր, եւ չատ ամբոխիւք կու գնան յեկեղեցին, եւ մուրիկքն կու ձայնեն եւ նամազ կու կարդան, եւ չեա այնոցիկ մէջիա կ'առնեն»:

Ս. Նիկողայոսի գրաւման չարժառիթը աւելի մանրամասն պատմուած է ժամանակակից ուրիշ աղբիւրի մը մէջ: Այդպէս Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին պահուած ձեռագրերուն մէջ (թիւ 69) գրչագիր մեծ մը կայ զոր 1811ին Մելքոն քահանան ընդօրինակած է էջմիածնայ գրադարանի «Լուծմունք Ցորայ եւ Մեկնութիւն Յայտնութեան» խորագրով ձեռագրէ մը, եւ որ «պատմութիւն յաղագս առնելոյն տաճկաց զտուրը Նիկողայոս եկեղեցին ի ձեռաց Հայոց, եւ տալոյն զինի միոյ տարւոյ զտուրը Հրեշտակապետ եկեղեցին փոխանակ նորին» վերնագիրը կը կրէ: Ձեռագիրը սպէս կը սկսի. «Ի ժամանակս իշխանութեան տաճկաց չորրորդ Սուլթան Մուրատին, որ էր փրկչական թիւն 1627, եւ մեր ՌՀԶ, եւ հինգերորդ 1036, էր եկեղեցի մի հայոց յՀատամպօլ՝ մեծ ի յետրէնէ, գուռն ի թագն Կաֆայու (զոր տաճկաց ՔէֆէլՀու) եւ անուն նորա Սուրբ Նիկողայոս» (1):

Յետոյ կը պատմէ դէպքը իր բոլոր մանրամասնութիւններուն մէջ, զոր վերապրելով նախանձի եւ ընչաքաղցութեան· «Եւ եղեւ չարանալ եւ ի նախանձ չարժիլ ոմանց տեսանելով զերթալն քրիստոնէից ի ժամ աղօթից մեծաւ խմբիւ, զարս եւ զկանայս, զծերս եւ զտղայս: Եւ ամն ի մեծաց, Մուրթազա Խմինի Օսման ազա անուն, կամեցեալ վրէժխնդիր լինել՝ ասէ· ի մեր մէջն այսչափ համարձակութիւն չատ է քրիստոնէական միլլէթին, եւ համախոհ գտեալ զամն, որոյ անունն Հավրուզճի Զավուշ, եւ դեռ գայլս ժողովեալ ի մի վայր, խորհուրդ արարին թէ որով հնարիւ խափանումն արասցեն եկեղեցւոյն, պի ի պատճառս այս ցրուեցին քրիստոնեայքն»:

Աւելի կը ներկայանայ ինքնին: Հայ երեւելիներէն մէկը քանի մը դրամ փոխ խնդրած ըլլալով, փոխարէն եկեղեցւոյ կալուածաթուղթերը կը պահանջեն իրրեւ գրաւական: Դրամին հատուցման ատեն՝ փոխարէնակ կալուածաթուղթերուն՝ ուրիշ թուղթեր եա կու

(1) «Երեմդարեան պատմութիւն Պալաթու Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ», 1931, Կ. Պոլիս, էջ 44:

տան եւ տանէն մը յետոյ գոտ կը բանան հայոց դէմ թէ տասնց իրաւունքի գրաւած կը պահեն եկեղեցին.

«Բերէք գրերդ, զոր տեսանեմք թէ որո՞վ թէմէսխիով գտեք կու անէք գայս եկեղեցիս: Եւ նոքա որոնեալ ոչ գտին: Քանզի ի ձեռս նոցա էր մնացեալ թղթերն, եւ մերայինքն ոչ գիտէին: Եւ ապա գտատան արարեալ առաջի խաղնաքիրներուն, ասացին թէ որովհետեւ փուտուլի գտեք ին արեր, պարտ է գայդ եկեղեցին ի մէջիա տանել, եւ ազօթանոց Տաճկաց: Ցորժամ առին զայսպիսի հրամանս ի գտատուրացն, գնացեալ խմբովին եկեղեցին, եւ ձայնեալ եառն գտային, եւ կատարեցին զիւրեանց ազօթն· եւ խաւար ածին ի վերայ տատապեալ ազգիս Հայոց: Իսկ ժողովուրդք յայսմ ժամատանն, սիր ու ցան եղեալ սփռեցան յայլեւայլ թաղս, անբնակ եւ անտեղ եղեալք, կատարէին զեօթն խորհուրդ Ս. Եկեղեցւոյ»:

Նշանակալից է որ Մելքոն քահանան որ 1811ին էջմիածնի մէջ «Ցորայ Լուծմունի» մը մէջէն ականատեսի մը վկայութիւնները կ'ընդօրինակէ 1629ի դէպքերուն մասին՝ իր ընդօրինակութիւնը կը մակագրէ «Պատմութիւն յաղագս առնելոյն Տաճկաց զՍ. Նիկողայոս եկեղեցին ի ձեռաց Հայոց, եւայլն» (1):

Աւելցնենք որ ականատեսի նոյն վկայութիւնները պահպանուած են ձեռագրերու տրցակի մը մէջ եւս որ կը պահուի Վիեննայի Մխիթարեանց մօտ եւ ուր կ'երեւայ ճիշդ միեւնոյն վերատառութեամբ (2):

Օրմանեան ակնարկելով Պալաթու եկեղեցւոյ շուրջ յարուցուած դէպքերուն Գրիգոր Կեսարացի պատրիարքին օրով, չատ համկիրճ կ'անցնի·

«Այդ թաղին պատկանող Կէօմրիւկի Ս. Նիկողայոս եկեղեցին, որ առաջ լատին եկեղեցի եղած կ'ըսուի, եւ յետոյ Կաֆայի հայերուն անցած, եւ վերջերը թաղին ազգային եկեղեցին էր եղած, կառավարութեան կողմէ մզկիթի վերածուած էր, եւ այսօր ալ ՔէֆէլՀի ճամի անունով կը կոչուի» (3):

Ս. Նիկողայոսի գրաւումը Թուրքերուն կողմէ 1629ին՝ լատիններուն համար լաւագոյն հարուած մը եղաւ: Անոնք կը պրկուէին այս կերպով Պոլսոյ կողմը ունեցած իրենց զոյգ եկեղեցիներէն մէկն: Հինգ տարի յետոյ, 1634ին, պիտի կորսնցնէին իրենց միւս եկեղեցին ալ, երբ Բէյքը փաչա պիտի գրաւէր զայն, եւ Պէյլին իրաւունք պիտի ունենար ըսելու·

(1) «Երեմդարեան պատմութիւն Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ Պալաթու», 1931: Էջ 44:

(2) Տաշեան, «Մայր ցուցակ», Էջ 912:

(3) «Ազգապատում», Բ., Էջ 2379:

«Մուլթան Մուրատ Դ.ի թագաւորութիւնը վերջ պրաւ լատինական վերջին հետքերուն Կ. Պոլսոյ մէջ. երկու եկեղեցիներէն՝ որոնց ան կը պահէր քաղաքին մէջ իսկ՝ Ս. Նիկողայոսը կործանեցաւ 1629ին կամ 1630ին, այնինքն 176 կամ 177 տարի յետոյ օսմանեան յաղթանակէն. Ս. Աստուածածինը նոյն ճակատագրին ենթարկուեցաւ 6 տարի յետոյ» (1):

Ինչ պիտի ըլլար արդեօք պատմութեան ընթացքը, եթէ Ս. Նիկողայոսը հայոց եւ հայ-կաթոլիկներուն մէջեւ, եթէ Թուրքերը մոկիթար վերածած չըլլային զայն 1627ին: Անհիասնութեան արդեօք յաւակնութիւններ պիտի յարուցանէին երկուստեք ազօթատեղիի մը շուրջ զոր մօտ երկու դար հայերն ու լատինները գործածած էին միասին:

Զայն մոկիթարի փոխակերպած տաճն Թուրքերուն մտքէն չէր անցներ անշուշտ թէ անախորժ վէճ մը պիտի խնայեն յետագայ սերունդներուն: Չէին կրնար նոյնիսկ անոնք որ ապեղ այդ յաւակնութիւնները պիտի արծարծուէին երեք դար յետոյ հայ բանասիրութեան մէջ, ու Դոմինիկեաններու երբեմնի իրաւասութեանց անունով նիստակ պիտի ճօճէին մեր օրերու հայ-կաթոլիկ պետնականները...:

Հայերը Ս. Նիկողոս անուն եկեղեցի մը եւս ունէին Վլանկա թաղին մէջ:

Ինճիճեան (2) կը յիշէ թէ «էին ի քաղաքին ի Վլանկա թաղին եւ այլ երկուք եկեղեցիք հայոց: Սուրբ Սարգիս մերձ ի Զինըլի-Համամն, որ այժմ է տուն բնակութեան, եւ Սուրբ Նիկողոս ի Հիսար-ախըի մերձ ի դուռն Եէնի-գափուին, որ այժմ է պարակ»: Երկու եկեղեցիներն ալ այրած են 1652ին, եւ Քէօփրիլի-օղլու վէզիրը «Հրամանաւ եւ Ապրօ Սահակայ ումեմն գնեց ի տաճկաց» այրած Ս. Նիկողոս եկեղեցւոյ հողը «յորժամ լինքն Ապրօ գնաւ ընդ բանակին, իսկ Սահակայ ծախեալ 10 հազար դուռչ չինեաց զամենայն» 1661 թուին: Յաջորդ տարին տակայն վէզիրը կործանել կու տայ այս եկեղեցին եւս՝ Ս. Սարգիսի եւ ուրիշ եօթը յատնական եկեղեցիներու հետ մէկտեղ:

Վլանկայի Ս. Նիկողայոս Սքանչելագործ եկեղեցին իջեւանած է 1657 Ապրիլ 22ին, — ուրեմն Թուրքերուն կողմէ կործանուելէն քիչ առաջ — կիլիկիոյ Թորոս Կաթողիկոսը եւ հոն ալ վախճանած շարաթ մը յետոյ: Թաղման թափօրը ճամբայ ելած Ս. Նիկողայոսէն, յառաջացած է դէպի Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցին, եւ այնտեղէն ալ ուղղուած Պալըքլըի գերեզմանատունը (3):

---

(1) Belin, «Histoire de latinité à Constantinople», 1894, p. 117.

(2) Ինճիճեան, անդ, էջ 133:

(3) «Աստղիկ Արեւելեան», 1855, թիւ 5:

Ս. Նիկողայոս եկեղեցին եղած է Պոլսոյ հայոց մատուռական կեդրոններէն մէկը: Անոր հովանիին տակ է որ իր բժշկական երկիրը յօրինած է դարուն հայ պետնականը Ամիրտովլաթ Ամասիացին, 1471ին իր «Բառարան բժշկական անուանց»ը գրելով «առ ոտն սրբոյն Նիկողայոս սքանչելագործ եւ արագահաս հայրապետին», իսկ 1474ին պատճառ «ընդ հովանեաւ սրբոյն Նիկողայոսի սքանչելագործի» շարադրելով «Գիրք ոտմկական»ը:

Ս. Նիկողայոսի հովանիին ներքեւ է դարձեալ որ Աբգար պոլիր առաջին տպարանը հաստատած է Պոլսոյ մէջ, լոյս ընծայելով 1567ին «Տոմբ Քերականութիւն կամ Այբբենարան», 1568ին «Պարզատումար» մը, «Ժամագիրք» մը եւ «Պատարագամատոյց» մը, իսկ 1569ին «Մաշտոց» մը:

Պոլսոյ երկու Ս. Նիկողոսներէն ո՞րն էր սակայն որ իր հովանիին տակ առաւ առաջին հայ տպարանը Պոլսոյ մէջ եւ որուն «առոտոս» Ամիրտովլաթ գրեց իր գոյգ ձեռագիրները: Յետագային Քէֆէլի-ճամիի վերածուած խաչերնէ-քափուի Ս. Նիկողայո՞ն էր թէ Վլանկայի իր անուանակիցը: Մեր բանասէրներէն ոմանք, ինչպէս Հրանդ Ասատուր, Թէոդիկ, Արշակ Ալպոյաճեան, նոյնը կ'ըսեն:

Տարբեր է սակայն Բժ. Վահրամ Թորգոմեանի տեսակէտը: Ան կը կարծէ թէ Պոլսոյ հայ մատուռ չարժման առաջին հովանաւորը կը կարծէ թէ Պոլսոյ հայ մատուռ չարժման առաջին հովանաւորը Վլանկայի կամ որ նոյնն է Քումքափուի Ս. Նիկողայոսն է: Զայն այս կարծիքին մղող պատճառն այն է որ Զամչեան Աբգար պոլիրի բացած տպարանը յիշելու տեղ կ'ուզէր թէ «զիր սուգ (այնինքն տպարանի հիմնադրին եւ իր ազգակիցներուն) անպիտան էր՝ խափանեցաւ, եւ ապա հրկիզութիւն պատահեալ կորեաւ» (1): Տօքթ. Թորգոմեան կ'ըսէ թէ խաչերնէ քափուի Ս. Նիկողայոսը հրդեհ տեսած չէ, մինչ վլանկայինը եղած է հրոյ ճարակ: Թորգոմեան կ'ըսէ նաեւ թէ առաջինը «կիսով ալ փառանկաց պատկանելուն, չէր կրնար հայկական տպարանի մը յարմար վայր նկատուիլ»: Եւ վերջապէս, ըստ Թորգոմեանի, Դարանաղցին պէտք էր տպարանի պարագան ալ յիշէր երբ Ֆէ. դարու սկիզբը խաչերնէ քափուի Ս. Նիկողայոսին մասին կը գրէր (2):

Նոյն կարծիքին է նաեւ Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեան.

«Վլանկայի Ս. Նիկողայոս Սքանչելագործ եկեղեցւոյ չինութեան կամ սկզբնաւորութեան մասին բնաւ տեղեկութիւն չունինք. սակայն կարելի է թերեւս ենթադրել որ այն պատրիարքական եկեղեցի չինուած ըլլայ Վլանկայի հնագոյն Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ քո-

---

(1) Զամչեան, Գ. հատոր, էջ 657:

(2) Տօքթ. Վ. Թորգոմեան, «Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի Ստամպօլոյ պատմութիւն», Ա., էջ 345–346:

վերը, Յովակիմ առաջին պատրիարքին օրերը: Այս ենթադրութիւնն անով աւելի կը զօրանայ, որ այս ժամանակներէն մեզի հասած մէկ քանի ձեռնարկութիւններ այս Ս. Նիկողայոսի հովանիին տակ կատարուած են»:

Գալէմքեարեան ինքն ալ կը յիշէ թէ այդ եկեղեցւոյ հովանիին տակ է որ Ամիրտովլաթ յօրինած է իր մէկ քանի բժշկական երկերը, եւ Աբդար դպիր տպած է 1567ին «Փոքր Քերականութիւն»ը (1):

Այս կարծիքը կ'արդելքէ նաեւ Օսմանեան (2):

* * *

Զորրորդ հայ եկեղեցին որ Ֆաթիհի օրով կը յիշուի Պոլսոյ մէջ՝ Ս. Աստուածածինն է:

Անոր յիշատակութեան կը հանդիպինք առաջին անգամ յիշատակարանին մէջ այն համբաւաւոր ազգմոսին զոր Ամիրտովլաթ բժիշկը ընդօրինակել տուաւ Մարաիրոս վարդապետին «ի թվ. ՋԻԹ (1480) ի ամսեանն Յուլիս Ը (8) ՇԱԾաՀամբաւ կայսերանիստ քաղաքս Ըստամպուլ, ի դուռն չարաչարան Սուրբ Աստուածածնիս» (3):

Երկրորդ անգամ ան կը յիշատակուի Պալաթու եկեղեցին պահուած եւ 1297ին պրուած Սկեւռայ աւետարանին երկրորդ յիշատակարանին մէջ 1498ին, իբրեւ «Ս. Զարխափան Աստուածածնին Նոր Նիկիտացոց», ի հայրապետութեան Տէր Կարապետի քազաքին Կոստանդիանոսի» (4):

Թուրք պատմական յիշատակարաններու յանձնաժողովը հմնելով Հաֆըզ Հիւսէյնի վկայութեանց վրայ, իբրեւ կաթոլիկ նախկին եկեղեցի մը կը յիշատակէ Օտալար Մէսճիտը, զոր Քէմանքէշ Մուսթաֆա փաշա մզկիթի վերածած էր 1640ին եւ որ կը գտնուէր Սալմաթմրուքի շրջանակին մէջ, Հալիճի Հասան փաշայի մզկիթին մօտ (5): Ժամանակակից վկայութիւններէն պիտի նք որ այդ տարբերուն երկու լատին եկեղեցիներ վերածուած էին մզկիթի, մէկը Ս.

---

(1) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1911, էջ 478:

(2) «Ագգապատում», Բ., էջ 2267:

(3) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1895, էջ 246:

(4) «Երեմդարեան պատմութիւն Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ», Կ. Պոլիս, 1931, էջ 170:

(5) E. Manass, «Une intéressante constatation de la comission des monuments historiques; Deux anciennes églises catholiques de Stamboul», «Servet-i-funoun», 1918, Nr. 1398.

Նիկողոսը՝ որ զարձած էր Բէֆէլի Մէսճիտ եւ միւսը Ս. Աստուածածինը՝ որ կոչուեցաւ Կիւլ-ճամի:

Ալպօյաճեան կը տարուի ենթադրելու թէ Օտալար Մէսճիտը հայոց Զարխափան Ս. Աստուածածինը պէտք է ըլլայ, եւ Հաֆըզ Հիւսէյնի չփոթած է հաւանաբար անոր մզկիթի վերածման թուականը: Ալպօյաճեան այդ ենթադրութեան կը մղուի մեկնելով այն հաւանականութենէն որ «1475ին Բէֆէլէն փոխադրուած հայերը այդ կողմերը հաստատուած էին Օտալարներու մէջ, եւ հոն հիմնարկած էին եկեղեցի մը, որ կը կոչուէր Զարխափան Ս. Աստուածածին, հաւանօրէն յանուն Սուրբ Աթի (Խրիմ) նոյնանուն եկեղեցւոյն» (1):

Հայոց «Զարխափան Ս. Աստուածածին»ը պէտք չէ չփոթել Դամիենկեանց սեփական Ս. Աստուածածին եկեղեցիին հետ, որ 1634ին վրաուեցաւ Ռէչէփ փաշայի կողմէ եւ մզկիթի վերածուեցաւ, մինչ «մեր Զարխափան Ս. Աստուածածինը» պէտք է չատ աւելի կանուխ վրաուած կամ որեւէ կերպով գաղրած ըլլայ գոյութենէ: Եթէ անիկա իր գոյութիւնը պահած ըլլար ԺԶ. դարուն ապահովաբար այն գեղեցիկ մաուզոլական ձեռնարկները որոնք կը տեղծագործուէին Կ. Պոլսոյ մէջ Կիմբրիւկի Ս. Նիկողոս եկեղեցւոյն չուրջը պիտի ընդունէր Զարխափան Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն մէջ: Ընդհակառակը զայն յիշուած իսկ չենք տեսներ: Հետեւաբար իրաւունք ունինք զայն աւելի հնագոյն չրջանի մը, նոյնիսկ լատիններու ազդանքով քանդուած համարելու, վասնզի իրենց ազդեցութենէն կը փրկուէին եւ անկախ գոյութիւն մը կ'ունենային, բացառիկ իրենց սեփական եկեղեցիի մը մէջ: Ահա թէ ինչու կը մտածեմ թէ Զարխափան Ս. Աստուածածին եկեղեցին, յիշուած 1480–1498 թուականներուն, պէտք է եկեղեցին նկատել Խորին-պափուի կողմերը հաստատուած Քէֆէլցի հայերու եւ զայն ուրիչ տեղ չենթադրել: Մինչեւ ԺԶ. դարուն երկրորդ կէսը եւ ԺԷ. դարուն սկիզբը Կ. Պոլսոյ մէջ Սամաթիայէ եւ Խորին-Գափուի չրջանակէն դուրս հայ բնակչութիւն գրեթէ չկար կամ չատ ցանցառ էր» (2):

Սոյն Ս. Աստուածածինը, ըստ Ալպօյաճեանի, պէտք չէ չփոթել նաեւ Բում-քափուի Ս. Աստուածածնին հետ, որ «1610ին կամ քիչ մը առաջ հազիւ գոյութիւն կ'առնէ Յովհաննէս Մուլ Պատրիարքի ատեն եւ որուն երբեք չէ տրուած Զարխափան անունը» (3):

---

(1) Արշակ Ալպօյաճեան, «Պալաթու թաղի կազմութիւնը», «Երեմդարեան պատմութիւն պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ», 1931, Կ. Պոլիս, էջ 167:

(2) Արշակ Ալպօյաճեան, անդ, էջ 172:

(3) Արշակ Ալպօյաճեան, անդ, էջ 173:

1480ի եւ 1498ի յիշատակարաններուն մէջ յիշուած սոյն Ս. Աստուածածնին մասին տարբեր ենթադրութիւն մը կը յանգի սակայն Բժ. Թորգոմեան: Կը փորձէ զայն նոյնացնել Գումգափուի Ս. Աստուածածնին հետ, ուր 1641ին Սամաթիացին պիտի փոխադրուէր Հայոց Պատրիարքարանը: Այս վտառն իսկ ապացոյց մը կը նկատէ որ Պատրիարքարանը Սամաթիոյ Ս. Գէորգէն հոն փոխադրուելէ առաջ պէտք էր կայան մը ունեցած ըլլար ան: Զինք այդ ենթադրութեան մղող պատճառներէն մէկն ալ այն է որ Երեմիա Չէլէպի իր տարեգրական պատմութեան մէջ կ'ըսէ թէ Ս. Աստուածածնին եկեղեցին Հայերու ամէնէն մեծ ուխտատեղին էր (1). «այս մխայն բաւական չէ՞ր անոր հնութիւնն ունելի վազ ժամանակներու մէջ գնելու» (2):

Երկու բանասէրներու ենթադրութիւններն ալ հիմ չունան, մանաւանդ երբ յայտնուեցաւ ժամանակակից երրորդ պրչակիր մը, որուն յիշատակարանը Ժե. դարու վերջերուն յիշուած Զարխափան Ս. Աստուածածինը կը տեղադրէր Սուլու Մանաստրըի մէջ: Արդարեւ, քան Յարութիւն Քիւրտեանի, 1480ի եւ 1498ի ձեռագիրներուն մէջ յիշատակուած Զարխափան Ս. Աստուածածինը, զոր Թորգոմեան Գումգափուի Ս. Աստուածածնին եւ Ալթօյաճեան Խարխ-քափուի Մօտակայ լատինական Ս. Աստուածածնին հետ կը նոյնացնէին, նոյնինքն Սուլու Մանաստրըի Ս. Գէորգն է, որ Ս. Աստուածածին եւս կոչուած է:

Քիւրտեան վկայութեան կը կոչէ յիշատակարանը պրչակիր աւետարանի մը զոր 1946ին տեսած է հրեայի մը մօտ, եւ որ, 1495ին ընդօրինակուած, հետեւեալ տողերն ունի իր յիշատակարանին մէջ.

«Փառք ... : Յամի թուականութեանս մերոյ ՉԻԴ (1495) կատարեցաւ Սր. Աւետարանս առաւուածածոյս մատեանս: ... Աստուածասէր քրիստոնեայն Յովհ Յովհաննէսն, որ մեծաւ սիրով առացաւ զայս: ... եւ զրել զա սիրով եւ մեծաւ հաւատով ձեռամբ մեղաւորիս Աբրահամ արեզակի, որ անուամբ միայն կոչիմ արեզակ եւ գործով խաւարայ: ... կատարեցաւ Սր. Աւետարանս ի մայրաքաղաքս որ կոչի Կոստանդինուպոլիս, ի դուռն Սր. Աստուածածնին, որ այժմ կոչի Սուլումանաստիր, ի հայրապետութեան Տեառն Սարգսի (3), եւ յարհի եպիսկոպոսութեան Տէր Կարապետ (4) Կաֆայեցւոյ...»:

---

(1) «Բազմավէպ», 1902, էջ 368:

(2) Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան, «Ստամպօլոյ պատմութիւն», Ա., Վիեննա, 1913, էջ 229–230:

(3) Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց 1484–1515:

(4) Պատրիարք Կ. Պոլսոյ 1489–1509:

Հիմնուելով այս վտառին վրայ Քիւրտեան կ'եզրակացնէ (1) թէ «Սամաթիոյ Սուլումանաստրըի Ս. Գէորգը ունեցած է երկրորդ անուն մըն ալ՝ Ս. Աստուածածին, որ աւելի գործածուած է Ժե. դարուն»: Քիւրտեան իր տեսակէտին կը կցէ Ինճիճեանի հաւաստիքը եւս թէ հայերը Սուլթան Սիւլէյմանի օրով Սուլումանաստիրը առանձալէ յետոյ զայն «հետզհետէ ընդարձակեն՝ մինչ լինել իրը երբեակ եկեղեցի. Սուրբ Գէորգ, Աստուածածին եւ Սուրբ Երրորդութիւն» (2):

Այնպէս որ հիմ չկայ ոչ Դամիճիկեանց Ս. Աստուածածինը՝ զոր Ռէյճի փաշա 1634ին մզկիթի վերածեց, ոչ Օտալար Մեսճիդը որ 1640ին մզկիթի վերածուեցաւ Քէմանքէշ Մուսթաֆա փաշայի կողմէ, եւ ոչ ալ Գումգափուի Ս. Աստուածածինը ուր 1641ին պիտի փոխադրուէր Հայոց Պատրիարքարանը, նոյնացնելու Ժե. դարու երեք ձեռագիրներու յիշատակած Զարխափան Ս. Աստուածածինին հետ:

Պատրիարքանիստ Ս. Աստուածածինը Ժէ. դարուն սկիզբն է որ կառուցուած է:

Ս. Սարգիսէն, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչէն, Ս. Նիկողոսէն, եւ Ս. Գէորգէն եւ Ս. Աստուածածինէն յետոյ որոնք առաջին հայ եկեղեցիներ ունեցան Պոլսոյ մէջ, հայերը հետզհետէ եկեղեցիներ ունեցան ուրիշ թաղերու մէջ ալ, բայց չատ աւելի ուշ:

* * *

Ինչպէս Գալաթիոյ հայ եկեղեցին՝ Պոլսոյ պրաւումէն յետոյ հայոց ունեցած առաջին եկեղեցիները եւս արծարծած են ու կը շարունակեն արծարծել բաւական անախորժ վէճ մը: Որո՞ւնն են եղած անոնք:

Առաջին վէճը, անշուշտ, Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ շուրջն է եղած: Նախապէս յունական էր ան, եւ յետոյ անցած էր հայերուն: Բանի մը դար վիճած են երկու համայնքները անոր սեփականատիրութեան մասին մինչեւ որ հրովհը վճռած է հարցը:

Կաթոլիկներուն հետ վէճը տեւած է աւելի երկար: Անոնց յաւակնութիւնը Գալաթիոյ եկեղեցին սկսած՝ շարունակուած է Ս. Նիկողայոսի շուրջ: Ս. Նիկողայոսի վէճը հարթեցին իրենք՝ մզկիթի վերածելով զայն 1629ին: Ժամանակը լուծեց Գալաթիոյ Ս. Լուսաւորչի հարցն ալ. զարերով հայոց ձեռքը մնաց ան, եւ կաթոլիկներու յաւակնութիւնները ցնդեցան օդը:

Վէճերը թուղթի վրայ է որ կը մղուին հիմա: Բանասէրներն են որ կը շարունակեն արծարծել զանոնք, ու զաւանական կիրքն է որ կը ճարէ փաստերը:

---

(1) Քիւրտեան, «Էջմիածին», Ե., էջ 131:

(2) Ինճիճեան, «Եւրոպա», Ե., էջ 131:

12.

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԸ

Ֆաթիհ Յունաց պատրիարքին համար Ս. Առաքելոց եկեղեցին աթոռ նշանակեր էր, որովհետեւ Այա–Սոֆիան մզկիթի վերածելէ էր Պոլիս մտած–չմտած:

Հայոց առաջին Պատրիարքին՝ Յովակիմին համար աթոռ սահմանեց Սուլու Մանասթըրի Ս. Գէորգ եկեղեցին:

Եթէ Ֆաթիհ Սուլու Մանասթըրի մէջ գտաւ Հայոց Պատրիարքարանի աթոռը՝ առանց պատճառի չէր: Ինչպէս Պապինկէրի յայտնաբերած ֆերմանը կը մատնանշէ՝ Սուլու Մանասթըրի վանքին չուրջ գտնուած հայերը 1458էն չատ առաջ իրենց եպիսկոպոսն ունէին, ինչ որ կ'ապացուցանէ թէ Ս. Գէորգը վաղուց հոգեւոր կեդրոն մըն էր Հայերուն համար եւ հոն կը նստէր իրենց առաջնորդը գէթ հինէն:

Տեսանք որ Ս. Գէորգայ հովանիին տակ, ուրեմն Պատրիարքարանի չուրջ մարմին առած ոգեւորութեան սոյն չրջանակին մէջ, եկեր յօրինուած եւ ընդօրինակուած են ձեռագրեր:

Սարգիս գալեր Յովհաննէսեան իր «Տեղագրութիւն Կ. Պոլսոյ» ձեռագիրը երկին մէջ կը վկայէ տեսած ըլլալ Շնորհալիի «Եղեսիոյ Ողբ»ին մէկ ընդօրինակութիւնը՝ որուն յիշատակարանը կ'ըսէր թէ «գրեցաւ երջանիս Տեառն Ներսէսի ի մայրաքաղաքս Սանդուլ, ի Սուլու Մանաստէրս ընդ հովանեաւ սրբոյ Գէորգեայ գաւառավարին, ձեռամբ անեմայ եւ մեղսամած գրչի կարապետ երիցու Համչինցւոյ ... թվին ՋՈՒ (1493)» (1):

Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ գիւանատան մէջ կը պահուէր 1293ին կիլիկիա գրուած Աւետարան մը որուն յիշատակարանին մէջ կարապետ եպիսկոպոս Կաֆայեցի կ'արձանագրէ 1495ին թէ «զՍ. Աւետարանս որ յիմ հալալ արդեանց գնեցի, եւ զԱւետարանիչքն նկարել տուի եւ նոր կապել տուի եւ գրի յիշատակ իմ հոգւոյս եւ իմ ծնողացն ի Ս. Գէորգ տաճարիս որ կոչի Սուլու Մանաստիր» (2):

(1) Տօքթ. վ. Թորգոմեան, «Երեմիա Չէլէպիի Քէօմիւրճեան Ստամպօլոյ պատմութիւն», Ա., 1913, էջ 211:

(2) Կ. Բասմաջեան, «Ծաղիկ», Պոլիս, 1895, թիւ 25, էջ 4–5:

Զաքարիա Գնունեաց եպիսկոպոսի կողմէ եւ Աստուածատուր պատրիարքի պատուէրով 1544ին ընդօրինակուած Սուրբ Կալիսթին–Հայ Աղեքսանդրի Վարուց մէկ օրինակը, որ կը պահուէր Մանչեսթրի ճօն Ռէյլոնաս գրադարանին մօտ, կ'ըսէ իր յիշատակարանին մէջ.

«Գրեցաւ սա ի թվիս Հայոց ՋՂԳ (1544) ի Սուլի Մանաստիրս ի թոնապետութեան Սուլտան Սուլէյմանին» (1):

Ինչպէս յիշեցինք՝ յոյները չէին մարսած որ իրենց համբաւաւոր մէկ վանքը հայոց ձեռքը չարունակէ մնալ, ու փորձեր ըրին քանիցս անոր տիրանալու համար կրկին:

Հայոց տեղեակ հոգեւոր այս օճախը կարեւոր թաղի մը մէջ որ Սամաթիան էր, ծուռ աչքով կը դիտէին նաեւ Թուրքերը, որոնք նոյնպէս փորձեր ըրած են նեղելու այնտեղի գործունէները:

Թուրք պատմագէտ Ահմէտ Րեֆիք կը հրատարակէ Սուլթան Սելիմ Բ.ի 972 զիլքադէ 3 (1565 Յունիս 2) թուակիր մէկ ֆերմանը, որուն համաձայն Սուլու Մանասթըրի մօտ գտնուող Ալի–Չէլէպի մզկիթին ենթակայ խլամ համայնքը բողոք ներկայացուցած է պետութեան՝ Սուլու Մանասթըրի հայ եկեղեցւոյ հոգեւորականներուն (էէշիշ) դէմ որ իրենց ունեցած պատրիարքարանին (էէշիշհանէ) կողքին նոր չէնք մը եւս ուզեցուցած են եւ պահանջած է անոր քանդումը: Տեղի ունեցած քննութիւնները ապացուցած են իրրեւ թէ այդ պարագան եւ հաստատած միւնոյն ատեն թէ հայ հոգեւորականները կ'պարբերան ու նուազածութիւն կ'ընեն իրենց չէնքին մէջ ու կը խանգարեն խլամներուն նամազը: Սուլթանը կը հրամայէ Պոլսոյ դատաւորին ատուգել այս մեղադրանքները եւ եթէ իսկապէս ճիշդ են անոնք՝ փլցնել տալ զանոնք, եւ հայոց վանքին հոգեւորականներուն ալ աղդարարել նման արարքներով անհանդիստ չընել խլամները (2):

«Տարակոյս չկայ թէ հրամանը կը գործադրուի, բայց թէ դիմադրութիւնը արդիւնելու համար տրուած խորհուրդներուն կը հետեւին քէչիչները՝ կարելի է տարակուսիլ» դիտել կու տայ հայ բանասէր մը (3): Աբգարեւ Սամաթիոյ թաղը յետագային ալ համբաւաւոր մընաց իր գինեատուներով, ուր, ինչպէս կը վկայէ Երեմիա Չէլէպի, կը յաճախէին հայ քահանաներն ալ.

Ուր շատ մէյխանէէ կայիի՝ տէրտէրներն
աստ մէսթի միւտամ (4):

(1) Հ. Ն. Ակինեան, «Զաքարիա եպ. Գնունեաց», «Հանդէս Ամսօրեայ», 1969, էջ 233:

(2) Ահմէտ Րեֆիք, «Օնալթինճի ասիրտէ Իսթանպուլ հայարի», Բ., 1935, էջ 46–47:

(3) Հայկ Պէրպէրեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1961, էջ 728:

(4) Տօքթ. վ. Թորգոմեան, «Երեմիա Չէլէպիի Սթամպօլոյ պատմութիւն», Ա., էջ 7:

Սամաթիոյ մօտակայ այս գիւղաւանէրէն մէկուն մէջ է որ 17րդ դարուն սկիզբը Պոլսոյ հայ քահանաները թակարդ պիտի լարէին Յովհաննէս Մուլ պատրիարքին: Արդարեւ «Պոլսոյ հայ քահանաներ հնարիւք իւն կը տանին զայն Նաւլըքարուի կողմը գտնուղ Արիմնեբաց գիւղաւանը, եւ հիւչերիներու գլխաւորին լուր տալով իրենք խոյս կու տան, մինչ հիւչերիներ հկեղեցական մը գիւղաւանի մէջ ահռելով, զվարդապետն առնեն բրածեծ, թէպէտ ան կ'ազազակէր թէ անզեակ չէ տեղւոյս» (1), կամ, Զէյէպիի խօք բառերով՝

Տէրտէրին Խտամպօղոյ՝
հնարիւք տարեալ ընդ մէյնասան,
Զհուլ Յովհաննէս վարդապետն՝
գտեդացին ի բարս շամբշական:
Յանկարծ եէնիչէր աղայն՝
երբ կոխէ տէրտէրին փախեան,
Զվարդապետն առնեն բրածեծ՝
տեղեակ չեմ տեղւոյս նա գոչման (2):

Մ. Գէորգը համբաւաւոր էր նաեւ իրրեւ արուեստի կոթող:

Թէ ինչ գեղարուեստական բացառիկ արժէք կը ներկայացնէր պատրիարքանիստ այս եկեղեցին՝ յետագայ դարերու ճամբորդներու նօթերէն պիտանք, որոնք հիացումով կը խօսին արուեստի հրաշակերտներուն վրայ որոնցմով պճնուած էր վանքը:

Կ. Պոլսոյ գերմանական դեսպանատան մատենապետը, Մ. վօն Կէրլախ, նկարագրելով իր մէկ այցելութիւնը Մ. Գէորգ եկեղեցին 1577ին, կ'ըսէ թէ «Հայերը տարեկան խոշոր գումար մը կը վճարեն Մուլթանին որպէսզի կարենան ապաօրէն երթեւեկել հոն» ու կը պատմէ որ ճաշարանի (refectuar) պատերուն վրայ նկարուած էին բոլոր առաքեալները, երեւելի եպիսկոպոսները, մարտիրոսները, նաեւ Մեծն Կոստանդիանոսի եւ մօրը՝ Հեղինէի բիւզանդական ոճով խճանկարը (3):

Կերլախ կը գրէ թէ սոյն եկեղեցին նօթը Աշտարակներէն չատ հեռու չէ եւ ձեւէն այնպէս կը հասկցուի թէ մենաստան մը եղած է ժամանակին: Մեծ եւ ընդարձակ չէնք մըն է եւ բարձր գիրքով ճաշատուն (refectorium) մը ունի: Կ. Պոլսոյ մէջ չկի տեսած նման մեծ չէնք մը Այա Սոֆիայէն զատ: Եկեղեցին բաւական մութ է եւ

(1) «Ազգապատում», Բ., էջ 2374:

(2) Թորգոմեան, անդ, էջ 6:

(3) S. von Gherlach, «Tagebuch», Frankfurt am Mayn, p. 1674.

հոն՝ որ պէտք էր գպիրներու գասին յատկացուէր՝ չինուած են երեք իրարմէ տարբեր կամարներ, որոնցմէ մինչինը բոլորշի է եւ բարձր: Խորանին մօտենալու համար պէտք է երեք աստիճան բարձրանալ: Խորանին վրայ է չինուած սեղանը ուր կայ Մարիամ Աստուածածնի պատկերը Յիսուս Մանուկը գիրկը: Սոյն պատկերին չուրջ քանի մը ուրիշ պատկերներ ալ չինուած են: Խորանին վրայ զետեղուած են ութը–տասը աշտանակներ խոշոր մեղրամոմերով, գորս կը վառեն պատարագի ժամանակ: Խորանին առջեւ՝ սալարկուած է գետինը եւ գորգերով ծածկուած: Պատարագը կը մատուցուի խորանին առջեւ չորս գպիրներու մասնակցութեամբ»:

Սիմէոն Լեհացի՝ որ 1608ին Պոլիս կը գտնուէր՝ սապէս կը պատմէ իր այցելութիւնը Սուլու Մանաստիրը.

«Եւ այլ օրն գնացաք ի Սուլումանաստար որ մերձ է եօթն Գուլան, ուր կայ Հայոց մեծ եկեղեցի մի վիմաշէն եւ գմբէթաձեւ, թաղատորաշէն, որ կոչի Սուրբ Գեւորգ, ի փառաւոր եւ բարձրաւանդակ տեղոջ եւ ծովահայեաց ... զարմանալի չինուածք կին չուրջանակի՝ գրախաք, պաղչայք, բուրաստանք, այգիմաք, պարտէզք, մրգաստանք, եւ ջուրք բարեհամ, եւ այլ բազում բնակութիւնք կարգաւորաց եւ աշխարհականաց, եկաց եւ բնակաց: Եւ կայր ի բարձր տեղ գարպաս մի փոքրիկ, որ հայէր ի վերայ ծովու, յոյժ գեղեցիկ եւ վայելուչ, ոսկեզօծ եւ զանազան գեղօք նկարեալ եւ յօրինեալ պայծառ, եւ առջեւ սրճայ մի մեծ թաղանդու, սեզանատեղ որ ի չոգ ժամու եւ ոչ թող նստեալ ոք՝ այլ ոչ կամէր անտի գնալ: Այլեւ եկեղեցեայ թիկունքն կայր քարուկիր կամար, նեղ եւ երկայն ... եւ չուրջ ուրայրն նկարք պատկերաց ՅԺԸ (318) հայրապետաց եւ ի գլուխն Քրիստոս եւ աջմէ կոստանդիանոս թագաւորն եւ ձախմէ գլխոյն Հեղինէ որպէսզի ... այժմ աւեր է եւ պատրիարքարան Հայոց» (1):

Մ. Գէորգը գարգարող գլուխ–գործոցները իրենց կը քաշէին հետաքրքրութիւնը ականաւոր դէմքերու:

«Սիւլէյման Գանունի մատնաւոր սէր ունէր նկարչութեան: Ֆրաման ազնուական մը, որ Սիօշօն, որ 1630ին Պոլիս այցելած էր, կը պատմէ թէ Հայոց Պատրիարքին բնակարանի մէկ սրահին մէջ խճանկարուած էին եկեղեցական հայրեր, կայսր մը եւ կայսրուհի մը: Հայերն ըսին իրեն թէ Սուլթան Սիւլէյման այնքան հետաքրքիր էր, որ յանձնած այդ նկարները պիտակու կու գար» (2):

(1) «Ուղեգրութիւն Սիմէոն Լեհացւոյ», հրատ. Հ. Ներսէս Ակինեան, Վիեննա, 1936, էջ 21–22:

(2) Արմենակ Սազըզ, «Նկարչութիւնը Պոլսոյ մէջ եւ Ազգանուլան Պուխարի», «Կեանք եւ Արուեստ», Փարիզ, Ա. տարի, էջ 83:

Ռօրնէյլ լը Պրիւն 1725ին Պոլիս կատարած իր ուղեւորութիւնը նկարագրելու առթիւ արատասպումներ կ'ընէ Մ. ար Մօնքօնիսի «ճարմարդութիւն դէպի Կ. Պոլիս» գործէն, որ տեղի ունեցած է 1648ին, այսինքն 1660ի մեծ հրդեհէն առաջ երբ դեռ հրոյ ճարակ չէր եղած Ս. Գէորգի համբաւաւոր այդ խաչատունը իր զմայլելի որմանկարներով: Ճաշատան «երկայնութիւնը, կը պրէ Մօնքօնիս, քառասուն քայլաչափ է եւ լայնքը՝ ութը: Աչատեղ կը տեսնուին նկարները շատ մը մենակեացներու, որոնք հոն սրբակրօն կեանք մը վարած են: Առանք որմանկարի (ֆրէսք) ձեւով պատերուն երկայնքը չինուած են: Անոնց վերեւի ծոփորին (ֆրիզ) վրայ հայրապետներ նկարուած են մինչեւ իրենց կէս–մէջքը: Սոյն ծոփորին վերի կողմը ուրիշ մը կը դառնայ որ կը ներկայացնէ Սուրբ Կոյս Մարիամու կեանքը: Սրահին կամարը կէս–գմբէթ մը կը ձեւացնէ ուր խճանկարուած է Սուրբ Ընթրիքը. միայն թէ զառնուկի տեղ ճուկ մը կայ զրուած պնակի մը մէջ: Ծայրը՝ դէպի զուռը կը տեսնուի մէկ կողմը՝ նկարը յոյն մէկ կայսեր, իսկ միւս կողմէ նկարը կայսրուհիի մը, եւայլն» (1):

1643–1644ին էր որ Հայոց Պատրիարքարանը Սուլու Մանաստիրէն Բումքափու պիտի փոխադրուէր: Իսկ Ս. Գէորգ, ինքը, հրոյ ճարակ պիտի դառնար 1660ին:

13.

ԱՄԻՐՏՈՎԼԱԹ ԱՄԱՍԻԱՑԻՆ

Այս աշխատութեան ձեռնարկած պահուն մեր մտքէն բնաւ չէր անցներ թէ պիտի սակաւինք հատուած մը նուիրել մարդու մը որ այն չափազանցութեանց մէջ, որոնցմով լեցուն է Ֆաթիհի դարը դոնէ ինչ կը վերաբերի մեզի, մեր դէմը կը ցցուի յանկարծ լուսաւոր փարոսի մը պէս, հայ գիտութիւնը անգամ մը եւս կը պահէ փառքով, Հայ ժողովուրդի յուզումներուն խառնած իր հոգին:

Ամիրտովլաթ Ամասիացի հայ բժիշկն է ան:

Հայ բանասիրութիւնը անոր մասին լուր ունեցաւ առաջին անգամ Զամչեանէն:

«Եւ ամին ժամանակի, կը պրէր Զամչեան, երեւելի էր ի Հայս

(1) Voyage de Corneille le Bruyn par la Moscovie, la Perse et aux Indes orientales, tome I, Paris, 1725, p. 165-169.

ճարտար բժիշկ ոմն ամասիացի՝ Ամիրտովլաթ անուն. սա՝ ըստ որում ինքն իսկ պատմէ՝ չըշեալ ընդ բազում տեղիս՝ ուսաւ զլեզու լատինացւոց, յունաց, ասորւոց, արաբացւոց, պարսից եւ թուրքաց. եւ ապա եկեալ բնակեցաւ ի Կոստանդնուպոլիս յաւուրս Սուլտան Մէհէմմէտի. եւ անդ ի թուին Հայոց ՋԼԻ (1478) չարագրեաց զբժշկարան ընդարձակ, թարգմանեալ եւ բազում ինչ ի բանից նախնի քաջարուեստ բժշկաց, եւ եդ անուն գրոցն Անգիտաց Անպէտ» (1):

Զամչեան հաւանարար միայն այս գործն էր տեսեր: Չեռագիր միւս երկերը որ հետզհետէ յայտնուեցան յետագային՝ ճանչցուցին հայ բանասիրութեան իր անձը աւելի լրիւ, եւ հայ մատենագրութեան պարզեւեցին իր ամէնէն չքեղ դէմքերէն մէկը:

Եւ այնուամենայնիւ Ամիրտովլաթի կեանքին մասին դոյզն բան միայն պիտենք: Եւ ինչ որ պիտենք բացառապէս կը պարտինք իր երկերու յիշատակարաններուն: Մեր հին դէմքերէն քիչերը միայն ուսնեցած են, ատ՛ոլ, իրենց կենսագիրը, ու իրենց կեանքն ու գործունէութիւնը ճանչնալու համար ստիպուած ենք ժամանակակիցներու տարտամ ակնարկութիւններով գոհանալ յաճախ կամ ապաւինիլ իրենց իսկ թողած կցկտուր նօթերուն:

Ամիրտովլաթը այդ դժբախտ դէմքերէն մէկն է: Գիտական հսկայ ժառանգութիւնը որ իրմէ կը մնայ մեզի, եւ իր բեղմնաւոր գործունէութիւնը արուն ժպտուն մէկ արձագանգն է որ մեզ հասած է, մեզ պարտաւոր կ'ընէն գոնէ իր տեղը ճշդելու այն մեծ դէմքերու շարքին որոնք առանց առանձնայատկութեան հայ հոգիին վրայ՝ քանի մը լուսաւոր հետք ձգելով Հայ ժողովուրդի մտայղ եւ ամուլ դարերուն մէջ:

Եթէ սոյն հատուածին մէջ տեղ կու տանք առաւելապէս իր երկերու յիշատակարաններուն՝ անոր համար է միայն որ իր կեանքին եւ գործունէութեան մասին միակ սկզբնաղբիւրներն են անոնք, եւ մեզ հնարաւորութիւն կու տան գոնէ աղօտ գաղափար մը ունենալու այն հիմնական մտահոգութեանց մասին ալ որոնք իր կեանքին ուղեցոյցն եղան: Այդ յիշատակարաններուն չնորհիւ է դարձեալ որ մեզ դիմելի կը դառնայ անոր դերը Պոլսոյ հայ գաղութին մէջ, եւ հետեւաբար կրկնակի կ'ըլլայ մեր պարտքը այս էջերուն խառնելու իր կեանքն ու գործունէութիւնը:

* * *

Ամիրտովլաթ նախ բացառիկ այն դէմքերէն է որոնցմով կը պարծի հայ բժշկութիւնը: Հայ անցեալին մէջ չեն պակասած գիտական դէմքերը որոնք հպարտ կ'ընեն մեզ այսքան դարեր յետոյ ալ,

(1) Զամչեան, «Պատմութիւն Հայոց», Գ., էջ 508:

եւ անոնց կարգին համբաւաւոր բժիշկներ ալ որոնք նոյնպէս փառքի տիտղոս մըն են Հայ ժողովուրդին համար: Բայց անոնցմէ քիչերուն մասին միայն լրիւ բան գիտենք, կամ հազուագիւտ են երկերը որոնք անոնցմէ մնալի կը մնան: Մխիթար Հերացիէն յետոյ որուն «Ջերմանց Մխիթարութիւն»ը փառքով կը պահէ ԺԲ. դարը, Ամիրտովլաթ Ամասիացին է որ երեք դար յետոյ յանկարծ կը կանգնուի մեր պատմութեան մէջ, եթէ հաշուենք պատահական չնչանը այն բժիշկներուն որոնք հայ կեանքի մէջ գործեցին Ամիրտովլաթէն առաջ եւ անկէ յետոյ եւ որոնցմէ շատերուն անունն ու երկերը գէթ նոր կը սկսին յայտնուիլ: Մխիթարն ու Ամիրտովլաթը բացառիկ եղան անոնց մէջ՝ հնարէն իրենց թողած գրչի վաստակին:

Բժշկական առաջին երկը գոր ան շարադրած է «Ուսումն Բժշկութեան»ն է: Ան թարգմանած է Կ. Պոլսոյ մէջ 1459ին, ուրկէն քաղաքին առումէն հազիւ քանի մը տարի յետոյ: Հեղինակը ձեռագրին յիշատակարանին մէջ կը յիշէ յուզիչ համեստութեամբ մը թէ արար եւ պարսիկ գրքերէ քաղած է իր բժշկարանը: Համեստութիւնը որ ցայտուն ձիրքն է պոռնկականներուն՝ Ամիրտովլաթ ալ ունէր, եւ ինչպէս իր այս նախաբանքին՝ նոյնպէս իր յետագայ գործերուն մէջ ալ կը ներկայանայ յաճախ իբր թարգմանիչ, մինչդեռ, որքան ալ լայն չափով օգտուած ըլլայ իրեն հասած երկերէն՝ յօրինող մը կը մնայ միշտ, այսինքն հեղինակը իր երկին:

Ամիրտովլաթ Ամասիացիի «Ուսումն Բժշկութեան» ձեռագիրը (Մատենադարան, ձեռ. թիւ 8871) հետեւեալ յիշատակարանը ունի (թուղթ 182 ա). —

«Փառք մարդասիրին Քրիստոսի որ աւրհնեալ է յաւիտեանս. ամէն: Գրեցաւ թագաւորական բժշկարանս ի թվականութեան Հայոց ՋՀ (1459) ամին եւ ի Նոյեմբերի ամսուն ի գ.(երրորդ) օրն շաբաթ եւ ի քաղաքին Կոստընդինոպոլսի եւ ի տան ոսկի վանիցն Սբ. Սահակայ. եւ ի կաթողիկոսութեան Հայոց ՏէՐ Գրիգորայ եւ ի հայրապետութեան Տէր Մարտիրոսին Կաստանաւինոպոլսու վճակին եւ ի պարոնութեան Մուհամատ խանին. եւ ի վայելումն պարոն Շահապէկին՝ որդւոյն պարոն Վարդին, զի յուժ փափաքութեամբ եւ ուղիղ սրտիւ խնդրեց, որ գրուածեցաւ գիրքս այս ի յարապի լեզուէ եւ ի պարսի լեզուէ ի հայ բառս մեր. եւ ոչ գտայ ի բառս Հայոց այս ձեւովս բժշկարան. եւ արդ, որ կարգայք ի սմանէ եւ կամ աւրինակէք եւ աւգտիք բան ի սոցանէ՝ յիշեցէք ի տէր Աստուած զանպիտան եւ զանարժան զԱմիրտովլայ բժշկն Ամասիու, եւ Աստուած յիշէ զձեզ ի միւսանգամ գալուստ...» (1):

(1) Լ. Ս. Խաչիկեան, «ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», մասն երկրորդ (1451–1480 թթ.), Երեւան, 1958, էջ 115:

Իսկական հեղինակութիւն մը չէ նոյնպէս իր յաջորդ երկը զոր գրի առած է 1468ին: Ան Գազիանոսի բառգիրքն է զոր հայերէնի վերածած է Ամիրտովլաթ եւ որուն ձեռագիրը կը գտնուի Երեւանի Մատենադարանը (ձեռագիր թիւ 266): Բայց այն օրերուն նման վերածումներն անպակաս ստեղծագործութեան համարժէք էին, եւ հայ գիտական գրականութեան կը բերէին իրենց որոշ նպաստը:

Ձեռագրին յիշատակարանը կ'ըսէ.

«Կատարեցաւ բառն Գազիանոսի կամաւքն Աստուծոյ, որ աւրհնեալ է յաւիտեանս, ամէն:

«Եւ գանազիան եւ գանգիտան ծառայն զԱմիրտովլաթ բժիշկն յիշեցէք ի տէր, եւ Քրիստոս գձեզ յիշէ ի վերին յերուսաղէմ, ամէն:

«Գրեցաւ գիրս յունվարի ԻԲ (22), աւրն ուրբաթ, ի թվականն Հայոց ՋԺԷ (1468) ամին, որ է նահանջ» (1)

Իր յաջորդ գիտական հեղինակութիւնը «Օգուտ Բժշկութեան» կը կոչուի եւ շարադրուած է 1466–1469 տարիներուն Ֆիլիպէի մէջ ուր Ամիրտովլաթ հաւանաբար պաշտօնով կը գտնուէր այդ միջոցին: Այս երկը արդէն մէկն է Ամիրտովլաթի ամէնէն աչքառու գործերէն ու կը հանդիսանայ հայ բժշկական գրականութեան մէկ գլուխգործոցը:

Ճիշատակարանը տարբեր ձեւով կ'երեւայ տարբեր ընդօրինակութիւններու մէջ:

Պալաթու ձեռագիրն մէջ կ'ըսուի.

«Թարգմանեցաւ պատուական բժշկարանս՝ ի մայրաքաղաքն Ղոստմբա որ Թարգմանի Ֆուլիպեայ ի թուականութեանս Հայոց ՋԺՀ (1469) ամին, դեկտեմբեր ամսոյ ԻՋ, եւ ի կաթողիկոսութեան տէր արխատզէսի եւ եպիսկոպոսութեան տէր յովակիմին» (2):

Ուրիշ ընդօրինակութեան մը մէջ որ 1772ին կատարուած է եւ որ մաս կազմած է բժ. Թորգոմեանի հաւաքածոյին՝ յիշատակարանը կ'ըսէ.

«Թարգմանեալ եւ գրեալ եղեւ ձեռամբ եղիայի որդի իմաստասէր Ամիրէօղլէթ բժշկին Ամասիացւոյ ի յերկիրն Մակեդոնիայ, եւ ի քաղաքն Բուժի ի աստուածային լեառն որ Թուրքք Ֆիլիպէ անուանեն զայս քաղաքիս: Ի հայրապետութեան սրբոյ էջմիածնի տեառն Ղազարոսի սրբազան կաթողիկոսի ամենայն հայոց: Ի թուականութեան Հայոց ՋԺԵ (1466) գեկտ. ԻԵ» (3):

(1) Լ. Ս. Խաչիկեան, անդ, էջ 277:
(2) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1899, Ապրիլ, էջ 141:
(3) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1899, Յուլիս, էջ 201:

Ղալաթիոյ Ազգ. Մատենադարանի օրինակը, 1743ին ընդօրինակուած, իր յիշատակարանին մէջ կ'ըսէ.

«Այսպէս գիրքն չինեցի ես անպիտան եւ անարժան նուաստ ծառայն աստուծոյ Ամիրտօվլէթ բժիշկն ամասիացին ի մայրաքաղաքն ի Ֆիլիպպայ ի թուականս հայոց ՋԺԵ (1466) ամին եւ ամսոյն ի դեկտեմբեր Իելին օրն ե չարաթի եւ ծնունդ էր ի փրկչին այլազգեաց» (1):

Սոյն վերջին ընդօրինակութիւնը երկրորդ յիշատակարան մըն ալ ունի որ կ'ըսէ.

«Թարգմանեցաւ պատուական բժշկարանս ի թուականիս Հայոց ՋԺԸ (1469) ամին դեկտեմբերի ԻԶ որ ծնունդ էր Փրկչին այլազգաց հաշուովն ի կաթողիկոսութեան աթոռ Ղազարապետին եւ եպիսկոպոսութեան աթոռ Ցովակիմին, որ կարդայք օրինակիդ թողութիւն մեզայ խնդրեցէք ի Քրիստոսէ թարգմանողին դրոցս Ամիր Տէօվլէթին» (2):

Հինգ տարի յետոյ, 1474ին, ան յօրինած է «Ռամկական Գիրք»ը, որ նոյնպէս թարգմանութիւն մըն է, այս անգամ տաճիկ լեզուէ, այսինքն թուրքերէնէ: Աւելորդ է ըսել որ այստեղ եւս մեզ պէտք չէ չվոխեցնէ «թարգմանութիւն» բառը: Որքան ալ իր բոլոր գործերուն մէջ մխիթարն չափով ինքնուրոյն մնացած չըլլայ Ամիրտովլէթ, բոլորին մէջ ալ տակայն իրմէ բան մը գրած է: Ու ո՞րն է արդեօք հին ու նոր գիտութիւնէրէն, որ մերժած ըլլայ օգտուիլ հիներու թողած ժառանգութենէն, ու ինքնատիպ դառնալու իր մտահոգութեանը մէջ արհամարհած ըլլայ այդ ժառանգութիւնը:

Ձեռագրին յիշատակարանը կ'ըսէ.

«Եւ ի վերջին դարուս, որ նախկին էր Հայկազուն ազգս (երեմ տող անընթեռնելի) կաթողիկոսութեան Տէր Սարգսին եւ ի հայրապետութեան Տէր Ցովակիմայ արհիեպիսկոպոսին, ի մայրաքաղաքն ի Կոստանդնուպոլիս, ընդ հովանեաւ սրբոյն Նիկողայոսի սքանչելագործին եւ ի թուականութիւնն Հայոց ՋԻԳ (1474) ամին, ի մայիս ամսոյ հոռմայեցոց ԻԶ (26) աւրն. եւ թարգմանեցաւ գիրքս Ղռամկական ի տաճիկ լեզուէ ի հայ լեզու ձեռամբ անպիտան եւ անիմաստ ծառային աստուծոյ Ամիրդովլաթ բժշկին: Եւ որք կարդայք եւ կամ աւրինակիք թողութիւն խնդրէք ծառայիս աստուծոյ եւ աստուած յիշէ ի միւս անգամ դալուստն. ամէն» (3):

«Անպիտաց Անպէտ»ը գոր Կ. Պոլսոյ մէջ չարագրած է 1478ին մէկն է Ամիրտովլաթի գլուխ-գործոցներէն եւ իր անունը կ'անմա-

(1) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1899, Դեկտեմբեր:

(2) Բաբգէն Կաթողիկոս, «Ցուցակ Ձեռագրաց Ղալաթիոյ Ազգային Մատենադարանի Հայոց», Անթիլիաս, 1961, էջ 126:

(3) «Երկրագունտ», 1884, էջ 551–552:

հացնէ հայ բժշկութեան պատմութեան մէջ: Զայն արդէն կարելի է դասել հայ գիտական լաւագոյն ստեղծագործութեանց շարքը, ու պարծենալ անոր հեղինակով:

Ամիրտովլաթ կ'ըսէ «Անպիտաց Անպէտ»ի յիշատակարանին մէջ.

«Օրհնեմք զարարիչն ամենայն եւ կամի զրանս կատարել: Գրեմք զղեկերան անուանքն. ըսկսա ի յայրուբենէ որ է բժշկայ արուեստ եւ բառեր ի յօգտութենէ: Աւարտի սա հինգ լեզուաւ, զհայոց թուականն ՇԻՆԷ (1478):

«Ի ժամանակին թագաւորութեանն Իսմայելացոց ազգին Սարակինոսաց, ի յազգէն Հաղարու, որ նուաղեալ էր թագաւորութիւնն Ցունաց, ի մայրաքաղաքն ի Կոստանդնուպոլիս՝ որ անխոցոտ եւ անոսման կենան այն քրիստոնեայքն որ ի անդ բնակեալ են:

«Ի թագաւորութեանն Սուլթան Մուհամմատ խանին, եւ ի կաթողիկոսութեանն Էջմիածնին, տեառն Սարգսին, եւ ի հայրապետութեան ի մայրաքաղաքն ի Կոստանդնուպոլիս Տէր Նիկաւլայոսին, եւ ի թվին Հայոց ՋԻԷ (1478), ատ գրան Սրբոյն Նիկաւլայոսի աքանչելագործ հայրապետին: Թարգմանեցաւ այս գիրքս, մէկ մէկ զեղերուն գ

չարն եւ զբարին մկկ կու տեսնուի եւ անհոգ լինիմ այս ամենայն ցանկութենէ կենցաղոյս...»:

Նոյն յառաջաբանին մէջ է որ կը գրէ դարձեալ.

«Ասէ իմաստունն Սողոմոն, թէ պիտութիւնն լոյս է, եւ անպիտութիւնն խաւար է... եւ այս բժշկութեան արհեստս ի պիտանակատնութենէն եւ լոամանէն մաս մըն է, եւ հանապազ զմարդոյն կենցաղատնութիւնն առողջ կուզէ: Եւ որ չէ առողջ մարմնով, ոչ կարէ ծառայել աստուծոյ հոգւով. եւ ի յայս բանիցս առին առաջին բժշկապետքն մեր՝ մեծն Մխիթար բժիշկն, եւ Ահարոն բժիշկն եւ որդին նորա՝ Ստեփանոս բժիշկն, եւ տհմն նոցա՝ Ճուլին բժիշկն, եւ Սարգիս բժիշկն, եւ Յակոբ բժիշկն, եւ Դեղին բժիշկն, եւ Սիմաւոն բժիշկն, եւ Վահրամ բժիշկն, որ չատ գրեանք չիներ էին վասն դեղերուն գործութենեան եւ օգտութենանն. կարճառօտ էին արարել, եւ թէ գրնութիւնն կու պիտէաք նա, դէութիւնն չի պիտէաք. եւ թէ զօրութիւնն կու պիտանայեաք, գրնութիւնն չէաք պիտնալ. եւ կար որ դանուանքն պիտէաք, եւ գինքն չի պիտէաք. եւ կար որ դանուն պիտէաք, եւ ոչ գինքն, եւ ոչ գիւր փոխանն. եւ ի վերայ այսր՝ հանապազ մեզ ի պատկառութիւն կար վասն դեղերուն. եւ այս պատճառաւ՝ ա՛յլ ազգայ կարօտ էաք:

«Յետոյ գնացաք չուրջ եկաք բազում քաղաքանի, եւ անցաք գծոմն եւ չուրջ եկաք գաչխարհն Մակեդոնացւոց, եւ բնակեցաք ի մայրաքաղաքն ի Կոստանդինուպոլիս, եւ հաւաքեցաք չատ գրեանք եւ յայլ ազգայ, եւ աշխատեցաք եւ ուսաք զբառերն եւ դանուանքն ազգի ազգի ... հինգ լեզուաւ»:

Եւ վերջապէս նոյն այդ յառաջաբանին կցած ստանաւորի մը մէջ կը գրէ ի միջի այլոց.

«... Աւարահի գոա հինգ լեզուով ինչ որ ուսա.
Ի Հայոց եւ ի Հռոմոց եւ յԱրապկա.
Ի Պարսից եւ ի Թուրքաց՝ քիչ լաթինա.
Եւ ի Հայոցն եմ արարեր զակիզրն սորա.
Ի վերայ այրուբենին գինչ դեղ որ կա
Եւ գիչն այլ յիշեցի վերջըն սորա.
Ես բժիշկ Ամիրտովլաթս՝ հայրս Եղիայ.
Որ ծնեալ եմ ի քաղաքն Ամասիայ.
Ես հիմայ եմ բնակել ի Բիւզանդիա.
Որ իակի գորայ նման քաղաք չի կայ.
Որ աթոռն է Թուրք ազգին հիմակ որ կայ.
Որ ասեն տաճիկ լեզուով Կոստանդինա»: (1)

(1) Տես Կ. Յ. Բասմաջեան, «Ամիրտովլաթի Ամասիացւոյ Անգիտաց Անպէտ կամ Բառարան բժշկական նիւթոց», Վիեննա, 1926:

Այսուհդ չի փակուիր սակայն Ամիրտովլաթի գրչի վաստակը:

Անոր գրչին կը պատկանին նաեւ ուրիշ երկեր ալ որոնցմէ ցարդ յայտնուած են (1).—

1. Ախրապատին.

2. Վասն նշանաց հիւանդին, գկենաց եւ գմահուն, ճառաւպաշխ Ըռամատանին արարեալ, որ է Ամիր Տովլաթ բժիշկն Ամասիացի.

3. Բառ ի վերայ ամենայն բժշկական վարդապետացն. պատմութիւն վասն դեղերուն.

4. Բառ եւ պատմութիւն մեկնած ամենայն ցաւոց:

Ամիրտովլաթի սոյն բժշկական գործերէն տպուած են երկուքը միայն, բարեբախտաբար երկու ձեռնհաս բանասէրներու հոգածութեան տակ, հարստացնելով հայ գիտական գրականութիւնը երկու թանկագին գոհարներով.

1. Ամիրտովլաթի Ամասիացւոյ Անգիտաց Անպէտ կամ Բառարան բժշկական նիւթոց.

Հրատ. Կ. Յ. Բասմաջեան, Վիեննա, 1926: 1–624 էջ

2. Ամիրտովլաթ Ամասիացի. Օգուտ Բժշկութեան.

Հրատ. Սահակ Մալխասեանց, Երեւան, 1940, 5–523 էջ:

Այս հատուածին մէջ մենք նպատակ չունինք իր երկերուն բովանդակութեան մասին խօսելու մանրամասն, ոչ ալ ծանրանալու անոնց գիտական արժէքին վրայ: Այդ աշխատանքը ուրիշներն ըրին ու կը շարունակեն ընել: Բաւական է յիշել ուսումնասիրութիւնները զոր կը շարունակեն ընել: Բաւական է յիշել ուսումնասիրութիւնները զոր անոր գործերուն նուիրեցին բժ. Վահրամ Թորգոմեանի, Կ. Յ. Բասմաջեանի եւ ակադ. Լեւոն Ջուհաննիսեանի նման կարկառուն մասնագէտներ, առանց դէռ յիշատակելու այն հարիւրաւոր յօդուածները որոնք նուիրուած են երկուքին Ամիրտովլաթի կեանքն ու երկերը (2):

* * *

Ձեռագրերը զոր Ամիրտովլաթ ընդօրինակել տուաւ ուրիշներուն եւ որոնք անմիջական կապ ունենալ չեն թուիր բժշկական ասպարէզին հետ, կը մատնեն սակայն մտաւոր այն հորիզոնը զոր իրեն կ'ուզէր բանալ Ամիրտովլաթ:

(1) Հ. Ս. Անասեան, «Հայկական Մատենագիտութիւն», Ա., Երեւան, 1959, էջ 666–667:

(2) Հ. Ս. Անասեան, անդ, էջ 667–675:

Ամիրտովլաթի ընդօրինակել տուած ձեռագիրներուն մէջ առաջինը այն համբաւաւոր «Սաղմոս»ն է, որ 1480ին պրուած Պոլսոյ մէջ, Թանկապին տեղեկութիւններ կու տայ նաեւ Ամիրտովլաթի մասին:

Սոյն Սաղմոսը, զոր բժիշկ Վ. Թորգոմեան տեսած է Մուրատեան Մելքիսեդեկ արքեպիսկոպոսի չնորհիւ, «12 նոյմ. երկայնութեամբ, 11ուկէս նոյմ. լայնութեամբ եւ 7 նոյմ. հաստութեամբ գեղեցիկ հատոր մըն է՝ բուսական լաւ վիճակի մէջ, բոլորակիր եւ մատղաշ թուղթեայ, զոր Յովհաննէս Գառնեցիի համբաւաւոր Սաղմոսէն ընդօրինակել տուած է Ամիրտովլաթ 1480ին: Երկու յիշատակարան ունի Սաղմոսս, մէկն սկիզբը, որ նախատիպ Սաղմոսին՝ այսինքն Յովհաննէս Գառնեցւոյ օրինակին վրայ համառօտ տեղեկութիւն մը կու տայ, եւ միւսը վերջը, որ ձեռագրին գրիչը Մարտիրոս արեղան չարագրած է եւ կը խօսի Ամիրտովլաթայ մասին» (1):

Յիշատակարանը կ'ըսէ.

«Աստանաւոր յանկ եղեալ կատարեցաւ երգս աստուածային, եւ տառս հոգեւորական քնարս աստուածահաճոյին դաւթեան, որ կոչի սաղմոսարան եւ է հոգեւոր բուրաստան:

«Գրեալ ձեռամբ յոգնամեղ եւ անարժան ծառայի Մարտիրոս արեղայի: Ի խնդրոյ հեզահոգի եւ պատուական քոջ իմաստասիրի, հարտարհմուտ հին եւ նոր կտակարանի, եւ աստեղարաշխութեան արհեստի, Ամիրտովլաթ մեծ գիտնականի եւ արագ բժիշկի որ աժմն գործով անուն երեւի, զի գոնէ եւ գրիչեր ոչ գտցաբի, միշտ ի գիտութիւնս պարապի եւ անհաս բանի հասու լինի, քանզի անչափ է ակր սորա առ աստուած եւ առ գիրքս աստուածային, կամի որ զամենայն ընդիր եւ գեղեցիկ գրեանս առ ինքն ժողովէ: Յորոյ մինն այս հոգէնուաղ սաղմոս Դաւթայ՝ յարգարեալ եւ սրբագրեալ մեծ վարդապետին Հայոց Յովհաննիսի մականուն Գառնեցի կոչեցեալ՝ յորոյ ազաւթքն օրհնութիւն միշտ եղիցի ի վերայ հաւատացելոց՝ մանաւանդ ի վերայ հայկազեան տոհմիս Արամեան:

«Յորժամ գնաց մեծ խնդրքար Սուլտան Մուհամատ ի վերայ Ուղուն Հասանայ եւ կոտորեաց զնա արար փախստական, բուին գերծեալ գնաց ի Թավրէժ, եւ սա զարձաւ եմուտ ի Խախթեան գաւառ ի քաղաքն Բարերդ կոչեցեալ՝ այրեաց եւ աւերեաց եւ գերի երեր Ըստմպօլ սաղմոսարան մի լաւ եւ ընդիր աւրինակ, հանդիպեցաւ Ամիրտովլաթ բժիշկքս եւ ազատեաց զսուրբ Գիրքն զայն ի գերութենէ. այս եղեւ ի թվ. ՋԻԲ (1473) ամին: Դարձեալ, ի թուականիս Հայոց ՋԻՀ (1479) սուրկան արար խնդրքարն զՂարամանին աշխարհին գհայ

(1) Տօքթ. Վահրամ Յ. Թորգոմեան, «Ամիրտովլաթայ Սաղմոսը», «Հանդէս Ամսօրեայ», 1895, Օգոստոս, էջ 247:

ազգս, եւ զիս անպիտան հոգս զՄարտիրոս, հետ բերին ի Կոստանդնուպոլիս, առ ոտս սուրբ վարդապետին մերոյ տէր Մաթէոսի Սեբաստացւոյ, եւ Աբրահամ վարդապետի Տրապիզոնեցւոյ, որ եւ զոքայ ալ խնդրքարն բերել էր վասն պատրիարգութեան համար, եւ սոքա ոչ առին յանձն լաւ համարելով զմիաբանակեցութիւն, քան թէ փառք առնուլ ի մարդկանէ:

«Դարձեալ յիշեցուցանեմ զվերոյ ասացեալն զԱմիրտովլաթ բժիշկն որ միշտ ցանկացող է եւ սիրող պատուական գրոց վասն որոյ հարկ եղեր ինձ փանաքի եւ անվարժ գրչի Մարտիրոս արեղայիս եւս ոչ եթէ իբր գթաջարուեստաւոր կամ հմուտ գրչութեան արհեստի յօժարեցայ զսա գրել, այլ կարի վտանգէի ի հարկէ եւ ի սիրոյ զոր պատահեցոյց մեզ՝ պարոն Ամիրտովլաթ բժիշկն, յանձն առի գրել մեծաւ աչխատութեամբ ի զառն եւ գժար ժամանակիս եւ հասոյց Աստուած յաւարտ բանիս:

«Ազաչեմ չլինել մեզադիր սղալանաց եւ խաչորութեան սորա զի կար մեր այս էր եւ այլ ո՛չ էի գրեալ զի առաջինն այս էր, վասն ի հարկէ սիրոզաց արկի ի սա ձեռն: Բայց ի ծագկելն առաւել նեղացայ որ չէի տեսեալ ի վարպետէ այլ աւրինակ գնելով եւ գնութեն զոյնն ոչ գիտելով բազում աչխատութեամբ կատարեցի զայ:

«Արդ գրեցաւ սա ի թվ. ՋԻԲ (1480) ի յամսեան յունիս Ը մեծահամբաւ կայսերանիստ քաղաքս Ըստամպուլ, ի գուռն չարախտան սուրբ Աստուածածնիս»:

Բժ. Թորգոմեան յիշատակարանին կցած իր նօթերուն մէջ կ'ըսէ թէ «Ամիրտովլաթայ կեանքին նշանաւոր մէկ թուականը համարելու ենք այս 1473 թուականը. այն տարին, Ամիրտովլաթ անչուչա մեծանուն բժիշկ մըն էր արդէն եւ թերեւս ալ Սուլթան Մուհամատ անձնական բժիշկը՝ որ յաջողեցաւ կորզել անոր ձեռքէն սոյն Սաղմոսը, զոր նախապէս՝ մեր Արծաթի դարու երեւելի գիտնականներէն, Հաղբատու նշանաւոր վանքի գրիչներէն «սուրբ վարդապետն Յովհաննէս մականուն սարկաւագ»ը խնամքով ի լոյս հանած է, եւ իրմէ ետքն ալ Յովհաննէս Գառնեցին սրբագրած»:

Բժ. Թորգոմեան յետոյ կ'աւելցնէ.

«Վերոյ գրեալ Յիշատակարանս խօսուն արձան մըն է Ամիրտովլաթայ ուսումնասիրութեան, անոր գրական եւ գիտական հմտութեանց՝ որով կրցաւ, այո՛, ըլլալ նա մեր ամէնէն ճարտար բժիշկը, մեր ամէնէն չա՛տ գրող բժիշկը եւ ընձեռել ազգին այն հայկական գրուածները, որք գարերով առաջնորդ եղան յետագայ բժիշկներու»:

Նոյն այդ 1480 թուին է որ Ամիրտովլաթ ընդօրինակել կու տայ Մխայէլ Ասորիի եւ Սամուէլ Անեցիի ժամանակագրութիւննե-

ըը, ինչ որ նշան է ակնհրեւ ձգտումի մը ընդլայնելու իր հետաքրքրութեանց չրջանակը:

Վերջին ընդօրինակութիւնը զոր 1492ին կատարել տուած է Ամիրտովլաթ՝ «Լուծմունք»ն է (Մատենադարան, ձեռագիր թիւ 1921): Այդտեղ արդէն ղպալի է Ամիրտովլաթի մտահոգութիւնը զուտ բժշկական նիւթերէն աւելի հեռուն տանիլ իր պետական հօրիզոնը, նախանձախնդիր՝ փիլիսոփայական ուսմանց մէջ եւս խորամուխ ըլլալու:

«Լուծմունք»ի յիշատակարանը եւս նօթեր կու տայ իր կեանքէն.

«Շնորհիւ աեւտն կատարեցաւ գիրքս որ է արտաքին խմատանասիրութեան լուծմունք, եւ է խմատաք մեծ խմատանասիրացն Պարվիւրի եւ Արիստա(ոտ)էլի, մեկնեալ մեծի եւ անյաղթ փիլիսոփային Դաւթի, եւ լուծեալ ի մեծ հեւտորէ Յովհաննիսէ վարդապետէ Որոտնեցւոյ եւ ի լուսաւոր բարեւնպաստէ Գրիգորէ եռամեծէ, ձեռամբ մեղապանիկ եւ փցուն, աղալտա եւ ծոյլ, զատարկ յամենայն բարեաց Անդրկաս անարժան երիցու, կամօք եւ յօժարութեամբ խնդայ Ամիրտովլաթ բժշկին, քանզի հմուտ գոլով ամենայն ատտուածմտչունչ գրոց, այլ եւ ամենայն արտաքին խմատանասիրութեան հանճարոց, զոր եւ յայժմու ժամանակիս երկրորդ Պաղտիկոս յայտնեալ քան զրատնութեան. զի բազում գիրս թարգմանեաց ի յարապ եւ ի պարսիկ լեզուէ ի մեր բառ, գիտելով քաջ եւ գնոցայն գիրն եւ լեզու: Որ եւ յարգեալ եւ պատուեալ ի թագաւորանց խմայելացւոց, զի յառաջն բնակէր ի քաղաքս յԱմասիա, եւ յետոյ գնացեալ ի Կոստանդնուպոլիս առ թագաւորն որ Մահամատ խան կոչիւր. եւ յետ մահուան նորա թոռն նորին սուլտան Ահմատն առաքեաց եւ երեք առ ինքն ի քաղաքս յԱմասիա, ի տեղի աննդեան իւր, եւ յոյժ սիրով ընկալաւ. յորում ժամանակի գրեցի գիրքս՝ ի վայելումն խմատանացեղ անձին իւրոյ եւ յիշատակ առ յապայն: Արդ՝ եղեւ գրաւ գրոցս ի թվ. ՋՂՍ. (1492): Աղաչեմ յիշել ի տէր գիտելոյ գրեալոյ՝ զհոգւոյ Ամիրտովլաթ բժիշկն զատացող սորա եւ զամենամեծ գրոցս»:

* * *

Ամիրտովլաթ կը պատկանի հպատակիւտ չարքին աշխարհական այն անձնաւորութեանց որոնք երկար թողուցին հայ մատենագրութեան: Եթէ անոնց չարքը Գրիգոր Մագիստրոսով սկսաւ, եւ չարունակուեցաւ Մխիթար Հերացիով եւ Սմբատ Սպարապետով, իր չորրորդ կարկառուն ներկայացուցիչը կը գտնէ յանձին Ամիրտովլաթի: Դարերու մէջ երբ հայ գպրութիւնը վանքերու եւ եկեղեցիներու խուցէն չէր համարձակեր դուրս ելլել՝ այդ քանի մը բացառիկ դէմքերն

եղան որ աշխարհիկ մտքին տեղ բացին հայ մատենագրութեան մէջ, եւ մինչդեռ հայ տաղաչացներն ու աչուղները հայ քնարը կը հանէին վանքէն դուրս, իրենք ալ իրենց կարգին գիտութիւնը կեանքին ծոցը կը բերէին:

Մխիթար Հերացիի «Ջերմանց Մխիթարութիւնէն», Սմբատ Սպարապետի «Անսիկք»ներէն, եւ անանուն հեղինակի մը «Գիրք Վաստակոց»էն յետոյ՝ որոնք նախնեաց ամկօրէնի ուսումնասիրութեան հմնաքարերը կը հանդիսանան, Ամիրտովլաթի երկերը եւս, իրենց կարգին, թանկագին աղբիւրներ են ներկայ մեր հայերէնին խանձարուրը ճանչնալու համար: Հայ բարբառներու ուսումնասիրութեամբ պարապողին համար անագան գանձ են Ամիրտովլաթի գրութիւնները եւ արդար է որ Հ. Ղեւոնդ Յովնանեան այնքան լայն տեղ տար անոնց՝ նախնեաց ամկօրէնով յօրինուած երկերու կարգին (1):

Հայ բժշկութեան պատմութիւնը երախտապարտ է Ամիրտովլաթին նաեւ անոր համար որ ան յիշատակութիւնը մեզ կ'ընէ ակտուր այն բժիշկներուն որոնք իրմէ առաջ փայլած են հայ հօրիզոնին վրայ: Ինքն է որ կը յիշատակէ, ինչպէս տեսանք, մեծն Մխիթար Հերացիի կողքին՝ բժիշկ Ահարոնն ու անոր Սահականնոս որդին, ինչպէս եւ անոնց ազգական ճօշլինը, Սարգիս եւ Յակոբ բժիշկները, Դեղին անուամբ բժիշկ մը, Սիմէոն եւ Վահրամ բժիշկները, որոնք գեղերու օգտութեան մասին գրած էին իրմէ առաջ եւ որոնց երկերը բոլորովին նախանձարար իր սեղանին վրայ ունեցած էր իր այս կամ այն գործը չարադրած ատեն: Այս անուններով չէր փակուեր անշուշտ ցանկը այն հայ բժիշկներուն որոնք փայլեր էին երբեմն եւ որոնցմէ չատերուն երկերը գեռ նոր է որ կը յայտնուին:

Ամիրտովլաթ իր նպատակը այլապէս ալ բերած է հայ բանասիրութեան: Իր երկերու յիշատակարաններուն կը պարտինք տեղեկութիւնները զոր ունինք հայ կեանքին մասին Յովակիմի, այլ նաեւ եկեղեցիներուն մասին զոր հայերը այդ օրերուն ունէին Թուրք մայրաքաղաքին մէջ: Առանց իր տուած տեղեկութիւններուն շատ աւելի թանձր պիտի ըլլար մշուշը որ կը պարուրէ Պոլսոյ հայ գաղութին անցեալը:

Բայց ինչ որ չահեկան կը գարձնէ անոր դէմքը Պոլսոյ հայ գաղութին անցեալը ուսումնասիրողին համար՝ այն բացառիկ հոգածութիւնն է զոր Ամիրտովլաթ կը թուի ցոյց տուած ըլլալ դէպի Պոլսոյ եւ առհասարակ Թուրքիոյ իր ազգակիցներուն վերաբերմամբ:

---

(1) Հ. Ղեւոնդ Յովնանեան, «Հետազօտութիւն նախնեաց ամկօրէնի վրայ», Վիեննա, 1897, էջ 339–375:

Ոչ մէկ տարակոյս որ ան այդ չրջանին ամէնէն կարկառուն դէմքն էր Հայութեան՝ ոչ միայն իրրեւ համբաւուած բժիշկ, այլ նաեւ երկրին մէջ իր զբաղած դիրքով եւ իր վայելած հեղինակութեամբ:

Աղբիւրները կը պակսին մեզի պիտնալու համար թէ Ցաթիհ հայեր ալ ունէ՞ր իր ծառայութեան մէջ, եւ թէ ինչ կապ ունեցած է իրեն հետ Ամիրտովլաթ Ամասիացի հայ բժիշկը: Թուրք եւ օտար աղբիւրներ որեւէ յիշատակութիւն չունին այդ մասին: Այդ աղբիւրները կը թուեն յաճախ անուանէ Սուլթանին եօթը անձնական բժիշկները, որոնցմէ չորսը պարսիկ են, մէկը թուրք (Ալթունզատէ կամ Քուչուք-ճիլպատէ), մէկը արաբ (Հէքիմ Աբար) եւ երրորդը հրեայ (Հէքիմ Եաքուպ), որ ամէնէն հմուտն ու ճարտարն էր բոլորէն ու սիրելին Սուլթանին որ տեֆթերտարութեան կոչած էր զայն, եւ երբ ան խլամ դարձաւ՝ վէզիրութեան տիտղոս եւս տուաւ անոր (1): Առանց կարգին հայու յիշատակութիւն չկայ:

Բայց թէ Ամիրտովլաթ կապ ունէ՞ր իսկապէս Պոլսոյ յաղթականին հետ, այդ մասին որոշ տեղեկութիւններ ունինք հայ աղբիւրներէն: Այսպէս, Անդրէաս Երէց 1492ին ընդօրինակելու առթիւ «Լուծմունք»ը, «կամօք եւ յօժարութեամբ խոճայ Ամիրտովլաթ բժիշկին», դովքը կ'ընէ ականաւոր բժիշկին մտաւոր ձիրքերուն եւ անոր զբաղման վաստակին, մարդու մը «որ եւ յարդեալ եւ պատուեալ է թագաւորաց իմաստելացուց, ի յառաջն բնակէր ի քաղաքս յԱմասիա, եւ յետոյ գնացեալ ի Կոստանդնուպոլիս առ թագաւորն որ Մահամատ խան կոչիւր» (2):

Ցաթիհ Սուլթան Մեհմէտի հետ անոր ունեցած կապին ուրիշ մէկ պերճախօս վկայութիւնն է այն պարագան որ երբ Ցաթիհ 1473ին աւերելէ յետոյ Բարբորը՝ գերի կը բերէ Պոլիս Համբաւուոր Սազմոսը, «հանդիպեցաւ Ամիրտովլաթ բժիշկս եւ ազատեաց զսուրբ գիրքն ի գերութենէ» (3):

Աւելցնենք եւ այն պարագան որ Ցաթիհ Սուլթան, այնքան հետամուտ իր չուրջը պիտնական մարդիկ համախմբելու, չէր կրնար իր ուշադրութենէն վրիպեցուցած ըլլալ Ամիրտովլաթը եւ զայն «չյարգած ու չպատուած»:

Այնպէս որ աւելի քան հաւանական պէտք է սեպել Ամիրտովլաթի մասին տարածուած այն կարծիքը թէ ան անձնական բժիշկներէն մէկն է եղած Ցաթիհ Սուլթանին:

---

(1) Hammer, «Histoire de l'Empire Ottoman», III, p. 534.
(2) Մատենադարան, ձեռագիր թիւ 1921:
(3) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1895, էջ 247:

Պոլսոյ հայ գաղութի անցեալը պատմող այս էջերուն մէջ արդար էր որ տեղ մը տայինք մեծ դիտնականի մը եւ մեծ հայու մը, որ յուսաւոր կէտ մը հանդիսացաւ, իր կեանքով ու գործունէութեամբ, մոայլ այդ դարերուն մէջ:

14.

ՀՌՈՄ ՋԱԽՋԱԽՈՒԱԾ ԻՐ ՅՈՅՍԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Ոչ մէկը Եւրոպայի տէրութիւններէն այնքան խուճապի մատնուած չէր Թրքական յառաջխաղացութեան ի տես՝ որքան Հռոմը: Անոր մտատանջութիւնը չէր բխեր անշուշտ քրիստոնեայ ժողովուրդներու ապագայ ճակատագրէն օսմանեան սուլթաններու լուծին տակ, այլ այն երկիւղէն թէ Թրքական նուաճումներու այս արագ թափը պիտի պայ խորտակել բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներու վրայ պահելու հոգեւոր տիրապետութիւնը տարածելու իր դարաւոր երազը:

Այնպէս որ Թրքական վտանգը քանի կը մօտենար Եւրոպայի, Պապերը, յուզման մատնուած, փորձեր պիտի ընէին Օսմանցիներուն յառաջխաղացութիւնը կասեցնելու:

Նման փորձեր կը յիշուին Բենեդիկտ ԺԲ. (1334–1342), Կղեմէս Զ. (1342–1351), Ուրբանոս Ե. (1362–1370), Ուրբանոս Զ. (1338–1389) եւ Գրիգոր ԺԲ. (1406–1415) Պապերուն օրով, որոնք աշխատեցան Եւրոպան արթնցնել Թրքական խուժումի պահուն եւ զայն ջղել վտանգը հեռացնելու:

Պոլսոյ գրաւման նախօրեակին Կաթոլիկ Եկեղեցւոյ մտահոգութիւնը աւելի եւս աճեր էր, թէեւ պապական աթոռին տպնապը կասեցուց պահ մը Թրքական նուաճումներու ճամբան փակելու համար Պապերուն սկսած փորձերուն թափը:

Եւգինիոս Դ.ի առեն (1431–1447) Բիւզանդիոն սկսաւ Կաթոլիկ Եկեղեցւոյ հոգածութեան առարկայ դառնալ կրկին: Փորձերը ղրկս նոյն այդ Պապը կատարեց Օրթոտոքս Եկեղեցին Հռոմի հովանոյ տակ բերելու համար եւ միութեան ակտը դոր 1439ին երկու եկեղեցիները կնքեցին Փլորենտիոյ մէջ՝ պիտի տարէր Պապական իշխանութիւնը յարատեւելու Բիւզանդիոնի կեանքը երկարելու իր փորձերուն մէջ:

Իր յաջորդին՝ Նիկոդայոս Ե.ի (1447–1455) պիտի վիճակէր

Կաթոլիկ եւ Օրթոտոքս Եկեղեցիներու միութիւնը լման հասցնելու վերջին փորձը կատարել, եւ միեւնոյն ատեն ձգտիլ ապահովելու Արեւմուտքի աջակցութիւնը Բիւզանդիոնի վերջին կայսեր՝ անոր հետագայ մաքառումներուն ատեն Թրքական արշաւանքին դէմ:

Եւ սակայն Ֆաթիհ մաւ Պոլիս: Ոչ դիւցազնական մարտունակութիւնը զօրթիա կատանդիներն, ոչ ալ զոյգն օղնութիւնը զոր ընծայեր էր անոր քրիստոնեայ Եւրոպան, ի վիճակի չեղան փրկելու քրիստոնէութեան վերջին միջնաբերդը:

Հարուած մըն էր Հռոմի համար Ֆաթիհի մուտքը Պոլիս: Ան կու գար ամբողջական մատնել Հռոմի փորձերը Օրթոտոքս Եկեղեցին իրեն միացնելու եւ այս անգամ այլեւս ընդմիշտ: Հռոմի յոյսերը աւելի եւս կը խորտակուէին երբոր այն քանի մը պատրիարքներէն յատոյ զոր կրցեր էր իրեն չահիլ այնքան դաւերու եւ խարէութիւններու գնով, Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռին վրայ կու գար յանկարծ բազմիլ իր ամէնէն զարհուրելի ոսոխը՝ Գեննադիոս:

Թուրք պատմագիր Ուզունչարշըլը պատմելէ յետոյ թէ Պոլսոյ գրաւումը Թուրքերուն կողմէ ինչպէս չուրը ձգեց Պապերուն փորձերը Արեւելեան Եկեղեցին միացնելու իրենց, կը գրէ.

«Մինչ Պապերը, կարթինալները եւ մետրապոլիտները, կայսեր հետ միասին, գրազած էին եկեղեցւոյ միութեան բանկցութիւններով, Թուրքերը Պոլիսը գրաւեցին եւ ընարել տուին պատրիարք մը յանձին Գեննադիոսի որ կը վայելէր կայսերական շրջանի կրօնական բոլոր իրաւունքներն ու իրաւասութիւնները, ինչպէս եւ հին առանձնաշնորհումները եւ որ հակառակ էր Պապին: Այս կերպով առաջքն առնուեցաւ եկեղեցիներու միացման գաղափարին: Թուրքերը Պոլսոյ մէջ ալ նոյնութեամբ եւ նոյնիսկ աւելի նուրբ քաղաքականութեամբ մը կիրարկեցին իրենց ցոյց տուած հանդուրժողութիւնը կրօնական հարցերու մէջ իրենց նուաճումներու միջոցին, թոյլատուութիւնը իրենց վարչութեան տակ գտնուող եկեղեցիներուն՝ յարաբերութեան մտնելու պատրիարքին հետ եւ յարգանքը խղճի ազատութեան հանդէպ: Այս կերպով չոյութեան զգացումները ժողովուրդին ալ որ չէր ուզեր Հռոմի միանալ: Օսմանցիները իրենց պաշտպանութեան տակ առնելով օրթոտոքսութիւնը, յաջողեցան իրարմէ բոլորովին հեռացնել այսպէս Արեւմտեան եւ Արեւելեան Եկեղեցիները:

«... Պապերը չատ աշխատեցան Արեւելեան Եկեղեցին, այսինքն Օրթոտոքսութիւնը, իրենց կապելով եւ զայն ատուերի վերածելով, ընդարձակել մասամբ խախտած իրենց ազդեցութեան չրջանակները. սակայն Թուրքերը Պոլիսը գրաւելով եւ ճանչնալով Օրթոտոքս Եկեղեցւոյ կրօնական իրաւունքները բոլանդակ հին իրաւասութիւններով եւ առանձնաշնորհումներով՝ չուրը ձգեցին միութեան քաղաքա-

կանութիւնը զոր կը հետապնդէին Պապերը մէկ քանի հարիւր տարիներէ ի վեր» (1):

Ֆաթիհի մահը 1481ին պատ մը հրճուանքով ու յոյսերով պիտի ողողէր անշուշտ Հռոմը, որ պիտի տարուէր այն երազին թէ Մեհմէտ Բ.ի վախճանը յոյսերու նոր դռներ պիտի բանայ իրեն:

Պապենիկէր յիշելով ցնծութիւնը որ Հռոմի մէջ տիրեց երբոր Ֆաթիհի մահուան լուրը առացուեցաւ հոն, կը գրէ թէ թղթանօթներ արձակուեցան խոհոյն եւ բոլոր զանգակները սկսան զօղանջել ուրախութիւնը հաղորդելու համար Յաւիտենական Քաղաքի բնակիչներուն: Առաւօտյ պահուիին մատուցանելու համար այս չնորհին փոխարէն, Սիկստոս Դ. Պապը հանդիսաւոր թափօրով մը եւ ամպհովանիի տակ Սանգտ Մարիա տել Պոփօլա եկեղեցին գնաց, ուր եկան կարթինալներու բովանդակ դասը եւ բոլոր դեսպանները: Տօները տեւեցին երեք օր, ինչպէս Հռոմի՝ նոյնպէս Իտալիոյ միւս քաղաքներուն մէջ (2):

Սակայն Ֆաթիհի յաջորդները եւս նոյնքան վտանգաւոր մնացին Հռոմի համար, որքան եղեր էր ատարկու Ֆաթիհը:

Այնպէս որ Հռոմ մահիկին դէմ չարունակեց կռուիլ Պոլսոյ գրաւումէն յետոյ ալ եւ ամբողջ դար մը ջանաց Արեւմուտքը չարժման մէջ դնել օրպէսզի թրքական ուժը խորտակէ, որ հետզհետէ վտանգը յառաջ կը մղէր եւրոպական հողի վրայ, կ'անցնէր Դանուբը, իր թաթին տակ կ'առնէր կաթոլիկ երկիր մը՝ որ Հունգարիան էր, կը սպառնար կաթոլիկ ուրիշ երկրի մը՝ Լեհաստանի, ու կ'երթար բախիլ կաթոլիկ մեծ կայսրութեան մայրաքաղաքին՝ Վիեննայի դռներուն:

Ծանօթ են Կալիստոս Գ. Պապին (1455–1458) ջանքերը մեծ խաչակրութիւն մը կազմելու համար Թուրքերուն դէմ, որոնք զրաւած էին արդէն Պոլիսը երբ Պապը աթոռ կու գար: Պատուիրակ զրկեց իկոն Տրապիզոն, Վրաստան, Փոքր-Հայք, Պարսկաստանի բէյլին, մինչեւ իսկ Տիրթանակերտ՝ Ուզուն Հասանի մօտ, առաջարկելով խմբուիլ հասարակաց թշնամիին դէմ (3): Ամուլ պիտի մնային սակայն Պապին ջանքերը:

Պիոս Բ. (1458–1464) որ անոր յաջորդեր էր, նոյնպէս փորձեր բրաւ խաչակրութիւն մը կազմելու ընդդէմ Թուրքերուն, եւ յարաբերութեան մտաւ ինք եւս Փոքր Ասիոյ ժողովուրդներուն հետ: Հռոմ պահ մը ողողուեցաւ Արեւելքէն եկող խայտաբղէտ պատուիրակու-

(1) Իսմայիլ Հաֆիք Ուզունչարշըլը, «Օսմանեան Պատմութիւն» («Օսմանլը Թարիհի»), Ա. հատոր, Բ. տպագրութիւն, 1961, էջ 236–237:

(2) Franz Babinger, « Mohamet II le Conquérant », p. 469.

(3) Անդ, էջ 223:

թիւններով, որոնց մէջ իբրեւ թէ կար եւ հայ մը իր հետեւորդներով (1)։ Պապը երբ կը փորձէր իր ծրագիրներուն կապել Ալպանիոյ Սկանդար-բէկը եւ Բուրգոնեի տիւքը՝ առաջինին խոստանալով աջակցիլ Ալպանիոյ զահը ապահովելու, եւ երկրորդին՝ Երուսադէմի թագաւորութիւնը, յանկարծ իմացաւ որ Պոլսոյ յոյն պատրիարքը փորձեր կ'ընէ օրթոտոքսութիւնը քարոզելու Թուրքիոյ Սուլթանին, եւ ինքն ալ իր կարգին փութաց կաթոլիկութեան որսալ զայն՝ ընդարձակ դրութիւն մը յղելով անոր... (2)։

Տարբեր եղաւ փորձութիւնը Ազեքսանդր Զ. Պապին (1492–1503)։ ան հետամուտ եղաւ դաշնակցելու 1495ին Սուլթան Պայազիտ Բ.ի հետ՝ որպէսզի Ջուրը ձգէ Ֆրանսայի Կարոլոս Ը.ի ծրագիրը վերանուաճելու Երուսադէմը։

Յուլիոս Բ. Պապը (1593–1513) Թուրքերու դէմ խաչակրութիւն մը կազմակերպելու փորձն ըրաւ ինքն ալ՝ Հունգարիոյ, Վենետիկի եւ Ֆրանսայի զօրակցութեամբը։

Լեւոն Ժ. հռչակաւոր Պապն էր սակայն (1513–1521) որ ամբողջ 6 տարի իր բովանդակ հեղինակութիւնը պիտի զօրակցէր մահկիին դէմ միացնելու համար քրիստոնեայ պետութիւնները։ Մաքսիմիլիան Ա. կայսեր մահը 1519ին եւ այդ առիթ սկսած յաջորդութեան վէճերը ձախողութեան մատնեցին իր ծրագիրները։

Ադրիան Զ. Պապը եւս (1522–1523) փորձ մը ըրաւ Եւրոպայի պետութիւնները իրաւախոհութեան մը բերելու, բայց Հռոդոսի գրաւումը Թուրքերուն կոզմէ վիժեցուց նաեւ անոր փորձերը։

Աւելի յետոյ անպատուղ պիտի անցնէին նաեւ Յուլիոս Գ. Պապին (1550–1555) աշխատանքները Թուրքիոյ դէմ ճակատ ստեղծելու։

Փոխարէն պահ մը յոյսեր ներշնչեց դաշնը դոր 1571ին յաջողեր էր կնքել Պիոս Ե. Պապը (1566–1572) Հռոմի Աթոռին, Սպանիոյ Փիլիպպոս Բ. թագաւորին եւ Վենետիկեան Հանրապետութեան մէջեւ եւ որուն չնորհիւ չհուսեցաւ Լեպանտոյի համբաւաւոր յաղթանակը։ Պիոս Ե.ի մահը, 1572ին, այս դաշինքը եւս խորտակեց։

Յիշենք վերջապէս Կղեմէս Ը. Պապին (1592–1605) փորձը 1592ին Ռուսլիի կայսրը խաչակրութեան մը դլուխը անցընելու Թուրքերուն դէմ, իր ձեռնարկները յատուկ մխիթարներ ղրկելու Արեւելք՝ քրիստոնեայ ժողովուրդները այդ խաչակրութեան կապելու, ինչպէս եւ իր զաղանի դիմումները համբաւաւոր Սինան փաշայի մօտ որ խոստացի դաւանափոխ մըն էր, — փորձեր որոնք նոյնպէս ձախողեցան Թուրքիոյ մէջ տեղի ունեցած նոր դէպքերու հետեւանքով (1)։

(1) Անդ, էջ 224։
(2) Անդ, էջ 239։

* * *

Մեր կարծիքով Պոլսոյ առումն էր որ վիժեցուց մեհմեդեան առեն Հռոմի փորձերը Հայ Եկեղեցին բերելու համար իր ծոցը, եւ այդ այնպիսի պահու մը երբ ան պոռկած ըլլալ կը կարծէր իր դարաւոր երազը Հայ Եկեղեցւոյ տիրելու։ Ճիշդ է՝ չիոթութեան պահէ մը յետոյ զարձնալ պիտի աշխուժանային Հռոմի զործակալները Հայ ժողովուրդը քաշելու համար դաւանական վէճերու դժնէ ցանցին մէջ, բայց Պոլսոյ ապէտը, որ իրականին մէջ ապէտ մըն էր քրիստոնեայ բովանդակ աշխարհին համար, սուրի մատնեց մանաւորապէս Հռոմը յաղթանակի ամէնէն ստոյգ կարծուած մէկ պահուն։

Հայ Պատրիարքութեան մը ստեղծումը Պոլսոյ մէջ՝ Հռոմի հաշիւները այլապէս ալ խանգարեց։ Կասեցուց անոր փորձերը Հայ Եկեղեցին եւ Հայ ժողովուրդը իր փարախը բերելու, ճիշդ այնպիսի պահու մը երբ Հռոմ յուսացեր էր Պոլիսը միջնաբերդ ընել իրեն արշաւելու համար դէպի Հայաստանի սիրտը, որովհետեւ Երիմը իր ուխտադրուժներով եւ Կիլիկիան իր տատամսումներով բաւական չէին մայր զանգուածը որսալու համար։

Երիմի մէջ պատահած ապէտը 1475ին աւելի եւս պիտի ջլատէր Հռոմը Հայ ժողովուրդը որսալու իր գնորքին մէջ։ Ձենովական ուժը խարտակելով Կաֆայի մէջ՝ Ֆաթիհ Սուլթան կը ջլատէր նաեւ Հռոմի յոյսերը կաթոլիկ պատանքը այնտեղէն ափ հանելու եւ մխրճելու համար ուրիշ Հայ զաղութներու մէջ ալ։

Եթէ ճիշդ է որ երբեմն բարիք կը ծնի ապէտներէն ալ՝ Երիմի ողբերգութիւնը Հայ Եկեղեցին հարուածէ մը փրկեց։ Երիմը երկար տեւելուն համար ապատարեց կաթոլիկ պրոպականտէն։ Շատ ալ բնական էր որ կաթոլիկութիւնը այլեւս չվայելէր իսլամ տիրապետութեան տակ այն դիւրութիւնները զոր վայելած էր Ձենովացիներու օրով։

Մխամտութիւն պիտի ըլլար սակայն կարծել թէ Հռոմ պինդ թափ էր եղած այս ձախողութիւններէն յետոյ։ Ոչ Հայ Եկեղեցւոյ Մայր-Աթոռին փախուստը Կիլիկիայէն 1441ին՝ հաստատուելու համար մայր հողին վրայ, ոչ Պոլսոյ մէջ Հայ Պատրիարքութեան մը ստեղծումը 1461ին, եւ ոչ ալ 1475ին իր կրած հարուածը Երիմի մէջ, պիտի չյուսահատեցնէին անշուշտ Հռոմը, որովհետեւ Հայ ժողո-

(1) Անդ, էջ 126։

վաւերը տապնատի պահեր մէշտ պիտի ունենար հրահրելու համար մարդոցմանելու ախորժակը:

Եթէ յետագային ալ Հոմ չկրցաւ իր ճանկը ձգել Հայ եկեղեցին, կամ հապճեպ չջազեցաւ ի վերջոյ իր փաթախը մացնել հնչեհին մանրիկ մը Հայ ժողովուրդէն՝ այդ ձախողութիւնը ան կը պարտի մասամբ Թուրքերուն, որոնք իրենց չահերուն համաձայն չէին սեպը ուռճացնել իրենց հողին վրայ կաթոլիկ տարր մը որ պատճառ պիտի դառնար կաթոլիկ պետութեանց միջամտութիւններուն եւ ոտնձգութեանց, բայց առաւելապէս Հայ ժողովուրդի անհողդողդ համբերութեանց, որ չկրցաւ Հայրենի ուտնդութիւնները՝ ի հեճուկս բոլոր դաւերուն, բոլոր խայծերուն, եւ չկիջնել, որեւէ գնով, Անատոլիկ Բերդն Հայ Հոգւոյն:

Գ.

Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԱԹՈՌԸ

1.

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՆ ՈՒ ԻՐ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐԸ

Կը թեւակոխենք արդէն կնճռոտութեանց նոր գլուխ մը. ի՞նչ իրաւունքներ ունեցան Հայոց Պատրիարքները: Պոլսոյ Աթոռին հինգ դարերը պրպտել փորձողի մը համար՝ այս հարցումն է որ յանկարծ կը ցցուի դէմը: Ու առաջին խակ պահէն յուսահատութիւնն է որ կը համակէ զայն, որովհետեւ ոչ մէկ աղբիւր օգնութեան կը հասնի իրեն:

Ինչպէս յոյները՝ հայերն ալ ոչինչ չունին որպէսզի մեզ ճանչցնէր առանձնաշնորհումները զորս Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմէտ տուաւ իրենց պատրիարքներուն:

* * *

Ընթերցողներս թող ինձի նային եթէ պիրենք կեցնեմ հոս պահ մը:

Պոլիս, իր չատ մը մեղքերուն հետ, ունեցաւ աննկարելի մեղք մըն ալ, — հոգ չառաւ ինքզինք պատմութեան մէջ գիմացնելու: Արխիւ չունեցաւ, ինչպէս չունեցաւ ձեռագրատուն եւ գրադարան, ու Թանզարան մը՝ ուր գարերը իրենք գիրենք պատմէին: Իսկ ինչ որ ունեցաւ՝ չկրցաւ պահել: Գիրքերու այն մթերանոցը՝ որ քանի մը տասնեակ տարի ինքզինքը քաշկռտեց «Ազգային Մատենադարան» չոշչոզուն պիտակին նեղքեւ՝ երբեմն երբեմն չոշչոզուն ալ անուններ

ունենալով իբրեւ վարիչ, սկսեալ 1877էն երբ պաշտօնապէս մարմին առած էր ան, ծաղրանկար մըն էր միայն ուր կու գային դիւրաւ դառնել դիրքերու հէք թափթփուքները: Իսկ այն քանի մը հարիւր ձեռագրերը՝ զորս ան կը պատսպարէր իր քանի մը զարակներուն մէջ՝ հեգնանք մըն էին Պոլսոյ նման զաղութի մը համար, որ կրնար ամէնէն ճոխը ժողվել Հայ ժողովուրդի հոգեկան գանձին ամէնէն թանկագին նմուշներուն, իր ունեցած բիւր հնարաւորութեանց չնորհիւ:

Ճիշդ է՝ Պոլիսը չատ բան զոհ տուաւ համբաւաւոր իր հրդեհներուն որոնք մէկ կլափով թաղեր կը լափէին յանախ: Երեմիա Չէլէպին 1615էն մինչեւ 1694 վարձատուներկու հրդեհ կը հաշուէ Պոլսոյ մէջ, իսկ Ինճիճեան իր օրով, 1778էն մինչեւ 1795, կը համրէ քսանեւհօթը մեծ հրդեհները: Այս հրդեհներէն չատերը հազարաւոր տուներ մոխրացուցած են մէկ անգամէն, իրենց բոցերուն զոհ գարձնելով եկեղեցիներ ալ, իրենց թանկագին բոլոր իրերուն հետ մէկտեղ: Մէկ հրդեհէն ճողոպրածը միւսը կ'առնէր կը տանէր: Ու հակառակ ատոր՝ դեռ չատ բան փրկուած էր մինչեւ անցեալ գարուն սկիզբը, բայց հրդեհը չվնասեց այդ բեկորներուն ալ: Աւետիս Պէրպէրեան իր «Պատմութեան» յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ թէ չատ բան քաղած է Պատրիարքարանի դիւանէն ուր «արձանագրեալ էին նամակք, վճիռք, եւ ժողովք, եւ սոսրագրութիւնք եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց· ախտո՜ս, դի այս գեղեցիկ դիւանն այրեցաւ ի հրդեհին Հօճա վաչայի (1), յաւուրս Կարապետ Պատրիարքի ընդ մայր եկեղեցւոյն եւ Պատրիարքարանին եւ ձեռագիրք մատենից, յորս էր եւ այն հատուածիւս կանոնագիրք գրեալ ի մաշտոցի ի Տարսոն քաղաքի Կիլիկիոյ ի թուին Հայոց ՈՒԽ (647 — 1198)»:

Մեղքը չպլլենք միայն հրդեհներուն վրան: Անոնք եւս չատ բան խլած տարած են անշուշտ: Բայց ի՞նչ ըսենք այն զոհարներուն զորս չքացուց մեր անհոգութիւնը, զորս կորսնցուցինք, զորս գողցուցինք: Քանի՞ն մեզ հասաւ Կոլտաի եւ Նալեանի դիրքերէն, ու ի՞նչ մնաց մեկի Պաղտասար գպիրի, Գէորգ գպիրի, Փէշտիմալճեանի, Տէրոյենցի եւ այնքան ուրիշներու հատաքածներէն, մարդոց՝ որոնք ապրեր ու մեռեր էին դիրքերու ծոցը: Ո՞ւր գացին Անտոնեան Մխիթարեաններու մօտ պահուած զմայլելի դրչագրերը: Գողցուեցաւ անոնց մեծ մասը եւ դնաց զարդարել Եւրոպայի կամ Ամերիկայի հաւաքածոները: Ի՞նչ եղան զինադադարէն յետոյ մեր իսկ հաւաքածոները: Առեւանգուած են նաեւ անոնցմէ չատերը:

Ղալաթիոյ Ազգային Մատենադարանի հայերէն ձեռագրերուն ցուցակը՝ զոր Բարգէն վարդապետ պատրաստեր էր վաթսուն տարի առաջ եւ որ վերջերս միայն լոյս տեսաւ՝ 283 կտոր գրչագրերու ցանկ

(1) Հրդեհը պատահած է 1826 Օգոստոս 18(30)ին:

մըն է լոկ, ողբալի թիւ մը, ուրկէ ալ չգիտենք քանին կը մնան դեռ ողջ: Ու երեւակայել որ այդ դրչագրերը Կոլտոի օրերէն սկսած են հաւաքուիլ մեզ հասնելու համար ճղճիմ այդ թիւով: Բարգէն Կոլտոի նուիրած իր հատորին մէջ հաւաստելէ յետոյ թէ ճոխ էր Կոլտոի գրչագրերու հաւաքածոն՝ կ'աւելցնէ թէ «դժբախտաբար այս ճոխութեան մէկ ստուերին առջեւ կը գտնուինք հիմա»:

Ու դեռ ինչե՛ր կային մատնաւորներու մօտ՝ դրչագիր թէ դրամներ: Եթէ գատարկ էր մնացեր Ազգ· Գատրիարքարանի արխիւը, Ֆերմաններ կը վխտային անհատներու քով:

Այս տողերը ինծի տուն տուին յուսահատութեան սա քանի մը պահերը որոնք ուղիղս կը լկլեն հիմա երբ ան կը փորձէ, խե՛ղճը, չվոխտութեանց ցանցէն ճողոպրիլ: Ո՛ր յիշատակութեան կը դիմես՝ վխտուն դուրս կու գայ, ո՛ր դիրքը կը թղթատես՝ քեզ կը չուարցնէ, ո՛ր ապրիւրին կը դիմես՝ ցամքա՛ծ է: Զի՞ճ ճմլուիր սիրտդ, երբ մուրացկանի նման դռնէ դուռ կը թափառիս, ու առջիդ դոց կը գտնես բոլոր դռները: Պոլսէն բա՛ն մը մնացած չէ որպէսզի դրես իր պատմութիւնը: Թալլած են գայն հայն ու օտարը, ու մարդ չի գիտեր թէ ո՛ւր երթայ փնտռել յափշտակուած նիւթերը: Ճիշդ երէկ՝ ապրիւրներ մուրացած առնն, դիրք մը ձեռքս բնկաւ: Խորագիրը հրապուրեց դիս, Նէ յուսացի քանի մը նիւթ ճանկել մէջէն: Դուք իմ տեղս կաթուածահար կ'ըլլայիք կարդալով Ֆրանսական կառաւարութեան անդամներէն մէկուն՝ Աբբա Սէվինի երկու դար առաջ Պոլսէն գրած մէկ նամակը, ուր կը յիշէ թէ ի՛նչպէս ձեռք անցուց յատնարէն եւ ուրիշ լեզուներով անթիւ դլուխ-գործոցներ, եւ կ'իմացնէ այս առթիւ թէ Պոլսէն առած կը տանի քառասուն հայ ձեռագիր ալ, որոնցմէ մէկը, կ'ըսէ, յաղթանդամ մարդ մը չի կրնար մինակը վերցնել գետնէն (1):

Փակագիծը այստեղ փակենք ու երթանք դարձեալ խաւարին մէջ խարխափել:

* * *

Ի՞նչ էր Պոլսոյ Հայ Պատրիարքին օրինական դիրքը յաչս պետութեան: Այս հարցն է որ մեզ կը հետաքրքրէ այս պահուս, եւ սա կայն ժամանակակից օրէնք ապրիւր մեզ կը պակսի այդ մասին, եւ ոտիպատած ենք ենթադրութեանց անձնատուր ըլլալ առաւելապէս:

Մխակ կուսանը որ ենթադրութեանց ճամբան կը բանայ մեզի՝ յետագայ չրջաններէ մեզ մնացած Ֆերմաններն են:

Սուլթաններու չրջանին սովորութիւն կար արդարեւ ամէն մէկ նոր Սուլթանի հետ նորոգել հին առանձնաչնորհումները: Եւ յաճախ

(1) Lettres sur Constantinople de M. l'Abbé Sevin, Paris, 1802, p. 22.

ի նորոյ արուած ֆերմաններուն մէջ բառ առ բառ կը կրկնուէին նախապէս շնորհուած իրաւունքները: Այս կերպով է որ պահպանուած են որոշ հետքեր հին իրաւունքներու մասին որոնց վաւառաթուղթը տարիները չեն հասցուցած մեզ եւ որոնք յիշատակուած են սուլթանէ սուլթան:

Ամենահին թերաթը որ մեզ հասած է եւ որ կը ճշդէ, մանրամասն, Հայոց Պատրիարքին պարտականութիւնները ու իրաւասութիւնները, 18րդ դարու կէսերէն յետոյ է միայն (1): Սուլթան Մուսթաֆա Գ-ի կողմէ 1764 Յունիս 3ին Պատմաճեան Գրիգոր Պատրիարքին շնորհուած թերաթն է: Ան հաւանաբար իր պլիսեւոր պիծերուն մէջ չատ չի տարբերիր զայն նախորդող պատրիարքներուն արուածէն, եւ հետեւաբար կրնայ ընդհանուր պատկերը մեզ տալ իրաւական այն դիրքին որով օժտուած էր Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանը սուլթաններու սիրապետութեան տակ:

Գրիգոր Պատրիարք Պատմաճեանի արուած սուլթանական այս թերաթը, որ 1177 զիլհիճճէ 3 (1764 Յունիս 3) թուականը կը կրէ, կը յայտնէ նախ թէ Յակոբ (Նալեան) Պատրիարք առողջական պատճառներով հրաժարած ըլլալով, Հայերը անոր տեղ ընտրած են Գրիգորը իրրեւ Պատրիարք: Ցետոյ երկարօրէն կը թուէ իրաւունքները զոր պիտի վայելէ ան իր պաշտօնավարութեան ընթացքին, չմոռնալով նաեւ յիշել որ նորընտիր պատրիարքը, պաշտօնի անցած ատեն, 100·000 աֆչէ պիտի վճարէ արքունական գանձին իրրեւ փէշրէշ, եւ յետոյ ամէն տարի 100·000 աֆչէ իրրեւ մուխաբաա: Անոնկով նոր պատրիարքին իրաւունքներուն բերաթը կ'ըսէ թէ Գրիգոր՝ Պատրիարքն է Կ. Պոլսոյ, ինչպէս եւ Բուժելիի ու Անտիոքի միաբաւեդիէն եւ անոնց ենթակայ վայրերու Հայերուն, եւ բոլոր այդ չրջաններու առաջնորդները (մեթրոպաս), քահանաները (փափազ) եւ առհասարակ բոլոր Հայերը իրենց հոգեւոր գործերուն առթիւ պէտք է անոր դիմեն եւ անոր խօսքէն դուրս չելլեն: Ոչ ոք արդելք պէտք է հանդիսանայ երբոր Պատրիարքը իր Պատրիարքութեան ենթակայ չրջաններուն մէջ առաջնորդ (մեթրոպաս), վարդապետ (վարդապետ) եւ քահանայ (փափազ) ընտրէ կամ հրաժարեցնէ: Առանց Պատրիարքի կնքեալ գրութեան որեւէ մէկը չկրնայ առաջնորդական պաշտօնին: վաճրփներու վերաբերեալ խնդիրները Պատրիարքին իրաւասութեան պատկանին, եւ բէյթիւլմալի ու վասսամի պաշտօնեաները հին սովորութիւնը ոտնակոխ ընելով միջամուխ չըլլան երբ առաջնորդները,

(1) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», Կ. Պոլիս, 1871, էջ 227–233:

վարդապետները, քահանաները կամ մարդպետները Պատրիարքին պատկանող մերթուհեաքը հաւաքեն: Որեւէ միջամտութիւն չըլլայ երբ Հայերը ծեռակատարութիւն կատարեն հինէն ի վեր իրենց սեփականութեան տակ գտնուող եկեղեցիներուն, վանքերուն եւ ուխտատեղիներուն մէջ, ինչպէս նաեւ արգելք չյարուցուի անոնց նորոգութեանը: Որեւէ քահանայ պատճառ չկատարէ առանց Պատրիարքի հաւանութեան եւ հակառակ իրենց ծէսի պահանջներուն: Երբ հայ կին մը ամուսինին քովէն փախչի, կամ այր մը ուզէ իր կինը թողուլ եւ կամ կին առնել՝ Պատրիարքին եւ իր ներկայացուցիչներէն զատ ոեւէ մէկը չմիջամտէ: Մեռնող հայ առաջնորդները կամ քահանաները եւ կամ ոեւէ հայ եթէ իրենց ծէսին համաձայն կտակ ընեն եկեղեցիներուն, աղքատներուն եւ կամ Պատրիարքին՝ օրինական սեպուհ: Ոեւէ մէկը չմիջամտէ եթէ Պատրիարքը իրենց ծէսին կանոններուն անհատող առաջնորդները կամ քահանաները պատժէ, անոնց մտքերը խուզէ, զանոնք պաշտօնանկ ընէ եւ անոնց եկեղեցիները ուրիշներուն տայ: Պատրիարքը տէր ըլլայ եկեղեցիներու պատկանող այգիներուն, պարտէզներուն, ագարակներուն, մարզպետիններուն, արտերուն, ջաղացքներուն, չէնքերուն, վանայիրներուն, վանքերուն, խանութներուն, պտղատու ծառերուն, կարասիներուն եւ արքունական: Պատրիարքը իրաւասութիւն ունենայ պատչաճը անօրինելու այն հայերուն նկատմամբ որոնք առանց եկեղեցի եւ վանք ուղնեալու թող թաղ մանկու զան եւ հակառակ իրենց ծէսին կը պրպտեն հարապատ հայ բայանները: Երբ կը ճամբորդէ Պատրիարքը՝ իշխատուն հայ բայանները միջամտել անոր հետ ծիերուն, անոր բանութիւնները չկարենան (եասաքչի), հետի մարդոցը, ինչպէս նաեւ անոր տապանները (եասաքչի), հետի մարդոցը, ինչպէս նաեւ անոր տապանները: Պատրիարքին անունդին յատկացուած այգիներու բերքը կամ հաւատացեալներու կողմէ իրրեւ նպաստ (թէաստըք) ընծայուած շիրան, իւղը, մեղրը եւ ուրիշ նմանները երբ կը փոխադրուին անոր բնակարանը՝ արգելքի չհանդիպին նամամասոյներէն կամ զանոնք անցած ատեն: Որեւէ քրիստոնեայ (հայ) մուսլման զանազանելու չպարտաւորուի առանց իր կամքին: Տարեկան 140·000 աֆչէի գումարը հաւուցուելէ յետոյ՝ Պատրիարքը չպարտաւորուի ուրիշ գումար եւս վճարելու: Հայ քահանաները չպարտաւորուին թագման կարգ կատարելու երբ կրօնքին պայմաններուն հակառակ ամուսնացող մը մեռնի: Պատրիարքը, իր փոխ-քէհեան, եւ իր հետեւորդներէն 15 անձ զերծ ըլլան ճիզիյէի, ավարիզի եւ թէֆեանիքի էօրֆիէի տուրքերէն: Քահանաներուն եւ վարդապետներուն հաշիւներուն քննութիւնը Պատրիարքին եւ իր ներկայացուցիչներուն ձեռքով միայն կատարուի: Ոեւէ փաշա, միւթէսէլլիմ, վոյվոդա կամ ուրիշ ոեւէ իշխանաւոր չկարենայ իսկական հայ բայաներուն ձեռքէն առնել անոնց ունեցած եկեղեցիներն ու վանքերը եւ զանոնք տալ ու-

ըրիշ դաւանանքի պատկանող ու կաթոլիկ կոչուած խռովարարներուն (միւֆսիդ)։ Օտար դաւանանքի պատկանող եւ կաթոլիկ ըլլալու մեղքով (բէօհմէք) մեղադրուած սոյն խռովարարներու յանցանքին հաժար նեղութիւն չպատճառուի իսկական հայ բայաներուն։ Հայոց Պատրիարքին մէջտեղ եւ անոր ղեկուցագրով դաւանանքի պահանջմանց սահմանին մէջ անօրինուի անոնց մասին հարկ եղածը։ Այդ կարգի խռովարարներու մասին սահմանուած տուգանքէն գոյացող պարագրերու համար ոսնձգութիւն չըլլայ քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ գտնուող հայ եկեղեցիներու եւ վանքերու գոյքերուն։ Թոյլատուիթիւն չտրուի այն հայերուն որոնք հակառակ իրենց վատեմի ծէսին կ'ամուսնալուծուին եւ կամ երկրորդ կին մը կ'առնեն, եւ պատժուին այդպիսիները։ Մէջամտութիւն չըլլայ Պատրիարքի ձեռքի տակին։ Պետական մուհաբաա հաւաքելու համար ման եկող վարդապետներուն ինչքերուն եւ կենդանիներուն ոսնձգութիւն չըլլայ իշխանութեանց կողմէ։ Եկեղեցիներու յատուկ գոյքերէն մաքրատուրք (կէօմրիւճ) եւ անցատուրք (քաչ) չպահանջուի։ Ճէրիի հետ առնչութիւն ունեցող անոնց դատերը յղուին ուղղակի կայսերական մեր դիւանին (Տիվանը Հիւմայուն)։

Բերաքը դոր Թարգմանարար համառօտակերպենք, պազարեար մը կրնայ տալ իրաւունքներուն մասին Կ. Պոլսոյ Աթոռին վրայ նստող պատրիարքներուն։ Իրաւունքները որոնք ճշդուած են ԺԴ դարու այս հրովարտակին մէջ՝ հաւանարար յարեւնման են նախկին դարերու մէջ Հայոց Պատրիարքներուն շնորհուած իրաւասութեանց, եթէ ոչ նոյն իսկ տարբերին ինչ ինչ մանրամասնութեանց մէջ։ Նոյն այս իրաւունքները յետագային ալ տրուած են հայ պատրիարքներուն, ինչպէս կ'երեւայ ուրիշ բերաք մը որ 1831 Հոկտ. 4 (16) թուականին տրուած է Սահիանոս Պատրիարքին Սուլթան Մահմուտի կողմէ (1)։

Թէ հայ պատրիարքներու տրուած բերաթներուն մէջ կը նախատեսէին տուրքերը որ անոնք իրաւունք ունէին պահանջելու իրենց հօտէն, այդ մասին վկայութիւն կայ արքայական ֆերմանի մը մէջ որ Մուրատ Դ. տուած է 1631 Յունուար 2(12)ին Զաքարիա Պատրիարքին դէմ հայ համայնքին կողմէ տրուած բողոքի մը առթիւ։ Այդ ֆերմանը որ թուրք ծանօթ պատմագէտ Ահմէտ Րէֆիք կը հրատարակէ, պետական արխիւներէն քաղելով, երբեմն «Խոթանպուլի կեանք»ին նուիրուած վաւերագրերու իր ժողովածուներուն մէջ, մէկն է ամենահին թուրք վաւերաթուղթերէն որոնք հայոց կը վերաբերին, կը թարգմանենք նոյնութեամբ.—

(1) Աւետիս Պէրպէրեան, աւդ, էջ 222–227։

«Խոթանպուլի դատաւորին կը հրամայուի որ՝

«Խոթանպուլի հայ համայնքը յառս պահոյից խնդրանք ներկայացնելով յայտնեց թէ իրենք կը պատկանին մեր նախահօր Սուլթան Մահմէտի բայաներու վաքըֆին եւ (Խոթանպուլի) կայսերական դրբատումէն մինչեւ այսօր, այն օրերը երբ կը հաւաքուին եկեղեցիներու մէջ ըստ իրենց անուան (քաքըլ) ծէսին, ամէն մէկը իր կարողութեան համաձայն դրամ մը կը ձգէ պնակի մը մէջ, եւ այդ դրամը հաւաքելով հնուց ի վեր կ'օգնեն իրենց մէջէն անկարներու եւ զործելու անկարողներու։

«Եւ սակայն իրենց ներկայ պատրիարքը Սաքարիա (Զաքարիա) իր չուրջի հոգեւորականներէն Աւեթօսի (հաւանարար Աւետիս), Գրիգորի, Աֆթաղիայի (հաւանարար Աստուածատուր) եւ Սէրքիզի (Սարգիս) թելադրութեամբ, ակսած է, բացի այն տուրքերէն որոնք նախատեսուած են յիշեալ պատրիարքի բերաթին մէջ, դումար վերցնել յիշեալ դրամէն, եւ եկեղեցիներու պատկանող պարտէզներէն պազատուրք (մէյվէ աֆչէսի) պահանջել, եւ այս կերպով վշտացնել եւ խռովեցնել (ժողովուրդը)։

«Այս բոլորը յայտնելով կ'ապերաչին որ արքայական հրամանով մը արգիլեմ այդ բանը։

«Կը հրամայեմ հետեւաբար որ ներկայս առանալուդ ուշադիր ըլլաս եւ եթէ առուգես որ ասոնք իսկապէս յիշեալ վաքըֆին բայաներն են եւ ցարդ տեղի ունեցած է վերը յիշուածին պէս, իսկ հիմա պատրիարքը, հակառակ ցարդ կիրարկուածին, կը մէջամտէ վերը բացատրուած ձեւով, կը վշտացնէ, կը խռովեցնէ եւ կը ճնշէ, թոյլ չտաս որ ասկէ յետոյ մէջամտութիւն (դախլ) եւ ոտնձգութիւն (բէարրուզ) տեղի ունենայ ի հեճուկս ցարդ գործադրուածին, նուիրական օրէնքին (շէր'ի շէրիֆ) եւ արքայական հրամանին, արգիլես եւ վերջ տաս, եւ թոյլ չտաս որ յիշեալ պատրիարքը, իր բերաթին մէջ նշանակուածէն եւ ճշդուածէն աւելի որեւէ բան պահանջէ, ճնշէ եւ ոտնձգութիւն կատարէ։

1040 Ճէմազիւլահէր 8 (1631 Յունուար 2(12)»։

* * *

Հերթական հարցը՝ որ մեզ կը պրազեցնէ՝ նոյնքան չփոթ կը ներկայանայ մեզ։

Ինչպէ՞ս կ'անուանուէին պատրիարքները։

Հայ Եկեղեցին գովաբանած առեն՝ սովորութիւն բրած ենք պարծենալ թէ ժողովրդապետական ոգին է հիմնական խարիսխը անոր գործունէութեան, թէ ժողովուրդին կամքովն է որ հայ հոգեւորականները Հայ Եկեղեցին վարելու կու գան, թէ գանգուածներու հըս-

կազմութեան տակ է որ կը գործեն հայ հոգեւորականները նուիրապետական բոլոր աստիճաններուն վրայ:

Ու արդարեւ Հայ Եկեղեցին ակիզբէն ի վեր ժողովուրդն է առեր իր ուժը, ու այդ ուժին է կրմներ՝ բոլոր փորձութիւններուն, բոլոր աղէտներուն պահուն: Ու փոխարէն՝ Հայ ժողովուրդն ալ իր Եկեղեցւոյ հովանիին տակ ապաստան է գտեր իր դժնդակ օրերուն, ու անոր յենած՝ փորձած է տոկալ, դիմանալ:

Օրմանեան Հայ Եկեղեցին բնորոշելու առնն պանդ չ'ըներ անոր արժանիքներուն մէջ թուել նաեւ Հայ Եկեղեցւոյ այդ դիծը.

«Հայերը իրենց կղերը, իրրեւ եկեղեցւոյ բացարձակ ակն ու ակրոզը չեն նկատեր: Եկեղեցին իրրեւ հաստատութիւն առնուած առն, նոյնչափ եկեղեցւոյ հաւատացեալներուն կը պատկանի, որչափ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն: Այդ սկզբունքին օրութեամբ, հաւատոյ պահանջներէն եւ խորհրդոյ մատակարարութենէն զատ, որոնց համար ձեռնադրութիւն եւ աստիճան անհրաժեշտ է, եկեղեցւոյ վարչութեան եւ մատակարարութեան վերաբերեալ գործերը աշխարհականներ մասնակցութեամբ կամ գործակցութեամբ կը կատարուին: Աշխարհական տարրին եկեղեցւոյ գործերուն մասնակցութիւնը, կը տեսնուի նախ եւ առաջ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն ընտրութեան մէջ:

«... Բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջէն, Հայ Եկեղեցին է, որուն մէջ ժողովրդական հոգին աւելի ճշմարտութեամբ եւ աւելի ընդարձակութեամբ կը փայլի: Նա բոլորովին օտար է՝ եկեղեցւոյ մէջ կղերական կամ քահանայական բացառիկ ներկայութիւն հաստատելու գրութենէն, որ այնչափ վնասակար եղած է կաթոլիկ Եւրոպոյ, եւ եղած է այն համերաշխութիւնը որ պէտք էր տիրէր եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն եւ հաւատացեալներուն, հոգեւոր հովիւներուն եւ հօտերուն միջեւ: Աչխարհականներու եկեղեցական վարչութեան մասնակցելու իրաւունքը Հայոց Եկեղեցւոյ առաջին դարերէն սկսելով կը տեսնուի պատմութեան մէջ, եւ իր արմատներն հաստատուած են քրիստոնէութեան ճշմարիտ եւ նուիրական ուսմունքին մէջ» (1):

Ժողովրդապետական այդ ոգին միշտ չէ որ տակաւ իր արտայայտութիւնը գտած է Հայ Եկեղեցւոյ կեանքին մէջ: Հայ Եկեղեցւոյ պատմութիւնը որքա՜ն դրուագներ մեզ կու տայ երբ ժողովուրդը արհամարհուած է եղեր լրիւ, նոյնիսկ Հայ Եկեղեցւոյ ամէնէն բախտաւոր օրերուն:

Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռը՝ իր պատմութեան մէջ՝ սեւ

(1) Օրմանեան, «Հայոց Եկեղեցին», Կ. Պոլիս, 1911, էջ 181 եւ 185:

էջեր ինքն ալ ունի: Պատրիարքներու ստուար մասը զղեցած է իր կապան դաւերու եւ էնթրիկներու չնորհիւ, անպիտանալով զանգուածն ու անոր արամադրութիւնները եւ ուրիչ կառոյն չունենալով բայց եթէ սուլթանին բարեհաճութիւնը՝ որուն կը տիրացուէր զրեթէ միշտ խառը ճամբաներով:

Ինչպէս տեսանք՝ Ֆաթիհ Սուլթանին կամքն էր որ իր աթոռին վրայ նստեցուց հայոց առաջին պատրիարք Յովակիմը: Ոչ Հայ ժողովուրդի կամքը, ոչ ալ ցանկութիւնը դեր ունեցան հոդ: Եթէ յոյն կղերին ցանկութիւնն ալ կար Գեննատիոս պատրիարքի անուանման մէջ, հայ կղերը նման հնարաւորութենէ զուրկ էր՝ որովհետեւ կղերական դաս դեռ հայը չունէր օսմանեան նոր մայրաքաղաքին մէջ երբ պաշտօնի կ'անցնէր Յովակիմ:

Մեզի տուեալներ չունինք դիտնալու համար թէ զանգուածները ի՞նչպէս կ'արտայայտէին իրենց կամքը պատրիարքներու ընտրութեան առնն՝ Աթոռին տեղւոյն յաջորդող շրջաններուն մէջ: Գիտենք միայն որ սուլթանին կամքն էր որ Աթոռ նստեցուց Յովակիմի անմիջական յաջորդները:

«Կ. Պոլսոյ Յովակիմ պատրիարքին մահուանէն ետեւ՝ Մուհամմէտ Սուլթան նախ Սերաստիայէն Տէր Մատթէոսը բերաւ պատրիարքութեան համար, երբ սա հրաժարեցաւ՝ Տրապիզոնէն Աբրահամ ս.ը բերաւ, երբ սա ալ հրաժարեցաւ ... Գալատիայէն Նիկողոս Աբգեպ.ը բերաւ եւ պատրիարք կարգեց» (1):

Գալէմքեարեան իր տեղեկութիւնը կը քաղէ հաւանաբար Ամիրտուվլաթ Ամասիացի բժշկապետին համար 1480ին ընդօրինակուած համբաւաւոր Սաղմոսի յիշատակարանէն, ուր գրիչը Մարաթիոս կ'ըսէ թէ 1479ին գինք Գարամանէն «սուրկուն» բերին Պոլիս, ուր մըն«ա ոսս սուրբ վարդապետին մերոյ» Տէր Մատթէոսի Սերաստացւոյ եւ Աբրահամ վարդապետի Տրապիզոնեցւոյ, որ եւ գոքայ ալ խնդրեցան բերել էր վասն պատրիարքութեան համար, եւ սոքա ոչ առին յանձն, յաւ համարելով զմիայնակեցութիւն, քան թէ փառք առնուլ ի մարդկանէ» (2):

Ձենք պիտեր մինչեւ ե՞րբ տեւեց այս դրութիւնը:

Կ'երեւի թէ սուլթանները տակաւ սկսան հաշուի առնել հայ համայնքի ցանկութիւնները, իսկ հայ համայնք ըսելով պէտք էր հասկնալ այն վեց-Հաստատութիւնները (Ալթը ձէմաաթ) որոնք մասնին էին առեր Պոլսոյ մէջ Ֆաթիհէ իսկ օրէն եւ որոնք հաւանաբար ունէին նաեւ իրենց եկեղեցիները իրենց հոգեւոր դասով:

(1) Գալէմքեարեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1911, էջ 478:

(2) Տօքթ. վ. Թորգոմեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1895, էջ 247:

Մինչեւ ԺԸ. դարու վերջերը եւ անկէ յետոյ ալ «վեց–ճէմաաթ»ները Պոլսոյ հայ համայնքը կը ներկայացնէին յաչս պետութեան, ու նաեւ յաչս հայ համայնքին: Պատմաճեան պատրիարք կը իր հրաժարականը ներկայացնելու համար 1772 Փետր. 22ին ժողով կը հրաւիրէ մայր–եկեղեցւոյ մէջ, հոն կը հաւաքուին «վեց ճէօմահաթք, քահանայք եւ իշխանք, եւ ի բոլոր էնաֆիից ծերունիք եւ ի խաւից տեարք, աւելի քան զհազար» (1):

Պատրիարքները ճեւականօրէն պէտք է Աթոռ դային «Ալթը–ճէմաաթ»ներու կամքով: Այսպէս էր դոնէ թուրք իշխանութեանց պահանջը նոր պատրիարքը հաստատելու համար իր աթոռին վրայ:

Հայոց պատրիարքները պաշտօնի չէին կրնար անցնիլ սակայն առանց Բ. Դրան դրաւոր հաճութեան: Ինքնաթը՝ որով կը արուէր այդ հաճութիւնը՝ կը չնորհուէր յանուն Սուլթանին, սուլթանական թուղթան կրելով ճակատը:

Սովորութիւն էր որ պատրիարքին չնորհուած սուլթանական ինքնաթին մէջ նախ ակնարկութիւն ըլլար թէ նոր պատրիարքը ի՞նչ պայմաններու մէջ կու գայ աթոռ:

Այն ինքնաթին մէջ, զոր քիչ վերը յիշեցինք եւ որով 1764ին Սուլթան Մուստաֆա Գ. Գրիգոր Պատմաճեան Պատրիարքին ընտրութիւնը կը հաստատէ, կ'ըսէ թէ Կ. Պոլսոյ եւ ենթակայ չրջաններու Հայոց Պատրիարքը Յակոբ (Նալեան) որ 24 տարիէ ի վեր կը վարէր Պատրիարքութիւնը կայսերական հրովարտակի մը հիման վրայ, հաւատարմութեան ու ուղղամտութեան կատարեալ պայմաններու մէջ, կայսերական դիւանին ուղղուած գրութեամբ մը կը յայտնէ որ իր հիւանդութեան պատճառով այլեւս ի վիճակի չէ Պատրիարքութիւնը վարել եւ որ կ'ուզէ իր պաշտօնը փոխանցել իր խոկ ձեռնասուններէն եւ իր անթերի վարք ու բարքով ծանօթ երուսաղէմի պատրիարքական փոխանորդ Գրիգոր վարդապետին:

«Արդ, կ'աւելցնէ ինքնաթը, վեցեակ–հասարկութիւնք (Ալթը–ճէմաաթ) կոչուած հայ բայայութեանց վարդապետներն ու քահանաները (րահիբ վէ փափազ), հասարակութեան ղեկավարները (միլլէթ պաշը) եւ առներնին տեղերնին ծանօթ էնաֆներու ծերերը (էսնաֆ իխթիյարլերի) միահամուռ յարմար գտած ըլլալով յիշեալը պատրիարքական պաշտօնին համար», հաճութիւն կը արար տեղի ունեցած փոխանցման, եւայլն (2):

Սահմանուս պատրիարքի պաշտօնը հաստատող ինքնաթին մէջ եւս կ'ակնարկուի ընտրութեան պարագաներուն, բայց չատ աւելի ա–

(1) Բաբգէն Ծ. վ. Կիւլէսէրեան, «Յիշատակարան Պատմաճեան Գրիգոր Պատրիարքի», էջ 95:

(2) Աւետիս Փափազեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 228:

նորոշ ձեւով մը: Յիշեալ ինքնաթը կ'ըսէ թէ հայոց Կարապետ պատրիարքը հիւանդութեան պատճառով հրաժարած ըլլալով հրամայուեցաւ ուրիշ մը ընտրել տեղը եւ հետեւաբար «հայոց ազգէն անհրաժեշտ սեպուող անձերը» (էրմէնի միլլէթիննէն լազմ կելէնլեր) պատրիարքարան հաւաքուելով ընտրած են Սահեփանոսը (1):

Բայց վեց–ճէմաաթներու կամքը իրականին մէջ հարցնող չըկար: Բ. Դրան ցանկութիւնն էր որ կը տիրէր յաճախ ամէն բան: Եւ այդ ցանկութեան մէջ դեր կը խաղար առաւելապէս օրուան վարչային անձնական չահագրգռութիւնը:

Ու ամէն փաչայի կռնակը հայ ամիրա մը կար, որ իր կամքը կը չշնչար անոր ականջին: Իսկ ամէն ամիրա իր նախընտրած եպիսկոպոսը ունէր:

Ու երբ ասոր վրայ աւելցնենք ամօթալի կռիւները զրոս պատրիարքական գահուն թեկնածուները կը մղէին աթոռը իրարու ձեռքէ յափշտակելու համար՝ պատկերը կ'ըլլայ աւելի լրիւ:

Պէտք է մօտենանք անցեալ դարու կէսերուն որպէսզի գանգրեւածներու ճային ալ գտնենք պատրիարքներու ընտրութեան մէջ: Ու այդ՝ առանց պայքարներու չեղաւ: Բայց արդէն տարրեր նիւթ է այդ:

* * *

Սկզբնական չրջանին «պատրիարք» բառը չէն գործածած հայերը Պոլսոյ իրենց հոգեւոր պետին համար, տիտղոս՝ զոր կը կրէին Օրթոտոքս Եկեղեցւոյ հոգեւոր պետերը Պոլսոյ մէջ, ինչպէս Յունիհէն առաջ, նոյնպէս եւ Յունիհէն յետոյ, եւ զոր կրած էին ու չարուհէն առաջ, նոյնպէս եւ Յունիհէն յետոյ, եւ զոր կրած էին ու չարունակին կրել մինչ հոգեւոր պետերը եւս Անտիոքի, Աղեքսանդրիոյ եւ Երուսաղէմի մէջ:

Պոլսոյ մասին հայ աղբիւրներու մէջ՝ «պատրիարք» բառին չենք հանդիպիր դրեթէ ամբողջ դար մը: Ձեռագրերու յիշատակարաններուն մէջ առհասարակ «հայրապետութիւն» ըսուած է պատրիարքութեան պաշտօնին համար:

Այսպէս՝ Պոլսոյ առաջին հայ պատրիարքին համար «ի հայրապետութեան Տէր Յովակիմայ արքեպիսկոպոսին» կը գրէ, Ամիրատվլաթի «Ռամկական Գիրք»ի յիշատակարանը 1474ին (2):

Ամիրատվլաթի «Անդիստաց Անգէտ»ի յիշատակարանին մէջ եւս, 1478ին, «ի հայրապետութեան ի մայրաքաղաքն ի Կոստանդնուպոլիս Տէր Նիկողայոսին» ըսուած է Յովակիմի յաջորդին համար:

«Ի հայրապետութեան Տէր Կարապետին քաղաքին Կոստան–

(1) Անդ, էջ 222:

(2) «Երկրագունտ», 1884, էջ 551:

դիանոսի» կ'ըսէ նոյնպէս Պալթաս Եկեղեցին պահուած Սկեւռայ Ա-ւետարանին յիշատակարանը ակնարկելով Նիկոզոսի յաջորդին (1):

Առաջին անգամ պատրիարք բառին կը հանդիպինք զար մը յետոյ մեզի: Մազաքիա զայր արձանագրելով Արզար Եւդոկիացիի փորձերը Պոլսոյ մէջ տպարան հաստատելու համար, կը յիշէ որ Պոլսոյ մէջ տպագրուած առաջին հայ գիրքը, «Փոքր Քերականութիւն»ը, լոյս տեսաւ 1567ին, «ի չորրորդ ամի պատրիարքութեան Յակոբ բարեյուսական Կոստանդնուպոլսոյ» (2):

Դժբախտաբար հայոց վերաբերեալ թրքական հին վաւերաթուղթեր չեն հասած մեզի՝ որպէսզի գիտնայինք թէ պաշտօնապէս ե՞րբ է սկսուած «փաթրիք» (պատրիարք) կոչումի Պոլսոյ հայոց հովիւը պետը: Ամենահին վաւերագիրը ուր «փաթրիք» բառին յիշատակութիւնը կը գտնենք 1631 թուականէն է միայն. կ'ակնարկենք այն ֆեռմանին զոր Մուրատ Դ. ուղղեց Կ. Պոլսոյ պատուրին՝ հայոց «Սահարիա փաթրիք»ին (Զաքարիա պատրիարք ապօրէն դանձումներուն մասին, եւ զոր տեսանք աւելի վերեւ:

* * *

Շահեկան էր գիտնալ թէ ինչ էր միւս գաւառներու օրինակն գիրքը Պոլսոյ մէջ:

Յունաց պատրիարքին ընտրութեան պարագաները եւ անոր արուած իրաւունքները տեսանք նախընթաց գլուխի մը մէջ: Բայց հայերէն եւ յոյներէն զատ ուրիշ ազ-իսլամ տարրեր ալ կ'ապրէին օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն ներս՝ մայրաքաղաքին մէջ բլլայ թէ գաւառները, եւ բնական է որ թուրք պետութիւնը չ'անտեսէր գտնէր նաեւ կարգ ու կանոն հաստատելու առն երկրին մէջ:

Գաթիհի օրով նկատելի եղող այդ ազ-իսլամ տարրերուն մէջ հրեաները ալ կային:

Թիւրիմացութեան մէջ է Օսմանեան երբոր կը գրէ թէ «հրեաները այն աւեն օրինաւորապէս եւ պաշտօնապէս ճանչցուած մարմին մը չէին կազմեր» (3): Տրամաբանօրէն անընդունելի է նախ որ ուրիշ կրօնքով եւ ուշադրաւ թիւով տարր մը, որպիսին էր հրեան, պաշտօնական կապ չունենար պետական չրջանակներու հետ:

Յայտնի է սակայն որ յոյն եւ հայ քրիստոնեայ համայնքներուն կողքին որոնք իրենց պատրիարքներն ունեցան Գաթիհի օրով՝

(1) Տաշեան, «Մայր Ցուցակ», էջ 189:

(2) Հ. Գարեգին Զարպհանէլեան, «Պատմութիւն հայ տպագրութեան», Վենետիկ, 1895, էջ 47:

(3) «Հայոց Եկեղեցի», էջ 103:

իրենց կրօնական կազմակերպութիւնը ունեցան հրեաներն ալ: Ժամանակակից պրուսան պահուն նահակից վկայութիւններէն պիտինք որ Պոլսոյ պրուսան պահուն հրեայ տարր մը կար արդէն այնտեղ, եւ որ այն բնակչութեանց մէջ զոր Գաթիհ պատառներէն փոխադրեց Պոլիս իր նոր մայրաքաղաքը չէնցնելու համար՝ հրեաներ եւս կային: Եւ բնական էր որ Սուլթանը հովեւ պետ մը նշանակէր հրեայ տարրին համար ալ: Ուզեցաւ որ հրեաները հոգ պաշտպան մը ունենին արքունիքին մօտ, ըմռնանք որ հրեաները հոգ պաշտպան մը ունենին արքունիքին մօտ, ենթադր անուն հրեայ բժիշկը որ սիրելին էր Սուլթանին եւ մինչեւ վերջ պիրութեան հասաւ, եւ որ հակառակ դատապարտեալ եղած ըլլալուն պաշտպանած է միշտ իր նախկին կրօնակիցները:

Ժամանակակից պրիւներները նոյնիսկ յանգնած կը մատնանշեն առաջին խոխոջտպետը զոր հրեաները ունեցան օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ: Մօշէ Քոհոպլին որ կը յիշատակուի իբրեւ աւագ բարբի՝ մէկն էր միւներոյն առեն այն կարկառուն պիտանականներէն որոնք չարդ կը վայելէին Գաթիհ Սուլթանին արքունիքին մէջ:

«Իր կայսրութեան բոլոր յոյներուն համար իրր հովեւ պետ նոր պատրիարք մը ընտրել տալէ յետոյ, թերեւս ալ միւներոյն առեն, կը զրկ Պապենկէր, Մեհմէտ Բ. բոլոր հրեայ համայնքներուն համար մեծ-բարուն մը նշանակեց, այդ պաշտօնին կոչելով որքան երկիւղած նոյնքան պիտանական դէմք մը որ Մօշէ Քոհոպլի կը կոչուէր: Ի'բաւուի թէ դայն Արքայական Խորհուրդի կը կանչէր եւ անոր տեղ կու տար Մուֆթիին կողքին՝ յունաց պատրիարքէն աւելի վեր» (1):

Սոյն երեք ազ-իսլամ համայնքները, այսինքն յոյները, հայերը եւ հրեաներն էին որ տեսակ մը պաշտօնական դիրք ունէին Օսմանեան կայսրութեան մէջ յանձին իրենց պատրիարքարաններուն եւ խոխոջտպետներուն: Անցեալ դարուն էր միայն որ, ինչպէս պիտի տեսնենք, կրօնական առանձին յարանուանութեան վերածուեցան, Հայ Եկեղեցիէն անջատուելով, հայ-կաթոլիկները 1830ին եւ հայ-բողոքականները՝ 1847ին, իսկ աւելի յետոյ ալ պուլկարները՝ որոնք իրենց պատրիարքարանէն՝ առանձին եկեղեցական մը ունեցան Պոլսոյ մէջ:

(1) Franz Babinger, «Mohamet II le Conquérant», Paris. 1954, p. 143.

2.

Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԱՔՈՌԸ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՆՈՒԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Պոլսոյ մէջ հայ պատրիարքութեան հաստատման պահուն եւ անկէ յետոյ ալ դեռ շատ երկար տաեն ճչդուած չէր անչուշտ Պոլսոյ հայ պատրիարքին դիրքը Հայ Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան մէջ: Եւ այդ շատ բնական էր: Պոլսոյ հայ պատրիարքութիւնը մարմին կ'առնէր նախ Հայ ժողովուրդի կամքէն անկախ, եւ Հայ Եկեղեցւոյ ազդեցութեան սահմաններէն դուրս: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը հազիւ երկու տասնեակ տարիէ ի վեր փոխադրուած էջմիածին՝ ի վիճակի չէր Օսմանեան Կայսրութենէն ներս տարածելու իր հոգեւոր հեղինակութիւնը· իսկ Սիսը որ կը չարունակէր դեռ կաթողիկոսական յաւակնութեանց ցանց մը պահել՝ մինչեւ Պոլիս չէր կրնար հասցնել այդ յաւակնութիւնները: Այնպէս որ Պոլսոյ մէջ հայ պատրիարքութիւնը կը ստեղծուէր Հայ Եկեղեցւոյ պիտակը վրան, բայց անոր չէջադծէն դուրս: Բնականոն չէր անչուշտ երեւոյթը, եւ այդպէս ալ պէտք էր ըլլար, որովհետեւ ան ի յայտ կու գար ոչ–բնականոն պայմաններու մէջ:

Օսմանեան ընդհանուր բառերով միայն կ'ուրուագծէ անընդհատ այդ կացութիւնը: Ան կը դրէ պարզապէս թէ Պոլսոյ առաջին հայ պատրիարքին՝ «Յովակիմի առացածը նոր պաշտօն չէր, դի արդէն Արեւելեան Փոքր–Ասիոյ եւ Հարաւային Եւրոպիոյ օսմանեան պետութիւններուն առաջնորդն էր, եւ ինչ որ Ֆաթիհէ կը տանար քրիստոնեաներու համար կազմակերպուած նոր կացութեան դործադրութիւնն էր: Միայն առաւելութիւնը դոր հայեր կը տանային, պատրիարք անունով պատուրուած եւ պատրիարքի իրաւունքներով ճոխացած պետ մը ունենալն էր: Սակայն տրուած պատրիարքութիւնը լոկ արտաքին պատիւ եւ արտաքին իրաւունք էր, եկեղեցական նուիրապետութեան տեսակէտով պատրիարքական աթոռ մը հաստատել վեհապետական կարգադրութենէն վեր էր, եւ բարձրագոյն եկեղեցական իշխանութենէ մը այդպիսի իրաւասութիւն կամ տասիճան հաստատուած չէր:

Վանդի ոչ Սիսի եւ ոչ էջմիածնի աթոռները, որչափ որ պիտենք, Կոստանդնուպոլիսով պրպած չէն» (1):

Այս չփոթի կացութեան մէջ՝ անորոշ կը մնար բնականաբար Պոլսոյ պատրիարքին իրաւասութեան չրջանակը եւս: Տրամաբանական է մտածել որ այդ իրաւասութիւնը ընդդրկէր օսմանեան բովանդակ հողը այն օրերու իր սահմաններուն մէջ, ու ընդլայնէր՝ քանի կը լայննային պետութեան սահմանները:

«Առաջին վայրկեանէն պէտք ալ չկար որ Յովակիմի համար ստեղծուէր աւելի ընդարձակ իրաւասութիւն մը, կ'ըսէ Օրմանեան, վանդի դրեթէ բովանդակ Օսմանեան Կայսրութիւնը մէկ վիճակի պէս կը ներկայանար, եւ իրաւասութեան ընդարձակութիւը բնական ընթացքով առաջ եկած էր, քանի կ'ընդարձակուէր Օսմանեան պետութիւնը, իսկ սա Կոստանդնուպոլսոյ մէջ նստող առաջնորդը պէտք էր ճանչնար իրր բոլոր իւր հպատակ հայերուն հոգեւոր պետ՝ ինչպէս ըլլային անոնց իրենց մէջ ունեցած եկեղեցական յարաբերութիւնները: Իսկ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներուն ոչ միայն արտաքին եւ կենցաղական իրաւունքին, այլեւ անոնց ներքին եւ հոգեւորական իրաւասութեան ուրիչ առաջնորդներու վրայ տարածութիւը, հետեւանք եղաւ նորահաստատ դրութեան, որուն մէջ դժուար էր կրկին իրաւասութեանց սահմանը գծել ու պատել, քանի որ պատրիարքներուն յանձնուած գործառնութիւնները իրենց բնութեամբ կրօնական եւ եկեղեցական սերտ առնչութիւններ ունէին: Այսպէս պահանջը ազգութեան եւ սովորութիւնը օրէնքի փոխուելով, Կոստանդնուպոլսոյ հայ պատրիարքները Օսմանեան Կայսրութեան հայերուն վրայ թէ՛ եկեղեցական եւ թէ՛ կենցաղական իրաւասութիւն կը տանային, թէպէտեւ՝ այս մասին հայրապետական կամ ժողովական յստակ որոշում մը տրուած չըլլար» (2):

Ինչպէս ըսինք՝ Պոլսոյ մէջ պատրիարքական աթոռ կը ստեղծուէր ճիշդ այն օրերուն երբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը էջմիածին փոխադրուած դեռ նոր՝ Կիլիկիան եւս կը յամառէր իր Կաթողիկոսութիւնը պահել ի հեճուկս Մայր–Աթոռին:

Արեւելեան Եւրոպան Սիսը ճանչցեր էր մինչեւ այն տեղն իրեւ հոգեւոր կեդրոն, եւ պէտք էր տեղն անցնէր մինչեւ որ ան վերջնապէս էջմիածնին:

Օրմանեան յիշելով կարապետ եպիսկոպոսի ընտրութիւնը 1446ին իրրեւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոս, կ'ակնարկէ նաեւ ընդարձակ տահմաններուն որոնց վրայ դեռ կը տարածուէր Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան հոգեւոր իրաւասութիւնները, ու կ'ըսէ թէ դեռ երկար

---

(1) «Ազգապատում», Բ., էջ 2156:
(2) «Ազգապատում», Բ., էջ 2157:

աւեն անոնք կ'երկարէին օսմանեան տիրապետութեան անցած հոգեբուռ վրայ ալ։

«Դժուարին է ճշդել թէ ո՞ր երկիրները եւ քանի՞ վիճակներ ընդունեցան անմիջապէս Կարապետի կաթողիկոսութիւնը եւ Սսոյ Աթոռին իրաւասութեան ներքեւ մտան։ Ոչ մի ճշդրտապատում չիչատակ մեզի հասած չէ այս մասին, եւ խնդրին լուծումը կը մնայ հաւանական մնթեցումներու։ Քանի որ Գրիգոր (Զալալըկեանց) էջմիածնի մէջ կը նստէր ձիհանչահի հովանաւորութեամբ, եւ Կարապետ Սիսի մէջ հաստատուեցաւ Զաքմաքի պաշտպանութեամբ, բնական էր, որ անոնց պետական սահմաններն ալ կաթողիկոսներուն իրաւասութեան դիծերը ըլլային, անոնց սահմաններէն անդին եղողները ալ սահմանակիցներուն կապուէին, առանց որոշ եւ հաստատուն սահմանագիծ մը ունենալու, որով սահմանի վրայ եղող քաղաքներ չարունակ մէկէն միւսին կ'անցնէին։ Այդ խորհրդածութիւններէն կը հետեւցնենք թէ Կիլիկիայէն դէպի արեւմուտք, Գարամանցիներուն եւ Օսմանցիներուն հպատակ հայերը կեդրոն մը Սիսին կապուէցան, մանաւանդ որ մինչեւ քանի մը տարի առաջ Սիսը հայրապետանոց ճանչնալու վարժուած էին, եւ էջմիածին իրենցմէ հեռու էր, եւ յարաբերութիւնները դժուար։ Այդ մեր կարծիքին հաստատութիւն կու տայ Եւդոկիացի Կարապետէն չուրջ 150 տարի ետքը կազմուած ցուցակ մը, ուր իբր Սսոյ Աթոռին ենթարկեալ վիճակներ կը նշանակուին Կիլիկիայէ դաս, Երուսաղէմ, Հալէպ, Կիպրոս, Նէոկեսարիա, Անկիւրիա, Կոստանդնուպոլիս եւ Թեսաղոնիկէ (1)։ Ինչ որ կը ցուցնէ թէ Եղիպտոսի Սուլթանութենէն դուրս, Գարամանցիներու եւ Օսմանցիներու ներքեւ եղող հայերն ալ ակնկրկն Սիսի Աթոռին յարած էին» (2)։

Օսմանեան պահ մը նայնացնելով Պոլսոյ առաջին հայ պատրիարք Յովակիմը այն Յովակիմին հետ որ մաս կը կազմէր 1438ին կաթողիկոսին Հռոմ գացող պատգամաւորութեան եւ դար Հալէպի եպիսկոպոս կը չարունակէր կարծել Օսմանեան, կ'ըսէ թէ «Յովակիմեաններու նոյնութիւնը, եթէ ոչ առնպատկս, գոնէ հաւանապէս մտածել կուտայ թէ Կիլիկիոյ նախկին պատգամաւորը վերջէն ալ Կիլիկիոյ Աթոռին հետ եղած է, եւ կարապետի կազմը յարած, ուսկից կը հետեւի Օսմանեան պետութեան հայերուն նախապէս Կիլիկիոյ Աթոռին հետ կապուած ըլլալը, արդարացնելով անոգան կազմուած ցուցակին պարունակութիւնը» (3)։

(1) Benoist, «Dictionnaire de géographie sacrée et ecclésiastique», Paris, ed. Migne, I, 1854, p. 823.

(2) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ·, էջ 2143–2144։

(3) Օրմանեան, անդ, էջ 2155–2156։

Այս կարծիքը հիմա վերապահութեան կը բախի անշուշտ, յորմէհետէ պարզուեցաւ հայ բանասիրութեան համար թէ ակնարկուած Յովակիմը ոչ թէ «Բերիոյ» (Հալէպի) եպիսկոպոս էր, այլ «Բերայի»։

Էջմիածնի պաշտօնական հեղինակութիւնը եւս պիտի ընդարձակուէր սակայն ժամանակին հետ, երբ մանաւանդ ան սկսէր կապ հաստատել օսմանեան գերիշխանութեան տակ մտած չրջաններու հետ եւս, կիլիկեան յատկութիւնները չէզոքացնելու տակաւ։

«Իրրեւ եկեղեցական յարաբերութեան կեդրոն հաւանականապէս դատեցինք ընդունել թէ Կոստանդնուպոլիս Սսոյ հետ կապուած էր, կ'ըսէ Օրմանեան, սակայն Կոստանդնուպոլսոյ գերքին հետզհետէ բարձրանալն ու զօրանալը, եւ էջմիածնի սահմաններէն, զոր օրինակ Կաֆայէն եկող զազմականները, եւ Մայր Աթոռի հպատակ վիճակներուն Օսմանեան պետութեան ներքեւ անցնիլը, բնական կերպով Մայր Աթոռի հետ ալ յարաբերութեան դուռ բացին, որով անզգալի եղանակաւ հետզհետէ ակարացան Կիլիկիոյ յարաբերութիւնները եւ զօրացան էջմիածնի հետ կապակցութիւնները, մինչեւ որ վերջնականապէս Նապէս առաջինները խզուեցան, եւ երկրորդներուն տեղի տուին» (1)։

Ժ2· դարու վերջերը «գրեթէ ամբողջ Հայաստան եւ Կովկաս Օսմանեանց իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէին, էջմիածինն ալ միասին։ Սակայն կաթողիկոսներ ուրոյն դերք մը չէին գրաւեր պետութեան աչքին, որ կը չարունակէր իրր իրմէ ծանուցեալ հոգեւոր պետ եւ ազգապետ ճանչնալ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը, եւ սորա թոզուած էր պարտ ու պատչամ հոգեւոր յարաբերութիւնները պահել բոլոր ուրիչ աթոռներու հետ եւ նոյն կարգին՝ էջմիածնի Աթոռին հետ ալ» (2)։

* * *

Էջմիածնի հեղինակութիւնը հետզհետէ ամրապնդուեցաւ սակայն, մինչ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը կը կծկէր Միջերկրականի ափերուն վրայ, իսկ Ագթամարինը ազդեցութեան գոյն չրջանակ մը միայն կը պահէր։ Այդ առեն Աթենայի Հայոց կաթողիկոսին հոգեւոր իրաւասութիւնը տարածուեցաւ Երուսաղէմի եւ Կ. Պոլսոյ գոյք պատրիարքութիւններուն ու անոնց թեմերուն վրայ, ու Հայ Եկեղեցւոյ նաւթրապետութիւնը վերջնականապէս դառաւ իր կերպարանքը։

Այդ նուիրապետութեան մէջ Կ. Պոլիսը էջմիածնի հոգեւոր հեղինակութեան ենթակայ Աթոռ մը մնաց։ Բայց այդ չարգիլեց իրեն որ երկար դարեր ան ազգային կեդրոն մը մնայ Հայ ժողովուրդին

(1) Օրմանեան, անդ, էջ 2187–2188։

(2) Օրմանեան, անդ, էջ 2286։

համար, իր վարչական իրաւասութիւններուն ենթարկէ յաճախ Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններուն մէջ գոյութիւն ունեցող միւս Աթոռները՝ Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնն ու Կիլիկիոյ եւ Աղթամարի Կաթողիկոսութիւնները, եւ Հայ ժողովուրդի վերջին դարերու պատմութեան մէջ կատարէ բացառիկ դեր մը:

Այդ դերը չատ լաւ բնորոշած է Բարսէղն վարդապետ, յետագային Աթոռակից Կաթողիկոս Կիլիկիոյ.

«Պոլսի Պատրիարքութիւնը Հայց. Եկեղեցւոյ կառավարութեան մէջ մեծ փոփոխութեան մը պատճառ եղաւ եւ այս փոփոխութիւնը կարծենք թէ չատ ալ օգտակար եղաւ: Որովհետեւ Պոլիս՝ թուրք ազդեցութեան տակ մնալով, Ֆաթիհի խելացի կարգադրութեամբ կեդրոն մը եղաւ գործունեայ հայերուն ալ: Պոլիս իր աշխարհագրական բացարձակապէս միակ դիրքովը, թո՛ղ քաղաքականը, տնտեսական կեանքն մը պիտի ըլլար Եւրոպիոյ եւ Ասիոյ փոխադարձ արտադրութիւններուն եւ ներածութիւններուն: Եւ այս իսկ պատճառաւ վաճառական հայերը, որոնց համար ծով ու ցամաք կարեւորութիւն չունէր, կանուխէն սկսած էին Վոսփորի ափերը չափել: Զուգադիպիք, որ հայ վաճառականութեան տարածումը եւ յաջողութիւնը Ասպահան եւ անկից ալ Հնդկաստան, վենետիկ տարին վայլեցուցին, Սեւ ծովը չէին կրնար չղնահատել: Քէֆէն (Կաֆայ)՝ դրաւեցին վաճառականական յաջողութիւններով: Իսկ Քէֆէ՝ Պոլսի առեւտրին ալ չառաջ՝ իր վաճառականները հաստատած էր Պոլսի առեւտրական մեծ արուարձանը, Ղալաթիան, ուր նշանաւոր եղան Քէֆէցի հայ վաճառականներ, ինչպէս իրենց նաւերով ու ապրանքներով, նոյնպէս իրենց եկեղեցիներով:

«Պոլիս, անշուշտ, իր բոլոր յարմարութիւններով իրեն պիտի քաշէր հայը ամէն կողմերէ: Երբ մէկ կողմէն արդէն սկսած էին հայք հաստատուիլ Պոլսի մէջ եւ երբ միւս կողմէն Ֆաթիհ կը քաջալերէր Հայերը եւ Պոլսի մէջ նոր գաղութներ կը հաստատէր եւ իրենց կուտար պատրիարք մըն ալ, մնացածը դիւրին էր այլեւս: Քիչ առենէն Պոլիս իր առեւտրական եւ տեղանաւորական ամէնէն կարեւոր դրծերը Հայոց ձեռքին մէջ պիտի տեսնէր: Հայք չառաջ պիտի երթային եւ իրենց հաստատամտութեան, աշխատասիրութեան եւ հնարամտութեան շնորհիւ նոյնիսկ Օսմանեան Կայսրութեան պիտի ծառայէին, իրր ամիրա կամ տեղանաւոր, իրր նախարար, իրր պաշտօնեայ, եւայլն, եւայլն:

«Պոլսի պատրիարքները՝ այս յաջողութիւններուն մէջ պիտի ղօրանային ներքինապէս, եւ երթալով՝ պատրիարքութիւնը անհրաժեշտ պէտք մը պիտի ըլլար Թուրքիոյ Հայոց համար: ... Եթէ Պոլսի պատրիարքները ներքին կռիւներով չզբաղէին եւ Պատրիարքական Աթոռը խաղալիք չընէին ամէնէն աւօրին կիրքերու, որոնց յիշատակութիւնը ա՛նքան արտաւոր է որ՝ մարդ կ՝ամչնայ աւոնց վրայ անդրադառնալու, եւլի բարձր դիրք մը պիտի չինէին Պոլսի Պատրիարքութեան համար՝ Հայց. Եկեղեցւոյ վարչութեան մէջ» (1):

Աւա՛ղ, այդ կռիւները այնքան ալ աննշան չէին որպէսզի մարդ չամչնար անոնցմէ...

3.

Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԱԲՈՒՌՆ ՈՒ ԻՐ ԹԵՄԵՐԸ

Կը մնանք դարձեալ կենաւոր գետին մը: Որո՞նք էին Պոլսոյ Պատրիարքութեան իրաւասութեան սահմանները, եւ ի՞նչ թեմեր գոյութիւն ունէին հոն:

Հարցումը սակայն իր որոչ պատասխանը կը գտնէ միայն եթէ նկատի ունենանք որ այդ սահմանները լայնցան քանի ընդլայնեցաւ Օսմանեան Կայսրութիւնը ինքը, եւ որ հայ թեմերը եւս աճեցան այդ սահմաններուն հետ:

Կնճիռը սակայն միշտ կը մնայ կնճիռ՝ երբ ուզենք քննել թէ ի՛նչ կը ներկայացնէին այդ թեմերը ինքնին, եւ ի՛նչ էր անոնց կապը Պատրիարքութեան հետ:

Երբ Ֆաթիհ Պոլսոյ մէջ Պատրիարքութիւն կը հաստատէր 1461ին՝ Օսմանեան պետութեան սահմանները կը տարածուէին Փոքր-Ասիոյ մէջ Պրուսայէ, Այտընէ, Քասթամունիէ, Կնկիւրիի եւ Սվազի չրջաններուն վրայ, իսկ այս չրջաններուն մէջ երեք հայ հոգեւոր կեդրոններ միայն կային՝

ա) Սերաստիան իր Ս. Նշան վանքով.

բ) Կնկիւրին իր Ս. Աստուածածնայ վանքով.

գ) Պրուսան, Կուտինան եւ Քարամանը, զորս հաւանաբար միակ եպիսկոպոս մը կը հովուէր:

Ֆաթիհի օրով Օսմանեան Կայսրութեան կցուեցան Տրապիզոնը 1461ին եւ Ղրիմը 1475ին, որոնք նոյնպէս հայ հոգեւոր կեդրոններ էին, եւ որոնք եւս բնականաբար պիտի մտնէին Պոլսոյ Պատրիարքութեան հոգեւոր իրաւասութեան տակ:

---

(1) Բարգէն Ծ. Վ. կիւլէսէրեան, «Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարք», Վիեննա, 1904, էջ 205–206:

Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութեան իրաւասութեան չրջանակը աւելի եւս պիտի ընդարձակուէր երբ Սուլթան Սելիմի օրով (1512–1520) կայսրութեան սահմաններուն մէջ պիտի մտնէին Կիլիկիան, Սուրիան, Միջագետքը, Բագդէդը, Մալաթիան, Պաղեստինը եւ Եգիպտոսը, եւ «այս յայտնութիւններով Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան բարձրագոյն հեղինակութիւնը պիտի աճէր հանդէպ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան եւ Երուսաղէմի Պատրիարքութեան, որոնք իրենց ամբողջութեամբը, իրր նոյն ազգութեան մաս, Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան միջոցաւ կը նկատուին Ցռիմին հրամարտակին զօրութեամբը, մինչեւ մինչեւ այս գրութեան նաւթրագրծութեամբ երկար առնն անցած ըլլայ» (1): Նոյնը պիտի պատահէր Արեւելեան Թեմերուն համար ալ, որոնք ի սկզբան էջմիածնի Աթոռին անմիջական իրաւասութեան տակ էին, եւ որոնք յետագային Պոլսոյ Պատրիարքութեան ենթարկուեցան տակաւ՝ երբ այդ չրջաններր Օսմանեան տիրապետութեան անցան վերջնականապէս:

ԺԶ. դարու ընթացքին Պոլսոյ Աթոռին իրաւասութեան պէտք է անցած ըլլան Մուշն ու Տիգրանակերտը երկոյ յարակից վիճակներով, իսկ աւելի յետոյ, նոյն դարու վերջերէն սկսեալ, երբ Զալալիներու արշաւանքին եւ Թուրքմաններուն երեսէն Դերջանցի, Երզնկացի, Կամախցի, Ակնցի եւ Տիվրիկցի պոպթականներ պիտի պային դեպերով Մարմարայի դոյզ ափերուն մօտ, հոգեւոր կեդրոններ պիտի սահմանուէին Նիկոմիդիոյ չրջանին մէջ՝ Արմաչը ունենալով իրրեւ առաջնորդանիստ, ինչպէս եւ Ռոտոսթոյի եւ Ապրիանուպոլսոյ մէջ:

ԺԷ. դարու սկիզբը, ինչպէս յայտնի է, Կ. Պոլսոյ Աթոռը թաւար եղաւ ամօթալի վէճերու, որոնք Պոլսոյ հայ գաղութի պատմութեան մէջ թողուցած են սեւ էջ մը: Արդ, 1612ին, Կ. Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռին չուրջ մղուած այդ կռիւներուն հետեւանքով, զօրաւոր մրցակցի մը դէմ որ Գրիգոր Կեսարացին էր, կը միանային երեք ուրիշներ, Զաքարիա Վանեցի, Գրիգոր Դարանաղցի եւ Յովհաննէս Խուլ, եւ Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքութիւնը երեքի կը բաժնէին.

ա) Զաքարիա Վանեցին իրեն կը պահէր Պատրիարքութիւնը իր բնական սահմանով.

բ) Գրիգոր Դարանաղցին կը տանձնէր հովուութիւնը Ռոտոսթոյի, Նիկոմիդիոյ եւ Պրուսայի կողմի գաղութներուն:

գ) Յովհաննէս Խուլ կ'առնէր Ռումելիին բացի բնականաբար Ռոտոսթոյէն:

Տարի մը յետոյ, 1613ին, այս երեքմասեայ Պատրիարքութիւնը կը վերակազմուէր հետեւեալ ձեւով.

ա) Յովհաննէս Խուլ կ'առնէր Կոստանդնուպոլիսը, Սերասքիրլէն սկսեալ մինչեւ Կաֆա եւ Բէօթահիա:

բ) Զաքարիա Վանեցին կը հաստատուէր Սկիւտար, իրեն ենթակայ ունենալով Ասիոյ կողմի գաղթականները:

գ) Գրիգոր Դարանաղցի կը դեռեղուէր Զալաթիա, իր հովուութեան տակ ունենալով Ռումելիի գաղթականները:

Դարանաղցին ինքն իսկ մեզ թողած է նկարագրութիւնը այդ ամօթալի մրցակցութեան եւ անոր չարչրկական փուլերուն: Իր գրածներէն որոշ կ'երեւայ սակայն որ Պատրիարքութիւնը բաժնուելով հանդերձ երեք հովուապետներու միջեւ՝ անոնցմէ մէկին էր միայն բնաթափ ճանչցուած պատրիարքը, եւ միւսները անոր օգնականներն էին: Հետ Դարանաղցիի վկայութեան՝

ա) Կ. Պոլիսը կը մնար պրաւոր պատրիարքութիւն, իրեն ենթակայ ունենալով բուն Պոլիսէն զատ մինչեւ Սէմաւ՝ Փոքր Ասիան, Սրիմը եւ Բէօթահիան:

բ) Ռումելին՝ իրեն ենթակայ ունենալով Ռոտոսթոն եւ Էսքիշէհիր, ինչպէս եւ Զալաթիան:

գ) Անատոլուն՝ որ հետաքրքրութեան պրուսան ալ ունէր իր մէջ, ինչպէս ունէր Պոլսոյ ասիական արուարձանը՝ Սկիւտարը (1):

Երեք մրցակիցներու այս տխուր փորձը «աւազը» իրենց մէջեւ բաժնելու՝ անուղղակի պատճառ մը դարձաւ, ըստ Օրմանեանի, թեմերու ճշդման.

«Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքութեան սկիզբները բոլոր Օսմանեան կայսրութեան վիճակները, գոնէ մայրաքաղաքին որոշ հետաւորութեամբ չրջանակի մէջ, ուղղակի պատրիարքին վիճակը կը նկատուէին, եւ թեմական իրաւունքներ անոր կը պատկանէին, եւ վանքերու ու քաղաքներու մէջ գտնուող եպիսկոպոսներ ու վարդապետները՝ թեմակալ չէին, այլ պարզապէս իրր մուրախխաս կամ պատուիրակ կը նկատուէին, եւ պատրիարքին իրաւունքը կը յարգէին: Առաջին անգամ Խուլ Յովհաննէսի, Վանեցի Զաքարիայի եւ Դարանաղցի Գրիգորի միջեւ կատարուած բաշխումը, որ ուղղակի իրաւունքներու վայելքին համար էր, սկիզբ տուաւ առաջնորդական

(1) Արշակ Ալպօյաճեան, «Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը», «Ընդարձակ Օրացոյց Ազգ. Հիւանդանոցի», Կ. Պոլիս, 1908, էջ 292:

(1) Արշակ Ալպօյաճեան, «Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւն ու Պրուսայի, Էսքիշէհիր եւ Ռոտոսթոյի առաջնորդութիւնները», «Ամէնուն Տարեցոյցը», Կ. Պոլիս, 1909, էջ 213:

վիճակներու կամ թեմակալութեանց բաժանման, որ պատահական առիթէ մը առնելով՝ հաստատուն իրաւունքի փոխուեցաւ» (1):

Եւ սակայն որոշապէս չենք գիտեր ոչ թեմերու իսկական թիւը եւ ոչ ալ անոնց իսկական սահմանները:

Յուցակը(2)՝ զոր Ոսկան վարդապետ կազմեց Ժէ. դարու կէսերուն՝ իրրեւ պատկերը Հայ Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան վիճակներուն, առաջին փորձն էր հայ թեմերու վիճակագրութիւնը կազմելու, բայց այդ փորձը հեռու էր թեմերուն իսկական պատկերը տալէ, եւ չէր կրնար փաստական տուեալներու վրայ: Օրմանեան սա բացատրութիւնը կու տայ Ոսկանի կազմած ցուցակին մասին.

«Արեւմտեան եկեղեցւոյ նուիրապետութեան արքեպիսկոպոսարաններու եւ եպիսկոպոսարաններու կանոնաւոր բաժանման դրութիւնը տեսնելով, եւ իւր եկեղեցւոյն պատիւը պահելու նախանձայուզութեամբ, նմանօրինակ ցուցակ մըն ալ կազմած է Ոսկան Հայ Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան համար, թէպէտ մենք կը կարծենք թէ իսկականին եւ իրականին ճիշդ պատկերը պիտի չըլլայ իւր ցուցակը: Հայոց նուիրապետութեան արքեպիսկոպոսական նահանգներու կամ մետրապոլութիւններու, եւ անոնց ենթարկեալ եպիսկոպոսարաններու բաշխուած ըլլալը, ոչ միայն կանոնաւոր ցուցակներով մեզի հասած չէ, այլեւ ոմանց կարծիքով Հայ Եկեղեցին այսպիսի դրութիւն ունեցած չէ: Մենք չունենալուն համակարծիք չենք, սպա թէ ոչ դժուար կ'ըլլար բացատրել նահանգներու անունով կոչուած եպիսկոպոսները, զոր օրինակ, Սիւնեաց, Ծոփաց, Աղձնեաց, Մոկաց, Տայոց, եւայլն, երբ նոյն նահանգներուն գաւառներն ալ եւ քաղաքներն ալ յաճուկ եպիսկոպոսարաններ ունեցած են: Ասով մէկտեղ կանոնաւոր ցուցակներ չունինք նուիրապետութեան կազմութիւնը քաղելու համար, մանաւանդ Ոսկանի ապրած դարուն մէջ, ուր այլեւս նահանգներ ու գաւառներ ալ քաղաքական նշանակութիւններն կորուսած էին, եւ կաթողիկոսներ ըստ հաճոյս եւ ըստ բերման թեմակալներ կամ առաջնորդներ կը ձեռնադրէին: Մենք կը սիրենք դնահատել Ոսկանի դիտումը որ ուզած է իւր եկեղեցին կարգաւորեալ ներկայացնել լատին աշխարհին առջեւ, եւ իրականը կանոնականի մերձեցնելով ցուցակ մը կազմած է: Ասով մէկտեղ այդ ցուցակը կարեւոր կը նկատուի, գոնէ ժամանակին տիրող մեծ բաժանումները, եւ նոյն ատեն գտնուող նուիրապետութեան պատկերը դիտնալու համար» (3):

Արդ, Ոսկանի կազմած ցուցակը Հայ Եկեղեցւոյ 140է աւելի վիճակները երկու կաթողիկոսութեանց վրայ կը բաժնէ, էջմիածինի ենթակայ ցուցնելով 17 արքեպիսկոպոսարաններ 105 եպիսկոպոսական թեմերով: Այդ 17 արքեպիսկոպոսարաններն են Երեւան, Բջնի, Հաղբատ, Կարմիր Վանք, Սուրբ Նշանակաց, Մոկաց, Տայոց, Աղթամար, Վան, Ամիդ, Խարբերդ, Մուշ, Կարին, Սեբաստիա, Կեսարիա եւ Եւդոկիա: Սիսի Կաթողիկոսութեան կ'ենթարկէ 6 արքեպիսկոպոսարաններ (Կոստանդնուպոլիս, Երուսաղէմ, Բերիա, Թեսաղոնիկէ, Կիպրոս եւ Տարսոն) եւ 6 ալ եպիսկոպոսարաններ (Անդրապատ, Առանա, Մոպսուեստիա, Թիանա, Նէոկեսարիա եւ Անկիւրիա): Առանցմէ զատ Ոսկան կը յիշէ 25է չափ եպիսկոպոսարաններ որոնք անծանօթ են կամ գաղրած, ինչպէս եւ հինգ պատուակալ արքեպիսկոպոսարաններ լատինացեալ Հայք անուան տակ (Նախիջեւան, Կաֆա, Մարաղա, Տփղիս եւ Սուլթանիէ), վերջին չորսը «Ընդուած» ցոյց տալով:

Ինչպէս կը տեսնուի, իրականութեան անհամապատասխան ցուցակ մըն է Ոսկանի կազմածը, ինչ որ Օրմանեան կը վերագրէ Ժէ. դարուն Հայ Եկեղեցւոյ ներկայացուցած խառնակ վիճակին:

Ժէ. դարուն վերջերն է միայն որ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանը իր իրաւասութիւնը կը տարածէ Ամասիա-Մարզուանի, Եղեսիոյ եւ Կեսարիոյ չրջաններուն վրայ ալ, իսկ յաջորդ դարուն անոր կ'ենթարկուին Աբարկիրը, Երզնկան, Ակնը, Եւդոկիան, Խարբերդը, Կարան ու Ախալցխան, առանց յիշելու հոգեւոր այն կեդրոնները որոնք այս կամ այն վիճակէն անջատուած են առանձին կեդրոններ կազմելու համար:

Ժ2. դարէն մնացած յիշատակարան մը, որ Սարգիս զպիր Յովհաննէսեանի ձեռագիր Տեղագրութիւնն է եւ որ «Հնագոյն վաւերագիրն է Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան թեմապրութեան վրայ խօսող», հետեւեալ 20 առաջնորդութիւնները կը թուէ — Խարբերդ, Թէքիրտաղ, Լենկիւրիւ, Ղայսէրի, Ամասիա, Պրուսա, Թոքատ, Սըվաղ, Էկին, Շապին Գարա Հիսար, Թոմարզա, Տրապիզոն, Էրզինկեան, Տիարպէքիր, Ուռֆա, Էրզրում, Ղարս, Ախլցղա, Ուռումելու մուխթասըֆլըք (Ղրիմ, Պեսարապիա, եւայլն), Արմաշու մուխթասըֆլըք (Նիկոմիդիա, եւայլն) (1):

Պէտք է գալ մինչեւ Սիմէոն Երեւանցի թեմերու դասաւորման հանդիպելու համար: Արդարեւ Սիմէոն կաթողիկոսն է որ առաջին անգամ մը Զամբռին մէջ (2) Հայ Եկեղեցւոյ առաջնորդական վիճակները նուիրապետութենց կը բաժնէ, որոնցմէ չորսը պարսկահայ նուիրապետութիւններ են (Աստրահան, Դաւրէժ, Նախիջեւան եւ Երեւան),

(1) «Ազգապատում», Բ., էջ 2360:
(2) Ալիշան, «Այրարատ», էջ 231:
(3) «Ազգապատում», Բ., էջ 2546:

(1) Արշակ Ալպօյաճեան, անդ, էջ 294–295:
(2) Սիմէոն կաթողիկոս Երեւանցի, «Զամբռ գիրք, որ կոչի Յիշատակարան արձանագրութիւն», Վաղարշապատ, 1873:

6ը ուղղակի էջմիածնի ենթակայ ակրոնի թեմեր են (Ջմիւռնիա, Պաղտատ–Պասրայի վիճակը, Տիլանի երկիրը, Տփղիս բովանդակ Վրաստանի հետ, Հաշտարխան, եւ էջմիածնի յատուկ ակրոնի պիշոպները), իսկ 10 նուիրակութիւններ ալ տաճկահայ վիճակները կը ներկայացնեն (Կ. Պոլիս, Ադրիանուպոլիս, որոնց որուն հետ են Գեսարացիան, Վալաքիան, Մոլդովան եւ Տուլկարիան, Եւդոկիա, Անկիւրիա, Կարին, Կարս, Պայազիտ, Վան եւ Տիարպէքիր):

Եւ սակայն Սիմէոն Կաթողիկոսի կառավարած այս պատուորումն ալ դառապարառած էր Թուրքի վրայ մնալու: Դէպքերը Թոյլ չարին որպէսզի Մայր Աթոռը իր հեղինակութիւնը կիրարկէ, այնպէս որ թեմերու բաժանումը չարունակից միշտ խառնակ մնալ:

Պոլսոյ Պատրիարքարանին մէջ 1834 թուականով արձանագրութիւն մը հետեւեալ 36 վիճակները մաս կը նկատէ Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքութեան.—

Ադրիանուպոլիս, Ռուսոսթօ, Նիկոմիդիա, Վառնա–Շումնու, Պրուսա, Իզմիր, Պանարմա, Կուտինա, Մարզուան–Ամասիա, Եւդոկիա, Թոքաթ, Գազաոտիա, Կեսարիա, Սեբաստիա, Զնքուչ եւ Ամասիչ, Շարին Քարահիսար, Երզնկա, Ակն, Արապկիր, Եգեսիա, Զարչամբա, Տրապիզոն, Կարին, Արզրն, Բարեզդ, Բալու, Դադեմ (Խարբերդ), Վան, Աձապտեր, Մուշ, Բուլանըխ, Մնուս, Կէօքսու, Մատնամանից թեմ, Ս. Դանիէլ Կեսարիոյ (1):

Պոլսոյ Հայ Պատրիարքութեան կապուած թեմերուն ճշդրիտ պատկերը դանելու համար պէտք է Ազգային Սահմանադրութեան օրերուն զալ: Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի աշխարհական ներկայացուցիչներու բաշխումը կատարելու համար գաւառներու վրայ՝ ճշդուած են առաջնորդական վիճակները որոնք ենթակայ են Պոլսոյ Պատրիարքարանին եւ որոնք հետեւարար իրաւունք ունէին իրենց ներկայացուցիչը ընտրելու:

Ազգային Սահմանադրութիւնը Թուրքիոյ Պատրիարքութեան ենթակայ հետեւեալ 50 առաջնորդական վիճակները կը նախատեսէր.—

Երուսաղէմ, Եգիպտոս, Բեյրութ, Կիպրոս–Տարսոն–Սիս, Մարաշ, Հաճըն, Զէյթուն, Առանա, Եգեսիա, Տիգրանակերտ, Քիւրտիստան, Պաղտատ, Բաղէշ, Վան, Ադիամաբ, Կարս, Մուշ, Երզնկա, Բարեզդ, Կարին, Խարբերդ, Արապկիր, Բալու, Կեղի, Ակն, Տիվրիկ, Մալաթիա, Կիւրին, Անթէպ, Քիլիս, Շապին Գարահիսար, Սեբաստիա, Եւդոկիա, Մարզուան, Ամասիա, Տրապիզոն, Ճանիկ, Եօզղատ, Կեսարիա, Գազաոտիա, Կուտինա, Ջմիւռնիա, Պրուսա,

(1) Արշակ Ալպոյաճեան, «Ընդարձակ Օրացոյց Ազգ· Հիւանդանոցի», 1908, էջ 295–297:

Պանարմա, Նիկոմիդիա, Ռուսոսթօ, Ադրիանուպոլիս, Վալաքիա, Մոլդովա, Վառնա (1):

Համիտ օրերուն հետեւեալ 45 թեմերը կային Պոլսոյ Պատրիարքութեան իրաւասութեան տակ.—

Կոստանդնուպոլիս, Ադրիանուպոլիս, Ռուսոսթօ, Նիկոմիդիա–Ազմաչ, Պրուսա, Պանարմա–Պալըքէսիր, Քէօթահիա–Աֆիոնզարահիսար, Պիլէճիք, Գազաոտիա, Ջմիւռնիա, Գոնիա, Քասթէմունի, Կեսարիա, Սեբաստիա, Եւդոկիա, Ամասիա–Մարզուան, Ճանիկ, Տրապիզոն, Կարին, Դերջան, Բասէն, Քղի, Բարեզդ, Երզնկա–Կամախ, Պայազիտ, Վան, Լիմ–Կառւց, Հէքքիարի, Բաղէշ, Մուշ, Սղերդ, Տիվրանակերտ, Բալու, Արզնի–Զնքուչ, Խարբերդ, Ջմշկածագ, Զարսանճաք, Ակն, Արապկիր, Եգեսիա, Պաղտատ, Եգիպտոս, Պուլկարիա, Ռումանիա, ասոնց յիշելու չորս հոգեւոր հովուութիւնները (Սելանիկ, Կրետէ, Աթէնք եւ Ափրիկեան Տրիպոլիս):

Սոյն չրջանին Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը ունէր տասնեւեք թեմեր՝ որոնք էին.—

Սիս, Առանա–Պերիքէթ, Հաճըն, Հալէպ–Իսկէնտէրուն–Քիլիս, Այնթապ, Անթաքիա, Մարաշ, Զէյթուն, Մալաթիա, Եօզղատ, Կիւրին–Մանճըլըխ, Տիվրիկ եւ Տարենտէ (2):

Հայ Եկեղեցւոյ թեմերուն ամբողջական պատկերը զոր Օսմանեան կու տայ «Հայոց Եկեղեցի»ին մէջ (3), Պոլսոյ Պատրիարքութեան ենթակայ հետեւեալ առաջնորդական վիճակները կը նշանակէ.

1 Պատրիարքական վիճակ (Կ. Պոլիս).

14 արքեպիսկոպոսական վիճակներ (Նիկոմիդիա, Պրուսա, Ջմիւռնիա, Գազաոտիա, Կեսարիա, Սեբաստիա, Կարին, Վան, Տարսոն, Տիրանակերտ, Խարբերդ, Եգիպտոս, Պուլկարիա, Ռումանիա).

27 եպիսկոպոսական վիճակներ (Ադրիանուպոլիս, Ռուսոսթօ, Պիլէճիկ, Պանարմա, Կուտինա, Քասթէմունի, Իկոնիոն, Եւդոկիա, Ամասիա, Շապին Գարահիսար, Սամսոն, Տրապիզոն, Երզնկա, Բարեզդ, Հասէն, Դերջան, Քղի, Պայազիտ, Հաշխ, Սղերդ, Բալու, Ակն, Արապկիր, Ջմշկածագ, Զարսանճաք, Եգեսիա, Պաղտատ).

7 վանական թեմեր (Ազմաչ, Լիմ–Կառւց, Ադրակ, Զնքուչ, Կիպրոս, Արզնի, Կամախ).

2 առեչական թեմեր (Սելանիկ, Յունաստան):

(1) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», Կ. Պոլիս, 1871, էջ 425–426:

(2) Ա. Ալպոյաճեան, «Ընդարձակ Օրացոյց Ազգ· Հիւանդանոցի», 1908, էջ 299–332:

(3) «Հայոց Եկեղեցին», էջ 259–265:

Օրմանեան 15 առաջնորդական վիճակներ ենթակայ ցոյց կու տայ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան.

1 Կաթողիկոսական վիճակ (Սիս).

2 արքեպիսկոպոսական վիճակներ (Ատանա եւ Մարաշ).

10 եպիսկոպոսական վիճակներ (Հաճըն, Փայաս, Բեբրա, Զէյթուն, Այնթապ, Անտիոք, Մալաթիա, Եօզղատ, Կիւրիւն, Տիվրիկ).

2 վանական թեմեր (Ֆոնուղ եւ Տարենտէ):

Իսկ Աղթամարի Կաթողիկոսութիւնը, որ վաղուց է անուանական դարձած էր արդէն, երկու վիճակ միայն ունէր ըստ Օրմանեանի ցուցակին.

1 Կաթողիկոսական վիճակ (Աղթամար).

1 եպիսկոպոսական վիճակ (Խիզան):

Աւելորդ է ըսել որ մեծ ապանդէն կուտայ, որ բնակչաց Թուրքիոյ հայութիւնը եւ ազգ մնացողները ցրուեց աշխարհի չորս հովիտուն, ոչ հօտ մնաց եւ ոչ հովիւ Թուրքիոյ գաւառներուն մէջ: Բանի մը փոքր համայնքներ միայն կը մնան երբեմնի չէն հայ թեմերուն տեղ: Անոնք հետեւեալներն են.— Գայսերի, Տիարպաքիր, Իսկէնտէրուն, Տէրիք եւ Հաթայ (1):

Օսմանեան տիրապետութեան տակ պետական կառոյցին մաս կը կազմէին գաւառի հայոց առաջնորդներն ալ եւ հետեւաբար անոնց պաշտօնները եւս կը նուիրագործուէին կայսերական բերաթով:

Առաջնորդներու չնորհուած հին բերաթներ Հոգուտգէպօրէն հասած են մեզի: Տարակոյս չկայ որ անոնք միեւնոյն բովանդակութիւնն ունէին ինչ կը վերաբերէր առաջնորդներու նիւթական պարտականութեանց օսմանեան կառավարութեան հանդէպ եւ անոնց վայելած իրաւունքներուն իրենց թեմին սահմաններուն մէջ: Պատրիարքներուն տրուած բերաթներուն պէս չատ քիչ փոփոխութիւններ կրած են անոնք եւս դարերու ընթացքին:

Գաւառի հայոց առաջնորդները եւս իրենց որոշ առանձնաշնորհումներն ունէին զոր կը յիշատակէր իրենց անուանման բերաթը: Մեր ձեռքին տակ ունինք 1254 Բէկիր 3 (1838 Սեպտեմբեր 10(22)) թուակիր բերաթ մը որ իրրեւ Բալուի առաջնորդ կը վաւերացնէ Գէորգ եպիսկոպոս Խօաճիչցին, յետագային առաջնորդ Ռումկն իր խառնափեսութեանց մէջ: Սոյն բերաթը (2) կ'ըսէ թէ Պոլսոյ եւ ենթակայ չրջաններու (թէվաբի) Հայոց Պատրիարք Մաւիսեանոս դի-

(1) Ատենագրութիւն պատգամաւորական ժողովի (11 Հոկտ. 1961). պաշտօնական հրատարակութիւն Ազգ. Պատրիարքարանի, 1961, էջ 4:

(2) Արխիւ Ռումանահայ թեմի, թիւ 44:

մում կատարած է Բարձրագոյն Դուռ որպէս Բալուի եւ չրջականերու հանդուցեալ առաջնորդ Պետրոսի տեղ, որ ժամանակին առաջնորդ ընտրուած էր 600 ստակ (աքչէ) նուէր (փէշքէշ) տալով եւ համապատասխան բերաթ ստանալով, առաջնորդ կարդուած է Գէորգ, եւ կը խնդրէր, որ յիշեալ նուէրը հնչուն կերպով պետական գանձին յանձնելու պայմանով, բերաթ չնորհուի անոր: Արդ ստուգուած ըլլալով, կ'ըսէ բերաթը, որ Բալուի առաջնորդները իսկապէս նոյնքան փէշքէշ կը վճարէին եւ որ Գէորգն ալ այդ գումարը ամբողջութեամբ յանձնած է պետական գանձին, անոր կը չնորհուի խնդրուած բերաթը եւ կը հրամայուի որ՝ Բալուի եւ չրջականերու մէջ գտնուող հայերը, մեծ ու պզտիկ, զայն առաջնորդ (մերխասա) ճանչնան, իրենց ծէսին վերաբերեալ խնդիրներու մէջ անոր խօսքէն դուրս չելլեն, որեւէ ընդդիմութիւն կամ միջամտութիւն տեղի չունենայ երբ ան առաջնորդութեան ենթակայ վայրերուն մէջ քահանայ նշանակէ կամ պաշտօնանկ ընէ տեղը անուանելով ուրիշը, առանց անոր դիտութեան եւ արտոնութեան պիւղերու քահանաները որեւէ պատճառէն հակառակ իրենց ծէսին, առաջնորդէն կամ իր փոխանորդէն զատ տեւէ մէկը չմիջամտէ եթէ կին մը իր ամուսինը թողու հեռանայ կամ այր մը ձգէ իր կինը, բէյթիւմալը կամ խասսամը եւ կամ ուրիշներ չկարենան միջամտել եթէ նոյն առաջնորդը անժառանգ մեռնող քահանաները կամ մայրապետներուն գոյքը առնէ Պատրիարքին կողմէ պետական գանձին յանձնուելու համար, ընդունելի նկատուի եթէ մեռնող քահանաները կամ մայրապետները եւ կամ ուեւէ հայ ըստ իրենց ծէսին որեւէ կտակ ընէ աղքատներուն, պատրիարքին կամ առաջնորդին, յիշեալ առաջնորդը կարենայ արգիլել եւ պատժել ուեւէ հայ քահանայ որ առանց եկեղեցի կամ վանք ունենալու տեղէ տեղ ման կու գայ եւ խռովութիւն կը դրդռէ, յիշեալ Գէորգը եւս կարենայ տիրանալ բոլոր այն պարտէզներուն, այգիներուն, ագարակներուն, ջաղացքներուն, տայգմանէրուն, արտերուն, վանքերուն եւ նման գոյքերուն եւ դաւարներուն որոնք եկեղեցիներուն վաքըֆ եղած են, ճիշդ այնպէս ինչպէս ակը եղած են իր նախորդները, եւ ինչպէս որ կը տնօրինէ պատրիարքը իր կնքեալ մէկ գրութեամբ:

Իրաւունքները որոնք կը նախատեսուին սոյն բերաթին մէջ, հաւանաբար հարազատ կրկնութիւնն են այն իրաւասութեանց զոր նախկին սուլթանները տուած են գաւառի հայոց հին առաջնորդներուն, եւ միեւնոյն տաճն չատ չեն տարբերիր նաեւ անոնցմէ՝ որոնք կը տրուէին պատրիարքներուն:

Իսկ թէ որքա՞ն ի վիճակի էին գաւառներու հայ առաջնորդները կիրարկելու սուլթանական բերաթով իրենց չնորհուած այս իրաւասութիւնները, միամտութիւն պիտի ըլլար կարծել որ այդ իրաւասութիւնները կը կիրարկուէին իրապէս, Օսմանեան Կայսրութեան

այն օրերու պայմաններուն մէջ՝ երբ գաւառները կը դանուէին ա֊ռփական բռնապետներու տիրապետութեան տակ, որոնց չէր հասներ երբեմն կեդրոնի ուժը։

Սիմէոն Լեհացի գաւառի հայաշատ կեդրոններուն մէջ կատարած իր ուղեւորութեան առթիւ կը գրէ թէ «այնպէս շար էին եանչարիքն, որ քրիստոնէից չի տային ձի հեծնալ, ոչ ջորի, ոչ լաւ չուխայ ագանիլ, ոչ այլի, ոչ տուն մեծ. այլ զամենայն յափշտակէին ի ձեռաց։ Նաեւ առաջնորդաց չտային քննել հաս֊չհաս կամ օրէնք պահել. դի թէ ոք կամէր կին առնուլ եւ չհաստութք լինէր, չերթային առ հովիւ կամ առաջնորդ, այլ (երթային առ) ենչարի մի եւ տային կաշառ, եւ նա գայր իրիցուն թօփուզով պռակ տայր առնել. եւ նա կամայ պիակր խօսիցն չելնէր, ապա թէ ոչ բազում չարիս անցուդարձ ի պլուխն եւ վնաս եւ տուգանք ձգէր գնոսա. այլ եւ եկեղեցեաց եւ վանօրէից։ Եւ Թուրքաց աշխարհն ամենայն այդպէս են, ապա Խարբերդ առաւել քան զամենայն» (1)։

Առաջնորդները տուեալ գաւառին մէջ հոգեւոր հեղինակութիւն մըն էին իրենք ալ, սահմանափակ չափով մը վայելելով այն միւնոյն իրաւունքները զոր պատրիարքը կը վայելէր Պոլսոյ եւ իր հոգեւոր իրաւասութեան ենթակայ սահմաններուն մէջ։ Եւ դժուար չէ եզրակացնել թէ այն միւնոյն կապերը զոր պատրիարքը Պոլսոյ մէջ ունէր Բ. Դրան հետ, առաջնորդներն ալ գաւառի վաչաններուն հետ ունէին, մէջն ըլլալով նաեւ նիւթական պարտականութիւնները զոր ունէր ռայա հօտի մը պետը դէպի իր տէրը։

Առաջնորդներու պարտականութիւններէն մէկն ալ պատրիարքին յատկացուած եկամուտներու հաւաքումն էր։ Անոնք պարտական էին դանձել եւ Պոլիս հասցնել մուքաթաան զոր պատրիարքները սահմանած էին հաւուցանել Բ. Դրան։

Առաջնորդական թեմերը միւնոյն կարեւորութիւնը չէին ներկայացներ սակայն բոլորն ալ եւ հետեւաբար միւնոյն ազդեցութիւնը չունէին բոլոր առաջնորդները։ Այդ ազդեցութիւնը կախում ունէր թեմին ընդարձակութենէն, հասոյթներու առատութենէն, եւ տուեալ շրջանի փաշային իր խակ վայելած հեղինակութենէն։

(1) Սիմէոն Լեհացի, «Ուղեգրութիւն», էջ 193։

4.

ՀԱՅ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԸ ԻՐԵՆՑ ԹԵՄԻՆ ՄԷՋ

Հայ թեմերու եւ դանոնք վարող հոգեւորականներու դիրքն ու իրաւասութիւնները ճշդելու առթիւ՝ չենք կրնար պահ մը կանգ չառնել սիրազոսին վրայ, որով պետութիւնը կը ճշդէր անոնց հանգամանքը, եւ որ կապ ունի ըլլայ Պոլսոյ Աթոռին եւ թեմերու, ըլլայ գաւառական առաջնորդներու եւ պետական շրջանակներու միջեւ յարաբերութեանց հետ։ Մերխասա բառն է այդ, որ յիշատակուած կը գտնենք, պաշտօնական գրութեանց եւ ազդիւրներու մէջ, մեռիասա, մարիասա, մահրասա, մարխասա եւայլն ձեւերով ալ, բառ՝ որ յաճախ առիթ տուած է չփոթութեանց եւ տարակարծութեանց։

Նոյնիսկ վերջերս նոյն այդ «մերխասա» բառը, զոր պերման աբեւելագէտ Պապինկէր գործածուած կը գտնէր իր «յայտնաբերած» եւ Ջաթիխի օրերէն կարծուած համբաւաւոր ֆերմանին մէջ, վիճաբանութեան դուռ բացաւ պահ մը, որովհետեւ ան չփոթութիւն ստեղծելու բնոյթն ունէր, պարզ այն պատճառով որ, Պապինկէր չէր կրցած ճշդել թէ, «Սուլու Մանաստիրի հայոց մերխասա»ն, որ ֆերմանին մէջ կ'երեւար յանձին Գրիգոր եպիսկոպոսի, պէտք էր վանահա՞յր հասկնալ թէ պատրիարք։

«Մերխասա» բառին կնճիռը լուծելու համար Պապինկէր, իր յօդուածը լոյս ընծայուէն առաջ, դիմած էր յայտնի թրքագէտ մը՝ Հանդուցեալ Ժան Տընիի կարծիքին եւ անոր լուսաբանութիւնները իր յօդուածին կը կցէր (1)։ Տընի յիշելէ յետոյ զանազան բառարաններու բացատրութիւնները մերխասա կամ մերախխասա բառերուն դիմաց, լեզուաբանական պրպտումներու է որ հետամուտ եղած էր աւելի, քան առաջելու թէ ինչ իմաստով գործածուած է խորհրդաւոր այդ բառը Բ. Դրան եւ Հայոց յարաբերութեանց մէջ։

Ժան Տընի կը տարուէր պահ մը ենթադրելու թէ մերխասան կամ աւելի հին ձեւով մարխասան առօրեային բարդ բառ մըն է մար

(4) Franz Babinger, «Ein Besitzstreit um Sulu Monastir unter Mehmed II (1473). «Charisteria Orientalia...», Praha, 1956, S. 29-37.

եւ fաշիշա բառերէն կազմուած : Առաջինը այս բառերէն, մարը, կը նշանակէ տէր եւ գործածուած է սուրբերու կամ բարձրաստիճան հոգեւորականներու անունէն առաջ : Քաշիշան կամ fաշիշը, որմէ փոխառած է պարսկերէն իր էշիշ բառը եւ արաբերէնը fասիսը կը նշանակէ տէր (senior), երէց (presbyter) եւ քահանայ (sacerdos): Տընի յիշելէ յետոյ թէ Հայերը իրենց հոգեւոր ախտզոններէն չատերը օտարներէն առած են՝ ինչպէս կաթողիկոսը կամ եպիսկոպոսը, անհաւանական չէր գտներ որ Աստրիներէն ալ առած ըլլան մերխասան :

Տընի կը մոռնար սակայն որ եպիսկոպոս եւ կաթողիկոս բառերը հայերէնի մէջ մտած են իրրեւ այլեւս հայ լեզուի բառեր, մինչդեռ հայերէնը մերխասա բառը չունի, ու զայն իսլամներն են որ կը գործածեն հայ հոգեւոր պետերու մասին :

Ժան Տընիի լուսաբանութիւնները պահ մը չուարման մատնեցին Պապինկէրը : Մերխասա կամ միւրախխասա բառը պատրիարք էր թէ վանահայր : Այդ պահուն դեռ այն կարծիքն ունէր Պապինկէր թէ իր «յայտնաբերած» ֆերմանը Ֆաթիհէի օրով արուած է խոկալէս, եւ անոր մէջ «Սուլու Մանաստըրի մերխասա» յիշուած Գրիգոր եպիսկոպոսը կու գար հակասելու նուիրագործուած աւանդութեան, որ Յովակիմ եպիսկոպոսը ցոյց կու տար իրրեւ Հայոց Պատրիարք, եւ Սուլու Մանաստըրը իրրեւ անոր Աթոռը :

Պապինկէր չվխտաց մատնուէր անշուշտ «մերխասա» բառին մասին այսքան չփոթութեան՝ եթէ զայն փնտռած ըլլար հայ աղբիւրներուն մէջ ալ, մանաւանդ այն ֆերմաններուն մէջ որոնք արուած էին հայերուն եւ որոնց մէջ յիշատակուած էր յաճախ այդ բառը :

Արդարեւ ֆերմաններուն մէջ զուր ծանօթացուցինք կամ որոնց ակնարկեցինք ասոր էջերուն մէջ՝ «մերխասա» բառը յաճախ յիշատակուած է, եւ մէյ մը ալ նկատի ունի թեմի մը առաջնորդը կամ վանահայրը վանքի մը :

Հայ բանասէր մը կը նկատէ թէ բառին մարիասիա, մարիասա, մահրասա, մարխասա ձեւերուն յաճախ կը հանդիպինք մատենադրութեան մէջ (1), եւ նոյնիսկ Ֆաթիհէն երկու դար առաջ (2) : Ան, օրինակի համար, երկիցս գործածուած է 1290ին Խաբերդ նահատակուած Բալուցի Գրիգոր վարդապետին վկայաբանութեան մէջ : Նահատակին զառամեալ ծեր դաստղներէն մէկը կ'ըսէ· «Ով մահրասայ, դարձիր ի հաւատս մեր եւ առ զկրօն առաջնորդիցն մերոյ» : Նահատակութենէն ետք, նահատակութեան տեղին վրայ իջած լոյսը տեսնելով, յաջորդ առաւօտ մուէզզինը կը հրաւիրէ ժողովուրդը դաշելով· «Արիէ, ելէք ի դուրս, Հայք եւ Տաճիկք, եւ տեսէք գիւտիւն իջեալ ի վերայ գերեզմանիին» (1) :

Հրաչեայ Ադամեան ըլլայ սոյն վկայաբանութեան հրատարակութեան առթիւ հատորին կցուած օտարազգի բառերու ցանկին մէջ (2), ըլլայ իր Արմատական Բառարանին մէջ (3) հետեւեալ մեկնաբանութիւնը կու տայ բառին· «Մահրասայ, որ եւ մարհասիա, արաբերէն մերխասա, վարդապետ քրիստոնէից», Արմատական Բառարանին մէջ բացատրութեան կցելով «քան մահմետականաց», «մերխասա»ն ուղղելով «մարխասա», եւ «մարհասիա»ն տարբերակ մը նկատելով :

Գալով «մարհասիա» բառին՝ անոր կը հանդիպինք առաւելապէս Թուրք աղբիւրներու, մանաւանդ զանազան պաշտօնական վերաբերեալ օրէնքներու մէջ, ինչպիսին են էրզրումի (4), կիւրճիստանի (5), Քեմախի (6) յատուկ օրէնքները : Էրզրումի օրէնքին մէջ կ'ըսուի, օրինակ· «Յիշեալ լիվայի մէջ մարհասիյէներէն ոմանք, որոնք ծանօթ են քարապաշ յորջորջմամբ, իւրաքանչիւրը իր ձեռքին տակ վանք մը (7) ունի, եւ այդ վանքին պատճառով անոնց վրայ մարհասիյէ անուամբ որոշ (մաֆթու) տուրք մը նշանակուած է, զոր հատուցանէ յետոյ, փոխարէն, զերծ կը կացուցինք խափէնչէէ» :

Թէ· Իճս· Պիանշի եւ Ի· Տէ· Քիէֆֆէր «մերխասա» բառը չունին իրենց բառարանին մէջ (Փարիզ, 1850) : Ժ· Թ· Ցէնքըր եւ Լէտհաուզ «մերխասա» կ'արտասանեն զայն : Միակը օտար բառարաններէն որ ճշդիւր բացատրութիւն կու տայ Սէ· Պարպիէ որ Մէյնարի Թուրքերէն–Ֆրանսերէն բառապիրքն է որ կը նշանակէ «մերխասա» բառին դիմաց· «պատուիրակ Հայոց հոգեւոր պետին· եպիսկոպոս, քահանայ եւ երբեմն աշխարհական՝ որ կը վարէ թեմ մը իրեւ պատուիրակը պատրիարքին» :

Թուրք բառարաններէն Մալուֆինը (Բ· հատոր, Փարիզ, 1867, էջ 1243) «մերխասա» բառին դէմ կը նշանակէ «քրիստոնեայ եպիսկոպոս կամ քահանայ» :

Ռէնէլ Եուսուֆ (Տիխիօնէր փորթաթիվ թիւրք–ֆրանսէ, Փա-

---

(1) Յ· Մանանդեան եւ Հ· Աճառեան, «Հայոց նոր վկաներ», գիտական հրատարակութիւն, էջ 113 եւ 116 :

(2) Անդ, էջ 788 :

(3) Արմատական Բառարան, հատոր Դ·, էջ 763 :

(4) Էօմէր Լութֆի Պարքան, «ԺԵ· եւ ԺԶ· դարերուն Օսմանեան կայսրութեան մէջ երկրագործական տնտեսութեան օրինական եւ ելեւմտական հիմերը», Ա·, Օրէնքներ, էջ 69 :

(5) Անդ, էջ 199 :

(6) Անդ, էջ 187 :

(7) Նոյնիսկ «վաիֆ» բառը գործածուած է թուրք բնագրին մէջ :

(1) Հայկ Պէրպէրեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1960, էջ 384–387 :

(2) Նոյն, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1962, էջ 72–73 :

բիզ, 1890) «Մերթասա» բառին համար ընթերցողը կը գրկէ «Մուրթախասա» բառին, եւ ասոր դէմը կը նշանակէ «Հայ Եպիսկոպոս» (էջ 412):

«Մուրթախասա» ձեւով կը գտնենք Շէմսէտտին Սամիի եւ Քէլէկեանի մօտ ալ:

Բայց Աճառեանի Արմատական Բառարանէն «Մերթասա» բառը չ'երեւիր հայ բառապերքերու մէջ: Փոխարէն գայն կը գտնենք հայերա կողմէ յօրինուած Թուրքերէնահայ բառարաններու մէջ:

Մխիթար Աբրիկեան («Երկբլեզուական ընդարձակ բառարան», կ. Պոլիս, 1888, էջ 929) «Մերթասա» բառին դիմաց կը գնէ «առաջնորդ»:

Պետրոս Կարապետեան («Մեծ բառարան հայերէնէ օսմաներէն», կ. Պոլիս, 1907, էջ 104), հայերէն «առաջնորդ» բառին Թուրքերէնը կը նկատէ «Մուրթախասա», սխալ ցոյց տալով «Մերթասա»ն: Իսկ իր «Օսմաներէնէ հայերէն մեծ բառարան»ին մէջ (կ. Պոլիս, 1912, էջ 781), «Մուրթախասա» եւ «Մերթասա» բառերը համարժէք կը գտնէ «առաջնորդ»ին, առանց տալիս ոսկիգիրը «Մուրթախասա» ընթերցուածը:

Բայց ինչ որ մեզ համար անհասկնալի յայտնութիւն մը եղաւ՝ էջնի նիւթ այս բառը «Մարթասա» կամ «Մարհասա» ձեւերով գործածուած գտանք մօտ երկու դար առաջ, 1769ին Վենետիկ լոյս տեսած Հայկազեան Բառարանին աշխարհաբարէ գրաբար բառերու բաժնին մէջ (Դ. մաս, էջ 403), այսինքն այն բառերու կարգին որոնք ժողովրդական գործածութեան մէջ էին այն օրերուն: Եւ ինչ որ աւելի մեծ անհասկնալ էր՝ բառարանը յօրինող Մխիթարեան վարդապետները «եպիսկոպոս, հայրապետ, վարդապետ» նշանակութիւնները տալով հանդերձ բառին՝ անոր կը կցեն հետեւեալ առուղարանութիւնը եւս. «ունակ օճապլուխ գաւազանի»: Արդարեւ արաբերէնի մէջ մար կը նշանակէ օճ եւ ասա՝ գաւազան:

Օսմանեան եւս մեզ կը չփոթեցնէ «Մուրթախասա» բառը ընդունելով իբրեւ համարժէք առաջնորդի: Ակնարկելով Նիկոդայոս եպիսկոպոսի յաջորդելուն 1478ին Պոլսոյ առաջին պատրիարք Յովակիմ եպիսկոպոսին, ան կը գրէ արդարեւ թէ «այդ միջոցին տակաւին որոշ եւ գաւուած վիճակներ չէին կազմուած Օսմանեան կայսրութեան գաւառներուն մէջ, եւ Կոստանդնուպոլիս նստող պատրիարքներ, ընդհանուր թեմակալ կը նկատուէին բոլոր կայսրութեան մէջ, եւ եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ, որոնք առաւելագոյն վանքերու կամ քաղաքներու մէջ կը մնային, իբրեւ պատրիարքին փոխանորդներ կը նկատուէին, եւ ոչ իբր իսկական թեմակալներ:

«Մեր տեսութեամբ այդ դրութեան հետեւանք պէտք է նկատել Մուրախխաս կոչումը, որով այսօր ալ օսմանեան կառավարութիւնը կը ճանչնայ հայ թեմակալ առաջնորդները, մինչ բառին իմաստը պարզապէս պատուիրակ կամ պատգամաւոր կը հնչէ, եւ չի տար սեփական պաշտօն կամ իրաւասութիւն վարող թեմակալի գաղափարը» (1):

Օրմանեան ուղղակի թիւրիմացութեան մէջ է: Թրքերէն պաշտօնագրերու մէջ «Մուրախխաս» բառը երբեք գործածուած չէ Հայոց առաջնորդներուն համար. այս բառը որ արաբերէն թէրխիս բայէն կու գայ եւ «արտօնեալ», «արձակեալ», «լիազօրեալ» կը նշանակէ, պաշտօնական գրութեանց մէջ կիրարկուած է «պատուիրակ»ի կամ «լիազօր ներկայացուցիչ»ի իմաստով միայն, եւ այն ալ դիւանագիտական յարաբերութեանց մէջ առաւելապէս: Գաւառի հայ առաջնորդութեանց համար Թուրքեր «մարխասա» բառը միայն գործածած են որ «Մուրախխասա» կամ «Մերխասա» միայն կրնայ կարզացուիլ:

Ամենահին բերաթը որ մեզ հասած է եւ որով Սուլթան Մուսթաֆա Գ. Պատմաճեան Գրիգոր Պատրիարքի ընտրութիւնը կը վաւերացնէ 1764 Յունիս 3ին, գաւառի հայ առաջնորդները կ'անուանէ «Մերխասա» բառով, ինչպէս «Մերխասալըք» բառը կը գործածէ հայ առաջնորդական թեմերու համար (2): Նոյն բառերը հաւանաբար կիրարկուած են անկէ առջի պատրիարքներու բերաթներուն մէջ ալ, ինչպէս որ գործածուած են աւելի յետոյ: Նոյն բառերը կը գտնենք, օրինակ, Սահակեան Պատրիարքին տրուած բերաթին մէջ 1831 Հոկտեմբեր 4(16)ին (3):

Շահեկան է յիշել որ Թուրքերէն ֆերմաններու հայատառ տպագրութեանց մէջ անցեալ դարուն՝ «Մարխասա» բառը «Մուրախխասա» կամ «Մերխասա» ձեւերով կ'երեւայ հաւասարապէս: Այսպէս Աւետիս Պէրպէրեանի մօտ թէ՛ «Մուրախխասա» կը գտնենք (4) եւ թէ՛ «Մերխասա» (5):

Մեր օրերուն՝ «Մարխասա» իշխանութեանց կողմէ գաւառի հայոց առաջնորդներուն տրուած տիտղոսն էր, եւ այլեւս միայն «Մերխասա» կ'արտասանուէր: Թուրքերը «Էրմէնի մէրխասասը» կ'անէին հայոց առաջնորդներուն:

---

(1) «Ազգապատում», Բ., էջ 2187:

(2) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», կ. Պոլիս, էջ 227–233:

(3) Անդ, էջ 222–227:

(4) Անդ, էջ 223:

(5) Անդ, էջ 229:

5.

ԱԼ - ՕՍՄԱՆԸ ԿԸ ՏԱՐԱԾԷ ԹԵԻԵՐԸ

Ֆաթիհ Սուլթանը իր մայրաքաղաքը դեռեղելէ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ եւ իր կայսրութիւնը ընդարձակելէ Կոստանդնուպոլսոյ ամէն ուղղութեամբ, Օսմանեան պետութիւնը ցմիչա կ'ամրանար, ու անոր մայրաքաղաքը հզաբար կը նայէր ամբողջ աշխարհին:

Օսմանեան Կայսրութեան նուաճումներուն հետ միասին՝ համակերպութեան երկար շրջան մը կը բացուէր Թուրքիոյ ոչ-թուրք, մանաւանդ ոչ-իսլամ տարրերուն համար, որոնց ճակատագիրը երկար դարերու համար կը կապուէր Թուրք պետութեան բախտին հետ:

Ու մինչեռնոյն ատեն սուլթաններու մայրաքաղաքը՝ կը սկսէր մայրաքաղաքը հանդիսանալ այդ տարրերէն չատերուն, որոնք այնտեղ կը համախմբուէին տակաւ, կամաւ թէ ոնոր, եւ զայն կեդրոնէ կը վերածէին իրենց համար ալ, ոչ միայն ունենալով հոն իրենց հոգեւոր ղեկավարութիւնը, այլեւ բազկերակը իրենց տղայոց կեանքին:

Ըմբռնելու համար Թուրք լուծին ենթարկուած հայ տարրին տասնհինգերորդ դարու մայրաքաղաք, պէտք է հետեւիլ Թրքական յառաջացման յաջորդական հանգրուաններուն եւս: Անոնք կը լուսաբանեն մինչեռնոյն ատեն հայ կորիզներու ստեղծումը Փոքր-Ասիոյ զանազան կէտերուն վրայ՝ Թրքական կեդրոններու ստեղծման դուգընթաց, որովհետեւ կ'ազատէին հայ կորիզները քանի իր թեւերը տարածէր Օսմանեան Կայսրութիւնը:

Արդարեւ, Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմէտի յաջորդները եւս, դեռ բաւական երկար ատեն, չարունակեցին հողեր ու ժողովուրդներ նուաճել:

Այսպէս՝ Սուլթան Պայազիդ Բ.ի օրով (1481–1512) գրաւուած շրջաններէն եղան Քարամանը (1482) որ պահ մը ձեռքէ գացած էր, Աքքէրմանը, Քիլիան, Մոլդովան (1484), Պելկրատը եւ Լէփանթօն (1499):

Սուլթան Սելիմն էր (1512–1520) որ իր տիրապետութեան տակ պիտի առնէր տակաւ ընդարձակ հողեր, ինչպէս Պաղեստինը, Սուրիան, Եգիպտոսը, Միջագետքն ու Հայաստանը:

Սուլթան Սիւլէյմանի օրով (1520–1566) ի միջի այլոց ձեռք

անցան Թունուզը, Վրաստանը, Պաղտատը, Պասրան, Թօրթումը, Վանը, Եէմէնը:

Սուլթան Սելիմ Բ. (1566–1574) իր կարգին տէր դարձաւ Կիպրոսի, Թիֆլիսի, Շամախիի, Շիրվանի, Դերբենդի:

Սուլթան Մուրատ Գ. (1574–1595) տիրեց կրկին Շամախիին եւ Թիֆլիսին եւ գրաւեց Գանձակը, Երեւանը, Նախիջեւանը, Լոռին, Գորին, Տաղիստանը:

Յետագայ սուլթաններուն օրով եւս օսմանեան սահմանները չարունակեցին տարածուիլ դեռ ամբողջ դար մը, իսկ Սուլթան Ահմէտ Գ.ի (1703–1730) ատեն էր որ Թուրքերը մտան Թաւրիզ, Խոյ, Երեւան, Նախիջեւան, Շիրվան, Շամախի, Գանձակ եւ Թիֆլիս:

Պէտք է ըսել որ այս նուաճումներէն ոմանք ժամանակաւոր եղան, ու Թուրք բանակները քաշուեցան յետոյ իրենց գրաւած ինչ ինչ վայրերէն, իսկ վայրեր ալ եղան որ յաճախ անցան ձեռքէ ձեռք:

Այս նուաճումները՝ որոնք Ֆաթիհէն յետոյ դեռ երկուքուկէս դար տեւեցին՝ ոչ միայն Օսմանեան Կայսրութիւնը ողողեցին այլոգան նոր տարրերով, այլեւ անընդհատ տեղափոխեցին զանոնք մէկ վայրէն միւսը:

Օսմանեան յիշելէ յետոյ թէ Ֆաթիհէն յաջորդները, սկսելով Պայազիդ Բ.էն՝ որ 1481ին գահ բարձրացած էր հօրը տեղ, չարունակեցին իրենց նուաճումները, կը գրէ·

«Սիսի Ախոռին եւ Գարամանի ու Կիլիկիոյ գաւառներուն Օսմանեանց ներքեւ նուաճուելովը, տակաւ կը չատնար օսմանեան հպատակ հայերուն թիւը, եւ հայեր եւս քան դեւս կը կապուէին օսմանեան չահերուն հետ, քանի որ սուլթաններն ալ իրրեւ իրենց օգտակար եւ իրենց հաւատարիմ տարր մը կը նկատէին Հայերը: Մոյդ ալ, երբ չատ աւելի ազէտալի էր Հայերուն կացութիւնը քրտական եւ պարսկական տիրապետութեանց ներքեւ, Հայեր չատ հաճելի կը տեսնէին Օսմանեան Կայսրութեան ներքեւ քրիստոնէից համար կազմուած դիրքը, եւ Հայերուն ցուցուած յատուկ մտադրութիւնը, եւ այս պատճառով արեւելեան գաւառներէն չարունակեալ գաղթականութիւն մը կը յորդէր դէպ արեւմտեան գաւառներ, եւ հետզհետէ կը բազմանար օսմանեան հայաբնակութիւնը, եւ կը զօրանար Կոստանդնուպոլսոյ Հայ Պատրիարքութեան դիրքը» (1):

Գաւառն էր որ մայրաքաղաք կը ստեղծէր իրեն, ինչպէս Թուրքին նոյնպէս եւ Հայուն:

---

(1) «Ազգապատում», Բ., էջ 2209–2210:

* * *

Տեսանք, իր տեղին, թէ ինչպէս հայերով կ'ողողուէին Պոլսոյ պանդան թաղերը Ֆաթիհի դարուն:

Պատմութիւնը յաջորդ դարուն ալ կը յիշէ բազմաթիւ տեղահանութիւններ եւ բռնագաղթեր պատերազմական դէպքերու հետեւանքով որոնք այդ դարուն տեղի ունեցան (1):

Այսպէս, 1514ին, Սուլթան Սելիմ Շահ Իսմայիլի վրայ տարած յաղթանակէն յետոյ, Դավրէժ քաղաքին արհեստաւոր բնակիչները, որոնք մեծամասնութեամբ հայեր էին, բռնագաղթի ենթարկուեցան եւ բերուեցան Փոքր-Ասիա եւ մանաւանդ Կ. Պոլիս (2):

1534ին երբ Քանունի Սուլթան Սուլէյման Պարսից ճեռքէն գրաւեց Վասպուրականը եւ անոր մայրաքաղաքը՝ Վանը, այդ կողմերէն բանի պետութեան կեդրոնը բերաւ բնակչութեան մէկ մասը:

Նոյն Սուլթանը 1548ին եւ 1554ին եւս Աբարատէն եւ Վասպուրականէն (3) եւ Երեւան եւ Նախիջեւան քաղաքներէն, ինչպէս եւ Արցախի նահանգէն չատեր գերեզմանութեան ենթարկած եւ բազմաթիւ հայեր բերած է Կ. Պոլիս եւ Փոքր-Ասիա:

«Իսկ Սուլտան Սիւլէյման թագաւորն Օսմանցւոց, կը գրէ արդարեւ Զամչեան, իրրեւ լուաւ եթէ Շահթահմատ գրազում տեղիս յաշխարհէն Հայոց ի մանէ ակրութենէ իւրոյ, խորհեցաւ խաղալ միւսանգամ ի վերայ Պարսից· այլ յայնժամ ոչ յաջողեցաւ, զի գրազեալ էր յայլ պատերազմուն եւ իրրեւ պարապ էառ, զիմեաց ասատկութեամբ յաշխարհ Մեծին Հայոց, եւ վանեաց անտի զՊարսիկս եւ գերեալ գրազումս ի բնակչաց Երեւանայ եւ Նախջուանայ՝ տարաւ ի Կոստանդինուպոլիս» (4):

Զըլպըլի ճակատամարտէն (23 Յուլիս 1578) յետոյ եւս երբ օսմանեան բանակները մտան Կովկաս՝ միայն Երեւանէն ու չրջակայքէն 60·000 անձեր փոխադրեցին Կ. Պոլիս եւ անոր չուրջը (5): Ատոնց մէջ զգալի թիւ մը կը կազմէին անշուշտ հայերը:

Բացի տեղափոխութիւններէն զոր Սուլթանները կ'ընէին իրենց մեծ արշաւանքներէն յետոյ, ամէն յեղուզակային չարժում, ամէն երաչտ ու սով, ամէն բնական աղէտ՝ ինչպէս երկրաչարժներն էին, հայ գաղթականութիւն մը քշած է Պոլիս Փոքր-Ասիայէն:

Արդարեւ Փոքր-Ասիոյ զանազան չրջաններէն հոծ թիւով հայ

(1) Ա· Ալպոյաճեան, «Հայ կեսարիա» ,Ա·, էջ 664:
(2) Զամչեան, «Հայոց Պատմութիւն», Գ·, էջ 511:
(3) Զաքարիա Սարկաւագ, Ա· հատոր, էջ 11:
(4) Զամչեան, անդ, էջ 512:
(5) Զամչեան, անդ, էջ 529:

դանդուածներու դէպի մայրաքաղաք ու դէպի անոր մերձակայ չերջանները կուտակումը յաճախ ալ յառաջ բերին թուրք կայսրութեան ծոցին մէջ քանիցս տեղի ունեցած հրոսակային չարժումներն ու արշաւանքները: Այդ չարժումներով կը բացատրուի նաեւ հայ գանգուածներու տեղաչարժը մէկ կէտէն միւսը, եւ միեւնոյն ատեն գանգրուածային հոսանքներ երկրին սահմաններէն դէպի դուրս:

Հրոսակային այդ չարժումներէն ամէնէն գլխաւորը Ջալալիներու խլրտումներն էին որոնք սկսեր էին ԺԶ· դարու վերջերուն՝ լայն ապստամբութեան մը կերպարանքն առնելով հետզհետէ:

Ջալալիներու չարժումը իր բացառիկ անդրադարձումով պիտի ունենար բոլանդակ հայ կեանքին վրայ:

6.

ՋԱԼԱԼԻՆԵՐԸ Կ'ԱՅԼԱՓՈԽԵՆ ՆԱԵԻ ՊՈԼԻՍԸ

Շատ քիչ դէպք այնքան ճակատագրական եղած է Թուրքիոյ հայութեան համար քան այն ապստամբութիւնները որոնք Փոքր-Ասիոյ մէջ տեղի ունեցան ԺԶ· դարու առաջին քառորդին եւ որոնք պատմութեան մէջ ծանօթ են Ջալալիներու արշաւանքներ անուան տակ:

Եւ միեւնոյն ատեն շատ քիչ դէպք այնքան դրաղեցուցած է մեր բանասիրութիւնը որքան այդ չարժումը, չնորհիւ այն բանին որ ժամանակակից հայ աղբիւրները մեզ կը պարզեն ահաւոր այն անցքերը որոնց թատր հանդիսացաւ Հայոց աչխարհը ամբողջ տասնամեակ մը, թանկագին նպաստ մը բերելով այսպէս լուսաբանութեանը համար եւս Օսմանեան կայսրութեան ամէնէն գժնդակ մէկ չրջանին, որ ճակատագրական դեր կատարեց մեծ կայսրութեան մը յետագայ փլուզման մէջ:

Օսմանեան պատմութեան ծանօթ եղողները գիտեն թէ Ջալալիներու չարժում անուան տակ կը ճանչցուին յաջորդական երեք ըմբոստութիւններ որոնք ամբողջ տասնամեակ մը վրդովեցին օսմանեան պետութիւնը:

ա) Քարա-Եազիճի եւ Տելի-Հասանի ապստամբութիւնը նախ, որ 1597էն մինչեւ 1603 տեւեց·

բ) Քալենտէր-Օղլուի վարած ըմբոստութիւնը 1606ին, եւ վերջապէս

գ) Ճանպոլատ–օղլուի հրամանին տակ տեղի ունեցած խլրտումը 1607ին, որ վերջ դուաւ նոյն տարին իսկ։

Բոլոր այս ապստամբութիւնները եւ աւելի փոքր խլրտումներ որոնք կը ցուցնան անոնց տարբեր վայրերու մէջ եւ տարբեր պետերու կողմէ հրահրուած, հետեւանքն էին խուլ պայքարի մը՝ որ կը տիրէր կեդրոնական իշխանութեան եւ դաւառի աւատապետներուն միջեւ, սուլթաններու վարած քաղաքականութեան դանդաղ տարբերու եւ դանդաղ խաւերու հանդէպ, եւ լոյն դանդուածներու մէջ հետզհետէ հասունցող դժգոհութեան մը որ տակի կը փնտռէր պոռթկալու համար։

Սկզբնական տիպը այս համատարած չարժումին, ժամանակակից թուրք աղբիւրներու համաձայն (Սելանիկի, Փէչեվի, Բարա–չէլէպիզադէ եւ Բեաթիկ Զէլէպի), այն բուռն միջոցներն եղան զոր 1595ին ձեռք առած էր մեծ–վեզիր Զըղալըզադէն Աւստրիոյ դէմ պատերազմին մէջ տեղի ունեցած դաշնագրութեանց առթիւ։ Այս միջոցները բուռն դժգոհութենց առիթ տուին, մանաւորապէս բանակէն փախստական տարբերու մէջ որոնք «Ֆիրարի»ներ կոչուեցան եւ որոնք սկսած էին համախմբուիլ Փոքր Ասիոյ մէջ։ Ապտուլ Հալիմ, որ պատմութեան պիտի անցնի Բարա–Եապիճի անուամբ, եւ որ սեգբան կոչուած զինուորներու դումարտակի մը հրամանատարն էր, դժգոհներուն գլուխն անցաւ, եւ ըմբոստացաւ կառավարութեան դէմ՝ կեդրոնանալով Եղեսիոյ մէջ։ Իր չարժման յարեցան իսկոյն դժգոհներու դանդուածներ, մասնաւոր հաղարներու հասցնելով ապըստամբներու համբանքը, որոնք, ըստ թուրք պատմագիրներու, ժողովուրդին սոսկին խաւերէն էին, եւ կը ձեւացնէին կողոպտուած ծրատով բռնկած խուժան մը։

Ինչ ատենէն բռնկեցաւ ամբողջ Փոքր–Ասիան։ Բարա–Եապիճիի եկան միանալ կեդրոնի կառավարութեան դէմ ատելութեամբ լեցուած բազմաթիւ աւատապետներ, եւ մեծ թիւով քաղաքներ ապըստամբներուն ձեռքն անցան, որոնք կ'աւերէին ու կ'աւարէին իրենց մտած քաղաքը։ Երկար ատեն անպատուհաս անցան կեդրոնի իշխանութեանց փորձերը ապստամբութիւնը զսպելու համար, եւ ընկճելու համար Բարա–Եապիճին որուն միացած էր իր եղբայրը՝ Տելի–Հասան, նախապէս կուսակալ Պաղտատի։ Երբ Բարա–Եապիճին կը մեռնէր 1603ին, եւ Բ. Դուռը կը յաջողէր սիրաշահիլ անոր եղբայրը՝ Պոնտալի կուսակալութիւնը խոստանալով անոր, չարժման միւս դեկավարները, յանձին Քալենտեր–օղլուի, Ճանպոլատ–օղլուի եւ ուրիշ աւատապետներու, զէնքերը վար չդրին, ու չարունակեցին պայքարը իշխանութեանց դէմ, ապստամբելով նոր չրջաններ ու նոր քաղաքներ, մինչեւ որ Քուչուճու Մուրատ փաշան, որ Աւստրիոյ դէմ իր չահած յաղթանակին իբր վարձատրութիւն, մեծ–եսարքոսութեան

բարձրացած էր, մեծ պատրաստութեամբ արշաւանքի ձեռնարկեց ընդդէմ ապստամբներուն, ու մէկուկէս տարուան յամառ աշխատանքէ մը յետոյ կրցաւ զսպել զանոնք եւ հպատակեցնել, եւ 1608 Դեկտ. 18ին յաղթական Պոլիս դարձաւ, Զալալիներէն գրաւուած 400 դրօշներ բերելով հետը։

Ժամանակակից հայ աղբիւրները եւս իրենց կարգին պատկերը կու տան այն զարհուրելի կացութեան որ պահ մը տիրեց Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ՝ Զալալիներու ապստամբութեան հետեւանքով։ Զալալիներու ապստամբութիւն ըսելով անոնք եւս կը հասկնան գրեթէ բոլոր ապստամբութիւնները որոնք տեղի կ'ունենային Թուրքիոյ զանազան չրջաններուն մէջ ԺԶ. դարու վերջերէն սկսեալ ԺԷ. դարու առաջին տասնամեակներուն, դանդաղ ապստամբներու զեկավարութեան ներքեւ։

Հայ աղբիւրներուն մէջ ամէնէն աչքառուն Առաքել Դաւրիժեցին է անչուչտ, որ իրրեւ ժամանակակից ու մօտէն հետեւած դէպքերուն, ամբողջ գլուխ մը կը յատկացնէ իր պատմութեան մէջ Զալալիներու ապստամբութեանց եւ անոնց յաջորդող սովին (1), իսկ իր պատմութեան կցած ժամանակագրութեան մէջ թուականներով կ'արձանագրէ դէպքերը (2)։

Ահա, ըստ Դաւրիժեցիի, Զալալիներու չարժման գլխաւոր դէպքերը, որոնք տեղի ունեցան տասնամեակի մը ընթացքին (1507–1508).—

Թուին ՌԽԶ (1597)։ Ղարաեազիչին գալ Ջալալի։

Թուին ՌԽԷ (1598)։ Ապստամբեցաւ Ղարաեազիչին։ Դարձեալ ի սոյն թուին նեբքինի Զաֆար փաչայն գալ Ջալալի նստաւ ի Թաւրէզ։

Թուին ՌԽԸ (1599)։ Զօրացաւ Ղարաեազիչին, եւ էառ զԱբհայոյ բերդն Հոկտեմբերի Թ. աւուրն։ ... Դարձեալ ի սոյն թուին Հուսէյն փաչայն ապստամբեցաւ ի Թաւրէժէն եւ կողոպտեաց զրաստ տեղիս եւ եկեալ պաշարեաց զԿեսարիա. եւ ի նոյն ամին դնացեալ յԱբհա մխրանեցաւ ընդ Եապիչուն... Դարձեալ ի սոյն թուին Փիրալ փաչայն եւ Մահուտ բէկն եկին ի վերայ Եապիչուն յԱբհա. ...եկն վէզիրն՝ Մահմէտ փաչա կոչեցեալ ի վերայ Եապիչուն յԱբհա եւ խոստեցաւ ի քաղաքն Հօթանասուն եւ երեք օր։ Դարձեալ ի սոյն թուին Ղարաեազիչին եկն ի Զօռում եւ նստեալ անդ աւերեաց զչրջակայ երկիրն հարկապահանջութեամբ։ Դարձեալ ի սոյն թուին ապըստամբեցաւ քօսայ Սաֆարն։

---

(1) «Պատմութիւն Առաքել Դաւրիժեցւոյ», Վաղարշապատ, 1896, էջ 79–92։

(2) Անդ, էջ 632–636։

Թուին ՌԽԹ (1600)· Հուսէյին փաշան ապստամբեալ էր ի թագաւորէն եւ աւերեալ բազում երկիր եւ մխթանեալ ընդ Եպիջան: Եպիջին ըմբռնեալ զսա ըստ խնդրոյ վէզիրին եւ ի ձեռս նորա, եւ այս պատճառաւ հաշտութիւն արարին ընդ միմեանս: (Եպիջին) չուեաց յՈւրհա եւ (վէզիրն) յԱմիթ: Դարձեալ ի սոյն թուին Ղարաեապիջին ամրեաց Թոխաթոյ, եւ Ամասիոյ, եւ Մարզուանու, եւ Զօռումու: ... Դարձեալ ի սոյն թուին ապստամբեցաւ Ղառաղաչն:

Թուին ՌԾ (1601)· Աւերեաց Ղարայեապիջին զԱերասախոյ կողոպտելով եւ այրելով, եւ զրաղումս կոտորելով. եւ եղեւ սով մեծ: Դարձեալ ի սոյն թուին Ղարայ Եպիջին յաղթեաց Իբրահիմ փաշային ի Կեսարիայ: Դարձեալ ի սոյն թուին Թաւնեաց եւ կողոպտեաց Լաւանդն որ Սաֆրչի կոչիւր զԱխ քաղաք Կիլիկեցւոց: Դարձեալ ի սոյն թուին ապստամբեցաւ Ահմատ փաշային: Դարձեալ ի սոյն թուին Հասան փաշային եկն ի Ամիթ:

Թուին ՌԾԱ (1602)· Հասան փաշան խաբեցաւ ի Թոխաթ: Դարձեալ ի սոյն թուին սատակեցաւ Ղարայ Եպիջին:

Թուին ՌԾԲ (1603)· Ապստամբեցաւ Թաւուլն:

Թուին ՌԾԳ (1604)· Զզալօղլի սարբարն եկն՝ պինչ որ Զալալի կայր զամէնն ժողովեաց եւ զՂարաղաչն այլ երեք ի հետն, տարաւ ի Շահին վերայ: Դարձեալ ի սոյն թուին ապստամբեցաւ Ինջեզան:

Թուին ՌԾԴ (1605)· Ապստամբեցաւ Յուլղատրին: Դարձեալ ի սոյն թուին ապստամբեցաւ Զանբօլատոյ Ալի փաշային, որ էր ամբոյ Քիլիսու, եւ զօրացեալ սա կառ զՀալապ քաղաքն, եւ ամրեաց նմա ամս երկու եւ կէս, ապստամբեալ ի Թազաւորէն:

Թուին ՌԾՋ (1607)· Զալալին եկն յԱբզրում:

Թուին ՌԾԷ (1608)· Առաքեաց Սուլթան Ահմատն զՄուրատ փաշային ի վերայ Զանբօլատոյ Ալի փաշային ի Հալապ, կոտորեաց զզօրս նորա եւ զինքն փախուստական արար: Դարձեալ ի սոյն թուին աւերեաց Թաւուլ անուն Զալալին զԱարբերդու դաւառն եւ զԲալուայ:

Ժամանակակից միւս հայ հեղինակը, Գրիգոր Դարանաղցին, որ կը հանդիսանայ Թանկապին աղբիւրներէն մէկը Զալալիներու շարժման հետեւանքով հայ զանգուածներու կրնոյ հայրենի երկրէն փախուստին մասին, կը պատմէ նոյնպէս Զալալիներու ասպատակութիւնները: Իր «Ժամանակագրութիւնը» (1) որ յայտնուեցաւ մեր

(1) Գրիգոր վրդ· Դարանաղցի, «Ժամանակագրութիւն», հրատ· Մեսրոպ վրդ· Նշանեան, Երուսաղէմ, 1915:

օրերուն՝ կը լրացնէ ինչ որ պիտէինք Դաւրիժեցիէն, եւ մեզի կու տայ մանաւանդ ականատեսի իր վկայութիւնները նախճիրներուն մասին որոնք գործուեցան Զալալի ասպատակներուն կողմէ հայաչատ շրջաններու մէջ, ինչպէս նաեւ խուճապահար փախուստին մասին ահաբեկ հայ գանգուածներուն որոնք իր աչքերուն տակ կը խուժէին դէպի մայրաքաղաք եւ անոր շրջանակները:

Ազէտը զարհուրելի եղաւ մանաւանդ Եւդոկիոյ մէջ: Զայն նըկարագրած են մեկէ աւելի տարաւոցներ այդ տոթիւ իրենց հիւսած ոտրներուն մէջ:

Այսպէս, 1602ին՝ Թոխաթի պաշարման ժամանակ հոն կը գտնուէր Սահեփանոս եւ կրած է Սեւ-Եպիջիներու վայրագութիւնը սեփական կաշիին վրայ: Իր դիմէն անցածներուն մանրամասն նկարագրութիւնը տուած է այն Շարակնոցին վերջը զոր իր եղբայրը՝ Տէր Յակոբ՝ ակսած էր գրել եւ վարդհաս մահուամբն ընդհատելով շարունակած էր Սահեփանոս եւ աւարտած: Հայր Ներսէս Ակինեան այդ ազնխարչ տողերէն մէկ կը բերէ հետեւեալ հատուածը միայն (1).—

«... Եւ դիս գանաբժան զՍահեփանոս երէցս բռնեցին ի հոգի եւ չոքեցուցին եւ հանեալ գչպլախ թուրն կամէին քեչտել գլխինքս. եւ մի ոմն ի նոցանէ ասէ. եկայք թուփանքով նշան գնենք. եւ այլքն ական չգլախ Թրի յետեւով ծեծել թէ մեզ մանչ եւ ըռզակ ցըցար. եւ յետոյ գառեալ ի գուռն մի եւ կապեցին գձեռն ի հետեւս եւ կախեցին այնպէս որ թիւերս չիտկեցաւ եւ առեալ Բ հոգի հատ բրօք այնչափ հարին որ ձայնս հատաւ եւ չուանն կտրեցաւ. եւ անկայ ի բարձրութենէն ի վայր եւ խելքս անցեր էր. եւ նոքա թողեալ գնացեր են թէ քահանային մեռաւ. եւ կտաւրեցաւ բանն Դաւթի մարգարէին թէ քահանայք նոցա անկան ի սուր: Եւ այլ գինչ ասացից զի ոչ թվին չարչարանք եւ տանջանք ժամանակիս» (2):

Յիշեալ Սահեփանոս Թոխաթեցիէն մեզ հասած է «Ողբ եւ ոտանաւոր տաղ ի վերայ Եւդոկիա մեծ քաղաքին որ այժմ Թոխաթ ասի, զոր անօրէն եւ անհաւատ Տէլու Հասան Ղարայ Եպիջին գալի եւ ճչալի յայտնեցաւ, եւ գերկիրս Հայոց եւ Հոռոմոց յՈւրհայ մինչ ի յՈւսկաւարն՝ ծովեզերօք եւ բոլորօքն հանդերձ էրեց եւ աւերեց, թալանեց եւ գերեց. զրաղումս սպանեց եւ գչատս փախոյց, զոր ես Սահեփանոս Թոխաթեցի երէցս՝ զորն աչօք տեսի եւ զորն ականջօք լուայ, եւ զամէս բանս ասացի անյարմար գոլով» (3):

(1) Հ· Ներսէս Ակինեան, «Հինգ պանդուխտ տաղասացներ», Վիեննա, 1921: Էջ 122:

(2) «Յոյս», 1870, Էջ 126–127:

(3) Ալիշան, «Հայապատում», Գ·, 315:

... Ի ծնընդենէն Տեառն Յիսուսի
Հազար եւ վեց հարիւր ամի
Զորս թիւ այլ հետն յարաբարդի
Մինչեւ յայս օրըս համարի.
Եւ մեր Թըւին Հայոց ազգի
Հազար ե՛յհսուն մէկ աւելի
Մայիս ամսոյ քըսան ե՛իննի
Օրըն չարաթ չորրորդ ժամի
Եկաւ Եագի եւ ձէլալի
Տէլու Հասան Սեւ Եագըճի:

Դարձեալ Եւդոկիոյ մէջ պատահած զարհուրելի անցքերը մեզ կը պատմէ «Ողբ ի վերայ Եւդոկիա քաղաքին որ այժմ ասի Թոխաթ, զոր ոմն անօրէն Տէլու Հասան առնն որ եկաւ այրեաց եւ աւերեաց պաշխարհ» (1):

Ի Թուականիս յարեւթական
Հազար ՝ե յհսուն մէկ ի լըման
Պատիժ կըրեաց Եւդոկեացն՝
Վասն մեղաց ժողովըրդեան...

Սոյն ողբին հեղինակն է Յակոբ Թոխաթեցի որ գայն յօրինած է իր ուսուցչին՝ Յակոբ Ալվաթենցի խնդրանքով՝ հաւանօրէն 1614–1620 չրջանին, Թոխաթի 1602ի առման եւ աւերածութեան վրայ:

Մինչ Սեւբեանոս Թոխաթեցիի քով ընդարձակ բռնուած է դէպքերու մանրամասն պատմութիւնը, Յակոբ աւելի կը միտի գծել անմիջապէս աւերածութեան յաջորդող սարսափելի տեսարանը, Հայ ժողովրդեան հասած անչափելի վիշտերը, պարզ բայց սրտառուչ նըկարագրութեամբ (2):

Ուրիշ եւդոկիացի մը, որ Ղազար Թոխաթեցին է, նոյնպէս յօրինած է զոյգ ողբեր, «Ողբ ի վերայ կոտորածին Թոխաթի» եւ «Ողբ ի վերայ սովոյն Թոխաթի», բայց սոյն ողբերը, կորսուած են հայոց լինչ սարսափներու օրերուն՝ զանոնք պարունակող ձեռագիրը Տազարանին հետ մէկտեղ (3):

Ուրիշ տաղասաց մը, Ազարիա Սասնեցին, ունի չատ աւելի ընդարձակ ողբ մը, «Ազարիա Սասնեցւոյ ողբ ի վերայ հարուածոց ա-

(1) Ալիշան, «Հայապատում», էջ 317–322:
(2) Հ. Ներսէս Ակինեան, «Հինգ պանդուխտ տաղասացներ», Վիեննա, 1921, էջ 173:
(3) Անդ, էջ 215:

րեւելեան դաւառացն եւ աշխարհին Հայոց ի ձեռաց Ճելալեանց» (1) վերնագրին տակ ուր կը նկարագրէ Ջալալիներու ասպատակութիւնները առաջնորդութեամբ Քարա Եազիճիի եւ իր եղբօր Հասան բեգի, մանաւանդ Թոքաթի չրջանին մէջ, ու յետոյ կը Թուէ բազմաթիւ ասպատակներ որոնք աւերած են տարբեր չրջաններ, ինչպէս Թաւուլ, Դալանտար օղլի, Խարախաչ, Շապան, Զիլիֆդար, Փիլի, Եօլա–սըղմազ, Շէյթան–չաքալ, Եօլա–կիրմազ, Քափանաք օղլի, եւ ա–ռանցմէկ յետոյ յայտնուած ուրիշ վեց Ջալալիները, — Ապուսէֆ, Իպրահիմ պէկ, Միր Մահմատ, Քօսա Սաֆար, Միր Ազգի եւ Քուբատ Ալի:

Ազարիա իր ողբը կը սկսի Քարա–Եազիճիի արշաւանքովը ե–րեսիոյ վրայ.

... Հազարապետ նոցա եղեալ
որ Եագըճի էր յորջորջեալ,
Ի Սեւերակն եղեւ սընեալ
այլ եւ անդէն պինուորեալ:
Սա ճէլալոց սկիզբն եղեալ,
եւ աշխարհի աւեր ածեալ:
Անտի յառաջ յՈւրֆա դիմեալ,
քառասուն հազար զօրօք հեծեալ.
Եւ ըզքաղաքն պաշարեալ,
ամիսս երկու չրջապատեալ:
Եւ յետ աւուրց ի նա մըտեալ,
եւ ըզտըղայն անդէն առեալ:
Զիւր մեծամեծսըն զրկեաւեալ,
եւ ի նոցա տեղըն նըստեալ...

Սերաստիան եւս մէկն եղաւ ամէնէն աւելի նախճիրներու ենԹարկուած չրջաններէն:

Մելքիսէթ եպ. Սերաստացի որ 1602ին փրկանաւորած եւ նըկարագրած է «Նարեկ» մը (Էջմիածին, Թիւ 1875), կը գրէ յիշատակարանին մէջ Սերաստիոյ անցքերուն մասին.

«Զի յայսմ ժամանակի եւ ժանտաբարոյ եւ պիղծ Թիւնաւոր մի տաճիկ Ղարայ Ազիճի անուն ի հիւսուսոյ կողմանէ եւ եկն ի վերայ Սեւաստիա քաղաքին. եւ տէրն Սեւաստիոյ բերդին Մահմատ փաշան զեռ մանուկ պոլով երկեաւ ի նմանէ եւ զօղեցաւ բարում եւ անթիւ հեծելաւք ի մէջ բերդին. եւ ամբացան ինքեանքն եւ մանեւ-

(1) Հրատ. Հ. Ներսէս Ակինեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1936, էջ 325–337:

յաւ քաղաքն եւ եկեղեցն մարդով եւ անասունով, ընչուքն եւ ապրանաւքն ի ձեռն արեւանարբու դաղանին, որ անթնայ կոտորեաց բազում քրիստոնեայս. եւ զմանկունս նոցա դերի տարեալ՝ հանդերձիւք զարդիւն եւ ի սուրբ հաւատոցն մերկ արարին: Եւ բազում աւուրս նստեալ յեղր քաղաքին այրեաց եւ աւերեաց պղնձեգիակչէն քաղաքն եւ զաւանքն, մինչ դի ամայի մնաց Սերաստիայ թեմոմն եւ վիճակովն բազում ժամանակս: Բայց գահանամբ գԱստուածոյ, դի յետ սակաւ ժամանակի եղեւ կրկին խաղաղութիւն, որ ցրուեալ եւ ճաղատեալ ժողովուրդն հաւաքեցաւ ի թվին ՌՃԳ (1604). ապա գմկկ սամար հայն ի հպատ աւթմանի կերաք. վա՛ռք Աստուածոյ» (1):

Աւելցնենք՝ որ Սիմէոն Դպիր Լեհացի որ 1613–1618 ուղեւորութիւն կատարած է հայրենակ չրջաններու մէջ, — ուրեմն հպատ քանի մը տարի յետոյ ձկլալիներու ասպատակութեանց զպպումէն, — տեղ տեղ կ'ակնարկէ յեղուգակներու կատարած աւերներուն (2):

ԹՈՒՄԱՔ. Կար 500 հայի տուն. յատաջն հպատ խանայ էր, դոր ձկլալիքն ցրուել են: (էջ 187):

ՍԵՒԱՍՏԻԱ. Եւ կայրն չուրջ Սեւբասու բազում անասնի պեզօթայք, չէն եւ վաբթամ. զեղ կայր որ հպատ տուն էր. եւ Պինկօլն եւ Էնկէլն իւր զաւառովն ամէնն ձկլալիք աւերել էին: (էջ 189):

ՄԱՆՈՒՇԿՈՒՏ որ էր բերթ ի վերայ բարձր լերան. եւ ի սառըման զեղանք Հայոց, դոր նորոգէին: Եւ ասին թէ ձկլալիք աւերել էին եւ ցրուել զհայերն: (էջ 196):

ՄԸՍՐ. Եւ կայր Մըսր հայ աւելի քան զերկու հպատ տուն, ամէնն ձկլալոց փախուցեալ: (էջ 217):

ԶԻՅԹՈՒՆ. Աւեն թէ 800 հայի տուն կայր. այժմ երեսուն տուն. դի ցերբ ու ցան եւ հալածեալք են եղել ի ձկլալոցն: (էջ 325):

ԿԵՍԱՐԻԱ. Ունի խաներ, պէզէստան, խանութներ, չարչարպարար եւ ոսկերչինոց. բայց սակաւ մարդ ի նմա կ'երեւին. մի որ ձկլալին աւերել էր. եւ մի որ ասնի էմիրի զաւրութէ չեն ի գալ չէնլիք անել: (էջ 326):

ԱՆԿՈՒՐԻԱ. Որ եւ զոա ձկլալիքն աւերած էին եւ թալնած. այժմ նոր նորոգէին: (էջ 332):

* * *

Հայ ազգիւրները հայ նահանգներու մէջ ափռուած զարհուրանքն է որ կը պատմեն առաւելապէս: Շշմած ազգին ահաւորա-

(1) Հ. Ներսէս Ակինեան, «Սիմէոն Դպրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն», Վիեննա, 1936, էջ 188–9:

(2) Անդ:

թիւնէն, սրածութիւնէն ու աւերածութիւնէն՝ զորս ապստամբները ափռեցին հայրենակ գաւառներու մէջ, մեզի ազբեր է որ ձգած են ահռելի, քան իսկական պատկերը մեծ գէպքի մը որ Օսմանեան կայսրութեան վեց գարը վրդովող խռովութեանց ամէնէն ահաւորն եղաւ:

Ճիշդ է որ հայ ազբիւրները թանկագին նպատա մը կը բերեն Ջալալիներու չարժումը հետազօտողներուն համար, մանաւանդ ինչ կը վերաբերի գէմքերուն որոնք մաս առին այդ չարժման մէջ եւ ծանօթ են պատմական ասպատամբութիւնը վայրէ վայր: Բայց անոնք չեն ժլատ կոտահել տալու համար մեզի չարժառիթները մեծ տապալման մը ուրկէ անցաւ Օսմանի Տունը տասնեակ մը տարի, մեկ խօսքով իսկական բնոյթը այդ տագնապին:

Ժամանակակից թուրք ազբիւրները, ըլլան տարեգրութեանց հեղինակները թէ պատմիչները, որոնք կոչուած էին օրուան սուլթաններուն մեծագործութիւնները արձանագրելու, չէին կրնար ուրիշ կերպով պատկերացնել Ջալալիներու չարժումը քան իբրեւ ըմբոստութիւն մը պետութեան դէմ, գեկավարուած ապստամբներէ, եւ կոպմելով աւարառութեանց ու ասպատակութեանց ամբողջ չարան մը: Այսպէս Մուստաֆա Սելանիքլի որուն կեանքի վերջին տարիներուն կը դուգադիպի Բարա-Եապիճիի ապստամբութիւնը, Փէչեվի, որուն պատմութիւնը կ'ընդգրկէ 1520–1639 տարիները, ուրեմն Ջալալիներու չարժման բովանդակ չրջանը եւս, Քարաչէլէպիզատէ, որ թէեւ դէպքերու նախօրեակին միայն աչքերը բացաւ, բայց չատ բան իմացաւ յետոյ ականատեսներէն, Քեաթիպ Չէլէպի, որ ծանօթ է նաեւ Հաճի-Խալիֆա անունով (1609–1657), գրեց դէպքերուն յիշողութեանց մէջ գեռ թարմ չրջանի մը, Հասան պէյ-զատէ որ իր պատմութիւնը մինչեւ 1622 հասցուցած է, Մուստաֆա Նայիմա (մեռած 1716ին) որ 1592–1659 չրջանի պատմութիւնը գրեց առաւելապէս նախորդ հեղինակներու երկերուն հիման վրայ, եւ վերջապէս Սօլաք Զատէն (մեռած 1657ին) որ թէեւ ոչ-ականատես բայց նոյնպէս գրած է Ջալալիներու ասպատակութեանց մասին, բոլորն ալ դէպքերուն վրայ կը նային պետութեան դէմ ապստամբութեան մը եւ իբրեւ յեղյեղակութեանց, թէպէտ անոնց տուած փաստերու լոյսին տակ կարելի է թափանցել չարժման բուն չարժառիթներուն եւս:

Թուրք նոր պատմագիրները արդէն կը փորձեն աւելի լայն տրամով նայիլ երկուստեք դէպքերուն վրայ, ու որոնել չարժառիթները մեծ փլուզումին որ ահաւոր կայսրութիւն մը խորտակեց տակաւ: Ջալալիներու չարժումը մեկն է այն դէպքերէն որոնց վրայ սկսած են պաղարիւն նայիլ նոր հեղինակները, եւ աւազակներ չհամնել միայն չարժման պլուխը: Ահմէտ Րեֆիք կը խոստովանի, օրինակ, թէ «Ա-

չէր», այլ կը ձգտէին անոնք «Օսմանցիներու ձեռքէն վերջնապէս ազատիլ Անատոլուն» (1):

Թուրք նոր պատմագիրները յիշած առնն չենք կրնար առանց յիշատակութեան Թոզուլ Ամասիալը Ապտի-գատ Հիւսէյին Հուսամէտինը, հեղինակ եռահատոր ուսումնասիրութեան մը Ամասիա քաղաքին մասին, որ չօշափած է նաեւ Քարա-Եապըճիի չարժումը եւ որ այդ չարժման չժտութիւնները պրպտած առնն կը յանգի այն արտառոց եղրակացութեան թէ ան հետեւանքն էր թուրք ժողովուրդի պզտիկ դայլոյթին ընդդէմ ոչ-թուրք տարրերուն որոնք իրրեւ թէ իբրեւց ձեռք խազալիկ ըրած էին Օսմանեան Կայսրութիւնը, որովհետեւ, կ'ըսէ, «Փրէնկ» Իպրահիմէն սկսեալ ոչ-թուրքերն եղան մեծ եպարքոսի աթոռին վրայ, Թուրքերու դէմ տարաձուած վայրահաչութեանց հեղինակները ոչ-թուրքերն էին, Անատոլուի թուրքերը չկրնալով հանդուրժել ոչ-թուրքերու այս լուծին, տեղ տեղ ապստամբութեան դրօշ բարձրացուցին (2):

Ջալալիներու չարժման մասին արտայայտուած են նաեւ բազմաթիւ թուրք նոր հեղինակներ, ինչպէս Ահմէտ Ռեչիտ, Ահմէտ Բասիմ, Համիտ Ահմէտ եւ Մուստաֆա Մուհսին, Ուզունչարշըլը, Ապտուլլահ Ջէբի, եւայլն, առանց սակայն խորանալու դէպքին չարժումներուն մէջ:

Եւրոպացի հեղինակները որոնք Թուրքիոյ պատմութեան երկար նուիրած են, ինչպէս Համմէր, Ջինքէյսէն, Եորգա, Ժօնքիէռ, Լամարթին, Լավալլէ, եւայլն, հարեւանցի միայն չօշափած են Ջալալիներու չարժումը կամ բնաւ անդրադարձած չեն անոր, իսկ Գրամէրս որ «Իսլամական Համայնապետարան»ի մէջ խմբագրած է Քարա-Եապիճիի վերաբերեալ հատուածը եւ Պապինկէր որ Շէյխի Պետրէտինի չարժման ուսումնասիրութիւն մը նուիրած է, Ջալալիներու չարժման մէջ ազանդաւորական տարրեր կը դանեն, դայն վերագրելով շիիներու պայքարին ընդդէմ սիւննիներու:

Ջալալիներու չարժումը նոր օրերու մէջ առարկայ եղած է սակայն տարրեր բնութագրման: Առաջին հերթին փորձեր եղած են հետազօտելու սոցիալական բնոյթը այդ չարժման, անկախ այն պատահականութիւններէն եւ ծայրայեղութիւններէն՝ որոնք դործուեցան չարժման ընթացքին: Երկու սովետական հեղինակներ, Միլլէր եւ Տվերիանովա առաջինն եղան որ Ջալալիներու ապստամբութեան

(1) Ահմէտ Բեֆիք, «Օսմանլը տէվրինտէ գօրբալըք», Իսթանպուլ, 1932, էջ 5:

(2) Ամասիալը Ապտի-գատէ Հիւսէյին Հուսամէտտին, «Ամասիա Թարիհի», Գ., 1927, էջ 341:

մէջ դիւզացիական չարժման մը տարրերը գտան ընդդէմ թուրք ատեան իշխանութեան, առաջինը հատուած մը նուիրելով Թուրքիոյ պատմութեան մասին իր երկասիրութեան մէջ, եւ երկրորդը առանձին ուսումնասիրութեան մը նիւթ ընելով զայն:

Ա. Ս. Տվերիանովա քննութեան առնելով դէպքերուն ժամանակակից եւ յաջորդ դարերու բոլոր թուրք եւ օտար աղբիւրները, անոնց կարծիքն եւ մեր Դաւրիժեցին, կը յանգի այն եզրակացութեան որ Քարա-Եապիճիի եւ Տէլի-Հասանի ապստամբութիւնը իրականին մէջ դիւզացիական ապստամբութիւն մըն էր որքան անոր մասնակցող զանգուածներուն ընկերային դիրքով, նոյնքան նպատակներով, որոնց կը ձգտէր ան:

Պէտք է յիշատակենք սակայն որ Անատոլուն եւ առհասարակ Օսմանեան Կայսրութիւնը վրդովող այս դէպքերուն մէջ տարրեր չարժութիւններ եւս մատնանշուած են: Այսպէս՝ ինչպէս յիշեցինք՝ կան անոնց ազանդաւորական բնոյթ վերագրողներ, եւ զայն դասողներ այն չարժումներուն կարգը որոնք ճեղք բանալով իսլամ ուղղափառութեան ծոցին մէջ՝ փորձած են զանգուածները պայքարի տանիլ նաեւ տիրող կարգերու դէմ:

«Ջալալի» բառը, ինքնին, թուրք պատմութեան մէջ համանիշ դարձած է ազանդաւորի, ու անով որակուած են նաեւ այն չարժումները որոնք առնն առնն բռնկած են Օսմանեան Կայսրութեան ասիական նահանգներուն մէջ:

Արդարեւ 1517ին Եդոկիոյ կողմերը ծագած էր ապստամբութիւն մը կրօնական բնոյթով, Ջալալի անուն ազանդաւորի մը կողմէ որ, անձամբ մը մէջ ամբացած իր արբանեակներով, կ'ըսէր թէ կը սպասէր Մահտիին եւ թէ աչխարհի կառավարումը մօտ էր (1): Իր ապստամբները հետեւողներն ալ Ջալալի կոչուեցան նոյնպէս:

Իր կարգին՝ Թրքական Բամուսը «Ջելալի» բառին դիմաց կը դրէ թէ ան «Եավուզ Սուլթան Սելիմ խանի օրով Անատոլուի մէջ Մեհմեն ըլլալ յաւակնելով իր դլուխը կարգ մը թափառաչրջիկներ հաւաքեց Թօքաթի մօտ Թուրխալի մէջ եւ ապստամբութեան դրօշ բարձրացուց: Քարահիսարը պրաւելէ յետոյ թէեւ քալեց Անգարայի վրայ, սակայն դայն հետապնդելու դրկուեցաւ Ռումելիի պէյլերպէյի Ֆերհատ փաշան: Ջելքաւորիէ պէյլերէն Շէհսուվար պէյի կողմէ բռնուեցաւ եւ սպաննուեցաւ, իսկ իր խումբը ցանուցիր եղաւ» (2):

(1) Հ. Գաբրիէլ Այվազովսքի, «Օսմանեան Պատմութիւն», Ա., էջ 340:

(2) Շեմսէտտին Սամի, «Քամուս իլ ալամ», Գ., Իսթանպուլ, 1891, էջ 1827:

Ջալալինեաց ապստամբութիւնը վերապրուած է նաեւ ազգային ազատագրական չարժման մը, զոր մղած են Թուրքիոյ խլամ դժգոհ տարրերէն ամանք, մասնաւորապէս քիւրտերը, ընդդէմ օսմանցիներու լուծին:

Թէ Քարա-Եազիճին կ'ուզէր ապառել Անատոլուն Օսմանեանց ձեռքէն եւ ինքը դառնալ Սուլթան, այդ մասին կը վկայեն իր կարգադրութիւնները չարժումը զեկավարած ատեն: Այդ տեսակէտով չափազանց բնորոշիչ է «Հրամարտակ»ը զոր 1009 տարուան րէբիւլ-էվվէլ ամսուան երկրորդ տասնեակին (1600 Սեպտեմբեր 20–29) տուած է իրեն հպատակութիւն յայտնող կեսարացի Շէրիֆ Մեհմէտին, զայն «հարկերէ եւ տուրքերէ ամբողջապէս զերծ հռչակելով արքայական իր վճռով (հիւքմի հիւմայուն)», եւ հրամայելով որ եթէ Տիրոջ օգնութեամբ Օսմանցիներուն ձեռքը այս կողմերէն ի սպառ կարուի եւ սուլթանութիւնը անվիճելի կերպով իր ձեռքը անցնի, պետերը որոնք իր կողմէ պիտի նշանակուին, ըստ ներկայ վճռին զայն զերծ ճանչնան ամէն հարկէ եւ տուրքէ» (1):

«Ապստամբներու պետը, կը գրէ Ֆրանսացի հեղինակ մը, իր յաղթանակէն հպարտացած, իրեն իւրացուց, չահ ախտդոսին հետ մէկտեղ, վեհապետութեան մը բոլոր իրաւունքները: Աբբունիք կապ-մակերպեց իրեն համար, մեծ վեզիրներ, նախարարներ, պաշներ ըստեղծեց, եւ բերաթներ ու ֆերմաններ ուղարկեց զարդարուած իր թուղթայով ուր հետեւեալ բառերը կը կարդացուէին. «Հալիմ-չահ, միշա յաղթական» (մուզաֆֆէր տայմա)» (2), վերառութիւն զոր իրենց համար կը զործածէին օսմանեան սուլթանները:

Աբձանագրելով այն փառաբանութիւնները զոր Ջելալիներու ապստամբութեանց հետեւանքով փոքր Ասիոյ բնակիչներէն շատեր, գլխաւորապէս հայեր, թուրքեր եւ յոյներ, եկան ապստամբներուն վնասելու Պոլիս եւ շրջակաները եւ նոյնիսկ աւելի հեռուները, հայ բանաստեղծ մը ուշադրաւ կը գտնէ որ ապստամբներուն մէջ չեն յիշուիր թիւրքմէններն ու քիւրտերը, եւ հաւանական կը նկատէ որ Ջելալիներու կրօնական վարդապետութիւնները, ուղղուած աւելի սիւննի (ուղղափառ) մահմետականութեան (եւ հետեւաբար օսմանցի թուրքերուն) դէմ քրիստոնէութեան դէմ, ամէնէն աւելի տարածուած էին թիւրքմէններու եւ Քիւրտերու մէջ, որոնք Ջելալի չարժման գլխաւոր պաշտպանները էին: Ջելալիներէն ամանք բայէ ի բայ կը յայտարա-

(1) Քեաթիպ Չելէպի, «Ֆեզլէքէ», Ա. տիպ, էջ 143: Նայիմա, «Երկեր», հատոր Ա., Գ. տիպ, էջ 237–238:

(2) J. M. Jouannin et Jules van Gaver, «Turquie», Paris, 1850, p. 182.

րէին թէ իրենց նպատակն էր օսմանցի Թուրքերը հեռացնել Փոքր Ասիայէն» (1):

Ուշադրաւ է որ ապստամբները քրիստոնեաներէն աւելի Թուրքերուն դէմ է որ լարուած էին, ու աւելի անողորմ էին անոնց հանդէպ: Դարանաղցին կը գրէ թէ ապստամբները «ոչ թէ ի մխաւեղ էին, այլ յատուկ յատուկ չրջէին եւ աւար հարկանէին, սպանանէին եւ հրձիգ առնէին, զմանկունս եւ զկանայս խայտառակէին: Ոչ թէ քրիստոնեայ մանէին, մանաւանդ տաճկաց աւելի անողորմարար տառնէից մխայն առնէին, մանաւանդ տաճկաց աւելի անողորմարար պորձէին զամենայն չարիս» (2):

Ուշադրաւ է նոյնպէս որ Ջալալիներու չարժման մաս առած են նաեւ ոչ միայն Թուրք լուծէն զժգոհ պանդուխտ խլամ տարրեր, այլեւ քրիստոնեաներ ալ: Մեր պատմիչները յիշելու առթիւ քրիստոնեայ տարրերու զարհուրելի տառապանքը Ջալալիներու երեսէն, կը յիշատակեն քրիստոնեաներու մասնակցութիւնն ալ անոնց ապստամբութեանց, խուսափելով սակայն հայերը յիշելէ այդ քրիստոնեաներու կարգին, ու անոնց մասնակցութիւնը վերագրելու պարզապէս անոնց կողոպուտներուն մէջ մաս ունենալու ցանկութեան մը:

Դաւրիժեցին կը գրէ օրինակ.

«Եւ ոչ միայն այս Ջալալիքս այսպէս առնէին. զոյն եւ այլք Ջալալիք՝ ամանք յոլովք՝ եւ ամանք սակաւք. որ ի տեղիս տեղիս պկայ առեալ եւ որջացեալք էին՝ զայսպիսի զործս զործէին: Այլեւ է քրիստոնէից ազգէ՝ արք ամանք, որք ոչ ունէին զերկիւղն Աստուծոյ յինքեանս. իբրեւ տեսանէին թէ այլազգիքն որպէս առնեն, ինքեանք եւս սկսան այսպէս առնել. վասն զի աչօք տեսին եւ սրտիւ յօժարեցան. եթէ յայտնի յափշտակութեամբ եւ թէ գաղտնի գողութեամբ այնպէս առնէին. քանզի երկիւղն անակէ եւ ամայի էր յաչխարհակալ բռնաւորաց. եւ ամենայն ոք զանորժակս կամաց իւրոց կատարէր» (3):

Ամէն պարագայի մէջ զժնդակ դրութիւնը որուն հասցուցած էին սուլթաններէն բովանդակ երկիրը մեծ դեր կատարեց խառնակութեանց ծաւալման մէջ:

Ժամանակակից երկու հեղինակները, Առաքել Դաւրիժեցի եւ Գրիգոր Դարանաղցի, որոնք վաւերական աղբիւրներ են Ջալալիներու ապստամբութեանց մասին, խառնակութեանց պատասխանատու կը նկատեն Սուլթան Մեհմէտ Գ.ը (1595–1603): Դաւրիժեցին կ'ըսէ, օրինակ, թէ «ի սորա ժամանակն բազում քաղաք եւ երկիր աւերեցաւ, վի ոչ կարէր վարել թագաւորութիւն. ծառայքն եւ պարոնայքն

(1) Հայկ Պէրպէրեան, «Արեւ», 1939 Հոկտ. 9:
(2) Դարանաղցի, «Ժամանակագրութիւն», էջ 143:
(3) Դաւրիժեցի, էջ 85:

ամենքեան ապստամբեցան եւ երես դարձուցին ի նմանէ: Քանզի ինքն միայն ոչ էր իշխանաւոր· յորժամ որ տայր քաղաք մի փաշայի մի, կամ պարոնի մի, յետ ժ աւուր կամ Լ աւուր մայրն կամ քոյրն, կամ իւր կինն, կամ վէզիրն տային այլ փաշայի եւ առնէին բազում կարմիր գահեկան: ԶՏիգրանակերտն Ամիթ ի վեց ամիսն ինն փաշայ եառուն· կայր որ փաշայն կու գար կայր որ փաշի վեքիլն կու գայր· նոքա որ կու գային, պիտէին որ բանի յետքն փուչ էր, նոքա այլ կու սկսանէին ի կողոպտել եւ ի թալանել զքաղաքն եւ զերկիրն» (1):

Իսկ Դարանաղցի կը գրէ թէ Սուլթանը չունէր «փոյթ եւ հոգ վասն աշխարհի չինութեան: Այնչափն յիմարեալ էր եւ արբեալ եւ թմրեալ էր յիմարական զինեաւն, որ ոչ զիւր հոգն գիտէր եւ ոչ զաշխարհի վասնզն...: Գրեթէ ոչ գոյր թագաւոր եւ արքայ եւ պիտակ եւ հոգաբարձու աշխարհացց, բայց միայն ժանտ անուն էր ի վերայ երկրի ոչխութեան իւրոյ: Բարձեր էր իւրաւունք զատատանայ եւ քննութիւն եւ զատ առնել գրկելոց» (2):

Օրմանեան մկկ յայտարարի բերելով հայ ազգիւրներու մէջ եղած յիշատակութիւնները հետեւեալ կերպով կը բնութագրէ Զալալիներու չարժումը.

«Պատերազմական ապտնապներ եւ բանի զազութի աղէտներ չէն միայն, որ Աբեւելքը, եւ ասկի ասստակութեամբ հայ տարրը կը ճնշէին: Զալալի կամ ճէլալի կոչուած յեղուզակներուն փորձանքը, եթէ մեծագոյն չէր, համահաւասար արկած մըն էր: Առանք իրարու հետ միացած կամ զաչնակից մարմին մը չէին, այլ իւրաքանչիւր զաւառի մէջ հաստատուած բռնապետ իշխաններ, զոր ասկի յարմար էր ասպատակներ կոչել, ամէն ասպատակութիւն եւ ասարատութիւն եւ սպանութիւն համարձակ կը գործէին, յաճախ իրարու դէմ ալ ելլելով: Ճէլալի ընդհանուր կոչումը գուցէ յառաջ եկած է ճէլալի քրտական ցեղին անունէն, որ նախայարձակը եղած էր այդ գործին, իւր ցեղապետ Թօփալ Օսմանի դլխաւորութեամբ: Այդ համարձակ յեղուզակութիւնը կը սիրէր բոլոր Օսմանեան կայսրութեան Ասիական զաւառներուն մէջ, Պրուսայէն մինչեւ Պաղտատ, Տրապիզոնէն մինչեւ Դամասկոս, բայց ասկի ասստիկ էր Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ կողմերը: Գրգռութեան պատճառն ալ երկրին անիշխանութիւնը եւ պետական ազդեցութեան բացակայութիւնն էր, իրաքանչիւր ցեղապետ կամ կուսակալ իրր ինքնիշխան տէր ուզածը կը գործէր ասպատակներու խումբ մը դլուխը ժողված, որ թուով հազարի կը մօտենար ու քիչ անգամ հազարը կ'անցնէր: Որեւէ լեռ մը կամ կիրճ մը յեղուզակներուն անբռնաբարելի ապաւէնն էր· անոնք սիրապետութիւն չէին հետապնդեր, այլ կը զոհանային ասպատակօրէն ասկելով եւ ասարելով, գերելով եւ գերփելով:

... Ոչ միայն գոտածնին եւ տեսածնին կը գրաւէին, այլեւ ծածուկ պահարաններու մէջ եղածները իմանալու եւ առնելու համար անլուր տանջանքներով եւ խոչտանգանքներով կը չարչարէին գլխաւորապէս վանքերու միաբաններն եւ եկեղեցիներու քահանաները, եւ յատուկ կերպով կը հետեւէին մանկամարդ կիներու, նորահաս աղջիկներու եւ գեղերես մանչերու առեւանգութեան:

... Հայերու իրենց բնակատեղն հեռանալը, որ զանազան պատճառներով արդէն բնդարձակութիւն գտած էր, անգամ մը եւս կ'աճէր ու կը տարածուէր, եւ ով որ կրնար, կեանքը ազատել կ'աշխատէր ու պանդխտութեան ճամբան կը բռնէր: Պարսկաստան, Ասորիք, Կովկաս, Լեհաստան, Հունգարիա, եւ Կոստանդնուպոլսոյ շրջակայքը նոր հայարնակութեամբ կը լեցուէին» (1):

* * *

Արդ Զալալիներու այս արշաւանքն էր որ տեղաշարժի ենթարկեց Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ Հայերը, որոնք չկարենալով հանդուրժել ասպատակութեանց եւ անոնց հետեւանքով ստեղծուած դժնդակ կացութեան, սկսան ապաստան փնտռել այլուր, գունդ գունդ դիմելով դէպի Պոլիս եւ շրջակաները, եւ նոյնիսկ դէպի աւելի հեռաւորները. դէպի Պալքանեան երկիրները, դէպի Վալաքիա եւ Մոլդովա, եւ մինչեւ Լեհաստան:

Դաւրիժեցին՝ որ ժամանակակից է անոնց՝ հետեւեալ կերպով կը խօսցնէ ազէտը զոր այդ արշաւանքը բերաւ Հայ ժողովուրդին·

«Ապա Հայոց՝ որք մասամբ եւ կամօքն իւրեանց կուբացուցին զաչս իւրեանց, զի ինքեանք կործանեցին զիագաւորութիւն իւրեանց՝ նենդութեամբ եւ անհնազանդութեամբն իւրեանց, եւ եղեն ասից կոխան, եւ ծառայք, եւ գերիք այլոց ազգաց եւ թագաւորաց... Արդ լեմ յայսմանէ պատճառէ, եւ թէ կանխաւ պատմեալ մեծի սոմանն եւ Զալալոց պատճառէն, ամենայն ազգն Հայոց ելեալք վտարանդիք եղեն յիւրաքանչիւրոց տեղեաց եւ հայրենեաց եւ բնակութեանց եւ յաչխարհաց, եւ տարագիմ գնացեալ ընդդիմ երեսաց՝ ցիրուցան եղեալք սփռեցան ընդ ամենայն աչխարհ, ի Կիպրոս, ի Կոստանդնուպոլիս, եւ ի քաղաքս որք չուրջ են դնաւոյ, յՈւդումէլի, ի Բուլղարն, յերկիրն Իլախաց, ի կղզին Կաֆայու, ի ծովեզերեան Պոնտոսի: Այլեւ բազումք յաչխարհն Ատրպատականի, յերեւան, ի Գանձայ, ի Թաւրիզ, յԱրտաւէլ, եւ ի չրջակայ գաւառս սոցա» (2):

---

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ·, էջ 2305:

(2) Դաւրիժեցի, էջ 145:

(1) Դաւրիժեցի, էջ 568–569:

(2) Դարանաղցի, «Ժամանակագրութիւն», էջ 13–14:

Ժամանակակից տաղերգու մը կը գրէ՝ ակնարկելով հայ գանգրեւածներու խուժումին դէպի Պոլիս եւ շրջակաները.

Երբ չարն եկաւ յանկարծակի
Սեւ եաղբճին ի Թոխաթի
Յրբվեց գամենն անց փոչի
Զրկեց գամենն մի մի տեղի։
Ոմանք գնացին յԱտամպօլի,
Ոմն ի Պուրսայ, յԱմասիայի,
Շատք գընացին յԱւտումէլի,
Ցրուանկաց տուն, Պուղտան, Լեհի (1)։

Դարանագրի կը գրէ իր կարգին.

«Ծեսաք որ Հարդուլումէն ի վայր ամենայն աշխարհի մարդիկ երկրակոչ էին արարել ի յահէ սպանողացն եւ չարաչար տանջողացն, ի փախուստ տեղացն մատակարկ լինելով, թափուր եւ ունայն յամենայնէ, մերկ եւ բոկ մուրանալով եկին յԱտամբոլ...» (2)։

Ու տեսիլ յետոյ.

«Եւ յորժամ ի Կաֆայէն յԱտամպօլ եկաք, եւ ամենայն Հայոց աշխարհն ի թէդուպօլէն ի վայր, ոմանք երկու ամաւ առաջ եկեալ էին, եւ ոմանք բազումք ընդ մեզ եկին, որ էր թվ. ՌԾԴ (1605) եւ շատք այլ յետոյ եկին, եւ ցրուեցան յԱնատօլ, եւ յԱւտումէլ, յամենայն քաղաքս, մինչ ի Պելգրատ, մինչ Պուղտանաց աշխարհն, եւ ի Լեհաց» (3)։

Ջալալիներու չարժման հետեւանքով Փոքր Ասիայէն դէպի արեւմուտք քչուող հայ գանգուածներուն մասին յիշատակութիւններ կարելի է գտնել նաեւ մանր ժամանակագրութեանց, ինչպէս եւ ճանապարհներու յիշատակարաններուն մէջ։

1200ին երզնկայի Աւազ վանքին մէջ ընդօրինակուած Աւետարանի մը յիշատակարանը կ'ըսէ, օրինակ. «Կրկին հնոյից հալիւրոց եւ քառեակ թուոյ (1605) օգոստոսի իբ. գրած յիշատակ. եղեւ հալածումն քրիստոնէից, մանաւանդ վշտաւոս որդւոց եղկելի Հայոց... կոծանեցաք ի հիմանց եւ փախստեալ եկեալք ի թագաւորեալ քաղաքս Կոստանդնուպօլիս, եւ գհրաչալի սուրբ Աւետարանս ընդ մեզ բերաք ի Դարանաղեաց երկրէն որ է կամախ, Սէթ անուն բարի շառաւիղ մի ի բարւոյ արմատոյ, եւ եառաք յիշատակ ի սուրբ Նիկողայոս յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց Յակոբին եւ Կոստին եւ ամենայն սրբոյ

(1) Ալիշան, «Հայապատում», Գ., էջ 315։
(2) Դարանաղցի, «Ժամանակագրութիւն», էջ 68–69։
(3) Դարանաղցի, անդ, էջ 69։

հան առաւ, մեբձաւորացն եւ մեզ ներգնեալ եւ մեղսամած տրուպ ամենայն վարդապետաց նուաստ Գրիգորոյս, որ եմ ի նոյն գօտառ (գաւառ) եւ ձեռամբ մերով եառ յիշատակ» (1)։

Սիմէոն Լեհացի որ այդ օրերուն դանուած է Պոլիս, կը գրէ թէ մինչեւ Հայոց այս նոր խուժումը դէպի մայրաքաղաք՝ առաւար էր տեղւոյն հայութիւնը.

«Եւ ուրեսուն տուն՝ տեղացի հազիւ գտանէր. բայց ելն եւ գալիսն աւելի քան զքառասուն հազար տուն ի Ստամպօլ, Գալաթիա եւ Սկեւտարն։ Քանզի յօթեւանեան ձկլալիքն աւերել էին. եւ ամենեքեան հալածելոք եւ փախուցեալք անդ էին հանդուցեալք» (2)։

Զանգուածային այս գաղթն էր որ հայ կոլիզներ առեղծեց ոչ միայն Պոլսոյ, այլեւ Մարմարայի գոյդ ափերուն վրայ։ Գլխաւորաբար անոր կը պարտին Թրակիան եւ Բիւթանիան իրենց հայ գաղթեները։

* * *

Պէտք չէ մոռնալ նաեւ որ Պոլսոյ հայ գաղութին առաւարգման մէջ մեծ դեր են կատարած անտեսական ազդակները։

Առաջին հերթին դէպի մայրաքաղաք խուժում տեղի ունեցած է առեւրու հետեւանքով։ Ամէն առի հետ քնակչութեան տեղաշարժ մը գալի է։

Առեւրան ամէնէն ոտաւորը պատահեցաւ Ջալալիներու չարժումէն քիչ յետոյ.

«Եւ յայսմ պատճառէ, կը գրէ Դաւրիժեցին, հողագործք եւ երկրագործք՝ որք յիւրաքանչիւր տեղիս գոյին, յերկիւղէ եւ յահէ սոցա փախուցեալք ի բերդս եւ ի գղեակս, եւ ի փապարս լերանց ամրանային. եւ ոչ կարէին առնել գերկրագործութիւն, վասն որոյ սերմանել եւ հնձել եւ կալ եւ կուտ բարձաւ ամենեւին եւ սկսաւ լինել սովութիւն հացի եւ ամենայն ուտելի երաց եւ ոչ գտանիւր. եւ թէ ուրուք ուրեք եւս գտանիւր, եւ այն եւս ծանր գնոյ։ Եւ ի ժամանակի որբոց ուրեք եւս գտանիւր, եւ այն եւս ծանր գնոյ։ Եւ ի ժամանակի որդութեանս այս եկն մարախ յընդհանուր Միջերկրայս եւ եհար միանգամայն զամենայն երկիրս եւ եկեր գխոտ, գրոյս, եւ գայլ կանաչ՝ որ երեւիր։ Յորոյ յետապայ եղեւ սով առաւիկ. եւ բնաւին ոչ երեւիր հաց եւ կերակուր եւ այլ ինչ ուտելի» (3)։

Համեմատութիւնը՝ զոր առաւ սովը մասնաւորաբար հայկական նահանգներու մէջ՝ իսկապէս որ սահմռկեցուցիչ եղաւ.

(1) Բարգէն Արտակից կաթողիկոս, «Ցուցակ Ձեռագրաց Գալաթիոյ Ազգ. Մատենադարանի Հայոց», Անթիլիաս, 1961, էջ 35։
(2) Սիմէոն Լեհացի, «Ուղեգրութիւն», էջ 8։
(3) Դաւրիժեցի, էջ 87։

«Ի չգոյէ հացի՝ ակառն ուտել պկենդանիս՝ զարջառս՝ եւ զոչխարս: Եւ ի սպառել սուրբ կենդանեացն՝ ակառն ուտել զանսուրբ կենդանիս՝ զձի եւ զջորի, եւ զկէշ եւ զայլ անսուրբ կենդանիս, մինչեւ զշուն, եւ զկատու, եւ այլ ինչ որ ի ձեռս անկանէր վառն կարեաց կերակրոյն: Եւ իրրեւ այլ առաւել սաստկացաւ սովն, ակառն ուտել զմեռեալս՝ եւ ոչ թագէին՝ այլ ուտէին. քանզի զօրացեալ էր ի վերայ աշխարհի սովն: Եւ բազումք ի բազում տեղիս պկենդանի մարդս բռնէին եւ ուտէին» (1):

Զարհուրելի այդ սովն էր որ իր առջեւէն քշեց սարսափահար բազմութիւնը.

«Եւ յայսմ ժամանակի եղեն ցիր եւ ցան ազգն Հայոց. եւ զնացին իւրաքանչիւրք հանդէպ երեսաց իւրոց զառնել տեղի կելոյ եւ ապրելոյ. ոմանք յԱւստումելի. ոմանք ի Բուզդան. ոմանք ի Լեհ. ոմանք ի Կաֆայ. ոմանք ի Ծովեզերան Պոնտոսի. ոմանք ի Թաւրէզ եւ յարեւելս եւ ի գաւառս սոցա. զի ազգն Հայոց որքան զարիսպականք կան յաւազակել գաւառս յայս ժամանակիս եւ յայսմանէ պատճառս են դնացեալք» (2):

Սովը, ինչպէս կ'երեւի, տեւած է ամբողջ չորս տարի.

«Եւ եղեւ սկիզբն սովուս ի Հազար եւ յիսունեւհինգ (1606) թուին, յորում ամի թոյլ էր սովն եւ ո՛չ էր խիտ, իսկ մատանէն Հազարեւյիսուն եւ վեց (1607) թիւն եւ ի Հազարեւյիսունեւեօթն (1608) կարի սաստկացաւ. եւ ի մատանէն Հազարեւյիսունեւութն (1609), թուլացաւ. եւ յիսեւնեւինն (1610) բարձաւ բնաւին ողորմութեամբն Աստուծոյ» (3):

* * *

Ընթերցողը մեզ նեղեց հարկաւ եթէ այսքան երկար կանգ առնինք Ջալալիներու չարժման վրայ: Չկրնար հարեւանցի անցնել չարժման մը վրայէն, որ այնքան ճակատագրական եղած էր Հայ ժողովուրդին համար, գայն զգեանած իր օճախին մէջ ու քշած դէպի Եւրոպայի դռները, ճիշդ այն օրերուն երբ Շահ Աբասի արշաւանքը իր կարգին կը արօրէր Հայոց աշխարհը ու դէպի Իրան կը քշէր հայ դանգուածները: Ջալալիներու այդ չարժման հետեւանքով էր որ Պոլիսը եւս պիտի դիմագիծ փոխէր ու Հայ ժողովուրդին կեանքը պիտի մղէր դէպի նոր հուն մը, որովհետեւ Օսմանեան կայսրութիւնը

(1) Դաւրիժեցի, էջ 88:
(2) Դաւրիժեցի, էջ 88:
(3) Դաւրիժեցի, էջ 91:

եւս պիտի մանէր նոր դարաշրջան մը, — բարձրանալէ յետոյ փառքի կատարը՝ սանդուխ առ սանդուխ պիտի իջնէր գահէն, տարրալուծուելու համար ի վերջոյ, ու նոր արահետներ բանալու համար իր լուծին տակ գալարուող տարրերէն ամէն մէկուն:

7.

ՀԱՅՈՑ ԱՔՍՈՐԸ ՊՈԼՍԷՆ

Գաւառներու հայութեան խուժումը դէպի Պոլիս եւ շրջակաները չէր կրնար չմտահոգել պետութիւնը: Փոքր Ասիոյ ամայացումը դէմ էր երկրին շահերուն: Այնպէս որ մեծ վեզիր Գուլուճը Մուրատ փաշա՝ երբ Ջալալիներու վրայ իր արշաւանքէն յաղթական դարձաւ Պոլիս 1609ին, իր առաջին գործերէն մէկն ըրաւ մայրաքաղաքին եւ շրջականերու մէջ ապաստան գտած գաւառացիները բռնի վերադարձնել իրենց տեղերը, եւ այս առթիւ երեք տարի տուրքէ զերծ կացուց զանոնք: Հայ եւ Թուրք գաղթականներու կարաւանի մը հետ, զոր 7000 հոգի կը հաշուէ եւ որ «յամենայն յաչխարհս էին հաւաքեալ», Դարանաղցի ինք եւս իր երկիրը դարձաւ 1610ին (1):

1200ին երդնկա գրուած եւ 1605ին կամախէն Պոլիս խուժող հայերուն հետ մխսին մայրաքաղաք բերուած Աւետարանի յիշատակարաններէն մէկը կ'ըսէ.

«Ցայսմ ամի, որ է թիւն ՌԾՐ (1609), խիստ անհնարին սուգ գարձեալ եղեւ երեք թշուառեան վշտաւոս ազգիս, որ խիստ հրաման եւ ի թագաւորէն, ի հալածելոյ զքրիստոնեայքս ի քաղաքէս թէ գնացէք ի ձեր երկիրն եւ եմք այսօր ի մէջ տարտարոսի եւ չեմք տեղեակ թէ աւուրքն անց ու լինի» (2):

Մուրատ փաշայի մահէն յետոյ, որ պատահեցաւ 1612ին, Փոքր Ասիոյ մէջ գարձեալ սկսաւ վրդովուիլ անդորրութիւնը ինչ որ ստիպեց եւս վերադարձողները կրկին ճամբայ առնել Պոլսոյ ճամբան: «Բարձաւ խաղաղութիւն յաչխարհէ, կը գրէ Դարանաղցի, եւ լցաւ ամենայն աշխարհն վայիւ եւ ազաղակաւ եւ գարձեալ փախստական եղեալ մեր ի յահէ նեղչացն եւ հազիւ անկաք յԸստամբօլ: ... Եւ

(1) Դարանաղցի, էջ 148–149:
(2) Բաբգէն Աբոռակից Կաթողիկոս, «Ցուցակ Ձեռագրաց Ազգ. Մատենադարանին Ղալաթիոյ», էջ 34:

ամենայն ընդ մեզ գնացողք զարձեալ եկին եւ ասա էին խաղաղ կենօք մինչեւ ցայս ամի», այսինքն մինչեւ 1635, երբ այդ տողերը կը գրէր:

Երբ Մուրատ Դ. 1635ին Կ. Պոլսէն ճամբայ կ'ելլէր Պարսից վրայ երթալու համար, Սերասքիերն անցած առեն «յամենայն կողմանց մարդիկն՝ Հայք եւ Տաճիկք մնացեալքն որ անդ, զաղաղակ բարձեալ բազոքեցին առ կայսրն թէ՝ մեք մնացեալք սակաւաւոր եմք եւ աշխարհին աւերակք են, եւ հարկապահանջութիւնն անտակաս է, եւ այս աշխարհս մարդիկն Ըստամբոլ եւ ի բոլորքն են, չեմք կարող հարկապահանջութեանցն դէմ կալոյ վասն սակաւութեանն մերոյ, կամ գնասա զամենեսեան հրաման արա՛ որ գան ի վեր յիւրաքանչիւր տեղիս, եւ կամ մեզ այլ հրաման տուր գնալ առ նոսա» (1):

Ուրիշ ազբիւրի մը համաձայն երբ Մուրատ Դ. Պաղատագիր գրաւելու նպատակով մեծ բանակի մը գլուխը անցած ճամբայ ելած էր 1635ին, կեսարիոյ մօտ Տէվէլի Գարա Հիսար քաղաքը կանգ առաւ (2): Հոն տեսաւ թէ բազմաթիւ գիւղեր անբնակ գարձած էին: Ուսաի հրաման արձակեց Կ. Պոլիս գտնուող Պայրամ փաշային որպէսզի 30–40 տարիներէ ի վեր Փոքր Ասիոյ մէջ պատահած խռովութիւններու եւ ապստամբութիւններու հետեւանքով կեսարիացին եւ Փոքր Ասիոյ այլ քաղաքներու բնակիչներէն անոնք որ Կ. Պոլիս եւ շրջակայքը հաստատուած էին գարձեալ իրենց տեղերը (3): Սակայն այս հրամանը մեծ մասամբ գործադրուեցաւ (4):

Սիմէոն Լեհացի իր ուղեգրութեան կցած 1623–1635 տարիներու տարեգրութեան մէջ հետեւեալ հաստատած կը նկատէ 1635 թուականի այդ «սուրհանդ»ին. «Գարձեալ կրկին չար հրաման եհան վեզիրապն ահագին, որ սուրհան լինի քառասն տարեն ի վեր եկօղաց: Եւ էմիրնի գրկեց ամէն քաղաք եւ նախ Ստամպօլ, թէ վա՛յ այն մարդուն, որ մինչեւ քան օր չերթայ ի սիլան: Վա՛յ մեծի ազխիս եւ աւազ տարեկանաց եւ տասապանաց, թէ ո՞ւստա եկին այս վիշտք եւ նեղութիւնք Հայոցն: Անդ էր տեսանել պլաց եւ զաղաղակ եւ գառաապոռան. ամանք ասուի գնային եւ կէսք ի բերան սրոյ մտանէին. վայ ի վերայ վայի եւ եղուկ թշուառացեալ անձանց: Զի ասա տուն եւ տեղ, այլի եւ մալքէն գրկին կամ թողուն օտարաց, կամ թէ կէս գինն տան. եւ անդ այրչափ հեծելին բերան կամ սրոյ մտանեն. եւ ոչ

(1) Գարաւաղցի, էջ 520:

(2) Հ. Գաբրիէլ Այվազովսքի, «Պատմութիւն Օսմանեան Պետութեան», վենետիկ, 1841, էջ 53:

(3) Անդ, էջ 61:

(4) Արշակ Ալպոյաճեան, «Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ», Ա., էջ 610:

գիտեն թէ յո՞ երթան, զի աշխարհն այն աւեր եւ ամայի է: Ոմանք ի ծովն անկան եւ այլք ի ծարաւոյ եւ խորշակէ ի ճանապարհին մեռան: Եւ ասին թէ քանի հարիւր տուն կէմով անցեալ յայնկոյս անուղ տեղով. իսկ ասկղայք հասեալ ի վերայ նոցա եւ սուր ի վերայ եղեալ յանխնայ կոտորեցին մինչեւ ի սպառ» (1):

1635 թուականին Պոլսոյ մէջ գրուած ձեռագրի մը յիշատակարանը կ'ըսէ իր կարգին.

«Ահասանաւր գրեցաւ եւ գրաւ ասեալ կատարեցաւ տասս ասաուածային որ ասի Սորհրդամատոյց ի լաւ եւ յառոյգ աւրինակէ որ էր ուղղեալ ի մեծ բարեւնապետէն Թոմմայ վարդապետէ, որպէս եւ տասջին յիշատակարանն ցուցանէ. ի թվականիս Հայոց ՌՀԹ յուլիսի իե. Յերկիր Թրակիայ. ի մայրաքաղաքն Կոստանդնուպոլիս. ի պատրիարքութեան Սուրբ Էջմիածնայ Աթոռոյն Տեառն Տէր Փիլիպպոսի եւ յեպիսկոպոսութեան քաղաքիս Տէր Գրիգորի Կեսարացոյ այլեւ ի բռնակալութեան պղծի տասկայ Սուլթան Մուրատի, որդոյ Սուլթան Ահմատին. ընդ հովանեաւ սուրբ հրեշտակապետացն Գաբրիէլի եւ Միքայէլի: Զեռամբ ակնոյ Յակոբ գպրի, ի լաւ եւ յառոյգ աւրինակէ գոր գաղափարեալ էր Ներսէս վարդապետն աշակերտ մեծին Թոմմայ վարդապետին... Այլեւ գրչիս սղալանաց եւ անարհեստութեան անմեղադիր լերուք, զի ի գառն ժամանակի գրեցաւ որ յաւուրս յայսոսիկ էր թագաւորն ի պատերազմ ընդ Պարսից որ եւ էառ գվանպարշապատ քաղաք. եւ մինչ ի պատերազմի էր արար սուրհան յԸսպատամպօլ. յարեւելից եկելոց հայոց, յունաց եւ տասկաց որ ի միջի նոցա գայս գրէի բազում հալածանաւք» (2):

Տօքթ. Բ. Հերինկա, «Ազգութիւնէ Մերձաւոր Արեւելքի վաճառականութեան պատմութեան» խորագրով իր աշխատութեան մէջ, Հաւատոյ Տարածման Ժողովին տեղապրութեանց Ժ հատորին 334րդ էջէն քաղելով հրատարակած է նոյն ժողովի 1635 Նոյեմբեր 12ի նիստէն հատուած մը, զոր Ա. Սարուխան, ներմուծելու տոքթ. Հոլոմտայի հայոց նուիրած իր ուսումնասիրութեան մէջ, հետեւեալ կերպով կը թարգմանէ գայն.

«Կ. Պոլսում հայերի դէմ մի հրովարտակ է եղած, որ այն հայերին, որոնց բնակութիւնը այս քաղաքում 40 տարուց աւելի չէ, գուրս հանուին եւ տարագրուին Փոքր Ասիա, մինչեւ որ նրանց թիւը իջնէ 100·000ի» (3):

(1) Սիմէոն Լեհացի, «Ուղեգրութիւն», էջ 378–379:

(2) Տաշեան, «Ցուցակ Ձեռագրաց Կայս. Մատենադարանին ի Վիեննա», 1891, էջ 14:

(3) Dr. K. Heeringa, «Bronnen tot de Geschiedenis von den Levantschen Hardel», S-Gravenhage, 1910, I, 366.

Սարուխան այդ մէջբերման կը կցէր հետեւեալ ծանօթութիւնը.

«Ուրեմն ժէ. դարուն Հայերն այնքան բազմաթիւ են եղել Կ. Պոլսում, որ պետութիւնը ստիպուել է կարուկ միջոցների դիմել նուազեցնելու մինչեւ հարիւր հազար հոգու» (1):

Յօդուածաշարքի մը մէջ (2) դար Հայկ Պէրպէրեան կը նուիրէր Հայոց պանդուռածային տեղափոխութեան Կ. Պոլսէն դէպի պատահ 1610 եւ 1635 տարիներուն, դիտել կու տար թէ Սարուխանի թարգմանութեան այն մասը, որ ստորագծուած է, պէտք է թարգմանուի «ասնց թիւը 100 հազարի կը հասնի», եւ թէ «հետեւաբար, բուն առնապրութեան, ոչ թէ Պոլիս մնալիք հայոց թիւը պիտի իջնէր 100·000ի, այլ Փոքր Ասիա փոխադրուելիք հայոց թիւը 100·000ի կը հասնէր»:

Պէրպէրեան կ'աւելցնէր յետոյ թէ Սարուխանի կցած ծանօթապրութիւնն ալ համաձայն չէ պատմականօրէն ծանօթ իրողութեանց: «Ճիշդ է որ 1635ին Պոլսոյ եւ եւրոպական Թուրքիոյ հայերէն մաս մը հրաման ստացած են Փոքր Ասիոյ կեդրոնական կամ արեւելեան մասը վերադառնալ, ուրկէ եկած էին, ինչպէս նման հրաման մը տրուած եւ գործադրուած էր 1610ին ալ, բայց այս որոշումը ոչ թէ միայն Հայոց, այլ Յոյներուն եւ Թուրքերուն ալ կը վերաբերէր, եւ հետեւաբար Պոլսոյ Հայերուն թիւը նուազեցնելու համար չէր: Ակնկ դատ, այսպիսի տարագրութիւն մը, որքան ալ աղետալի հետեւանքներ ունեցած ըլլայ ամանց համար, պատժական բնոյթ մը չէր կրեր, այլ ասիական Թուրքիոյ դրեթէ ամայացած մէկ մասը վերատին ծաղկեցընելու կը ձգտէր»:

«Կը մնայ այժմ փորձ մը բնել ճշդելու համար, — կը դրէ Հայկ Պէրպէրեան, — թէ տարագրուելիք Հայոց թիւը 100·000ի կը հասնէ՞ր թէ ոչ: Սիմէոն Լեհացի երբ Լվովէն Պոլիս կը հասնի 1608ին, կը գրէ թէ Պոլսոյ մէջ հազիւ 80 տուն տեղացի (հայ) կայ, բայց աւելի ետեւ 40·000 տուն եկուոր եւ պանդուխտ, որոնք ձէլալիներէն փախելով հոն ապաստանած էին. բայց քիչ մը վերջ տարրեր թիւ մը կու տայ. «եւ ասեն թէ կայ ի Սատմպօլ 40·000 Հրէի տուն եւ 40·000 տուն Հոոմի. 10·000 տուն Հայի, բայց Տաճկաց հաշիւ եւ համար չկայ»: Այս երկու թիւերուն միջեւ տարբերութիւնը այնքան մեծ է որ կարելի չէ երկուքը հաշտեցնել իրարու հետ: Դարանադգի որեւէ թիւ չի տար որեւէ տեղի մասին: ... Եթէ նոյնիսկ քանի մը կարաւաններ եւս

(1) Ա. Սարուխան, «Հոլլանտիան եւ Հայերը», Վիեննա, 1926, էջ 82:

(2) Հայկ Պէրպէրեան, «1910ի եւ 1935ի հայկական ներգաղթը Կ. Պոլսէն եւ եւրոպական Թուրքիայէն դէպի Փոքր Ասիա», «Արեւ», Գահիրէ, 1939, 9–11 Հոկտեմբեր:

մեկնած ըլլան, եւ հաշուի առնելով չմեկնողներն իսկ, գործնական ըլլան՝ 10·000 տունի (եւ ո՛չ անձի) կէսին կամ քառորդին ալ չենք հասներ, նոյնիսկ իւրաքանչիւր տուն 5 հոգի հաշուելով, ինչ որ այդ դարուն նուազագոյն թիւ մըն է, եւ տակաւին հաշուի չենք առներ եւրոպական Թուրքիոյ ուրիշ քաղաքներէն մեկնած Հայերը: ... 1635ին առնողները Թուրքիա բնակող Հայոց թիւին մասին չենք կարծեր որ որեւէ ստոյգ տեղեկութիւն դոյութիւն ունենայ, որով Պոլսէն վատիկան ղրկուած տեղեկագրին մէջ յիշուած 100·000 թիւը կը մնայ ճշդելի տեղեկութիւն մը, բայց հաւանաբար ենթադրական թիւ մըն է միայն»:

Հակառակ այն մռայլ գոյներուն որոնցմով նկարագրած են ժամանակակիցները Հայոց այս դժնդակ աքսորը Պոլսէն, տարակոյս չկայ թէ Ջալալիներու չարժման օրերուն Պոլիս եւ շրջակաները խուժած հայերէն կարեւոր մաս մը յաջողեցաւ մնալ իր տեղը:

Յակոբ Ակնցի (1), որ 1634ին Պոլսոյ Պալաթ թաղին մէջ տեսած էր Յայտաւուրք մը ընդօրինակել, կը գրէ յիշատակարանին մէջ թէ Սուլթան Մուրատ Փոքր–Ասիա գտնուած ատեն հրաման ըրած է նորոգել Պոլսոյ պարիսպը: Այն արհեստաւորները որոնք կը մասնակցէին այս նորոգութեան, դերծ մնացած են աքսորէ:

Ժէ. դարու սկիզբը Պոլիս դիմատիճ կը փոխէր այսպէս: Նոր տարբերու խուժումը դէպի մայրաքաղաք չէր կրնար չանդրադառնալ հայ կեանքին վրայ:

Այդ դիմատիճը պիտի փոխուէր յետագային ալ, երբ նոր տարբեր խուժէին Պոլիս բարօրութիւն գտնելու յոյսով «երջանկութեան սեմին» մէջ, կամ երբ բռնի բերուէին հոն:

Թուրքերը հայեր պէտք է բերած ըլլան արդարեւ կամենիցէն ալ երբ գոյն գրաւեցին 1672ին: Մանրամասնութիւններ չունինք այդ մասին, թէեւ տեղեկութիւններ հասած են մեզի հայոց խուճապահար փախուստին մասին նոյն այդ տարին դէպի Լեհաստանի ապահով շրջանները, դէպի նոյնիսկ Մոլդովա:

Վիեննայի Մխիթարեանց մօտ գտնուած ձեռագիր մը (թիւ 266) կենսագրական տեղեկութիւններ տալէ յետոյ Աստուածատուր վարդապետ Ներսէսեանի, կը գրէ ի միջի այլոց.

«Յետ գտնելոյն ի Կոստանդնուպօլիս, ուր ապատեաց գոյգտիւս իւր ի Տաճկաց զվնի տաման Կամինիցու եւ կատարելոյն զնխան իւր ի Հռոմ յամի 1674» (2):

Կամենիցը, կ'երեւի, մաս չունեցաւ միշտ եռացող այն կաթսային մէջ որ Պոլսոյ հայ գաղութն էր:

(1) «Բանասէր», 1904, թիւ 5–6, էջ 174:

(2) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1962, էջ 276:

8.

ՀԱՅ ԽՁԱՆԿԱՐԸ ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

Մանրամասնութիւններ կը պակսին մեզի այն մասին թէ ո՛ւր գեռնզուեցան Զալալինեաց ասպատակութեանց առջեւէն Պոլիս խուժող հայ բազմութիւնները: Գիտենք միայն որ անոնք բազմապատկեցին հայոց թիւը Պոլսոյ մէջ, եւ առաւարացուցին «Ալթը ձէմաաթ»–ները՝ ապաստանելով մայրաքաղաքին լայնքին ու երկայնքին, մինչդեռ առաջ անոնք համախմբուած էին Ս. Գէորգ ու Ս. Նիկողայոս եկեղեցիներուն չուրջ՝ Սամաթիոյ եւ Խարիսխ–քափուի մէջ, ու մասամբ ալ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ չրջանակները:

Դարանագղի երբ Պոլիս կը հասնի Յունիս ամսուն՝ Գալաթիոյ թաղին մէջ գեռնզուած կը գտնէ իր հայրենակիցներէն շատերը՝ որոնք իրմէ առաջ ժամանած էին.

«Սոքա ամենեքեան ի հայրենեացն, ի լայն եւ ընդարձակ յարկացն, եւ եկեալ նժդեհութեամբ ի նեղ տեղի, եւ ի նեղ յարկաց բնակելով, սակայն ամբողջ զերծեալք ամենայն ընտանեօք իւրեանց ի տալոր սատկութենէ, ի գազանակերութենէ, եւ ի մարդակերպ Զալալոց գազանաց ժանեացն զերծելոյն, ի միասին լինելով՝ խնամօք ո–զորմութեան Աստուծոյ յանդորրութիւն գտեալք» (1):

«Մինչեւ ԺԶ. դարուն երկրորդ կէսը եւ ԺԷ. դարուն սկիզբը, կը գրէ հայ բանաձէր մը, Կ. Պոլսոյ մէջ Սամաթիայէ եւ Խարիսխ–դարուի չրջանակէն զատ հայ բնակչութիւն գրեթէ չկար կամ շատ սահմատ էր: ԺԶ. դարուն վերջերը եւ ԺԷ. դարուն սկիզբը ամբողջ Անատոլուն տակնուվրայ եղաւ եւ բնակչութեան մէկ կարեւոր մասը երկիրը աւերող յեղուզակային արշաւներէն զերծ մնալու համար զոյթ մայրաքաղաք կամ անոր մօտերը: Մանաւանդ Զելալիներու ապստամբութեան հետեւանօք Կ. Պոլիս եւ չրջակայքը ապաստանող հայոց մասին մանրամասն տեղեկութիւններ կու տայ իր «Ժամանակագրութեան» մէջ Գրիգոր վրդ. Դարանագղին, որուն գրածներէն կը հասկցուի թէ Անատոլուի գանազան մասերէն գաղթող հայերէն մեծ մաս մը տեղաւորուած է Կ. Պոլսոյ հայոց առաջին կայանը հանդիսացող Խարիսխ–գարուի մօտերը, եւ մանաւանդ Թօփ–գարուի

(1) Դարանագղի, «Ժամանակագրութիւն», էջ 71:

ներքը եւ դուրը եւ մաս մըն ալ Խասգիւղի բարձունքը: Իսկ սուսաբ թիւով հայեր ալ հաստատուած են Գում–գարուի մէջ, մինչեւ Լանկա, եւ Եէնի–գարուի դուռը, եւ ուրիշ խումբ մը Սկիւտար, եւ Վոսփորի վրայ մի քանի վայրեր» (1):

* * *

Բռնագաղթն ու խուճապահար փախուստը չէին միայն որ Պոլիսը ողողեցին գաւառով, ու հայութեան նոր զիմագիծ առեղծեցին հոն:

Ժէ. գարուն սկիզբը Թուրքիան ալեկոծող այդ զէպքերէն յետոյ ալ գաւառէն վտանգներ չարունակած են հասնիլ զէպի մայրաքաղաք:

Արդարեւ, բացի բռնագաղթերէն եւ հալածանքներէն պանդրխտութեան չարժառիթ եղան նաեւ կեանքի դժուարութիւնները գաւառական չրջաններու մէջ, աչխատանքի պակասը տեղւոյն վրայ, տուրքերու զարհուրելի բեռը, կեղեքումները տեղական հարստահարիչներու կողմէ, վաչխատաւորներու անյագ մոլուցքը եւ անոնց պարտադրած ահաւոր տոկոսները, եւայլն:

Սիմէոն Լեհացի՝ որ Ժէ. դարուն սկիզբը տաճն մը ապրած է Պոլիս եւ անցած է նաեւ Թուրքիոյ գաւառներէն՝ որուէ մեկէն աւելի ի վիճակի էր բազդատելու մարդոց կենցաղը այդ դարուն գաւառի մէջ ու Պոլիս.

«Ի Սամսպոլ տակաւ մի ունին մխիթարութիւն զբխատնեայք եւ վայելչութիւն, զի ունին եկեղեցիք պայծառ, տօնախմբութիւն ձայնիւ. հեծնուն ձի եւ ջորի, հագանին եւրպէայ, եթմիշլայ չուխայ. ուտեն, ըմպեն, ուրախ լինին. ունին մեծամեծ տունս, էգիս եւ դրախտս եւայլն, զոր յԱնատոլին բնաւ պատ ոչ երեւի. այլ տներն ախտի նման, եւ չարաւոյ, ցած. իսկ ի քաղաքն քարբիչով, դռիվին փոքր եւ խորափոխ, խաւարաչին: Եւ յայնմ ամի (1613), յորում ես էի Թօխաթ, էլ հրաման չար, թէ եկեղեցիս եւ վանորայս մի վաճեսցեն մոմեղէն ճրագ, այլ եղէ. եւ թէ ուրիք գտանէին՝ տուգանէին: Եւ այսպիսի տաժանք եւ նեղութիւն էին ի ձեռս Տաճկաց, զոր որոյ յոչ աղքատ եւ չքաւոր են, զի միշտ զրկին, զգլխն, տուգանեն, զրպարտեն եւ տաւել հարկս պահանջեն. եւ թէ տան արդի ունիցի ոք, ամենէն խարտճ տանուն. եւ թէ հեռանայ, զարձեալ տանուն: Եւ Սամսպոլայ գաւառաք ձի, ջորի հեծնուն. եւ անտի մինչեւ Սեւաստ մինչ Ա–

(1) Արշակ Ալպոյաճեան, «Պալաթու թաղի կազմութիւնը», «Երեմդարեան պատմութիւն Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ», էջ 173:

մի՛թ հէ եւ ուզա· խակ Սեւսաւին ատեն հէ ալ ակկմա չհրեւի, ամէնն եղ կու բանեցնեն, ալ եւ բեռն բառնան, այլեւ հեծնան» (1):

Յիշենք նաեւ որ Պոլսոյ մէջ այլապէս ալ աւելի ատենէն պիտի դառնային կեանքի պայմաններըը գաւառի հետ բաղդատելով: Օրինակ՝ վենետրութենէ ազատ պիտի կացուցուէր պալնեցի Թուրքը, իսկ քրիստոնեան վենետրական տուրքէ, ինչ որ ոչ նուազ բազձալի պիտի դարձնէր Պոլիսը գաւառին համար, որուան իլլալով մանաւանդ այն առաւելանքը որուն ենթակայ էր գաւառի հայը վենետրական այդ վերկանքը (պէտէլի ասֆէրիյէ) կարենալ հատուցանելու համար:

Դիտելի է որ Պոլսոյ մէջ հայ կորիւներ նուազ էին պիտրութեան այն չրջաններէն, ուր համեմատաբար աւելի ատենէն էր կեանքը, եւ ուր մանաւանդ առեւտրական գործունէութիւն կար: Եւ առաջին հերթին ծովեզերքներէն: Իզմիրցիները կը նախընտրէին Իզմիր մնալ, եւ այցելութեամբ միայն կու գային Պոլիս: Սեւ Ծովու եւ Միջերկրականի եզերքներէն եւս Պոլիս համախմբուողներ սակաւ էին:

Հայոց թիւը կը չատնար այսպէս մայրաքաղաքին մէջ:

Խվլիյա Զէլէպի, Ժէ· դարու թուրք հեղինակը որ իր ուղեդրութենց չարքին առաջին հատորը գրեթէ ամբողջութեամբ նուիրած է Պոլսոյ եւ որուն թիւերուն կարելի չէ սակայն հաւատք ընծայել, նայն դարու երկրորդ կէսին 9990 իսլամ թաղեր ցոյց կու տայ Պոլսոյ մէջ, 304 յոյն, 657 հրեայ, 17 ֆրէնդ, եւ 27 հայ (2):

Ըստ Խվլիյա Զէլէպիի Ղալաթիոյ մէջ 18 իսլամ թաղ կար, 70 յունական, 3 ֆրէնդ, 1 հրեայ եւ 2 հայկական: Տեղւոյն բնակչութիւնը, Սուլթան Մուրատի օրով կատարուած մարդահամարին համաձայն, 200 հազար կեավուրէ եւ 60 հազար իսլամէ կը բաղկանար: Եօթանասունի չափ եկեղեցիներ կային հոն (3):

Բազաքին նոյն մասին մէջ հայերը, ըստ Զէլէպիի, 3 եկեղեցի ունէին, հրեաները 2 սինակոկ (4):

* * *

Զանազան չրջաններէ խուժող այս հայերը Պոլիսը մօզայիք մը կը դարձնէին տակաւ: Ու այդ մօզայիքին մէջ յաճախ կարելի էր զանազանել ամէն մէկ խիճն ու գոյնը: Ամէն գաւառ արդարեւ իր բանգը կը բերէր, իր բարքերէն նմուշները, յաճախ եւ իր տարապնեերը, խօսակցական իր տարբեր չեչան ու հնչումը, ու նաեւ հեաքեր իր բարբառէն:

(1) «Ուղեգրութիւն», էջ 193–194:
(2) «Սիյահէթ-նամէ», Ա·, էջ 510:
(3) Անդ, էջ 431:
(4) Անդ, էջ 432:

Պոլիս երկար տաեն պահպանեց իր մօզայիքը, թէեւ այդ մօզայիքը կազմող զանազան ու զարմանազան խիճերը փոփոխութիւն կրեցին յաճախ: Ժէ· դարու սկիզբը, «Կոլոտի տաեն, հայութիւնը երեք դարու կեանք մ'ունէր դեռ օսմանեան մայրաքաղաքի մէջ: Ներքին գաւառներու ներկայացուցիչ ընտանիքներ կը կազմէին այդ հայութիւնը իրենց զատ ըմբռնումներով, իրենց զատ սովորութիւններով ու աւանդութիւններով· հատարակաց միութեան, նոյնութեան կապը Հայաստանեայց Եկեղեցին էր միայն: Սերունդներ անցած էին եւ պէտք էին անցնիլ, որպէսզի Պոլիս ալ ունենար իր ինքնութիւնը, իր նկարագիրը իրր մեծ կեդրոն մը հայութեան համար» (1):

Պոլսոյ խճանկարը այլապէս ալ չահեկան էր: Ամէն գաւառ պզալի էր հոն: Պոլսոյ զանազան թաղերուն մէջ խումբ խումբ եղած կ'ապրէին զանազան գաւառներէ եկող հայերը: Գաւառները կը զանազանուէին իրենց բրած արհեստներով ալ: Մինչեւ մեր օրերուն ալ Պոլսոյ մէջ կիրարկուող արհեստներէն չատերը զանազան գաւառներու սեփականութիւնը մնացին:

Պոլսոյ թաղերէն ամենը եւս հայ արհեստաւորներու ուրոյն գաս մը ունէին:

Յիշենք, օրինակ, թէ Խասգիւղի հայերը մեծ մասամբ կղմինտրաղործ էին: «Մեր ակնոցիքն, կը գրէ Դարանաղցին, որ ի Խասգեղն կու լինին եւ քիրամատաղործք են» (2):

Սարգիս գպիր Սարաֆ-Յովհաննէսեան, իր Կ· Պոլսոյ աեղագրութեան մէջ, խօսելով Ալթմանտաբայի մասին, կ'ըսէ· «Անդ կազմեն բրուտք գպէսպէս անօթս խնկեղենս, եւ թրծեն ի փուռն, որք ըստ մեծի մասին՝ են տպէս Հայոց» (3):

Երեմիա Զէլէպի Պոլսոյ Թաղերուն մէջ իր կատարած պատմին առթիւ էյուպի մասին կը գրէ·

«Ընդ սահմանօֆս շատ են՝
Պօստան՝ ուր պուլղար եւ հայ պարտիզպան»:

(1) Բաբգէն Ծ· վ· Կիւլէսէրեան, «Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարք», Վիեննա, 1904, էջ 99:
(2) Դարանաղցի, էջ 190:
(3) Բժիշկ Վ· Թորգոմեան, «Պատմութիւն Ստամպօլոյ», Բ·, էջ 419:

9.

ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ ՀԱՅ ՆՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

Զորս հայ եկեղեցիները միայն ունէր Պոլիսը Ֆաթիհի գարուն։ Յաջորդ երկու գարերուն պիտի աճէր սակայն անոնց թիւը, հայ բնակչութեան աճման հետ սուլթաններու մայրաքաղաքին մէջ։ Այնպէս որ Ժէ. գարուն Պոլսոյ հայերը եկեղեցիներու եւ ազօթատեղիներու բաւարար թիւ մը ունէին գանազան թաղերու մէջ։

Սիմէան Լեհացի երբ 1608ին կը հասնի Պոլիս՝ հինգ եկեղեցի կը գտնէ հոն։

«Եւ կայր Սուրբ Նիկողայոս հինգ եկեղեցի Հայոց։ ի Վլանկայ երեք, առաջն Սուրբ Նիկողայոս, Սուրբ Աստուածածին եւ Սուրբ Սարգիս։ ի Գալատն մէկ։ Եւ ի Սուլուման[illegible]ն մէկ, Սուրբ Գէորգ անուն։ Եւ կայր չորս հինգ վարդապետ։ երեք եպիսկոպոս։ հարիւր քահանայ կամ այլ աւելի։ Թող գհարեզչացն» (1)։

Սիմէան Լեհացի կ'ակնարկէ հաւանաբար միայն Պոլսոյ կողմը գտնուած եկեղեցիներուն, որովհետեւ Ղալաթիոյ եկեղեցւոյ մասին կը գրէ այլուր թէ Պոլսոյ հանդիպակաց եկերքին վրայ Ղալաթիոյ թաղին մէջ կան «21 եկեղեցի, 10 հոռոմի եւ 10 ֆռանկի, եւ մին հայի՝ ապա յայժ գեղեցիկ վիմաշէն եւ կամարակապ Ս. Լուսաւորիչ անուն» (2)։

Կ. Պոլսոյ տեղագրութեան նուիրուած եւ 1632ին Հոլանտա տպուած լատիներէն գրքի մը մէջ կ'ըսուի նոյնպէս որ 17րդ դարուն ակիզբը Կ. Պոլսոյ մէջ հայերը վեց եկեղեցի միայն ունէին (3)։ Բժ. Թորգոմեան ըսելէ յետոյ թէ հեղինակը հաւանաբար կ'ակնարկէր Գում-գափուի Ս. Աստուածածին, Հիսար-ափլիի Ս. Սարգիս, Նշանճըի Ս. Նիկողոս, Սամաթիոյ Ս. Գէորգ, Գալաթու Ս. Հրեշտակապետ եւ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիներուն, կ'աւելցնէ թէ երեմիա Չէլէպի հայ եկեղեցիները կը յիշէ նաեւ Պէչիկթաչ, Սկիւտար,

(1) Սիմէոն Լեհացի, «Ուղեգրութիւն», էջ 7–8։

(2) Անդ, էջ 25։

(3) P. Cylii, de «Constantinopoléos Topografia», Lugduni Batavarum, 1632, p. 33.

եւ այլուր, որոնք 1632ին եւ աւելի առաջ ալ գոյութիւն ունէին (1), եւ որոնք սակայն հաւանաբար պարզ ազօթարաններ էին կամ Չէլէպիի բառով «ժամատուն»։

Ժէ. դարուն Պոլսոյ մէջ յիշատակուած սոյն հայ եկեղեցիներէն երկուքը հինէն ծանօթ են մեզի. առաջ՝ Ղալաթիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը եւ Սամաթիոյ Ս. Գէորգն են։ Հին եկեղեցիներէն մէկ քանին արդէն չկան այս գարուն, ինչպէս Պալաթի Ս. Նիկողայոսը զոր Թուրքերը մզկիթի վերածեցին 1627ին։

Փոխարէն՝ նոր եկեղեցիներ պիտի ունենային հայերը այդ գարուն, Պալաթի Ս. Հրեշտակապետը, Ս. Սարգիսը Հիսար-ափլի թաղին մէջ, Գում-գափուի Ս. Աստուածածինը, եւ Ս. Կարապետը Սկիւտարի կողմը, առանց թուելու զանազան թաղերու մէջ կառուցուած փոքր ազօթատեղիները։

* * *

Առաջին եկեղեցին զոր Ժէ. դարը պարզեւեց Պոլսոյ՝ Պալաթու Ս. Հրեշտակապետն է։ Ինչպէս տեսանք նախընթաց գլուխի մը մէջ՝ Ս. Նիկողայոսը որ երբեւ ազօթատեղի կը ծառայէր նոյն թաղի հայերուն նոյնիսկ Ֆաթիհի օրով, 1627ին խլուեցաւ իրենցմէ եւ վերածուեցաւ մզկիթի։

Ժամանակակից ազբիւրներ բարեբախտաբար հասած են մեզի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ շինութեան պարագաներուն շուրջ։ Առաջինը այդ ազբիւրներէն Դարանաղցին է որ ոչ միայն Պոլիս է գրաւելիքը այդ պահուն, այլեւ աջակցած եկեղեցւոյ շինութեան։ Դարանաղցին կաֆայէն Պոլիս էր ժամանած 1604ին Ջալալիներու սարսափներուն առջեւէն փախչող իր հօտին գալ միանալու, եւ իր օրերը կ'անցնէր կաֆայիներու թաղին մէջ, Ս. Նիկողայոս եկեղեցւոյ մէկ քանի քայլ հեռու։ Այդ եկեղեցին մզկիթի վերածուելէ յետոյ՝ երբ գանազան վայրեր խուզը, ուր պիտի բնակէր նաեւ աւելի յետոյ՝ երբ գանազան վայրեր ման գալէ եաք՝ Պոլիս պիտի գառնար 1612ին, ինչպէս եւ 1621–1623 տարիներուն՝ երբ մաս կ'առնէր ինքն ալ պատրիարքական աթոռին չուրջ մղուած պայքարներուն մէջ, եւ վերջապէս գարձեալ նոյն թաղը պիտի մնար աոեն մը 1627ին, երբ կը նորոգուէր Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին, Ս. Նիկողայոսը մզկիթի վերածուելէ յետոյ։ Այդ Պալաթու այս թաղին հետ իր ունեցած գանազան չփումները մղած են զինքը իր ժամանակագրութեան մէջ լայն տեղ տալու՝ սոյն երկու եկեղեցիներու հետ կապուած անցքերուն։

Պալաթու թաղին մէջ պատահած զգայացունց դէպքերուն համար ոչ նուազ վաւերական ազբիւր է ձեռագիր այն գրքոյկը որ կը

(1) Բժ. Վ. Թորգոմեան, «Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի Ստամպօլոյ պատմութիւն», Բ. հատոր, Վիեննա, 1932, էջ 486։

պահուի Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ մէջ եւ որ հետեւեալ վերնագիրը կը կրէ. «Պատմութիւն յաղագս առնլոյն Տաճկաց զՍ. Նիկողայոս եկեղեցին ի ձեռաց Հայոց եւ առլոյն՝ դինի մխոյ առբուդ, զոր Հրեշտակապետ եկեղեցին, փախանակ նորին»: Սոյն դրքոյկը էջմիածին պահուող ձեռագրէ մը քաղուածք մըն է զոր կատարած է 1811ին Պալաթու Մելքոն քահանան. «Ի ՌՄԿ թուականիս մերոյ դրնացեալ ամն յեկեղեցական եղբարց ի Մայր Աթոռն մեր, ի Ս. Էջմիածին, եւ անդ ի դրքատանն տեսեալ ի մէջ դրքի միոջ, որ է Լուծմունք Յոթոյ եւ Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննէս եպ-ի եւ Մեկնութիւն էր ընդ եղբարս ի Լամբրոնացւոյն, երկեր միասին կապմեալ, յորմէ անաի օրինակեալ՝ երկեր ի Կ. Պոլիս: Եւ ի նոյն պատճառէն սա օրինակեցաւ»:

Առաջին մասը սոյն ձեռագիր դրքոյկին, որմէ կ'օգտուի Պալաթու եկեղեցւոյ նուիրուած մենագրութեան հեղինակը (1), Ս. Նիկողայոսի դրաման պատմութիւնն է եւ այսպէս կը սկսի. «Ի ժամանակս իշխանութեան Տաճկաց չորրորդ Սուլթան Մուրատին, որ էր փրկչական թիւն 1627, եւ մերս ՌՀՂ, եւ Հիճրէթի 1036, էր եկեղեցի մի Հայոց յԱսամպոլ՝ մերձ ի յծարկնէ դուռն ի թաղն կաֆթալու (զոր առճկաց Քէֆէլու) եւ անուն նորա սուրբ Նիկողայոս: Եւ եղեւ չարանալ եւ ի նախանձ չարժիլ ամանց տեսանելով զերթեան քրիստոնէից ի ժամ ազօթից, մեծաւ խմբիւ, զաս եւ զկանայս, զծերս եւ զազայս: Եւ ամն ի մեծաց Մուրտպակս էմինի Օսման ազա անուն, կամեցեալ վրէժխնդիր լինել՝ ասէ. ի մեր մէջն այսչափ համարձակութիւն չառ է քրիստոնէական մկկեթին. եւ համախոհ գտեալ զամն, որոյ անունն Հավրուզճի (Հօրօզճի) Ջաւուշ, եւ դեռ զայլս ժողովեալ ի մի վայր, խորհուրդ արարին թէ որով հնարիւ խափանումն արասցեն եկեղեցւոյն. զի ի պատճառս այս ցրուեցին քրիստոնեայքն» (2):

Դրքոյկը կը պատմէ յետոյ պարագաները որոնց մէջ հայերէն խլուեցաւ Ս. Նիկողայոսը եւ վերածուեցաւ մզկիթի:

Մելքոն քահանայ իր ընդօրինակած դրքոյկին չարունակութեան մէջ կը պատմէ. «Սկիզբն առանալոյն ազգիս Հայոց Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին Պալաթու, ի յունագդի Եօրկիյէ, եղեւ ի թուին Հայոց ՌՀՋ (1627) եւ Հիճրէթի 1037, ի ժամանակս Թագաւորութեան Դ-րդ Սուլթանին Մուրատ արքայի, որդւոյ՝ Սուլթան Ահմէտի, Զէյլէպի կոչեցելոյ: Եւ ի հայրապետութեան սրբոյ գահին էջմիածնի Տեառն Իսահակայ Դ-րդ սրբազան կաթողիկոսի: Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյ աթոռոյն Երուսաղէմի՝ Տեառն Դաւթի Բ-ի: Եւ ի պատ-

(1) Մելգոն-Ասատուր, «Երեքդարեան պատմութիւն Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ 1627–1931», Կ. Պոլիս, 1931:

(2) Անդ, էջ 44:

րիարքութեան մեծի Պօղոսի՝ Տեառն Զաքարեայ առաջնոյ, զոր չին– եալ վայելեցին ամս 64»: Կը հետեւի նկարագրութիւնը հրդեհին որ պատահեցաւ 1691 Սեպտ. 28ին հրոյ ճարակ ընելով Ս. Հրեշտակապետը, եկեղեցւոյ վերաշինութեան, 1729ին պատահած երկրորդ հրդեհին եւ անոր հետեւող երկրորդ վերաշինութեան (1):

Այն պարագան որ Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ տիրացման անցքերը պատմող անանուն հեղինակը, որ չարադրած է սկզբնական ձեռագիրը, Սուլթանին կոդմէ Հայոց տրուած ֆերմանին պատճէնը եւս կը մէջբերէ եւ կ'ազօթէ բարեացակամ Սուլթանին արեւշատութիւնը համար, տարակոյս չի թողուր որ դէպքերուն ժամանակակիցն էր ան: «Թագաւորին աթոռոյն հաստատութեանը եւ անոր կեանքին՝ ամէն փարձանքէ պահպանելուն եւ թշնամեացը վրայ հզօր բնելու մաղթանքը ցոյց կու տայ որ սոյն պատմագիրն ալ, Դարանաղցւոյն պէս, ժամանակակից կղերական մէ, եւ անկից առելի իրազեկ՝ Ս. Հրեշտակապետի եւ Ս. Նիկողայոսի բոլոր անցքերուն եւ դէպքերուն» (2):

Ձեռագրերու տրցակի մը մէջ որ կը պահուի Վիեննայի Մխիթարեանց մօտ եւ զոր «Հատակոտորք» խորագրով կը ցուցակագրէ Տաշեան, քանի մը թուղթեր կան որ կը ներկայացնեն «Պատմութիւն յաղագս առնլոյ Տաճկաց զՍ. Նիկողայոս եկեղեցին ի ձեռաց Հայոց եւ առլոյն զՍուրբ Հրեշտակապետ եկեղեցին փոխանակ նորին: Ի ժամանակս իշխանութեան Տաճկաց չորրորդ Սուլթան Մուրատին, որ էր փրկչական թիւն 1627» (թուղթ 5 ա):

«Այլ եւս պատմութիւն յայլմէ վասն նոյնոյ սուրբ եկեղեցւոյ: Գրիգոր վարդապետ ոմն, որ կոչիւր Պարոն Տէր, որ յետոյ եղեալ է Գրիգոր վարդապետ ոմն, որ կոչիւր Պարոն Տէր, որ յետոյ եղեալ է պատրիարգ սրբոյ Երուսաղէմի՝ յամի Տեառն 1631, զամենայն անցսն իւր եւ զտեսեալն վասն Պալատու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյն, աետրակ մի է չարադրեալ, որ գրէ այսպէս. ի թուին Հայոց ՌՀՋ (1627) յորժամ մեծաւ ժաժանմամբ զարձաք յԵրուսաղէմէ եւ հասաք ի Կոստանդնուպոլիս...» (թուղթ 10) (3):

Այս ձեռագրին հեղինակը չփոթած է մեր Դարանաղցին Երուսաղէմի Գրիգոր Պարոն Տէր պատրիարքին հետ: Պարոն Տէր տիրաղզոր զոր իբրեն կու տայ Դարանաղցին, չուարեցուցած է նաեւ ուրիշները: Հրանտ Ասատուր, օրինակ, խօսելով Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ նորոգութեան մասնակցող Գրիգոր վարդապետին մասին, որ պարզապէս Դարանաղցին էր, կ'ըսէ թէ «Գրիգոր Պարոն Տէր, Երուսաղէմի այդ նշանաւոր պատրիարքը քիչ հոգը իր պաշտօ-

(1) Անդ, էջ 102–103:

(2) Անդ, էջ 55:

(3) Տաշեան, «Մայր Յուցակ», էջ 912:

նատեղին վերադարձաւ, վճարեց Ս. Յակոբայ վանքին պարտքերը եւ նոր չինութիւններ ու նորոգութիւններ ըրաւ հան (1645)» (1): Իրականին մէջ Գրիգոր Պարոն Տէր Դաւանաղցին՝ Ս. Հրեշտակապետաց նորոգելէ յետոյ կը մեկնի Ռոտոսթօ, զոր կը հսկայ մինչեւ իր մահը 1643ին:

Վիեննայի Մխիթարեանց մօտ պահուած սոյն Հատակագրքը՝ կը պարունակէ ինչ որ կը պատմէ Մելգոն քահանայի ընդօրինակած ձեռագրին մէջ յիշատակուած անցքերը, իսկ իր չարունակութեան մէջ ինչ որ մեզ ծանօթ է Դաւանաղցիի ժամանակագրութենէն: Իր յիշատակած Գրիգոր վարդապետ Պարոն Տէրը, ինչպէս բսինք, նոյնինքն Դաւանաղցին է, որ յաճախ այդ աւետարանը առած է իրեն իր ժամանակագրութեան մէջ:

Անցնինք Ս. Հրեշտակապետի գնման եւ նորոգութեան պարագաներուն:

Երբ Պալաթի հայերը 1627ին կառնգուցին Ս. Նիկողայոսը, ամբողջ ութը ամիս առանց ազօթատեղիի մնացին, եւ անոնցմէ չատերը, սոխզուած, սկսան գրաւել հեռակայ թաղեր (2), եւ «անկեալ ի բաղում դրանս մեծամեծաց, կ'ըսէ Դաւանաղցին, դի հնարս դրացն յայլ տեղի, նորոգելոյ զայլ եկեղեցիս, եւ ոչ եղեւ հնար», մինչեւ որ «պիտիեամբն Աստուծոյ, ինքեանք իւրեանց մէջն միաբանութիւն առնելով՝ մէկ խափան եկեղեցի մի գնուն Հռոմի, Հրեշտակապետ անուամբ, ի Պալաթու դրան ներքոյ, իբրեւ կէս մղոնաւ հեռի, ի խաւարչուտ տեղի մի, ի մէջ Հրէից: Եւ կու չանան առնուլ: Բայց նա մեծամեծաց դանձիւք հապիւ լինելոց է»: Բարեբախտաբար այդ պահուն Պրուսայէն Պոլիս կը հասնի Խարբերդցի Արխատակէս վարդապետը, զլուխ կը կանգնի անոնց, եւ «չատ զբամ եւ արծաթ ժողովեալ, յետ այնորիկ գիմէ առ վկիրն, եւ մեծամեծան արքունեաց», մինչեւ որ մեծ-վեզիր Բէճէպ փաչան, արքունական հրամանագիր կու տայ Հայոց, եւ երեք չավուշներ ալ ընկերացնելով անոնց՝ բանալ կու տայ եկեղեցին ի հեճուկս Յոյներուն, եւ գոյն յանձնել կու տայ Հայոց: Կը տրամին սակայն Հայերը «վասն փոքրկութեան եւ խաւարչուտ գոլոյն, եւ հնարս կ'որոնեն թէ գիա՞րդ, կամ ո՞րպէս կարասցեն առնուլ զհրաման վասն նորոգութեան՝ քանզի խախտեալ էր ի հիմանէն»: Եւ սակայն «մեծաւ չանիւ, եւ բազում ծախիւք», բայց մանաւանդ Չնորհիւ Տիվրիկցի Պօղոսճի Աստուածատուր ազգի Չանքերուն՝ կը յաջողին ոսանալ արքունական հրամանը Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ նորոգութեան համար:

(1) Հրանտ Ասատուր, «Կ. Պոլսոյ Հայերն ու իրենց Պատրիարքները», էջ 93:

(2) Մելգոն-Ասատուր, «երեքդարեան պատմութիւն...», էջ 51:

Ժամանակակից միւս աղբիւրը աւելի մանրամասն է Ս. Հրեշտակապետի ստացման մասին:

«Այս եկեղեցիս, կը գրէ, էր ումեմն Հռոմի, Եռակի անուն, ի հայրենեաց մնացեալ: Եւ սա պարտս ունէր կարդեալ, զոր տարւոյ տարի կու տայ եղեր Սուլթան Մուհամմէտի ճամուն: Եւ ազքատացեալ յընչից, ոչ էր կարացեր տալ ի բազում ժամանակս, զանքան պարտսն, Սուլթան Մուհամմէտի մուխտէշլուն»: Հայերը, լսելով այս պարտսն, կը համաձայնին միւթէշէլլիին հետ, որպէսզի վճարեն յոյնին պարտքը, պայմանով որ յոյնը իր պարտքին փոխարէն եկեղեցին փոխանակ միւթէշէլլիին եւ սա ալ Հայոց: Այս բոլորը տեղի կ'ունենային գազտուկ, «զի մի պիտասցեն պետրհուբդս Հայոց նախանձոտ ազգն Հռոմոց, եւ ոչ տացեն զեկեղեցին առ պարտուցն փոխարէն: Քանզի, թէ գայս խորհուրդս պիտացեալ էին Հռոմք, զամենայն ինչս իւրեանց վաճառէին, եւ ոչ տային թոյլ՝ տալոյ եկեղեցին Հայոց: Եւ այսմ պատճառաւ, ել եկեղեցին ի ձեռացն Հռոմոց, եւ մնաց առ Մուխթէշէլլին: Իսկ Աստուածատէր արք ոմանք, յԱղդէս մերմէ, որ վաճառել էին ի սէրն Աստուածային, զնացեալ առ Մուխէշէլլին, եւ զոր ինչ խոստացել էին, եւուն: Եւ զայն, յետ մնացեալ պարտսն, որ Հռոմն պարտ էր, զայն եւս եւուն, եւ զկամս Մուխէշէլլուն հաճեցուցին ըստ բաւականին: Եւ նա առեալ զՀայքս, տարաւ առ Բէճէպ փաչային, որ վէզիր էր յայնմ ժամանակին, եւ մի ըստ միոջէ պատմեաց նմա զեղեալսն ամենայն: Եւ նորա հաւանեալ եղելոց իրացն, արձ արար թաղաւորին: Եւ նորա եւս հաւանեալ, հանոյ թուեցաւ առ Բէճէպ փաչային, զի էրիփ աւեալ, չնորհեաց զՍ. Հրեշտակապետ եկեղեցին ապրիս Հայոց, զորոյ աթոռն հաստատ պահեցէ Քրիստոս Աստուածն մեր, եւ զինքն անխափ պահեցէ ի չարէն, եւ ի վերայ թշնամեացն զօրաւորս արասցէ. ամէն» (1):

Հայերը կը յաջողին ամբողջ ութը ամիս վճարել յուներց յետագայ փորձերը եւս, եւ վերջնապէս տէր կը մնան Ս. Հրեշտակապետին:

Չէր բաւեր սակայն տէր դառնալ խարխուլ եկեղեցւոյ մը չէնքին: Պէտք էր հիմնապէս նորոգել զայն, որովհետեւ «եկեղեցին լցեալ էր ազբիւք, եւ ծովային ժժմանքով, զոր ոչ ոք կարաց ազօթս առնել, որ ի մէկ չարաթ հապիւ արբեալ մաքրեցաւ: Իսկ եւ աւերմանն նորոգելոյ վասն. խնդրեցին փէթվա եւ էմր, եւ զայն եւս չնորհեցին»:

Նորոգութիւնը գլուխ կ'ելլէ հակոզութեանը տակ Խարբերդցի Արխատակէս վարդապետի՝ զոր Պալաթի հայերը կանչեցին Պրուսայէն, եւ երկու հայ խալֆաներու Մուսայի եւ Խաչերի Չանքերով, որոնք ամբողջ ութը ամիս, փետրուարէն մինչեւ Օգոստոս, կը աքենին

(1) Մելգոն-Ասատուր, անդ, էջ 55:

աւարաելու համար այդ նորոգութիւնը: Սոյն նորոգութեան դէմ ալիք կ'ըլլան եկեղեցւոյ քահանաները, թիւով տասը, եւ կարեւոր թիւ մը հայ խոճաններու եւ մահտեսիներու, յաճախ անուանկ յիշուած քրոնիկագրին կողմէ, ինչպէս եւ անոնց բազմաթիւ օգնականներուն «դրաց անուանն ինքն պիտի Աստուած»:

Եկեղեցին, հակիւ նորոգուած, ճարակ կ'ըլլայ հրդեհի, երբ արքէն Պրուսա իր պաշտօնատեղին մեկնած էր Քարբերդին: Այս անգամ Դարանագղին է որ պլուխ կը կանգնի չինութեան աշխատանքներուն: Ան, նոր վերագարձած էր Երուսաղէմէն, երբ նորոգութեան աշխատանքներն սկսած էին Աստուածատուր Քարբերդցիի հսկողութեան տակ, եւ աջակցած էր անոնց, ինչպէս ինքն իսկ կը պատմէ իր ժամանակագրութեան մէջ.

«Ցաւութան յայնոսիկ, եւ մեք եկաք հասաք յԵրուսաղէմ ... Ապա այնուհետեւ սկսաք յարդարել եւ քաջալերել զքահանայն եւ ժողովուրդն ամենայն, առ ի չինութիւն եկեղեցւոյն ... Ցետոյ եւս, անարժանս, եւ Աբխատակէս վարդապետս, վերակացու լինելով նոցա, եւ օժանդակութիւն առնելով բուռ կարողութեան մերոյ, մինչեւ կատարեցաք, բուռ յաջողմանն Աստուծոյ, եւ օրհնեցաք, նաւակատիս առնելով մեծամեծ ուրիւք: ... Եւ ի կատարման եկեղեցւոյն՝ եթող Աբխատակէս վարդապետն եւ գնաց ի կողմանս Բիւթանիոյ...»:

Եւ ահա նորոգուած սոյն եկեղեցին դոհ կը դառնայ հրդեհի մը, — մէկը այն աղէտներէն որոնք սակաւ հարուածած են Պոլիսը, սուտ ու աւեր ձգելով թաղէ թաղ, եւ մոխրացնելով յաճախ նաեւ հայ եկեղեցիները.

«Եւ յետ քանի աւուրց, հրայրեցութիւն եղեւ, որ առչնակաց զամենայն թաղն, եւ զամենայն տունն հրէից որ յոյժ կից էր եւ հուպ՝ եկեղեցւոյն: ... Յորժամ որ հուրն անկաւ, նախ գնացս չինուածքն մինչեւ ի հիմն յատակեաց, որ մէկ չիւղ չեթող, որ յատակենից աւերակ զարձաւ տեղիքն, եւ եկեղեցւոյն չքջապատ չինուածքն այլ այրեցան, եւ վրայի քիրամխան մանր, խորտակեցան ի մարդկան ոտից, եւ զսեղանն կործանեցին, հալա լոկ առաստաղն կերծաւ՝ խախտեալք: ... Եւ մեք ի Ղալաթիայ էաք, ընդ լուսանալն մարդ էին զրկել ի կոչել զմեզ անդ, ի հրայրեացն: Եւ գնացաք կրկին քաջալերս առաւք ամենեցուն, զսան վերստին նորոգելոյն զամենայն խախտեալքն, եւ առչորեալքն հրոյն»:

Դժուար էր այս երկրորդ նորոգութիւնը: Հրդեհներուն պատճառով որոնք վերջին օրերուն ճարակեր էին Պոլսոյ մէջ, անհունապէս սպառ էին չինանիւթերը. «Մէկ քիրամխին սակի մի տային, չէր հնար գնահատելոյ». բարեբախտաբար Աստղիւղի կողմը աշխատող Ակնցի քիրամիտպործները օգնութեան կը հասնին, այնպէս որ

«երեք օրն տասներկու հազար քիրամխա հաւաքեցաք, եւ ծածկեցաք զվերեւն եկեղեցւոյն», ինչ որ սրամտութիւն կը պատճառէ Թուրքերուն, որոնք «ի նախանձ չարժեցան ասելով՝ զեռ մեր աւերակքն չենք կարացեր չինել, զուք զայդքան քիրամխան եւ քարաստան (առաղձը) ուսկի՞ց գտաք: Ապա տարաւ գտաւուրն զեկեղեցիսան (Պօլիսօլճի Ծոճայ Աստուածատուրը), եւ գան եհար»:

Դարանագղին թշնամանքին կը բախի նաեւ եկեղեցւոյ քահանաներուն, որոնք հաշտ աչքով չեն դիտեր անոր ջանքերը ժողովուրդէն դրամ ժողվելու եւ աւարաելու եկեղեցւոյ բարեզարդութիւնը, ինչ որ պիտի ցամքեցնէր իրենց հասոյթի ապրիւրները: Այնպէս որ «մեք վիրաւորեալ սրտիւք, ելեալ գնացաք ի Ղալաթիայ. արդ այսպիսի անվայելուչ բանիւք, վճարեցին փոխանակ երախտեաց մերոց»:

Քանիցս այրած ու քանիցս նորոգուած՝ Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին ամբողջ երեք դար պիտի հանդիսանար մէկը Պոլսոյ ամէնէն համբաւաւոր հայ եկեղեցիներէն, ու իր չուրջը պիտի ծաղկէր, մանաւանդ որոշ շրջաններու, մտաւոր կեանք մը եւս, որուն առիթ պիտի ունենանք անդրադառնալու:

Ժէ. դարուն Պոլսոյ մէջ գոյութիւն ունեցող հայ եկեղեցիներէն մէկն էր Ս. Սարգիսը, Եէնի-գափուի մօտ Հիսար-տիպի թաղին մէջ: Զի դիւցազիր թէ երբ է կառուցուած սոյն եկեղեցին:

Ան կը յիշուի առաջին անգամ 1576ին, եկեղեցւոյ նորոգութեան հրաւիրատակին առթիւ զոր շնորհած է Սուլթան Մուրատ Գ.ը Սէֆէր անուն հայու մը խնդրանքով եւ որ մինչեւ անցեալ դարուն կէսերը կը պահուէր Սամաթիոյ հայ եկեղեցւոյ դիւանատան մէջ (1):

Հրովարտակներու մէջ անիկա ծանօթ է «Պրուսալը քիլիսէսի» անունով, որովհետեւ անոր չուրջն էին խմբուած առաւելապէս Պրուսայէն բերուած գաղթականները: Ժէ. դարու սկիզբէն ան կը դառնայ կ. Պոլսոյ հայոց հոգեւոր կեդրոններէն մին, եւ նոյնիսկ պահ մը պատրիարքանիստ: Հոն կը նստէր Գրիգոր Կեսարացի Պատրիարքը Ժէ. դարու սկիզբը (2): Զեռագրերու յիշատակարաններէն դիտենք որ Ժէ. դարու կէսերուն գրչագրեր եւս ընդօրինակուած են անոր հովանիին տակ, ինչպէս 1641ին (3), 1648ին (4) եւ 1649ին (5):

---

(1) «Հայաստան», 1847, թիւ 27:

(2) Արշակ Ալպոյաճեան, «Պալաթու թաղի կազմութիւնը», «Երեմդեարան պատմութիւն Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ», 1931, էջ 173:

(3) Մեսրոպ եպ. Սմբատեանց, «Երնջակ», էջ 115:

(4) Տաշեան, «Մայր Ցուցակ», էջ 376:

(5) «Մխութիւն Հանդէս Հաշտէնից», Իզմիր, 1860, էջ 41:

Ժամանակակից յիշատակարան մը, յիշելով 1652 Ապրիլ 23ի աղէտալի հրդեհը, որուն զոհ դնաց այս եկեղեցին ալ, կը գրէ. «Հուր անկեալ ի մէջ գիշերի այրեաց զՍուրբ Սարգիս եկեղեցին մեր բոլոր բովին մնացին մերկ չորք պատք նորին. եւ օր աւուր գայն եւս քանդեալ երիցանց յուսալով ընդարձակ եւ լաւ չինել սկսան մեր իշխանք եւ կարգաւորք խորհուրդ առնել եւ չինել առ Եղիազար (Ալնթապցի) վարդապետին, որ էր առաջնորդ եւ վերատեսուչ քաղաքիս» (1):

Եկեղեցին կը վերաշինուի, բայց այս անգամ ալ ան զոհ կը դառնայ պատրիարքական աթոռին շուրջ մղուած կռիւներուն: 1638ին Թլկեանց խումբը կ'ապստամբէ եկեղեցին ու կողոպտած կ'ենթարկէ զայն՝ լուծելու համար Թովմա Բերբացի պատրիարքին մահուան վրէժը:

1674ին կրկին կը վերաշինուի եկեղեցին. սակայն 1690–1700 թուականներուն կամ անկէ առաջ՝ նոյնիսկ վերաշինութենէն անմիջապէս յետոյ, քանդուած է խուժանին կողմէ եւ հողն ալ ծախուած (2):

Աւելի քան դար մը յետոյ՝ Ինճիճեան սապէս կը պատմէ եկեղեցւոյ ոչխականը.

«Էին ի քաղաքին ի վլանպա թաղին եւ այլ երկու եկեղեցիք Հայոց: Սուրբ Սարգիս մերձ ի Զինիլի-համամն որ այժմ է տուն բռնակութեան, եւ Սուրբ Նիկողոս ի Հիսար-ափլին մերձ ի գուռն Եէնիգափուին, որ այժմ է պարակէզ: Առաջին եկեղեցւոյն առաստաղ այրեցաւ ի 1652, եւ մնացին միայն չորեքին արմունք. յոյր սակս ծախեալ զուռչս 2000, առին հրաման չինութեան ի վէզիրէն, այլ իւլմայք խափանեցին՝ մանաւանդ Քէլիսա-ափլիսի անուանեալ պապասքէրն: Ի 1660 ի մեծի հրդեհին գարձեալ այրեցաւ ընդ այլ բազում եկեղեցիս. եւ Քէօփրիլի վէզիրն հրաման եհան տաճկաց գնել զտեղիս եկեղեցւոյ ի քրիստոնէից միրի թէզմէրէիւ. յետ մահու նորա Հայք եւ Յոյնք հրաման առեալ ի Քէօփրիլի-օղլու վէզիրէն՝ գարձեալ գնեցին ի տաճկաց եւ գայլ տեղիս տիվան թէզմէրէիւ, եւ չինեցին զեկեղեցիս. նաեւ ծախեալ զուռչս 15 հազար, արարին նաւակատիս չինութեան որբոյն Սարգսի ի 1661... Այլ յորժամ Քէօփրիլի օղլի վէզիրն եկն նստաւ ի Սամսոյն, վանին՝ որ էր թշնամի քրիստոնէից, իբրեւ քարոզ իմն կարգայր՝ թէ քրիստոնեայք առանց հրամանի թագաւորին չինեցին զ20 եկեղեցիս, վէզիրն կնքել տայ զդրունս եկեղեցեաց Հայոց եւ

(1) «Դիւան Հայոց Պատմութեան», հատոր ժ., էջ 86:

(2) Արշակ Ալպօյաճեան, «Անհետացած հայ եկեղեցիները Պոլսոյ մէջ», «Ընդարձակ Տարեցոյց», Կ. Պոլիս, 1925, էջ 331:

Ցունաց գուռսըս 14. եւ տալ կործանէ զդուրսն Նիկողոս եւ զդուրսը Սարգիս, եւ զեօթն եկեղեցիս Ցունաց» (1):

* * *

Երրորդ եկեղեցին՝ զոր կը յիշատակէն Ժէ. դարու ազբիւրները՝ Գում-գափուի Ս. Աստուածածինն է: Անոր հիմնարկութեան ըստույգ թուականը յայտնի չէ: Բայց ոչ մէկ տարակոյս որ ան գոյութիւն ունէր 1641էն, այսինքն պատրիարքական աթոռին Սամաթիայէն հոն փոխադրուելէն առաջ:

Գում-գափուի սոյն Ս. Աստուածածին եկեղեցին կ'այրի 1645ին եւ կը վերաշինուի տարի մը ետքը, 1646ին, Տիվրիկցի Փօղոս վարդապետին նախաձեռնութեամբ եւ ժողովրդական լայն խաւերու ճիգերով, ինչպէս կը պատմէ Երեմիա Չէլէպին. «Սկսան չինել զՍ. Աստուածածինն ուր զբահեցան աստուածապաշտաբ եւ բարեսիրբ յամենայն եկեղեցեաց... Փութային սիրով, վազվազէին բաղձանօք, արիւք եւ զոյիւք ոչ միայն արք՝ այլ եւ կանայք բաց յարանց թոպչին որպէս զգործաւորս եւ զշահս ի բառնալ եւ ի կրել ցեխից եւ նիւթից չինուածոց՝ եւեթ զկատարումն նորա տեսանել: Օրհնեալ էինք աւուրքն այնոքիկ զորս տեսին աչք մեր ի խնդութիւն քրիստոնէից եւ բարոյ մասին քաղաքիս, ուր գաւ եւ ի պատրաստի տիվրիկցի Փօղոս վարդապետ մանանկցեալ առ ի յորդորումն աստուածասիրաց անձանց. լցաւ կառուցաւ ծախք չինուածոյն առատապէս եւ յաւէտ. եւ սա առաւել պայծառութեամբ բարմաւ յոլովումն սպասից անօթից դարգաց նորաշէն եկեղեցւոյս Սրբուհի Տիրամօրն, եւ մեծաւ նաւակատիւք օծաւ բազմախառնմբ քաղաքիս ժողովրդովն» (2):

Ս. Աստուածածինը, աւելի յետոյ, հրաշքով կ'ապաւէ իբրեւ սպասնացող ուրիշ հրդեհէ մը՝ ինչպէս կը վկայէ Երեմիա Չէլէպին այլուր.

Զորս քիլիսա ընդ Գում Գարի
եւ երկքն յունաց մերձ մեր տան:
Մերձ յեկեղեցեաց յերից
արդ կայ մին ազգիս հայկական,
Որ է աւուրբ Աստուածածին՝
պանդխտից եւ մեր սփոփարան.

(1) Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի», Եւրոպիա, հատոր Ե., Վենետիկ, 1804, էջ 133:

(2) Հ. Սիմոն Երեմեան, «Բազմավէպ», 1902, էջ 368–369:

Զսա չըՋապատեաց մեծ հուրն՝
Փրկեցաւ ինքն մեծ հրաշեկան (1)։

1718 Յուլիս 6ին Ս. Աստուածածինը այրեցաւ կրկին, եւ հետեւեալ տարին իսկ, 1719ին, ձեռնարկուեցաւ իր վերաշինութեան։ Կոլոա եւ Շղթայակիր պատրիարքներուն աջակցեցան երկու «մահտեսի»ները, Սկրոս եւ Մելիտոն Արապ օղլու, եւ Սարգիս Խալֆա։ Եօթանասուն օրուան մէջ ուարտեցաւ եկեղեցին եւ օծուեցաւ Շղթայակիր պատրիարքի ձեռքով (2)։

Այս թուականէն յետոյ է որ Ս. Աստուածածինը կը ճանչցուի *Մայր–Եկեղեցի* անունով (3)։

Ինճիճեան Ժէ. դարուն վերջերը Պոլսոյ մէջ երեք ղլխաւոր հայ եկեղեցիները կը դնէ, «յորս պատրիարքական եկեղեցին է ի Գամգափուն որոշեալ յերից. մէջինն որ է աւագ եկեղեցին՝ է յանուն Աստուածնի, յորոյ անուն կոչի եւ համօրէն եկեղեցին. երկրորդն՝ որ է հաբաւակոզման՝ է յանուն սրբոյն Յակոբայ որոշեալ վասն կանանց. երրորդն՝ հիւսխակոզման՝ յանուն սրբոյն Սարգսի, կոչեցեալ ոմկ. Դրսի ժամ, որ ունի խորանս երից» (4)։

* * *

Իսկ չորրորդը եկեղեցիներուն զորս ունեցան Պոլսոյ հայերը Ժէ. *դարուն՝ Սկիւտարի Ս. Կարապետն է։ Ուրիշ շատ մը եկեղեցիներու պէս Ս. Կարապետն ալ իր հիմնարկութեան սկզբնական թուականը կը ծածկէ մեզմէ։ Ընդունուած է ընդհանրապէս թէ զայն կառուցած է Զաքարիա վարդապետը Ժէ. դարուն սկիզբը, Պոլսոյ պատրիարքական աթոռը նստելէ առաջ։*

Արդարեւ Սարգիս գալիր Սարաֆ Յովհաննէսեան իր Պոլսոյ Տեղագրութեան մէջ կը գրէ.

«Եւ ասա յիւսքիւտար քաղաքի հեռի ի ծովեզրէն ի լեռնակոզմն կոյս, զոն երկու թաղք բնակութեան Հայոց մօտ իրերաց հանդերձ երկու եկեղեցեօք։ Որոյ առաջինն կոչի Սեվամըզ ... եւ երկորդ թաղն կոչի Եէնի մահալլէ եւ ունի սա բարեձեւ եկեղեցի մի Ս. Կարապետին Յոհաննու։

«Զսա եկեղեցի՝ նախ չինեաց Վանեցի Զաքարիա վարդապետ, որ եղեւ Պատրիարք ի Կ. Պոլիս, ի թուին Հայոց ՌՀԶ (1627) ուր ի պերկմանատան անդ՝ կայ եւ տապան չիրմի նորին։

«Բանդի ասանդն ծերունիքն ի վիճակի Սրբոյ Կարապետին թէ այս եկեղեցին յառաջագոյն էր ի մատուռ ինչ ի տեղւոջ փոքրիկ ազրեր՝ որ կայ հանդէպ արտաքին դրան այժմու եկեղեցւոյ ի կողմանէ վանուցն Երուսաղէմացւոց, որ ապա յայսկոյս անցուցեալ եւ յայժմ տեղւոջ զայն հաստատեալ չինեցին զսա եկեղեցի ի թուականին Հայոց ՌԿԶ (1627), հոդաբարձութեամբ վերոյիշեալ Զաքարիա վարդապետին յորում ամի եղեալ է ի նմա եւ խաչ մի արծաթեայ եւ դրեալ ի վերայ. Սուրբ խաչս յիշատակ է Զաքարիա վարդապետին ընդհանութեամբ Իւսքիւտարու ժողովրդեան ի դուռն Սուրբ Կարապետին թուին ՌԿԶ» (1)։

Ս. Կարապետի սկզբնական շինութիւնը շատ աւելի հեռուները տանողներ ալ կան, թէեւ ժամանակակից աղբիւրներ ի սպառ կը պակսին, եւ աւանդութեանց վրայ է որ կը հիմնուին ենթադրութիւնները։ Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ նուիրուած մենագրութեան մը մէջ, մէկ կողմէ այդ եկեղեցին եւս կառուցուած կը հաշակուի Ժէ. դարուն, այլեւ աւելի քան մէկուկէս դար եւս կը մղուի Ս. Կարապետի կառուցման թուականը։

Այդ մենագրութեան մէջ կ'ըսուի արդարեւ.

«Աւանդութեամբ կը պատմուի թէ (Սկիւտարի) Ս. Խաչ եկեղեցւոյ հիմնադիր Տէր Աբրահամ Քահանայ, Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ երիցանց գասէն, 1626 տարուոյ կրօնական–գաւառական վէճերու պատճառաւ եւ Տէր Կոմիտասի ու Ճամճի–օղլու Տէր Կարապետի դէմ եղած հալածանքները տեսնելով առ ահի խոյս տուած է, որպէսզի այդ հակառակութեանց զոհ չերթայ, եւ իբր ապահով վըստահելի վայր կը հաստատուի Սկիւտար Սէլամիէ թաղը։ Հոն կը պտնուէր արդէն հայ դաղթականութիւն մը առանց եկեղեցւոյ, որ իր հոգեւոր պէտքերը կը հոգար դրացի Սուրբ Կարապետ եկեղեցիէն, որ արդէն գոյութիւն ունէր 1555էն ի վեր 20,791 կանգուն տարածութեամբ գերեզմանատունով մը միասին» (2)։

Արդ սոյն Աբրահամ քահանան է որ «կը հիմնէ 1676ին Ս. Խաչ

(1) Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան, «Ստամպօլոյ պատմութիւն», Վիեննա, Ա., էջ 8։

(2) Հրանտ Ասատուր, «Կ. Պոլսոյ Հայերն եւ իրենց Պատրիարքները», էջ 129։

(3) Տօքթ. Վահրամ Թորգոմեան, «Ստամպօլոյ պատմութիւն», Ա. ,էջ 232։

(4) Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի», Եւրոպիա, հատոր Ե., Վենետիկ, 1804, էջ 129։

(1) Տօքթ. Վ. Թորգոմեան, «Ստամպօլոյ պատմութիւն», Գ., Վիեննա, 1938, էջ 27–28։

(2) Համայեակ Բհնյ. Էմէրեան, «Յիշատակարան հնգեակ յոբելեանի Սուրբ Խաչ եկեղեցւոյ Սկիւտարու (1676–1926)», Կ. Պոլիս, 1927, էջ 7։

եկեղեցին, Պոլսոյ Պատրիարք կեսարացի Երէց Կարապետի օրով, որ եւ կը կոչուէր Կրպօ» (1)։ Եկեղեցին ունի ձեռագիր Աւետարան մը, զոր 1689 թուին Ակնցի Յովհաննէս Սեղբոսի կողակից Հռիփսիմէ «ետ ի դուռն Ս. Խաչ եկեղեցւոյն Քրիստափորոյ» (2)։

Ս. Կարապետ զոր մը եւս ունէր յետոյ, այն է 1727ին, կը վերաչինուի Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարքին օրով Ս. Խաչ եկեղեցւոյ հետ մէկտեղ, ու իր հովանիին տակ է որ հայ վերածնութեան պատմութիւնը կը գրէ իր քանի մը ազատ էջերը։

* * *

Երեմիա Չէլէպիի օրով, 1681ին, Կ. Պոլսոյ Հայոց բնակութեան ղէմսաւոր կեդրոններն էին.

1. Գում-գափու, Վլանկա եւ Եէնի-գափու՝ ամէնէն բազմահայ կեդրոնը, Ս. Աստուածածնին մայր-եկեղեցիով։

2. Սամաթիա, ուր հաղարէ աւելի հայ տուն կար, Ս. Գէորգ եկեղեցիով։

3. Խարպէ-գափու եւ Գալաթ, Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցիով։

4. Ղալաթիա, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիով։

5. Սկիւտար Եէնի Մահալլէ, Ս. Կարապետ եկեղեցիով։

Ահկ զատ Հայեր սկսած էին հաստատուիլ Էյուպ եւ Խասգիւղ, որոնք չունէին դեռ հայ եկեղեցի, եւ որոնց բնակիչները կը յաճախէին դեռ Գալաթու Ս. Հրեշտակապետը, Պէշիկթաշի մէջ կային «փոքր մի Հայք ժամատամբ», Օրթագեղի մէջ «փոքր մի հայ ժամատամբ», եւ Գուրուչէշմէ «Հայք ժամատամբ»։ Սակայն Հայերը կային նաեւ Եէնի-գիւղ, առանց ժամատան։

Կ. Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպանատան քարտուղար Պ. ար լա Քրուա հինգ հայ եկեղեցի կը յիշէ 1673ին Պոլսոյ մէջ, — Ս. Գէորգ, Ս. Աստուածածին, Ս. Հրեշտակապետ, Ս. Լուսաւորիչ եւ Ս. Կարապետ, աւելցնելով որ ըստ իրեն հազարդուածին 8000 հայու տուն կայ Պոլսոյ մէջ, բացի շուրջ 50·000 ոչ-ընիկ հայերէն (3)։

* * *

Թէ ինչո՛ւ արագ չէր աճեր հայ եկեղեցիներու թիւը Պոլսոյ մէջ՝ ընթերցողին համար դժուար չէ գուշակելը։ Եկեղեցի չինելու համար արտօնութիւն առնելը կապուած էր ահաւոր ձեւակերպութեանց, բայց մանաւանդ նիւթական զոհողութիւններու եւ միջնար-

(1) Անդ, էջ 9։

(2) Անդ, էջ 10։

(3) Հրանտ Ասատուր, «Կ. Պոլսոյ Հայերն ու իրենց Պատրիարքները», էջ 111։

դութեանց հետ։ Արտօնութիւնը պէտք է ստացուէր ֆիկտիվ անձնաւորութեանց անունով որ կը յիշեցնէր նոյնիսկ սուլթանը որուն նուիրուած պիտի ըլլար աղօթատեղին։ Ու ատոր համար պէտք է յաղենային նախ փաշան եւ մուֆթին։ Յետոյ եկեղեցին չէր կրնար շատ տեղ դրաւել ու շատ բարձրանալ, ու չէր ալ կրնար զանգակատուն ունենալ՝ որպէսզի չիշխէր իր շրջականերուն վրայ։ Եւ վերջապէս նեղելի չէր որ չառնային քրիստոնեայ տաճարները Պոլսոյ մէջ. արտօնութիւնները կ'առնուէին հինցած կամ այրած եկեղեցիի մը տեղ նոր մը շինելու պատրուակով։

Ահմէտ Րէֆիք թուրք յայտնի պատմագէտը կը գրէ թէ «Խաթանպուլի եկեղեցիներուն համար գրուած կանոնները շատ խիստ էին։ Կայսերական յաղթանակէն — Պոլսոյ առումէն — վերջ, Խաթանպուլի մէջ նոր եկեղեցի չինել արգիլուած էր։ Նոյնիսկ եկեղեցիի մը նորոգութեան համար կայսերական դիւանին պէտք է դիմում ըլլար։ Դիւանին կողմէ աւազ ճարտարապետներ եւ վարպետներ եկեղեցին պտնուած վայրը կ'երթային, թաղին ամէնէն ծեր խալամները կը հարցնէին եւ անոնց վկայութեան կը դիմէին աւուրգելու համար թէ այդ տեղը եկեղեցի՞ էր նախապէս։ Վկաներուն անունը արձանագրելէ վերջ, նորոգութիւնը եկեղեցին քննութեան կը սկսէին։ Այս քննութիւնը շատ ուշադրութեամբ տեղի կ'ունենար։ Եկեղեցին պատուհանները, ձեղունը, տանիքը, բակը, մինչեւ իսկ սենեակները կը չափէին եւ մէկ սանթիմէթր իսկ աւելի չըլլալու պայմանով կը տրուէր նորոգութեան արտօնութիւնը։ Երբ նորոգութիւնը լրանար՝ պէտք էր դարձեալ լաւ տալ դիւանին։ Եկեղեցին դարձեալ կը չափուէր եւ դարձեալ լաւ տալ դիւանին։ Եկեղեցին պարտէզ կամ գերեզման, առանց սանթիմէթր մը աւելի ըլլալու»։

Ֆանոնի Սուլթան Սիւլէյմանի կողմէ Պոլսոյ թուրք դատաւորին ղրկուած 973 ըէրիւլէվվէլ 8 (1565 Հոկտեմբեր 3) թուակիր ֆեռմանի մը կ'իմացնէ թէ պաշտօն տուած է արքունական պալատան միւթէֆէրիխանէրէն Սէքրան Ալիի որպէսզի փլցնէ Գալաթի գոնէն դուրս կեավուրներու կողմէ կառուցուած եկեղեցին որ չէջակայ տուներէն աւելի բարձրացած էր եւ զայն հաւասարեցնէ այդ տուներուն բարձրութեան. հետեւաբար կը հրամայէ դատաւորին եւս որպէսզի ի կատար ածել տայ իր հրահանգը, եւ մխիթարն առն պատուիրէ կեավուրներուն չվարձել յետ այսու իրենց եկեղեցիները բարձրացնել չէջակայ տուներէն աւելի վեր, իսկ խալամներուն՝ հետամուտ ըլլալ նման արարքներու եւ ազդեցնել իշխանութեանց (1)։

(1) Ահմէտ Րէֆիք, «Խաթանպուլի կեանքը 16րդ դարուն», Խաթանպուլ, 1935, էջ 44։

Պոլսոյ հայ եկեղեցիներու ճարտարապետութեան նուիրուած դրութեան մը մէջ՝ մտնադէտ մը կը գրէ.

«Պոլսոյ գրեթէ բոլոր եկեղեցիները մեծ կամ փոքր՝ յատակագծային որոշ ոճով մը ու քիչ փոփոխութեամբ մէկմէկու կը նմանին, այսպէս.

«Կիսաբոլորակ չրջապատով մայր խորանը (ապսիտ) արուն երկու կողմը յատաջացեալ փոքր խորաններ իրենց հետն ունենալով ալ ու ձախ աւանդատուններ. մուտքը մայր խորանին հետէն քովէքով դուռներով. փոքր խորաններու առջեւէն 4–5 սաք սանդուխ երկու կողմէն իջնալով. Մէջտեղը զպրաց դասու (էօր–դաս), իսկ երկու կողմերը եկեղեցականաց յատկացեալ տեղերը՝ որ ժողովուրդէն բաժնուած է մատնաւորապէս ազնիւ փայտէ չինուած բազրիքներով, երկու ծայրերը եւ մէջտեղը դուռներով: Դասին երկու ծայրերէն ղոյղ դուռներով կը մտցուի ալ ու ձախ պահարանները, որոնցմէ ա–ջին մէջ կը գտնուի մկրտութեան աւազանը, իսկ ձախին մէջ չապիկ–ներու եւ առհասարակ զործածուելիք չուրջառներու եւն. եւն. յա–տուկ պահարանները. առանց չէնքերը ընդհանրապէս եկեղեցւոյ մայր չէնքէն դուրս ցցուած ըլլալով յատակագիծը կը խաչաձեւէն. իւրա–քանչիւր պահարանի մէջ կան սուրբերու յատկացուած խորաններ. դասին հետն ժողովրդեան յատկացուած տեղը (նէֆ–ատեան) արտա–քին դաւիթէն բաժնուած է վանդակօրմով ու վանդակապատ դուռով. սոյն դուռնէն մինչեւ եկեղեցւոյ արտաքին դուռը գլխաւոր մուտքի անցքն է որուն երկու կողմերը մէկ քանի աստիճանով բարձրացած տախտակամածով ալ ու ձախ պաւիթներ (նարթէքս) կան, իսկ առանց ամէնուն վրայ կը գտնուի եկեղեցւոյ վերնատունը եւ ընդհանրապէս զանգակատան մուտքը:

«... Բացի Գուգունճուկի Ս. Լուսաւորիչ, Գաղգիւղի Ս. Թադեւոս եւ Պէշիքթաշի Ս. Աստուածածնին փոքր քառակուսի եկե–ղեցիներէն որոնք գմբէթաւոր (գումիօլ) են (այս վերջինը մեծ ներ–սէն գմբէթաւոր է. այն տաճարի տեղական արգելքները ստիպեր են որ դուրսէն գմբէթ չերեւի որով տանիքով եւ կղմինտրով ծածկուած է), մնացեալ Պոլսոյ Լուսաւորչական եկեղեցիները առհասարակ առանց գմբէթի չինուած են (Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին իր բոլոր երկայնութեամբ կէս հաւկթաձեւ (էլլիփթիք) քարուկիր կամարով (վուք) ծածկուած է), կ'երեւի ժամանակին պարագաներուն ստիպ–ման տակ, դի այսչափ բազմածախս ու ամրակուռ չինութեանց մէջ, ինչպէս Ս. Երրորդութիւնը, առանց գմբէթի չինուելու նիւթական կամ դիտական արգելիչ պատճառ մը չկար բացի յատակագծային պզտիկ փոփոխութենէ մը:

«Գալով եկեղեցւոյ արտաքին եւ ներքին զարդերու ճարտարա–պետական ոճին, Պոլսոյ գրեթէ բոլոր եկեղեցիներու նման Ս. Երրոր–

դութիւն եկեղեցւոյ չինութիւնն ալ հայ ճարտարապետութեան, հայ դեղարուեստի կամ ազգային ճաշակի որեւէ հետք չի կրեր, եւ յունա–հռոմէական դասական (ֆլասիք) ճարտարապետութեան ոճին կը պատկանի, դուրսի կողմը թոսկան եւ տօրիք ոճով, իսկ ներսի կողմը կոբնթական (ֆօրինթիէն) ոճով, իր ակօսաւոր (ֆանիէլիւր) որմա–սիւներով (փիլասթր), խոյակներով (շափիթօ), սարաւանդով (աճի–թապլրման), կամարներով (արֆատ), եւն. եւն.» (1):

Ղալաթիոյ հայ եկեղեցւոյ մասին կ'ակնարկէ յետագային ու–րիշ հեղինակ մը եւս, Քօզիմա Քոմիտաս տը Քարպօնեանօ, — թոռը նահատակ Կոմիտաս քհնյ. Քէօմիւրճեանի.

«Այդ (Ղալաթիա) քաղաքին մէջ նկարագրուած լաւին եկեղե–ցիներէ դատ, կը գտնուին երկու ալ յունաց եկեղեցիներ, ... եւ մէկ եկեղեցին ալ չմեացեալ Հայերուն, նուիրուած Ս. Գր. Լուսաւորչի: Բոլոր այս եկեղեցիները չոր չինութիւններ են, եւ արտաքուստ բնաւ գարգ չունին որպէսզի ուշադրութեան առարկայ ըլլան. այսու ամե–նայնիւ՝ Հայերու եկեղեցին իրրեւ չինութիւն կամարակապ չինուած ըլլալու առաւելութիւնը ունի եւ ծածկուած է կապարով» (2):

* * *

Հայ եկեղեցիները պարզ աղօթատեղիներ չէին միայն: Ինչպէս մեր բոլոր միւս դպրութիւններուն՝ Պոլսոյ մէջ եւս հայ հոգեւոր կեանքը հայ եկեղեցիներու չուրջն էր որ ծաղկեցաւ: Եկեղեցիներուն հով–նիին տակ էր որ մարմին առին առաջին հայ կրթարանները, ինչպէս որ անոնց խուցերուն մէջ էր նախապէս որ հայ տառը փոխանցուեցաւ աբուռնդ սերունդ: Եկեղեցիներու քովիկն էր նոյնպէս որ սկսաւ ճանչել առաջին անգամ Կիւթէմպերկի մեքենան: Եւ վերջապէս եկե–ղեցիներու հովանիին տակ էր որ դրուեցան ու ընդօրինակուեցան այնքան ձեռագրիներ, սերունդները իրարու փոխանցեցին հայ չարա–կանները, պահպանուեցան հայ աւանդութիւնները:

Ինչպէս պիտի տեսնենք դեռ՝ հակառակ խորթ պայմաններուն որոնց մէջ ստիպուած էր ընել ան, եւ հակառակ նաեւ որդին՝ որ յա–ճախ կրծեց գայն ներսէն, Պոլսոյ մէջ եւս հայ եկեղեցին փարձեց մը–նալ «անառիկ բերդն հայ հոգւոյն»:

---

(1) Ա. Սարրաֆեան (ճարտարապետ), «Հարիւր ֆանեւիիւզ–ամեայ յոբելեան Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ — ճարտա–րապետական տեղեկագիր», Կ. Պոլիս, 1932, էջ 35–37:

(2) Cosima Comidas de Carbognano, «Discrizione Topo grafica dello stato presente di Constantinopoli», Bassano, 1794. p. 62.

10.

ՀԱՅ-ԿԱԹՈԼԻԿՆԵՐՆ

ՈՒ ԻՐԵՆՑ ԻՐԱԻԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Երկու պատրիարքարաններու հաստատմամբ չէր լուծուեր անշուշտ կայսրութեան սահմաններուն մէջ ապրող բոլոր քրիստոնեաներուն օրինական վիճակը: Բայի Յոյներէն եւ Հայերէն, արեւելեան դաւանան եկեղեցիներու պատկանող բազմաթիւ ուրիշ քրիստոնեայ տարրեր ալ կային Պոլսոյ մէջ եւ կամ հեռավոր պիտի գային հաստատուիլ, եւ ատոնց համար եւս նախատեսութիւն մը անհրաժեշտ կը դառնար: Թուրք իշխանութիւնները սակայն պիտի չուզէին իրար ուրոյն համայնքներ ճանչնալ այդ դաւանան քրիստոնեայ տարրերը, եւ դանոնք ենթարկելին գոյ պատրիարքարաններէն մէկուն կամ միւսին իրաւասութեան:

«Այս կերպով, կ'ըսէ Օրմանեան, կառավարութեան ճանչցած, յոյն եւ հայ, երկու պատրիարքները նկատուեցան արեւելեան քրիստոնէութեան երկու մեծ հաստուածներուն դլխաւոր պետերը: Այդ բաժանումը հիմնուելուս պարզապէս հաստատոյ դաւանութեան տարբերութեանց վրայ, ատիմային եւ ազգային տարբերութեանց տեսակէտէն բոլորովին անկախաբար: Որչափ երկրնակ օրթոտոքսներ կային, Յոյն, Պուլկար, Սրբ, Ռուման, Անտիոք, Ալեք, Պաղտան, Ռութէն, Վրաստ, Գարամանցի, Ասորի, Մելքիտ, Արաբացի, ամէնքն ալ իրենց ժողովուրդներով ու պետերով Յոյն Պատրիարքին ներքեւ դրուեցան: Միւս կողմէն ալ որչափ միաբնակ ազգախառներ կային, Հայ, Վրացի, Ազուան, Ասորի, Քաղդէացի, Ղպտի, Հապէշ, ամէնքն ալ իրենց ժողովուրդներով եւ պետերով ենթարկուեցան Հայ Պատրիարքարանի իրաւասութեան» (1):

Այս դրութիւնը պիտի չարունակուէր երկար, եւ Հայ-կաթոլիկները Հայոց Պատրիարքարանի իրաւասութեան տակ պիտի չարունակէին մնալ:

(1) Օրմանեան, «Հայոց Եկեղեցի», էջ 102–103:

«Հռոմէադաւան կաթոլիկները, որք են Լեվանթինօ կոչուող Արեւելքի Լատիններ, կը գրէ Օրմանեան, պարզապէս իբր օտարազգիներ կը նկատուէին: Իսկ բնիկ Արեւելցիներէն անոնք որ հռոմէական կաթոլիկութեան կ'անցնէին, իրենց դաւանափոխութեամբ տարբեր հասարակութեան կերպարան կամ կացութիւն չէին ստանար, եւ նոյնիսկ կրօնքի արտաքին գործողութեանց համար, ինչպէս են, կրնունք, պսակ, թաղում, եւայլն, իրենց պատկանած պատրիարքութեան պաշտօնեաներուն դիմելու սովորած էին: Այդ կարգադրութիւնը անփոփոխ մնաց յաջորդ դարերու մէջ, եւ միայն նոր վերջացող դարուն կէսին մօտերը Գաթոլիք միլլէթ մը կազմուեցաւ ուրոյն պատրիարքութեամբ, եւ անկէ ետքը սկսան հասարակութիւնները հետզհետէ բաժնուիլ ու չատնալ դաւանութիւններու եւ ծէսերու տարբերութեանց համեմատ» (1):

Օրմանեան այդ կացութեան կ'ակնարկէ նաեւ ալլուր.

«Հայեր արդէն իրենց յատուկ եւ օրինական դիրք մը կազմած էին Յովակիմ Եպիսկոպոսին պատրիարքական անուն եւ իրաւունք ստանալովը, մինչ ոչ մէկ յատուկ գոյութեան յիշատակ չի գտնուիր հռոմէադաւաններուն համար: Անոնք ազատ կրնային ըլլալ իրենց ներքին համակրութեան կամ համոզման մէջ՝ լատինասէր կամ լատինամոլ ըլլալ, բայց համահաւասար կերպով մաս կը կազմէին միակ Հայ ազգութեան, ոչ առանձին ստացութիւն կամ հաստատութիւն կամ եկեղեցի ունէին, եւ ոչ ալ ունենալ կրնային» (2):

Ոչ մէկ տարակոյս թէ Արմէն Պոլիս բերուած հայերուն մէջ կաթոլիկներ ալ կային: Եւ այդ շատ բնական էր: Այն պահուն երբ Ֆաթիհ կը գրաւէր Կաֆան՝ հայ կաթոլիկ տարր մը արդէն հաստատած էր հոն, ինչպէս դրեցինք նախապէս ալ, եւ Ֆաթիհ խորութիւն չէր դրած հարկաւ հայու եւ կաթոլիկի միջեւ՝ Հայութեան ստուար դանդաստ մը իր մայրաքաղաքը փոխադրել տուած տեղն:

Հայ-կաթոլիկ հեղինակները ոչ միայն Կաֆայէն եկող կաթոլիկ հայերուն թիւը կը ստուարացնեն, այլեւ կը պնդեն որ ի սկզբան անոնք էին Պոլսոյ հայ գաղութին կորիզը կազմող, մանաւանդ Գալաթիոյ շրջանին մէջ, եւ յետոյ էր միայն որ «հետզհետէ թուրքերն Գալաթիոյ շուրջն ու մէջը բազմացան, տէրութիւնն սկսաւ կառավարութիւնը ձեռքն առնուլ, հայ նոր պատրիարքութիւն հաստատուեցաւ 1461ին եւ բովանդակ հայ ազգին վրայ իշխանութիւն արուեցաւ անոր, որով կաթոլիկէ հայերու առանձնայատկութիւնքն, անջատ-

(1) Անդ, էջ 103:
(2) «Ազգապատում», Բ., էջ 2185–6:

եալ վիճակն անհետացաւ, եւ միւս հայերու հետ կազմեցին մէկ հասարակութիւն, առանց կրօնական ձուլման» (1):

Հայ-կաթոլիկ պատմիչը, հոսատաւէտ յետոյ այդ պարագան, կը չարունակէ.

«Կաթոլիկ հայերը մնացին Ղալաթիոյ բնակիչներ եւ հետզհետէ, մանաւանդ 1600էն սկսեալ բազմանալով՝ Ղալաթիոյ բարձունքները տարածուեցան եւ բնակեցին: Այստեղ լատինաց մէջ անքոյթ եւ խաղաղ իրենց կրօնին պարտքերը կը կատարէին, իրենց չուտուկ հայ կաթոլիկ քահանաներ աներու մէջ կը պատարագէին, կը քարոզէին, կը խոստովանցընէին, եւ հաւատացեալք դիւրութիւն ունէին լատինաց եկեղեցիներ չաճախելու, տղաքն անոնց դպրոցները ղրկելու, որով իրենց մէջ եւրոպական լեզուներ մուտք գործեցին, եւ ելան իրենցմէ դեսպանական նշանաւոր թարգմաններ եւ նոյնիսկ դեսպան մը (Մուրատճանեան), մեծ վաճառականներ ուղղակի Եւրոպայի հետ չարաբերութիւններ կապելով: Իրենց հնութիւնն ու ամուսնութիւնը կը կատարուէր Սամպոլի հայ պատրիարքարանը, իսկ թաղումը կը կատարէին պատրիարքարանէն եկող ակրաէրներ՝ Պէյօղլուի դերեզմանատան մէջ: Պաշտօնական արձանագրութիւններէն քաղած եմ չատ դէպքեր՝ որ նաեւ լատին քահանաներ կաթոլիկ հայերու կնունքը, պսակն ու թաղումը կատարած են, մանաւանդ հալածանքներու աւանը:

«Հայ պատրիարքները տեսնելով՝ որ ատոնք են Ղալաթիոյ եւ Բերայի լատին եկեղեցիները կառուցողներն ու պահպանողները, աւելն աւելն կը ջանային զիրենք համոզել՝ որ դէթ մեծ տօներուն Հայոց եկեղեցիները երթան, եղի եւ մոմի եւ պնակի նուէրներ տան. եւ երբ անոնք կը գտնուէին ատոնք՝ ատիպոմները կը ատոկանային, եւ սովորաբար արիւնահեղ հալածումներու եւ բռնութեամբ դաւանափոխ ընելու կը յանգէին: Տարբեր օդ կը տիրէր Բերայի մէջ՝ ուր Հայն Եւրոպացւոյն հետ սերտ չփման մէջ էր, եւ տարբեր՝ Սամպոլի մէջ, ուր արդէն դաւանեալքն եւ Պարսկաստանէն յարաւեւ գաղթող Հայն Թուրքերու հետ կ'ապրէր. այնպէս որ երկուքը քովէքով եկած ժամանակ «հասան» ու «բարակը» չուտով կը դանագանուէր: Կաթոլիկէ չեղող Հայերուն «Ֆրանկ»ներն իրր զարհուրելի ճիւաղներ ներկայացուցած էին այն աւենի կղերականները, եւ արդիլուած էր Ղալաթիա անցնիլ, այնպէս որ հապա 1700ի առաջին քառորդէն եաեւ՝ Ցովհ. Կոլոտի խաղաղասէր պատրիարքութեան օրերը իրենցմէ սակաւաթիւ անձինք միայն Ղալաթիա, եւ աւելի նուազ՝ Բերա կը բնակէին, աւելի բարեհամբոյրներ, եւ այն ժամանակէն կը սկսի այժմու

(1) Հ. Գրիգորիս Գալէմճեարեան, «Կ. Պոլսոյ Պէյօղլուի Հայոց գերեզմանատունը», «Հանդէս Ամսօրեայ», 1911, էջ 81:

Թաղամի մօտ՝ Պէյօղլուի բովանդակ Հայաղբիւրներու չուտուկ Հոգեատունը (Ս. Յարութիւն), հաւանաբար ժանտախտաւորներու չուտուկ հիւանդանոց մը» (1):

Եւ այնուամենայնիւ Պոլսոյ հայ գաղութէն ներս սղրդող այդ կաթոլիկները, ինչ ալ եղած ըլլար անոնց թիւը, ի վիճակի չէին դեր կատարելու այն օրուան պայմաններուն մէջ: Ոչ թէ միայն անոր համար որ ճգճմի էր անոնց համբարձը գաղութի մը մէջ որ կը սատարանար երթալով, այլ որովհետեւ թոյլ արուած չէր իրենց սեփական համայնք եւ հետեւաբար սեփական ալ եկեղեցի ունենալու, եւ ստիպուած էին Հայոց Պատրիարքէն կախում ունենալ իրենց բոլոր ծխական կարիքներուն համար:

Սակայն այդ արգելքէ չէր Հռոմին՝ որպէսզի իր ապագայ ծրագիրներուն կրկին դարձնէ պայն: Տրուած ըլլալով աչխատանքի իր մեթոտները որոնք երբեմն կարելի կը դարձնէին անհնարինը՝ ձրի չէր անչուչտ Հռոմի սնուցածը: Արդարեւ այդ կաթոլիկները պատրաստակ պիտի գտնային չետագային՝ որպէսզի Հռոմի քարոզութիւնը ուղղակի Պոլիս, ու ցանց ստեղծէ իրեն: Անոր հոգը չէր թէ ինչ ազգութիւններ պիտի արժէր ատ՝ Հայ ժողովուրդին:

Տպագրական մէջ՝ զոր Ժէ. դարը ընծայ բերաւ Հայ ժողովուրդին՝ Հռոմ արդարեւ բացառիկ դեր մը խաղաց: Այդ դերը, ինչպէս պիտի տեսնենք, խռովութեան բոյն մը պիտի դարձնէր Պոլսոյ Հայ պաղութը:

11.

ՔՈՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՄԻՋԵՒ

Կ. Պոլսոյ Հայ Պատրիարքութեան պատմութիւնը հետաքրքրական համար՝ չահեկան էր նաեւ դիտնալ թէ հայ գաղութը ի՞նչ կապակցութիւն ունէր քրիստոնեայ միւս տարրերուն եւ առաւելապէս յոյն տարրին հետ, եւ թէ ի՞նչ էր անոնց հոգեւորականութեան փոխադարձ դիրքը: Սահմանուած միեւնոյն պայմաններուն մէջ, եւ օժտուած մօտաւորապէս միեւնոյն իրաւունքներով, հայ եւ յոյն պատրիարքութիւնները չէին կրնար չփում չունենալ իրենց գործառոյ կեանքին մէջ, մանաւանդ երբ հասարակաց հոգեր կը ցցէին իրենց դէմ պարագաները:

(1) Անդ, էջ 81–83:

Թէ պաշտօնական ինչ յարաբերութիւններ ունէին երկու պատրիարքարանները իրարու հետ՝ այդ մասին ոչինչ գիտենք: Թեւեւս նման կապ երբեք ալ եղած չըլլայ երկու պատրիարքարաններուն միջեւ, ըլլայ առ ի դիւրութիւն՝ որովհետեւ հաճելի պիտի չըլլար իշխանաւորներուն պաշտօնական չփոյթ մը ընդմէջ Հայոց եւ Յունաց, ըլլայ այն ցուրտ վերաբերումին պատճառով զոր իրարու հանդէպ ունէին երկու եկեղեցիները:

Շատ խոր էր զարաւար առելութիւնը Հայուն եւ Յոյնին միջեւ որպէսզի մէկ անգամէն չքանար երբ Թուրք լուծին տակ կը մանէին երկու ժողովուրդները, այնինքն երբ բախտակից կը դառնային իրարու: Ամբողջ զարեր Յոյնը իրեն ոսոխ սեպած է Հայ ժողովուրդը: Ու առանց պատճառի չէր առ: Նախ զարաւար այն չհամաձիւնը կար զոր Բիւզանդիոն անուցած էր դէպի Հայ Եկեղեցին, սկսեալ այն պահէն երբ Քաղկեդոնը բացած էր առաջին ճեղքը եկեղեցիներու սիւնէական եղբայրութեան մէջ, ճեղք որ անկամրջելի զարձաւ հակառակ Օրթոտոքս Եկեղեցւոյ պետերուն եւ գանոնք հովանաւորող բիւզանդական արքունիքին զարաւար ճիգերուն, սպառնալիքներուն եւ մեքենայութեանց, եւ որ իր ճակատագրական գերը կատարեց նաեւ այն ազգաներու պահուն որոնք պիտանեցին Հայ ժողովուրդը:

Հաւանարար Յոյներուն հաճելի չէր եղած Հայ Պատրիարքութեան մը հաստատումը Տիեզերական Պատրիարքի կողքին: Երբեմն մըն էր առ երբ գեռ լայնցած չէր մարզոց հոգին՝ հանդուրժող զառնալու համար ուրիշ դաւանանքներու հանդէպ: Յոյն հոգեւորականութիւնը անուշադ հաշտ աչքով պիտի չդիտէր երբ եկեղեցի մը, որ ներքնատոդ եւ հերետիկոս կը մնար միշտ իր աչքին, օժտուէր այն միեւնոյն իրաւունքներով զոր կը վայելէր ինքը, եւ ան ալ քաղաքի մը մէջ զոր կը չարտնակէր միշտ իրը նկատել՝ հակառակ մահիկին որ կը չոգար Այա–Սոֆիայի կատարը:

Յոյներուն համար հաճելի եղած պիտի չըլլար նոյնպէս երբ յունական եկեղեցիներ կը յանձնուէին Հայերուն՝ առելութիւններուն պարզ մէկ հրամանով: Եթէ կը սրամտեցնէր գիտենք մահիկը որ մղկիթի վերածելը էր իրենց ազօթատեղիներէն չատերը, նուաստութիւն կը զգային անշուշտ երբ կը տեսնէին Հայերը իրենց եկեղեցիներուն տէր զարձած, ինչպէս Սամաթիոյ Ս. Գէորգին եւ Պալաթի Ս. Հրեշտակապետին, զգացում որ չատ ալ բնական էր այն օրերու պայմաններուն մէջ:

Դարաւար մրցակցութիւնը եւ անկէ բխող վէճերն ու թշնամութիւնը զոր Հայերն ու Յոյները ունէին Երուսաղէմի մէջ՝ չէր կրնար իր արձագանգը չգտնել Պոլսոյ մէջ եւս: Քիչ չեն եղած արդարեւ մեջադիրները որոնք Քրիստոսի գերեզմանը պայքարի թատր զարձուցած են, արիւնոտ բախումներու իսկ տեղի տալով: Սեփականատիրութեան վէճերը Ս. Տեղեաց գանազան վայրերուն համար, եւ մոլեռնոտ մրցումը երկու ազգերու միջեւ ձրագալուցի երեկոներուն, ինչպէս եւ խոստովանելի եւ անխոստովանելի միջոցները զոր կիրարկած են երկուստեք՝ իրենց իրաւունքներուն տէր զառնալու համար, չէին կրնար Պոլսոյ արամազրութեանց վրայ ալ չազդել, մանաւանդ երբ այդ վէճերէն չատերը կու գային լուծումը գտնել սուլթաններու մայրաքաղաքին մէջ, երկուստեք մրցումի հանելով հոն ալ երկու վիճող կողմերը ի նպաստ պաշտպանի:

Եւ վերջապէս երկու ժողովուրդներու մրցակցութիւնը առանձին մարդին մէջ, չէր կրնար զեր չխաոարել անոնց փոխադարձ զգացումներուն վրայ ալ, եւ չազդել հետեւաբար նաեւ անոնց հոգեւորականներուն պաշտօնական կապերուն: Եթէ ճիշդ է որ ժողովուրդներու փոխադարձ զգացումներուն մէջ զեր կը կատարեն անոնց փոխադարձ չահերը եւ անոնց մրցումը անհետանալի ասպարէզի վրայ, լատզոյն օրինակը Հայոց եւ Յունաց յարաբերութիւնները կու տան Պոլսոյ մէջ, չնայած այն հաստատակաց չահերուն որոնք կը բխէին ազգային իրենց վիճակէն եւ պէտք է մղէին զիրենք սերտ մերձեցման մը՝ կողք կողքի հետապնդելու համար իրենց ազգային իրաւունքները:

Աւելցուցէք եւ ասոնց վրայ արհամարհանքը որով Յոյները կը նային իրենցմէ զուրս բոլոր քրիստոնեաներուն՝ իրենք զիրենք միայն նկատելով «քրիստոնեայ», եւ միւս կողմէ չիմաութիւնը զոր Հայը Յոյնին հանդէպ ցոյց կու տար, իր փոխադարձ արհամարհանքը արտայայտելով մակդիրի մը մէջ զոր Պոլսոյ Հայերը կու տային Յոյնին, — «առճան»:

Յոյները իրենց առելութիւնը փոխադրեցին նաեւ ուրիշ երկիրներ: Զայն իրենց հետ ոումէն երկիրները բերին յոյն հոգեւորականները նախ, այն բոլոր պոյդպոյդն առասպելներուն հետ՝ զոր յերիւրած էր օրթոտոքս հոգեւորականութիւնը եւ զոր փոքցեցին պատուաստել իրենք եւս ոումէն ժողովուրդի միամտութեանը: Այնպէս որ երբ Պոլսոյ Ֆէներ թաղի յոյները Բ. Դրան բարեացակամութեան չնորհիւ զացին բազմիլ եաչի եւ Պուքրէշի իշխանական աթոռներուն վրայ, արդէն թունաւորուած զտան զանգուածները, ինչ որ պիտրին ընծայեց իրեն տնօրինել սեզմումներ հայ տարրին նկատմամբ, չքացնելով չատերը այն զարաւար իրաւունքներէն զոր Հայերը վայելեր էին ոումէն երկիրներու մէջ:

Դարը, որ այս գլուխին նիւթը կը կազմէ գլխաւորաբար, ականատես եղած է տխուր վէճերու որոնք ծագած են երկու տարրերու միջեւ, առաւել եւս խորացնելով փոխադարձ առելութիւնը, եւ զայն փոխանցելով յաջորդ զարերուն:

Առաջին վէճը՝ որ այդ դարուն Հայոց եւ Յունաց յարաբերութիւնները պահ մը խռովեց Պոլսոյ մէջ՝ Պալաթի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ չինութեան առթիւ էր որ պատահեցաւ: Հայերը, ինչպէս անոնք, յաջողեր էին յայնէ մը գնել յունական հին եկեղեցւոյ մը փլատակը նոր եկեղեցի մը կառուցանելու համար հան, ինչ որ պատճառ էր եղեր որ դրդուին Յոյները: «Իսկ Հռոմէն ամենեքեան կու չարժին առ ի պատերազմիլ եւ մարանչիլ ընդ ազգիս մերոյ, վասն չասելոյ զեկեղեցին Հայոց»: Դարանապետ կը պատմէ յետոյ թէ ինչպէս Հայերը կրցան յաղթել Յոյներու սադրանքներուն, վերջապէս տէր դարձան Ս. Հրեշտակապետին, եւ կառուցին զայն:

Յօսելով այն ջանքերուն վրայ զոր թափեցին Պոլսոյ Յոյները որպէսզի տէր չդառնան Հայերը Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ, եւ ֆերմանին վրայ՝ զոր ստացան Հայոց չնորհեց արպէսզի սեփականատէրը մնան անոր, ժամանակակից մեծ քրոնիկագիրը կը գրէ.

«Եւ առեալ զայսպիսի պատուէր, եւ հրաման թագաւորէն, բացին զեկեղեցին, եւ յանձն արարին ազգիս Հայոց: Իբրեւ լուաւ նահանձոտ ազգն Յունաց, եւ պատրիարք նոցին (որոյ անուն կոչիւր Կիւրեղ) զեղեալ իրան, ապուշ մնացին: Քանզի մինչեւ ցայս օր զի՛տէին զեղեալ զործն: Եւ վազեցին ի տիվան, հանդերձ պատրիարքաւն, եւ Բիրիցի Իսկէնտէրովն, ի զրուանս մեծամեծաց ասելով. «Զի՞նչ են Հայք· յետոյ եկեալ ի քաղաքս, որ եկեղեցի առցեն ի մեր ձեռացն»: Եւ ամենեքին պատասխանեալ ասացին. «Սուլթան Մուրատ թագաւորն է տուեալ· ո՞վ է կարող ընդդիմանալ նորին»: Եւ նոքա յուսահատեալ, ոչ յումեքէ պահել զօդնութիւն, լուռ եղեալ, ամիրեբան մնացին, եւ գրուեցան ամենեքեան ի յարկս իւրեանց: Եւ Հայք ուրախացեալ փառս մատուցին Աստուծոյ, որ զայսպիսի ազատմութիւնս արար առատապեալ ազգիս Հայոց» (1):

Հայելոյն դժբախտ միջադէպ մը տեղի ունեցաւ քիչ յետոյ, 1634ին, ճիշդ այն տարին երբ Ծառգաւիկի պատճառաւ վէճ մը ծագած էր Երուսաղէմի մէջ Հայոց եւ Յունաց միջեւ, որովհետեւ Յոյները ընդդիմութեան հակառակ, Հայերը յաջողեր էին, չնորհիւ ծախսակալ Քիւչիւք Ահմէտ փաշայի պաշտպանութեան, որուն մօտ միջնորդեր էր իր հայազգի հանդերձապահը Աւետիք Բաղիշեցի, առանձին ժողով Զաւրիկը՝ առանձին լուսահանութեամբ (2): Ազդուած այս դէպքէն՝ Պոլսոյ Յոյները, եւ մասնաւորաբար անոնք որ Երուսաղէմէն վերազարձած էին, փորձեցին վրէժ լուծել Հայերէն: Արդարեւ

(1) Մելգոն-Ասատուր, «երեմդարեան պատմութիւն ...», էջ 56:

(2) Աստուածատուր եպ. Տէր Յովհաննիսեան, «Պատմութիւն Երուսաղէմի», Բ., էջ 322:

անոնց պատրաստութեամբ էր որ ձերբակալութեան Մինաս քահանայ եւ Սէֆէր Ալաճաճ, իբր յանցաւոր յիրս արհուրի (1), դատաստանի ենթարկուեցան եւ ուրացութեան հրաւիրուեցան իբրեւ ապստամբութեան պատճառ, եւ որովհետեւ մերժեցին՝ պատժուեցան երկուքն ալ մահուամբ: Երկուքին հետ ուրիշներ ալ նահատակութեան պսակ է եղած ըլլան (2), զի երեմիա Զէլէպի ծերբ ոմանք ալ կը յիշէ ընդ Միհնաս քահանայն (3):

Աւելցնենք որ Ծառգաւիկի պատճառով Երուսաղէմի մէջ բանակռիւներ պատահած են 1729ին եւս Հայերու եւ Յոյներու միջեւ, բայց չնորհիւ Գրիգոր Ծղթայակիր պատրիարքի խոհեմ միջոցներուն, Յունաց եւ Հայոց Զաւրիկները կատաղութեան խաղալ կերպով եւ չեղեւ ինչ վէճ եւ խռովութիւն (4): Օրմանեան անհիմն զրոյցի մը արձագանգը կը նկատէ հետեւաբար Զամչեանի այն տողերը թէ եղեն մեծամեծ աղմուկք, եւ սպանուն երկուք ի Հայոց եւ երկու եւս ի Յունաց (5), թէեւ կ'ընդունի թէ «ամէն բան աւարառելն եաթը, ուխտատրութենէ դարձող Յոյներու թելադրութեամբ վէճեր տեղի ունեցած են կ. Պոլսոյ մէջ, եւ Հայերու դէմ ամբաստանութիւններ եղած, եւ կառավարութեան միջամտութիւնը հրաւիրած, եւ կեսարիոյ մէջ դրդռութիւններ յուզուած, եւ շրջակայ քաղաքները տարածուած (6): Բայց Կոլոտի միջամտութեամբ եւ կառավարութենէ ստացած հրամանագիրներով խնդիրները փակուեցան, եւ Հայեր ու Յոյներ սկսան նստիլ սիրով եւ խաղաղութեամբ ընդ միմիանս (7):

Երուսաղէմի սեփականութեանց պատճառաւ ուրիշ վէճ մը պատրաստ է Պոլսոյ մէջ Հայոց եւ Յունաց յարաբերութիւնները 1657ին(8), երբ Յոյները յաջողեր էին ձեռք դնել Ս. Յակոբի վրայ, իբրեւ կողմն անցուցած ըլլալով մեծ եպարքոս Մեհմէտ Քէօփրիւլիւ փաչան եւ անոր չնորհիւ հրովարտակ ստացած որպէսզի Ս. Յակոբը յանձնուի իրենց, եւ եղիազար Աչենթացին Պոլիս յղուի իրրեւ գլխապարտ: «Բայց երբ լրացած կ'երեւէր Յոյներու յաղթանակը, յանկարծական պատահար մը կերպարանափոխ ըրաւ կացութիւնը: Մեծ

(1) Զամչեան, Գ., էջ 616:

(2) Օրմանեան, Բ., էջ 2431:

(3) Երեմիա Զէլէպի Քէօմիւրճեան, «Ստամպոլայ պատմութիւն», Ա., էջ 50:

(4) Աստուածատուր եպ. Տէր Յովհաննիսեան, «Պատմութիւն Երուսաղէմի», Բ., էջ 24:

(5) Զամչեան, «Պատմութիւն», Գ., էջ 804:

(6) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ., էջ 2865:

(7) Աստուածատուր եպիսկ., անդ, էջ 28:

(8) Զամչեան, Գ., 670:

զաւաճանութիւն մը յայտնուեցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ, որուն պատճառով 4000 հոգի սպանուեցան եւ դիակներն ծով նետուեցաւ: Յոյներու Պարթևնոս Գ. Պատրիարքին դիրքն ալ ձեռք ինկան, եւ յանցապարտ զաւուելով Փարմաքքաիուն կախուեցաւ իր պաշտօնական տարազով: Ուրիշ Յոյներ ալ փնտռուեցան եւ ցրուեցան, նոյնիսկ Երուսաղէմի յոյն պատրիարքն ալ ստիպուեցաւ խոյս տալ եւ թաքչիլ» (1): Երկու տարի հաքն էր միայն որ Եղիսպար առաջ նուէրներով սիրտ յաջողէր սիրաշահիլ Քէօփրիւլիւն Պրուսայի մէջ եւ նա սանձալ Ս. Յակոբն ու միւս ազգային սեփականութիւնները:

Դարանապղին պատմելով հրդեհը որ ուներց, հապա նորոգուած, Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին 1627ին, կ'ըսէ թէ Հայոց եկեղեցւոյն կից էր հրեաներէ բնակուած չէնք մը, ուրկէ «հանապազ կու թքէին ի վերայ եկեղեցւոյն, եւ գաբչ հոտն կու բուրէր միշտ... Եւ մէկ այլ անուանի եւ յոյժ մեծատուն Հռոմի պետիկաչէն տուն, եւ ապարանք կայր բարձր, ի վերայ եկեղեցւոյն, եւ որպէս դիրէին հուպ ու կից էր, որ պիերակրոյն անպիտանն, թէ ասկի, եւ թէ կեղեւանք սեխենաց եւ մրգաց ի վերայ եկեղեցւոյն կու արկանէր, եւ առաւել քան զիրեայն լցեալ չարութեամբ՝ հակառակ էր եկեղեցւոյն»:

Այս պայմաններուն մէջ միամտութիւն պիտի ըլլար ենթադրել թէ բարւոք կապեր կրնային ունեցած ըլլալ երկու պատրիարքարանները Պոլսոյ մէջ այդ անփառունակ դարուն, եւ սիրալիր յարաբերութիւններ մշակած՝ հոգեւորականները երկու եկեղեցիներու, որոնք իրրեւ թէ «քոյր» էին իրարու, բայց միշտ խէթով դիտեցին դիրար: Նոյնքան ցաւալի պէտք էր եղած ըլլալ երկու կողմի երեւելիներու փոխադարձ վերաբերումը, չըսելու համար առերեսու ու թշնամական: Ինքնին հասկնալի է որ փոխադարձ անսիրելութիւնը թափանցած պէտք էր ըլլալ ժողովրդական խաւերու մէջ ևս, եւ սուլթաններու մայրաքաղաքին մէջ ստեղծած երկու բախտակից տարրեր՝ որոնք կը ղդուշանային իրարու մօտենալու նոյնիսկ հասարակաց հոգերու պատճառն:

Թուրքերուն ևս հաճելի պիտի չըլլար անշուշտ մտերմական կապ մը բախտակից երկու ժողովուրդներու միջեւ: Բամնելով սիրելու հռոմէական քաղաքականութիւնը պետական խմաստութիւն դարձուցած էին օսմանեան սուլթաններն ալ, որոնք կատարելութեան հասցուցին մէկ տարրը միւսին դէմ գործադրելու արուեստը, առանձին առանձին տրորելու համար զանոնք իրենց գարշապարին տակ: Աւելի քան հրճուանք էր սիրող ժողովուրդին համար բաժան բաժան տեսնել ռայա ազգերը, եւ քամահրանքի հետ ցնծութիւն ալ խառնուած էր

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ., էջ 2517:

այն առածին մէջ՝ որով Թուրքերը կը բնորոշէին փոխադարձ անհանդուրժողութիւնը Հայուն եւ Յոյնին միջեւ.

Իր տերիսիմտէն փօսք օլմազ,
Բում էրմէնի իլէ տօսք օլմազ:
(Շան կաշիէն մարթի չ'ըլլար,
Յոյնը Հայուն հետ բարեկամ չ'ըլլար):

Անշուշտ երկու ժողովուրդներուն մէջ ալ մարդիկ եղած են՝ որոնք ուզած են բարձուած տեսնել դարաւոր անբարեացակամութիւնը կողք կողքի ապրող երկու տարրերու. բայց տեւական պատուշ չեն կրցած տալ անոնց փորձերը: Մերձեցման այդ հաղուադէպ պահերը ամէն անգամ ալ խեղդուած են փոխադարձ վէճերու նոր ալիքի մը մէջ: Սեփականատիրութեան պայքարները զոս երկու պատրիարքարանները կը մղէին Երուսաղէմի մէջ թուենաւոր այդ առիթներն էին որոնք երկու ժողովուրդները կը փոթորկէին տաճն տաճն եւ որոնք անցեալ սեմէն իսկ մտան ներս, ինչպէս այն փորձին պահուն զոր ըրին Յոյնները 1811ին կաշառելով մեծ եպարքոս Քէօր Եուսուֆ փաշան եւ որ տակայն ի նպաստ Հայոց վերջացաւ՝ չնորհիւ արքունիքին մօտ սերտ կապեր ունեցող Հայ երեւելիներու, պատմական մեծ դատ մը յետոյ որ տեղի ունեցաւ Սուլթան Մահմուտի հրամանով Շէյխիւլիսլամութեան դրան մէջ (1):

Երկու ժողովուրդներու միջեւ պաշտօնական առաջին սերտերը կապը գտնելու համար պէտք է արդէն մօտենալ անցեալ դարու կէսերուն: Մատթէոս Զուխաճեան պատրիարքն էր որ այդ նախաձեռնութիւնը պիտի տանէր 1845ին, այցելութեան երթալով Յունաց Մելիտոս պատրիարքին Արնաւուտ գիւղի տեղ բնակարանին մէջ՝ չնորհաւորելու համար պատուանշանը զոր Սուլթան Մէճիտ տուեր էր հոգեւոր պետերուն, այցելութիւն՝ զոր երկու օր յետոյ փոխադարձեր էր Յունաց պատրիարքը:

«Այս երթեւեկութիւն եւ այցելութիւն պատրիարքաց առ երկոսս, կը պրէ ժամանակակից պատմիչը, չէր երբեք եղեալ ի հին ժամանակս մինչեւ յայն վայր. միայն փոխանորդք պատրիարքաց ի Զատկի եւ ի Ծննդեան երթեւեկէին առ երկոսս ի չնորհաւորութիւն, բայց պատրիարքանք ոչ ևս. յաւուրց անտի Ֆաթիհ Մէհէմմէտայ՝ որ էառ գկոստանդնուպոլիս ի ձեռաց Յունաց, եւ հաստատեաց անդ պատրիարքութիւն Հայոց, չէ ուրուք լուեալ կամ ընթերցեալ ի գիրս, թէ պատրիարք Յունաց անձամբ յայց ելեալ իցէ պատրիարքարանն Հայոց, որ այժմ իրրեւ պարտք քաղաքականութեան պաշտի երթեւե-

(1) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», Կ. Պոլիս, 1871, էջ 59–63:

կութիւն իրերաց բանաւոր պատճառանօք կամ չնորհաւորութեան ա–պազաս» (1):

Անկէ յետոյ երկու պատրիարքարաններու պաշտօնական այդ կապը, Օրմանեանի օրով աւելի եւս սիրալիր դառնալու համար, թէեւ երբեք չկրցաւ զործակցութեան մը վերածուիլ: Երկու ժողովուրդներու լայնամտութիւնը դեռ հասունցած չէր անցեալը լրիւ մոռնալու հա–մար, իսկ իր Երլտըզի որջէն անքթիթ կը հսկէր Կարմիր Սուլթանը՝ որպէսզի հնարաւոր ըլլար աւելի սերտ չփում մը: Երիտասարդ Թուր–քերու առեն եւս պզտառնական յարաբերութենէ մը անվրդ չանցան երկու պատրիարքարաններու կապերը, ինչպէս որ երկու ժողովուրդ–ները չկրցան դեռ մօտեցնել իրենց ազգային շահերը նոյնիսկ մեծ վր–տանգներու նախօրեակին:

Պէտք է աւելի նոր օրերու զալ սերտ եղբայրակցութիւն մը զտնելու համար Հայ եւ Յոյն ժողովուրդներու միջեւ, եւ սիրոյ կապ մը ընդմէջ երկու քոյր եկեղեցիներու: Ազէտը օրուն ենթակայ եղան, թէեւ տարբեր չափերով, երկու ժողովուրդները, ծառայեց մերձե–ցընելու անոնց զաւակները, եղբայրացուց զանոնք իրենց հողերուն եւ պայքարներուն մէջ, եւ թրծեց նոր, ու այս անգամ իսկական բարե–կամութիւն մը, որ մօտեցուց իր կարգին երկու եկեղեցիները՝ թո–թափել տալով անոնց հին նախապաշարումները, ու զանոնք քոյր զարձնելով իսկապէս:

12.

ԱՔՈՒԸ ԻՐ ՀՈԳԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Այն պայմաններուն մէջ ուր ծնունդ առած էր Պոլսոյ Աքոռը եւ ուր ստիպուած էր զործել, զիւրին չէր անշուշտ զերը այն հոգե–ւորականներուն որոնք պիտի կոչուէին վարել զայն: Նոյն չափով զժուար պահերու չհանդիպեցան անշուշտ անոնցմէ բոլորը, ոչ ալ հաւատարակէս զժուար չրջաններու միեւնոյն չափով ուժեղ խառնը–ւածքի եւ ճարտարութեան ակռ մարզիկ բազմեցան Պոլսոյ Աքոռը:

Ամբողջ մէկուկէս զար հազուագիւտ եղեր էին սակայն բացա–ռիկ վայրկեաններն ու բացառիկ դէմքերը Պոլսոյ Աքոռի կեանքին

(1) Աւետիս Պէրպէրեան, անդ, էջ 310–311:

մէջ: Մեզ հասած նիւթերն իրենք ալ արդէն չատ հարուստ չեն այդ չրջանը լրիւ ճանչնալու համար:

Անշուշտ այս մէկուկէս զարուն կը յօրդորէ սակայն տաղնապ–ներով եւ ալեկոծութիւններով լեցուն հարիւրամեակ մը: Արդարեւ 17րդ զարը եզած է, ըլլայ Պոլսոյ աթոռին, ըլլայ առհասարակ Պոլ–սոյ հայութեան համար, ախուր չրջան մը, որ ամօթալի զրուագներ տրձանագրած է Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ:

Այնպէս որ ամբողջ երկուքուկէս զար, այսինքն 1461էն մինչեւ 1715, երբ Յովհաննէս Կոլոտ կոչ զար հազնիլ պատրիարքական կա–պան, Պոլսոյ Աթոռը պանծալի էջեր չէ թողած մեզի: Երկուքուկէս զարու այդ չրջանին մէջ քառասունեւութը պատրիարքներ աթոռ բազմած են: Առաջին հարիւր տարիներու տասնեակ մը պատրիարք–ներն են որ 8էն մինչեւ քսան տարի կրցած են զայն պրաւած պահել: Մնացեալ քառասունի մօտ պատրիարքները պաշտօն վարած են չատ կարճ, յաճախ պիտար քչելով կամ աթոռ զալով ի նորոյ:

* * *

Պատրիարքներու յաճախակի փոփոխութեամբ չհատրդուած էին արքունիքն ու Բ. Դուռը: Ոչ միայն այն կաշառքներուն համար զոր օրուան պաշտօնատարները պիտի տանային աթոռին թեկնա–ծուներէն կամ անոնց պաշտպաններէն՝ օրուան պատրիարքը հեռա–ցընելու եւ անոր տեղ բազմեցնելու համար ամէնէն չատ վճարողը, ոչ միայն այն «ընծա»ներուն համար որոնք պաշտօնական սակի վե–րածուած էին ա'լ եւ որոնցմով կը պատուէին իշխանաւորները մեծ վեզիրէն սկսեալ մինչեւ նոր պատրիարքին ընկերացող չավուշը, այլ նաեւ կարեւոր այն զումարին համար՝ զոր ամէն պատրիարք, ան–ւանման բերաբը տտանալէ առաջ պարտաւոր էր հատուցանել ար–քայական զանձին:

Ոխքը յիշելէ յետոյ թէ չորս պատրիարքութիւն (այսինքն՝ կաթողիկոսութիւն) ունին Հայերը՝ Էջմիածնի, Սիսի, Գանձասարի եւ Աբթամարի մէջ, կ'աւելցնէ.

«Ճիշդ է որ Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի մէջ ալ հայ պատրիարք–ներ կան: Բայց տասնք տիտղոսակիր պատրիարքներ են, հաստատ–ուած՝ դոհացնելու համար Թուրքերը, որոնք կարծեցին թէ նոյնիսկ Թուրքիոյ հայոց չահուն, կամ աւելի ճիշդ՝ իրենց իսկ չահուն հա–մար պէտք է պահել այդ պատրիարքութիւնները: Աւելցուցի՝ Թուր–քերու իրենց իսկ չահուն, որովհետեւ պատրիարքներու զահակալու–թիւնը օգուտ կը բերէ իրենց: Այս կերպով դիտեն ալ թէ որու պէտք է դիմեն եթէ բազձանքն ունենան հայերը ձնելու եւ կեղեքելու: Ասկէ

զատ՝ այս տեղեկոսով միայն պատրիարքները պարզապէս ներկայացուցիչներն են կաթողիկոսին, որ նման ներկայացուցիչներ ունի եւեւ Զմիւռնիոյ, Անկիւրիոյ եւ բոլոր այն վայրերուն մէջ ուր վաճառականութիւնը համախմբած է հայերու մեծ թիւ մը (1):

Արդարեւ, ինչպէս տեսանք Գրիգոր Պատմաճեան պատրիարքին անուանման քերաթին մէջ, տուրքը զոր նորընտիր պատրիարքը պէտք էր վճարէր սուլթանի գանձին եւ որ փեշքէշ կը կոչուէր, 100·000 աքչէի կը հասնէր:

Այնպէս որ մեծապէս ձեռնտու էր Բ. Դրան եւ իր պաշտօնատարներուն յաճախակի փոփոխութիւնը Յունաց թէ Հայոց պատրիարքներուն, եւ անոնք էին յաճախ որ կը դրդռէին այդ փոփոխութիւնը, կամ կ'աջակցէին պատրիարքական աթոռը զրաւել փորձող հոգեւորականներուն:

Օսմանեան կայսրութեան պատմութեան ծանօթ եղողները գիտեն թէ Բ. Դուռը նոյն սեռեմը կը կիրարկէր հարկատու իշխանութիւնները անուանման առթիւ ալ, ինչպէս առանձին զոյգ իշխանապետութիւնց վոյվոդներու պարագային: Երջան մը հասած էր որ ամէն եւթը տարին անգամ մը կը փոփոխուէին Պուքրէշի եւ Եաշի իշխանները՝ կամ բոլորովին պաշտօնանկ ըլլալով եւ կամ փոխանակելով իրենց աթոռները: Ու ամէն փոփոխութեան հետ սուլթանական գանձը կը առանար անուանման առիթը (մուֆարրէր) եւ օրուան իշխանաւորները՝ պարտադիր դարձած եւ առիթ վերածուած «բնծան»: Վճարողը անշուշտ միշտ ժողովուրդն էր, որովհետեւ ամէն իշխան, հպատրամած աթոռը, կեղեքումներու չարքը կը սկսէր՝ կարենալ վճարելու համար իր սեղանաւորը որմէ փոխ առած կ'ըլլար յաճախ կառչաքներուն եւ առիթուն հսկայ գումարը, յագեցնելու համար Բ. Դրան եւ իր պաշտօնատարներուն անյագ որկորը, եւ պարարտանալու համար ինք եւս:

Տեսակ մը «մուքարրէր»ի սիստէմ էր յոյն եւ հայ պատրիարքներու յաճախակի փոփոխութիւնը եւս Պոլսոյ մէջ:

Ի սկզբան Յունաց պատրիարքները որեւէ հարկ չէին վճարեր սուլթանին: Բայց աւելի յետոյ, Պոլսոյ եւ Տրապիզոնի յոյն կղերին մէջեւ հակառակութեանց հետեւանքով, պէտք եղաւ որ «նուէր» մը առաջարկուի սուլթանին: Սիմէոն Տրապիզոնցի, հինգերորդ պատրիարքը Գեննատիոսէ յետոյ, գնեց պատրիարքական աթոռը, սուլթանին ընծայելով 1000 դուկատի «նուէր» մը, որ չատով պիտի բարձրանար 2000ի, ԺԶ դարու կէսերուն 4000ի հասնելու համար (1):

Բպղտամամբ Յունաց պատրիարքներուն՝ աւելի նուազ էր անշուշտ նիւթական պարտականութիւնները զոր հայ պատրիարքները ունէին: Եւ սակայն յետագային տակաւ բորբոքեցաւ թուրք ընչաքաղցութիւնը, եւ յաճախ հայոց իրենց պատճառով:

Արդարեւ պատրիարքական աթոռին հասնիլ տանորոշ հոգեւորականներէն ոմանք իրենք էին որ պատճառ եղան որ աճին թուրք պաշտօնատարներու յաւակնութիւնները: Անոնք կերպով մը ճանրպէ հանելին թուրք իշխանաւորներու ախորժակութիւնը իրենց փառասիրութեան: Ոչ միայն կաշառքներն ու նուէրները հոսեցան թուրք փաշաներու գրպանը որպէսզի անոնք դիւրացնեն յաղթանակը մրցակիցներէն մէկուն կամ միւսին, այլ նաեւ բարձրացան պաշտօնական փեշքէշն ու մուֆարրէրը զոր պատրիարքները պէտք է հատուցանէին արքունի գանձին իրենց պաշտօնի անցած պահուն եւ յետոյ տարուէ տարի:

ԺԷ. դարու կէսերուն, օրինակ, աշխարհական տեղակալները, որոնք 1635էն ի վեր իրենց ձեռքն առած էին պատրիարքարանի գործերը, երբ բանտարկուեցան մեծ–եպարքոս Բէօփրիւլիւի հրամանով, 10·000 դահեկան տուգանքով ազատած էին, եւ միւնոյն տարին պատրիարքարանի տարեկան 100·000 փողի տուրքը 140·000 փողի բարձրացուցած էին պատրիարքական ընտրութեան արտելք ըլլալու նպատակով:

Եւ սակայն Թոմմաս Բերիացին, Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը ամէն գնով ձեռք ձգելու մղուցքէն տարուած, Աղրիանուպոլիս կը մեկնէր 1657ին, մեծ–եպարքոս Բէօփրիւլիւի մօտ, եւ Պատրիարքարանի տարեկան տուրքը 400·000 փողի բարձրացնելով, պատրիարքութեան հրովարտակ կը առնար (2):

Թոմմա Բերիացիի դէմ արուած մահապարտութեան վճիռէն եւ անոր եղերական մահէն յետոյ, որ 1658 Օգոստոս 1ին տեղի ունեցած էր բանտին մէջ թունաւորմամբ, Մարտիրոս Կաֆայեցին յաջորդեցաւ պատրիարքական աթոռը նստիլ 1659 Մայիսին, քսան տարիներն 10·000 դահեկան վճարելով պատրիարքական ծախքերուն համար, եւ 140·000 փող իրրեւ տարեկան տուրք, ինչպէս յանձնառու եղած էին տեղակալները, եւ ոչ 400 հազար ինչպէս ամերուցեր էր Թոմմաս Բերիացին (3):

---

(1) Chevalier de Ricaut, «Histoire de l'estat présent de l'Eglise Grecque et de l'Eglise Arménienne», trad. de l'anglais par M. de Rosemond, Amsterdam, 1698, p. 387.

(1) G. F. Hertzberg, «Geschichte der Byzantiner und der osmanischen Reiches bis gegen Ende des sechszehnten Jahrhunderts, Berlin, 1883, p. 592.

(2) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ., էջ 2518:

(3) Անդ, էջ 2526:

Թովմաս Բերբերեան պրպտած ընչաքաղցութիւնը չմարեցաւ յաջորդ դարուն ալ:

Արդարեւ, ինչպէս տեսանք Գրիգոր Պատմաճեան պատրիարքին անուանման բերաթին մէջ, տուրքը զոր նորընտիր պատրիարքը պէտք էր վճարէր սուլթանի գանձին եւ որ փէշքէշ կը կոչուէր, 100·000 աքչէի կը հասնէր, բայց տարեկան տուրքն որ միշտ 140·000 կը մնար:

«Ընծայ կամ տուրք պատրիարգին զոր ունի տալ եւ գանձն ապքանի, կը գրէ Ինճիճեան եւս, հասմանեալ է ի հրամարտակի նորին 100 հազար փող (այսինքն ոսկի) յորժամ առնու զպատրիարգութիւնն· եւ 140 հազար փող յիւրաքանչիւր ամի, զոր տայ ի գուռն ազգատարին· թո'ղ եւ զայլ ձեռաձիրս զոր ունի տալ ամանց ի նոյն գուռն, որով համօրէն տուրք իւր լինի 1244 զաչ·:

«Յորժամ նոր վկիր առնու պէշխանութիւն՝ ունի տալ 500 զաչ· իսկ յորժամ վկիր քահանասի՝ 250· եւ յորժամ չավուշ պաշի՝ 200, հանդերձ այլեւս ընծայիւք կերպասուց· եւ 40 զոչխր չափ ոտա եւ անդ» (1):

Այնպէս որ Հայոց Պատրիարքը բացի իր անուանման ոսկէն՝ փէշքէշէն, տարեկան 140·000 աքչէ եւս չարունակեց վճարել արքայական գանձին մուխաթաա անուան տակ, իրաւունք ունենալով առկայն զայն թեմերէն հաւաքել առաջնորդներու ձեռքով, եւ զատ ուզարկել առձպ յատուկ հոգեւորականներ որոնք մուխաթաաճի կը կոչուէին եւ պաշտօն ունէին առաջնորդներէն գանձել իրենց համար սահմանուած ոսկը:

«Իսկ ինքն պատրիարգն առնու տարեկան տուրս յիւրաքանչիւր առաջնորդաց, կը գրէ Ինճիճեան, այսինքն յիգնիքմիսէ 600 զաչ· յինկիւրիոյ 200· ասն գունակ ի Թոգաթ, ի Տիարպէքրոյ, յՈւրհայ, եւ Սեւասոյ, ի Դրապզոնէ, ի Կիւմիւշխանէ, եւ յայլոց՝ որք են յԱնատոլու, բայց յիզմիրու եւ յԱրաբկիրոյ եւ յայլոց ամանց՝ որք են ի Թեմի կաթողիկոսին Էջմիածնի: Իսկ ի մասին Ռումէլիի՝ քանզի չիք առաջնորդութիւն բայց ի չէրքնէզ եւ ի Թէքիրտաղիէ, դուն ի վարդապետաց Մուգատաաի անուամբ կանգնակաւ առաքէ անդր· որոյ չրջեալ ի քաղաքս եւ ի գիւղօրէս յորս գտանին բնակիչք Հայոց, եւ յՈւլահ եւ ի Պուզատան, եւ երբեմն անդր եւս մինչեւ ի Սուչաւ· հաւաքեալ զմուգատայս այսինքն զորոշեալ տուրս, բերէ ի Սահմանոլ առ պատրիարգն» (2):

(1) Հ· Ղուկաս Ինճիճեան, «Աշխարհագրութիւն···», էջ 117:

(2) Հ· Ղուկաս Բժշկեան, «Աշխարհագրութիւն···», Եւրոպիա, հատոր Ե·, Վենետիկ, 1804, էջ 117:

Թրքական աքչէին արժեկրկման հետ՝ բարձրացան Հայոց Պատրիարքէն պահանջուած փէշքէշի եւ մուքաթաայի ոսկերն ալ: Սուլթանական բերաթը որ 1247 Ջմադիուլէվվէլ 9ին (1831 Հոկտ· 4(16)) կը նուիրագործէր Յովհաննէս Պատրիարքի անուանումը, անփոփոխ պահելով հանդերձ միանուագ փէշքէշը՝ 100·000 ոսկի, տարեկան ոսկին համար կը նախատեսէր արդէն 13 բեւ 52 հազար (1 միլիոն 352 հազար) ոսկի (1):

Աւելցնենք որ հայ-կաթոլիկ յարանուանութիւնը, որ մարմին առեր էր նախորդ տարուան վերջերը, պարբերաբար կացուցանեցաւ աւելի մեծ ոսկեր վճարելու պետութեան: Սուլթան Մահմուտ Բ·ի 1246 բէջեր 21 (1830 Դեկտ· 24 Հ· Տ·) թուակիր բերաթը որ Յակոբ Մանուէլեանը նոյն յարանուանութեան «եպիսկոպոս» կ'անուանէր, պայման կը դնէր որ «տարիւր լիսան հազար ոսկի ընծայ տան իմ պանձիս, եւ երեք միլիոն երեսունըութը հազար (թուրքերէն բնագրին մէջ 33 բեւ 38 հազար) ոսկի տարեկան տուրք տան» (2):

* * *

Հայոց Պատրիարքարանը ուրիշ պարտականութիւն մը եւս ունէր արքունի գանձին հանդէպ, — հայ «տանուտէրնեըէն» գանել եւ պետութեան յանձնել «թիւառուրք» կոչուած տարկը, զոր Հայերն ու Յոյները պարտաւոր էին վճարել պետական գանձին, զերծ մնալու համար այն տարապարտակէն, զոր ստիպուած էին կատարել նախապէս ամէն կերակի երթալ աշխատելու համար արքունի նաւարանին մէջ:

«Տանուտեարք ապրիս Հայոց, կը գրէ նոյն Ինճիճեանը, ունին տալ եւ տարկս ինչ ոմանք թէրսանէին, առանձնալ Քիւրէֆիի անհիէսի, որ սահմանեցաւ յաւուրս Սօֆի Մէհէմմէտ փաշային վէզիրի Գ· Սուլթան Մէհէմմէտին, յորժամ յարձակէին օսմանեանք նաւահանգիստս ի վերայ Կերկուռ·

«Քանզի յայնմ ժամանակի յաւուրս կերակէից պղտումս ի Հայոց եւ ի Յունաց յերանելի յիսկզբնեայս իրեանց՝ պահակ կային ի թէրսանէն յաշխատութիւն: Ա՛ւ ի բառնալ գայս՝ սահմանեցին հայք եւ յոյնք տալ ի թէրսանէն ի պատրիարքարանէն որոշեալ տուրս, եւ զնոյն տուրս ապա մի քան միոջէ ժողովել ի տանուտեարց· զոմանք զրամոյն զոր տան հայք վասն այսր՝ ամի ամի է իրր 6–7 քսակ: Ի մէջ Հայոց եւ Յունաց է եւ օրէնք ինչ սահմանեալ· իրր զի Հայոց անկանի առնուլ հրաման ի եէնիչէրի ազասիէն վասն գինւոյն· իսկ Յունաց անկանի առնուլ հրաման ի վաչա գափուսիէն վասն ու-

(1) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 223:

(2) Անդ, էջ 220:

թախուէեան պատկի, եւ վասն ապատ լինելոյ ի յուպմանէ խնդրակաց Թուղթս հարկաց յայն երես աւուրս» (1):

Թխաասւրքը, որուն պիտի դնե անդրադառնանք երբ Պոլսոյ հայութեան ենթարկուած սեղմումներուն մասին խօսինք, պատրիարքարանը կը պահէր Թագևրու ևկեղեցպաններուն միջոցաւ, ինչպէս կ'իմանանք 1804ին գրուած եւ Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ ևկեղեցւոյ մէջ պահուած հրահանգէ մը, «վասն հաւաքման արքունական հարկապահանջութեան որ կոչի Քիւրէքճի պոր սահմանեալ են լուսաւորեալ հոգի նախնի հարքն մեր յապագս դիւրութեան եւ հանգստութեան ապին մերոյ որք բնակեալ են ի Կոստանդնուպոլիս» (2):

* * *

Քանի մը չահևկան տպևրու հանդիպած ենք Թուրքերէն ձևագրի մը մէջ որ քաղուածքներ կը պարունակէ Թուրք արքունիքին մօտ կատարուող արարողական ձևակերպութեանց մասին, եւ ուր մանրամասնուած են այն նիւթական պարտաւորութիւնները որոնց ենթակայ էին հարկատու իշխանները պետական պաշտօնատարներուն հանդէպ երբ անոնք կը նշանակէին: Այդ ամէն յիշուած է նաեւ Թէ յոյն եւ հայ պատրիարքները ինչ նուէրներ ուխտուած էին տալ օրուան մեծերուն պաշտօնի եկած ատեն (3):

Արարողութեանց նուիրուած վիշալ ձեռագրին մէջ (էջ 93) նշանակուած է 1187 մուհարրէմ 15ին (1773 Ապրիլ 8):—

«Յոյն եւ հայ պատրիարքներու անուանման, վերահաստատութեան եւ պայրամներու առթիւ (արուած նուէրներ ևվնիչէրի պետերուն):

Քեաթիպ էֆէնտիին՝ 1 չուխա, 1 կերպաս.
Խմին ազային՝ 1 չուխա, 1 կերպաս.
Տուռնի-չաուշին՝ 4 կանզուն չուխա, 10 կանզուն կերպաս.
Քըլաուզ-չաուշին՝ 4 կանզուն չուխա, 10 կանզուն կերպաս:
Յոյն պատրիարքին կողմէ քեաթիպ էֆէնտիին եւ Խմին ազային ամէն տարի՝
Մէյ մէկ փոքր կուժ ձիթախուղ,
Տասնական օխա ձիթապտուղ,
Երկերիս պառնուկ:

(1) Դուկաս Իննիճեան, «Աշխարհագրութիւն...», Եւրոպիա, Ե., Վենետիկ, 1804, էջ 117–118:

(2) Մելխոն-Ասատուր, «Երեմդարեան յոբելեան Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ», Կ. Պոլիս, 1931:

(3) H. Dj. Siruni, «Domnii romîni la Poasta Otomana», Bucuresti, 1941, p. 105.

Հայոց պատրիարքին կողմէ քեաթիպ էֆէնտիին, Խմին ազային, քըլաուզ-չաուշին եւ տուռնի-չաուշին ամէն տարի՝
Մէյ մէկ պառնուկ»:

1195 Ջեմազ-իւլ-ահէր 15ին (1781 Յունիս 8) նշանակուած է (էջ 94):—

«Երբ հայոց պատրիարքը կ'անուանուի խիլայ կը հագնի Բ. Դրան մէջ. Քէթխիւդա բէյը (ներքին գործերու նախարար) ձի կը հեծցնէ պայն, յետոյ անմիջապէս (մայր) ևկեղեցի կ'երթայ, առաջնորդուած 7–8 չաուշներէ, զոր երբոր կը ճամբէ՝ մէյ մէկ ոսկի կուտայ իւրաքանչիւրին»:

1195 Ջեմազ-իւլ-ահէր 15ին (1781 Յունիս 8) նշանակուած է (էջ 94):—

«Հայոց (Զաքարիա) պատրիարքը պաշտօնանկ եղած եւ Պրուսա աքսորուած ըլլալով կայսերական հրովարտակով, իր տեղ նշանակուեցաւ Պրուսայի առաջնորդ (Յովհաննէսը). ան առաջնորդուած տուռնի-չաուշին՝ որ մուտքիր կարգուած էր իրեն՝ խիլայ (քաֆթան) հագաւ հոս (Պոլսոյ մէջ) եւ նստաւ իրրեւ պատրիարք: Այդ առթիւ ան հետեւեալները բաշխեց (ևվնիչէրիներու) օճախին չաուշներուն.

Քեաթիպ էֆէնտիին 50 ղրուշ
Խմին ազային 50 ղրուշ
Տուռնի էֆէնտիին 20 ղրուշ
Քըլաուզ ազային 20 ղրուշ
Ամէն եամախին 10 ղրուշ
Հապերճի չաուշին 10 ղրուշ
Մկհթերներուն 10 ղրուշ
Նեօրէթճի չաուշին 8 ղրուշ
Քեաթիպ էֆէնտիին չուխայ եւ կերպաս
Խմին ազային չուխա եւ կերպաս
Տուռնի էֆէնտիին չուխա եւ կերպաս
Քըլաուզ ազային չուխա եւ կերպաս

* * *

Աւելորդ է ըսել որ պատրիարքներու հանդէպ կիրարկուած այս սխեմային, թէեւ համեմատաբար աւելի մեղմ չափով մը, ենթակայ էին նաեւ պատառի առաջնորդները: Ինչպէս տեսանք նախընթաց հատուածի մը մէջ՝ 600 աքչէ փէշքէշ կը վճարէին ստանալու համար իրենց անուանման բերաթը, բացի այն կաշառքներէն զոր ստիպուած էին ափսել ամէն ու ձախ՝ ձեռք ձգել կարենալու համար առաջնորդական պաշտօնը:

Ակէ գաս գաւառներու մէջ պաշտօնավարող հայ եպիսկոպոսները ինչպէս եւ հայ վանքերու վանահայրերը մասնաւոր տուրք մը եւս կը վճարէին որ մարհասիյէ աֆչէսի կը կոչուէր եւ որ պիրենք դերծ կը կացուցանէր ուրիշ տուրքերէ, ինչպէս խափեճչէն:

Մարհասիա, մարհասա, մահրասա, մարխասա բառերուն առուգաբանութեան նուիրուած հատուածի մը մէջ (1) Հայկ Պէրպէրեան, մէջբերում մը ընելով էրզրումի վիլայէթին մէջ կիրարկութեան մէջ եղող 1540 թուակիր օրէնքէ մը, կը գրէ թէ «օրէնքին այս որոմագրութենէն կը հետեւի թէ վանահայրերը, էրզրումի վիլայէթին մէջ, ըստ եբեւոյթին, վանքին իրաւասութեան ենթակայ պիւղերուն հարկատու անհատներուն հաշւոյն կանխորոշեալ դումար մը կը վճարէին, որ ընդհանրապէս մուգաթաա կը կոչուէր, եւ այս դումարին վճարումով դերծ կին խափեճչէ կոչուած տուրքէն» (2):

Ակնարկուած մէջբերումը, որ քաղուած է թուրք պատմագիր Էօմէր Լութֆի Պարքանի մէկ գործէն, հետեւեալ բովանդակութիւնը ունի.

«Յիշեալ լեռային մէջ մարհասիյէներէն ոմանք, որ պարապաչ կը յորջորջուին, վանքի մը (այս բառը թուրքերէն բնագրին մէջ եւս «վանք» ձեւով) գլխաւորներն են, եւ այս վանքին պատճառաւ անոնց վրայ մարհասիյէ ագչէսի անուն կանխորոշեալ դումար սրճանաւորած է: Երբ այս դումարը ըստ տոմարի վճարեն, փոխարէն պիտի չվճարեն իրենց խափեճչէն...»:

Խափեճչ կոչուած այդ տուրքը, որուն դեռ պիտի անդրադառնանք երբ քրիստոնեաներէն եւ հետեւաբար հայերէն պահանջուղ հարկերուն մասին խօսինք, բացառապէս կը պահանջէր քրիստոնեաներէն, թէեւ անոր բնոյթին մասին համաձայն չեն պատմաբանները: Էրզրումի համար սահմանուած յիշեալ օրէնքին համաձայն նոյն լեռային «անհատաւանները» իրենց խարաճները վճարելէ յետոյ ամէն մէկ հարկատուի համար 25 աֆչէ խափեճչ կը վճարեն բեամի-չիփթի փոխարէն, տուրք դոր կը վճարէին խլամները (3):

---

(1) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1962, էջ 73:

(2) Էօմէր Լութֆի Պարքան, «15 վէ 16ինճի ասիրլէրուն օսմանլը իմփէրաթօրլուղունուն գիրաի էֆօնտիլինի հուճուճի վէ մալի էսասլարը», Ա. Քանունլար, էջ 69:

(3) Տես այս մասին Մ. Զուլալեան, «16րդ դարում Արեւմտեան Հայաստանում տիրող թուրքական հարկային սիստեմի մասին», Հայկ. ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Տեղեկագիր, 1958, թիւ 2, էջ 39–53:

* * *

Հոդերը դուս ժէ. դարը Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռին բերաւ, կանոն չեն առներ սակայն հոս:

Նոյն այդ դարը տապնագի դար մը եղաւ ինչպէս Պոլսոյ Աթոռին նոյնպէս բովանդակ Հայ Եկեղեցւոյ համար:

Ամուր չիզեր պէտք են մեզ եւ ընթերցողին՝ հետեւելու համար այդ տապնագի փուլերուն:

Դ.

ՏԱԳՆԱՊԻ ԴԱՐԸ

1.

ԱՂԷՏՆԵՐՈՒ ՅԱՆՑԻՆ ՄԷՋ

Դարը դար անցեալ պլուխին մէջ մասամբ տեսանք՝ Հայ ժողովուրդին ու իր եկեղեցիին համար եղաւ նաեւ բացառիկ ապնապներու դար մը: Հայ ժողովուրդի պատմութեան արձանագրած մեծ ճգնաժամերէն մէկն էր այս դարունը, երբ փոթորիկներ անցան Հայոց աշխարհին վրայէն, քար ու քանդ ըրին ամէն բան իրենց անցած չրջաններուն մէջ, հոգերով բեռնաւորեցին Հայ ժողովուրդը, հոգեր կատկելով նաեւ յաջորդ դարերուն:

Աղէտներու մէջ սկսաւ արդարեւ դարը Հայ ժողովուրդին համար, — աղէտներ զորս վերջացող դարուն վերջին օրերէն ժառանգեր էր ան, եւ որոնց վրայ պիտի դային չուառով ուրիշներ եւս աւելնալ: Ասպատակութիւնները որոնց ձեռնարկեր էին Ջալալի կոչուած ապրատամբները Փոքր–Ասիոյ զանազան չրջաններուն մէջ եւ որոնց անդրադարձանք անոնց պատճառով Պոլիս խուժող հայ բազմութիւններուն վրայ խօսելու առեն, մէկն էին այն մեծ փոթորիկներէն որոնց երբեմեկ թաւար եղած է հայ հոգը: Բայց անոնք կանգ չառին չարժման զեկավարներուն ասպարէզէն չքանալէ յետոյ ալ, այլ չարունակեցան գեռ երկար առեն, զանազան կէտերու վրայ, հետզհետէ յայտնուող պետերու զեկավարութեան տակ, ու պատճառ եղան որ գեռ երկար տեւէ հայ չրջաններու մէջ բռնկած զարհուրանքը:

Ժամանակակից երեք հայ հեղինակները, որոնք Հայոց աշխարհը ճանչցան դարուն սկիզբը, Դաւրիժեցին, Դարանաղցին ու Սիմէոն Լեհացին, կը լրացնեն գիրար ահաւոր պատկերը տալու համար այն գժնդակ կացութեան որուն մատնուած էր Հայ ժողովուրդը: Եթէ Սիմէոն Լեհացին հայ չրջաններէ իր անցքին առեն ազէտներուն թողած հետքերն է միայն զոր կը մատնանչէ, Դաւրիժեցին ու Դարանաղցին իրենց աչքերով տեսան ազէտը եւ պայն պատմեցին կենդանի գոյներով: Անոնք եթէ մեզ լիովին իրազեկ չեն ըներ Ջալալիներու չարժման չարժառիթներուն եւ անոր ներքին ծալքերուն, գոնէ մեզ կու տան ճչգրիտ պատկերը աւերածութեանց որոնց մատնուեցան հայ չրջանները չարժման երեսէն:

Միայն Ջալալիներու ասպատակութիւնները չէին սակայն որ չարուքանդ ըրին Հայոց աշխարհը եւ պանդխտութեան հանեցին Հայ ժողովուրդը հոծ խումբերով, ամայացուցին չատ մը չրջաններ եւ անուտոյտ կացութիւն մը ստեղծեցին մնացեալ չրջաններուն մէջ: Անոնց չահատակութիւնները դեռ վերջացած իսկ չէին երբ Թուրքիոյ հայկական չրջանները թաւար գարձան նոր փոթորիկներու, որոնք եկան աւելի եւս ընդարձակել աւերածութիւնները եւ որոնք հետեւանքն էին այլ հողմաստերուն վրայ մղուած պատերազմներուն:

Տուզրիլ, Ձինկիզ եւ Լենկթիմուր երեցս ալեկոծեր էին իրենց հարուածներով Հայ հայրենիքը: Ամբողջ հինգ դար Թուրանէն եկող ցեղերն էին որ պայն արօրեցին այսպէս, ու Հայ ժողովուրդը վերածեցին նախիրի մը որ տառապիլ միայն գիտցաւ: Սելճուքներու եւ Մոնղոլներու սկսած գործը պիտի չարունակէին օսմանեան սուլթանները, իրենց տիրապետութեան տակ առած ընդարձակ մաս մը պատմական Հայաստանէն: Հայ ժողովուրդի սարկութիւնը պիտի յաւերժանար այլ տիրապետութեան հետ չատ մը գարերու համար:

Շահ Աբբաս եկաւ լրացնել Թուրանի կէս թողածը: Ան 1586ին յաջորդեր էր իր հօրը Խուդաբանդա չահին, եւ իր առաջին մտահոգութիւնն էր եղեր Թուրքիայէն եան խլել պարսկական հողերը զորս յափչտակած էին օսմանեան սուլթանները: Ան ծրագրած էր մեծ արչաւանք մը դէպի սուլթանական հողերը, եւ կը սպասէր յարմար առիթին: Անիչխանութիւնը որուն թաւար եղաւ Թուրքիան Ջալալիներու յարուցած խռովութեանց երեսէն՝ լաւագոյն առիթն էր Թուրքիոյ վրայ գրոհ տալու: Արդարեւ 1603ին ան արչաւանքի ձեռնարկեց Թուրքիոյ դէմ, եւ առաջին հերթին հայ հողերն էին որ աւարի եւ աւերի ենթարկուեցան այդ արչաւանքին երեսէն: Բայց աղէտը չատ աւելի զարհուրելի պիտի բլլար երբ Շահ Աբբաս սոխակը քաշուիլ Թուրքիոյ հողերէն:

Իր ձիրքերը երբեմն չատ սուղ արժած են Հայ ժողովուրդին:

Այդ ձիրքերուն պատճառով է նախ որ ան հալածուած է. զայն չեն հանդուրժած, ու զայն զլեանած են: Հայ մարտիրոսագրութիւնը արդիւնքն է յաճախ հոգեկան ատորագասութեան եւ անկէ բխող նախանձի: Հայ ժողովուրդը այլապէս ալ զոհն է իր այդ ձիրքերուն: Անոնց համար է որ զայն քշած են մէկ երկրէն միւսը, որպէսզի աւերակները չէնցնէ: Իր բոյներէն խլած են զայն որպէսզի երթայ ծաղկեցնէ Գալիան ու Սպահանը: Մեծ տարագրութիւնը ու մեծ սպանդը չըլլային թերեւս եթէ Հայուն պէտք չտեսնէին որպէսզի կեանք բուսեցնէ հեռաւոր Տէր-Զօրի մէջ ուրիկ պիտի անցնէր Պերլին-Պաղտատ երկաթէ գիծը:

Ինչո՞ւ այսպէս բանի տեղտան պիտի բնէր Շահ Աբբաս Հայ ժողովուրդը՝ եթէ Սպահանի մէջ տիպար մայրաքաղաք մը ստեղծելու մտահոգութիւնը չունենար: Ճիշդ է՝ ան նաեւ ամրացնել կ'ուզէր Թուրքիոյ հայ չրջանները որպէսզի իր նահանջէն յետոյ չէն պիւղ մը չզանէր Թուրքը: Բայց ինչո՞ւ իր ճամբուն բոլոր Հայերը պիտի քշէր Սպահան, բոլանդակ Զուլան պիտի ուղէր տանիլ իր մայրաքաղաքը, եթէ հայ քրանիքին կարօտ չըլլար ան:

Հայոց պատմութիւնը չատ քիչ արձանագրած է ազեխարչ այն տեսարանները որոնք պարզուեցան Հայ բազմութիւններուն մինչեւ Արաքսի ափը հասնիլը, Արաքսէն անոնց անցած պահուն, եւ յետոյ մինչեւ Սպահան տեղափոխուիլը տարատիներէն ճողոպրածներուն:

Ճիշդ է որ Շահ Աբբաս ի սկզբան չատ սիրալիր եղաւ դէպի Հայերը, եւ ուզեց զանոնք սիրաչահիլ անոնց տեղափոխութեան օրերուն դէպի իր հողը. բայց հետզհետէ սկսաւ աւելի բիրտ դառնալ: «Քանի կը յառաջանար Հայերուն Պարսկաստանի մէջ տեղաւորուիլը, կը զրէ Օրմանեան, հետզհետէ կը նուազէր Շահ Աբասի անոնց նկատմամբ զգածած համակիր ընթացքը, եւ զանազան տուիթներով խրտուիլեանց կը ձեռնարկէր, մահմետական մոլեռանդութիւնն ալ խառնելով» (1):

Ու ի՛նչ խորհրդաւոր սրբապղծութիւն փորձը զոր Շահ Աբբաս երբաւ Հայ ժողովուրդը պարսիկ հողին կապելու եւ ցմիչա անոր գերին ընելու համար: Էջմիածնի քարերը ուզեց տեղափոխել Պարսկաստան, նպատակ ունենալով նոր Էջմիածին մը կառուցանել իր նոր մայրաքաղաքին մօտ՝ անոր չառած պահելու համար բոլանդակ Հայութեան սիրտը: Ան ըսաւ հայ երեւելիներուն, կը զրէ Դաւրիժեցին, թէ «վասն ձեր չինեմ աստ էջմիածին, զի մի վասն այնմ էջմիածնի կարօտութիւն կրեալ ճամլեացին սիրտք ձեր, եւ հրամայեմ գնալ բազում ուզտ, ջորի եւ ասլ, զի զքար եւ զհող այնր էջմիածնի քանդեալ

(1) «Ազգապատում», Բ., էջ 2329:

բերցեն աստ, զի այնու քարով եւ հողով չինեսցի այս էջմիածինս, որպէսզի առանց իմիք երկրայութեան հաստատեսցին սիրտք ձեր ի վերայ նոր չինեցելոյս» (1):

Խեղճը չէր գիտեր որ էջմիածինը իր քարերը չէին: Մարմարի այդ կտորտանքները չէին որ Հայուն նուիրական կ'ընէին իր մայրավանքը: Քարը չէր որ կը պաշտէր Հայը: Հայուն նուիրական էին աւանդութիւնները զոր այդ քարերը պահպաններ էին, զարերը, ճիպի, քրտինքի, փառքի զարերը, որոնք դեռ կը չնչէին այդ քարերուն տակ:

Նուազ ազետաբեր չեղաւ Հայ ժողովուրդին համար արշաւանքը զոր այս անգամ Թուրքերը իրենք սարքեցին Շահ Աբբասի դէմ: Հայ հողն էր որ կը տարտուչէր անգամ մը եւս, եւ Հայ ժողովուրդն էր որ կը քամուէր վերստին, ինչպէս պատահեր էր ու պիտի պատահէր ամէն անգամ որ Թուրքիոյ Արեւելեան այդ նահանգները թատերացին արշաւանքներու եւ պատերազմներու:

Երաշտը, սովը ու անոնց ընկերացող թշուառութիւնը նուազ ազէտալի չեղան Հայ ժողովուրդին համար: Ու անոնք զժբախտաբար անպակաս եղան մանաւանդ այնպիսի պահու մը, երբ բանակներու եւ ասպատակութեանց կրունկին ներքեւ աւերուած էին դաշտերը, գիւղերը քանդուած եւ օճախները մարած: Մարդ չի կրնար առանց սոսկումի կարդալ այն պարտուրանքները զոր սովն ու անօթութիւնը ըներ տուին մարդոց:

Լուծը զոր Հայ ժողովուրդի երկու հատուածները կը կրէին զոյդ բանակատութեանց տակ, իր կարգին կը քամէր Հայ ժողովուրդի արդէն իսկ սպառած կորովը: Հարկապահանջութիւնը ահաւոր համեմատութիւններ կը առնար, բռնի խլամացումներու թիւը կ'աճէր, նահատակներ կ'արձանագրէր Հայ Եկեղեցին: Կարծես թէ պետական իշխանութեանց ճնշումը բաւական չըլլար, Հայ չրջանները կը կեղեքէին անպատիժ տեղական հարստահարիչներն ալ, ամէն մէկը սուլթան մը զարձած էր չրջանին մէջ, ու ամէն մէկը տուրքերու եւ կողոպուտի իր ձեւն ու մեթոտը հնարած: Ու ատոնց պակաս թողածը կը լրացնէին, աւա՛զ, հայ ապրուկները՝ միջնորդ դառնալով հարբատահարող փաշային եւ անոր զոհերուն միջեւ, եւ իրենց կարգին տոկոսներու բեռան տակ խեղդելով իրենց թշուառ ազգակիցը:

Հայ ժողովուրդը կոչուած էր զժնդակ քննութիւն մը անցրնել պատմութեան առջեւ: Ու այդ քննութիւնը անցուց ան պատուով: Ան կրցաւ ոչ միայն դիմանալ բոլոր փորձութեանց եւ աղէտներուն՝ զոր զարը իր դէմը հանեց, այլեւ փորձեց նոր հորիզոն բանալ իրեն: Արդարեւ ի հեճուկս այդ աղէտներուն, եւ այն տառապանքներուն՝ զոր

(1) Դաւրիժեցի, էջ 200:

կը կրէր թուրք եւ պարսիկ լուծերուն ներքեւ, ի հեճուկս կաթոլիկ քարոզութեանց որոնք կը փորձէին իր հոգին ճեղքել այս դարուն, եւ նաեւ այն դեղեւումներուն եւ սայթաքումներուն դուռ ունեցան իր հոգեւոր պետերէն չատերը, Հայ ժողովուրդը անվհատ մնաց, շարունակեց վազել լոյսին եաեւէն, ու իր հոգին պատրաստ ըլաւ այն մեծ մաքառումին դուր իրեն պիտի հարկադրէր Հայկական Դատը: Այս դարուն էր որ Հայ ժողովուրդը պատրաստուեցաւ ազատագրութեան մեծ պայքարին համար:

Դարուն բոլոր ազէաները կու գային արձագանգ դանել Պոլսոյ մէջ: Ոչ մէկայն անոր համար որ Օսմանեան պետութեան մայրաքաղաքն էր Պոլիսը եւ երկրին սրեւէ մէկ կէտին վրայ տեղի ունեցած դէպք մը իսկոյն իր անդրադարձումը կ'ունենար կեդրոնին մէջ ալ բովանդակ բնակչութեան համար, այլ նաեւ այն պատճառով որ ամէն մէկ ազէա հայ կարաւան մը կը գէներ Պոլիս ու գայն կը խառնէր մայրաքաղաքի հայութեան, ամէն անգամուն ալ հոգեր տեղեկելով պատրիարքական աթոռին համար: Տարնապը դուր ամբողջ դար մը անցուց Պոլսոյ աթոռը, եւ բախտախնդիրներու ամբողջ չարան մը անոր վրայ բերաւ նասեցուց, հետեւանքն էր այն դարհուրելի ճգնաժամին դուր Հայ ժողովուրդը կ'ապրէր դայդ լուծերու տակ:

Ազէաները իրենց հետ Պոլիս գչեցին բերին տարբեր հոգեր ալ: Անոնց տեղծած չփոթութեան հետեւանքով էր որ մարդասները յաջողեցան Պոլիսը կացան ընել իրենց, ու հոն ուղղանը ձգել իրենց առաջին սրաները: Պոլիսը ամբողջ դար մը թատր եղաւ ներքին վէճերու դաւանական այդ արշաւանքին երեսէն, արկածախնդիրներու ախորժակը գրգռեց Պատրիարքական Աթոռը իրարմէ յաջորդակելու, եւ մրցորդները մղեց խորութիւն չգնելու պայքարի դէնքերուն մէջեւ: Բայց նոյն այդ Պոլսոյ մէջ հետզհետէ խմորուիլ սկսաւ մեծ ճիգը՝ որ մտաւոր երկունքի մը հոդը պիտի հերկէր, եւ սերունդները պիտի վարակէր նոր յուզումներով: Պոլիսը ընդունակ պիտի գառնար տակաւ այս կերպով դեր սատանձնել հայ վերածնունդին մէջ: Ան պիտի կապուէր Հայկական Դատին:

2.

ՏԱԳՆԱՊԸ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԾՈՑԻՆ ՄԷՋ

Ամէն ազէա որ Հայ ժողովուրդին կը բերէին դարերը՝ կ'անդրադառնար նաեւ Հայ Եկեղեցւոյ վրայ: Դառնութեան բաժակը ան եւս կը քամէր Հայ ժողովուրդին հետ՝ ամէն անգամ որ Հայոց հոգերը արշաւանքներու թատր կը հանդիսանային կամ երբ Հայ ժողովուրդը կ'ենթարկուէր այս կամ այն լուծին: Անոր հետ մէկտեղ լուծի տակ կը մտնէր նաեւ Հայ Եկեղեցին:

Հայ Եկեղեցին եւս տագնապով էր սկսեր այս դարը: Երբ դարը աչքերը բացաւ՝ Շահ Աբբաս արդէն պատմութեան մէջ սկսած էր խաղալ իր դերը, դեր որ եթէ իրեն փառք չտեղացուց Պարսիկ ժողովուրդի աչքին՝ պատուհաս մը եղաւ Հայ ժողովուրդին համար, եւ մանաւանդ առեն փորձութեան դառն չրջան մը բերաւ Հայ Եկեղեցիին: Պարսիկ լուծը սկսաւ ճզմել Հայ Եկեղեցին՝ յանձին անոր հոգեւոր կեդրոնին:

Ու Հայ Եկեղեցւոյ չար բախտէն՝ Լուսաւորչի Աթոռին վրայ իրենց կաշառքն արժանի դէմքեր չկային այդ դժբախտ պահուն: Պատուհասներու բոյն մըն էր այդ միջոցին Էջմիածինը: Պարսիկ իշխանաւորներու անցյոյ որկորը յագեցնելու անկարողութեան մէջ՝ Հայ Եկեղեցւոյ պետերը չուարած էին: Շատ դիւրին կը սայթաքի չուարած մարդը:

Ժամանակակից երեք պրիւրները, դուռ չիշեցինք, ինչպէս նաեւ լրացուցիչ նիթեր ձեռագիրներու չիշատակարաններուն եւ մանր ժամանակագրութեանց մէջ, լրիւ կը պարզեն մեզ սրտաճմլիկ պատկերը դուր Հայ Եկեղեցին կը ներկայացնէր դարուն սկիզբը: Չեխութեան, անտառւդութեան, անզօրութեան չրջան մըն էր ատ՝ որ չէր կրնար չմոլորեցնել ու չզայթակղեցնել տկար հոգւով մարդիկը:

Սայթաքումներու դար մը եւս եղաւ ուրեմն ալեկոծումներով լեցուն այդ դարը: Ու ալեկոծութեանց պահուն չատերը մոլորեցան Հայ Եկեղեցւոյ պետերէն:

Սխալ պիտի ըլլար կարծել սակայն թէ բոլոր սայթաքողները միեւնոյն չափով պատասխանատու են պատմութեան առջեւ: Եթէ Հայ Եկեղեցւոյ առջնորդներէն ոմանք գոհն եղան իրենց փառամոլութեան եւ ընչաքաղցութեան, կամ հոգեկան ուժէ զուրկ եղան խայծերէն չհրապուրուելու համար, եղան դէմքեր ալ որ Հայ ժողովուրդի

փրկութիւնը պարզապէս Եւրոպայէն սպասել էին, ու միամտութիւնն ունեցան հաւատալու թէ պապերուն ձեռքն է Եւրոպայի խղճմտանքին բանալին: Պատմութիւնը մեզի ցոյց կը ճանչնայ զանոնք բոլորն ալ չարիքին համար զոր հասցուցին Հայ ժողովուրդին, բայց պատմիչին պարտքն է ատելիան դնել մեղքէ մեղք:

Ժողովուրդը դուր չի յօրիներ իր առածները: Ձուկը գլխէն կը հոտի, կ'ըսէ ան: Ու որքա՜ն իրաւունքով: Ժէ· դարու յուզումնալից դէպքերէն չատերը պիտի չպատահէին, կամ գոնէ պիտի չատանային այն համեմատութիւնները որոնց յանգեցան, եթէ Հայ Եկեղեցւոյ նուիրապետական աթոռներուն վրայ չդանուէին նոյն այդ մարդիկը: կարծես թէ անոնք զատուած ըլլային յատկապէս այդ դարուն համար: Ճիշդ է որ դէպքերն ալ իրենց դերն ունեցան այս կամ այն հոգեւոր պետը իրենց յորձանքին մէջ քաշելու, զանոնք մոլորեցնելու եւ սայթաքեցնելու համար: Բայց ճիշդ է եւ այն որ ամէն դէպք իր համապատասխան մարդը բերաւ դեմդիմաց աթոռներէն մէկուն կամ մըսին վրայ, ու յետոյ զայն զործիք գարձուց իրեն: Կրնանք ըսել, առանց այլեւայլի, թէ անօրմալ պայմաններու մէջ ապրեցաւ դարը, ու համապատասխան դերակատարն ստեղծեց: Տարբեր խնդիր որ ամէն մէկ դերակատար ինքն ալ իր կարգին դիւեցուց, սրեց ու լրման հասցուց պայքարները զորս դէպքերն ու պայմանները կը ստեղծէին:

Օրմանեան, Բարդէն, եւ բոլոր անոնք որ տոհմ ունեցած են պրպտելու Հայ Եկեղեցւոյ ապրած դժուարին վայրկեաններով կաթոլիկ փրօփականտին երեսէն, համաձայն են որ Հայ Եկեղեցին ունեցած է հոգեւոր պետեր որոնք միամտութենէ տարուած են կարծելու թէ Հռոմի հետ մերձեցում մը բարիք կրնայ բերել Հայ ժողովուրդին, ոմանք ալ մերձեցումը տարած են դիջումներու ալ, նոյնիսկ յանձն առնելով դաւանութեան թուղթեր ստորագրել ու յղել Պապին: Բայց անոնք համաձայն չեն երբ կարգն եկած է այդ փորձերուն բուն որակումն ընելու: Օրմանեան, օրինակ, ջանացած է այդ դիջումներուն արժէքը թեթեւցնել կամ պայմաններուն հարկադրանքին վերագրել զանոնք: ճիշդ է՝ որեւէ արժէք չունեցան բոլոր այդ դիջումները, բայց պատմութիւնը չի կրնար սեւ կէտերը ջրել իր էջերէն:

Օրմանեան ճիշդ է որ հայ հոգեւորականներէ ոմանց չհաւատացումները արձանագրելու առեն քաջութիւնն ունի անոնց արատները եւս ճանչցնել յաճախ իր ընթերցողներուն: Բայց կը փորձէ երբեմն ալ մեղմել անոնց բիծերը, կամ լուսեամբ անցնիլ մեղքերու վրայէն: Պատմութիւնը պէտք է լրիւ ամէն բան պիտնայ: Այնքան փառաւոր էջեր արձանագրած ունի հոն Հայ ժողովուրդը՝ որ այս կամ այն նոզկալի դրուագը չի կրնար իր երկիը սեւցնել: Ի՞նչ իմաստ ունի, օրինակ, Մելքիսեդեկ Կաթողիկոսը չանցընել կաթողիկոսներու շարքը չարաչուք այն գործերուն համար որոնցմով պղծեց ան իր չրջանը: Հայ Եկեղեցին, քիչ յետոյ, Մովսէս Տաթեւացին ալ տուաւ:

Պատմութիւնը արդար պէտք է ըլլայ սակայն այդ մոլորած եւ միւնոյն ատեն գժբախտ մարդուն հանդէպ երբոր զայն դատէ: Նեղբարբառութիւնները զորս գլուխ հանեց, բարեկարգութիւնները զորս ներմուծեց բաւական չեզոք որպէսզի Հայ Եկեղեցին պահավիժեցին զայն դէպքերը: Աթոռակիցի դերը՝ զոր ան առանձնակի էր Դաւիթ Վաղարշապատեցի Կաթողիկոսի կողքին՝ փոխանակ յագեցնելու իր յատակնութիւնները, պատճառ եղաւ զայն սայթաքեցնելու:

Քառասը որ Մայր Աթոռին մէջ ստեղծուեցաւ Դաւիթ Վաղարշապատեցիի օրով անոնցմէ չէր սակայն որ փարատէր չուտով: Կաթողիկոսներու ամբողջ չարան մը պէտք է դար լուսաւորչի Աթոռին վրայ՝ որպէսզի բնականոն կեանքը գոնէ մասամբ հաստատուէր Հայ Եկեղեցւոյ հոգեւոր կեդրոնին մէջ: Ու դիւրին աշխատանք չէր այս, որովհետեւ ամէն մէկ կաթողիկոս կու գար ինքն ալ խրել նոր հոգերու յանգին մէջ, ու բախիլ նոր գժուարութեանց:

Գժբախտ բան պիտի ըլլար Հայ Եկեղեցւոյ համար եթէ Դաւիթ Վաղարշապատեցիի եւ իր աթոռակիցներու անփառունակ չրջանէն յետոյ՝ յանկարծ իր գլուխը չգար Մովսէս Տաթեւացին, որ կաթողիկոսանալէ առաջ իր սկսած չինարար աշխատանքները պիտի շարունակէր իր կաթողիկոսութեան կարճ չրջանին (1629–1632) եւ Մայր Աթոռին չրերէր հին կաթողիկոսներու ստեղծած վարկն ու հեղինակութիւնը:

Եւ սակայն այնքան ահաւոր էին իր ժառանգած հոգերը եւ իր չուրջ հետզհետէ ստեղծուողները որ իր կաթողիկոսութեան քանի մը տարին պիտի չկարենար բնականոն գարձնել կեանքը Մայր–Աթոռին մէջ: Շինաբարութիւնները զորս գլուխ հանեց, բարեկարգութիւնները զորս ներմուծեց բաւական չեզոք որպէսզի Հայ Եկեղեցին պահավիժեցին զայն դէպքերը: Սեղմումներն ու հարկապահանջութիւնը միշտ կը չարունակէին Հայ ժողովուրդը տրորել, ու Հայ Եկեղեցին միշտ կը չարունակէր ալեկոծել:

«Մովսէս Տաթեւացիի կաթողիկոսական գործունէութիւնը չատ համառօտ եղաւ, կը գրէ Օրմանեան, երեքուկէս տարի միայն, սակայն քիչ չեզաւ իր արդիւնաւորութիւնը որ չատ կանուխէն սկսած էր, եւ կաթողիկոս չհռչակուած՝ կաթողիկոսական գործունէութեամբ կը փայլէր» (1): Եւ արդար էր հետեւաբար «այն մեծատոհմ պատիւը զոր իրեն ըրած է ու կ'ընէ եկեղեցին, անոր անունը յիշելով

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ·, էջ 2419:

հանապազօր պատարագի մէջ, եռամեծ հովուաց եւ հովուապետաց էլարդին եւ կղելով պարն ուրիշ լուսաւոր անունի մը հետ, եւ զոյգ յիշատակելով Գրիգորի եւ Մովսիսի Տաթեւացեաց անուննեըը» (1):

Փիլիպպոս Ազրակեցին (1632–1655)՝ որ Տաթեւացիին յաջորդեց՝ ամէն ճիգ ըրաւ լման հասցնելու համար իր նախորդին կիսաձգած գործը: Եւ սակայն անոր ալ ուժերէն վեր էր Հայ եկեղեցիին ապահովել իր խաղաղութիւնը: Ան սկսած էր ոչ միայն Մայր-Աթոռը վերկել տաղնապներէ, այլեւ օղնութեան հասնիլ Պոլսոյ, անձամբ երթալ խաղաղեցնելով խռովեալ դաղութը: Ու սոսկ բոլորին՝ Լվովի դաղութին հոգն ալ կ'աւելնար, ու սկսած էր անոր համար նա դարման փնտռել: Եւ եթէ Մովսէս Տաթեւացիի պէս երբեմն ան ալ Հռոմէն բարիք յուսալու միամտութիւնն ունեցաւ, սակայն յաջողեցաւ փլուզումէ զերծ պահել Հայ եկեղեցին: «Փիլիպպոս Մովսէսի յաջորդելով նոր բան մը ընելու չձեռնարկեց, այլ յամենայնի եւ բան ամենայնի ջանաց լրացնել Մովսէսի սկսած՝ բայց արագահաս մահուամբը լրացնել չկրցած ձեռնարկները» (2):

Այնքան զարհուրելի էր Հայ ժողովուրդի կացութիւնը այդ դարուն՝ որ Հայ եկեղեցւոյ պետերը չէին կրնար ամէն քարի չզարնել իրենց հէք գլուխը մեղմացնելու համար իրենց հօտին ցաւերը: Այդ կերպով կը բացատրուին Հռոմի մերձենալու փորձերը զոր երբեմն Մովսէս Տաթեւացիի եւ Փիլիպպոս Ազրակեցիի նման դէմքեր ալ ունեցան Հայ եկեղեցւոյ սիրեն հանդիսացան այդ ալեկոծութեանց պատուն, ու այդ կերպով ալ մատամբ արդարանայ թերեւս Հռոմէն բարիք յուսալու իրենց միամտութիւնը:

Յակոբ Ջուղայեցին (1655–1680) եւ եղիազար Աչնեցիին (1681–1691) որ յաջորդաբար պիտի գրաւէին Կաթողիկոսական Աթոռը՝ իրենք իսկ դերակատարներն էին այն ալեկոծութեան որուն մատնըւեցաւ Հայ եկեղեցին նուիրապետական աթոռներու միջեւ մղուող պայքարներուն երեսէն: Էջմիածին, Երուսաղէմ եւ Պոլիս, ինչպէս անոնց հետ եւ Սիսը, ամօթալի կռիւներու թատր դարձան քանի մը տասնեակ տարի, մինչ Հայ եկեղեցւոյ վարկը կը խոչտանգուէր փոքրադոյն դաւերու եւ ստրկանքներու, մատնութեանց ու կաշառքներու մէջ: Աւելցուցէք ասոր վրայ Հռոմի հետ մերձեցումէ մը բարիք յուսալու միամտութիւնը զոր այս երկու կաթողիկոսներն ալ ունեցան իրենց քանի մը նախաթաթներուն պէս, որպէսզի լրիւ ըմբռնելի դառնայ իրենց չրջանը, թէեւ, երկու կաթողիկոսներն ալ, բայց մա-

(1) Անդ, էջ 2422:

(2) Անդ, էջ 2424:

նաւանդ Յակոբ, դրական չատ բան ունին ստեղծագործած իրենց դարձանութեան մէջ, եւ առաջին հերթին մատնոդութիւնը զոր ցոյց տուին դէպի Հայ ժողովուրդի դատը, իւրաքանչիւրը իր հատկացած ձեւովը:

Այնպէս որ Հայ եկեղեցին խաղաղութիւն չճանչցաւ այս խռովայոյզ դարուն մէջ: Զարհուրանքը որուն ենթակայ էր Հայ ժողովուրդը զոյդ լուծերու տակ, Հռոմի արշաւանքը որ անուղղակի չափերով աչխուժացած էր այս դարուն, մխիթարներու ասպատակութիւնը Հայ եկեղեցւոյ հեղինակներուն շուրջ եւ զանազան դաղութներու մէջ, արհամարհոդիրներու չարանը որ կու գար բաժնել այս դարուն նուիրապետական աթոռներու վրայ, եւ մանաւանդ պայքարները որոնք կը մղուէին Հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ իրարու ձեռքէ յափշտակելու համար այդ աթոռները, անդորր պահ մը չտուին Հայ եկեղեցիին այս բովանդակ դարուն ընթացքին:

Պատկերը աւելի ահաւոր կը դառնար մանաւանդ անոր համար՝ որ ամէն բան իր եկեղեցիէն կը սպասէր Հայ ժողովուրդը: Անոր վրայ էր իր յոյսը՝ որպէսզի իր տառապանքը վերջ դտնէ. մինչ հոգեւորականները՝ որոնք անոր գլուխն էին՝ իրենք նոր հոգեր կը բերէին Հայ ժողովուրդին երկու լուծերուն ալ ներքեւ: Անոր տպաւորեած էր Հայ ժողովուրդը՝ որպէսզի կարենայ իր հայրենի աւանդութիւնները պահել, մինչ հայ հոգեւորականներն էին զարձեալ որ ժամ ժամ կը վաճառէին զանոնք օտարին, եւ իրմէ առաջ անոնք էին որ ճանկը կ'իյնային մխիթարներուն: Եւ վերջապէս Հայ ժողովուրդը անոր էր վտահելը իր դատը: մինչ իր հոգեւոր պետերը ցնորքէ ցնորք կը վազցնէին այդ դատը:

... Ճակատագրական այդ պահուն՝ երբ քաղաքական փոթորիկները կ'ալեկոծէին նաեւ Հայ եկեղեցին ու երբ Հռոմ իր ամէնէն զարհուրելի հալածանքներէն մէկն էր սկսած Հայ եկեղեցւոյ դէմ, Պոլսոյ Աթոռը գժնդակ ճգնաժամ մը կ'անցընէր ինքն ալ, գլորուելով ինք եւս տաղնապէ տագնապ:

3.

ՊՈԼՍՈՅ ԱՔՈՌԸ ԿՌԻՆԵՐՈՒ ԲԵՄ

Ալեկած պահերը յաճախ ունեցած է Պոլսոյ Աթոռը իր գոյութեան հինգ դարերուն ընթացքին։

Բայց ոչ մէկ առեն այնքան փոթորիկով շրջապատուած է այդ Աթոռը որքան սոյն դարուն, զոր Տաղնապի Դար խորագրեցինք սկիզբէն։

Դարը չսկսած Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռին վրայ եկեր պահ մը բազմեր էր տիրահռչակ այն հոգեւորականը՝ զոր Հայ եկեղեցւոյ պատմիչը, ինչպէս տեսանք, կ'ամչնայ հայ հոգեւոր պետերու շարքը անցընել։

Արդարեւ՝ Մելքիսեդեկ Գառնեցին, զոր Դաւիթ Դ. Վաղարշապատեցի Կաթողիկոսը 1593ին աթոռակից օծեր էր իրեն, ստիպուեր էր էջմիածնէն խոյս տալ գաղտուկ՝ պարտապահանջներու ձեռքէն վախչելով, եւ «իբրեւ նպատա վճարելու միջոց, զուգ եւ կայսերական չնորհ առանալու յոյսով, անձամբ Կ. Պոլիս գնաց, Տիրատուր Սանգիկ պատրիարքութեան օրով, շուրջ 1598ին, եւ լաւ ընդունելութիւն ալ գտաւ, այնպէս որ ապագային մեծամեծներ հրապուրուեցան Տիրատուրը հեռացնել, եւ զինքն պատրիարք անուանել 1599ին, բայց Մելքիսեդեկ իւր նպատակին չկրցաւ օգտակար ըլլալ։ Կոստանդնուպոլսեցիք կ'ուզէին իրմով օգտուիլ, ընդհակառակն Մելքիսեդեկ առնոնցմէ օգտուելու կ'աշխատէր, ուստի չուտով յարդը կորնգուց, եւ տարին չլրացած իսկ 1600ին, պատրիարքութենէ հանուեցաւ, եւ տախտակաւ էջմիածին դառնալ, առանց Մայր Աթոռին կացութեան դիրքին մը ընծայած ըլլալու» (1)։

Ու յետոյ, ամբողջ քառասնամեակ մը (1600–1639) Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռը պժգալի կռիւներու թատերաբեմ կը դառնայ։

Առաջինը այն դէմքերէն որ տաղնապի դարը բացին Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռին վրայ՝ Յովհաննէս Մուլ կոչուածն է։ Շատ բան չենք գիտեր իր կեանքին ու իր գործունէութեանը մասին։ Իր կենսագիրն անգամ, ըսելէ յետոյ թէ ան 1554ին պէտք է ծնած ըլլայ Կ. Պոլսոյ մէջ, կը յարէ թէ «եկեղեցական աստիճանի բարձրանալու

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ., էջ 2280։

պարագաները, ինչպէս նաեւ մինչեւ 1600 անցուցած իր կէս դարու կեանքը առաւելն քօղով ծածկուած է» (1)։

1600ին է որ գոյն կը գտնենք առաջին անգամ Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռին վրայ ուր հազիւ տարի մը կը բազմի եւ զոր կուգայ քանիցս ձեռք անցընել յետագային ալ գրեթէ միշտ գոյն խլելով Գրիգոր Կեսարացիի ձեռքէն, ամէն անգամուն ալ կարճ պատրիարքութիւն մը միայն վարելով։ Իր պատրիարքութեան տարիները կը յատկանշուին այն զգուելի պայքարներով զոր բարձրաստիճան հոգեւորականներ իրարու դէմ մղեցին Աթոռը իրարու ձեռքէ յափշտակելու համար, մրցակցութիւն, որուն հիմն ու պատճառը, ըստ իր հայկաթոլիկ կենսագրին, Պոլսոյ հայ գաղութին ծոցին մէջ կերպարանափոխուած սկսած գաւանական վէճերն էին (2)։

Իր պատրիարքութեան կարճ շրջանները գոյց կու տան թէ Մուլ չէր կրցած որեւէ համակրանք շահիլ։ Ընդհակառակը գոյն կը տեսնենք ամօթալի արկածներու խառնուած։ Այս արկածներէն ծանօթ է կարգ մը քահանաներու սարքած թակարդը գոյն գինեփառն մը մացըներու եւ եկեղեցիներու գանակոծումին ենթարկել տալու, ինչպէս կը պատմէ Երեմիա Չէլէպին.

Տէրտէրճի Իստամպոլոյ՝ հնարիւ՝ տարեալ ընդ մէյխանաւն
ԶՄուլ Յովհաննէս վարդապետն՝ գտեալ գինի, ի բարս շամբշականի.
Յանկարծ եկեղիչէր աղայն՝ երբ կոխէ՝ տէրտէրճի փախեան,
Զվարդապետն առնեն բրածեծ՝ տեղեակ չեմ տեղւոյս, նա գոչման (3)։

Զինք գլուխ թէ ինչ էին իր կապերը Հռոմի գործակալներուն հետ երբ Պատրիարքական Աթոռի վրայ էր Պոլսոյ մէջ։ 1631էն եաքն է որ ան կը յայտնուի իր յարումին մէջ դէպի Հռոմ։ Այդ տարին էր որ ան էվոլէն կ'անցնէր Հռոմ երթալու համար, երբ 78ամեայ ծերունի մըն էր արդէն եւ այդ քաղաքին մէջ ալ կ'ընկեր իր գաւանափոխութեան առաջին ժեսթը, ինչպէս կը գրէ Ստեփանոս Ռուչքա իր ժամանակագրութեան մէջ. «Յովհաննէս վարդապետն Պատրիարքն Կ. Պոլսոյ անցանէ ընդ Լեհաստան ի մեծն Հռոմ, եւ անդէն գուխան իւր

(1) Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեան, «կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու եւ տասն եպիսկոպոսներու», Վիեննա, 1915, էջ 2։

(2) Գալէմքեարեան, անդ, էջ 26։

(3) «Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի Պատմութիւն Ստամպոլոյ», Վիեննա, 1913, էջ 6։

եւ պճնապանդուխթիւն կատարեալ» (1)։ Մօտ երկու տարի Լեհաստան կը մնայ Յովհաննէս Մուլ՝ հովանաւորելով եւ խթանելով տարաւուր Երկոլ Թարասովիչը իր շահատակութիւններ մէջ, ինչպէս կը նկարագրէ Սիմէոն Լեհացի իր «Երկոլական վիպասանութեան» մէջ (2)։

Մուլի կենսագիրը կը կարծէ թէ ան Լվով փութաց Երկոլին օգնելու համար երբոր իմացաւ թէ Գրիգոր Կեսարացի, որ պինդ աթոռն ատպարէզ եւս 1627ին էջմիածին գացած էր եւ անկէ անցած էր Լեհաստան Երկոլի դէմ կռուելու, թէեւ վտարուած էր երկրէն Երկոլի ապրանքներով, բայց Պուզտանաց երկիրն հասնելուն բանագրանք արձակած էր անոր դէմ եւ վերադարձած Կեսարիա (3)։

Յովհաննէս Մուլ 1632ին Հռոմ մեկնեցաւ Երկոլի հետ մէկտեղ։

«Կղեմէս Կարնոս իր եռահատոր հայ-լատին պատմութեան մէջ Յովհ. Մուլի մասին չատ անդամ յիշատակութիւն կ'ընէ, եւ կ'ատնդէ թէ անիկա Հռոմ գնաց, կաթոլիկ դաւանութիւն առաւ, եւ ընդդէմ մերոնակաց երկու գիրք գրեց՝ Քրիստոսի երկու բնութեան, Հոգւոյն Սրբոյ նաեւ յԱրդւոյ բղխման, եւ Քահանայապետին գլխաւորութեան վրայ։ Յայտնի չէ թէ այս գրքերը գոլո՞ւ գրած է թէ ի Հռոմ. անդ մը կարծես աւելի առաջինը կ'ակնարկէ։ ... Յամենայն դէպս կարծես անոնց վերոյիշեալ գրութիւնները, եւ անոնցմէ վերակայութիւններ չատաջ բերած» (4)։

Յովհաննէս Մուլ կը մեռնէր 1634 Յունիս 13ին Հռոմի մէջ 80 տարեկանին։ Ան թաղուեցաւ Ս. Մարիամ Եկեղեցի, հայերէն եւ լատիներէն տապանագրերով։ Հայերէն տապանագրին մէջ կ'բսէ.

Եկեալ հասեալ այս աւուրք տեղի
Հնազանդեցաւ սրբոյն բաբի
Ութերորդ մեծ Ուրբանի
Լցեալ փափաք իւրոյ սրտի։

Իսկ լատիներէնը կ'ըսէ.

Աստ հանգոյց զմահկանացուն միհչեւ յարիցէ անմահ
Յովհաննէս Պատրիարք Հայոց Կոստանդնուպոլսի
Որ ի մէջ արիւնաբբու սպառնալեաց բարբարոսաց,
Հայր, Հովիւ, Ուսուցիչ
Զժողովուրդն, զՀօտն, զեկեղեցին

(1) Տաշեան, «Մայր Յուցակ», էջ 679։
(2) Ալիշան, «Կամենից», էջ 211։
(3) Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեան, անդ, էջ 30։
(4) Գալէմքեարեան, անդ, էջ 34։

վարեաց, արածեաց, ուսոյց
Բանիւ եւ գործով (1)։

Օրմանեան ինքն ալ արձանագրելով տապանագրին վերջին տողերը՝ կ'աւելցնէ.

«Բայց աւելի ճիշդ եղած կ'ըլլար եթէ բառէր, թէ հակառակ ժողովուրդին խղճալի պարագաներուն, փառամոլ ձգտումներով երկպառակութիւն արծարծեց եւ հակառակութիւն վարեց՝ ուր որ ալ գտնուեցաւ» (2)։

* * *

Երկրորդը այս դժբախտ շրջանի պատրիարքներէն՝ որ Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ այլապէս դեղեցիկ էջեր պիտի թողուր՝ Գրիգոր Կեսարացին է, զոր ճակատագրերը բերաւ ապակայն Պոլսոյ Աթոռին վէճերուն խառնիչ եւ մթրճիչ ապդնապի քառատնամեայ ալեկոծութեանց մէջ։ Գրիգոր Կեսարացին մէկն էր արդարեւ այն կարկառուն դէմքերէն որոնք կրնային պատիւ բերել որեւէ զարու՝ իրենց մտաւոր ձիրքերով ու Հայ Եկեղեցւոյ հանդէպ իրենց նախանձախընդրութեամբ։ Իր հոգեւոր զաւակներուն ասացած զարուն ամէնէն մեծ պիտանականին՝ Սրապիոն Ուռհայեցիի մօտ, ինքն ալ իր կարգին ներառնդ հասցուց, ու Հայ Եկեղեցւոյ պարզեւեց այն զմայլելի դէմքը որ Մովսէս Տաթեւացի կաթողիկոսը պիտի հանդիսանար։

Ծանօթ Սրապիոն Ուռհայեցիի հասցուցած ներուներին վրայ ժամանակակից Դաւրիժեցին կ'ըսէ թէ մեծ վարդապետին ձեռնասուներէն «կեսարացի Գրիգոր վարդապետն՝ այր գիտնական նրբիկ եւ արտաքնոց, եւ յաղթող սխոլեան ընդդէմ մաքառողաց ճշմարտութեան, եթէ մերոսերից եւ եթէ այլոց ազգաց» (3), յիշատակելով այլուր թէ ան «էր այր ահարկու, եւ յոյժ խրոխտ եւ դժուարահաւանն» (4)։

Ան ծնած էր շուրջ 1570ին, եւ դեռ վարդապետ՝ Պոլսոյ Պատրիարք ընտրուած 1601ին, յաջորդելով Յովհաննէս Մուլի որ տարի մը միայն պաշտօնավարած էր։

Ու մինչդեռ իր նախորդը Յովհաննէս Մուլ իր հոգին այնքան աժան պիտի ծախէր Հռոմի՝ Հայ Եկեղեցին փորձելով դաշնահարել կռնակէն, Գրիգոր Կեսարացին ակը կանգնեցաւ հայրենի աւանդութիւններուն եւ ոչ մէկ խոչընդոտի առջեւ չկասեցաւ պաշտպանելու համար զանոնք։

(1) Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեան, անդ, էջ 40–41։
(2) «Ազգապատում», Բ., էջ 2428։
(3) Դաւրիժեցի, էջ 11։
(4) Անդ, էջ 287։

Թէ որքան բաւան էր Գրիգոր Կեսարացիի նախանձախնդրութիւնը զէպի Հայ Եկեղեցւոյ չահերը, ցոյց կու տայ անոր կշտամբանքը, զոր ուղղած է Մելքիսեդեկ Կաթողիկոսին, Հաւանաբար 1614ին, Հռոմի հետ մերձեցման մը ի նպաստ անոր կատարած փորձերուն եւ առհասարակ անոր ապերասան գործերուն առթիւ : Մելքիսեդեկի գանգատի արտայայտութիւնը անոր երեսին տալու առեն, Կեսարացին կը գրէ ·

«Եւ հինգերորդ անկարգութիւն ձեր այս է, որ յանդգնաբար վատահացար եւ ձեռն արկեր ի մեր սուրբ հաւատս · դի կամիս զմեր ուղղափառ հաւատս խախտել եւ տապալել · եւ զմեզ ի հերձուածողութիւն եւ յերեցաւթիւն ձգել, Ֆռանգաց հետն միաբանելով եւ ձեռագիրը տալով, զՔաղկեդոնի ժողովն ընդունելով եւ ի Քրիստոս երկու բնութիւն ասելով կամիս զմեզ ի ներքոյ այն անիծից մուծանել, զոր ի վերայ Քաղկեդոնականացն է : Զի գայն Գիշու որդի չՀաքարիայն, որ Վանայ գօրաւարութիւնն ընդ ի վարագայ աքսորեալ հալածեցին ... դու դնա ընդունեցիր ... եւ ոչ միայն ընդունեցիր դնա, այլ զկղ փոխանորդ կացուցեր եւ նուիրակ կարգեցեր եւ առաքեցեր · զի ուր եւ դնաց՝ ազգիկլով եւ խռովութեամբ լլից զերկիրն : Մանաւանդ քան զամենայն մեծ չարիքն այս են, որ զքո ձեռագիրն Եաուր Փափան, թէ ես Մելքիսեդեկ Կաթողիկոս Հայոց, իմ ազգիս վարպապետաց, եպիսկոպոսաց եւ համայն ժողովրդովք հնազանդիմք Հռոմոյ եկեղեցւոյն եւ ընդունիմք զԺողովն Քաղկեդոնի եւ զսուրբն Լեւոնի, եւայլն» (1) :

Կեսարացի չէ վարանած նոյնիսկ կշտամբելու իր ձեռնասուն՝ Մովսէս Տաթեւացին, Հայ Եկեղեցւոյ չահերուն հետ անհաշտ դանդաղով անոր մերձեցման փորձերը դէպի Հռոմ :

«Մովսէս Կաթողիկոսի եւ Ս · Աթոռի մէջեւ փոխանակուած թղթակցութիւններու համբաւը, կը գրէ Ակինեան, յուզեց Գրիգոր Կեսարացին, որ ի սկզբանէ անտի հակառակ էր Հռոմայ Եկեղեցւոյ հետ միութեան գաղափարին : ... Երբ լուր հասաւ Կեսարացւոյ, թէ Մովսէս Կաթողիկոս 12 եպիսկոպոսներու համաձայնութեամբ «միաբանութեան թուղթ» մը գրած է Ուրբանոս Ը·ին, հակառակ իր աչակերտին եւ պաշտպանեալին հանդէպ տածած սիրոյն եւ յարգանքին չդանդաղեցաւ Գրիգոր գրել անոր յանդիմանական եւ մեղադրական թուղթ մը, որմէ բեկորներ միայն պահուած են մեզի (2) : ... Ճառալ

(1) Գաբեգին Վրդ · Սրուանձտեանց, «Թորոս Ադթաթ», Բ·, էջ 288–289 :

(2) Կղեմէս Գալանոս, «Միաբանութիւն Հայոց Ս · Եկեղեցւոյն ընդ մեծի Ս · Եկեղեցւոյն Հռովմայ», Հռոմ, 1658, Բ·, էջ 430 եւ յաջորդները :

կը բերեմ հաւատածս · «Լուեալ եմ անախորժելի համբաւ եւ արտմապոյն գրոյդ եւ ցաւագին առացուածս վասն Ձեր · ասեն թէ Մովսէս Կաթողիկոսն միաբան ընդ Ֆռանկաց ուխտս եւ դաշինս եղեալ ընդ նոսա, եւ բազում թուղթս միաբանութեան յուղարկեալ առ նոսա վասն միաբանութեանն ընդ Հռոմայ Եկեղեցւոյն եւ ընդունելոյն զԺողովն Քաղկեդոնի : Եւ մեր լսելով զայս՝ առաւել սուգ եւ արբունութիւն լինի մեզ եւ ցաւք ի վերայ ցաւոց եւ վիշտք ի վերայ վշտաց, մինչ դի լաւ համարեալ ինձ զմեռանիլն քան թէ կենդանի մնալ եւ զայսպիսի ազէտալից բանս լսել» (1) :

Կեսարացիի մահը արձանագրելու առեն Օրմանեան կը գրէ ·

«Եկեղեցական եւ ազգային խորին վիրաւորեցեալ զատ, համառած է համարոզականին եւ երկրաչափականին, գրած է «Թուականք եւ Պատմութիւնք», Ազամէն մինչեւ իւր ժամանակը, Հայերէն գիրով եւ լեզուով երկրագունդ մը չինած է, յօրինած է քերթուածներ, գանձեր եւ տաղեր, բայց ամէնէն վեր է իւր ազգային եկեղեցական պաշտպանութեան համար ամուր համոզումը եւ անխոնջ ջանքը, որով թղթական կերպով մաքառեցաւ լատինամիտ եւ լատինասէր կուսակցութեան դէմ : Իրեն յիշատակին փառաւոր վկայութիւն մը եղաւ եկեղեցւոյ մէջ Թաղուելը» (2) :

Արդարեւ ան թաղուած է Ղալաթիոյ եկեղեցին : Իր ոսկրներուն մէջ ան էր որ չդաւաճանեց իր ժողովուրդին : Եւ սակայն առանց ամօթալի կռնիներուն որոնք Պոլիսը գայթակղութեանց թատր դարձուցին իրենց, եւ որոնք իրենց յորձանքին մէջ քաշեցին Գրիգոր Կեսարացին ալ, չատ աւելի տարրեր բլլար թերեւս այս վերջինին արդասիքը :

* * *

Բաւական խորհրդաւոր է կեանքն ու գործունէութիւնը արկածախնդրութեանց երբորդ հերոսին որ պիտի գար յայտնուիլ յանկարծ Պոլիս եւ գործօն մաս պիտի առնէր Պատրիարքական Աթոռին համար մղուած պայքարներուն մէջ : Զաքարիա Վանեցին էր, ծանօթ Զաքէ, Զաքէոս, Զաքկիաս անուններով ալ : Իր կենսագիրը գայն 1603ին կը պատկ Պոլիս ուր, դեռ վարդապետ, ուսուցչութիւն կ'ընէ ան եւ ուրկէ 1606ին Վան դառնալով առաջնորդ կ'ընտրուի Վարագայ ուխտին եւ Վանայ, «բայց հազիւ երկու տարի պաշտօն վարելէն ետք՝ Վանայ

(1) Հ · Ներսէս Ակինեան, «Մովսէս Գ · Տաթեւացի», Վիեննա, 1936, էջ 360–361 :

(2) «Ազգապատում», Բ·, էջ 2432 :

ջոջերուն հակառակութեանց կը բաղխի ու կ՝իյնայ պաշտօնէն» (1),

Զաքարիայի խորհրդաւոր կեանքը կը սկսի այն օրէն երբ ծառայութեանը կը մանէ իր հոգին վաղուց խանձարուրականի մը՝ Մելքիսեդեկ Կաթողիկոսին, միջնորդ հանդիսանալով Հռոմի պապին ուղղած անոր քծնանքներուն: Արդարեւ 1610 Մայիսին ան լսմնաձինէն կը մեկնի Հռոմ՝ Պօղոս Ե. Պապին տանելու համար Մելքիսեդեկ Կաթողիկոսի դաւանութեան եւ հպատակութեան թուղթը (2): 1611 Օգոստոսին ան Հռոմ է, ու կը ներկայանայ Պապին եւ կը մատուցանէ անոր Մելքիսեդեկի թուղթն ու նուէրները, որոնցմէ մաս մը միայն կը բարեհաճի ընդունիլ Պապը (3):

Կաթողիկոսին նուիրակը 1612 Մարտ 26ին կը մեկնի Հռոմէն (4), հետեւած քահանայապետական համառօտագիրը մը, որուն մէջ Պապը կը յայտնէ թէ «Ընկալաք ի մշանջենաւորս պատուակապոյն նուէրն ղընծայեալն մեզ յանուն ձեր ի սիրելի որդւոյ Զաքարիա վարդապետէ, յորոյ ի ձեռն եւ մեք առաքեմք եպրայրութեան ձերում մատանիս ի սուրբ Աչափեայսէն եղեալ յատկիզէն խաչի, զոր կամիմք զի ընկալցիս ի մէնջ փոխանակ ընդ թագին զոր ի ձեռն թըզթոյդ եղեր ի զլուխ մեր» (5):

Մելքիսեդեկ Պապին ուղղած իր 1613 Մարտ 22 թուակիր պատասխանին մէջ կը գրէ թէ «ի թղթոյն եւ յընծայիցն պատարտեցաք, զոր ի զարձին իւրում եառ լինձ Զաքարիա վարդապետ ի ձէնջ կուէ, ծանեալ զլուխին սիրոյ եւ պիտութեան Ձերոյ» (6):

Կարծողներ կան որ Զաքարիա ինքն իսկ յերիւրած ըլլայ դաւանութեան թուղթը զոր Մելքիսեդեկ Կաթողիկոսի անունով ներկայացուց Պապին: Այս կարծիքը կը հիմնուի այն յանդիմանագրին վրայ զոր Գրիգոր Կեսարացի 1614ին ուղղեց Կաթողիկոսին, կշտամբելով զայն իբր դաւանափոխ: Մելքիսեդեկ պէտք է չքմեղանք յայտնած ըլլայ թէ երբէ չի րթիր դաւանութեան այդ թուղթը այլ Զաքարիա վարդապետի գործնածն է՝ որպէսզի Կեսարացի գրէ անոր իր մեղադրականին մէջ.

---

(1) Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեան, «Կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու...», էջ 42–43:

(2) Stephanus Azarian, «Ecclesiae Armeniae Traditio de Romani Pontificis Primatu Jurisdictionis», Romae, 1870.

(3) Սիմէոն Դպիր Լեհացի, «Ուղեգրութիւն», էջ 95–96:

(4) Սիմէոն Դպիր Լեհացի, անդ, էջ 176:

(5) Abraham Bzovius, « Pontifex Romanus, Coloniae Agrippinae, 1619, p. 207.

(6) Անդ, էջ 207–208:

«Այլ եւ ուան Ֆռանկաց միաբանութեան, զի թէ առայդ է որ դու չես միաբաներ, նա Փափուն գիր մի գրէ ի քեզանէ եւ յայլ ամենայն վարդապետաց, որ քո մօհրն եւ վարդապետացն եւս ի վերայ լինի. եւ այն չՋաքարիային եւս չարաչար բանադրանք մի գրէ եւ կնքէք ամենայն վարդապետքդ. եւ գիր ի մէջ Փափայ թղթին եւ յայդարիկ, թէ ոմն չՋաքարիայ անուն վարդապետ, որ ի մեզանէ նուիրակ եկն յայդ կողմունքդ, եւ առանց մեր կամաց եւ պիտութեան իմ մօհրովս ետս ձեռագիր է առեալ ձեզ. եւ իմ անունս է հանեալ որպէս թէ ես Մելքիսէթ Կաթողիկոս իմ ապրատս Հայոց ի հետ Ֆռանկին միաբաներ եմ եւ զԲապկիզանի ժողովն կ՝ընդունիմ. նա սուտ է. ահա մեք գիտ չարաչար պատժեցաք եւ որոշեցաք յեկեղեցւոյս» (1):

Ամանաք, ինչպէս Ա. Պզովիոս, Ժ. Բիտթին, եւ անոնցմէ առնելով Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեան (2), այնպէս կարծած են թէ Զաքարիան է որ Մելքիսեդեկի այս երկրորդ թուղթն ալ տարած է Հռոմ: Հ. Ներսէս Ակինեան կ՝ըսէ սակայն թէ «այս բմբռնումը արդիւնքն է Մելքիսեդեկի թղթոյն սխալ հասկացողութեան» (3), որովհետեւ «1613ին Զաքարիա կը գտնուէր Կ. Պոլիս, պատրիարքական աթոռին վրայ», եւ «ունինք Պօղոս Ե.ի թուղթը ուղղուած առ Զաքարիա 1613 Հոկտեմբեր 20ին ի Կ. Պոլիս»:

Արդարեւ Մելքիսեդեկ Պապին ուղղուած իր 1613 Մարտ 22 թուակիր վերոյիշեալ թուղթին մէջ կը գրէ թէ «կարգեցաք մեք զՋաքարիա յեռեզակալ մեր ի վերայ եկեղեցւոյն Կոստանդնուպոլսոյ, մեծաձեալ անօք ի բաց գեղխակապան գայն գոռոզ: Նա նուիրակ իմ էր եւ պատգամախօս առ սրբութեան ձերում, քալ ծանօթական իւրայդ Հռոմմայեցւոց»:

Զաքարիան կը գտնենք արդէն Պոլսոյ պայթակղութեանց մասնակից: Իր կենսագիրը կ՝ըսէ թէ ան «Հռոմայ Քահանայապետին պատասխանն ու նուէրները առ Մելքիսեդ տանելէն եառեւ՝ անատարակոյս յատուկ յանձնարարութեամբ մը Կ. Պոլիս եկաւ 1612ին, երբ այսահզ պատրիարքութիւնը նոր ձեռք բերած էր Գր. Վ. Կեսարացի: Ըստ ատկանաւոս ժամանակագիրը Գր. Վ. Դարանաղցւոյ, Զաքարիա Վ.՝ միանալով Յովհ. Խուլի հետ եւ Գր. Վ. Դարանաղցին հետեւներին ձգելով, Գր. Վ. Կեսարացին հանեց պատրիարքութենէն, աքսորեց իր սեղը, եւ պատրիարքութիւնը բաժնելով երեքի, ինք գլխաւոր պատրիարք եղաւ Կ. Պոլսոյ, Սամսոլ նստելով 1612էն մինչեւ 1613, երբ

---

(1) Գարեգին Վ. Սրուանձտեանց, «Թորոս Ադբար», Բ., էջ 288–293:

(2) Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեան, «Կենսագրութիւն...», էջ 56:

(3) Հ. Ներսէս Ակինեան, «Մովսէս Գ. Տարեւացի», էջ 321:

պատրիարքութիւնը յանձնեց Յովհ. Մուլի, ինք եղաւ երկրորդ ապահճանի պատրիարք, եւ աթոռն հաստատեց Սկիւտար» (1):

Գաւազանապրքերու մէջ չի յիշուիր Զաքարիայի այն առաջին պատրիարքութիւնը 1612ին, եւ 1611էն 1621 տառնամեակ չրջանին համար պատրիարքական աթոռին վրայ ցոյց կը տրուի Գրիգոր Կասպացին: Գրիգոր Դարանագցիի յիշատակութիւնը կու գայ հակասել հետեւաբար ցարդ պնացուածներուն:

Զաքարիա մէկն էր այն պատրիարքներէն զոր Հռոմ յաջողեցաւ իր ուզածը ձգել: Թէ երբէն է որ կը թուագրուի անոր «դարձը», ասոյդ տուեալները չունինք: Հայ-կաթոլիկ հեղինակներու համաձայն ան Հռոմի չահուած էր դարուն սկիզբէն, ու իր այցին առեն Հռոմ 1611ին՝ իբրեւ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի նուիրակ, արդէն ան Հռոմինն էր:

Իսկ թէ Զաքարիա ե՞րբ ըրած է զաւանութեան իր ուխտը՝ տրիւրները համաձայն չեն:

Կղեմէս Գալանոս համբաւաւոր մխիթարեանը կը գրէր թէ «Զաքարիա պատրիարգն է կ. Պոլսոյ որ զգաւանութիւն ուղղափառ հաւատոյ գրեաց առ մեծ հայրապետն ութերորդ Ուրբանոս Պապն (1623–1644), ներում գաւանութեանն են բանքս այսոքիկ. գաւանիմ թէ Սուրբ Հոգին ի Հօրէ եւ ի Յիսուսէ է յաւիտենական, ունելով գէութիւն եւ գործութիւն իւր ընդ Հօր եւ ընդ Որդւոյ, յերկոցունցն բղխեալ յաւիտենից իրրեւ ի միոյ սկզբնականէ եւ ի միոյ միջոցէ» (2):

Անկախ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի ի նպաստ կատարած ձեռնարկներէն Պապին մօտ եւ իր իսկ մերձեցման փորձերէն դէպի Հռոմը, ինչպէս նաեւ իր գործօն մասնակցութենէն Պոլսոյ աթոռին չուրջ մղուած տխուր կռիւներուն մէջ, Զաքարիա յիշատակուած է նաեւ իր կարգ մը գրական գործերով, առաւելապէս Սկիւտարի մէջ որ իր նախորդած չրջանն էր եւ ուր կանգնած է կամ, ըստ Տօքթ. Թորգոմեանի, վերաշինած է Ս. Կարապետ եկեղեցին (3):

Երեմիա Զէլէպի Սկիւտարի եէնի մահալլէ թաղէն անցած առեն կը յիշատակէ «գիշոյ որդի» Զաքարիայի չինած սոյն եկեղեցին.

Ուր գոյ միւն եկեղեցի՝
գոր շինեաց վանցի Զաքարիան
Գիշոյ որդի վադապետն··· (4):

---

(1) Գալէմքեարեան, անդ, էջ 54:

(2) Կղեմէս Գալանոս, Բ., հատոր Ա., էջ 396–7:

(3) Երեմիա Զէլէպիի Ստամպօլոյ պատմութիւն, հատոր Գ., էջ 23–24:

(4) Անդ, Ա. հատոր, էջ 101:

* * *

Պոլսոյ աթոռին մէջ մղուած այս պայքարի օրերուն, յանկարծ Պոլիս կը գանուէր դարձեալ Մելքիսեդեկը: Ան չկարենալով տակաւ պարսկական ճնշումներուն՝ իր ազգականներէն մէկուն, Սահակ Գանձեցիի փոխանցեր էր կաթողիկոսական իր իրաւունքները եւ խոյս էր տուեր Էջմիածինէն:

Մելքիսեդեկ պահ մը յուսացեր էր որ կաթողիկոսութիւնը ուրիշի փոխանցելով ապաստութիւն կը գտնէ ինքը եւ հանգստութիւն կը վայելէ: Սակայն այնպէս չէր եղած: Փոխատուները միշտ իրմէ պահանջեր էին իրենց առնելիքը: Ան ուրիշ ճար չէր գտեր բայց եթէ Էջմիածնի մնայեալ անօթները վաճառել եւ նոր փոխատութիւններով լեցնել հին փոխատուները: Սակայն ասս ալ հիմնական ազատութեան կերպ մը չէր: Այնպէս որ 1624ի գարնան սկիզբը ան ուղղակի փախած էր Մայր Աթոռէն եւ Կաղզուանէն ու Կարինէն անցնելով նոյն ատենս վերջերը կ. Պոլիս կը հասնէր, երբ պատրիարք կը գտնուէր Յովհաննէս Մուլը, ու իրեն պաշտպան ու գործակից էր Զաքարիա Վանեցին:

«Յայտնի էր արդէն Մելքիսեդեկի եւ ատենց մէջ կանխաւ հաստատուած մտերմութիւնը, կ'ըսէ Օրմանեան, եւ երեքին ալ հաւատարապէս լատինամոլ կուսակցութեան պատկանելը: Հետեւաբար Մելքիսեդեկի ներկայութեամբ աւելի զօրացաւ Մուլին կողմը, Մելքիսեդեկ ալ այժ առած կը խրոխտար գոչելով իբրեւ զառիւծ, որովհետեւ չրջապատուած ալ էր բազում ամառակօք եպիսկոպոս ամուսիօք, եւ սուտ վարդապետով իւր համախոհօն, *ինչպէս կը վկայէ Դարանագցին: Նոր համամիտ երեքները Մելքիսեդեկ եւ Յովհաննէս եւ Զաքարիա, համարձակ իրենց կիրքերուն ասպարէզ գտած, ոչ միայն* յայտնի հրապարակաւ *պահքը կը լուծէին, այլեւ պահեցողները կ'անարգէին, եւ ոչ միայն* հերձախօսութիւնի *կը տարածէին, այլեւ բազում* ամառակութիւնի *կը գործէին: Երեքներուն ընթացքը այնչափ դէշ տպաւորութիւն գործեց, որ* բահանայիւ եւ բազմամբոխ ժողովրդով *ցոյցեր կազմակերպուեցան անոնց դէմ, եւ Ներսէս Սեբաստացի վարդապետը*, ճշմարտութեան իրաւացին Աստուծոյ ջատագով եւ սրբասէր *անձ մը, որ վերջէն Մսոյ աթոռն ալ բարձրացաւ*, զօրավիգն եղաւ *գայլացած եւ գայթակղած ժողովուրդին, որ վերջապէս յաջողեցաւ* գրուել գչար ժողով ևոցա եւ հալածական առնել ի բաղաքէն մեծէ» (1):

---

(1) «Ազգապատում», Բ., էջ 2368–70:

* * *

Պոլսոյ Աթոռը յուզող այդ ախուր վէճերուն իր մասնակցութիւնը բերելու եկաւ նաեւ Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան ամէնէն առանդուն դէմքերէն մէկը որ փարձութեան այդ տասնամեակներուն նախախնամական դեր պիտի կատարէր այլապէս եւ որ պահ մը մաս առաւ, աւա՛ղ, Պոլսոյ Աթոռին չարչ մղուած կռիւներուն մէջ: Գրիգոր Դարանաղցին էր: Ան կամախ ծնած էր 1576ին, փոքր տարիքէն արեզակ ձեռնադրուած, եւ պահ մը մնացած Երեւան, Էջմիածին, Բաբերդ, Փոքր Ասիան ալեկոծող դէպքերը զայն նետեր էին Կաֆա, ուր չէր կրցած երկար մնալ եւ 1606ին կու գար Պոլիս, իր հայրենակիցները գտնելու՝ որոնք ազդանէրէն խոյս տալով եկած հաստատուած էին Պոլսոյ զանազան թաղերը եւ Ռոտոսթօ ու չրջակաները: Իրեն կը վիճակի իր հայրենակից կամախցիները երկիր առաջնորդել 1610ին: 1612ին զարձեալ Պոլիս կը գտնայ՝ հանդէպ երուսաղէմ անցնելու դիտաւորութեամբ:

Գրիգոր Դարանաղցի երբ 1612ին կը հասնէր Պոլիս՝ պատրիարքական աթոռին վրայ էր կրկին Գրիգոր Կեսարացին: Սա ոչ միայն ցուրտ ընդունելութիւն մը կ'ընէ Դարանաղցիին, այլեւ կը կչտամբէ գայն Պոլիս եկած ըլլալուն համար. ապա գայն երեք օր իր քով պահելէն յետոյ՝ կը հրամայէ որ երթայ Կէօմբիւկի Ս. Նիկողայոս եկեղեցին, ուր նախապէս պատուէր ղրկած էր, որ Դարանաղցին խցի մը մէջ փակեն «երբեւ ի բանտի», ոչ կերակրեն, ոչ մեծարեն, ոչ թոյլ տան եկեղեցի իջնել եւ քարոզել, հակելով միանգամայն անձնակին վրայ, որ քովը մուտք եւ ելք չընեն: Դարանաղցիի պատրիարքին ուղղած պաղատանաց գիրը ապարդիւն կ'անցնի. պատրիարքը գրաբերին ձեռքով բաւն պատասխան մը կը ղրկէ ըսելով որ «Թող եւնէ երթայ յատապով յայամ աշխարհէ. եւ թէ ոչ՝ գինքն յէշ կու հեծուցանեմ, գերես կը մրեմ եւ քաղերդ կու անցուցանեմ ի պարանոցն եւ ամենայն քաղաքին նշաւակ կ'առնեմ»:

Այսքանը բաւ կ'ըլլայ որ Դարանաղցին Կեսարացիի հակառակորդներուն կողմը անցնի եւ գործօն դեր սահանձնէ պատրիարքական աթոռին չուրջ մղուած պայքարներուն մէջ՝ Ցուլին եւ Զաքարիային գործակցելով: Տարբեր խնդիր որ երկար չի տեւեր այդ գործակցութիւնը. այնպէս որ Դարանաղցին յետագային կը գտնենք իսկապէս չինաբար գործունէութեան մը մէջ: 1622–3 ին առաջնորդ է Ռոտոսթոյի, ուրկէ հայրենիք ու անկէ 1627ին Երուսաղէմ կ'անցնի կրկին, 1628ին Կ. Պոլիս գալու եւ գործօն մաս առնելու համար Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ կառուցման մէջ: Ցետոյ կը գտնայ Ռոտոսթոյի իր առաջնորդութեան, այդ պաշտօնին վրայ փակելով աչքերը 1643ին, բարի անուն մը ձգելով ետեւն, եւ այն թանկագին ժամանակագրութիւնը, ուր կը պատմէ մօտ կէս դարու (1595–1640) դէպքերը՝ անգնահատելի տպրիւր մը ընծայ թողլով հայ բանասիրութեան:

* * *

Դարուն այս առաջին քառասնամեակը Պոլսոյ մէջ կը բանայ այն պժգալի չրջանը երբ հայ հոգեւոր պետեր պիտի սկսէին Հռոմի ծուղակին իյնալ կարգով սկիզբը զնելով մխիթարեան առեն դաւանական վէճերու, ետքս հետզհետէ պիտի գայ գրգռել Հռոմ իր գործակալներուն ձեռքով:

Կաթոլիկութեան յարող գոյգ պատրիարքներու ներկայութիւնը Պոլսոյ Աթոռին վրայ ժէ. դարուն սկիզբը՝ ենթադրել կու տայ հայ-կաթոլիկ պատմագիրներուն թէ Պոլսոյ հայ գաղութին մէջ լուսաւորչական ու կաթոլիկ երկու հատուածներ կային: Գալէմքեարեան կ'ըսէ, օրինակ, թէ «Յովհ. Ցուլի, Գր. Կեսարացւոյ եւ Զաքարիա Վանեցւոյ այս անխոնջ մրցակցութիւններու հետն ու պատճառն այն կ'երեւայ՝ որ ազգին մէջ կրօնական երկու բաժինն արդէն սկսած էր կերպարանաւորուիլ, եւ նորին ու հնոյն այս հզօր պարապմունքը վերջնական յաղթութիւնը ձեռք բերելու ճիգեր կը թափէին» (1):

Զգիտենք որքան կրցած էր դեռ «կերպարանաւորուիլ» կաթոլիկ հոսանքը Պոլսոյ հայ գաղութի ծոցին մէջ ժէ. դարու այդ առաջին տասնամեակներուն: Որոշ է սակայն որդը արդէն ինկած էր, ու, աւա՛ղ, հայ հոգեւոր պետեր է որ սկսած էին դիւեցնել գայն:

---

(1) Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեան, «կենսադրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու···», էջ 26:

4.

ԱՒԱՐԸ ԲԱԺՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Ո՛վ հնարեր է յիմար այն առածը թէ մէկ լարի վրայ երկու լարախաղաց չեն կրնար խաղալ։

Եթէ պէտք ըլլայ՝ երեք լարախաղաց ալ կրնայ խաղալ միակ լարի մը վրայ։ Այդ երեք լարախաղացներն եղան Յովհաննէս Խուլ, Գրիգոր Կեսարացի եւ Զաքարիա Պոլսոյ պատրիարքները, առանց հաշուելու Գրիգոր Դարանաղցին որ պահ մը ինքն ալ բարձրացաւ լարը։

Սոյն երեք պատրիարքները մասամբ մենք արդէն ճանչցանք պատ պատ։ Բայց թերեւս անցանք պայքարներուն վրայէն զօրս մղեցին անոնք պատրիարքական աթոռը իրարմէ յափշտակելու համար։ Այդ պայքարները մէկէն են ամէնէն զզուելիներէն որոնք մղուած են Պոլսոյ Աթոռին չուրջ, Հայ ժողովուրդի հոգերով բեռնաւորուած մէկ պահուն։

Կը բաւէ յիշել որ 40 տարուան մէջտեղին, որ սոյն երեք պատրիարքներու գործունէութեան չրջանն է, անոնք բազմիցս աթոռէն քշած են զիրար։

Ոչ ոք պիտի կրնար այնքան կենդանի գոյներով նկարագրել սակայն պատրիարքական աթոռին չուրջ մղուած այդ զզուելի պայքարը քան թէ ինքը Գրիգոր Դարանաղցին, որ Զաքարիա Վանեցիի եւ Յովհաննէս Խուլի հետ միասին կը կազմէր այն երրորդութիւնը որ ճակատեցաւ Գրիգոր Պատրիարք Կեսարացիի դէմ, եւ թէեւ ինք չբազմեցաւ պատրիարքական աթոռի վրայ՝ բայց աջակցեցաւ միւսներուն որպէսզի Կեսարացին քշեն աթոռէն, ինք բաւականանալով թեմով մը։

Դարանաղցին կը պատմէ, օրինակ, դէպքերը որոնք տեղի ունեցան Պոլսոյ մէջ, Զաքարիայի Հռոմէն վերադարձէն յետոյ, 1612 Յունիսին, երբ Զաքարիա եւ Խուլ միաբանեցան աթոռէն վար առնելու համար Գրիգոր Կեսարացին։ Անոնց կը զործակցէր նաեւ Դարանաղցին ինքը՝ զրդուած Կեսարացիի հանդէպ իր ունեցած տեսութիւններէն։ Երկու նախկին պատրիարքներու զօրավիզ կանգնած էր նաեւ տասնապետ մը քահանաներու, որոնք սրամտած էին օրուան պատրիարքին դէմ՝ տուրքերու ենթարկած ըլլալուն համար զիրենք։

Խօսքը տանք Դարանաղցիին։

«Եւ յետ մէկ քանի աւուրցն, որ յայս Թուականիս ՌԿԱ(1612)ին եւ Յունիսի ԺԵ-ին եկն եհաս Զաքարէն ի մեծն Հռոմա, որ ի յիշմիածնայ Կաթողիկոսէն Մելքէ (Մելքիսեդեկ Կաթողիկոսէն) նաւիրակ էր առաքեալ միաոնաւ ի Հռոմայոց տունս... ոչ բարով այլ ևս չարօք, որ չատ հերձուած չարիք սերմանեաց եւ բուսոյց յետոյ անտից... Ու յարժամ նկն յԼատամբօլս, նա ամենեքեան զրահ տալով ժողովեցան ի վերայ նորա, որ ձանձրացեր էին ի Կեսարացւոյ (Գրիգոր Պատրիարք Կեսարացիէ) բռնութենէն եւ անիրաւ հարկապահանջութեանցն որ ի քահանայիցն։ Եւ մէկ օր պինչ առաք, յեղակարծում ժամու բազմամբոխ քահանայիւք եւ ժողովրդով եւ (Յովհաննէս) Խուլ վարպապեան ընդ նոսա, եւ լցաւ տունն ամբոխիւք յորում կաք...։ Եւ սկսան թաւպիր առնել եւ պատրաստութիւն Կեսարացւոյն ընկելոյ յաթոռոյ պատուոյն։ Շատ ինչ խորհեցան եւ խօսեցան եւ մեք ընդ նոսա որպէս զչուն դադար քարշեալ եւ ապա արձակեալ ամբոխին զբնոցին իւրաքանչիւր ի բնակութիւնս իւրեանց։ Եւ իջեալ անտի գնացաք ի Ղալաթիա եւ անդ կրկին հաւաքեցան Զաքէն եւ Յովհաննէս Խուլն բազմամբոխ երիցանօք եւ եղին դաչինս զրովք թէ ի մխարանութիւն եւ մխեանց օգնութիւն առնեմք»։

Ու հիմա արդէն կարդն էր աւարը բաժնելու Կեսարացիի երկու ոսոխներուն մէջեւ, բաժին հանելով նաեւ իրեն՝ Դարանաղցիին։

«Եւ գնացաք յԱստուածածնին ժամն (Մայր Եկեղեցի) եւ զամենայն երկիրն յերիս մասունս բաժանեցաք յառաջին ամին։ Զաքարէն ղրաք գլուխ։ գԶատամբօլ նորա տփաք բնական պարսպին հին զապալայի երկրովքն, եւ գԱնատօլի փարաքանատն եւ զմեր քաղաքն (Ռոտոսթօ), եւ Յովհաննէսին զամենայն Ուռումէլն բաց յԼռատօղուս (Ռոտոսթօ)»։

Երկար չտեւեց բաժանման այս ձեւը։ Մօտ տարի մը յետոյ, 1613 Մայիսին, աւարը հետեւեալ կերպով պիտի բաշխէին Զաքարիան, Խուլը եւ Դարանաղցին։

«Եւ թվին ՌԿԲ (1613) եւ Մայիսի ԻԵ։ յարժամ այս յետինս գործեցաւ, եւ եկան ամենեքեան վարդապետքն եւ ամենայն քահանայքն եւ խալիֆայն հաւաքեցան մօտ առ մեզ նոր թաւպիր առնել։ Ասացին Զաքարին, թէ այս անգամ դու մի՛ լինիր գլուխ, թէ Յովհաննէսն լինի։ Նորա յանդ է որ տեղացի է եւ հանդարտ մարդ։ Զաքարէն ալ իւր յօժար կամօքն զայիլ եղեւ։ Եւ դրեցին զպարաթն ի վերայ Խլուն եւ զմեզ ընկերակից արին եւ վերակացուք։ մէկ պարաթ եւ երկու յամբ (Էմիր-Հրաման) հանեց խալիֆայն, մօհրով թէսքիրաթ այլ երկու ի Նասուխ փաչայէն որ նա էր գլուխ վէզիրն Ոսմանեան Ղալաթիա հետ ինձ, գԱնատօլու փարաքանատն Ոսկատարին (Իսկիւ-

տաբ) խթան Զաքարին եւ ղԼստամբօլն, եւ Սեբաստիոյ ի վայր մին-չեւ ի Կաֆայն եւ Ջօթիան՝ Յովհաննէսին»:

Դարանաղցին երկար չդոծակցեցաւ սակայն անոնց: Զինքը պժգացուցեր էին իր գործակիցներուն արարքները եւ լքեց զանոնք:

Ակնարկելով Յովհաննէս Մուլի եւ Զաքարիա Վանեցիի հետ իր գործակցութեան՝ այսինքն սոյն երբեմնի պատրիարքութեան, Դարանաղցի առաքինութիւնն ունեցած է խոստովանելու յետագային իր «Ժամանակագրութեան» մէջ թէ «ոչ կարացաք պարկեշտութեամբ կալ, եւ զգուշութեամբ հովուել զաւանդեալ վիճակն, այլ անառակութեամբ կացաք եւ ցոփութեամբ վարեցաք զկեանս մեր, եւ բնկերքն իմ ոչ կամեցան զճշմարտութիւն քարոզելն, այլ հակառակ էին ճշմարտութեան... Մուլն թէեւ թուլամօրթութիւն ունէր, եւ բնաւ օրինաց եւ պատուիրանաց Աստուծոյ, եւ ամենայն կարգաց եւ կրօնից, եկեղեցեաց, փոյթ եւ հոգ չունէր բնաւ, բայց չէր անառակ գործովք քան զիս, եւ քան Զաքարէն՝ հեթանոս, այլ կարի առաւել հանդարտ էր· բայց վատասիրտ էր եւ սատիս յոյժ եւ նախանձոտ, եւ ընկերատեաց, անզութ եւ անողոք բարուք, եւայլն» (1):

Աւարը բաժնուած մնաց տասնեակ մը տարի, մինչեւ որ տասպարէզին տակաւ չքացան դլխաւոր դերակատարները:

Բայց բարձրաստիճան հոգեւորականներու մէջեւ մղուած այս կռիւները տեւական արձանագրուած պիտի չարունակէն մնալ Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ, ցոյց տալու համար դարն պրպտողներուն թէ ո՛ւր կրնան հասնիլ մարդոց կիրքը, փառասիրութիւնը եւ փոխադարձ տեւութիւնը, թէեւ կը կարծենք թէ անոնց պատճառին մէջ դեր կատարած է նաեւ Հռոմի հանդէպ բարեացակամ վերաբերման մը ձգտումը՝ որուն հետամուտ էին Մուլն ու Զաքարիան, եւ Գրիգոր Կեսարացիի անդիջող արամադրութիւնը դէպի Հռոմի մտտեղալու փորձերը:

Հայ Եկեղեցին դժնդակ ճգնաժամ մը կ'անցընէր այսպէս: Զորս կաթողիկոս միեւնոյն աեն Մայր Աթոռին վրայ, ու երեք պատրիարք Պոլսոյ մէջ որոնք չորս քառամեակ չարունակ իրարու ձեռքէ կը խլեն աթոռը: Եւ միւս կողմէ երկու աթոռներուն վրայ ալ Հռոմէն որոշուած մարդիկ: Ի՞նչ ուժ կ'ունենայ այս պայմաններուն մէջ ղիմաձեղու Հայ Եկեղեցին իր վրայ խուժող ալիքներուն դէմ:

(1) Դարանաղցի, «Ժամանակագրութիւն», էջ 182:

5.

ՅԱՆՈՒՆ ՀԱՒԱՏՈՅ ԾԱԻԱԼՄԱՆ...

1623 Թուականը նոր դլուխ մը կը բանայ Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ: Այդ տարին էր որ Գրիգոր ԺԴ. Պապը կը հիմնէր Հաւատոյ Տարածման Ժողովը, թէեւ նման փորձ մը եղած էր 1597ին, անոր նախորդին՝ Կղեմէս Ը.ի օրով:

Հաւատոյ Տարածման սոյն ժողովին հիմնարկութեան դրդապատճառներուն մասին խօսելով Հայ-կաթոլիկ բանասէրը կը գրէ·

«Օսմանեան տիրապետութեան տակ, բայց յատկապէս ապըստամբ բանակի արձակերասանակ իշխանութեան օրերուն, աւելի անտանելի դարձած էր կեանքը արեւելեան գաւառներուն մէջ: Տանջըւած, հարստահարուած, խիստ հարկապահանջութենէ յուսահատութեան մատնուած ժողովուրդը կը փնտռէր օդնական բարեկամի մը ձեռքը: Միակ ապաւէնն էր քրիստոնեայ տարբին համար Հռոմայ Եկեղեցւոյն Հովուապետը, որուն անունը հռչակուած էր Արեւելք եւ կը վայելէր Արեւմուտք բարձր ճոխութիւն:

«Հռոմի Քահանայապետները իրենք Հովուապետ Կաթոլիկէ Եկեղեցւոյ ունէին իրենց ազդեցութեան տակ ոչ միայն Քահանայապետական պետութեան սահմանները, այլեւ բովանդակ կաթոլիկէ աշխարհը: Երապական պետութիւնները կը հետեւէին անոնց ակնարկութիւններուն, երբ մասնաւորապէս կաթոլիկէ Եկեղեցւոյ շահերը համապատկութիւն կը պահանջէին: Այս պատճառաւ ալ երբ տեղի ընծայուէր արեւելեայց՝ դիմել կաթոլիկէ Եկեղեցւոյ Հովուապետին՝ հայցելու քաղաքական կամ բարոյական օդնութիւն եւ պաշտպանութիւն, ուղղակի իրմէ կամ անոր միջնորդութեամբ պետութիւններէ, առաջին հրցումը կ'ըլլար, թէ ի՞նչպէս է անոնց վերաբերումը հանդէպ կաթոլիկէ Եկեղեցւոյ: Արեւելեան քրիստոնեայք կը գտնուէին տակաւին կաթոլիկէ Միութենէն դուրս: Հռոմի միջոցն փափաքն եղած էր միշտ Միութեան մէջ ունենալ արեւելեան եկեղեցիներն ալ: Առ այս, սկսեալ ԺԳ. դարէն, բայց յատկապէս ԺՋ.–ԺԷ. դարերուն հիմնարկուած էին նոր վանական հաստատութիւններ, որոնք իրենց առաքեալները կ'ուղարկէին առաջաւոր եւ հեռաւոր Արեւելք, մէկ կողմէ չմիացեալ եկեղեցիները ի միութիւն յորդորելու, միւս կողմէն հեթանոս ժողովուրդներու մէջ քրիստոնէութիւնը քարոզելու: Դրի-

դար ԺԴ. Բահանայապետ հարկ տեսաւ 1623ին հաստատել Տարած-ման Հաւատոյ Ս. Ժողովը, որուն մասնաւոր խնամքին յանձնուեցաւ այնուհետեւ եկեղեցիներու միութեան հոգը» (1):

Եկեղեցիներու միութեան հոգը իրեն դրօշ ունենալով՝ Հռոմ յաղթական արշաւի մը պիտի ձեռնարկէր դէպի Արեւելք, եւ այդ արշաւին թիրախ պիտի դարձնէր առաջին հերթին Հայ ժողովուրդը: Ու Հայ ժողովուրդի միամտութիւնը պիտի դիւրացնէր յաճախ իր կարգին կաթոլիկ քարոզչութեան թափանցումը իր ծոցէն ներս:

Հայ ժողովուրդի միամտութիւնը որսալու տեսակէտէն՝ ճակատագրական դեր կատարեցին նաեւ այն զոյգ հիմնարկութիւնները որոնք ծնունդ առեր էին Հաւատոյ Տարածման Ժողովին կողքին: Մէկը այն բազմալեզուեան ապարանն էր զոր Ժողովը հիմներ էր կրօնական եւ եկեղեցական դրքեր ապագրելու համար եւ միւսը ճեմարանն էր զոր ան իր կողքին ստեղծեր էր քարոզիչներ պատրաստելու նպատակով:

Հայ լեզուով ապագրուած եկեղեցական դրքերու ծարաւը որ համակեր էր պահ մը հայ հոգեւորականութիւնը՝ զրկիմներէն ժէկն եղաւ արդարեւ անոր աչքերը Հռոմին յառած պահելու: Տարրեր խընդիր որ Հռոմ միշտ ալ ի դերեւ հանեց Հայ ժողովուրդին յոյսերը հայերէն Առաւածաշունչը ապագրուած տեսնելու, եւ համեստ հայ վարդապետի մը՝ Ոսկան Երեւանցիի պիտի պարտէր ապագրուած առաջին հայ Առաւածաշունչը, որ Ամստերտամի մէջ լոյս պիտի տեսնէր 1669ին, ի հեճուկս Հռոմի:

Ճեմարանը որ կը ստեղծուէր Հռոմի հովանիին տակ՝ նոյնքան ճակատագրական դեր կատարեց Հայ ժողովուրդին համար: Նոյն այս ճեմարանին մէջ էր որ անունդ առին ու մարզուեցան ամէնէն ճարպիկ քարոզիչները զոր Հռոմ Արեւելք զրկեց Հայ ժողովուրդը որսալու համար: Ու հոն էր դարձեալ որ Հռոմ հաստնցուց փազանդ մը մոլեռանդ հայ հոգեւորականներու, որոնք, պատճէն բազմիցս առեր պապական, նոզկալի դեր կատարեցին Հայ ժողովուրդին մէջ դաւանական վէճերու առեն, եւ որոնք այդ վէճերու պատմութեան մէջ «քօլէճեան» անունով կը յիշատակուին:

* * *

Հռոմ աչքերը Պոլսոյ յառեց առաջին իսկ պահէն: Ցարմհետէ Կիլիկիոյ մէջ իր ստեղծած կռուանը ի սպառ չքացած էր, եւ Կիլիկիոյ մէջ մնացած կաթողիկոսութիւնը՝ զոր իրեն շահելու փորձերը միշտ կը չարունակէր Հռոմ՝ իր երբեմնի հեղինակութիւնը չունէր, անհրաժեշտ էր ամուր կռուան մը ապահովել: Ընտիրները որոնք կը չարունակէին դործել Արեւելեան Հայաստանի մէջ, չէին կրնար կատարել այն միեւնոյն դերը որ պիտի ի վիճակի էր օսմանեան մայրաքաղքին մէջ ստեղծուելիք կռուան մը:

Հռոմի ուրուականը միշտ կը քալէր այսպէս Հայոց եաեւէն: Ան կը հետապնդէր յարմար պահն ու խոցելի կէտը: Ամէնէն յարմարը այն պահն էր երբ Հայ ժողովուրդն ու իր եկեղեցին տապնապի չրջան մը կ'անցընէին, ու խոցելի կէտը Պոլիսն էր՝ ուր հինէն կաթոլիկ կրիպ մը միշտ չնչեր էր, եւ ուր կաթոլիկ տարրեր ալ սպրդած էին Ղրիմէն եկող հայ գաղթականութեան հետ մէկտեղ:

Մարդոսութեան փորձերը ոչ մէկ տեղ այնքան ազմկալից չեն եղած որքան Պոլսոյ մէջ: Ու չատ ալ բնական էր ատ: Իր պապերու հաւատքին հաւատարիմ մնալ յամառող դանդուածի մը եւ իր ծոցը դաւով սպրդած դործակալներու պայքարը չէր միայն անորը: Այս վերջիններու եաին հզօր Հռոմը կար եւ ասոր ալ կողքին Ֆրանսան որոնք չահագրգռուած էին կաթոլիկ եկեղեցւոյ յարած տեսնելու Հայը՝ իրենց կրօնական եւ քաղաքական չահերուն համար: Միւս կողմէ հայ դանդուածը անուղղակի պաշտպան մը ունէր իրեն՝ յանձին Թուրք պետութեան, որուն չահերուն երբեք չէր դար որ օտարներ պատրուակներ ստեղծէին իրենց՝ Թուրքիոյ դործերուն միջամտելու համար:

Ֆաթիհն էր որ, թերեւս առանց ուղելու, ամլութեան մատներ էր Հռոմի փորձերը առաջին օրէն իսկ թափանցելու համար Պոլսոյ հայ գաղութին մէջ: Սուլթանները աւելի յետոյ էր որ ուղղակի չահագրգռութիւն ցոյց պիտի տային կաթոլիկ քարոզչութեան մը հանդէպ բացառական դիրք բռնելու, երբ արդէն այդ քարոզչութիւնը սկսած էր ծաւալիլ եւ Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպաններուն պաշտպանութիւնը ապահովել, այսինքն երբ արդէն ան սկսած էր վտանգ մը ներկայացնել Թուրքիոյ չահերուն համար:

Հայ եկեղեցւոյ համար տագնապով սկսող այս դարը աչխուժացուց Հռոմը: Պզտոր էին ջուրերը ինչպէս Մայր Աթոռին նոյնպէս Պոլսոյ մէջ: Ամէնէն յարմար պահն էր Պոլսոյ վրայ գրոհ տալու, ու հոն իրականացնելու Հաւատոյ Տարածման Ժողովին առաջին հունձքը:

---

(1) Հ. Ներսէս Ակինեան, «Մովսէս Գ. Տաթեւացի», Վիեննա, 1936, էջ 287–289:

6.

ՊՈԼԻՍ ԵՒ ԼԵՀԱՀԱՅ ՏԱԳՆԱՊԸ

Որդը որ Հայ Եկեղեցին սկսած էր կրծել Պոլսոյ մէջ՝ վարդիկելու փութացեր էր ուրիշ հայ գաղութներ ալ: Տագնապի այդ դարուն անպաշտպան էին հայ գաղութները, ու լուսադյն պահն էր խարտակելու հայրենի աւանդութիւնները անոնց ծոցին մէջ:

Լվովի թեմը մէկն էր այն հայ գաղութներէն որոնք երեք դար տակալէ յետոյ կոչուած էին թատերաբեմ հանդիսանալու մարդորսներու ասպատակութեանց, ճիշդ այն օրերուն երբ Պոլիսը ինքն ալ մտած էր մարդորսներու ցանցին մէջ: Ու զարմանալի չէ եթէ Պոլսոյ Աթոռին տագնապը իր թաթը երկարեց մինչեւ Լվով եւ մասնակցեցաւ հանդիսութեանց:

Եւ ուշագրաւ է որ ամէնէն ճարպիկ գործակալները զոհ չկտած էր Հոմ Հայ ժողովուրդը իր փարաթը բերելու համար եւ որոնք Լեհաստան պիտի փութային ճակատագրական դեր կատարելու համար, հան, իրենց արժէքը Պոլսոյ մէջ բերը էին:

Ուշագրաւ է նոյնպէս որ Մելքիսեդեկ Պոլսէն սկսաւ իր վերջին արկածախնդրութիւնը: Էջմիածինէն փախուստէն յետոյ 1624ին՝ տարի մը մնացած էր Պոլիս, եւ անկէ Լեհաստան մեկնած 1626ի գարնան, այնպիսի պահու մը երբ յաջորդութեան տագնապի մը մասնաւոր էր Լվովի թեմը, Մեսրոպ Կաֆացի արքեպիսկոպոսի մահուընէն յետոյ: Մելքիսեդեկի համար լաւագոյն առիթն էր յարուցած տալու իր ընչաքաղցութեան, առանց փոյթ ընելու թէ հովանաւորելով երիտասարդ արկածախնդիրը, որ Նիկոլ Թորոսովիչն էր եւ որ ամէն կերպով կ'ուզէր յափշտակել Մեսրոպ Կաֆացիի յաջորդութիւնը, Հայ Եկեղեցւոյ ծոցին մէջ պիտի բանար կսկծալի ճեղք մը, եւ լեհահայ գաղութը պիտի տանէր քայքայման:

Պոլսոյ Աթոռը չէր կրնար չհամապրպռուիլ լեհահայ տագնապով: Այն քանի մը պատրիարքները որոնք Պոլիսը իրենց մրցակցութեան թատր դարձուցին դարուն սկիզբը՝ իրենց աչքերը պահ մը Լվով եւս յառեցին, իրենց պայքարը փոխադրելով նաեւ հոն:

Առաջինն այդ պատրիարքներէն Գրիգոր Կեսարացին էր: Ան կամենից կը ժամանէր 1628ին, երբ Նիկոլ Թորոսովիչ դաղտագողի եպիսկոպոս ձեռնադրուած Մելքիսեդեկ Կաթողիկոսէն, սկսած էր արդէն իր սանձարձակութեանց: Նորընծայ եպիսկոպոսին առաջին անխոհեմութիւնն եղած էր պատարագ ընել տալ, առանց քառասունքը լրացուցած ըլլալու, նորընծայ արեղայի մը զոր ձեռնադրած էր ինքն իսկ: Երկրորդ անխոհեմութիւնն եղած էր պատարագին հրաւիրելու Կեսարացին, որ, Հայ Եկեղեցւոյ կանոններուն բծախնդիր, բնականաբար պիտի դայթակղէր: Խախտում մը անխուսափելի էր, եւ ան տեղի ունեցաւ: Հետեւանքն այն եղաւ որ երկու հոգեւորականները դժուացան, ու առեն մը փակուած մնացին Կամենիցի զոյգ եկեղեցիները:

«Երկու գոռոզ դէմքեր բախած էին իրարու, դիտել կու տայ Ակինեան: Կեսարացին ի բնէ ահեղ, կամապաշտ եւ խստապահանջ, յեցած իր հռչակուած ճոխութեան վրայ, կը սոսկէր, կը յանդիմանէր վարդապետական բոլոր իշխանութեամբ, առանց անդրադառնալու թէ կը գտնուի լեհական հողի վրայ եւ ոչ ի Թուրքիա: Իր դէմ ունէր եպիսկոպոս մը թափառօրական հաստատապրով, տաքգլուխ երիտասարդ մը, յանդուգն, նոյնպէս կամապաշտ, ոչ մէկ միջոցի առջեւ պատկառող» (1):

Հետեւեցաւ կերպարոյն գայթակղութիւնը: Նիկոլ գնաց Կամենիցի Վոյթին եւ Կեսարացին ամբաստանեց իրրեւ Թուրքի լրտես, պահանջելով անոր վտարումը լեհական սահմաններէն: Արդարեւ Կեսարացի հեռացուեցաւ երկրէն, եւ Մոլտովացին չէր բաժնուած դեռ, երբ բանագրանքի ու նզովքի դիր մը զրկեց Լվով՝ Նիկոլին:

Բանագրանքի այս թուղթը իրարանցում պատճառեց Լվովի մէջ, ուր ժողովուրդը զժգոհ էր արդէն իր առաջնորդէն: Նիկոլ ի սկզբան արհամարհեց իրեն դէմ արձակուած նզովքը, բայց ի վերջոյ ստիպուեցաւ ճամբայ ելլել դէպի Կեսարիա, ուր այդ պահուն հաստատ էր Կեսարացին, սակայն Պրուսա ժամանելուն չքմեղանքի դիր մը ուզեց անոր ազերբայով որ զրով արձակէ զինքը կապանքէն: Կեսարացին հաւատա ընծայեց զղջացեալին խօսքերուն եւ զրով մը զայն բանագրանքէն ազատեց: Ցետոյ մխայն խմացաւ որ, սուտ հիւանդ ձեւացած, չէ ուզած Նիկոլ գալ իր առջեւ, եւ փութաց լուր հասցնել լվովցիներուն, թէ «նոյն առաջին նզովքն եւ բանագրանքն տակաւին կայ ի վերայ այդ եպիսկոպոսիդ»:

Հոս ալ կանգ կ'առնէ Կեսարացիի լեհական առաքելութիւնը, որ պատճառ եղաւ որպէսզի Լվովի թեմին տագնապը աւելի եւս խճճուի...

* * *

Գրիգոր Կեսարացիի գործունէութիւնը Լվովի թեմին մէջ՝ չէր դրնար անտարբեր թողուլ Պոլսոյ իր ոսոխը, Յովհաննէս Խուլը: Ան

---

(1) Հ. Ներսէս Ակինեան, «Մովսէս Գ. Տարեւացի», էջ 255:

չուզեց անպաշտպան թողուլ Նիկոլը՝ որը երբեմն ինքն էր աբեղայ ձեռնադրած Պոլսոյ մէջ։ 1631ին, երբ Հռոմ կը մեկնէր իր հնազանդութիւնը մատուցանելու Պապին, նախ եկաւ ուրեմն Լվով, ուր պիտի մնար դադր մը տարի լեհահայ թաղնապը ուելի եւս սրելով եւ լրացնելով ինչ որ կէս թողեր էր Մելքիսեդեկ Կաթողիկոսը՝ Նիկոլ Թորոսովիչը սայթաքեցնելու իր ձեռնարկներուն մէջ։

Օրմանեան խօսելով Յովհաննէս Մուլի Լեհաստան մեկնումին մասին, կը գրէ.

«Հարկաւ մեծ եղած պիտի ճանչնանք Լեհաստանի հայ գաղութին ստացած կարեւորութեան եւ դրամական կարողութեան համբաւը, որ բոլոր բարձրաստիճան եկեղեցականներ իրարու հաւէն այն կողմերը կը դիմէին՝ բախտաւորուելու ակնկալութեամբ։ Եղելութեանց յարակցութիւնները կը թելադրեն կարծել, որ Կեսարացիին եւ Նիկոլին մէջ տեղի ունեցած հակառակութեան, եւ Կեսարացիին եւ Մուլին մէջ տիրող անհաշտելի ներհակութեանց հետեւանօք, Նիկոլ ինքն դիմում ըրած ըլլայ Մուլին, որպէսզի անոր հեղինակութեամբ եւ ներկայութեամբ իւր դիրքը զօրացնէ, եւ Կեսարացիին նոմինքն պատճառով ծագում առած տխուր տպաւորութիւնները ջնջէ։ Իրօք ալ կը տեսնենք որ Մուլը լաւ ընդունելութիւն կը գտնէ Լեհաստանի մէջ, եւ հաշտ կ'ընթանայ Նիկոլի ուղղութեան հետ» (1)։

Արդարեւ Յովհաննէս Մուլ Լեհաստան մնացած երկու տարիներուն թէեւ թիկունք եղաւ Նիկոլի չհատատակութիւններուն եւ աւելի եւս խորացուց պառակտումը Լվովի թեմին մէջ։ Մուլի կենսագիրը հետեւեալ կերպով կ'ամփոփէ Մուլի մասին գրուածները Սիմէոն Լեհացիի գրչէն ելած պատմական այն ոտանաւորին մէջ որ ծանօթ է «Վիպասանութիւն Նիկոլական» անուան տակ.

«Մուլը Նիկողայոսին հետ միացաւ, դաւանութիւն տուաւ եւ ժողովուրդն ալ յորդորեց կաթոլիկէ դաւանութիւն տալ, միշտ Նիկողայոս եպ.ին հետ կը պատէր, դանիկա կը պաշտպաներ, Հայերը կը յանդիմաներ, որով Լեհերէն չատ պատուով կ'ընդունուէր, իշխանք պինք ճաշի կը հրաւիրէին, եւ նոյնիսկ թագաւորին ու թագուհւոյն ներկայացաւ եւ մեծ պատիւ գտաւ։ Եւ երբ տեսաւ՝ որ ժողովուրդը տակաւին կը յամառի, դՆիկողայոսը չ'ընդունիր, բանագրեց զանոնք, եւ յետոյ Հռոմ գնաց, Քահանայապետէն սիրով ընդունուեցաւ, հոն ի դերեւ հանեց Լեմպէրկի ժողովրդեան ճիգերը, որոնք Քահանայապետին դիմած էին Նիկողայոսը հեռացնել տալու համար» (2)։

---

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ., էջ 2382–3։

(2) Գալէմքեարեան, «Կենսագրութիւն երկու հայ պատրիարքներու...», էջ 50–51։

Շահէնեան է Սիմէոն Լեհացին իսկ կարդալ իր «Վիպասանութեան» մէջ.

Մինչ մեք կաք ի յայս վշտի
Ի տառապանս ազգի ազգի
Մուլ պատրիարգն Ըստամպօլցի
Մեր մեղքն երեր քաղաքն Լովի։

Որ մխարան հետ Նիկօլի՝
Մտան երկուքն յեկեղեցի
Հնազանդեցաւ Քաղկեդոնի
Ի տրար ընդ մեզ բազում դաւի։

Ի ձերութեան ժամանակի
Ընկեց զօրէնս Լուսաւորչի
Գովէր զգործն Նիկօլի՝
Դառնալ ի կրօնս Փոտնդի։

Նա զՀայերն հերձուածող կոչէր,
Ի ամէն տզգաց բաժնած ասէր։
Պարոնաիերին (Նիկոլի) հետն չըկէր,
Ցոր տեղ նստէր՝ զՀայս հայհոյէր։

Լեհ կարգաւորքն երբ գնա տեսան՝
Մեծ որովայնին հաճեցան։
Ասին. «Ի Հայք չկայ քեզ նման։
Եկ դու ընդ մեզ լեր միաբան»։

Պատասխանեց նա ամենին,
Թէ պարոնտէրն է իմ որդին։
Ես եմ պլուխ եւ մեծ՝ Հային,
Սա իմ օրհնածս է եւ չըթա իմ։

Իսկ իշխանն երիցանին՝
Որպէս բղսուբր գնա պաշտէին։
Ցեկեղեցիս չուրջ ածէին,
Ցընթրիս տարեալ մեծարէին։

Իշխանքն ալ գնա ի հաց տարին,
Եպիսկոպոսն ալ էշախին,
Ցետոյ տարին սեւ երեցնին
Արքային առջեւ կացուցին։

Այլեւ անդ զՀայս չարախօսեաց,
Եւ մեր հաւատոյն չատ վատ ասաց։
Իսկ թագաւորն եւ վէզիրնին,
Թագուհին ալ՝ գնա սիրեցին։

Ի Լոմն ալ մմեղ չարչարեց,
Անէծք բանադրանք մեզ պրկեց·
Թ՝ եկէք յեկեղեցին մրտէք,
Առաջնորդին ձեր լըսեցէք:

Բայց նըմա ոչ ոք հնազանդեց,
Եւ ոչ բանից նորա լըսեց·
Ասեն· «Մեք եմք Լուսաւորչի,
Հնազանդ մեր Կաթողիկոսի»:

... Ասէր· Կաթողիկոսն ո՞վ է·
Իմ պատիւս քան զնա մեծ է·
Ամէն Հայոց աչխարհ իմն է·
Նա իմ աչկերան ալ չէ:

Անոնք ի մեծ Հռոմմ գնացեալ
Ուրացողն՝ յոտըս Փափին անկեալ·
Իսկ Փափն ըզնա յոյժ մեծարեալ,
Դարպաս, ոսճիկ, նըմա տըվեալ:

Ամ մի բոլոր նա անդ կացեալ
Հռոմայ գահիյըն պատուեցեալ,
Յոլով գարանս Հայոց կազմեալ
Եւ զմեր գեսպանըն փախուցեալ: (1)

Յովհաննէս Մաւրոյ նոր գրաւոր մը կը փակուի լեհահայ ատենապին մէջ:

* * *

Լեհահայ ատենապը իր կարգին ինքն ալ այցի կերաւ Պոլիս:

Պոլիս կը գտնենք այս անգամ Նիկոլը ինքը: Արդէն վաղուց հոգին ծախած Հռոմի, ան կը փորձէ գեռ ձեւականապէս կապուած մնալ Հայ Եկեղեցւոյ, քանի չէ ենթարկած իրեն բովանդակ Թեմը: Ան կը շահագործէ միամտութիւնը հայ հոգեւոր պետերուն, որոնք Լովովի Թեմը գեռ իրենցը կը կարծեն եւ կը յուսան գարձի բերել մոլորած այդ ստահակը: Հայ Եկեղեցւոյ հոգ մը խնայելու իր նախանձախնդրութեանը մէջ այդ միամտութենէն կը սարսուի Փիլիպպոս Ագրակեցի Կաթողիկոսն ալ, ու Պոլիս տուած իր այցելութեան առթիւ 1653ին՝ կը փորձէ Լվովի Թնճուկն ալ լուծել:

Փիլիպպոսի ներկայութիւնը Պոլսոյ մէջ յոյս ներշնչեր էր պահ մը Լվովի Թեմին թէ Հայոց Կաթողիկոսը պիտի յաջողի առնձել Նիկոլ եղկելին եւ խոյն պատուիրակները յղեր էր Կաթողիկոսին պատ-

(1) Ալիշան, «Կամենից», էջ 211–2:

պատելու համար որպէսզի չարիքը իր ղլուխէն բառնայ: Նիկոլ ազէտ մը կանխելու համար անոնց եաեւէն ինքն ալ Պոլիս փութաց՝ Կաթողիկոսին առքն իյնալու, ներսէն հայցելու եւ այսպէսով իր վրայէն հեռացնելու համար Մովսէս Կաթողիկոսի արձակած բանադրանքը՝ որ իր դէմ կը չարաչահկէր լարուած պահել Լվովի Թեմը: Նիկոլ քաջծինքներով ազատեց իր մեղայականը եւ յաջողեցաւ ի գութ չարժել միամիտ Կաթողիկոսը, որ կարծեր էր թէ իր բարեբաստիկը կրնայ գարձի բերել այս անողոք երիտասարդը: Հայ Եկեղեցւոյ չարիք մը խնայելու մտահոգութիւնը թոյլ չտուաւ Կաթողիկոսին տեսնելու որ լեհահայ ատենապին եաեւն Հռոմն է կեցած իր սադարանքներով:

Պատմանները որոնց յանձնառու եղաւ Նիկոլ Հայոց Հայրապետին գութը ապահովելու համար եւ զորս կ'արձանագրէ իրազեկ Դաւիթ եպիսկոպոսը, փաստեր են այն յամառութեան որով փառասէր այդ երիտասարդը կ'ուզէր ամէն գնով տիրել Լվովի Թեմին եւ միեւնոյն ատեն Հայոց Կաթողիկոսին միամտութեան, որ կարծեր էր թերեւս թէ այդ Թեմը պիտի չարունակէ մնալ Հայ Եկեղեցւոյ հովանիին տակ:

Լվովի Թեմին ճգնաժամը կը խորանայ: Հայ հոգեւոր պետերու միամտութիւնը գայն ի նպաստ Հայ Եկեղեցւոյ լուծելու՝ յոգս կը ցնդի: Հռոմ, անգամ մը իր ճիրանը ձգած, որսը չի փախցներ այլեւս ձեռքէն: Լվով կը խուժէ իր ամէնէն ճարպիկ գործակալները, ու գլուխ կը հանէն քանի միաբիւնը: Հայ Եկեղեցւոյ պատմութիւնը աւելի պատշաճ որակում չէր կրնար գտնել քան այս մէկը:

Ազէտը, որուն մատնուեցաւ Լվովի Թեմը, ամէնէն սխալ գլխաւորներէն մէկն էր Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան: Ան գաս մըն էր միեւնոյն ատեն բոլոր ժամանակներու համար:

Շատ մը տատնապներ պիտի խնայէր իրեն Պոլիսը՝ եթէ սերտած բլլար ինք ալ այդ գասը: Շատերը պատրիարքներէն որոնք եկան բազմիլ իր աթոռին վրայ ոչ իսկ ուզեցին պիտնալ Լվովի Թեմին մէջ պատահածները:

* * *

Մեր նիւթին չըշահագրէն գուրս է տատնապը որ հետզհետէ գարպացաւ Լվովի հայ Թեմին մէջ եւ որ ի վերջոյ մատնիկ մը պիտի խլէր Հայ Եկեղեցւոյ ծոցէն: Չենք կրնար չմատնանշել սակայն որ լեհահայ տատնապը եւս մաս կը կազմէ այն մեծ արշաւանքին որուն ձեռնարկեց Հռոմ այդ գարուն՝ ծունկի բերելու համար Հայ Եկեղեցին, ու խոցելու համար հայ հոգին իր ամէնէն նուիրական աւանդութեանց մէջ:

7.

«ԱՍՊԵՏԱԿԱՆ» ՖՐԱՆՍԱՆ ԵՒ ԻՐ ԴԱՒԵՐԸ

Հռոմի փորձերը Պոլսոյ հայութեան ծոցը թափանցելու համար՝ պտուղ պիտի չտային եթէ կաթոլիկ փրոփականտը իրեն զօրավիզ չունենար Ֆրանսան յանձին իր Պոլսոյ դեսպաններուն: Ճիշդ է որ կաթոլիկ ուրիշ պետութիւններ ալ կրօնական փրոփականտը կը չահագործէին գլուխ հանելու համար իրենց թափանցումը դէպի Արեւելք, բայց առաւելապէս Ֆրանսան էր որ զայն կռւան դարձուց իր արեւելեան քաղաքականութեան:

Ֆրանսան առաջինն էր արդարեւ եւրոպական պետութիւններէն՝ որ Մերձաւոր Արեւելքը բերաւ իր անմիջական չահերու չրջանակին մէջ: Ան, յաչս Թուրքերուն, կերպով մը կ'անձնաւորէր Եւրոպան: Ի դուր չէր որ Թուրքերը ֆրէնկ կ'որակէին առհասարակ ինչ որ Եւրոպան կը յատկանչէր: «Ֆրէնկ»ն էր, այսինքն Ֆրանսացին, յանձին որուն կը ներկայանար իրեն Եւրոպան:

Արեւելեան Խնդիրը, իր բոլոր դիմայեղումներով, ուրիշ բան չէր բայց եթէ կախարդական չրջանակը Եւրոպայի չահերուն: Բոլոր այն հարցերը, որոնք մէյ մէկ դլուխ բացած են Թուրքիոյ եւ Եւրոպական պետութիւններու յարբերութեանց պատմութեան մէջ եւ որոնք առհասարակ կը ճանչցուին «Արեւելեան Խնդիր» ընդհանուր անուան տակ, Ֆրանսան եւս գտած են միչտ իրենց յորձանքին մէջ, թէեւ ոչ բոլորն ալ մեւնոյն չափով: Նեղուցներու խնդիրն ըլլայ թէ Ս. Տեղեաց հարցը, առեւտրական թափանցման հետ կապուած խնդիրներն ըլլան թէ կրօնական միաբանութեանց պաչտպանութիւնը, քրիստոնեայ ժողովուրդներու ճակատագրով հետաքրքրուելու պարտուկին ըլլայ թէ եւրոպացի հպատակներու անունով պահանջուած առանձնաչնորհութիւնները, Ֆրանսան գտած են միչտ առաջին ախոյեանի դերին մէջ:

Ֆրանսա չահագրգռուած էր հետեւաբար որպէսզի լայննայ իր պաչտպանութեան չրջանակը: Քանի աճէր կաթոլիկ գործողներուն թիւը Օսմանեան պետութեան սահմաններուն մէջ՝ այնքան Ֆրանսա հող կ'ունենար իր իսկ ոտքին տակ, ու կը բազմանային Թուրքիոյ գործերով հետաքրքրուելու առիթները:

Եւ հոս արդէն կը նոյնանային Ֆրանսայի եւ Հռոմի չահերը: Երկուքն ալ կը ձգտէին դէպի Արեւելք արչաւել, եւ երկուքն ալ պէտք ունէին Արեւելքի քրիստոնեաներուն:

Թուրքիոյ մէջ ապատ գործելու համար Ֆրանսա յենարան մը ունէր արդէն նախորդ դարէն ի վեր: Քափիթիւլասիոնները գործ Ֆրանսուա Ա. 1535ին կնքեր էր Քանունի Սուլթան Սիւլէյմանի հետ, իրականին մէջ ուրիչ բան չէին բայց եթէ պայմանագրութիւն մը այն արտօնութեանց եւ իրաւունքներուն մասին զոր պիտի վայելէին Ֆրանսա եւ իր հպատակները Օսմանեան պետութեան սահմաններուն մէջ: Քափիթիւլասիոնները երկու դարու ընթացքին 11 անգամ նորոգուեցան, որովհետեւ ամէն սուլթան իր գահակալութեան չրջանին համար էր որ կը կնքէր: 1740ին էր միայն որ Ֆրանսայի Լուի ԺԵ. թագաւորին հետ կնքուած պայմանագրութեամբ մը Սուլթան Մահմուտ Ա. վերջին անգամ նորոգեց եւ պարտագիր ըրաւ զանոնք իր յաջորդներուն համար: Այնպէս որ մօտ երկու դար անփոփոխ կերպով պիտի չարաւնակուէին անոնք, եւ միայն 1923 Յուլիս 24ին էր որ Թուրքերը պիտի յաջողէին ի սպառ չեղեալ նկատել տալ Քափիթիւլասիոնները զոր չորս դար առաջ Թուրքիա ստիպուեր էր կնքել Ֆրանսայի հետ, ինչպէս նաեւ բոլոր այն միւսները զոր եւրոպական ինչ ինչ պետութիւններ, Ֆրանսային քաջալերուած, յաջողեր էին կորզել Օսմանեան պետութենէն:

Արդ, սոյն Քափիթիւլասիոններուն ուժով էր որ Ֆրանսա եւ իր մրցակիցները բացառիկ իրաւունքներ կը վայելէին Թուրքիոյ մէջ: Իրենց հպատակները գրեթէ անձեռնմխելի էին պետութեան սահմաններուն մէջ, եւ կ'անդոսնէին չատերը Օսմանեան կայսրութեան վեհապետական իրաւունքներէն: Անոնցմէ ամէն մէկը ուրիչ գերիչխանութիւն չէր ճանչնար բայց եթէ իր հիւպատոսը. ան էր որ կը հովանաւորէր ու կը պաչտպաներ զայն, ու ան էր որ ի հարկին զայն կը դատէր ու կը պատժէր:

Եթէ յանձին իր հիւպատոսներուն Եւրոպան կ'ոտնակոխէր Թուրքիոյ հզկինակութիւնը վարչական ու դատական բազմաթիւ հարցերու մէջ, չատ աւելի հզօր էին եւրոպական պետութեանց դեսպանները ի Պոլիս: Անոնց միջոցով է որ Եւրոպան իր սպառնալիքին տակ կը փորձէր պահել Թուրքը, ու զայն կ'ենթարկէր իրեն:

Ու նոյն այս դեսպաններն էին որ Եւրոպայի չահագրգռութիւնը կ'անձնաւորէին դէպի քրիստոնեայ տարրը, ու զայն կը փորձէին սիրաչահել յանուն Եւրոպայի չահերուն:

Ամէն մէկ դեսպան զոր Ֆրանսա կը ղրկէր Թուրք արքունիքին մօտ՝ անուղղակի գործակալն էր նաեւ Հռոմի, Օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ: Անոր հովանիին տակ էր որ կը գործէին անարգել, կա-

Թոլիկ միսիոնարները, իրենց ամէն մէկ գործունէութեան առեն Ֆրանսական դեսպանն ունենալով իրենց կռնակը, ու անկէ պաշտպանուած ըլլալու դիտակցութիւնն էր որ զիրենք այնքան յանդուգն կը դարձնէր եւ անխոցելի:

Թուրք իշխանութիւնները կը զգային անշուշտ վտանգը որ կը սպառնար Օսմանեան Կայսրութեան՝ կաթոլիկութեան տարածումին հետ երկրին սահմաններուն մէջ: Անոնք գիտէին որ ամէն մէկ նոր կաթոլիկ նոր պատրուակ մը կը ստեղծէ Ֆրէնկներուն համար Թուրքիոյ օրէնքները արհամարհելու, եւ առանձնաշնորհեալներու թիւը աւելցնելու երկրին մէջ: Ու հետեւաբար կը փորձէին ամէն խոչընդոտ յարուցանել որպէսզի չյաջողին անոնք թափանցել իրենց հպատակ քրիստոնեաներու զանգուածէն ներս:

Բարձրադոյն Դուռը միշտ չէ որ կը յաջողէր սակայն չէզոքացնել կաթոլիկ քարոզիչներու գործունէութիւնը: Յաճախ ան ստիպուած էր հաշուի առնել Ֆրանսան ու իր դեսպանը, եւ դիւանագիտական ճանապարհ մը որ կրնար ահաճութիւն պատճառել անոնց: Ան կորովի կը դառնար երբ Օսմանեան Կայսրութիւնը ամուր էր արտաքին աշխարհին առջեւ. բայց եւ պահեր կ'ըլլային երբ կը ստիպուէր աչք գոցել միսիոնարներու գործունէութեան, կամ դեսպաններու կատարած միջամտութեանց ի նպաստ անոնց:

Պելին խօսելով եւրոպական պետութեանց մշակած յարաբերութեանց մասին Թուրքիոյ հետ՝ ամէնէն կարեւոր կէտը այդ պետութեանց եւ մանաւանդ Ֆրանսայի կողմէ քաղաքական փորձերուն մը հաստատումը կը նկատէ: Ան կ'ըսէ թէ Պոլսոյ դրաւումէն քիչ յետոյ, Վենետիկեան Հանրապետութիւնը էր որ յարաբերութիւններ հաստատեց առաջին անգամ Պոլսոյ հետ, այս առթիւ իր բարոյական եւ նիւթական աջակցութիւնը ընծայելով Ղալաթիոյ Լազարներուն, բայց քիչ յետոյ Ֆրանսան էր որ այդ դերը պիտի յանձնէր Սուլթան Սիւլէյմանի հետ իր ստեղծած կապով եւ այս կերպով պիտի հանդիսանար եկեղեցւոյ նոր պաշտպանը Արեւելքի մէջ:

«Առանց ծանրանալու հոս կրօնքին ընծայուած պաշտպանութեան վրայ առհասարակ Թուրքիոյ մէջ, եւ խօսելով միայն մայրաքաղաքին լատինականութեան վրայ, բնական է յիշել պահպանութիւնը բազմաթիւ եկեղեցիներու՝ չնորհիւ Ֆրանսուա Ա.ի միջամտութեան, պաշտպանութիւնը որ ապահովուեցաւ կրօնական զանազան միաբանութեանց ի նպաստ, Հանրի Գ.ի անձնական միջամտութիւնը 1584ին յօդուտ Պոլսոյ պատրիարքին, վերաշինութիւնն ու յարդարումը ինչ ինչ եկեղեցիներու՝ չնորհիւ որքան դեսպաններու աջակցութեան, նոյնքան մեր թափառականներուն առատաձեռնութեան,

մէկ բառով ազգու եւ տեւական օժանդակութիւնը զոր Ֆրանսա ընծայեց Եկեղեցւոյ գործերուն» (1):

Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպաններուն կատարած ախուր դերը բացատրելու առթիւ կը գրէ Օրմանեան.

«Լատիններու Արեւելքի վրայ ազդեցութիւն ունենալու ջանքերը նոր չէին, եւ Թուրինեանց օրէն սկսելով այդ միտումը չէշտուեցաւ, Նաշակիրներով զօրացաւ, բայց անոնց տկարանալովը չդադրեցաւ, եւ երբոր քաղաքականապէս տիրապետելու դուռերը փակուեցան, լատինականութիւնը բոլոր ոյժը թափեց դաւանական միութեամբ համակիրներ եւ հետեւորդներ շահցնելու: Այդ նպատակին կը հետեւէր ոչ միայն Պապութիւնը, իրր հոգեւորական իշխանութիւն, այլեւ Իտալական Հանրապետութիւններ իրենց տիրապետական եւ առեւտրական յարաբերութեանց համար, եւ անոնցմէ ալ աւելի Գաղղիոյ Թագաւորութիւնը, որ իւր ազդակիցներուն եւ կրօնակիցներուն վրայ պաշտպանութեան իրաւունք ստացած ըլլալով՝ գայն կը տարածէր կրօնակից բնիկներու վրայ ալ, եւ անով Թուրքիոյ ներքին գործերուն վրայ ազդեցութիւն կ'ունենար: Այդ պաշտպանութենէ օգտուելու ձգտումն էր, որ բնիկներէ ալ մաս մը, մանաւանդ այնպիսիները որոց սրտին մէջ ազգային եկեղեցւոյ զգացումը տկար էր, Լատիններու հետ յարաբերութեան կը մօտեցնէր, եւ բերնով թէ գործով, երեսանց թէ սրտանց, անոնց համակերպելու կը հրապուրէր: Գաղղիոյ դեսպաններն ալ չատ անգամ կրօնական քարոզիչի դեր կը վարէին» (2):

Կաթոլիկ միսիոնարներու ընծայած իրենց պաշտպանութեան կողքին, Ֆրանսայի դեսպանները ուրիշ առաքելութիւն մը եւս ունէին, — հովանաւորել կաթոլիկ միսիոնարութեանց գործունէութիւնը Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ, եւ մանաւանդ կրթական հիմնարկութիւնները գոցս կը վարէին անոնք: Ուսուցչական շրջաններու մէջ լայս տարածելու նպատակով հիմնուած, կրթական այդ հաստատութիւնները պատրուակ մըն էին միեւնոյն ատեն Ֆրանսական դեսպաններուն ընծայելու քրիստոնեայ ժողովուրդներուն մտաւոր գարթօնքը հովանաւորող դերը, եւ աւելի եւս չէշտելու քրիստոնէութեան պաշտպանի իրենց յատկանութիւնը: Տարբեր խնդիր որ այդ հիմնարկութիւնները իրենց բարեբար դերն եւս ունեցան՝ ուսում տարածելով զանգուածներուն մէջ:

Ֆրանսայի ցոյց տուած ուղղակի չհապրդռութիւնը դէպի Հայ

---

(1) Belin, «Histoire de Latinité de Constantinople», 1894, p. 175.

(2) «Ազգապատում», Բ., էջ 2354:

ժողովուրդի ծոցին մէջ հաստատուող դաւանական վէճերը՝ չէին կրնար չպղծել բնականաբար հայ զանգուածներու արամադրութեանց վրայ եւս: Ինքզինք եւրոպական պետութենէ մը պաշտպանուած զգալու եւ բաղը եւ Թուրքիոյ մէջ անոր բերած բարիքներէն օգտուելու յոյսը Հայ ժողովուրդը արամադիր կ'ընէր հրապուրուելու կաթոլիկ միսիոնարներու քարոզութիւններէն, եւ անոնց ծուղակն իյնալու առաջ:

Այդ պարագան սապէս կը բացատրէ Օրմանեան.

«Հռոմէական կաթոլիկ հաստատութիւնները, Հռոմի Բրոբականատային միջոցները եւ Գաղղիոյ ազդեցութեան պաշտպանութիւնը, ապրուստէն նպաստներին կաթոլիկութեան Հայոց մէջ տարածուելուն, ինչպէս որ ալ արդիւնքները համապատասխան չեղան գործածուած միջոցներուն մեծութեան եւ ձեռք առնուած միջոցներու զօրութեան: Եւրոպական չփումները, որ մարզորսական ճիգերու բնական հետեւանքն էին, նպաստեցին իրաւ՝ ազգին մէջ մտաւորական մակերեւոյթը աստիճան մը բարձրացնելու, բայց միեւնոյն արդիւնքը ձեռք ձգուած կ'ըլլար նաեւ առանց դաւանափոխութեան պայմանին, քանի որ զգացումներու հետզհետէ զարգացումը եւ ժամանակին հոլովումը եւ յարաբերութեանց յաճախութիւնը, բաւական պիտի ըլլային անշուշտ միեւնոյն նպատակը արդիւնքն արտադրելու» (1):

* * *

Նոյն այս ժէ. դարէն կը սկսի Ֆրանսայի ուղղակի դերը այն ապրանքներուն մէջ որոնց ձեռնարկեց Հռոմ ճեղք բանալու համար Հայ ժողովուրդի ծոցէն ներս, սկսելով նոյնիսկ Պոլսէն: Դարուն վերջերն է սակայն որ այդ դերը աւելի գործօն կը դառնայ, որպէսզի յաջորդ դարուն սկիզբը այլեւս ուղղակի մաս առնէ Ֆրանսան Հայ եկեղեցւոյ մատնուած ապրանքներուն մէջ, ապահովի իր պատմուճանը նետէ վրայէն, ու հանդիսանայ տխուր դերակատարներէն մէկը Հայ ժողովուրդն ու իր եկեղեցին խոովող դառն ճգնաժամին:

(1) Օրմանեան, «Հայ Եկեղեցի», էջ 112–113:

8.

ԲԵՐԴԸ ԳՐԱՒԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ՆԵՐՍԷՆ

Պահ մըն է Հայ Եկեղեցւոյ կեանքին մէջ՝ երբ Հռոմ եւ իր զբաղակալները աւելի քան երբեք աշխուժացած են բերդը գրաւելու համար ներսէն: Ազդեցիկները որոնց մէջէն կ'անցնէր Հայ ժողովուրդը, եւ առաջապահը որուն մէջ կը հեծէր ան աննկուն, դարն կը մղէր պաշտպաններ որոնելու իրեն: Եւ ո՞վ կրնար օգնել իրեն այս դժնդակ պահուն՝ եթէ ոչ քրիստոնեայ Եւրոպան: Ու Եւրոպայի մերձենալու համար ուրիշ ի՞նչ կրնար ընել չուաբած ժողովուրդ մը՝ բայց եթէ պաշտպանիլ Հռոմին, որ ինքզինք պաշտպան կը հռչակէր բոլոր ժողովուրդներուն եւ իր գործակալներուն բերնով ազատութիւն կը խոստանար բոլորին:

Այնպէս որ Պոլսոյ Հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ չէր կրնար հոսանք մը կազմուած չըլլալ այդ պահուն՝ Եւրոպայէն օգնութեան մը յոյսերով տարուած: Պոլիս ալ կը հասնէին հարկաւ եւրոպական պետութեանց պատրաստութիւններուն մասին առին առին չքնաղ լրոյցները, որոնք պարբերաբար երազներով կու գային բռնկցնել Աբեւելքի ճնշուած ժողովուրդները: Ու Պոլսոյ մէջ ալ դեռ չիշատակները անշուշտ կային Եւրոպային խզմտանքը արթնցնելու համար նոյնիսկ կաթոլիկոսներու կողմէ եղած փորձերուն անցեալ դարուն: Ինչո՞ւ փորձեր չըլլային նաեւ հիմա՝ երբ Հայ ժողովուրդի տառապանքը աւելի եւս աճեր էր: Զարմանալու չէ ուրեմն եթէ նման տարմադրութիւն մը երթալով կը հասունար, ու կը փորձէր ձեռք առնել ազգին դէմը:

Հասունցող այդ տրամադրութեան ակնարկելով է որ Օրմանեան կ'ըսէ.

«Այդ ամէն հանգամանքներ իրարու մօտ գալով, Հայերուն մէջ՝ թէպէտ մասնաւոր, բայց բաւական կարեւոր հոսանք մը կը կազմէին Հռոմէականութեան մօտենալու, եւ լատինական օգնութեամբ զօրանալու, եւ եւրոպական նպաստներով բախտաւորուելու համար: Մօտենալու ըսինք, որովհետեւ այդ հոսանքը ոչ երբեք պատուելով ինքնագլուխ եւ ինքնուրոյն մարմին մը ըլլալու գաղափարով գործի կը սկսէր, այլ իրրեւ միեւնոյն Հայ ազգութեան մէջ կազմուած կուսակցութիւն մը կը ջանար իւր տեսութիւնն ու կարծիքը պո-

քացնել, եւ ազգն ու ազգին կեդրոնը ու ազգային իշխանութիւնը այն կողմը հակեցնել, որով մի եւ միակ մարմնոյ կամ հասարակութեան մէջ երկու կարծիքներու կամ կուսակցութիւններու իրարու դէմ պայքարը կը մղուէր, այն ամէն միջոցներով եւ դէնքերով որով ընտանի կռիւներ տեղի կ'ունենային» (1):

Կարելի չէ ըսել թէ կազմակերպուած բնոյթ ունէր հետզհետէ աճող միամտութեան այդ հոսանքը: Բայց ան կար, եւ կը ձգտէր Պատրիարքական Աթոռին տիրանալու: Աւելի ճիշդ «լատինասէր»նեբու խումբ մը կար ազգին մէջ՝ առանց ոսկայն կաթոլիկ համոզումի մը գոյութիւն ունենալու: Ու «լատինասէր»ներու այդ խումբը հայ համայնքի ծոցին մէջ է որ կը գործէր՝ առանց դեռ փորձելու իր ուրոյն համայնքն ստեղծել: Իր միակ մտահոգութիւնն էր իր համախոհները նստեցնել Պատրիարքական Աթոռին վրայ, յուսալով որ այդ կերպով աւելի դիւրաւ կը յաջողի Հռոմի մօտենալու ձգտումները:

«Հայ հռոմէականութեան միտումը, որ Ժէ. դարուն սկիզբներէն նոր կերպարան մը սկսաւ առնել, — կ'ըսէ Օրմանեան, — եւ հետզհետէ չեզոքացաւ քաղաքական եւ նիւթական հրապոյրներու շնորհիւ, երբեք յստակ մարմին կամ առանձին հասարակութիւն մը չէր եւ չեղաւ, այլ պաշտօնապէս Հայ ազգութեան եւ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ մնաց, եւ կարծիքի ու տեսութեան տարբերութիւնէն անդին չանցաւ: Ասոր մէկ հաստատուն եւ անժխտելի փաստն է, որ այս նեբքին ժէ ճերը ուրիշ բան չէին, բայց եթէ իր կողմը գօրացնելու ճիգեր: Լատինասէր կամ լատինամիտ կամ լատինամոլ եղողներ, կամ ուրիշ կոչմամբ Քռանկ կամ կաթոլիկ բռնուղներ, չէին ուզեր Հայ Պատրիարքարանէ, Հայ ազգութենէ, Հայ Եկեղեցիէ պատուելով առանձին ըլլալ, այլ միայն Պատրիարքական Աթոռին տիրանալով՝ զայն իրենց միտքին տանիլ, եւ ազգը իրենց ուղղութեան հետեւցնել կը ջանային: Ըստ այսմ ցորչափ հայազատ հայ պատրիարքութիւնէ դուրս չէին, իրենք ալ պաշտօնապէս նոյնը կը մնային, եւ նոյն մարմնոյն մէջ կը չարունակէին մնալ: Այն մեծ միտումը զոր Յովհաննէս Մուլ եւ Գրիգոր Կեսարացի, այդչափ բռնութեամբ եւ չարունակեալ եւեւէջներով իրարու դէմ կը մղէին, երկու կարծիքներու կամ երկու ուղղութիւններու ընդհարումն էր» (2):

Եւ սակայն Հռոմի մերձենալու մասին արամադրութիւնները հետզհետէ հոգ կը չահէին: Դժնդակ էր պահը Հայ ժողովուրդին համար որպէսզի ան աչքերը հեռուն յառած չպահէր եւ հետզհետէ աստիճանաբար եղողները: Եւ այնուամենայնիւ անոնցմէ ոչ մէկը չէր յանդգներ դեռ մայրենի եկեղեցիէն հեռանալու, եւ կը չարունակէր օրհնանախօս կապուած մնալ Հայոց Պատրիարքարանին, անոր հովանիին տակ մնալով իր բոլոր ծխականութեանց մէջ: Հռոմն իսկ հաշուած ըլլալ կը թուէր այս դրութեան, եւ կը հանդուրժէր որ իր ձեռք ձգած որեւէր դեռ չխզեն իրենց բոլոր կապերը իրենց հին փառախին հետ:

«Մէկ կողմէն պատրիարքութեան թեկնածուներու յախուռն մրցումները, եւ մեւս կողմէն լատին քարոզիչներու եւ իրենց հետեւողներուն մոլեռանդութիւնը՝ հետզհետէ կը պայթանային: Մինչեւ այս առեններ միեւնոյն հասարակութեան մէջ կարծիքներու տարբերութեան կերպարանք կը տիրէր, առանց բաժանումի եւ անջատումի ձեւն առնելու, կ'ըսէ Օրմանեան: Ազգային եկեղեցական իշխանութիւնն ալ, որչափ եւ պահպանողական եւ պաշտպանողական ընթացքի հետեւող, հայադաւանութեան թոյլատու սկզբունքէն չէր հեռանար, եւ տարբեր կարծիքներու հետեւողներն ալ միեւնոյն եկեղեցւոյ մէջ կը մնային, եւ փոփոխակի անոր վարչութեան ալ կը մասնակցէին, թէպէտ իշխանութիւնը ձեռք անցընելու մրցակցութիւնը կը մղէին: Աւելիա ամէն կառավարութեան մէջ ալ կը հանդիպի՝ երբ կուսակցական դրութեան հետեւանք: Հռոմի Պապութիւնն ու գործիչներն ալ, չէին քաշուեր այդ ընթացքին համակերպել, մինչ այն պերպայն սկզբունքով, որ պէտք չէ առալ խորական խնդիրներ յուզել, եւ ոչ ալ շատ փոփոխութիւններ պահանջել, այլ ոտքի կռուան կազմելէն եառքը պահանջները հետզհետէ չատացնել» (1):

Լատինամէտ արամադրութիւնները այնքան արագ հոգ պիտի չպանէին սակայն՝ եթէ հայ հոգեւոր պետերը իրենց կոչման բարձրութեան վրայ դասուած ըլլային: Հայ Եկեղեցին այդ միջոցին անհրաժեշտ պահ մը կ'ապրէր վերէն վար: Պատրիարքական աթոռները իրարու ետեւէ կը խլուէին ապրանքներու եւ կաշառքներու պինդով, ու աթոռ բարձրացողները միջոցներու միջեւ խորութիւն չէին դներ իրենց մրցակիցները չքացնելու համար հրապարակէն: Հայ Եկեղեցւոյ վարի խաւերը եւս բոյն էին դարձած վէճերու եւ դաւերու, եւ ասոնք եւս կը մղէին հայ հաւատացեալը իր եկեղեցիէն մասամբ ուծանելու:

Օրմանեանի կարծիքով՝ «Հայերուն կացութեան տկարանալուն պատճառներէն աւելի մեծն ալ, եկեղեցական բարեկարգութեան անկումն ու եկեղեցականներու անփառունակ ընթացքն էր: Ինչ որ վերեւ պատմեցինք Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի պատրիարքութիւններուն կաշառքի գործածութեամբ ձեռքէ ձեռք յափշտակուելուն մասին, կրնայ

(1) «Ազգապատում», Բ., էջ 2355:
(2) Անդ, էջ 2356–7:

(1) Անդ, էջ 2692–3:

իրրեւ նչանակ առնուիլ՝ թէ ինչ հոգւոյ ակր էին բարձրաստիճաններըը, եւ ինչ ուղղութեան կը հետեւէին առաքին գաւակարպերը, եւ թէ ինչ ընթացք կրնար ունենալ անոնցմէ առաջնորդուած ժողովուրդը: Մենք չենք քաշուիր իրականութիւնը մերկապարանոց ներկայել, ազբալով հանդերձ Հայաստան Ուղղափառ Եկեղեցւոյ ցաւալի արկածները. բայց չենք ալ հանդուրժեր, որ եղելութիւնք այլափոխուին եւ այլագունուին, տալով անոնց այնպիսի կերպարան մը որ իսկականը չէ: Երբոր կաշառքն է որ կը տիրէ, կեղեքումներ եւ անիրաւ չահագործութիւններ անոր ուղիղ արտադրութիւններն են, եւ այս կարգին կը մտնեն նաեւ դիւրաւ արուած առարկրութիւնները եւ յայտարարութիւնները, երբոր անոնք հնչուն արդիւնքով կը փոխանակուին: Պապութիւնը ամէն կողմ ցրուած կրօնաւոր քարոզիչներով՝ իւր ձեռնարկներուն համար պէտք եղած նիւթական միջոցները չէր խնայեր. քարոզիչներն ալ ճարտար էին անոնք չահագործելու, վճարել յայտարարութիւններ կորզելով եւ զանոնք իրրեւ յաղթական ատար Պապերուն վաճառելով: Իսկ յայտարարութիւն տուողներն ալ ուրախ կ'ըլլային թանկագնոյ վաճառելով իրենց կեղծիքը, եւ առաւաջնելով առերեսոյթ դրութիւններ, առանց փոխելու իրենց ընթացքն ու դրծը, սովորութիւնն ու կիրառութիւնը, եւ կրկին կրկին կը զառնային անգամ մը արուած յայտարարութեանց, կրկնապատկելով անոնցմէ ապաուած չահագործութիւնը» (1):

Հոմմէն եկող փրկութեան մը վրայ դրուած յոյսերը պահ մը այնքան աճած էին, եւ Հայ Եկեղեցին Հոմմի հովանաւորութեան ներքեւ մտնելու ձգտումը այնքան միամիտներ կրցած էր որոշ, որ արդէն հաւատացողներ կային թէ վայրկեանը հասած է ապարը մօտեցնելու արմատին: Դարուն առաջին քառամսեակը պահ մը արծարծելէ յետոյ այդ յոյսը՝ անպտուղ թողուց զանոնք: Հոմմի ձեռք ձգած բարիքը այն եղաւ որ աւանդութիւն մը առեղծուեցաւ, — Պատրիարքական Աթոռը ամէն գնով խլելու աւանդութիւնը:

Հայ-կաթոլիկ պատմիչը ուրախ է ձեռք բերուած այդ գոյքն արդիւնքովն ալ: Յովհաննէս Խուլի եւ Զաքարիա Վանեցիի ցանած սերմերն էին որ, իր կարծիքով, հեզհեզէ աւելի յանդուգն դարձուցին իրենցմէ յետոյ ասպարէզ եկողները:

«Այս երեք պարագլուխներու մահուամբը, կ'ըսէ Գալէմքեարեան, չվերջացաւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռը ձեռք բերելու ճիգն կաթոլիկէ Հայերու կողմանէ, այլ չարունակուեցաւ ասկէ վերջն ալ անմիջապէս, եւ ժամանակ մ'ընդհատուելէնետեւ՝ 1700էն մինչեւ 1714 միջոցներուն եւ 1787ին կաթոլիկէ Հայերը նորանոր փորձեր ը-

(1) Անդ, էջ 2583:

րին, որոնց ատկան հետեւութիւնը եւ հանգամանքները չատ եղերական եղան իրենց համար» (1):

Եղերական այդ դէպքերու սկիզբը Ժէ. դարու առաջին տասնամեակներն է որ գրին, եւ անոնց դայեակը Հոմմի գործակալներն է որ եղան...

9.

ՄԻՍԻՈՆԱՐՆԵՐՈՒ ԳՐՈՂԸ

Պոլսոյ մէջ տիրող ճիշդ այդ տրամադրութեանց պահուն էր որ միսիոնարները գրաւ տուին Պոլսոյ վրայ:

Անոնք հրահանգ ունէին բերդը գրաւել ներսէն, այսինքն թափանցել Հայ ժողովուրդին մէջ, գայն հրապուրել եւ սիրաշահիլ, ու կացութեան տիրանալ:

Առանդութիւնը մեզ կ'ըսէ թէ Լուսաւորիչ որպէսզի հեթանոսութեան հետքերը ի սպառ չքացնէ Հայոց աշխարհէն եւ Քրիստոսի հրօնը յաղթանակը ցմիշտ չահի՝ ոտիպուտեաւ քուրմերն ու անոնց գաւակները հրապուրել ամէնէն առաջ: Այս ռազմավարութեան հետեւեցաւ նաեւ Հոմմ: Հայ ժողովուրդը իր փարախը բերելու համար նախ իրեն ենթարկել պէտք էր Հայ Եկեղեցին: Իսկ Հայ Եկեղեցին իր հովանիին տակ ներմուծելու համար, ան փորձեց, հնարաւոր բոլոր միջոցներով հայ եկեղեցականութիւնը իրեն չահիլ նախապէս: Կաթոլիկ քարոզիչներուն հիմնական մտահոգութիւնը եղաւ ամէնէն առաջ ուսկանը բերել հայ հոգեւորականները:

Եւ քուրմերու գաւակներուն պէս որոնք ամէնէն թունդ քրիստոնեաներն եղան յետոյ, թունդ կաթոլիկները եղան մանաւանդ հայ քահանաներու տղաքը: Ամէնէն մոլեռանդ հոգեւորականները գրս իր սպասաւորութեան մէջ ունեցաւ Կաթոլիկ Եկեղեցին, հայ քահանաներու գաւակներ էին մեծ մասամբ:

Հայ ժողովուրդը առած մը ունի: Բարկ կ'ըլլայ, կ'ըսէ, դիմիէն դարձած քացախը: Այդպէս եղան արդարեւ այն հայ հոգեւորականները որոնք անդամ մը ծուղակը ինկած՝ համբուրելու գային Պապին հոդաթափերը: Առանց անոնց՝ Հոմմ պիտի չյաջողէր թափանցել հայ

(1) Գալէմքեարեան, «Կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու...», էջ 63:

պանպուածներուն մէջ, ու իրեն համար կորիզ ստեղծել հոն:

Մեր բանասէրներէն մէկը որ պրպտած է կաթոլիկ քարոզութեան Հայոց մէջ թափանցման հարցով, կը գրէ.

«17րդ դարու առաջին տասնեակներէ սկսած կաթոլիկ միսիոնարները գործի անցան նաեւ Պոլսում եւ Պարսկաստանում: Պոլիս առաջին մուտք գործողները եղան ֆրանսական ճիզուիտները, 1609 թ. Սեպտեմբերին, որոնք մուրք կառավարութիւնից արտօնութիւն լսացան ֆրանսական դեսպաններ առ Պրէվէ եւ առ Սալինեաքի եռանդուն դիմումների հետեւանքով: Ասկա 1626 թ. Յուլիսին Պոլիս եկան Կապուչինները, որոնք շատ արագ բազմացան եւ ամուր արմատներ ձգեցին թէ՛ Պոլսում եւ թէ՛ գաւառներում:

«Կապուչինների Պոլիս գալը զուգադիպեց 1622 թ. Յունիսին Գրիգոր 15րդ Պապի հաստատած Հաւատոյ Քարոզչութեան Ժողովի գործունէութեան սկզբնաւորութեան հետ: Կապուչիններին Պոլիս ուղարկողն էլ այս Ժողովն էր: Քարոզչական գործը գրեթէ ամբողջապէս Կապուչինների ձեռքն էր, իսկ ճիզուիտները, ըստ երեւոյթին, վերին վերակացութիւնն էին վարում եւ աչքատում էին քաղաքային բնակչութեան հարուստ խաւերի մէջ» (1):

Օրմանեան իր կարգին կը գրէ այդ մասին.

«Միեւնոյն առեն Արեւելքի մէջ հաստատ էին լատին կրօնաւորներն զանազան միաբանութիւններէ, Փրանկիսկեան եւ Դոմինիկեան, Յիսուսեան եւ Թէաթինեան, որոնք մեծաւ եռանդեամբ հոմէադաւանութիւն տարածելու կ'աշխատէին, իրենց օգնական ունենալով քաղաքական պաշտպանութիւնը եւ իրրեւ փաստ գործածելով նիւթական նպաստները, իսկ իրր հրապուրիչ միջոց առջեւ դնելով ուսմանց աւանդումը: Արեւելքի մէջ իրենց համար աւելի գիւրամատչելի եւ գիւրաշահելի տարր կը նկատէին Հայը, երկու մեծ պարապանքով: Մէկը արտաքին էր, Հայուն աւելի նեղտած ու դրկուած եւ ցրուած վիճակը· եւ միւսը ներքին էր, Հայուն կրօնական զգացումնեբուն՝ թոյլատու եւ ներողամիտ սկզբանց վրայ հիմնուած ըլլալը, կամ աւելի բաց խօսելու համար, յաւիտենական փրկութեան համար հայցատանութեան անհրաժեշտ պայման նկատուած չըլլալը, եւ ուրիշ քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ ալ յաւիտենական փրկութեան հնարաւորութիւնը: Ջմռռնանք, որ Ունիթորներու վերջին մնացորդներէն զատ, հայազգի անհատներ ալ լատին միաբանութեանց անդամակցելով, եւ լատին դպրատուններու աշակերտելով, հոմէականութեան ջատագովներ եղած էին» (2):

(1) Յ. Զաւրեան, «Մի դրուագ հայ – կաթոլիկ յարաբերութիւններից», «Հայրենիք» ամսագիր, 1933 Փետր., էջ 113:

(2) «Ազգապատում», Բ., էջ 2354–5:

Պոլիս ապրող կաթոլիկ քարոզիչներուն առաջինը Պօղոս Պիրօմալլի դոմինիկեան կրօնաւորը եղաւ: Ան սթափ մը ըրած էր արդէն Հայաստանի մէջ: 1631ին Ուրբանոս Պապին կողմէ ղրկուած էր Մոմպէս Տաթեւացիին որմէ յաջողած էր գաւանութեան թուղթ մը կորզել, առարարել տալով նաեւ 12 եպիսկոպոսներու: Նախիջեւանի մէջ ձերբակալուած՝ բանտէն ազատելէ յետոյ էջմիածին վերադարձած էր 1634ին, եւ լաւ ընդունելութիւն գտած այս անգամ, Փիլիպպոս Կաթոլիկոսէն՝ որ զայն կարգած էր ուսուցիչ օտար լեզուներու եւ համատասխրական գիտութեանց: Պիրօմալլի պահ մը ուղղակի քարոզչութիւն փորձելէ յետոյ, ի վերջոյ քարոզչութեան աւելի մեղմ ձեւ մը որդեգրած էր:

Օրմանեան կ'ըսէ թէ էջմիածնի մէջ ան կը քարոզէր «լատինամիտ ուղղութեամբ եւ հայերէն գիրքերէ մուրացածոյ վկայութիւններով, առանց Հայոց ականջը խայթող Քաղկեդոնի կամ Հռոմի անունը տալու, ուղելով այսպէս անոնց միտքերը իւր կողմը պատկերացնել, անդադարար եւ մեղմօրէն: ... Պիրօմալլիի այդ ուղղութիւնը աւելի ճարտար էր, քան Ունիթորներու մոլեռանդ ընթացքը եւ յախուռն ձեռնարկները, թէպէտեւ ինքն ալ Ունիթորներու միաբանակից դոմինիկեան կրօնաւոր մըն էր» (1):

Իսկ Զամչեան կը գրէ նոյն այդ Պիրօմալլիի մասին.

«Եւ թէպէտ կամէր բացայայտ քարոզել նաեւ պղծմտութիւն գաւանութեան Քաղկեդոնի սուրբ ժողովոյն, բայց տեսեալ թէ Հայք խորչին յանուանէ Քաղկեդոնի, ոչ յիշէր զանուն նորին· այլ ընդհանրապէս քարոզէր, թէ հաստատուն պահեցէք գաւանդ Սուրբ Լուսաւորչին՝ խոստովանելով զԲրիստոս կատարեալ Աստուած եւ կատարեալ մարդ, զի այս է ասէ ձեզ ապահով ճանապարհ: Եւ լսողքն առանց հակառակութեան սիրով ընդունէին զբան նորա» (2):

Դաւրիժեցին, որ ժամանակակից էր Պիրօմալլիի, սակայ կը նշէ անոր բնակութիւնը Հայոց մէջ՝ Լվովի առաքելութեան մեկնելէ առաջ.

«Այլ եւ ի սոյն ժամանակի ի կարգէն Դոմինիկոսի Պօղոս անուամբ վարդապետ ոմն, այր իմաստուն եւ երեւելի յազգէն Ֆռանկաց, եկն յերկիրն Նախիջեւանայ ի մէջ ախթարմայիցն, որք անդ կան, եւ Փիլիպպոս կաթողիկոսն բազում սէր եւ բարեկամութիւն արար ընդ Պօղոսին այնր, վասն օգտի ժողովրդեանն մերոյ եւ փրկութեան հեղհեղուկն Իլովայ» (3):

(1) Անդ, էջ 2438:
(2) Զամչեան, Գ., էջ 615:
(3) Դաւրիժեցի, էջ 383:

Ակնարկելով Պիրօմալլիի հանդէպ ցոյց արուած վերաբերմունքին էջմիածնի մէջ՝ Լէօ կը գրէ իր կարգին.

«Հայ հոգեւորականութիւնը չուտ համբերող վարմունք ունեցաւ նրա վերաբերմամբ, մինչ այն ատենին, որ նրան թոյլ էր տալիս քարոզել հայոց եկեղեցիներում: ...Նա սկսեց ուսումնասիրել հայոց հին դրականութիւնը, որպէսզի ապացուցանի Հայերին, թէ նրանք թիւրիմացութեամբ են Հռոմի կողմից հերձուածողների չարքում դրուել, քանի որ սկզբից եւեթ կաթոլիկ են եղել» (1):

Պիրօմալլի յետոյ անցաւ ուրիշ հայ չրջաններ, ի վերջոյ գալու համար օսմանեան մայրաքաղաքը, ուրկէ եւս պիտի մեկնէր Լեհի եւ մի քանի պիտի ըլլար լեհահայ ապրնապին:

«Պիրօմալլի էջմիածինէ մեկնելով, կը գրէ Օսմանեան, սկսաւ չրջել Հայոց գլխաւոր քաղաքները, իւր ոճով քարոզել հայ եկեղեցիներու մէջ, եւ նոյնիսկ Կ. Պոլիս գալով Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչի մէջ ալ քարոզներ կը խօսէր հայերէն լեզուով, եւ ընդունելութիւն ալ կը գտնար, Քալկեդոնի եւ Հռոմի անուններէն լռելու հնարքմամբ ճարպիկութեամբը, որուն չէին կրնար թափանցել հասարակ ժողովուրդը եւ գաւառներէն ապրելու չեզոքները» (2):

Հաղիւ Պոլսէն հեռացած էր Պիրօմալլի, ահա չարաչուք գէմք մը յայտնուեցաւ Պոլսոյ մէջ, Կղեմէս Գալանոսը, որ պիտի ցանէր կաթոլիկութեան իսկական սերմը Պոլսոյ հայ համայնքին մէջ:

Գալանոս արդէն բոլորովին ուրիշ տիպար էր, քարոզչի ինքնատիպ ոճ՝ որուն մէջ ի մի ձուլուած էին կիրքն ու նենգութիւնը, հարտարութիւնն ու խարդաւանանքը:

«Այս հոգեւոր գործիչն արդէն բոլորովին մի ուրիշ երեւոյթ է ներկայացնում իր անձնական խանգով եւ ընդունակութիւններով, կը գրէ Լէօն, բայց մանաւանդ իր խառնուածքով: Նա 1636 թ. ուղարկուած էր Վրաստան, ուր քարոզչական պաշտօնը ծածկում էր բժշկի մասնագիտութեան տակ: Վրացիների մէջ ան երկար չմնաց, այլ տարվելով հայերէն լեզուն, սկսեց հայերի մէջ «Աստծու հունձը» մի հաւանդով, որ միանգամայն պակասում էր Պիրօմալլիին, եւ մի ճարպկութեամբ, որ միայն եղիսանեերին կարող էր պատիւ բերել: Իր հայրենասիրութիւնը նա ծառայեցրեց միսիոնարական նպատակներին, յօրինելով կրօնական վիճաբանութիւնների դրքեր» (3):

«Կղեմէս Գալանոսը գործում էր կրքոտ, անողոք պայքարող

(1) Լէօ, «Հայոց Պատմութիւն», Գ., էջ 326–7:
(2) Օրմանեան, անդ, էջ 2439:
(3) Լէօ, «Հայոց Պատմութիւն», Գ., էջ 327:

էր, խիստ ու չանգուպն էր, կը չարունակէ Լէօն: Կաթոլիկ պրոպագանդան հէնց այդ յատկութիւնների համար էլ պարծենում էր նրանով, անուանելով նրան «Աստծու խարազան՝ Արեւելքի հերետիկոսների համար»: Բայց գործունութեան այս եղանակը պայքարի մէջ մտցնում է փոխադարձ կատաղութիւն: Եթէ Պիրօմալլիի պէս հանդարտ ու բարեացակամ միսիոնարին հայ հոգեւորականները պատուում էին անգամ էջմիածնում, Կղեմէս Գալանոսի դէմ նրանցից չատերը պինուեցին նոյն անհաչտատելութեամբ, ինչպէս գոյց տուին Կ. Պոլսի խռովութիւնները» (1):

Այսպէս ուրեմն, Պիրօմալլիի պէս, Գալանոս եւս իր սթաժն բրած էր հայկական չրջաններու մէջ:

Ուրբանոս Ը. Պապը Փիլիբբո Ափիթապօլ Թէաթինեան կրօնաւորին պլխաւորութեամբ Կովկաս քարոզիչներ ղրկած էր 1626ին՝ Վրաստանի եւ սահմանակից Հայոց մէջ հռոմէականութիւն տարածելու պաշտօնով: Տասնեակ մը տարի յետոյ անոր գործակից ղրկուած էր սոյն Գալանոսը (Քլէմանթէ Կալանօ տա Սօրբէնթօ) որ երիք տարիի չափ այդ չրջանը մնալէ եւ հայ լեզուն սորվելէ ետք 1640ին հրաման առացած էր Կ. Պոլիս անցնիլ իբր միակ քարոզիչ Հայոց ազգին, ինչպէս ինքն իսկ կը գրէ (2): Ան Պոլիս կը հասնէր ճիշդ այն պահուն երբ լատինասէրներու խմբակը չալխոդներ էր պատրաստել Դաւիթ Արեւելցին եւ անոր տեղ պատրիարքական աթոռը բազմեցնել Կիրակոս Երեւանցին: «Կալանոս երկու միջոցներ գործածեց Հայերուն մօտ ընդունելութիւն գտնելու եւ տակաւ անոնք չահելու համար, գործակցութեամբ այն խմբակին, որուն լատինասէր ուղղութիւնը արդէն ծանօթ էր: Ղալաթիա թաղին մէջ, եւ կաթոլիկութեան չերմ պաշտպան փան տը լա Հէյ գաղղիական դեսպանին հովանաւորութեամբ, ուսուցչութեան սկսաւ լեզուական եւ գիտական նիւթերու, եւ իր հայախօսութիւնը մեծապէս կը նպաստէր հայ աշակերտներ չահագնելու իր չուրջը, քանի որ Հայերն ալ եւրոպական ուսմանց ծարաւի էին: Մեծ միջոցն եղաւ իր քիչ ու չատ բժշկական հմտութիւնը, որով դեղեր կը պատրաստէր, եւ հիւանդներ կը մատակարէր բարեկան չաջողութեամբ» (3):

Գալանոս իր առաջին հոգն ըրաւ ձեռնաւորներ պատրաստել՝ անոնց ձեռքով թափանցելու համար գանգուածներէն ներս: Անոնցմէ երեքը, Մաչատուր Գալատացի, Թովմաս Բերբացի եւ Պօղոս Տիվ–

(1) Լէօ, անդ, էջ 328:
(2) Կղեմէս Գալանոս, «Միաբանութիւն Հայոց Սուրբ Եկեղեցւոյն...», էջ 179:
(3) «Ազգապատում», Բ., էջ 2464:

բիկոյ, յետապային արդարացուցին իրենց վրայ թափուած խնամքը՝ պործիք ծառայելով կաթոլիկ պրոպականդին: Գալանոս միւս կողմէ ուսկանը ձգեց օրուան պատրիարք Կիւրլոսը, գաւանութեան դիր խլեց անոր ձեռքէն, եւ անոր հրաւէրով ոսք դրաւ հանդիպակաց եկեղեցականներու լաւին կրօնաւորներ մը հետ դաղանի խորհուրդի մէջ պահուելը չատ օրաւոր ամբաստանութիւն էր կառավարութեան աչքին, ուստի պետական պաշտօնէից ձեռքով տունը պաշարել տուաւ՝ չորսն ալ ձերբակալել տալու համար, բայց Ֆաչատուր ու Թոմմասը ու Պօղոս կրցան խոյս տալ առանին, եւ Կալանոս միայն ձերբակալուեցաւ: Դաղղիոյ դեսպանը, լուր առնելով, փութացուց իր պաշտօնեաները, որոնք կաշառքով դոհացուցին առաջիկ պաշտօնեաները աչուընին դոցել կամ ուրիշ կողմ դարձնել, որպէսզի Կալանոս կրնայ փախչիլ, եւ դեսպանատուն ապաստանիլ: Սակայն դեսպանն ալ համոզուեցաւ որ Կալանոսի դիրքը հիմնապէս խախտուած է Կ. Պոլսոյ մէջ, եւ պիտի չկարենայ օգտակար ըլլալ ոչ Հռոմի կրօնական ազդեցութեան, ուստի Դաղղիոյ ու Վենետիկի դեսպանները համաձայնութեամբ դինքն նաւ դրին ու Հռոմ դարձուցին» (2):

Գալանոս իր չհատուցութիւնները յետապային պիտի երթար

(1) «Ազգապատում», Բ., էջ 2466:
(2) Անդ, էջ 2469–70:

չարունակել նաեւ այլուր, եւ չարաչուք դեր պիտի խաղար լեհահայ ասպնջպին մէջ եւս:

Գալանոս աչխատած է դրական երկասիրութիւններ ալ պատրաստել հայերէն եւ լատիներէն լեզուներով, Հայոց լեզուին, պատմութեան եւ վարդապետութեանց մասին, որոնցմէ գլխաւորն է «Մխիթարութիւն Հայոց Սուրբ Եկեղեցւոյն ընդ մեծի Սուրբ Եկեղեցւոյն Հռոմայ» երկմասեայ եւ եռահատոր գործը, որ աւարտած է 1651ին եւ տպագրութեամբ ալ լոյս ընծայած, «մխակոմանի ուղղութեամբ եւ անձկամխա տեղեկութեամբ յօրինուած գործ մը, որուն դրածները հայ հռոմէականներէ իսկ խստիւ քննադատուած են» (1):

Ասկէ յետոյ Գալանոսի պոլսական գործունէութեան վրայ, Լէօ կը դրէ թէ երբ ան «ուղարկուեց Կ. Պոլիս, այն ժամանակ դէն դրեց իր դրիչն էլ, դիւութիւնն էլ եւ հրապարակ նետուեց իբրեւ որսորդական եռանդով տպզրուած մի ամբոխավար, բռնի կերպով, խռովութիւնների միջոցով կաթոլիկութիւնը Հայերի մէջ հաստատելու համար: Այդ նպատակով նա մտնում է Հայոց Պատրիարքարան, վտանելով իր դիւտը եւ հաղնելով հայ հոդեւորականի դիւտ, քարոզութիւններ է անում Հայոց եկեղեցու մէջ եւ մի կարճ միջոցում դրաւում է չատերին, չահագործելով մանաւանդ այն հանդամանքը, որ ինքը մի հմուտ բժիչկ էր: «Տիրոջ հունձը» առատութիւն է խոստանում, եւ Գալանոսն արդէն իր վրիպած հոդիների ցուցակն է մտցնում Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարք Կիւրակոսին, բայց երբ տեսնում է, որ խարուած է նրանից, կաչառում է մի քանի վաճառուող հոդեւորականների եւ նրանց հետ աչխատում է կաշառել թիւրք կառավարութիւնը, եւ պաշտօնանկ անելով պատրիարքին, նրա տեղը նստեցնել իր կուսակիցներից մէկին: Բայց օտար հոդեւորականի այս յանդուգն եւ անօրինակ միջամտութիւնը յաջողութիւն չունեցաւ: Նրան մատնեցին թուրք կառավարութեան ձեռքն իբրեւ օտարերկրեայ լրտես, եւ նա հազիւ կարողացաւ Ֆրանսիական դեսպանի միջոցով ազատուել մահից եւ փախչել Իտալիա» (2):

Կաթոլիկ սոյն միսիոնարները ստիպման տակ էր որ հեռացան Պոլսէն իրենց քարոզչական առաքելութիւնը կէս թողած: Բայց անոնք սուլթաններու մայրաքաղաքէն կը հեռանային իրենց հետքերը ձգելէ յետոյ:

(1) «Ազգապատում», Բ., էջ 2471:
(2) Լէօ, «Հայոց Պատմութիւն», Գ., էջ 328:

10.

ՊՈԼՍՈՅ ԱՔՈՌԸ

ՄԻՍԻՈՆԱՐՆԵՐՈՒ ՁԱՆԿԻՆ ՄԷՋ

Մխիթարներու արշաւանքին հետ Պոլսոյ վրայ, Պատրիարքական Աթոռին համար տագնապի նոր շրջան մը կը բացուի:

Երբեմն պատրիարքներէն յետոյ որ ամբողջ քառասնամեակ մը (1600–1639) ղեկավարի պայքարներու թատերաբեմ դարձուցին Պոլսոյ Աթոռը, երկու տասնամեակ ան ապարդիւն կը դառնայ արդէն կաթոլիկ արշաւանքին: Ա՛ս շրջանին է որ Պատրիարքական Աթոռը Դաւիթ Ապեւեցիի ձեռքէն կը յափշտակեն յաջորդաբար միսիոնարներու եռեակ խամաճիկները՝ Կիրակոս Երեւանցի, Մաշտոց Դպրատացի եւ Թոմմաս Բերբեցի, երկու ճակատներու բաժնելով ապրը, եւ հակառակ որ Դաւիթ Ապեւեցին միշտ կը յաջողէր աթոռ դառնալ վերստին, միսիոնարներու ճանկն ինկած խմբակը՝ կրկին զայն կը քշէր աթոռէն, իր խրատիլակը բազմեցնելով անոր տեղ:

Այս շրջանը Դաւիթ Ապեւեցին կը բանայ երկու տարիներու իր պատրիարքութեամբ (1639–1641): Թէպէտ Զաքարիա Վանեցիի մահուամբ «վերջացաւ երկարատեւ պայքարի մը շրջանը, սակայն Կ. Պոլիս հանդարտութիւն չտաւ, վանդի Հռոմի կողմէն աւելի տասնեակ կերպով պրպտուեցան արեւելեան հնազանդ քրիստոնէութիւնը արեւմտեան նորածեւ քրիստոնէութեան ճուլելու ճիգերը: ... Կ. Պոլսոյ մէջ Զաքարիայի մահուընէ ետքը պատրիարքութեան ընտրուած էր Դաւիթ Ապեւեցի, նուիրակ էջմիածինի եւ Հայաստանութեան ջերմ պաշտպան, եւ հետեւող Գրիգոր Կեսարացիի ուղղութեան» (1):

Լատինամէտ հոսանքը դէնքերը վար չէր դրած սակայն: Յովհաննէս Մուլճ ցանած սերմերը կը շարունակէին խլրտիլ:

«Սակայն չէր վերջացած լատինասէրներու խմբակը՝ Մուլճին հետեւողներուն մնացորդներէն կազմուած, որոնք իրենց նպատակին աշխատելէ չէին դադրած, այն է նախապէս պատրիարքութեան տիրանալ, որ յետոյ իրենց միտքը կարենան իրականացնել: Իսկ պատրիարքութեան տիրանալու միջոցներն էին, պետական անձերը չահ-

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ., էջ 2463:

լու կերպեր եւ առատապար կաշառքներ: Պետական պաշտօնեաներէն ալ իւրաքանչիւրը՝ ունէր իր հայրապէտ սեղանաւորը, իրրեւ գանձող եւ իրրեւ միջնորդ, եւ պաշտօնէից փոփոխութեամբ շատ դիւրին կ'ըլլար պատրիարք ալ փոփոխել» (1):

Լատինասէրներու խմբակը յաջողեցաւ այս կերպով պատրիարքական աթոռը բերել 1641ին, իր մէկ խամաճիկը՝ Կիրակոս Երեւանցին, որուն օրով էր որ Պոլիս պիտի ժամանէր, ինչպէս տեսանք, կաթոլիկ միսիոնարներուն ամէնէն նենգն ու չարաչուքը՝ Կղեմէս Գալանոս:

Կիրակոս Երեւանցին որ յաջորդեր էր Դաւիթին, կարճ պատրիարքութիւն մը միայն ըրաւ (1641–1642): Եւ սակայն այդքանն ալ բաւ եղաւ Գալանոսի ճանկն իյնալու համար: Կիրակոս երես առ երես տեսութենէ դուրս եղաւ նախ՝ կասկածելի չըլլալու համար, եւ միջնորդի մը միջոցաւ էր որ կապ կը պահէր կաթոլիկ միսիոնարին հետ, եւ հպիւս ասիական իր վիճակներուն այցելութեան մեկնելու նախօրեակին էր որ անոր հետ գաղտնի հանդիպում մը ունեցաւ վիշերանց: «Միեւնոյն գիշեր հաւատոյ դաւանութեան գիր մը կը պատրաստէ Կալանոս, զոր Կիրակոս կը ստորագրէ, գիր մըն ալ Գաղղիոյ դեսպանին որ գիրը Պապին հասցնէ եւ իր կողմէն ալ միջնորդէ, այն խոստմամբ, որ երբ պատեհը գտնէ բոլոր ազգը հռոմէադաւանութեան առաջնորդէ: Այս նպատակով Կիրակոս Պապէն կը խնդրէր ալ որ Կալանոսը Կ. Պոլիս թողու եւ պէտք եղած միջոցները չնորհէ: ... Կիրակոս Երեւանցիին այդ գիրը հռոմէադաւանութեան կողմէն մեծ փառս մը կը սեպուի իրենց ուղղութեան: Սակայն պատրիարք մը որ իր ժողովուրդէն ծածուկ, գիշերանոց խաւարին մէջ, օտարազգանի մը թելադրանքին վրայ, գաղտնի գիր մը կը ստորագրէ, աւելի իր կոչումը խարդաւանողի եւ իր պաշտօնը մատնողի կերպարանն ունի, քանի որ գաղտնի գրածը յայտնի չգաւանիր, եւ ըրածին հակառակ ուղղութեամբ պաշտօնը կը շարունակէ» (2):

Հովուական այդ այցելութեան նախօրեակին էր որ Կիրակոս, Պոլսէն չմեկնած, խնդրեր էր Գալանոսէն որպէսզի Ղալաթիայէն Սատմպոլի կողմը անցնի, այնտեղի հոծ հայութեան մէջ իր ուսուցչութիւնը չարունակելու: Զիրար կրկին վայելելու առիթ չեն ունենար սակայն որսորդն ու իր զոհը, որովհետեւ տարուան մը չրջագայութենէ յետոյ հապճեպ Պոլիս դարձած՝ ժանտախտէ կը մեռնի Կիրակոս, սակաւին 40 տարեկան:

Հայ-կաթոլիկ պատմիչը պիտի չվարանէր փրկեալներուն կարգը դասելու զայն Կիրակոսը:

(1) Անդ, էջ 2465:
(2) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ., էջ 2464:

«Առանց յիշատակի չենք կրնար թողուլ Կոստանդինուպոլսոյ պատրիարքներէն՝ Կիրակոս Աբգենիկոպոսի կաթողիկէ հաւատոյ դաւանութիւնը, եւ հնազանդութեան թուղթը, որ գրեց Ուրբանոս Ը. Քահանայապետին: Զքնաղ օրինակ ուղղութեան, որ թողուց իր յաջորդներուն» (1):

Յաջորդ պատրիարքը, Ֆաչեաուլը Սերաստացին (1642–1643), ձեռնասունը Գալանոսի, արդէն մխիթարներուն ճանկն է: Լատինական խմբակը ցնծութեան մէջ է՝ յաջողած ըլլալով Ֆաչեաուլը բնիլ Կիրակոս պատրիարքին տեղը: Գողդիոյ գեղապանը յաւուրէ պատրաստուելով կը շնորհաւորէ նոր պատրիարքը, իսկ Պրոպականդայի պահնիցը խնդակցութեան գիր մը կ'ուղղէ անոր: «Ֆաչեաուլի պատրիարքութեամբ լատինասէրներուն ղրկած ուրախութիւնը շատ կարճաեաւ եղաւ, վասնզի Հռոմի նամակները դեռ Կ. Պոլիս չհասած, Դաւիթ Աբեւելցին հազիւ չաւարտ հասաւ Հալէպ, ուր վաստակած էր Կիրակոսի օրով, պէտք եղած միջոցները գործածելց եւ պատշաճ վճարումներն ալ ըրաւ, եւ կրցաւ Ֆաչեաուլը պահընկէց ընելով, նորէն դրաւել պատրիարքութեան աթոռը, ուսկից իրր տարիւիէս առաջ հեռացուած էր: Դաւիթի պատրիարք ըլլալը՝ գործերուն ուղղութեան փոփոխութիւնն էր» (2): Արդարեւ լատինական խմբակը պահ մը ցիրուցան եղաւ, ու Գալանոսի սադրանքները անպատուղ սկսան դառնալ: Ֆաչեաուլը, իր երկու ղլխաւոր համախոհներուն՝ Թոմմաս Բեբիացիի եւ Պօղոս Թիվրիկցիի հետ, որոնք նոյնպէս Գալանոսի ձեռնասուններն էին, պահ մը փորձեցին Դաւիթը աթոռէն քշել, բայց Դաւիթ յաջողեցաւ խորտակել անոնց մեքենայութիւնները, եւ կարճ ընդհատումով մը աթոռը պահել ամբողջ հինգ տարի (1644–1649): Ֆաչեաուլին պիտի հանդիպինք աւելի քան տասնեակ մը տարի յետոյ, 1657ին, երբ Կլիմկիոյ կաթողիկոս պիտի դառնար:

Ֆաչեաուլի Պոլսոյ պատրիարքութեան ակնարկելով է որ Բարգէն կաթողիկոս կը գրէ.

«Ֆաչեաուլին Կ. Պոլսի պատրիարքութենէն ունինք ուրիշ լատինասէր կուսակցութեան գործիչի մը յիշատակը: Այս ալ մէկն է մեր այն հոգեւորականներէն, որոնք ոչ միայն ուսման եւ եկեղեցական կարգապահութեան համար Հռոմ դարձուցած էին իրենց աչքը, այլ նաեւ Հայ ժողովուրդի ազգային ազատագրութեան տեսլով» (3):

(1) Հ. Աղեքսանդր Պալեեան, «Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս···», էջ 165:

(2) Օրմանեան, անդ, էջ 2468:

(3) Բարգէն Ա. Արտակից Կաթողիկոս, «Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ», Անթիլիաս, 1939, էջ 380:

Թոմմաս Բեբիացին էր սակայն որ պիտի գար Պոլսոյ Աթոռը խառնակութեանց բոյն դարձնել: Կարճ եղաւ իր առաջին պատրիարքութիւնը 1644ին, հազիւ քանի մը շաբաթ, ան ալ անուանական, որովհետեւ Հռոմէն՝ Գալանոսէ առացած հրահանգներուն անսալով «աշխատեցաւ իր կուսակցութեան հետ Դաւիթի դէմ պայքարը շարունակել, եւ մեծամեծ խոստումներով յաջողեցաւ գահընկէց ընել տալ, եւ ինքն պատրիարք հռչակուիլ, սակայն աթոռին տասցութեան չկրցաւ մտնել, չկարենալով խոստացած գումարները վճարել, զոր իրեններն ալ չկրցան կամ չուզեցին հանդանակել: Անոր համար լռելեայն կ. Պոլիսէ մեկնեցաւ եւ Հռոմ դնաց, յուսալով այնտեղէն նիւթական օգնութիւններ ալ դտնել, եւ անով յաջողիլ» (1): Իսկ «Դաւիթ Արեւելցի, որ իրրեւ գահընկէց մինչեւ կիպրոս վտարուած էր, անմիջապէս եւս գարձած էր Թոմմասի անյաջողութիւնը լսելով, եւ դիւրաւ ձեռք ձգած պատրիարքական աթոռը: Թէպէտեւ լատինամիտները հրապարակի վրայ ակարացան, եւ ձախողեցան հայերը հռոմէադաւան գարձնելու գործին մէջ, բայց պայքարը չարունակեց Հռոմի հովանաւորութեամբ եւ օժանդակութեամբ եւ ներքին կացութիւնը միեւնոյն մնաց՝ իշխանաւորներու եւ եկեղեցականներու մէջ արմատացած անձնական խնդիրներու եւ բուռն հակառակութեանց պատճառով» (2):

Թոմմաս Բեբիացին պիտի հանդիպինք աւելի քան 13 տարի յետոյ, 1657ին, երբ Հռոմէն «նոր կը գտնար ներքին չնութիւններէ օգտուելով, եւ դեսպանատուներու եւ անոնց ծառայող հայերու ձեռքով պատրիարքութիւնը ձեռք ձգելու համար» (3): Արդարեւ Թոմմաս Բեբիացին մեծ–եպարքոսին մօտ երթալով Ադրիանուպոլիս եւ Վատրիարքարանի տուրքը 400·000 փողի բարձրացնելով, պատրիարքութեան հրամարտակ կը առանար, աթոռը խլելով այսպէս տեղակալներու ձեռքէն: Օրուան ապրելիք հայը՝ Ռուհիէան եւ տեղակալներէն ամանք Ադրիանուպոլիս պիտիցին Թոմմասի պատրիարքութեան դէմ բողոքելու, բայց հարուածովք գանից վռնտուելան, եւ Թոմմաս հաւնէն երթալով իր պաշտօնին համար հաւանութիւն առացաւ, եւ այնպէս կ. Պոլիս գարձաւ, բայց ապրը չէր ուղեր զայն ճանչնալ, եւ ոչ ալ հրամաններըը կ'ընդունէր:

Օրմանեան Ժէ· դարուն Պոլսոյ Աթոռը խռովող դժբախտ դէպքերէն մէկը կը նկատէ բռնակալ պատրիարքութիւնը Թոմմաս Բեբիացիի «որ ապրին կամքին հակառակ կաշառքի զօրութեամբ եւ պետական բռնութեամբ իշխանութիւնը ձեռք անցուցած, կեղեքմանց եւ

(1) Օրմանեան, անդ, էջ 2470:
(2) Օրմանեան, անդ, էջ 2471:
(3) Օրմանեան, անդ, էջ 2513:

անիրաւութեանց կը ձեռնարկէր, յանձնառու եղած գումարները տալու համար: Մասնաւոր պարագայ մը դժգոհութիւնը կ'աւելցնէր, որ Թովմաս ձեռք ձգած հրամարտակին մէջ երուսաղէմն ալ իր իրեն ենթարկեալ անցընել տուած էր:

«Տեսնելով որ Թովմաս կաշառքի այժմ պաշտպանութիւն կը գտնէ կառավարութեան մէջ, հակառակորդները սկսան ուրիշ կէնքով գայն տապալել, եւ յօդուտ գործածելով Թովմասի տասը տարիներ Հռոմ մնալը, կառավարչապէս Ֆրէնկներու հետ համաձայնիլը, եւ անոնց տարագն ու կենցաղն ալ ընդունած ըլլալը, գայն կասկածելի ներկայեցին կառավարութեան աչքին, եւ վկաներ ալ ներկայացուցին Թովմասի Հռոմի մէջ ունեցած ընթացքը հաստատելու:

«Սինան փաշա եպարքոսութեան անզակալ՝ գատական քննութեան նստաւ, եւ Թովմասը պարտաւոր գտնելով, բանտարկեց գայն Գանըզդուլա կոչուած մահապարտներու արկելարանը, իր փոքրաւոր Մելիտան արեզային հետ, 1658 Յուլիս 3ին (Զամչեան, Գ., էջ 673): Սակայն ազգայիններ հետամուտ էին, որ Թովմաս բոլորովին իսկ մէջտեղէն վերնար հեռաւոր աքսորով կամ սրեւէ կերպով, զի գիտէին թէ անհնար չէր կաշառքի օգտութեամբ բանտէն ալ իշխանութեան գտնալ: Ուստի նորէն պէտք եղած ճիգերը չարունակեցին, եւ վեց թաղերու, այսինքն Գումգարու, Սամաթիա, Գալաթ, Ղալաթիա, Հիսարտիպի եւ Զինըլիհամամ թաղերու եկեղեցականներն ու իշխանները, այս անգամ միաձայնութեամբ, մուրհակ ալ կնքելին ըլլալիք ծախքերը վճարելու, Թովմասէ պահանջներուն խոստացուած վարձքը առաւելօքը փոխարինելու, եւ պետական պաշտօնեաներուն պէտք եղած հատուցումներն ընելու» (1):

«Գործին այժ տալու համար, կը չարունակէ Օրմանեան, իրենց կողմը չահեցան նաեւ (Երուսաղէմի) Առաւածառուր Պատրիարքը որ Ս. Յակոբին յոյներուն յանձնուելէն ետքը տեղւոյն վրայ յաջողութիւն չգտնելով մայրաքաղաք էր եկած, Ս. Յակոբ սեփականութեան համար պէտք եղած հրամարտակը կառավարութենէն առնելու նպատակով: ... Զայն համոզեցին թէ Երուսաղէմի գործը յաջողութիւն չի կրնար գտնել ցորչափ Թովմաս կը մնայ, եւ այդպէսով անկէ ալ Թովմասի դէմ դատապարտութեան եւ նզովից գիր առին, եւ կրկին զօրացած՝ ամբաստանութիւնները սաստկացուցին. այնչափ որ Սինան փաշա, եպարքոսութեան անզակալը, Թովմասի մահապարտութեան հաւանեցաւ, առանց գործադրութիւնը հրապարակաւ կատարելու: Ըստ այմ դեղատուութեամբ մեռաւ Թովմաս բանտին մէջ, իբր թէ իւրովի մեռած ըլլար, եւ 1658 Օգոստոս 1 կիրակի առտու դիակը բանտին դրան առջեւ նետուեցաւ ի ձագանս, ըստ սովորու-

(1) Օրմանեան, անդ, էջ 2519–2521:

թեան, եւ երկու օր այսպէս մնալէ ետքը, Օգոստոս 3ին երեքշաբթի օր ծով նետուեցաւ Ոսկեղջիւրի կողմը:

«Որչափ ալ տպեղ ըլլայ Թովմասի անձին վրայ կատարուած աղտաալի վրէժխնդրութիւնը, ալ աւելի տպեղ պէտք է գտնուի Թովմասի եպերելի վտառասիրութիւնը, որ նենգութեամբ եւ կաշառքով հանրութեան կամքին հակառակ աշխատեցաւ պատրիարքութեան տիրանալ, եւ բռնութեամբ գայն պահել: Եթէ փորձանքի հանդիպեցաւ, պրպտութիւնը իւր կողմէն սրուեցաւ: Անոնք որ Թովմասի նախընթացարար կալանոսի հետեւած ըլլալէն եւ տասը տարի Հռոմ ապրելէն, բոլոր այդ անցուդարձը Թովմասի հռոմէական ըլլալուն կը վերապրեն, եւ ապացոյցներուն ըրածը հռոմէականութեան դէմ հալածանք մը կը ցուցնեն, պէտք է դիտեն, որ հռոմէականութիւնը աւելի անարդուած է Թովմասի վատ եւ չահասէր եւ փառամոլ ընթացքովը, քան իրեն հակառակորդներուն ընդդիմութեամբը: Միւս կողմէն ալ պէտք է համոզուին, թէ Հայութիւնը լատինասէր եւ հռոմէական չէ եղեր, ինչպէս կը սիրեն կարծեցնել» (1):

Պոլսոյ Աթոռին սայն գոյղ տասնամեակը կը խորհրդանչէ կաթոլիկ մխիթարեաններու առաջին հունձքը: Անոնք յաջողած են արդէն երեք համախոհներ մարդել հայ հոգեւորականութեան չարքերէն, եւ պատրաստել Պատրիարքական Աթոռին վրայ:

Գայթակղութիւնները որոնց առիթ կու տան այս կերպով, հետու են սակայն դանոնք վհատեցնելէ:

Ամէն ձախողութենէ յետոյ աւելի յանդուգն կը դառնան անոնք:

11.

ՍՏՐՈՒԿԻՆ ԶԷՆՔԸ

Յաջորդ գլուխի մը վերապահած ենք գրել թէ ինչպէս ապրեցան ազգն ու ազան իրենց գաբաւոր կենակցութեան ընթացքին: Բայց տպղնապի գարով մեր զբազած այս պահուն՝ անհրաժեշտ էր գոնէ քանի մը խօսք ըսել այն մասին թէ ի՛նչ եղաւ այս գարուն Հայուն ու Թուրքին կապը:

Երբոր Հայուն ու Թուրքին կապը կ'ըսենք, չկարծուի թէ ակ-

(1) «Ազգապատում», Բ., էջ 2519–21:

նարկել կ'ուզենք զանգուածներու յարաբերութեանց: Դարու մը մէջ ենք զոր ազբիւրները կ'արհամարհեն խոնարհ խաւերը ինչպէս անոնց ուրոյն կենցաղին, նոյնպէս եւ անոնց վերապահած յարաբերութեանց մէջ: Շատ քիչ բան պիտենք ուրեմն երկու ժողովուրդներու առօրեայ կեանքին, ու անոնց չփումներուն հետ կապուած: Եւ առհասարակ զանգուածները իրենց դէմքը կը ծածկեն մեզմէ այդ դարերուն, կը զրկեն մեզ իրենց հագերուն ու ճիպերուն, յատկանիշներուն եւ ձգտումներուն մօտէն ծանօթանալու հնարաւորութենէն:

Ինչ որ ժամանակակից ազբիւրները մեզ ի վիճակի կ'ընեն պիտնալու՝ վերաբերումն է առաւելապէս զոր պետութիւնը ինքը ցոյց կու տար դէպի իր քրիստոնեայ հպատակները, անոնց կարգին նաեւ Հայերուն հանդէպ: Ու այս վերաբերումը չէր կրնար ուրիշ բան ըլլալ բայց եթէ այն որով ակը կը վարուի իր սարուկին հետ: Ու փոխադարձաբար Հայուն ալ կեցուածքը դէպի իշխանաւորը՝ սարուկի մը դիրքն էր իր տիրոջ հանդէպ:

Աւելորդ է ըսել թէ այս յարաբերութեանց հիմը ճնշումներն էին որոնց ենթակայ էին քրիստոնեաները եւ որոնց մաս կը կազմէր, օրինական ու կամայական տուրքերուն հետ մէկտեղ, սեղմումներու ամբողջ չարան մը: Տէրիաքը բազմաթիւ տպաւորիչներէ կը զրկէր քրիստոնեան: Ան չէր կրնար իր ուզած ձեւով ապրիլ, հարմնիք ընել ու մեռել թաղել իր ուզածին պէս, խլամի մը նման հպարտիլ ու կօշիկ կրել, ձի նստիլ անոր ներկայութեանը:

Ու զէտ ատոնք ամէնէն մարդկայինն էին քրիստոնեաներու դէմ կիրարկուող ճնշումներուն: Կային աւելի ահաւորները, այնքան ատոնք որ ուղղակի քրիստոնեայ առյային հաւատքին, պատուոյն եւ կեանքին կը սպառնային: Ցերեւրածայ պատրուակ մը, պարզ զրպարտութիւն մը, նոյնիսկ իշխանաւորի մը քմահաճոյքը բաւական էր որ քրիստոնեան բռնագաղուէր իր ամէնէն նուիրական իրաւունքները զոհել: Դէպքն կատակ մը բաւ էր որ սոխպէն քրիստոնեան իր հաւատքը ուրանալ, ու մահը կը սպառնար ուրանալ մեծժողին:

Հայ մանուկներու բռնի խլումը իրենց ընտանիքներուն ծոցէն, զոր մանկաժողով (տեվշիրմէ) անուան տակ կը յիշատակէն հին հայ ազբիւրները, թէեւ դադրած էր 1545էն ի վեր, սակայն հայ ազգիկներ ու տղաք միշտ կը չարունակէին առնանդուիլ, խլամին հարեմը տարուելու կամ թրիսատուելու համար:

Հայուն դլուխը արժէք չունէր: Իշխանաւորները միշտ ակը էին անոր: Ու եկեղեցիին պատ էր անոր վրայ փորձել իր նոր սրել առած թուրը:

Ու այս բոլոր ճնշումներուն դէմ կռուելու համար Հայը ուրիշ միջոց չունէր բայց եթէ կոյր համակերպութիւնը, քծնանքն ու չղջացութիւնը: Գերութեան այս դարերուն մէջ Հայու նոր տիպար մը

առեղծուած էր, — սարուկը: Ու չատ բնական էր այս երկրի մը մէջ ուր ամէն ոք սարուկն էր Աստուծոյ Սուլթանին, եւ ուր ամէն սարուկ կը փորձէր ինքն ալ իր սարուկը ունենալ: Ամէն մէկը քղանցքը կը համրուրէր իրմէ մատ մը մեծին: Ես բառը չիար, այլ «ձեր ծառան»: Ամէն ոք «ձեր բարձրութիւնն» էր իր խօսակիցին համար: Երբ այսպէս էր սուլթաններու երկիրը, ուրիշ բան չէր կրնար ընել սարուկը, բայց եթէ նուաստանալ ու սողալ: Դէտ պատն պէտք էր որ ճայ հոգին սկսէր եռեւեփիլ, զայրոյթը հասունցնար իր նէրսը, ու սարուկն հերոսը ծնէր: Մինչեւ այդ օրը գար, ան ստիպուած էր «ձեր ծառան» մնալ իր ակրոջը առջեւ, այնինքն բոլոր Թուրքերուն առջեւ՝ որովհետեւ բոլորն ալ իր ակրերն էին:

Սարուկը ինքն ալ ունէր սակայն ահաւոր զէնք մը Թուրքիոյ մէջ, — կաշառքը: Եւ ի զուր չէ ըսուած որ կաշառքներու դասական երկիրն էր Թուրքիան: Ան էր որ կ'իշխէր Օսմանեան երկրին: Առանց անոր չէր կրնար հնչել ոչ մէկ պաշտօնեայ, մեծէն մինչեւ պզտիկը, սուլթանէն սկսեալ մինչեւ յեոին եէնիչէրին: Կաշառքն էր բոլորին ալ անունդը, տարբեր անուններու, տարբեր ձեւերու տակ: Նուէրները որոնք պարտա կը խուժէին ամէն մէկ ոտնի, պախշիշները զոր ստիպուած էիր սփռել ամէն մէկ քայլիդ, դումարները որոնք պէտք էին բնկերանալ պերսանքներուդ, կաշառքներ էին բոլորն ալ, ու գրեթէ բոլորն ալ բռնի կը խլուէին քեզմէ:

Չէմ կրնար ինքզինքս փորձութենէն զրկել քանի մը տող արտագրելու Թուրք մեծ երդիճարանէն, որ հեռաւոր Միջագետքի իր աքսորէն նամակներ ուղղեր էր Պոլսոյ իր բարեկամին, նամակներ որոնք երդիճանքի գլուխ-գործոցներ պիտի մնային Թուրք դրականութեան մէջ: Իր առաջին նամակին մէջ ան կը պատմէ իր անդրանիկ այցը պաշտօնատեղին՝ որուն իրրեւ անօրէն զրկուած էր Պոլսէն եւ ուր դեռ ոչ ոք չէր ճանչնար զինքը: Թուրք երդիճարանը կը գրէ.

«Իչերի կիրտիմ. սելամ վերտիմ, բիշվէք տիյիլ տիր ոէյի ալմատըլար»: (Ներս մտայ. բարեւ առի, եւ որովհետեւ կաշառք չէր՝ չառին):

Սարուկին զէնքն էր կաշառքը: Անոր չնորհիւ էր որ ան կ'ընկճէր իշխանաւորը, կը բթացնէր անոր ամբարտաւանութիւնը, գայն սարուկ կը գարձնէր իրեն:

Այդ զէնքը գործածէցին նաեւ Հայերը. անոր չնորհիւ չատերը գիրքի հասան:

Այդ զէնքը գործածէցին, ատ՛ը, չատերը եւս հայ հոգեւորականներէն, Պատրիարքական Աթոռը երթալէ խլելու համար:

12.

ԱՆԴՈՒՆԴԸ ԶՈՐ ՄԱՐԴԻԿ ԻՐԵՆՔ ԿԸ ՊԵՂԵՆ

Սարուկին զէնքը աղէտներ ալ կը բերէր հետը յաճախ:

Պոլսոյ Աթոռը ամբողջ դար մը իրարու ձեռքէ յափշտակուելու: Քանի մը տասնեակ անգամ պատրիարք փոխեց Պոլիսը: Ու ամէն անգամ իր նախորդին ձեռքէն խլելով է որ իշխանութեան կու գար նոր պատրիարքը:

Բայց այնքան ալ դիւրին ձեռք չէին բերուեր յաջողութիւնները: Անոնք ձեռք կը ձգուէին դաւերով եւ սպրդանքներով:

Ու առաջին հերթին զօրաւոր պաշտպանութեան մը կարօտ էր Աթոռին թեկնածուն: Ժողովուրդը դեր չէր կատարեր այդ փոխոխութեանց մէջ ու մրցորդները շատ ալ կարիք չունէին անոր: Օրուան ազդեցիկ հայերն էին որ ամէն ինչ կը վճռէին հայ կեանքի մէջ, եւ մրցակիցները անոնց է որ կ'ապաւինէին: Ու Պատրիարքական Աթոռը կը խլէր ան որ ամէնէն զօրաւոր պաշտպան ունէր հայ երեւելիներուն մէջ: Իսկ ասոնց զօրութիւնը կախում ունէր այն ազդեցութենէն զոր անոնք կը վայելէին օրուան իշխանաւորներուն մօտ:

Սակայն հեշտ չէր օրուան իշխանաւորներուն մօտենալ, ու ասոնց հաճութիւնն ապահովել: Որքան ալ հայ երեւելին սերտ կապեր ունենար անոնց հետ, վերջնական հաւանութիւնը կաշառքով էր որ ձեռք կը ձգուէր: Թեկնածուն ստիպուած էր իշխանաւորները գոհացընել վերէն վար, սատրապամէն ու իր քմայքամէն սկսելով մինչեւ պօստանճի-պաշին, առանց հաշուելու ասոնց սատրապանները, ծառաներն ու մանկլաւիկները:

Այնպէս որ պատրիարքական ամէն փոփոխութիւն կապուած էր մեծ գոհողութեանց հետ: Ու ամէն մրցակից հազար քարի պէտք է զարնէր գլուխը դրամ ճարելու եւ իշխանաւորներու յաւակնութիւնները գոհացնելու համար, որոնք իրենց կարգին հետզհետէ կ'ածկին քանի կ'ածէր մրցորդներու թիւը:

Եւ որովհետեւ ոչ մէկ թեկնածու է վիճակի էր իր սեփական միջոցներով լեցնելու իշխանաւորներու անյագ որկորը, ուրիշ ճար չէր մնար բայց եթէ փոխառութիւններով ապահովել անհրաժեշտ դրամները, նոր պատրիարքին ուսին դնելով դանոնք յետագային հատուցանելու զարհուրելի հոգը:

Ու դեռ աւելի ահաւորը կար, — պաշտօնական վճարումներու բեռը՝ զոր Պատրիարքարանը, այսինքն ժողը, պարտաւոր էր միանուագ հատուցանել պետական գանձին պատրիարքական ամէն փոփոխութեան հետ, եւ յետոյ կանոնաւորաբար ամէն տարի: Եւ որովհետեւ օրուան իշխանաւորները չահագրգռուած էին պետական գանձը եւս պարարտացնել հայ ռայաններու քրտինքով, պատրիարքական աթոռին յաւակնողները սակարկութեան կը նստէին անոնց հետ սակբուն մասին զոր յաճնուած պիտի ըլլային հատուցանելու պետութեան եթէ իրենց չնորհուէր հագնիլ պատրիարքական կապան: Արդ, պատրիարքական աթոռը ի վիճակի չէր ըլլար յետագային իր ուսերուն դրուած այդ դրամները վճարելու, եւ օրուան պատրիարքն ու երեւելիները ստիպուած կ'ըլլային փոխառութեամբ գանոնք հայթայթելու, եւ երբ փոխառութիւնները հատուցանելու կարգը գար՝ կը մնային անճրկած:

* * *

Այնպէս որ պարագաները որոնք կը կուտակուէին պատրիարքական աթոռը իրարմէ խլելու համար բաշխուած կաշառքներուն եւ յարակից խառնուածներուն երեսէն՝ չարժառիթներէն մէկն էին դարը խառնող տագնապներուն:

Առաջին տագնապը ծայր տուաւ այն պարագաներուն երեսէն՝ որոնք զոյացած էին Դաւիթ Արեւելցիի, Կիրակոս Երեւանցիի, Մաշատուր Գազատացիի եւ Թոմա Բերբերացիի մրցակցութեան օրերուն:

«Այս կերպով 40·000 դուռուշի պարտք մը զոյացած էր, կ'ըսէ Օրմանեան, որ ընդհանուր ժողին վրայ կը ծանրանար, եւ ոչ ոք կ'ուզէր վճարել: Դաւիթ Արեւելցին (1644ին) պատրիարքութեան անցած էր (կրկին): Բայց խառնութիւնը չէր զգրած, ինքն ալ անձեռնհաս կը գտնուէր զայն վերջացնել: Անոր համար արք երեւելիք եւ անուանի, երիցուսք եւ երէցփոխք՝ հեռաւոր էջմիածինին կը գարձնէին աչուընին, եւ պատուիրակներով ու նամակներով Փիլիպպոս Կաթողիկոսին կը դիմէին կնճռոտ լուծել եւ խաղաղութիւն հաստատել իւր իշխանութեամբ» (1):

Դաւրիժեցին պատմելու առթիւ Փիլիպպոս Կաթողիկոսի ջանքերը Կ. Պոլսոյ մէջ դիպուած քառասուն հազար դուռուշի պարտքը հայթայթելու համար, կը թուէ պատճառները որոնք այդ պարտքը բարդեր էին ժողին ղլխուն.

«Եւ պատճառ պարտուցս էին. նախ առակ մխայն կոչմամբ եւ ևթ պարիսպք անուանեալ առաջնորդքն, որ նստին թագաւորական

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ·, էջ 2472–3:

իշխանութեամբ, եւ արծաթոյ ընարութեամբ սպրդեալ ի ներքս մր-
տանին՝ յանճանչ, եւ ի սուտակատպատից ընծայելոյք, եւ ոչ յԱստու-
ծոյ: Եւ երկրորդ՝ խաղմատէրքն եւ խռովարարքն ի ժողովրդականաց
որք վասն վատառութեան, եւ վասն նախանձու, եւ վասն մարմնա-
ւոր չահուց ակնկալութեան, դումարտակ լինէին, ամանք ի վերայ
այսր առաջնորդի, եւ ամանք այնմ առաջնորդի, եւ սուտակատպատ
արբանեակք, եւ զօրավիրք լինէին նոցա. եւ ապա պնացեալ առ տաճ-
թարատաբ, եւ առ վկսիր, եւ առ թագաւորն, տային կաշառս հոլովս
նոցա, եւ վանէին զախոյեանն, եւ առնուին սուկ անուն պատրիար-
քութեան եւ առաջնորդութեան: Եւ այլ բազմապատիկ կաշառս ի
զրունս իշխանացն ցրուէին աստ եւ անդ, եւ այսպէս առնելով բազ-
մացան, բարգևցան, եւ զիպացան պարաքն եւ ևհաս մինչ ևՒ զու-
առնէն: Եւ յայսմ պատճառաւ լցան խռովութեամբ մեծաւ ի քաղաքն
Կոստանդնուպոլիս» (1):

Դաւրիժեցին յիշելէ յետոյ տապնապը որ առեղծուած էր Պոլ-
սոյ մէջ՝ կաշառքներու երեսէն զիպուած պարաքերու հետեւանքով,
կը պատմէ ժողովուրդին յուսահատ ձիգերը ապստելու համար անոնց
բեռէն.

«Լցան խռովութեամբ մեծաւ ի քաղաքն Կոստանդնուպոլիս, եւ
իբրեւ պխռովել ծով անդնդապատոյտ յատակաւն, լեռնանման կոհ-
կաւ՝ շարժմամբ՝ շաչմամբ՝ շառաչմամբ՝ եւ բարձրաձայն գոչմամբ,
եւ իբրեւ զօրաւորն կայծրնկէց եւ հրացան ամպոց զոգացուցանէր
գամենայն մանկիս: Եւ համբաւ խռովութեանն ազգիկ ծաւալեալ տա-
րածեցաւ յամենայն քաղաքս, եւ ի գիւղս, ընդ արեւելս եւ ընդ արե-
մուտս, եւ ամենայն ոք պայն ի բերան առեալ խօսէր: Եւ ի պատճառս
ազգիկ բազում անգամ սրբ երեւելիք եւ անուանիք, երիցունք եւ ե-
պիսկոպոսունք եւ այլք ի Կոստանդնուպոլիս եկեալք երկարաձիգ ճանա-
պարհաւ եկին ի սուրբ Աթոռն Էջմիածին առ Կաթուղիկոսն, առ ի հր-
նարել ինչ վասն բառնալոյ խռովութեանցն եւ վճարելոյ պարաւցն:
Եւ Կաթուղիկոսն յամենայն զօրութենէ ջան եղեալ հնարէր, երբեմն
թղթով, եւ երբեմն մարդ ուղարկելով, եւ այլ կերպիւ հնարս հնա-
րելով, եւ ոչ եղեւ խաղաղութիւն խռովութեանց ժողովրդեանն: Եւ
յայսմ պատճառ՝ ժողովրդականաց քաղաքին բազմաց եղեւ վիշտ եւ
ցաւոյ եւ վնաս, զի ամանք եղեն անանկք եւ աղքատք, զրկեալք լըն-
չից եւ յապրանաց, ի տանց եւ ի հարենեաց եւ ամանք ի բանաս եւ ի
կալանս մեռան. եւ ամանք վտարական լեալ՝ ի հեռաւոր քաղաքս
նժդեհութեամբ չրջէին, հեռացեալք յընտանեաց եւ ի ծանօթից, եւ

(1) «Պատմութիւն Առաքել Դաւրիժեցւոյ», Վաղարշապատ, 1896, էջ 335:

պայնպէս զաւուրս կենաց վճարէին: Եւ յամս ութ եւ տասն երկարե-
ցաւ այս զրկ զառնութեան» (1):

Դաւրիժեցին կը պատմէ յետոյ թէ Փիլիպպոս Կաթողիկոսի
այցը Պոլիս 1652ին, վերկարար եղաւ Աթոռին համար, եւ թէ անոր
չնարհիւ էր որ Պոլսոյ եկեղեցիները կրցան 40·000 ղուրուշի այդ ահա-
ւոր պարտքը վճարել.

«Վասն զի ժողովրդականացն ամենեցուն իւրաքանչիւր ումեք
ըստ իւրում կարողութեան հրամայէր օգնական լինել առ ի վճարել
զպարտսն. եւ այրն՝ առ որ լինէր հրաման հայրապետին, ոչ բնաւ իշ-
խէր բան ինչ ասել, այլ յօժարութեամբ եւ սիրով կատարէր զհրա-
մանս հայրապետին վասն օրհնութեան նորին: Եւ կացոյց հոգաբար-
ձուս աթս հաւատարիմս զործոյս այսմիկ, որք բազում չանիւ եւ աշ-
խատութեամբ ժողովեցին զնուէրս ժողովրդեանն յամիս ութ. եւ
վճարեցին զամենայն պարտսն, եւ ազատեցին զեկեղեցիսն ի պար-
տուց» (2):

Պարաքերը ի նորոյ զիպուեցան սակայն: Թովմա Բերբերեցի
երկրորդ պատրիարքութիւնը 1657էն 1659, կաշառքներու նոր հեղեղ
մր հոսեցուց թուրք իշխանաւորներու գրպանը, եւ Պոլսոյ հայ հա-
մայնքը սոխպեց նեթթական նոր զոհողութեանց:

«Վեց թաղերու, այսինքն Գումգապու, Սամաթիա, Պալաթ,
Ղալաթիա, Հիսաբախչի եւ Զինիլիհամամ թաղերու եկեղեցականներն
ու իշխաններն են» (3) գրձեալ որ յանձն կ'առնեն 1658ին նեթթապէս,
այսինքն կաշառքով զոհացնելու պետական պաշտօնեաները որպէսզի
Թովմա Բերբերցի Պատրիարքը, որ պատուհաս մը եղեր էր Պոլսոյ ա-
թոռին համար՝ չքացուի ասպարէզէն:

Աչելցնենք որ պարաքերու երեսէն էր որ խռովեցան յաճախ
Հայ եկեղեցւոյ նուիրապետական միւս աթոռներն ալ՝ ինչպէս Սմե-
նայ Հայոց Կաթողիկոսութիւնը եւ Երուսաղէմի Պատրիարքական
Աթոռը, պարաքեր գրես վճարելու ի վիճակի չէին ըլլար անոնք, ու
Ենթակայ ի'ըլլային ճնշումներու եւ հալածանքներու, մանաւանդ այն
պատճառով որ այդ դումարները անոնք կը պարտէին պետական
չանձին եւ օրուան իշխանաւորներուն:

Պարաքերու երեսէն Մայր Աթոռին եւ Երուսաղէմայ Հայոց
վանքին անցուցած ճգնաժամերուն մասին եւս խօսիլ չատ հետաքրքիր
պիտի տանէր մեզ: Բաւականանք ըսելով որ այդ երկու աթոռներուն
մէջ ալ ճգնաժամը միշտ միեւնոյն ցաւէն կը բխէր, — ռայաներու

(1) Դաւրիժեցի, էջ 336:
(2) Դաւրիժեցի, էջ 337:
(3) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ., էջ 2520:

պարտականութենէն իրենց սիրոյ ընչասիրութիւնը յաղեցնելու, եւ անոր անզօր ճիգերէն կատարելու համար իր պարտքը· ու միւնոյն առեն ան կը բիւր մարզոց մոլուցքէն ամէն դնով աթոռը իրարմէ յափշտակելու, եւ կաշառքով թուրք եւ պարսիկ իշխանաւորը դործիք ծառայեցնելու իրենց յաւակնութենանց եւ ապրանքներուն:

Մարդիկ յաճախ իրենք կը պեղեն անդունդը որ կուլ կու տայ դիրենք:

13.

ՏԱԳՆԱՊԻ ՈՒՐԻՇ ՏԱՍԸ ՏԱՐԻՆԵՐ

Դաւիթ Արեւելցիի վերջին պատրիարքութենէն յետոյ՝ որ փակուեր էր 1651ին՝ պահ մը անդրադա մնաց Պոլսոյ Աթոռը: Ակնածութենանց տասնամեակի մը՝ տապնապի ուրիշ տասնամեակ մը կը յաջորդէր, չարունակելով միշտ խառ պահել Պոլսոյ Աթոռը, որ փոթորիկներու մէջ անցուցեր էր գարուն առաջին կէսը, առանց պահ մը խաղաղութիւն գտնելու:

Պոլսոյ Աթոռին այդ անդրադա վիճակին էր որ եղիազար Այնթապցին ակնարժակը եւս սրեց անոր տիրանալու՝ երբ 1651ին Պոլիս կու գար երուսաղէմի Աթոռը իրեն ապահովելու համար: «Այդ միջոցին տեղակալութիւն կը տիրէր Կ. Պոլսոյ մէջ, այնպէս որ 1651ին Փիլիպպոսի ուղեւորութեան համար կայսերական հրովարտակ առած բլլալու դործն ալ կը վերագրուի Հայկական ժողովրդոցն որք քնակեալ են ի Կոստանդնուպոլիս, եւ պատրիարք չի յիշուիր, պի իրօք այն միջոցին պատրիարք չկար» (1):

Շատ չանցաւ եղիազարի պատրիարքութիւնը, հապա մէկ տարի (1651–1652): Բայց այդ մէկ տարին անոր տեսակ մը սթափ եղաւ իր յետապայ ազմակից կեանքին մէջ նետուելէ եւ գարուն երկրորդ կէսը իր ազմուկով լեցնելէ առաջ: Ան դեռ երիտասարդ վարդապետ՝ երուսաղէմ գացած էր, եւ յաջողած էր Ատուածատուր Պատրիարքը գահնկէց ընել եւ գրաւել անոր աթոռը, կարճ առենուան մը համար սակայն, որովհետեւ Ատուածատուր կրկին խլեր էր գայն իրմէ: 1651ին Պոլիս էր եկեր, հատնարար Երուսաղէմի Աթոռը գործելու իրեն ապահովելու ցանկութեամբ, բայց մէկէն աչք տնկեր էր Պոլսոյ Աթոռին: Եւ որովհետեւ, ինչպէս կ'ըսէ Օրմանեան, «բուռն բայց գործունեայ, յախուռն բայց գրաւիչ բնաւորութեան տէր էր», կրցեր էր չահիլ տեղակալները եւ պատրիարք անուանուիլ, բայց գժգոհներու բանակ մը ստեղծեր էր իր դէմ: Այնպէս որ երբ 1652ին Փիլիպպոս Կաթողիկոս Պոլիս կու գար երուսաղէմէն՝ հատնարար խորհուրդ առած էր իրեն աթոռէն քաշուիլ: Եղիազար անսացած եւ մեհնած էր գաւառ, վանք մը: Քիչ յետոյ մենք գայն պիտի գտնենք արկածախնդրութեանց եւ արկածներու ցանցին մէջ, ու անոր պիտի հանդիպինք նաեւ Պոլիս: Արդարեւ եղիազար Այնթապցին որ քանի մը տասնեակ տարի Հայ Եկեղեցւոյ կեանքը պիտի փոթորկէր նոր կաթողիկոսութիւն մը ստեղծելու մարմաջին համար՝ Պոլիսը եւս կռուան պիտի բնէր իրեն:

Յովհաննէս Մուղնեցին, որ 1652ին յաջորդեց եղիազարին, հատնարար Փիլիպպոս կաթողիկոսին մարդն էր եւ անոր թելադրութեամբ էր որ անուանուեցաւ պատրիարք: Երեք տարիներու իր պատրիարքութիւնը (1652–1655) աննշմար կը թողուն ժամանակակից ազբիւրները: Երբ Պոլսոյ մէջ լսուեցաւ Փիլիպպոս կաթողիկոսի մահը 1655ին, կարգ մը ազդեցիկ աշխարհականներ, որոնց գլուխը կը պահուէր վանեցի Խոճա Ռուհիջան, մտածեցին Յովհաննէս Մուղնեցին հրաժարեցնել: Եղիազար վարդապետ Այնթապցի աշակերտաւ Նոնց, գործակից ունենալով կաֆացի Մարտիրոս վարդապետը: Յովհաննէս սախտուեցաւ թողուլ պատրիարքական աթոռը, ու քանի մը տարի յետոյ քաշուեցաւ էջմիածնայ վանքը, որուն միաբանութեան անդամ էր:

Պոլսոյ Աթոռը տեղակալներուն ձեռքը մնաց քանի մը տարի: Ու տա 1657ին թատերաբեմին վրայ դարձեալ յայտնուեցաւ համբաւաւոր Թոմմա Բերիացին, որ վերադարձած էր Հռոմէն եւ որ գաւերով ու կաշառքներով տեղակալներուն ձեռքէն յափշտակեց աթոռը, ու տասներեք տարի անուանական պատրիարքութիւն մը ընծեց եւ աթոռը նոր տապնապներու մատնելէ յետոյ, եղերական մահով մը չգացաւ աստարէզէն 1658 Օգոստոս 1ին, ինչպէս պատմեցինք արդէն միսիոներներու գործերուն մասին խօսելու առեն:

Տեղակալները, այս անգամ արդէն թիւով 24, կրկին ձեռք ի՛տանեն աթոռին գնկը: Բայց երկու տարի չանցած՝ ատպարէզ կու գայ գարուն ամէնէն ազմկարար դէմքերէն մէկը՝ Մարտիրոս Կարպայ գարուն ամէնէն ազմկարար դէմքերէն մէկը՝ Մարտիրոս Կարպեցին, կարճ առեն մը նստելու համար աթոռին վրայ (1659–1660) ուրկէ պինք պիտի գար քշելու Ղազար Սեբաստացին, իր նախկին բարեկամը եւ գործակիցը: Մարտիրոս կը մեկնի Պոլսէն, Երիմի վրայ Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի էջմիածնի մէջ, եւ քանի մը տարի իր

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ., էջ 2474:

ծննդավայրը՝ Կաֆա կը մնայ, ուրկէ պիտի դառնար նոր վէճերու մաս առնելու համար Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի մէջ:

Տառնամեայ այս ապրումի չրջանն է որ Կ. Պոլսոյ Աթոռը անխիղճութեան կը մատնէ աւելի եւս, եւ խեղկատակութեանց ու պայթկոտութեանց նոր չրջան մը կը բանայ:

14.

ՏԷՐՏԷՐՆԵՐՈՒ ՇԱՐԱՆԸ ՊՈԼՍՈՅ ԱԹՈՌԻՆ ՎՐԱՅ

Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռին համար ապրումի տարբեր չրջան մը կը բացուէր Ժէ. դարու երկրորդ կիսուն, խեղկատակութեանց չրջանը:

Այս անգամ ալ անուս եւ ապէտ ակրաէրներ են որ կու գան իրարու ձեռքէ յափշտակել Աթոռը:

«Այլեւս ճշմարտութիւնը եւ արժանիքը չէր որ կ'առաջնորդէր ազգային-եկեղեցական գործերը՝ Կ. Պոլսի մէջ, դիակ կու տայ Բարգէն Կաթողիկոս, այլ պրպտութիւնը, մատնութիւնը, եւ ամէնէն վերը՝ կաշառքը: Գեաւոր ամէնէն բարձր պաշտօնատարներուն համար, իրենց զօրաքաղութիւնը յափշտնելու միջոց մը եղաւ Պատրիարքական Աթոռի չուրջ դրացած պատակաւոր:

«Պատրիարքական խիլան յայտնապէս գրամով կը վաճառուէր, եւ ասկէ օգտուելան կարգ մը անպիտան ու անարժան մարդիկ եւ յափշտակիչներ պատրիարքական տիտղոսը եւ իշխանութիւնը» (1):

Կ. Պոլսոյ Աթոռին անցուցած դժնդակ պահերը Ժէ. դարուն, չէին կրնար չզրդռել աչեմ կրող զանազան բախտախնդիրներու ախորժակը՝ տիրանալու համար Պատրիարքական Աթոռին: Ախորժակը սրելու ազդրիչ ակրաէրներու եւս՝ որոնք Ժէ. դարու վերջին քառորդին Պատրիարքական Աթոռը յափշտակեցին եւ գայն խլեցին իրարու ձեռքէ: Առանցմէ յիշենք Յովհաննէս Ամասիացի «Թօփալ Երէց» կոչուած ակրաէրը որ տարի մը պատրիարքութիւն ըրաւ (1674–1675), Անդրէաս Մոտմպոլցի «գժոխքի սանդուղ» (ճէհէննեմ վերտիվէնի) մականուանեալ քահանան որ նոյնպէս տարի մը Աթոռը բազմեցաւ (1675–1676), Կարապետ Կեսարացի «Կրպօ» յորջորջեալ ապէտ ակրաէրը որ հնգիցս նստաւ Աթոռը (1676–1697, 1680–1681, 1681–1684, 1686–1687 եւ 1688–1689), Սարգիս Էքմէկճին, որ հացագործ աչխարհական մըն էր եւ իսկոյն քահանայ ձեռնադրել տուաւ ինքզինքը, որպէսզի Աթոռը դրաւէ՝ կրպօ պատրիարքի առաջին երկու պատրիարքութեանց միջեւ, Թորոս Մոտմպոլցին, նոյնպէս անարժէք ակրաէր մը, որ «մօրուս» յորջորջուած է, եւ որ երկիցս պատրիարքական աթոռը նստաւ՝ երկու անգամուն ալ յաջորդելով Կրպօ պատրիարքին, նախ 1681ին, երբ հազիւ 40 օր պատրիարքութիւն կրցաւ ընել, եւ յետոյ 1687էն 1688, մօտ տարիի մը չափ, իր տեղը տալով ուրիշ քահանայի մը, Աչտառուր ձլեկիին, որ իր կարգին 7 ամիս պիտի նստէր պատրիարքական աթոռին վրայ 1688 Մարտին, եօթը ամիս յետոյ տապալուելու համար ինքն ալ կրպոյէն, որ 1688 Հոկտեմբերին պատրիարքական աթոռը պիտի դրաւէր հինգերորդ անգամ ըլլալով, բայց այս անգամ չատ կարճ տեւողութեան մը համար, որովհետեւ 1689ին ակիրը ազգին աչխարհական երեւելիները իրենք պիտի յափշտակէին պատրիարքական աթոռը:

Օրմանեան խօսելով սոյն «Կրպօ սրբազան»ին մասին՝ կը գրէ.

«Բաւական ալ ապրեցիկ դերք ստացած էր այդ նախկին անուս երէցը իր երրորդ պատրիարքութեան մէջ, որ երեք տարիի մօտ տեւեց (1681–1684): Բայց այս անգամ ալ երեն մրցակից հանդիսացաւ Եփրեմ նախկապես Ղափանցին», եղիազար Կաթողիկոսի Պոլսոյ նուիրակը, որ յաջողեցաւ պատրիարքական աթոռը «Կրպօ սրբազան»էն խլել եւ 20 ամիս դրաւուած պահել գայն: Կրպօն սակայն «1686 ապրիլին չորրորդ անգամ ըլլալով պատրիարքութիւնը ձեռք կ'անցընէր: Այս անգամ նուազ բախտաւոր, տարիէ մը, 1687 ապրիլին, տեղի կու տար իրմէ բանադրուելէն: Կարապետ սկիզբէն լոկ քահանայ եղած ըլլալը նորէն քահանայական դասին քաշուելութիւն տուաւ՝ պատրիարքական դահուն հետամուտ ըլլալու: Կարապետ նոր մրցակիցն ու յաջորդը Թորոս Կոստանդնուպոլսեցի երէցն եղաւ, որ անգամ մըն ալ Կարապետի դէմ եղած, եւ մէյն 40 օր կրցած էր աթոռը պահել: Այս անգամ մօտ տարի մը կը վայելէ, եւ 1688 Մարտին տեղի կու տայ ուրիշ երէցի մը, Աչտառուր ձլեկիին, Սիւնեաց Սոթք կամ Զոք գաւառի ձիլ պիտգէն: Բայց նա ալ 7 ամիսէն, 1688 Հոկտեմբերին կը տապալուէր Կարապետ Կեսարացիէն, որ հինգերորդ անգամ ըլլալով պատրիարքական աթոռը կը դրաւէր: Սակայն Կարապետ ալ տակաւ իր ազդեցութիւնը կորուսած էր ժողովուրդին առջեւ, ... եւ 1689ի առաջին ամիսներուն մէջ կը հեռացուէր ազգային մեծամեծներու կամքով» (1):

(1) Բարգէն Արոտակից Կաթողիկոս, «Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ», էջ 366:

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ., էջ 2640–2641:

Պատրիարքական աթոռին համար կռուող այս քահանաներու կողքին կարելի չէ չյիշել նաեւ Ատուածատուր Վանեցի համբաւաւոր քահանան՝ որ քանի մը տասնեակ տարի իր ազմուկով լեցուց Պոլիսը։

«Յիշեալ Ատուածատուր երէցը նոյն ինքն Թրլթրլ մականուանեալն է, այսինքն Թռթռափաթօս, յախուռն եւ ձեռներէց քահանայ մը, որուն անունով իր կուսակցութիւնն ալ Թրլթրլեան կոչուեցաւ, եւ Թոմմաս Բերբիացիին կողմնակից ըլլալուն, յաւիտենապրութեան եւ օտարամօլութեան կերպարանը առաւ վրան, թէպէտ իսկապէս պարզ կուսակցականութիւնն էր պատահումներուն չարժառիթը» (1)։

Հայ-կաթոլիկ պատմիչը որքա՜ն իրաւունք ունի հեգնելու Պօղոս Աթոռն մատնուած այդ վիճակը.

«Կ. Պոլսոյ եօթնեւորդ պատրիարք՝ Ստեփանոս Վ.ի (1550–1561) մահուանէն եաեւ, սոյն Աթոռը ձեռք ձեռք ոսկան յափշտակել եկեղեցականներ, որոնց յետոյ ընկերացան նաեւ աշխարհականներ։ Ասիկա տեւեց իրրեւ այլեւս հաստատեալ սովորութիւն մը՝ մինչեւ 1715 դրեթէ անընդհատ, եւ նոյն տարին Յովհ. Կոլոտի պատրիարքութեամբ իր կորովն ու առատութիւնը կտրանցուց։ Այս մրցման ակրնատպատճառներն էին Սսոյ, Էջմիածնի, Երուսաղէմի աթոռներէն հեռացուած կաթողիկոսներ ու պատրիարքներ, որոնց հետ ոսկան առատութեամբ մրցիլ տեղական վարդապետներ, նաեւ պարզ քահանաներ, եւ նոյնիսկ դերձակ, հացագործ, ջրկիր եւ բաղնեպան աշխարհականներ։ Մեծ դեր կը խաղային նաեւ անձնական, տեղական եւ կրօնական կուսակցութիւններ, որոնք կարդալ սոյն Աթոռին առջեւէն կ'անցնէին, երբեմն եւ ոչ իսկ չարաթ մը նստելու միջոց ունենալով» (2)։

Տէրութիւններու առիղծած խեղկատակութիւնը աւելի եւս պիտի երեր սակայն ցեխը...

(1) «Ազգապատում», Բ., էջ 2518։

(2) Հ. Գրիգորիս Գալէմճեարեան, «Կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու եւ տասն եպիսկոպոսներու», Վիեննա, 1915, էջ 68–69։

15.

ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔՆԵՐԸ

Կ. Պոլսոյ Աթոռին շուրջ մղուած պայքարները երբեմն այնպիսի համեմատութիւններ կ'առնէին որ Աթոռը երկար տաեն թափուր կը մնար։ Նման պահերու «ապրին զնկը» ձեռք կ'առնէին «աշխարհական տեղակալները», իրենց կարգին մէյ մէկ պատուհաս զառնալով։ Դաւիթ Արեւելցիի երրորդ պատրիարքութենէն յետոյ, օրինակ, 1649–1650 ամբողջ 11 ամիս աշխարհական տեղակալները վարեցին Պատրիարքարանի գործերը։ Թոմմաս Բերբիացիի օրով, 1657ին, 24ի բարձրացած էր արդէն աշխարհական տեղակալներու թիւը, եւ անոնք էին որ ապրին գործերը կը վարէին աթոռին վրայ գոնուած տարի երկու տարիներուն ալ (1657–1659)։

Դաւիթ Արեւելցիի օրերէն կը սկսի ուրեմն «աշխարհական տեղակալ»ներու դրութիւնը։

«Կացութիւնը աւելի դժուարացաւ, կ'ըսէ Օրմանեան, երբ Դաւիթ 5 տարի ալեկոծեալ պատրիարքութենէ եաքը, վերջապէս պաշտօնական հռչակուեցաւ 1649ին, սակայն դինքն վար առնողներն ալ ուրիշ մը չկրցան տեղը դնել եւ Պատրիարքարանը մնաց առանց պատրիարքի, եւ իշխանաւորներէն քանի մը հատը, Տեղակալ անունի ներքեւ իրենք սկսան վարել Պատրիարքարանի գործերը։

«... Տեղակալութեան ձեւը, կամ աւելի ճիշդ խօսելու համար՝ Պատրիարքարանի անկումէ կերպարանը, տարիի մօտ տեւեց 1649էն սկսելով մինչեւ որ Դաւիթ պահ մը տեղակալները հաճեցուց, որ դինքը նորէն պատրիարք ընդունին, եւ ընդունեցան 1650ին, բայց չորս ամիսէն նորէն վար առին, եւ տեղակալութեան ձեւով կառավարուեցան տակն մըն ալ» (1)։

1641 Թուականին Կ. Պոլսոյ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ մէջ ընդունուած Ցայտաւուրք մը՝ որ յետագային պահուած է Աբգնիի Բարձրահայեաց վանքը՝ չատ չահեկան յիշատակարան մը ունի ուր կը պատմուի թէ ինչ պայմաններու տակ աշխարհական տեղակալները կու գային վարել պատրիարքական պաշտօնը։

«Եւ պատճառ կականիս հառաչանս այժմեան ժամանակիս

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ., էջ 2472–2473։

մարմնասէր եւ փառամոլ Առաջնորդ անուանելքն որ ոչ խնայելով ի գառինս, այլ դուն զոհեալ միշտ ի փոզոտել արարին: Եւ եւս ա՛յժմ արքայանիստ մայրաքաղաքիս պատրիչ պատրիարգունք անուանեալքն, յառաքեալ ի չարիս, ... ուսան զզոհս ... կաշառաւոք եւ առիւծիւք խլել յիւրեանց (զպաշտօն), եւ աւր ըստ աւրէ յաւելուլ զղէմոսական հարկն, այնչափ եղեւ որ եկեղեցիք աւուր մայրաքաղքիս յեաին չառաւութեան հասեալ, ի սանց եւ յիշատակաց ի զարդուց եւ յայլ զղեսուց կողոպտեալ, եւ պարաք Պատրիարքարանին Զի՛ զուրուշն հասեալ, այնչափ առելի եւ զարշ զասն ի տեսիլ ոամկին, որ մինչ առ կայսրն բողոք կալեալ, եւ զմիաս թագաւորին հաճեցեալ Խէրիփ Շէրիփ ընկալան, թէ ամենեւին ... անուն ոչ պատրիկ լիցի եւ ոչ ի քաղաքն անդամ մացի...» (1):

«Աչխարհական տեզակալ»ներու դրութիւնը չարունակուելու զարուն երկրորդ կիսուն ալ:

«Կոստանդնուպոլսոյ մէջ պատրիարքական աթոռին չուրջը յաւտուռ եւ զան իւրաքու ձեռքէ խլելու խնդիրները, կը զրէ Օրմանեան, լուած էին ցորչափ կենդանի էր Փիլիպպոս, որ Մուղնեցին պատրիարքութեան անցուցած էր. բայց Հոգիս թէ Փիլիպպոսի մահը լսուելուս՝ ձգտումները զօրացան, զլխաւորապէս Եղիազար Ախթամարցիի կողմէն, որուն կ'օգնէր Մարաիրոս վարդապետ Կաֆացի իր ձեռնասունն ու պաշտպանեալը: Շուտով կազմուեցաւ նշանաւոր ազդեցիներու խմբակ մը, որոց հետ կը զանուէր Ռուհիէյան Վանեցի, եւ Մուղնեցին վար առնուելուս, սակայն յաջորդ չդրուելուս, վասնզի իշխանաւորներ իրենց ձեռքը զոան տեզակալութեան ձեւը, զոր անզամ մըն ալ փորձած էին 1649ին, եւ իրենց վրայ պահեցին պատրիարքական իշխանութիւնը, Կաֆացին զոծածելով իրր փոխանորդ, որ իրենց անունով եկեղեցական զործերը կատարէ: Այդ փոփոխութիւնները տեղի ունեցան 1655ին» (2):

Աչխարհական տեզակալներէն չատերը յանկնէ անուանէ յիշատակուած են տարեզրութեանց մէջ: Բայց Ռուհիէյան Վանեցիէն որ տասնեակ տարիներ տիրական զէմք մը հանդիսացաւ մայրաքաղքին մէջ, ուրիշ անուններ ալ հասած են մեզի, չատերը յիշուած իրենց արհեստներովը:

Այսպէս, երբ 1657ին Թոմա Բեբիացին կաշառքներով եւ խոստումներով չլացնելէ յետոյ մեծ եպարքոսը Աղբիանուպոլսոյ մէջ՝ ձեռք կ'անցընէր Պատրիարքութիւնը եւ թուղթ կ'ուղարկէր այդ մասին Պոլիս՝ ազդը վարող տեզակալներուն, «ի ժամանել այսր Թըղ-

(1) Գարեգին եպ. Սրուանձտեանց, «Թորոս Աղբար», Մասն Բ., էջ 400–401:

(2) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ., էջ 2512–2513:

Թոմայ Թոմային ի Կոստանդնուպոլիս, ի մի հաւաքեցան աչխարհական տեզակալք Պատրիարգարանին, եւ քանի մի երիցունք, եւ այլ եւս անձինք համախոհք նոցա. եւ եղեւ թիւ տեզակալացն քառնեւտասն. այսինքն են Թօճայ Տաւութ, Խանճի Սէֆէր, Աբայիճի Շէհրի, Էքմէկճի Գէկիէր, Քէրէստէճի Գրիգոր, Եաղճի Յարութիւն, Հաճի Կոստակի, Սիմէան երէց, Քիւրքճիւ օղլու երէց, Պօտուս Սիմոն, Միկրաիչ, Մուրատ, Էմմիկ, Յարութիւն Պալի, Ֆէրհատ օղլու, եւայլն. եւ էր Ճեռնասու սոցա Ռուհիէյան Վանեցի: Սոքա ամենեքին խորհուրդ արարեալ հաստատակեցին յիւրեանս ոգւով չափ ընդդէմ դնել Թոմմայի պատրիարքի. նախ ի բաց վարեցին նախատանօք յեկեղեցեաց պատրիկ կոչիս անճինս ղյիշատակեալս ի Թոմմայէ, եւ զմիաբանեալսն ընդ նոցա. եւ ապա զնաթեալ յիւրեանց աթոռ՝ առաքեցին փութանակի յԱդրիանուպոլիս՝ բողոքել առ եպարքոսն, թէ մեք ոչ կամիմք զԹոմմա» (1):

Տարբեր խնդիր որ տեզակալները չյաջողեցան տապալել Թոմման. ան կրցաւ տեւել քան տարի մը աթոռը ձեռքը պահել. տեզակալները ուրիչ ճար չգտան իրենց ոտքը զղեանելու համար բայց եթէ ամբաստանել զան պետութեան մօտ ըսելով որ «Թոմմա չէ հայ, այլ՝ յատրկ Ֆռանկաց, եւ եկեալ է ի նոցանէ իբր լրտես», ամբաստանութիւն որ ի վերջոյ մահուան պիտի առաջնորդէր արկածախնդիրը:

Տեզակալներու դրութիւնը, իր կարգին, խառնաչփոթութեանց պատ կը բանար ապրին մէջ: Թագերու երեւելիներու մրցման մէջ էին իրարու հետ կացութեան ակր զառնալու, եւ իրենց ուզածը բնթել նաեւցնելու համար աթոռին վրայ:

«Կ. Պոլսոյ մէջ տեզակալութեան ձեւը նորանոր անկարգութեանց պատ կը բանար, կ'ըսէ Օրմանեան: Պատրիարք չգտնուելուն վէց թագերուն կամ վէց մեծ եկեղեցիներուն աւագները ուզածնուն պէս կը զործէին եւ իրարու հետ կը կռուէին, եւ Կաֆացին որ իրր փոխանորդ կը զործէր, այժ չունէր զանոնք զսպել: Առիթէն զանաց օգտուիլ Զաքար Սերաստացի անուն արեզակ մը» (2) որ յաջողեցաւ աթոռէն զբել երբեմնի իր հովանաւորը՝ Մարտիրոս Կաֆացին եւ զրաւել անոր աթոռը:

Տեզակալներով ազգը կառավարելու այս զրութիւնը տակն տակն չարունակուեցաւ յետագային ալ:

Երբ Պոլսոյ «ազգային մեծամեծները» կրպօ կոչեցեալ կարապետ կեսարացին կը հեռացնէին 1689ի սկիզբը պատրիարքական աթոռէն «պատրիարքներու մրցակցութիւններէն զգուած, նոր ընտրութիւնը կը խափանէին, եւ իրենց ձեռքը կ'անցընէին Պատրիարքարանի

(1) Զամչեան, Գ., էջ 672:

(2) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ., էջ 2516:

պարծերը տեղակալութեան անունով: ...Այս անգամ տեղակալութեան պլուխը պանդուղներէն էին Սախաօղլու կոչուած դերձակ մը, եւ Շահին անուն որմնադիր մը, որ է Համամճի, հարկաւ ապզեցիկ արհեստապետներ եւ պետական գործապետներ, որոնք իրենց մօտ միշտ Եկեղեցական փոխանորդ մը պահեցին» (1):

Երեմիա Զէլէպի 1690ին եղիազար Կաթողիկոսի ուղղած մէկ նամակին մէջ պատկերը կու տայ այն դայթակղութեանց որոնց հանդիսաւոր կ'ըլլար Պոլիսը աշխարհական տեղակալներու երեսէն.

«Յաւուրս անեպիսկոպոսութեան քաղաքիս ի դայթակղութենէ Դաւթի եպիսկոպոսի եղեն օրինաց տիրաբ եւ հրամայագբ աշխարհականք, կապել եւ գործակել զերիցունս, անարգել զերիցունս չուն կշմամբ, եւ առաւել հարստահարել զվարդապետս դասատացս եւ քարոզիչս՝ ոչ մուծանել յեկեղեցիս, հալածելով եւ մատնելով զեկեալսն ի քաղաքս...» (2):

Երեմիա յիշելէ յետոյ քահանաները որ պահ մը իրարու ձեռք յափշտակեր էին աթոռը՝ կը շարունակէ.

«Եւ արդ յայսմ ամի որ է Ռճվթ (1690) գործեալ զգուեալ եւ գործեալ ի նոցուն անիրաւութենանց՝ աշխարհականք առին զիշխանութիւն. եկեղեցիքն ի մէջ խանգարման վրդովեալ, առաւել եպիսկոպոսութիւնն որ հակիրճ գրեցաւ: ... Ապա դայս ո՞ւր զիցուք, առանձինս հատեալ հեռ եւ նախանձ եւ վրդովմունք ի մէջ Հայոց, յորոց պատճառէ եւ դայթակղութիւն բազմաց, կաթուղիկ եւ հերձուածող, Փռէնկ եւ հայ աղճատանօք ... եւ կատարածն ո՞վ գիտէ թէ ո՞ւր նկատելոց է եւ գտպարելոց...»:

Երբ Եղիազար Կաթողիկոս կը վախճանէր 1691ին, Կ. Պոլսոյ Աթոռը երկու տարիէ ի վեր աշխարհական տեղակալներու ձեռքը կը մնար՝ որոնց կը գործակցէր քահանայ մը իրը փոխանորդ: «Բայց այս ձեւն ալ ոչ յարատեւ կրնար ըլլալ, եւ ոչ ժողովրդական պահանջները կը գոհացնէր, եւ առիթ կ'ընծայէր ճարպիկ եկեղեցականի մը իր ձգտումները յագեցնելու: Այս անգամ ալ առաջ անցնողը եղաւ Մատթէոս եպիսկոպոս Կեսարացին, Սարի մականուանեալը» (3), չարաչուք բախտախնդիրը՝ որուն պիտի հանդիպինք դեռ:

Տեղակալներով ապրիլ գործերը վարելու այս դրութիւնը դարուն հետ ալ վերջ գտաւ: «Ապրիլ երեւելիները» տարբեր ձեւեր ունեցան յետագային «ազգ»ին տիրելու համար...

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ., էջ 2641:

(2) Հ. Յովհաննէս Թորոսեան, «Վարք Մխիթարայ Աբբայի», Վենետիկ, 1901, էջ 28–30:

(3) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ., էջ 2665:

16.

«ԶՆՏԱՆ-ԿԱԲՈՒՍԻ»Ն

«Զնտան-կապուսի»ն համբաւաւոր բանտն էր Պոլսոյ:

Մայրաքաղաքի բնակչութեան սարսափն է եղած ան սուլթան-ներու օրով, եւ իր պատերէն ներս թուրք բռնապետութիւնը թափած է իր լրիւանդակ մոլեղնութիւնը ամբողջ քանի մը դար:

Հայ ժողովուրդը չէր կրնար իր տուրքը չտալ անոր արհաւիրքներուն, ու զայն տուած է լիառատ:

Անոր զառնութիւնը ճաշակած են հայ հոգեւոր պետեր ալ:

Երեմիա Զէլէպի Պոլսոյ նուիրած իր առանձնաւոր նկարագրութեան մէջ՝ երբ մեզ կ'ածէ Պոլսոյ զանազան թաղերը՝ պահ մը կը կեցնէ մեզ Զնտան-գափին, Պոլսոյ համբաւաւոր բանտը,

Ուր պարտապանիք բնակչացս՝
եւ արիւնահեղ աստ ոդբան:
Աստ կանանց տեղն ուրոյն է՝
եւ ուրոյն արանց տանկական.
Յունաց, Հայոց եւ Հրէից՝
բայց մուտն է ի մեծ ցոյն դրբան:

Երեմիա կը թուէ յետոյ եօթը անուններ՝ որոնք պահ մը այս վտանգը նետուեցան, քաւելու համար իրենց ազահութեան մեղքը.

Աստ յակամայ ճգնեցան՝
Ղազարոս, Սարգիս 'ւ Խտիփան
Թօփալ ճէհէնիէմ կրբպօ փափազ
եւ Թօրոս մորսըն այն:
Սոբա փաթրիք բաղաքիս՝
որք մոլորեալ յախտ ագահութեան.
Տեսին աստ զառհաւատչեայն՝
ներեսցէ տէրն ի դատաստան (1):

Արդ այս եօթը դէմքերը ճիշդ այն եօթը հայ հոգեւորականներն են որոնք 1660էն մինչեւ 1688, այսինքն հազիւ երեք տասնեակ

(1) Երեմիա Զէլէպի Քէօմիւրճեան, «Ստամպօլոյ Պատմութիւն», Ա., Վիեննա, 1913, էջ 33:

տարինեբու ընթացքին Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռը նստան, զայն թաւալ ըրին ամէն տեսակ գայթակղութեանց, եւ սեւ էջ մը բացին Հայ ժողովուրդի տարեգրութեանց մէջ:

Առաջինը անոնցմէ Ղազար Սեբաստացին է, ծանօթ արկածախընդիրը որ արկածէ արկած նետուելով կը հասնի Պոլիս, եւ 1660էն 1663 կը յաջողի Պատրիարքական Աթոռը գրաւել՝ խարդաւանօք վար առնել տալով Մարաիրոս Կաֆայեցի Պատրիարքը որ իր հոգեւոր ծննդեան ալ եղած էր, ինքն ալ իր կարգին տապալուելու համար աթոռէն էջմիածնի նուիրակ Յովհաննէս Թութճունճի վարդապետին առատապարգեւ կաշառքներուն չնորհիւ, եւ զանազան ամբաստանութիւններու եւ մանաւանդ իր իսկ դիզած պարտքերուն պատճառով նետուելու համար բանտ, ուրկէ բարեկամներու նպաստով հազիւ պիտի ազատէր 1664ին (1):

Երկրորդը Սարգիս Թրակացին կամ Ռատոսթոցին է, որ երկիցս նստած է Պոլսոյ Աթոռը, նախ 1664–1665ին յաջորդելով Յովհաննէս Թութճունճիին որ 1663ին յափշտակած էր Ղազար Սեբաստացիի աթոռը, եւ ապա 1667–1670ին, յաջորդելով զարձեալ Թութճունճիին, որ 1665ին իրմէ խլած էր Աթոռը: Երուսաղէմի միաբան մըն էր ան, որ Պատրիարքական Աթոռը դալէ առաջ պահ մը բանտակից եղած էր Ղազար Սեբաստացիին մեծաքանակ պարտքերու երեսէն, եւ որ 1665ին Յովհաննէս Թութճունճիէն վար առնուելէ յետոյ նորէն բանտ կը նետուի իր պարտքերուն համար, սակայն Զուղայեցի Յակոբ Կաթողիկոսը երբ 1666ին էջմիածնէն Պոլիս կու գար Եղիազար Աչթապցիին սահմած ինքնագլուխ նոր կաթողիկոսութեան համար կարգադրութիւն մը ընելու, Սարգիսին բոլոր պարքերը կը վճարէր, կ'ազատէր զայն բանտէն եւ վերատին պատրիարք կը կարգէր, պաշտօնանկ ընելով Յովհաննէս Թութճունճին՝ որուն դիզծարարութեան համար սրամտած էր ինք (2):

Երրորդը գնան մանող այդ եօթը հոգեւորականներէն, զոր «Իսաիփան» կ'անուանէ Երեմիա Չէլէպին, Ստեփան Մեղրեցին է որ 1670–1674ին պատրիարք եղած է Պոլսոյ յաջորդելով Սարգիս Թրակացիին: Իր մասին տեղեկութիւններ կը պակսին: Յայտնի է միայն որ էջմիածնի միաբան էր, բաւական ուսեալ, եւ քիչ չատ գրիչ շարժող մը· իրմէ կը մնայ 1660ի Պոլսոյ մեծ հրդեհին նկարագրութիւնը որ տպագրուած է Դաւրիժեցիի ամսթերտամեան տպագրութեան վերջը (3):

(1) Զամչեան, «Պատմութիւն», Գ·, էջ 690–703:
(2) Զամչեան, անդ, էջ 714–715:
(3) էջ 536–540:

Իր բանտարկութեան չարժառիթը յիշատակուած չէ: Երեմիա Չէլէպի կը յիշէ միայն որ վախճանած է բանտէն ելլելէ երկու օր յետոյ·

Եւ Ստեփաննոս Մեղրեցի
աստ պատրիկ որ լեալ պարտական
Պապա-Ճաֆէրէն հանիւմ
երկ աւուրմ էառ վախճան (1):

Յաջորդ չորսերը այն ակրաէրներն են որ պահ մը իրարու ձեռքէ խլեցին Պոլսոյ Աթոռը: Այն որ «Թօխալ» կը կոչէ եղիազար Չէլէպին՝ Յովհաննէս Ամասիացին է որ Սաեփաննոս Մեղրեցիէն յետոյ տար իմը մնաց աթոռի վրայ (1674–1675): «Ճէհէննէմ»ը, ծիէնիէմ մերտիվէնի (գժոխքի տանդուղ) յորջորջուած Անդրէաս Սամամպօլցի ակրաէրն է որ դրուելի մէջոցներով տապալեց «Թօխալ»ը եւ անոր տեղը ինքը նստաւ տարիի մը չափ (1675–1676): «Կրպօ փափայ» կոչուածը այն բախտախնդիր ակրաէրն է, որ ինքզինք յաջողեր էր եպիսկոպոս ձեռնադրել տալ 1681ին եղիազար Աչթապցի կաթողիկոսին եւ որ հնդիցս Պատրիարքական Աթոռը նստաւ, 1676–1679, 1680–1681, 1681–1684, 1686–1687 եւ 1688–1689 տարիներուն՝ իբրեւց պաշտօնակիցն քշելով յաջորդարար «ճէհէննէմ մէրտիվէնի» Անդրէասը, էքմէքճի Սարգիսը, Խենդուկ Թորոսը, Եփրեմ Ղափանցին եւ Յաւետարանչ Ճլեցին: «Մօրոս» Թորոս յորջորջուողը Թորոս Սամամպօլցին է որ երկիցս պատրիարքութիւն ըրաւ, նախ 1681ին, 40 օր միայն, եւ երկրորդ անգամ 1687էն 1688ին, երկու անգամուն ալ «Կրպօ փափա»ն խլելով աթոռը:

Հայ հոգեւորականներէն անչուշտ ասոնք չէին միայն որ ճակեցին Թուրք բանտին համը: Թուրքերուն համար պատրաւականներ միշտ անպակաս եղան որպէսզի Զնտան-գարաւին հայ հոգեւորականներ հիւրընկալէ իր պատերէն ներս: Գլխաւորը այդ պատրաւականներէն չէին գրեթէ, ինչպէս տեսանք, չէին կրցած հաստատանիլ հայ հոգեւոր պետերը կամ հայ երեւելիները իրենց Թուրք պատասխանատուներուն: Թուրք բանտը հայ հոգեւորականներով ու երեւելիներով լեցուած է, նաեւ դաւանական վէճերու առեն, ամէն անգամ որ, ինչպէս պիտի տեսնենք, կաթոլիկ քարոզութիւնը ջղագրգռած է Թուրք իշխանաւորը եւ կարիք ունեցած է քաւութեան նոխազներու: Եւ վերջապէս Թուրք գնտանը իր դուռները բացած է հայ հոգեւորականներուն եւ երեւելիներուն, երբ փոխադարձ մտանութիւններ ու պրպտուութիւններ Հայերու կողմէ՝ ատիթ են տուած Թուրք իշխանաւորներուն կեավուրը քիչ մը ղժասացնելու:

(1) «Երեմիա Չէլէպիի Ստամպօլոյ պատմութիւն», Ա·, էջ 51:

17.

ՊՈԼԻՍ ԵՒ ՄԻՒՍ ԱՔՈՒՆԵՐԸ

Նախ քան Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան հաստատութիւնը Օսմանեան պետութեան սահմաններուն մէջ կազմակերպեալ թեմերը էին.

ա) Սերաստիան, որուն կեդրոնն էր Ս. Նշանի վանքը:

բ) Ինկիւրին, որուն առաջնորդանիստ կայանն էր Ս. Աստուածածնի վանքը:

գ) Պրուսա–Ռիօթահիա–Քարամանը:

Այս վերջին թեմը պատրիարքին սեփական վիճակը մնաց, իսկ միւս երկուքը կցուեցան Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան՝ Ջաթիհ Սուլթան Մահմէտի վերապրուած հրովարտակի զօրութեամբ:

Սուլթան Մահմէտ Բ. Ջաթիհի օրով պրաւուեցաւ նաեւ Տրապիզոն (1461ին) եւ Ղրիմ (1479ին,) որով երկու առաջնորդութիւններ եւս միացան Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան: Յաջորդ սուլթաններուն օրով պետութեան սահմանները հետզհետէ աւելի ընդարձակուեցան, եւ չնորհիւ տասը Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան բարոյական հեղինակութիւնը եւս աճեցաւ հանդէպ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան եւ Երուսաղէմի Պատրիարքութեան որոնք իրենց ամբողջութեամբը, իբր նոյն ազգութեան մաս, Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան մերպուր նկատուեցան Ջաթիհի հրովարտակին ուժով, թէեւ երկար տաեն անցաւ մինչեւ իր նուիրագործումն առացաւ այս դրութիւնը:

Նոյնը պատահեցաւ նաեւ արեւելեան թեմերու համար, որոնց առաջնորդներուն անուանումը, ըստ վաղեմի աւանդութեան, էջմիածնայ Աթոռին սեփական իրաւունքն էր, եւ որոնք եւս ժամանակին հետ ենթարկուեցան Կ. Պոլսոյ Աթոռին իրաւասութեան:

Եւ այսպէս ԺԶ. դարուն ընթացքին միայն երկու թեմ, այն է Մուշի եւ Տիգրանակերտի թեմերը իրենց յարակից վիճակներով Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի իրաւասութեան անցան, եւ այսպէսով եօթի բարձրացաւ առորոշաց առաջնորդութեանց թիւը:

ԺԷ. դարուն սկիզբը կարեւոր փոփոխութիւն մը տեղի ունեցաւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան ենթակայ առաջնորդութեանց չրջանակին մէջ, եւ հոծ հայ գաղթականութեան մը խուժումով դէպի Պոլսոյ մօտակայ չրջանները առաջնորդական թեմեր ստեղծուեցան նաեւ Նիկոմիդիոյ, Ռոտոսթոյի եւ Ադրիանուպոլսոյ մէջ:

Նոյն դարուն վերջերն էր որ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան իրաւասութեան ենթակայ երեք թեմեր եւս մարմին պիտի առնէին Ամասիա–Մարզուանի, Եղեսիոյ եւ Կեսարիոյ մէջ, եւ այս կերպով 1831 պիտի բարձրանար Պոլսոյ Աթոռին կապուած առաջնորդական վիճակներու թիւը (1):

Պէտք է ըսել որ յաճախ անուանական էին այս բաժանումները, եւ նուիրապետական աթոռներու միջեւ վէճեր անպակաս եղան միշտ՝ իրենց իրաւասութեան սահմաններուն մասին:

* * *

Շուրջ դար մը յետոյ Սիմէոն Երեւանցին Հայ Եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնը եւ անոր մաս կազմող կաթողիկոսութիւններն ու պատրիարքութիւնները քննութեան մը բովէն անցնելու առթիւ՝ արհամարհական արամադրութեամբ մը կը մօտենայ ինչպէս Երուսաղէմի նոյնպէս Պոլսոյ Պատրիարքութեանց իրաւական դիրքին Հայ Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան մէջ, պատրիարքութեան հանդամանքն իսկ պզտնալով անոնց:

Երուսաղէմի Պատրիարքութեան մասին խօսելով Սիմէոն Երեւանցին կ'ըսէ.

«Իսկ Երուսաղեմայն ա՛չ է Պատրիարք եւ ոչ Առաջնորդ, զի ոչ ունի ինքեան յաւուրս Աթոռ, Եկեղեցի եւ վիճակեցեալ ժողովուրդ, եւ ոչ ինքն իսկ Երուսաղէմ է երկիր եւ տեղիք Հայոց· զի նախապէս էր երկիր եւ քաղաք Յունաց՝ եւ երբեմն իսկ պատրիարքարան նոցա ի ժամանակս քրիստոնէից Թագաւորաց· իսկ յետոյ ի տիրելն Օսմանցւոց ապրէն բարձաւ Պատրիարքութիւնն Յունաց եւ իշխանութիւնն ամենայն Քրիստոնէից անտի: Այնուհետեւ եղեւ հասարակ տեղի իմն ուխտից բոլոր Քրիստոնէից, յորում եւ ստացան իւրաքանչիւրքն դյատուկ տեղի իմն ինքեանց, զորս եւ արաբին վանք եւ եկեղեցի, որոց եւ կացուցին իւրաքանչիւր ազգ զպատասուար եւ հոգաբարձու իմն, զի նաեւլով անդ՝ զտեղիս իւրեանց պաշտպանեսցէ եւ ուխտաւորացն իւրեանց ասպնջական լինիցի· նոյնպէս է եւ մերն· որ է միայն սպասաւոր եւ հոգաբարձու սրբոց տեղեացն՝ որք Հայոց ազգիս են բաժին: Որոյ ազգաւ եւ առաքէ զհրաւիրական ի յազգս Հայոց՝ ուր եւ իցեն՝ ի հրաւիրել յուխտ եւ յերկրպագութիւն սրբոց տեղեացն անօրինականաց, եւ խնդրէ զկամաւոր ողորմութիւնս ի

(1) Արշակ Ալպօյաճեան, «Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքութիւն», «Ընդարձակ Օրացոյց», Կ. Պոլիս, 1908, էջ 291–293:

պէտս իւրոցն եւ ի պայծառութիւն սրբոց տեղեացն: Թէպէտ ի յետին ժամանակս ամանք փառասէրք եւ ախտամոլք սեւագլուխք յանդգնեալ թենէ ազգիս զժամ գտանելով՝ զինքեանս պատրիարգ անուանեցին, եւ զհրաւիրակս իւրեանց Նուիրակունս, զորս եւ զռահիվիկ հասարակութիւնն ազգիս մերոյ անընտրողաբար սովորութիւն արարեալ կոչեցին եւ կոչեն» (1):

Երեւանցին նոյն արհամարհանքով կը խօսի Պոլսոյ Աթոռին մասին եւս.

«Այսպէս է եւ ի Կոստանդնուպոլիս, որ ա՛չ է երկիր եւ քաղաք Հայոց, այլ Յունաց, յորում նստեալ Յունաց պատրիարգն՝ որպէս եւ արդէն իսկ նստի: Իսկ ի յետին ժամանակս, եւ ի ցան եւ ցիր լինելն ազգիս, եւ ամանց եւս անդր դնալով ի վաճառականութիւն, եւ ի բազմանալն օր ըստ օրէ, եւ ի անուսուրիլն իսկ, սկսան եւ զնկեղեցիս իսկ ստանալ յատուկ Հայոց· վասն որոյ եւ հարկ եղեւ զի առաջնորդ մի եւս ունիցին, զոր եւ ունեցան իսկ հրամանաւ Կաթողիկոսին: Յետ այնորիկ ի գօրանալ Թագաւորութեանն Օսմանցւոց, եւ ի յաճախել իշխանացն եւ ժողովրդոց մերոց անդ, սկսան ընդվզիլ եւ ամբարտաւանիլ յանդգր նստող Առաջնորդքն, եւ թողուլ զհոգեւորն կանոն, եւ առ յոտն հարկանել զպատիւն Հայրապետին, հրամանագրով այլոզգի թագաւորին նստիլ ինքնագլուխ՝ կանոնելով եւ զհարկս տալ յարքունիս յամէ յամ, յորոց եւ փաթրիկ անուանել: Ուստի եւ ի հասարակութենէ զահկաց սովորութիւն եղեւ պատրիարգ կոչել» (2):

Սիմէոն արամաութեամբ կը խօսի յետոյ բոլոր այն ոանձգութեանց մասին՝ զորս ըրած են եւ կ՚ընեն Պոլսոյ պատրիարքները Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան առհմաններուն մէջ.

«Արդ թէպէտ ի Պոլիս նստողն այսպէս ամբարտանայաւ, եւ կայն այլոց քաղաքաց եւ վիճակաց ժողովուրդն մերոյ՝ որք էին ի կողմանս յայնոսիկ, առաջնորդքն ըստ օրինի ի սրբոյ էջմիածնէ եւ ի սմա նստող կաթողիկոսէն կարգէին· սակայն ի Պոլիս նստող փաթրիկ կոչեցեալքն գնալով ի յամբարտաւանութենէ յամբարտաւանութիւն, մինչ զի եւ զԱբիսողոմոյն արկին ի գործ, ի յանկողինս հօր իւրեանց ելանելով եւ զիշխանութիւնն նորին ի ցինքեանս գրաւելով, զոր եւ արարին իսկ: Քանզի որովհետեւ ինքեանք հեռացան ի ճանապարհէն ճշմարտութեան, թողլով զՀայրապետականն պատիւ, հրամանաւ օսմանցւոց տէրութեանն նստան ի Պոլիս առաջնորդ, սկսան ապա եւ յայլ Առաջնորդական վիճակս (որք էին ընդ տէրութեամբն Օսմանցւոց) ձեռնամխել եւ հանել յիշխանութենէ Կաթողիկոսին:

(1) «Ջամբռ», էջ 55–56:
(2) «Ջամբռ», էջ 56:

Քանզի կարգեցին ի գրունս յարքունի յամ յամէ զհարկս վասն Առաջնորդական վիճակացն (զոր մուխթայ անուանեն), զորս եւ արկեալ ի ներքոյ հրամանագրի տաճկաց, սկսան ինքեանք կացուցանել զԱռաջնորդս նոցա թագաւորական նմոռսիւ: Որք եւ զբեթէ զբոլոր առաջնորդական վիճակն (որք ընդ տէրութեամբն Օսմանցւոց)՝ հանեալ յիշխանութենէ Կաթուղիկոսին՝ արկին ի ներքոյ հրամանագրի Օսմանցւոց, բայց ի յամանց տեղեաց: Վասն այսորիկ եւ յաճախեցան ի կողմանս յայնոսիկ թերահաւատութիւնք, ախթարմայութիւնք, եւ պէս պէս ապօրինաւորութիւնք, եւ յաճախեն եւս օր ըստ օրէ: Զի Առաջնորդք նոցին տաճկական հրամանաւ նստին եւ ջանան միայն զհարկս արքունեացն տալ եւ զանձինս իւրեանց ճարակել: Իսկ Կաթուղիկոսն զոլով ընդ տէրութեամբն պարսից, ոչ այնքան կարէ իշխել ի վերայ նոցա, ի հալածել, ի տուգանել, եւ այլօք մարմնաւորօք պատժել, միայն բանադրել կարէ, այն եւս ոչ ինչ օգտէ զի վասնզի որ է իշխանութիւնն Օսմանցոց, յորմէ վնասք յառաջանան քան թէ օգտութիւնք, եւ մանաւանդ ցեղն ի միջոյ է եւ ոչ յարտաքուստ» (1):

Սիմէոն Երեւանցին այսպանած ատեն Պոլսոյ Աթոռին կղմէ հասցուած հարուածները Մայր Աթոռի հեղինակութեան, զանց կ՚ընէ դժբախտաբար յիշել նաեւ չարժառիթները այն դժգոհութեան, որոնց տեղի կու տար ինքը էջմիածինը:

* * *

Էջմիածնի նուիրակներու գործունէութիւնը նուազ դեր չխաղաց արդարեւ Պոլիսը եւ առհասարակ Թուրքիոյ գաւառները լրելու համար Մայր Աթոռին ղէմ: Ժամանակակից աղբիւրները լեցուն են այն անձարձակութիւններով զորս իրենք իրենց թոյլ կու տային էջմիածնի նուիրակները կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան թեմերը այցելած ատեն, ինչպէս նաեւ այն կամայականութիւններով որոնք տեղի կ՚ունենային միւռոնի բաշխման պատրուակին տակ:

Բայց թողունք որ Օսմանեան ինքը տայ պատկերը այն անախորժութեանց որոնց առիթ կու տային էջմիածնի նուիրակները:

«Արդէն իսկ ընդհանուր գժգոհութեան առիթ տուած էին էջմիածնի նուիրակները, զորս Մայրաթոռն աւելի թուով եւ աւելի յաճախակի կը ղրկէր իր կարօտութենէն ստիպուած: Նուիրակները իրենց հանդանակութեանց փոխարէն միւռոն բաշխելու պաշտօնն ունէին, որով կը զեղծուէին չափազանց գումարներ պահանջելով, բռնանալով եւ կեղեքելով, հոգեւորական պատիժներ սպառնալով, առաջնորդներ եւ քահանաներ արգիլելու կամ փոխոխելու ալ կը մի-

(1) «Ջամբռ», էջ 56–57:

Ծամախին, եւ ամէն կողմ խռովութիւն կը սիրէին, կուսակցութիւններ կը կազմէին, եւ ոչ միայն եկեղեցականներ անոնցմէ ձանձրացած էին, այլ եւ ժողովրդականք զզուանք կը զգային: Իրաց կացութիւնը այնչափ ծանրացած էր, որ մինչեւ իսկ Օսմանեան պետութեան դիմումներ եղան, որպէսզի Պարսից էրզրումեան սահմաններէն եկող նուիրակները արգիլէ, որոնք ոչ միայն ժողովուրդը կը կեղեքէին, այլեւ պետական տուրքերու վճարման արգելք կ'ըլլային: Մեծ Պարբռոսութեան կողմանէ ալ այդ խմաստով հրահանգներ ղրկուեցան կուսակալներուն: Նուիրակներու այդ գործերը, արդիւնքներու ապրատէպ եւ անհատաարիմ կիրառութեան հետ խառնուելով, դուռ բացին հակաթոռ կաթողիկոսութեան մը ստեղծուելուն» (1):

Նուիրակներու գործունէութիւնը փոքր դեր չխաղաց հետեւաբար էջմիածնի դէմ կուսակուած դժգոհութեանց պոռթկումին մէջ, որ իր կարգին պիտի դիւրացնէր Եղիազար Այնթապցիի փորձերը անջատ կաթողիկոսութիւն մը հիմնելու համար Թուրքիոյ սահմաններէն ներս:

* * *

Սոսյ Աթոռն ալ յարաբերութիւններ ունեցաւ յաճախ Պոլսոյ հետ: Նախընթաց դլուխի մը մէջ տեսանք թէ Սսեցիներ եկան երբեմն նայնիսկ Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռը նստիլ: Յարաբերութիւնները պահպանուեցան նաեւ այն դարուն՝ որ այս դլուխին նիւթը կը կազմէ, եւ Պոլսոյ կարծիքը դեր ունեցաւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսներու ընտրութեան մէջ:

Երեմիա Զէլէպի իր օրագրութեան մէջ կը յիշէ թէ Ներսէս վարդապետ, Կ. Պոլսոյ նախկին պատրիարքը, «Հաճեալ դիմաս աթոռակալաց քաղաքիս ... առ Էմր եւ պարաթ Կաթողիկոսութեան Կիլիկիոյ եւ գնաց ի Կիլիկիա, եւ օրհնեցաւ Կաթողիկոս...»:

Բարդէն Կաթողիկոս դիտել կու տայ այս առթիւ թէ «Զէլէպիի տեղեկութիւնը նշանակալից է նաեւ այն կողմէն որ Կ. Պոլսեցիներու մասնակցութիւնը Կիլիկիոյ Կաթողիկոսներու ընտրութեան այս առիթով միայն երեւան կու գայ, եւ կարելի է ըսել որ ասիկա պատահական դէպք մը չէ· թերեւս ասոր ապացոյց մըն ալ նկատուի Կ. Պոլսի Պատրիարք Կեսարացի Գրիգորին Կիլիկիոյ Աթոռէն նպիակոպոսացումը եւ միջնորդութիւնը Կիլիկիոյ գործերուն Պետրոս Կարկառեցւոյ Կաթողիկոսացման առթիւ յառաջ եկած պատակոտմը դարմանելու նպատակով» (2):

(1) «Ազգապատում», Բ., էջ 2533:

(2) Բաբգէն Արտոակից Կաթողիկոս, «Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ», էջ 387–389:

Բարդէն կը կարծէ որ պատահական երեւոյթ չէր Պոլսոյ եւ Սսոյ սիրալիր կապը, թէեւ Պոլիս ենթակայ էր Մայր Աթոռի հոգեւոր իրաւասութեան, մինչ Սիս ապօրէն կաթողիկոսութիւն մը կը չարունակէր մնալ յաչս էջմիածնի:

«Այս տուիքներու վրայ հիմնուելով կ'ուզենք ի վեր հանել, կ'ըսէ Բարդէն, սա իրողութիւնը թէ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը չէզոքացած չէ մասնաւոր չրջանակի մը մէջ: Ուշադրաւ Գ. իր օծումէն ետքը օրհնութեան թղթեր կը ղրկէ Կ. Պոլիս: Այս բոլորը պատմական նշանակութիւն ունեցող իրողութիւններ են: Իրաւասութեամբ կամ ոչ, բայց ամէն պարագայի մէջ, համակրանքով է որ Կ. Պոլիս եւ Սիս կապուած են իրարու: Կ. Պոլսեցիք ձայն կամ կամք ունին Կիլիկիոյ Կաթողիկոսաց ընտրութեան մէջ եւ ի հարկին Կիլիկիոյ Կաթողիկոսներ Կ. Պոլիս կը մանեն–կ'ելլեն ազգային–եկեղեցական գործեր կարգադրելու համար: Անշուշտ այսպիսի կապակցութեան մը իրաւունքով է նաեւ որ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսներ Կ. Պոլսի Աթոռին եւ Կ. Պոլսի Պատրիարքները Կիլիկիոյ Աթոռին կ'անցնէին, օրինաւոր կամ ապօրէն կերպով, այսինքն այս փոփոխումներու համար աւանդական կամ իրաւական դեռին մը կար» (1):

Էջմիածնի հանդէպ Թրքահայութեան ծոցին մէջ արծարծուող դժգոհութեան ալիքը երբ երկու թեւերու կը բաժնէր Արեւմտահայ հոգեւորականութիւնն ու ժողովուրդը նոյն այս ժէ· դարուն, բնականաբար պիտի աչխուժացնէր նաեւ Սիսը՝ զայն միացնելով հակաէջմիածնականներու խումբին: Բայց այս պարագան իրաւունք չի տար մեզի կարծելու թէ Թրքահայութիւնը բաժնուած էր էջմիածնական ու Սիսական երկու ճակատներու, եւ այս ճակատներու պայքարին կապել բոլոր այն վէճերը որոնք տեղի կ'ունենային Արեւմտահայութեան ծոցին մէջ եւ Պոլսոյ Աթոռին չուրջ մղուած կռիւները:

Այնպէս որ թիւրիմացութիւն կը նկատենք կարծել թէ «Սիս – էջմիածնական պայքարի գլխաւոր թատերաբեմը Կ. Պոլիսն էր, որը ինքնարոն էր արեւմտահայ հասարակական կեանքի: Հայ իրականութիւնը եւ յատկապէս Պոլսահայութիւնը յուզող, այսպէս կոչուած «պատրիարքական կռիւներ» ուսումնասիրութիւնը այդ պայքարի նշուէջներն է ցոյց տալիս: Պատրիարքական աթոռի համար այս կամ այն թեկնածուի պահակալութիւնը կամ տապալումը, որ այնքան յաճախակի էր մանաւանդ 17րդ դարուն, սկսական կամ էջմիածնական հոսանքներուն փոխներխուժ յաղթանակումը կամ պարտութիւնն էր նշանակում» (2): Նոյնքան թիւրիմացութիւն է ենթադրել որ «այդ պայքարը լոկ դաւանական–դաղափարական տեսութիւններուն վրայ էր

(1) Անդ, էջ 389:

(2) Ասատեան, անդ, էջ 73:

հիմնուում: Այդ պայքարի մէջ առաւելապէս դրսեւորուում էին արեւմտահայ պուրժուազիայի ներքին ալեկոծութիւնները, նրա ներսում գոյացած ներհակ ուժերի միջեւ սիրող չհաշուած հատուածականութիւնը»:

Թիւրիմացութիւնը արդէն իր չափահասութեան կը հասնի երբ կը փորձուի Հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ ներթափրել երկու կազմակերպուած հոսանքներ՝ Հռոմի հետ մերձեցման մը հարցին շուրջ, եւ այդ մերձեցման դաղափարին դրօշակիրն հռչակել սխալական հոսանքը, եւ լաւինամտութեան ձգտումը, զոր ցոյց տուին հայ հոդեւորականներէն ոմանք այդ դարուն՝ Հռոմի նեռած խայծերէն հրապուրուած, «դաղափարախօսական մի դպրոց» սեպել, ինչպէս, օրինակ, կը կարծէ Անասեան.

«Ի հարկէ՝ սխալական անուան տակ անպայման Սիսի մխիթարեանութեան կամ Սիսի (Կիլիկիայի) Կաթողիկոսութեան պատկանող անհատներին չէ որ պիտի հասկանանք, կը պրէ ան: Սխալականութիւնը Հայ Եկեղեցւոյ մէջ, կարելի է ասել, մի հոսանք էր, կամ դաղափարախօսական մի դպրոց, որին կարող էին պատկանել հայ հոդեւորականները, անկախ այն բանից, թէ Հայկական (Լուսաւորչական) Եկեղեցու ա՛ր կազմակերպութեան անդամ էին եւ կամ ա՛րեղ էին գտնուում. եւ ընդհակառակն՝ Սիսի միաբանութեան եւ կաթողիկոսութեան կազմում կային անհատներ, որոնք սխալական չէին, այլ՝ դաղափարապէս այդ դպրոցին չէին պատկանում: Սխալականութիւնը մի տեսակ վերանորոգչական շարժում էր, որը ձգտում էր բարենորոգում եւ յեղաշրջում մտցնել Հայկական Եկեղեցու գաւանական հասկացողութիւնների մէջ՝ Հռոմէական Եկեղեցու հետ մերձեցման սկզբունքի հիման վրայ, առանց սակայն խախտելու Հայկական Եկեղեցու օրգանական միասնութիւնը եւ նուիրապետական անկախութիւնը: Այս իմաստով «սխալական» էին նաեւ էջմիածնի մի շարք կաթողիկոսներ, որոնք Հռոմի հետ մերձեցման փորձերի էին դիմել, առանց երբեք հռոմէական կամ լատինադաւան լինելու» (1):

Մենք դեռ պիտի տեսնենք թէ աթոռներու միջեւ մղուած կռիւներուն մէջ, որոնց ականատես եղաւ Ժէ. դարը, առաւելապէս անհատական փառասիրութիւնները, կիրքն ու անձնական հաշիւներն էն որ դեր ունէին:

(1) Անասեան, աւդ, էջ 75:

18.

ՍՈՒԼԹԱՆՆ ՈՒ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը էջմիածին վերադարձած էր արդէն 1441ին, երբ ճիշդ երկու տասնեակ տարիներ յետոյ, 1461ին Պոլսոյ մէջ եւս իր աթոռը կ'ունենար Հայ Եկեղեցին: Ինչ անունով ալ կոչենք մենք այդ աթոռը՝ առոյգ կը չարունակէ մնալ միշտ այն պարադան թէ Հայ Եկեղեցին իր պաշտօնական դիրքն ու դերը կ'ունենար Օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ եւ քանի իր թեւերը կը տարածէր Օսմանեան պետութիւնը՝ կը տեսարանար հայութեան թիւը եւս իր սահմաններուն մէջ, ու կ'ընդլայնէր Պոլսոյ Աթոռին հեղինակութեան սահմանը:

Միւս կողմէ քանի Հայ ժողովուրդը կ'անցնէր Թուրքիոյ սահմաններէն ներս, այնքան Մայր-Աթոռը կը զրկուէր իր հօտին հետ անմիջապէս չփման մը հնարաւորութենէն, իր հօտը տակաւ կը փոխադրուէր տարբեր պետութեան մը ծոցը:

Այս պայմաններուն տակ էջմիածինը պիտի ստիպուէր միշտ հաշուի առնել օսմանեան գահը, եւ անոր բարեացակամութեանը ապաւինիլ ուղղակի կապ պահպանելու համար իր հօտին հետ: Նուիրակները, որոնց միջոցով էր որ Մայր Աթոռը հաղորդակցութեան մէջ կը մնար իր հօտին հետ մէկտեղ, օսմանեան իշխանութեանց օժանդակութեանը կարիք ունէին գլուխ հանելու համար իրենց առաքելութիւնը: Ասկէ՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներու փորձերը օսմանեան սուլթաններու ֆէրմանները ձեռք ձգելու որպէսզի իրենց հովուեւոր հեղինակութիւնը ճանչնան իրենց բովանդակ հօտին վրայ, եւ իրենց նուիրակները ազատ կարենան շրջագայիլ Օսմանեան պետութեան սահմաններէն ներս:

«Ջամբո»ը, զոր յօրինեց Սիմէոն Երեւանցի Կաթողիկոսը եւ որ 1873ին միայն լոյս տեսաւ, կը բովանդակէ «ոչ միայն զհակիրճ եկեղեցական պատմութիւն Հայաստանեայց յառաջին դարէ անտի ցերկրորդ քառորդ հօթնեւտասաներորդի դարու, եւ յատկապէս զինչ ինչ անցեալ եւ զժամանակակից երեւելի եւ նշանաւոր անցս եւ զտառապանս էջմիածնի եւայլն, այլ եւ զտեղեկութիւնս եւ զցուցակս ազգի ազգի կալուածագրոց, հողոց, գիւղօրէից, արքունական հրովարտա-

կաց, արուեստագործաց, կալուածագործաց, ընդհայագործաց եւ այլոց այլոց» (1):

Արդ իբր սոյն աշխատասիրութեան մէջ կարգ ու կանոնի սկզբահար այս կաթողիկոսը հոգածութիւնը ունեցած է նաեւ նկարագրելու «Փարմանք օսմանցւոց թագաւորաց եւ հարկաւոր գրեանք, զորս տուեալ են սրբոյ Աթոռոյս» (2), ինչպէս եւ «հարկաւոր գրեանք օսմանցւոց վաչայից, Շեխ-Իսլամաց եւ այլոց իշխողաց, զորս տուեալ են սրբոյ Աթոռոյս» (3):

Ֆէրմաններըը որոնց ցանկը Սիմէոն կաթողիկոս կը նկարագրէ իր «Ջամբռ»ին մէջ, 62 են թիւով: Ուրիշ հատ ալ ֆէրմաններէն ոմանք իր օրով կը պահպանուէին էջմիածնայ դիւանատան մէջ, կը պատկանին ձիշդ այն դարուն, որով կը զբաղի մեր աշխատութեան սոյն գլուխը: Անոնք բոլորն ալ արուած են Սուլթան Մուհմէտ Դ.ի կողմէ Փիլիպպոս եւ Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսներուն օրով:

Այս եօթը ֆէրմաններէն առաջինը որ հինգերեմի 1065 (1654–1655) թուականը կը կրէ եւ ուղղուած է Փիլիպպոս կաթողիկոսին եւ երկրորդը որ «կատի»ներուն կ'ուղղուի մխիթարեան թուականով, էջմիածնի նուիրակներուն ազատ չրջագայութեան կը վերաբերի: Սիմէոն կաթողիկոս սապէս կը խօսացնէ ֆէրմանը.

«Սուլթան Մուհամատին Փարման, առ որ արդ առնէ Փիլիպպոս կաթողիկոսն թէ՝ նուիրակունքն մեր բան սովորութեան մերում, ի չրջագայելն իր յերկիրս քոյ, Վօյվոտայք, Եկկիչարիք, եւ այլք պատճիք, պիտի պահանջեն ի նոցանէ: Եւ թագաւորն պրէ թամպէհ, զի մի առնիցեն այնպէս» (4):

Երրորդ ֆէրմանը զոր Սուլթանը վանայ փաչային կ'ուղղէ 1072ին (1661–1662), ինչպէս եւ չորրորդը որ ուղղուած է վանայ եւ չրջականերու թուրք պաշտօնատարներուն՝ կապ ունին էջմիածնայ եւ Աղթամարի կաթողիկոսութեանց իրաւասական վէճերուն, եւ էջմիածնի նուիրակներուն նոյն չրջաններուն մէջ չրջագայութեան հետ:

Առանցքն մէկն է «Սուլթան Մահմէտին Փարման, զի Ջուղայեցի Յակովբ կաթուղիկոսն ի ձեռն Եսայի կոչեցեալ վէքիլին իւրոյ արդ առնէ թագաւորին թէ՝ վանայ երկիրն իւրօք գաւառօքն, նա եւ

(1) «Ջամբռ գիրք որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիլ...», համաժողովեցեալ եւ շարադրեցեալ ի Սիմէօնէ ցաւահար եւ վշտակոծ կաթուղիկոսէ երեւանցւոյ, Վաղարշապատ, 1873, էջ Ա.:
(2) Անդ, էջ 234–249:
(3) Անդ, էջ 249–252:
(4) Անդ, էջ 238:

Տիարպէքիր, Արճէշ, Ղլաթ, Մուշ, Բաղէշ, Խօշապ, եւ այլք չրջակայքն սոցին, ի լեռ էջմիածնի են վիճակք, իսկ Մարտիրոս կաթուղիկոսն Աղթամարու երբեմն ձեռնամուխ լինի ի նոսա: Վասն որոյ թագաւորն պրէ ֆարման ի վերայ Վանայ փաչային զի մի թողուցու Աղթամարու կաթողիկոսացն ձեռնամուխ լինել ի յայն վիճակն» (1):

Իսկ միւսն է «Սուլթան Մուհամատին ֆարման, զի յորժամ Յակովբ կաթուղիկոսն հանէ զոտս Աղթամարցւոց ի Վանայ եւ յայլ վիճակացդ վերոյիշեցելոց, եւ առաքէ յայնս զնուիրակս, բռնաւորք տեղեացն թէ զառաջին վէճսն արձարձելով, եւ թէ յայլ ինչ պատճառէ ի նուիրակացն Աթոռոյս զիր ինչ պահանջեն, վասն որոյ արդ առնէ թագաւորին եւ զայս ֆարմանս հանէ սաստիկ պատուիրմամբ ի վերայ տեղեաց իշխողացն, զի մի ինչ պահանջեցեն ի նուիրակացն Աթոռոյս» (2):

Յաջորդ երեք ֆէրմանները, — որոնցմէ երկրորդը իրմէ առջինին «սաւառն»ն է, — կը վերաբերին այն տխուր պայքարներուն որ մղուեցան Յակոբ Ջուղայեցիի եւ Եղիազար Այնթապցիի միջեւ: Առաջինը եւ իր պատճէնը նոյն սուլթան Մեհմէտէն 1079 (1668–1669) թուականիր ֆէրմանն է «զի Եղիազար վարդապետն Հռոմկլայեցի (որ լինի պատրիարգ սրբոյ Երուսաղէմի) թելադրութեամբ Ոնուփրիոս եւ այլոց ոմանց վարդապետաց օծանի կաթողիկոս ի Բերիա ընդդէմ սրբոյ Աթոռոյս եւ Յակոբ կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ, ի ՌՀԶ թուին տաճկաց եւ ի ՌՃԺԳ (1664) թուղն մերում, եւ ֆարման առնու սուլթան Մահմէտէն՝ զի եւ յերուսաղէմ միւոն օրհնեսցէ եւ անտի նուիրակս առաքեսցէ յամենայն ազգս Հայոց, որ եւ խոստանայ տալ յամի հազար հինգ հարիւր ասակ ի յարքունիս: Ապա Յակովբ կաթողիկոսն եկեալ գնաց ի Յաստամպօլ, եւ արդ առնէ թագաւորին ծանուցանելով զորպիսութիւնն սրբոյ Աթոռոյս եւ զընդդիմութիւն Եղիազարու: Եւ թագաւորն տայ զայս ֆարման, գրելով թէ՝ որովհետեւ ի լեռ էջմիածին օրհնի Միւռոն, ... հրամայեցի եւ ես զի ի էջմիածին օրհնեսցի եւ Յակովբն լիցի կաթուղիկոս: Եւ այն ֆարմանն զոր հատու Եղիազարին անընդունակ լիցի» (3):

Միւսը այս տխուր պայքարին վերաբերեալ ֆէրմաններէն, որուն ես երկու վաւերացեալ պատճէնները կան, արուած է հինգերեմի 1081 (1670–1671) թուականին նոյն Սուլթան Մեհմէտէն, Յակոբ կաթողիկոսին կողմէ սուլթանին ուղղուած նոր ագերսագրի մը վրայ, «զի յորժամ Յակովբ կաթուղիկոսն գայդ վերոյիշեալ ֆարմանդ առնու, եւ ըմբռնանէ զչրութիւնն Եղիազարու, Եղիազարն ոչ զաղաբի

(1) Անդ, էջ 238:
(2) Անդ, էջ 238–239:
(3) Անդ, էջ 239:

ի նոյն լրբութենէն: Վասն որոյ վերստին արդ առնէ յԱթոռոյս Յակովբ Կաթուղիկոսն նոյնոյ թագաւորին թէ՝ եւ քո ֆարմանովդ եղէ Կաթուղիկոս, եւ հազար եօթն հարիւր ամ է որ այս է մեր Աթոռն, եւ սուրբ Միւռոնն մեր առ օրհնի, եւ այլ այսպիսիք: Այժմ եղիազարն ոչ զազարի ի հակառակութենէն: Վասն որոյ եւ թագաւորն զրէ զայս ֆարմանս ի վերայ ամենայն իշխողաց, զի ուր եւ իցէ եղիազարն՝ ընկճեսցին զլրբութիւն նորին, եւ թամպահ արասցեն» (1):

Սիմէոն Երեւանցին որ տարիներ յետոյ ալ կը չարունակէ ատելութեամբ լեցուած մնալ դէպի եղիազարը անդոսնելով նոյնիսկ անոր կաթողիկոսութեան 10 տարիները (1681–1691) Էջմիածնի Աթոռին վրայ, յատուկ խոստովանութիւն մը կը կոչէ սոյն հատուածին, յայտնելով որ Մայր Աթոռի դիւանէն փճացուցած է ֆէրմանը՝ զոր եղիազար սուլթանէն առացած էր Երուսաղէմի մէջ ուրոյն կաթողիկոսութիւն մը հաստատելու առն. «Իսկ յետ Յակովբայ յորժամ ընտիպարն հրաւիրի ի կաթողիկոսութիւն որոյ աթոռոյս, լսա օրինի. այլ ոչ եւս առնու զնորոգ ֆարման ի յօսմանցւոց թագաւորէն, այլ նոյնով առաջնով ֆարմանաւն (զոր առեալ էր ի ՌՀԶ թուին առաջագոյ, զի յերուսաղէմ նստեալ կաթուղիկոսութիւն արասցէ) զայ յաթոռս եւ լինի կաթուղիկոս, Սօղոմն ի Պօղոս փոխեցեալ ի ՌՃԼԱ թուէն մերում (1682): Եւ մեք այրեալ անհետ արարաք զայն ֆէրմանն: Գլբեցի զի վիտասջիք» (2):

Հայ աղբիւրներու մէջ արձանագրուած կը գտնենք այն ախուր պարագաները որոնց մէջ Յակոբ Զուղայեցին կրցաւ Սուլթանէն բռնանալ յիշեալ ֆէրմաններուն: Անձամբ վարելու համար իր աթոռին գործը՝ ան 1664ին դնաց Պոլիս, մխային իր հետ առնելով իր նախորդին՝ Փիլիպպոս Կաթողիկոսի հաստատման սուլթանական ֆէրմանը, որ բառական ապացոյց էր թէ էջմիածնի իրաւասութիւնը կը տարածուի Թուրքիոյ հայութեան վրայ եւս: «Բայց այնպիսի մի ժամանակ, երբ ամէն ինչ սուլթաններէն պահուիեան մէջ կարելի էր առնել փոզով, այդ թղթի վրայ հաստատուն յոյսեր դնել չէր կարելի: Յակոբը դիմեց աւելի կարուկ միջոցի, իր կողմը դգելով, ի հարկէ, ոչ առանց խոշոր կաշառքի, սուլթանի սիրելիներէն մէկին, որի անունն էր Ղայմագ Խան: Այս Խանը հնարաւորութիւն է ստեղծում որ կաթողիկոսը խնդրագիր ներկայացնի Սուլթան Մահմէտին, երբ նա գնում էր մզկիթ, ազօթելու» (3):

«Եւ ունէր կաթողիկոսն, կը գրէ Զաքարիա սարկաւագ, յաջոյ ձեռն գիտիչարիճն Փիլիպպոս կաթողիկոսին, եւ ի ձախոյ ձեռն

(1) Անդ, էջ 239:
(2) Անդ, էջ 239–240:
(3) Լէօ, «Հայոց Պատմութիւն», Գ., էջ 318:

գարպն, եւ համբարձեալ գՁեռն՝ եւ լայր կսկծանօք եւ գառն հեծանօք: Եւ հրամայեաց արքայն առնուլ գթուղթն, եւ խոնարհեցոյց Հայրապետն զլուխն՝ եւ ասէ, ուիտեալ է իմ համբուրել զոտս թագաւորին, եւ իմով ձեռամբ տալ ի նա գթուղթն: Եւ կոչեցին գկաթողիկոսն առ արքայն. եւ եառս գնա՝ զի լայր, ասէ. մի՛ լար ըմտեար, եւ էառ գթուղթն: Եւ կաթողիկոսն կալեալ գոտս՝ եւ քսեր գերեսն: Իսկ թագաւորն խոնարհեալ եւ կալաւ զմօրուաց նորա՝ բարձրացոյց, եւ ասէ՝ մի՛ լար, բարա՛յ, զի գինդիր քո կատարեցից» (1):

Ուիթերսըն է «Սուլթան Մահմետին ֆարման, զի արդ առնեն վարդապետքն եւ քահանայք թէ՝ մեք ի Մահմետէն գիր ունիմք, եւ ընդ այսպէս է լեալ, զի կարգաւորք մեր գիտաճ եւ գիսպանջ մի տայցեն: Թագաւորն գրէ ի վերայ Հալապու, Շամու եւ Ուռումելու փաշայիցն եւ գատաւորացն, զի մի առցեն. ի ՌՂԳ տահկայ» (2):

Յաջորդ 54 ֆէրմաններըը արուած են Մուսթաֆա Բ. (1695–1703), Ահմէտ Գ. (1703–1730), Մահմուտ Ա. (1730–1757) եւ Մուստաֆա Գ. (1757–1774) սուլթաններուն կողմէ, Նահապետ Ուռհայեցի (1691–1705), Աղէքսանդր Զուղայեցիի (1706–1714), Կարապետ Ուղնեցիի (1726–1729), Աբրահամ Մշեցիի (1730–1734), Աբրահամ Կրեացիի (1734–1737), Ղազար Ջահկեցիի (1737–1751), Մինաս Ակնեցիի (1751–1753), Աղէքսանդր Բիւզանդացիի (1753–1755), Յակոբ Շամախեցիի (1759–1763) եւ Սիմէոն Երեւանցիի (1763–1780) օրով, որով զուրս են մեր քննած գարուն դէպքերուն չրջագիծէն:

Էջմիածնի կաթողիկոսները մինչեւ 1726, այսինքն մինչեւ այն տարին երբ Կարապետ վարդապետ Զէյթունցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրուեցաւ, կ'երեւայ թէ իրաւունք ունեցած են ուղղակի յղելու իրենց դիրերը ինչպէս քրիստոնեայ թագաւորներուն ու պարսից շահին, նոյնպէս Թուրքիոյ սուլթանին, իրաւունք որուն խախտումը այդ թուականին՝ Սիմէոն Կաթողիկոս կը վերագրէ Յովհաննէս Դպրոց Պատրիարքին մեծ կաթողիկոսի մը աններելի ոճով մը, ու կը մեղադրէ գայն թէ իր գաւերով յաջողած է վերջ տալ կաթողիկոսական ուղղակի դիմումներուն, եւ ստեղծել նոր գրութիւն մը որուն համաձայն կաթողիկոսները իրենց գրութիւնները օսմանեան արքունիք պէտք է յղէին Պոլսոյ Պատրիարքարանի խողովակով:

(1) «Զաքարիա Սարկաւագի Պատմագրութիւն», Վաղարշապատ, 1870, Բ., Գլուխ Խ.:
(2) «Զամբռ», էջ 240:

19.

ՅՈՅՍԵՐՈՒ ՊԱՇԸ

Այն դարուն՝ որով կը պրպտի մեր աշխատութեան այս պլուխը՝ դեռ «հիւանդ մարդ» անուանուած չէր Թուրքիան: Բայց ան հիւանդ էր արդէն: Մեծ վերելքէն յետոյ՝ որուն առաջնորդած էին զայն առաջին սուլթանները՝ վայրկեանը սկսած էր վազուց: Իսկ Եւրոպան՝ մտահոգութեան դարեր ապրելէ յետոյ՝ ուշադրութեամբ կը հետեւէր հիմա դէպքերուն որոնք կ'ալեկոծէին Թուրքիան: Վտանգը դեռ հեռացած չէր: Թուրք լուծի տակ էին բազմաթիւ ժողովուրդներ Եւրոպական ափին վրայ, ու անոնց հարեւանները միշտ մղձաւանջի մէջ: Համախումբ ճիգ մը պէտք էր որպէսզի Եւրոպական ափէն չքանար այդ մղձաւանջը:

Ժէ· դարը յոյսի քանի մը պահեր տուաւ Արեւմուտքին:

Սուլթանները, որոնք դար մը առաջ նսեմ էին օսմանեան դահուն վրայ, փորձեր էին չարունակել Ֆաթիհով սկսած ծաւալման ընթացքը: Սելիմ Ա· (1512–1520) եւ Սուլէյման Ա· (1520–1566), արդարեւ, Օսմանեան պետութիւնը տարեր էին իր փառքին, ճամբայ բանալով տակաւին վեհապետներու որոնք, քիչ բացառութեամբ, պիտի նպաստէին Թուրքիոյ վայրէջքին:

Հիմա այլեւս վայրէջքն էր:

Սիթվաթորսքի դաշնին վրայ 1606 Նոյեմբերին կնքուած դաշինքը Ահմէտ Ա·ի (1603–1617) եւ Աւստրիոյ միջեւ առաջին դաշինքն էր որ սուլթան մը կը կնքէր քրիստոնեայ իշխանի մը հետ իբր իր հաւասարը· մինչեւ այն առեն սուլթանները կը պիջանէին պարզապէս պինդուալ շնորհել իրենց թշնամիներուն:

Սուլթանները որ անոր յաջորդեցին, այլեւս երբեք չունեցան Թուրքիոյ վարկը, եթէ չհաշուենք այն քանի մը սուլթանները որոնց օրով Թուրքիան քանի մը յաջողութիւն արձանագրեց: Մուրատ Բ· (1623–1640) դրաւեց Պաղտատը, եւ Մեհմէտ Դ·ի օրով (1648–1687) կրետէն գրաւուեցաւ:

Ամէն ձախողութեան հետ՝ որուն կ'ենթարկուէր Թուրքիան՝ Եւրոպան համարձակութիւն կ'առնէր: Ճիշդ է՝ միակամ չէր Եւրոպան մահիկը իր ափերէն քշելու իր փորձութիւններուն եւ փորձերուն մէջ· իրենց ներքին վէճերը եւ Թուրքիոյ հանդէպ իրենց հետապնդած

մրցակցութիւնը կը չլատէին արեւմտեան պետութիւնները, եւ կը հետացնէին վտանգը Թուրքիոյ դլխէն:

Եւ այնուամենայնիւ Թուրքիան իր հողերէն քշելու ու զայն բաժան բաժան ընելու երազը երբեք չէր լքեր Եւրոպան, ու առեն առեն փորձեր ալ կ'ընէր զայն իրականացնելու:

Ռումէն հեղինակ մը, Թ· Ժ· Ճիւվարա, համբերութիւնն ունեցած է ուսումնասիրութեան մը մէջ հաւաքելու այն հարիւր ծրագիրները որոնք մշակուած են Թուրքիոյ անդամահատութեան համար սկիզբէն մինչեւ նախօրեակը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին (1): Այդ ծրագիրներուն մէջ յիշատակուած են ինչպէս Թուրքիոյ դէմ խաչակրութեան մը համար կնքուած դաշինքներն ու պետութեանց ու վեհապետներու տարբեր փորձերը Թուրքիան բաժնելու մասին, նոյնպէս զանազան անհատներու յղացած ծրագիրներն այդ նպատակով: Ռումէն հեղինակին երկասիրութեան մէջ յիշուած են Ժ· դարուն պատկանող նման 18 ծրագիրներ, որոնց մէջ կան, ի միջի այլոց, Մոլտովայի իշխան Վասիլէ Լուփուի ծրագիրը 1646ին, Լայբնից փիլիսոփային կողմէ 1672ին Ֆրանսայի Լուի ԺԴ· թագաւորին ներկայացուած ծրագիրը մը, այս վերջինն իր իսկ ծրագիրը 1685ին, Միչել Ճէպրի հրապարակ դրածը 1682ին, եւայլն:

Ծրագիրները զրոս առեն առեն կը յղանար Եւրոպան Թուրք պետութիւնը անդամահատելու համար, չէին կրնար արձագանգ չգտնել Թուրք լուծին տակ առաջնող ժողովուրդներուն մէջ: Ու ամէն նման չշուկի հետ պահ մը յոյսով կը լեցուէին այդ ժողովուրդները՝ մօտալուտ կարծելով իրենց ազատագրութեան օրը, բայց եւ քաղներուն չուտով կը յաջորդէր յուսախաբութիւնը, որուն եւ յուսահատութիւնը կ'ընկերանար:

* * *

Մօտ քառորդ դար տեւող պատերազմները, զրոս Թուրքիա մը պէտք կրետէն կորզելու համար Վենետիկցիներու ձեռքէն, Թուրքիոյ պատմութեան մէջ ուշագրաւ դլուխ մը բացին իրենց այլազան փուլերով: Թուրքերը վազուց է կ'երազէին զայն ունենալ եւ նախորդ դարուն ալ ապստամբութեան փորձեր էին կատարեր Կրետէի ափերուն վրայ: Կրետէին տիրել կը նշանակէր ձեռք բերել դերիշխանութիւնը Միջերկրականի մէջ, եւ սպառնալ բովանդակ Եւրոպային: Սուլթան Իպրահիմի վիճակեցաւ սակայն Կրետէն խլելու առաջին լուրջ փորձն

(1) T. G. Djuvara, «Cent projets de partage de la Turquie», Paris, 1914.

ընել: Թուրք նաւատորմը, որ 400 նաւեր կը հաշուէր եւ աւելի քան 100·000 կռուողներ, 1645 Յունիս 24ին զօրք հանեց Կրետէի ափը, եւ երեք օր յետոյ Կանէա նաւահանգիստը անձնատուր եղած էր: Բայց դեռ Կրետէի գրաւումը ըսել չէր ատ: Թուրքերը դեռ 25 տարի սախտուած եղան կռիւ մղել, որպէսզի կարենան վերջնապէս ակր դառնալ անոր 1669ին, այսինքն յաջորդ սուլթանին՝ Մեհմէտ Դ-ի օրով:

Անյաջողութիւնները զօրս Թուրքերը յաճախ կը կրկին Կրետէն ամէն գնով յափշտակելու իրենց երկարամեայ փորձերուն մէջ, չէին կրնար ջղայնութեան չմատնել զանոնք, եւ առաջին հերթին սուլթանը որ պատուոյ խնդիրը ըրած էր անպայման Վենետիկցիներէն խլել այդ կղզին: Մարդ չի կրնար սարսափով չհամակուիլ այն կատագութեան ի տես՝ որուն դէմ դային կարգով բոլոր այն վեպիրներն ու հրամանատարները որոնք ձախողեր էին, ամբողջ 24 տարի, Կրետէն ձեռք անցընել, հակառակ կորուստներուն զօրս կրեր էր Թուրք բանակը:

Անդոհանքի վայրկեաններ յաճախ անցուցին Թուրքիոյ քրիստոնեաներն ալ Թրքական անյաջողութեանց այդ տարիներուն: Սուլթաններու կատագութիւնը կը սպառնար նաեւ անոնց: Քրիստոնեաներուն համար սարսափի նման պահ մը առկծուեցաւ, օրինակ, 1645ին, երբ Թուրքերը յաջողեր էին ափ ելլել Կրետէ եւ գրաւել Կանէա նաւահանգիստը, իսկ Վենետիկեան նաւատորմը՝ որ չէր կրցած առենին հասնիլ եւ այդ գրաւումն արգիլել՝ իր վրէժը ուզած էր լուծել Փաթրաս, Քօրօն եւ Մոդոն արշաւելով եւ հինգ հազար Թուրք գերի վարելով: Սուլթան Իպրահիմ, այս կորուստէն սրտմտած, հրաման էր ըրեր սուրէ անցընել իր կայսրութեան բոլոր քրիստոնեաները: «Եթէ այս անգութ վճիռը կիրարկուէր, կը գրէ պատմագիր մը, միայն մայրաքաղաքին մէջ երկու հարիւր հազար Յոյներու եւ Հայերու կը լուխները պիտի էյնային. սակայն, Ապու-Սաիտ մուֆթիին միջամտութեան չնորհիւ, սուլթանը հրաժարեցաւ իր վայրագ ծրագիրէն» (1):

Կրետէի դէպքերը պահ մը յուզումով ողողեր էին Եւրոպան: Ան Վենետիկը առանձին չթողուց իր պայքարին մէջ՝ հակառակ տարակարծութիւններուն զօրս իր ծոցին մէջ ունէր: Կրետէն Թուրքերուն յանձնել՝ կը նշանակէր մշտական սպառնալիքի տակ դնել Եւրոպան, որ եւ ստիպուած էր հետեւաբար օգնութեան ձեռք կարկառել Վենետիկցիներուն: Առաջին հերթին Վենետիկի կողքին կեցաւ Հռոմը՝ յանձին իր երկու Պապերուն, Իննովկենտ Ժ-ի (1644–1645) եւ Ալեքսանդր Է-ի (1655–1667), որոնք ոգեմտակից եւ նիւթապէս օգնեցին Վենետիկի: Հակառակ Արեւելքի մէջ իր ունեցած մրցակցութեան Վենետիկի հետ, եւ հակառակ նաեւ Թուրքիոյ հետ իր ունեցած առանձնական կապերուն, Ֆրանսա եւս մինակ չձգեց Վենետիկը հատարակաց վտանգին առջեւ: Այս տեսակ մը նոր խաչակրութեան մէջ զոր Եւրոպան ստիպուած էր մղել Մահիկին արշաւանքին դէմ, անտարբեր չմնացին նաեւ Սպանիան, Իտալական պետութիւնները, Գերմանական ինչ ինչ իշխանապետութիւններ:

Անտարբեր չէին կրնար մնալ մանաւանդ Թուրքիոյ լուծին տակ տառապող քրիստոնեայ ժողովուրդները: Ամէն ձախողանք զօր կը կրէին Թուրք բանակները Կրետէի տիրանալու համար՝ յոյսով կը լեցնէր այդ ժողովուրդները, եւ անոնց կարգին նաեւ Հայերը: Այնպէս որ այս մտայղթ զարուն երբ հետզհետէ աճեր էր Հայ ժողովուրդի տառապանքը հարեւան երկու լուծերու ներքեւ, յուզման վայրկեաններ պիտի ապրէր անշուշտ Հայ ժողովուրդն ալ երբոր մինչեւ Հայոց աշխարհ հասնէր արձագանգը Եւրոպայի մէջ խմորուող ծրագիրներուն, ու պիտի հրճուէր ի լուր այն հարուածներուն զօրս Վենետիկ եւ իր դաշնակիցները կու տային Թուրք բանակներուն, ամուլ դարձնելով անոնց յարձակումները ամբողջ քառորդ դար:

Ու զարմանալի չէ հետեւաբար եթէ Կրետէի դէպքերը պահ մը յուզաշրթած են նաեւ հայ շրջանակները, ու զանոնք նոյնիսկ մղած Եւրոպային երթալ պատմելու Հայ ժողովուրդի ցաւերը ու անոր ճակատագրով շահագրգռելու արեւմտեան աշխարհը: Այդ փորձերուն դուրգուրթաց անշուշտ փորձեր ալ եղան հաւատարիք տալու Եւրոպային Հայ ժողովուրդի մասնակցութեան մասին քրիստոնէութեան անունով ծրագրուող մեծ պայքարին մէջ:

Դժբախտաբար ոչ ոք գրաղած էր ցարդ Հայ ժողովուրդի պատմութեան ամէնէն չփոթ բայց եւ ամէնէն կարեւոր այդ շրջանով, ուր ազատագրութեան յոյսերը սկսեր էին արթննալ Հայ ժողովուրդի հերոսը եւ հոգ ստեղծել այն խմորումներուն որոնք պիտի հասունցնէին զարուն վերջերը, ազատագրական չարժման մը հեմը դնելով Հայ հողին վրայ եւ Հայ ժողովուրդը պայքարի դաշտը մտցնելով: Խարխափումներու շրջանէն յետոյ զօր Հայ Դատը ապրեր էր զար մը առաջ եւ սթափիլ յուսահատ, մինչեւ որ պայքարի այս շրջանը զար, պէտք է որ Հայ ժողովուրդը յուզումներու նոր տասնամեակներ ապրած ըլլար որպէսզի չվախնար իր ազատութեան համար արիւն թափելէ: Յուզումներու այդ տասնամեակները հետք չեն ձգած հայ գրիւրներու մէջ, ու օտարներուն մեզ հայթայթած տեղեկութիւններն այդ մասին՝ չատ են տարտամ ու չփոթ:

Նոր օրերու հայ բանաստեղծ մը կը պարտինք առաջին փորձը

(1) J. M. Jouannin et Jules van Gaver, «Turquie», Paris, 1840, p. 248.

այդ մութ շրջանը լուսաբանելու։ Պատմական հետազոտութիւնը (1) զոր Յակոբ Անասեան կը նուիրէ Արեւմտահայութեան ծոցին մէջ ժէ. դարուն տեղի ունեցող ազատագրական ձեռնարկներուն՝ արդարեւ առաջին փորձն է կապել փնտռելու Եւրոպայի մէջ ծրագրուող հակաթուրք նոր խաչակրութեան եւ Հայ ժողովուրդի ազատագրութեան աննչերուն միջեւ, նիւթ՝ զոր հեղինակը համառօտակի չօշափեր էր չուրջ երեք տասնեակ տարիներ առաջ (2)։ Իր այս աշխատութեան մէջ Անասեան կը քննէ դժնդակ շրջանը զոր Հայ ժողովուրդը կ'ապրէր այդ դարուն եւ դժդոհութիւնը որ կը սպառնար պոռթկալ անոր ինչ ինչ խաւերուն մէջ, Եւրոպայի մէջ խմորուող հակաթուրք տրամադրութիւնը եւ նոր խաչակրութեան մը ձեռնարկները կրնային պատերազմին օրերուն, Հայոց կողմէ եղած փորձերը Հայ ժողովուրդի ազատագրութիւնը կապելու համար Եւրոպայի այդ ձեռնարկներուն, Թուրքիոյ մէջ անջատ կաթոլիկոսութեան մը ծնունդ տուող պատրանքները եւ անոնց ազդեցը հայ ազատագրութեան դատին հետ։

Անասեանի այս գիրքը առիթ մը եղաւ մեզի որպէսզի անոր մատնանշած երեւոյթները քննենք մեր չօշափած հարցերուն հետ անոնց ունեցած առնչութեանը մէջ եւս։ Արդարեւ երեւոյթները զորս ան կը քննէ իր պատմական այդ հետազոտութեան մէջ՝ կ'օգակուին տպղնապի այս գարուն մէջ հայ կեանքը ալեկոծող բազմաթիւ դէպքերու հետ զորս վերլուծեցինք նախընթաց հատուածներու մէջ կամ դեռ պիտի վերլուծենք։

Մեր ուսումնասիրութեան սոյն այս գլուխին մէջ սահմանած ենք հետեւաբար յաճախ անդրադառնալ Անասեանի արժէքաւոր ուսումնասիրութեան։ Անոր համար նախ որ այդ երկին մէջ չօշափուած բազմաթիւ երեւոյթներ, ինչպէս ըսինք, մօտէն առնչութիւն ունին այն հարցերուն հետ որոնցմով պարտաւոր ենք զբաղիլ· այդպիսին են, օրինակ, Պոլսոյ զանազան դասերուն նուիրած իր լուսաբանութիւնները, այդ դասերուն միջեւ մղուած պայքարները մեր նիւթը կազմող գարուն, այդ դասերուն կապը գարը յուզող բազմաթիւ խնդիրներու մէջ եւ մանաւանդ Արեւմտահայ առանձին կաթոլիկոսութիւն

(1) Հ· Ս· Անասեան, «17րդ դարի ազատագրական շարժումներն Արեւմտեան Հայաստանում», Երեւան, 1961, Հրատարակութիւն Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Պատմութեան Ինստիտուտի։

(2) Հ· Ս· Անասեան, «Նպաստ մը Հայոց ազատագրական պատմութեան· Մահտեսի Շահմուրատ եւ Յովհաննէս Թիւրքիւնճի», «Երկունք», Փարիզ, Ե· տարի, թիւ 6–8 (1934 Հոկտ.–Դեկտ.)։

հաստատելու փորձերուն եւ արեւմտահայ ազատագրութեան անունով տեղի ունեցած նախաձեռնութեանց մէջ։

Պարտաւոր էինք զբաղիլ այդ ուսումնասիրութեան յարուցած խնդիրներով նաեւ անոր համար որ մեր սեփական պրպտումները յաճախ չեն յանդիր այն եզրակացութեանց որոնց կը յանգին Անասեանի տեսակէտները իր քննած հարցերուն շուրջ, եւ անհրաժեշտ էր ուրեմն ներկայացնել երեւոյթները այնպէս ինչպէս ներկայացուցած է տապանագիր բանասէրը եւ պարզել մեր ալ վերապահումները Հայ պատմագրութեան մէջ անոնց տեղ գտնելէն առաջ։ Թիւրիմացութիւններ կան զորս մարդ ստիպուած է մատնանշել առաջին օրէն, որովհետեւ դժուար կ'ըլլայ ուղղել զանոնք երբոր անդամ մը արդէն կ'օրգելպրուին։

Սոյն գլուխի մշակման պահուն էր որ լոյս տեսաւ այն մանրակրկիտ եւ փաստասպ գրախօսականը զոր Անասեանի հատորին նուիրեր էր Ակադ· Աշոտ Յովհաննիսեան (1), իր վերլուծման ենթարկած գրեթէ բոլոր կէտերուն մէջ յանգելով այն միեւնոյն եզրակացութիւններուն, որոնց յանգեր էր այս տողերը գրողը զինք հետաքրքրող երեւոյթները Անասեանի գրքին մէջ պրպտած ատեն։ Այնպէս որ առիթ ունեցանք պատկառելի հայ բանասէրին տեսակէտներուն ալ կոչում բնել յաճախ՝ երբ անդրադառնանք Անասեանի ուսումնասիրութեան մէջ սպրդած վիճելի կէտերուն։

Արեւմտահայութեան վերապրուած ազատագրական շարժումը այն հարցերէն չէր որոնց վրայէն ներելի բլլար թեթեւ մը անցնիլ։

Բայց Հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ մարմին առնող յուզումնեբու այդ շրջանը պատմելէ առաջ, ծանօթանանք նախ տարբեր խաւերուն որոնք կազմուեր էին Պոլսոյ Հայ Համայնքին մէջ՝ փորձելով քանի մը ճշդումներ ընել այդ առիթիւ, ինչպէս եւ այն իրադարձութեանց որոնք Արեւմտահայութեան մէջ կարճատեւ այդ կաթոլիկոսութիւնը առեղծեցին։

(1) Աշոտ Յովհաննիսեան, «Հ· Ս· Անասեան, 17րդ դարի ազատագրական շարժումներն Արեւմտեան Հայաստանում», «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս», 1963, թիւ 1, էջ 235–248։

20.

ՆԵՐՍԵՑԻՆԵՐՆ ՈՒ ԴՐՍԵՑԻՆԵՐԸ

Դարուն երկրորդ կէսին անցնելէ առաջ՝ չահեկանութենէ դուրկ չէր Պոլիսը նեբսէն ալ ճանչնալ, — պիտնալ առաջին հերթին թէ ինչպէս մարմին կ՚առնէր հայ գաղութը մայրաքաղաքին մէջ: Վաճակաները որոնք երկու դարէ ի վեր կը հոսէին գաղութին ծոցը՝ կ՚աճեցնէին անընդհատ անոր համբաւքը, բայց մխիթարն առեն կ՚այլափոխէին անդադար դիմագիծը գաղութին: Ամէն հայ կարաւանի հետ որ պատահէն կու գար Պոլիս, նոր չերտ մը կ՚աւելնար գաղութէն ներս:

Կաթոլիկներ են մեծ քաղաքները: Անոնք կ՚ընկլուզեն ինչ որ ի-բենց ծոցը կու գայ: Կը տարբալուծեն, կը հալեցնեն իրենց գիրկը հոսող նոր տարրերը, ու կը ձուլեն մայր զանգուածին հետ:

Ինչ կը վերաբերի գաւառէն Պոլիս խուժող տարրերուն՝ հայկական կաթսան չկրցաւ հալեցնել զանոնք բոլորը: Մաս մը խակոյն յուծուեցաւ անշուշտ, երբ մանաւանդ նկող կարաւանը կը սփռուէր մայրաքաղաքին մէջ թաղէ թաղ: Բայց կային ալ որ խմբուած կ՚ապրէին, հայրենակցական կորիզ մը կազմելով իրենց գետեղուած թաղին մէջ: Այդ կորիզը իր ծոցը կը պահպանէր գաւառէն բերուած սովորութիւնները, աւանդութիւնները, բարբառը եւ այսպէսով դժուար կը դառնար անոր ձուլումը շրջապատին հետ:

Գաւառէն նկողը դեռ երկար աւեն գաւառացի կը մնար այդպէս: Պոլսեցի չէր նկատեր դեռ ինքզինքը, ինչպէս որ պոլսեցին ալ իրմէ չէր նկատեր զայն:

Այս երեւոյթը, աւա՛ղ, չատ երկար տեւեց: Մայրաքաղաքին մէջ միշտ ալ չարունակեցին մնալ երկու տեսակ հայեր, պոլսեցին եւ գաւառացին, որոնք տարբեր կենցաղ ունէին միեւնոյն կլիմային տակ, ունէին իրենց ուրոյն հոգերը՝ որոնք չէին հասկնար վերայ, իրենց առանձին յուզումները՝ որոնք իրարու խորթ էին:

Իրարու խորթ սոյն երկու ուրոյն տարրերը միշտ ալ դոյութիւն ունեցան Պոլսոյ մէջ, որովհետեւ միշտ ալ հոն կը հոսէին գաւառէն նկող վաճակաները ու չէին թողուր որ անջրպետը ցմիշտ լեցուի:

Այնպէս որ դրսեցիի–ներսեցիի խնդիրը որ մինչեւ մեր օրերուն հասաւ, Պոլիսը յուզած է չատ կանուխէն: Տեզացին միշտ սոնքացած է իր հնութեամբը օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ. հպարտ է եղած

որ իր նախնիքը Պոլիս հաստատուած էին Ֆաթիհի օրով, ու ամէն նորեկ խորթ թուած է իրեն: Իր կարգին դրսեցին ալ խէթով նայած է տեզացիին, չէ հանդուրժած զայն:

Ու երեւոյթը կը տիրէր ժէ. դարուն ալ:

Առաքել Դաւրիժեցի խօսելով Փիլիպպոս Կաթողիկոսի Պոլիս կատարած այցելութեան եւ անոր կատարած փոթձերուն մասին տեղական վէճերը հարթելու, կը գրէ.

«... Քանզի ի ժողովրդականացն որք բնիկ տեզացիք էին ի քաղաքէն Կոստանդնուպոլսէ բարձրամիտ բարձրայօն պարծանօք հարստահարեալ թէւս ածէին ի վերայ եկամտից ժողովրդոցն, եւ իրբեւ զգեհիկ եւ չմարդի ունէին զնոսա, եւ զամենեսեան իշխանական իրականութիւնս զգործս եւ զրանս ի ձեռս իւրոց գրաւել ունէին եւ գործէին, եւ զեկամուտսն ի բաց քեցեալ անհատզրգս պահէին: Վասն որոյ եւ նոքա հոգւով չափ վշտանային ընդ քամահանս իւրոց. եւ հանապազ խոցոտիչ եւ առելութեան բանիւ զիմագրաւ լեալ ընդ միմեանս մաքառէին եւ հատատեալ արձանացեալ էր խռովութիւն ի մէջ նոցա եւ արեամբ չափ առելութեամբ» (1):

Առաքել վարդապետ, Նախիջեւանու Շոռոթ գիւղէն, որ Փիլիպպոս Կաթողիկոսի ուղեկից էր անոր բոլոր ճամբորդութեանց առն, Աստուածաչունչի մը յիշատակարանին մէջ կը գրէ Կաթողիկոսին Պոլիս այցելութեան մասին երեւազմէ զարձին.

«Եւ անդուստ եկեալ ի Բիւզանդիա՝ մայր քաղաքաց, ըստ խնդրոյ աստ եղեալ քրիստոնէիցն, զի բազում չահս եւ աւգուտս եղիւ սոցա. մի՝ զի գոյր երկպառակութիւն ի մէջ սոցա. զի ոմանք ներսցի եւ ոմանք դրսցի անուանէին. եւ այսմ անուանակոչութեանց բազում վնասս ծնանիւր. քանզի զմիմիանս մատնէին եւ աւերս ուժգինս անէին ի վերայ իրերաց. եւ սա այնքան միաբանս արար, մինչ զի մի հաւատ եւ մի հովիւ եղեն» (2):

Օսմանեան խօսելով Դաւիթ Արեւելցի (1639–1641) պատրիարքին օրով Պոլսոյ մէջ տիրող վէճերուն մասին, կ՚ըսէ թէ «այս չփոթներուն գլխաւոր պատճառներէն մին եղած է Կ. Պոլսոյ մէջ հինէն հաստատուած գլխաւորներուն, եւ հետզհետէ նոր եկողներուն մըցումը: Վերջինները գաւառներու մէջ կուսակալներու հետ մտերմութիւն կը ստանային, եւ կուսակալներուն բարձրանալովը իրենք ալ ազդեցութիւն կը չահացնէին, որով Կ. Պոլսոյ հիներուն նախանձը կը չարժէին, որոնք բարձրամիտ եւ բարձրայօն պանծանօք նոր եկողները իբրեւ զգոհիկ եւ չմարդի ունէին, եւ ազգային գործերու մէջ ալ

(1) Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դաւրիժեցւոյ, վաղարշապատ, 1896, էջ 334:

(2) Բարսեղ Սարգիսեան, «Ցուցակ Ձեռագրաց», էջ 172:

զեկամուտս ի բաց ընդեալ անհաղորդս պահէին, *թէպէտ ասոնք զօրաւոր ըլլային գաւառէ փոխադրուած եպարքոսներուն մօտ*» (1):

Ինչպէս ըսինք՝ տեղացիի–պրսեցիի խորհուրդը տեւեց յաջորդ դարերուն ալ: Պոլիսը գաւառին երկար առեն չտաքցաւ, ու գաւառը չհամուրհատեմբ նայեցաւ միշտ մայրաքաղաքին: Անոնք իրարու չտաքցան երբոր նոյնիսկ ա՛լ կ՚ապրէին կողք կողքի, միևնոյն թաղը: Պարագան աւելի տխուր կը դառնար երբոր անոնք կ՚ապրէին իրարմէ հեռու:

Տակաւին ԺԹ. դարուն ակնդրնները խախրնէ–պափուճի թաղը կը կոչուէր հայոցմէ՝ Քաղաքացւոց թաղ, այն բանին համար որ Քէֆէէն գաղթող հայոց բնակած թաղը եղած էր, եւ որ Քէֆէցի հայերը Պոլսոյ առաջին հայ գաղթականները ըլլալնուն համար կը կոչուէին քաղաքացի կամ տեղացի (2):

Պէտք եղաւ որ Հայ ժողովուրդի ճակատագիրը նոր փուլերու մէջ մտնէ՝ որպէսզի խորամանը լեցուի, ու այլեւս ներսեցի ու դրսեցի չմնայ: Հայ ժողովուրդի մեծ յաղթանակներն էին որ եղրայր ըրին բոլորը:

21.

ԳԱՒԱՌԸ ԿԸ ԽԼՐՏԻ ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

Գաւառը, ինչպէս տեսանք, Պոլիս էր խուժեր զարուն սկիզբէն: Շահ Աբասի արշաւանքը, Ջալալիներու ասպատակութիւնները, եւ–րաչան ու սովը աղէտեալ ըրջաններէն հոծ թիւով հայեր քշեր էին մայրաքաղաք:

Գաւառը յետագային ալ խաղաղութիւն չտեսաւ սակայն: Հալածանքը, հարկերու բեռը անպակաս եղան, եւ հայերու նոր խումբեր քշեցին Պոլիս: Բայց ասով գաւառի տառապանքէն չէր թեթեւնար ոչինչ, որովհետեւ իրենց օճախին փարած մնացողները կը սոխպուէին կրել հարկերուն բոլանդակ բեռը:

Այս դժնդակ կացութիւնը չէր կրնար իր սխուր հետեւանքները չունենալ: Անկարող իրենց ուսերուն դրուած այդ ծանր բեռը առնաձին կրելու, շատեր անոնցմէ Պոլիս խուժեցին որպէսզի արդարութիւն

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ., էջ 2471–2472:
(2) «Ընդարձակ Օրացոյց», 1901, էջ 80:

պահանջեն: Եւդոկիոյ, Սեբաստիոյ, Տիվրիկի եւ Կամախի չրջաններէն էին մեծ մասամբ, այսինքն առաւելապէս այն չրջաններէն ուրկէ առնին հոծ զանգուածներ խոյս առած եւ եկած էին Պոլիս:

Ժէ. դարու կէսերէն անմիջապէս յետոյ ստեղծուած այդ կացութեան առթիւ Զամչեան կը գրէ.

«Բազմացեալ էին յոյժ ի նմին ժամանակի ի թագաւորական քաղաք անգր հայք գաւառացն Եւդոկիոյ, Սեբաստիոյ, Կամախու, եւայլն, եւ զի չափ արքունական հարկաց որոշեալ էր քան գաւառաց, յեանել բնակչաց ի տեղեաց անտի, եւ ի գալ նոցա ի քաղաքն Կոստանդնուպոլիս, բոլանդակ հարկն դիպանէր ի վրայ մնացորդաց նըւազելոց. եւ ոչ այսչափ միայն՝ այլեւ որք եկեալ բնակեալ էին ի թագաւորական քաղաքի՝ յիւրեանս գրաւեալ զպօրծակալութիւն հարկահանութեան բնիկ քաղաքաց իւրեանց՝ բազում առգանս եւ զրկանս հասուցանէին նոցա. որոյ վասն եկին ոմանք ի Կոստանդնուպոլիս ի Կամախեցւոց անտի եւ ի Սեբաստացւոց եւս ի Տիվրիկեցւոց. եւ բազք կային առ Քէօփրիւլի եպարքոսն, թէ զծանրութիւն հարկաց աշխարհին՝ որ հասարակաց է՝ այժմ մեք առանձին կրեմք. քանզի քաղաքացիքդ մեր թողեալ են զմեզ եւ եկեալ են այսր, եւ ի հանգստեան վայելեն, եւ ահրաբար եւս իչխող լինելով ի վերայ մեր՝ կեղեքեն զմեզ անթնաչ» (1):

Ու ահա զարհուրելի պայքար մը սկսաւ Պոլիս հաստատուած գաւառացիներուն եւ անոնց դէմ բողոքելու եկողներուն միջեւ: Երկու կողմն ալ խորութիւն չգրաւ միջոցներու մէջ, իրեն պաշտպաններ ապահովելու համար պետութեան իշխանաւորներէն:

«Իրրեւ խմացաւ զայս եպարքոսն, — կը գրէ Զամչեան ժամանակակից յիշատակարաններէ քաղելով, — որ յայնժամ յիւսկիւտար էր հանդերձ թագաւորաւ, եւս զիր հրամանի ի ձեռաց նոցա, եւ զօրականս արքունեաւս, զի զո՛վ ոք եւ զացեն ի գաւառակացս իւրեանց՝ տանել տարցին անդր: Յայնժամ որք եկք էին՝ Տիվրիկեցիք, Կամախեցիք, եւայլն, խուսափեալ այսր եւ անդր փախչէին եւ թաքչէին, եւ ապաչէին բազում խնդրուածովք եւ արովք զեկեալ գաւառակիցս իւրեանց՝ թողուլ զինքեանս մնալ անդ, եւ խոստանային նոցա հատուցիլ ընդ նոսա ի տուրս հարկաց. մինչդորդ կալան եւ զոմանս ի մեծամեծաց այլազգեաց ապաչել զեպարքոսն վասն նոցա: Եւ ի լինել բազում հակառակութեանց՝ ձանձրացեալ եպարքոսին՝ յանձն արար զիրսն ի տեղապահ իւր յիսմայէլ զայմախամ, եւ ի մեծ գաւառն. եւ նոքա եղեն ի կողմն այնոցիկ՝ որք բնակէին ի Կոստանդնուպոլիս. որոյ վասն զիմեցին նորեկքն ի յիւսկիւտար՝ առ եպարքոսն. եկին

(1) Զամչեան, Գ., էջ 689:

անդր եւ ամանք ի մխա կողմանէ՝ զանդաւել զմխմեանց. եւ յաւուր միում յորժամ ելեալ եպարքոսն ի վրանէ իւրմէ՝ գնայր ի վրանս թագաւորին, ընդառաջ եղեն նորեկքն՝ եւ ազազակ բարձեալ բազքէին առ նա: Յայնժամ ի ցասումն բարկութեան բրդեալ եպարքոսին՝ ասասիւ ի բաց վարեալ գնասա, եւ ձգեալ ուժգին գինի նոցա պլտիս իւր (այսինքն գրօփուզն). եւ ապա եւս ըմբռնել զերիս ի Հայոց բնակելոց ի Կոստանդնուպօլիս, եւ գնել երկաթի կապանօք ի բանս նաւատեղեաց (ի Թէրսխանային), յամս երիս. բայց բարեկամաբ նոցա ծախեալ բազում դրամս՝ ազատեցին գնոսա. եւ նոքին իսկ եւս ի դրունս մեծամեծաց գնկերեալ հապիւ ուրեմն լռեցուցին գնորեկ գաւառակիցս իւրեանց» (1):

Իր կարգին Օրմանեան հետեւեալ կերպով կը ներկայացնէ գաւառապիներուս այդ պայքարին երեսէն Պոլսոյ մէջ առեղծուած կացութիւնը Մարտիրոս Կաֆայեցի պատրիարքին օրով.

«Պատրիարքին համար նոր տագնապի պատճառ մըն էր բազմաթիւ հայերու անառն եւ անինչ մնալը, եւ ահա ուրիշ դժուարութիւն մըն ալ ծագեցաւ գաւառապիներու երեսէն: Առնք իրենց տեղերը պարտաւոր էին պետական տուրքերը տեղապիներու վրայ բաշխելով վճարել, բայց շատ գաւառապիներ մայրաքաղաք գալով կը հարստահարէին, եւ այլեւս իրենց հայրենիքին տուրքերուն չէին մասնակցեր, եւ տեղերնին մնացող խեղճերը կը նեղուէին: Այս պատճառով Եւդոկիայէ, Սեբաստիայէ, Կամախէ, Տիվրիկէ եւ ուրիշ քաղաքներէ պատուիրակներ եկան Կ. Պոլիս, եւ մեծ եպարքոսին դիմելով արտօնութիւն առացան իրենց գաւառապիները գոյց տալ, որ վճարման բռնադատուին: Զաղար Սեբաստացին, որ Տիվրիկի եպիսկոպոս եղած եւ անկէ Կ. Պոլիս եկած էր, առիթ գտաւ դանգատուներու դլուխը անցնիլ, եւ Մարտիրոս Պատրիարքը մեղադրելով կուսակիցները չահիլ, որոց կ'առաջնորդէր Շերման Տիվրիկցին, որուն օգնութեամբ կաշառք ու նաւէր սփռելով, Մարտիրոսի պաշտօնակութեան եւ իր պատրիարքութեան հրովարտակը հանել տուաւ, ու Պատրիարքարանին տիրացաւ 1660 Նոյեմբերին» (2):

Արդարեւ Տիվրիկցիներն էին որ գործօն դեր կատարեցին Մարտիրոս Կաֆայեցիի եւ Զաղար Սեբաստացիի միջեւ մղուած պայքարներուն մէջ:

«Կային ի նմին ժամանակի ի Կոստանդնուպօլիս ամանց ի Հայոց Տիվրիկցւոց, կը գրէ Զամչեան, որք յառաջնմէ չքաւոր գոլով՝ փարթամացեալ էին ընդ խնամարկութեամբ Տիվրիկցի Իպրահիմ ա-

(1) Զամչեան, Գ., էջ 689–690:
(2) Օրմանեան, «Ազգապատում», էջ 2529–2530:

զալի արքունի դիւանադպրի, եւ սոքա միաբանեալ ընդ Զաղարու՝ նիւթին հնարս ընդդէմ Մարտիրոս Պատրիարքի» (1):

Զաղար որ նախապէս Մարտիրոս Կաֆայեցիի պաշտպանութիւնն էր վայելեր՝ կռնակը իր Տիվրիկցիներուն տուած՝ այժմ կը փորձէր իր աթոռէն գլորել երբեմնի իր հովանաւորը:

«Տիվրիկցիք զարձեալ սկան գրգռել զեպիսկոպոս իւրեանց զՀազար՝ զհետ լինել պատրիարգութեան. եւ խոստանային օգնական լինել նմա. եւ նա անկաւ առ իշխանս այլազգեաց ընկենուլ զՄարտիրոս: Զայս իմացեալ բարեկամաց պատրիարգին՝ խորհուրդ եռաւն նմա արտորել զՀազար՝ արքունի իշխանութեամբ, եւ կամ այլազգ ինչ պատուհասել. եւ բերէին օրինակ գայն՝ որ գործեցաւ ի նոյն աւուրս ի մէջ յունաց. զի պատրիարգ նոցա եւս դնել գյոյն եպիսկոպոս մի ի բանս Նաւատեղեաց, եւ զայլ եպիսկոպոս մի եւս տարակիր առնել, եւ զոմն մեծ եպիսկոպոս եւս կախել: Բայց Մարտիրոս վարդապետ չհգեւ ձեռնհաս առնել ինչ Զաղարու: Եւ Զաղար ունելով ինքեան ի թիկունս զիպլոմահմ դիւանադպիր Տիվրիկցի, նոյնպէս եւ փարթամացեալ գաւառակիցս իւր՝ զօրացաւ նոքօք. եւ առեալ ի դուռն քանի քանի, ընկէց զՄարտիրոս վարդապետ Կաֆացի յաթոռոյ, եւ ինքն նստաւ յաթոռ պատրիարգութեան յամսեանն Նոյեմբերի: Այլ քանզի դլխաւոր գործակից նորա Շերման անուն Տիվրիկցի ծախեալ էր բազում ինչ վասն այսր, անկաւ ընդ ծանր պարտիւք ընչից. եւ յուսահատեալ ուրացաւ ի հաւատոյ. եւ յետոյ անկեալ ի մահճախտութիւն՝ չրջէր ի փողոցս. եւ քարամբք եւ փայտիւք հալածէր զայլազգիս. ոմոյ վասն կապեալ գնա՝ եդին յարգելանոց յիմարաց» (2):

Տիվրիկցիք իրենց երբեմնի առաջնորդին Զաղարի կողքին մը նացին միշտ՝ զայն ամուր պահելու համար պատրիարգական աթոռին վրայ: Այնպէս որ երբ լուր առին թէ Զաղարի մրցակից Յովհաննէս Թիթիւնճիի ի նպաստ հանրապետութիւն մը դրկուելու վրայ է էջմիածին Մինաս անուն արեւելքցի վարդապետի մը ու ուրիշ աչխարհականի մը ձեռքով, իրար անցան խակոյն.

«Եւ եղեւ յետանել նոցա ի ճանապարհ՝ իրրեւ լմացան գայն Տիվրիկցիք կուսակիցք Զաղարու, փութացան եւ առին զօրականս յարքունի դրանէ, եւ յղեցին զկնի թղթատարաց. եւ նոցա հասեալ չտապաւ ի տեղին կոչեցեալ Ֆարթալ՝ կալան զթղթատարսն, եւ բերին կապանօք առ տեղապահ եպարքոսի» (3): Տարբեր խնդիր թէ տասը օր բանա մնալէ յետոյ հազար զահեկան տուգանք վճարեցին ու ազատեցան ձերբակալեալները:

(1) Զամչեան, Գ., էջ 689:
(2) Զամչեան, Գ., էջ 690–691:
(3) Զամչեան, Գ., էջ 693:

Նոյն այդ Տիվրիկցիներն էին որոնք՝ Թլթլեաններու եւ Ջահուկեաններու հետ մէկտեղ՝ աջակցեցան այս անգամ ալ Մարաիրոս Կաֆայեցիին 1663ին անոր մղած պայքարին պահուն եղիսպար Ամթաղպիի դէմ, եւ անոր ընկերացան երբ ան կը ներկայանար մեծ եպարքոսին «բողոքել զեղիսպարէ, եղեալ ի մահ՝ մահու եւս արժանի ցուցանել զնա»: Ոչ Մարաիրոսի մեղադրանքները, ոչ ալ Տիվրիկցիի մը վկայութիւնը օգուտ չունեցան զեղծարար ցոյց տալու համար եղիսպարը, ինչ որ ցասումը դրդեց մեծ եպարքոսին որ վռնտէ զայն աշխարհէն, «եւ իբրեւ եղանէր Մարաիրոս ապաքէն ի վրանէ՝ դիմեցին սպասաւորք աշխարհին ի վերայ նորա, եւ հարկանէին զնա բանսկ եւ աքացէ· նոյնպէս եւ ամանք ի հարապատ բնակեցաց նորա զայրացեալ թշնամանօք նախատէին զնա՝ թէ յամօթ արարեր զմեզ առաջի ազանի» (1):

Գաւառը յետագային ալ ազմկած է երբեմն Պոլսոյ մէջ:

22.

ՀԱՅ ԽՈՃԱՆԵՐԸ

Թերի պիտի ըլլար մեր այս ակնարկը խոովայոյզ դարու մը վրայ՝ եթէ չծանօթանայինք լրիւ բոլոր այն խաւերուն եւ հոսանքներուն որոնք կը տիրէին օսմանեան մայրաքաղաքի հայ համայնքի ծոցին մէջ:

Դրսեցիներու եւ ներսեցիներու միջեւ մղուող խուլ պայքարը չէր միայն որ Պոլիսը կ'ալեկոծէր այդ դարուն ինչպէս ալեկոծեր էր անկէ առաջ ալ եւ պիտի ալեկոծէր նաեւ յետագային մինչեւ մեր օրերուն հասնելով, եւ ոչ ալ խլրտումները որոնց տեղի կու տային մայրաքաղաքին մէջ՝ գաւառէն Պոլիս խուժող հայերը:

Առանցքէ բացի՝ Պոլսոյ հայ գաղութը այլապան խաւեր եւ հոսանքներ ունէր իր ներսը:

Երեւելիներու այն դասը որ ժէ· դարուն բացառիկ դեր կը կատարէր Պոլսոյ հայ կեանքին մէջ՝ խոճաներն էին, ինչպէս առհասարակ քիչ մը ամէն տեղ այդ դարուն, ըլլայ Պարսկահայ գաղութին ու Թրքահայ գաւառներուն, ըլլայ զանազան այլ վայրերուն մէջ՝ ուր

(1) Ջամչեան, Գ·, էջ 703:

առեւտրական կայքեր հաստատեր էին հայերը: Կարելի է ըսել՝ հայ խոճաներու դարն էր այդ դարը:

Խոճան պարսկերէն բառ է, եւ պարսիկ լեզուի մէջ բազմաթիւ իմաստներ ունի: Ան կը նշանակէ, օրինակ, տէր, ուսուցիչ, հարուստ, ներքինի: Թուրքերէն լեզուի մէջ ան գործածուած է նաեւ առնուազն, էֆէնտի, ազա, քէհիա, վաճառական, փաթթոցաւոր, ականաւոր անձ, ծեր, կախարդ, ձեռնածու, զարմանող, ժողովրդական պատմիչ նշանակութեամբ, ինչպէս ցոյց կու տան բառարանները, մինչ Հայոց մէջ խոճա բառը որդեգրուած է առաւելապէս իր վաճառական իմաստով: Ըստ Աճառեանի՝ բառը Հայոց մէջ գործածուիլ սկսած է ԺԴ· դարէն, եւ մտած է նաեւ ազգանուններու կազմութեան մէջ, ինչպէս Խոճապէկ, Խոճաղատէ, Խոճամալի, Խոճամիր, Խոճապազ, Խոճաճան, Խոճասար, Խոճիխան (1): Վաճառականի իմաստով է որ բառը գործածուած է հետեւաբար ըլլայ Պարսկահայ գաղութին, ըլլայ Արեւմտահայութեան եւ Պոլսոյ մէջ: Արեւելեան Եւրոպայի հայ բարբառին մէջ է պիտեւորաբար որ խոճան գործածուած է հարուստ նշանակութեամբ ալ, մինչ «խոճանալ» հարստանալ կը նշանակէ նոյն բարբառին մէջ, իսկ «խոճութիւն»ը հարստութեան իմաստն ունի (2):

Խոճա մակդիրը Թուրքերը իրենք եւս կու տային հայ վաճառականներուն: Բայց ուշագրաւ է որ ան հայ կամ ուրիշ քրիստոնեայ տրուած պարագային՝ ստորին ուղղագրութեամբ կը գրուէր: Աբդարեւ բառը մինչ իր պարսկական ուղղագրութեանը մէջ խաւսիա ձեւն ունէր, քրիստոնեաներու տրուած առեն հաւսիա ձեւով կը գրուէր: Այս վերջին ձեւով կը հանդիպինք, օրինակ, այն գրութեանց մէջ զոր Դանուբի հրամանատար Պայրաքտար Մուստաֆա փաշա, յետագային մեծ–վեզիր, ուղղած է Մանուկ պէյ Միրզայեանի որ իր մտերիմ բարեկամն ալ էր (3):

Խոճաներու բազմիցս կը հանդիպինք ազգիւրներու մէջ ամբողջ այդ դարուն: Կամենիցի Աւետման եկեղեցւոյ շինութեան աջակցողներուն մէջ կը գտնենք 1597ին Ուլու խոճայ որդի Տօնուչի: Բայց առաւելապէս Զուղայի եւ Պարսկաստանի հայ խոճաներն էին որ աչքառու պիտի դառնային նոյնիսկ ԺԷ· դարու սկիզբէն:

Այսպէս, երբ 1604 թուականին Զուղան ընդունեց Իրանի շահնշահը «Արաքսի ափից մինչեւ Խոճա–Խաչիկի փառաւոր ապարան–

(1) Հ· Աճառեան, «Հայոց Անձնանունների Բառարան», հատոր Բ·, 1944, էջ 526:

(2) Տես մեր «Արեւելեան Եւրոպայի հայ գաղթօջախը» անտիպ աշխատութիւնը:

(3) Բուխարեստի պատմութեան Թանգարան, Մանուկ պէյի փոնտ, վաւ· թիւ 26428:

քը, ուր պիտի իջնէր չահը, փառած էին գործերը եւ մեսրոպատիպ ու ոսկեհատ դամաշ կտորներ, իբրեւ «փիանոպոպ», եւ դրանց վրայով քայլում էր Իրանի ախբը: Յոճա-Յաչիկը ոսկի մատուցարանի վրայ ոսկու կոյտեր ընծայաբերից չահին. եւ նրա օրինակին հետեւեցին մեծ խոճանները» (1): Այնուհետեւ խոճաներու ամբողջ չարան մը պիտի յայտնուէր չահերու ակրագեսութեան առջեւ:

Համբաւաւոր հայ խոճաներ ունեցած է այդ գարուն նաեւ Փոքր-Ասիան: 1610 թուականին Երուսաղէմի Հայոց վանքին պարտուց բարձման մասնակցելու հրաւիրուած են Հալէպ գտնուող «անուանի խոճայս եւ վաճառականս» (Սիմէոն Լեհացւոյ «Ուղեգրութիւն», էջ 276), իսկ հանդանակութեան մասնակցողներուն մէջ կը յիշուին Աբիճան, Աւետ, Ղարիպճան, Մխրզէ, Սիրաք, Փիլաք եւ Փօլատ վանեցիները, Առաքել, Աւետիք, Զաքարէ, Ոսկան, Սաֆար, Սարքիս եւ Փանոս Ջուղայեցի խոճաները, ինչպէս նաեւ Զէյթիճան Բաղիշեցի, Թումաճան Ամասեցի, Պաղտասար Ուռհայեցի, Մատաւոս, Պետրոս կամ Պետիկ եւ Վանտին Հալէպցի խոճաները եւ ուրիշներ:

Հայ խոճաներ նշանաւոր գործած են զանազան հայ գաղութներու մէջ ալ: Յոճա Նահապետը, օրինակ, 1687ին հայկական տպարանի համար յատուկ տեղ կը յատկացնէ Ամստերտամի իր սեփական տան մէջ: Սիմէոն Լեհացին Ջուղայեցի յայտնի Յոճա Հաքիմի կարգադրութեամբ է որ կ'երթայ Լվովի մէջ հին Ռակեփորիկ մը: Ջուղայեցի Յոճա Սահրատենց Շեհրիմանը 1685ին հայ տպարան կը հիմնէ Վենետիկի մէջ: 1688ին Հնդկաստանի մէջ կը յիշուի Հոչակաւոր հայ վաճառական Յոճա Քալանթարը որ առեւտրական պայմանագրութիւն կնքած է անգլիացիներուն հետ:

* * *

Ժէ. դարու Պոլսոյ հայ խոճաներուն մէջ եղան դէմքեր որ առանձակ տարբերը տիրական դեր կատարեցին: Առեւտրական գործերու մէջ հարստացած հայեր էին մեծ մասամբ, որոնք տակաւ սեղանաւորները կը դառնային օրուան թուրք երեւելիներուն: Անոնք էին որ կ'օգնէին նեւթապէս այս կամ այն փաշային, կ'օժանդակէին անոր վերելքին, իրենց կարգին օգտուելու համար յետոյ անոնցմէ: Անգամ մը որ փաշան կը հասնէր դիրքի՝ հայ սեղանաւորը ինք եւս դիրք կը ստեղծէր իրեն, ու կը սանձնէր տեսակ մը միջնորդի դեր:

Հայ սեղանաւորները ուրեմն բացառիկ հեղինակութիւն ստեղծած էին իրենց համար երկրին մէջ՝ գաւառներէն սկսելով մինչեւ Պոլիս:

(1) Լէօ, «Հայոց Պատմութիւն», Գ., էջ 242:

«Արդէն յիշատակեցինք, կը գրէ Լէօն, որ նահանգներուն կառավարիչ նշանակուող փաշաները կաշառ տալու համար փող վերցնում էին հայ սառաֆներից: Այժմ ասենք, որ փաշան այն պաշտօնը ստանալու համար պիտի ունենար սեղանաւոր հայի հաճութիւնը. առանց դրան թուրք կառավարութիւնը չէր հաւատայ փաշային... Այդ՝ մինչեւ որ հայ սառաֆը չսկսէր թէ ինքը երաշխաւոր է, որ այդ հարկերն ու տուրքերը ազնիւ եւ անվնաս կը հասնին կառավարութեան ձեռքը, ոչ ոք չէր կարող վստահութեան արժանացնել փաշային: Այսպիսով, պաշտօնեան ոսկով ձեռքով փաշային էր հպատակեցնում: Դրամի հաճութիւնն ու երաշխաւորութիւնը փաշան ձեռք էր բերում շատ քանի գնով, յանձն առնելով վճարել սեղանաւորին նրա պահանջած բարձր տոկոսները: Միանգամից ընկնելով այդ դրութեան մէջ, այնուհետեւ դրամատիրոջ ճարպիկութեան ու տպաւորելու ձիրքի վրայ էր մնում իր ցանցերի մէջ փաթաթել իր պարտականին մինչեւ նրան կատարելապէս իր ձեռքն առնելը, նրա բոլոր անհետեւական գործերին ակը դառնալը: Այս բոլորը՝ հիւթերը գալս ծծելու մի բարդ ու նուրբ սիստեմ էր, որի շատ մանրամասնութիւնները յայտնի են մեզ եւրոպական հեղինակների նկարագրութիւններից» (1):

Պետութեան մէջ իրենց համար ստեղծած դիրքին շնորհիւ՝ հայ խոճաները հեղինակութիւն կը դառնային նաեւ ազգային գործերու մէջ, ու իրենց կռնակը տուած իրենց փաշային՝ իրենց կամքը կը պատգարէին «ազգ»ին: Անոնց կամքովն է որ պատրիարքները կը գային աթոռ, կամ կը հեռանային աթոռէն: Իր ծոցին մէջ տեղ ունեցող խլրտումները Պոլսոյ հայ գաղութը մեծ մասամբ պարտական է օրուան ազդեցիկ հայ խոճաներուն:

Ժէ. դարու Պոլսոյ հայ խոճաներուն մէջ կը յիշուին վանեցի խոճա Ռուհիճանը (2), Երզնկացի Յոճա Յովսէփը եւ որդին Յոճա Յովհաննէսը (3), Յոճա Դաւիթը (4), եւ դեռ շատ ուրիշներ: Առանձին ամէնէն նշանաւորը Յոճա Ռուհիճանն էր սակայն, որ ինչպէս տեսանք դարը սկսող տպագրներու ընթացքին, բացառիկ դեր կատարեց Պոլսոյ հայ գաղութին մէջ: Նուազ աչքառու չէր Յոճա Դաւիթը: 1662ին գրուած ոտանաւորի մը մէջ զոր Երեմիա Չէլէպի նուի-

(1) Լէօ, «Հայոց Պատմութիւն», հորագոյն շրջան, մասն Ա., Երեւան, Պետական Համալսարանի ապակետիպ, 1926, էջ 53:

(2) Դաւրիժեցի, էջ 242–245:

(3) Դարանաղցի, էջ 361:

(4) Հրանտ Ասատուր, «Կ. Պոլսոյ Հայերը եւ իրենց Պատրիարքները», էջ 100:

բան է Յոճա Դաւիթի եւ անոր զաւկին Գրիգոր Զէյէպիի, զորմէ կ'ընէ ապաքանքի մը զոր կառուցած են անոնք.

Մեծ տուն էր սա Խօճայ Դաւթին
Որ հրկիզեալ ընդ ֆաղաֆին
Հանգեաւ եւ իմիմն ի մէջ գործոյս
Որ ոչ ետես գյաւարտ սորին:

Իսկ միամօր որդի ևորին
Զքնաղ Գրիգորըն Զէյէպին
Աւարտեաց զսա վայելչապէս
Շնորհաւորեալ առաքել գբարին: (1)

Ժէ. դարուն Պոլսոյ հայ խոճանեերու կեդրոնը կը դանուէր Յոճա-Խանի մէջ: «Ամենայն վաճառականք հայերք չատք կան անդ յամենայն աշխարհաց» (2):

Յոճա-Խանը հրոյ ճարակ եղաւ 1660 Թուականի հրդեհին. բայց ան կիսաքանդ վիճակի մէջ երկար տաեն դեռ կը մնար (3):

* * *

Հայոց պատմութիւնը մեզի ցոյց կու տայ թէ Հայ ժողովուրդի ճակատագրին են ենթարկուած չատ մը իր բոլոր խաւերն անխտիր: Եւ-պատ են դժնդակ պահեր որ թշնամին խարուեփուն չէ դրած դասէ եւ խաւէ մը իր կեղեքումները, հալածանքներն ու նախճիրները տա-րածելով բոլորին վրայ: Հայ ժողովուրդն է հանդիսացած անոր միակ թիրախը:

Եւ զարմանալի չէր որ Հայ ժողովուրդի մեծ ճիզերուն եւ պայ-քարներուն մէջ մաս առնէր նաեւ հայ ունեւորը, հին մեծատուններէն ու խոճաներէն սկսեալ աւելի նոր օրերու քաղքենին, Հայ ժողովուրդի լայն զանգուածներու կողքին ըլլար՝ անոր մղած մեծ պայքարին մէջ այլազան թշնամիներու դէմ:

Արդարեւ այն հարուստներու կողքին որոնք դիզել միայն սոր-ված են, եւ լումայափոխներու եւ վաչխառուներու քովն ի վեր՝ ո-րոնք պիտցած են ոտրուկի պէս ծծել լակ, ունեւորներու դաս մը եւս եղած է որ զօրավիզ կանգնած է ոտքին կոշիկներուն: Բարերարներու չարանը զոր Հայ ժողովուրդի պատմութիւնը կը ցոյց մեր դէմը՝ ապ-շեցնեան կը մատնէ չատ քեզ: Միշա չէ որ անշուշտ հայրենասի-

(1) Երեմիա Զէյէպիի «Ստամպօլոյ Պատմութիւն», Բ., Վիեննա, 1932, էջ 741:

(2) Դարանաղցի, «Ժամանակագրութիւն», էջ 168–169:

(3) «Հայաստանի Կոչնակ», 1927, էջ 845:

քական ժեսթեր են ոտքին ընծայուած բոլոր այդ բարեբարութիւն-ները: Բայց քիչ չէ եւ անոնց թիւը որոնց միակ նպատակը Հայ ժողո-վուրդին սատարելու մատնոցութիւն եղած է:

Ժզ. դարու հայ ազգասացներէն մէկը, Յովսեփ Սեբաստա-ցին, հետեւեալ կերպով կ'իմաստացնէ Յոճա Աբտլրը, որուն պատ-ուէրով Ցայտմատուրք մը ընդօրինակած էր.

Հանց գիտուն մարդ զարմանալի
չէ տեսեալ յոճ ժամանակի.
Որ թէ հազար բան ևս խօսի
հազարէն մէկ բան դալատ չունի.
Եւ հոգեսէր մարդ եւ բարի,
պարկեշտ կացօճ ըստ օրինի,
Եւ ընչաւէտ առաքինի
առատաձեռն ի պարգեւի:
Փոքր անձն մարդ է հանդիսի
խելօճն արագ իմաստիւճ լի,
Հազրնուապ եւ խիստ արի
չկարէ մարդ տալ պատասխանի...
Շատ ռամիկ մարդ եւ յոռի
կ'ասեն նմա թէ չէ բարի.
Կամապաշտիցն յամառի
եւ անգիտաց յիմար թուի.
Իսկ յիմաստնոցըն ևս գովի,
խոնա խրտըր մեծարելի: (1)

Ակադ. Աչոտ Յովհաննիսեան, մէջ բերելով Յովսեփի այդ տողերը, դիտել կու տայ.

«Աբտլրի մէջ Յովսեփը անձնաւորում է արեւմտահայ մի-ջավայրում դերը ստացած խոճաների իդէալական տիպարը: 15 – 16 դարերից ի վեր այսպէս կոչուած խոճաները նչում են որպէս ազգեցիկ հայ ռէսներ ու տաննատէրներ, եկեղեցու ու վանքի վերահսկողներ ու նուիրատուներ, դրչագրերի պատուիրատուներ եւայլն: Իրենց ձեռքն առնելով հանրային գործերի դեկը՝ չատ նրանք մեծարում են որ-պէս «խնամակալք ընդդէմ այլազգեաց»: Հատուկ էին նրանց մէջ կա-յին այնպիսինները, որոնք իրօք անդրագառնում էին եկեղեցու եւ ժո-

(1) Մատենադարան, ձեռ. 6273, էջ 237:

ղովրդի նուաստացած վիճակին եւ երազում նրանց բարւօք ապագան» (1):

Ասելով հայ խոճաններու մարդասիրական ժեսթերուն, եւ այդ ժեսթերուն չնորհիւ անոնց ձեռք ձգած հեղինակութեան մասին՝ Անասեան կը դրէ իր կարգին.

«Իսկ ինչպիսի՞ փոխյարաբերութիւններ պոյութիւն ունէին առաջաւոր դիրքերում գտնուող բուրժուազիայի եւ ժողովրդական զանգուածների միջեւ: Բազմաթիւ փաստերի լոյսի տակ հնարաւոր է ճիշդ պատասխանել նաեւ այս հարցին: Ասճայութիւնը իր ձեռքում ունենալով ազդային կեանքի դեկավարութիւնը, անմիջական շփման մէջ էր հայկական գաւառների լայն խաւերի հետ եւ ազդեցութիւն էր ձեռք բերել չնորհիւ այն բանի, որ պիտէր իր անհետևական ուժեղ դիրքն ու անսահման կարողութիւններից որոշ տոկոս ի սպաս դնել հայ հասարակական կեանքին: Նրա ներկայացուցիչներն իրենց պետութեան չնորհիւ կարողանում էին, օրինակ, օգնութեան հասնել ժողովրդին, երբ տեղական ճնշումների շաին ու սահմանը անցնում էր» (2):

Այդպէս էին ճիշ. դարու հայ խոճանները: Անոնք պիտի հաբրստանալու, դիրք չինելու դաղանիքը, բայց նաեւ արուեստը իրենց շահելու լայն խաւերու համակրանքն ու երախտապարտութիւնը:

Անասեան յետոյ կը չարունակէ.

«Հայ խոճանները պիտի նաեւ յաճախ օգնութեան հասնել ժողովրդին՝ մեծ ազէտների ժամանակ եւ հասարակական կարիքների դէպքում, ինչպէս էին, օրինակ, յաճախակի կրկնուող թուրքպարսկական պատերազմների առիթով դերեվարուող հայերի գնումն ու ազատագրումը, երկրաշարժերից աւերուող վանքերի եւ եկեղեցիների վերանորոգումը, ժողովրդի բոլոր դասերի վրայ ծանրացող ազդային պարտքերի, — ինչպէս էին, օրինակի համար, Երուսաղէմի վանքի անհատնում պարտքերը, — պարբերաբար մաքրումը, եւայլն:

«Արեւմտահայ բուրժուազիայի առաջաւոր հատուածը՝ խոճայութիւնը դիտակցում էր հայ զանգուածների մէջ հեղինակութիւն վաստկելու եւ իրեն յենարան ստեղծելու անհրաժեշտութիւնը, քանի որ դրանով նա հող էր պատրաստում, որպէսզի անհրաժեշտութեան դէպքում ժողովրդական լայն խաւերը ոտի կանգնեն իր դրօշի տակ» (3):

(1) Աշոտ Յովհաննիսեան, «Դրուագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութիւնից», Գիրք երկրորդ, Երեւան, 1959, էջ 38:

(2) Հ. Անասեան, «17րդ դարի ազատագրական շարժումներն Արեւմտեան Հայաստանում», Երեւան, 1962, էջ 80:

(3) Անասեան, անդ, էջ 82–83:

Պոլսոյ դաղութի տարեդրութիւնները եւս կը վկայեն հայ խոճաններու նման ժեսթերով: Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ նորոգութեան 1627ին կ'օժանդակեն, օրինակ, չատերը օրուան հայ խոճաններէն, ինչպէս կը պատմէ Դարանաղցին.

«Այլեւ աչխարհական տանուտէր աչխատասիրքն են՝ այասպիկ. Պոլպոլճի Ասճայ Աստուածատուրն Տիվրիկցի. Ակնցի Ասճայ Վահրատն. Տիվրիկցի Ասճայ Վահրատն. Մահտեսի Կարապետն. Մահտեսի Ազատարն. Ակնցի Մահտեսի Բուլաքն. Բակլաճի Մահտեսի Ղազարն. Քիրամճի Ասճայ Յոհաննէսն. Ասճայ Պարօնլուսն. Ասճայ Փամպուխն եւ իր եղբայր Ասճայ Կիրակոսն. Տէր Յակոբի եղբայր Ասճայ Նահապետն. Ուզուն Փանոսն. Ասճայ Պահատուրն. Ասճայ Մարդարն. Նաւրատէնց Ասճայ Յակոբն եւ Տիրացու Պօղոսն. եւ այլ բազում օգնականք սորա» (1):

1656ին Գալաթիոյ մէջ կազմուած եւ նորոգուած ձաչոցի մը չիչատակարանը կ'ըսէ թէ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ «մեծաչուք իչխաններն ու երեսփոխաններն են.— Ասճայ Դանիէլ, Ասճայ Միքայէլ, Ասճայ Սոզոմոն, Ասճայ Քրիստոստուր, Ասճայ Եկոտիար, Ասճայ Մուրատ, Ասճայ Եղիա» (2):

Արդ, խոճաններու այս դասը, ճիշ. դարու տապնապներուն մէջտեղին, կը հանդիսանայ դեկավար խաւը Պոլսոյ հայ դաղութին:

23.

ՀԱՅ ՉԷԼԷՊԻՆԵՐԸ

Ասճաններէն զատ՝ Պոլսոյ մէջ հայ երեւելիներու ուրիչ խումբ մըն ալ կար որ ծանօթ էր չէլէպի անունով, մարդիկ, որոնք դիրք ունէին պետութեան մօտ, եւ առաւել չափով հայ կեանքին մէջ՝ պետութեան մօտ իրենց վայելած ճիշդ այդ դիրքին չնորհիւ:

Թուրքերէն բառ է չէլէպին, եւ ծագած ըլլալ կը կարծուի չէլէպ բառէն որ հին թուրքերէնի մէջ աստուած կը նշանակէր:

(1) Մելիոն Ասատուր, «Երեմդարեան պատմութիւն Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ», Կ. Պոլիս, 1931, էջ 58:

(2) Բաբգէն Ծ. Վ. Կիւլէսէրեան, «Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարք», Վիեննա, 1904, էջ 120:

Պատուոյ տիտղոս մըն էր ան ի սկզբան: Զայն կրեց, օրինակ, օսմանեան սուլթան Մահմուտ Ա.ը (1413–1421), եւ իրմէ յետոյ շատեր Օսմանեան կայսրութեան մէջ զեր կատարած դէմքերէն, ու ա-ռաջին հերթին մատուռական զաւուն կարեւոուն ներկայացուցիչները: Այսպէս՝ չէլէպի տիտղոսը կը կրէր ԺԻ. դարու թուրք համբաւաւոր ուղեւորը Էվլիան եւ նոյն դարու յայտնի պատմագիր Քեաթիպ Չէլէպին: Նոյն տիտղոսը ունէին նաեւ ԺԶ. դարու ասպնական մը թուրք բանաստեղծներ, ինչպէս Ահմէտ Չէլէպի, Փարափարա գաւառ Ահմէտ Չէլէպի, Խոճաք Չէլէպի, Էմրի Չէլէպի, Ճաֆէր Չէլէպի, Հասան Չէլէպի, Մուսթաֆա Չէլէպի, Ասլաթլըզիզ Չէլէպի, Սալիհ Չէլէպի, Շահ Չէլէպի (1), ինչպէս բազմաթիւ թուրք բանաստեղծներ եւ մատուռականներ յաջորդ դարերէն եւս:

Չէլէպին եթէ իրրեւ պատուոյ տիտղոս չհասաւ մեր օրերուն, անցեալ դարուն ան դեռ ի գործածութեան էր սակայն իրրեւ վաղաքրիչ ածական: Մանուկ Պէյ Մխրտչեանց 1816 Յունուար 25ին Բիշնեւէն Բրաչով՝ իր ընտանիքին ուղղած մէկ նամակին մէջ կը յանձնարարէ իր բարեւները տալ «չէլէպի օղուլլարըմ Կարապետ, Մուրատա» (չէլէպի զաւակներուս՝ Կարապետին, Մուրատին) (2):

* * *

Սրտ, չէլէպիներու ամբողջ դաս մը ունէր իր ծոցին մէջ ԺԻ. դարուն Արեւմտահայութիւնը, Պոլսոյ թէ գաւառներու մէջ: Առնք, գրեթէ բոլորն ալ, ծանօթ էին իրենց ունեցած կապերով թուրք իշխանաւորներուն հետ, ոմանք իրրեւ հայթայթիչ պետութեան, ուրիշներ իրրեւ սեղանաւորը մեծ եպարքոսին եւ ուրիշ պետական երեւելիներու: Եւ իրենց վայելած սոյն դիրքին կը պարտէին նաեւ իրենց հեղինակութիւնը ազգային գործերու մէջ:

Տառնըեօթերորդ դարու հայ չէլէպիներուն մէջ անուանի էր Աբրահամ Չէլէպին, ծանօթ նաեւ «Ապրօ Չէլէպի» անունով: «Ապրոյեանց տոհմին սկզբնաւորութեան պատմիչն եղած է, կը գրէ Ակինեան, Երեմիա Չէլէպի, որ իրրեւ դաստիարակ Աբրահամ Չէլէպիի որդիներուն՝ մուտ գտած ըլլալով Ապրոյեանց տունը, գրի առած է ինչ որ պատմուած է հոն աւանդաբար տոհմին հին անդամներու մասին: Տոհմիս պատմութեան նուիրուած է յանուանէ վիպասանու-

(1) Ֆէհմի Իտհեմ Գարաքայ, «Թօփհանէ Սարայը Մուզէսի Քիւթիւպհանէսի Թիւրքճէ Եազմալար Գաթալօկը», Ա., Իսթանպուլ, 1961, էջ 382–385:

(2) Բուխարեստի Պատմութեան Թանգարան, Մանուկ Պէյի Ձոնտ, վաւ. թիւ 35 (26) Բ.:

թիւն յԱպրօ Չէլէպի. բայց Երեմիա Ապրոյեանց մասին յաճախ խօսքերած է նաեւ իր միւս գրուածքներու մէջ» (1): Ապրոյեանց ազգաբանութեան մասին յետագային խօսած են նաեւ Հ. Համազասպ Ոսկեան, Արշակ Ալպօյաճեան, Յ. Քիւրտեան, եւ ուրիշներ: Ինչ որ կրնան կու գայ Ապրոյեանց տոհմին մասին գրուածներէն՝ անոնք կը սերին ԺԶ. դարու կէսերուն Կարինէն Պելիկրատ գաղթած ընտանիքէ մը: Այդ տոհմէն էր Ապրօ, որ յետագային իր անունը պիտի տար իր գերդաստանին: 1644էն սկսեալ գայն կը գտնենք Կրետէ, ուր իրրեւ վաճառական կը պարենաւորէր թուրք բանակը, միասին ունենալով իր եղբայրը Պետրոս Չէլէպին: Մահերմն էր եղած ան Տէլի-Հիւսէյին վաշտային. այս պատճառով ալ երբ վաշտն 1659ին իրրեւ պետական դանձին անհատաւարիմ ամբառնանուեցաւ եւ գլխատուեցաւ, իրր մեզսակից մեղադրուեցաւ նաեւ Աբրահամ Չէլէպին եւ բանտարկուեցաւ: Մեծ դժուարութեամբ էր որ ան կրցաւ արդարացնել ինքզինքը եւ ազատիլ բանտէն: Վերադառնալով Պելիկրատ եւ անազահով գործով ինքզինքը հան, ընտանեօք կ. Պոլիս փոխադրուեցաւ: Հոս իր զաւակներուն դաստիարակ կարգելով Երեմիա Չէլէպին՝ ինքը անցաւ Մոռա, անկէ ալ Կրետէ ուր մնաց մինչեւ 1670, եւ յետոյ վերադարձաւ Պոլիս, թէեւ կը չարունակէր ճամբորդել յաճախ: Ան յանկարծամահ եղաւ 1676 Ապրիլ 15ին:

Ապրօ Չէլէպի համբաւուած էր իր բարեսիրութեամբ եւ ազգանց հանդէպ իր անուցած սիրով: Ընդօրինակել տուած է ձեռագիրներ եւ եկեղեցիներ կառուցած: Իր բարեբարութեամբ նպաստած կամ չինուած են Պոլսոյ Ս. Նիկողայոս, Սիլիվրիի Ս. Գէորգ, Գանդիայի Ս. Կարապետ եւ Քիլիսէի Ս. Գէորգ եկեղեցիները: Փորձած է եկեղեցի մը կառուցանել նաեւ Լիվոռնոյի մէջ, բայց իրեն պատուած է անհրաժեշտ արտօնութիւնը:

Շնորհիւ իր վայելած հեղինակութեան պետական իշխանաւորներու մօտ՝ Ապրօ Չէլէպի յաճախ միջամտած է անոնց քով ազգային գործերու բարւոք կարգադրութեան համար: Ան հատնարար կը գործէր Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի թելադրութեամբ ու խորհուրդներով:

Իր գերդաստանէն նշանաւոր հանդիսացան՝ իր եղբայրը Պետրոս Չէլէպին, ինչպէս յիշեցինք, իր զաւակը Մաթիէոս Չէլէպին, որ 1687ին ատենաւանութեան թուղթ մը առաջաւ Լուդովիկոս ԺԴ.էն, եւ որուն երկու որդիները Պետրոս, Աբրահամ եւ Սահիանոս 1717 Յունուար 28ին Մեծն Պետրոսէն պիտի առանձին համբաւաւոր այն

(1) Հ. Ներսէս Ակինեան, «Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան...», Վիեննա, 1933, էջ 239:

հրամանագիրը որ Տաճկաստանի հայ առեւտրականներուն առջեւ կը բանար Հուս պետութեան դռները:

Ժէ· դարու նշանաւոր հայ չէլէպիներէն մէկն էր պրուսացի Անտոն Չէլէպին, որուն մասին կը գրէ ժամանակակից պատմիչը·

«Քանզի ի ժամանակին՝ յորում ի Կոստանդնուպոլիս էր ակն Փիլիպպոս Կաթողիկոսն, էր եւ անդ հայ ազգաւ այր ոմն քրիստոնեայ՝ որոյ անունն էր Անտոն չալապի, եւ էր սա ի քաղաքէն Բուրսայ՝ որոյ առն եւ տեղիք եւ բնակութիւնն անդ ի Բուրսայ էր: Այլ եւ յիմիք քաղաքի եւս ունէր առուն եւ ապրանս, նաեւ ի Կոստանդնուպոլիս ունէր գառուն եւ գապաբոնս հոյակապս· եւ ոսկեզօծ գարդարեալ երանդ երանդ գունովք· եւ էր այրս այս Անտոն չալապի յոյժ եւրեւելի եւ հռչակեալ այնքան, մինչ զի յայտնի էր ի գուռն թագաւորին օսմանցւոց, նա եւ ի հեռաւոր աշխարհս ի Ֆռանկաց, ի Պարսից, զի կարի ընչաւէտ եւ փարթամ էր առագուստովք: Եւ էր իւր գործ վաճառականութիւն, որոյ պատճառ երբեմն ժամանակաւ ի Կոստանդնուպոլիս լինէր, եւ երբեմն ի Զմիւռնի լինէր, որ էր Իզմիր: Եւ յորժամ գային կարաւանք վաճառականաց՝ յաշխարհէն Պարսից ի քաղաքն Իզմիր, զամենայն բեռինս կարաւանին միանգամայն գնէր, զինչ եւ լինէր, թէ ապրիշում եւ թէ թաֆարիկ· եւ միանգամայն վճարէր զդրնն: Սոյնպէս եւ յաշխարհէն Ֆռանկաց՝ յորժամ գային ծովով նաւքն բարձեալ բեռամբ պատուական առագուստովք, զրնաւին բեռն միանգամայն ինքն միայն գնէր եւ վաղվաղակի զդրնն վճարէր» (1):

Համբաւաւոր էր նաեւ Յոճա Երեմիայի որդի Մաղաքիա Չէլէպին որ 1649 թուականին, չնորհիւ մեծ-եպարքոս Մելիք Ահմէտ փաշայի մօտ ունեցած իր ազդեցութեան, կը յաջողի նուաճեցնել թիւափարական տուրքը (ֆիւրէֆիի աֆչէսի) զոր կը վճարէին Պոլսոյ հայ եկեղեցիները·

«Մաղաքիա Չէլէպի որդի երեւելի իշխանին Երեմիայի Համթեցւոյ՝ այր պետանի ի բազում գործս ազգիս Հայոց առ մեծամեծ իշխանաւորս Հագարացւոց, որ ի ժամանակս Մելիկ վէզիրին պահասեցոյց քիւրէքճիի վարձ ի վերայ եկեղեցեացն, որոյ վասն բազում լինէր ազմուկ չիսթի յազգս մեր» (2):

Երեմիա Չէլէպի Պալըքլըի վերադմանաւուն թաղուած հայերուն մէջ կը յիշատակէ սոյն Մաղաքիա Չէլէպին եւ կը գրէ անոր համար·

Վեր ասացելոցն դասեալ՝
զԱմքեցի խօճայ Երեմիայն,

(1) Դաւրիժեցի, էջ 338–339:
(2) Դիւան Հայոց Պատմութեան, ժ·, էջ 84:

Որոյ որդին բարեպաշտ՝
չէլէպին այն Մաղաքիան
Ընդ ժամանակս Մէլէկի
որ Ահմէտ փաշայն էր կոչման
Յամբայ եկեալ գոլ վէզիր՝
գայր ընդ նա որ եւ սիրական,
Զխան եւ հինգ ֆիւրէկճին՝
զմեր Հայոց սա վեր բարձական,
Բնաւին էերեալ ջրնջեցոյց՝
տէփքէրիցն որ արհուռնական: (1):

Ժէ· դարու հայ երեւելիներէն մէկն էր Շահին Չէլէպին: Իր մասին ուրիշ տեղեկութիւն չունինք սակայն բացի Դաւրիժեցիի մէկ տակնարկութենէն թէ Պոլսոյ մէջ կան «երեւելի արք որպէս Շահին չալապին, որ էր այր նշանաւոր ի գրան թագաւորին» (2), եւ իր կատարած միջամտութիւնը մեծ վեզիր Պայրամ փաշայի մօտ՝ որպէսզի Ղալաթիոյ եկեղեցւոյ մէջ թաղուի Գրիգոր Կեսարացի Պատրիարքը, որ վախճանած էր 1635ին, ինչպէս կը յիշեն Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան (3) եւ Սարգիս գպիր Սարաֆ Յովհաննէսեան (4):

Ժէ· դարու հայ չէլէպիները յիշած առեն չմոռնանք նաեւ Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանը: Ոչ առեւտրական էր ան, ոչ ալ տեղանաւոր, ոչ իսկ հռչակաւոր մարդու զաւակ: Իր մատուռական բազմաթիւ ձիրքերն ու անոնց չնորհիւ իր վայելած համբաւն էին որ իրեն չահեցուցեր էին այդ պիտղոսը, զոր, ինչպէս պիտի տեսնենք, լիովին արդարացուց ան՝ իր հեղինակութիւնը արժեցնելով ոչ միայն հայ շրջանակներու մէջ, այլեւ յաչս պետութեան եւ Պոլսոյ օտար դեսպանատներուն:

Հայ չէլէպիները կը յիշուին նաեւ գաւառներու մէջ:

Այսպէս Ժէ· դարուն սկիզբը Հալէպի մէջ կը յիշուի Յոճայ Պեսիկ Չէլէպին, իբրեւ պետական յանձնառու եւ իբրեւ ազդեցիկ գէմք: Անոր գրաւած բարձր գիրքը նկարագրած է Սիմէոն Լեհացին, որ գայն 1616ին տեսած է Հալէպ·

«Զի էր Պէսիկն մեծ ոմն երեւելի· զի որպէս փաշայ մի չրջէր,

(1) Երեմիա Չելէպիի «Ստամպօլոյ Պատմութիւն», Վիեննա, 1913, էջ 51–52:
(2) Դաւրիժեցի, էջ 281:
(3) Երեմիա Չելէպի Քէօմիւրճեան, «Պատմութիւն Ստամպօլոյ», Ա·, էջ 74:
(4) Անդ, էջ 534–535:

երեսուն, քառասուն հատախչով· ունէր ենկիչերիք, սրահիք· եւ ասին թէ քան եւ չորս զաւամ ամալ ունի· կոմբուկն, մուխթասիպութիւնն, սուպաշութիւնն, խաներն, համամներն, եւայլն ամենայն նորա ձեռքն էր» (1):

1632ին յետոյ այլեւս ան չի յիշուիր: Աւանդութիւն մը համաձայն, որուն արձագանգ եղած է Ազաւաղդ Աբք· Սիրմէեան, ան պլխաուած է Սուլթան Մուրատի օրով:

Նոյն դարու ականաւոր հայ դէմքերէն մէկն էր Խոճա Ստեփան Զէյէպի, որ իր եղբօր Պետիկ Զէյէպիի պլխաւոր աջակիցն էր երբ ան մաքսապետն էր Հալէպի: Իր նախաձեռնութեամբ վերաշինուած է Հալէպի Քառասուն Մանկանց եկեղեցին: Սուլթան Մուրատի հրամանով ան կը կարգուի Կարնոյ, Օսմանեան պետութեան Արեւելեան դրան մաքսապետ, եւ Կարին գտնուած միջոցին 1000է աւելի հայ դերիներ ազատած է անոնց փրկանքը վճարելով (2):

Սքանդար Զէյէպի, Ստեփան Զէյէպիի անդրանիկ որդին, մաքսապետի պաշտօն վարած է նոյնպէս Կարնոյ մէջ Սուլթան Մուրատի օրով: Վարդան Լեհացի զայն կը ներկայացնէ իբրեւ «հանճարեղ եւ դեղապատճոյճ, լուսանկար, ծագկափթիթ, խմաստուն պատանի, պանծալի Սքանդար չալապի», 1624ին իր գրած Աւետարանին յիշատակարանին մէջ (3):

Ցայտնի չէ թէ ասյն Սքանդար Զէյէպին որեւէ կապ ունի՞ այն իսկ ինքնատէր Զէյէպիին հետ որ Պոլսոյ մէջ իբրեւ ազդեցիկ դէմք կը յիշուի Խաչատուր Գաղատացի, Կիրակոս Երեւանցի եւ Դաւիթ Աբեղեցի պատրիարքներուն օրով (1639–1644) եւ որ, յարած լատինասէր հոսանքին, պահ մը իր տան մէջ ապաստան տուաւ լատին գործակալ կղեմէս Գալանոսին եւ իր հայ համախոհներէն Թովմաս Բերբացիի որոնք կը հետապնդուէին (4):

Ցիշենք նաեւ որ այն պատուիրակութեան մէջ որ 1724ին Ղարաբաղի հայութեան դիրքը կը տանէր Պետրոս Մեծին, կը գտնուէր նաեւ Քեօխվա Զէյէպին, «մի անուանի, մի մահիթապար մարդ» (5):

Զէյէպի ախոռքոը կրոշներուն մէջ յայտնի են նաեւ Տիւրեան-

---

(1) Սիմէոն դպիր Լեհացի, «Ուղեգրութիւն», Վիեննա, 1936, էջ 318:

(2) Յակոբ Կարնեցի, «Տեղեկագիր վերին Հայոց», Վաղարշապատ, եւ Դարանաղցի, «Ժամանակագրութիւն», էջ 580:

(3) Conybeare, «A catalogue of the armenian Ms. in British Museum», p. 40.

(4) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ·, էջ 2469:

(5) Լէօ, «Հայոց Պատմութիւն», Գ·, էջ 636:

նները, սկսելով Սարգիս Զէյէպի Տիւրեանէն: Արդարեւ Ժէ· դարուն Ակնէն Պոլիս եկող դէմքերէն կը յիշատակուի նախ սյն Սարգիս Զէյէպի Տիւրեանը, համբաւաւոր ոսկերիչ, մեռած 1721ին Պոլսոյ Գուրուչէշմէ թաղին մէջ (1): Տիւրեաններէն չատեր յաջորդ դարերուն ալ պահեցին Հէյէպիի տիտղոսը: Սարգիսի պատկն էր Յովհաննէս Զէյէպի Տիւրեան, նոյնպէս պալատական ոսկերիչ, մեռած 1744 Մարտ 6ին: Աւագ ալ պատկն էր Միքայէլ Զէյէպի Տիւրեան (1724–1783), իրրեւ ոսկերչապետ ծառայած չորս սուլթաններու, Մահմուտ Ա·ի, Օսման Գ·ի, Համիտ Ա·ի եւ Մուստաֆա Գ·ի:

Կը յաջորդէն Գրիգոր Զէյէպի Տիւրեան (1774–1819), Սարգիս Զէյէպի Տիւրեան, ծնած 1777ին եւ պլխաուած 1819ին, Միքայէլ Զէյէպի Տիւրեան, ծնած 1786ին եւ կախուած 1819ին, եւ Յակոբ Զէյէպի Տիւրեան (1793–1847): Յակոբ Զէյէպիէն յետոյ՝ Տիւրեան զերպաստանին պետերը կը հանդիսանին «պէյ» տիտղոսով, ինչպէս Կարապետ Պէյ Տիւրեան (1779–1855) եւ Գողոս Պէյ Տիւրեան (1797–1871), որոնցմէ յետոյ այլեւս կը սկսի չիլլել իրենց զերդաստանը:

* * *

Դեռ լուսաբանուած չեն պարագաները որոնց մէջ է յայտ կու գային հայ չէյէպիները: Ոչ ժամանակակից պրիւքները, ոչ ալ յետոյ հետազօտութիւնները մեզ չեն պարզեր լրիւ թէ ո՛վ եւ ի՛նչ պայմաններու տակ նման տիտղոս մը կը շնորհէր եւ հայուն: Այնպէս որ առայժմ պարզ ենթադրութիւններ կը մնան այդ մասին գրուածները, բացի այն պարագայէն թէ հայ չէյէպիները առհասարակ պետական գանձատան ձեռնարկութեանց հայթայթիչներ կամ յանձնառուներ էին, եւ կամ աչքառու սեզանաւորներ՝ որոնք կը գործակցէին թուրք մեծ պաշտօնատարներու:

«Օսմանեան կայսրութեան դեռ վաղ շրջանէն, կը գրէ Անասեան, երբ սպանիչ լծի տակ, հայկական հին քաղքացած ուսումնականութեան բեկորները, տեանելով իրենց առներէն տակ հայրենի ժառանգական հողերի արագ հալուելը, ապաւինել էին չարժուն կապիտալին, որպէս վերկութեան ապահով լաստ: Բայց այս նորածին բուրժուազիայի զարգացումը տարբեր հանգրով էր դնացել, յանգելով հակասութիւնների: Մի մասը, դրամի ուժով, գաւառական ծառնօթ փաշաներէ եւ պալատական բարձր պաշտօնէութեան հովանաւորութիւնը ձեռք բերելով, կարողացել էր պահպանել հայկական դաստուածներէ վրայ իր ունեցած ազդեցութիւնը, միաժամանակ դիրքեր ձեռք բերելով արքունական շրջապատում: Սրանք կոչւում էին

---

(1) Առաքել Քէչեան, «Ակն եւ Ակնեցիք», էջ 164:

չելէպիներ: Բայց չէլէպիները մէջ, բացի այս նախկին աւատական տարրերից, կային եւ քաղաքային տարրեր, — արհեստաւորական խաւերից, — որոնք նոյնպէս դաւառական փաշաների միջոցով առալ քաշուելով հասել էին մինչեւ արքունի արհեստապետութեան պաշտօններին: Չէլէպիների դլխաւոր առաքելքը տարրաֆութիւնը կամ սեղանաւորութիւնն էր: Նրանք զբաղանցապէս նուիրուած էին բանկային գործառնութիւնների, ի սպաս օսմանեան պալատական պաշտօնէութեան: Սա՝ չէլէպիական կապիտալի էութեան յատկանիշն էր: Ճիշդ է՝ նրանք երբեմն խոշոր առեւտուրով էլ էին զբաղւում. սակայն դա տիրող երեւոյթ չէր: Սխալուած չենք լինի, եթէ ասենք, որ 17րդ դարի հայ չէլէպիները յաջորդ դարի պոլսահայ ամիրաների նախահայրերը կամ նախատիպերն էին» (1):

Եթէ ոչ ուղղակի թիւրիմացութեան, գոնէ չափազանցութեան պէտք է վերագրել սակայն այն ենթադրութիւնը թէ խոճաներն ու չէլէպիները երկու որոշ դասեր էին Պոլսոյ մէջ, զորս իրարու հակամարտ կը դարձնէին իրենց հակոտնեայ շահերը: Ժամանակակից ապրիւրները հեռու են մեզ բերելու այն եզրակացութենէն որոնց կը փորձէ յանգիլ, օրինակ, Անասեան, յանձին խոճաներու եւ չէլէպիներու երկու հակադիր դասեր ենթադրելով.

«17րդ դարի կէսերում շահերի անհերդաշնակութիւնը աչքի էր ընկնում արեւմտահայ բուրժուազիայի այս երկու հատուածների միջեւ, եւ նրանք սուր պայքարի մէջ էին իրար հետ, յատկապէս 30ական թուականներից սկսած:

«Արհեստապետութեամբ ու սեղանաւորութեամբ պինդ կապուած օսմանեան արքունիքի եւ աւատական միջավայրի հետ՝ արեւմտահայ բուրժուազիայի չէլէբիական հատուածը 12րդ դարում արդէն որոշ չափով ապնուականական նկարագիր էր ընդունել եւ այլասերուել, քաշուելով դէպի հայկական պահպանողականութեան յատպիական դիրքերը: Նա մեծ ազդեցութիւն ունէր մայրաքաղաքում ու դաւառներում, մանաւանդ մայրաքաղաքում, որը արեւմտահայ հասարակական կեանքի կենտրոնն էր: Չէլէպիները կազմում էին հայկական արիստոկրատիան, եւ, յենուելով արքունիքում իրենց ունեցած ազդեցութեան վրայ, նրանք իրենց ձեռքի մէջ էին առել հայ հասարակական կեանքի օրգանները: Նրանց իրաւունքն էր ազգային-եկեղեցական մեքենայի ղեկավարումը, հոգեւոր-միչակութային խընդիրների անօրինումը, Հայ ժողովրդի եւ Օսմանեան պետութեան յարաբերութիւնների կարդաւորումը, եւայլն: Իսկ բուրժուազիայի խոճայական հատուածը, որի ուժն ու ազդեցութիւնը աւելի մեծ էր

(1) Անասեան, աւդ, էջ 59:

պատառում, քան կ. Պոլսում, մրցակից էր հանդիսանում չէլէպիներին, աշխատելով հետզհետէ տեղ դրաւել ու ամրանալ մայրաքաղաքում, եւ ձգտելով ներթափանցել արիստոկրատիայի շրջանների մէջ» (1):

Մեր կարծիքով ուրոյն դասեր չէին չէլէպիներն ու խոճաները: Չէլէպիները նախկին խոճաներ էին բոլորն ալ, նախկին վաճառականներ եւ սեղանաւորներ, որոնք որոշ դիրքի հասնելէ յետոյ կը ձգտէին ձեռք ձգել չէլէպիի տիտղոսն ալ, աւելի տիրական դիրք դրաւել պետական գործերու մէջ, եւ ապահովել անոնց հեղինակութիւն եւ դիրք նաեւ հայ համայնքին ներս:

Այդ կարծիքին կը փորձուի պահ մը յարիլ Անասեան ինքն ալ երբոր կը գրէ.

«Չէլէպի եւ խոճա մակդիրների գործածութիւնը թէեւ որոշակի կատեգորիաներ էր ցոյց տալիս արեւմտահայ բուրժուազիայի մէջ, բայց չէլէպիութիւնը որպէս մայրաքաղաքի արիստոկրատիային յատուկ մակդիր, դիրք ու պատիւ, կարծես որոշ դրաւչութիւն էր ներկայացնում, եւ այդ պատճառով խոճաները սիրում էին յաճախ չէլէպի տիտղոսով փաստաւորուել, իրականում մնալով միչտ նոյն վաճառական – խոճաները» (2):

Աւելին ըսենք: Շատերը հայ չէլէպիներէն հայ խոճաներու պահանջներ էին: Այդպիսիներու բաղմից կը հանդիպինք յիշատակարաններու մէջ: Հարուստ հօր զաւակներու կ'երեւայ թէ աւելին դիւրին կ'ըլլար աւելի մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերել, եւ արժանանալ չէլէպիի տիտղոսին եւ անոր ապահոված դիրքին, ըլլայ պետութեան, ըլլայ հայ համայնքին մէջ:

Ցիշատակարաններու մէջ մեզ հասած անուններէն կրնանք թուել, օրինակ՝

Լիվոռնոյի մէջ կեսարացի Ոոճա Հալապլիի որդի Պայրամ Չէլէպի, Գաղատացի Ոոճա Պայրամչահի որդի Յակոբ Չէլէպի, եւ կեսարացի Ոոճա Թովմայի որդի Սիմոն Չէլէպի (3):

Ամզեցի Ոոճա Երեմիայի որդի Մազաքիա Չէլէպի (4):

Վանեցի Ոանննց Ոոճա Թումայի որդի Մարխաս Չէլէպի (5):

(1) Անասեան, աւդ, էջ 60–61:

(2) Անասեան, աւդ, էջ 67:

(3) Հ. Մ. Ոտուրլեան, «Պատմութիւն Հայոց Գաղթականութեան եւ շինութեան եկեղեցւոյ նոցա ի Լիւռնոյ քաղաքի», Վենետիկ, 1891, էջ 30:

(4) Երեմիա Չէլէպի, «Ստամպօլոյ Պատմութիւն», Ա., էջ 51:

(5) Առաքել Դաւրիժեցի, «Պատմութիւն», էջ 513:

Յոճա Սանոսի որդի եւ Յոճա Պետիկի եղբօր որդի Պետրոս Չէլէպի (1):

Հալէպցի Յոճա Մարչահի որդիներ Պետկի Չէլէպի եւ Պետկոր Չէլէպի, եւ թոռները եղան եւ Յակոր Չէլէպիներ (2):

Ամէն պարագայի մէջ որեւէ հիմք չունինք տարբեր դասեր հոչակելու խոճաներն ու չէլէպիները եւ պանոնք պահպանելու տարբեր դիրքերու վրայ հայ կեանքը ալեկոծող իրադարձութեանց մէջ: Եւ թիւրիմացութեան պէտք է վերապրել հետեւաբար այն ենթադրութիւնը թէ խոճաներն ու չէլէպիները հակառնակ կեցուածք ունեցան ընչպէս Արեւմտահայ անջատ կաթոլիկոսութիւն մը առեղծելու համար ունեցող փորձերուն, նոյնպէս հայ ազատագրութեան առնուով փորձուած ձեռնարկներուն մէջ:

24.

ՊՈԼՍՈՅ ՀԱՅ ՄԱՀՏԵՍԻՆԵՐԸ

Չէլէպիներն ու խոճաները չէին միայն որ իրենց ձեռքն ունէին ազգին դէմը Պոլսոյ մէջ: Երեւելիներու երրորդ դաս մըն ալ կար որ ծանօթ էր մահտեսի անունով: Դժբախտաբար անոնք ուշադրութիւն չեն դրաւած ցարդ, թէեւ «մահտեսի» տիտղոսով անձեր բաղմիցս յիշատակուած ըլլան հին աղբիւրներու մէջ: Թերեւս անոր համար որ կարծուած է թէ «մահտեսի» մակդիրը անոնք կրած են երեւսադէմ ուխտ գացած ըլլալնուն համար:

Արդարեւ «մահտեսի» մակդիրը առհասարակ կը տրուի անոնց որոնք ուխտ գացած են երուսաղէմ:

Դժբախտաբար ձեռքիս տակ չունիմ Հիւնքեարպէկեանը, տեսնելու համար թէ ինչպէ՞ս կը տառապանէ ան մահտեսի բառը: Հիւնքեարպէկեաններէն սակայն պակաս չեն քմածին մեկնութիւններ տալու համար բառերուն, եկեղեցին տառապարանքով եկ–եղեցի (այսինքն հոն եկուր որ բաշխանքդ կատարուի), կաթ–եղը՝ կայ–ացիր (այսինքն աման մը ուր իւղ կայ), գոմէշը՝ գոմ–էշ (այսինքն գոմի էշ), եւայլն: Մահտեսին մեկնաբանողներ եղան իրր մահ–տեսի (այսինքն երուսաղէմ ուխտի երթալ գալու համար նեղութիւններ յանձն առի, զրեթէ մահը տեսայ):

Անհրաժեշտ կը դառնայ ճշդել թէ «մահտեսի», «մուզտեսի» կամ «մզտեսի» մակդիրը՝ զոր քրիստոնեայ ուխտաւորները կու տային իրենք իրենց եւ որ պարզապէս արաբերէն մուկտեսի կամ մուկատտեսի բառն է, միշտ չէ որ երուսաղէմէն վերադարձողներուն կը տրուէր:

«Մահտեսի»ին համանիշ էր «հաճի»ն:

«Հաճիութիւնը, կը գրէ Անտանան, պատուաւոր մակդիր էր, որը կրում էին մահմետականների մօտ՝ դէպի Մեկկա ուխտի գնացած մարդիկ, իսկ քրիստոնեաների մօտ՝ դէպի Երուսաղէմ: «Հաճի»ն արաբերէն բառ է, որ նշանակում է «ուխտաւոր»: Հայերի մօտ նուազ գործածական էր «հաճի» բառը: Նրանց մօտ աւելի էր ընդհանրացած նոյն իմաստով գործածել «մուզտեսի», «մզտեսի» կամ «մահտեսի», որ նոյնպէս գալիս էր արաբերէնից՝ մոկտիսի, որը ծագում է կուտս «Երուսաղէմ» բառից» (1):

Այստեղ եւս անհրաժեշտ կը դառնայ ճշդել թէ «հաճի» մակդիրը այն ձեւով որ կը գրուէր արաբերէնի մէջ (հաճի) Մեքքէի ուխտաւորութիւնէն դարձող մուսուլմաններուն համար, նոյն այդ ուղղագրութեամբ չէր որ կը գործածուէր քրիստոնեայ ուխտաւորներու պարագային. այս վերջիններուն համար կը գրուէր «հաճի» ձեւով, թէեւ միշտ «հաճի» կը կարդացուէր:

Ցաճախ քրիստոնեաներու համար նոյն մակդիրը կը դառնար պարզապէս «աճի» (աճի) որ պարզապէս «դառն» կը նշանակէ եւ որ հետեւաբար վիրաւորական բնոյթ ունէր:

«Մահտեսի» տիտղոսին գործածութիւնը ԺԷ. եւ ԺԸ. դարու աղբիւրներուն մէջ մեզ կը մղէ այն եզրակացութեան, թէ ան կը տրուէր որոշ դասի մը, որ դիրք ունէր ազգին մէջ եւ կը գրաղէր ազգին գործերով ալ:

Բարեբախտաբար կաթոլիկոս եւս կ'ընդունի թէ «մահտեսի», իր սովորական նշանակութենէն զատ, որոշ դասու մը տրուած պատուոյ մակդիրն է, որ յետագային սկսաւ վոխարինուիլ «ամիրայ» տիտղոսով (2):

Այսպէս՝ Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ 1627ի նորոգութեան տառապագներուն մէջ 11 խոճաներու կողքին յիշատակուած են Մահտեսի Կարապետ եւ Մահտեսի Աղազարն, Ակնցի Մահ–

(1) Գարեգին եպ. Սրուանձտեանց, «Թորոս Աղբար», Բ., էջ 440:

(2) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1934, էջ 324:

(1) Ալիսեան, անդ, էջ 109:

(2) Բարգէն Ծ. վ. կիւլէսէրեան, «Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարք», Վիեննա, 1904, էջ 7:

տեսի Քուլաֆն, Բակլաճի Մահտեսի Ղազարն: Եւ յատկանշական է որ յիշուած 11 խոճանեարէն ոչ մէկը «մահտեսի» տիտղոս եւս չի կրեր (1):

Աւելի յետոյ, 1715ին, Պոլսոյ հայ երեւելիներուն մէջ, որոնք աջակցեցան Յովհաննէս Կոլոտի պատրիարքութեան, կը յիշուին Մահտեսի Յարութիւն Մուրատեան եւ Մահտեսի Յարութիւն Թէվէքէլեան, երկուքն ալ Ապուչեխցի, Կեսարացի Մահտեսի Սարգիս, Կոստանդնուպոլսեցի Մահտեսի Իսրայէլ, Մահտեսի Լուիֆի, Երեւանենց Մահտեսի Սեդրեսարոս եւ ուրիշներ (2):

Մայր Եկեղեցւոյ վերաշինութեան աջակցողներուն մէջ կը յիշուին 1719ին Մահտեսի Սեդրոս, Մահտեսի Մելիտոն Աբապ-օղու եւ Սարգիս Խալֆան (3):

25.

ՊՈԼՍՈՅ ՀԱՅ ԷՍՆԱՖԸ

Զէյէպիներու, խոճաներու եւ մահտեսիներու կողքին՝ աւելի համեստ դաս մըն ալ կար Պոլսոյ մէջ: Այն դարուն՝ որով այս գլուխը կը զբաղի՝ դեռ նկատելի չէր անոնց դիրքն ու դերը մայրաքաղաքին մէջ. յաջորդ դարուն էր որ անոնք իրենց դերը զգալի պիտի ընէին՝ աւելի չեշտուած կերպով մաս առնելով Պոլսոյ ազգային գործերուն մէջ, իսկ անցեալ դարու առաջին կիսուն արդէն պայքարի պիտի անցնէին բուն երեւելիներուն դէմ, անկէ խլելու համար ազգին դեկը:

Էսնաֆները, այսինքն արհեստաւորները կը կազմէին այդ դասը:

Հայ աղբիւրները դժբախտաբար չլաւ են իրենց առած լուրերուն մէջ Հայոց կիրարկած արհեստներուն մասին այդ դարուն, եւ պէտք է մեծ համբերութիւն ունենալ քանի մը նօթ քաղելու համար անոնցմէ:

Ըստ հայ աղբիւրներու՝ Պոլսոյ մէջ հացագործութիւնը կ'երեւի թէ ամէնէն նախընտրած արհեստն էր հայոց ժէ. դարուն, եւ «հացածախներու վարպետ»ները գրեթէ հայեր էին բոլորն ալ, ինչպէս կը նշէ Երեմիա Զէլէպի.

Վարպետքն հացածախից
ի հայոց ազգէս ամենայն (1):

Հայ հացագործները պէտք է նշանաւոր եղած ըլլան նոյնիսկ Ֆաթիհի դարէն: Այդ դարէն կը յիշուի Անդրէաս հայ հացագործը, որուն անունով Գալաթիոյ կողմը նոյնիսկ փողոց մը կար, — էրմէնի Էմմէֆճի Անտրէա մահալլէսի (2):

Կոմինտարագործ արհեստաւորներն եւս շատ կային հայոց մէջ, մանաւանդ Խասգիւղի կողմը եւ մեծ մասամբ Ակնցի էին:

«Նա առատաձեռն բազմապատիկ օրհնութեանց միշտ եւ հանապազ մեր ակնցիքն որ ի Խասգեղն կու լինին եւ քիրամտագործք են», կը գրէ Դարանաղցին (3):

Իսկ Երեմիա Զէլէպի կը յիշատակէ Խասգեղէն անցած առեւն.

Անցանիմք ընդինակաւս
որ ընկղմիւնտր աստ շինել փուրաւն (4):

Այս դարուն հաւանաբար հայ կառուցանողներ ալ կային Պոլսոյ մէջ, ինչպէս եւ որմնադիրներ, հիւաններ եւ աստղաձագործներ, որոնք այնքան հռչակ պիտի հանէին յետագայ դարերուն օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ: Նոյնպէս խալֆաները որոնք Պոլիսը պիտի ազատէին յետագային եւ զայն պիտի պճնէին չքեղ շէնքերով, այդ դարուն ալ անշուշտ կային: Երեմիա Զէլէպին տեղ մը կը յիշէ.

Աստ ոմանք խօնայք գալփայք
գարդարեն իւրեանց գերեզման (5):

Ըստ հայ աղբիւրներու՝ հայ մուշտակագործներ ալ պէտք է որ եղած ըլլան Պոլսոյ մէջ: Երեմիա Զէլէպի կը յիշէ նաեւ ապուխտա եւ երշիկ չինող հայեր:

Սովորք են առնել ապուխտ
լեզիզ է ուտելոն հայկական (6):

---

(1) Մելիոն Ասատուր, «երեմդարեան պատմութիւն Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ», էջ 57:

(2) Հրանտ Ասատուր, «Կ. Պոլսոյ Հայերն ու իրենց Պատրիարքները», էջ 127:

(3) Անդ, էջ 129:

(1) Երեմիա Զէլէպի Քէօմիւրճեան, «Պատմութիւն Ստամպոլոյ», էջ 37:

(2) Mimar Ali Saîm Ulgen, «Fatih Devrinde Istanbul», Ankara, 1939, p. 41.

(3) Դարանաղցի, «Ժամանակագրութիւն», էջ 190:

(4) Երեմիա Զէլէպի, անդ, 66:

(5) Երեմիա Զէլէպի, անդ, էջ 52:

(6) Երեմիա Զէլէպի, անդ, էջ 66:

Հարիւրաւոր այն ապրանուններէն, զոր առեւտրի փոքրաթիւն ունեցած է ժողվելու այս տողերը գրողը, մեծ մասամբ կը մատնանչեն արհեստով զայն կրողներու ծնողքին կամ նախահայրերուն: Գուլումճեաններու, ձեմահիրճեաններու, Գազանճեաններու, Գաղտնճեաններու, Պէպէճեաններու, Գամպաֆեաններու, Զիլճեաններու, Ինճիճեաններու, Կիամիչճեաններու, Մըխայիճեաններու եւ նման հարիւրաւոր մականուններու ակրիբը անշուշտ որ կը սերին ծնողքներէ որոնք կիւրակիած են անոնց մէջ ցոյց տրուած արհեստները: Եւ անտեղի չէ ենթադրել որ այդ արհեստներով, գոնէ անոնց մէկ կարեւոր մասով, պէտք է պարապած ըլլան հայերը մեր նիւթը կազմող գարուն ալ:

Այն 24 ազգականներու կարգին, օրինակ, որոնք պահ մը Պոլսոյ Աֆոսին զեկն ունեցան իրենց ձեռքը ԺԽ. դարուն, իրենց արհեստներովը կը յիշուին խանճի *Սկիֆէր*, էմմէէճի *Պէկկէր*, ֆէրէճտէճի *Գրիգոր*, եաղճի *Յարութիւն*, Արապիճի *Շէհրի* (1):

Պոլսոյ մէջ կային հայ-բոշաներ եւս, որոնք կը բնակէին Թօփ-դաշու թաղը եւ առհասարակ մաղապոծ էին.

Ներքոյ եւ արտաքոյ դրանս
բնակին բօշայք հայկազան
Արք ի տունս զմաղս գործեն
եւ կանայքն ի ծախել շուրջ գան (2):

Նոյն այդ Թօփ-դաշու թաղին մէջ կը բնակէին Ջորեպան եւ կրազործ հայեր ալ.

Առտ գաթըրճի հայք բնակին
Իրանիք բեռնաբարձական (3):

Յաջորդ գարուն արդէն աւելի լուրե կը գտանան հայ ապրուստներու առած ծանօթութիւնները Պոլսոյ հայ արհեստաւորներուն մասին: Այսպէս էսնաֆներու չարքին մէջ որոնք 1761 Դեկտ. 6ին մասին ընարողական ժողովին որ Գրիգոր Վ. Պատմաճեանը Երուսաղէմի պատրիարք ընարեց, իրենց արհեստներով կը յիշուին, սօֆիճի համճի *Սինան*, էրէտտէճի համճի *Սարգիս*, ոսկերիչ *ուստայ Գրիգոր*, իփէէճի *ուստայ Աւետիք*, զափամաճի *ուստայ Պաղտասար*, ճէվահիրճի *մէրտցու Եղիսէ*, պօզաճի *ուստայ Յարութիւն*, գիլիշճի *խոճայ Աբրէն*, թէրզի *Մանուէլ*, դազազ *ուստայ Էմիրզէ*, սրմաճէշ

(1) Հրանտ Ասատուր, «Կ. Պոլսոյ Հայերն եւ իրենց Պատրիարքները», էջ 101:
(2) Երեմիա Չէլէպի, անդ, էջ 45:
(3) Անդ:

Մկրտիչ, սահաթճի *Բարթուղիմէոս*, համամճի պաշի *Սարգիս*, նիզամճիի *ուստայ Մարուքէ*, պէզազ *Թումաս* (1):

1772 Փետր. 22ին գումարուած ընարողական ժողովի մը մէջ կը հանդիպինք նաեւ սիւզէնիճիներու, ալաճաճիներու, էֆէրճիներու, խօրասանճիներու, բիւրճիներու, ուճիներու, տիւլպէնտճիներու, դաւուխճիներու, դուլումճիներու, էսկիճիներու (2):

* * *

Թուրք նշանաւոր ուղեգիր Էվլիա Զէլէպի, որ իր ուղեգրութեան Ա. հատորը առաւելապէս նուիրած է ԺԷ. դարու Պոլսոյ կեանքին, բարեբախտաբար քանի մը տեղեկութիւններ ինքն ալ կու տայ հայ արհեստաւորներու մասին՝ նկարագրելու առթիւ էսնաֆներու թափօրը որ տօնական ըրաւ Սուլթան Մուրատի առջեւէն:

Այսպէս տօնանոք կատարող արհեստաւորներու կարգին ան կը յիշէ կղմինարագործները (ֆիրէմիք-ճի) որոնք հայեր են եւ որոնք կ'անցնին ցեխոտ դէմքերով, քար կրող վեց հարիւրի չափ հայ իշապաններ (էշէճի) որոնք հայերէն երգեր մոլտալով կ'անցնին, հայ բտարարներ (պատաճաճի) որոնք կը տօղանցեն կռնակնին կուժերով եւ ձեռքերնին ձողեր ու վրձիններ բռնած, միշտ հայերէն երգելով իրենց անցքի միջոցին (3):

Էվլիա կը յիշէ նոյնպէս հայ կոյուղի մաքրողներ եւ ականահաններ (լաղըմճի)՝ որոնք կ'անցնին իրենց գործիքներով, երկար ուռնեւ մուճակներ հագած, եւ հայերէն բացագանչութիւններ արձակելով, «աղտոտ գաս մը որուն չնորհիւ է սակայն որ Պոլիս մաքուր կը մնայ» (4): Ըստ Էվլիա Զէլէպիի մեծ մասամբ կեսարացի հայեր են նաեւ Պոլսոյ այն ականահաններն զոր Թուրք բանակը կը գործածէ բերդերու գրաւման առեն եւ որոնք պարխաններուն տակը փորելով եւ վառօդ դնելով հոն՝ զանոնք կը պայթեցնեն (5):

Թուրք ուղեգիրը յոյն եւ հայ արհեստաւորներ կը յիշէ իբրեւ փորագրիչ (ֆալէմճեար) որոնք գմայլելի սաւաթներ եւ կիտուածներ կը յօրինեն եւ որոնց մէջ անուանի են իմիճճի-օղլու Միխայիլ յոյնը,

(1) Հ. Գրիգորիս Գալէմճեարեան, «Կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու եւ տասն եպիսկոպոսներու», Վիեննա, 1915, էջ 335–338:
(2) Անդ, էջ 347–350:
(3) «Էվլիա Զէլէպի սէյահաթնամէսի», Ա., 1314 (1898), էջ 629–630:
(4) Անդ, էջ 632:
(5) Անդ, էջ 515–516:

ինչպէս եւ Ասաւուր հայը Ուն-քափանի մէջ, եւ Այարն անուն հայ մը Պէհիստանի մօտ (1):

Էվլիա Զէլէպի յատուկ հատուած մը կը նուիրէ ձեռնածուներու (շուբեդէբազ) եւ ծաղրածուներու (մուգիպէ) դասուն, որոնք կայսերական հարսնիքներու (սուր-ու-հիւմայուն), յաղթանակի տօնախմբութեանց (ֆէբհ շադիւմանլըղը) եւ երեւելիներու դաւակնեբուն թլփատութեանց տօներուն (խըթան) առթիւ հանդիսականները կը զուարճացնեն, եւ որոնց կ'ընկերանան երգիչներ (մուտրիբ), պարուղներ (րաֆֆաս), գաթ զարնողներ (դայիրէ զէնաճի), միմոներ (մուկալլիդ), եւայլն: Ասոնք, ըստ Էվլիայի, 12 ճիւղերու կը բաժնուէին, որոնցմէ երեքին մէջ հայեր ալ կան, ինչպէս եւ յոյներ, հրեաներ ու գնչուներ (2):

* * *

Ամէն էսնաֆ իր պետը ունէր: Արհեստակցական միութիւններ չէին անշուշտ էսնաֆները՝ բառին ներկայ իմաստով: Բայց կը գըտնուէին դեկավարութեանը տակ պետի մը՝ որ պետութենէն եւս կը ճանչցուէր իբրեւ այդպիսին եւ որ, յաճախ, գլխաւոր հայթայթիչն ու արհեստապետն էր օրուան այս կամ այն իշխանաւորին:

Խոճա Ռուհիճան, օրինակ, ֆիւրճիու-բաշին էր մեծ-եպաբըսին (3), եւ առաւելապէս իր այս հանգամանքին կը պարտի իր վայելած հեղինակութիւնը ապագային զօրծերու մէջ ալ:

Իբր հացագործ կը յիշուի Աբրահամ Ակնցին, որ ժէ· դարու հայ երեւելիներէն մէկն էր եւ մօրեղբայրը Եւլիա Զէլէպիի: «Սա, կը գրէ Եւլիա իր տարեգրութեան մէջ, ի ժամանակի ճգալոց հարբ իւրով պայ յայս աշխարհ (Կ. Պոլիս) մտեալ ի հացագործութիւն պետ լինէր նոցա եւ երեւելի ի քաղաքի» (4):

* * *

Եւ սակայն ժամանակակից յիշատակարաններու մէջ մենք չենք տեսներ ժողովրդական խաւերու հարցադատ դէմքը՝ իրենց բարքերուն եւ սովորութեանց, իրենց առօրեայ յուզումներուն եւ մտահոգութեանց, իրենց ձգտումներուն մէջ: Զանազան խրատումները՝ որոնք պանդուածները գոյց տուած են Պոլսոյ տեղական պայքարներուն մէջ՝ բաւական չեն բացատրելու անոնց իսկական դիմագիծը: Եւ սակայն

(1) Անդ, էջ 575–576:
(2) Անդ, էջ 645–648:
(3) Դաւրիժեցի, էջ 242:
(4) Թորգոմեան, «Եւլիա Զէլէպիի Բէօմիւրճեան Ստամպոլոյ պատմութիւն», Ա·, էջ 145:

անոնք ունեցած են իրենց ուրոյն դիմագծութիւնը, իրենց դերն իսկ Պոլսոյ հայ գաղութին մէջ՝ ի հեճուկս մեծ անուններուն, չէլէպի թէ խոճա, որոնք իրենց ազդեցութեամբ կը լեցնեն յիշատակարանները, եւ որոնք իրենք զիրենք չփոթեցնել կու տան Պոլսոյ հայ գաղութին հետ: Ճիշդ է՝ այդ չորչորան անուններն ալ որոշ դեր են կատարած գաղութի կեանքին մէջ, եւ իրենց ազդեցութեան տակ են պահած պատրիարքարանն ու եկեղեցիները: Բայց անոնք դեռ բուն գաղութը չեն, համեմատ այն դանդուածը որ ապրած է յաճախ մութին մէջ բայց բուն թխմաթն է հայ կեանքին: Ան է որ դիմացուցած է հայ ընտանիքը առանձին իր կենցաղով ու սովորութիւններով, պահպանած է հայ ատանդութիւնները թուրք բարբարու ոճիկանոսին մէջ, հայ արբանեակները պաշտպանած է լեհանդեններու խայծերուն դէմ: Այդ դանդուածը հետու է պահուած յաճախ ապրին զօրծերէն, բայց ան է պահպանած ապրը: Ան է որ վառ պահած է հայ օճախը սուլթաններու մայրաքաղաքին մէջ, ու հին օրերու հայ բարբառը բերած հասցուցած է մեզի: Արեմի հայ բարբառը որուն հետաքրքրը դեռ կը շնչէին մեր օրերուն Պոլսոյ կարգ մը թաղերուն մէջ ան է որ բերած է մեզի, ի հեճուկս ծիծաղելի այն հայերէնին որուն վրայ կը զուրգուրային սերտացուները գրաբարի տեղ դնելով զայն:

Էսնաֆը, Պոլսոյ մէջ, իսկական հայ համայնքն էր:

26.

ԹԼԹԼԵԱՆՔ ԵՒ ԻՐԵՆՑ ՇԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հոսանքներ կային Պոլսոյ ժողովրդական խաւերուն մէջ ալ: Անոնցմէ քիչերուն մասին միայն լուր ունինք: Պոլսոյ հայ գաղութը կազմող վեց ճեմասէմներուն մէջ նման խմբակներ պէտք է որ եղած ըլլային, որովհետեւ գաղութը միշտ ներսէն ալեկոծութեան մէջ էր Պատրիարքական Աթոռին համար մղուած պայքարներուն երեսէն, իսկ այդ պայքարները պէտք է կազմեր ստեղծած ըլլային ժողովրդական խաւերու մէջ եւս: Բնական է ենթադրել որ ամէն մրցակից կը ջանար համախոհներու խումբ մը կռնակն ունենալ պայքարի անցնելէ առաջ: Կուսակիցներու խմբակներ իրենց չուրջ կը փորձէին ստեղծել անշուշտ օրուան երեւելիներն ալ, անոնց աջակցութեամբը ձեռք առնելու համար ապագային զօրծերու դեկը: Եւ վերջապէս մրցորդ խմբակներ կը կազմուէին նաեւ եկեղեցիներու չուրջ առաւելապէս տե-

զական վէճերու հետեւանքով, որոնք երբեմն դուրս կ'ելլէին իրենց հունէն ու կը վարակէին ամբողջ գաղութը:

Թլթլեանք մէկն էին այն խմբակներէն որոնք Պոլսոյ հայ կեանքը խռովեցին ժէ. դարուն՝ զործօն դեր կատարելով Պատրիարքական Աթոռին չուրջ մղուած զգուելի պայքարներուն մէջ: Անոնց պետն էր Աստուածատուր երէց վանեցին, «Թլթլն կոչեցեալ, այսինքն է Թոթովախօս», զոր ուրիշ երկու հոգեւորականներու հետ միասին զործակից կարգած էր իրեն Թովմա Ռեբիացին, 1657ին կաչառքներու զինով Պատրիարքական Աթոռը յափշտակելէ յետոյ: Թովմայի եղերական վախճանէն յետոյ, «Աստուածատուր Թլթլ երէց միաբանեաց ընդ իւր զոմանս յեկեցանց եւ յաշխարհականաց ի վիճակէ եկեղեցւոյ սրբոյն Սարգսի, որք կոչեցան յանուն նորա Թլթլեանք, եւ յորդորեաց զնոսա խնդրել զվրէժ մահուն Թովմայի»:

Արդ այս խմբակն էր որ բուռն պայքարի մը սկսաւ Ռուհիճանի, ինչպէս նաեւ Թովմայի պատուհասը նախաձեռնող ուժը աշխարհական տեղականներուն դէմ, կրցաւ մեծ եպարքոսը սիրաշահիլ եւ անոր կրթնած՝ հալածել եւ ձերբակալել տալ տեղականներն ու անոնց համախոհները, «եւ յայնմ հետէ իւրեանց զործ ասացեալ զայս՝ ի դիշերի եւ ի տունջեան ի նոյն լինէին հետամուտ՝ ոչ այնչափ վասն զարեանն Թովմայի խնդրելոյ զվրէժ, որչափ վասն չահու անձանց՝ եւս եւ վասն կորսեան եւ մահու տեղականացն» (1):

Թլթլեանք յաջողեցան ի վերջոյ բանտարկել տալ տեղականները, որոնք չատ դժուարութեամբ եւ նուիրական մեծ զոհողութիւններով է որ կրցան ճողոպրիլ մահուան վտանգէն եւ իրենց տուները զառնալ: Թլթլեանք սակայն դինաթափ չեղան:

Անոնց հերթական չահատակութիւնն եղաւ իրենց ապաստանած Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ նորոգութեան պատրուակով բանի զրամ կորզել նոյն թաղի ժողովուրդէն ինչպէս նաեւ կողոպտել եկեղեցւոյ անօթներն ու սպասները, մասամբ իւրացնելով թալանը, մասամբ բաժնելով զիրենք հովանաւորող պօտտանճիներուն, արարքներ՝ որոնք ձգեցին զիրենք ժողովուրդին աչքէն, «թէպէտ եւ ոչ դադարէին ի նենթելոյ ի ծածուկ զննդութիւն» (2):

Թլթլեաններն էին զարձեալ որ տեսակ տեսակ սադրանքներով խանգարեցին Եղիազար Այնթապցիի ձեռնարկները ի նպաստ Ս. Յակոբի վերաղարձման, ամբաստանեցին զայն մեծ եպարքոսին մօտ իբր միաբան զաւառի ապստամբներուն, երեւան հանեցին Եղիազարի թաքստոցը եւ պատճառ եղան անոր ձերբակալութեանն ու բանտարկու-

(1) Զամչեան, «Պատմութիւն», ·, էջ 677:
(2) Զամչեան, անդ, էջ 679:

թեանը որ 34 օր տեւեց եւ ուրիկ ան ազատեցաւ 1657 Մարտ 22ին (1):

Թլթլեանք դարձեալ պիտի աչխուժանային քանի մը տարի յետոյ, 1663ին, երբ Էջմիածինէն նուիրակ եկաւ Յովհաննէս Թիւթիւնճին, տուրք հաւաքելու ժողովուրդէն, ու հաւաքուած դումարը ծախճին կաչառքներու եւ նուէրներու՝ որպէսզի ձեռք ձգէ Պատրիարքական Աթոռը (2): Իրեն կ'աջակցէր Աստուածատուր Թլթլ երէցը: Թլթլեանք յաջողեցան արդարեւ պատրիարք նատեցնել Թիւթիւնճին, տապալելով եւ բանտ նետել տալով Ղազարը՝ որ մեծ զոհողութեանց գնով միայն պիտի ազատէր: Թլթլեանք յաջողեցան իրենց դրաւել նաեւ Գաղատիոյ առաջնորդ Մինաս վարդապետը որ նուիրակ ղրկըւած էր Էջմիածինէն, զոր Թիւթիւնճիին կողմը զարձուցին եւ բանտած էր Էջմիածինէն (3): Թլթլեանք չարունակեցին զօրավիգ ըլլալ Թիւթիւնճիին՝ անոր ունեցած մրցակցութեան պայքարին առեն Պատրիարքական Աթոռին համար 1664ին (4):

Թլթլեաններն էին նմանապէս որ նոյն Թիւթիւնճիին կողքին եղան երբ ան կը մրցէր 1664ին Պատրիարքական Աթոռին համար ուրիշ Թէկնածուի մը՝ Սարգիս Թէքիրտաղցիի հետ: «Իսկ Թլթլեանք, կը պրէ Զամչեան (5), չատապով Յովհաննու ոչ հաճեալ ընդ իշխանութեան Սարգսի՝ կարգեցին զերկոսին արս յիւրեանց՝ դնալ ի Պելգրատ, ուր դնացեալ էր եպարքոսն· յղեցին ընդ նոսա եւ զՅովհաննէս՝ հասատել զնա վերատին ի պատրիարգութեան, տուեալ խոստումն՝ թէ որչափ ինչ ծախք երթիցէ՝ պատրաստ եմք վճարել»: Արքունի բանակին մօտ գործող հայ վաճառականները մեզադրեցին սակայն Յովհաննէս Թիւթիւնճին թէ «զայնչափ արդիւնս քրիստոնէից վատնեցեր ի զրուանս, եւ հասուր գալթակղութիւն ժողովրդեան, եւ այժմ որպէ՞ս իշխեցեր վերատին բուռն հարկանել յայդ իշխանութիւն, եւ զալ այսր: Իսկ Յովհան եւս պատասխանի, եւ ասէ· եւ զի՞ արարից, զի ոչ թողուն զիս հանդարտիլ Թլթլեանք· քանզի նոքա հանին զիս ի յուչոյ եւ ի խելոյց· եւ ես ունիմ պարտս վճարելոյ նոցա բազում յոյժ· եւ եթէ դուք օգնեսջիք ինձ, եւ տայիք նոցա զպարտս իմ, ոչ եւս յիշեցից եւ ոչ զանուն պատրիարգութեան»: Թիւթիւնճին ձախողեցաւ ի վերջոյ եւ Սարգիս աթոռը նստաւ մօտ երկու տարի:

(1) Զամչեան, անդ, էջ 681:
(2) Զամչեան, անդ, էջ 692:
(3) Զամչեան, անդ, էջ 694:
(4) Զամչեան, անդ, էջ 695:
(5) Զամչեան, անդ, էջ 695:

Նոյն այդ տարին Թլթլեանք աջակցեցան Մարտիրոս Դրմեճիի՝ Եղիազար Այնթափցիի դէմ անոր պայքարին մէջ, եւ աշխատեցան «զի Աստուածատուր հաստատեսցի ի պատրիարգութեան Երուսաղէմի, եւ ինքն Մարտիրոս ի փոխանորդութեան նորին. եւ առ հաստատութիւն այսր ասելոյ Մարտիրոսի ընդ իւր զԹլթլեանս եւ զնմանեսն նոցա՝ եկ եւ զնոց յԱղբիանուպոլիս, ուր եկեալ էր եպարքոսն հանդերձ բանակին՝ ի պատերազմ մաճառաց»(1):

Եղիազար, ձախողութեան մատնուած, ծպտուեցաւ իբր վաճառական, թոյլ տուաւ Պոլսէն, եւ անցնելով վայրէ վայր հասաւ մինչեւ Բերթա, ուրկէ սակայն պիտի դառնար չուառով եւ, պիտի ներկայանար Ադրիանուպոլիս, եւ չնորհիւ Ապրօ Զէյէպիի միջամտութեան՝ պիտի յաջողէր արքայական հրովարտակ առնել իր կաթողիկոսութեան համար:

Եւ ահա Պոլսոյ մէջ Թլթլեանք դարձեալ կ'իմանան ապարէզ. «Լուեալ թէ յաջողութեամբ դարձաւ Եղիազար, անհնարին ցաւօք եւ խոր խոցեցան. եւ միաբանեալ ընդ իւրեանս զամանս ի Զահուկեանց, դիմեցին առ տեզապահ եպարքոսին, բողոք կալեալ՝ թէ ունիմք դատաստան մեծ ընդ Եղիազարու. խնդրեմք զի մի' զերծցի նա փախստեամբ» (2):

Կաշառեցին եպարքոսին տեզապահը, պինուորներ առին անկէ, եւ երկու մաճիչներ ընկերացնելով անոնց Պրուսա ղրկեցին, ուր այդ պահուն կը գտնուէր Եղիազար, ձերբակալել եւ բանտ դնել տալին զայն: Եղիազար յաջողեցաւ սակայն ճողոպրիլ ու գառնալ Պոլիս՝ ուր ժողովուրդը ցնծութեամբ ընդունեց զայն, մինչ Յովհաննէս Թիւթիւնճին, որ 1665ին Սարգիս պատրիարքէն իւրեր էր գործեալ աթոռը, Թլթլեաններ, Զահուկեաններ եւ Արեւելցիներ միասին առած, դիմեց եպարքոսին որպէսզի Եղիազարը Պոլսէն վտարէ: Ապրօ Զէյէպիի պաշտպանութեամբ էր որ նոր դայթակղութեան մը առաջքն առնուեցաւ, եւ նոյնիսկ հաշտութեան փորձ մը եղաւ Եղիազարի եւ Թիւթիւնճիի միջեւ, բայց հայ կեանքը չարունակեց ալեկոծ մնալ միշտ նոր բախտմներու երեսէն:

Թլթլեանք դեր կատարեցին այդ նոր բախտմներուն մէջ ալ, եւ զօրավիզ եղան այս անգամ ալ Մարտիրոս Կաֆայեցիի, որ Պոլիս էր եկեր տապալելու համար Եղիազարը: Ապրօ Զէյէպիի միջամտութեան չնորհիւ էր գործեալ որ եպարքոսը ի նպաստ Եղիազարի վճռեց, պատուոյ վերարկու զգեցուց անոր, նորոգեց անոր հրովարտակը, մինչ Մարտիրոս եւ Թլթլեանք «ափչեալք եւ կրթացեալք, եւ ցրտացան լեալ զնացին յայլեւայլ տեղիս՝ ոչ կարելով տանիլ կատականաց քաղաքացւոյն» (1):

Թլթլեանք չզտաստացան այնուհետեւ ալ: Անոնք կողքին եղան Յակոբ Դ. Զուղայեցի կաթողիկոսին որ 1666ին Պոլիս էր եկեր Եղիազարի տարքած կաթողիկոսութեան վերջ տալու, եւ իր իրաւասութիւնը ամրացնելու Թուրքիոյ տահմաններու հայութեան վրայ:

Զանոնք աշխուժացած կը գտնենք տարիներ յետոյ, 1675ին եւս, երբ Սահմանոս Մեղրեցիի մահէն յետոյ, Պատրիարքական Աթոռը յափշտակեր էր Թոփալ Երէց կոչուած Յովհաննէս Ամասիացին, որ աթոռէն յաջողեցաւ քշել սակայն ձէհէննեմէ մէրտիվէնի անունով յայտնի Անդրէաս ակրակըը, «ի վիճակէ անտի սրբոյն Սարգսի ի մըննացորդացն Թլթլեանց» (2):

Պոլսոյ հայ եկեղեցիները՝ տագնապացած Թլթլեաններու խառնակչութենէն՝ կը խուսափէին անոնցմէ եւ կը նախընտրէին գործ չունենալ անոնց հետ: Այնպէս որ երբ Մխրտչ եւ Մոսրով վաճառականները «զնիկ իշխանաւորունեւրուն» կը դիմէին որպէսզի անոնք եւս տարրապէն կաթողիկոսին ուղղած իրենց մէկ դիրը ի նպաստ Յովհաննէս Թիւթիւնճիին, անոնք բացէ ի բաց մերժեցին.

«Զայս գիր գրեալ Մխրտչի եւ Մոսրովու, եւ եղեալ գինիք իւրեանց ի նմին, մատուցին եւ առ զնիկ իշխանաւորս Հայոց՝ որք էին ի Կաստանդնուպոլիս՝ առնուլ եւ ի նոցանէ վկայութիւն: Բայց նոքա ոչ հաճեցան զնաւ ընդ այն վասն բազում պատճառանաց, եւ մանաւանդ վասն այսորիկ՝ զի Յովհաննէս ունէր իւր գործակալս եւ խորհրդակիցս զԹլթլեանս, յորոց ամենայնիւ տագնապացեալ էին՝ եւ ոչ կամէին յիմիք մատնակից լինել ընդ նոսա»: Այն առեն Մխրտչ եւ Մոսրով կը դանեն «զամանս աննշան արանց» եւ անոնց առաքելով կու տան (3):

Թլթլեանց չահատակութիւնները խամրեցան տակաւ: Դարուն վերջերը անոնք արդէն չկային:

(1) Զամչեան, անդ, էջ 703:
(2) Զամչեան, անդ, էջ 708:

(1) Զամչեան, անդ, էջ 712:
(2) Զամչեան, անդ, էջ 715:
(3) Զամչեան, անդ, էջ 693:

27.

ԱՐԵՒԵԼՔՑԻՔ, ՋԱՀՈՒԿԵԱՆՔ ԵՒ ՀՈՌՄՑԻՔ

Հայ ժողովուրդի ճակատագիրը հատուածներու բաժներ է միշտ դարն: Հայաստան բաժնուած է եղեր մերթ ազդեցութեան պօտէններու, մերթ տարբեր տիրապետութեանց, եւ ի վերջոյ տարբեր լուծերու մէջեւ: Ու ամէն անգամուն ալ տարբեր հատուածներ ստեղծըւեր են Հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ, ու զարգացեր տարբեր պայմաններու տակ: Զանազան այդ պայմանները ստեղծեր են բնականաբար զանազան տիպի հայեր, մանաւանդ երբ իրենց տիրող ազգերը եղեր են տարբեր կրօնի ու տարբեր մշակոյթի, եւ թշնամաբար տրամադրուած իրարու հանդէպ: Այս պարագային Հայ ժողովուրդը բախտուած է եղեր յարմարիլ ինքն ալ իր չուրջ ստեղծուած պայմաններուն, տատաներ է տարբեր քաղաքական ուղեգիծերու մէջեւ, ու տարբեր ազդեցութեանց տակ սկսեր է զարգանալ իր մշակոյթը:

Յօրմէհետէ Հայաստան բաժնուեր էր Թուրք եւ Պարսիկ տէրապետութեանց մէջեւ, երկու ուրոյն հատուածներ մարմին էին ուներ Հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ, — Թրքահայ եւ Պարսկահայ զոյգ հատուածներու: Երկուքն ալ իսկամ պետութիւններ՝ մօտաւորապէս արեւելեան միւռնոյն կենցաղով եւ միւռնոյն բարքերով, երկուքն ալ բռնապետական ռեժիմներ՝ աւատական նման կարգուսարքով, եւ կեղեքումներու ու հարստահարութեանց նման մեթոտներով, բնականաբար իրենց լուծին տակ ապրող հայերը եւս պիտի վարէին տարուկի միւռնոյն կեանքը, ենթակայ միւռնոյն տառապանքներուն, չարչարուելով նման հոգերէ:

Եւ սակայն այս պարագային ալ չէին կրնար չառեղծուիլ կենցաղի տարբերութիւններ Հայութեան զոյգ հատուածներուն մէջ, ինչպէս եւ անտեսական ուրոյն չահեր: Կեանքը չէր կրնար զանոնք չմղել առեւտուրի տարբեր չուկաներ որոնելու, եւ տարբեր ապարէդներ արշաւելու:

Միակ կապը որ զանոնք կը միացնէր հայրենի աւանդութիւններն էին: Եւ սակայն զարաւոր լուծը սկսեր էր աղճատել անոնցմէ չատերը· չրջապատի բարքերը սկսեր էին ապրիլ հայ ընտանիքէն ներս· հայ լեզուն, բարբառներու վերածուած, կը դադրէր միութեան կապ դառնալէ: Իսկ Հայ Եկեղեցին, որ դերազոյն կապն էր Հայ ժողովուրդի դերութեան բոլոր զարերուն, տապնապ կ'անցընէր ինքն ալ: Ճնշուք կը սպառնար եւ անոր:

Ու աւելցուցէք երկու հոդեւոր զեկավար կեդրոններ երկու հայ հատուածներուն մէջ, որոնք տարբեր լուծերու տակ ապրած են համակերպիլ, ու անոնց պատշաճեցնել իրենց գործունէութիւնը: Անոնք միշտ ալ հաշտ չեն իրարու հետ ալ: Մայր Աթոռը միշտ ալ ուժ չունի ինքզինք հարկադրելու բոլորին: Իսկ Պոլիսը յաճախ յաւակնութիւն կը սնուցանէ զեկավար դեր ստանձնելու: Ու անդին դեռ կան երուսաղէմն ու Կիլիկիան որոնք իրենց ազգային յաւակնութիւններն ունին:

Այս պայմաններուն մէջ կարելի չէր որ հոգեպէս թրծուած մըտայլին հայութեան զոյգ հատուածները եւ տարբեր տրամադրութիւններ չանուցանէին հայ ժողովուրդի ճակատագրին հետ կապուած հարցերու առթիւ: Զանոնք տարբեր ճակատներու կը վերածէր հայ եկեղեցւոյ անցուցած տատնապն ալ, եւ կաթողիկոսներու ու պատրիարքներու մղած վէճին մէջ անոնք ուղղակի կռիւ կը հանդիսանային՝ ամէն մէկը իր աթոռին օրաւիղ չանալով կանգնիլ:

Անոնց այդ պայքարը չէր կրնար պտուղ չբերել նաեւ Պոլսոյ մէջ, ուր պարսկահայ հատուածէն տարբ մը միշտ ներկայ էր եւ ուր հեռաւարար վէճերու միշտ առիթ կար, որովհետեւ երկու կողմերն ալ իրենց երեւելիները ունէին, ու այս երեւելիները իրենց պաշտպանները թուրք իշխանաւորներուն մէջ, կամ, ըսենք բուն բառով, երկու կողմն ալ ի վիճակի էր կաշառել օրուան թուրք պաշտօնատարը:

Ծանելով այն պայքարներուն մասին որոնք մղուեցան Եղիազարի փոթձերուն առեն Թուրքիոյ մէջ ուրոյն կաթողիկոսութիւն հաստատելու, Օրմանեան հետեւեալ կերպով կը բնորոշէ հոռմկլաները.

«Սակայն Եղիազարն ալ իր պաշտպաններն ունէր, եւ այս խումբը կը կազմէին ընդհանրապէս Հոռմկլաներ, անուն մը որ ոչ Հոռմի եւ ոչ Հոռոմներու հետ առնչութիւն ունէր, այլ իր ծագումը կ'առնէր առաջակողմեան Ասիայի կամ Անատոլուի՝ Հոռմաստան կոչուելէն. եւ այս անունն ալ գործածական եղած էր սելճուքեան թագաւորութեան՝ Ռումի սուլթանութիւն կոչուած ըլլալէն: Այս խումբը կը կազմուէր ընդհանրապէս հինէն Կ. Պոլիս հաստատուած կամ մերձաւորագոյն պատառներէն մայրաքաղաք փոխադրուող հայերէն, որոնք նուազ համակրութիւն կը զգային դէպի հեռաւոր էջմիածինը, եւ աստիճ զգուած էին էջմիածնի նուիրակներէն»(1):

Հայութեան միւս հատուածը Արեւելցիներն էին զոր Ջահուկեաններ եւս կը կոչեն ժամանակակից աղբիւրները: Պէտք է ըսել որ

(1) Ազգապատում, Բ· 2559

Արեւելքի հայերը դիրք ու հեղինակութիւն ունէին այն դարուն նաեւ հայրենիքէն դուրս: Կը բաւէ յիշել որ հայ կորիզները որոնք կազմուեր էին Արեւմուտքի մէջ եւ սկսեր էին զարկ տալ հայ առեւտուրին Եւրոպայի խոր ծոցին մէջ եւ մինչ կողմէ բջիջներ կը տանգծէին հայ ժողովուրդի մտաւոր վերելքին համար, առաւելապէս կը պարտինք Արեւելեան Հայաստանէն մեկնող տարրերուն:

Անոնք կայք հաստատած էին նաեւ Պոլիս, ուր հեղինակութիւն տանգծած էին իրենց համար, եւ դեր կը կատարէին հայ կեանքին մէջ ալ:

Դաւրիժեցի խօսելով Պոլսոյ ժողովուրդին կազմէ Գրիգոր Կեսարացի պատրիարքին մօտ եղած դիմումներու մասին որպէսզի վարդապետութիւն չնորհէ Մովսէս Տաթեւացիի, որ անոր խոր ձեռնասունն էր, կը գրէ «ամենայն ժողովուրդքն Կոստանդնուպոլսի, եկեղեցականք եւ աշխարհականք, եւ երեւելի արք՝ որպէս Շահին Զաքարիէ, որ էր այր նշանաւոր ի գրան թագաւորին, եւ այլք եւս յոլովք: Նաեւ վաճառականք արեւելեան աշխարհին, որք պատահէցան ի Կոստանդնուպոլիս, եւ մանաւանդ Զուղայեցիք եւ Գողթնեցիք. զի պիտէին թէ Մովսէսն յարեւելեան աշխարհն է. ամենեքեան մատուցեալ առ Գրիգոր վարպապետն խնդրէին տալ ակր Մովսէսի՝ վարդապետութիւն»(1):

Պոլսոյ հայ կեանքը ալեկածող դէպքերուն մէջ Պոլիս հաստատուած Արեւելցիները կը կարծուի թէ իրենց կողմն ունէին նաեւ Թուրքիոյ հայկական նահանգներէն Պոլիս գաղթած հայերը, հաւանարար այն պատճառով որ ատոնք սերտերը վերաբերում չէին պատ մայրաքաղաքի հայ բնիկներէն:

Արեւելցիները կը յենուէին ժողովրդական այն դանգուածներուն վրայ, որոնք չարչիներու ապստամբութեան ժամանակներէն ի վեր ապաւինած էին Թուրքիոյ ծովեզերեայ քաղաքները, հանդիսելով դաղութահայ ազգակիցներու եւ մանաւանդ պոլսահայ բնակիներու անպատրաստակամութեանը: «Քանզի այս Արեւելեան Հայքն որ տեղս լցվան, բազում աւեր եւ խառնակութիւն եղեւ ի մէջ քաղաքիս եւ բոլոր Հռոմոցտանն», կը գրէ 1665ին Երեմիա Չէլէպին(1):

Հռոմկլաներու եւ Արեւելցիներու պայքարը առաւելապէս պտղի եղաւ Եղիազար Ախթամարցիի փորձերուն առթիւ: Եւ կրնանք նոյն իսկ ըսել թէ Եղիազարն էր որ երկուքի բաժնեց Պոլիսը Թուրքիոյ մէջ առանձին կաթոլիկոսութիւն մը հաստատելու ձեռնարկած առեն:

(1) Դաւրիժեցի, էջ 287

(1) Երեմիա Չէլէպի, օրագրութիւն, Երուսաղէմ, 1939, էջ 155

Այս ձեռնարկը, որ կը փորձէր Մայր Աթոռին հեղինակութենէն անջատել Թուրքիոյ հայութիւնը եւ որուն մասին դեռ պիտի խօսինք, չէր կրնար ընդմիշտ յառաջ չերթալ ինչպէս Թուրքիոյ դանազան շրջանակներու հայութեան՝ նոյնպէս եւ Պոլսոյ մէջ: Կուսակիցներու կողքին՝ գոնէ եղիազար յաջողած էր չահիլ, առաւար մաս մը կար հայութեան մէջ որ դէմ էր այդ ծրագրին, եւ որուն կորիզը բնականաբար Արեւելցիներն էին:

«Նաեւ ի Կոստանդնուպոլիս յերկուս պառակտեցան ժողովուրդք, կը գրէ Զամչեան: Կէսք ի կողմն էջմիածնի էին, մանաւանդ նոքա՝ որք եկեալ էին ի քաղաք անդր յաշխարհէ մեծին Հայոց եւ Պարսից, որք եւ կոչէին արեւելցիք. եւ կէսք՝ մանաւանդ թէ յոլովք՝ ի կողմն եղիազարու, եւ սոքա էին բնակք քաղաքին՝ ժողովեալ անդր ի սահմանաց փոքուն Հայոց եւ Հռոմոստանան. եւ կոչէին հռոմցիք: Սկսան ապա այս երկու դասք մաքառիլ ընդ միմեանս, եւ անդրանիլ զկնի ապա այս երկու դասք մաքառիլ ընդ միմեանս, եւ անդրանիլ զկնի պիրեարս. սոքա զնոսա արեւելցի եւ յակոբեան կոչելով, եւ նոքա զսոսա՝ հռոմցի եւ եղիազարեան ձայնելով»:

«Արեւելցիներուն եւս կանդնած էին, կը գրէ ակագ. Աչոտ Յովհաննէսեան,(1) Իրանում եւ Թուրքիայի ծովափնեայ քաղաքներում ստեւտրով զբաղուած եկուորները», զլանս ունենալով Մխրպտ եւ Մսրով «երեւելի եւ մեծանուն» անձնաւորներին, Յակոբ կաթողիկոսի վարկաւանները»: Վերջիններէս էլ յատկապէս ծագում էր նրանց կուսակիցների «Զահովհան» երկիմաստ մակդիրը, չեչտելով թերեւս ոչ միայն նրանց լաւինացած ծննդավայրը, այլ գուցէ նաեւ նրանց լաւինադաւան «անուղղամտութիւնը», քանի որ, ինչպէս գիտենք, «Զահովհան» կոչումն ունէր նաեւ այդ նշանակութիւնը: Պոլսեցիներին հասցէագրուած իր մի գիմումի մէջ եղիազարը հարցնում էր. «որո՞վ ելից եւ եկից, հինգ վից հարիւր զատուչ կարէ գիս հաստանել. եւ չունիմ յոչ եւ յահեակ Մասիսն եւ Արագած, Խոսրով եւ Իմիրզայ, որ յորոնց լերանց հնչեցին յուզմունք՝ նոմաւ չնջաբերեալ խօսիցիմ»(2),

Արեւելցիներու եւ Հռոմկլաներու տարբեր դիրքերը Յակոբ եւ եղիազար կաթոլիկոսներու մղած պայքարին առեն ամանք ուղեցին վերապրել հայ գաղթի հանդէպ տարբեր տրամադրութեանց, Հռոմկլաները կուսակից ցոյց տալով Թուրքիոյ Հայոց ազատագրութեան գաղթի, իսկ յանձին Արեւելցիներու գանելով այդ գաղթի հակառա-

(1) Աշոտ Յովհաննէսեան, Դրուագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան, Բ., էջ 150–151

(2) Սիոն, 1940, էջ 318

կորդներ: Որքան ալ որոշ ըլլայ երկու հատուածներու հակընդդէմ դիրքը երկու կաթողիկոսներու պայքարին առեն Թուրքիոյ մէջ ուրոյն կաթողիկոսութիւն մը հաստատելու փորձերուն առթիւ, ոչ մէկ փաստ չունինք, ոչ ալ ենթադրելու տեղիք թէ անոնց ընդդիմութիւնը հայ դատին չուրջն էր:

Թուրքիոյ հայոց ազատագրութեան փորձերուն մասին դեռ պիտի խօսինք: Բայց չենք կրնար այժմէն իսկ չըսել թէ դժուար է հաշտուիլ այն ենթադրութեան հետ թէ հատուածական տրամադրութիւնները զոյութիւն ունեցած են երբեւիցէ հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ հայկական դատին չուրջ: Ճիշդ է՝ հայ ժողուրդին մէջ մաս մը զբաղուած է միշտ որ տէրոզ լուծերուն դէմ ընդվզելու տրամադիր չէ եղած երբեք եւ հաշտ չէ եղած հետեւաբար հայ ազատագրական պայքարին. ճիշտ է՝ դասէ դաս տարբեր վերաբերում ունեցած են դէպի հայ դատը, եւ մասնաւորապէս հայ քաղքենին ու հայ ունեւորը ուղղակի դէմ եղած յաճախ այդ դատին համար տարուած աշխատանքներուն ու պայքարներուն: Բայց հայ ժողովուրդի ազատագրութեան պաղատիրը ընդհանուր է եղած հայութեան բոլոր հատուածներուն, ու անով ոգեւորուած են բոլորը սահմանին որ կողմն ալ ըլլան:

Այնպէս որ անտեղի է կարծել թէ հայ ժողովուրդը իրրեւ պանդուխտ տարբեր դասեր կը հետապնդէր հայութեան տարբեր հատուածներուն մէջ: Եթէ դժգոհութիւնները նոյն չափով բուռն չէին ըլլար միշտ տարբեր լուծերու տակ, եւ ընդվզումները տարբեր կէտերու վրայ կը բռնկէին հայ ազատագրական պայքարի երկարատեւ շրջանին, այդ չի նշանակեր որ ազատագրութեան տենչը ընդհանուր չէր բոլորին համար եւ իրարու հակասող պոյղ դասեր կային հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ: Հայ ժողովուրդը սահմանին ո՛ր կողմն ալ ըլլար՝ կը ընչէր նոյն նուիրականութեանց յաճախանքին տակ, եւ աչխարհի ո՛ր կէտին վրայ ալ գտնուէր՝ Արարատը իրեն համար սուրբ էր միշտ: Հայ ժողովուրդը մէկ էր ինչպէս իր տառապանքին ու սուգին՝ նոյնպէս վերելքի իր ճիգերուն մէջ, եւ ազատութեան մխիթարին պոթիկումներն էին բոլոր ընդվզումները, Սիւնեաց լեռներուն վրայ բռնկէին անոնք թէ Սասունի ու Զէյթունի մէջ:

28.

ՎԷՃԵՐ ՎԵՑ ՃԷՄԱԱՔՆԵՐՈՒՆ ԾՈՑԻՆ ՄԷՋ

Կը սխալին բոլոր անոնք որ կը կարծեն թէ նոյն այս դարուն Պոլսոյ մէջ կազմակերպուած խաւեր կամ դասեր կային որոնք պայքարի մէջ էին անընդհատ մէկը միւսին դէմ:

Ճիշտ է՝ խուլ պայքար մը միշտ ալ կար խաւէ խաւ ու դասէ դաս: Երբ դիրքեր կը խաչաձեւեն մարդոց շահերը՝ չեն կրնար անոնք իրարու հետ հաշտ ապրիլ: Հաշտ չէին Պոլսոյ հայ հոսանքները հանրային կեանքին մէջ ալ: Բայց իրենց հակամարտութիւնը հայ կեանքին ներս՝ կը լիներ առաւելապէս իրենց գնահատումներու անձնական հաշիւներէն, որոնց կողքին նուազ դեր չէին կատարեր նաեւ անոնց վատասիրութիւնը, նախասիրութիւններն ու քմահաճոյքը: Ամէն մէկ չէլէպի, ամէն մէկ խոճա իր մանկլաւիկներու խումբը ունէր, ինչպէս պիտի ունենային դեր մը յետոյ հայ ամիրաները, ինչպէս որ, մեր օրերուն, պիտի ունենար հայ ազան: Մանկլաւիկներու խումբը՝ որ կը շրջապատէր օրուան երեւելին՝ օրուան հոսանքն էր:

Պոլսոյ հայ կեանքին մէջ իրարու դէմ մրցող այդ հոսանքները իրենց թատր ունէին օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ գոյութիւն ունեցող ճէմաաթները, ուրիշ խօսքով՝ անոնց կռիւը կը մղուէր հայ եկեղեցիներու շրջապատին մէջ: Դեռ շրջան մըն էր երբ հայ եկեղեցւոյ բակէն դուրս չէր ելլեր հայ կեանքը:

Այդ պատճառով ալ այս կամ այն երեւելին որ հայ կեանքին մէջ դեր կ'ուզէր խաղալ կամ իր տղեցութիւնն տակ պահել պատրիարքարանը՝ իրեն կուսան կ'ընէր ճէմաթիններէն մէկը կամ միւսը, ինչպէս նաեւ այն հոգեւորականները որոնք կը ցանկային պատրիարքական աթոռին՝ կը փորձէին նախ սիրաշահիլ ճէմաաթները, ու անոնց կրթնած՝ իր աթոռէն քշել օրուան պատրիարքը:

Ճէմաաթները, որոնք կազմուած էին եկեղեցիներու շուրջ եւ որոնց ղեկավարները հայ կեանքը կը վարէին ժէ. դարուն, ինչպէս ըսած են, վեց էին թիւով: Այդ վեց եկեղեցիներն էին Գումգափուի Ս. Աստուածածինը, Սամաթիոյ Ս. Գէորգը, Պալաթի Ս. Հրեշտակապետը, Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչը, Հիսար-Տիվիի Ս. Նիկողայոսը եւ Զինիլի-Համամի Ս. Սարգիսը, եւ հետեւաբար նոյն այդ եկեղեցի-

ներու չուրջ կազմուած հայ համայնքներն էին որ կը ներկայացնէին վեց ճէմաաթը:

Վեց ճէմաաթները, իրականին մէջ, Պոլսոյ հայութիւնը կը ներկայացնէին: Անոնց կամքովն էր որ պատրիարքները կու գային աթոռ, կամ կը քշուէին աթոռէն: Անոնք էին որ արձապանդ կու տային հայ խաւերու ձգտումներուն եւ դժգոհութեանց, եւ կը վարէին առհասարակ հայ կեանքը յանձին իրենց «իշխաններուն:» Նոյն այս իշխաններն էին որ իրենց թաթին տակ կը պահէին օրուան պատրիարքը, եւ պատրիարքարանը կը վարէին երբոր թափուր բլլար աթոռը:

Յայտաւուրքի մը մէջ, զոր 1879ին Սրուանձտեանց տեսած է Խարբերդի Ավշան գիւղի Ս. Գէորգ եկեղեցին հետեւեալ յիշատակարանը կայ. «Գրեցաւ ի Բիւզանդիա ի մահալլէն Սուլու Մանաստրու ի թուականութեան Հայոց ՌԴԴ (1645) ի թագաւորութեան Սուլթան Իպրահիմին եւ ի պատրիարքութեան վեց եկեղեցեաց իշխանաց»(1):

Վեց ճէմաաթները միշտ չէ որ սակայն համերաշխ էին: Ազգային զանազան հարցեր զանոնք կը դանէին տարբեր ճակատներու վրայ, նայած թէ ղէպի ուր հակած էին իրենց իշխանները իրենց անձնական նկատումներով: Անոնց հակամարտութիւնը երբեմն կու գար ղլխաւորաբար պատրիարքներու ընտրութեան առեն, որովհետեւ տարբեր թեկնածուներ կը պաշտպանէին յաճախ ճէմաաթները, մեկլի ճիշտ՝ իրենց պատրիարքցուն կ'ունենային անոնց իշխանները: Ճէմաաթներու հակամարտութիւնը կը պոռթկար նաեւ պատրիարքարանի մէջ տիրող վէճերու առթիւ:

Վեց ճէմաաթներու պայքարը աշխուժացած կը թուի բլլալ աշխարհական տեղականներու օրով ալ, որոնք պահ մը մխրճուեցան տէրն էին գարձած ազգային գործերուն, նախ 1649էն 1650, Դաւիթ Արեւելցիի երկրորդ պատրիարքութենէն յետոյ, եւ ապա, 1657էն 1659, Թոմա Բերբիացիի կոդմէ պատրիարքական աթոռը յափշտակելու համար եղած փորձերուն առեն:

Զամչեան խօսելով 1657 թուականի դէպքերուն մասին կը գրէ թէ «ի կոստանդնուպոլիս ոչ գադարէր ազմուկ հայոց ի մէջ իւրեանց. քանզի անդուլա խն գոյով՝ յաւուրս աշխարհական տեղակալացն՝ կազէին ընդ միմեանս վիճակաւորք իւրաքանչիւր եկեղեցեաց վեցուց՝ որք էին ի քաղաքի անդ»:(2)

Վեց ճէմաաթներու միջեւ տարակարծութեան եւ թշնամութեան պահ մը կը յիշուի Ժէ. դարու կէսերուն, երբ համբաւաւոր արկածախնդիրը, Աստուածատուր երէց վանեցին, «թլթլ» անունով ծանօթ, լուծելու համար եղերական մահուան վրէժը ուրիշ արկածախնդրի մը՝ որ Թոմա Բերբիացի պատրիարքն էր, իր շուրջը համախոհներ հաւաքեց որոնք իր անունով «թլթլեան» կոչուեցան ապա եւ որոնք Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ ճէմաաթին կը պատկանէին: «Աստուածատուր թլթլ երէց, կը գրէ Զամչեան, մխաբանեաց ընդ իւր զոմանս յերիցանց եւ յաշխարհականաց ի վիճակէ եկեղեցւոյն սրբոյն Սարգսի, եւ յորդորեաց զնոսա խնդրել զվրէժ մահուան Թոմայի»: (1)

Ս. Սարգիս եկեղեցին եւ իր ճէմաաթը իրենց ապաստան գարձընելէ յետոյ թլթլեանք խոստովանելի եւ անխոստովանելի բոլոր մէջոցներով փորձեցին ի կորուստ մատնել պատրիարքարանի աշխարհական տեղակալները, զանոնք ամբաստանելով իբրեւ զրպարտիչ եւ չարժառիթ Թոմա պատրիարքի մահուան եւ պահանջելով անոնց պատասխանատուութիւնը:

Երբ պատրիարքարանի աշխարհական տեղակալներէն ութը յաջողեցան մահուան վտանգէն եւ բանտէն ճողոպրիլ, ուր նետուած էին թլթլեան խմբակին սադրանքներովը, իրենց առաջին գործն ըրին ժողովի կանչել իրենց համախոհ վեց ճէմաաթները:

«Իսկ ութեքին նոքա ժողովեալ ի մի ղղլխաւորս հինգ եկեղեցայհայոյ՝ կարդացին առեան. կոչեցին նաեւ զոմանս ի վիճակէ սրբոյն Սարգսի՝ որ բնա մասին այրեալ եւ քայքայեալ էր, յորմէ էին եւ թլթլեանք. եւ խնդրէին առնել իրաւունս ի նոսա զպատասխանացն՝ զոր կրեցին. եւ զի եղեն նաեւ այլ բազում ծանր ծախք հարիւրաւոր քսակաց եւ պարտք ի զրանս մեծամեծաց ի պատճառս այսոցիկ խռովութեանց, խնդրէին հաւաքել զայնս ի ժողովրդենէ՝ ըստ խոստման իւրեանց զոր արարին»:(2)

Թլթլեանց գործին չէր գար որ ծախքերը բաժնուին բոլոր ժողովուրդին վրայ, եւ այդ կարդին՝ նաեւ Ս. Սարգիս ճէմաաթի իրենց համախոհներուն: Անոնք փորձեցին որպէսզի այդ ծախքերը վճարելու հարկադրուի այն խմբակը որ պատճառ եղած էր Թոմա Բերբիացի պատրիարքի եղերական մահուան:«Թլթլեանք ոչ հանդուրժեալ յանձինս՝ չքան առ Մահմուտ ապայ, որ էր աներորդի եպարքոսին. եւ խոստացեալ նմա երիս քսակս՝ ազաչեցին միջնորդ լինել առ եպարքոսն՝ զի ապատ լինիցին ինքեանք եւ բովանդակ վիճակ իւրեանց՝ այսինքն է թեմն սրբոյն Սարգսի՝ ի բաժնէ անտի պարտուց»:(3)

(1) Գարեգին եպ. Սրուանձտեանց, Թորոս Ադբար, Բ. 1884, էջ 356

(2) Զամչեան, պատմութիւն, Գ., էջ 668

(1) Զամչեան, անդ, էջ 674

(2) Զամչեան, անդ, էջ 678

(3) Անդ.

Եւ որովհետեւ իրենք եւս պարտապրուեցան այնուամենայնիւ պատասխանիներու ռաճիկներուն համար դումար մը վճառել «Թլթլեանք պնդէին, թէ՝ եւ ոչ փող մի տամք· զի մեք չէաք ասեն կամակից մահուան Թովմային»:

Թլթլեաններու սպրանքները կ'երեւայ թէ պայթակղեցուցեր էին միւս հինգ ճէմաաթներըը:

«Զայս տեսեալ ժողովրդեան հինգ եկեղեցեացն՝ ի մէջ իւրեանց զթուղթ ամբաստանութեան՝ որ զԹովմային, եւ ցուցին թէ պոյ ի նմա եւ անուն երիցու միոյ ի սուրբ Սարգսէ՝ եւս եւ անուն աշխարհական իշխանաւորի միոյ այնր թեմի. եւ երկոքին նոքա իրր ի դիմաց բոլոր ժողովրդոց վիճակի իւրեանց սատրագրեալ էին յայն գիր»:(1)

Խօսելով Թլթլեանց խմբակին մեքենայութեանց մասին ընդդէմ պատրիարքարանի աշխարհական ազդակներուն եւ պետական պաշտօնատարները կաշառելու համար դրամ հայթայթելու փորձերուն, Ջամչեան կը գրէ.

«Եւ զի յայսմ ամենայնի բազում դրամս վատնէին եւ ինքեանք Թլթլեանք, ձեռն արկին յայլ լմն անկարգութիւն. իրր զի որովհետեւ այրեալ էր եկեղեցի իւրեանց ըստ մասին, որոյ վանն եւ սակաւ ժողովուրդք գային անդր, խօսեցան ընդ պահակս պատասխանոյ, եւ բանիւք նոցա առին յիւրեանս զօրականս. եւ նստեալ ի ժամատան աւերեալ եկեղեցւոյն՝ ձեռամբ նոցա բռնի ածէին անդր զժողովուրդն. եւ առեալ զրամս ի նոցանէ՝ ծախէին ի պէտս անճանչ իւրեանց եւ ի տաճիկ զօրականաց»:(2)

Ճէմաաթները յետագային ալ տարակարծութիւններ ունեցան իրենց միջեւ: Տարակարծութիւն ծագեցաւ, օրինակ, Մարտիրոս Կաֆայեցի պատրիարքին օրով, որ 1659ին նստած էր Պոլսոյ աթոռը, մինչ վէճերը բուռն թափով կը շարունակուէին համայնքին մէջ պարտքերու խնդրին շուրջ: Հաստած մը կար Պոլսոյ հայ համայնքին մէջ՝ որուն կարծիքն այն էր թէ աշխարհական ազդակները իրենք պէտք է վճարէին հակայ պարտքերը որոնք գոյացած էին անոնց պայքարին առթիւ Թովմա Բեբիացի պատրիարքին առէն, մինչ ազդակները կը պահանջէին որ այդ պարտքերը բոլոր ճէմաաթներուն վրայ բաժնուին եւ անոնց հատուցման մասնակցի երուսաղէմը, որուն Աստուածատուր պատրիարքն ալ մասնակցած էր Թովմա Բեբիացիի դէմ մղուած պայքարին, եւ նոյնիսկ նզովքի կնդակ մը տուած անոր հասցէին՝ դիւրացնելով անոր դատաստանն ու մահապատիժը, թէեւ

(1) Անդ.
(2) Ջամչեան, անդ, էջ 679

պատրիարքը կը պնդէր թէ այդ կնդակը բռնի ստորագրել տրուած է իրեն: Աստուածատուր Պատրիարքը եւ իր Աթոռակից Եղիազար Այնթապցին որ նախապէս Պոլիս կը գտնուէր այդ պահուն՝ կը մերժէին վճռապէս երուսաղէմի մասնակցութիւնը այդ պարտքերու վճարման:

«Եւ եղեւ յետ անցուցանելոյ զամիսս հինգ այսպիսի խռովայոյզ չիսթութեամբք՝ հաղիւ ուրեմն ի հաշտութիւն եկեալ յերկուց կողմանց, միջնորդութեամբ խաղաղասէր անճանց եւ խորհրդով Մարտիրոս պատրիարքին՝ զոհն զկնի այսպիսի· իրր զի չորս հազար դահեկան ասացէ Եղիազար, եւ վեց հազար դահեկան՝ վեց եկեղեցիք Կոստանդնուպոլսոյ, եւ չորս հազար դահեկան քան եւ չորս տրքն»· (1): Այս կերպով վճարուած պիտի ըլլար 14 հազար դահեկանի դումարը զոր հայ համայնքը կը պարտէր Թուրքերուն:

Այս իրաւախոհութիւնը սակայն ընդդիմութեանը բախեցաւ Պոլսոյ վեց ճէմաաթներուն:

«Բայց ժողովուրդք սկսան զանգատիլ զՄարտիրոս պատրիարքէ, թէ տարապարտ էարկ զհատարական զահեկանս ի վերայ իւրաքանչիւր եկեղեցեաց· եւ ոչ կամէին տալ զրաժին իւրեանց· իսկ Աստուածատուր վարդապետ եւ Եղիազար խրատեցին զնոսա մի՛ ինչ հակառակիլ՝ նայելով յօգուտ հասարակաց: Անսացին խրատու նոցա երեք եկեղեցիք, բայց երիցունք այլոց երից եկեղեցւոց, այսինքն սրբոյն Նիկողայոսի, Սարգիսի եւ Հրեշտակապետի՝ ընդդէմ յառաջին զաւուրս ոչ սակաւ»:

Ինչպէս կը պարզուի՝ վեց ճէմաաթներէն Գումգափուի, Սամաթիոյ եւ Ղալաթիոյ թաղերը իրաւախոհութեան պայմաններուն յանձնառու եղան, մինչ Պալաթ, Զինճիլի Համամ եւ Հիսար Տիպի անպիջող դիրք բռնեցին:

Մարտիրոս պատրիարքի կողմէ ձեռք առնուած կարգապահական միջոցներու չնորհիւ միայն կարելի եղաւ յիշեալ եկեղեցիներու քահանաներուն ընդդիմութիւնը ճնշել, թէեւ նոր բարդութիւն մը ծագեցաւ երբ ուրիշ ազդեցիկ թուրք մը Ս. Նիկողայոս եկեղեցիէն դումար մը պահանջեց զոր ան իրր թէ կը պարտէր իրեն նոյն այդ Թովմա Բեբիացիի օրէն: Թուրքին ուժ կուտար մեծ-եպարքոսին տեղակալ Սիւլէյման Փաշան: Հայերն այն առեն Սուլթանին դիմաբերաւթեանը ապաւինեցան: Սուլթանը, որ Մեհմէտ չորրորդն էր, հրամարակ հանեց թէ «որք մխանդամ պատճառ եղեն մահուն Թովմայի՝ նոքա եւեթ առաջեսցեն. իսկ որք անմեղք իցեն ի ժողովրդենէ՝ պատառ մնասցեն ի տուգանաց» (2):

(1) Ջամչեան, անդ, էջ 685:
(2) Ջամչեան, անդ էջ 686:

Նոր բարդութիւն մը պիտի առեղծէր Մարտիրոս Պատրիարքի ընդդիմութիւնը սուլթանական հրովարտակը յաւէնի եկեղեցւոյ կարգալու, ընդդիմութիւն որ պատճառ դարձաւ որպէսզի պատրիարքն ու վեց երեւելիներ ձերբակալուին եւ նետուին «ի դուբ մահապարտաց», ուրկէ հազիւ թէ ազատեցան միջնորդներու եւ կաշառքներու չնորհիւ:

Կանխելու համար նոր կնճռոտութիւններ՝ որոնք առաւելապէս պիտի ազատնային իրենց, վեց ձեմասթիներու իշխանները յանձնառու եղան ի վերջոյ իրենց քսակէն վճարել եկեղեցիներու բաժինը:

«Ցեւս այսօրիկ, կը գրէ Զամչեան, տեսեալ մեծամեծացն հայոց՝ թէ ի պատճառով այնց պարտուց այսչափ չփոթութիւնք ծագէին ի ժողովրդեան, ինքեանք վճարեցին զբաժին եկեղեցւոյ, եւ զադրեցուցին զաղմուկ նոցա» (1):

***

Վեց ձեմասթիները երբեմն տարակարծիք էին նաեւ էջմիածնի հանդէպ իրենց վերաբերման մէջ:

Այսպէս, երբ 1657ին Ղազար Սեբաստացին Պոլիս կուգար էջմիածինէն ուր դժուարութիւններ ունեցած էր միաբանութեան հետ, Պոլսոյ մէջ ան խրախուսուած Մարտիրոս Կաֆայեցիէն, որ նոյնպէս ատելութեամբ լեցուած էր դէպի էջմիածինը, ժողովուրդը կը լարէր Մայր աթոռին դէմ: «Եւ զայս առնէին մանաւանդ յեկեղեցւոջ Աստուածածնի եւ սրբոյն Նիկողայոսի» (2):

***

Աւելցնենք որ նոյն այդ վեց ձէմասթիներն էին որ Պոլսոյ հայ դաղութը պիտի ներկայացնէին դար մը յետոյ ալ, եւ անոնց անունով պիտի անօրինուէին ազգային գործերը:

Սապէս կը սկսի, օրինակ, կռնդակը դոր 1761 Դեկտեմբեր 6ին Կ. Պոլսոյ ընտրողական ժողովը կ'ուղղէ Ս. Յակոբեանց միաբանութեան ծանուցանելու համար անոր թէ Երուսաղէմի պատրիարք ընտրած է Գրիգոր Վ. Պասմաճեանը.

«Մեք ի Կոստանդնուպոլիս բնակեալ համայն եպիսկոպոսունքս, վարդապետաքս, քահանայքս, իշխանքս եւ իշխեցեալքս եւ բոլոր լուսաւորչածին ժողովուրդքս եւ Ալթի ձէմայէթ կոչեցեալքս ծանուցանեմք ձեզ, եւայլն» (1):

Դարձեալ մահտեսական թուղթը որով 1772 Փետր. 12ին Կ. Պոլսոյ ընտրողական ժողովը կը ծանուցանէ թէ Գրիգոր վարդ. Պասմաճեանը վերստին պատրիարք ընտրած է Կ. Պոլսոյ, հետեւեալ սկզբնաւորութիւնն ունի.

«Եւ արդ յայտնի եւ ծանուցումն լիցի ամենայն տեսողաց եւ լսողաց, քանզի մեք ի յԱտամպոլ եղեալ վեց ձէմասէթքս, քահանայքս, իշխանքս, եւ բոլոր էանաֆիից ծերունիքս եւ խոստացեալքս, եւայլն» (2):

***

Վեց ձէմասթիները աւելի քան երեք դար իրենց մէջ խտացուցին այսպէս Պոլսոյ հայ կեանքը, ու անոնց կրծնած՝ Պոլսոյ հայ եբեւելիները իրենց ձեռքը խաղալիկ ըրին ազգին գործերը:

Պէտք է դեռ չատ տաեն անցնէր որպէսզի զանգուածները եւս դեր տառնձնէին հայ կեանքի մէջ:

(19 Զամչեան, անդ, էջ 687:

(29 Զամչեան, անդ, էջ 392:

(1) Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեան, *կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու եւ տասն եպիսկոպոսներու*, Վիեննա, 1915, էջ 332:

(2) *Անդ*, էջ 342 — 343

29.

ԽՈՐՀՐԴԱՒՈՐ ԴԱՇԻՆՔԸ ԵՒ ՊՈԼՍՈՅ ԴԻՐՔԸ

Ժէ· դարու երկրորդ կէսը կսկծալի նոր շրջան մը կը բանայ հայ ժողովուրդի պատմութիւնը պրպտողին առջեւ: Հանդիսատես կ'ըլլայ ան զուգարի մը, զոր կը մղեն բարձրաստիճան երեք հոգեւորականները, Մարտիրոս Կաֆայեցին, Աշչատուր Գաղատացին եւ Եղիազար Ախթամարցին, Պոլսոյ, Երուսաղէմի եւ Սսոյ Աթոռները խռովութենանց բոյն դարձնելով ամբողջ երկու տասնամեակ:

Պայքարը զոր մղեցին Եղիազար Ախթամարցին եւ Մարտիրոս Կաֆայեցին Երուսաղէմի Աթոռին. հետ կապուած էր առաւելապէս, բայց ան իր կրքի ալիքները կը բերէր մինչեւ Պոլիս, ուր երկու ոսոխները յաճախ կուգային հայ շրջանակներու մէջ համախոհներ կորզելու եւ պետական շրջանակներու պաշտպանութիւնը ապահովելու համար: Եղիազար իր ազգիկա գործունէութիւնը սկսեր էր Երուսաղէմի աթոռէն քշելու համար Ատաուճատուր Տարոնեցին, եւ քանիցս ընդհատեր էր անոր պատրիարքութիւնը եւ ճնոք ձգեր աթոռը զոր կ'ուզէր կռուան դարձնել Թուրքիոյ հայոց կաթողիկոս դառնալու իր յաւակնութեան: Իր այս քայլերուն առեն Եղիազար իր դէմը գտաւ յանկարծ Մարտիրոս Կաֆայեցին, որուն հետ նախապէս բարեկամներ էին եւ զոր վշտացուցեր էր՝ Պոլսոյ պատրիարքութեան ախրանալու փորձերուն մէջ օգնած չըլլալուն համար անոր: Մարտիրոս որ առեն մը հեռացած էր Պոլսէն եւ կաֆա՝ իր ծննդավայրը քաշուած, 1665ին յանկարծ յայտնուեցաւ կրկին Պոլսոյ մէջ, եւ, Յակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսէն հրահանգուած՝ սկսաւ պայքարիլ Եղիազարի դէմ ձախողութեան մատնելու համար անոր փորձերը Թուրքիոյ հայոց կաթողիկոս դառնալու: Մարտիրոս «անձամբ թաղէ թաղ եւ եկեղեցիէ եկեղեցի կը վազէր, ամէն տեղ Եղիազարի գործերը կը խայտառակէր, եւ ձեռնարկը դատապարտող քարոզներ կը խօսէր»,(1) միւս կողմէ դաւեր կը նիւթէր իշխանաւորներուն մօտ որպէսզի տապալէ Եղիազարը: Այդ բոլորը ուժ չունեցան սակայն Եղիազարը ձախողեցնելու, եւ ան յաջողեցաւ վաւերացուիլ եւ օծուիլ իբրեւ Թուրքիոյ հայոց կաթողիկոս՝ որուն աթոռը Երուսաղէմը պիտի ըլլար: Պայքարը Երուսա-

(1) Օրմանեան, Ազգապատում Բ·, էջ 2559:

ղէմ փոխադրուեցաւ այս կերպով, եւ աւելի սրեցաւ Մարտիրոս յաջողած ըլլալով Երուսաղէմի պատրիարք անուանուիլ եւ երեք տարի (1677 – 1680) իր վրայ պահել աթոռը, սակայն Երուսաղէմ չմնալով միշտ, որովհետեւ ան «իրեն համար նորահնար դիրք մը չինած էր· Երուսաղէմի պատրիարքութեան անունով կ· Պոլիս կը մնար, եւ կը դահանար յանուն Երուսաղէմի հաւաքուած նուէրներով եւ ուխտի դարպասներով» (1):

Երկու ոսոխները չատ ուշ միացան հաշտուելան, եւ երբ Եղիազար Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս կ'ընտրուէր 1681ին, ինք էր որ Երուսաղէմի աթոռը կ'ապահովէր Մարտիրոս Կաֆայեցիի համար, որ սակայն հազիւ երկու տարի կրցաւ վայելել (1681 – 1683) մահը վրայ հասած ըլլալով:

Զի կրնար նոզկանքով չհամակուիլ մարդ՝ երբ կը թերթէ ժամանակակից ազբիւրները բարձրաստիճան նոյն երկու հոգեւորականներուն՝ Եղիազար Կաֆայեցիի եւ Մարտիրոս Ախթամարցիի մղած պայքարներուն չուրջ: Ինչքան ալ դաղափարական պատմուճան ուզեն հագցնել այդ պայքարներուն՝ անոնք աթոռի կռիւ էին պարզապէս, եւ այնպիսի ազատ ղէնքերով անոնք մղուեցան յաճախ՝ որ ամօթէն կը կարմրի մարդ երբ փորձէ վերյիշել պանոնք: Զիրար հալածելու, դատապարտելու նախաձեռնել տալու, դիրար բանտ նետեցնելու համար հազար դատ ու ազրանք խորհած են անոնք, առանց կարմրելու իրենց սքեմէն:

***

Ամբողջ տարիներ մղուած զզուելի կռիւ մը կեանց, Ախթամարցին պիտի հաշտուէր, իր միւս ոսոխին, Աշչատուր Գաղատացիին հետ ալ: Բացառիկ երեւոյթ չէ ատ հայ եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ: Յաճախ պատահէր է որ երկու նախկին թշնամիներ յանկարծ գործակիցներու վերածուէին, եւ փոխարէնը՝ երբեմնի համախոհներու միջեւ դժուարին ծայր տայ եւ անոնք կատարի հակառակորդներ դառնան իրարու:

Ախթամարցին որ անսասար դէմք մը չէր որ տեղի կ'ունենար, երբ սոյն հին ոսոխները յանկարծ ձեռք կը կարիանային իրարու, խորհրդաւոր հանդիպումի մը մէջ փոխադարձ հաշակացողութեան գալով:

Վէճեր կան դեռ մինչեւ այսօր սոյն փոխադարձ հաշակացողութեան իսկական բնոյթը ճշդելու հարցին չուրջ: Ինչ որ անվիճելի է անոնց իրաւախոհութիւնն է Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ երկու կաթողիկոսութիւն ունենալու մասին, մէկը Սիսի աթոռը իր նախկին սահմաններով եւ իրաւասութիւններով, եւ միւսը նոր կաթողիկոսու-

(1) Օրմանեան, Ազգապատում Բ·, էջ 2590:

Թիւնը որ Երուսաղէմի վանքը իրեն աթոռ պիտի ունենար եւ իր իրաւասութիւնները պիտի տարածէր Կիլիկիոյ չրջանէն դուրս Թուրքիոյ բոլոր հայերուն վրայ:

Ջամչեան սապէս կը պատմէ դէպքը.

«Դէպ եղեւ ի նոյն աւուրս գալ յոմիա յԵրուսաղէմ Խաչատրոյ կաթողիկոսին Սսոյ. որում բազում սէր եւ մեծարանս պատուոյ ցուցեալ Եղիազարու՝ եւ բնակութիւն արարեալ յանկոյս յինքն պահրա նորա. եւ յառանձին պահու ի տեղւոջ ուրեք՝ կոչեցեալ Գլխադիր Սրբոյն Յակորայ՝ յայտնեաց նմա զխորհուրդս սրտի իւրոյ. եւ յաւել ասել՝ թէ ի յաջողել կաթողիկոսութեան իմոյ ոչ հասցէ քեզ բնաւին ինաս ինչ. այլ մանաւանդ յամենայնի ձեռնտու եղիցի քեզ. կալցի ասէ էջմիածին զիշխանութիւն իւր ի վերայ արեւելեայց եւեթ՝ որք կան ընդ տէրութեամբ պարսից. եւ դու զիշխանութիւն քո դառնալին ի սահմանս Կիլիկիոյ. եւ ես դիւրաւ ձգեմ յիս զամենեսին՝ որք կան արտաքոյ քումդ վիճակի ընդ տէրութեամբ օսմանեանց ի բովանդակ Հռոմոստան: Եւ զի Խաչատուր էր պարզամիտ ոք, ի խօսելն Եղիազարու բազում ինչ՝ հանդերձ խոստմամբք, եւ նմա հաւանութիւն. յայնժամ երկոքին նոքա ի միասին ուխտիւք դաչինս եդեալ՝ հաստատեցին ի դիպող ժամու ի գլուխ տանիլ զիրսն»:(1)

Զգիտենք որքան անկեղծ էր Խաչատուր Գաղատացին իր նախկին ոսոխին հետ հաչտուած ատեն, եւ ինչ նկատումներ ի մտի ունէր Եղիազարը Թուրքիոյ Հայոց կաթողիկոս ճանչնալու համար: Ստոյգ է սակայն որ նոյն այս Խաչատուր Գաղատացին, «խորհրդաւոր դաչինքը» կնքելէ յետոյ, իր վաղեմի հակառակորդին հետ, միւս կողմէ փորձեր կ'ընէր չքմեղանալու Պոլսոյ առջեւ՝ որ կ'երեւի թէ պայքակղած էր յանձին «երեւելի հայոց» եւ «պզօնամիտ անձանց», Եղիազարի փորձերէն Թուրքիոյ Հայոց կաթողիկոս դառնալու: Մինչ Եղիազար կը գրէ Խաչատուրի,— որ Պոլիս էր գացած խորհրդաւոր համաձայնութենէն յետոյ, — թէ «ժամ է կատարելոյ զգան մեր՝ զոր հաստատեցաք ի միասին յԵրուսաղէմ», Խաչատուր «ընթերցեալ զայս գիր՝ պատրաստեցաւ յուղի անկանիլ. բայց զգուշացեալ՝ զի մի ի գործել նորա զայսպիսի ինչ չտապաւ՝ ծագեցի աղմուկ չփոթից, եւ ինքն ի պատճառս այլոց ի բերան անկցի ամենեցուն, կոչեաց ի ծածուկ զոմանս յերեւելեացն Հայոց եւ ի զպօնամիտ անձանց (կ. Պոլսոյ), ընդ որս էր եւ Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանց, եւ խորհուրդ արար ընդ նոսա վասն իրացս այսոցիկ: Իսկ նոքա իրրեւ լուան, ափչեցան եւ զահի հարան, յայտնի տեսանելով՝ թէ ո՛րպիսի պատակտումն հանդերձեալ է լինել ի մէջ ազգին, եւ պատառումն անկարկա-

(1) Ջամչեան, Գ., էջ 697

տելի. մանաւանդ զի գիտէին՝ թէ հաւան է բովանդակ ազգն ընդ Յակոբ կաթողիկոս էջմիածնի, եւ սիրով կապեալ ընդ նմա վասն բարեյաւութեան նորա. եւ չէր ուրուք դառնալ ի նմա արտաս ինչ. վասնորոյ բազում ազաչանօք հաւանեցուցին զԽաչատուր մի՛ վազվզել. զի թերեւս գոցին հնարս ինչ. եւ մեք ասեն առաքեմք զոք յառաջագոյն քան զքեզ՝ երթալ եւ խօսիլ ի գլխոց մեր ընդ Եղիազարու, զի զադաբեսցի յայնպիսի խորհրդոց»: (1)

Արդարեւ Պոլսոյ երեւելիները Եղիազարի կը ղրկեն Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան, «վասն լինելոյ նորա յաջողակ ի գիր եւ ի բան», «զի թերեւս կարասցէ նա խմաստութեամբ իւրով փոխել զմիտս նոցա»:

«Հասեալ Երեմիայ ի Բերիա՝ յանդիման եղեւ Եղիազարու. եւ խօսեցաւ ընդ նմա բազում ինչ ի բազում աւուրս. այլ ինչ ոչ օգտեցաւ. քանզի ասէր Եղիազար. իմ առեալ է արքունի հրովարտակ յեպարքոսէ վասն կաթողիկոսութեան. ապա պի՞ եւս ընդունայն աշխատիք նանրացուցանել զայն. եւ սկսաւ առաջի դնել նորա՝ թէ ի նոսին իմում յաթոռ հայրապետութեան՝ ակն ունիմ բազում օգուտ ցուցանել եւ առնել ազգիս Հայոց՝ չինութեամբք եւ կարգաւորութեամբք, եւ չառնուլ բնաւ նուէրս ի ժողովրդենէ, եւայլն: Եւ Երեմիա Չէլէպի անյոյս լեալ ի փոխելոյ զմիտս նորա՝ ծանոյց գրով ի Կոստանդնուպոլիս»: (2)

Խաչատուրի ուրիշ բան չէր մնար ընել բայց եթէ երթալ Բերիա եւ կաթողիկոս օծել Եղիազարը, որ «զրնաց յայնժամ Թուղթ օրհնութեան առ ամենայն Հայս եղեալս ընդ Տէրութեամբ Օսմանեանց. եւ յայտ արարեալ նոցա զիշխանութիւն իւր՝ զոր ընկալաւ Թագաւորական հրովարտակաւ, յորդորեաց զամենեսին կալ սիրով ընդ իւր՝ խոստացեալ նոցա առնել բազում բարիս, եւ ըստ ժամանակին առաքել ի ձեռն նուիրակաց գմիւռոնն ձրի՝ առանց իրիք նուիրաց եւ արոց. եւ ինք

Գաղատացին, որ իբրեւ թէ «էր պարզամիտ ոք», կարծողներ կան որ ընդհակառակը Աճեաուրն էր որ յաջողած էր եղիազարը իրեն ար-ասալ՝ զայն լծելով իր ծրագիրներուն, Թուրքիոյ Հայոց կաթողիկո-ւթիւնը անոր չնորհելու դիտով:

«Ինչպէս գիտենք՝ Աճեաուր Գաղատացին Հայոց պատա-պրւթեան գաղափարին էր նուիրուած, կը գրէ Անասեան: Հէնց այս ժամանակ նա այդ նպատակով յարաբերութիւններ էր մշակում Հա-լէպում ֆրանսիական հիւպատոսի եւ Լատին միսիոնարների հետ եւ նամակներ էր գրում Հռոմ՝ Ալեքսանդր Է. Պապին ու Փարիզ՝ Լու-դովիկ ԺԴ. Թագաւորին: Սակայն շատ բնական է որ արեւմտահայ ընդհանուր չարժում առաջ բերելու համար միմիայն Կիլիկիայի Կաթողիկոսի ուժերը բաւական չէին: Նրան հարկաւոր էր եւ երա-սաղէմի Պատրիարքի նման մի հեղինակաւոր անձնաւորւթեան դործակցութիւնը. եւ եթէ ներգրաւուեր վերջինս այդ չարժման, կարող էր մեծ օգուտ բերել դործին, իսկ նրա թշնամութիւնը, ընդ-հակառակն, խոչընդոտ կը դառնար: Հաւանաբար այս նպատակով էր Աճեաուր Գաղատացին երտւսադէմ դնացել՝ եղիազարի տրա-մադրութիւնը չօչափելու եւ բանակցելու համար, յոյս դնելով հին բարեկամութեան վրայ: Բայց իր խոշոր ծրագրին նրան աջակից դարձնելու համար հարկաւոր էր եւ մի համարժէք փոխադարձու-թիւն: Այս հիման վրայ է, որ պէտք է ծնունդ առած լինի եղիազարի Արեւմտահայ կաթողիկոսութեան խնդիրը, որի իրագործումը երկու կողմերի համար ձեռնտու էր հաւասարապէս, որովհետեւ դրանով մի կողմից եղիազար Այնթապցու իշխանութիւնը կ'ընդարձակուէր, մի բան, որ կը չահադրգռէր նրա անհատականութիւնը. միւս կող-մից՝ կաթողիկոսական այս նոր իշխանութեամբ, որի իրաւասու-թիւնը պիտի տարածուէր Կիլիկիայի Կաթողիկոսութիւնից դուրս՝ Օսմանեան Կայսրութեան բոլոր սահմանների վրայ, ռուսական ազ-դեցութիւնը տիրող կը դառնար ամբողջ Արեւմտահայութեան վրայ՝ յօդուտ Արեւմտահայ ընդհանուր չարժման»: (1)

«Գաղտնի դաչինքը» այս կերպով բացատրելէ յետոյ՝ այլեւս քայլ մը կը մնայ անոր դրդիչ ոյժ տալու միսիոնարները:

«Ուրիչ կերպ չի բացատրուի Աճեաուր Գաղատացու ըն-թացքը: Տիրող պայմաններում մի օրից միւսը իր սխերիմ թշնամուն բարեկամ եւ անկեղծ դործակից դառնալու երեւոյթը ներքին ուժեղ դրդապատճառ է պահանջում: Եղիազարի դէմ Աճեաուրի ունեցած պայքարը Լատին միսիոնարներն էին իրենց ձեռքն առել, եթէ չասենք, թէ բուն դրդողն էլ հէնց նրանք էին. հետեւաբար՝ առանց նրանց համաձայնութեան անկարելի բան էր Աճեաուրի անակնկալ

(1) Անասեան, աւդ, էջ 250:

հաշտութիւնն ու մերձեցումը «հերձուածոդ» եղիազարի հետ. ն եթէ Արեւմտահայ առանձին կաթողիկոսութեան դրագիրը եղիազարի անձական ծրագիրն էր, ինչպէս կարծում են Զամչեանը եւ ուրիշներ, նոյնպէս էր ենթադրել նաեւ միսիոնարների մասնակցութիւնն այդ խնդրի մէջ՝ եղիազարին հրապուրելու համար, նրանով կողմից նրա անհատական փառասիրական հակումներից, միւս կող-մից նրա չեչտուած հայրենասիրական պղացմունքներից: Բայց եղիա-զարի կաթողիկոսութեան խնդիրը կարող էր նոյնիսկ լինել միսիո-նարների յղացումը»: (1)

* * *

Եւ սակայն եղիազար չկրցաւ Պոլիսը լրիւ սիրաչահել: Պոլսոյ հայութիւնը ձեղքուեցաւ երկուքի: Համախոհներու կողքին հակա-ոակորդներ եւս ունեցաւ եղիազար Պոլսոյ մէջ:

«Ի ժամանել Թղմոցն Եղիազարու յայլեւայլ տեղիս՝ ծագեցաւ չշնջիւն ի ժողովուրդս Հայոց. պի ամանք հաւան ցուցանէին զինք-եանս ընդ այն, եւ բազումք եւս ոչ. նաեւ ի Կոստանդինուպոլիս յեր-կուս պառակտեցան ժողովուրդք. կէսք ի կողմն էջմիածնի էին, մա-նաւանդ նոքա՝ որք եկեալ էին ի քաղաք անդր յաշխարհէ Մեծին Հա-յոց եւ Պարսից, որք եւ կոչէին Արեւելցիք. եւ կէսք՝ մանաւանդ թէ յոլովք՝ ի կողմն եղիազարու, եւ սոքա էին բնակք քաղաքին՝ ժո-ղովեալ անդր ի սահմանաց փոքուն Հայոց եւ Հռոմմոստանու. եւ կո-չէին Հռոմգիք: Սկսան ապա այս երկու դասք մաքառիլ ընդ միմեանս, եւ անպտանել պիրեարս. սոքա գնոսա Արեւելցի եւ Յակոբ-եան կոչելով. եւ նոքա զսոսա՝ Հռոմի եւ եղիազարեան ձայնե-լով: (2):

Պոլիսը երկու բանակի կը բաժնուէր այսպէս եղիազարի կա-թողիկոսութեան հարցին չուրջ:

(1) Անասեան, աւդ, էջ 251:
(2) Զամչեան, Գ., էջ 700:

30.

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ

Եղիազար դէմք մըն է Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ: Բայց այդ պատմութիւնը անոր անունը պիտի յիշէ մասնաւորապէս այն պայքարներուն համար զոր տասնեակ տարիներ ան մղեց կաթողիկոսական աթոռ հիմնելու համար Թուրքիոյ մէջ: Այդ պայքարները չատ հոգեր արժեցին Հայ ժողովուրդին, ու աւելի եւս խռովեցին տագնապի զարը:

Եւ սակայն դիւրին չեզաւ Եղիազարին, իրեն համար եւս, ապահովել իր կաթողիկոսութիւնը նոյնիսկ սուլթանական հրովարտակ տանալէ եւ կաթողիկոս օծուելէ յետոյ անհրաժեչտ եզաւ իրեն դեռ երկար տարիներ ճիգ ու կորով վատնել, հալածանքներու նչատակ դառնալ, բանտերը նետուիլ, որպէսզի կարենայ աթոռը պահել:

Ամփոփելով 16 տարիներու այն կեանքը զոր Թուրքիոյ մէջ «Թուրքիոյ Հայոց Կաթողիկոսը» իր կաթողիկոս օծուելէն յետոյ, Բարգէն Կաթողիկոս պիտի կոչուայ.

«Եղիազար աստանդական չրջեցաւ, մեծ գումարներ ծախսեց, հալածուեցաւ, տառապեցաւ, տագնապեցաւ մինչեւ ի մահ, բայց վերջապէս յաջողեցաւ իր անընկճելի կամքը պարտադրել եւ հաստատուիլ Երուսաղէմ, ուր մնաց մինչեւ Ջուղայեցի Յակոբ Կաթողիկոսին ժխճանումը» (1) 1680-ին, երբ Էջմիածին հրաւիրուեցաւ իբրեւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, խորհրդաւոր պարագաներու տակ:

«Թուրքիոյ Հայոց Կաթողիկոսութիւնը» բերաւ որեւէ բարիք Հայ ժողովուրդին: Բոլոր անոնք որ զբաղած են Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեամբ եւ անոր առնչութեամբ «Հայ ժողովուրդի անցուցած տագնապներուն հետ, գառնութեամբ է որ կ'արձանագրեն Եղիազարի նախաձեռնութեամբ փորձուած այդ պատակտումը Հայ Եկեղեցւոյ ծոցին մէջ, որ Հայ ժողովուրդը եւս պիտի ճեղքէր երկուքի:

Վերջերս է միայն որ փորձ կ'ըլլայ լուսապսակով պճնել Եղիազարի դէմքը եւ անոր մասին յայտնուած բոլոր վերապահումները հոչակել կողմնակցութեան կամ թիւրիմացութեան արդիւնք:

«Համեմատած ժամանակի ուրիչ դէպքերի հետ՝ Եղիազար Ամենայն Հայոց պատմական գործունէութիւնը չատ ընդարձակ տեղ է գրաւել մեր պատմութեան մէջ, կը գրէ Անասեան: Արեւմտահայոց առանձին կաթողիկոսութիւն հաստատելու նրա ձեռնարկուն իր ժամանակին հայութեան մի մասի կողմից արտակարգ հարուած է համարուել Հայկական Եկեղեցու միասնութեան դէմ եւ այդպէս ալ մնայ կողմնակիցների աչքում՝ ժամանակակից երկու մասնակիցների կողմից: Սրանցից առաջինը յայտնի մատենագրական եւ հասարակական գործիչ Երեմիա Չէլէբի Քէօմիւրճեանն է, հակառակորդ Եղիազարեան ճակատի պարագլուխն իսկ, որ իր «Ճարեզրական Պատմութիւն»ում մանրամասնօրէն խօսում է այդ անցքերի մասին. եւ Միքայէլ Չամչեանը, օգտուելով հանգերձ այլ եւ այլ մանր յիշատակարաններից, Երեմիա Չէլէբիի տիրական տղեցութեան տակ է պրել Եղիազար Ամենայն Հայոց մասին: Երկրորդը՝ Զաքարիա Քանաքեցին է, որի «Պատմագրութիւն»ը 1870 թուականին միայն լոյս աչխարհ եկաւ Էջմիածնի մատենադարանից. սա եւս, լինելով Էջմիածնի տղեցութեան չրջանում ստեղծած ու տպրած մարդ, Եղիազարի գործունէութիւնը ներկայացնում է միեւնոյն դունաւորումով, ինչ որ Երեմիա Չէլէբին:

Չամչեանից յետոյ եկող մեր պատմաբանները, այսպիսով, առաջնորդուել են միեւնոյն ուղղութեամբ, հետեւելով նախ եւ հիմնականում Չամչեանի միջոցով Երեմիա Չէլէբիին, եւ յետոյ՝ Զաքարիա Քանաքեցուն: Նրանց մէջ ամենակարեւորը եւ ամենահեղինակաւորը Մաղաքիա Օրմանեանն է: Երուսաղէմեան հեղինակներ Ատուռեանցներ Տէր-Յովհաննէսեանը եւ Տ. Հ. Թ. Սամալեանը թէեւ ձգտուել նաեւ Սուրբ Յակոբի մատենադարանի անտիպ աղբիւրներից, բայց չեն կարող ձերբազատուել նախորդների տղեցութիւնից: Նոյն տղեցութեան տակ են մնացել նաեւ Լէոն եւ ուրիշներ:

«Այսպիսով՝ հայ պատմագիտութիւնը, հոմէական Չամչեաններից մինչեւ լուսաւորչական Օրմանեանները, գանուելով դէպքերին ժամանակակից աչառու, կրքոտ ու միակողմանի աղբիւրների տղեցութեան տակ, չի կարողացել ճիշդ եւ արժանաւոր գնահատական տալ Եղիազար Ամենայն Հայոց գործունէութեանը:

«Եղիազար Ամենայն Հայոց նկարագրում են որպէս վերին աստիճանի փառամոլ, եսասէր ու խորամանկ մարդ. սակայն այս գծերը նրա անհատական նկարագրի որքան էլ ստոյգ յատկանիչները կազմեն,

(1) Բաբգէն Աբոռակից Կաթողիկոս, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՑ ԿԻԼԻԿԻՈՑ, էջ 393:

այնուհանդերձ ոչ մի դէպքում բաւարար չէն նրա առաջ բերած հասարակական հակայական չարժուձը բացատրելու»:

«Հասարակական հակայական չարժուձ» բանալով Անասեան կը հասկնայ արեւմտահայ ազատագրութեան փորձերը որոնք կը վերադրուին Եղիազար Ալթինապցիին եւ որոնց սկզբան էր իրրեւ թէ իր ձեռնարկը Թուրքիոյ մէջ ուրկն կաթոլիկոսութիւն մը հաստատելու: Արդ, ժամանակակից հայ ազբիւրները հեռու են մեզ բերելէ նման համոզման մը, եւ կը գրկեն Եղիազարը լուսապսակէն՝ որ իր ճակտին չուրջը հիւսել կը փորձուի:

Անասեանի գրքին նուիրած իր պրահօսականին մէջ՝ ակագ. Աշոտ Յովհաննիսեան եւս դիտել կուտայ.

«Ըստ հեղինակի՝ կաթոլիկ Զամչեանից սկսած մինչեւ լուսաւորչական Օրմանեանը եւ Նալպնդեան մինչեւ Լէոն եւ ուրիշներ «աչառու, կրքոտ եւ միակողմանի ազբիւրների ազդեցութեան տակ» չէն կարողացել ճիշդ եւ արժանահաւատ դնահատական տալ Եղիազարի հայրենանուէր գործունէութեանը: ... Ճիշդ է, որ Եղիազարի գործունէութիւնը լուսաբանելիս չի կարելի ելակէտ ունենալ նրա փառամոլութիւնն ու բնաւորութեան այլ յատկ առանձնայատկութիւնները, ինչպէս այդ անում էին խակալիստ պատմաբանները: Բայց եւ չի կարելի լուսաբանութեան անհապաղ մեկնակէտ դարձնել նրա «հայրենասիրական զգացմունքները» եւ տարակուսելի այլ «առաքինութիւնները», ինչպէս անում է իր նախորդներին անարդարացի կերպով քննադատող հեղինակը»:

Աշոտ Յովհաննիսեան ապա կը շարունակէ.

«Փառամոլութիւնից կամ հայրենասիրութիւնից անկախ, Եղիազարի քաղաքականութեան հասարակական-քաղաքական չօշափելի եւ ակնբախ մղիչները մեկից աւելի էին: Թուարկենք կարեւորները՝ 1) Թուրք ռազմա-ֆէօդալական պետութեան քաղաքականութիւնը, որը Հայ Եկեղեցական հիերարխիայի ներքում տեղի ունեցող հակամարտութիւնները ծառայեցնում էր հայ ժողովրդական մասսաների կեղեքման ու ստրկացման նպատակին. 2) Լատին միսիոնարները եւ նրանց թիկունքին կանգնած պապական Հռոմն ու կաթոլիկ պետութիւնները, որոնք շահարկում էին Հայ Եկեղեցու պառակտումը իրենց մեքենայութեան պրոպագանդայի ու պապա-թագարական քաղաքականութեան օգտին. 3) Թուրք եւ Պարսիկ պետութիւնների արեւելահայ խոճայական դասի եւ պոլսահայ էնդրիական եւ խոճայական մենաւորների իրենց համապատասխանութիւնները, որոնք օգտագործում էին Եղիազարի եւ նրա գործակիցների կողմից արեւմտահայ անջատ կաթոլիկոսութիւնը կազմակերպելու համար» (1):

(1) Աշոտ Յովհաննիսեան, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1963, I, էջ 247:

Արեւմտահայ կաթոլիկոսութիւնը որուն համար այնքան ճիգ ու աւիւն վատնեց Եղիազար, եւ որ հայ կեանքը ալեկոծեց քանի մը տասնեակ տարի, Հայ ժողովուրդին որեւէ օգուտ չբերաւ եւ չէր ալ կրնար բերել:

Անոր գրական դնահատական տալու փորձերը, որոնք ներկայիս տեղի կ'ունենան, ի վիճակի չեն, զանէ առձեռն փաստերու ուժով, այդ բանը ժխտել:

Սակայն է տակայն որ Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Աչաւուր Գազատացին, որ կը գանաւէր կաթոլիկ միսիոնարներու անմիջական ազդեցութեան տակ, չատ աւելի համարձակ է եղած Եւրոպայի ուղղած իր ուղերձներուն մէջ: Ան 1663 Փետրուար 12 թուականով կը գրէր Լուդովիկոս ԺԴ-ին.

«Բացի այդ, Բարձրեալն Աստուած թող ձեզ օրհնի այնպիսի օրհնութեամբ, որ ոչ ոք չկարողանայ խլել ձեզանից եւ ձեր սրտի մէջ ներշնչի հաւատի զգացումները՝ ազատելու համար բոլոր քրիստոնեաներին եւ յատկապէս մեր խեղճ ազգին, որպէսզի կարողանանք երջանկութիւնն ունենալ ճշմարիտ հաւատի եւ հոգու անզորրութեան մէջ փակելու մեր աչքերը»: Եւ չարունակութեան մէջ ասում էր թէ «յոյս եւ հաւատ ունենք, որ ձեր օրհնեալ ձեռքերով կը կատարուի մեր փրկութիւնը»: (1)

Զենք գիտեր սակայն Հայկական դատին հետ ո՛րքան առնչութիւն ունէին այդելութիւնները գրս նոյն այդ Աչաւուր Գազատացին կու տար կրնայ եւ ո՛րքան իրաւունք ունի Անասեան զանոնք կապելու Հայկական դատին հետապնդման հետ եւ ըսելու.

«Փաստն այն է, որ Կիլիկիոյ Հայոց Աչաւուր Գազատացի կաթողիկոսը 1668 թուականին կանգիա էր գնացել Վենետիկեան բնդհանուր հրամանատար Ֆրանչեսկո Մորոզինիի մօտ եւ այս առիթով Կիպրոսից նուէր էր տարել Ս. Մամասի մարմինը: ... Աչաւուր Գազատացու նմանօրինակ մի այցելութիւնը յիշատակւում է նաեւ 1657 թուականին, երբ կանգիայում նա հանդիսաւորապէս պատրաստել է յիշեալ Մորոզինիի եւ մարքիզ Վիլլայի ներկայութեամբ ու վերջնիս նուիրել Սեբաստիայի Քառասուն-Մանուկներից Ս. Նիկողայոսի մէջը. ինչ որ գոյց է տալիս, թէ Հայերն արդէն երկար ժամանակից ի վեր կապեր ունէին Կանգիայի վենետական գեկավարութեան հետ, գեռ Մահտեսի Մուրատի 1666 թուականի առաքելութիւնից առաջ (2):

(1) Անասեան, անդ, էջ 283 — 284:

(2) Անասեան, անդ, էջ 130:

***

Պարզ է որ Եւրոպան Հայ ժողովուրդի ճակատագրով չհետաքրքրուելու այս վարքագիրը ապերախտութեան հետ դարձեալ մեղքեր էր կուտակել մեր ազգին համար մշտնջենական պատասխանատուութեան ենթարկելու համար։ Ինչպէս Արեւելքի միւս քրիստոնեայ ժողովուրդներուն՝ նոյնպէս Հայոց մէջ պէտք է որ աշխուժութիւն առեղծած ըլլային քառորդ դար առաջ այդ կոթիւը Թուրքերուն եւ Վենետիկի ու իր գաղնակիցներուն միջեւ։

Անասեանի կարծիքով «Կանտիայի քաղաքականական պատերազմը՝ իր ժամանակին թուացել էր մի յաւերժու վարք, որին ձգտել էին ազատագրութեան ծրագրեր մշակող արեւմտահայ գործիչները։ Սուլթանական բանակալ պետութեան դէմ տարուող օրհասական այդ կռիւը Հայերի եւ առհասարակ արեւելեան ստրկացած քրիստոնեաններէ կողմէ վճռական հանդուրժանն էր համարուել այն գործօնը պայքարի, որ քրիստոնեայ Արեւմուտքը, ինչպէս հաւատում էին նրանք, մղում էր մահմետական Արեւելքի դէմ «յանուն Քրիստոնէութեան յաղթանակի» եւ «յանուն Արեւելքի քրիստոնէութեան ազատագրութեան»։ Հետեւաբար Կանտիայի պատերազմին օժանդակելը համարելով իրենց ազգային գործը պաշտպանել, Հայերը գործուն վերաբերմունք էին ունեցել այդ պատերազմի հանդէպ, ինչպէս երեւում է այն յիշեցումից, որ 1672 թուականին Մահտեսի Մուրատ արել էր Լուդովիկ ԺԴ.-ին. «Ձեր Վեհափառութիւնը պիտի, թէ մենք ո՛րքան ենք նուիրուած քրիստոնէական դաւին, ինչպէս ապացուցել ենք բազմաթիւ անգամներ այն պատերազմի ընթացքում, որ Վենետացիները եւ ամբողջ քրիստոնէութիւնը մղեցին անհաւատների դէմ»։ Հայոց դեկավարները, այդ «քրիստոնէական դաւի» մէջ տեսնելով եւ Հայկական դաւը, նուիրուած են եղել այդ դաւին եւ իրենց նուիրուածութիւնն «ապացուցել են» պատերազմի ընթացքում «բազմաթիւ անգամներ», բայց մեզ յայտնի չէ, թէ ի՛նչպէս է արտայայտուել այդ գործունէութիւնը»։ (1)

Արդարեւ ոչ մէկ աղբիւր ունինք նման հայկական աջակցութիւն մը կարենալ ապացուցանելու համար քրիստոնէական դաւին՝ յանուն Կրետէի մղուած կռիւներուն մէջ, ոչ իսկ նման աջակցութիւն մը ենթադրելու համար։ Փոխարէն՝ պիտենք որ հայեր կային Կրետէի դէմ գործող Թուրք բանակին մէջ եւ անոնց միջնորդութեամբ է որ Թուրք հրամանատարը Կրետէի մէջ նկեղեցի մը կը պիջէր Հայոց։

Ինչպէս կը պատմէ Երեմիա Քէօմիւրճեան՝ Աբրահամ Զէյլերի «յորժամ ի Կրետէ էր ընդ բանակին Օսմանցւոց՝ արքունի վաճա-

(1) Անասեան, անդ, էջ 130։

ռական գոլով (Տէլի Հիւսէին հռչակաւոր փաշային որ զօրապետ էր զօրացն պատերազմականաց ընդ Կրետացիս) յառնուն նոցա զկղզին (1670) ճարտարապան վիճաբանութեամբ առնու զնկեղեցի մի վանս Հայոց»։ (1)

***

Հայերու կողմէ Եւրոպայի մօտ կատարուած այս ձեռնարկները կը զուգադիպին Հայը Օսմանեան պետութեան։ Դամբնեկեան այս կրօնաւորը Սուլթան Իպրահիմի (1640 — 1648) կարճնալ որդին էր, որ կոչուած էր դեր խաղալու Թուրքիոյ դէմ ծրագրուած նոր խաչակրութեան մէջ։ Ժամանակակից պարբերներու համաձայն՝ Սուլթան Իբրահիմ գայն ունեցած էր Զաֆիբրա անուն իր հարճէն, եւ որովհետեւ Սուլթանին բացառիկ սէրը դէպի իր ստրկուհին եւ անոր զաւակը՝ նախանձը գրգռած էր առաջին սուլթանուհին, ներքինապետը Սուլթանէն արտօնութիւն ստացեր էր Գահիրէ փոխադրել զանոնք։ Այս ճամբորդութեան ընթացքին է որ ստրկուհին ու իր զաւակը գերի էին ինկեր Մալթայի ասպետներուն ձեռքը, եւ անոնց կողմէ փոխադրուեր Կրետէ որ Վենետիկի կը պատկանէր գեռ։ Այս անոնչան դէպքն էր որ հրահրեր էր Սուլթանին զայրոյթը եւ զայն մղեր կրետէի վրայ արշաւել 1645ին, արշաւանք որ պիտի գրգռէր 25 տարի տեւող ճակատագրական այն պատերազմը, հրահրելով Թուրքիոյ դէմ նոր խաչակրութիւն մը, որուն պիտի գար խառնուիլ Սուլթան Իբրահիմի ապօրէն զաւակը՝ Օսման։ Արդարեւ Օսման տարուեր էր Մալթա, ուսում առացեր տոմինիկեան վանքի մը մէջ, վերածուեր Հայր Օսմանի, այնպէս որ երբ Լուդովիկոս ԺԴ.ի ջանքերով նոր խաչակրութիւն մը կը խմորուէր Թուրքիոյ դէմ, Հայր Օսմանէն աւելի յարմար անձնաւորութիւն մը չկար իրր խրատուիչ ծառայելու համար այդ խաչակրութեան մէջ։

Արդ, երբ «հայոց պատուիրակ» Հաճի Մուրատը Եւրոպա կը հասնէր 1666ին, Հայր Օսմանի օրհասի դէմքն էր արդէն Արեւմուտքի մէջ, և «հայոց պատուիրակը» չէր կրնար հաշուի չառնել զայն, և յոյն եւ հայ ժողովուրդներու աջակցութիւնը չխոստանալ համախումբ այն մեծ չարժումին որ Հայր Օսմանի դիմաւորութեամբ պէտք է տապալէր Օսմանեան կայսրութիւնը եւ անոր աւերակներուն վրայ վերականգնէր երբեմնի Արեւելեան կայսրութիւնը։

Եւ իրաւ ալ Հայր Օսման պապական նաւատորմիղի հետ միասին 1668ին կը մեկնէր Կրետէ, ուր հանդիսաւոր ընդունելութիւն կ'ընդար իրեն, եւ նամակներ կը սկսէր ուղղել Թուրք զօրքին եւ իր

(1) Երեմիա Զելեպի Քէօմիւրճեան, Վիպասանութիւն յԱպրօ Զէյլէպի (Հ. Ն. Ակինեան, Երեմիա Քէօմիւրճեան, էջ 244)։

Հրամանատարներուն, որոնք Կանիան դրաւուած կը պահէին մինչեւ 1645ին ի վեր, կը հրաւիրէր զանոնք ապստամբիլ յափշտակիչ կայսեր Սուլթան Մեհմետ Բ.ի դէմ, եւ օսմանեան գահը յանձնել իր օրինաւոր տիրոջ, որ ինքն էր:

Ապարդիւն անցան սակայն բոլոր այս փորձերը: Թուրքերը, որոնք 1669 Սեպտեմբեր 6ին դրաւեցին Կրետէն, վերջ տուին Հայր Օտտոմանի արկածախնդրութեան եւս: Ու այս կերպով վերջ գտաւ նաեւ «Հայոց պատուիրակին կապը Թուրք գահուն այս թեկնածուին» հետ, մինչեւնոյն ատեն խորտակելով բոլոր այն յոյսերը զոր հայ ընդ-ջանակները դրեր էին Կրետէի յաջող ելքին վրայ:

Ամփոփելով ժամանակակից եւ յետագայ բոլոր աղբիւրներու տուեալները ԺԷ. դարու երկրորդ կիսուն Թուրքիոյ դէմ ծրագրուած խաչակրաց փորձերուն մասին, Անաստաս կ'եզրակացնէ որ «արեւմտահայերը, Կանտիայի պատերազմի վերջին շրջանում իրենց ազատագրական յոյսերը կապելով այս պատերազմի յաջող ելքի եւ Հայր Օտտոմանի ծրագրերի հետ, հայոց թագաւորութիւնը վերականգնելու ակնկալութիւն ունէին. իսկ Կանտիայում մեռցած երեք զլխաւոր պետութիւնները, — Հռոմ, Փարիզ եւ Վենետիկ, — հայերի, յոյների եւ ուրիշ ժողովուրդների մէջտեղով օսմանեան կայսրութեան մէջ ներքին խլրտումներ ու պատերազմի մէջ տիվերսիա առաջացնելու նպատակով թէեւ խոստանում էին նրանց ցանկութիւններին բաւարարութիւն տալ, բայց նպատակ չունէին բնաւ իրենց խոստումները կատարելու, նոյնիսկ եթէ իրենց յաջողուէր Մահոմետ Դ.ի իշխանութիւնը տապալել: Նոյնը պէտք է ասել նաեւ առանձին՝ Լուդովիկ ԺԴ.ի համար, որը Կանտիայի պատերազմից յետոյ՝ հայոց ազատագրական շարժման երկրորդ շրջանում, չարունակում էր օրօրել հայերին եւ ուրիշ քրիստոնեայ ժողովուրդներին՝ ազատագրական յոյսերով, նրանց շարժումները Թուրքիայի վերաբերմամբ իր պատրաստած պլանների յաջողութեան նպատակով»:

Տարբեր խնդիր որ ինքնին «Հայր-օտտոմանեան ծրագրերն իրագործելի չէին բնաւ» այն օրերու պայմաններուն մէջ՝ երբ հասարակ բախտախնդրութիւնէ մը անդին չէին կրնար անցնիլ Սուլթան Իբրահիմի կարծեցեալ զաւկին՝ դոմինիկեան այդ կրօնաւորին յաւակնութիւնը իր «եղբօր» Սուլթան Մեհմետ Դ.ի գահին տիրանալու, «ոչ ալ իրագործելի էին Լուդովիկ ԺԴ.ի ծրագրերը, քանի դոյութիւն ունէին սկզբից իսկ, նրա մինիստրների զաղտնի քաղաքականութիւնը, Ֆրանկ-աւստրիական հակամարտութիւնը եւ Եւրոպայում Թուրքերին հաւասարակշռութեան տալը ծառայեցնելու անհրաժեշտութիւնը. իսկ վերջում նաեւ ու մանաւանդ դոյութեանը Աւստրուբուրգեան Լի-

դայի, որի պատերազմները մինչեւ դարի վերջերը կաշկանդեցին Լուդովիկ ԺԴ.ին»:(1)

Չի բաւեր սակայն ընդունիլ թէ ԺԷ դարու 60–70ական թուականներու արեւմտահայ եւ արեւելահայ ազատագրական հոսանքները բախտաւորուած էին բուրբոնեան եւ հաբսբուրգեան տուներու միջեւ դերիշխանութեան համար մղուող այս մրցակցութենէն: Ճիշտ է անշուշտ ատ:

«Բայց այդ ճիշտ մտքից հետեւում է նաեւ թէ այդ ժամանակ Արեւմուտքի հետ բանակցող հայ քաղաքական եւ եկեղեցական գործիչները հանդէս էին գալիս որպէս արեւմտա-եւրոպական իշխող հայեացքների ձայնատարներ եւ որ երբեմն հնարաւոր չէ առանց յատուկ փաստարկումների նրանց համարել հայ ժողովրդի ընդերքում հասունացած ազատագրական չարժման դրօշակակիրներ եւ տեսնել նրանց գործունեութիւններում հայ ժողովրդի դիտակցութեան մէջ խլրտացող հայրենասիրական ձգտումների ու ազատասիրական բաղձանքների հարազատ արտացոլումը» (2):

Իրերու այն դասաւորման մէջ, որուն ենթարկուած էր Եւրոպան, արժէք չէին կրնար ունենալ ոչ «լատինասիրական» արտայայտութիւնները, ոչ ալ կրօնական դիմումները հայ ղեկավար շրջանակներուն:

«ԺԷ. դ. 60–70ական թթ. Արեւմուտքի հետ հայ գործիչների չարած բանակցութիւնները սկսուել էին ոչ թէ հայ գործիչների, այլ Թուրքիայում ռազմա-քաղաքական տիվերսիաների կազմակերպելուն հետամտող արեւմտա-եւրոպական պետութիւնների եւ պապական եկեղեցու գործակալների նախաձեռնութեամբ կամ նրանց ցուցումներին ընդառաջելով: Իրենց հակամարտ գործողութիւնների ընթացքում, կամենալով չահել արեւմտա-եւրոպական գործիչների օժանդակութիւնը, հայ այդ գործիչները երբեմն անում էին «լատինասիրական» յայտարարութիւններ, հիմք չտալով դրանցից ոմանց դիրքաւորումը համարելու «պահպանողական», իսկ միւսներինը «ազատամիտ» կամ կապելու մէկի «հայրենապաշտ» վարքագիծը պոլսահայ էլէբիներ, իսկ միւսների «հայրենանուէր» ջանքերը պոլսահայ խոճաների հետ (3):

Աւելին: «Լատինասիրական» այդ միւնոյն արտայայտութիւնները եւ կրօնական դիմումները, ոչ միայն չէին բերեր իրենցմէ ապատուած օգուտը, այլ եւ դժդոհութեանց եւ դրդռուիններու աւիթ կը զառնային հայ կեանքի մէջ:

(1) Անաստաս, անդ, էջ 239–240:
(2) Աշոտ Յովհաննիսեան, անդ, էջ 246:
(3) Անդ:

Ակնարկելով այն ընդառաջումներուն զորս Յակոբ Զուղայեցի անձամբ կատարեց Արեւելք գանուող կաթոլիկ մխիթարներուն եւ կամ իր կողմէ Հռոմ ղրկուած Առաքել Բոբիկ Վարդապետի միջոցով, ակադ. Աշոտ Յովհաննիսեան կը գրէ թէ «Հայոց կաթողիկոսը ու նրա յանձնակատարի ուղղափառութեան հաւատոյացումները ձեւական յայտարարութիւններ էին առանց որոնց Հայ Եկեղեցին Պապական Եկեղեցուց չէր կարող օժանդակութիւն ստանալ հայերի ազատագրութեան օգտին Արեւմուտքում բանակցութիւններ վարելու համար: Յաճախ այդ յայտարարութիւնները բուռն ընդվզումներ էին հանդիպում հայազգաւանների միջավայրում, եւ անախորժութիւնների դուռ էին բացում այն գործիչների առաջ ովքեր յանուն «ազգի փրկութեան» կանգ չէին առնում նման ակտերի կատարման առջեւ» : (1)

***

Զենք գիտեր որքան տեղին է «էջմիածնական» եւ «ազգային» ոխերոմներուն տակ երկու հակամարտ ճակատներու բաժնել հայ հոգեւորականութիւնը, առաջինը եթէ ոչ թշնամի գոնէ անտարբեացած կամ հռչակելով արեւմտահայութեան ազատագրութեան ի նպաստ փոքճուող ձեռնարկներուն, իսկ երկրորդին վերապրել այդ փորձերուն զօրավիզ կանգնած ըլլալու փառքը:

Ճիշդ է որ դարաւոր փոխազարձ ատելութեամբ լեցուած էին հայրապետական գոյդ աթոռները եւ չէին հանդուրժեր դիրար: Ճիշդ է նաեւ որ Սիսի աթոռը ատելի մօտէն ննթակայ էր եղեր Հռոմի արշաւանքներուն, ու անոր ատելի դիւրաւ կը հասնէին մխիթարներու բերած առաջարկները Հայաստանի փրկութեան մասին Հռոմի ձեռքով: Բայց ատիկ երկու աթոռներուն տարբեր դիրք վերապրել դէպի հայկական գաղը՝ ուղղակի թիւրիմացութիւն է: Այն պարզ պատճառով նախ որ ճիշդ այդ դարուն Հռոմ էջմիածին ալ սկսած էր հասցընել արդէն իր խարեպատիր յաւակնութիւնները, եւ հոնկէ ալ որսալ միամիտ մարդիկ, որոնք Հռոմի հետ կը չփոթէին Եւրոպայի քրիստոնեայ պետութիւնները, եւ ասոնց հետ՝ խղճմտանքը քաղաքակիրթ մարդկութեան:

***

Փորձեր եղան վերջերս հայ էջմիածիններու եւ խոճաներու պայքարին մէջ երկու հակադիր կողմեր գոնելու որքան Պատրիարքարանի չուրջ մղուող վէճերու, նոյնքան հայ ազատագրութեան գաղին համար փորձուած ձեռնարկներու առնչութեամբ: Ուրիշ խօսքով երկու տարբեր հոսանքներ նկատել գոնոնք հայ կեանքը յուզող պայքարներուն մէջ, էջմիածինները կողմնակից հռչակելով էջմիածնական հոսանքին, իսկ խոճաները սահականին:

Անասեան կը գրէ օրինակ.

«Բուրժուազիայի երկու հատուածներից ամէն մէկն իր պայքարի ընթացքում պինակցել էր կղերական դասի մէջ նոյնպէս գոյութիւն ունեցող հակամարտ երկու հոսանքներից մէկին, եւ այսպիսով առաջ էին եկել միաձուլուած բուրժուա-կղերական երկու ուժեղ ճակատներ, որոնցից իւրաքանչիւրի ձեռք բերած յաջողութիւններն արտայայտւում էին պատրիարքների յաճախակի փոփոխութիւններով, «պատրիարքական կռիւներով»:

«Արեւմտահայ բուրժուազիայի խոճայական հատուածը, էջմիածնի հետ իր ունեցած պայքարում, իրեն նեցուկ ու պինակից ունէր սահականներին, մինչ էջմիածնական հատուածը յենւում էր էջմիածնականների վրայ» (1):

Անասեան կը գրէ ատելի յետոյ.

«Կ. Պոլսի պատրիարքութեան եւ արեւմտահայ «անջատ» կաթողիկոսական խնդիրներում քաղաքական մղիչ ուժը արեւմտահայ խոճայութիւնն էր, թափանցած՝ սահական հոսանքի մէջ: Դրա դէմ, ի հարկէ, ծառանում էր հոգեւորականութեան պահպանողական՝ էջմիածնական հատուածը, – որի շահերը լծորդւում էին էջմիածնի շահերի հետ, – հանդէս գալով որպէս հատուածի՝ պաշտպան Հայկական (Լուսաւորչական) Եկեղեցու վարդապետութեան եւ աւանդութիւնների, որպէս թշնամի կրօնական նեորմուծութիւնների, եւ, իր գոյութեան ապահովութիւնը գտնելով քաղաքական առկայ իրավիճակի պահպանման մէջ, հակառակ էր արեւմտահայերի ազատագրման գաղափարներին, գաղափարներ՝ որոնց իրագործումը ենթադրում էր կաթոլիկ Եւրոպայի միջամտութիւնը՝ ի վին գաւանական ծանր դիջումների, եւ նկատի ունենալով մանաւանդ այն, որ նմանօրինակ պարագաներում Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրումը հայ ժողովրդի այդ հատուածին փաստօրէն կ'անջատէր պարսից իշխանութեան տակ գտնուող էջմիածնի աթոռի իրաւասութիւնից: Ընդհակառակն, սահական հատուածը կրօնա-գաղափարական սկզբունքների մերձեցման միջոցով ձգտում էր ապահովել Հռոմի պապերի եւ արեւմտեան մի քանի պետութիւնների աջակցութիւնը՝ հայ առեւտրական բուրժուազիայի ձեռնարկների յաջողութեան համար» (2):

---

(1) Անասեան, *անդ*, էջ 75:

(2) Անասեան, *անդ*, էջ 79:

(1) Աշոտ Յովհաննիսեան, *անդ*, էջ 245:

Անառանի եղբակացութիւնը այն է թէ «առեւտրական բուռժուազիան, զարգացման համար չափազանց կաշկանդուած լինելով թուրքական ախրապետութեան պայմաններում, առաջ էր քաշել նոր ուղեղիծ, նպատակ ունենալով ընդմիշտ դուրս գալ օսմանեան ատատականութեան խեղդող մթնոլորտից եւ ուրիշների նման ունենալ իր շահերն ապահովող հարազատ իշխանութիւն: Յենարան ընտրելով կայսրութեան մէջ ապրող երիցս դժդոհ՝ տանջուող ու կեղեքուող հայ աշխատաւորական տարրը, նա իր քաղաքական ծրագիրը հիմնում էր արեւմտահայ ժողովրդի ազատագրման եւ Հայաստանի անկախութեան վերականգնման դաշափարի ու ծրագիրի վրայ:

«Արեւմտահայ խոճայութիւնը, հրապարակ գալով հայրենիքի ազատութեան նշանաբանով, 1666 թուականից սկսած յանդուգն քայլ էր անում: Նա դիմում էր արտաքին աշխարհին, յայտնելով, որ Հայերը, բախտակից ժողովուրդների հետ, պատրաստ են ոտքի կանգնելու եւ թօթափելու օսմանեան Թուրքիայի ծանր լուծը:

«Հայկական այս չարժումը, ի հարկէ, ընթանում էր ուրոյն ձեւով, որքան ուրոյն կերպարանք ունէր ժէ. դարի հայ իրականութիւնը. օրինակ՝ հայ ժողովրդի բաժանուածութիւնը երկու թըշնամի բռնապետութիւնների միջեւ, չէլէբիութեան եւ էջմիածնականութեան բռնած պահպանողական՝ հակառակ դիրքը, եւայլն» (1):

Անոնք որ կ'ենթադրեն թէ չէլէբիներու դաս մը եղած է որ ժէ. դարու երկրորդ կիսուն թշնամական դիրք բռնած է Եղիազար Այնթապցիի փորձերուն Թուրքիոյ հայութեան համար անջատ կաթողիկոսութիւն մը հաստատելու երեսադէմի մէջ եւ այս կերպով ուզած են ամբողջեան մատնել արեւմտահայ ժողովուրդի ազատագրութեան համար փորձուած ձեռնարկները որոնք իրրեւ թէ միակ նպատակն են եղած ուրոյն կաթողիկոսութեան մը ծրագրին, չէլէբիներու ուշէ խումբ չեն ցոյց տար սակայն մատնանշուած այդ չրջանին պայքարի մտած եղիազարի դէմ:

Ժամանակակից եւ ականատես որեւէ աղբիւր չունինք արդարեւ չէլէբիներու դաւ մը դանելու համար ակնարկուած չրջանին, իսկ դանազան աղբիւրներու մէջ յիշատակուած այս կամ այն չէլէբիին կապը հայ ազատագրական չարժման փորձերուն հետ չէ մատնանչուած որեւէ տեղ:

Այն քանի մը ականաւոր չէլէբիները որոնք յաճախէ անուանէ կը յիշատակուին Պոլսոյ եւ չրջաններու մէջ, ինչպէս Անտոն, Շահին, Մաղաքիա չէլէբիները, բոլորն ալ վայլած են դարուն առաջին կիսուն, եւ չէին կրնար դեր խաղացած ըլլալ Եղիազար Այնթապցիի

(1) Անասեան, անդ, էջ 83

հետեւորդներուն դէմ յարուցուած խոչընդոտներուն մէջ: Իսկ Աբրահամ Զէյէրին, որ այդ ձեռնարկներու չրջանին կը զուգադիպի, բոլորովին այլ դիրք է բռնած, ինչպէս տեսանք իր տեղին:

Արդարեւ մինչ «Զէյէրիներու դասը» թշնամի ցոյց կը տրուէ Թուրքիոյ Հայոց ազատագրութեան դաշին եւ հետեւաբար Թուրքիոյ Հայոց համար առանձին կաթողիկոսութեան մը առեղծման՝ որ իրեւ թէ կուտայ պիտի դառնար այդ դաշին, ահա կը տեսնենք նոյն այդ ականաւոր չէլէբին, Աբրահամը կամ Ապրօն, որ զօրավիգ կը հանդիսանայ եղիազար Այնթապցիին, եւ չնորհիւ պետութեան մօտ իր վայելած ազդեցութեան՝ կը յաջողցնէ անոր կաթողիկոսութիւնը (1):

Գալով Իսկենտէր Զէյէրիին՝ որ կը յիշատակուի դարուն առաջին կիսուն՝ մէկն էր նոյնիսկ այն հայ երեւելիներէն որոնք լուսաւորական հակումներ ցոյց կու տային: Ինքն էր որ իր տան մէջ ազատատան տուաւ կաթոլիկ գործակալ Կղեմէս Գալանոսին եւ իր արբանեակներուն՝ երբ անոնք կը հետապնդուէին Թուրք իշխանութեանց կողմէ (2): Այնպէս որ եթէ հասած իսկ ըլլայ եղիազարի օրերուն չէր կրնար խոչընդոտ եղած ըլլալ անոր չարժումին, որ Մայր Աթոռի հեղինակութեան դէմ կը գործէր եւ կը խրախուսուէր լատինամէտ հոսանքէն:

Արեւմտահայ կաթողիկոսութիւն մը հաստատելու փորձերուն մասին խօսելով, Աշոտ Յովհաննիսեան եւս ճիշդ չի դաներ «թէ այս չարժման մէջ մեծատուն չէլէբիները պաշտպանում էին էջմիածնի, իսկ խոճաները՝ արեւմտահայ կաթողիկոսութեան դիրքերը: Ցիշենք որ եղիազար Այնթապցու ամենազօր պաշտպանի դերում հանդէս էին պալիս արեւմտահայ չէլէբիներից ամենատզդեցիկը՝ Ապրօ Զէյէրին եւ կոմպրատորական բուրժուազիային ոտոտարկող Հոպպէի վաճառականների, բնակարանների եւ մեծ «խանի» իրատատէրերն ու սերտատուցի եւ տիվրիկցի մեծատուն խոճաները: ...Յայտնի է, բնդհակառակը, որ էջմիածնի կողմն էր արեւմտահայ պատուի ու կ. Պոլսի հասարակ ժողովուրդը: Կայ նաեւ կարկատուն այն փաստը, որ էջմիածնի դիրքերին պաշտպան էր կանդնում արեւմտահայ առաջամիտ այնպիսի մի գործիչ ինչպիսին Երեմիա Քէօմիւրճեան էր: Չի կարելի այնպիսի մի գործիչ ինչպիսին Երեմիա Քէօմիւրճեան էր, որ Ցակոբ Ջուղայեցուն վարկաւորում էին «Զալի պանցաւել նաեւ, որ Ցակոբ Ջուղայեցուն վարկաւորում էին «Զալի Հովհան» կոչուած արեւելահայ մեծահարուստ խոճաները» (3):

(1) Զամչեան, Գ., էջ 699

(2) Օրմանեան, Ազգապատում, Բ., էջ 2469

(3) Աշոտ Յովհաննիսեան, «Պատմաբանասիրական Հանդէս», 1963, թիւ 1, էջ 243

«Որ արծարծուած պայքարը սոսկ Կ. Պոլսոյ կենդրոնացած հէյէրլիների եւ խոճաների բախում չէր, ակներեւ է այն փաստից որ մայրաքաղաքի դէպքերը լայն արձագանգ էին գտնում հայկական բնաշխարհի բոլոր անկիւններում. «Եւ համբաւ խռովութեան այսմիկ ծաւալեալ տարածեցաւ յամենայն քաղաքս եւ ի դիւղս, ընդ ամենայն աշխարհս եւ ընդ արեւմուտս եւ ամենայն ոք զայն ի բերան առեալ խօսէր» հաղորդում է պատմիչը (Դաւրիժեցի, էջ 336)։ Ակներեւ է, որ Պոլսի իրադարձութիւնները պոլսահայ «արիստոկրատիային» չհամապրկող դէպքեր չէին սոսկ, այլ ազգային վերնախաւերի եւ ներքնախաւերի մի պայքար, որի ելքը յուզում էր հայ ժողովրդի լայն հասարակաշերտերին եւ որի ժամանակաւոր փարատման համար կարիք զգացուեց նոյնիսկ ամենայն հայոց կաթողիկոսի միջամտութեան» (1)։

«Թէպէտեւ պայքարին առն էին տալիս արեւելահայ եւ արեւմտահայ հասարակութեան աշխարհական եւ եկեղեցական վերնաշերտերը՝ երկու կողմերն էլ ձգտում էին ապահովել իրենց համար հասարակ ժողովրդի համակրանքը։ Այս տեսակէտից բնորոշ է, որ էջմիածնի կաթողիկոսը մեզադրում էր եղիսաբար Աղթամարցուն այն բանում, թէ տովմաթուրներուն դիմելու փոխարէն նա ջանում է իր կողմը գրաւել առեւտրահայ մանր առեւտրականների, «փոքր դասակներին» համակրանքը» (1)։

Պահ մը մենք ալ ընդունինք թէ «հայկական ազատագրական պատմութեան մէջ արեւմտահայերի սոյն չարժումն առաջինն է, որը հիմնուում է գինուած ապստամբութեան գաղափարի վրայ, որպիսին աւելի ուշ է երեւան գալիս Արեւելեան Հայաստանում՝ Իսրայէլ Օրիի ծրագրով», թէեւ այդ գաղափարը միշտ ցնորքներու վրայ հիմնուած ըլլայ առաւելապէս, եւ չօչափուած ըլլայ մարդոց կզմէ որոնք իսկական արտայայտիչները չըլլան հայ գանգուածներուն։ Պահ մը ընդունինք նոյնպէս որ «այս չարժումը, վերոյիշեալ իմաստով եւ բացատրով ԺԹ. դարը, արեւմտահայերի ազատագրութեան դեռեւս միակ ծանօթ փորձն է, մինչ հայոց պատմութեան արձանագրած նման բոլոր ձեռնարկները թուրք–պարսկական ալեկոծութեան չըրջանում՝ եղել են արեւելահայերի կողմից» (2)։

Բայց այս բոլորը դեռ բաւական չեն կոթող կանգնելու համար այս կամ այն փորձին դերակատարներուն, եւ առաջին հերթին եղիսաբար Աղթամարցիին՝ որ ախոյեանը կը հռչակուի ազատագրական այդ չարժման։

---

(1) Անդ, էջ 242
(2) Անդ, էջ 243

Սակայն ենք բոլորս ալ հարց տալ թէ ինչո՞ւ այդ չարժումին մէջ մասնակցութիւն չբերաւ միակ մարդը որ հայ ժողովուրդի լաւագոյն առաքինութիւնները կ'անձնաւորէր այդ ալեկոծ դարուն, եւ որ ոչ միայն ձեռնպահ մնաց հեռաւոր սուրբերու գուրը երթալ բախելու այդ փորձերուն մէջ, այլ եւ եղիսաբարը կչտամբեց էջմիածնէն անջատուելու իր քայլին համար։ Այդ մարդը, Երեմիա Չէլէպին, միակն էր որ կրնար, այդ դարուն, իր հեղինակաւոր խօսքն ըսել, ու իր խօսքը պիտի կշիռ ունենար այսօրուան մեր դատաստաններուն մէջ։

***

Ինչ չափով ալ մասնակից եղած ըլլան սակայն հայ ղեկավարները հայ ազատագրական չարժում մը հրահրելու փորձերուն, սակայն կայ որ հայ գանգուածներուն մէջ արդէն սկսած էր հասունցնել ազատութեան ծարաւը՝ անկախ թէ լուծերէն ո՛րն էր ղիրենք չարչարողը։

Եւ որքան ալ կարծողներ ըլլան թէ արեւմտահայութեան մէջ ծայր տուող այս խմորումները կապ չունին այն խարխափումներուն հետ որոնք տեղի կ'ունենային սահմանին միւս կողմը եւ որոնք ապարդիւ պիտի նետէին չուառուղ Իսրայէլ Օրին, այս բոլորը չեն կրնար ծածկել մեր տառապանքէ մը որ այլեւս անկրելի էր դարձած եւ արշաւանքը չըլլալ միեւնոյն չշուկներուն թէ քաղաքակիրթ աշխարհը օրակարգ անցուցած է արդէն ճնշուած ժողովուրդներու դաւը։

Աչառ Յովհաննիսեան եւս սխալ կը գտնէ խօսել «ԺԹ. դ. արեւմտահայ եւ արեւելահայ ազատագրական չարժումներուն մէջ եղած օրգանական կապը»։ «Մինչդեռ արեւմտահայ եւ արեւելահայ հասարակական խմբաւորումների միջեւ տակաւ կապերի կամ բախումներ մէջ է հէնց որ երեւան է գալիս հայ ազատագրական չարժմանը թեր ու դէմ ուժերի դասաւորութեան պատկերը։ Առանց դրան հնարաւոր չէ ցոյց տալ չարժման ընթացքը կամ գծագրել մասնակիցների հասարակական–քաղաքական կերպարանքը։ ... Տարօրինակ է կապերի տակայութիւնը, երբ ԺԹ. դ. 70ական թթ. ի վեր եւ մինչեւ ԺԹ. դ. կէսերը հայ ազատագր. կապուած բոլոր անցքերը խմորում էին սոցիալ–քաղաքական համանման իրադրութիւնների մէջ, հանդիսանում թուրք–պարսկական երկարատեւ ու աւերիչ պատերազմներից առաջացած աւատատէրների համագոյային ժխորում, մտնում քաղաքական նպատակադրումների եւ դիւանագիտական բանակցութիւնների արեւմտաեւրոպական միեւնոյն պարիչ ուղիների մէջ եւ ձեւակերպւում ազատագրական լեգենդի տրագիկոն կաղապարների օգնութեամբ։ Եւ նկատենք, որ Հայաստանի երկու հատուածներում

Էլ չարժման առաջ ծայրը ամբողջ այդ ժամանակամիջոցի ընթացքում առաջին հերթին չքնաւում էր թուրքական բռնատիրութեան դէմ» (1)։

Յիշելէ յետոյ բոլոր այն փաստերն ու երեւոյթները որոնք կը վկայեն արեւելահայ եւ արեւմտահայ չարժումներուն օրգանական կապի մասին, ակադ. Աշոտ Յովհաննիսեան կը գրէ թէ «երկու չարժումներուն միջեւ եղած կապի գոյութիւնը անհերքելի է եւ դրա գիտակցումը կարեւոր», եւ կը շարունակէ «Ժ. դ. հայ ժողովրդի ազատագրման խնդրի կապակցութեամբ եւ յաճախ դրանից անկախ Արեւմուտքի հետ բանակցող հայ հոգեւոր ու աշխարհական պետերը, «պահպանողական» էջմիածնականները եւ «ազատամիտ» սոսկականները անխտիր եւ յաճախ նոյնիսկ իրար դէմ պայքարելով, պարսկան Հառմի ներշնչումներով կամ կաթոլիկ պետերի պատուէրներով կատարում էին քաղաքական կամ դիւանագիտական միեւնոյն քայլերը» (2)։

Անտեսան ուսումնասիրութեան նուիրած իր դրախօսականին եզրափակիչ խօսքին մէջ ակադ. Աշոտ Յովհաննիսեան անդամ մը եւս խորհուրդ կու տայ հայ ազատագրական չարժումը դնելու ատեն «չնոյնացնել ժողովրդական չարժումների գնահատականը օտարերկրեայ դիւանագէտներուն եւ ազդային վերնախաւերի ակնկալութիւնների եւ նպատակադրումների հետ» եւ «միշտ աչքի առաջ ունենալ այն իրողութիւնը, որ եթէ դրանցից մէկը առնչւում է ճնշուած ու հարստահարուած մասսաների հետ, միւսը պայմանաւորուած է օտարերկրեայ հնարիւրիւններով եւ նրանց հետ դրական յոյսով կապող ազդային վերնախաւերի չահախնդրութիւններով» (3)։

Աշոտ Յովհաննիսեան կը մերժէ վերջապէս «ժխտել հասարակական կեանքում արեւմտահայ ժողովրդական մասսաների ունեցած դիտակից եւ ներգործուն մասնակցութիւնը», ինչպէս եւ այն ենթադրութիւնը թէ «մասսաները կարող էին հանդէս գալ սոսկ որպէս մայրաքաղաքում իշխանացած վերնախաւերի հլու կամակատարներ, կամ նրանց արճապանդողներ»։ «Մինչդեռ փաստօրէն Ժ. դ. կէսերին Թուրքիայի մայրաքաղաքում սրուած պայքարի բուն արմատները պիտի որոնել հէնց այն իրողութեան մէջ որ և՛ Թուրքիայում, և՛ Պարսկաստանում ժողովրդական մասսաները բուռն դիմադրութիւն էին ցոյց տալիս ֆէոտալական ինչևսոխուրան հարստացման եւ տիրապետութեան բերտ դործիք դարձած հայ վաչխառուական եւ առեւտրական կապիտալի պոլսահայ մագնատներին։ Ներանք բողոքում էին առ ու վաճառքի առարկայ եկեղեցական չնորհարաչխու-

(1) Աշոտ Յովհաննիսեան, *անդ*, էջ 243
(2) *Անդ*
(3) *Անդ*, էջ 248

թեան, իրենց վրայ բարդուած պարտքերի պատճառ դարձած եկեղեցական զաւազանատէրերի եւ նրանց թիկունքին կանգնած ազգային ւեծատուններուն դէմ» (1)։

***

Ուոճա կուչէք թէ մահտեսի, կամ թէ բոլորովին ալ ախոռցու չտաք, տարբր մը կը հասունցնար արդէն Պոլսոյ մէջ եւս որուն ծանր կու գար սուլթանները դժնդակ լուծը։

Այդքան արդէն բաւ էր որ կայծ մը պայթեր, սերտէ սերտ նետուէր, ու ամէն բանը մոխիր դառնար։

31

ՊՈԼԻՍ ԵՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Զարթօնքութիւն պիտի բլլար ազատագրական չարժում որակել այն քանի մը ձեռնարկները որոնք տեղի ունեցան այս գարուն եւրոպան չահագրգռելու համար հայ ժողովուրդի ճակատագրով։

Զենք պիտեր նախ թէ որո՛նք կեցած էին այդ ձեռնարկներուն նախն, կամ թէ ինչպէս եւ երբ՝ ծագում առին այդ ձեռնարկները։ Մեր տեղեկութիւնները կը սկսին ճիշդ այն պահէն երբ 1666 թուին Բաղիչէկի Մահտեսի Մուրատ Փարիզ կը մեկնի հայկական դատը հետապնդելու համար։

Անտեսան խօսելով բաղիչեցի Հաջի Մուրատի կատարած ճամբորդութեան մասին 1666ին դէպի Փարիզ տաճկահայ ազատագրական դատը հետապնդելու համար յանուն Հայաստանի խոջաներուն, կը գրէ։

«Այսպիսով, ուրեմն հայոց պատուիրակ Մահտեսի Մուրատը մեզ ներկայացնում է որպէս մէկը հայ առեւտրական բուրժուազիայի ներկայացուցիչներից։ Ինչպէս տեսանք՝ արեւմտահայ խոճայութիւնը դէպի ազատագրական դերքերն էր մղել թուրքական պինդ բռնատիրութեան աւատատիրութեան կաշկանդող մթնոլորտը, որն ուժեղ կերպով արգելակում էր նրա զարգացմանը, եւ հայ չէլէբիութիւնից կրած ծանր հարուածները։ Այս կրկնակ ազդակների ճնշման տակ նա

(1) *Անդ*, էջ 242–3

ասպարէզ էր իջել սուլթանական լուծը թօթափելու, սեփական հայրենիքում սեփական իշխանութիւն ստեղծելու համար:

«Ուստի արեւմտահայ խոճայութիւնը Թուրքիայի ահռելի ուժի դէմ հրապարակ գալով հայ ժողովրդի ազատագրութեան անունով, իր ծրագրերն իրագործելու համար հարկադրուած էր դաշնակիցներ որոնել արտաքին աշխարհում, որով, պապական դիւանագիտութեան եւ Ֆրանսիական կապիտալի Արեւելքում ունեցած դիւթիչ ազդեցութեան տակ, մի կողմից առաջ էր մղում դինակից հոգեւորականութեան պարագլուխներին, որպէսզի նրանք կրօնական դիջողութեան ճանապարհով նպաստաւոր հող ստեղծէին կաթոլիկ Եւրոպայում, միւս կողմից իր ծրագրերի ուղղակի հետապնդման համար հրապարակ էր քաշում խոճայական դասի երեւելի ներկայացուցիչներից մէկ վաճառական Բաղիշեցի Մահտեսի Շահմուրատին, այն «հայ ազնուականին», որը 1666 թուականին Փարիզ էր ղրկուած, յայտնելու համար, որ հայերը, յոյների հետ միասին, պատրաստ էին ապստամբութիւն սկսելու Օսմանեան կայսրութեան մէջ, եթէ Հայր Օտտոմանը դլուխ կանգնէր այդ չարժմանը» (1):

Թէ ինչ չափով հայ չրջանակները առնչութիւն ունէին Մահտեսի Մուրատի առաքելութեան հետ՝ ոչինչ հնարաւոր է ըսել: Ենթադրութենէ անդին չ'անցնիր այդ առաքելութիւնը կապել արեւմտահայ խոջաներու տրամադրութեան հետ, եւ այս վերջիններս հռչակել ժէ. դարուն մէջ փորձուող սոյն ազատագրական ձեռնարկներուն ախոյեան:

Մեղ ներկայացուած աղբիւրները ոչինչ չեն փաստեր այն մասին թէ խոջա Մուրատի առաքելութիւնը կապ ունէր այն երազներուն հետ զոր հայ ժողովուրդը այդ պահուն կը անուագնէր իր լուծերէն ազատելու եւ սեփական թագաւորութիւն հիմնելու համար, եւ թէ «այդ երազով էին տարուած նաեւ հայ, յոյն եւ եւրոպական այն գործիչները, որոնց առաջ բաների պաշտօն էր ստանձնել արեւմտահայ եռանդուն խոջան: Խոջան եւ նրա եւրոպական համախոհները իրազեկ էին այդ երազանքներին, հիմք չկայ եղրակացնելու, թէ նրանք հետամուտ էին դրանց իրականացման կամ թէ դրանց կենսագործման բազմանքն է հանդիսացել նրանց գործունէութեան բուն չարժառիթը» (2):

Ոչ մէկ հիմք չունին ենթադրելու դարձեալ թէ խոճա Մուրատ հայ ժողովուրդի ձգտումներն էր որ ներկայացնելու գացած էր Եւրոպային:

---

(1) Ա. Տէտեան, անդ, էջ 112–113

(2) Աշոտ Յովհաննիսեան, «Պատմա-բանասիրական Հանդէս», 1963, թիւ 1, էջ 246

«Արեւմտահայ բուրժուազիայի դաղափարախօս նկատուած խոճա Մուրատը չնայած ծագումով Բաղիշեցի լինելուն, դժուար կարող է ճանչուած նկատուել դատուահայ խոճայութեան: Իր գիրքով ու կապերով նա ակներեւաբար հանդիսանում էր արեւմտահայ կոմպրադորական բուրժուազիայի տիպիական ներկայացուցիչներից մէկը, իսկ քաղաքական իր գործունէութեամբ նա յայտնուում է որպէս յոյն եւ հատանօրէն նաեւ հայ պատրիարքների յանձնակատար: Խոճա Մուրատը Արեւմուտքում գործում էր «ըստ այն պաշտօնի», որ տակաւին 1666-ական թթ. նրան յանձնարարուած էր Թուրքիայի յոյն եւ հատանօրէն նաեւ հայ պատրիարքների կողմից, որոնց նպատակադրումների ժողովրդայնութիւնը կամ դէթ ազգային-քաղաքական բնոյթը ոչնչով չէ փաստուած» (1):

Դարձեալ ենթադրարար է որ կրնանք ըսել թէ Եւրոպայի մօտ կատարուած այս փորձերուն նախաձեռնութեան մէջ պէտք է դրդիռ դերն ունեցած ըլլայ հայ հոգեւորականութիւնը: Եւ սակայն անհատականակ չէ ատ: Աւելի դիւրաւ կը հասկնանք անոր Եւրոպային բերած արձագանգները: Ան էր որ չփում ունէր Եւրոպային եկող գործակալներուն հետ, ու անոր կը վիճակէր առաջին գոհը դառնալ ատա ու փուտ խոստումներուն, մխիթարներու բերնէն հոսող մեղրահամ կեղծիքներուն:

Անտեսան երեք հոգեւորականներ կը մասնակցէ իրրեւ պարագլուխ արեւմտահայ ազատագրական չարժման, Խաչատուր Գագատացին, Յովհաննէս Թիլիրնճին եւ Եղիազար Այնթապցին: Այս աշխատութեան ընթացքին որոշ չափով ծանօթացանք երեքին ալ, մանաւանդ անոնց արկածախնդրութեանց, եւ դժուար կը թուի մեղ առաքինութեան մէկ մէկ մրցանակով վարձատրել զանոնք:

Նոյն կարծիքն ունի ակադ. Աշոտ Յովհաննիսեանն ալ: Անոր համար եւս համոզիչ չեն այն ենթադրութիւնները որոնց համեմատ ժէ. դարու 60–70ական թուականներու արեւմտահայ «լատինասէր» հիերարքականներէն ոմանք՝ Գագատացին, Յովհաննէս Թիլիրնճին կամ Եղիազար Այնթապցին կը ներկայացուին «առաջատար բուրժուական» դաշնակիցներու դերին մէջ, եւ կամ երուսաղէմի մէջ հիմնուած արեւմտահայ կաթոլիկոսութիւնը յանձին Եղիազար Այնթապցիի ներկրաուած կը հռչակուի ազատագրական այն չարժման մէջ դոր կը գլխաւորէր արեւմտահայ առաջատար առեւտրական բուրժուազիան: «Պատմական աղբիւրների մէջ չենք հանդիպում որեւէ վկայութեան, ուսկից երեւար, թէ արեւմտեան կաթոլիկոսութիւնը առաջ էր եկել արեւմտահայերի համար քաղաքական ազատու-

---

(1) Աշոտ Յովհաննիսեան, «Պատմա-բանասիրական Հանդէս», 1963, թիւ 1, էջ 246

թիւն նուաճելու կամ արեւմտահայ անկախ թագաւորութիւն հիմնելու մտադրութիւնից» (1):

Միւս կողմէ զարմանալի է որ նոյն այդ բարձրաստիճան դեւրականներէն երկուքը, Կիլիկիոյ կաթողիկոս Աբրահամ Գադատացին եւ Պոլսոյ պատրիարք Յովհաննէս Թիւրիւնճին, որոնք ջատագով կը սրուին արեւմտահայ ազատագրութեան դատին, մեւնոյն ատեն թշնամիներ են եղած իրարու: Արդարեւ Թիւրիւնճին է որ, երբեն կուսակից Թլթլեանցի հետ մէկտեղ, պաշտպան կը կանգնէր Դաւիթ Բեբիացիին որ մրցակիցն էր Աբրահամի եւ ի հեճուկս անոր՝ աթոռ էր հաստատած Բեբիայի մէջ (2):

Հիմնուելով այն փաստին վրայ «որ 1666 թուականին երբ Մահտեսի Մուրատ առաջին անգամն էր Եւրոպա ուղարկուում հայկական ազատամարտութեան ծրագրով, Կ. Պոլսի պատրիարքական աթոռի վրայ գտնուող Յովհաննէս Թիւրիւնճին էր», Անտոնեան կը տարուի եզրակացնելու թէ «այդ ժամանակ այդ ծրագիրը չէր կարող ծանօթ չլինել Կ. Պոլսի պատրիարքարանին, քանի որ օսմանեան կայսրութեան մէջ հայոց ներքին հասարակական կեանքի տնօրինումը նրանց ազգ.–եկեղեցական կազմակերպութիւնների միջոցով էր կատարւում եւ նման համապղպային չարժումներ չէին կարող կապ չունենալ եկեղեցական զեկավար օրգանների հետ, ինչպէս էր տուեալ դէպքում նաեւ յոյների մօտ, որոնց «մի քանի պատրիարքների հետ» յարաբերութեան մէջ էր եղել Հայր Օտտոմանը: Իսկ այն պարագան, թէ Շահմուրատը միաժամանակ նաեւ Ալեքսանդրիայի պատրիարքութեան կողմից պաշտօնապէս ուղարկուած յունական ներկայացուցիչ էր, տարակոյս չի թողնում, որ այս խնդրում յունաց պատրիարքութիւնների հետ կապ ունէին նաեւ հայոց եկեղեցական վերին օրգանները, ինչպիսին էին Սսի կաթողիկոսութիւնը, Կ. Պոլսի պատրիարքութիւնը, Երուսաղէմի պատրիարքութիւնն ու Աղթամարի կաթողիկոսութիւնը, եւ գործում էին միասին: Հետեւաբար աւելի քան հաւանական է, որ Կ. Պոլսի այդ ժամանակուայ պատրիարք Յովհաննէս Թուրքունեանին մէկն էր այն անձնաւորութիւններից, որոնց ձեռքերում էր ապստամբական այդ չարժման դպանակը» (3):

Եւ սակայն կասկածելի կը մնայ Կ. Պոլսոյ աթոռին ուղղակի չահագրգռութիւնը դէպի Եւրոպայի մօտ կատարուող այդ առաջին ձեռնարկները, որքան ալ այդ ձեռնարկներուն յեռապային մասնակցած ըլլայ այս կամ այն նախկին պատրիարքը:

(1) Աշոտ Յովհաննիսեան, «Պատմա–բանասիրական Հանդէս», 1963, թիւ 1, էջ 247

(2) Զամչեան, Գ., էջ 698

(3) Անտոնեան, անդ էջ 187

32.

ԵՐԿՈՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐՈՒ ՊԱՅՔԱՐԸ

Հայ եկեղեցին վերջ ի վերջոյ երկու կաթողիկոս դէմ դիմաց գտաւ, – Յակոբ Դ. Զուղայեցին որ Փիլիպպոս Աղթակեցիի մահուամբ 1655–ին բարձրացեր էր էջմիածնի Աթոռը եւ Եղիազար Այնթապցին որ երկար մաքառումներէ յետոյ յաջողեր էր Թուրքիոյ հայոց համար առանձին կաթողիկոսութիւն մը հաստատել 1664–ին՝ կեդրոն ունենալով Երուսաղէմը:

Ու սոյն երկու կաթողիկոսներուն միջեւ պիտի սկսէր ահա պայքար մը, որ ամբողջ 16 տարի պիտի տեւէր, տխուր էջեր արձանագրելով հայ եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ եւ աւելի եւս տագնապալի ընծայելով չարաբաստիկ այս դարը:

Էջմիածինէն դժգոհ տարր մը անչուշտ վաղուց կար ինչպէս Պոլսոյ, նոյնպէս արեւմտահայութեան ուրիշ կեդրոններուն մէջ: Այդ դժգոհութիւնը, ինչպէս տեսանք, առաւելապէս էջմիածնի առնուող Թուրքիոյ հայ թեմերուն մէջ չրջագայող նուիրակներն էին որ առեղծեր կամ հրահրեր էին: Ճիշդ է նաեւ որ Պոլսոյ աթոռը պրատող հոգեւորականներէն ոմանց հաճելի չէր եղած Մայր Աթոռի հեղինակութեան ենթակայ մնալ, մանաւանդ այն պահերուն երբ խռովութեանց բոյն կը դառնար էջմիածինը: Բայց չենք հանդիպիր անցեալին մէջ լուրջ փորձերու Թուրքիոյ հայոց անկախ կաթողիկոսութիւն մը հիմնելու, երբ անդին Սիսն ու Աղթամարը արդէն կային որոնք հեղինակութեան որոշ չրջաններ ապահոված էին իրենց համար Թուրքիոյ մէջ, իսկ Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի աթոռները իրենց կարգին ունէին յատկնութեանց իրենց չրջանակը:

Այնպէս որ մեզ համար դժուար կ'ըլլայ ընդունիլ թէ «եղիազարեան չարժումը, որ 1664 թուականին է սկսուել՝ իբրեւ հակաէջմիածնական «անջատողական» չարժում, ինքնին մի օղակն էր միայն մի ընդհանուր չարժման, որի չարունակողն ու որոշ հանդրուանի հասցնողն էր եղել Եղիազար Այնթապցին, որովհետեւ անջատողական չարժումը երկարժամանակեայ պատմութիւն ունէր՝ սկսած նոյնիսկ 1620–ական թուականների վերջերից, եւ յատկապէս 30–ական թուականներից զուգահեռաբար կապ ունէր արեւմտահայ

բուրժուազիայի ներսում պոյացած յառաջդիմական խմորումների հետ»։(1) Նման հաւատարումի մը համար աւելի օրաւուր փաստեր անհրաժեշտ էին՝ քան ինչ որ մեզ կը հայթայթեն ինչ ինչ տարտամ ակնարկութիւնները։

Մեր կարծիքով պայքարը երկու կաթողիկոսներուն միջեւ հոգեւոր հեղինակութեան կռիւ էր առաւել չափով։ Մէկ կողմը կար կաթողիկոս մը որ կը պաշտպանէր Մայր–Աթոռի հեղինակութիւնը եւ անոր հետ կապուած շահերը, եւ միւս կողմը ուրիշ մը՝ որ կը ջանար ամէն գնով կաթողիկոսական ուրոյն աթոռ մը պահել Երուսաղէմի մէջ իբրեւ Թուրքիոյ Հայոց կաթողիկոսութիւն։ Ու հեղինակութեան այս կռիւն էր որ փոթորկեց հայ եկեղեցին ու անոր հետ հայ կեանքը քանի մը տասնեակ տարի, երկու ճակատ բաժնելով ազգը։

Արդարեւ երկու կաթողիկոսներն ալ իրենց համախոհներն ու ընդդիմադիրները ունէին հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ։ Ինչպէս ըսինք՝ Յակոբ Զուղայեցին իր կողքին ունէր «Արեւելցի»ները, այսինքն Արեւելեան Հայաստանի հայերէն անոնք որոնք հաստատուած էին Պոլսոյ եւ շրջականերու մէջ, մինչ Եղիազար առաւելապէս կռթնած էր «Հոռմցի»ներու, այսինքն արեւմտահայութեան որոշ խաւերուն վրայ։ Ու աւելցուցէք նաեւ կիրքը որ կը հրահրուէր առնչուած սոյն երկու ճակատներուն միջեւ, ու ծայրայեղութիւններու եւս կը մղէր զանոնք, ու այն ատեն լրիւ կ'ըլլայ դժնդակ պատկերը՝ որ երկու կաթողիկոսներու պայքարը առեղծած էր հայ կեանքին նկատ։

Դաւանական տարակարծութիւններ ալ կային երկու կաթողիկոսներու կռուին մէջ, դժուար է հաւատալ։ Ճիշդ այն պատճառու որ երկու կաթողիկոսներն ալ համակարծիք էին Հռոմի հետ մերձեցման մը եւ երկուքն ալ փորձեր ըրած էին այդ մերձեցումը իրականացնելու, նոյնիսկ պիջումներու գինով, թէեւ տարբեր մատուցութիւններ առաջնորդած ըլլան պիրենք մերձեցման այդ փորձերուն։

Դժուար է նոյնպէս հաւատալ որ հայ ժողովուրդի ազատագրութեան գաղափարը լրած էր պայքարը երկու կաթողիկոսներու միջեւ. այդ առթիւ յայտնուած բոլոր կարծիքները պարզ ենթադրութիւնէ մը անդին չեն անցներ, իսկ այդ ենթադրութիւնը կը բիւր եղիազարը հայ գաղափարը ազատագրութեան մտահոգութեան մը։

Եղիազարի փորձը ի հեճուկս էջմիածնի Թուրքիոյ մէջ ուրոյն կաթողիկոսութիւն մը հաստատելու եւ առնն առնն ցոյց տրուած լատինասիրական ձգտումները դեռ ապացոյց չեն թէ Եղիազար Աչնեցիին նպատակ ունէր իր հիմնած նոր աթոռը հայկական գաղափարի հիմք ծառայեցնելու, եւ Հռոմը սիրաշահելով եւրոպական միջամտութիւն մը ապահովելու ի նպաստ Թրքահայ ժողովուրդի ազատագրութեան։

Շատ արդար կերպով դիտել կու տայ ակադ. Աշոտ Յովհաննիսեան իր վերեւ յիշուած դրախօսականին մէջ.

«Թէ որքան Եղիազարը հեռու էր ազգային–ազատագրական հեռանկարներից՝ ակնհայտ է նաեւ այն իրողութիւնից, որ նրա շուրջն էին համբուում հենց այն գործիչները որոնք Յակոբ Զուղայեցուն ամբաստանում էին Հայոց Թագաւորութիւնը վերականգնելու դիտաւորութեան մէջ» (1)։

Ակնարկելով Աճառեանի փորձին Եղիազարը ամէն գնով ազատատեաց ազատագրութեան գաղափարին ախոյեան ցոյց տալու՝ ակադ. Աշոտ Յովհաննիսեան կ'ըսէ նոյն այդ դրախօսականին մէջ.

«Հնդինակի տրամադրութեան տակ բաւականաչափ նիւթ կար Եղիազարի գործունէութիւնը լուսաբանելու համար՝ առանց որեւէ չափով ազգային–ազատագրական նպատակադրում նշմարելու նրա եկեղեցական–վարչական ձախորդ գործունէութեան մէջ եւ առանց յանգելու կարեկանատէս մերժելի այն եզրակացութեան, թէ նրա հետ կապուած «սոսկական հոսանքի գործունէութիւնը ուղղուած էր յօդուտ արեւմտահայ ընդհանուր շարժման» կամ դէթ ի չահ արեւմտահայ «ազատամիտ բուրժուազիայի» (2)։

***

Հիմքեր կան ընդհակառակը ենթադրելու որ Յակոբ Դ. Զուղայեցին սկիզբէն իսկ կը հետապնդէր հայ ժողովուրդի ազատագրութեան գաղափարը։

Էջմիածնայ մատեան Ոսկերիչս վարդապետ, որ ծանօթ է Յակոբ Դ. Զուղայեցի կաթողիկոսին հանդէպ անուցած իր առելութեամբ եւ անոր դէմ իր մղած պայքարով, 1664 Հոկտեմբերին (Թուրքիոյ Հայոց) կաթողիկոս Եղիազարի կը դիմէ յանուն Երեւանի մէջ դումարուած մեծահանդէս ժողովի մը՝ խնդրելով անկէ ատ-

(1) Աճառեան, անդ, էջ 79

(1) Աշոտ Յովհաննիսեան, «Պատմա–բանասիրական Հանդէս», 1963 թիւ 1, էջ 247

(2) Անդ, էջ 248

հան մը կազմել Թուրքիոյ քաղաքներէն մէկուն մէջ, դաւելու համար Զուղայեցին իր գործած ապօրէն արարքներուն առթիւ։ Էջմիածնի կաթողիկոսին դէմ բանաձեւուած մեղադրանքներուն 16-րդն է.

«Չի սահպարծ եւ բաղայօղ բանիւ պատճառեաց ի դէմս աշխարհի ի սուրբ յերուսաղէմ գնալ եւ զաղտագողի խորհրդեամբ բարձեալ ընդինքեան զնչխար սրբոյն Հռիփսիմեայ եւ Գայեանեայ՝ կամէր տանել յերկիրն Ֆռանկաց եւ այնու առնուլ բազում դանձս ի նոցանէ եւ զալ օծանել զամն Թագաւոր Հայոց ընդդէմ իշխանութեան պարսից, եւ ի ժամ գնացից իւրոց զամն մահմետական... անուն հրամանաւ խանին եւ ձեռագրով կնքոյ իւրոյ եւ նմա արքեպիսկոպոսական հրաման, զի իշխեսցէ ի վերայ վանօրէից եւ առաջնորդաց եւ եկեղեցեաց, կարգաց եւ կրօնից, – չհասի եւ հասի քննութիւն առնել եւ հրաման տալ եւ զանհաւանան ի ձեռս բանաւորաց մատնել, զոր վաղ ուրեմն անյաջողակ մնացեալ խորհրդոյ իւրոյ՝ դարձաւ ի Թոխաթոյ, եւ եղեւ ուխտադրուժ առ սուրբ յերուսաղէմ, որպէս եւ պարծէր անդր ընթանալ»(1)։

Թէ Զուղայեցին իսկապէս սկիզբէն իսկ մտահոգուած էր հայ ժողովուրդի ճակատագրով, այդ մասին կը պնդեն յետագայ վկայութիւններ ալ։

«Հայ մելիքների առորագրութիւնը կրող 1699 Թուականին գրուած թղթում ասուած է որ 70-ական Թուականների վերջերին Յակոբ Զուղայեցին մտադրութիւն էր ունեցել անցնել Եւրոպա՝ պապից, կայսրից եւ քրիստոնեայ միւս պետութիւններից անձամբ հովանաւորութիւն (les graces) հայցելու համար։ Իրանական իշխանութեան կողմից նրա այդ մտադրութիւնը հանդիպում է արգելքի, որին ի պատասխան կաթողիկոսը դումարում է էջմիածնում մի խորհրդաժողով, ուր որոշում է ընդունւում գաղտնի պատուիրակութիւն ուղարկել Եւրոպա և օգնութիւն խնդրել հայերի համար ստեղծուած ծանր դրութիւնից դուրս գալու համար։ Այս բանը գլուխ բերելու համար խորհրդաժողովը, որին մասնակցել էին վեց հոգի երկրի առաջնակարգ հայ իշխաններից ու մելիքներից («six des premiers princes et principaux du pays»), եւ բացի այդ, վեց արքեպիսկոպոս, ընտրում է մի պատուիրակութիւն, որի մէջ մտնում են կաթողիկոսը, երեք արքեպիսկոպոս եւ երեք մելիք» (2)։

(1) Մեսրոպ Եպս. Նշանեան, Դիւան Սուրբ Յակոբայ, «Սիոն», 1933, էջ 153

(2) Աշոտ Յովհաննիսեան, դրուագներ, Բ., էջ 206

Այս տեղեկութիւնը, քաղուած Անգղակոթի մէջ 1699 Ապրիլ 29-ին համրագրուած Ֆրանսերէն ուղերձէ մը, որ 10 մելիքներու ստորագրութեամբ ղրկուած է Եոհան Վիլհելմ Կուրֆուրդին, կը վկայէ Յակոբ Զուղայեցիի ջերմ հետաքրքրութեան մասին դէպի հայկական դատը։ Ուղերձին մէջ յիշատակուած է նաեւ թէ կաթողիկոսն ու իրեն ընկերացող պատուիրակութիւնը որոնք գաղտնի կերպով ճամբայ ելած էին էջմիածինէն՝ երթալ պապէն, կայսրէն, Կուրֆուրտէն եւ ուրիշ քրիստոնեայ վեհապետներու աջակցութիւնը աղերսելու համար ի նպաստ հայ ժողովուրդին՝ չկրցաւ Պոլսէն ուղեւորութիւնը շարունակել ճամբան (1)։

Իսկ այն կարծիքը թէ երկու կաթողիկոսները երկու տարբեր դատը որպեղրած էին յանուն հայ ժողովուրդի ազատագրութեան՝ պարզ է արդէն որեւէ հիմքէ։ Հայ ժողովուրդը երբեք չէ ունեցած երկու տարբեր դատ, ինչպէս յիշեցինք արդէն, եւ հետեւաբար բմբռնելի չէ որ երկու կաթողիկոսները պայքարած են յանուն երկու տարբեր դատերու։

Թիւրիմացութեան մէջ է հետեւաբար Անասեան, երբ յիշեալ երկու կաթողիկոսներու պայքարին մէջ կը գտնէ նաեւ հակամարտութիւնը անոնց հետապնդած դատերուն։

«Մեր կարծիքով, կ'ըսէ ան իր ղրքին յառաջաբանին մէջ, տուեալ չրջանում ազատագրական ձեռնարկումների արեւմտահայ եւ արեւելահայ մասերի մէջեւ օրգանապէս կապ գոյութիւն չի ունեցել եւ չէր կարող ունենալ այն պատճառով, որ այդ ձեռնարկումները նախ ուղղուած էին տարբեր երկիրների դէմ, – մի կողմում՝ Թուրքիայի, միւս կողմում Պարսկաստանի դէմ, – երկրորդ՝ նրանք կատարւում էին քաղաքական տարբեր ուղիներով, որքան էլ այդ տարբեր ուղիները կապուած լինէին Արեւմուտքի հետ։ Թէեւ երկու ուղիներն էլ դէպի Հռոմ էին տանում, բայց ղրանք քաղաքականապէս հակոտնեայ էին միմեանց։ Մի կողմից Եղիազար Այնթապցու եւ միւս կողմից Յակոբ Զուղայեցու միջեւ տեղի ունեցած այն երկարամեայ պայքարը, որ արտայայտում էր արեւմտահայ եւ արեւելահայ միջավայրերի հասարակական որոշ հոսանքների բախումը, հատանարար իր ներքին բովանդակութեամբ ընթանում էր դերիշխանութեան այն տեւական ու յամառ պայքարով, որը տեղի ունէր Արեւմտեան Եւրոպայում Բուրբոնեան եւ Հաբսբուրգեան տո-

(1) Ռուսերէն։

նների մէջեւ, հայկական չարժումների երկու մասերին թոյլ չտալով ընդհանուր հուն դանել եւ օրգանապէս կապուել միմեանց հետ, որքան ալ ազատագրման իղձն ու զաղափարն ընդհանուր լինէին:

«Գալով Վատիկանին, որը միսիոնարների միջոցով լայն կապեր ունէր հայկական երկու կողմերի հետ, ելնելով Եւրոպայում ունեցած իր ընդհանուր շահերից, խաղում էր երկու լարի վրայ, Աբեւելքի կապակցութեամբ իր դիւանագիտական խրախուսանքին արժանացնելով հաւատարապէս թէ՛ Բուրբոններին եւ թէ՛ Հարսբուրգներին: Արժէ յատուկ հետազօտութեան առարկայ դարձնել այս հարցերը»:

Անշուշտ որ արժէ, որովհետեւ այսքանով կարելի չէ Արեւմուտքը ճանչնալ իր պատասխանատուութեանը մէջ հայ գործիչներու խարխափումներուն եւ սայթաքումներուն առնչութեամբ, ոչինչ կը վերաբերի Եւրոպայի պետութեանց՝ որոնք սովոր էին եւ սովոր պիտի մնային իրենց շահերուն գոհել փոքր ժողովուրդները, եւ ոչ ալ ինչ կը վերաբերի Վատիկանին՝ որ մեղքերէն մեծագոյնն ունի հայ ժողովուրդի միամտութեան արծարծման եւ անոր ենթարկուած յուսախարութեանց մէջ:

Գալով այն կասկածին թէ երկու կաթողիկոսները երկու տարբեր դասեր կը հետապնդէին, պէտք է վճռապէս ըսել որ հայկական դատի պատմութիւնը մեզ կ'ուսուցանէ թէ հայ ժողովուրդի պահքումը միշտ ճնշող լուծի դէմ էր եւ իր նկատմամբ կիրարկուող հարստահարութեանց, անկախ թէ ուրկէ կու գային այդ հարստահարութիւնները: Հայ ժողովուրդը ձգտած է ազատուիլ իր դերութենէն, եւ փորձած է ազատագրել իր հողը: Պարագաներն ու հնարաւորութիւններն են որ ճշդած են լուծը որ իր ընդվզումին թիրախ պիտի դարձնէր, եւ հոգամասը՝ որուն անունով պիտի մղէր իր դատամարտը:

Աշոտ Յովհաննիսեան եւս ճիշդ չի դտներ կարծել թէ 1660–ական թուականներու սկիզբը Արեւելեան Հայաստանի մէջ սկսած ազատագրական փորձերը ուղղուած էին Պարսկաստանի դէմ: «Արեւմտահայ լատինասէր եկեղեցականների պէս, կ'ըսէ, 1660–ական թթ. սկիզբներին էջմիածնի Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսը եւս հաւատարմութեան հաւաստիացումներ էր անում Հռոմին, կապուելով Պարսկաստանում գործող ֆրանսիական միսիոնարների եւ Կ. Պոլսում ֆրանսիական դեսպան Նիւանտէլի հետ»: Ապա յիշելով Ջուղայեցիի դէմ իր հակառակորդներու կողմէ եղած մեղադրանքները թէ ան կը պատրաստուի մեկնիլ «Փոռանկաց երկիրը» համոզելու համար դանոնք որ դան հայոց թագաւոր օծեն «ընդդէմ իշխանութեան պարսից», կը գրէր թէ «Ժէ. դ. 60–ական թթ. Արեւելեան Հայաստանում դեռ բացակայում էր այն իրազրութիւնը, որը 10–15 տարի անց Յակոբ Ջուղայեցին տրամադրելու էր պարսից իշխանութիւնների դէմ եւ օրակարգի խնդիր դարձնելու հայոց թագաւորութիւնը վերահաստատելու հարցը» (1):

Ու հետագային ալ դէպքերու դասաւորութիւնն էր որ հայ ժողովուրդը ընդվզելու պիտի մղէր իր լուծերէն մէկուն կամ միւսին դէմ:

Եւ վերջապէս բոլոր անոնք որ կը փորձեն հայ եկեղեցական նուիրապետութեան դանազան աթոռներու եւ անոնց պահակներուն մէջեւ մղուող այս պայքարները քաղաքական տարբեր ուղղութիւններու վերադրել, բան մը եւս կը մոռնան, – դէնքերը որոնցմով մղուեցան այդ պայքարները: Հայ ժողովուրդի պատմութիւնը եթէ պիտի չներէ սայթաքումներուն որոնք գործուեցան իր դատին հետապնդման ճամբուն վրայ, առաւել չափով անները պիտի ըլլայ բոլոր անոնց համար որոնք միջոցներու մէջ խտրութիւն չդրին հայ եկեղեցւոյ նուիրապետական աթոռները իրարու ձեռքէ խլելու համար, եւ հանրային շահերու ծառայելու պատրուակին տակ փորձեցին ամէն գնով յագուրդ տալ իրենց փառասիրութեանց:

Անհաշտ կեցուածքը զոր իրարու հանդէպ բռնեցին հայ ժողովուրդի հոգեւոր պետերը որեւէ կերպով արդարացում չունի պատմութեան առջեւ:

***

Երբոր երկու անհաշտ կաթողիկոսները մերձենալու փորձն ըրին՝ մեռասաներորդ ժամն ալ անցած էր արդէն:

Ճիշդ է՝ Յակոբ Ջուղայեցի անգամ մը փորձած էր արդէն կաթողիկոսութիւն հիմնելու իր մօտ գրութենէն եւ կեցնելու եղիազարը: Յովհաննէս վարդապետ Արծնցին զրկեր էր անոր որպէսզի զայն համոզէ եւ կենալ կաթողիկոսութենէ, սակայն Արծնցին չէր յաջողած իրեն յանձնուած պաշտօնին մէջ, ինչպէս իրմէ առաջ չէր յաջողած Քէօմիւրճեան Երեմիա Չէլէպին ալ՝ որը պատգամները դրկած էին եղիազարին մինչեւ Հալէպ:

Վերջին փորձը, արդէն, Ջուղայեցիի մահուան նախօրեակին էր:

Ան 1679 Դեկտեմբերին պատրաստ էր եկած ի մէջ այլոց դարմանը փնտռելու համար Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին շուրջ տեղի ունեցող ախուր վէճերուն (անչափ ըրեր էր շուրջ երեք տասնամեակ

---

(1) Աշոտ Յովհաննիսեան «Պատմա–բանասիրական հանդէս», 1963 թիւ 1, էջ 244:

առաջ իր նախորդը Փիլիպպոս Ագրակեցին, եւ մինչեւն առեն հանդիպում մը սարքելու համար եղիազար Ախթամարցիին հետ՝ կաթողիկոսական խնդրոյն մասին համաձայնութիւն մը գոյացնելու յոյսով: Արդարեւ ան Պոլիս հրաւիրեց եղիազարը որ խոստացեր էր գալ Զաակի ծննդեան յետոյ: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, առիկ պատ, երեմիա Զէյլէպիի խորհուրդով Մարաիրոս Կաֆայեցին դրկեր էր երուսաղէմ, եղիազար Ախթամարցիի հետ հաշտուելու եւ պատկան՝ ծննդեան յետոյ միասին Պոլիս գալու համար:

Խօսելով Յակոբ Զուղայեցիի կատարած իրաւախոհութեան փորձերուն մասին, Զամչեան կ'ըսէ թէ ան «գրեաց Թուղթ սիրոյ առ եղիազար յամսեանն Յունուարի 1680», Թուղթ որ «սիրեցեալդ իմ ի Քրիստոս պատուական եղբայր» բառերով կը սկսէր եւ որուն մէջ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը կը գրէր իր մրցակցին. «Եկ այսր եւ խորհուրդ արարեալ գոյուք եւս հնարիւ յօգուտ ազգին» (1):

Զուղայեցին 1680 Օգոստոս 20–ին վախճանեցաւ սակայն Պոլսոյ մէջ, եւ երբ եղիազար քանի մը օր յետոյ Պոլիս կը հասնէր՝ իմացաւ անոր մահը ու իսկոյն երուսաղէմ դարձաւ:

***

Ու կարելի դարձեցաւ որովհետեւ կռուող չմնաց:

Յակոբ Դ. Զուղայեցին աչքերը կը փակէր Պոլսոյ մէջ 1680 Օգոստոս 1–ին, ու եղիազար Ախթամարցի, «Թրքահայոց Կաթողիկոսը», Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս կ'ընտրուէր տարի մը չանցած, «խորհրդաւոր պարագաներու տակ»:

Արդարեւ ոչինչ աւելի խորհրդաւոր քան էջմիածնի աթոռը բնրել մէկը որ իր բովանդակ կեանքին մէջ անդոսնած էր էջմիածինը եւ պայքարած անոր ղէմ, փորձած էր արեւմտահայ զանգուածը անջատել անոր իրաւասութենէն եւ ինքզինք կաթողիկոս հռչակեր էր այս հաստատածին: Ուրիշ մեկնութիւն կարելի չէ տալ այս խորհրդաւոր ընտրութեան բայց եթէ ան որ էջմիածնի մէջ վախճանած պէտք է ըլլան երկու տասնեակ տարիներէ ի վեր հայ եկեղեցին խռովող երկուութեան վերջ տալ, Լուսաւորչի աթոռին վրայ բերել բազմեցնելով «Թրքահայոց կաթողիկոսը»:

Զրաւականանալով այս տրամաբանական մեկնութեամբ, վերջերս փորձեր կ'ըլլան ապացուցանելու թէ էջմիածնի մէջ կատարուած ընտրութիւնը պարզապէս դաւ մըն էր վիժեցնելու համար եղիազարի ազատագրական ծրագիրները, եւ թէ ան էջմիածին տարուած է նոյնպէս դաւով, եւ հակառակ անոր կամքին, այսինքն բռնի:

Այս կարծիքը ունի, օրինակ, Անասեան:

(1) Զամչեան, Գ., էջ 718:

«Եղիազար Ախթամարցին, կը գրէ ան, հայոց ազատագրութեան յոյսերով տարուած, մօտ տասնըհօթ տարիներ յամառօրէն գլխատուածէ այդ չարժումը եւ ի վերջոյ, 1682 Յունուարին, երբ հակառակորդների հնարքներով էջմիածին տարուեց Յակոբ Զուղայեցու տեղը կաթողիկոսական աթոռի վրայ բազմելու, նա ակամայ եւ մեծ դժուարութեամբ բաժանուեցաւ այն գաղափարէն ու նպատակէն, որուն նուիրուած էր հոգեւին: Առում ենք, տպաւորեց, որովհետեւ եղիազարը յաջարութեամբ չհամաձայնուեցաւ էջմիածին դնալու, այլ, ինչպէս պարզուում է երեմիա Զէյլէրլի մի նամակից, նրան բռնադատեցին եւ հարկադրեցին»:

Ակնարկուած նամակին մէջ, զոր երեմիա ուղղած է եղիազարը էջմիածին առաջնորդող Պետրոս Ագուլիցիին, կ'ըսուի պարզապէս. «Ագղեցիր մեզ սիրելեացդ խնդալ ընդ խնդացողք, զի օրհնեցաւ պատկ տարւոյ քաղցրութեան կամաց Տեառն ի ձեռն քոյին մեծի ճգնոզական համբերութեան»:

Անասեան այդ բռնադատութեան իբր վաստ կը յիշէ եղիազարի իրեն իսկ խօսքերը Բրուսայէն անցած առեն ինճոյքի մը ժամանակ. «Արեւելեանք զամենայն պեղեցկութեան ընչից քարշեալ տարան յԱրեւելս եւ արդ տեսեալ զպեղեցիկ կաթողիկոս Հռոմոյ, կամել եւ զայն քարշել առնիլ յԱրեւելս»:

Անասեան վկայութեան կը կոչէ յետոյ զանազան ազբիւրներ պնդելու համար որ «նրան դժուարութեամբ կարողացան պահել Կ. Պոլսից եւ հազիւ հազ կարողացան նրա մացնել պարսկական սահմանից» եւ որ էջմիածին հասնելէ յետոյ ալ «չէր ուզում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս» դառնալ: Ապա կ'եզրակացնէ.

«Միայն է, ուրեմն, այն կարծիքը, թէ սկզբից իսկ եղիազարը հայոց ընդհանուր կաթողիկոս դառնալու նպատակն էր հետապնդել եւ ի վերջոյ հասել իր նպատակին: Նրա նպատակն է եղել միայն արեւմտահայ եկեղեցական անկախ իշխանութիւն ստեղծել՝ հայկական հաստարակութիւնը նախապատրաստելու եւ առաջնորդելու համար դէպի այն կացութիւնը, որ առաջ էր գալու Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրութեամբ, եւ այնքան եռանդով էր անձնատուր եղել այդ նպատակին, որ չէր կարողանում հրաժարուել նրանից եւ հաշտուել Ամենայն Հայոց կաթողիկոս լինելու գերագոյն պատուի հետ» (1):

Զարմանալի է որ եղիազարը պատասխանի վրայ բազմեցնել կարող է միայն որ Անասեան կ'անգրագիտանայ.

«Մեր նպատակից դուրս է ծանրանալ եղիազարի կաթողիկո-

(1) Անասեան, անգ., էջ 268–270:

աութեան արտաքին պարագաների վրայ. իսկ նրա ներքին ծալքերը յայտնաբերելու համար կարիք կայ դեռ երկար ու լուրջ ուսումնասիրութիւնների, մանաւանդ անախիլ ու մեզ անմատչելի մնացած սկզբնաղբիւրների հման վրայ: Եղիազարի գործունէութեան այս մասը քօղարկուած է թանձր մշուշով, եւ չէր էլ կարող քօղարկուած չլինել, քանի որ կապուած էր հայոց ազատագրութեան խնդրի հետ, որը քաղաքական խնդիր է: Այս նոյն պատճառով արդէն Խաչատուր Գաղատացու գործունէութեան ներքին ծալքերի մասին էլ ոչինչ չենք գտնում հայկական աղբիւրներում. եւ եթէ չլինէին մեր ձեռքի տակ աղբիւրներ այս մասը մեզ համար կը մնար բոլոր իսկական առումով մի անծանօթ աշխարհ: Այնպէս որ բնաւ զարմանալի չէ, եթէ Եղիազար Ախթամարցու վերաբերող մեր հայկական աղբիւրներն այդ մասին ոչինչ չեն ասում մեզ. իսկ օտար աղբիւրներ, որոնք կարող էին լոյս սփռել այս հարցի վրայ, չեն յայտնաբերուել առայժմ» (1):

Այո՛, պատմական նոր հետազօտութիւններ անհրաժեշտ են լուսաբանելու համար հայ ժողովուրդի պատմութեան մթին այդ շրջանը, մթին՝ մանաւանդ ինչ կը վերաբերի հոգեւոր պետերու մի-ջեւ մղուած պայքարներու ներքին ծալքերուն, եւ դերակատարները պայքարի հանող չարժառիթներուն:

Անկէ յետոյ է որ պատմութիւնը պիտի ըսէ իր խօսքը դարը փոթորկող դէպքերուն ու անոնց դերակատարներուն մասին, եւ անոր մասին որ Բանկալթիի հայոց դերեզմանատունը կը հանդիսէր լուսապսակը ճակատին, եւ անոր՝ որ մեռնողին գահը տարուեցաւ այդպէս «բռնի» եւ որ իր կարգին չինարար տասը տարիներ ունեցաւ էջմիածնի մէջ:

Ցետագայ հատուածի մը մէջ պրած ենք մենք այդ մասին: Շահէկան էր սակայն պիտնալ թէ ինչ եղաւ անոր դէրքը հայկական գատին հանդէպ՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի աթոռին վրայ բազմելէ յետոյ: Հայ ժողովուրդի պատմական հայրենիքը յուզումնաբոյ բռնկած էր անոր կաթողիկոսութեան տարիներուն: Զուզայեցիի յաջորդը չէր կրնար անտարբեր դիտել իր շուրջը: 1677-ի էջմիածնի պատմական ժողովէն յետոյ՝ հայ ժողովուրդը առած էր պատմական քայլը, հոգ չէ թէ Իսրայէլ Օրի դեռ կը թափառէր եւ կը խարխափէր Եւրոպայի մէջ՝ պատրաստուելէ առաջ իր մեծ ազատագրութեան:

Յակոբ կաթողիկոսի ընդունած ծրագիրը, կը գրէ Լէոն, մըտնացել էր նրա յաջորդներին եւ մի քանի մութ ակնարկներից որոնք

(1) Անասեան, անդ, էջ 256:

մնացել են Ղարաբաղի մելիքների նամակների մէջ, մենք կարող ենք հետեւցնել որ Յակոբի անմիջական յաջորդ Եղիազարը նոյնպէս փորձել է դնալ Արեւմտեան Եւրոպա, բայց կարճից ստիպուած է եղել վերադառնալ, որովհետեւ այդ կողմերում տիրող անիշխանութիւնը միանգամայն անհնարին էր դարձնում ճանապարհորդութեան չարունակութիւնը» (1):

Կ. Պոլսոյ նախկին պատրիարք Յովհաննէս Թութճունճիի Եւրոպայի մէջ ունեցած գործունէութեան ակնարկելով Անասեան կ'ըսէ թէ ան ներկայացուցիչն էր Եղիազարի: Ան Փրանսա կը ժամանէր 1683-ին, երբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի աթոռին վրայ կը գտնուէր Եղիազարը:

«Եկեղեցական սքեմ հագած այս նշանաւոր գործիչը, կը գրէ Անասեան, թէեւ ծանօթ է իր խառնուածքով որպէս ճարպիկ, չանդուկն եւ փառասէր մարդ, բայց եւ եղել է գործունեայ եւ ջերմ հայրենասէր եւ իր երկրի ազատագրութեան համար պայքարող: Կ. Պոլսի պատրիարքութիւնից ակամայ հեռանալուց յետոյ, այս վանեցի հոգեւորականն, անշուշտ, իր հետ տարել էր հայոց ազատագրման խանգաւառ երազը եւ վայրկեայ երկար տարիներ, մինչեւ որ մի օր, յարմար առիթով, անցել էր Եւրոպա, որպէս պատգամաւորը Եղիազար Ախթամարցի կաթողիկոսի, որը արեւմտահայ ազատագրական այս չարժման գաղափարին նուիրուածներից էր եղել նախքան էջմիածնի կաթողիկոս գառնալը (1681-ին): Այս ժամանակ, ուրեմն, Յովհաննէս Թութճունճին գնալով Ֆրանսիա (1683-ին) եւ օգտուելով, մանաւանդ, հայկական գատի յաջողութեան համար երեւան եկած նպաստաւոր նոր հանգամանքներից, աշխատում էր անձամբ արդիւնաւորել այն բանակցութիւնները, որոնք Մահտեսի Շահմուրատի միջոցով սկսուել էին 1666 թուականից՝ իր պատրիարքութեան օրերից» (2):

Ինչ ալ եղած ըլլան սակայն երկու հոգեւոր պետերու պայքարին ներքին ծալքերը, ինչ ալ եղած ըլլայ անոնց միամտութեան չափը՝ Արեւմուտքի խոստումներով ողողուած աւեն, բան մը պարզ է պատմութիւնը հետազօտողին: Անկախ իրենց չահագրգռութենէն գէպի իրենց աթոռը, երկու կաթողիկոսներն ալ կը փորձէին հայ ժողովուրդի ցաւերուն դարման մը տանիլ իրենց հասկցած ձեւովը: Տարբեր հատուածներու մէջ էր իրենց հօտը, բայց մէկ էր հայ ժողովուրդի տառապանքը երկու լուծերուն ալ ներքեւ, եւ մէկ էր ուրեմն հայ ժողովուրդի ընդհանուր գատը: Տարբեր խնդիր որ իրենց գործունէութիւնը միեւնոյն համարձակութեամբ պիտի չկարենայ ներկայանալ պատմութեան դատաստանին:

(1) Լէօ, Հայոց Պատմութիւն, Գ., էջ 520-521:
(2) Անասեան, անդ, էջ 188-189:

33

ՍՈՒՐԲԵՐ ԳՏՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Երկու կաթողիկոսներն ալ նոյն էին սակայն իրենց միաբանութեանը մէջ, — երկուքն ալ հայ ժողովուրդի վրկութիւնը Աբեմատաքն կը ապահէին, ու այնպէս կը հաւատային երկուքն ալ թէ պապէն է միայն կախուած ան:

Երկուքին համար ալ ամէն ճամբայ Հռոմ կը տանէր, ու անոնք Հռոմ ըսելով այս պարագային կը հասկնային Սրբոյն Քահանայապետին նուիրական դարպասները, որոնցմէ աշխարհը սուզով կը մտնէր եւ դուրս կ'ելլէր իրրեւ թէ ափսուած:

Դար մը առաջ ալ հայ ժողովուրդը գացեր էր բախել Եւրոպայի դռները, եւ ձեռնունայն դարձեր էր ետ: Այն առեն ալ Հռոմի դարպասներէն էր անցեր իր միամտութիւնը, ու ջախջախուած՝ վերադարձեր էր տուն: Սուզ էր դրուած պատմանը հայ առաւպանքը Եւրոպայի խղճմտանքին յանձնելու համար. հայ ժողովուրդն պահանջուեր էր ինքզինք ուրանալ. իր եկեղեցին վաճառել Հռոմին:

Տրամադիր էր չատ ղիջումներու՝ Հռոմէն խոստումներ կորզելու համար. բայց չատ ծանր էր եկեր իրեն իրմէ պահանջուած այդ գինը: Արտասուելով ան գարձեր էր ետ:

Հիմա ծէ. դարու երկրորդ կիսուն, հայ ժողովուրդը, յանձին իր հոգեւոր պետերուն, աւրբեր կը փորձէը փնտռել Եւրոպայի հեռաւոր դղեակներուն մէջ: Հեքեաթներ պատմեր էին իրեն ազնուութեան մասին մարդոց որ կ'ապրէին քաղաքակիրթ այդ աշխարհին մէջ, ու այն դիմած սրտին մասին զոր արարիչը կը դնեցեկր ամէն պապի կուրծքին տակ: Զիջումներու գարձեալ պատրաստ՝ կ'ուզէր փարիլ անոր ոտքերուն, միայն թէ հայ ժողովուրդի ցաւին ճար ըլլար:

Դար մը առաջ հայ ժողովուրդը առաջին փորձերն էր ըրեր թօթափելու համար պարսկական լուծը: Իր փորձերը ձախողեր էին, մինչ լուծը աւելի եւս ծանրացեր էր: Հիմա Եւրոպային կը տանէր Թուրքիոյ լուծին տակ ապրողներուն կսկիծը, ու իրեն այնպէս կը թուէր պահ մը թէ Հռոմ աւելի ողորմած է հիմա, ու Եւրոպան ականջ կու տայ իր տառապանքին աւելի սիրով:

Ու իրաւ այդ պահուն Եւրոպան արամադիր թուեցաւ իրեն իր ցաւերը լսելու: Թուրքիան բաժնելու ծրագիրը տեսաւ անոր ապանին վրայ, ու կարծեց պահ մը թէ իր ալ վերկութեան ժամը հասած է:

Զայդ մը տառնամեակ այդ երազներով օրօրուեցաւ հայ ժողովուրդը: Հեռաւոր աւրբերը հիմա այլեւս իր մօտը կը դպար:

Կրնայն արդարեւ յոյսերով ողողել զինքը պահ մը, թէեւ չատ կարճ տեւեց այդ պահը: Թուրքը կրցեր էր գրեթէ գրեթէ ընել Եւրոպայի անուցած այդ կարճատես պատրանքը:

Հայ ժողովուրդը աչքերն յառեց այն տանն Արեւ-Արքային: Ցրտնատ էր հիմա որ ապատութիւն կը խոստանար ժողովուրդներուն:

Իր ուսումնասիրութեան եզրակացութեան մէջ Անատան ադամ մը եւս կը ճշդէ թէ «Ազատագրական գործի հետապնդումը Եւրոպայում ունեցել է երկու ուրոյն շրջաններ. առաջին շրջանն ընդգրկում է 1666—1669 թուականները, այսինքն Կանդիայի պատերազմի վերջին տարիները, երբ հայկական ազատագրութեան յոյսերը կապուած էին Հայր Օտտամանի եւ յիշեալ պատերազմի յաջողութեան հետ: Կանդիական պատերազմի վերջաւորումով սկսուել է երկրորդ շրջանը, որի ընթացքում հայկական ակնկալութիւնները ուղղակի կապուել են Ֆրանսիայի Թագաւոր Լուդովիկ ԺԴ-ի հետ»:

Դէպքերը ցոյց տուին թէ ցնորքներ էին երկու յոյսերն ալ, եւ մաս կը կազմէին երազներու այն միամիտ շարքին՝ որոնց մէջէն քալեց հայկական դատը դարաւոր իր խարխափումներուն մէջ:

Հեղինակը ինքն ալ ստիպուած է լռելեայն խոստովանիլ որ հայ գործիչներու փորձերը հայ ժողովուրդի դատը հեռաւոր սուրբերու քաղցքներուն կապելու ցնորքներ էին լոկ, որովհետեւ «Հայր-օտտամանեան եւ լուտովիկեան ծրագրերով հայերին արուելիք «ազատութիւնը» քաղաքական անկախութեան իմաստ չունէր ամենեւին. Հայր-օտտամանեան ծրագրով օսմանեան պահի վրայ Հայր Օտտաման ինքն էր բռնկելու, իսկ լուտովիկեան ծրագրով՝ բուրբոնեան իշխաններէն մէկը. երկու դէպքում էլ տեղական ժողովուրդներին ոչ միայն որեւէ ձեւի անկախութիւն կամ ինքնավարութիւն չէր տրուելու, այլեւ ո՛չ իսկ որեւէ չափով ազատութիւն, թէեւ այդ բոլորը խոստացուում էին՝ «ճարպիկ ձեւով», նրանց գրաւելու եւ օգտագործելու համար. այլ հարց է նաեւ, թէ յիշեալ ծրագրերի մէջ Հայաստանն իրապէս մանո՞ւմ էր, թէ ոչ. կամ թէ՝ ո՞րքան իրագործելի ծրագրեր էին դրանք» (1):

(1) Անդ, էջ 275:

Օ՛, ո՛չ. Հայաստան չէր մտներ անոնց ծրագիրներուն մէջ. ու երբեք ալ պիտի չմտնէր: Սուրբերը հեռուն մնային միշտ. անոնք երբեք ալ չմօտենան հայ ժողովուրդին...

***

Յանձին եղիազարի՝ Հռոմ իր հերթական որսը կը չահէր: Ան նաև կու գար աւելնալ պահ մը այն միամիտներու չարքին վրայ՝ որոնք հայ ժողովուրդի բարօրութիւնը Եւրոպային կը սպասէին եւ որոնց համար Հռոմը լաւագոյն յենարանն էր Եւրոպայի բարեացակամութիւնը ապահովելու: Անասեան փաստերու ամբողջ շարան մը կը հայթայթէ եղիազարի լատինամէտ այդ մտայնութիւնը պարզելու համար: Առաջին հերթին ան եղիազար կաթողիկոսի լատինական հակման փաստ կը նկատէ անոր ժամանակակիցին՝ Երեմիա Չէլէբիի կողմէ Պետրոս Ագուլեցիի ուղղուած նամակի մը մէջ գործածուած այլաբանութիւնը Բերիայի մէջ յայտնուած «սպանիական վիշապ»ին մասին, զոր ակնարկութիւն կը նկատէ նոյնինքն եղիազարի լատինասիրական հակումներուն: «Ըստ երեւոյթին, կը դիտէ Անասեան, Բերիայում եղիազարի օծման արարողութիւնը (1664ին) լատին միսիոնարների պահանջով կամ նրանց վստահութիւնը չհելու համար, մի հանդիսաւոր արտայայտութիւն էր ունեցել լատինասիրական թեքումով, ինչ որ սովորական բան էր Հալէպի միջավայրում, եւ դա դիմակցութիւն էր պատճառել հակառակորդներին կամ բամբասանքի նիւթ եղել՝ առիթ տալով սպանական վիշապի այլաբանական դրոյին:

«Այս թուականից արդէն աչքի են ընկնում եղիազարի բարեկամական ու մերձեցողական արամադրութիւնները հռոմէական եկեղեցու հանդէպ: Նա 1666 թուականի Ծննդեան տօնին մեռոն է օրհնում երուսաղէմում եւ այդ առիթով գրուած նամակում ասում է, թէ նաեւ «ի խնդրոյ լատինացն՝ Հռոմայ պապին չնորհ առաքեցաւ»: Սա բացայայտ բարեկամական նշան էր, բայց եղիազարը բաւարար չէր գտնում այդ բանը: Նա հասարակական գործունէութեան իր նոր ասպարէզում իր ծրագրերի յաջողութեան համար անհրաժեշտ էր գտնում անմիջական շփման մէջ լինել հռոմէական աթոռի հետ, ո՛չ թէ միայն արտաքին բարեկամական ձեւի տակ, այլ եւ ներքին՝ եկեղեցական խնդիրներում լայն կապեր հաստատելով»:

Անասեան այս տեսակէտով չափազանց ուշագրաւ կը գտնէ էջմիածնի եւ արեւմտահայոց կաթողիկոսական աթոռի յարաբերութիւնները ճշդելու եւ կանոնաւորելու նպատակով եղիազարի կողմէ Յակոբ Ջուղայեցիի առաջարկուած կանոնի 6–րդ յօդուածը ուրտեղ ըսուած էր որ եթէ որեւէ եկեղեցական առանց Երուսաղէմի կամ էջմիածնի կաթողիկոսներու կողմէ պաշտօնապէս ուղարկուած ըլլալու Հռոմ երթայ եւ հռոմէական եկեղեցւոյ կողմէ ձեռնադրուի, այդպիսին չընդունուի եթէ վերադառնայ: Առաջարկուած կանոնը թէեւ երբեք ուժի մէջ չմտաւ, բայց իր սոյն յօդուածը, ըստ Անասեանի, «նշանակում էր լայն բանալ հայկական եկեղեցու դռները հռոմէական եկեղեցու ոռնձգութիւնների առաջ եւ չատ նշանակալից է արեւմտահայոց կաթողիկոսի այս ինքնամատուցումը հռոմէական եկեղեցու հանդէպ»:

«Եղիազար Այնթապցին, կը շարունակէ Անասեան, նպատակ էր ունեցել եւ անձամբ Հռոմ գնալու, բայց դա չէր յաջողուել: Աւետիք Եւդոկիացին իր Ինքնակենսագրութեան մէջ պատմում է որ եղիազարը 1681 թուականին Զմիւռնիայում պատրաստուել էր 7 վարդապետներով եւ 12 սուրբգաս հոգեւորականներով Հռոմ մեկնելու «վասն միաբանութեան եւ հնազանդութեան Փափին Հռոմայ», երբ էջմիածնից պատուիրակութիւն եկաւ մահացած Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի տեղը նրան հրաւիրելու եւ եղիազարի ճանապարհը փոխուեց դէպի էջմիածին: Դէպի Հռոմ ուղեւորութեան այս ծրագրի մասին Աւետիքը խօսում է նաեւ պապին ուղղած իր մի նամակով» (1):

Ուրիշ աղբիւրներ թէեւ կը տարբերին մանրամասնութեանց մէջ, բայց միշտ սոյդ կը մնայ եղիազարի ծրագիրը Հռոմ այցի երթալու, ծրագիր որ չ'իրականանար էջմիածին առաջնորդութեան համար իրրեւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, թէեւ իր տեղ Հռոմ կ'ուղարկէ եղիա վարդապետը, զոր, ինչպէս կ'ըսէ Աւետիք Եւդոկիացին, սիրով ընդունեց պապը, վերադարձին անոր հետ հայոց կաթողիկոսին ղրկելով օրհնութեան գիր մը, ինչպէս նաեւ ականակուռ թագ մը, գաւազան մը եւ խաչ մը իրրեւ նուէր:

«Մի խօսքով եղիազար Այնթապցին հռոմէական եկեղեցու հետ մերձեցման եւ ընդհանրապէս լատինասիրական բացայայտ հակումներ է ցուցաբերել 1664—1665 թուականներից սկսած: Ցիշատակութիւն կայ, որ Հալէպի ֆրանկների եւ եղիազար Այնթապցու միջեւ 1667 թուականներին գաղտնի ու խորհրդաւոր գրագրութիւն գոյութիւն ունէր: Երուսաղէմի Ս. Յակոբի վանական դիւանում կան գրութիւններ, որոնք ցոյց են տալիս, թէ եղիազարը, լատիններին յատուկ սովորութեամբ, պատարագի բաժակի մէջ ջուր էր խառնում, եւ նոյն բանը պատուիրել էր անել նաեւ Աւետիք Եւդոկիացուն՝ նրան եպիսկոպոս ձեռնադրելիս: ... Անտեղի չէ յիշատակել, որ եղիազար Այնթապցին այդ գիծն ունեցել է ու պահպա-

(1) Անասեան, անդ, էջ 259–262:

նել է նաեւ Էջմիածնի իր կաթողիկոսութեան ընթացքում: Երեւանի Ցիտատեան առաքելութեան մի տեղեկագրի համաձայն նա թէեւ սկզբում դժկամակութիւն էր ցոյց տուել միսիոնարների Երեւանում հաստատման առթիւ (1684 թ.), – եւ դա ի հարկէ հասկանալի էր, – բայց հետագայում չափից դուրս սիրալիր վերաբերմունք էր ունեցել նրանց հանդէպ: «Սուրբ է, – ասում է տեղեկագիրը, – որ նա, դռնէ արտաքնապէս, կաթոլիկ կենցաղավարութիւն ունէր, ուժեղ կերպով պաշտպանում էր կաթոլիկներին, խստօրէն պատժում էր նրանց նեղող հերձուածող եպիսկոպոսներին ու երէցներին»· այնպէս որ զարմանալի չէ թուռ, եթէ նրան առանց այլեւայլի «կաթոլիկին» միսիոնարներ Հայր Մանրէն եւ Հայր Յակոբ Վիշլոպը» (1):

Ինչ ցոյց կու տան սակայն այս բոլորը: Ցոյց կու տան թէ յանձին Եղիազարի մէկն ալ ի՛ուեւնար թուին վրայ այն միամիտներուն որոնք կը չարունակէին իրենց յոյսերը հետեւար սուրբերուն կապել, ու անոնց հանելու համար՝ քծնիլ Հռոմին: Ու յանուն այս պատրանքին էր որ հայ հոգեւորական մը որ ինքզինք Թուրքիոյ Հայոց կաթողիկոս հռչակեր էր եւ դուր չուտով Ամենայն Հայոց կաթողիկոս պիտի հռչակէին ուրիշները, քանի մը տասնեակ տարի փոթորկեր հայ կեանքը, եւ Լուսաւորչի Աթոռին վրայ երթալ նստելէ յետոյ ալ պիտի չարունակէր Հռոմին քծնիլ:

Եղիազար ալ հետեւար սուրբերուն դռնէն է, այն միամիտներէն որ կը կարծէր թէ Եւրոպան երբեւիցէ կը կարեկցի հայուն: Զղիցայ Եղիազար ու չղիցան բոլոր Եղիազարները թէ հայը պատրուակ մըն էր լոկ Եւրոպայի համար իր սեփական չահերը հետապնդելու:

Լէոն խօսելով այն ջոկկութեան մասին զոր Ֆրանսա կ'ընծայէր Հռոմին անոր կրօնական քարոզչութիւնը հովանաւորելով, դիտել կու տայ թէ այդ չահագրգռութիւնը չպարտն էր միայն իր բուն նպատակներուն, թէ ան ուղղակի իր չահերն է որ կը հետապընդէր.

«Բայց միամտութիւն կը լինէր կարծել, կ'ըսէ Լէոն, թէ Ֆրանսական արքունիքն իր դործօն քաղաքականութեամբ միայն հոգեւոր նպատակներն էր հետապնդում Արեւելքում: Եկեղեցի, երկինք, հոգու փրկութիւն, ուղղափառ դաւանութիւն, Առուտած եւ նրա հունձք – սրանք բոլորը չպարներ էին, արտաքին խարուսիկ փայլեր: Կենտրոնում կանդնածը, իրականը, որ հզօր եւ կարողդրող էր ամէն տեղ եւ ամէն ժամանակ, նիւթական չահն էր, վաճառականի հաչիւը: Վերջալի «Թագաւոր–արեւին» անհանդստացը-

(1) Ա.Տասեան, անդ, էջ 264:

նողը «հերձուածող» հայի հոգին չէր, որպէսզի նրան անպատճառ տանէր իր հետ արքայութիւն, այլ այն հանդամանքը, որ այդ հայն իր ձեռքում պահում էր Արեւելքի եւ մասնաւորապէս ամբողջ Պարսկաստանի առեւտուրը»:

Արեւ–Արքան ինքն ալ իր կարգին Հռոմը կը չահագործէր այսպէս:

Ու հայն էր երկուքին ալ զոհը:

***

Այնքան խնամքով եւ այնքան չերմութեամբ յօրինուած հատուկ մը մէջ, որպիսին Աղասեանի ուսումնասիրութիւնն է ժէ· դարուն արեւմտահայութեան մէջ տեղի ունեցող ազատագրական չարժումներու մասին, մենք պիտի փափաքէինք չհետաքրքրուած տեսնել թէ ինչպէս Հռոմն ու Եւրոպան իրենց փոքրոգի չահերուն պատրուակ կ'ընդնէին հայ տառապանքը, պատրանքներով կ'օրօրէին անոր միամտութիւնը, զայն առանձին ձգելու համար յետոյ իր հարստահարիչներուն ճանկին մէջ:

Ճիշդ է որ Աղասեան իր դրքին յառաջաբանին մէջ լաւ կը բացայայտէ նպատակը նենդութեանց քօղը·

«Ուսումնասիրութեան մէջ աշխատել ենք ցոյց տալ, որ ազգութեան պահպանման համար պիտի բան էր յոյս դնել եւրոպայի վրայ, որովհետեւ պատմութեան համար այլեւս անհերքելի փաստ է, որ Արեւմուտքը միշտ էլ նենդ քաղաքականութիւն է վարել Արեւելքի ճնշուած ժողովուրդների ազատագրութեան խնդրում, իր չիլ հաշիւներով աւելի չուտ արդելակ հանդիսանալով, քան օժանդակելով նրանց ինքնաբուխ չարժումներին» (1):

Բայց այդքանը բաւ չէ: Անհրաժեշտ էր հիմնովին պարզել որ այն պատրանքները որոնցմով բռնկած Եւրոպայի դռները բախելու գնաց այս կամ այն հայը: Ցնեշտել թէ այդ պատրանքները հայ ժողովուրդի հոգիին եկան պատուաստել առաւելապէս Հռոմի դործակալները իրենք՝ աւելի դիւրաւ որսալու համար զայն եւ թէ հայ ժողովուրդի հոգեւոր պետերէն ոմանք, Ֆաչատուր Գաղատացի կամ Եղիազար Աղթամարցի կոչուին թէ այլապէս, մեղաւոր են զոնէ այդքան դիւրին հրապուրուելնուն համար:

Չդիտենք թէ Հռոմի ճանկին ինկած հայ հոգեւոր պետերը անկէ՞ղծ էին բոլորն ալ իրենց մերձեցման փորձերուն մէջ դէպի Հռոմը: Անշուշտ որ անոնց մէջ չատերը կային որ զիջումներու պատրաստ ցոյց տուին իրենք զիրենք՝ Հռոմի աջակցութիւնը ապահո-

(1) Ա.Տասեան, անդ, էջ 5:

վելու համար պարզապէս հայկական դաւին, եւ եթէ մերձեցման մը ի նպաստ իրենց պղատոնական արտայայտութիւնները եւ նոյնիսկ իրենց յանձն առած ձեւական դիջումները արդարացնելու փորձը ալ ըլլան, պատմութիւնը պիտի չներէ անոնց որ այդ ձեւական յանձնառութիւններէն շատ առաջ անցան, վճռաւեցին իրենց խըղճմըտանքն ու հոգին, ու ճեղք բացին հայ ժողովուրդին մէջ: Ժէ. դարը այդ դէմքերէն ունի, աւա՛ղ:

Մատնանշելով այն երեւոյթը որ հայ ազատագրական չարժման ջատագովները այդ շրջանին լատինամէտ քաղաքականութեան մը կը հետեւէին բոլորն ալ, եւ որ լատինասիրութիւնը հիմնական ուղեգիծն էր եղեր սակաւններուն Հայաստանի ազատագրման յոյսերը լատինական Եւրոպայի կապելու իրենց փորձերուն մէջ, ինչպէս որ պիտի ըլլար եղիազարինն ալ, Անտանան կը ճչդէ թէ «ի հարկէ այդ լատինասիրութիւնը պէտք է չափերանների մէջ առնել եւ կամ ուղղակի անուանել կեղծ–լատինասիրութիւն», եւ կը ծանօթագրէ թէ հայոց «լատինասիրութիւնը», որ «լատին գործիչների մօտ թարգմանուում կամ հասկացուում է կաթոլիկութիւն, առևբեռային էր, լոկ կաթոլիկ Եւրոպայի համակրանքը չահելու համար: Ալ. Պիդոն պատմում է որ Կլեմենտ Գալանոսը միշտ կասկածանքով էր նայում հայերի կաթոլիկութեան վրայ, որովհետեւ «ծանօթն էր Հայոց եւ գիտէր գլաբերայ բարոյս նոցա» (տե՛ս Բոնի միութիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, էջ 36): Ապա Պիդոն, մի չարք հայ հոգեւորականների կեղծ–կաթոլիկութեան մասին խօսելով՝ յիշատակում է եւ Ֆաչատուր Կաթողիկոս Գաղատացուն, նրան եւս անուանելով «խարերայ որպէս եւ այլքն» (Անդ, էջ 35)» (1):

Ոչքան ալ կեղծ հռչակենք հայ հոգեւորականներու մատուցած քծինքը Հռոմի գահին, եւ զայն նկատենք պարզապէս հետեւանքը հնարամտութեան մը՝ պատմութիւնը մեր առջեւ կը ցցէ նաեւ այնպիսիները որոնք ոչ միայն կեղծ չէին իրենց դեռնամած փառասիրութիւններուն մէջ եւ անոնց կը զիջանէին միմիայն հայ ժողովուրդի դաւին սիրոյն, այլ չէին խղճահարեր հայ ժողովուրդը դոհ տալ իրենց փառասիրութեանը, եւ զայն յագեցնելու համար մատաղ ընել հայկական դաւը:

Գեղեցիկ բան է խանդավառուիլ բոլոր այն փորձերով զորս հայ ժողովուրդը ըրած է առեն առեն դերութեան իր չղթաները փշրելու համար, եւ փառապսակ հիւսել այն դէմքերուն որոնք առաջնորդած են հայ ժողովուրդին իր այդ փորձերուն մէջ: Բայց

(1) Անաստաս, անդ, էջ 257:

մեր խանդավառութեան մէջ պէտք չէ երբեք մոռնանք մոլորութիւնները որ հայ ժողովուրդի գաւին ընկերացան եւ գայթակղութիւնները որ զործուեցան անոր անունով ու անոր պատրուակով:

***

Որեւէ հայ հեղինակ որ կը խօսի հայ ժողովրդի ազատագրութեան համար կատարուած անդրանիկ փորձերուն եւ մանաւանդ այդ առթիւ տեղի ունեցած խարխափումներուն վրայ, խոնարհելով հանդերձ հայ ժողովուրդի ճիգերուն առջեւ իր լուծերը թօթուելու համար, չի կրնար իր պժգոհանքը չարձանագրել նաեւ այն փորձերուն համար զորս ըրած է նենգ Արեւմուտքը հայ ժողովուրդի ազատագանքը չահագործելու ի նպաստ իր իսկ քաղաքական չահերուն, եւ մանաւանդ բոլոր այն սպրանքներուն համար զորս կատարած է Հռոմ, իր խայտարղէտ գործակալներուն ձեռքով, հայ ժողովուրդի միամտութիւնը օգտագործելու յանուն իր տիրապետութեան բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներու վրայ, պատրանքներով ոգեղելով անոր տառապած հոգին, անոր յոյսերը կապելով քրիստոնեայ պետութեանց խարեպատիր խոստումներուն, սակարկութեան նստելով անոր խղճմտանքին հետ եւ անընդհատ խոչտանգելով ու պղծելով զայն, ու ճակատագրական վայրկեանին Վատիկանի դարպասները փակելով անոր ճիչերուն ու աղերսներուն առջեւ:

Սուրբերը զորս կ'երթար փնտռել հայ ժողովուրդը ոչ խակ կը ճանչնար: Անոնց մասին իրեն կու զային պատմել Արեւմուտքէն դրկուած խայտարղէտ գործակալները:

Այդ գործակալներուն պլխաւորները Հաւատոյ Տարածման կաճառին մէջ մարզուած մխիթնարներն էին՝ որոնք լոյսի եւ ազատութեան ծարաւ Արեւելքի ժողովուրդներուն խայծեր կը բերէին զարէ մը ի վեր:

Ամբողջ զար մը անոնք խայծեր սփռեցին մանաւանդ հայ ժողովուրդի միամտութիւնը որսալու համար, որովհետեւ ան էր բոլորէն աւելի ճնշուած, բոլորէն աւելի բռնկած լոյսի եւ ազատութեան ծարաւով:

Անոնք, ուղան ի ձեռին, ամբողջ զար մը ման եկան հայ ժողովուրդին մէջ խայծեր նետելով իրենց ոսոխ կոխած տեղը:

Խայծերը, որքան ալ խարուսիկ ըլլան, որս մը միշտ կը ձգեն իրենց ծուղակը...

34

ՀՌՈՄ ԵՒ ԻՐ ԽԱՅԾԵՐԸ

Քանի կը մօտենանք դարուն վախճանին՝ դաւանական վէճերը կը սկսին աւելի կեղտաբանք առանալ: Հռոմ աւելի եւս աշխուժանալ կը սկսի: Մէկ կողմէ նոր մեթոտներ կը փորձէ առնչելու համար մխամիտները, միւս կողմէ աւելի եւս անպիղծ կը դառնայ հերետիկոսներու հանդէպ:

Ծանրամառած են դինք յաղթանակները զորս տարաւ պանտպան հայ գաղութներու մէջ: Իր ձեռքն է արդէն Լվովի հայ գաղութը, որ երեք դար հաւատարիմ մնալէ յետոյ իր պապերու հաւատքին՝ անձնատուր եղեր էր ի վերջոյ իրեն:

Ծունկի բերել կը յուսար ան չուտով այն հայ գանգուածը եւս որ 1672ին Թրանսիլվանիա անցած էր Մոլտովայէն, ապաստան վայելու կաթոլիկ եկեղեցի մը մէջ, այսինքն աւելի դիւրաւ զոհ երթալու քան ինչ որ պիտի ըլլար օրթոտոքս եկեղեցի մը մէջ դանուած ատեն:

Այն մեթոտները զորս կիրարկեր էր կաթոլիկ Լեհաստանի մէջ եւ կիրարկելու վրայ էր կաթոլիկ Թրանսիլվանիոյ հողին վրայ, պիտի չկրնար անշուշտ ի գործ դնել Թուրքիոյ սահմաններէն ներս, ուր խոժոռ կը նայէին արդէն իր գործակալներուն եւ ուր Ֆրանսայի դեսպանները միշտ ալ ի վիճակի չէին Թուրք իշխանաւորները օգնական դարձնելու իրենց:

Այստեղ տարբեր ձեւեր պէտք էին որպէսզի հերձուածողները մայր փարախը դան, հեզհեզիկ աւելի մեծ թիւով:

Տարբեր խայծեր անհրաժեշտ էին հոս:

***

Ոչ մէկ դարու այնքան չռայլ չեղաւ Հռոմ իր խայծերուն մէջ, որքան այս խառն հարիւրամեակին:

Խայծերէն մէկը զոր Հռոմ ցոյց աւաւ հայ ժողովուրդին՝ կրթութեան համար անոր առջեւ բացուելիք ասպարէզն էր: Հռոմ եւ իր գործակալները լաւ գտած էին հայ ժողովուրդին ամէնէն խոցելի կողմը, – անոր անյագ ծարաւը դէպի ուսումները:

Այս կէտը չատ լաւ կը բացատրէ Օրմանեան:

«Գիտենք, կ'ըսէ ան, թէ այս նենգամիտ եւ չահագէտ անձանց հետ կային բարեմիտներ ալ, որոնք ոչ թէ անձնական չահապիտութեան նպատակով, այլ հանրային օգուտի մը տեսակէտէն դրդեալ, եւ անհրաժեշտ հարկին ներքեւ լքելով, հին քաշուերը հոռմէականութեան մերձաւորութիւն ցոյց տալ եւ մինչեւ ատենի մըն ալ անոր պահանջած պայմաններուն համակերպիլ: Ելբոպական դպրոցման մէջ յառաջդէմ երկիրները, եւ մասնաւորապէս Արեւելքի հետ յարաբերութեան մէջ գտնուող ազգերը, լաւին տարբին կը պատկանէին այն ատեն, եւ անոնց մէջ նախընթաց էին իտալականները եւ հետեւորդ՝ գաղղիականները, երկուքն ալ կրօնամոլ հոռմէականութեան մէջ տոգորեալ, եւ պապական հոգեւոր գերիշխանութեան հլու հպատակ, եւ անոր ակնարկութեանց գործադիր: Որպէսզի իրենց ունեցած զարգացումէն ուրիշին մասնակցութիւն կամ հաղորդակցութիւն չնորհեն, հռոմէական դաւանութիւնը իրրեւ անհրաժեշտ պայման կը պահանջուէր, որով բուռն ձգտմամբ զարգացման դիմող հայեր, նոյն լուծին ներքեւ խոնարհելէն տարբեր եղանակ չունէին՝ իրենց սիրտին փափաքը եւ միտքին ծարաւը յագեցնելու համար: Ուստի եթէ ոչ ներքնապէս եւ համոզմամբ, գոնէ արտաքնապէս եւ պաշտօնական երեւոյթով համակերպելու կը դիմէին, եւ այսպիսիներու մէջ ընտրելագոյն անձեր ալ կը գտնուէին» (1):

Օրմանեան խօսելով յետոյ հրապուրիչ ձիրքերուն վրայ որոնցմով օժտուած էին Արեւելք ղրկուող Յիսուսեան քարոզիչները, կ'ըսէ.

«Առանք սիրող պետութեան հետ ալ բարեկամութիւն հաստատելու կերպերը գիտէին, ընութեան եւ աստղերու գիտութեանց թեթեւ հմտութեամբ իսկ մարդիկները կը զարմացնէին, բժշկական եւ առողջապահական գիտցուածներով ժողովուրդը կը գրաւէին, եւ այս կերպով ճամբայ կը բանային իրենց նպատակին համաձայն ներչնչումներ թելադրելու: Պէտք չէ եւս մոռնալ, որ ինչ ալ ըլլային հռոմէական քարոզիչներուն ներքին սկզբունքները, նենդամիտ ուղղութիւնները, աւտակաստպաս միջոցները, եւ նորահնար վարդապետութիւնները, աչքի զարնող արտաքին բարեկարգութիւն մըն ալ կը պահէին, կանոնական ձեւեր ունէին, անձնուրաց կ'երեւէին, եւ մանաւանդ մեծերուն հրամաններուն անսալու եւ հրահանգներուն հետեւելու ճշդապահութեամբ կը փայլէին, որոնք աւելի կը չեշտուէին Արեւելքի մէջ, ուր կանոնական բարեկարգութիւնը չատ հետեւ մնացած

(1) *Ապպատաւմ*, *Բ.*, էջ 2584:

էին: Եկեղեցական խնդիրներու վրայ մատածողները, պէտք էր խորունկ տպաւորութիւն ղայթին այդ չօշափելի հակադրութեանց հանդէպ»(1):

***

Ուրիշ խայծ մը դոր Հռոմ ցոյց կու տար Հայուն, պաշտպանութիւնն էր զոր կաթոլիկ պետութիւնները կ'ընծայէին Թուրքիոյ մէջ իրենց դաւանակիցներուն: Թուրքիոյ լուծին տակ տպրող բոլոր ոչ-իսլամները ռայա էին անշուշտ պետութեան աչքին, բայց ռայայէ ռայա տարբերութիւն կար: Կաթոլիկները, թէեւ չնչին էին զեւ թուով, բայց անուղղակի կերպով հովանաւորուած էին: Թուրք իշխանութիւնները կը զգուշանային անոնց հետ վարուիլ այն միեւնոյն ձեւով ինչ ձեւով որ կը վարուէին միւս քրիստոնեաներուն հետ, հայ ըլլային թէ յոյն:

Կաթոլիկ գործակալները նոյն այդ պաշտպանութիւնը կը խոստանային նաեւ իրենց յարող հայերուն, խոստումի՝ որ նոյնպէս դեր կը կատարէր իրրեւ խայծ:

«Արեւմտեան գործիչները, դիտել կու տայ Օրմանեան, ուրիշ նպատակաւոր դեմին մըն ալ ունէին, եւ այս էր Արեւելքի մէջ տեսնուած բռնական ներթափանցութեան դէմ զօրաւոր պաշտպանութեան ակնկալութիւնը, եւ նիւթական օգնութեան առատութիւնը, քան մը ուսկից հնար չէր որ չշարժուէր ու չդրաւուէր ամէն վշտացեալ եւ հարստահարեալ սիրտ, եւ ամէն արկածեալ ու ապքանացեալ ժարդ» (2):

Եւ իրաւ, կաթոլիկները աւելի նպատակաւոր պայմաններու տակ տպրեցան Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ, ու թուրք իշխանաւորները միշտ ալ սիրալիր եղան անոնց հանդէպ՝ հետացնելու համար միջամտութեան որեւէ պատրուակ: Ու եթէ Հռոմի միւս չատ մը խայծերը օճառի պղպջակներ եղան յաճախ, այս խայծը չօշափելի դարձաւ, ինչ որ օժանդակեց մեծ չափով կաթոլիկ քարոզիչներու յետագայ պրոպագանդին:

***

Բայց ինչ որ երկար ատեն ամէնէն հմայիչն էր Հռոմի կողմէ միամիտներուն ցոյց արուած խայծերուն, այն պատրանքն էր որ հայ ժողովուրդի ազատագրութիւնը կախում ունի միայն Հռոմէն: Ազատութեան կարօտ էին զոյգ լուծերու տակ տանջուող քրիստոնեայ

(1) Անդ, էջ 2607:
(2) Անդ, էջ 2608:

տարրերը, ու այս պարագան մեծ դեր կատարեց կաթոլիկ միսիոներներու քարոզութեանց յաջողութեանը մէջ:

Յօսելով կաթոլիկ քարոզիչներէն ամէնէն ճարպիկներէն մէկուն՝ կդեմէս Գալանոսի այդ առթիւ ցոյց տուած ոգեմտութեանը վրայ, Լէօ կը գրէ·

«Կամենալով ցոյց տալ, որ հայ ժողովրդի համար անխուսափելի պահանջ է Հռոմի եկեղեցուն միանալը, նա հաւատացնում էր երկար ու բարակ բացատրութիւններով, որ հայոց եկեղեցին սկզբից եւեթ կաթոլիկ է եղել, որ նրա բոլոր հռչակաւոր գործիչները հաւատացել են եւ դաւանել բոլորովին համաձայն կաթոլիկական ուղղափառութեան եւ միայն մի քանի հերետիկոս հոգեւորականներ են ապստամբել եւ ապճառել հայոց կաթոլիկ եկեղեցին: Այսպիսով, ուրեմն, հայկական հողինները, չունենալով Հռոմի կնքած անցագրերը դէպի հանդերձեալ աշխարհը, պիտի ընդմիշտ դուրկ մնան արքայութիւնից եւ երանութիւնից» (1):

Հռոմի յատած չքլլալուն համար էր որ հայ ժողովուրդը պատժուած եւ լուծերու ենթարկուած էր՝ ըստ կաթոլիկ քարոզիչներուն, եւ որքան չուտ անոր ծոցը դար՝ այնքան արագ կը հասնէր իր փրկութիւնը:

«Գալանոս ապացուցում էր, կը գրէ Լէօն, որ հայ ժողովուրդի քաղաքական անծայր թշուառութիւնը հետեւանք է հենց այն հանգամանքի, որ նա ուղղափառ չէ, հերձուածող է, Հռոմի եկեղեցուն չի յատած: Աստուած պատժում է հայերին նրանց մեղքերի համար: Այս բացատրութիւնը լայն զործածութիւն է գտնում եւ ուրիշ միսիոնարների գրութիւնների մէջ: Արեւելքի այդ բազմատանջ եւ նահատակ ժողովուրդը ներկայացում էր Եւրոպայի ուշադրութեանը իրրեւ մի այնպիսի սոսկալի յանցաւոր, որին Աստուած, այն էլ, ի հարկէ, պատական Աստուածը, պատժում է դարերով եւ դարձեալ չի կշտանում: Այսպէս էլ անուանում էին հայերին եւրոպացի կրթուած եկեղեցականները – «պատժուած ժողովուրդ» (2): Հայերը եւ առհասարակ բոլոր ոչ-կաթոլիկ ժողովուրդները նկատում էին իրրեւ ապստամբներ Աստծու, այսինքն Հռոմի Աստծու դէմ: Եւ այդպէս գատողներից մէկը, Հ· Ռափայէլ Դիու-Ման, գրում էր Լուի ԺԴ-ի մինիստր Կոլբերին (3), թէ Աստուած վրէժ է հանում հայ եւ յոյն հոգեւորականներից, պահելով այդ ժողովուրդները սարկութեան մէջ» (4):

(1) Լէօ, Հայոց Պատմութիւն, Գ·, էջ 328–329:
2) Voyages de Pietro Della Vale, T· III, Paris, 1475, p. 320
3) Du Mans, p. 329
(4) Լէօ, Հայոց Պատմութիւն, Գ·, էջ 329:

Լէօ (1) յիշելով որ «Կղեմէս Գալանոս եւ միւս համախոհ կրօնաւորները յաղթականօրէն յայտարարում էին, որ եթէ հայերը չէն ուզում մնալ իրենց սոսկալի դրութեան մէջ, որ եթէ նրանք կամենում են ազատուել սարկութիւնից, պիտի խոկան քաւուն իրենց նախնիքների մեղքերը, հրաժարուելով հերձուածողութիւնից եւ մտնելով Հռոմի եկեղեցու ծոցը», մէջ կը բերէ նոյն այդ Գալանոսի սուտ կաթոլիկութեան պժգալի ոգին հայ ժողովրդի ուղղուած, իր միսիոնարական ազգաւ դրաբարով.

«Ո՛վ աչխարհ Հայաստանեայց, որքա՛ն երանելի յաւէլն էիր. որքա՛ն հզօրագոյն ակրութեամբ եւ փառաւորագոյն վայելչութեամբ զարդարէիր, յորժամ զարդն քո եւ պայծառութիւն եւ պիշխանութիւն ի Պետրոսէ սուրբ աթոռոյն ընկալայիր: Աւա՛ղ, եղուկ, պիա՞րդ իշխանդ գաւառաց եղեր ընդ հարկին, պիա՞րդ ոսկինքս փոփոխեցաւ յերկաթ, պիա՞րդ ամենայն բարեզարդութիւնքն քո ոչինչ եղեն: Բայց ես պի՞նչ արարից առ ի քեզ օգտելոյ. առ ո՞վ կարդացից լինել քեզ օգնական՝ մանաւանդ ի մնացօրդն վշտաց, որ վերս կայ չարագոյն քան զառաջինն: Արդ, ի ձեզ ապաւինիմ եւ առ ձեզ ողաղակեմ եւ զձեզ ազաչեմ բազկատարած, ո՛ Հայոց սուրբ հարք եւ հայրապետք: Դուք, որ սոյդ պիրն պիտէք, եւ որ կարողն եւ պարտական էք ազանց եւ անձանց ձերոց օգնել, ողորմեցարուք վշտաց եւ նեղութեանց ձերոց, բժշկեցէք զվէրս ձեր, կանգնեցէք զկոխեալ անուն եւ զհամբաւն ազգիդ ձերոյ, ջատագով լերուք փրկութեան տառապեալ հայրենեաց ձերոց... Ապա թէ եւ որ ո՛չ եմ հայ եւ ոչ յոյժ հայերէն բարբառով անգիտացեալ եւ ոչ պայլ ինչ ի չեռում միջի կարող առնել, բայց միայն թլմատ լեզուով ազազակել եւ ասել թէ ես ձայն բարբառոյ ի Հայս, պատրաստ արարէք զճանապարհ Տեառն... Ուրեմն պալոց են Հռոմմայեցիքն վրկել զաշխարհն եւ զազգն ձեր: Բայց պիա՞րդ ձեր աղինքն պատրաստ առբարին նոցա զճանապարհ կամ յորժա՞մ համարին առնուլ ի նոցանէ զհանգիստ եւ զբարերարութիւն զայս մեծ: Մի՞թէ յորժամ պրզծեալ զդաչինս հնազոյն միաբանութեան՝ ընդդէմ պինես Պետրոսի եւ Սեղբեսարոսի սուրբ աթոռոյն: Ո՞վ իցէ այսքան յիմար, որ զայդպիսի թշնամական պատրաստութիւն պատերազմի համարիցէ զոլ յարմար օգնական հրաւիրումն Հռոմայեցւոյն առ ի վրկել զաշխարհս այդ» (2):

(1) Լէօ, Հայոց Պատմութիւնը, Գ., էջ 329:

(2) Միաբանութիւն Հայոց Սուրբ Եկեղեցւոյն ընդ մեծի Սուրբ Եկեղեցւոյն Հռոմայ, շարադրեալ յերկուս հատորս ի պատմական եւ ի վիճաբանական ի կարգէ Թիատինոսաց Կղեմէս վարդապետէ, Հռոմ, 1650, հատ· Բ·, երես 296:

Նոյն Լէօն է որ կը գրէ·

«Երբ Կղեմէս Գալանոս եւ Հայաստանում գործող եզուիթ միսիոնարները հաւատացնում էին, թէ հայերն իրենց սարկական դրութիւնից կ'ազատուեն կաթոլիկ Եւրոպայի եւ պիսաւորապէս Ֆրանսիայի եւ Հռոմի ձեռքով, նրանք իրենցից չէին հնարում այս պիսի մի հեռանկար, այլ կրկնում էին այն ինչ այդ ժամանակ տարածուում էր Արեւելքի բոլոր անկիւններում Լուի ԺԴ-ի գործակալների բերանով: Հաստատապէս սուտ էր, թէ Ֆրանսիական «թագաւոր-արեւը», սառնձնելով Արեւելքի բոլոր քրիստոնեաներին հովանաւորչի բարձր կոչումը, պատրաստուում է յարձակուել Թիւրքիայի վրայ, ոչնչացնել նրան եւ նրա ազերակների վրայ վերականգնել քրիստոնեայ ազգերի ազատագրութիւնը: Լուին անցնում էր բերանից բերան եւ, ի հարկէ, ամենախոր ապաւորութիւնն էր թողնում ամէն տեղ» (1):

Որքան իրաւացի է Լէօն, երբ քանի մը փաստերը յիշելէ յետոյ կաթոլիկ միսիոնարներու խարուսիկ քարոզութեանց՝ հայ ժողովրդի միամտութիւնը օգտելու համար ազատութեան սին յոյսերով, կ'եզրակացնէ·

«Այսպէս ուրեմն, կաթոլիկ պրոպագանդան ընդառաջ էր գնում հայերի այն դարաւոր ակնկալութեան, թէ հռոմայեցիները կամ ֆրանկները պիտի գան եւ ազատեն իրենց, արծարծում եւ հրահրում էր այդ յոյսը, բայց բացարձակ պայման դնելով, որ մինչեւ այդ փրկութեան օրը նրանք պիսովին կաթոլիկութիւն ընդունեն» (2):

***

Բոլոր այս խայծերը չէին կրնար չհրապուրել միամիտները: Ու անոնք հրապուրուեցան արդարեւ: Ոմանք Հռոմի յարելուն մէջ կը դանէին հայ ժողովուրդի վերջնական ազատագրութիւնը կրկնակ լուծերէն: Ուրիշներու համար արդէն մեծ բաւիք էր Հռոմի պաշտպանութեան չնորհիւ մեղմացնել հարստահարութիւններն ու տառապանքները՝ որոնք երթալով կը սաստկանային: Ու այս յոյսերէն տարուած՝ հայ գնկավարները ամբողջ դար մը ձեւեր փնտռեցին որպէսզի Հռոմը պաշտպան ունենան հայ ժողովուրդին: Կային որ ամբողջական անձնատուութեան մը մէջ կը դանէին փրկութիւնը, ուրիշներ ձեւական պիջումներով եւ սիրոյ արտայայտութիւններով կ'ուզէին գոհանալ: Այսպէս կամ այնպէս կաթոլիկ քարոզութիւնը

(1) Լէօ, Հայոց Պատմութիւն, Գ., էջ 340–341:

(2) Անդ, 330:

կը կատարէր իր դերը՝ միամիտները օրօրելու համար: Ժողովուրդներու տառապանքն է որ կը չահագործէր ան:

Օրմանեան ոտկէս կը բացատրէ հայ հոգեւոր պետերու մօտ նշմարուող հոգեկան այդ բեկումը, խոստովանելով որ անոնք իրօք ձգտեցան պահ մը Հռոմի հետ մերձեցման մը, եւ չհշտելով որ անոնց այդ արամադրութիւնները հեռու էին հայ եկեղեցւոյ համար յանձնառութիւն մը ըլլալէ. «Բարեմիտ կեղծիքներու դասակարգին պէտք է դուգակցենք ապագային զօրծիչներու այն կարծիքն ալ, որով օտար եկեղեցւոյ մը հետ միաբանութեան մէջ ուզած են փընտռել քաղաքական կամ եկեղեցական օգնութեան հիմերը: Այդ նպատակին հետապնդումը տեսանք հին դարերու մէջ Յոյներու հետ փորձուած, երբոր Հայերը անոնցմէ կը յուսային իրենց քաղաքական կացութեան եւ պետական դրութեան պաշտպանութիւնը: Նոյնը փորձեցին յաջորդ դարերու մէջ Լատիններուն հետ, երբոր տեսան անոնց Արեւելք արշաւանքները, եւ խալամական տարրներու դէմ պարզած ոյժն ու յաղթանակը: Այն դարուն մէջ՝ որուն վրայ կը դրենք, այլեւս Հայուն համար անյոյս էր պետական դրութեան եւ ազգային իշխանութեան վերականգնումը, եւ այս չէր կրնար իրական լինել իրեն նպատակը: Բայց իրեն հարստահարեալ եւ լքեալ եւ անօգնական դիրքը, եւ խալամական կրկին պետութեանց քմահաճ կամքին մատնուիլը, անհատական հաճոյից ձեռք խազալիք դառնալը, եւ անխիղճ եւ անօրէն կուսակալներէն տառապիլը, դիրենք կը յուսադրէր, թէ ոչ կացութեան բարւոքումը, գոնէ մեղմացումը ձեռք ձգել, եթէ Արեւմուտքէ օգնական ձեռք մը իրենց պաշտպան կանգնէր: Այս սկզբունքը ալ իրր հիմ կամ նչան կրնային առնել հռոմէադաւան օտարազգիներուն եւ համազգիներուն՝ պապերու եւ թագաւորներու եւ հանրապետութիւններու կողմէ հոխանուրուիլը, եւ անկէ յառաջ եկած որեւէ չափով օգուտը: Այս տեսութեան հետեւողներէն ոմանք, անհատաբար զօրծելով, կրնային հիմնապէս եւ անպայման կերպով հռոմէադաւանութեան յարիլ, սակայն անոնք որ հանրային պաշտօնեայ կամ զօրծիչ լինելու պարագը կը վայելէին, երբեք անպայման յարակցութեան ձեւին հետեւող չէին, այլ կը վարուէին փոխադարձ բանակցութեամբ այնպիսի դեպքեր ը պռնալ, որ հայ եկեղեցւոյ ինքնուրիշնը պահելով, եւ հայադաւան եւ հայածէս դրութեան հիմնակէտերը չխախտելով, երկկողմանի համակրութիւն մը կարենար կնքուիլ: Մինչեւ ասոնցմէ մը կրնային դիւրութիւններ եւ զիջողութիւններ ալ յանձն առնել, միայն թէ Հայ եկեղեցւոյն եւ գաւանութեան, աթոռին եւ ծէսին ինքնուրիշնը չվնասուէր, եւ պապական ամենակուլ ձգտումներուն չափաւորութիւն մը ապահովուէր: ...Ամէնէն աւելի պէտք է չե-

տանք, թէ հռոմէականութեան մօտաւորութիւն ցուցնելով եւ բանակցութեանց մտնելով, համաձայնութեան մը հասնելու փափաքը կամ ջանքը, երբեք կանխաւ ընդունելութիւն կամ անպայման համակերպութիւն ըսել չէ. եւ ցորչափ վերջնական կամ կանոնական, վաւերական եւ պաշտօնական որոշում մը տեղի ունեցած չէ, բանակցողները իրենց դիրքը կորուսած կամ միտքը փոխած չեն կրնար ըսուիլ» (1):

Բարիզէ Կաթոլիկոս ինքն ալ մօտեցած է այս դժբախտ հարցին, – հայ հոգեւորականներու յանձն առած զիջումներուն՝ հայ ժողովուրդի ազատութիւնը ապահովելու երթով.

«Պապերու հետ այս բոլոր յարաբերութիւններուն նպատակը չատ պարզ էր. այսինքն մերձենալ Հռոմի եկեղեցւոյն, ամէն հնարաւոր զիջումներն ընելով, եւ ատոր փոխարէն քաղաքական չահ մը ապահովել հայ ժողովուրդի օգտին, որ հաւատարապէս կը հալածուէր թէ՛ Կիլիկիոյ եւ թէ Հայաստանի մէջ:

«Հռոմ կը չահագործէր հայ ժողովուրդին այս հարստահարեալ կացութիւնը եւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ միացումը պայման կը դնէր, իրմէ ակնկալուած օգնութիւնները չնորհելու համար. օգնութիւններ, որ անշուշտ չափազանցօրէն կը գնահատուէին ատոնցմով ժողովուրդի մը առաջնորդներուն երեւակայութեանը մէջ:

«Էջմիածնոյ (պապական նուիրակը) չատ յստակ բառերով բանաձեւած է հայ ժողովուրդին այս հաղերձութիւնը (1587ին Սիքստոս Ե. պապին յղած) իր տեղեկագրին մէջ.– Բոլոր Հայերը կ'ըսեն մեզի. «Ազատեցէք մեզ այս հարստահարութենէն որուն տակ կ'տպրիմք, այն ատեն մենք լատին (կաթոլիկ) կ'ըլլանք. այն ատեն դուք տէրը կ'ըլլաք մեր մարմնին եւ հոգիին, եւ ինչ որ կը հրամայէք՝ կ'ընենք այն ատեն»:

«Շա՛տ պերճախօս է հարստահարեալ հայութեան այս յայտարարութիւնը, եւ այնչափը հերիք է պայծառ լոյս մը սփռելու Հայոց կաթողիկոսաններուն, պատրիարքներուն, եպիսկոպոսներուն եւ հայ ժողովուրդին դէպի Հռոմ յարաւմներուն եւ մերձեցումներուն պատմական դաղանիքները պարզելու համար:

«Դժբախտաբար այս խնդիրներուն վրայ դրողները, Զամչեանէն սկսեալ մինչեւ Պալճեան եւ մինչեւ Գալէմքիարեան, Հայոց Հռոմի հետ մշակած յարաբերութիւնները եւ մերձեցումները դիտած էն միայն կաթոլիկութեան անկիւնէն, ծանօթ ըլլալով հանդերձ Լէոնարոսի տեղեկագրին, եւ ուզած են անտես ընել պատմական ճշմարտութիւնը» (2):

---

(1) Ազգապատում, Բ., էջ 2586:

(2) Բարգէն Արտակից Կաթողիկոս, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, էջ 168:

Միամտութիւնը որով ապրուած էին հայ ժողովուրդի հոգեւոր պետերը չէր կրնար դիմացնելու ալ չափնիլ գոնէ:

«Հռո՛մ, յաւիտենակա՛ն Հռոմ, պատրանք մը եղաւ այս բոլոր հոգիներուն համար» (1), կը բացագանչէ Բարսէղն Կաթողիկոս այն հէք միամիտ հոգեւորականներուն հասցէին որոնք, յոյս դրած Հռոմի եւ իր գործակալներուն անուշ խօսքերուն վրայ, դիմումներու իսկ չանձնառու եղան բարիք ապահովելու համար իրենց ժողովուրդին:

Նոյն այս հարցին կ'անդրադառնայ Օրմանեան նաեւ ալլուր.

«Այդ ցաւալի պարագաներու մէջ էր, որ Հայեր երեքուն ընթացքի կը բռնադատուէին, երբեմն դիմողական եւ հաչտարար, եւ երբեմն հաստատամիտ եւ անհաչտ: Դիմողական էր ընթացքին, ցորչափ պահանջուած կէտերը խոհական ներողամտութեան սահմանին մէջ կը մնային. հաստատամիտ էր, երբոր խոհականութեան թոյլ տուած չափէն աւելին կը պահանջուէր: Դիմողական էր, մինչեւ որ տանելի զոհողութեան համապատասխան օգուտ մը կը յուսացուէր. հաստատամիտ էր, երբոր օգուտը պէտք կ'ըլլար չափազանց եւ աննեբելի զոհողութեանց վտանգաւորութեամբ գնել: Երբոր այս էր ընդհանրութեան ընթացքը, եղան մանր՝ որոնք դիմողութեան հոգին մինչեւ ծայրագոյն աստիճանը տանիլ չվարանեցան, յառաջդիմական փափաքներու ծայրայեղ տենդէն մղուելով, մինչ ուրիշ շատեր, բացարձակապէս կը մերժէին իրենց սկզբունքներէն հրաժարիլ, նոյնիսկ արտաքին եւ կեղծաւորաց երեւոյթով: Այդ բացատրութիւնները պէտք է միշտ մտքի առջեւ ունենալ, եթէ կ'ուզուի լաւ ճշդել այն եղելութեանց նշանակութիւնը, որոնք տեղի ունեցան Հայոց մէջ, Արեւմուտքի մէջ սկսած յառաջդիմական շարժումին մասնակցելու անյապ բաղձանքով» (2):

***

Ոչ մէկ տարակոյս չունինք թէ Հռոմի կողմէ Արեւելք ղրկուած միսիոնարները հրահանգ ունէին տեսակ տեսակ խոստումներով հրապուրելու եւ սիրաչահելու ճնշուած ժողովուրդները: Տարակոյս չունինք նոյնպէս որ մասնաւորաբար Հայոց մօտ ղրկուած կաթոլիկ քարոզիչները յանձնարարութիւն ունէին հայ ժողովուրդը ոգեղելու մօտալուտ ազատագրութեան մը համար, ազատագրութիւն որ Եւրոպային միայն կրնար գալ, եւ որ չէր կրնար գալ եթէ Հռոմը պլանար իր հովանաւորութիւնը եւ աջակցութիւնը: Բայց ոչ

(1) Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, էջ 380:
(2) Օրմանեան, *Հայոց Եկեղեցին*, էջ 106:

մէկ վայրկեան չունինք թէ Հռոմի շահագրգռութիւնը հայ ժողովուրդը պատրանքներով խանդավառելէ անդին անցած է:

Ընդհակառակը դէպքերը ցոյց տուած են որ հայ ժողովուրդի ամէն ազերսին Հռոմը լրիւ անձնատուութիւն պահանջած է, եւ հայ հոգեւոր պետերու բոլոր ընդառաջումներուն խստափոզական պատասխաններով միայն գոհացած:

«Դժբախտաբար Արեւմուտք, բուռն կրօնական մոլեռանդութեան ներքեւ կը գտնուէր, եւ ամէնէ սաստիկ եւ աննեբողամիտ քաղաքականութեան հետեւող էր: Արեւմուտք ոչ մէկու կը նպաստէր, ոչ մէկուն կ'ուզէր օգնել, եթէ նա նախապէս հռոմէադաւան կաթոլիկութեան լուծին ներքեւ չմտնէր: Արեւմուտքէն որեւէ պաշտպանութիւն եւ օժանդակութիւն ստանալու անհրաժեշտ պայմանը՝ պապութեան հպատակութիւնն էր, որ այն ատեն գերագոյն իշխեցողն էր Եւրոպայի մէջ: Իրօք ալ երբ անոր վրայ անողոքարար կ'այրէին, հնա՞ր էր մթթէ որ գիւրութիւն եւ օժանդակութիւն ընծայուէր Արեւելեան եկեղեցիներու հաւատացեալներուն, եթէ Հռոմի հետ միութեան չհամաձայնէին» (1):

Սակն վերջին դարը բացատրութիւն պիտի չկազմէր: Հայ ժողովուրդի ազատագրութեան յոյսերը որոնցմով կաթոլիկ միսիոնարները եկեր էին օրօրել հայ ժողովուրդը՝ չքացան: Արեւմուտքը պահ մը յուսադրեցէ յետոյ հայ ժողովուրդը, լաւ էր գոյն՝ իր շահերը ապահովելէ յետոյ Պարսկաստանի եւ Թուրքիոյ մէջ: Հռոմ իր գործակալներուն ձեռքով խոստումներով ոգեղեցէ յետոյ հայ ժողովուրդը՝ գոյն լաւ էր ինքն ալ, պատրուակներ ունենալու համար միշտ յետագայ արշաւանքներու առթիւ:

Անգամ մը եւս անպտուղ անցեր էին բոլոր հայդերը:

(1) *Անդ*, էջ 105–106:

35

ԿԱԽԱՐԴԱԿԱՆ ՅԱՆՑՆ ՈՒ ԻՐ ԶՈՀԵՐԸ

Հռոմի խայծերը հայ ժողովուրդը ապշեցնելու մասներ էին սակայն ամբողջ դար մը:

Ու հիմա որ կը հասնինք արդէն դարուն վախճանին անցնելով դէպ յուզող այլասեր ապշեցնելուն մէջէն, այլեւս պահն է որ քաղն ընենք բոլոր այն փորձութեանց դէմս պրպտեցին այդ խայծերը հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ:

Ընթերցողները թող չկարծեն թէ այս կերպով կը հեռանանք մենք Պոլսէն: Լայն սահմանի մը մէջ էր որ Հռոմ սփռեց իր խայծերը, բայց անոնց սեղմած ապշեցնողը Պոլսոյ մէջ էր որ պղալի եւ դաւ սառեւեցուցէր:

***

Հռոմ էջմիածինէն պիտի սկսէր անշուշտ իր արշաւանքը, ու հոն է որ պիտի ուղղուէր ամէնէն ճարտարները իր գործակալներուն, ու իր ամէնէն զօրաւոր խայծերը: Անհրաժեշտ էր ամէնէն առաջ Մայր-Աթոռը կախարդել: Ու արդարեւ կաթողիկոսները ոչ քանդ դարուն սկիզբէն եկան նստիլ Լուսաւորչի աթոռը՝ պահ մը բոլորն ալ դէպի Հռոմ յառեցին իրենց աչքերը:

Դարը կաթողիկոսական աթոռին վրայ դասաւ Դաւիթ Դ. վաղարշապատցին, որ 1590ին Գրիգոր ԺԲ. վաղարշապատցիին յաջորդեր էր: Անոր կաթողիկոսութեան օրերուն (1590–1629) չորս աթոռակիցներ զրաւեցին, անոր հետ միասին, հայրապետական աթոռը, Մելքիսեդեկ, Սրապիոն, Աւետիս եւ Սահակ, որոնք իրականին մէջ աւելի ազդեցիկ եղան աթոռին վրայ ամէն մէկը իր չրջանին, մինչ Դաւիթ, ինչպէս կ'ըսէ Օրմանեան, «եթէ չբանէք անուանական եւ թարմատաք, գոնէ անզօրծ եւ ապիկար կաթողիկոսի մը նկարագիրը կը ներկայէ»: Զամչեան կ'ըսէ թէ հայրապետական աթոռին ապրած ազեխարչ կացութեան այդ չրջանին, 1605 թուին, Դաւիթ «զբեաց թուղթ դաւանութեան եւ հպատակութեան առ սրբազան պապն Պօղոս հինգերորդ» (1): Օրմանեան, նկատի ունենալով ցոյց

(1) Զամչեան, Գ., էջ 600:

տուած տարին, որ «պատերազմի եւ քաղաքական տագնապներու տարին է», կասկածելի կը դտնէ նման թուղթի մը գոյութիւնը, աւելցնելով որ եթէ նոյն իսկ Դաւիթ նման թուղթ իրապէս ալ զրած է «տառապանաց խորոց» առիթէ է միայն, եւ ոչ թէ յանուն «զաւանութեան եւ հպատակութեան» (1):

Մելքիսեդեկ Գառնեցին, զոր Դաւիթ Դ. վաղարշապատացին աթոռակից էր օծեր իրեն 1593ին, եւ որ «իբր չահամոզ եւ փառամոլ պօծերուն մէջ ոչ մի անտեղի միջոց չէր խարեր, նոր պարապայ մըն ալ մատնեց աւելցնել այդ չարքին, այն է զաւանական խնդիրները չահամաճառի միջոց դարձնել: Լատին կրօնաւորներուն Հայաստանի կողմերը յաճախելու պարագան, եւ անոնցմէ մանրմասնութեամբ առացած կաշառքները, եւ աւելին ալ ընդունելու յուսադրութիւնը, դինքն յորդորեցին աւելի մերձաւորութիւն ցուցնել եւ դէպ Արեւմուտք ձեռք երկնցնել, եւ զօրաւոր ու հարուստ ըմբռնուած լատինականութեան արդիւնքներով բախտաւորուիլ» (2):

Արդարեւ Մելքիսեդեկ մէկն եղաւ այն հոգեւոր պետերէն, որոնք չտատամնեցան իրենց հոգին աճուրդի հանել խոյն եւ ի զուր չէ որ հայ կաթոլիկ պատմիչը հրճուանքէն կը խեղդի անոր անձնատուութիւնը արձանագրած տեղն.

«Ելեւտառանելորդ զարուն սկիզբը էջմիածնայ կաթողիկոսութեան մէջն ալ մխիթեան զառնալու չքնաղ նշաններ կը տեսնուէին: Մելքիսեդեկ կաթողիկոս (1610 Մայիս 15) երկայն թուղթ մը կամ ճշդիւ խօսելով՝ հաւատոյ դաւանութիւն գրեց ու խրկեց առ Պաւղոս Ե. Քահանայապետ. այս թուղթը լի է հոգեւոր օծութեամբ, եռանդուն եւ խոնարհ հնազանդութեան յայտարարութեամբ առ Աթոռն Հռոմայ: ...Նոյն Մելքիսեդեկ կաթողիկոսն երեք տարի ետքը, վերոյիշեալ թղթին պատասխան ընդունելով, ուրիչ թուղթ մ'ալ գրեց համաճայն ուղղափառ հաւատոյ, ուր հետեւեալ խօսքերը կը կարդանք. «Ես անարժան վշտակիրը եղբայր Մելքիսեդեկ կաթողիկոս Հայոց... համբուրեմ զառս ձեր... ընթերցայ զայն մեծաւ խնդրութեամբ հանդերձ եպիսկոպոսով խմովք... Հայցեմք ի քումմէ Սրբութենէդ, եթէ տեսանիցես իւիք իւիք պակասեալս եւ նուազեալս, դի մեք ոչն գիտիցեմք, ցուցցէ մեզ իմաստութեամբ իւրով, խրատեսցէ զմեզ, եւ մեք պատրաստ եմք ըստ չափու տկարութեան մերոյ հնազանդ լինել, ոչ միայն յայսմ, այլ եւ յամենայն հրամանական վարդապետութիւնս եւ ծէսս Հռոմէական եկեղեցւոյ, զի եղիցի մի հօտ եւ մի հովիւ» (3):

(1) Ագգապատում, Բ., էջ 2426:

(2) *Անդ*, էջ 2315–6:

(3) Հ. Աղեքսանդր Պալեեան, *Պատմութիւն Հայ կաթողիկէ վարդապետութեան*, էջ 160:

Իսկ Օրմանեան առակս կը բնորոշէ անոր աթոռակցութեան տարիները.

«Մելքիսեդեկի արկածախնդիր, փառամոլ, արծաթասէր եւ նենգամիտ կեանքը փակելով՝ գնահատումի կամ զովեստի արժանաւոր ոչ մի կէտ չենք գտներ առաջ բերելու համար: Իր աթոռակցութեան կոչուած օրէն 33 տարի զործի վրայ գտնուեցաւ, բայց երբեք օգտակար ծառայութիւն մը չհատուցեց, որուն ակնկալութեամբ Դաւիթ գինքն բարձրացուց (աթոռակցութեան), կամ թէ ինքն ինքզինքը բարձրացնել սիրեց: Բոլոր նպատակն եղաւ Դաւիթը եւ ուրիշ աթոռակիցները անչքացնելով ինքն միրանալ իշխանութեան. Դաւիթը որչափ կրնար հեռու եւ անգործ պահել, Սրապիոնը նենգութեամբ հեռացուց, Աւետիսը անկարեւոր դիրքի մէջ թողուց, բայց ինքն ալ իրեն ուրիշ վայելք չպատրաստեց, բայց եթէ լայծ եւ ընդարձակ կեցiof զուարճանալու դիւրութիւնը (Դաւրիժեցի, էջ 153): Բաւական նեղութիւններ ալ կրեց, բրածեծ հարուածներ, չղթայակապ բանտարկութիւններ, կալանաւոր թափառումներ, մինչեւ իսկ իւր միսը ուտելու բռնադատուեցաւ, սակայն այս ամէնը որ խստասիրտ արժանիքի պատճառներ կրնային ըլլալ, ոչ մի փառաւորութիւն չրերին իրեն, դի ոչ հաւատքի համար կրեց, եւ ոչ առաքինական հոգւով տարաւ, այլ պարզապէս իւր արծաթասէր եւ նենգամիտ գործերուն հետեւանքները կրեց» (1):

Ըստ Օրմանեանի՝ «Դաւանութեան կողմէն ալ տկարամիտ թուլութենէ եւ չհասկնալու չզոքզրքութենէ տարրեր երեւոյթ մը չենք տեսներ իւր վրայ: Իրեն վերապրուած դիրերուն եւ իւր անունով Հռոմի պապերուն ուղղուած նամակներուն վրայ հիմնական վերապահումներ յայտնեցինք իւր կարդին, եւ անոնց պարունակութեանց չափազանցութիւնը դնահատել տուինք, որ գրածին լուրջ արժէքը կը կորչէ: Բայց եթէ իրր իսկապէս իւրն ալ ընդունինք, չենք գիտեր ինչ այժ կրնայ վաստկիլ Հռոմէականներու պաշտպանած խրիմիրը, անուղիղ անձի մը վկայութեամբ: Նա ոչ միայն իւր անհատական արժէքով ոչ մի այժ չի կրնար ունենալ, այլ եւ պաշտօնական տեսակէտէն ոչ մի հեղինակութիւն չունի, քանի որ երբեք դահակալ կաթողիկոս եւ եկեղեցւոյ պաշտօնապէս պետը չէ եղած, եւ Դաւիթը նենգութեամբ հեռացնելով, ու արքունի հրովարտակով գօրանալով ալ, երբեք դահակալ կաթողիկոս չդառնար: Ուստի եւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ չարքին չմտնար իւր անունը, հակառակ սովորական յուցակներու մէջ անցած ըլլալուն, դահակալի եւ աթոռակիցի տարբերութեան միաք դարձուած չըլլալուն պատճառով» (2):

(1) Օրմանեան, անդ, էջ 2377:
(2) Անդ, էջ 2378:

Ի գուր չէր որ հայ կաթոլիկ պատմագիրը սուրբի մը պէս պերճաբան կերպով կը նկարագրէ Մելքիսեդեկը, գրելով որ «Կաթողիկեայ Հայրապետութիւնը կնքեց ի Տէր իւր սրբական կեանքը» 1627ին Կամենիցի մէջ» (1), ուր զացած էր, ինչպէս տեսանք, հրատարելու Լվովի հայ թեմին տաղնապը՝ կաթողիկոսական իր հեղինակութիւնը վաճառելով հասարակ արկածախնդրի մը փառասիրութեանը:

Հռոմի հանդէպ սիրալիր վերաբերման պահեր ունեցած է նաեւ վերջին դարերու ամէնէն ամբասիր եւ ամէնէն բեղմնաւոր կաթողիկոսներէն մէկը՝ Մովսէս Տաթեւացին (1629–1632) որուն կը վերապրուին մերձեցման քայլեր դէպի Հռոմը, քայլեր որոնք անշուշտ կատարուած են հայ ժողովուրդի անմիջական չահերէն թելադրուած, եւ որոնք երբեք բնոյթը չունին զաւանական անձնատուութեան մը, ոչ իսկ չօշափելի զիջումներու:

«Ինչ ինչ յարաբերութիւններ, կ'ըսէ Օրմանեան, կը վերապրուին Մովսէսի Հռոմի պապութեան հետ, որոնց մեծ կարեւորութիւն կ'ընծայեն հռոմէադաւանները՝ յօդուտ գործածելով անոր անունն ու հռչակը: ...(Անոր վերապրուած) նամակներէն ոչ մէկ պատճէն յառաջ բերուած չէ, որ անոնց թիւն ու թուականը ու բունակութիւնը ստուգէինք, իսկ իրարու հակառակ տեղեկատուներ օրինաւոր կասկածի իրաւունք կու տան ըստուածներուն ստուգութեան վրայ, կասկած մը որ աւելի եւս կը զօրանայ ազգային պատմիչներու պահած լռութեամբը: ...(Ակէ զատ) իրարմէ չատ տարբեր բաներ են, նամակի մը մէջ չտայլուած քաղաքավարի բացատրութիւններ, եւ հաւատոյ պաշտօնական դաւանութիւններ: Մովսէս իւր հայրապետական եկեղեցւոյ դրութիւնը բարձրացնելու եւ պայծառացնելու աշխատող մը, երբեք զայն ուրանալու կամ փոփոխելու միտքը չէ ունեցած, այլ եղած է միշտ ինչ որ էր, հայրապետական եկեղեցւոյ հաւատարիմ պահապան: Բայց կրցաւ լաւին աչխարհին բարեացակամութիւնը վերստեղ, թէ իւր դիրքին այժ մը գտնելու յուսով, եւ թէ Եւրոպիոյ մէջ եղող հայ գաղութներու դիրքը պաշտպանելու համար: Մովսէս կրնար ալ, Զամչեանի պատմածին համեմատ, փիլոմաթիի յայտարարել թէ անխախտ ուխիմբ զմիակամութիւն սիրոյ ընդ մեծի Հռոմայ աթոռոյն (Զամչեան, Գ., էջ 611), վասնզի հայ եկեղեցւոյ սկզբունքով՝ սիրոյ միաբանութիւնը կը պահուի եկեղեցիներու հետ, առանց անոնց դաւանութիւնը ամբողջաբար ընդգրկելու, բաւականանալով հիմնական կէտերու վրայ համաձայնութեամբ: Մովսէս կրնար նաս պապութեան հետ յարաբերութիւնները մշակել, Ուրբանոս Ը. Պապէն Արեւելցիներու համար բացուած դպրատունէն օգտուելու համար: Օտարազգի վարժարաններ դիմելը նպատակ ունի միայն ուսումնական զարգացումը, եւ ոչ թէ օտար

(1) Հ. Աղեքսանդր Պալճեան, անդ, էջ 162:

դաւանութեան հետեւողութիւնը, բան մը որ մինչեւ մեր օրերն ալ կը ճշմարտուի» (1):

Մովսէսի յաջորդը, Փիլիպպոս Ա. Ագրակեցին (1632–1655), որ կաթողիկոսական աթոռը նոյնպէս անպատրաստ յանձնեց իր յաջորդներուն, մխամտութեան պահեր ինքն ալ ունեցաւ՝ հրապարակուած անշուշտ Հռոմի գործակալներուն մեղրածորան խօսքերէն:

Հայ կաթոլիկ պատմիչը Փիլիպպոսի մերձեցման այդ պատմական փորձերուն եւս բացասական արժէք պիտի տար ու պիտի ըրէր.

«Ուրբանոս Ը. որուն բարերար խնամակալութիւնը շատ արդիւնաւոր եղած է արեւելեան ազգաց՝ Տարածման Հաւատոյ վարժարանը հաստատելով դէ. Պաւղոս Փիլոմալլի Դոմինիկեանց կարգէն արեւելք խրկեց (1640), առանձին առաքելութեամբ՝ առ Փիլիպպոս կաթողիկոս՝ Մովսէսի յաջորդը, հայրախնամ թղթով մը: ...Փիլիպպոս կաթողիկոս պատասխան գրեց Ուրբանոս Ը.ի երրորդի նայն Փիլոմալլիի միջնորդութեամբ եւ մատոյց միանդամայն կաթողիկէ հաւատոյ դաւանութիւնը քահանայապետներու եւ ութ վարդապետներու առարկութեամբ. բայց ասիկա հապա Իննովկենտիոս Ժ.ի երրորդի ձեռքն հասաւ» (2):

Փիլիպպոսի համար ըսուած է արդարեւ թէ 1647ին Պօղոս Փիլոմալլիի ձեռքով Հռոմ գրկած է կաթոլիկէ հաւատոյ դաւանութեան թուղթ մը առարկութած իր, 25 եպիսկոպոսներու եւ 8 վարդապետներու կողմէ: Այդ թուղթին ակնարկելով է որ կը գրէ Օրմանեան. «Փիլիպպոսի հռոմէադաւանութեան դէմ բռնած ուղղութիւնը յայտնի է բոլոր իր կեանքէն, այսուհանդերձ ուրիշներու հետ լաւ ապրելու փափաքն ալ եւ մանաւանդ Լեհահայերու դիւրութիւն մը ճարելու ճիգերը ծանօթ են, մինչեւ Փիլոմալլիի կազմած՝ Հայերու ականջը խայթող բացատրութիւններէ զգուշանալու ոճին: Հետեւաբար հնար չէր որ բացարձակ հռոմէադաւանութեան գիր մը եղած ըլլար այդ նամակը, այլ հայ եկեղեցւոյ դաւանութեան պաշտպանողական բացատրութիւն մը» (3):

Փիլիպպոսի յաջորդը, Յակոբ Դ. Զուղայեցին էր (1655–1680) սակայն, զոր արդէն իրենք կը նկատէ Հռոմ: Անոր օրով, արդարեւ, Հռոմի հետ մերձեցման փորձերը աւելի եւս չօշափելի պիտի դառնային:

«Յակոբ կ'ուզէր Արեւմուտքէն օգտուիլ, կը գրէ Օրմանեան, եւ անոնց ձեռնտուութեամբ Հայ եկեղեցին բարեկարգել եւ Հայ ազ-

(1) Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ., էջ 2409–2410:
(2) Պալճեան, *անդ*, էջ 162:
(3) Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ., էջ 2444:

դութիւնը բարեզարդել, բայց երբեք չէր ուզեր Հայ եկեղեցին իր ինքնութենէն հանել եւ ազգը լատինացնել: Իր նպատակին վրայ հաստատուն, իր ծրագիրին վրայ ամուր, կաթողիկոսը հարկաւ մտանաւոր անակնկութիւններ եւ խորհրդաւոր բանակցութիւններ ունեցած է Կ. Պոլսոյ մէջ»: Օրմանեան այս բանին կը վերագրէ Իտալիոյ մէջ տարածուած այն զրոյցը թէ ան Հռոմ կը մեկնի, մինչ Զուղայեցին «լատիններու խակական ծրագիրը իմանալով ետ կեցած էր իր միտքէն, եւ զարճած էր էջմիածին: Իսկ եթէ էջմիածին դառնալէն երբեք տարի ետքն ալ զրոյցը կը լսուէր Իտալիոյ մէջ, նշան է որ ոչ խղելով այլ յուսադրելով բանակցութիւնը փակած էր» (1):

«Եթէ Յակոբ կաթողիկոս հետեւ էր եկեղեցին հպատակեցնելու եւ ձուլելու եւ ինքնութիւնը կորսնցնել տալու զգալափարէն, կը չարունակէ Օրմանեան, բայց լքած չէր համաձայնութեան օրինաւոր գետին մը գտնելու զգալափարը, միշտ ենթադրելով որ դիմացինները նոյնչափ ուղղամիտ ըլլան իրենց պահանջներուն մէջ, որչափ ինքն ալ միամիտ էր իր առաջարկներուն մէջ: Յակոբի Կ. Պոլսէ մեկնելէն եւ համաձայնութեան հետապնդութենէն տասը տարիներ անցած էին, եւ Յակոբի տակաւին իր առաջին միտքին վրայ ըլլալուն նշանները կը տեսնենք» (2):

Հայ կաթոլիկ պատմիչներուն համար թանկագին մուրհակն մըն է արդարեւ դաւանութեան թուղթը զոր Ներսէսի կաթողիկոսը առարկեր էր մահուընէն օր մը առաջ, այն է 1680 Օգոստոս 1ին, եւ ուր ան կ'ըսէր.

«Ես նուաստ ծառայ Քրիստոսի Յակոբ կաթողիկոս ամենից Հայոց եւ պատրիարք Վաղարշապատու, լուսակառոյց մեծի եւ սրբոյն աթոռոյն Էջմիածնի, գալով ՁԲ (82) ամաց եւ չորից ամսոց, յամի ԻՁ երորդի Հայրապետութեանս իմոյ, մերձ ի ժամ մահուան իմոյ, ի մայրաքաղաքս Կոստանդնուպոլիս, ընդ հովանեաւ սրբուհւոյ Աստուածածնի եկեղեցւոյս, առաջի ամենառատիսն Աստուծոյ, եւ առաջի ամենապատուոյ եպիսկոպոսին Տեառն Գաստպարի Գաստպարինին, վերատեսչի Սրբոյ Աթոռոյն Զերիկոյ, եւ Տեառն Ֆրանչիսկի Ճիլի ի կարդէն Յիսուսեան, եառ պատանութիւնս իմ, որպէս հաւատամ եւ դաւանիմ, եւ խոստովանիմ թէ մեծ եւ առաքելական, ընդհանուր սուրբ եկեղեցին Հռոմայ ունի լի եւ կերպոյն կատարեալ իշխանութիւն եւ պետութիւն ի վերայ ընդհանրական կաթողիկէ եկեղեցւոյ: Հաւատամ եւ ըմբռնեմ նոյնոյ սրբոյ եկեղեցւոյն Աթոռակալ եւ փոխանորդ սրբոյ գլխաւորի Առաքելոյն Պետրոսի, կապող եւ արձակող յերկինս եւ յերկրի, եւ պիտղեալն՝ թողեալ յերկինս եւ յերկրի: Ընդունիմ եւ պատուեմ զնոյն ընդհանրա-*

(1) *Ազգապատում*, Բ., էջ 2609:
(2) *Անդ*:

կան, մեծ եւ առաքելական աւուրը եկեղեցին Հռոմայ, եւ հետեւիմ հնազանդութեամբ վարդապետութեան նորա ի կեանս յայս եւ ի հանդերձելումն: Հերքեմ եւ նզովեմ զընդդիմակս եւ հակառակողս նոյնոյ սրբոյ եւ առաքելականի եկեղեցւոյն Հռոմայ եւ հաւատոյ նորին, ի կեանս յայս եւ ի հանդերձեալն:

«Գրեցաւ գաւանութիւնս այս ի Թուին Հայոց ՌՃԻԹ (1680) յՕղոստոսի Ա. որ ինձ Յակոբայ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընդունելի է. վասն որոյ առ ի հաստատութիւն սորա ձեռամբ իմով առօրագրեցի. Յակոբ կաթողիկոս ամենայն Հայոց» (1):

Զառամեալ կաթողիկոսին առօրագրած այս թուղթը եւս մէկն է այն փցուն մուրհակներէն, զորս Հռոմ սովոր էր ժողվել եւ որոնք ուրիշ արդիւնք չունեցան բայց եթէ ուռեցնել Վաթիկանի արխիվը...

Օրմանեան խօսելով Յակոբ Ջուղայեցիի Պոլսոյ մէջ ունեցած չփումներուն վրայ պապին զոյգ ներկայացուցիչներուն հետ, կը գրէ. «Յակոբ մեծ ու ընդարձակ ծրագիր մը ունէր, Հայութեան երկու մեծ բարիքներ պատրաստել, արտաքին հովանաւորութիւն եւ ներքին բարեկարգութիւն, եւ այս նպատակին օգտակար կը դատէր Հռոմի հետ համաձայնութիւն մը, բայց ոչ երբեք կը մտածէր հայ եկեղեցւոյ ինքնութիւնը ջնջել, հայ եկեղեցւոյ ազատութիւնը զոհել, հայ եկեղեցւոյ լայնախոհ սկզբունքները ուրանալ, եւ հայ եկեղեցին Հռոմի եկեղեցւոյն արկացնել: Նորա տեսութիւնը վեհ եւ բարձր էր, քրիստոնէական ուղղամիտ եւ անխարդախ միութեան գեղին մը ստեղծել, եւ անկէ օգտուիլ իւր ազգին բարօրութեան եւ իւր եկեղեցւոյն բարօրութեան համար: Կ'ընդունինք թէ յոյժ բարեմիտ էր Յակոբ՝ լատին քարոզիչներուն փաղաքչական խօսքերուն հաւատալով, եւ թէ չափազանց միամիտ էր՝ Հռոմն ալ իւր տեսութեանց եւ համոզմանց համաձայն ենթադրելով. բայց բնաւ չենք կրնար դատել նչան մը, որ բացարձակապէս Հռոմի հալածակելու նպատակ ունեցած ըլլայ: Նոյնիսկ ութը ամիսներ Կ. Պոլիս մնացած ըլլալով եղբակացութեան մը յանգած չլինելը, եւ Հռոմ երթալու չձեռնարկելը, նչան են իւր ուղղամիտ եւ հաստատամիտ ըլլալուն, եւ նպատակին վրայ ամուր կենալուն» (2):

Գալով դաւանագրին զոր իբր թէ Յակոբ Ջուղայեցի առարադրած է մահուընէն քանի մը ժամ առաջ եւ որուն իբրեւ թէ հայերէն եւ ֆրանսերէն բնագիրները պահուած են Հռոմի դիւանները մէջ, թէեւ իրարմէ տարբեր բովանդակութեամբ, Օրմանեան կը կասկածի անոնց հարազատութեանը վրայ ու կ'ըսէ թէ «ամէն խըզճամիտ քննադատ կրնայ համարձակ ըսել, թէ երկու կեղակարծ գըրե-

(1) Ագեբսանդր Վ. Պալճեան, *Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս*, Վիեննա, 1878, էջ 163–164:

(2) *Ազգապատում*, Բ., էջ 2614–1615:

ուածքներ են, ճարտար հռոմէականներէ պատրաստուած, եւ իբրեւ իրենց յաջողակութեան արդիւնք պապութեան ներկայացուած, փոխադարձ վարձքին կամ դովեստին արժանանալու համար, քանի որ իրենց երկար բանակցութիւններով արդիւնք մը ձեռք չէին կրցած ձգել, եւ զիւրին միջոց մըն էր՝ այլեւս ձայն հանել չկրցող հանգուցեալին բերանը ուզած խօսքերնին դնել: Մանաւանդ որ այսպիսի բան մը, եթէ իրօք տեղի ունեցած ըլլար, պէտք չէր անծանօթ մնար կաթողիկոսին չուրջը գտնուղներէն, մանաւանդ թէ պէտք էր որ հանրութեան մէջ ալ լսուէր, եւ իւրաքանչիւրին ձգտումներուն համեմատ գովասանքի կամ մեղադրանքի նիւթ ըլլար, եւ ազգին մէջ չչուկ տարածուէր եւ չփոթութիւն ծագէր, եւ ոչ թէ բոլորովին անծանօթ մնար, եւ հայրապետը իբր հաւատարիմ ուղղափառ հայապատան պատուէրը ու գովուէր, օրհնաբանուէր ու բարեբանուէր, եւ սրբութեան համբաւով փառաւորուէր» (1):

Ակնարկելով Օրմանեանի ցոյց տուած կասկածին՝ Ակադ. Ա-չոտ Յովհաննիսեան կը գրէ.

«Օրմանեանը վճռականապէս առարկում է այդ թղթի վաւերականութեան դէմ: Կասկածելի է թուում այդ թուղթը նաեւ մեզ: Սակայն թերի կամ դէմ կարծիք հաւաստելու համար առայժմ չկան ստոյգ տուեալներ: Բոլոր պարագաներում կաթողիկոսի մահով եւ յարակից հանգամանքների բերումով անկատար մնացին 1677 թ. էջմիածնի խորհրդաժողովի որոշումները: Դրանով արժէքազրկւում էր նաեւ «կաթողիկէ» կամ «հերձուածող» կրօնաւորներին այնքան յուզած Հռոմին «հնազանդութիւն» կամ «անհնազանդութիւն» խնդիրը: Այս դէպքում եւս վերյիշենք հիմնականը. հայ-հռոմէական եկեղեցիների փոխյարաբերութեան խնդիրը կարող էր առանձնապէս կամ բացառական լուծում միայն հայերի քաղաքական ինքնորոշման հարցի լուծման հետ կապակցուած» (2):

Կը հասնինք արդէն Եղիազարին (1681–1691), որ Ջուղայեցիի աթոռը գրաւեց, ամբողջ երեք տասնամեակ հայ կեանքը փոթորկեց յետոյ Թուրքիոյ մէջ անջատ կաթողիկոսութեան մը սերմն: Տեսանք, իր տեղին, իր կապերը լատին միսիոնարներուն հետ, կապեր որոնք լատինամէտ հայ հոգեւորականները չարքը դասել կու տան զայն ամանց: Նման միտումներ կը վերապրուին անոր նաեւ այն չրջանին, երբ եկեր էր բազմիլ ամենայն հայոց կաթողիկոսութեան աթոռը էջմիածնի մէջ:

«Որչափ Եղիազար կաթողիկոսութենէն առաջ ձեռներէց եւ ցրուած գործունէութիւն ունէր, կը գրէ Օրմանեան, այնչափ ալ

(1) *Անդ*, էջ 2617:

(2) Աշոտ Յովհաննիսեան, *Դրուագներ...*, Բ., էջ 219–220:

հանդարտ ու ամփոփ պաշտօնավարութիւն ունեցած է օրինաւորապէս կաթողիկոսանալէն ետքը: Տարի՞քն էր արդեօք պատճառը, թէ չափազանց յղնածութիւնը, թէ ոչ ամէն տեսակ արկածներէ եւ յախուռն ձեռնարկներէ ետքը տեսակ մը յուսախար հիասթափութի՞ւնն էր՝ որ զինքը քաշուելու եւ ամփոփուելու կը մղէր, մենք որոշել չենք կրնար. միայն եղելութիւնը հետաքրքիրներու մտաղրութեան կը ներկայենք: Ընդհանրապէս բոլոր յիշատակարաններ եւ նոր պատմագրողներ Եղիազարի գործունէութիւնը Մայրաթոռոյ նիւթական եւ բարեկարգական շրջանակին մէջ կը պարփակեն, եւ նոյն վիճակին մէջ փակուած ու վերջացած կը ցուցնեն: Նորերէն մէկ մը միայն՝ Եղիազարի կը վերագրէ Արեւմուտքի հետ յարաբերութեանց ձգտումներ, եւ լատին կրօնաւորներու հանդէպ հաշտ ընթացք, մինչեւ իսկ հայ եկեղեցիներու մէջ քարոզելու թոյլտուութիւն տալ, եւ 1686ին վախճանող լատին միաբան Ռու արեղան մեծ հանդէսով Հայոց գերեզմանատան մէջ թաղելու արտօնութիւն շնորհել (1): Եղիազարի բոլոր կեանքը հոռմէականութեան հակամէտ եղած չէ, եւ յայտնի գործերու դիմաց չատ նշանակութիւն չեն ունենար Աւետիք Եւդոկիացիին անոր վերագրած լատինամէտ տեսութիւնները: Աւետիք այդ յիշատակները գրած է երբ հաւատաքննական բանտարկութեան մէջ դաւանափոխութեամբ ազատութիւն ըլլալու կը միտէր, եւ զինքն կանուխէն այդ միտքի վրայ եղած ցուցընելու դիտմամբ, նոյնը իր ձեռնադրող կաթողիկոսէն իրեն աւանդուած կ'ուզէր կարծեցնել: Իրր այն թէ Եղիազար զինքն ձեռնադրած ատեն յանձնարարած ըլլայ հնազանդիլ փափիի, ի բաժակն ջուր խառնել ծածուկ, եւ բղխումն ի Հօրէ եւ ի յՈրդւոյ ըսել, եւ թէ երուսաղէմէ եղիա վարդապետը երեք եպիսկոպոսօք Հռոմ ղբրկած ըլլայ, եւ թէ ինքն ալ եօթն վարդապետօք Հռոմ երթալու վրայ եղած ըլլայ: Սոյդ եղելութիւններ բնաւ չեն ներեր այդպիսի հնթադրութիւններ ընել Եղիազարի վրայ, թէպէտ նա կրնար համաձակ բարեկամական յարաբերութիւններ մշակել Արեւմտեանները չահելու, եւ անոնց միջնորդութեամբ Հայութեան լուսոյն կացութիւն մը հոգալու նպատակով» (2):

Եղիազար կաթողիկոսին մասին Օրմանեան կը գրէ այլուր թէ Ցակոբ Դ. Զուղայեցի կաթողիկոսին մահէն յետոյ 1680ին, «կաթողիկոսական աթոռը երկու տարի դատարկ մնաց հակաթոռ Եղիազարի յարուցած չփոթներուն պատճառով, եւ խառնակ կացութիւնը չկրցաւ կարգի մտնել, բայց եթէ երբոր նոյն ինքն հակաթոռը կա-

(1) Աբրահամ Զամիչեան, *Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն*, Նոր-Նախիջեւան, 1908, Բ., էջ 37:

(2) Օրմանեան, *Ազգապատում*, էջ 2658:

նոնապէս կաթողիկոս ընտրուեցաւ: Եղիազար Այնթապցիի կաթողիկոսութիւնը ինը տարի տեւեց (1682–1691), եւ արդիւնաւոր եւ օգտակար պաշտօնավարութիւն մը եղաւ: Իրեն չէին պակասեր ոչ լաւ մտադրութիւններ եւ ոչ յաջող ձիրքեր, եւ անգամ մը որ իր փառասէր ձգտումները իրենց յարմարդը գտան, բոլոր իր կարողութիւնն ու աշխատութիւնը եկեղեցւոյն եւ ազգին օգտակար ըլլալու գործածեց: Այս կերպով իր եռեւէն պատուաւոր յիշատակ թողուց, եւ Հայոց եկեղեցւոյ հայրապետաց չարքին մէջ ընտիրներէն մին նկատուեցաւ» (1):

Նահապետ Ա. Եղեսիացի կաթողիկոսով (1691–1705) կը փակուի չարքը այն վեց հոգեւորականներուն որոնք ԺԷ. դարուն նստեցան Լուսաւորչի աթոռին վրայ: Կաթոլիկ աղբիւրները, ինչպէս Զամչեան (2) եւ Ալպարեան (3) գայն եւս կը մտցնեն չարքը այն կաթողիկոսներուն որոնք Հռոմի հետ մերձեցման մը ձգտեցան, այս կերպով ԺԷ. դարու վեց կաթողիկոսներն ալ ներմուծելով կախարդական ցանցին մէջ:

«Նահապետ եւ պապութիւն» խորագրով հատուածի մը մէջ, Օրմանեան կը գրէ սակայն.

«Տարբեր էր քարոզիչներու գործունէութիւնը գաւառներու, եւ նոյն իսկ Մայրաթոռի մէջ: Մինչ Կ. Պոլսոյ մէջ իրենցմէ հրապուրուածներուն Հայոց եկեղեցիներ մտնելը կ'արգիլէին, գաւառներու մէջ իրենք մտնելու չէին խղճեր, եւ Նահապետ կաթողիկոսէ իրրեւ չնորհ կը խնդրէին եւ կը ստանային՝ Հայ եկեղեցիներու մէջ քարոզելու արտօնութիւնը: Նահապետի կը վերագրուին ամենամօտ յարաբերութիւններ Հռոմի եւ Հռոմէականներու հետ, միջնորդութեամբ Ցիսուսեան միաբանութեան արեղաներու, որոնք գլխաւոր գործիչներ դարձած էին ներքին գաւառներու մէջ, ուր չատ նուազ էր կանուխէն հաստատուած Դոմինիկեանց ազդեցութիւնը, եւ որոնց մնացորդներն էին Երնջակի ունիթորները: Սակայն պէտք է յոյժ վերապահութեամբ ընդունիլ Զամչեանի այս մասին տուած տեղեկութիւնները, որ ատանդ տեսած յեղակարծ ակնարկներն ալ իրեւ անսուտ ազբիւր կ'ընդունի, իսկ ժամանակակից ու կենակից անձերու գրուածներէն քաղուելիք տեղեկութիւնները կ'անտեսէ: Ըստ Զամչեանի, Ցիսուսեան արեղաներ ոչ միայն գտին պատիւ եւ ընդունելութիւն մեծ Նահապետէն, այլ եւ Նահապետի մեծ վիշտ պատճառեցին, իրենց տեղեկութիւններով եւ ծանուցանելով՝ թէ Ա-

(1) Օրմանեան, *Հայոց եկեղեցին*, էջ 108–109:

(2) Զամչեան, Գ., էջ 724:

(3) Ստեփան...

թեմուած մէջ լուր տարածողներ եղած ըլլան, թէ Հայէ ի բաց կացեալ ինչէն ի սիրոյ եւ ի հպատակութենէ առաքելական աթոռոյն Հռոմայ իբր թէ առաջուց Հայոց հայրապետութիւնը Հռոմի ձեռքին տակ նուաճուած ըլլար: Կը պատմեն եւս թէ այդ մեղադրանքը Հայերէն հեռացնելու համար Նահապետ 1693 Սեպտեմբեր 5ին թուղթ սիրոյ եւ յարգութեան յղած ըլլայ Ինոսկենտիոս ԺԲ. պապին, մինչ այս թուականին Նահապետ կաթողիկոսութենէ զրկուած եւ աթոռէն հեռացած էր: Այս նամակին պատճէնը եւ թարգմանութիւնը կը գտնենք ուրիշ մօտ (Ազարեան, էջ 130), բայց արեւելեան չափազանցութեանց եւ փոխաբերութեանց հեղեղին մէջ, հպատակութեան խմաստ չենք գտներ, եւ գոնէ բուն խոհութիւնը կը տեսնենք այն հատուածին մէջ, ուր պապէն նիւթական նպաստ եւ քաղաքական օգնութիւն կը սպասէ Նահապետ, ինչպէս հիւանդներ առողջութիւն, զերիներ ազատութիւն, բանտարկեալներ փրկութիւն, եւ ինչպէս մանկունք մօրենուն ստինքներէն կաթ կը փնտռեն: Միշտ նոյն յանկերգն ու նոյն նպատակն է, պապութեան ձեռքով Եւրոպային քաղաքական հովանաւորութիւն եւ նիւթական նպաստ առանալու ակնկալութիւն եւ այդ յաջողցնելու համար չոզոքորթ մարդահաճութիւն: Տեսանք արդէն, թէ այդ գաղափարը սկսած էր զարգանալ Արեւելքի մէջ, եւ օրինաւոր ու տանելի համաձայնութեան մըն ալ սկզբունքը ընդունուած էր, եւ ասկէ անդին չէր անցներ Նահապետի ալ դիտումը: Կաթողիկոս մըն ալ կրնար հրապուրուիլ լատին եկեղեցականութեան արտաքնայարդար բարեկարգութենէն, կրնար ալ փափաքիլ անոր նմանութիւնը իւր եկեղեցւոյն մէջ քաջալերել, բայց ոչ իւր ուղղափառութենէն չեղիլ, եւ ոչ իւր եկեղեցւոյն ինքնութիւնը զոհել: Լատին քարոզիչներ նամակի մը զրուածքը բաւական կը ցուցընէին, եւ կաթողիկոսը կը յորդորուէր իւր անձնական նախաձեռնութեամբ այդպիսի նամակ մը անոնց յանձնել, որով մարզարտակ գործիչներ իրենց պետերուն առջեւ արդիւնք եւ արժանիք կը շահէին, այլ ազգային ընդհանուր մը անոնց հետքն անգամ չէր երեւար: Զաքարիա Քանաքեռցին որ Նահապետի հետ ապրած է եւ որ Նահապետի թերի կողմերն ալ զրեւէ չի քաշուիր, երբեք տեղեկութիւն չունի եւ չի տար Նահապետի հռոմէականութեան մխեղուն կամ պապին նամակ գրելուն վրայ, ինչ որ կը ցուցնէ թէ Նահապետի նամակը զոր Հռոմ կը պահէ եղեր, Նահապետի անպաշտօն եւ անձնական եւ գաղտնի մէկ գործն է, զոր իբր փորձ կրցած է յանձնել լատին արեղաներու, այլ որ բնաւ նշանակութիւն չկրնար ունենալ Հայոց եկեղեցւոյն եւ հայ հայրապետութեան տեսակէտէն»(1):

---

(1) Ազգապատում, էջ 2669–2670:

***

Կաթարզական ցանցին մէջ մտաւ Կիլիկիոյ Աթոռն ալ, ու այդ չատ բնական էր: Սակ Աթոռը, կիլիկեան չրջանէն ի վեր, ամէնէն խոցելի կողմերէն մէկն էր եղեր հայ եկեղեցիին, եւ ան թիրախ կը մնար միշտ կաթոլիկ գործակալներուն ու անոնց մեղրաժպտուն խօսքերուն, յաւակրութեանց եւ խոստումներուն:

Դարը էր սկսաւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսական Աթոռին վրայ էր արդէն վազուց համբաւաւոր Ազարիա Զուզայեցին, որ 1584ին դահ բարձրացած՝ 1601 Յունիս 2ին է որ պիտի փակէր աչքերը: Ասոր օրով էր որ Հռոմ աչխուժացած էր կրկին, եւ Գրիգոր ԺԳ. պապը (1572–1585) լրջօրէն ձեռք առած էր Արեւելքի եկեղեցիները Հռոմի միացնելու ծրագիրը, եւ Սիղոնի Լէոնարդո Արկլ եպիսկոպոսը զրկած էր Արեւելք, որպէսզի ուղղակի տեղւոյն վրայ յարաբերութեան մէջ մտնէ հայ եկեղեցւոյ հոգեւոր պետերուն հետ եւ ի գլուխ հանէ միութեան գործը: Ամբողջ գրականութիւն մը կայ այն բանակցութեանց մասին զոր Լէոնարդո վարեց ըլլայ Ազարիայի, ըլլայ անոր նախորդին՝ Խաչատուր Բ. Զէյթունցիի հետ, ինչպէս եւ այն գրութեանց մասին զոր երկու կաթողիկոսները ուղղած են Հռոմ եւ զոր այնքան ցնծութեամբ կ'արձանագրեն հայ-կաթոլիկ պատմագիրները ջախջախիչ մուրհակներ հռչակելով զանոնք հայ հոգեւոր պետերու հպատակութեան մասին պապական իշխանութեան:

Օրմանեան ակնարկելով Ազարիայի առարպրած հպատակութեան թուղթին՝ կ'ըսէ թէ ան ուրիշ բան չէ բայց եթէ «բռնադատեալ պայման մը նեղութեանց հանդէպ պաշտպանութիւն եւ ազգատութեան հանդէպ օգնութիւն գտնելու ակնկալութեան» ու կաւելցնէ. «Այստեղ ալ հռոմէադաւաններ կը կարծեն անջրելի փաստ մը եւ հաստատութիւն գտած ըլլալ Ազարիայի վիճակութեամբ, սակայն չուզելով ալ կրկնել թէ որպիսի սահմանն ներքեւ տուած է Ազարիա իր առարպրութիւնը՝ իրեն առջեւը դրուած թուղթին ներքեւ. դիտել պէտք է տանք թէ Ազարիա ոչ հայոց եկեղեցւոյ հայրապետն է, ոչ հայ եկեղեցւոյ ներկայացուցիչն է, եւ ոչ ալ օրինական ժողովով որոշում մը տուող է: Սակ աթոռը բաժանեալ եւ մանաւոր աթոռ մըն է, անոր աթոռակալն ալ կաթուղիկոսութենէ եւ նեղութենէ լուծին ներքեւ կքած անձ մըն է, որ սրեւէ պայմանով մը գիւրութիւն գտնելու հարկին ներքեւ կը հնձէ: Այսուհանդերձ բաւական կ'աչխատի բռնադատիչ հարկէն ազատիլ, եւ վերջապէս երեք եպիսկոպոսի, չորս աչխարհականի եւ մէկ քահանայի պատկառութեամբ պահանջուած առարպրութիւնը կու տայ, եւ ոչ թէ ինքնաբերաբար իր մխքը կը յայտնէ: Այստեղ անհատական դրութիւն մը ոչ հայոց

եկեղեցիէն ըղխած է, եւ ոչ հայոց եկեղեցւոյ դաւանութիւնը կը ներկայէ» (1)։

Բարկէն կաթողիկոս դիակ կու տայ թէ հմնուելով նոր վարդապետութեան վրայ Օրմանեանի դատաստանը Ազարիայի մասին արդարացրելի կը դառնայ, եւ հարկ կ'ըլլայ անոր եւս տալ իր արժանի տեղը Կիլիկիոյ կաթողիկոսական աթոռին վրայ, մանաւանդ որ Օրմանեան, Ազարիայի մասին իր այդ տողերը գրած ատեն դեռ տեսած չէր Դարանաղցիի ժամանակագրութիւնը, ուր բացէ ի բաց յուսած է թէ Ազարիայի չարչըլի մարդիկն էին որ կեղծացրած են անոր դաւանութեան մէկ թուղթը եւ զոդնալով կաթողիկոսական կնիքը՝ վաւերացուցած են զայն։ «Թող որ, կը գրէ Բարկէն, Ազարիա, Հռոմի հետ իր մշակած յարաբերութեանց մէջ, շատ զգուշաւոր եղած է եւ միայն աչքատած է օգտուիլ որեւէ կերպով պապական իշխանութենէն եւ դիւրութիւններէն», եւ ինչպէս կը տեսնուի Գրիգոր ԺԳ. պապին ուղղած իր նամակէն «հնարաւոր դիմումները ըրած է վատիկանին՝ անկից քաղաքականապէս եւ նպաստաւոր օգտուելու յարեւով, եւ փորձի համար ալ ո՛չ միայն հայերէն Աստուածաշունչ մը տպագրելու առաջարկը ըրած է պապին, այլ նաեւ քանի մը տպագրված է որ կրթուին, ի հարկէ այն նախատեսութեամբ որ անոնք տորվելով տիրող լեզուն եւ ուսումնասիրելով Հռոմի եկեղեցին եւ պաշտութիւնը օգտակար ծառայութիւններ պիտի ընէին Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանին մէջ» (2)։

Բարկէն յետոյ կը գրէ.

«Ազարիա հետաքրքիր էր երգեցողութեան եւ յատկապէս մէջ, այլեւս առ մը չգրեց Հռոմ, որովհետեւ 1585ին Լէոնարդոյի ներկայութեամբ գրուած քանի մը թուղթերէն զատ բան մը չէ գրուած, որովհետեւ եթէ գրուած ըլլային, ատոնք ալ, իբրեւ թէ կեղծ, մատնութեամբ պէտ պիտի պահուէին Վատիկանի մատենադարանին մէջ, իրրեւ պատմական փաստեր ծառայելու օր մը Պալճեանի նման պատմաբանին գրողներուն՝ Հայոց եւ Հռոմի եկեղեցիներուն յարաբերութեան մասին» (3)։

Ազարիա Զուղայեցիէն յետոյ աւելի քան կէս դար Հռոմ խաղաղ թողուց Կիլիկիան։ Մխիթեան ի նպաստ որեւէ ձեռնարկ չի յիշատակուիր արգարեւ Յովհաննէս Դ. Անթէպցի (1602–1621), Մինաս Քացաս Սսեցի (1621–1632), Սիմէոն Բ. Սեբաստացի (1633–1648), Ներսէս Սեբաստացի (1648–1654), Թորոս Բ. Սեբաստացի (1654–

(1) Ազգապատում, Բ., էջ 2282–2283։

(2) Բաբգէն Ա. Աբոռակից կաթողիկոս, Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, էջ 174–175։

(3) Անդ, էջ 179։

1657) կաթողիկոսներուն օրով։ Ընդհակառակը հմնուելով Երեմիա Զէլէպիի օրագրութեան մէջ արձանագրուած տեղեկութիւններուն եւ ժամանակակից դէպքերուն վրայ, «առուղապէս կրնանք ըսել որ առանցմէ վերջինը, Թորոս Բ. կաթողիկոսն ալ Կ. Պոլիս գնաց նուաճելու համար կաթոլիկամիա եկեղեցականներն ու անոնց համախոհները։ Այսպէս, ինչպէս կը գրէ Զէլէպին, ան կը բանագրէ Պոլսոյ պատրիարք Յովհաննէս Մուղնեցին որ սկսած էր մխիթարեան գործունէութեան կողմը եւ թուղթ կը գրէ էջմիածին՝ Յակոբ Զուղայեցին, որ եթէ նմաններէն պաշտպանէ «այսուհետեւ դիմեմքն զամենայն

1672» (1)։ Դաւանութեան թուղթեր Հռոմ պրկած է նաեւ իր հակաթոռը՝ Դաւիթ Բեբիացին, որ նոյնպէս չերմ չաւատով էր լատինականութեան։

Յաջորդ կաթողիկոսին՝ Սահակ Ա. Բիւրակցիի (1674–1686) գործունէութեան մասին տեղեկութիւններ շատ չկան։ Փոխարէն՝ իր հակաթոռը Ազարիա կարկառեցին, որ Հալէպի մէջ կը նստէր, ծանօթ է իր լատինամէտ գործունէութեամբ, եւ արդէն «ընդհանրապէս Բեբիա նստողներ աւելի մօտ էին հռոմէականութեան, տեղւոյն մէջ գտնուող լատին կրօնաւորներու հետ չփուելով, եւ իրենց բաժանել եւ տկարացնել ու Հռոմի նպատակներով եւ հռոմէականութեամբ զօրացնելու համար»(2)։ Ազարիան, ինչպէս կ'արձանագրէ Մաղաքիա գրիչը, ուրացաւ եւ Հռոմ փախաւ։ «Ուրացման դէպքը հաւանաբար հետեւանք է հայ եւ կաթոլիկ ընդհարումներու։ Թիւրքերը իրենց կաթոլիկ ամբաստանելները կը բռնադատէին լատինանալ, ամանք քաջութեամբ կը նահատակուէին, ամանք ուրացութեամբ կ'ազատէին իրենց օձիքը, իսկ ամանք եւս կեղծուրացութեամբ կը ճողոպրէին վտանգէն, եւ օտար երկիր մը ապաստանելով՝ կեղծիքը կը նետէին մէկդի եւ հաստատ կը մնային իրենց հաւատքին մէջ»։ Ազարիա կեղծուրացութեամբ ճողոպրած եւ ապաստանած է Հռոմ, ուր երկար ապրած է մինչեւ 90–92 տարեկան, եւ վախճանած հոն 1710 Մայիս 23ին եւ թաղուած Ս. Մարիամ Եգիպտացի եկեղեցւոյն մէջ» (3)։ Իր տապանագիրը կ'անուանէ զինքը «վան բարուցն քաղցրութեան եւ մարտին ընդդէմ հերետիկոսաց՝ սիրելի սրբոյ հռոմէական եկեղեցւոյ» (4)։

Սոյ Աթոռին վրայ կը դանենք 1686ին Գրիգոր Բ. Առանացին, Պիծակ եւս կոչուած։ Բարկէն կաթողիկոս գայն եւս մէկը կը նկատէ «անոնցմէ որոնք կը կարծէին թէ Հռոմի հովանաւորութիւնը կրնար բարերար դեր մը կատարել Կիլիկիոյ հայութեան քաղաքական անտանելի վիճակը բարւոքելու դիտակէտէն»։ Հալէպի Ֆրանսական դիւանատան տոմարներուն մէջ պահուած է Գրիգոր Պիծակի կոդմէ 1690 Մայիս 29ին Հալէպի Քարուչին քարոզիչ եւ Ասաքելական միսիոնար Հայր Բիէռ ոք Պլուայի ուղղուած գիր մը որուն մէջ Գրիգոր կը խոստովանի թէ «քննելէ ետք սուրբ վարդապետներուն կարծիքները, կը ճանչնայ միայն մէկ եկեղեցի, կառավարուած Ս. Հոգիէն, որուն պետը Յիսուս Քրիստոսն է եւ անկիւնաքարը պապը,

(1) Զամչեան, Գ., էջ 698–699։
(2) Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ., էջ 2646։
(3) Բարգէն, *անդ*, էջ 415–416։
(4) *Անդ*, էջ 410։

...*ինչ որ պիտի կը մղէ խոնարհիլ Նորին Սրբութեան առքեւոն, այս բաները իրեն երեւութնալու եւ իրեն խոստանալու, Աստուծոյ առջեւ յատուկեանական հնազանդութիւն մը, եւ խոստանալու իրեն թէ ջոլոր ջանքերը ի գործ պիտի դնէ իր ամբողջ ազդը հնազանդեցնելու Սրբազան Աթոռին եւ զանոնք պիտի ստիպէ որ հաւատան անոնք եւս, եւայլն...*»։ Պիծակ կաթողիկոսութենէ վար առնուած է 1693ին, ու այդ տարին ուխտի գացած է, ուրիշ երկու եպիսկոպոսներու հետ, Հռոմ, ուր «տարբերին պատանութիւնն երեքեան» (1), հաւանաբար նպատակ ունենալով «հռոմէական դաւանութեան պատրուակով նիւթական նպաստ ձեռք ձգել եւ անով կարենալ նորէն իր աթոռը դառնալ. սակայն կ'երեւի թէ այս կերպով ալ յաջողութիւն գտած չէ» (2), որովհետեւ գայն յետոյ կը գտնենք Գալիա, ուր կը մնայ մինչեւ 1703 եւ այդ տարին իրրեւ օգնական Մինաս պատրիարքի անոր հետ երուսաղէմ կը մեկնի։

Ոչ մէկ տեղեկութիւն չունինք Աստուածատուր Սասունցի Նաբլուսի մասին որ Պիծակի յաջորդեր էր 1693ին Սոյ Աթոռին վրայ, եւ հետեւաբար մեզ անծանօթ կը մնան այս աթոռին կապերը լատինական չրջանակներու հետ Աստուածատուրի եռամեայ կաթողիկոսութեան միջոցին։

Այս շրջանին մասին տեղեկութիւն կու տայ Օրմանեան կը գրէ.

«Առանք պատմի գօրութեամբ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը իրարու ձեռքէն խլելու ելլողներն են, որոնց համար պիտի չկրնանք թէ իրենց դաւանութեան եւ ձգտին պատշաճները երբեք չփոխեցին, բայց պահանջուած առարկութիւնները չըլլացան, երբոր անոնք թանկագնոյ վաճառելու համար գնողներ գտան։ Այդ բանին լատինները ալ տեղեակ էին, դի վերոյիշեալ Աթանասուրի համար կը գրէ Փիթու, թէ էր խաբեբայ որպէս եւ այլքն։ ...Մենք այնչափ չենք զարմանար չահասիրական ոգւով գործող այդ անարժաններուն վրայ, որչափ կը զարմանանք կրօնասիրական սկզբունքով խօսող հռոմէադաւաններուն վրայ, որ այդպիսիներուն ձեռքէն խլուած գիրերը, իրրեւ առաքելական հայրերու վկայութիւններ, եւ իրրեւ ներհուն աստուածաբաններու ուսումնասիրութիւններ կ'ընդունին ու կը ներկայեն։ Միանգամայն անոնցմով կը գտմեն հռոմէականութեան ապացոյցները, եւ անոնցմէ կ'ուզեն քաղել Հայոց եկեղեցւոյ դաւանական սկզբունքները*» (3)։

Ու աւելի յետոյ.

«*Մինդիրի նիւթ չենք ուզեր ընել, թէ մինչեւ ուր հնար է մղել*

(1) Գալէմքեարեան, *Կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու...* էջ 286։
(2) Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ., էջ 2647։
(3) *Անդ*, էջ 2584։

այդ բարեմիտ կեղծիքներուն արդարացումը, Հայ Եկեղեցւոյ Թագաւոր եւ լայնախոհ սկզբունքներուն հիմնուելով ալ· այլ պիտանի եւ համոզուած ենք, թէ կեղծիքը ոչարներու նախապատրաստած դէնքն է, եւ զուցէ այն հարկն է որ զօրէնս լուծանէ, եւ դիրենք ալ կ'արդարացնէ: Միայն չենք դիտեր թէ զօրաւոր ըսուղին համար՝ արդեօք Լրագիր արդի՞ւնք մըն է բանուքեամբ առնուած խօսքը, կամ թէ երկնային ըսուած ճշմարտութիւնները՝ կրնան քաղուիլ կեղծեալ յայտարարութիւններէ, թէ ոչ նոյն իսկ ճշմարտութիւն ցուցուածներն ալ կեղծիքի առարճանին կ'իջեցնեն» (1):

Կիլիկիոյ Աթոռը դարը կը փակէ Սարի յորջորջուած Մատթէոս Կեսարացիով: «Ճանդուդն եւ մխանգամայն արդահատելի դէմք մըն է այս Եկեղեցականը: Կ. Պոլսի պատրիարք, կաթողիկոս Կիլիկիոյ, դարձեալ պատրիարք Կ. Պոլսի եւ Երուսաղէմի, անհանգարտ, չարունակ չարժման մէջ· մէկ ոտքը միշտ Կ. Պոլիս· գործիչ եւ խառնակիչ լատինասէր կուսակցութեան մէջ· հուսկ ուրեմն թիւրապրաս, հաւատուրաց, չունչը կ'առնէ ի Հռոմ եւ կը վախճանի հոն: ...Ահա այս մարդն է որ, իր երկամեայ խախուտ պատրիարքութենէն (1692–1694) յետոյ յաջորդակից Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը, կաշառքով, երբ դեռ ողջ էր Ամուսնացաւոր Նարին» (2), եւ զայն զրաւած էր պահէ ամբողջ 11 տարի (1694–1705): Յետոյ կ'անցնի Պոլիս, կը խլէ կրկին Պոլսոյ պատրիարքութիւնը՝ Երուսաղէմինն ալ մէկտեղ (1707), ապա առեան կը հանուի՝ Աւետիք պատրիարքի առեւանգման իրր մեղսակից, մահուան կը դատապարտուի, եւ որպէսզի ճողոպրի վճռէն՝ իր հաւատքը կ'ուրանայ, առեն մը ծուարած կը մընայ Պոլիս, յետոյ կը յաջողի խոյս տալ Հռոմ, «քաւարանը այսպիսի մեղաւորներու», ու հոն ալ կը մեռնի 1627ին «առանձէ, քաջասըրտութենէ զուրկ այս դէմքը, որ իր տուչքը պատգուցեր էր աթոռէ աթոռ, կորով էր վաստեր լատինամէտ քաղաքականութեան պայքարին մէջ, ելեր – իջեր էր, վերջապէս իյնալու համար» (2):

Այն տասը ամբաստանեալներուն մէջ որոնք թրքական առեստի առջեւ հանուեցան իրրեւ Աւետիք պատրիարքի առեւանգման մեղսակից, Կիլիկիոյ այս նախկին Մատթէոս Սարի կաթողիկոսն էր, որ միւսներուն հետ միասին մահուան դատապարտուեցաւ 1707 Հոկտեմբեր 23ին: «Տասներուն ալ, կը զրէ Օրմանեան, սովորական առաջարկը եղաւ կրօնափոխութեամբ կեանքերնին ազատելու· պահ մը ընդդիմացան, բայց երբ սուրին զողալը տեսան, առաջին Մատթէոս Սարի, Կիլիկիոյ զահազուրկ կաթողիկոսը, հաւանութեան յայտա-

(1) Անդ, էջ 2585:
(2) Բարգէն, անդ, էջ 437:
(3) Անդ, էջ 448:

բարութիւն ըրաւ, որուն հետեւեցան միւսներն ալ, եւ այսպէս տասն ալ հաւատքի դնով կեանքերնին ազատեցին: Բայց որովհետեւ առեբնոյ ուրացութիւն մըն էր, շատ քիչեր խլամութեան մէջ մնացին: Մատթէոս փութաց Հռոմ ապաւինիլ, եւ հռոմէականութիւնը պաշտօնապէս ընդունելով պաշտպանութիւն գտաւ» (1):

Մատթէոս Սարին մէկն եղաւ անոնցմէ որոնց համար գատապարտութեան խօսք միայն ունի Հայ ժողովուրդի պատմութիւնը:

***

Երուսաղէմ նուազ թիւրախ հանդիսացաւ Հռոմի գործակալներուն:

«Հռոմէականութեան միտումը, որ Կիլիկիոյ եւ Կոստանդնուպոլսոյ աթոռներուն մէջ կրցաւ դեր մը խաղալ, Երուսաղէմի աթոռին եւ Երուսաղէմի միաբանութեան վրայ բնաւ չազդեց, եւ չէր ալ կրնար ազդել, քանի որ չարունակ լատիններու դէմ ալ մաքառելու պարտաւոր էին՝ հայկական սեփականութեանց պաշտպանութեան համար» (2):

Եւ սակայն Երուսաղէմի աթոռն ալ երբեմն տուաւ իր տուրքը, եւ, աւա՛ղ, այնպիսի պատրիարքի մը օրով՝ որ Հայաստութեամբ միշտ պիտի յիշուի Ս. Յակոբայ աթոռին տարեգրութեանց մէջ եւ որ Գրիգոր Պարոնտէրն էր:

«Նաեւ Երուսաղէմի պատրիարքը՝ Գրիգոր Պարոնտէր, մշտակած էր արեւմտեայց հետ խաղաղասիրական յարաբերութիւն», կը գրէ Ակինեան (3), եւ կ'արտատպէ պատճէնը վաւերագրի մը (4)՝ որ ստորագրած են Սուրիոյ Ֆրանսական հիւպատոսը, Ֆրանչիսկանց միաբաւորը եւ Հայոց պատրիարքը քանի մը հայ հոգեւորականներու հետ եւ որուն մէջ կոդմերը, «Ֆռանկի ազգն եւ Լուսաւորչի ազգն» կ'ուխտեն տեղական վէճերուն վերջ տալ, «իեռն եւ նախնճն գամէնն բառնան իւրեանց մէջէն», «առջի եղած բաներուն մէկ մէկին չյիշեն», «մէկ մէկալին օգնութիւն առնեն, որ երթա՛ սէրն եւ միաբանութիւն հաստատի եւ խռովութիւն վերանա՛»:

(1) Օրմանեան, Ազգապատում, Բ., էջ 2756:
(2) Անդ, էջ 2648:
(3) Հ. Ներսէս Ակինեան, Մովսէս Գ. Տաթեւացի, Վիեննա, 1936, էջ 290:
(4) Ս. Վ. Սամուէլեան, «Բիւզանդիոն», 1899, թիւ 860:

***

Պոլսոյ Աթոռն էր սակայն որ մեծապոյն դժուն եղաւ խայծելու ցանցին: Այս գործուն ղէպքերը պատմած առեն յաճախ հանդիպեցանք մենք արդէն խնդրոյ առարկայ ընելու որոնք այդ ցանցը բնեան:

Եթէ Լուսաւորչայ Աթոռին վրայ բազմող հայրապետները բռնանդակ գործու մը ընթացքին աչքերնին յառեցին Հռոմ բարիք յուսալով անկէ հայ ժողովուրդին համար, իրենց միամտութեանը մէջ յաճախ ուշադրանալով ու սայթաքելով ալ, գործանալի պէտք չէ թուի եթէ մոլորեցան Պոլսոյ Աթոռը գրաւողները եւս, որոնք, պարագաներու բերմամբ, անմիջական թիրախը կը հանդիսանային Հռոմի:

Մեր ընթերցողները առան, իր ուղին, հունձքը գոր Հռոմի գործակալները բրին Պոլսոյ մէջ սոյն գործու ընթացքին, առաջին հերթին յաջողելով մոլորեցնել եւ գայթակղեցնել Պատրիարքական Աթոռին վրայ նստողներէն շատերը: Այսուհդ պիտի չանդրադառնանք այլեւս անոնց:

Լրիւ ընելու համար սակայն կաթոլիկական ցանցը որուն մէջ քաշեց Հռոմ հայ եկեղեցւոյ իշխաններէն շատերը չենք կրնար չյիշել այստեղ որ պարարտ եղաւ Հռոմի հունձքը Սուլթաններու մայրաքաղաքին մէջ, ու իր ուղղանն ինդան շատ մը պատրիարքներ, ինչպէս Յովհաննէս Մուրը՝ գոր մոլորեցուց եւ տարաւ իր ծոցը թաղեց, Զաքարիա Վանեցին՝ գոր տարաւ պղծեց եւ գործակալ իր աթոռը գործուց խայտառակութեամբ: Սիմէոն Լեհացի որ 1612ին Հռոմ գանուած է Զաքարիա Վանեցիի հոն եղած օրերուն, կը պատմէ գայթակղութիւնը որուն հետեւանքով Զաքարիան քշուեցաւ Հռոմէն. «Իսկ յետ եօթն ամսոյ մեծ խռովութիւն եւ չփոթ անկաւ Զաքարիա վարդապետին հետ իւր հաւատիցն՝ վասն լիրը եւ անըդդամ կնոջ մի որ չրջէր ընդ նոսա, կոյս եւ հաւատոյոր անուանելով զինքն, մինչ չար համբաւս այս եհաս ականջս վսեմին, գոր հրամայեաց նոյն աւուրն ելանել Հռոմայ. եւ էր ծագկազարդին չարաթին»: Ակնարկս որ մինչ Զաքարիա կը յուսար վայելել գաղկական չքեղ ոճները եւ փառքով գառնալ Մելքիսեդեկի ծօա՝ անոր բերելով պապին բնծաները, «ամենայնէ զրկեցաւ եւ մերժեցաւ» (1): Ինչպէս յայտնի է՝ Զաքարիա չունչն առաւ Պոլիս ու կեսարացիի ձեռքէն խլեց աթոռը:

Հռոմի Պոլսոյ գործերը այդտեղ կանգ չառին: Մուրին եւ Զաքարիային հետեւեցան շատ չուտով Կիրակոս Ալեւելցին որուն չը-

(1) Սիմէոն Լեհացւոյ ուղեգրութիւն, էջ 175–176:

նդհէն կաթոլիկ միսիոնարները հայ եկեղեցւոյ բեմը ելան հռնկէբակելու համար իրենց թոյնը, Ֆաչատուր Գաղատացին զոր մարգեց միսիոնարներու չունչն առ կռուան գործնելու համար յետոյ գայն հայ եկեղեցւոյ ծոցը արշաւած առեն, Թովմա Բերբերացին զոր քշեց սայթաքումէ սայթաքում եղերական վախճանի մը մղելով գայն ի վերջոյ:

***

Այո՛, գործը չատ տուաւ հայ եկեղեցին, – միամիտներու, դասալիքներու, ուրացողներու ամբողջ բանակ մը, որ հաւատաց Հռոմին եւ անձնատուր եղաւ անոր: Ու այդ գործերէն չատերը հայ եկեղեցւոյ նուիրապետութեան վերին աստիճաններէն որսաց Հռոմը, կարծելով որ այլեւս դիւրին է իրեն գրաւել բովանդակ հայ եկեղեցին:

Հռոմ բան մը միայն հաշուի առած չէր: Բոլոր իր այդ որսերը պատահական անցորդներ էին միայն հայ եկեղեցւոյ համար, ու չէին կրնար Հռոմի վաճառել հայ եկեղեցին իրենց հոգիին հետ մէկտեղ:

Հայ եկեղեցին անձնատուր չեղաւ:

Անոր կողքին պահակ էր կեցած հայ ժողովուրդը ինքը:

36

ՀՌՈՄ ԿԸ ՊՌՍՏԷ ՅՕՆՔԵՐԸ

Հակառակ թուղթէ վիցուն մուրհակներուն՝ զորս առեն առեն յաջողեցաւ կորզել հայ հոգեւորականներէն՝ պատուէ չատին Հռոմի փորձերը բերդը գրաւելու համար ձերսէն:

Ամբողջ գար մը վատներ էր ան որպէսզի այդ մուրհակներն հաւաքէ, ու գաղտնութեամբ կը տեսնէր հիմա որ անոնք ուժ չունեցան հայ եկեղեցին ծունկի բերելու:

Ան կը տեսնէր որ սիրալիր միջոցներով պիտի չգրաւուէր բերդը:

Մինչեւ այդ պահուն իր գործակալները հրահանգ ունէին

քաղցրութեամբ մօտենալ իրենց գոհերուն, ու որսալ պահնոք խաչձեր ցոյց տալով:

Ինչպէս կը գրէ հայ բանաձէր մը, «17–րդ դարու վերջերին Պոլսում գանուող միսիոնարները պատկանում էին ճիզուիտների, կապուչիններէն եւ տոմինիկեան կարգերին: Մինչեւ 17–րդ դարու վերջը միսիոնարները իրենց գործունէութեան ընթացքին բաբեացամ յարաբերութիւններէն մէջ էին Հայոց եկեղեցու եւ նրա զեկավարների հետ եւ սիրալիր վերաբերում ունէին դէպի հայ ժողովուրդը: 1694 թուին ճիզուիտ Florien լոյս ընծայեց «Etat present de l'Arménie tant pour le temporel que pour le spirituel» գիրքը, որի մէջ, հիմնուելով Թուրքիայից ու Պապկասասանից ճիզուիտ միսիոնարներից ստացուած տեղեկագրի վրայ, տալիս էր Հայաստանի նկարագրութիւնն ու միսիոնարների հայերի մէջ կատարած քարոզչական գործի պատկերը: Իր գրքի վերջում, նա խորհուրդներ է տալիս հայերու մէջ գործելու պատրաստուող ապագայ միսիոնարներին: Այդ խորհուրդներից ամենակարեւորներն են.– Անհրաժեշտ է խիստ ուշադիր ու բարեկամ լինել Հայոց կաթողիկոսի, վարդապետների եւ քահանաների հետ, որովհետեւ տեսնելով բարեկամութիւնը իրենց հոգեւոր առաջնորդների հետ, հայերն առանց կասկածի ու վատահութեամբ կը լսեն միսիոնարների քարոզները: Որովհետեւ հայերը շատ են կապուած իրենց սովորութիւններին ու ծէսերին, կաթոլիկ կրօնի յաջողութեան համար, պէտք է բաւականանալ միայն նրանով, որ հայերն ընդունեն հռոմէական եկեղեցւոյ գաւանանքը, իսկ հայ եկեղեցական ծէսերն ու եկեղեցական աւանդութիւնները պէտք է թողուլ անվթար: Եւ, վերջապէս, Հայերից շատերը չգիտեն նոյնիսկ թէ ի՞նչ բան է հերձուածը. միսիոնարի ճարպիկութիւնը նրա մէջ է, որ նրանց կաթոլիկ դարձնէ առանց որ նրանք նկատեն իրենց հերձուածող կամ հերետիկոս լինելը» (1):

Արդարեւ առաջին միսիոնարները որոնք հայ ժողովուրդին հետ շփում ունեցին՝ հրահանգ ունէին մեղմ ու անուշ վարուելու իրենց գոհերուն: Սիրալիր միջոցները բաւական չէին սակայն զանազանծները հրապուրելու համար: Պոլիսը անձնատուր չեղաւ:

Նոր ռազմավարութիւն պէտք էր որովհետեւ կապուչին միսիոնարներուն մեղմ քաղաքականութիւնը երբեք պտուղ պիտի չտար:

Նոր ռազմավարութիւնը վատահուեցաւ այս անգամ ճիզուիտներուն: Անոնք յարձակումով պէտք է երթային դրաւել բերդը:

«Ահա թէ ինչպէս է բացատրում հայ–միսիոնարական հակա–

(1) Յովի. Զաւարեան, «Հայրենիք» ամսագիրը, 1933 Փետր., էջ 113–114:

մարտութիւնները Renandox Աբբան, վիճակային արեւելագէտը որ մեծ համբաւ ունէր Լուդովիկոս ԺԴ.ի արքունիքում եւ որի յուշերը նախարարները բերում էին իբրեւ հիմնաւորում իրենց առաջարկութիւնների: Աւետիք պատրիարքի դործի առթիւ 1710 թ. Հոկտեմբեր 8ին Լուդովիկոս ԺԴ.ին ներկայացրած իր զեկուցագրում կը գրէ թէ կապուչինները հայերից չատերին դաղանի կերպով դարձրել էին կաթոլիկութեան՝ հրաժարեցնելով նրանց ազգային եկեղեցուց. բայց որպէսզի դաղանիքը երեան չգայ, կապուչինները ստիպուած արտօնել էին, որ նորադարձ հայերը երեք կիրակիներից մէկը այցելեն Հայոց եկեղեցին եւ կատարեն բոլոր ծէսերը, ի բաց առեալ խոստովանութիւնը. բացի այդ՝ կաթոլիկացած հայերին արտօնւում էր հայ հոգեւորականներին վճարել բոլոր եկեղեցական տուրքերը: Կապուչինները պնդում էին, թէ իրենց այս ընթացքով իրենք գործում են Հաւատքի Քարոզութեան ժողովի հրահանգներով:

«Ճիզուիտները, ընդհակառակը, 17–րդ դարի վերջից սկսած, արգիլում են կաթոլիկութեան յարած հայերին այցելել ազգային եկեղեցիները ու կատարել հայ եկեղեցւոյ պարտաւորութիւնները: Իրրեւ աւելի ազդեցիկ ու զօրաւոր՝ նրանք հարկադրեցին կապուչիններին ենթարկուել իրենց հրահանգներին, եւ 17–րդ դարի վերջերն ու 18–րդ դարի սկզբի տարիները անցած հայերի եւ կաթոլիկների մէջ: Մոռացութեան գրուեցին հէնց նրանք սուր հակամարտութեանց մէջ: Մոռացութեան գրուեցին հէնց իրենց՝ ճիզուիտների կողմից, երկար տարիների փորձի հիման վրայ մշակուած մեղմ ու բարեկամական ազդեցութեան ձեւերը: Հայերի դէմ յայտարարուեց բիրտ ու դաժան պատերազմ՝ անորակելի նենգութիւններով ու անհաւատ գոհերով»:

Առաջին հերթին՝ պէտք է կաթոլիկ դարձած հայերուն արգիլուէր հայ եկեղեցիներ յաճախելը, անոնց շփում ունենալը հերձուածողներու հետ:

Կղեմէս ԺԱ. պապը ժխտական պատասխան տուած էր Պարսկաստանի Հայ Կաթոլիկներու այն հարցման «թէ արժան իցէ քահանայ Հայոց (կաթոլիկաց) յաճախել յեկեղեցիս հերձուածողաց եւ հերետիկոսաց, այնպէս եւ արժա՞ն իցէ կաթոլիկեայց ի ձեռաց նոցա ընդունել զխորհուրդս, լինել առընթերակաց այլոց պաշտամանց եւ հանդիսից նոցա» (1):

Ժխտական պատասխանը՝ զոր պապը կու տար՝ նուիրական էր բոլոր այն վայրերուն համար ուր կը գործէին միսիոնարները:

Հայ–կաթոլիկ հոգեւորականներէն ոմանց թելադրութիւնը

(1) Պալեեան, անդ, էջ 171:

Հռոմի մօտ ուժ չէր կրնար ունենալ՝ զայն իր վճռէն եւ կեցնելու համար: Այդ հոգեւորականներէն մէկը Մխիթարն էր, որմէ «Հռովմում, իբրեւ իրապէս անձից, ուղեցին նրա եղրակացութիւնը այն մասին, թէ արդեօք հայ կաթոլիկները կարո՞ղ են այցելել հայ ազգային եկեղեցիները, եւ այդ եկեղեցիներում կարո՞ղ են հոգեւոր արարողութիւններ կատարել. նման եղրակացութիւն պահանջուեց եւ պրոպագանդայի գլխոյն նախկին աշակերտ Աշտառով վարդ. Առաքելեանից, որ Թուրքիայում առաքելական միսիոնարի պաշտօնն էր կատարել: Նրանք երկուսն էլ համամտան կարծիք յայտնեցին՝ դանելով անհրաժեշտ արտօնել, որ կաթոլիկ հայերը յաճախեն հայ ազգային եկեղեցին եւ այնտեղ հոգան իրենց հոգեւոր պէտքերը: Նրանց այս եղրակացութիւնը Հռոմը մերժեց եւ արգիլեց, որ հայ կաթոլիկներն իրաւունք ունենան յաճախելու հայ ազգային եկեղեցիները: Աշտառով վարդ.ի եղրակացութիւնները լատիներէն լեզուով հրատարակուած են «Schiarimenti e Documenti»ի մէջ (թ.84), իսկ Մխիթարի եղրակացութիւնը համառօտ է կորած: Ձմիւռնիայում 1879 թ. տպուած բնագիրը («Աբբայ Մխիթարայ վարդապետի արտաքոյ պատճառաց որք առիթին ընդդէմ նոցին, որք առին թէ ոչ երբէք պարտ է գնալ ուղղափառաց ի ժամն հայոց») համառօտ է վիճելի, թէեւ եղրակացութեան բովանդակութիւնը անվիճելիօրէն նոյնն է ինչ որ է Աշտառով վարդապետինը» (1):

«Մենք տեսանք, դիտել կու տայ Օրմանեան, կաթոլիկ հայ վարդապետ տարաղ խակ հագնիլը եւ յիսուսեան արեղաներուն հայոց եկեղեցիներուն մէջ քարոզիլը. բայց այն ժամանակները անցած էին, եւ այս մէջտեղ սկսած էին տարբեր մտածել եւ դործել. ուստի ամենախիստ պատիժներով արգիլեցին կաթոլիկներուն Հայոց եկեղեցին մտնելը: Ասկէ ծագելիք անհանգստութիւնները դիտել տուին, Պրաքոնիէ՝ Յիսուսեանց վանահայրը կը պատասխանէր, թէ չէր կրնար ընդունիլ որ կաթոլիկներն ամենափոքր հաղորդակցութիւն մը ունենային իրենց հերձուածող եղբարց հետ, եւ թէ ամէնէն դառն չարչարանքները աչքերնին պէտք էր առնէին» (2):

Հայ դեկավարները չէին կրնար անտարբեր մնալ արշաւանքի այս նոր մեթոտներուն առջեւ: Պաշտպանութեան համար ալ նոր մեթոտներ անհրաժեշտ էին: Անհրաժեշտ էր փոխադարձ պայքարի անցնիլ միսիոնարներուն դէմ:

---

(1) Յովհ. Զաւարեան, «*Մխիթարեան Միաբանութեան բաժանումը*», Հայրենիք ամսագիր, 1931 Դեկտ., էջ 107:

(2) *Ազգապատում*, Բ., էջ 2693:

Ու ահա պատրիարքները ունեցան Պոլիսը որոնք չվարանեցան նոյն իսկ ծայրայեղութեանց դնով պաշտպանել իրենց վտառուած ազանդը: Օրմանեան չատ ալ բնական կը գտնէ հայ հոգեւորականութեան ցոյց տուած այդ նախանձախնդրութիւնը, համաձայն չըլլալով հանդերձ կիրարկուած ծայրայեղութեանց.

«Հռոմէականք ծանր խօսքերով կը պախարակեն եւ կը նախատեն ժամանակիս մէջ ազգային իշխանութիւն եւ պատրիարքութիւն վարողները, իբր բռնաւոր հալածիչներ եւ անգութ դահիճներ, իբր թէ անոնց պարտքը չըլլար՝ իրենց հօտին մէջ մտնող օտարնեբուն պրոտեստութիւնը արգիլել, իրենց եկեղեցին անարգողներուն դէմ դնել, եւ հայ եկեղեցիներէ հեռացնելով լատին եկեղեցիներ տանել անխոհեմ եւ վտանգաւոր ձեռնարկին առջեւն առնել: Այո՛, մենք պիտի յիշենք կաթոլիկութեան առջեւն առնելու համար դործածած ուժգին եւ բուռն միջոցներն ալ, բայց պէտք է ճանչնալ, որ անոնց առաջին պատասխանատուութիւնը լատիններուն վրայ կը ծանրանայ, իրենց անխոհեմ եւ մոլեռանդ պահանջումներով, եւ իրենց հետեւողներուն խիղճերը չարչրկելով, մինչ այսպիսի բաներ չէին տեղի ունեցած, ցորչափ գործը ներքին դպացմանց չրջանակի մէջ կը մնար, եւ իրենք ալ կը դուշանային նորանոր պահանջներ: Հայոց եկեղեցին քրիստոնեայ էր այդչափ դարերէ ի վեր, ուղղափառ եկեղեցի էր է սկզբանէ անտի, միշտ կը մնար ինչ որ էր, մեան Արեւմուտքի դիտարարդած նորութիւններէ կը խորշէր, եւ լատիններուն պէտք չէր՝ որ Արեւելքի առաքելական եւ հնաւանդ քրիստոնեաները սոխակէին, իրենց դպրոցական եւ նորանոր վարդապետութեանց համակերպիլ» (1):

Հայ ժողովուրդի ընդդիմութիւնը ընկճելու համար ուրիշ միջոցներ ալ ունէին ճիզուիտները: Առաջին հերթին դեսպաններու պաշտպանութիւնը: Անոնք իրենց զօրավիդ պիտի ըլլային՝ իրենց դեմ յարձակողականին մէջ, մանաւանդ երբ Թուրք իշխանութիւնները փորձէին արգելք յարուցանել իրենց դէմ: Առանց դեսպաններու աջակցութեան ճիզուիտները պիտի չյաղթէին ընկճել հայ ժողովուրդի դիմադրութիւնը, որ սկսեր էր աճիլ եւ մտահոգիչ դառնալ, քանի իրենք սկսեր էին կիրարկել իրենց նոր մեթոտները:

«Պոլսահայերի ներքին վէճերն ու երկպառակութիւնները, կաթոլիկ հայերի իրար յաջորդող հալածանքներն ու յաջողութիւնները նկարագրուած են Միքայէլ Երէց Պարբերդցու էջմիածնի կաթողիկոսին ուղղած 1706 թ. Դեկտ. 20 «արզուհալ»ում (2): Դէպ-

---

(1) Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ., էջ 2693–4:

(2) «*Կռունկ Հայոց Աշխարհին*», 1863, էջ 662:

քերը համաբեա նոյն ձեւով է նկարագրել եւ հղանատագի De la Motraye իր «Voyage en Europe, Asie et Afrique», La Hay, 1727, Vol.I դրքում: Նա պատմում է որ Մելքիսեդեկ Սուպհի պատրիարքի օրով Հայոց եկեղեցիներում քարոզելու իրաւունք ստացած ճիզուիտների յաջողութիւնները խիստ զրգռել են հայ ազգարնակութիւնը իրենց պատրիարքի եւ լատինասէր հայերի դէմ: Հայերը մեղադրում էին Մելքիսեդեկ Սուպհիին եւ նրա կուսակիցներին ոչ միայն կաթոլիկութեան պատկանելու մէջ, այլ եւ այն բանում որ գործակցում էին միսիոնարներին հայերին կաթոլիկ դարձնելու նպատակով եւ այդ բանի համար խոշոր գումարներ են ստացել միսիոնարներից:

«Վախենալով որ այս զանգատները կը հասնին Թուրք կառավարութեան ականջը, որն, ի հարկէ, կը բռնէր իր հպատակների կողմը, այլ եւ կամենալով իրենց կողմը դրաւել Բարձր Դրան համակրանքը՝ ճիզուիտները մի սեղեկագրով դիմեցին բոլոր եւրոպական դեսպաններին՝ ջանալով համոզել, որ հայերն իրենց դաւանութեամբ հերետիկոսներ ու հերձուածողներ են, հետեւաբար անհրաժեշտ է արտօնութիւն ստանալ Բ. Դռնից, որ ճիզուիտները արմատախիլ անեն հայ եկեղեցու մոլորութիւնները» (1):

Եւրոպական այդ դեսպանները յուսախաբ չըրին Հռոմը: Ֆրանսան էր գլխաւորապաշտ որ անոր արամադրեց իր հովանաւորութիւնը յանձին իր Պոլսոյ դեսպանին: Հայ ժողովուրդը անգամ մը եւս իր կռնակէն կը զարնէր ասպետական Ֆրանսան՝ Հայոց դատանական վէճերը մղելով այնպիսի փուլի մէջ, որ գանոնք պիտի վերածէր եղբայրասպանաց մոլուցքի մը, ինչպէս պիտի տեսնենք նոր դարը թեւակոխած ատեն:

Պահը ճիշդ ընտրած էր Հռոմ իր սոյն վերջին յարձակողականին անցնելու համար: Հայ ժողովուրդը այդ պահուն ընկճուած էր հոգւով: Պայքարները, զոր իր հոգեւոր պետերը իրարու դէմ մղեր էին ամբողջ դար մը, չէին կրնար անդրադարձած չըլլալ ազգի հոգեկան արամադրութիւններուն վրայ եւս: Միւս կողմէ՝ այդ պայքարները թափանցեր էին նաեւ զանգուածներուն մէջ, հակամարտ հոսանքներ ստեղծել ժողովրդական խաւերու մէջ ալ, ուր կռուի հանել զանոնք մէկը միւսին դէմ:

Մեր բանասէրներէն մէկը՝ որ մօտէն զննած է դաւանական վէճերու ասորեր փուլերը հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ, կը կարծէ «թէ կաթոլիկութեան համեմատաբար աչքի ընկնող յաջողութիւնները Պոլսի հայերի մէջ ունէր հնչուածքեամբ կարելի է բացատրել այն նեղքին երկպառակութիւններով, որոնք ի վաղուց անտի բա-

(1) Զարբհան, անդ, էջ 116:

ժանում էին պոլսահայութիւնը բնիկներուն ու ազգայիներուն, հարուստներուն ու ազքատներուն, թագւորի ու ժուխերու եւայլն: Եթէ զբաղան ունէցողներ եւ այն լուսնատական հոգեբանութիւնը, որ ունէր ու ունէր էր ամբոխում պոլսահայերի մէջ, անխտահաւասարութիւնը, նախանձն ու յարդանքի բացակայութիւնը միմեանց հանդէպ լիովին հասկնալի կը դառնայ, թէ ինչո՞ւ հայերը այնպէս հեշտութեամբ ենթարկուեցին արտաքին ազդեցութեան: Կաթոլիկ միսիոնարները որ չէին համարձակուում քարոզել մահմետականների մէջ եւ ոչ մէկ յաջողութիւն չունեցան յոյներուն չըջանում, իրենց բոլանդակ ուշադրութիւնն ու ջանքը ուղղեցին դէպի հայերը» (1):

Հռոմի համար պատեհ վայրկեանն էր բերդը նեղսէն դրաւել փորձելու համար:

Պատնէշ մը պէտք էր իրեն դրոհ տալու համար բերդին վրայ, ու այդ պատնէշը չէր կրնար ունենալ Հռոմ՝ եթէ Պոլսոյ հայ գաղութի ծոցին մէջ սեփական կորիզ մը չառեղծէր: Ան առիթուած էր հայ գաղութէն ի սպառ անջատել մասնիկ մը, ու զայն կռուան դարձնել իր յետագայ գրոհներուն:

Այդ կորիզը, աւա՛ղ, կրցաւ առեղծել:

37

ՃԵՂՔԸ ԿԸ ԲԱՑՈՒԻ

Հռոմի գործակալները այլեւս ուրիշ միջոց չունէին բայց եթէ եւեփական կռուան առեղծել իրենց: Առանց նման կռուանի մը հնարաւոր չէր արշաւանքը չարունակել եւ ընդարձակուիլ: Ցանց տարածելու համար հայ ժողովուրդին մէջ՝ պէտք էր որ նախ յենարան մը մարմին առնէր:

Անոնք յաջողեցան ի վերջոյ այդ յենարանն ունենալ: Դարուն վերջերուն՝ անոնք կրցեր էին արդէն կաթոլիկ հայերու բաւարար թիւ մը ապահովել, եւ անոնց անունով պայքարի անցնիլ:

Ըստ հայոց պատրիարքարանին տրուած ֆէրմաններուն՝ պատրիարքին յանձնուած էր «հայ ազգարնակութեան հաշուառումը եւ հարկերի ու տուրքերի գանձումը ազգային ու եկեղեցական

(1) Զարբհան, անդ, էջ 117:

հմնարկութիւնների օգին, ինչպէս նաեւ ընդհանուր վերահսկողութիւնը պետական տուրքերի հաւաքման վրայ: Այսպիսով, ամէն մի հայ, որ խուսափում էր հայ ազգային եկեղեցու հետ հաղորդակցութիւն ունենալուց, զուրս էր ընկնում հաշուառումից ու հարկատուութիւնից ի վնաս պետութեան եւ հայ համայնքի» (1):

Այդ պարապան բաւ էր ինքնին որ մարմին առնէ հայ-կաթոլիկ ուրոյն կարիքը:

Գալէմքեարեան յօրինելու առիթ կենսագրութիւնը «Երկու հայ պատրիարքներու եւ տասն եպիսկոպոսներու» որոնք Հռոմի յարեցան, այս վերջիններուն մէջ կը յիշէ Սարգիս Եւդոկիացի Գասպարեան եպիսկոպոսը, որ Պոլիս եկած է ժէ. դարու վերջերը, ճիշդ այն միջոցին երբ «տասնէ աւելի երկցներ եւ աշխարհականներ պատրիարքական աթոռին վրայ ելլելէ կը կասարկին. զոնե Պոլսոյ մէջ կաթոլիկէից զօրաւոր խումբ մը, պարապլուխ եղաւ անոնց, զանց գաւեց զանոնք, զոնա հասարակութիւն մը կազմեց եւ կաթոլիկ եկեղեցւոյ յաւուրկ ամենահին անուանակոչութեամբ՝ անուանեց «Կաթոլիկ Հայերը», իսկ միւսները «Հերձուածող Հայերը». կաթոլիկէ չեղող Հայերն ալ անուանեցին զանոնք «Ֆռէնկ»: Այս «կաթոլիկ» անուանակոչութիւնն այնպէս ապրելիկ զարձաւ, որ զարերէաքն ալ տակաւին մնաց անոնց վրայ, մինչեւոր գրեթէ անհետացան այն անուանակոչութիւնները, զորոնք Հայերն անոնց տուած էին, ինչպէս՝ երկաբնակ, քաղկեդոնիկ, աթթարմայ, հերձուածող, հերետիկոս, հետեալ, լոթերական, ընչահաւաս, թէրս մէկզէպ, պապազաւան, հռոմէական, եւայլն» (2):

Գալէմքեարեան Ժէ. դարու վերջերը Պոլսոյ մէջ հայ կաթոլիկներու տառապանքի փոսոս կը նկատէ այն վկայագիրը զոր 1678 Ապրիլ 15ին Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ 11 քահանաները կ'ուղղեն Լվովի Նիկոլ Թարոսովիչ արքեպիսկոպոսին յանձնարարելու համար Ղրիմցի Առաքել անուն հայ մը, որ քրիստոնեայ դերձներ կ'ապատէր թաթարներու ձեռքէն (3): Այդ 11 քահանաները կը զրեն արդարեւ Նիկոլին.

«Նիկոլայոսի Արհեպիսկոպոսի: Վեհագոյն՝ եւ երիցս երանելոյ սիրելի հայրահամբառ՝ արհի եւ արհիապատիւ սրբազան՝ ուղղա-

(1) Յովհ. Զաւրեան, *Մխիթարեան Միաբանութեան բաժանումը*, «Հայրենիք» ամսագիր, 1931 Դեկտ., էջ 103:

(2) Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեան, *Կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու եւ տասն եպիսկոպոսներու*, Վիեննա, 1915, էջ 79–80:

(3) *Անդ*, էջ 78:

չելով ուղղակիաց եւ ուղղափառ անձանձիր ուսուցանող, անդիմանալի առաքեալ, եւ ուսուցիչ ուղղափառաց տեառնդ մերոյ դիտապետի ամենայն լեհաց: Մատուցեալ երկրպագութիւն բարձր բազկիդ եւ երկնաջուր զարշապարիդ սրբութեանդ: Հայր սուրբ՝ ծանուցուք մեզի անձնութեանդ, մեք կոստանդինուպոլսի՝ Ղալաթաւ լեալ սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ միաբան քահանայքս որ եմք հնազանդ սրբոյ կաթոլիկ առաքելական եկեղեցւոյ Հռոմայ: Նախ աւաքերէց ակր անուանս. ակր աստուածատուրս. ակր յակորս. ակր յոհաննէս. ակր մկրտիչս. ակր գաբրիէլս. ակր զաքարիաս. ակր պրաքամս հաւատաեաւ եւ ճշմարտիւ վկայացուք զազէտ խղճոյս այսորիկ, որ այս ազգի առաքել քրիստոնեայս՝ էր ի դուռն թագաւորի խանին կացեալ եւ էր վաճառական նորին, եւ որչափ քրիստոս խանին կայեալ եւ էր վաճառական նորին, եւ որչափ քրիստոս առնէա զերի առնէր զինն կու առյր եւ զատա կու առնէր...» (1):

Հոգեկան իրաւ երանութեամբ է որ հայ կաթոլիկ պատմիչը կ'արձանագրէ հայ եկեղեցւոյ այդ զժբաղա պահը, որ հայ ժողովուրդն հասուած մը ընծայ բերաւ Հռոմին:

«Այսչափ ուրեմն Ժէ. զարուն մէջ կաթոլիկոսաց, արքեպիսկոպոսաց, եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց բազմութիւն (որոնցմէ ամանց անուններ յիշեցինք) մոլորութիւնը մոլորելոց ճողովով ի համբոյր սիրոյ եւ հնազանդութեան Հռոմայ Քահանայապետաց զիմեցին հոգւով կաթոլիկէ միութեան եւ միաբանութիւն Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ: Իրաւ զեղեցիկ եւ ցանկալի տեսարան. երկնաւոր շք

նաց մէջ, որով կարծեցեալ պատրիարքութեան ցանկացողները իրար փոխոխակի կը մերժէին նոյն աթոռէն: Թէ անցամ մը Ջամչեան վարդապետին ժամանակագրական տախտակները աչքէ անցընենք, կը տեսնենք, որ 100 տարուան միջոցի մէջ, այսինքն է՝ 1600էն գ1700 (այս երեւոյթը քիչ տարբերութեամբ նախընթաց եւ յաջորդ դարերու մէջ ալ կ'երեւայ), առնուազն քառասուն ու վեց պատրիարքներ նոյն աթոռը եղած ու իջած են, ինչպէս որ ամէկին կատակցութիւններէն մէկը կամ մէկալը կը գօրանային:

«Դժբաղդաբար այս դէպք անկարգութիւնը արեւելք իրաւունք ազգի համարուած է: Թէ ա՛րշաւի չարքը ասկից կը ծագէին ամենուն յայտնի է. անոնք որ առաջնորդելու եւ հովուելու պաշտօնը կ'առնուին, որովհետեւ միութեան կեդրոնէն գուրս էին եւ բաժանեալ ի հաղորդութենէ Քրիստոսի փոխանորդին, որմէ առաջնորդաց իշխանութիւնը կախեալ է, առանց ուղղակցյց առաջնորդի անուղիղ համբաներու մէջ կը թափառէին, եւ ուրիշ բան չէին խնդրեր՝ բայց եթէ ամէկին հաճոյքը, եւ ամենեւին չէին խզճեր կաթոլիկէ ազգային ժողովուրդը կրճել եւ կատակցութեանց դոհ ընել, հարստահարել եւ հալածել:

«Այսպէս՝ բանը հոն հասաւ որ ա՛լ հարկ էր կաթոլիկեանները հերձուածոյ մառնակցութենէ բաժանել: Արդէն Ժէ. երրորդ դարուն կէսէն Պարսկաստանի եւ պիտաւորաբար Պասրայի ուղղափառք երկիւղածութեամբ կը պատչանային յառաւածայինս հերձուածոգաց հետ հաղորդակցութիւն ունենալէն: Որչափ ի կոստանդնուպոլիս եւ ուրիշ ամէն տեղ ուղղամիտ անձինք կային՝ մարդկային նկատմունքը մէկդի ձգելով հերձուածոյ հաղորդակցութենէ կը հեռանային եւ կաթոլիկէ եկեղեցւոյ պիրկը կը պատսպարէին» (1):

Որքան ալ հայ կաթոլիկ պատմիչները բարձունքը հանին իրենց խանդավառ ճիչերը հայ ժողովուրդէն մաս մը Հռոմի վտրտոխը մտած ըլլալուն համար, իրականութիւնն այն է որ զանգուածային չէր «հերետիկոս»ներու արշաւը այդ վտրտախէն ներս: Եւ այնուամենայնիւ կարիք մրն էր որ կը տեղծուէր այդ կերպով հայ դաղութի ծոցին մէջ եւ կը սպառնար տարածուիլ բջիջ առ բջիջ: Բերդը պրոհով խլելու համար՝ թուրմ մը քանդած էր Հռոմ:

Տարբեր խնդիր որ աշխարհի բոլոր պապերը իրենց բիւր դարձակներով երբեք ալ ի վիճակի պիտի չըլլային յափշտակելու համար դայն: Անոնք հաշուի առած չէին հայ ժողովուրդը: Անոնք

(1) Ագեֆսանդր Վ. Պալեեան, *Պատմութիւն կաթոլիկէ վարդապետութեան ի Հայս*, Վիեննա, 1878, էջ 166–167:

պան չփոթած էին դասալիքներու, կաչառուածներու, մոլորածներուն աչք հօսին հետ՝ որոնք օր մը «քաթօլիք մելլէթի»ն պիտի կազմէին, ձեղք մը բանալով հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ:

Բայց այդ ձեղքը երբեք չլայնցաւ, որովհետեւ զարերը նոր ներուներ պիտի բերէին հայ ժողովուրդին՝ որոնք թոյլ պիտի չտային որ դաւանական վէճերը դպին հայ ժողովուրդի մեծ ճիղին բարձունք հասնելու:

Նոր ներուներու այդ նոր ճիղերուն առջեւ անպատուղ պիտի անցնէին Հռոմի բոլոր փորձերը հայ հոգին եւս ճեղքելու: Հայաստան դասը զոր այս գարը առեղծեց եւ զոր ներուներ փոխանակեցին իրարու նաւերական աւանդի մը պէս, թոյլ չտուաւ որ ճեղքուի հայ հոգին:

38

ՀՌՈՄԻ ԳՐՈՇԻՆ ԴԷՄ

Հռոմ հայ եկեղեցւոյ ծոցին մէջ ճեղքուածք բանալու բազմաթիւ փորձեր կ'ընէր հայ եկեղեցւոյ ամէնէն տիար մէկ պահուն: Հայ եկեղեցին պրեթէ պրոթ չունէր: Հայ ժողովուրդի հոգեւոր պետերը մխրճուած էին տարբեր պայքարներու մէջ: Կաթ՝ զոր տասնեակ տարիներ մղեցին Ձակար Զուղայեցին եւ եղիազար Ախթամարցին՝ ժամանակ չթողուց անոնց արդիպի մտածեն հայ եկեղեցւոյն՝ ուրիշ հոգեբուն մասին: Անոնք չտեսան իսկ փոանդը զոր հայ ժողովուրդին կը բերէր Հռոմի նոր քաղաքականութիւնը: Այն միտքով մխրճուելու թէ հայ ժողովուրդի ցաւերուն դարմանը Հռոմի ճամբով միայն կրնայ գալ՝ գրեթէ կուրցուցած էր զանոնք: Անոնք սիրալիր կ'ուղէին մնալ դէպի Հռոմը, եւ չէին կրնար գալ անոր գործակալներուն: Մայր Աթոռն վտանգ չէր կրնար գալ ուրեմն ասոնց:

Անդին, ամբողջ գարը ալեկածութեամբ անցընելէ յետոյ՝ Պօղոս աթոռը խռովել կը մնար գարուն վերջին տասնամեակին ալ: Տէրտէրներու ռեժիմէն յետոյ որ տասնամեակ մը ուելի տիրը էր Պատրիարքարանի մէջ, չորս պատրիարքներ փակեցին գրը փոխն ի փոխ գրաւելով աթոռը: Այդ պատրիարքներն էին Եփրեմ Ղափանցին որ աթոռը նստաւ երիցս, նախ 1684էն 1686, յետոյ

1694էն 1698, ինչպէս եւ երկու տարի յաջորդ զարուն սկիզբը 1701–1702։ Մարտիրոս Կեսարացին որ զոյգ մը տարի, 1692–1694 աթոռը պրաւեց։ Մելքիսեդեկ Սուպհին, որ երկիցս պատրիարք եղաւ, 1698էն 1699 եւ 1700–1701։ Եւ վերջապէս Մխիթար Քիւրեղեանցին, որ կարճ պատրիարքութիւն մը վարեց, 1699 Յուլիսէն 1700 Դեկտեմբեր։

Արդ այս չորս պատրիարքներէն Մարտիրոս Կեսարացիի արկածները եւ անհատական վախճանը արդէն դիտենք։ ան Հռոմի մէկ խամաճիկն եղաւ, ու չգացաւ դնաց սեւ բիծ մը միայն ձգելով հայ եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ։ Անոր յաջորդները քաջութիւն չունեցան կուրծք տալու վտանգին։ Ու անոնց թուլութենէն՝ աւելի համարձակ սկսած էին գառնալ Հռոմի դործակալները Պոլսոյ մէջ։ Առանց քարոզութիւնը նոյն խակ հայ եկեղեցւոյ բեմը կ'ելլէր, ու կը յաջողէր հայ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներն իսկ որսալ։ Ժողովուրդը, անդին, չուարած եւ անպաշտպան կը մնար, եւ ուժ չունէր մինակը կասեցնել վտանգը, որ արդէն իր ծոցը թափանցած էր։

«Մելքիսեդեկի օրով ալ կը չարունակուէին Կ. Պոլսոյ մէջ Հայու ու Ֆրէնկի անվերջ վէճերը, կ'ըսէ Օրմանեան, եւ եկեղեցականներէն ալ այս ու այն կողմի պաշտպաններ կը յայտնուէին հաժարձակ, բայց տակաւին խարտեականութիւններ զօրացած չէին, եւ նոյն իսկ հռոմէական դպրանոցի մէջ ուսում առնող արեւտաներ, իրրեւ հայ եկեղեցւոյ վարդապետներ պաշտօնավարութեան կը ժառնէին, ինչպէս Աչաառուր Կարնեցի Առաքելեան՝ փրոփականտայի դպրանոցին աշակերտը, որ Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցին քարոզչութիւն կ'ընէր, եւ Մայր եկեղեցւոյ բեմն ալ կը բարձրանար» (1)։

«Հայու եւ Ֆրէնկի վէճը» այդ շրջանի պատգն է առաւելապէս։ Ան կը բխէր մանաւորապէս այն նոր քաղաքականութենէն զոր ընդդրկած էին Հռոմի դործակալները, իրենց յարած հայերը ամէն կապ խզել մայր զանդուածին հետ, ոսք չդնել այլեւս անոր եկեղեցիները, ու լատին եկեղեցիներ միայն յաճախել, որովհետեւ հայ-կաթոլիկ համայնք ու հայ-կաթոլիկ եկեղեցի դեռ չկար, եւ լատին եկեղեցիներու ծէսերուն հետեւիլ՝ կասկածելի դառնալ էր պետութեան աչքին։ Եթէ մխիթարիստները դեռ կը դուշանային ծայրայեղութեանց դիմել՝ իրենց յարող հայերուն այս առաջադասն էր պատճառը։

«Այդ տարիներուն մէջ ալ, կը դրէ Օրմանեան, կը չարունակէին Հայու եւ Ֆրէնկի վէճերը, որոնց հետզհետէ դայրանալու ա-

(1) Օրմանեան, Ազգապատում, Բ., էջ 2682։

ռիթ կու տար լատին քարոզիչներու եւ լատինացեալ հայերու կողմէ՝ Ֆրէնկ կոչուածներուն վրայ դրուած արգելքը, որով մեզմէ՝ Ֆրէնկ կոչուածներուն վրայ դրուած արգելքը, որով մեզմէ՝ ուր կը նկատուէին եթէ հայ եկեղեցիներ յաճախէին իրենց բարեպաշտութեանց համար, եւ կը բանադատուէին օտարազգի եկեղեցիներ յաճախել, եւ օտարազգիներու ապղեցութեան ներքեւ։ Բայց կանոնը, ոչ այնչափ Մելքիսեդեկ Սուպհի պատրիարքի կամ Մխիթարի հոմէականութեան հակամէտ կամ թոյլատու ըլլալէն, որքան մանաւանդ որ կամայ կամ ակամայ առիթ կու տար պաշտօնական խորհրդակատարութեանց համար հայ եկեղեցիներու եւ հայ եկեղեցականներու դիմել, դի յատուկ հայ կաթոլիկ եկեղեցիներ չկային։ Հայ կաթոլիկ հաստատութիւն մը կամ պաշտօնական կացութիւն մըն ալ չի կար, եւ եթէ լատին եկեղեցիներու մէջ լրացնէին այդ խորհրդակատարութիւնները, օտարահպատակ եւ ակրութեան հակատակորդ եւ ապատամբ պիտի նկատուէին» (1)։

Դարուն վերջին չորս պատրիարքներէն Եփրեմ Ղափանցին էր միայն որ անհանդիստ ըրաւ Հռոմը։ Ան 1683ին նուիրակ դրկուած էր Պոլիս եղիպտոսի կաթողիկոսի կողմէ, եւ ուրիշ նուիրակներու նման՝ որ Պոլիս հասնելէ յետոյ հետամուտ կ'ըլլային պատրիարքական աթոռը դրաւել, 1684 Օգոստոսին ինք եւս ձեռք անցուց պաշ, հապա 20 ամիս յաջողելով սակայն պահել, այդ կարճ չրջանին մէջ անդամ փորձելով հակադրել Հռոմի սպրանքներուն, թէեւ չդիմաց բանի միջոցներու։ Պաշտօնէ ջնուած 1686 Ապրիլին, ան պիտի յաջողէր աթոռը ձեռք անցընել 8 տարի յետոյ, 1694ին եւ չորս տարի պատրիարք մնալ, հանդիսանալով հայադաւանութեան համարձակ պաշտպան մը, եւ լատինամիտներուն յայտնի հակառակորդ», թէեւ «այդ միջոցին պատմութիւնը անոր չվերապրեր խոտութեան գործեր», ինչպէս ցոյց կու տան հայ կաթոլիկ պատմիչները, «տասնիկ բարքեր» (2) կամ «գաժան բնաւորութիւն» (3) վերապրելով անոր այդ շրջանէն իսկ։

Իր երրորդ պատրիարքութեան առեն էր միայն (1701–1702), որ Եփրեմ «աւելի ազդեցիկ կերպով աշխատեցաւ կաթոլիկացեալ իմպարկին կողմէ՝ լատիններուն գրգռութեամբ սերմանուած պա-

(1) Ազգապատում, Բ., էջ 2695։
(2) Ջամչեան, Գ., էջ 727։
(3) Մխիթարեան Յուրելեան, էջ 118։

ռակաւմներուն առջեւն առնել, անոնց ազդեցութիւնը կտրելով եւ անոնց դէմառնելով» (1)։ Եփրեմ իր ամբողջ երկարող պատրիարքութեան դալէ առաջ ալ անդիջոզ եղած էր կաթոլիկ հաւանքին դէմ, երբ իբր առաջնորդ կը գտնուէր Ապրահամպոլիս, պաշտօն որուն կոչուած էր իր երկարող պատրիարքութենէն առաջուէէ յետոյ։ Առիթը Ապրահամպոլսոյ այն երեք հայ քահանաներն եղան որոնք Պոլսոյ մէջ Աստուածաբանական վարդապետին կողմէ հրաւանդուելէ յետոյ՝ իրենց տեղը վերադարձած էին ժողովրդը եւս հոմէադաւանութեան հրապուրելու։ «Ղափանցին փոխաքելով իր վիճակին նկրքին յանձնոց պատճառները սկսրէն քաւիանել, նախապէս ասուած, վերջէն արդիւնց նորոգացիկ Փռանկացեալ վարդապետութիւնները խօսիլ, եւ երբ անոնք յամառեցան իրենց ընթացքին մէջ, պարտաւորուեցաւ քահանայապետին մէկ արդիւնիլ, եւ քազաքէն ալ հեռացնելով Կ. Պոլիս յղել Մելքիսեդեկ պատրիարքին, յանձնարարելով պանոնք զսպել կամ ուղղութեան բերել» (2)։

Առանք սակայն յաջողեցան Մելքիսեդեկի պաշտպանութիւնը ձեռք ձգել եւ վերադառնալ իրենց տեղը, «եւ իրրեւ յաղթութիւն տարած իրենց առաջին մտքերը աւելի համարձակ կրկնել, ինչ որ պիտի զայրացնէր Եփրեմ առաջնորդը, որ այս անգամ եպարքոսականն հրամանով քազաքէն վտարել տուաւ նոյն երեքը, իրր օտարուսում անձեր եւ ժողովուրդը յուզելու եւ պառակտելու պատճառ եղողներ»։

Անոնք Պոլիս բերուեցան 1701 Յուլիսին, եւ իրրեւ քազաքական կասկածելիներ թիարանի բանտը արդելափակուեցան չգիտցակաց։

«Այս երեքը պատմութեան մէջ կը յիշուին՝ իրր հոմէական սկզբունքներու առաջին գործիքը, թէպէտեւ անուններն յիշուած չէ։ Բայց յայտնի կը տեսնուի, թէ ոչ երբեք իրենց մտքին կամ հաւատքան պատճառու կրած են դլուխնուն եկած արկածը, այլ պարզապէս լատինական բարեկամութեան եւ Արեւմտեան Եկեղեցութեան համար կասկածաւոր նկատուած, եւ բացարձակապէս պետական հարուածի մը ենթարկուած են։ Ամէն առթի մէջ Եփրեմ Ղափանցիին անունը գործին յարակցած լլլալուն, հոմէականաց կողմէ իրրեւ կաթոլիկութեան առաջին հալածիչ նկատուած է» (3)։

(1) Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ., էջ 270։
(2) *Անդ*, էջ 2699։
(3) *Անդ*, էջ 2700։

Եփրեմի ձեռք առած ծայրայեղ այս միջոցները չէին կրնար շվրդովել նաեւ Օրմանեանը։

«Զենք վարանիր յայտարարել թէ որչափ դժուար նկատենք Եփրեմի պատրաստները ապացոյն եկեղեցւոյ պաշտպանութեան համար, նոյնը պիտի չի կրնանք ըսել իր վարմունքին եւ գործելակերպին համար, դի բուռն ընդդիմութիւնը նպատակին հասնելու չնպաստաւ, որչափ կրնայ ընել խոհական հաստատամտութիւնը։ Պատմական ճշմարտութենէ հեռացած չենք լլլար ըսելով, թէ Եփրեմի եւ նմաններուն խստութիւնները աւելի նպաստեցին հոմէականներուն գօրանալուն եւ կազմակերպուելուն, մինչ պիտի չկարենային օգտուիլ՝ պատրիարքներու հաստատամիտ, բայց եւ խոհական ընդդիմութենէն» (1)։

Եփրեմ Ղափանցիի հետ գաւանական վէճերը կը մտնեն նոր փուլ մը։ Մէկ կողմէ առիթ կը գտնան որ կաթոլիկութեան յարող հայերը հետզհետէ խմբուին՝ համախումբ դարձնելով նաեւ իրենց գործունէութիւնը եւ միւս կողմէ փորձեր ընեն պատրիարքական աթոռը ձեռք ձգելու, փորձեր որ ծայրայեղ չափերու պիտի հասնէր ալ այս անգամ՝ ապստամբէդ բանալով եդբայրասպան կռիւներու ալ։

Խօսքը տանք պահ մը հայ կաթոլիկ պատմիչին։

«Նաեւ 1664–1680 էջմիածնի Յակոբ եւ ապա Հակոբոս Եպիսկոպոսներու կաւագիչներուն արիւնահեղ ճակատամարտերուն հանդիսատեսն էր Կ. Պոլիս, ուր պատրիարքական Աթոռոյն կռիւներուն հետ՝ կաթոլիկոսական Աթոռոյ կռիւներն ալ մեծ ամանակ կը մղուէին առատութեամբ մահացու դէնքերով։ 1690էն բաւական առաջ խմբուեցան նաեւ կաթոլիկէ հայերը, յաւուրկ կարդուիկ անուանակոչութեամբ. բայց այս խնդիրները մէջ առնող ունեցած գերը առաջին ծանօթ չէ։ Առանք 1698էն եւ այն առեն բոլոր ազդին գէնքերն ասոնց դէմ դարձան, մահադու հալածանքներու սկիզբն եղաւ, եւ այսուհետեւ Հայերու ներքին կռիւները մեղմացան։ Տէրութիւնն ալ, թագաւորէն սկսեալ մինչեւ յետին պաշտօնեայն, աշխարհական բոլոր գօրութեամբը կը քաջալերէր այդ եղբայրասպան կռիւներն առանց այս կամ այն կողման մէջ դանազանութիւն ընելու, իրաւունքը տալով միշտ անոր՝ որ աւելի կը վճարէր, որով բոլոր այս կռիւներու երեսէն միլիոններ եւ միլիառներ ազդին կը առնար» (2)։

(1) Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ., էջ 2665–2666։
(2) Գալէմքեարեան, *Կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու...*, էջ 69։

Կաթոլիկութեան համակրող հայերու դէմ «յարուցուած հալածանքները անմիջապէս առաջ բերին հավանաւորութիւն եւ աջակցութիւն մխիթարեանների եւ այս վերջիններուն միջոցով Ֆրանսական դեսպանատան կողմից: Նրանք հալածուողներին պահում էին իրենց եկեղեցիներում եւ նոյն իսկ դեսպանութեան չէնքին մէջ, օգտուելով անձեռնմխելիութեան իրաւունքից, կերակրում էին նրանց եւ նրանց ընտանիքները եւ հէնց առաջին յարմար առիթից օգտուելով՝ Ֆրանսական կամ Ֆրանսայի բարեկամ ուրիշ ապրների նաւերով ղրկում էին բերում Պոլսից կամ նոյն իսկ Թուրքիայի սահմաններից: Ի հարկէ, նման աջակցութեան հետեւանքը լինում էր այն, որ միսիոնարներին համակրող հայերը կ'էլ աւելի բարեկամանում էին նրանց հետ՝ աստիճանաբար յարելով կաթոլիկութեան» (1):

Ամօթալի պայքարներու շրջանն էր որ կը բացուէր այսպէս, բաժանելու սեւ էջեր արձանագրելով մեր պատմութեան մէջ: Հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ ամէն գնով ճեղք բանալու կերպը որով լրնկած էին Հռոմի գործակալները, եւ իր աւանդութիւնները պաշտպանել վճռած դանդուածի մը յամառութիւնը երկու կողմերն ալ ծայրայեղութեան պիտի մղէր արդարեւ:

Բայց այդ ծայրայեղութիւններուն ու անոնց առիթած չարիքներուն հակառակ՝ պատմութիւնը պիտի արձանագրէր նաեւ թէ ժողովուրդ մը կարելի չէ խլել իր աւանդութիւնները, երբ անոնք կեանքը կը կազմեն իր խոր էութեան:

«Շարդինը, կ'ըսէ Լէօ, իրեն յատուկ խորաթափանց չափակութեամբ գրում է.

«Ես արդէն նկատեցի, որ հայերը միշտ պահպանել են իրենց հին ժառանգութիւնը, եւ այս հանգամանքը կարելի է համարել ուշագրաւ ապացոյցիչ, եթէ չասենք գերբնական, որովհետեւ նրանք տառնեւմէկ դար գանուում են մահմետականների տիրապետութեան տակ եւ ընդ ամէն այնքան ազգատ եւ ոտքոտ են, որքան կարող է ազգատ եւ ոտքոտ լինել մի ժողովուրդ, որ հասցուած է այս աստիճան տարրութեան: Սակայն, չնայած այս պայմաններին, նրանց հաւատը, ինչպէս արդէն ասել եմ, մնացել է անսասան, եւ նրանք պահպանում են այդ հաւատը, չհամենալով փոխել մի ուրիշի հետ, անխախտ տանելով մահմետականների, իրենց անուսհման տէրերի, ճնշումները, ինչպէս նաեւ հռոմէական առաքելութիւնների բոլոր փորձերը, որոնք երկու դարի ընթացքում անպատուղ ձգտում են, իրենց միսիոներների, քահանաների եւ վարդապետների օգնութեամբ, դրաւել նրանց դէպի իրենց դաւանութիւնը: Ես խօսքեր չունեմ նկարագրելու այն խորամանկութիւնները ու այն ծախսերը, որոնց այդ նպատակով դիմում էր Հռոմի աթոռը, սակայն ոչ մի բան ցանկացած հետեւանքներին չհասցրեց, որովհետեւ՝ հէնց որ այն հայերը, որոնք ներսում հեռացել էին իրենց կրօնից: վերադառնում են իրենց տները, իսկոյն աւելի հայ են դառնում, քան տեղում ապրողները եւ նորից սկսում են անիծել Լեւոն պապին, ինչպէս մեկին այն զգեստը պատճառներից, որոնք խանգարեցին տրեւելեան եւ արեւմտեան եկեղեցիների միութիւնը, անիծելով միաժամանակ եւ նրա յաջորդներին եւ աւելութեամբ վերաբերուելով հռոմէական եկեղեցու վարդապետութեանը, ինչպէս իրենց եկեղեցուն միանպամայն հակառող վարդապետութեան» (1):

***

Տպագրի գործը պիտի գար այսպէս պզտոտացնել հայ ժողովուրդը: Ան իր հոգին ծառացուց Հռոմի արշաւանքին դէմ: Ու թէեւ յաջորդ դարերուն Հռոմ յաջողեցաւ այնուամենայնիւ սպրդիլ հայ ժողովուրդին ծոցը ու հաստատ մը որսալ, սակայն չկրցաւ յաւիտենական մայր գանդուածը: Զգաստացաւ հայ եկեղեցին ալ: Ու այդ դարէն յետոյ գրեթէ այլեւս չենք գտներ հոգեւոր պետեր որոնք Հռոմի գիրկը վազեն ինչպէս վազեր էին ցնորքներով լեցուցած առեն իրենց հոգին: Կաթոլիկոսական աթոռին վրայ այլեւս ճանկ չի յաջողիր նետել Հռոմ, ու եթէ այսուհանդերձ որս կը խլէ Սսոյ աթոռ ան ու զայն կորիզ կը դարձնէ խամաճիկ աթոռի մը՝ Կիլիկեան եռիգոտով ջնարակելով իր ստեղծած այդ կորիզը, սակայն աւելի կ'ամրացնէ Սսոյ բուն աթոռը իր դէմը պատնէշի վերածելով զայն: Պոլսոյ Աթոռը կը փրկուի իր ճանկէն ու կը կոթողանայ իր ոսկեձգութեանց դէմ, ու եթէ կ'ըլլան Կոլոտի ու Նալեանի նման մեղմ պատրիարքներ որոնք կը ջանան դաւանական վէճեր չգրգռել, կամ Գրիգոր Պատմաճեանի պէս ողբալի բացառութիւններ որոնք Հռոմի վերջին զոհերը կ'ըլլան, պատրիարքական աթոռին վրայ կու գան սակայն դէմքեր ալ որոնք ամուր կը մնան հայ աւանդութեանց հանդէպ իրենց նախանձախնդրութեան մէջ, երբեմն նոյն իսկ, ասա՛ղ, ծայրայեղութեան հասցնելով այդ նախանձախնդրութիւնը: Տպագրի գործը կ'ամրացնէ հայ եկեղեցին, եւ զայն ցմիշտ կը փրկէ անձնասպանութեան վտանգէն:

Հայ ժողովուրդը յաջողեցաւ պահպանել արդարեւ իր հոգեկան ժառանգութիւնը, – իր պատկենական աւանդութիւնները ինչ-

(1) Յովհ. Զաւրեան, *Մխիթարեան Միաբանութեան բաժանումը*, «Հայրենիք» ամսագիր, 1931 Դեկտ., էջ 104:

(1) Լէօ, *Հայոց Պատմութիւն*, Գ., էջ 337:

պէս եւ իր եկեղեցին անոնց հետ: Հայ պատրիարքներու ձեռք առած մեղմ կամ բիրտ միջոցները չէին որ կասեցուցին Հռոմի պրոհը, ինչպէս այս պարուն նոյնպէս եւ անոր յաջորդներուն: Հայ ժողովուրդի աւանդապահ ոգին էր որ դուրսբաց իր սրբութիւններուն վրայ, եւ անխոցելի պարծուց պանոնք, պահեց պանոնք սուրբ եւ անարատ: Ձիշդ է՝ Հռոմ յաջողեցաւ հայ ժողովուրդի ծոցէն մանուկ մը խլել ի պին հպարտ նենգութեան, եղկելի ջրծունքներ որսալ իր մեղրածոր հոգաթափերուն, բայց երբեք չկրցաւ արմատը պղծել: Ծայծերը անոր հասնելու ուժը չունեցան:

39

ՄԱՐԴ ՄԸ ՈՐ ԿԸ ՓՐԿԷ ԻՐ ԴԱՐԸ

Մեծ անուններ չթողուցին մեզի Պոլսոյ հայ պազատին առաջին չորս դարերը: Բայց այն քանի մը անունը որ մեզ կը մնան այդ չորս դարերէն՝ կրնան պճնել իրենց շրջանը բացառիկ փառքով:

Տպնապի դարը ան ալ ունեցաւ իր մխիթարանքը: Հայ ժողովուրդը չթողուց որ Պոլիս ամօթով դագաղ դնէ գայն:

Երեմիա Չէլէբի Քէօմիւրճեան՝ որ այդ դարուն ապրեցաւ՝ կրնայ սերունդի մը տեղը բռնել, եւ ի զուր չէ բացառիկ մեծարանքը որ իր յիշատակին կ'ընծայուի երեք դարէ ի վեր ամէն կողմէ անխտիր:

Երեմիա Չէլէբի, չառաւիղ Ակնէն գաղթած հին գերդաստանի մը, ծնած էր 1637 Մայիս 13ին Պոլսոյ մէջ, եւ անդրանիկ զաւակն էր Մարտիրոս քահ. Քէօմիւրճեանի: Ուսման ծարաւը համակած էր դինք առաջին օրէն եւ փոքր տարիքէն համոզած էր ան չատ մը լեզուներու: Պաշտպանութեանը տակ իր Ամբակում մօրեղբօրը, որ օրուան երեւելիներէն էր, բազմաթիւ ճամբորդութիւններ կատարած էր Երեմիա իր ազգութեան, եւ՝ երբ Ամբակում կը վախճանէր 1655ին, գայն կ'որդեգրէր այս անգամ ժամանակին ամէնէն ազգանուր հայը՝ Ապրօ Չէլէբին: Երեմիա ոչ միայն պաշտպանեալն էր անոր, այլ եւ խորհրդատուն, եւ իր թելադրութեամբ է որ Ապրօն յաճախ պիտի աջակցէր հանրային գործերու եւ կարիքներու, պետութեան մօտ իր վայելած դիրքով հայ համայնքը փրկելով նաեւ բարդութիւններէ:

Իր բնածին ձիրքերով, իր ամբարած պաշարով, իր աչքնեղու ընդունակութեամբ եւ մանաւանդ իր հայու սրտով Երեմիա աչքառու դէմք մը հանդիսացաւ չուտով Պոլսոյ մէջ, վայելելով տակաւ բացառիկ մեղինակութիւն մը հայուն ու օտարին մօտ:

Իր կեանքին ու գործունէութեան մասին առաւելապէս իր երկերուն մէջ իր խոկ տուած նօթերէն գիտենք: Իրմով գրազողները այնպէս կարծեցին պահ մը թէ ան կը պատրաստուէր հոգեւորականը դառնալու եւ թէ պարապանները ետ կեցուցին գայն: Ձիշդ է որ դպրութեան չորս աստիճաններուն առացած էր ան, ինչպէս չատերը կը առանային այն առեն հայ պատանիներէն: Բայց ուրիչ որոշ բան մը չենք գիտեր՝ ինչպէս իր մանկութեանը, նոյնպէս իր պատանեկութեանը մասին:

«Երեմիայի վրայ խօսողներուն ամէնն ալ լուռ են եւ բան մը չեն յայտներ անոր պատանեկական կեանքէն, կը գրէ Թորգոմեան. չենք գիտեր թէ ի՞նչ եղած են անոր դլխաւոր զրազումները, մանաւանդ այն ազգակիները, որոնք իր թարմ ուղեղը վառեցին եւ հետացուցին գինքն եկեղեցական ասպարէզէն, առանց սակայն առելի ընելու անոր՝ հայ եկեղեցին, որուն ամենահզօր ախոյեան մը եւ ամենաջերմ պաշտող մը եղաւ մինչեւ կեանքին վերջը: ...Անոր կը բածնեներէն այնպէս կը հետեւցնեմ, թէ Երեմիա չա՛տ կանուխէն առկոնատես եղած ըլլալով ժամանակի եկեղեցականներու պարապոյծ, զեղխ կեանքին, անոնց ամուլ կենցաղին ու ապազարծան վտանգաւոր գործերուն, զգուանք զգացած պազած է անոնցմէ եւ չէ ուզած առպարիզակից դառնալ անոնց, բարեբա՛խտաբար» (1):

«Երեմիան էլ նշանակուած էր քահանայութեան համար եւ առաջաւ սարկաւագութեան աստիճան, կը գրէ Լէօ իր կարգին, բայց դրանից հետուն չգնաց, չնայած հօր ջանքերին: Նա չուզեց մանել հոգեւորականութեան շարքերը, եւ այս, անշուշտ, այն պատճառով, որ նա պատուազոյց մարդ էր, իսկ այն ժամանակուայ հայ հոգեւորականութիւնը, մանաւանդ Կ. Պոլսում, այնքան արատաւորուած ու փչացած էր, այնքան գրկուած բարոյական զազահակներից, որ կազմում էր հայ ազգի մեծագոյն դժբախտութիւններից մէկը: Երեմիան չէր կարող ապրել կղերական այդ խեղդող մթնոլորտում, թէեւ, իր գարի հարազատ զաւակ, հաւատացող մարդ էր: Թէ՛ իր եւ թէ՛ հասարակաց հաւատը փրկելու համար՝ նա չատ փորձեր արաւ կռուելու հոգեւորականութեան ախտերի

(1) Տօքթ. վ. Թորգոմեան, Երեմիա Չէլէպիի Քէօմիւրճեան Պատմութիւն Ստամպոլոյ, Ա., Վիեննա, 1913, էջ 142–143:

զէմ եւ այս կռուի ասպարէզում նա խիստ յայտնի դարձաւ իբրեւ հասարակական գործիչ» (1):

1659ին, երբ արդէն 22 տարու է, դայն կը գտնենք իբրեւ խորհրդական եւ նոտար Մարաիրոս Կաֆայեցի պատրիարքին: Սփոթական խորհրդականէ ուելի բան մըն էր ան Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանին մէջ. ինքն էր որ պահ մը առ կանգնեցաւ հայ ժողովուրդի արժանապատուութեան՝ երբ հայ կեանքը թառը էր այլազան գայթակղութեանց, եւ իր ձեռք ձգած հեղինակութեամբ հետացուց չատ մը գժնդակ ապտնապներ հայ ժողովուրդի գլխէն:

Յետոյ, ամբողջ 35 տարի, ան հասաւ հայ ժողովուրդի ամէն ծեղ օրին: Դիրք չահեցաւ պետութեան մէջ, եւ իրեն տրաւեցաւ «Չէլէբի» տիտղոսը՝ զոր այն դարուն ոչ միայն մեծատուններըը կը յափշտակէին, այլ եւ մարդ եւ արուեստի մարդիկը: Ան դիրք չահեցաւ եւ օտարներուն մէջ, որոնք նոյնպէս հաշուի կ'առնէին իր հեղինակութիւնը:

Ան աչքերը փակեց 1695ին, հազիւ 58 տարի, բեղմնաւոր կեանք մը ձգելով եաին, բայց այնպիսի պահու մը երբ հայ ժողովուրդը իր ծառայութեանց կարիքը ունէր որեւէ առանձ ուելի: Սակայն ապրած իր այդքան կեանքն ալ բաւական եղաւ հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ ազուոր էջ մը ձգելու, որ ուելի կ'ապուրնայ քանի դարերը կ'անցնին:

Ակինեան որ խղճամիտ ուսումնասիրութիւն մը նուիրեց Երեմիայի կեանքին ու գործունէութեանը՝ ասոնց կը բնորոշէ զայն.

«Մխակցմանի չէր իր կրթութիւնը. հմուտ էր եկեղեցական դիտութիւններու, ներհուն պատմագիտութեան, ծանօթ բոլոր թիւ լեզուներու, յատկապէս հայերէնի, թուրքերէնի եւ յունարէնի նաեւ «եւրոպական լեզուներու», հետաքրքիր ներքին եւ արտաքին, ազգային եւ միջազգային քաղաքական իրադարձութիւններու:

«Բարեհամբոյր էր բնաւորութեամբ, խաղաղասէր, անանձնախնդիր, ընդունակ զգաւելու սրտեր, հաշտեցնելու թշնամացած ոգիներ: Դէպի ընտանիք եւ հարազատներ խանդագնակաթ էր իր սիրտը, եւ դէպի արտաքս մարդասէր եւ ազգասէր: Մեղմական բնութեան հետ ունէր կորով, հաստատամտութիւն, աներկիւղութիւն, երբ մանուանդ հասարակ չահը, ազգին օգուտը վտանգի մէջ էր:

«Ունէր իրեն հիմ կրօնն եւ Ազգը, եկեղեցին եւ Հայութիւնը: Եկեղեցւոյ պայծառութեան անձնազոհ էր, Ազգին չահերուն նախանձախնդիր: Կ'առաջ կուսակցական ոգին, անձնասէր, փառասէր ձգտումները: Իսկական անձով պաշտպան կանգնած էր Ազգային եկեղեցւոյն, Ազգային չահերուն. ինչ կ'ընդդիմանար այս կէտերուն, հոն կը ծառանար իր անձը. կը բողոքէր ազատաղէմ, անկերկիւղ, անձնազոհ: Երկու իրար պատառող կողմերու մէջ համոզկեր կը մտաչի, հաշտարար կը կանգնի. թէպէտ կ'ընդունի հարուածները, բայց յանձն կ'առնէ ամէն վիշտ, առանց տեղէն խուսափելու: Ճշմարտութիւնն եւ ազգին չահը նկատի ունի, աննչահախընդիր, անկաչառ, անաչառ:

«Կը յարգէր եղիազարը. բայց երբ տեսաւ անոր մէջ փառասէրը, ազգային միութեան թշնամին, բարձրացուց իր ձայնը, եւ հետացաւ բարեկամէն որպէս թշնամի:

«Վայելեց յարգանք. բայց ի սէր ճշմարտութեան նչաւակ եղաւ նաեւ հալածանքի» (1):

***

Երեմիա Չէլէբի մեծ էր նախ մտքի իր բացառիկ պաշարով: Քիչեր այդ դարերուն իր համաութիւնն ունէին: Ան մէկն եղաւ հազուագիւտ այն աշխարհականներէն որոնք երբեմնէ զարդարած են հայ պատմութիւնը, վանականի համբերութեամբ պաշար հաւաքած են եւ վանականի աքնութեամբ գրքերը դիմած գրքերու վրայ, բայց եւ մաս առած կեանքի յուզումներուն եւ փոթորիկներուն մէջ:

«Ապրելով մի խռովայոյզ ժամանակում, դիտել կու տայ Լէօ, Երեմիա Չէլէբին ձեռքերը ծալած անտարբեր չէը մնաց: Իրեւ մի հմուտ աշխարհական հեղինակ, նա մէկն էր այն հազուագիւտ մարդկանցից, որոնք երեւացել են մեր պատմական անցեալում, գարերի այն երկար չրջանի մէջ, երբ գրագիտութիւնը, մանաւանդ հեղինակութիւնը հոգեւորական դասի արտօնութիւնն էր կազմում: Մինչեւ Երեմիայի ժամանակները մեր պատմութիւնը չատ չէ ճանաչում այնպիսի աշխարհականներ, որոնք նրա պէս պատկառելի դիրք գրաւէին իրրեւ լեզուագէտ, իրրեւ հեղինակ, մի խօսքով իրրեւ լուսաւորուած մարդ: Եւ Քէօմիւրճեանը խուցի հեղինակ չէր, ոչ էլ իրանց գիտնականութեամբ անմատչելի ու բարձրաթռիչ մարդկանցից մէկը. նա գործում էր ժողովրդի մէջ, իր օյժերը ծառայեցնում էր հասարակութեան չահերին: Մի հասարակական գործիչ էր գրքերի սիրահար այս մարդը եւ այնքան խելօք ու հասկացող, որ նոյն իսկ հոգեւորականութիւնը գիմում էր նրա խոր-

(1) Լէօ, Հայոց Պատմութիւն, էջ 367–368:

(1) Հ. Ներսէս Ակինեան, Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան, Վիեննա, 1933, էջ 59–60:

հուրգնելին, չատ դէպքերում հալածակում էլ էր նրա հեղինակաւոր խօսքին» (1):

Օրմանեան, ինք եւս, ակնածանքով կ'արտասանէ Զէյէրլեին անունը՝ լրջեւ մտաւորականի:

«Երեմիա նշանակելի դէմք մըն է մեր ազգային դործիչներու մէջ՝ իւր ինքնատիպ եւ բազմակողմանի ձիրքերով: Հաւատարմագիր ներկուն եւրոպական լեզուներու, եւ տեղական յատնարէնի, եւ տաճկի եւ արաբացի գրականութեան, փոխադարձաբար մէկէն միւսին թարգմանեց կարեւոր դործեր, եւ չատ եւս ազգայնոց համար՝ հայկերէնի, եւ օտարաց համար հայկերէնէ փոխադրիչ, հայրենական լեզուին կատարեալ համաութիւնը: Իւր երկասիրութիւնները բազմամաթիւ են եւ զարմանալի պէտղիութիւն մը կը ներկայեն, որոնց մէջ Աստուածաշունչի տաճկերէնի թարգմանութենէն, մինչեւ գաւեչա ոճով եւ համիօրէն բարբառով ոտանաւորները կը գտնուին» (2):

Երեմիա Զէյէրլի մեծ եղաւ նաեւ իր հանրային գործունէութեամբ: Եղան պահեր որ ան գրեթէ նախանձամտական դեր կատարեց Պոլսոյ հայ համայնքը ալեկոծող դէպքերուն մէջ, որովհետեւ բոլոր կնճռոտութեանց առեն լուծն կը յառէին ամէնուն աչքերը, սկսելով այն վայրկեանէն երբ պաշտօնական դեր մը կը յանձնուէր իրեն պատրիարքարանի մէջ: Այդ պահերէն մէկը Մարմարա Կաֆայեցիի պատրիարքութեան տարին էր, երբ ահաւոր ճղնաժամ մը կ'անցընէր ազգը:

Ինչպէս իր կենսագիրներէն մէկը կը պատմէ՝ «Թովմա Բէրիացի պատրիարքին սպանութեամբ, որ պատահած էր 1658ին, կը շարունակուէին դեռ պատրիարքական Աթոռին շուրջը, ինչպէս նաեւ Կ. Պոլսոյ մէկ երկու թաղերուն մէջ՝ առորին վէճեր ու կռիւներ. ան ու ան պարապ տեղը կ'ամբաստանուէր. կ'ամբաստանուէին նաեւ եղիազար Այնթապցի, Աստուածատուր պատրիարք Երուսաղէմի եւ Կ. Պոլսոյ պատրիարք Մարմարա Կաֆայեցի: Ազգը կը հեծէր քաոնակ չփոթութեան մը մէջ, որուն ոչ նուազ մեծ պատճառ էր կառավարութիւնն ալ, դի սա վարժած ըլլալով դրամ կաշառք ուտել, չէր սիրեր վերջ տալ վէճերուն, իր շահերու ապրիլը չդամբեցնելու համար:

«Հայոստանակութիւնը ծայր աստիճանի էր հասած. պատրիարքարանը ծանր պարագրերով բեռնաւորուած էր, պատրիարքներ օտարին դուռը բանաերուն մէջ երբեւ դերի, երբեւ սարուկ խաղալիկ ու ծաղր ծանակ եղած, երեսի վրայ թողած էին Ազգին բոլոր պարծերը. հարկ էր սակայն վերջ դնել այս մեծ անկարգութիւններուն, որոնց մէջ առաջդը միշտ Ազգն էր. եւ որովհետեւ դրամն էր որ պիտի կարենար այսպիսի հրաշք մը դործել, Երեմիա Զէյէրլի կը յաջդի պատրիարքներն եւ ուրիշները խորհուրդի հրաւիրելով, համոդել զանոնք, մեծաքանակ դումարներ մէջտեղ բերել, պրպտնէն ալ տալ, ու անձամբ Մարմարա պատրիարքին հետ մինչեւ Պրիանուպոլիս երթալով եպարքոսին ինչպէս նաեւ կառավարական ուրիշ պաշտօնեաներու փորը կշտացնել, բերանին ծեփել, եւ այսպէս՝ Ազգին մէջ տիրող անկարգ կռիւները դադրեցնել» (1):

Այնքան դժուարին կերպով ըառած, եւ սակայն ճշդրիտ պատկերն է առ այն միջոցներուն՝ որոնց առիթած էին դիմել այն օրերու մարդիկը վտանգ մը հեռացնելու համար, եւ որոնց պարտաւոր էր դիմել նաեւ Երեմիան:

Նշանակալից էր Երեմիայի դերը նաեւ այն փորձերուն առթիւ որոնց ձեռնարկեց եղիազար Այնթապցին՝ Թուրքիոյ մէջ կաթոդիկոսութիւն մը հիմնելու համար: Ու այստեղ արդէն Երեմիա Զէյէրլի ճակատ կը բռնայ եղիազարի դէմ անոր այդ քայլը վնասակար սեպելով հայ եկեղեցւոյ եւ հայ ժողովուրդի չահերուն համար:

Երեմիա Զէյէրլի այդ կեցուածքին ակնարկելով է որ կը գրէ Լէօ.

«Կարելի է ասել որ Երեմիա Զէյէրլին հանդէս է գալիս իբրեւ մի նոր պատմական տիպ, որին պատկանում էր ապագան: Դա մեզ յայտնի առաջին աշխարհական կրթուած հայն էր, առաջին ինտելիկենտ հայն էր, որ ազգում էր ազգային կեանքի վրայ, հանրային կարծիք էր ստեղծում եւ դեկավարում: Նրա հասարակական դործունէութեան մանրամասնութիւնները վերաբերում են Կ. Պոլսի եւ Երուսաղէմի հայ դաղութների պատմութեան: ...Երբ վառոմոլ եղիազար Այնթապցին կաշառքով առաւ վաճառուող Թուրք պաշտօնեաներից օսմանեան Հայոստանի կաթոդիկոսութեան իրաւունքը եւ ինքնագլուխ իրեն կաթոդիկոս յայտարարեց, յարուցանելով ազգի մէջ խռովութիւններ եւ յուզմունքներ, Երեմիա Զէյէրլին Կ. Պոլսում մի ամբողջ շարժում ստեղծեց, ինքն անցաւ անոր դլուխը, որպէսզի կարողանայ եւս կանդնեցնել սանձարձակ հոգեւորականին իր վնասակար ձեռնարկութիւնից: Այս առաքելութեամբ էլ նա դնում է եղիազարի մօտ՝ Բերիա, երկար համոզում է նրան,

(1) Լէօ, Հայկական տպագրութիւն, Ա., Թիֆլիս, 1904, էջ 369–370:

(2) Օրմանեան, Ազգապատում, Բ., էջ 2666:

(1) Տօք. վ. Թորգոմեան, անդ, էջ 155–156:

բայց եթէ յաջողութիւն չի ունենում, մեղաւորն, ի հարկէ, ինքը չէր» (1):

Խօսելով Մարտիրոս Կաֆայեցիի եւ Եղիազար Այնթապցիի օրով Երեմիա Չէլէբիի բռնած դիրքին մասին, Լէօն գրած է այլուր, աւելի ընդարձակ.

«Նա Մարտիրոս Կաֆայեցու անձնական բարեկամն էր եւ քարոզչադրը: Մօտիկ կանգնած լինելով պատրիարքական աթոռի շուրջը կռուողներին, նա աշխատում էր մեղմացնող, հաշտեցնող դեր կատարել: Որովհետեւ չարիքը միանգամից արմատախիլ ընել չէր կարելի, ուստի Երեմիային մնում էր օրքան կարելի է չատերին համոզել, թէ ինչ դժբախտութիւններ են ծնում անսահման ու անվերջ դժտութիւնները: Նա ջանք չէր խնայում կռուողների բորբոքուած կրքերը հանդցնելու համար. գրում էր, անձամբ գործում էր, խրատում: Երբ Եղիազարը ստացաւ առանձին կաթողիկոսութեան հրովարտակ, Կ. Պոլսում գտնուեցին Հայեր, որոնք ատրտամահաւ եղան այն պատահարից, որ մտցնում էր ազգի մէջ այդ վտանգաւոր կղերականը: Երեմիա Չէլէբին այդպիսիների դէմ լուրին անցաւ եւ նրանց կողմից պատգամաւոր գնաց Եղիազարի մօտ, Բերիա, խօսելու եւ հասկացնելու համար: Երկար ժամանակ նա համոզում էր Եղիազարին յետ կանգնել թիւրքահայերի համար առանձին կաթողիկոսութիւն հիմնելու մտքից, հասկացնում էր թէ ի՛նչ վտանգներ են կապուած այդ քայլի հետ: Բայց զուր էին նրա բոլոր ջանքերը...:

«Տեսնելով որ ոչ մի քարոզ, ոչ մի ապացոյց չի ազդում, Քէօմիւրճեանը այնուհետեւ աշխատում էր գոնէ մեղմացնել այն կատաղութիւնը, որով Եղիազարն ու Մարտիրոս Կաֆայեցին կռուում էին իրար դէմ, մի կռիւ, որից միայն խռովութիւնների քաոսն էր տակնուվրայ լինում, առանց գրական որեւէ օգուտ տալու: Այո՛, անհաշտութեան եւ վայրենի կրքերի բոցերը հանդցնելն էլ այն տխուր ժամանակներում բարեգործութիւն էր: ...Դժուար է հասկընալ թէ ուր պիտի հասնէր Եղիազար—Մարտիրոսեան մենամարտութիւնը, եթէ Քէօմիւրճեանի հաշտեցնող ազդեցութիւնը յաղթանակ չը տանէր:

«...Բայց գործունէութեան այսպիսի եղանակը չը պիտի կարծել տայ թէ Երեմիան հարկաւոր դէպքում չէր բողոքում: Երբ Մարտիրոս Կաֆայեցու ջանքերով Կ. Պոլսի պատրիարք դարձաւ Գրպօն, Քէօմիւրճեանը յանդգնեց համարեց լռելը եւ մի նամակի մէջ յանդիմանեց Մարտիրոսին, որ նա մի տղէտ ու անպէտ տէրտէրին

(1) Լէօ, Հայոց Պատմութիւն, Գ., էջ 368:

պատրիարքութիւն է տուել: Մարտիրոսը, մոռանալով Երեմիայից վայելած բարերարութիւնները, այդ յանդիմանական նամակը ուղարկեց Կրպոյին: Երկուսն էլ կատաղած էին այդ համարձակութիւնից եւ մեսին եաեւից ընկան՝ Քէօմիւրճեանին բռնելու համար: Բայց սա կարողացաւ թաղնուել եւ ազատուեց նրանց վրէժխնդրութիւնից: Այդ բանը դժուար չէր նրա համար, որովհետեւ թիւրքերի մէջ էլ պատիւ էր վայելում իրրեւ խելօք մարդ եւ հեղինակ» (1):

Երեմիայի մահը, ինչպէս ըսինք, ազէտալի եղաւ Պոլսոյ հայ հասարակութեան ապառնացող նոր ալեկոծութեանց նախօրեակին: Իր հաշտարար ոգին եւ մանաւանդ իր վայելած հեղինակութիւնը թեթեւ կարենային առաջքը առնել գաւառական վէճերու առեղծած նոր բարդութեանց որոնք պիտի բռնկէին իր մահէն քիչ յետոյ՝ գարնանուելի չափերու հասնելու համար յաջորդ գարու առաջին տասնամեակներուն, եւ Պոլիսը բեմ դարձնելու համար մարդորսներու նոր չահատակութեանց, որոնց զոհ պիտի գառնար, աւա՛զ, Երեմիա Չէլէբիի իր իսկ եղբայրը, Կոմիտաս քահանան:

Այնպէս որ չատ ճիշդ կ'ըսէ Օրմանեան, երբոր կը գրէ թէ «Բազմարդիւն եւ բազմաչխատ Երեմիայի 60 տարեկան վախճանելը կը նկատենք, ոչ միայն տարիքին կողմէն վաղահաս, այլ եւ ազգային չահերու կողմէ տարաժամ, գի անոր մահուանէ ետքը, ուելի ատակացան բուռն եւ խիստ ձեռնարկներ, զորս կրնար խափանել Երեմիա իր խոհական խորհուրդներով, եթէ տակաւին ապրէր: Գուցէ եւ իր եղբօր Կոմիտաս քահանային վրայ ալ կ'ազդէր, դգուշացնելով զայն բուռն ընդդիմութիւններէ, որ անուղղակի կերպով պատճառ եղան ազէտաբեր դէպքերու» (2):

Մեծ էր նաեւ հեղինակութիւնը զոր Երեմիա Չէլէբի կը վայելէր օտարներու մօտ, ըլլայ պետական չրջանակներու, ըլլայ դեսպանատանց մէջ:

«Երեմիա պաշտօններ վարած է պետական չրջանակներու մէջ, եւրոպական դեսպանատուններու քով, եւ ազգային պատրիարքերու մօտ, կը գրէ Օրմանեան, եւ անմիջական չփում ունեցած է ամէն կարեւոր գործերու հետ, իրրեւ խորհրդակից եւ գործակից, եւ իրրեւ յանձնարարութեանց կատարող: Ինքն անկեղծ եւ հաւատարիմ հայրապետան, երբեք բան մը զոհած չէ ազգային եկեղեցւոյ ինքնութենէն եւ յատկութիւններէն, բայց եւ եւրոպական

(1) Լէօ, Հայկական տպագրութիւն, Ա., Թիֆլիս, 1904, էջ 370–372:

(2) Օրմանեան, Ազգապատում, Բ., էջ 2566:

պարզացման եւ առաւելութեանց տեղեակ, հակառակ եղած չէ ա-նոնցմէ օգտուելէ, եւ մինչառհման ընթացք եւ գործունէութիւն մը ունեցած է, ծայրայեղութիւններէ խորշելով, ոչ հոմէպատանութեան յարելով եւ ոչ հայապատանութենէ հեռանալով» (1):

Նուազ նշանակալից չէր Երեմիա Չէլէբիի նախանձախնդրութիւնը կանխելու վէճերը հայոց եւ ուրիշ տարբեր մէջեւ: Այնպիսի դարու մը երբ Հայոց ու Յունաց յարաբերութիւնները յաճախ կը ձգտէին մանաւորապէս Ս. Տեղեաց չարաբաստիկ վէճերուն երեսէն, Երեմիա Չէլէբիի նման գէմքերու կարօտ էր ազգը որպէսզի բարգութեանց առաջքը առնէ:

Այն վէճին առեն, օրինակ, որ 1683ին բռնկեցաւ Երուսաղէմի Յունաց պատրիարքին եւ Մարոնիտաց կաթողիկոսի մէջեւ, որ Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքն էր այդ պահուն, Երեմիա Չէլէբին էր որ մէջտեղ եւ յաջողեցաւ բարգութեանց առաջքն առնել:

«Անկաւ գժտութիւն ընդ նա (Մարոնիտաց) եւ ընդ յոյն պատրիարքն Երուսաղէմի, կը գրէ Զամչեան, եւ ջանայր Մարոնիտաց ձեռամբ լատինացուց յաղթահարել զնա: Եւ իբրեւ չվճարեցաւ ինչ, զնացին երկոքին եւս յԱգրիանուպոլիս յատեան եպարքոսի. եւ անդ հարցաքննեալ յոյն պատրիարքին զպատասխան իր՝ զօրացաւ ի վերայ Մարոնիտաց, եւ կամէր զվրէժս առնուլ ի նմանէ. զրեաց յայնժամ Երեմիա Չէլէբի Թուղթ ապաշանաց առ յոյն պատրիարքն՝ ընդ որում ունէր բարեկամութիւն եւ բնաւնութիւն մեծ. եւ չահեալ զսիրտ նորա՝ հաստատեաց խաղաղութիւն ի մէջ նորա եւ ի մէջ Մարոնիտաց» (2):

Երեմիան մեծ եղաւ իր խօսքի ուժով եւս: Անոր միջամտութիւնը գանազան կնճռոտութեանց մէջ երաշխիք էր բարեբար իրատեսութեան մը: Քանի քանի վէճեր կրցած է հարթել ան՝ իր քաղցր լեզուովը եւ համոզելու իր ձիրքով:

Բայց այս բոլորէն վեր իր անձին մատնուած համայք մը կուտար գրելու իր չնորհքը: Շատ իրաւունքով էր որ կը գրէր Լէօն.

«Իր մեծ ազդեցութիւնը կ. Պոլսի հայ հասարակութեան մէջ ձէօմիւրճեանը ձեռք էր բերել ոչ միայն խօսքի ընդունակութեամբ, այլ թուում է, նոյն իսկ առաւելապէս գրոզի չնորհքով: Դա իր ժամանակի ամէնէն շատ լուսաւորուած հայերէն մէկն էր, եթէ ոչ առաջինը: Զգիտենք՝ ինչ դասատրակութիւն էր առացել նա եւ ուր, բայց պիտենք, որ նա, բացի մայրենի լեզուէ, պիտէր եւ թիւրքերէն, յունարէն եւ լատիներէն լեզուները հմնաւորապէս: Նրան

(1) Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ., էջ 2666:
(2) Զամչեան, Գ., 720:

օրուան էր մի շատ բեղմնաւոր եւ բազմակողմանի գրական ընդունակութիւն, եւ մենք տեսնում ենք նրա գործերը՝ պատմագրական, աշխարհագրական եւ նոյն իսկ աչուգական—բանաստեղծական տարբերներում: Ամենագլխաւորն այն է, որ յանձին նորա մենք կարող ենք ողջունել առաջին հայ գրողին, որ կրում է իր մեծ նոր ժամանակների, եւրոպական հասկացողութեամբ, գրական ճաշակ եւ պահանջներ: Երեմիա Չէլէբիի գրուածքների մէջ է, որ մենք գըտնում ենք ապագայ հայ առօրեայ հրապարակախօսութեան բողբոջները: Զինուած քննական պատկառելի կարողութեամբ, նա կծու եւ խիստ լեզուով վերլուծում է առօրեայ կեանքը հոգեւորականութեան արատների եւ պղծումների չէջանում, դատափետում է նրանց, հարուածելով վատն ու չարը: Աչքի է ընկնում նա իր վառվռուն հայրենասիրութեամբ, եւ մօտաւորի լի նկարագրում է թիւրքական բարբարոս բարքերը, քրիստոնեաների եւ մանաւորապէս հայերի դժբախտ դրութիւնը» (1):

Պոլիս Երեմիային կը պարտի, նաեւ տպարան մը հիմնելու փորձը՝ ինչպէս դեռ պիտի տեսնենք: Առայժմ ըսենք որ 1677ին հիմնուած, կարճատեւ եղաւ այդ տպարանին կեանքը: Ան փակուեցաւ հազիւ երկու գիրք տպելէ յետոյ: Բայց ան կը վկայէ այն բացառիկ նախանձախնդրութեան մասին որով համակուած էր Երեմիա Պոլիսը օժտելու համար հայ տպարանով մը, որ առաջինը պիտի ըլլար այն անդրանիկ փորձէն յետոյ, որուն ձեռնարկեր էր Աբգար Դպիր աւելի քան դար մը առաջ, 1567ին, կարճ առեն մը տեւելու համար լոկ, այսինքն հազիւ տարի մը:

«Զբաւականացաւ Երեմիա իւր բազմահատոր երկասիրութիւններով նպաստել հայ մշակոյթի բարգաւաճման, կ'ըսէ Ակինեան, այլ եւ համարեցաւ թէ անհրաժեշտ է հայ մտքի զարգացման համար գիրքը եւ ձեռնարկեց հիմնել սեպհական տպարան մը. թէեւ չունեցաւ անիկա յաջողութիւն, որովհետեւ չքաջալերեցին ժամանակն եւ միջավայրը, բայց եղաւ այն յուշարձան մը Երեմիայի անուան համար, պատմելու եկող սերունդին անոր նախահոգութիւնը տպագրութեամբ մատչելի դարձնելու գիրքը հայ ժողովրդեան» (2):

«Ձէօմիւրճեանի այսքան կարճատեւ եւ աննշան տպարանական գործունէութիւնը, կ'ըսէ Լէօ, յիշատակութեան արժանի չէր լինի, եթէ նրա պատրաստել տուած մայրերը նոյն դարի վերջում ուրիշները կարող չըրերէին, չըրարեւմխէին եւ նոր տպարան չըրացո

(1) Լէօ, *Հայոց Պատմութիւն*, Գ., էջ 368:
(2) Հ. Ներսէս Ակինեան, *Երեմիա Չէլէպի Ձէօմիւրճեան*, էջ 67–68:

անկին: Այդպիսով, Երեմիան առաջինն էր, որ գարկ տուեց, գաղափար կենդանացրեց: ԵթԷ ԺԸ. դարում ազգագրութիւնը ձագկեց Կ. Պոլսում եւ շատ նոանդուն գործունէութիւն ցոյց տուեց, ուրեմն, այդ գործունէութեան նախահայրը ամենայն իրաւամբ Քէօմիւրճեանը պիտի համարուի» (1):

***

Երեմիա Չէլէբի մեծ էր մանաւանդ իր հայու սրտով: Ան խոկական հայրենասէր մըն էր՝ այս բառին ամէնէն խոր իմաստովը: Անոր ջերմ սէրը դէպի իր ժողովուրդը ի յայտ կու գայ բոլոր այն մարդկերուն վրայ ուր ան գործած է, եւ բոլոր այն պրուելեանց մէջ որոնք եղած են իր ղբչէն:

Պէտք է իր ձեռագիրներուն մէջ թափառիլ չօշափելու համար տուայտանքը զոր զգացած է իր հոգին հայ ժողովուրդի մեծ վըշտին առջեւ, եւ զայրոյթը որով կը համակուի ան ակնարկելու առանձ հայ ժողովուրդի զողզոթային հարեւան զայդ լուծելու տակ:

«Տարեգրական պատմութիւնը», զոր յօրինած է ան, պատկերն է անզոհանքին որ իր հոգին կը խռովէ հայ ժողովուրդի մարտիրոսապրութեան ի տես: Այդ երկը անտիպ կը մնայ ցարդ, բայց Զարպհանէլեան զոր գայն տեսած է Վենետիկի իր գաւառանին մէջ, սակէս կը նկարագրէ անոր բովանդակութիւնը.

«Հինգ մասն բաժնած է հեղինակը՝ իր պատմական պէսաւոր դրուածքը, յորս ազգին գանազան եկեղեցեաց ի տաճկաց աւերիչն ու քանդիչը մի առ մի կը յիշատակէ, ու չարունակելով Առաքելի Դաւրիժեցւոյ պատմութիւնը Թուրքաց, Պարսից եւ օսմանեան լեզուաց եւ բռնակալաց երբոր դէմ առած պատերազմաց եւ յաղթութեանց աղիտալի անցքը կ'աւանդէ, ու այն առթիւ եղած մանկաժողովոյ սրտաճմլիկ նկարագիրն կ'ընէ, երբ այլազգիք բռնութեամբ քրիստոնէից տղայքն իրենց գօրաց բանակին մէջ կը խառնէին, ու զանոնք պատերազմաց դաշտերը կը տանէին: Մէջ կը բերէ անոնց աւելութիւնն ու մախանքն ընդդէմ քրիստոնէից, ու նոր նահատակաց պատմութիւններն, երբ աստուածախրախոյս արիութեամբ՝ հաւատոց ճշմարտութեան վրայ յօժարամիտ իրենց արիւնն ու կեանքը կը դնէին:

«Դժնդակ ու տագնապալից ժամանակք էին մեր ազգին համար: Երկիրն աւերակ ու ռանակոխ, ուժոյ եւ բռնութեանց տիրոյ տապարէզ ու նշաւակ եղած, եկեղեցիք հիմնայատակ տապալած, ա-

(1) Լէօ, Հայկական տագրութիւն, Թիֆլիս, 1901, էջ 268–269:

նոնց մէջ իրենց հոգւոյն սփոփանքն փնտռող ժողովրդեան արտասուքն ու հառաչանքը արհամարհելով: Ուր որ կը հանդիպ այն անգութ հատարակաց ոաքը, վախն ու բարեպաշտութիւնը կը բռնադատէր երկրին բնակիչքը՝ անոնցմէ հեռու փախստեան մէջ իրենց փրկութիւնն ու ազատութիւնը փնտռել: Սակայն ո՛րչափ ծանրագնի կ'ըլլար իրենց այդ ազահովութիւնը: Քանինե՛ր առջի օրուան հարուածք, անակնկալ ու բռնադատ աղքատութեան մը դատապարտած՝ փախստական ճամբաներուն վրայ սովէն կ'իյնային կը մեռնէին, եւ ընկճիկ՝ զազանաց ճարակ եւ կեբակուր կ'ըլլային: Քանինե՛ր ամուր ազատատանարան մը գտնել կարծած առնէն, իրենց յուսոյն մէջ խարուած, վրայ կը հասնէին թշնամիք, եւ ունեցածնէն յափշտակելէն եաքը՝ գիրենք ալ կրակով կ'այրէին: Ո՛րչափ ազկուռը գորովալից էր ծնողաց թափած արցունքը եւ հառաչանաց ճայնը, իրենց գրկէն ու սրտէն յափշտակուած սիրելի զաւակաց եաւէն. քանի՛ փնասք եւ հարստունք՝ իրարմէ զատուած ու որոչուած ի հեռաւոր եւ յանդարձ պանդխտութիւն. «Վա՛յ եւ եղուկ էր բնակչաց գաւառին, կ'ըսէ պատմիչն, յորս խստասիրքն եւ անօրէնքն սրշաւէին»:

«Այսպիսի ահաւոր արեանց եւ զառն արտասուաց պատմութիւնն է, Երեմիայի երկասիրութիւնը, չարունակելով՝ ինչպէս կ'ըսէ, Մեծոփեցւոյն եւ Առաքելի գրուածները, ու աչքին առջեւ ունենալով երկիր մը որուն համար իրաւամբ կ'երկրորդէ մարգարէին խօսքը· «Աչխարհ ձեր աւերակ· երկիր ձեր հրձիգ» (1):

Հիմնուելով ցարդ անծանօթ մնացած ձեռագրի մը ինչ ինչ էջերուն վրայ՝ Ակապ· Աշոտ Յովհաննիսեան մէջ կը բերէ հատուած մը ուր Երեմիա Չէլէբի իր բովանդակ ցասումը կը պոռթկայ Թուրք բռնապետութեան անպատրոյն լուծին դէմ (2):

«Օսմանցիք, – կը գրէ Քէօմիւրճեան իր այդ ձեռագրին մէջ, – որ վԱնատօլի եւ գԻումելի, Պոնտոս ծով ու մինչ յԵգիպտոս տիրէին իշխեալ գամս իրրեւ Ռձ (400) միչտ գերելով եւ կոտորելով եւ սրելով վիճակաց, արդ գամս Գ (3) է ատտանոր, գի ինքեանք հալածեցան, կոտորեցան, գերեցան ու կողոպտեցան եւ վէնէժիկ եւ նէմցէք զրպտամ յաղթութիւն արարեալ ի ծով եւ ի ցամաք՝ առին գվիճակս օսմանցոց երկրի, որք ընդ սահմանօք իւրեանց՝ մեծաւ յաջողութեամբ: Ընդ որս ամենայն թագաւորութիւնք աչխարհի զարմանան, մանաւանդ թէ եւ ինքեանք սքանչանան, կարծելով թէ օգնողն իւրեանց Մեհմետն է, կարապետ նեռինն: Որոց ոչ

(1) Հ· Գաբրիգիս Զարպհանէլեան, Պատմութիւն հայերէն դպրութեան, Բ·, Վենետիկ, 1905, էջ 360–362:

(2) Աշոտ Յովհաննիսեան, Դրուագներ, Բ·, էջ 221:

միայն զօրք եւ զօրավարութիւք խոպան ջնջեցան, այլեւ մեծամեծ փառաց եւ պէսպէսիկիք ի սուր եւ սով դերութեամբ մաշեցան ու կարծի թէ յետին թշուառութիւնն սոցա նշանք են զարմանալի ակաբութեանց սոցա ի վառիլն յաջողութեամբ եւ քաջութեամբ քրիստոնէից, զորոց պատմութիւնս գրեալ իսկ եմք ժամանակիս ականատեսութեամբ: Բայց սուտ յիշեցուցանեմ գհարկաւուցս նեղութիւն, քան գյառաջն առաւել, որպէս թէ նման չան կատարելոյ: Յաղեցելոց ի ճախութիւնս եւ ի հարստութիւնս իւրեանց յաւելուին գոռոզութեամբ եւ անիրաւութեամբ եւ զրպարտութեամբ ապահատեան աթոից: Իսկ յորժամ ակարացան որպէս զքաղցեալ չունս եւ զդեալ առաւելան խորամանկութեամբ եւ զրկելով ի զարանի եւ յայանի, յանապատս, եւ ի չէնս, եւ ի ճանապարհի: Փրկագործն Քրիստոս, որ ազատեալ գմեզ ի գժոխոց եւ ի Բելիարայ բանութենէ, ազատեսցէ զհաւատացեալս իւր յերեւելի թշնամեաց մերոց ննջութեանցն մահմետական անուամբ ազգաց թերօրինականաց գարշելեաց» (1):

«Այս առիթով մէջ Քէօմիւրճեանը յայտնում է, կը գրէ Աշոտ Յովհաննիսեան, որպէս թուրք բանաւորութեան դատապարտող եւ ոչ հայոյի ազատագրման ջերմ պաշտպան: Ակնհայտ է, որ նրա ակնկատութիւնները չազկապուում էին Թուրքիայի կրած պարտութիւնների հետ: Նրա միտս գրուածքներում հանդիպում ենք մի չարք էջեր՝ ուղղուած եւրոպական պետութիւններին, որոնցից փրկութիւն էր ոչնում հայ ժողովրդի համար»:

Ակնարկուած գրութիւններէն մէկը այն ներքոյն է զոր էջմիածնի խորհրդաժողովէն քիչ յետոյ, 1679ին, երեմիա ուղղեց Լեհաստանի թագաւոր Յան Սոբեսկիին եւ ուր գայն կը մեծարէր իրեւ քրիստոնեայ ժողովուրդներու

Սիրող, խրճամող, դաստիարակող,
Հայր եւ դատաւոր, տէր եւ թագաւոր...
Ապուտամբողաց բշնամեաց յաղթօղ...
Եղեռնագործից սաստօղ եւ տանջօղ,
Դատօղ եւ սպանօղ, արդար թագաւոր...
Քաւիչ եւ ազատիչ, փրկիչ թագաւոր (2):

«Աւելի ուշ՝ 1687 թ., կ'ըսէ Աշոտ Յովհաննիսեան, Քէօմիւրճեանը գրեց «Ուղերձ համառօտ առ Լուդովիկոս ԺԴ. թագաւոր Գաղղիոյ, ի պատեհառիթ դահակալութեան նորին... ի գեսպանութեան Պ. փեթրօ Ժէրմանէնի, որ բնակէր ի Ղալաթիա»: Այդ ուղերձը, ինչպէս եւ 1682 թ. Քէօմիւրճեանի «պատարանք իւրոյ ժամանակին» քերթուածքը անտիպ են ցարդ եւ մեզ ծանօթ են միայն վերնագրերով» (1):

Լուդովիկոս ԺԴ-ի ուղարկուած այդ նամակին մասին Երուսաղէմի վանքին թիւ 1058 ձեռագրին մէջ (էջ 65 ա) հետեւեալ տողերը պահպանուած են սակայն.

«Ուղերձ առ թագաւորն Ֆռանկաց.

«Ի փառս Տեառն Մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի վերայ աշտանակի լօմնաջահեան լուսով բարձրացեալ քրիստոսասէր թագաւորն Լուսովիկոս, որ ընկալեալ է պետութիւնն առ ի հովելոյ զրաժմահոյլ ժողովուրդս Տեառն: Զոր եւ արժանապէս կարզաւորեալ եւ զարգարեալ՝ ըստ որում եւ ինքն հոգեկան մասամբ պայծառացեալ, եւ մեզաց ազան ի բաց բարձեալ հեռի յինքենէ, եւ առ ակբունի գշաւիղն որ է ճշմարիտ ճանապարհ եւ կեանք: Վասն որոյ խնդրեսցուք եւ աղօթս ձիպս ասրածեսցուք առ ամենակարող բարձրեալն Քրիստոս, զի զարժանաւոր ծառայն իւր զԴԺ-ան Լուսովիկոս թագաւորն ի սուսւզապէս ճանապարհն եւ ի կեանս հասցէ յանեղծն եւ յաւիտենական փառս օրհնեալ արքայութեան: Եւ դժբանեծին զպարապատասցեալ թագաժառանգ զորդին իւր փառօք թագաւորականօք պսակեսցէ յաղթող ազգս ամբողջ կենօք ի պարծանս եւ ի յաղթութիւն ժողովրդեան իւրոյ. ամէն:

«Գրեցեալ եղեւ ի թվին Քրիստոսի 1687ի փաչաթօրութեան պարսն իշխանի Փեթրօ ձերբարինի ի Ղալաթա քաղաքի» (2):

Ակնհայտ կը կարծէ թէ այս ուղերձը Լուդովիկոս ԺԴ-ի մատուցած է Մատթէոս Ալբօ Զէլէբիի կողմէ:

Ակնարկելով երեմիա Զէլէբիի ցոյց տուած քննադատական վերաբերմունքին՝ հայ հակամարտ հոսանքներու հանդէպ, Ակադ. Աշոտ Յովհաննիսեան դիտել կու տայ թէ այնուամենայնիւ «ի վճռակի չզանուեց արդասաւորելու քննադատական իր հայեացքները նոր որեւէ ծրագրով, նախագծել հայ ազատագրական չարժման համար նոր մի ճանապարհ, մատնանշելով հայ ժողովրդին նրա երազած Աւետեաց երկրի ապահով ուղին: Առայժմ Քէօմիւրճեանը եւս ոաք էր դնում խարուսիկ այն արահետի վրայ, որով իրենից առաջ ապարդիւն քալել էին բազմաթիւ ուրիշները» (3):

Տուեալներ մեզ կը պակսին ճշդելու համար այն կապը զոր երեմիա Զէլէբի կրնայ ունեցած ըլլալ այն փորձերուն հետ որոնք

(1) Աշոտ Յովհաննիսեան, *Դրուագներ*, Բ., էջ 221:
(2) Երեմիա Քէօմիւրճեան, *Օրագրութիւն*, Երուսաղէմ, 1939, էջ 526:

(1) *Դրուագներ...*, Բ., էջ 222:
(2) Հ. Ներսէս Ակինեան, *Երեմիա Զէլէպի Քէօմիւրճեան*, էջ 149–150:
(3) *Դրուագներ...*, Բ., էջ 220–221:

եղան իր ապրած դարուն՝ հայ ժողովուրդի ազատագրութեան համար այս կամ այն լուծէն: Հետու մեզմէ այն կասկածն անգամ թէ Չէլէբին, իբրեւ թուրք մայրաքաղաքին մէջ ապրած ու սնած մարդ, եւ ունենալով բնականաբար կապեր ալ թուրք իշխանութեանց հետ, կրնար ղէմ եղած ըլլալ հայ ժողովուրդի ազատագրութեան ձգտող որեւէ ձեռնարկի, եւ ուղղակի թէ անուղղակի նպաստած ըլլալ անոր:

Երեմիա Չէլէբին չէր կրնար տեղեակ եղած ըլլալ այն խորհրդակցութիւններուն որոնք Մայր-Աթոռի մէջ տեղի ունեցեր էին հայ ժողովուրդի ազատագանքին ճար գտնելու համար եւ ճամբայ հաներ էին Ժերմանի կաթողիկոս մը որպէսզի երթայ Եւրոպայի խղճմտանքը բախէ: Օսմանեան կը կարծէ թէ երբ 1679ին Պոլիս կու գար Զուղայեցին պատուիրակութեան մը հետ, պէտք է Երեմիայի եւս հաղորդուած ըլլան «էջմիածնի խորհրդակցութեան մէջ հաստատուած գաղտնի տեսութիւնները, եւ անկէ յարմարագոյն խորհրդական մը չէր կրնար գտնել կաթողիկոսը, թէ օտարաց հետ յարաբերութեան մտնելու, թէ պետական դիւանագործութիւնները կարգադրելու եւ թէ ազգային կազմակերպութեան կէտերը ճշդելու համար» (1):

Ակադ. Աչոտ Յովհաննիսեան եւս այն կարծիքին է «որ նշանաւոր գրողն իր կեանքի այդ ժամանակամիջոցում զիմուղում էր դէպի Յակոբ Զուղայեցու բռնած ճանապարհը: Յիրաւի տակաւին այդ կաթողիկոսի մահուան առիթով գրած իր «Ողբ»ի մէջ, անգօնեւով նրա հակառակորդներին, Քէօմիւրճեանը բեւեռում էր ազգի մխիթը տեսիլներով ապարկուած հին յուսակայանի վրայ» (2):

Իրականին մէջ երեմիա Յակոբ Զուղայեցիի մահուան առթիւ գանձ մը եւ չորս տաղեր յօրինած է որոնք պահպանուած են Երուսաղէմի վանքին 1042 թիւ ձեռագրին մէջ (էջ 70 ա – 77 բ) (3) եւ որոնք կը պանծացնեն հանգուցեալ կաթողիկոսը իր բազմապան բարեմասնութեանց մէջ, յաճախակի ակնարկելով նաեւ անոր տապնագներուն եւ պայքարներուն յանուն հայ ժողովուրդի բարօրութեան:

Յիշեալ գանձին մէջ՝ երեմիա՝ հանգուցեալ կաթողիկոսը ողբացած առեն՝ կ'ողբայ եւ հայ ժողովուրդի դարաւոր վերութիւնը.

---

(1) *Ազգապատում*, Բ., էջ 2612:
(2) *Դրուագներ...*, Բ., էջ 222:
(3) Հ. Ներսէս Ակինեան, *Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան*, էջ 193–218:

...Ազգին Արշակեան պայծառ թագին բարձաւ
եւ նուաստացաւ...
Օտար ազգ յարեաւ ի մեզ բռնացաւ,
մեծ ծառայական.
Աշխարհ մեր առաւ, գլաստակս մեր կերաւ
մեզ ակն յանդիման.
Բարի աղօթիւք Սուրբ Հայրապետիս
Տէր այց արա՛ տառապեալ ազգիս
Աղաչեմք. լուր Տէր... (1)

Առաջին տաղին մէջ եւս նոյն ցաւումն է որ կը պոռթկայ՝ հայ ժողովուրդի ճակատագիրը ողեկոչելու առեն.

Ողբամ զքեզ Հայոց աշխարհ...
Բարձաւ թագ ի մեր գլխոց
եւ եղաք ողորմ ու լալի
վաճեալք, տարագրեալք գրուեալք՝
ոտից կոխ ազգաց օտարի...
վարդանանց պատերազմէն՝
մինչեւ ցարդ մեր քշուառելի.
Տապաստ անկեալ երկիր մեր՝
ի Պարսից, Տաճկաց, Թաթարի...
Սպառ սպուռ եւ ցիր եւ ցան՝
կոտորեալ, վարեալ եւ գերի... (2)

Երկրորդ ողբին մէջ կ'ուսուցէ հայ ժողովուրդի մխիթարին զառն ճակատագիրը.

Արշակունիքն սպառեցան,
եւ ոչ ունիմք Բագրատունեան,
եւ Ռուբինեանքն պակասեցան,
կենցաղք Հայոց աւաղելի.
Տաթեւացին Մովսէս չունեալ
փիլիպպոսէն մեծ վերջացեալ,
Տեառն Յակոբայ Հայրապետիս
ի մէնջ այսօր արդ հրաժարեալ,
ի հայրենեաց իւր տարագրեալ
յօտար աշխարհ գայ վըտարեալ... (3)

Յաջորդ ողբը կը պատմէ սուգը որով Պոլիս զերեզմանի դրաւ

---

(1) Հ. Ներսէս Ակինեան, *անդ*, էջ 193–194:
(2) *Անդ*, էջ 203–204:
(3) *Անդ*, էջ 208:

իր հայրապետը, իսկ վերջինը դավաճանական ոգի մըն է ի պատիւ հանդուցեալ կաթողիկոսին:

Այս քանի մը մէջբերումն ալ բաւ են վկայելու այն ջերմ սիրոյն մասին որով համակուած էր Երեմիա Չէլէբին դէպի իր ժողովուրդը, ու այդ շրջանի մը՝ երբ հայ կեանքը կիրքով ու փոխադարձ առելութեամբ բռնկած, Թունաւոր մթնոլորտ մը առեծծեր էր Սուլթաններու մայրաքաղաքին մէջ:

***

Երեմիա Չէլէբի մեծ եղաւ նաեւ եւ մանաւանդ իր բեզմնաւոր աութեամբ: Բիչ հեղինակներ, մեր մէջ, կրցած են այնքան արդաւոր ընել իրենց գրիչը: Դժբախտաբար իր գրական ժառանգութիւնը դեռ անփափանութիւնը չէ գործած Հանրութեան, եւ մեծ մասամբ կղզուած կը մնայ գրադարաններու դարակներուն մէջ:

Երեմիայի երկերէն կարեւոր մաս մը իրենց մօտ կը պահեն Վենետիկի Մխիթարեանք: Երեք գործ է ի վեր կ'օգտուին անոնցմէ, անոնցմէ նիւթ կը քաղեն չարադրելու համար իրենց երկերը, ինչպէս ըրած է Զամչեան, երբեմն փշրանքներ կը նետուն անոնցմէ հայ բանասէրներու, ինչպէս ըրած է Հ. Յովհաննէս Թորոսեան, բայց շեն գիտեր ինչու կը զգուշանան դանոնք լրիւ ճանչցնել հայ ժողովուրդին, կամ ճանչցնել փորձելու սկսելէ յետոյ անմիջապէս կանգ կ'առնեն (1):

Անոնց մասին առաջին տեղեկութիւնը Զամչեանը տուաւ, որ, բանիք է դէպ, առաջին օգտագործողը եղող Երեմիայէն իրենց մօտ մնացած ձեռագիրները, իր պատմութեան վերջին հատորը, յօրինած առեն:

«Իսկ ինքն Երեմիա Չէլէբի լցեալ գաւառս կենաց իւրոց՝ մեռաւ յամի 1695 (ՌՃՂԴ)ի հասակի վաթսուն ամաց, կը գրէր Զամչեան: Սա երեւելի էր ի մէջ հայոց, եւ ծանօթ ի գրուհս մեծամեծաց. եւ պատուեալ առաջի յունաց եւ լատինացւոց՝ գոլով տեղեակ լեզուի նոցա. եւ դի էր գրասէր յոյժ եւ հետամուտ իմաստութեան, ի մեռանել իւրում եթող գրագրամ գրուածս ի վերայ պէսպէս իրաց:

«Շարադրեաց գպատմութիւն օսմանցւոց Թագաւորութեան ընդարձակ ի հինգ գիրս. եւ համառօտութիւն նորին ի մի գիրք. եւ միւս եւս առանձին ոտանաւոր ի խնդրոյ Յակոբայ կաթողիկոսի. նոյնպէս եւ գպատմութիւն Ալեքսանդրի ոտանաւոր տաճկերէն: Թարգմանեաց եւ ի խնդրոյ գրագիտացն տաճկաց գպատմութիւն Խորենացւոյն՝ քաղուածով:

(1) Հ. Սիմոն Երեմեան, *Երեմիա Չէլէպի*, «Բազմավէպ», 1903, էջ 367–473:

գպատմութիւն Խորենացւոյն քաղուածով, ընդ նմին եւ զհամառօտ տեղեկութիւն ինչ ի վերայ Բագրատունեաց եւ Ռուբինեանց: Գրբատաց եւ ի խնդրոյն գեսպանին Ալամանաց ի վերայ աշխարհաց պարսից, Հնդկաց եւ Անատոլիոյ. եւ ընդարձակ եւս ի վերայ Հայաստանեաց, եւ ի վերայ թեմից իւրաքանչիւր կաթողիկոսարանաց եւ ամենայն վանօրէից. զորս եւ յանդիման արար ի պատկեր աշխարհագրութեան: Գրեաց եւ վիճաբանութիւն ընդդէմ Հրէից: Գրեաց եւ զրաղում քարոզս եւ ճառս հայերէն եւ տաճկերէն, եւ ոտանաւորս յոլոմս. եւ գպատմութիւն անօրինական տեղեաց Երուսաղէմի: Թարգմանեաց եւ զնոր կտակարանն ի հայէ ի լեզու տաճկաց. նոյնպէս եւ ինչ ինչ ի հին կտակարանէ: Թարգմանեաց եւ բազում ինչ ի Յունաց եւ ի Լատինացւոց ի Հայս: Գրեաց եւ Թուղթս բազումս զօրաւոր բանիւք: Գրեաց եւ գպատմութիւն անցից իւրոյ ժամանակի՝ առուգութեամբ եւ հաւատարմութեամբ. յորմէ առեալ եւ մեր՝ ամենեցուք ինչ ինչ ի Լբ. գլխոյ մինչեւ զայրը (գլուխ Լթ.), հաւելով եւ յայլ գիշատակարանս եւ ի հատուկտիր գրութիւնս: Իսկ գրուածք Երեմիայի ըստ մեծի մասին անկան ի ձեռս մտերմի ծանօթի նորա ճէվահիրճի տիրացու Մաղաքիայի, որ եւ յետ նորա գտաւ նման նմին հետամուտ գրոց, եւ ինքն եւս չարադրեաց բազում ինչ. ընդ որս գրեաց առուգութեամբ եւ զանցս իւրոյ ժամանակի, յորմէ առնմք առանդել՝ սկսեալ ի յաջորդ գլխոյ մինչեւ ի գլուխ ԽԴ» (1):

Հ. Մատթէոս Մաղաք-Թէոփիլեան (1767–1847) որ թոռնորդին էր նոյն այդ Մաղաքիա գպիր ճէվահիրճեանի, հետեւեալ կերպով կը ներկայացնէ իր կարգին ցանկը Երեմիայի երկասիրութեանց.

1. Պատմութիւն օսմանցւոց ընդարձակ ի հինգ գիրս եւ միւս եւս առանձին ոտանաւոր ի խնդրոյ Յակոբայ Կաթողիկոսի:

2. Պատմութիւն Ալեքսանդրի, ոտանաւոր տաճկերէն:

3. Թարգմանեաց Թուրքերէն ի խնդրոյ գրագիտացն տաճկաց գպատմութիւն Խորենացւոյն՝ քաղուածով:

4. Վիճաբանութիւն ընդդէմ Հրէից:

5. Ոտանաւորք յոլոմք գարարածոց, եւ գհանգամանաց. աշխարհի ի խնդրոյ Աբրահամ Չէլէպւոյն:

6. Տաղք ոչ սակաւք:

7. Պատմութիւն աւուրց իւրոց հաւատարիմ բանիւք:

Եւ զայն ամենայն ունիմք առ մեզ գրչութեամբ ձեռին նորա: Ուրեք ուրեք տեսանի եւ ձեռագիր Մաղաքիայ գպրի մտերիմ

(1) Զամչեան, Գ. հատոր, էջ 723:

բարեկամի նորա, առ որում մնացին այս պրուժած սորա յետ մահու նորին Երեմիայ: Եւ ապա միջնորդութեամբ Թոռին նորա, Հ. Յարութիւն վարդապետին՝ միոյ ի մխարանի ուխտիս մերոյ (1) եւ հօրեղբօրն իմոյ ըստ մարմնոյ, հասին այս ամենայն պրուժք ի վանս մեր: Բացի սոցանէ պրեալ ունի եւ

1· Ձաչխարհէն Պարսից, Հնդեաց, Անատոլուի կամ Փոքրուն Ասիոյ, եւ ընդարձակ ի վերայ Հայաստանաց, եւ ի վերայ Թեմից իւրաքանչիւր կաթողիկոսարանաց եւ վանօրէից, զորս յանդիման արար եւ աչխարհացոյց պատկերաւ, յօրինեալ զնոսին եւ խնդրոյ դեսպանին Ալամաց:

2· Գրեալ ունի եւ պրաղում ճառս եւ զքարոզս հայերէն եւ տաճկերէն եւ պատմութիւն անօրինական սեղեաց:

3· Թարգմանեաց զնոր կտակարանն ի տաճիկ բարբառ· եւ ինչ ինչ ի հին կտակարանէն:

4· Թարգմանեաց եւ ի Ցունաց եւ ի Լատինացւոց ի հայ բարբառ զպէտսպէս պրուժս:

5· Գրեաց եւ զթուղթս զօրաւորս:

Բազումք յայսոցիկ եւս անկան ի ձեռս վերոյիշեալ Մաղաքիայ դպրի՝ որ է նախահաս իմ, այսինքն հայր հաւան իմոյ (2):

Երեմիա Չէլէբիի պրական ժառանգութենէն կարեւոր մաս մը ի պահ կը մնայ Երուսաղէմի Հայոց վանքին մէջ եւս: Բարեբախտաբար հայ բանասիրութիւնը ոչ միայն ծանօթ է անոնց լրիւ ցանկին, այլ նաեւ տպագրուած ունեցաւ այդ երկերուն ամէնէն կարեւորներէն մին, Օրագրութիւնը (3), չնորհիւ Մեսրոպ եպիսկ. Նշանեանի, յետագային պատրիարք, որուն այլապէս ալ շատ բան պարտական է հայ պատմութիւնը:

Մեսրոպ Մաչտոցի անուան Երեւանի Մատենադարանն ալ Երեմիայի ձեռագիրներէն տասնեակ մը ունի, որոնք հետզհետէ կը ոկսին ծանօթ դառնալ հայ բանասիրութեան: Սոնց մէջ ալ թանկագին նիւթեր կան անշուշտ հայ ժողովուրդի պատմութեան համար, եւ հայ բանասիրութիւնը անհունապէս երախտապարտ պիտի մնայ Ակադ· Աշոտ Յովհաննիսեանին, որ վերջերս կը խոստանար հրապարակաւ հանրութեան սեփականութիւնը դարձնել Քէօմիւրճեանի

(1) Հ· Յարութիւն Մաղաքեան (1739–1797):

(2) Հ· Մատթէոս Վ· Մաղաք-Թէոփիլեան, *Կենսագրութիւն Երեւելի արանց*, Վենետիկ, 1839· տեսնել Երեմիա բառը:

(3) *Օրագրութիւն Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի*· յաւելուած՝ *Ա*· Թուղթեր, *Բ*· Ուղերձներ, *Գ*· Գանձեր եւ ողբեր, Երուսաղէմ, 1939:

ձեռնի ցարդ անծանօթ մնացած քանի մը էջերը, զորս գտած էր Մատենադարանի ձեռագիրներէն մէկուն մէջ (1):

Երեմիայի ձեռագիրներէն կան նաեւ Վիեննայի Մխիթարեանց մօտ: Ըլլայ այդ ձեռագիրներուն, ըլլայ ուրիշներու մէջ պահուած Երեմիայի պրութեանց մասին մեզ կը լուսաբանէ Տաչեան ցուցակը: Բայց առաւելապէս Հ· Ներսէս Ակինեանին կը պարտինք ոչ միայն անոնց, այլեւ Երեմիա Չէլէբիին մեզ հասած բոլոր պրութեանց ամբողջական մատենախօսութիւնը՝ կցուած մեծ հայուն կենսագրութեանը (2):

Վերջապէս Երեմիային նիւթեր կը մնան կամ կը մնային պատեհ ուրիչ մատենադարաններու (Նոր-Ջուղա, Արմաշ, Ղարաթիա, Բրիտանական թանգարան) եւ անհատական հաւաքածոներու մէջ: Հայ բանասիրութիւնը երախտապիտութեամբ պիտի յիշէ մշտ իմիկ Վահրամ Թորգոմեանը, որ ոչ միայն հրատարակութեան արժան իր մօտ պահուող Երեմիայի մէկ ձեռագիրը, այլ անոնց կցեց, յաջորդական երեք հատորներու մէջ, իր ծանօթագրութիւնները եւս թանկագին ատաղձ մը հայթայթելով այսպէս Պոլսոյ պատմութեամբ պրաղոզներուն (3):

***

Ու հիմա կ'արժէ հակիրճ ակնարկ մը նետել Երեմիա Չէլէբի Քէօմիւրճեանի պրական ժառանգութեան վրայ:

Երկերու առաջին չարքի մը մէջ՝ Երեմիա Չէլէբի պատմական թանկագին նիւթեր կու տայ ժամանակակից անցքերու վրայ, մանաւանդ անոնց որոնք կը շահագրգռեն հայ կեանքը:

ա· ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, ուր Երեմիա օրը օրին արձանագրած է 1648 Ցունիս 11էն մինչեւ 1663 Նոյ· 11 տասնըվեցնդ տարուան եւ վեց ամսուան քաղաքական, ազգային, ընտանեկան եւ մանաւանդ դէպքերը, մերթ համառօտ եւ ամփոփ եւ մերթ բաւականին ընդարձակ:

(Ինքնագիրը ձեռագիրը երուսաղէմ Ս· Յակոբեանց Մատենադարան, թիւ 1893):

(1) Աշոտ Յովհաննիսեան, *Դրուագներ...*, Բ·, էջ 221:

(2) Հ· Ներսէս Ակինեան, *Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան, կեանքն ու գրական գործունէութիւնը*, Վիեննա, 1933:

(3) Տօքթ· վահրամ Ց· Թորգոմեան, *Երեմիա Չէլէպիի Քէօմիւրճեան, Ստամպօլոյ պատմութիւն*, Ա· հատոր, Վիեննա, 1913, Բ· հատոր, 1932, Գ· հատոր, 1938:

Հրատարակած է Մեսրոպ եպ. Նշանեան, Օրագրութիւն ե-
րեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի, Երուսաղէմ, 1939:

բ. ՏԱՐԵԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. *կը բովանդակէ Պոլսոյ եւ գաւառներու մէջ պատահած հրդեհներուն մանրամասն պատմութիւնը, ինչպէս եւ երկրաշարժներու, ողողումներու եւ համաճարակներու նկարագրութիւնը. իր ժամանակի օսմանեան պատերազմները ընդդէմ Աւստրիացիներուն եւ Հունգարներուն, վէնեաիկի, Պարսից, եւայլն, քաղաքական հանդէսները, պետաւորներու երեւումը, սուլթաններու եւ վէզիրներու նշանաւոր գործերուն յիշատակութիւնը, պալատական էնթրիկները, եւայլն. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի պատրիարքներուն ու էջմիածնի նուիրակներուն կռիւները, աթոռներուն յափշտակութիւնը, իրաւանց բանարարութիւնները, եւայլն:*

(*Ինքնագիրը ձեռագիրը՝ Վէնեաիկի Մխիթարեանց Մատենադարան*, *թիւ* 509):

գ. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԲԱՆՔ ԻԻՐՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ. *1682 թուականին երեմեայի կոզմէ էջմիածին՝ եղիազար կաթողիկոսին ղրկուած թուղթն է ասոր որ «Ուղիս ճեմարանի սրբազան ժողովոյդ ողջունիս եւ այս յայտնագոյն» բառերով կը սկսի եւ ուր քանի հատուածներով կը նկարագրուին օսմանեան արքունիքին եւ մայրաքաղաքի կեանքին վերաբերեալ անցքեր, որոնց կարգին նաեւ «Խորհուրդ Ցառանցոց արքայի ընդ Կայսեր Հռոմայ», «Պատերազմութիւն Տաճկաց մարտի ընդ Մոճարս», «Վասն պետպանին Մոսկովայ», ինչպէս եւ Հայոց հետ կապուած դէպքեր, – «Վասն անճարակութեան Պետրոս վարդապետին», «Անցք Մաթէոս Չէլէպւոյն», «Որ-ջոյնք ոմանց առ վեհդ սուրբ»:*

(*Ձեռագիրը Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց Մատենադարան, Թիւ* 1058, *Թղ.* 44 *ա* – 56 *բ*):

դ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐՈՑ ՆԱՀԱՏԱԿԱՑ, *ուր երեմիա պրած է* 1686*ին, երբ այլեւ դադած էր կարբիի Կուսանաց վանքը, «առանձինն եւ ազգային նահատակաց պատմութիւններ, թէ ի Յայսմաւուրքաց եւ թէ յայլ ղրոց, այլ եւ ի լրոյ եւ ի տեսոյ քաղեալ եւ հաւաքեալ» (Աւետիքեան, Հայապատում, Ա., էջ* 133):

(*Ձեռագիրը՝ Վէնեաիկի Մխիթարեան Մատենադարան, Թիւ* 509):

ե. ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ ՅԱՊՐՕ ՉԷԼԷԲԻ, *ուր երեմիա կ'երդէ իր մեկենասին կեանքէն ղրուածները, այս առթիւ նկարագրելով նաեւ քաղաքական ինչ ինչ պատահարներ որոնց հետ կապ ունեցաւ*

Աբրահամ Չէլէբին եւ ազգային դանազան անցքեր: Գրուած է 1666–1672 *տարիներու մէջեւ:*

(*Ձեռագիրը Հ. Ներսէս Ակինեան* 1930*ին տեսած է Մինխէն* Ludwig Rasenthal *գրավաճառին մօտ*):

գ. ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, *զոր «գրեաց, կ'ըսէ Զամչեան* (Գ., էջ 723), *ի խնդրոյ գեղապանին Ալամանաց ի վերայ աշխարհացոյց Պարսից, Հնդկաց եւ Անատոլիոյ, եւ ընդարձակ եւս ի վերայ Հայաստանեաց եւ ի վերայ թեմից իւրաքանչիւր կաթողիկոսարանաց եւ վանօրէից զորս եւ յանդիման տրաբ ի պատկեր աշխարհացուցի»: Զայն կը յիշէ նաեւ Սմմալեան* Quadro, *էջ* 160) *աւելցնելով որ այս այնքան կարեւոր աշխատութենէն մնացած է այժմ աշխարհագրական քարտէսի յառաջարանէն հատուած մը միայն: Ալիշան եւս յիշատակած է զայն (Հայապատում, Ա., էջ* 133), *աւազելով որ այս կարեւոր երկը դեռ չէ յայտնուած որեւէ տեղ:*

է. ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԻՔՆԵՐ *խորագրով աշխատութեան մը մէջ երեմիա աշխատած է խտացնել Հայոց եւ Փրկչական թուականներու համար դանազան հանելուկներ եւ բառախաղեր, երկ ուր հեղինակը մեծ ճիգ վատնած է բանագիտական նախապատրաստութեանց մէջ դանազան թուականներ տալու համար, ինչպէս սովորութիւն ունէին ընել իր դարու թուրք հեղինակներն ալ, նախապատրաստութեանց տառերուն թուական արժէքներուն գումարով կազմելով ուզուած տարին: Այսպէս՝ «ի ճահ կակաչ ծաղկիցն» նախապատրաստութեան տառերը կը ձեւացնեն* (1634), «*զշապիկդ հաճ*» (1862), «*գեկոյ ինծ գդա*» (1482), *եւայլն:*

(*Ձեռագիրը՝ Երուսաղէմ Ս. Յակոբեանց Մատենադարան, Թիւ* 1058, *Թղթ.* 106 *ա* – 119 *բ*):

Ուրիշ խումբ մը երկասիրութեանց մէջ՝ երեմիա առաւելապէս Թուրքիոյ պատմութեան հետ կապուած նիւթեր կը չօչափէ, թէեւ ուրեք ուրեք կարելի է հանդիպիլ հայ կեանքը չհատկորոշող նօթերու ալ:

ա. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՄԱՌՕՏ ԶՈՐԵՒՀԱՐԻՒՐ ՏԱՐԻՈՑ ՕՍՄԱՆՑԻՈՑ ԹԱԳԱՒՈՐԱՑՆ, *որ ի Սուլթան Օսմանէն մինչեւ այժմ Սուլթան Մահմէտ ԺԴ թագաւորք են:*

(*Ձեռագիրը՝ Երեւանի Մատենադարան, Թիւ* 1675, *էջ* 2 *ա* – 174 *ա*):

բ. ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՕՍՄԱՆՑԻՈՑ ՀԱՄԱՌՕՏԻՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ... *արտագրեալ ի մատենագրացն օսմանցւոց ումին երեմիա Չէլէպւոյ Քէօմիւրճի Օղլւոյ Կ. Պոլսեցւոյ մերձ ի թուականին Հայոց ՌՃՂԴ ին* (1695):

(Ձեռագիր՝ Երեւանի Մատենադարան, թիւ 1786, Վիեննայի Մխիթարեանց Մատենադարան, թիւ 786, Երուսաղէմ Ս. Յակոբեանց Մատենադարան, թիւ 1176)։

գ. ՈՏԻՒ ՇԱՐԱԴՐԵԱԼ ԱՆՈՒԱՆՔ ԹԱԳԱՒՈՐԱՑ ՕՍՄԱՆՑԻՈՅ։ Հաւանաբար այն առանձաւորն է որուն համար Ջամչեան կ'ըսէ թէ եղիազար չարագրեց «ի խնդրոյ Յակոբայ կաթողիկոսի» (Ջամչեան, Գ., էջ 723)։

(Ձեռագիր, Երեւանի Մատենադարան, թիւ 1786)։

գ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀՐԱԿԻԶՄԱՆ Կ. ՊՈԼՍՈՅ, որ եղեւ յամի 1660 ի 14 Յունիսի, յորում երկաթօրէն պրէ պղէտս եւ պղիմատնական երգս ողոց յօրինեալ չափով ոտից։

(Ձեռագիր Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Մատենադարան, թիւ 892, թղթ. 172 բ – 270 ա)։

ե. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍՏԱՄՊՈԼՈՅ, զոր երեմիա յօրինած է տաղաչափեալ 8 գլուխներու մէջ եւ աւարտած 1689ին։ Պոլսոյ թաղերուն մէջ կատարուած պտոյտի մը ձեւով, երեմիա կը նկարագրէ այդ թաղերը, տեղեկութիւններ տալով նաեւ ամէն մէկ թաղի հայութեան մասին։

(Ձեռագիրներ՝ Երեւանի Մատենադարան, թիւ 1675, Երուսաղէմ, թիւ 1697, եւ Տօքթ. Վ. Թորգոմեանի մօտ)։

Հրատարակած է Տօքթ. Թորգոմեան, Երեմիա Չէլէպիի Քէօմիւրճեան Ստամպօլոյ պատմութիւն, Վիեննա, Ա., 1913, էջ 1–122, կցելով ընդարձակ ծանօթագրութիւններ, էջ 125–412, Բ., 1932, էջ 413–860 եւ Գ., 1938, էջ 1–294)։

գ. ՀԱՄԱՌՕՏ ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՆԵՂՈՒՅԻ, աշխարհիկ ոճով եւ ոտանաւոր։ Կ'ըսուի թէ երեմիա խառներէն եւս չարադրած է այս երկը (Տրդատ Վ. Պալեան, «Բիւրակն», 1897, էջ 612)։

Երկերու յաջորդ խումբը յիշատակարաններ են զոր երեմիա գրի առած է եկեղեցիներու չինութեան կամ նորոգութեան, կամ ձեռագիրներու ընդօրինակութեան առթիւ։

ա. ԿՈՆԴԱԿ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ Ի ԿՐԵՏԷ ԿՂԶԻՈՋ։ Ցիշատակարանն է Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ զոր Աբրահամ Զէյլէրի 1670 թուականին կառուցանել տուաւ Գանտիայի մէջ։ Հոն պատմուած է կղզիին առումը Քէօփրելի Ահմէտ փաշայի կողմէ 1669 Սեպտ. 6ին չորեքամեայ պաշարումէ մը յետոյ։ Կը յաջորդեն 33 դովասանական երգեր։

(Ձեռագիր Փարիզ՝ Ցովհ. Զաւրեանի մօտ)։

բ. ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻՆ ԱԲՐԱՀԱՄ ՉԷԼԷՊԻՈՑ,

զրուած տաղաչափեալ երեմիայի ձեռքով 1263ին Գանձակ մէջ ընդօրինակուած եւ 1663ին Աբրահամ Զէյէրլի կողմէ դնուած Աւետարանի մը կից, անմահացնելու համար Ապրոյեան վերապատանի յիշատակը։

(Ձեռագիրը Ղեւոնդ Վ. Փէրզալէմեան 1879ին տեսած է Զմիւռնիա Մարզար Ասատուածատուրեանի մօտ)։

գ. ԿՈՆԴԱԿ ՅԻՇԱՏԱԿԻ ՆՈՐՈԳՄԱՆ Ս. ԳԷՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ ՀԱՅՈՑ Ի ՓԻԼԻՊՊՈՒՊՈԼԻՍ (1677)։ Նկարագրութիւնն է յիշեալ եկեղեցւոյ նորոգութեան Մատթէոս Զէյէրլի օժանդակութեամբ՝ կամենիցէն պաղթող հայերու խնդրանքով։

(Կոնդակը տեսած է Յ. Քիւրտեան 1919ին Կ. Պոլիս, Արշակ Ալպոյաճեանի մօտ)։

գ. ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՄԱՇՏՈՑԻ, զոր երեմիա նուիրած է Նիկոմիդիոյ մերձակայ Ղըշլայ պիւղի հայ եկեղեցւոյն, երբ 1661ին այցելած էր նոյն պիւղը իր հօր՝ Մարտիրոս քահանայի հետ։

(Ցիշատակարանը կը պահուէր Արմաշ, մինչեւ մեծ սպանդը)։

Երեմիա, տասնեակ մը երկերու մէջ, զրաղած է նաեւ զուտ նախան հարցերով, ամանք կապուած հրեայ կեանքին մէջ տեղի ունեցող վէճերու եւ պայթիղութեանց հետ, ուրիշներ՝ արծարծուած ի պաշտպանութիւն հայ եկեղեցւոյ ուրիշ զուտ նախանքներէ եկած քննադատութեանց դէմ։

ա. ՅԱՂԱԳՍ ԴԵՐԱՔՐԻՍՏՈՍԻՆ, ՈՐ ԿԵՂՏԻ ԿԵՂՏԻ ԱՍԻ, արարեալ եւ չարադրեալ երեմիայի զգրի Կոստանդնուպոլսեցւոյ, որ էր ժամանակակից եւ տեսող իրացն ի Ռձժե (1666) թուոջ։

(Ձեռագիրներ՝ Երուսաղէմ, թիւ 605 Բ, Վենետիկ, ըստ Սմալեանի, Quadro, էջ 160, եւ Ալեքսիա Լ. Բայրուրթցեանի մօտ, ըստ Ակինեանի, Երեմիա Քէօմիւրճեան, էջ 121)։

Տպագրուած Կ. Պոլիս, անթուական եւ առանց հեղինակի անուան, հետեւեալ խորագրով. «Տետրակս այս որ կոչի Սապէթայի Սեւու համբաւեալ ի Հրէայից ոմն խարեբայ Սապէթայ անուն կամէր կրկին մոլորել զմոլորեալսն»։

բ. ՎԱՍՆ ՎԵՐՍՏԻՆ ԽԱՉՏԱՌԱԿՈՒԹԵԱՆ ՀՐԷՈՑ, «Նոյնոյ երեմիայի է չարադրեալ ոտանաւոր»։

(Ձեռագիրներ, Ալեքսիա, Լ. Բայրուրթցեանի մօտ, ըստ Ակինեանի, աճդ, էջ 123, Երուսաղէմ թիւ 605 Բ եւ 959)։

գ. ՎԱՍՆ ԷՐՄԷՐՃԻ ԱՌՆԱՒՈՏ ՏԻՄՈՑԻ ՈՒՄԵՄՆ ՈՐ ՍԻՐԵԱՑ ԶԱՂՋԻԿ ՄԻ ՀՐէի ՄՐԳԱՏԱՑ ԱՆՈՒՆ եւ սուրբ խորհրդով քարոզէ նմա զԿրիստոս։ եւ աղջիկն խոստանայ երթալ ընդ նմա ուր եւ կամիցի մանուկն։

(Ձեռագիրներ՝ Ախլցխա, Լ. Բայբուրթցեանի, ըստ Ակինեանի, անդ, էջ 124, Երուսաղէմ, թիւ 605 Բ. եւ 959, Երեւան, թիւ 386):

գ. ԱՅԼ ԻՄՆ ԲԱՆ ՀՐԷԻ ԿՆՈՋՆ ՓԵՐԱՅԻՆ, որ սա պէս կը սկսի. «Աստ քեզ բան ծիծաղելոյ սակս Հրէից ունիմ պատմութեան»:

(Ձեռագիր Երեւանի Մատենադարան, թիւ 1675):

ե. ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԻԻՆ ԸՆԴԴԷՄ ՀՐԷԻՑ կը յիշեն Զամչեան (Պատմութիւն, Գ., 723) եւ Սամուէլեան (Quadro, 160): Ակինեան կ'ենթադրէ թէ մէկն է այն վիճաբանութիւններէն զոր չատեր գրեցին Սարգիս Աւետ հրեայն երեւան գալուն առթիւ (Երեմիա Քէօմիւրճեան, էջ 125):

գ. ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԻԻՆ ԸՆԴԴԷՄ ՅՈՒՆԱՑ, զոր նոյնինքն Երեմիա իր ձեռքով գրած եւ նուիրած է Տիրացու Կիլակոսին:

(Ձեռագիր՝ Վենետիկի Մխիթարեան Մատենադարան, թիւ 621):

է. ՀԱՄԱՌՕՏ ՀԱՐՑՄՈՒՆՔ ԵՒ ՊԱՏԱՍԽԱՆԻՔ, զոր Երեմիա եւ Թադէոս Երէց Համազասպեան Երեւանցի, բազում աշխատութեամբ հաւաքած են «ի մուրը գրոց կարճառօտ բանիւք, ի յատուածարանից, ի փիլիսոփայից, ի պատմագրաց եւ ի կերպից ինչ աղօթից, զոր առեալ ի Լատինացւոց, զոր ի Յունաց եւ զոր ի Հայոց··· ի թուին փրկչին 1681»:

(Ձեռագիրք՝ Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ Վանաց, թիւ 151 եւ Մատենադարան, թիւ 72):

ը. ՊԱՏԱՍԽԱՆԻ ԱՍՏՈՒԱԾՈՎ ԵՒ ՎԱՍՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ (առ Մուքիա Վարդապետ, որ արդիւնաց զ «իսկ որ ասէնն», զոր ասացեալ են ի վերջն Հաւատամքին): Խօսքը ուղղուած է Մուքիա վարդապետի դէմ, որ փորձութիւնն ունեցած է արդիւնելու իրրեւ խոտելի՝ Հաւատամքին կից բանաձեւը «Իսկ որք ասէնն»: Երեմիա 40 առարկութիւններով եւ ապացոյցներով չատապով կը կանգնի ընկալեալ սովորութեան:

(Ձեռագիր՝ Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարան, թիւ 779, թղթ. 1 ա – 4 ա):

թ. ՊԱՏԱՍԽԱՆԻՔ ԸՆԴԴԷՄ ԱՅՆՈՑԻԿ ՈՐ ԲԱՄԲԱՍԷԻՆ ՁԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԱՅՈՑ, յորմ յիշատակին եւ կղեմէս եւ պիրք մի վահան հաւատոյ կոչեցեալ:

(Ձեռագիրներ՝ Երուսաղէմ եւ Վենետիկ):

ժ. ՃԱՌԵՐ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒ ՎՐԱՅ, պետեղուած Ստամպօլայ պատմութեան ձեռագրին վերջը: Կը յիշատակէ Թորգոմեան (Ստամպօլայ պատմութիւն, Ա., էջ 185):

ժա. ԿՏԱԿ ԽԱՉԵԼՈՒԹԵԱՆ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի յաճախեալ յերեմիայէ բանաստեղծէ ի խնդրոյ որդւոյն Գրիգորիսի ոտառի: Բաժնուած է 13 հատուածներու եւ գրուած է համակատառն գրաբարով:

(Ձեռագիրը՝ Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարան, թիւ 407, թղթ. 116 ա – 146 բ):

Երեմիա Զէյէրի գանց չէ ըրած հանդէս գալ Թուրքերէն թարգմանութիւններով ալ, ոչ միայն նոր կտակարանը եւ հին կտակարանէն հատուածներ եւ Յայսմաւուրքէն քաղուածքներ վերածելով Թուրքերէնի, այլ եւ Թուրք լեզուի թարգմանելով Խորենացին, քաղուածաբար, նոյնպէս եւ նիւթեր Բագրատունեաց եւ Ռուբինեանց չրջաններու մասին, ինչպէս նաեւ հայերէնէ Թուրքերէնի փոխադրելով օտար հեղինակներ:

ա. ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ՀԱՅՈՑ, զոր, կը գրէ Զամչեան (Գ., էջ 723), «Թարգմանեաց ի խնդրոյ գրագիտացն Տաճկաց ի լեզու նոցա զպատմութիւն Խորենացւոյն քաղուածով, ընդ նմին եւ համառօտ տեղեկութիւն ինչ ի վերայ Բագրատունեաց եւ Ռուբինեանց»: Զայն կը յիշէ նաեւ Ալիշան երբեմն «Հայոց պատմութիւն մի թէ՛ հայերէն եւ թէ՛ թուրքերէն» (Հայապատում, Ա, էջ 133),

բ. ՍԱՂՄՈՍԻ ԴԱՒԹԻ, թարգմանուած Թուրքերէնի 1692ին ի Կ. Պոլիս, ի խնդրոյ կեսարացի Տիւնկիւնճեան անուն բարձրաստիճան անձնաւորութեան մը:

(Ձեռագիրներ՝ Վենետիկ, թիւ 85, Վիեննա, թիւ 988, եւ Մատենադարան, թիւ 1644):

գ. ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻԻՆ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԵՒ ՄԱՍԱՆՑ ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ: Կը յիշէ Զամչեան (Գ., էջ 723):

գ. ՀԻՒԵԱՅԵՒ ՖԱՐԻՍ ՎԷ ՎԷՆԱ. Թէրճիմէի երեմիա Զէլէբի Քէօմիւրճեանց: Տպագրուած է Կ. Պոլիս, 1871ին, Զարդարեան Եղբարց տպարանին մէջ եւ կը բազկանայ 140 էջերէ: Երեմիա այս թարգմանութիւնը կատարած է Յովհաննէս Տէրվիշեան ձեռքով փրկանալէնէ թարգմանուած եւ 1587ին Մարսէյլ տպագրուած հայերէն հրատարակութեան վրայէն, որ «Պատմութիւն Փարէզ մանկանն եւ վէնիայու գաւառն Դաւլֆի իշխանին վէննայու քաղաքին» խորագիրը կը կրէր (Ակինեան, Երեմիա Քէօմիւրճեան, էջ 133–134):

Իսկ հայատառ Թուրքերէն հրատարակութիւնը ունի երկրորդ տիտղոս մը եւս. «Հիւեայեի ֆարիս վէ վէնա. պատմութիւն Փարիզու եւ վէնայի, չարագրեցեալ ի լատին լեզու եւ թարգմանեցեալ ի Հայկական բարբառ յումեմնէ, Հոմերական ոճիւ, եւ վերստին թարգմանեցեալ ի տաճկական բարբառ ոտաւոր ոճիւ, ի յերեմիայ

Զէլէպւոյ ի Քէօմիւրճեանց զարմէ, որ եւ բանասէր իսկ յորջորջէր առ ի պատարճուխիւն ընթերցողաց»:

Ե. ՔԱՐՈԶՆԵՐ ՏԱՃԿԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒՈՎ. ա. Քարող ի Վարդավառն. բ. Կաակ խաչելութեան:

(Ձեռագիրը՝ Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարան, թիւ 407, թղթ. 94 ա – 115 բ):

Ղ. ՀԱՄԱՌՕՏ ՅԱՅՍՄԱՒՈՒՐՔ Ի ԼԵԶՈՒ ՏԱՃԿԱՑ. պրեալ յէջմիածին ի թուին ՃԼԴ (1685). բաժնուած է 13 գլուխներու եւ կը պարունակէ 175 վկայութիւն:

(Ձեռագիրը՝ Երուսաղէմ, թիւ 1076, թղթ. 5 ա – 139 ա):

Կ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄԵԾԻՆ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ, հայերէնէ թարգմանուած թուրքերէնի ոճանուար չափով: Իսկական խորագիրն է. Ֆիթապ Հէֆիայէի ձիհանկիր Իսքէնտէր գուրկայնին. լիսան Էրմէնեանտէն լիսան թուրքիէ թէրճումէի էսք էլիազիր Իրէմեա: կը յիշեն Ջամչեան, Գ., էջ 723, Սօմալեան, Quadro, էջ 160 եւայլն:

(Ձեռագիրը՝ Երուսաղէմ, թիւ 988, թղթ. 6 ա –178 ա):

Կարեւոր մաս մը Երեմիայի պրական ժառանգութենէն՝ պատանիներու ուղղած իր թուղթերն են, որոնցմէ աւելի քան երկու տասնեակ հատած են մեզի.

Ա. Առ որդին իւր Գրիգորիս Վարդապետեան վասն մահուան որդւոյն Յովսէփայ.

Բ. Առ Գրիգորիս Վարդապետ որդին իւր վասն տէր Մարտիրոսի եղբօր.

Գ. Առ Գրիգորիս Վարդապետ (1682).

Դ. Առ Գրիգորիս Վարդապետ.

Ե. Վասն մահուան Ապրօի.

Զ. Թուղթ թուրքերէն լեզուով.

Է. Գանաիզատէ Նէմմէթուլլահ էֆէնտիէ (թուրքերէն).

Ը. Առ Խոսրով՝ մինչ կայր ի բանտն յէջմիածին.

Թ. Առ Եղիազար վասն Շաթըր իրիցու որդւոյ մահուն.

Ժ. Առ առաջնորդն Գաղատիոյ (1685).

ԺԱ. Արքեպիսկոպոսի Ազուլեաց Տէառնդ Պետրոսի առատաձեռն վարդապետի.

ԺԲ. Առ առատաձեռնէր ամն պարան.

ԺԳ. Առ կաթողիկոսն Հայոց.

ԺԴ. Առ եղիազար կաթողիկոս յորժամ գնաց ի սուրբ աթոռն Էջմիածնի.

ԺԵ. Առ եղիազար կաթողիկոս (1682) ուր քան հատուածներով կը նկարագրէ Կ. Պոլսոյ անցքերը.

ԺԶ. Առ նահապետ նորընտիր կաթողիկոս (1692).

ԺԷ. Թուղթ Մարտիրոս քահանայի եւ Մահտեսի Ամբակումի առ Յաչատուր կաթողիկոս Սսոյ (1658).

ԺԸ. Առ թագաւորն Ֆրանգու (Լուսովիկոս ԺԴ). հատանաբար մատուցած Ապրօ Զէլէբիի կողմէ, որուն վերնագրէն առացած է թագաւորէն «Թուղթ ազնուութեան եւ հովանաւորութեան.

ԺԹ. Առ անծանօթ ոմն.

Ի. Առ անծանօթ ոմն.

ԻԱ. Առ Տ. Գրիգոր Եպիսկոպոս.

ԻԲ. Առ պատրիարքն Յունաց Երուսաղէմի.

Այս չորքին կարելի է կցել նաեւ իր գրչէն ելած ուղերձներն ու վերատուութիւնները, որոնցմէ ծանօթ են.

Ա. Թուղթ սիրոյ առ Նիկոմիդիայիս.

Բ. Ի յերուսաղէմէ առ ի Մատմպօլ թուղթ ողջունի.

Գ. Թուղթ առ բարեկամս իւր ի Թէքիրտաղ.

Դ. Թուղթ առ հայրն ծերունի.

Ե. Թուղթ առ Աբրահամ Զէլէպի.

Է. Աղերս առ Պետրոս Զէլէպի.

Ը. Առ Յովհաննէս.

Թ. Առ Պոնտացիս.

Ժ. Առ պարոն Իմանիէ.

ԺԱ. Առ Պետրոս Վարդապետ յէջմիածին

ԺԲ. Առ վարդան ոմն.

ԺԳ. Տաճկաբարբառ թուղթ առ Գրիգոր Զէլէպի.

ԺԴ. Տաճկաբարբառ թուղթ որ է մուհապէթնամէ առ պուրասպիս ոմանս.

ԺԵ. Առ տաճիկ ոմն հայատարմ թուղթ.

ԺԶ. Առ Ապրօ Զէլէպի.

ԺԷ. Թուղթ առ Մուրատ Զէլէպի.

ԺԸ. Թուղթ վերնագրեալ բառ բարեկամս.

ԺԹ. Թուղթ մխիթարական առ Աբրահամ Զէլէպի (1664).

Ի. Թուղթ վշտակցութեան առ Կարնեցի Խոճայ Կարապետ (1681).

ԻԱ. Ողբերգութիւն ի մահ երիտասարդի ուրուք (1691).

ԻԲ. Գովեստ Փիլիպպոս Կաթողիկոսի.

ԻԳ. Գովեստ Նահապետ Կաթողիկոսի.

ԻԴ. Աղերս մաղթանաց առ թագաւորն լեհաց Յովհաննէս Գ. ի պատեհահաւ գահակալութեան նորին ի կողմանէ Հայոց Կամենից քաղաքի (1679).

ԻԵ. Վերատուութիւնք նամակակաց (41 ոճանուար սկզբնատուութիւններ դանագաններու ուղղուած գրութեանց).

ԻԶ. Տապանագրեր եւ արձանագրութիւններ:

Եւ վերջապէս Երեմիայէն կը մնան կարեւոր թիւ մը պանձերու, ողբերու, գովքերու եւ տաղերու, զորս յօրինած է զանազան առիթներով եւ որոնցմէ կը մնան

Ա. Ողբ ասացեալ Երեմիայի ի մահն մահեանէ Ամբակումէ, որ էր Կ (60) ամաց, ի թուին ՌՃԺ (1658).

Բ. Նեբրոզեան ասացեալ Երեմիայի առ ի թագուհին Աբրահամ չէկերու զարերն փոքեր որ ի թուականն Հայոց ՌՃԺ (1661).

Գ. Ազուլեցի խոճայ Մօսրովի մահուան ճառ ի սկզբանէ մինչեւ ի նորին վաղճան. ասացեալ ի խնդրոյ ամուսնոյ նորին.

Դ. Գանձ ասացեալ Երեմիայի ի վերայ մօրն իւրոյ. ՌՃԺԲ (1663) թվին Հայոց.

Ե. Գանձ եւ ողբ ի վերայ հօրն (Տէր Մարտիրոսի Քէօմիւրճեան).

Զ. Գանձ եւ ողբ ի վերայ Յակոբ Կաթողիկոսի. ՌՃԻԹ (1680).

Է. Գանձ մանկահասակ ննջեցելոց արուաց եւ իգաց. ՌՃԺԴ (1665).

Ը. Ողբ ննջեցելոց.

Թ. Ողբ ազահասակի.

Ժ. Տաղ ազայոց անմեղաց.

ԺԱ. Ալլ (ողբ) ազայոց մահուան.

ԺԲ. Տաղ ի Ս. Աստուածածինն.

ԺԳ. Տաղ ի վերայ Ջրոյ.

ԺԴ. Տաղ ի վերայ Ջրոյ.

ԺԵ. Տաղ Սուրբ Աստուածածնի.

ԺԶ. Տաղ Սուրբ Աստուածածնին.

ԺԷ. Տաղ սիրոյ եւ ուրախութեան.

ԺԸ. Տաղ (Լէք արեւու ծագող լուսոյ անեղին).

ԺԹ. Գովասանութիւն ի վերայ Ջրոյ.

Ի. Գովեստ առ Ս. Աստուածածինն.

ԻԱ. Տաղ ասացեալ յԵրեմիայէ ի վերայ Ս. Երուսաղէմայ. տաճկի բարբառով.

ԻԲ. Տաղ ասացեալ յԵրեմիայէ ի վերայ Սողոմոն Իմաստնոյ.

ԻԳ. Տաղ ասացեալ ի Յերեմիայէ վասն անցաւորութեան աշխարհիս.

ԻԴ. Տաղ Յովհաննու Մկրտչի.

ԻԵ. Տաղ ի վերայ Ս. Գերեզմանին Քրիստոսի, տաճկի բարբառով.

ԻԶ. Երգ սիրոյ.

ԻԷ. Երգ զարիպի.

ԻԸ. Զանազան անխորագիր տաղեր:

Այս չարքին պէտք է կցել նաեւ՝

ԳՈՎԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ ՅԱՐՄԱՐԵԱՒ Ի ՍՈՒՐԲ ՏՆՕՐԻՆԱԿԱՆՆԱՅՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ. 1665ին Երուսաղէմ կատարած իր այցելութեան առթիւ յօրինած 40 տաղերն են, զորս 1677ին լոյս ընծայեց 35 էջնոց գրքոյկով մը նոյն տարին իր իսկ հիմնած տպարանին մէջ, զարդարելով զայն 15 պատկերներով, եւ հետեւեալ խորագրով. «Տեղեկաց անօրինականաց տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի որ ի սուրբ Երուսաղէմ եւ ընդ պատառն»:

***

Գրական ժառանգութիւն մը ահա որ եզական կը մնայ հայ մատենագրութեան մէջ: Հատասար չափով պատմական կամ գրական արժէք չեն ներկայացներ անշուշտ բոլոր այս գրչի արտադրութիւնները: Ինչ որ բացառիկ է Երեմիա Զէլէպի Քէօմիւրճեանի մէջ իր հիմնական մտահոգութիւնն է, — կրքերէ վեր եւ անաչառ մնալ իր օրերու դէպքերն ու զէմքերը դատելու առնն, իր ղեկացածն ու մտածածը անկեղծութեամբ յանձնել թուղթին, ոչ տարուելով կողմնակի նկատումներէ եւ ոչ ալ բարեկամութիւններէ ազդուելով եւ չխնայելով ոչ ոքի ով ալ ըլլայ ան, ինչ ատիճան ալ ան ունենայ: Այսպէս եղաւ ան իր կեանքին ու գործունէութեան մէջ, ու այսպէս մնաց իր երկերուն մէջ եւս:

Իր գրական բեղմնաւորութիւնը կ'երեւայ թէ ամանք, իր ծերութեան, այնքան ալ համակրանքով չէին դիտեր, եւ նոյն իսկ զայն հեղնողներ ալ կ'երեւայ թէ կային:

Պոլսոյ 1660ի մեծ հրդեհին պատմութիւնը արձանագրելու առնն՝ սա տողերը կը գրէր Երեմիա.

«Զանձրացեալ եմ ի գրել զմեծն որ զմեօք պատահեցաւ ՌՃԹ (1660) թուականիս զկոծալի բերմունս. վասն որոյ համառօտս անցանեմ. զի ամանք պախարակեցին զմեզ ասելով. բան եւ գործ չունի, հա՛ գրէ» (1):

«Ստամպօլոյ պատմութեան մէջ» եւս ան կը գրէ.

Տեսողս զայս՝ զիս ծաղր առին՝
թէ ընդէ՞ր կաս ի յաշխատանս
Զծանօթս մեր մեզ պատմես՝
տխմարից չունիմք զպատասխան (2):

---

(1) «Բազմավէպ», 1902, էջ 369:

(2) Ստամպօլոյ պատմութիւն, էջ 5:

Նոյն այդ պատմութեան մէջ երեմիա կը գրէ այլուր.

Նարդեենիս բաբուեիւ ոմաեի՝
ի տեսնուլ գայս համահեալ կաեի.
Շատ լուայ վասն իմ ասել՝
եթէ բան ու գործ չունի այն (1):

Ճիշդ է՝ ան առաք առաւ հին ուսանողութենանց, իր երկերուն յօրինման առնն: Հռետորական ոճը չհրցաւ թօթափել իր պրուրէն ամանք: Ճիշդ է նաեւ որ ան աւիւն ապառնց յամպէտս բառաղերու վրայ՝ թուականներ արձանագրելու համար, ու իր տաղերն չատերը բռնապրօսիկ ճիպ մը կը մատնեն: Ինչպէս իր ոճին՝ նոյնպէս իր լեզուին մէջ ան իր չրջանի մատյանութենան իր առաքը առաւ: Ճաճախ ազճատ է իր պրատրը, եւ իր երկերէն ոմանք յօրինած է պոլսոյ բարբառով, ուր թրքատառութիւններն իսկ կը յորդին. բայց եւ ունի մաքուր պրատրով չարադրուած բազմաթիւ էջեր:

Այս բոլորով մխատն՝ երեմիա Չէլէբի Քէօմիւրճեան կը հանդիսանայ բացառիկ դէմք մը իր դարուն, ու չատ մը դարերու համար, որքան իր հանրային գործունէութենան, նոյնքան իր գրականան վաստակին մէջ: Ու արդար էր որ մռռացութենան գրկէն դուրս հանուէր ինչ որ ան ըրաւ իր ժողովուրդին համար, ու ինչ որ թողուց իր ետեն:

Ո՞ւր է սակայն հոգածու ձեռքը որ ի մի համախմբէր երեմիա Չէլէբիի ցերուցան աչխատանքները ու լոյս ընծայէր գանոնք պետական հրատարակութեան մը մէջ: Ատով մարդ մը պիտի կանգներ հայ մատենագրութենան պատմութեան մէջ իր վիճակի համաձայն, եւ չատ բան աւելի լրիւ պիտի գիտնայինք անոր ապրած չրջանէն:

Ու այն առեն պատմութիւնը երկիւղածութեամբ բայց եւ հըպարտութեամբ պիտի արձանագրէր իր պատուանդանին վրայ.

Մարդ մը որ իր դարը փրկած է:

(1) Անդ, էջ 119:

ՄԽԻԹԱՐ ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

Դարը իր վերջին տարիները կ'ապրէր՝ երբ համեստ հայ վանական մը ոտք կը դնէր Պոլիս: Մխիթար Սեբաստացին էր: Ան կու գար նոր էջ մը բանալ վերջին դարերու հայ գրքոճնքի պատմութեան մէջ, ու իր անունը անցընել բացառիկ այն մարդոց չարքը՝ որոնք այդ գարթօնքը կերտեցին:

1676ին ծնած եւ պատանի տարիքէն մտած եկեղեցական ասպարէզի մէջ՝ Մխիթար առաջին օրէն սկսեր էր զգացնել բացառիկ մարդը որ իր մէջ պիտի յայտնուէր օր մը: Որքան ալ քմծիծաղով նայինք իր կենսագիրներու պատմածին վրայ որոնք Աստուածածինը կը բերեն իր տեսիլքին մէջ ու այդ ներչնչման պահէն կը թուագրեն իր առաքելութիւնը, յայտնի է սակայն որ իր մատղաչ տարիքէն անոր մէջ բոցը կար: Այդ բոցն էր որ քաղաքէ քաղաք ու վանքէ վանք նետեց զայն, ու անհանգիստ ըրաւ զայն անճուկ այն չրջապատին մէջ ուր կը չնչէր այն օրերու հայ կեանքը: Դժգոհ էր այդ չրջապատէն, ու իր այդ դժգոհութեան մէջ իր կրած հալածանքներուն ալ բաժին կը վերագրէն իր կենսագիրները: Նոյն այդ դժգոհութիւնն էր որ իր մէջ զգոնց հայ կեանքի մէջ նոր ուղի բանալու առենչը: Եւ որովհետեւ մարդիկ այն առեն կը հաւատային թէ լոյսը արեւմուտքէն է որ կու գայ՝ ինքն ալ արեւմուտք յառեց աչքերը: Ու անկէ անդին քայլ մըն էր միայն ծուղակն իյնալ կաթոլիկ միսիոնարներուն որոնք այդ օրերուն արդէն կը վխտային հայ կեանքի մէջ, իրենց քարոզները մեղրով համեմած:

Հազիւ 22 տարու է՝ երբ Պոլիս կը մտնէ ան 1698 Ապրիլին, հայ եկեղեցականի սքեմը դեռ վրան: Կաթոլիկ միսիոնարներու հետ իր ունեցած չփումները իր թափառումներուն պահուն, ու գրքերը որոնց ծանօթացեր էր անոնց չնորհիւ, խախտեր էին իր մէջ արդէն չատ բան, բայց քաջութիւն դեռ ան չունէր լքելու մայրենի եկեղեցին, այն յոյսով թերեւս որ համախոհներ կը ճարէ իրեն հայ եկեղեցւոյ իսկ ծոցէն:

Ղալաթիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին Մխիթարի քաղցրական անդրանիկ բեմը կ'ըլլայ:

Ղալաթիան մէկն էր այն թաղերէն՝ ուրկէ կը սկսէին առհասարակ մխիթարեանները իրենց գործունէութիւնը, կաթոլիկ դէսպանատուններու անմիջական հովանիին տակ, եւ հարեւան կաթոլիկ միաբանութեանց, որպիսին էին Յիսուսեաններն ու Կապուչինները նոյն թաղին մէջ իրենց ունեցած վանքերով: Մէկ կողմէ չլսիման մէջ կը մնային այդ կերպով հայ ժողովուրդին հետ, եւ վտանգի պահուն՝ ապաստան մը դիւրաւ կրնային ճարել:

Մխիթար Պոլիս կու գար մխիթարական աշխատանքի մը լծուելու համար բնկն ալ: Իր կաթոլիկ կենսագիրները անոր կեանքին առաջին շրջանը պատմելու առթիւ՝ արդէն նախախնամութենէն ընտրուած կը հռչակեն զայն դերապոյն առաքելութեան մը համար, եւ Պոլիս իր մուտքը սկիզբը կը նկատեն այդ առաքելութեան, որ, չատ աւա՛ղ իրեն համար, փուչերով նոյնպէս լեցուն եղաւ՝ ինչպէս եղեր էր գաւառներու մէջ:

Մխիթար Պոլիս կը հասնէր այնպիսի դժբախտ պահու մը երբ գաւառական վէճերով կ'ալեկոծէր հայ կեանքը Սուլթաններու մայրաքաղաքին մէջ: Ամբողջ դար մը հայ ժողովուրդը ներսէն ճեղքելու իր ունայն փորձերէն յետոյ՝ Հռոմ ձեռնարկած էր ամէն գնով իր սեփական կորիզը ստեղծել Պոլսոյ հայ գաղութի ծոցին մէջ եւ զայն կռուան դարձնելու իրեն՝ տարածելու համար իր ցանցը: Ու այս անգամ օտար միսիոնարներ չէր որ պիտի օգտագործէր ան հայ ժողովուրդին մէջ այդ ճեղքը ստեղծելու համար, այլ հայ վարպետներ զոր կրցած էր իրեն որսալ: Այս վարդապետներէն մէկն էր Աբէլեան էրզրումցին՝ որ արդէն Պոլիս էր եկեր ուսման մը ձեռքը:

Աբէլեան էրզրումցին մէկն էր արդարեւ այն հայ հոգեւորականներէն զոր Հռոմ դաստիարակեր էր իր իսկ ծոցին մէջ, եւ որոնց չնորհիւ կը յուսար աւելի դիւրաւ որսալ հայ ժողովուրդը քան ինչ որ կրցեր էր ընել օտար միսիոնարներու ձեռքով:

Աբէլեան էրզրում ծնած էր 1666ին, եւ պատանի հասակին էջմիածին գացեր էր հոգեւոր կոչում առնելու: Հոն էր որ ծանօթացեր էր համբաւաւոր արկածախնդրի մը, Վարդան Յունանեանին, — ծանօթ յետագային Լվովի թեմին մէջ իր խաղացած անփառունակ դերով, — եւ անոր հետ միասին Հռոմ էր գացեր, մաերմացեր Պրոպագանդի դպրոցը եւ դարձեր էր կաթոլիկ հոգեւորական: Յետոյ Պոլիսն էր ընտրեր իր գործունէութեան ասպարէզ, եւ կրցեր էր քիչ առենուան մէջ բացառիկ համբաւի տիրանալ՝ չնորհիւ իր քարոզներուն զոր կը խօսէր Մայր Եկեղեցւոյ բեմէն, եւ նաեւ իր դիւրի ճարտասանութեան: Ան լոյս էր ընծայեր արդէն իր առաջին գրքերը Եւրոպայի մէջ:

Անոր համբաւը գացեր էր մինչեւ Մխիթարին:

«Գաւառներէն կտրելով յոյսը, կ'ըսէ իր հայ կաթոլիկ կենսագիրը, դարձուց աչքը դէպի Պոլիս, իշխող պետութեան մայրաքաղաքը եւ միանգամայն հայ ազգին բարգաւաճ եւ ազդեցիկ մարմնին կեդրոնը: Լսեր էր կարնեցի Աբէլեան վարդապետին համբաւը, որ այն ժամանակ Պոլիս կը գտնուէր: Եւրոպայի մէջ ուսած եւ զարդացած, աշակերտ Ուրբանեան վարժարանին, կիրթ եւ լուսաւոր միտք մը, մեծ յուզում կը պատճառէր նա մայրաքաղաքին ազդեցող մէջ իրեն համարձակ, կորովի եւ հմուտ քարոզներով: ...(Մխիթար) դնաց ականելու Աբէլեանը վարդապետը· լսեց անոր քարոզները, որոնք կ'արդարացնէին ըստ ամենայնի լսուած համբաւը, զա՝ իրեն միակ փնտռած անձն էր: Այդ երկու սրտերն, որոնք զգացմանց մէջ այնչափ կը նմանէին իրարու, առաջին իսկ առնութեամբ այնպէս սիրեցին կապուեցան միասին, որ այնուհետեւ ոչ մէկ դէպք կամ պարագայ կարող չեղաւ խզելու այդ կապը» (1):

Նոյն այդ կենսագիրը, Պոլսոյ մէջ նախախնամական դեր մը վերագրելէ առաջ Մխիթարին, կը զծէ ահաւոր պատկերը զոր հայ կեանքը կ'ապրէր հոն.

«Մխիթար առաջին անգամ ուղ կը կոխէր սուլթաններու մայրաքաղաքը, 1697 թուականի Ապրիլ ամսուն, կը գրէ ան: Վոսփորի ափանց վրայ դէմյօրէն բազմած այդ դիւթական քաղաքը, — ժխորի, առեւտուրի եւ զանազան ցեղերու ապրուստի եւ կրօնից պայքարի տեղը, արեւմուտքի եւ արեւելքի քաղաքականութեանց եւ սովորութիւց իրարու չփման վայրը, ուր բիւրաւոր մարդիկ՝ ապրելու, հարստանալու, բարձրանալու եւ վայելելու առնդէն բըռնուած, կենաց ահագին եռում մը եւ գործունէութիւն մը յառաջ կը բերէին, — ի սկզբան չատ անախորժ տպաւորութիւն ըրաւ Մխիթարայ վրայ, որ մինչեւ այն ժամանակ դրեթէ վանքերու չրջապատին մէջ փակուած եւ միայն գաւառի կեանքը տեսած, յանկարծ կը գտնէր ինքզինքը մեծագղրդ ոլորտի մը մէջ: Տեսաւ հոն անձնական չահերու եւ իրաւանց բուռն մաքառումը՝ ընդ մէջ բնիկ տեղացւոյն եւ գաւառացւոյն, զձուձ եւ դեհիկ կրքերու իրարու դէմ բախումը, ընտանեկան դժուարութիւնները, ազգակցաց՝ մէկմէկու դէմ լարած մեքենայութիւնները, ճղճիմ ոգիներու դէմ ընդ դէմ մխացող քէնը եւ զիրար ոտպալելու անարգ ճիգերը, — տեսաւ հոն ազգին հարուստները եւ ամիրաները, որոնք ճոխութեանց եւ

(1) Հ· Յովհաննէս Թորոսեան, Վարք Մխիթարայ Աբբայի, Բ· տպագրութիւն, Վենետիկ, 1932, էջ

փառաց եռեւէ մխայն գահատած, հապիւ արհամարհոտ նայուածք մը կը ձգէին իրենցմէ առաջնորդութեան վրայ, — փառամոլ առաջնորդները, որոնք զգեստէն զատ՝ եկեղեցականութեան ոչինչ չունէին, եւ իրենց յանձնուած պաշտօնը չհասկնալով՝ միայն դիտէին ի յոգուրդ իրենց անձնասիրութեան: Այս բոլորը սաստիկ ճնշում մը գործեց Մխիթարայ վրայ» (1):

Այսպէս էր արդարեւ հայկական Պոլիսը երբ Մխիթար ոտք կը կոխէր հոն, — կրքի եւ դժուարութեան իսկական բոյն մը: Բաւական ճշդրիտ այս պատկերին վրայ, Մխիթարի կենսագիրը կը մտնայ սակայն բան մը աւելցնել, — թէ պատահումի դիխաւոր պատճառը զաւանական վէճերն էին զորս տարիէ մը ի վեր կը գրգռէին Հռոմի գործակալները, եւ որոնք կը սպառնային աւելի եւս փոթորկել կեանքը երբեմնի Բիւզանդիոնին մէջ:

Մխիթար այս անգամ հինգ տարի միայն կը մնար Պոլիս, եւ բոլոր աղբիւրները համաձայն են որ այդ հինգ տարիը օգտագործեց ան մէկ կողմէ չփոթմներ ունենալու լատիններուն հետ եւ միւս կողմէ խաղաղութեան եւ եղբայրութեան քարոզներ խօսելու հայ եւ Ֆրէնկ անուններով մաքառող կուսակցութեանց: «Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ քարոզչի հռչակաւոր անուն կը հանէ, կ'ըսէ իր կեանսագրականը. ժողովուրդը եւ կղերը բազմութեամբ կը դիմէ անոր հոգեշնորհ եւ խմաստալից խօսքերը լսելու» (2): Մխիթարի այս առաջին չփոթմը Պոլսոյ հայ պանդուտներուն հետ առաջին խրախոյսը կ'ըլլայ իրեն համար եռանդուն գործունէութեան մը ասպարէզը նեռուելու, իսկ Ղալաթիոյ իր խցիկը անդրանիկ օրրանը կ'ըլլայ իր առաքելութեան:

«Մխիթար՝ առաջին օրէն իրեն բնակավայր ընտրեց Ղալաթիոյ կողմը, կը գրէ իր կենսագիրը, ուր Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ խցիկներէն մէկն մէջ իջեւանեցաւ: Հոն մտերմացաւ չուտով եւրոպացի կրօնաւորաց հետ, մանաւանդ գաղղիացի Ցիստեանց, որոնք Ղալաթիոյ մէջ վանք մ'ունէին, եւ ամէն օր անոնց եկեղեցւոյն մէջ կը պատարագէր: Մխիթար բոլոր կենաց մէջ, ուր որ գընաց, ամենէն սերտ բարեկամները օտարներու մէջ գտաւ. ինչպէս ի Բերիա, այսպէս ալ ի Պոլիս, լատադոյն խորհուրդները լատին կրօնաւորք տուին իրեն: Ընդարձակ հայեացքներով ճոխացած միտք մը, որպիսի էր Մխիթար, չդիտէ փակուիլ նեղ սահմաններու մէջ. զարմանալի քաջութեամբ մը ընդոտնելով ցեղական կանխակալ

(1) Հ. Յովհաննէս Թորոսեան, անդ, էջ 98:
(2) Մխիթարեան յօրելեան, Վենետիկ, 1901, էջ 14:

խորութիւնները, զործելու լայն ասպարէզ մը բացաւ դիմացը» (1): Այնպէս որ երբ հինգ տարի յետոյ կը թողուր ան Պոլիսը «պատիւ-նեռու եւ զոլեսոից զաւիներու նեբքեւ ծանրաբեռնուած» էր (2):

1698 Սեպտեմբերին կը բաժնուի ան Պոլսէն՝ Հայաստան դառնալու եւ քարոզելու համար հոն: Իրեն կ'ընկերանան իր աշակերտներէն երկուքը: Գահ մը չըջագայելէ յետոյ Պոնտոսի զանազան քաղաքները՝ կը մեկնի Կարին: «Հոս շատ խանդով կը գործէ, սնընդհատ կը քարոզէ, կը խրատէ, կը դաստիարակէ, եւ իր ամէն նէն մեծ ջանքն կ'ըլլայ կղերին ու ռամկին մէջ քաղաքակրթութեան եւ դիտութեան լոյսը մաղընել: Տեղացի ժողովրդեան սիրտը կը գրաւէ, սիրելի կ'ըլլայ առհասարակ թէ կղերականին եւ թէ ռամկին: Բայց հոն կարելի չէր տարիներով մնալ. գրական հաստատութիւն մը Հայաստանի խաւար երկինքին տակ կարող չէր տեղ ծել. անկից ալ երկու աշակերտ առնելով, նախորդներուն հետ ի Պոլիս կ. Պոլիս կը վերադառնայ» (3), հոն վերսկսելու համեմատին գէպի կ. Պոլիս կը վերադառնայ» (3), հոն վերսկսելու համար իր ընդհատուած գործունէութիւնը:

Երկրորդ անգամ երբ Պոլիս կու գար Մխիթար 1700 Յուլիսին, գաւանական վէճերով աւելի եւս խռոված էր մայրաքաղաքը: «Գրգռութեան առիթը կ'աւելցընէին լատինամոլները՝ երբ լատին եկեղեցիներու մէջ կը հաւաքուէին, թէպէտ հայ եկեղեցւոյ պաշտօնէութեան չարքէն չէին ելլեր. լատին վանքերու մէջ դամբարանները կը կազմէին, եւ մանաւանդ տեղը ալ կը աեղծէին իրենց գաղտնի համախմբութեանց համար: Ասոր հետ մէկտեղ արտաքին պաշտպանութիւններով նեբքին իշխանութեանց դէմ կը մաքառէին, եւ դեսպաններու հովանաւորութեամբ պատրիարքական աթոռին եւ պատրիարքներու անձին դէմ բռնանալ կը փորձէին, եւ իրենց դերդուժիններով միւս կողմին ցասումը կը զայրացնէին, եւ պաշտպանական ձեռնարկներու կը մղէին»: Լատինամոլներու այս խումբին մէջ էր Մխիթար, որ «երբ մէկ կողմէն Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ քարոզչութիւնը կը վարէր իբր հայ վարդապետ, միւս կողմէն կ. Պոլսոյ Բերա օտարազգի արուարձանին մէջ տուն մը վարձած էր, որուն արտաքուստ դրակազմութեան գործանի ձեւ տուած, ներքուստ լատինական սկզբունքներ տարածելու կ'աշխատէր» (4):

(1) Հ. Յովհաննէս Թորոսեան, անդ, էջ 98–99:
(2) Անդ, էջ 101:
(3) Մխիթարեան յօրելեան, էջ 15–16:
(4) Օրմանեան, Ազգապատում, Բ., էջ 2703:

Պատմելու առթիւ անոր երկրորդ այցը Պոլիս՝ կաթոլիկ կեանսագիրը կ'ըսէ.

«Դեռ կը հնչէր Մխիթարայ անունը վսեմութեան ծիծաղկուտ ափանց վրայ, դեռ թարմ էին լուռն թաղած յիշատակները, երբ Պոլիս կը հասնէր երկրորդ անգամ 1700 տարւոյ Յուլիս ամսոյն: Մայրաքաղաքն լուռն չարժումն եւ ոգեւորեալ վիճակին մէջ էր. առեւտրի հանգարտութեան մը նեցքեւ կը յուզուէին նոյն կիրքերն ու նոյն չփոթք, ինչպէս երեք տարի առաջ 1697ին, եւ հոն հայ տարրը, փոխանակ ինքզինքը զօրացնելու եւ զարգացնելու, ներքին կռիւներու եւ կրօնական վէճերու մէջ կը սպառէր լուռն ուժերը: Ժողովուրդը, հազիւ կը լսէ Մխիթարայ գալուստը, խնդութեան եւ յաղթանակի ցոյցերով կը փութայ յողջոյն իւր նախկին քարոզչին, որ յետ այդպէս չքեղարար ընդունելու լուռն մուտքը, երկու տարի վերջ հազիւ պիտի կարենայ փախստեամբ ազատել կեանքը: Կ'երթայ բնակիլ ի Ղալաթիա՝ իւր հին իջեւանը, եւ անմիջապէս երկրորդ օրէն կը սկսի քարոզել հրամանատարութեան, — որոնք էին, նախ՝ Մխիթար Կարդուացի, եւ յետոյ՝ Մելքիսէդէք Սուպհի, երկուքն ալ խաղաղասէր եւ բարեբարոյ անձինք, — Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն մէջ, ուր կը խռնէր հոծ բազմութիւն մը ունկնդրելոյ, որոնք անոր պերճախօս եւ խմաստալից քարոզներուն ճաշակին առեր էին արդէն: Նա Լատինաց եկեղեցիներուն մէջ կը պատարագէր ամէն օր, ինչպէս յառաջն, ուր բազմաթիւ ազգայիններ կը դիմէին լուռն խոստովանելու եւ հաղորդուելու: Անխոնջ ամէնէն սիրուած եւ յարգուած էր. հակառակորդք անգամ, վիճակով հանդերձ թէ նա կաթոլիկէ մասին պլխաւորներէն մին էր, կը մեծարէին պինդը: Անհակառակելի է լուռն գործունէութիւնն այս շրջանին մէջ. մէկ կողմէն՝ անհնարին ճիգեր կ'ընէր յաղթելու լուռն մեծ ձեռնարկին մէջ, եւ հրահանգելով աշակերտները առաքինութեամբ եւ ուսմամբ կը պատրաստէր պանծալի այդ բանին. միւս կողմէն՝ դրեթէ ամէն օր կը քարոզէր, կը հրաւիրուէր տուները՝ հոգեւոր խրատներ խօսելու, պաշտպան կը կանգնէր ազգաւոց եւ դրկելոց: Նա վերջ կու տար կրօնական վէճերուն, հաշտութիւն եւ միութիւն քարոզելով ազգին երկու պատակատած մասերուն, որոնց յարաբերութիւնք այնքան սաստիկ լարուած էին, որ ամենափոքր դրդռութեան հով մը՝ կարող էր ահագին աղմուկ մը յառաջ բերել» (1):

Լուռն նուիրուած ուրիշ կենսագրականի մը մէջ սպակս կը ներկայացուի Մխիթարի այդ շրջանի գործունէութիւնը Պոլսոյ մէջ.

(1) Հ. Յովհաննէս Թորոսեան, անդ, էջ 117–118:

«Մայրաքաղաքի համազգի հայութեան մէջ կը սկսի կրօնական կառոյցի առելութիւն մը որուն կը յաջորդեն նախանձք, հակառակութիւն, երկպառակութիւն, մառնութիւն, կռիւ եւ հալածանք: Այսպիսի պարագաներու մէջ ժողովուրդը պէտք ունէր ազնիւ, լրջամիտ, անկողմնակալ, արդարատես եւ անձնանուէր առաջնորդի մը. Մխիթար այդ եւ ազգի առելի դեղեցիկ յատկութիւններով օժտեալ, կը մանկ պատակատեալ եւ յուզեալ ժողովրդեան մէջ: Նա սիրելի եւ պաշտելի էր ազգին երկու համարիւն հատուածներէն, որով լուռն ձայնը ազդու էր. նա կարող էր ներքին փոթորիկը խաղաղեցնել, նա կարող էր արիւն սպառնացող հրդեհը մարել: Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ՝ չարունակ կը քարոզէ եղբայրական սէր, կը մեկնէ աւետարանը, քալ հաւատոյ մը պնդ. ժողովուրդը կը խռնի հոն՝ լսելու ազգին ամէնէն անուանի եւ լուսաղովուրդը կը քարոզէին կենսատու խօսքերը. բայց նա կը քարոզէր հասմարձակ, եւ համարձակ ցոյց կու տար իր կրօնական գաւանանքը. իր քարոզները կը պարզաբէր մեր նախնի սրբազան հարց աստուածարանական վկայութիւններով, եւ այնպիսի վկայութիւններ կը յիշատակէր, որ ունկնդրաց մեծ մասին կրնար դառն եւ վիրաւորական երեւնալ. բայց այնուհանդերձ, նա անխտրաբար երկու անՀատ համազգի ժողովրդեան պաշտելի էր» (1):

Ինչ ձեւով ալ ներկայացնես այս շրջանի իր գործունէութիւնը Պոլսոյ մէջ՝ պարզ է որ Մխիթար մինչ մէկ կողմէ կը փորձէր մեղմել առելութեան ալիքը որ երթալով կ'ընդլայնէր համարիւն եղբայրներու ծոցին մէջ, միւս կողմէ կ'աշխատէր սակայն իր համախոհները համախմբել կազմակերպութեան մը մէջ՝ որ յետոյին պիտի վերածուէր միաբանութեան մը:

«Կազմակիցներ եւ հոգեկիցներ կ'առաւելուն, կը չարունակ կ'ըսէ նոյն այդ կենսագրականը. թէեւ ժամանակը վտանգաւոր էր, կղերական դասուն մէջ փառասիրութիւն լարբ ոգին պայծուցիկ խռովութիւն կը նկատէին. սակայն նա իր գազափարը իրագործելու համար, պատեհագոյնին ամէնէն բանիած ժամանակը կ'աշխատի: Միաբանները կը բազմանան, միաբանութեան կազմութիւնը անհրաժեշտ էր: Ս. Լուսաւորչայ եկեղեցւոյն խցիկը ապագայ մեծ կազմակերպութեան արմատական ուժերը կը խտացնէ: Հոն առեղծուածագործ Մխիթարը՝ Լուսաւորութեան աւետարանը կը մեկնէ՝ իբրեն գործակից աշակերտներուն. բայց ամենայն ինչ պազանի կը կատարուի. բարիքը չար մթնոլորտէն պէտք կ'ըլլայ ծածկել, պահարուի. բարիքը չար մթնոլորտէն պէտք կ'ըլլայ ծածկել, պա-

(1) Մխիթարեան յուշարան, էջ 16:

աբսպարել՝ չարագործութեան, եղեռնագործութեան ժամանակն էր։ Մխիթար Լուսաւորութեան առաքեալները կը սկսի տարածել հայարնակ գաւառներու մէջ» (1)։

Մինչ հայ վարդապետի սքեմին տակ՝ Մխիթար կը փորձէր այս կերպով հատուած մը անջատել հայ եկեղեցիէն։

Մխիթարի կեանքին մէջ ամէնէն տխուր էջերը ճիշդ այս օրերն են։ Հայ եկեղեցւոյ ծոցը ծուարած՝ ան կը դաւէր այդ եկեղեցին։ Ինչ չարժառիթ ալ ունենար ան դիմակը երեսէն դեռ չհեռացուցած՝ ներելի չէր զործելու այդ ձեւը հոգեւորականի մը համար որ ինքզինք կոչուած կը սեպէր սրտին մեծ առաքելութեան մը։ Իրմէ առաջ եւ իրմէ յետոյ ալ նման լարախաղացութեան մը անձնատուր եղած էին ու պիտի ըլլային Հռոմի գործակալներէն շատերը, բայց պատմութիւնը, հակառակ իր կաթոլիկ կենսապիրներուն չքիզ բառերու կոյտին, պիտի չարդարացնէ զայն Մխիթարին, որքան ալ ան ինքը յետագային քաւած ըլլայ զայն, այսինքն հայ ժողովուրդին մատուցած իր ծառայութիւններով։ Այդ պահուն սակայն անհետու էր ներելի ըլլալէ, մանաւանդ երբ Պոլիսը, գաւանական կռիւի այդ միջոցին բռնկած, նոր զայթակղութեանց ճամբայ կը բանար։

Ու բնական էր որ ան նշանակ գառնար այդ պահուն օրուան պատրիարքներու հալածանքին։ Մխիթարի չարլատանն՝ Մելքիսեդեկ Սուպհի երկար չէր մնացած աթոռին վրայ։ Անոր տեղ եկեր էր դարձեալ Եփրեմը, որ վարժուած միջոցներու մէջ խարութիւն չզլանալու իր հին կերպին, իր սրամտութեան թիրախ դարձուց Մխիթարը, ինչպէս պիտի դարձնէր երկար չեւոյ, նաեւ Աւետիք Եւդոկիացին։

Այնպէս որ Մխիթար դարը կը փակէր հոգեկան տապնապներու մէջ։ Մէկ կողմէ իր շուրջ միաբանութիւն մը ստեղծուած տեսնելու երազը՝ որ օրէ օր աւելի կը բանկէր իր մէջ, եւ միւս կողմէ՝ հալածանքը որուն առարկայ կը դարձնէր զինքը Հայոց պատրիարքարանը։ Ան չկորսնցուց սակայն իր արիութիւնը, եւ յամառեցաւ կարծես հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ ստեղծուած տեսնելու իր միաբանութիւնը, հոգ չէ թէ սախպուած ըլլար ամէն ափ փախցնելու զայն քիչ չեւոյ։ Ան ուզեց որ Պոլիսն ըլլայ իր միաբանութեան անդրանիկ օրրանը։

Մխիթարին մենք դեռ պիտի անդրադառնանք երբ յաջորդ դարը անցնինք, ու պատմենք անոր փորձերը միաբանութեան մը հիմը դնելու Պոլսոյ մէջ եւ, հալածանքը որուն չարունակեց ենթա-

(1) Մխիթարեան յուշիկան, էջ 17։

կայ մնալ եւ որ պիտի փախցնէր զայն աւելիններու մայրաքաղաքէն՝ զայն նետելով ափունքէ ափունք։

Պիտի անդրադառնանք դեռ Մխիթարին՝ որովհետեւ ան կոչուած էր բացառիկ դէմք մը հանդիսանալու նոր օրերու մեր պատմութեան մէջ, հիմը դնելով միաբանութեան մը որ հակառակ վըրդովումներուն որոնք առնէն առնէն ապրեցան իր գործունէութեան մէջ, իր յատկանշական յատկութիւնը բերաւ հայ նոր վերածնունդին, ու այդ՝ բազմաթիւ մարզերու վրայ, եւ որ իր չունչին տակ գաւառաբակեց պատրաստեց չարանը մատուռականներու, դէմքերու որոնցմէ շատերը ռահվիրաներ պիտի հանդիսանային հայ ժողովուրդի մեծ ճիգին մէջ։

Այնպէս որ կարելի չէ փոքրիկ հատուածի մը մէջ փակել կեանքը բացառիկ այս մարդուն։

Եւ արդէն կարելի չէ հայ ժողովուրդի վերջին դարերու պատմութիւնը գրել, ու յանկարծ, առանց պահու մը, դէմդ ցցուած չգտնել Մխիթար Սեբաստացին։ Որ անկիւնէն ալ դիտես, այդ պատմութիւնը, Սեբաստացին դէմդ կ'ելլէ։ Ու ամէն անգամ որ կը փորձուիս անոր գերը փնտռել անցքերուն մէջ զարմ կը հետապօտես՝ չփոթութիւնը կը պաշարէ քեզ։ Այն պարզ պատճառով նախ որ չատերուն համար Մխիթար կը չարունակէ առեղծուած մը մնալ։ Մորմըդաւոր են արդարեւ պարագաները որոնք զայն մօտեցուցին Հռոմի եւ ի վերջոյ անձնատուր բրին անոր, ինչպէս որ անմեկնելի է ճարտարութիւնը որով կրցաւ արդարանալ Հռոմի առջեւ ամէն անգամ որ կ'ամբաստանուէր թէ անկեղծ չէ իր կաթոլիկ ջերմեռանդութեան մէջ եւ որով յաջողեցաւ այնուամենայնիւ փաթած մնալ հայրենի աւանդութենէ։

Դժբախտ բան պիտի ըլլար եթէ Մխիթար եղած ըլլար ան գոր ան մեզ կը ներկայացնէ իր հայ կաթոլիկ կենսապիրները, այսինքն մեկը որուն գերապոյն մտահոգութիւնը եղաւ հայ ժողովուրդի մէջ կաթոլիկութիւնը տարածել, եւ որուն նոյն մտահոգութեան չնորհիւ էր որ հայ ժողովուրդէն չատերը Հռոմի ծոցը դացին։ Այո՛, դժբախտ բան պիտի ըլլար եթէ Մխիթար հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ արձանագրուէր իբրեւ Հռոմի մեկ գործակալը՝ որ աւելի չատ Վատիկանի չահերուն կը ծառայէ, նշանաբան բրած այն խօսքը թէ ոչ կրօնս կը զոհեմ ազգիս, ոչ ալ կրօնիս՝ ազգս, նշանաբան՝ որ, ինչպէս յաճախ կը յեղյեղեն Մխիթարեանք, ոչ միայն Մխիթարինը, այլ եւ իրենցն ալ եղաւ, եւ որուն եւին ատ պատուանած, երբեմն կրօնին զոհելին ազգը, չատ հազուագէպ պարագաներու մէջ միայն սակայն համարձակելով կրօնն ալ ազգին զոհել։ Ստեղծուած որուն նոյնպէս չենք կրնար չանդրադառնալ՝ երբ Մխիթարի մասին խօսելու կարգը դարձեալ գայ։

***

Տպհնապէ զարուն նուիրած մէր այս պլուխը փակելէ առաջ չենք կրնար հաստատ մը չյատկացնել Մխիթար Սեբաստացիին: Բազմաթիւ են արդարեւ կապերը որոնք Մխիթարը կը կապեն Պոլսոյ: Այստեղ էր նախ որ մարմին պիտի առնէր իր միաբանութիւնը: Պոլսէն էին նոյնպէս մէկ քանին իր առաջին միաբաններէն, եւ Պոլսէն էր գլխաւորապէս որ յեսապային կարկառուն դէմքեր պիտի քաղէր իր հիմնած տունը: Եւ վերջապէս Պոլիոր գործունէութեան դաշտերէն մէկը պիտի դառնար Մխիթարեանները:

Մխիթար անցած է Պոլսէն, եւ հան ձգած է հետք մը:

«ՀՈԳԵՒՈՐ ՏԷՐԸ»

Հայ եկեղեցին կաթողիկոս մը հողը դրաւ Պոլսոյ մէջ: Յակոբ Դ. Զուղայեցին, աչքերը փակած 1680 Օգոստոս 2ին Սուլթան-Նեբու մայրաքաղաքին մէջ, Թադուհյաւ Բանկալթիի Հայոց պերեզմանատունը:

Ուրիշ կաթողիկոսներ ալ իրենց աթոռէն հեռու փակած են իրենց աչքերը, ու օտար հողը մտած: Բայց հայ ժողովուրդը ոչ իսկ կը յիշէ հիմա անոնց մահն ու պերեզմանը: Բանասէրներն են միայն որ անոնց պերեզմանով կը պարզին:

Յակոբ Զուղայեցին յաւերժացած է հայ ժողովուրդի սրտին մէջ, իրրեւ խորհուրդ եւ իրրեւ խորհրդանշան:

Ան անգամ մըն ալ եկեր էր Պոլիս, երկու տասնեակ տարիներ առաջ, 1664ին: Այն տարն Սուլթաններուն մայրաքաղաքը կու գար իր Աթոռին հոգերուն համար: Հարթելու համար վէճեր, եւ կնճիռներու առաջքն առնելու համար: Բայց այդ ճիգերուն համար չէր որ ան պիտի ապրէր: Այդ ճիգերը ընդհակառակը հայ ժողովուրդին պիտի յիշեցնէին չըջանը այն տխուր պայքարներուն դուռ հայ հոգեւոր պետեր մղեր էին իրարու դէմ անհաշտ տոհմերու պէս, եւ որոնց մէջ կոմիտէն մէկը, ինքը Յակոբ Զուղայեցին էր եղեր, աւա՛ղ:

Այս անգամ ան Պոլիս կու գար երթալ Եւրոպային պատմելու համար: Արդարեւ 1679 Դեկտեմբերին Զուղայեցին Պոլիս կը հաս-

նէր, բայց աչքերը կը փակէր հայոց ցաւերուն դարման չգտած: Դառն էր եղեր իր ամբողջ կեանքը՝ ինչպէս բովանդակ հայ ժողովուրդինը: Ցնորքներով օրօրուեր էր ան՝ հայ ժողովուրդին պէս: Օրհասականի անկողնին մէջ անգամ դինք վրդովեր էին այդ ցնորքները: Բայց ան այս աշխարհէն կը մեկնէր խոով, որովհետեւ չէր կրցեր ամփոփանք ապահովել իր հօտին:

Զաքարիա անուն հայ ճարտարապետ մը չիրիմ մը կը կանգնէր անոր պերեզմանին իրր պատասպարան, ու անոր ալ վրայ քանդակել կու տար.

Հանգստարանս այս հրաշափառ եւ պատուելի
վայելչագիր յօրինուածովք ի հանդիսի
Ունի աւանդ զմաճուր մարմին բազմերջանկի
Տեառն Յակոբայ Հայոց ընտրեալ Հայրապետի
Որ փոխանորդ Հօր մերոյ Սրբոյ Լուսաւորչի
կարօդիկոս օծեալ նորին օրհնեալ գահի.
Եւ արդ տապանս բուժիչ ախտից մարմնական
Յուսով ի սա դիմեցելոց հրաշիւք յայտնի
Զկազմող սորին յիշել ի Տէր զարմիւք հայցի
ԶԶաքարիայն որ ի խալիփայ հիւսնական
Հազար հարիւր ճասն եւ ինն Հայոց թըվի
Երկրորդ աւուր ամայն Հոռոմոց Օգոստոսի:

Բանկալթիի Հայոց պերեզմանատան ճիշդ մէջտեղը, Յակոբ Զուղայեցիի այդ պերեզմանը ամբողջ երեք դար սրբատեղի եւ ուխտավայր մնաց Պոլսոյ հայ ժողովուրդին համար: Հայ ժողովուրդը երեք դար ուխտի վազեց անոր, ինչպէս պիտի երթար սուրբի մը տաճիւններուն: Սո՞ւրբ: Զպղտիկցնենք նուիրական բառերը: Սովորական իմաստով սուրբ մը չհար անոր մէջ: Ծերունի մըն էր միայն հոն որ իր ժողովուրդին սիրոյն նուաստացում ալ կրեց: Փոխարէնն՝ կատակ մը թաղուած էր հողերէն մարդուն հետ մէկտեղ: Այդ կատակին էր որ ուխտի կու գար հայ ժողովուրդը:

«Ժողովուրդը, որ առէպ իւր յարգանքը կը կշռէ, կ'ըսէ Օրմանեան, ոչ այնչափ բարձր միտքերու տեսութիւններով, որչափ պզտիկ բարութեան ու առաքելութեան, պարկեշտութեան բարեպաշտութեան, ամէնէն զօրաւոր վկայութիւնը տուած է իւր հայրապետին, անոր պերեզմանը իրրեւ ուխտատեղի ճանչնալով մահուան առաջին օրերէն սկսելով եւ անկէ ակնառնելով եւ ընդունելով երկնային չնորհաց պարգեւներ: Քանաքեացին կը վկայէ, թէ Յակոբի պերեզմանը առնէ սմանչելիս եւ բժշկութիւնս եւ որովհետեւ երկուչաբթի եղած է թաղման օրը, յամենայն երկուշաբթի առնեն պատարագ Էահանայէն Ղալաթու, եւ գնան ի գերեզմանն հայրապե-

տին, զի ժողովուրդ գաւ յուխտ եւ օրհնեն զգերեզմանն եւ տան խաչհամբոյր: Եւ կը յաւելու թէ եւ ես գնացի անդ եւ ետու պատարագ առնել (1): Այդ առթիւ կը պատմէ թէ նշանաւոր Տաճիկ մը, իշխան մեծ առաջի վազրին, Փիր Եաղուպի այսինքն Յակոբ կաթողիկոսի հրաչքով անդամալուծութենէ բժշկուելով, անոր գերեզմանին ծառայութիւն կ'ընէր» (2):

Ու դարեր դար անցան, հրաչքները պատմուեցան սերունդէ սերունդ, ու մինչեւ մեր օրերու ուխտավայր պահեցին այդ գերեզմանը:

«Մեծ ուխտատեղի է Կաթողիկոսին դամբարանը, կը գրէ մեզի ժամանակակից հայ բանաստէրը, ուր ամէն չարաթ օր ամենայն կերպ ախտաւորներ կը գիմեն իրենց բուժումը հայցելու: «Հոգեւոր Տէր» անունով ճանչցուած է այն եւ կ'աւանդուի թէ հին օրերու մէջ գիշեր մը անոր վրայ եղած է ճառագայթապեղ լոյս, զոր մօտակայ թուրք գինուորականէն նշմարած են ու անոր գլխին վերեւ բերած կախած են լապտեր մը: Մինչեւ վերջի ժամանակներս կը վառէին գայն ամէն գիշեր իւղն ալ իրենցմէ ըլլալու պայմանաւ» (3):

Արդարեւ հայուն հետ մէկտեղ թուրքն ալ կը հաւատար թէ ուրբր մը կոր թաղուած այդ գերեզմանին մէջ, որ կը պատուհասէր իր քունը խանգարող սրբապիղծները: Այդպէս հաւատացեր էին փաշաներն ու սուլթանները, ու կէս ձգեր էին իրենց փորձերը գերեզմանոցը հայէն խլելու: Համիդ, որ ցեղեր կը փոդոսէր, այդ գերեզմանէն ինքն ալ կը վախնար: Զգպաւ գերեզմանոցին, ու թաղուց որ խաղաղ քնանայ Հոգեւոր Տէրը քանի մը տասնեակ տարի իր դամբարանին մէջ:

Ինչե՞ր տեսան Հոգեւոր Տէրոջ աճիւնները իրենց գերեզմանին մէջ մեր օրերուն ալ: Տեսան թուրքին չար մը փորձերը գերեզմանոցը յափշտակելու, բայց եւ պոռթկումը հայ ժողովուրդին որ մէկ գիշերուան մէջ մատուռ մը կանգնեց գերեզմանոցին կողքին որպէսզի ամբարիշտները մեռելներուն դպելու չհամարձակին: Տեսան չարթէ չարաթ ուխտ թափօրները որ կը մեկնէին ժամէն խունկ ու աղօթք բերելու համար իրենց, ու հայ մանուկները զոռս զորոցէն կը բերէին ամէն Մայիսի՝ Թարմանալու համար իրենց չուրջի խոտերուն վրայ: Տեսան թէ ինչպէս երիտասարդ թուրքերը, Հա-

(1) Զաքարիա Սարկաւագի պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870, Բ., էջ 91:

(2) Օրմանեան, Ազգապատում, Բ., էջ 2619:

(3) Տօքթ. վահրամ Յ. Թորգոմեան, Երեմիա Չէլէպիի Քէօմիւրճեան, Մատենագրական պատմութիւն, Բ., Վիեննա, 1932, էջ 603:

միսի ձեռքէն խլելէ յետոյ լուծը, փորձեցին կարել գերեզմանոցը ու հայը յանկարծ, բանկած, բոլոր թաղերէն հոն լեցուեցաւ գիշերը, կրկին հիւսելու համար թուրք բանուորներուն ցորեկը փլցուցած պատը: Տեսան թէ ինչպէս պինդ պատարին՝ Գալիսը գրաւելէ եւ սղղերուն ազատութիւն չնորհելէ յետոյ՝ Եւրոպացիք իրենք փորձեցին այս անգամ գերեզմանները պղծել պղտոտալ անցընելու համար հայոց գերեզմանոցին մէջէն:

Հոգեւոր Տիրոջ հէք աճիւնները իսկա՞ն արդեօք թէ նուիրական մեր մասունքները մեզմէ խլելու փորձեր յաճախ Հռոմն ալ կաթոլիկներուն է եղած այդ գերեզմանոցը, թէ գաւանական մոլեռանդութեամբ՝ որ երբեմն գիտնական կարծուած ուղեղներն անգամ կը պայթեցնէ՝ տարիներով թուղթ ու մելան սպառել տեսաւ անոնց որպէսզի փաստեն որ կաթոլիկ եղած են Բերայի հին հայերը եւ հետեւաբար իրենցն է Բանկալթիի այդ գերեզմանոցը:

Այդ աճիւնները լսեցի՞ն արդեօք թէ անոնք փորձ ըրին հայ ժողովուրդէն խլելու նաեւ իր հոգեւոր տէրը, եւ հիմնուած այն պիջումներուն վրայ գոռ ան պատրաստ էր եղած ընելու իր ժողովուրդի ցաւերուն սիրոյն, եւ մուրհակի մը վրայ՝ գոր կորզեր էին դոզահար մատներէն օրհասականի մը, տէր կ'ուզէին դառնալ անոր նոր գերեզմանին ալ ու անկէ բիսող հրաչքներուն...

Գիտե՞ն արդեօք այդ աճիւնները թէ հայ-կաթոլիկ պատմագիրը հաղիւ թէ կը բաւէհաճի իրենց հրաչքներէն մանրիկ մը չընորհ ընել հերձուածող հայերուն ալ, թայլ տալով որ անոնք եւս փոփանք խնդրելու գան իրենց վիշտերուն համար:

«Այս մեծարոյ չիրիմը, լսած է այդ պատմագիրը, որուն լսութիւնը երկաթի վանդակ կը պահէ եւ մէջտեղը մշտավառ կանթեղ կախուած է, գեռ կոստանդնուպոլիս Հայոց գերեզմանատան մէջ յարգութիւն եւ պաշտօն կ'ընդունի իր ազգակիցներէն, որոնք թէպէտեւ այսօրուան օրս դժբախտաբար նոյն երանաշնորհ կաթողիկոսին կաթոլիկ հռոմէական հաւատքէն գեռ հեռացեալ օտար են, այսու ամենայնիւ իրենց անձկութեանց եւ վշտաց մէջ անոր օգնութեան ու բարեխօսութեան դիմելով, իրաւցընէ կաթողիկէ ճշմարտութեան յաղթանակը կը բարձրացնեն» (1):

Ըսէք բոլոր հոգւով այդ աղքատներուն թէ այդ գերեզմանոցը հողի կոյտ մըն է ինքնին՝ գոր օր մը մարդիկ կրնան եա խլել հայէն, թէ իրաւ ալ թուրքը վերջ ի վերջոյ գայն մեզմէ խլեց, ո-

(1) Ադեէսանդր վ. Պալեան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս, Վիեննա, 1878, էջ 165:

բովհետեւ նոր օրերու մէջ այլեւս անոր հոգը չէին ոչ ոսկորները որոնք կը քնանային հողին տակ, ոչ ալ մատուռը որ կը հսկէր քիչ մը անդին, եւ հետեւաբար հաբէթեցին պերեզմաննոցը, ու վրան թաղ մը չինեցին, ձեզ ալ տանիլ թաղելով Ս. Երրորդութեան բակը, այնպէս որ հիմա ոչ Բանկալթիի երրեմնի պերեզմաննոցը կայ, ոչ ալ Հոգեւոր Տիրոջ դամբանը:

Ըսէք վերջապէս անոնց թէ բան մը կայ սակայն զոր ոչ ոք պիտի կարենայ խլել, թէ ոչ Սենի ափերէն Արեւելք խուժող կեդծ տապեանները՝ որոնք գաշուեցին հայ երգիները իրենց կռնակէն, ոչ Ալպիները որ հայ ասելիքները օրօրեց իր նենգ օրօրներով՝ գահիճը առանձին ձգելու համար յետոյ իր հէք գոհին հետ, ոչ հեռաւոր Ժարդասէրները որոնք ճիւաղը ազատ թողուցին որպէսզի ան իր դոհը խողխողէ ու յետոյ գային անոր դիակին ամօքել՝ սուտ արցունքը աչքերնուն, ոչ Առաուձոյ անունով հայ ժողովուրդի խիղճը չարչարող եղկելիները՝ որոնք հայ գաղթ խչտանգներին արքայութեան մէջ ոխերանք խոստանալով հայ մարտիրոսապրութեան, եւ որոնք Բարարբան անպարտ արձակեցին որպէսզի Քրիստոսը խաչեն, պիտի չկրնան այլ բանը խլել Հայէն:

***

Արդարեւ Ծերունի կաթողիկոսի մը աճիւնին մնացորդներն էր որ հողին տակէն հանեցին՝ պատպարելու համար հայ եկեղեցւոյ մը հովանիին տակ: Հոգեւոր Տէրը միշտ պիտի մնայ իր տեղը, հայ ժողովուրդի սրտին մէջ:

Հոգեւոր Տիրոջ պերեզմանին մէջ հայ ժողովուրդը իր դատն էր որ պահպանած էր:

42

ԵՐԲ ՏԱԳՆԱՊԻ ԴԱՐԸ ԿԸ ԴՆԵՆՔ ԴԱԳԱՂ

Հիմա որ պատմութեան կը յանձնենք նաեւ այս գարը՝ չենք կրնար անգամ մը եւս չանդրադառնալ տագնապներուն զոր ապրեցաւ եւ հոգերուն զոր ան իր յաջորդներուն թողուց:

Տագնապները որոնց մէջէն անցաւ ան՝ հետեւանքն էին առաջին հերթին իր գոյ լուծերուն հայ հայրենիքը ճնշող ու ճզմող հարեւան երկու բռնապետութեանց տակ: Հարատեւարատած ու համբաւած՝ ան ապաւէն չունեցաւ իր կսկիծներուն մէջ: Քարուքանդ եղաւ քանիցս Հայոց Աչխարհը այս գարուն ու սովն ու երաչտը, հարկերն ու յետահաւութիւնը բաղմիցս տարտղնեցին հայ օճախները:

Հայ եկեղեցին եւս տագնապով սկսաւ ու տագնապով փակեց այս գարը: Հոգեւոր պետերու ամբողջ չարան մը գաւաճանեց իր կոչման: Եղան հոգեւոր պետեր որոնք աթոռը իրարմէ յափշտակելու համար պիջանեցան ամէն տարօրինակ, եւ ուրիշներ որոնք փորձեցին վաճառքի հանել հայ եկեղեցւոյ աւանդութիւնները: Հայ եկեղեցին գարը կը փակէ հոգերը ուսին:

***

Գարը գժբախտ ժառանգութիւն մը եւս ձգեց իր ետին: Մարդոցական փորձերը որոնք ամբողջ գար մը տագնապներով ողողեր էին հայ կեանքը, եւ մանաւանդ Պոլիսը, գարուն վերջերուն հասնցուցեր էին զարհուրելի պալար մը որ չէր կրնար չպայթիլ չուտով: Կաթոլիկ պրոպագանդը որ ի սկզբան քաղցրութեամբ փորձեր էր զանգուածներուն ծոցը թափանցել՝ հիմա արդէն մատ էր դաւերու եւ բռնութեանց չրջանը: Ձեղք բացած արդէն հայութեան դաւերը՝ եղբայրը կը լարէր եղբօրը դէմ, զաւակը՝ հօրը, ու կը սպասեր Պոլսոյ հայ տարեգրութեանց մէջ դժնդակ նոր էջ մը բանալ:

Ընթերցողները չեն կրնար յուզումով հետեւած չըլլալ հայ եկեղեցին քանդելու համար Հռոմի կատարած փորձերուն, ինչպէս որ այս տողերը գրողը չէր կրնար առանց դառնութեան քրքրել պատմութիւնը այդ փորձերը պատմելու համար իր կարգին իր ընթերցողներուն: Մարդ որքան ալ ուզէ վերէն նայիլ գաւանական հարցերու վրայ, ու իրենց էութեան մէջ ծիծաղելի գտնէ անոնց անու-

նով մղուած պայքարները, չի կրնար ցասումով չեզոքուիլ երբոր կը տեսնէ որ այդ պայքարները մղուած են յաճախ հայ ժողովուրդը ներսէն ճզդքելու համար: Ու երբեմն ալ դմայլանքով խոնարհի մարդ մեծ անուններու առջեւ որոնք պատկանած չեն հայ եկեղեցւոյ եւ սակայն հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ տիտաններու նման կը ցցուին, եւ երբեմն ալ յարգանք ունենայ մարդ այն ազնիւ ղէմքերուն հանդէպ որոնք կաթոլիկ եկեղեցւոյ ծոցին մէջ իսկ հայը երբեք չհամբերցուցին իրենց ներսը ու անոր ապաս դրին իրենց միտքն ու ճիգերը, չի կրնար պազարիւն մնալ հոգերուն առջեւ որ հայ ժողովուրդին բերաւ կաթոլիկ քարոզութիւնը փոխօրինակներով լեցուն այս դարուն, ինչպէս որ պազարիւն պիտի չկրնայ մնալ եւ վաղը՝ երբ այդ քարոզութիւնը դաւանական վէճերու կերպարանքն առնէ, եւ հայ ժողովուրդը պատակէ ներսէն: Ճիշդ է՝ հայ ժողովուրդը ամուր կառուցներ ունի այսօր դիմապրաւելու համար փորձութիւններուն եւ հայ եկեղեցին մրնակը չէ այլեւս փոխօրինակները ընդունելու համար հայ ժողովուրդը, բայց ներելի չէ ապունդ քաշել տխուր էջերուն վրայ դարս մը պատմութիւնը կը բերէ մեզի, եւ անդրադառնալ դասերը դարս անոնք մեզ կու տան:

***

Եւ սակայն տպնապներով լեցուն այս դարը երկունքի դար մը պիտի բերէր նոյնպէս եւեւէն: Հակառակ ճգնաժամներուն որ հայ ժողովուրդին պարզեւէր էր անցնող հարիւրամեակը, ճիգեր ալ բերէր էր սակայն, լոյսի կէտեր դրոշմելու համար անխուսափելի այդ խաւարին մէջ: Միակ սփոփանքն է որ այդ դժբախտ դարը կու տայ իր էջերը պրպտողին, թէեւ չատ դժուն է այդ սփոփանքը բաղդատմամբ այն կսկիծներուն որոնք նոյն այդ էջերէն կը հոսին:

Կրթական գործը, օրինակ, նոյն այս դարուն է որ զարկ սկսած էր սառնալ Պոլսոյ մէջ: Անշուշտ այդ դարէն առաջ ալ մայրաքաղաքին մէջ կային հայ կրթարաններ: Եթէ հիմնուելու ըլլանք վկայութեան մը վրայ դար կը դանենք Ամիրտովլաթ բժշկապետին կողմէ 1480ին Մարաիրոս աբեղայի դրել տրուած Սաղմոսի մը յիշատակարանին մէջ, այդ թուականին «ի դուռն Զաբլատիան Ս. Աստուածածնի» պէտք է գոյութիւն ունեցած ըլլայ կրթարան մը՝ ուր կ'ուսուցանէին Մաթէոս Սեբաստացի եւ Աբրահամ Տրապիզոնցի վարդապետները եւ ուր կ'ուսանէր ինքը գրիչն ալ, Ղազար անուն ուրիչ աբեղայի մը հետ մէկտեղ: Պոլսոյ մէջ հայ զպրոցի մը մասին առաջին յիշատակութիւնն է սա, իսկ զպրոց ըսելով պէտք է անշուշտ հասկնալ այն կրթութիւնը որ կ'ուսանդուէր եկեղեցիներու համեստ մէկ խուցը եւ որ միշտ հոն ուսանդուեցաւ դեռ քանի մը դար:

Պոլսոյ մէջ հայ զպրոցի մը ուղղակի յիշատակութիւնը կը դանենք հապիւ ԺԷ. դարուն սկիզբը: Ժամանակակից յիշատակարանի մը մէջ կ'ըսուի արդարեւ. «Ի թուին ՌՃԾԲ (1603) էին երեք վարդապետք ի Սամսպոլ քաղաքի. Յակոբ բարեբնապետն Զէյթունցին որ դաս կու հրամէր գԱւետարանն Մատթէոսեան: Եւ Մարգիս վարդապետն Թոխաթեցի զոս կ'ասէր գԱբարաժքն, եւ Զաքարիա Վ. Վանեցին ասէր գԲարձրուրդին մեկնիչ. եւ էր Սամսպոլ քաղաք իրրեւ գերկինս եւ կամ գժամանակն Կոստանդիանոսի եւ ըստ թարգմանչացն»:

Զգիտէ ուղիղ փորձուիլ Պոլսոյ հայ զպրոցներու չարքն անցընելու այն կրթարանը զոր Կղեմէս Գալանոս միսիոնարը 1641ին բացաւ Ղալաթիոյ կողմը բացառապէս հայ մանուկներուն համար, որոնց հաւանարար, կաթոլիկ սկզբունքներու հետ մէկտեղ, դանադան գիտելիքներ ալ կ'ուսուցանէր անոնց իսկ լեզուով եւ որոնցմէ հաստատեցան իսկական ձեռնասուններ ալ՝ վարակելու համար իրենց կարգին նաեւ ուրիշները:

Զենք տարակուսիր որ իրենց խուցերուն մէջ հայ մանուկներու ուսում կու տային ԺԷ. դարուն Պոլսոյ մէջ գոյութիւն ունեցող վեց հայ եկեղեցիները, եւ որ հետեւաբար Թումգափուի, Սամաթիոյ, Հիսար—Տիպիի, Զինկիլի—Համամի, Պալաթի եւ Ղալաթիոյ թաղերուն մէջ կային մանրանկար հայ զպրոցներ: Զեռագիրները՝ որոնք այդ եկեղեցիներու խուցերուն մէջ գրուեցան՝ ապացոյց են որ հայ տառը կ'ուսուցուէր անոնց մէջ:

Դարուն կէսերուն՝ հայերը զպրոցի չէնք մը կ'ունենան Զինկիլի—Համամ թաղին մէջ, եւ գայն կը կործանեն սակայն չուտով ախուր պարագաներու տակ: 1652ին այրեր էր նոյն թաղի Ս. Սարգիս եկեղեցին, եւ վերաշինուէր Ապրօ Զէյէրիի առատաձեռնութեամբ: Ապրօ մեհնած էր արդէն Մոսա կղզին, երբ լուր կ'առնէ թէ թուրքերը կ'ուզեն եկեղեցին քանդել, առարկելով թէ առանց պետական հրամանի է չինուած: Իսկոյն լուր կը փութացնէ Պոլիս Երեմիա Զէյէրիին, որպէսզի աճապարէ քանդել տալ եկեղեցին եւ երբ խորանները ու պատ հիւսել տալով անոնց առջեւ՝ զպրոցի վերածէ ժամը: Երեմիա Ապրոյի պատուէրը կը կատարէ իսկոյն եւ եկեղեցին կը վերածուի այսպէս զպրոցի: Օրուան պատրիարքը, Ղազար, որուն դանօթ են արդէն մեր ընթերցողները այլապէս արխուր իր միւս արարքներէն, թուրքերուն մատնանիշ կ'ընէ եղելութիւնը, ու անոնք, ինչպէս բնական է, կը փլցնեն զպրոցը (1):

«Վիպատանութիւն յԱպրօ Զէյէրի» վերնագրով իր տպերը-

(1) «Բազմավէպ», 1925, էջ 260:

դուքեան մէջ Երեմիա Չէլէբի կը պատմէ թէ ինչպէս Ս. Սարգիս հկեղեցին վերածուեցաւ գպրոցի.

Թէ գիտրաւքն սրբուբեան մեր յօրինեալ
Որո՛վ գերեսքն պահարան իբրու ծածկեալ
Եւ ըզյատեանն մինչ ի դրուս ի բաց թողեալ
Հիւսիս հարաւ բարձր ի յերկրէ բազմոց շինեալ,
Ամս ինչ գպրոց ժողովրդեան իբր գայն ցուցեալ:

Իր յետագայ տողերով ալ Երեմիա կը պատմէ՝ թէ ինչպէս Ղազար պատրիարք մտանեց ու ջնջել տուաւ հայ գպրոցը.

Հազար հարիւր եւ մեհասան թվական հասեալ (1662)
Յորում ամի գործիս եղեալ զոր ետուեցեալ,
Վէզիրալէմն ընդ արքային անդրադարձեալ,
Յաւուր զատկի կիրակի յայսըր մըտեալ,
Նոր կիւրակէ երկուշաբթին յոյժ ժամանեալ,
Մարդ առաքեալ զեկեղեցեաց գդրուսըն կնքեալ,
Ահ եւ բեկումն ըզմերթ պատեալ խաւար ծածկեալ,
Մէգ մառախուղ վարանք թախծանք զմեզ պաշարեալ
Յուդայ եղբայր Ղազար անուանն որ պատրիկ լեալ,
Յայնըմ վայրի զմատնութեան ժամըն գրտեալ··· (1)

Կը հետեւին անէծք ու լուտանք չարաչուք հոգեւորականին հասցէին:

Հաւանաբար այս դէպքին կ'ակնարկէն այն քանի մը տողերը զոր կը գրէ Երեմիա մեզ պատգաստած առնն Պոլսոյ թագերը.

Մեզ ոչ մէտրէսէք պիտոյ՝
Ֆանզի մերս որ խափանեցան,
Ցաւ է մեզ գայլոց դիտել՝
անգլուխ ազգ մեր 'ւ անիշխան (2):

***

Տպնապալի նոյն այս պարուն է որ Պոլսոյ մէջ կ'ընդօրինակուին քանի մը տասնեակ հայերէն ձեռագիրներ, ճիշդ այն վեց եկեղեցիներու խուցին մէջ՝ որոնց չուրջ համախմբուած էին վեց ճեմարանները ու կը հրահրէին Պոլսոյ հայ կեանքը խառնող վէճերը: Սոյն վեց եկեղեցիներու մէջ գրուած կամ ընդօրինակուած

(1) Տօքթ. վահրամ Յ. Թորգոմեան, Երեմիա Չէլէպիի Ստամպօլոյ պատմութիւն, Բ., Վիեննա, 1932, էջ 579:

(2) Անդ, Ա., 1913, էջ 114:

ձեռագիրներէն հազիւ քառասունի չափ հասած են մեզի, բայց այդ թիւն իսկ բաւ է ցոյց տալու որ հայ միտքը կը փորձէր միշտ հնարել հակառակ պինդ տրջասպառող դաժան պայմաններուն, եւ իր շուրջի աղմուկին:

Մեզի հասած ձեռագիրներու դրիչներուն մէջ բացառապէս կը վայելեն երկու անուններ, Ակնցի Յակոբ գպիրը եւ Պալաթու Աբիսաակիս քահանան, որոնք գործուն ամէնէն բեղմնաւոր դէմքերէն կը մնային, եթէ պահ մը մէկ կողմ թողունք Երեմիա Չէլէբի Քէօմիւրճեանը որ ամբողջ դրագործան մը լեցուց եւ որուն մտքի ու դրչի վաստակին մասին արդէն խօսեցանք:

Պոլսոյ մէջ է որ իրենց դրչի վաստակը արտագրած են դարուն կարկառուն չատ մը դէմքերը՝ իրենց գանուած օրերուն:

Առանցքէ մէկն էր, օրինակ, Սիմէոն Լեհացին, որ իր Պոլիս առաջին այցին առեն, Ազարիա Սասունեցիի խնդրանքով Մխիթար Գօշի գատաստանագիրքին ու կանոնագիրքը օրինակած է 1609ին, յիշատակարանին մէջ խնդրելով ներել «զրիս անյարմարութեան եւ սխալանացն», «զի էի պանդուխտ եւ զարիպ օտար երկրիս եւ միտք իմ ցնոր եւ սփիւռ եւ միայն զկատարումն փութացի»: Երկար ուղեւորութենէ մը յետոյ, երբ 1614ին կրկին կու գայ Պոլիս հոնկէ ելուատզէմ անցնելու համար, տարի մը կը սոխպուի մնալ հոն որպէսզի ճանապարհածախս հայթայթէ դրչի աշխատանքով պարապելով: «Կացի անդ (ի կ. Պոլիս) ամ մի, կը գրէ իր ուղեգրութեան մէջ, աշխատելով եւ վաստակելով գրագրութեամբ, զի ժողովեցից պաշար սուրբ յերուսաղէմ գնալ, զի եւ անդ էի ուխտ արել: Եւ Աստմպօլ գրագիրն խիտ խիմաթ ունէր. եւ թէպէտ կարգաւորք չատ են, գրող չկայ· զի կարդալն այլ արուեստ է եւ գրելն այլ: Եւ ասին ինձ յոյժ գիրք գրել աշխարհականք եւ կարգաւորք եւ քահանայք: Իսկ ես չանայի եւ խայրաթ առնէի, եւ տպնէի ցայդ եւ ցկրկէ· փութայի ճեպէի հանապազ, զի վաստակիցեմ ճանապարհի խարճ· զի ձեռս գատ չէր մնացել· եւ օրն 50—60 գրամ վաստակէի: Աստուած չէն պահէ Աստմպօլ ժողովուրդն եւ զքահանայս զի այն ամն ժողվեցի ուխտուն գումարչ» (1):

Այդ տարին իր ընդօրինակած ձեռագիրներուն մէջ յայտնի է Շարակնոցը, զոր աւարտած է 1615 Յունիսին «ի դուռն Սրբոյն Նիկողայոսի աքանչելագործ Հայրապետին, ի թաղն վլանկու»:

1618ին երուսաղէմէն գարձին Սիմէոն հազիւ երկու ամիս կը մնայ Պոլիս, եւ սակայն կ'ընդօրինակէ, Միխայէլ Թոխաթեցւոյ հետ մէկտեղ, Սողոմոնի գրքերն եւ ԺԲ. մարգարէները, «ի դուռն սուրբ Նիկողայոս Սքանչելագործի, որ կայ յԱրանայ դուռն»:

(1) Սիմէոն Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն, էջ 210:

Պոլիս այցելող կարկառուն դէմքերէն է նաեւ Ազարիա Սասունեցին, համբաւաւոր ասաղպէտ, առմարապէտ եւ ասղաչափ, որ Պոլսոյ մէջ յօրինած է 1608ին «կարգ եւ թիւ կաթողիկոսաց Հայոց»:

Պոլիս գանուած իր տարիներուն դրչի աշխատանքով պարապած է նաեւ Գրիգոր Դարանաղցին, զարուն յայտնի դէմքերէն մին: Դարանաղցին ինքն իսկ կը պատմէ թէ 1612ին Ղալաթիոյ թաղը խորհուրդի նստած էին ինքը, Յովհաննէս Մուլ եւ Զաքարիա Վանեցին, Գրիգոր Կեսարացին պատրիարքական աթոռէն քաշելու եւ իշխանութիւնը իրենց մէջեւ բաժնելու համար: Այս նպատակաւթեան համար կը յօրինուի կանոնագիրք մը, որուն չի հաւանիր սակայն Դարանաղցին եւ իր կողմէ կ'առաջարկէ ուրիշ մը, որուն մէջ ծանրակշռութիւնը եկեղեցականներու բարեկարգութեան եւ ժողովուրդին մասնակցութեան վրայ կը դրուի եւ որ սակայն կը մերժուի միւս երկուքին կողմէ: Դարանաղցի կ'աւելցնէ. «Որպէս եւ յետ ժամանակի արարաք (նման կանոնագիրք մը) ի հետ ղրկմածոզի Ազարիային, որ ասկաւին պահեալ եմ պատուով գնոր սուրբ ձեռագիրն, որ յաղագս Աստուծոյ է գրեալ» (1):

Զգիտենք թէ այն տարիներու ընթացքին երբ Պոլսոյ պատրիարքական աթոռը դրաւեց Հնդիցս, դրչի ինչ արտադրութիւններ ունեցաւ զարուն ամէնէն գործուն հոգեւորականներէն մին, Գրիգոր Կեսարացին, որ ժամանակակիցներէն հռչակուած էր «քաջ հռետոր», «քաջ եւ անյաղթ փիլիսոփայ», «բանիբուն եւ սիրող ի-մաստասիրական հանճարոյ», եւ որ հեղինակած է գանձեր եւ տաղեր, Քարոզիրք, դասատետրակիրք եւ կանոնագիրք, պիտական երկեր թարգմանած է արաբերէնէ, ու չինած է երկրագունդ մը հայերէն տառերով ու լեզուով:

Տարակոյս չկայ թէ ան իր կարեւոր երկերէն մէկը, «Թուականք եւ պատմութիւնք յԱդամայ մինչեւ ի մեր ՌՁԵ (1636) թուին, որուն համար «աշխատեալ էր մինչեւ վախճան իւր», յօրինած, կամ գոնէ աւարտած է Պոլիս: Արդարեւ Գրիգոր Կեսարացի որ 1629էն 1632 քաշուած էր Կեսարիա իր թեմը, 1633ին Սիս երթալէ եւ կաթողիկոսի ընտրութեան նախապահելէ յետոյ, նոր կաթողիկոսին Սիմէոն Սերաստացիի հետ միասին եկած էր Պոլիս, վերջին անգամ մըն ալ յաջողելով գրաւել պատրիարքական աթոռը եւ զայն պահելով մինչեւ իր մահը, 1636ին (2), Թագաւելու համար, բացառիկ արտօնութեամբ մը՝ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ:

(1) Դարանաղցի, *Ժամանակագրութիւն*, թիւ 176:

(2) Արշակ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ*, Ա., էջ 917:

Գրիգոր Կեսարացի արձագրութիւններով ալ պարապած պէտք է ըլլայ: Երուսաղէմի մատենադարանին մէջ (թիւ 1596) կայ 1672ին Կ. Պոլիս գրուած ասմոս մը, որ ընդօրինակուած է Կեսարացիի կողմէ արձագրուած օրինակի մը վրայէն (1):

Գրիգոր Կեսարացի մատուռ կեանք կը ստեղծէր նաեւ իր չուրջը: Ուսած իր օրերու մեծագոյն դէմքերէն մէկուն՝ Սրապիոն Ուռհայեցիի մօտ, ան իր կարգին հասցուց ականաւոր ձեռնասունները, որոնցմէ մէկն էր Մովսէս Տաթեւացի կաթողիկոսը: Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին վրայ գանուած օրերուն, ի հեճուկս այն պայքարներուն՝ զոր կը մղէր երկու մրցակիցներու, Յովհաննէս Մուլի եւ Զաքարիա Վանեցիի հետ, չէր լքած հայ եկեղեցւոյ աւանդութեանց հանդէպ իր նախանձախնդրութիւնն ու իր ձեռնասուներները: Երբ Սիմէոն Լեհացի Պոլիս կու գար 1609ին, «էր պատրիարքն Հայոց վարդապետ մի Կեսարացի Գրիգոր անուն, խրթնագրի եւ խառակրօն, առաքինի եւ սրբասնեալ, յոյժ խմաստուն եւ հմուտ Հին եւ Նոր Կտակարանաց, ճգնող եւ պահեցող». «եւ ունէր առ Ջուգեցի աշակերտ մի բանասէր՝ անունն Մովսէս, յոյժ խոնարհ եւ հեզ, առաքինի եւ սուրբ, կոյս եւ ընտիր» (2): Լեհացի կ'աւելցնէ թէ ինք եւս կէս տարի մնաց Կեսարացիի մօտ, «առ ոտս որոյ» սլիտի գար նաեւ ճիշդ նոյն տարին Ազարիա Սասունեցին ալ, գարուն ուրիշ փառքերէն մէկը:

Իր չուրջ ստեղծած մատուռ կեանքին մէկ ապացոյցն ալ այն ճոխ մատենադարանն է զոր ունէր Գրիգոր Կեսարացին եւ զոր կը-տակեց պանդանեներու: Իր գրքերը ինչպէս եւ Պոլսոյ մէջ ունեցած համբաւաւոր իր այրին՝ ստիպուած է սակայն վաճառել իր եղբօրորդին Յակոբ քահ. Կեսարացին, որպէսզի հատուցումին ծախքերը զոր ըրած էր Շահին Զէլէրին, զայն Ղալաթիոյ եկեղեցին թաղելու համար:

1609ին Պոլսոյ մէջ իր յօրինած կանոնագրքին յիշատակարանին մէջ, Ազարիա Սասնեցի, ակնարկելով այն դժուարութիւններուն որոնց կը հանդիպէր ազգերներ հայթայթելու համար իր եկամտաբերութեան, կը գրէ. «Իսկ իմ ի բաց եղեալ զգակարութիւնս մարմնոյս... ի յերկրէ երկիր եւ գաւառէ ի գաւառ չրջեալ որոնէի եւ հարցանէի. եւ եղեալ ի հայրենի գաւառս իմոյ ի Սասնոյ եւ յուղի անկեալ եկի ի աստուածապահ քաղաքն Կոստանդնուպոլիս, զի լուայ եթէ գոանի ի պատրիարգն Կոստանդնուպոլիս Գրիգոր Կեսարացի քաջ հռետորն եւ անյաղթ փիլիսոփայն, որ էր լցեալ աստուածա-

(1) Արշակ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ*, Ա., էջ 918:

(2) *Սիմէոն Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն*, էջ 8:

չունչ զրուիք, ոչ թէ միայն Հին եւ Նոր Կտակարանք, այլ եւ արտաքին գրոց· եւ նա ի բազում գրեաց եւ ի բազում տեղեաց ժողովեալ էր ի մի: Զոր ես անարժանս յարեցայ ի նա· եւ աչակերտեալ առ նա՝ տեսի զիմելիքարարութիւն առաքելոյն եւ սուրբ ժողովոյն կանոնս եւ յոյժ ուրախացեալ եառ զգաստարեալ» (1):

Այսպէս ալ հայ ձեռագիրը մատեաններով հարուստ էր նոյն օրերու Պոլիսը: Ազարիա Սասունեցի, երբ 1609ին Պոլիս կը գտնուէր եւ ազգիւրնեը կը փնտռէր իր կանոնագիրքը շարադրելու համար, կը վկայէ նոյն կանոնագրքի յիշատակարանին մէջ թէ առատ էին Պոլսոյ մէջ նման ազգիւրնեը· «Եւ էր յոյժ զրեալք ի կոստանդնուպոլիս եւ գտուէր գ՛ եւ խնդրէր օք· եւ ես գտի գրս ի քահանայս եւ գրս ի աշխարհականս եւ գրս ի այլազգիս· գոր ոմանք բազում ազաչանօք հպրեւ տային ինձ վասն նախանձու» (2):

Երբ զարմանալի պիտի չթուի եթէ այդ դժնդակ գարուն ձեռագիրներ կ՚ընդօրինակուին Պոլսոյ հայ թաղերուն մէջ: Այդ վեց դիւրաւոր թաղերէն գալաթիան է որ առաջնութիւնը կը չահի: Անոր Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ հովանիին տակ յիսնամեայ չրջանի մը (1631—1680) մէջ գրուած ձեռագիրներէն տասնըմէկը հասած են մեզի, Սաղմոս մը՝ 1631ին գրուած, 1634ին ընդօրինակուած ճաշոց մը եւ Ցայսմաւուրք մը, կանոնագիրք մը (1636), Հարանց վարք մը (1640), Նարեկ մը (1649), Մաշտոց մը (1653), ուրիշ Հարանց վարք մը (1669) եւ Ճաշոց մը (1672), վերջին վեցն ալ գրուած Արիատակէս քահանայի ձեռքով, Ճաշոց մը (1680) եւ Աւետարան մը որ հաւանաբար նոյն այդ գարուն է ընդօրինակուած:

Զինիլի—Համամի Սուրբ Սարգիսը կը հետեւի իրմէ մնացած ձեռագիրներու թիւով: 1641ին, 1645ին եւ 1651ին հոն ընդօրինակուած են երեք Ցայսմաւուրքներ, Առաւաճաշունչ մը 1651ի եւ 1666ի միջեւ, երկու Սաղմոսներ 1648ին եւ 1668ին, Քարոզագիրք մը 1648ին, Մխայէլ Ասորին 1649ին եւ Աւետարան մը 1654ին:

Հիսար—Տիպիկ Ս. Նիկողայոսի հովանիին ներքեւ յաջորդաբար ընդօրինակուած են Շարական մը (1615), Ցայսմաւուրք մը (1645), Առաւաճաշունչ մը (1647), ուրիշ Աւետարան մը (1674), եւ կանոնագիրք մը որ նոյն գարու ընդօրինակութիւն մըն է հաւանաբար:

Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ մէջ գրուած ձեռագիրներէն հինգը միայն հասած են մեզի, — Սաղմոս մը (1650), Մաշտոց մը (1668), Սուտա Կալլիոթիվոս եւ Սիրաքը պարունակող հաւաքածոյ մը (1694) եւ Պղնձէ քաղաք մը (1696):

Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորչի հովանիին տակ ընդօրինակուած են երկու խորհրդատետրեր 1636ին եւ 1663ին, Աւետարան մը 1664ին եւ Ճաշոց մը 1672ին:

Գումգափուի Ս. Աստուածածնի մէջ գրուած են Մաշտոց մը եւ Աւետարան մը 1671ին, եւ երկու Ցայսմաւուրքներ՝ մէկը 1675ին, իսկ միւսը Փիլիպպոս կաթողիկոսի օրով:

Ուրիշ քանի մը ձեռագիրներ եւս նոյն այդ գարէն կը մնան բայց չեն յիշատակեր թէ ո՛ր թաղն են ընդօրինակուած, ինչպէս Սաղմոս մը որ գրուած է 1634ին, եւ 1678ին յօրինուած տաղաչափեալ Սաղմոս մը եւ 1688ին գրուած ձեռագիր մը որ կը պարունակէ Կիպրիանոսն եւ Ուրբաթագիրքը:

Հաւանաբար դեռ ուրիշներ ալ մնացած բլլան սոյն գարուն Պոլսոյ մէջ գրուած հայերէն ձեռագիրներէն եւ ուրիշ չատեր կորուսած բլլան: Գարուն ազմուկին մէջ համեստ ճիզ մը կը մատնէ այսքանն ալ:

***

Հայ տպագրութիւնը Պոլսոյ մէջ այս գարուն նոր թափ մը առաւ, սկիզբը դնելով եառն գործունէութեան մը որ յետագային Պոլիսը պիտի գարձնէր ամէնէն բեղմնաւոր օճախներէն մէկը հայ տպագրութեան, բլլայ իր լոյս ընծայած հատորներու թիւով, բլլայ իր յայտ բերած հոգածութեամբը:

Կէս գար հազիւ անցած այն օրէն երբ Մելգասարտ Ցակոբ Վենետիկի մէջ կը տպագրէր հայերէն առաջին գիրքը, Պոլիս ալ իր առաջին տպարանը ունեցած էր, որ սակայն գործեր էր կարճ աեան մը միայն, այն է հազիւ երկու տարի, 1567—1568: Այդ տարիներուն է որ Պոլսոյ մէջ լոյս ընծայուեր էին Քերականութիւն կամ Այբբենարան մը 1567ին, Ժամագիրք մը, պարզատամար մը եւ պատարագամատոյց մը 1568ին եւ Մաշտոց մը 1569ին: Այսքանով ալ կը սահմանափակուի գործունէութիւնը տպարանին զոր Պոլսոյ մէջ բացեր էր Արզար, թէեւ հայ բանասիրութեան մէջ պնդողներ եղան թէ Արզարի Պոլիս հասած միջոցին արդէն հայ գիրք տպագրելու փորձն եղած էր հոն, եւ թէ 1567ին տպուած Քերականութիւն—Այբբենարանը արդասիքն էր մուրճին մէջ մնացած համեստ աշխատասիրի մը, Յորդոր Դպիրի, որուն եկած էր գործակցիլ Արզար Եւդոկիացիին:

Պէտք է աւելի քան դար մը ոտնուլ՝ հայ տպարան գտնելու համար Պոլսոյ մէջ: Պոլսոյ սոյն երկրորդական տպարանին նախա-

(1) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1936, էջ 321–322:

(2) Հ. Ներսէս Ակինեան, Ազարիա Վ. Սասունեցի, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1936, էջ 322:

ձեռնուխիւնը կը պարտինք դարուն մեծագոյն դէմքին՝ Երեմիա Չէ-
լէբի Քէօմիւրճեանի, որ իր այլազան գրագումներուն մէջ խակ փոր-
ձեց որ կրկին ճանչչ Գիւմիմբերքի մեքենան Թուրքիոյ մայրաքաղա-
քին մէջ եւ որ սակայն երկու դիրք մխայն կրցաւ լոյս ընծայել, «Գիրք
որ ի մնացորդաց Ցիսուս որդւոյ դրոցն Տեառն Ներսէսի կաթուղիկոսի»
1677ին և «Տնօրինական Տեղիք» 1688ին: Կարճ տեւեց Երեմիա Չէլէբիի
նախաձեռնութիւնը, բայց ան պոռթկումն էր հասունցող մտահո-
գութեան մը եւ իր արձագանգը պիտի ունենար չատ չուտով: Եւ
ի զուր չէր որ Լէօ զայն պիտի հռչակէր, ինչպէս տեսանք, Պոլսոյ
հայ ազգագրութեան իսկական նախահայրը:

Դարուն վերջերն է, 1694ին, որ Պոլսոյ մէջ նոր տպարան մը
կը հիմնէ Գիւղոր Մարսըլանցին, հայ տպագրութեան պատմութեան
տմէնէն կարկառուն դէմքերէն մէկը, որ եւ Տպարան մը կը տպէ
հան 1698ին: Գրիգոր Մարսըլանցիի տպարանը պիտի չարունակէր
յաջորդ դարուն ալ, հարթելով ճամբան հայ տառին յաւերժացման-
նուիրուած անխոնջ աշխատաւորներու ամբողջ վաղանցի մը: Ան-
էր որ իրարու կապեց երկու դարերը իրենց մաքի ճիպին մէջ:

***

Եւ վերջապէս դարը գտաւ մը կտակեց իր յաջորդին:

Անցեալ դարուն ալ հայ տառապանքը երկիցս ճամբայ ելեր էր
Հայոց աչխարհէն երթալ ճանկռտելու համար կռնծած խղճմտանքը
ինքզինք քաղաքակիրթ յորջորջող մարդկութեան: Ու երկու ան-
գամուն ալ ետ էր դարձեր յուսահատ՝ սեւ վարչամակը միշտ գըլ-
խուն:

Տաղնապի դարը վերտին հատունցուցեր էր հայ գիտակցու-
թիւնը, եւ զայն ճամբայ հաներ էր անդամ մը եւս Եւրոպայի դու-
ռը բախելու, յուսալով որ ան հիմա կը բացուի իրեն: Այս անգամ
ալ սակայն Եւրոպան ծիծաղեր էր իր միամտութեանը վրայ ու զայն
ձեռնունայն դարձուցեր էր ետ:

Հայ ժողովուրդը հիմա ինքն էր որ պիտի ստեղծէր իր դա-
րը: Ան պիտի տակաւ հասկնար թէ ոչ իր հոգեւոր պետերու դեռ-
նամած աղերսանքը պիտի կարենայ ողոքել Արեւմուտքի քար կարած
սիրտը, ոչ ալ փղուն խոստումները պիտի յաջողին վերջ տալ դա-
րաւոր իր տառապանքին:

Ան հիմա կը զգար թէ ինքը պէտք է ետ կանգնի իր խոր
դատին:

***

Պոլիսը, նայն այդ դարուն վերջերն է, որ կը սկսի դեր ըս-
տանձնել հայ ժողովուրդի ճակատագրին մէջ: Ամբողջ երկու քառ-
կէս դար ան գրեթէ խարխափեր էր: Հիմա, ի հեճուկս տաղնապնե-
րուն որոնք ամբողջ դար մը իր ճիպերը յօշոտեր էին եւ հարուած-
ներուն որոնք տեղացեր էին իր վրայ պահիկ մը անդամ խաղաղու-
թիւն չտալով իրեն, ան կը փորձէր արթննալ ու ճամբայ որոնել ի-
րեն եւ ուրիշներուն համար:

Դարը որ կու գար իր սթափման դարը պիտի դառնար տա-
կաւ, ու պիտի պատրաստէր զայն առանձնելու վազուան իր առա-
քելութիւնը:

Պոլսոյ պիտի վիճակէր արդարեւ պաշտպան հանդիսանալ հայ
եկեղեցւոյ, օրրանը դառնալ հայ մշակոյթին, հայ տպագրութիւնը
առաջնորդել իր իսկական առաքելութեան եւ լոյս սրսկել զանգ-
ուածներուն մէջ, ճամբայ հարթել հայ աչխարհարարին ու հայ
գրականութեան, առաջին կորիզները առեղծել հայ դպրոցներուն ու
տէր կանգնիլ տակաւ հայկական դատին:

***

Պոլիսը իր այդ դերը կը տառնձնէր զարհուրելի պայմաննե-
րու մէջ: Հայ եկեղեցին որ դերապոյն կռուանն էր եղեր հայ ժողո-
վուրդի դարաւոր մաքառումներուն եւ որ դէպքերու բերմամբ գը-
լուխ ու զեկավար էր դարձած հայ ժողովուրդին՝ ամոքելու կոչ-
ուած անոր ցաւերը եւ ճանապարհ որոնելու դէպի բարօր նաւա-
հանգիստ մը, ինքը կ'ապրէր մեծ ճգնաժամ մը:

Ընկճուած փոքրիկներուն առջեւ որ դուրսէն կը խուժէին
իր վրայ, ու անկարող դարման գտնելու խոցերուն որ զինք կը կըր-
ծէին ներսէն, ան պահ մը մոռցած էր կարծես իր առաքելութիւնը:

Ոչ մէկ տաեն այնքան չուարած չէ հայ եկեղեցին հայ ժողո-
վուրդին ուղի որոնելու իր ճիպերուն մէջ՝ որքան այս դժբախտ դա-
րուն: Ու ոչ մէկ դարու ընթացքին հայ հոգեւորականութիւնը այն-
քան չէ մոլորած հայ եկեղեցին հայ ժողովուրդին բարօրութեանը
պատնէչ դարձնելու իր փորձերուն մէջ՝ որքան նայն այդ դարուն
երբ ամէհի էին, որեւէ տաեննէ աւելի, հայ ժողովուրդը ալեկոծող
փոքրիկները:

Ու հիմա որ դար մը կը դնենք դադալ՝ չենք կրնար սարսու-
ռով չհամակուիլ այս ահռելի պատկերին ի տես, ու չսարսափիլ դը-
ժընդակ հոգերուն առջեւ որուն կոչուած էին լծուիլ գալոց սերունդ-
ները:

Շատ դեղեցիկ է երբեր հայ բանաստեղծը՝ հայ եկեղեցւոյ պանծացման տաղը ոգեկոչելու առեն։

Եկեղեցին Հայկական բարձր բերդն է հաւատին
Իմ պապերուս՝ որ հողէն գայն քար առ քար հանեցին
...Եկեղեցին Հայկական՝ ծովուն դիմաց ալեկոծ
Նաւահանգիստ մ'է խաղաղ...

Արդարեւ ամբողջ դարեր հայ եկեղեցին պատնէշ մըն է եղեր հայ ժողովուրդի գոյութեան համար, պահպաներ է իր հոգեկան ժառանգութիւնը, յուսադրեր է զայն փորձութեանց առեն, եւ դիմացուցեր դարերուն։

Բայց այդ բերդը վաղուց է փուլ եկած կ'ըլլար՝ եթէ զայն չպաշտպաներ ինքը հայ ժողովուրդը, կուրծք չտար անոր վրայ փորձուած բոլոր զրոհներուն եւ անխորտակելի չդարձներ զայն։

Հայ եկեղեցին կուլ կ'երթար տապնապի դարուն՝ եթէ անարիւկ չմնար ինքը, հայ հոգին։ Ու հայ ժողովուրդն էր, խանարհ զանգուածը, որ փչրեց դուրսէն խուժող ալիքները, ամլացուց ներսի դաւերը, ու իր հոգին պահեց անաղարտ։

ՎԵՐՋ Ա· ՀԱՅՈՐԻ

Շատ դեղեցիկ է երկեր հայ բանաստեղծը՝ հայ եկեղեցւոյ պանծացման ատեն ոչնկոչելու ատեն։

Եկեղեցին Հայկական բարձր բերդն է հաւատին
Իմ պապերուս՝ որ հոդէն գայն էար առ էար հանեցին
...Եկեղեցին Հայկական՝ ծովուն դիմաց ալեկոծ
Նաւահանգիստ մ'է խաղաղ...

Արդարեւ ամբողջ դարեր հայ եկեղեցին պատնէշ մըն է եղեր հայ ժողովուրդի գոյութեան համար, պահպաներ է իր հոգեկան ժառանգութիւնը, յուսադրեր է զայն փորձութեանց ատեն, եւ զխմացուցեր զարերուն։

Բայց այդ բերդը վաղուց է փուլ եկած կ'ըլլար՝ եթէ զայն չպաշտպաներ ինքը հայ ժողովուրդը, կուրծք չտար անոր վրայ փորձուած բոլոր զրոհներուն եւ անխորտակելի չդարձներ զայն։

Հայ եկեղեցին կուլ կ'երթար տապնապի զարուն՝ եթէ անտակիկ չմնար ինքը, հայ հոգին։ Ու հայ ժողովուրդն էր, խոնարհ զանգուածը, որ փչրեց դուրսէն խուժող ալիքները, ամլացուց նեղակ զաւեր, ու իր հոգին պահեց անաղարտ։

ՎԵՐՋ Ա. ՀԱՏՈՐԻ

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0284923

15 359

Տպարան ՄԵՍՐՈՊ — Պէյրութ — Հեռ. 296·369